

ISSN 2306-7365 (Print)
ISSN 2664-0686 (Online)
Индекс 75637
DOI prefix: 10.47526

ҚОЖА АХМЕТ ЯСАУИ АТЫНДАҒЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚ-ТҮРІК УНИВЕРСИТЕТІ

HOCA AHMET YESEVI
ULUSLARARASI TÜRK-KAZAK ÜNİVERSİTESİ

YESEVI
ÜNİVERSİTESİ
HABARŞISI
Bilimsel Dergisi

ЯСАУИ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы

№1 (127) 2023
қаңтар-ақпан-наурыз

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (филология)
филология ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.
МАНСҰРОВ НҰРЛАН БЕРДЕНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (педагогика)
педагогика ғылымдарының докторы, профессор
ТОРЫБАЕВА ЖӘМИЛА ЗАХАНҚЫЗЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (тарих)
тарих ғылымдарының докторы, профессор
ТҮРСҮН ХАЗІРЕТӘЛІ МАХАНҰЛЫ

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОР (философия)
философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
БАЛТАБАЕВА АЛЕНА ЮЛДАШҚЫЗЫ

Индекстеледі/Tarama indeksli/ Индексируется/ Scanned indexes:

ҚҰРЫЛТАЙШЫ:

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

Журнал Қазақстан Республикасының Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінде 1996 жылғы 8 қазанда тіркеліп, Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің №232-Ж куәлігі берілген.

Шығу жиілігі: 3 айда 1 рет. МББ тілі: қазақша, түрікше, ағылшынша, орысша. Тарату аумағы:

Қазақстан Республикасы, алыс және жақын шетел. **Индекс №75637.**

Журнал 2013 жылдың қаңтар айынан бастап Париж қаласындағы ISSN орталығында тіркелген. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Білім және ғылым саласындағы сапаны қамтамасыз ету Комитетінің 2021 жылдың 07 желтоқсандағы №821 бұйрығымен Педагогика ғылымдары және 2022 жылдың 19 сәуіріндегі №155 бұйрығымен Филология ғылымдары бағыттары бойынша Комитет ұсынатын ғылыми басылымдар тізіміне енгізілді.

KURUCU:

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

Dergi 8 Ekim 1996'da Kazakistan Cumhuriyeti Basın ve Medya İletişim Ajansı tarafından tescillenmiş, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırım ve Gelişim Bakanlığının, İletişim, Bilişim ve Bilgilendirme Komitesinin 232-J numaralı kimliği verilmiştir. Yayın Süresi: 3 ayda 1 defadır. Süreli Basın Yayın Dili: Kazakça, Türkçe, İngilizce ve Rusça. Dağıtım Bölgesi: Kazakistan Cumhuriyeti, uzak ve yakın yabancı ülkeler.

İndeks: 75637. Dergi, Ocak 2013'ten bu yana Paris'teki ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. **ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).**

Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı'nın 07 aralık 2021 tarih ve 821 nolu kararıyla bu dergi Pedagojik bilimler; 19 nisan 2022 tarih ve 155 nolu kararıyla Filoloji bilimler alanında Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından tavsiye edilen bilimsel dergiler listesine dahil edilmiştir.

УЧРЕДИТЕЛЬ:

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжа Ахмеда Ясави

Журнал зарегистрирован в Национальном агентстве по делам печати и массовой информации Республики Казахстан 8 октября 1996 года. Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан выдано свидетельство №232-Ж. Периодичность издания: 1 раз в 3 месяца. Язык ППИ: казахский, турецкий, английский, русский.

Территория распространения: Республика Казахстан, дальнее и ближнее зарубежье.

Индекс №75637.

Журнал с января 2013 года был зарегистрирован в Центре ISSN в городе Париже.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

Приказами Комитета по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан от 07 декабря 2021 года №821 и от 19 апреля 2022 года №155 журнал включен в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по направлениям Педагогических и Филологических наук.

FOUNDER:

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

The Journal was registered by the Communication, Informatization and Information Committee Periodical press and information agency of the Republic of Kazakhstan on October 8, 1996, Ministry of Investment and Development of the Republic of Kazakhstan issued a certificate № 232-G. Publication: 1 time in 3 months.

Language PPP: Kazakh, Turkish, English, Russian. Territory of distribution: the Republic of Kazakhstan, near and far abroad. **Index №75637.**

The journal has been registered since January 2013 at the ISSN Center in Paris.

ISSN 2306-7365 (Print), ISSN 2664-0686 (Online).

By the orders of the Committee for Quality Assurance in Education and Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated December 07, 2021 No. 821 and April 19, 2022 No. 155, the journal is included in the list of scientific publications recommended by the Committee in the areas of Pedagogical and Philological Sciences.

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА МҮШЕЛЕРІ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Булент	- профессор, доктор /Түркия/
Ергөбек Қ.С.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Ибраев Ш.	- ф.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Түркия/
Сағидолда Г.С.	- ф.ғ.д. /Қазақстан/
Сердәлі Б.К.	- ф.ғ.к., қауым. профессор /Қазақстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейітов Б.З.	- п.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Атемова Қ.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Беркимбаев К.М.	- п.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Власюк И.В.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Түркия/
Калдыбаева А.Т.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Каримова И.Х.	- п.ғ.д., профессор /Тәжікстан/
Корнилов В.С.	- п.ғ.д., профессор /Ресей/
Наркозиев А.Қ.	- п.ғ.д., профессор /Қырғызстан/
Тарантей В.П.	- п.ғ.д., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Түркия/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Түркия/
Ходжаев Б.Х.	- п.ғ.д., профессор /Өзбекстан/

ТАРИХ

Ержиласун Гүлжанат	- профессор, доктор /Түркия/
Жетібаев К.М.	- т.ғ.к., профессор /Қазақстан/
Кабульдинов З.Е.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Қожа М.Б.	- т.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Раджабов К.К.	- т.ғ.д., профессор /Өзбекстан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Түркия/

ФИЛОСОФИЯ

Ғабитов Т.Х.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Кенжетай Д.Т.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/
Соколов В.Г.	- филос.ғ.к. /Ресей/
Шаповал Ю.В.	- филос.ғ.д., профессор /Қазақстан/

DANIŞMA KURULU

FIİLOLOJİ

Bayram Bülent	- Prof. Dr. /Türkiye/
Ergöbek Kulbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
İbrayev Şakir	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Yıldız Musa	- Prof. Dr. /Türkiye/
Sagidolda Gülgayşa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Serdali Becigit	- Doç. Dr. /Kazakistan/

PEDAGOJİ

Abuseyitov Bekahmet	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Atemova Kalipa	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Berkimbayev Kamalbek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Vlasyuk İrina	- Prof. Dr. /Rusya/
Gelişli Yücel	- Prof. Dr. /Türkiye/
Kaldıbayeva Ayçurok	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Karimova İrina	- Prof. Dr. /Tacikistan/
Kornilov Viktor	- Prof. Dr. /Rusya/
Narkoziyev Amanbek	- Prof. Dr. /Kırgızistan/
Tarantey Viktor	- Prof. Dr. /Beyaz Rusya/
Halil İbrahim Bülbül	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hayati Akyol	- Prof. Dr. /Türkiye/
Hocayev Bekzot	- Prof. Dr. /Özbekistan/

TARİH

Ercilasun Gülcanat	- Prof. Dr. /Türkiye/
Jetibayev Köpjasar	- Doç. Dr. /Kazakistan/
Kabuldinov Ziyabek	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Koja Muhtar	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Racabov Kahraman	- Prof. Dr. /Özbekistan/
Tomar Cengiz	- Prof. Dr. /Türkiye/

FELSEFE

Gabitov Tursun	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Kencetay Dosay	- Prof. Dr. /Kazakistan/
Sokolov Vladislav	- Doç. Dr. /Rusya/
Şapoval Yuliya	- Prof. Dr. /Kazakistan/

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

ФИЛОЛОГИЯ

Байрам Бюлент	- профессор, доктор /Турция/
Ергобек К.С.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Ибраев Ш.	- д.ф.н., профессор /Казахстан/
Йылдыз Муса	- профессор, доктор /Турция/
Сагидолда Г.С.	- д.ф.н. /Казахстан/
Сердали Б.К.	- к.ф.н., ассоц. проф. /Казахстан/

ПЕДАГОГИКА

Абусейитов Б.З.	- к.п.н., профессор /Казахстан/
Атемова К.Т.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Беркимбаев К.М.	- д.п.н., профессор /Казахстан/
Власюк И.В.	- д.п.н., профессор /Россия/
Гелишли Юджел	- профессор, доктор /Турция/
Калдыбаева А.Т.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Каримова И.Х.	- д.п.н., профессор /Таджикистан/
Корнилов В.С.	- д.п.н., профессор /Россия/
Наркозиев А.К.	- д.п.н., профессор /Кыргызстан/
Тарантей В.П.	- д.п.н., профессор /Беларусь/
Халил Ибрахим Булбул	- профессор, доктор /Турция/
Хаяти Акйол	- профессор, доктор /Турция/
Ходжаев Б.Х.	- д.п.н., профессор /Узбекистан/

ИСТОРИЯ

Ержиласун Гулжанат	- профессор, доктор /Турция/
Жетибаев К.М.	- к.и.н., профессор /Казахстан/
Кабульдинов З.Е.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Кожа М.Б.	- д.и.н., профессор /Казахстан/
Раджабов К.К.	- д.и.н., профессор /Узбекистан/
Томар Женгиз	- профессор, доктор /Турция/

ФИЛОСОФИЯ

Габитов Т.Х.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Кенжетай Д.Т.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/
Соколов В.Г.	- к.филос.н. /Россия/
Шаповал Ю.В.	- д.филос.н., профессор /Казахстан/

EDITORIAL BOARD

PHILOLOGY

Bayram Bulent	- Professor, Doctor /Turkey/
Ergobek Kulbek	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Ibraev Shakir	- Doctor of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/
Yildiz Musa	- Professor, Doctor /Turkey/
Sagidolda Gulgaysha	- Doctor of Philological Sciences /Kazakhstan/
Serdali Bekzhigit	- Candidate of Philological Sciences, Professor /Kazakhstan/

PEDAGOGY

Abuseyitov Bekakhmet	- Candidate of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Atemova Kalipa	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Berkimbayev Kamalbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Vlasyuk Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Gelishli Yujel	- Professor, Doctor /Turkey/
Kaldybayeva Aichurok	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Karimova Irina	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Tajikistan/
Kornilov Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Russia/
Narkoziev Amanbek	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Kyrgyzstan/
Tarantey Viktor	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Belarus/
Khalil Ibrahim Bulbul	- Professor, Doctor /Turkey/
Hayati Akyol	- Professor, Doctor /Turkey/
Khojaev Bekzot	- Doctor of Pedagogical Sciences, Professor /Uzbekistan/

HISTORY

Erzhilasun Gulzhanat	- Professor, Doctor /Turkey/
Zhetibayev Kopzhasar	- Candidate of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kabuldinov Ziyabek	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Khoja Muhtar	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Rajabov Kahraman	- Doctor of Historical Sciences, Professor /Uzbekistan/
Tomar Zhengiz	- Professor, Doctor /Turkey/

PHILOSOPHY

Gabitov Tursun	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Kenzhetay Dosay	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/
Sokolov Vladislav	- Candidate of Philosophical Sciences /Russia/
Shapoval Yulia	- Doctor of Philosophical Sciences, Professor /Kazakhstan/

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 81:001.4; МҒТАР 16.01.33

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.01>Г.С. САҒИДОЛДА¹, Г.А. ӘБДИМӘУЛЕН²✉¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: gsagidolda63@mail.ru²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: abdimaulen.gulmira@yandex.ru**“БАС” КОМПОНЕНТТІ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ
ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ
(түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде)**

Аңдатпа. Ғылыми мақаланың негізгі мақсаты – заманауи ғылыми зерттеудің антропоцентрилік парадигмасы «тілдегі адам факторын» антропологиялық ұстаным ретінде басшылыққа алып, «тіл – адам баласына тән конститутивтік қасиет» тұжырымдамасын тіл болмысын зерттеу, «тіл және адам, тіл мен әлем» бірлігінің біртұтас теориясын қалыптастырудың теориялық-әдіснамалық тұғырын қалыптастыру. Осыған орай, лингвомәдениеттанымдық бағыттағы зерттеулерде тіл бірліктерін «Адамтану – Тіл – Әлемтану» үштігі аралық күрделі байланыстың табиғатын ашуға жетелейтін «тілдік код» тұрғысынан қарастыру мақаланың негізгі бағыты мен маңыздылығы болып табылады. Авторлар қазақ, татар, башқұрт және ағылшын халықтарының дүние-әлемді көруі мен тануы, түсінуі мен түйсінуі, сонымен қатар мәдени дәстүрлер контексіндегі образдар мен эталондар, стереотиптер мен символдар әлемі тілде көрініс тауып, тіл бірліктерінің мағыналық-мазмұндық астарында аялық білім түрінде бекуіне ерекше назар аударады. Мақалада «бас» компонентті соматикалық фразеологизмдерге лингвомәдениеттанымдық аспектіде талдау жасалады. Олардың образды ойлау жүйелеріндегі, әлемді тану әрекеттеріндегі, өмірлік іс-тәжірибелеріндегі, салт-саналарындағы ұқсастықтар және өзіндік ерекшеліктерін суреттейтін фразеологиялық бірліктер мақала материалдары ретінде берілген. «Адамтану – Тіл – Әлемтану» арасындағы қатыстылық пен тілдің фразеологиялық қорының мазмұндық өрісіне анализ жасалады. Мұнда соматикалық фразеологизмдерді тілдераралық деңгейде салыстыра-салғастыра талдау сияқты әдістер қолданылады.

Зерттеу нәтижелері әртүрлі тілдерде берілген соматикалық фразеологизмдердің мағыналық-мазмұндық құрылымында адамның өзін-өзі тануы және өзі арқылы дүниедегі басқа да объектілерді жетік білуге деген талпынысынан туындаған архаикалық білім қорынан жинақталады. Туыстас және туыс емес тілдер арасында мәдениетаралық,

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сағидолда Г.С., Әбдимәулен Г.А. “Бас” компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде) // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 7–21. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.01>

*Cite us correctly:

Sagidolda G.S., Abdimaulen G.A. “Bas” komponentti somatikalyq frazeologizmderdin lingvomadeni sipaty (turki (qazaq, tatar, bashqurt) jane agylshyn tilderi negizinde) [Linguoculturological Character of Somatic Phraseological Units with the “Head” Component (based on Turkic (Kazakh, Tatar, Bashkir) and English)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – B. 7–21. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.01>

этносаралық қатынасты жүзеге асыруға ықпал ететін ұлттық-мәдени ерекшеліктерді зерттеу жұмыстың практикалық құндылығы болып табылады.

Жұмыс қорытындысында «Бас» компонентті соматизмдер топтарға бөлінді және қолданылған фразеологизмдер арқылы түркі тілдері мен ағылшын тілінде «бас» сөзінің қолданылу жолдары мен мағыналық ерекшеліктерінде ұқсастықтардың өте көп екендігі анықталды. Атап айтқанда, түркі тілдерінің өзара ұқсастықтары олардың өмір сүру үрдісі, ортақ мәдениетіне байланысты болса, ал туыс емес түркі және ағылшын тілдерінде қолданылған фразеологизмдер арқылы кез келген халықта «бастың» атқаратын қызметі бірдей дәрежеде екендігінің дәлелі көрінеді.

Кілт сөздер: мәдениет, салт-дәстүр, тілдік жүйе, фразеологизмдер, терминдер, идиом, фраза, түркі тілдері.

G.S. Sagidolda¹, G.A. Abdimaulen²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: gsagodolda63@mail.ru

²PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University

(Kazakhstan, Astana), e-mail: abdimaulen.gulmira@yandex.ru

Linguoculturological Character of Somatic Phraseological Units with the “Head” Component (based on Turkic (Kazakh, Tatar, Bashkir) and English)

Abstract. The aim of the work is to be guided by the anthropological position of «the human factor in language» in the anthropocentric paradigm of modern scientific research, the study of the concept of «language is a constitutional property of a person» through language, the formation of a holistic theory and theoretical and methodological form of unity of «language and man, language and the world». In this regard, the main focus and significance of the article is to consider the language from the point of view of the «language code» through the triad «human studies – language – World Studies». The authors pay special attention to the vision and cognition of the world, understanding and perception of the world by the Kazakh, Tatar, Bashkir and English peoples, as well as to ensure that the world of images and standards, stereotypes and symbols in the context of cultural traditions is reflected in the language and fixed in the meaningful subtext of language units in the form of background knowledge. The article analyzes the somatic phraseology of the «head» component in the linguistic and cultural aspect. Through them, the similarities and identities of the representatives in the systems of figurative thinking, attempts to know the world, life experience, customs and consciousness are revealed and were used as the material of the article. The analysis of the content of phraseological units related to the triad «Humanity – Language – World Science» has been carried out. The article uses the method of comparing somatic phraseological units at the inter-lingual level.

The results of the study – in the semantic and substantive structure of somatic phraseology, presented in different languages, an archaic knowledge base is accumulated, which is caused by a person's self-awareness and the desire to thoroughly know other objects in the world through himself. The practical value of the work is the study of national and cultural features that contribute to the implementation of intercultural, interethnic communication between related and non-related languages.

In the conclusion of the work, the somatism «head» is divided into several categories. The phrases used in Turkic and English languages reveal a lot of similarities in the ways and semantic features of the word «head». In particular, if the similarities between the Turkic languages say that their tendency to exist is due to a common culture, the phraseology used in unrelated Turkic and English languages shows evidence that the function of the «head» in any people is to the same extent.

Keywords: culture, traditions, language system, phraseology, term, idiom, phrase, Turkic languages.

Г.С. Сагидолда¹, Г.А. Абдимаулен²

¹доктор филологических наук, профессор

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: gsagidolda@mail.ru*

*²PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: abdimaulen.gulmira@yandex.ru*

Лингвокультурологический характер соматических фразеологизмов с компонентом “голова”

(на основе тюркского (казахского, татарского, башкирского) и английского языков)

Аннотация. Целью работы является ориентирование на антропологическую позицию «человеческий фактор в языке» в антропоцентрической парадигме современных научных исследований, изучение концепции «язык – конституционное свойство человека» через язык, формирование целостной теории и теоретико-методологической формы о единстве «Языка и человека, языка и мира». В этой связи, основным направлением и значением статьи является рассмотрение единиц языка в лингвокультурологических исследованиях с точки зрения «языкового кода», ведущего к раскрытию природы сложнейшей связи между триадой «Человековедение – Язык – Мироведение». Авторы обращают особое внимание на видение и познание мира, понимание и восприятие мира казахским, татарским, башкирским и английским народами, а также на то, чтобы мир образов и эталонов, стереотипов и символов в контексте культурных традиций отражался в языке и закреплялся в содержательном подтексте языковых единиц в виде фоновых знаний. Проведен анализ содержания фразеологизмов, относящихся к триаде «Человековедение – Язык – Мироведение». В статье используется метод сравнения соматических фразеологизмов на межъязыковом уровне. В семантической структуре соматических фразеологизмов накапливается запас архаических знаний, необходимых человеку для самопознания и познания через себя других объектов мира. Следовательно, их мотивационная основа, образно-фондовая основа и смысл неразрывно связаны с культурными стандартами и стереотипами, отражающими национальные особенности восприятия и видения, национальные особенности образного восприятия и познания родного языка.

В семантической структуре соматических фразеологических единиц накапливается запас архаичных знаний, необходимых человеку для самопознания и познания через себя других объектов мира. Следовательно, их мотивационная основа, образно-фондовая основа и значение неразрывно связаны с культурными стандартами и стереотипами, отражающими национальные особенности восприятия и видения, национальные особенности образного восприятия и знания родного языка. Практическая ценность работы заключается в изучении национально-культурных особенностей, способствующих внедрению и расширению межкультурных, межэтнических отношений между родными и неродными языками.

В заключении работы соматизм «Голова» подразделяется на несколько категорий и используемые по ним фразеологизмы определяют большое количество сходств в способах употребления и смысловых особенностях слова «Голова» в тюркских и английских языках. Кроме того, установлено, что «Голова» является наиболее уважаемым органом человека и выполняемая им функция не зависит от национальности, вероисповедания, пола, языка человека.

Ключевые слова: культура, традиция, языковая система, фразеология, термин, идиома, фраза, тюркские языки.

Кіріспе

Кез келген тілдің фразеологиялық қорында адам және жан-жануарлардың дене мүшелерінің атаулары ұйытқы болған, яғни соматизмдердің қатысуы арқылы жасалған соматикалық фразеологизмдер мол кездеседі. Оның басты себебін адам баласының кеңістіктегі бағыт-бағдарын ажырату үшін, сондай-ақ өзін қоршаған әлемнің парқын танып, бағамдау үшін, әлемдегі сан алуан құбылыстарға тиісті бағасын беріп, ондағы өз орнын анықтау үшін салыстырудың негізіне өзінің дене мүшесін таңдағанымен түсіндіруге болады. Мағынасы терең, ойды дәл жеткізетін қысқа ғана сөзбен жасалатын фразеологизмдерге деген қызығушылықты арттыру бүгінгі тілді оқытудың маңызды мәселесі болмақ. Осы тұрғыдан алғанда олар тек лингвистика саласының ғана емес, оның құрамынан әлеуметтану, психология, философия, саясаттану, мәдениеттану, әдебиет, тарих сияқты ғылымдардың қатысы бар екенін көре аламыз. Фразеологизмдерді осы сияқты топтасқан ғылым салаларының көмегімен зерттегенде, оның көптеген құпия сырлары ашылады.

Түркі фразеологиясының негізі ХХ ғасырдың 40–50-жылдары қаланды. Содан бергі уақыт аралығында жекелеген түркі тілдерінің фразеологиясының теориялық және қолданбалы мәселелері бойынша көптеген зерттеулер жарық көріп, бір түркі тілдерінің фразеологиясы дербес салаға айналды. Мәселен, қыпшақ тобын құрайтын тілдерден қазақ фразеологиясы бойынша І. Кеңесбаев, Ә.Т. Қайдаров, Р. Сыздықова, Ғ.Қ. Қалиев, Ө. Айтбаев, Ә. Болғанбаев, Н. Уәлиев, С. Сәтенова, Г. Смағұлова, Г. Сағидолда, Р. Авакова, т.б., башқұрт тілінің фразеологиясы бойынша Д.Г. Киекбаев, Х. Юсупов, З.Г. Ураксин, Э.Ф. Ишбердин, З.М. Раемгужина, татар фразеологиясы бойынша Л.К. Байрамова, Г. Ахунжанов, Г.Х. Әхәтов, Г. Садыкова, Н. Исәнбет, Ф.С. Сафиуллина, Г. Юсупов, т.б., қарақалпақ фразеологиясы бойынша Д.С. Насыров, С. Наурызбаева, Г.Б. Айназарова, т.б., құмық фразеологиясы бойынша К.Х. Даибова, А.З. Абдуллаева, т.б., қарашай-балқар тілдері фразеологиясы бойынша С.М. Хуболов, З.А. Лайпанова, т.б. ғалымдардың зерттеулерінде тұрақты сөз тіркестерінің релеванттық қасиетін белгілеу, фразеологиялық бірліктерін іштей саралап бөлу, фразеологиялық мағынаның қалыптасуы, фразеологизмдердің құрам сипаты және компоненттердің байланысу түрлері, фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктері, фразеологизмдердің сөзден және мақал-мәтелдерден айырмашылығы мен ұқсас тұстары, фразеологизмнің грамматикалық көрінісі, бірнеше фразеологизмдердің жасалуына арқау болатын ұйтқы сөздер, фразеологиялық калька, фразеологизмдердің ұлттық сипаты сияқты көптеген мәселелер сөз болды.

ХХ ғасырдың 70-жылдарынан бастап түркі фразеологиясында салыстырмалы бағыт бойынша зерттеулер қолға алына бастады. Осы бағытта жарық көрген Г.А. Байрамова, К.М. Мусаев, З.Г. Ураксин, Г.Ч. Махмудова, А.З. Абдуллаева, Н.И. Якимова, т.б. фразеолог ғалымдардың зерттеулерінде түркі тілдері арасындағы тіларалық фразеологиялық сәйкестіктер мәселесіне назар аударылады. Мәселен, башқұрт ғалымы З.Г. Ураксин түркі тілдеріндегі фразеологизмдерді: 1) алыс туыстас тілдердегі ортақ фразеологизмдер тобы; 2) жақын туыстас тілдердегі, оның ішінде башқұрт тілі енетін қыпшақ тілдері тобының фразеологизмдері деп жіктейді. З.Г. Ураксин башқұрт, түркімен, көне түркі және якут тілдерін алыс туыстық қатынастағы түркі тілдері деп көрсете отырып, оларда негізінен басқа топтарға қарағанда соматикалық фразеологизмдерде сәйкестіктер көбірек орын алатынын айтады. Ал, жақын туыс тілдер ретінде түркі тілдерінің қыпшақ тобын құрайтын башқұрт, татар, қарақалпақ, қазақ, құмық, қарашай-балқар, қырғыз, ноғай тілдерін көрсетеді. Бұл тілдерде тұлғалық және мағыналық тұрғыдан толық сәйкес келетін фразеологизмдердің мол кездесетініне қарамастан, айырмашылықтар да жоқ емес екенін айтады. Мысалы, «жақын жер» деген мағынада башқұрт тілінде «морон төбөнде», татар тілінде «борон төбөндә» деп келсе, қазақ тілінде «иек астында», қарақалпақ тілінде «йиек астында» түрінде кездесетіні көрсетіледі [1, 25-б.].

XX ғасырдың 90-жылдарынан түркі фразеологиясында жекелеген түркі тілдері фразеологизмдерін орыс, ағылшын, неміс сияқты болмыс-бітімі, құрылымы бөтен тілдердің фразеологизмдерімен тіларалық деңгейде салғастыруға назар аударыла бастады. Бұл бағыттағы зерттеулерде тіларалық фразеологиялық сәйкестіктерді анықтау және олардың қалыптасу тәсілдерін зерделеу, интернационалдық фразеологиялық қорды анықтау және оларды тудырушы факторларды айқындау, салғастырылушы тілдер фразеологиясындағы ұқсас тұстар мен өзіндік ерекшеліктерді саралау, т.б. мәселелер көтерілді.

XX ғасырдың 90-жылдарынан бастап түркі фразеологиясында лингвистикалық зерттеудің антропоцентристік парадигмасы үстемдік ете бастады. Лингвистикалық зерттеудің антропоцентристік парадигмасы тілді сол тіл қызмет ететін қоғаммен, әлеуметтік ортамен, тіл иесі – халықтың сан ғасырлық тарихымен, таным әлемімен, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан өмірлік тәжірибесімен, рухани болмыс-бітімімен, салт-дәстүр, әдет-ғұрпымен байланыстыра қарастыруды діттейтін тіл біліміндегі ауқымы кең зерттеулерге жол ашып, нақты ғылыми жетістіктерге қол жеткізді.

Әлемдік проблемалардың жаһандануы, мұнда әртүрлі халықтардың сан алуан мәселелерді шешудегі әмбебаптық және өзіндік ерекшелігін ескеру, мәдениетаралық түсініспеушілікке жол беретін жағдаяттардың алдын алу қажеттілігі, коммуникативтік әрекеттің негізінде жататын мәдени құндылықтардың нақты мәнін айқындаудың қажеттілігі лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулердің өзектілігін айқындайды. Бұл бағыттағы зерттеулерде негізінен «Табиғат – Қоғам – Тіл», «Қоғам – Тіл – Адам», «Адам – Тіл – Мәдениет» және т.б. триадалардың тағандары арасындағы тығыз байланыстың табиғатын ашу мәселесі көтеріліп, тіл бірліктері сол тілде сөйлейтін халықтың ғасырлар бойы жинақтаған білім қорына жетелейтін «тілдік және этномәдени код» тұрғысынан зерделенеді.

Тіл бірліктерінің арасында фразеологизмдердің «тілдік және мәдени код» қызметін атқару әлеуеті ерекше. Себебі фразеологизмдердің мағыналық-мазмұндық өрісі тіл иесінің аялық білімімен, тілдік тұлғаның практикалық тәжірибесімен, халықтың тарихи-мәдени дәстүрімен тығыз байланысып жатады. Тілдік таңбаның ерекше түрі болып табылатын фразеологиялық бірліктерде ұлттың мәдениеті, ауыз әдебиеті, діни философиясы, салт-дәстүлері, әдет-ғұрыптары, мифологиялық дүниетанымының іздері жатады [2, 94-б.].

Зерттеу әдістері мен материалдары

Тіл туралы ғылым дамуының қазіргі деңгейінде тілдерді салыстырмалы-тарихи, салғастырмалы және типологиялық тұрғыдан зерттеуге байланысты: 1) туыс тілдердегі ортақ тұстарды тарихи диахрондық аспектіде қарастыратын салыстырмалы-тарихи тіл білімі; 2) бір немесе әртүрлі тілдік семьяға, тілдік топтар мен топшаларға жататын көптеген тілдердің типологиялық ерекшеліктерін анықтауды және сипаттауды көздейтін типологиялық тіл білімі; 3) туыстық деңгейінің алыс-жақындығына, немесе шығу тегінің мүлдем өзгешелігіне қарамастан екі немесе одан да көп тілдердегі ұқсастықтар мен айырмашылықтарды зерттейтін салғастырмалы тіл білімі; 4) туыс тілдерді негізінен синхрондық тұрғыдан зерттейтін салыстырмалы тіл білімі деп жіктеу орныққан бөлініс болып саналады.

Зерттеу барысында түркі тілдерінің ішінде ең жақын туыстас тілдер саналатын қазақ, башқұрт, татар тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдер өзара тұлғалық және мағыналық-мазмұндық тұрғыдан бірізділік жүйесін басшылыққа ала отырып салыстырылды. Мұнда синхронды-салыстырмалы сипаттау әдісіне басымдылық берілді. Ал, түркі (қазақ, башқұрт, татар) және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерді қоя отырып, лингвомәдениеттанымдық аспектіде синхронды сипаттауда салғастырмалы әдіске ден қойылды. Сонымен, лексика-семантикалық анализдеу, синтездеу тәсілдері де кеңінен қолданылды.

Тілдік фактологиялық материалдар түркі және ағылшын лексикографиялары бойынша әр жылдары жарық көрген сөздіктерден теріліп алынды. Атап айтқанда, қазақ, башқұрт,

татар тілдері бойынша: «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздіктері» (1974–1986), «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (1977), «Қазақша-орысша фразеологиялық сөздік» (1988), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» (2005), «Татар теленең фразеологиясе, мөкәль һәм әйтәмнәре» (1957), «Татар теленең идиомалары» (1972), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» 3 том (1959, 1963, 1967), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» 3 том (1981), «Татарско-русский фразеологический словарь» (2001), «Татар теленең аңлатмалы сүзлеге» 3 том, «Русско-башкирский словарь» (1964), «Русско-башкирский словарь» 2 том (1993-1994), «Русско-башкирский словарь» 1 том (2005), «Толковый словарь современного башкирского литературного языка» (2004), «Башкирско-русский фразеологический словарь» (1973), «Русско-башкирский фразеологический словарь» (1989). Ағылшын тілі бойынша: «Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік» (2000), «Англо-русский фразеологический словарь» 2 том (1967), «Краткий русско-английский фразеологический словарь» (1988), «Cambridge International Dictionary of Idioms» (2002).

Барлық тілдерде дене мүшелері атауларымен жасалған фразеологизмдер өте көп. Осы тұста қазақ тілі фразеологизмдері туралы ғалым І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігіндегі» [3] он мыңнан астам фразеологизмнің 630-ы соматизмді фразеологизмдер құрайды десе, П. Смит «Фразеология английского языка» атты еңбегінде «Сердцем идиоматической речи является две категории идиомов, тесно связанные друг с другом. Источник первой группы это не что иное, как человеческое тело. Названия почти всех частей тела и многих внутренних органов окружены целыми созвездиями выразительных идиомов и ярких метафор» [4, 150-б.] деген оймен қорытады.

Түркі тілдеріндегі дене мүшелерінің атаулары жалпытүркілік сипатымен ерекше көзге түседі. Оның себебі олардың өте көне замандардан қалыптасқандығымен байланысты болса керек. Дене мүшелері атауларының фразеологизмдерге ұйытқы болудағы, жалпы сөзжасамдағы ерекше өнімділігін олардың лексиканың көнеден сақталған төл қабатынан орын алуымен байланыстырады: «Слова называющие части человеческого тела, относятся к древнейшим пластам лексики языка. А как известно, чем больше возраст слова в языке, тем шире его семантическая структура, тем больше у него возникает новых значений, следовательно, тем больше у такого слова возможностей образования фразеологических единиц связано с развитием полисемии» [5].

Түркі тілдерінің дене мүшелерінің атауларының фразеологизмдердің жасалуына ұйытқы болу дәрежесі түрліше екендігін байқалады. Мысалы бас, бет, жүрек, көз, қас, қол, аяқ, құлақ, мұрын сөздері көптеген фразеологизмдерге негіз болса, бірқатар дене мүшелерінде ондай активтік байқалмайды. Мұндай айырмашылық дене мүшелері қызметінің адам үшін активтігімен байланысты болса керек. «Конечно, физиологически бесполезных частей тела нет, однако человечество в истории своего развития разделяет их на первостепенные и второстепенные. Далее как показали наш анализ, названия наружных частей тела более активны в образовании, чем внутренних» [5].

Қыпшақ тобына енетін қазақ, татар, башқұрт тілдерінде соматикалық фразеологизмдердегі негізгі айырмашылықтар негізінен дене мүшелері атауларының семантикалық даму нәтижесіндегі өзгерістерімен байланысты болып келеді (саусак, бармақ, мұрын, танау, желке, иық, аяқ, бұт, т.б.) [5]. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдерді зерттеген Д.К. Уызбаева «... тілімізде өз атауын тапқан «үлкенді-кішілі дене мүшелерінің жалпы саны 500-ден асады екен» деп көрсетеді. Өз зерттеуінде ол соның тек 83 атауын ғана таңдап алып, солардан туындаған 1000 фразеологизмдерді талдайды [6]. Ә. Қайдаров тек қазақ тілінде адамның дене мүшелері мен ішкі ағзаларына байланысты 500-ден астам атау барын атай келе, сол атаулардан туындаған сан алуан ұғымдарды жүйелеп, олардың мән-мағынасын ашып, ішкі мазмұнын індете зерттеудің маңызын «тілдің этнос болмысын айқындаушы әлеуетін, потенциялық мүмкіндігін тануға және танытуға, сондай-ақ «тіл әлемінде» жинақталып, сақталған ауқымды да информативті байлыққа қол жеткізуге

болады» [7, 22–26-бб.]. Қазақ тіліндегі соматикалық фразеологизмдердің бойындағы ұлттық дүниетанымның көріністері Ж.К. Өмірәлиеваның еңбегінде қарастырылады. И. Ибрагимованың еңбегінде татар тілінің соматикалық фразеологизмдері ағылшын тілінің материалымен салыстырылып зерттеледі.

Ағылшын фразеологиясындағы соматикалық фразеологизмдерді салыстырмалы және салғастырмалы бағытта зерттеген ғалымдардың тұжырымдарына тоқталар болсақ, Дж. Лакофф «Біз өмір сүретін метафоралар» атты еңбегінде «...ұлттық мәдени ерекшеліктерді орнатуда соматикалық фразеологизмдер ерекше рол атқарады. Барлық халықтар үшін соматикалық органдар универсалды функциялармен бекітілген, сондықтан әртүрлі тілдердегі эмоциялар «дене эмоциялар қоймасы» моделі ретінде сипатталады». Сонымен қатар, Ю.А. Долгополов орыс, ағылшын және неміс тілдерінің соматикалық фразеологиясын талдаса, М.Н. Азимова тәжік және ағылшын тілдерінің соматикалық лексикасы мен фразеологиясын бір-бірімен салыстырып, ерекшеліктерін анықтаған, Н. Федуленкова неміс, ағылшын және швед тілдерінің соматикалық фразеологизмдеріндегі жалпы және нақты ерекшеліктерді қамтыған, А.А. Султангубиева «жүрек» концептінің қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде көрініс табуының сипатын зерттеген, Д.М. Киреева ағылшын және орыс тілдерінде «head/голова» концептосфераның метафоралық қайта түсіндірілуін қарастырған, Э.М. Яралиева лезгин және ағылшын тілдеріндегі «ruki/heart» соматизмдерінің семантикалық өрісін зерттесе, ал А.В. Гандалоева ингуш және ағылшын тілдері фразеологиялық бірліктеріндегі «бас» және «жүрек» ұғымдарының тілдік нысандану мәселесін зерттеген.

Талдау мен нәтижелер

Ф. Соссюр, В. Штейнталь, Э. Сепир, Б. Уорф, Л. Вайсбергер зерттеулерінде көрініс тапқан «әр халықтың танымдық ерекшелігі оның тілінің табиғатынан туындайтындығы», «тіл тарихилығы мен мәдениет тарихы жапсарлас дамитындығы», «адам баласының образды ойлауы, дүниені тануы тіл құрылысымен тығыз байланысып жататыны» туралы пікірлер, сонымен қатар Ф.И. Буслаев, А.Н. Афанасьев, А.А. Потеня, Р. Якобсон, т.б. орыс ғалымдарының тілдің конструктивтік рөлі және оның халықтық мәдениетті, халықтық психологияны, халықтың мифологиялық таным-түсініктерін қалыптастыруға ықпалын тигізуге арналған іргелі зерттеулері посткеңестік кеңістікте антропологистикалық ізденістердің ғылыми іргетасы етілуде.

«Адам бейнесін» екі топқа, яғни «ішкі адам» және «сыртқы адам» деп бөлді. «Ішкі адам» бейнесінің көптеген қырлары лингвоантропологиялық және лингво-мәдениет-танымдық аспектілерде тереңірек зерттелуде. Осы тұста Л.Б. Никитина зерттеулерінде адамның интеллектуалдық өрісі сөз етілсе, оны қалыптастыратын менталдық деңгейдегі әрекет, әсер мен сезім-күй мәселелерін В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян және В.Г. Гак зерттеулеріне арқау етеді. Сонымен қатар, адамның интеллектуалдық әрекетінің заттық емес нәтижелері Н.Д. Арутюнованың еңбегінде, адамның эмоциясы мен сезімінің лексика-семантикалық топтар мен өрістегі көрінісі туралы Н.Д. Арутюнова, Л.Г. Бабенко, Н.Д. Арутюнова, О.Н. Емельянова еңбектерінде, адамның эмоциялық, интеллектуалдық, уәждемелі-қажеттілік жүйесі Ю.Д. Апресян мен Қ. Жаманбаеваның еңбектерінде, адамның ішкі жан дүниесінің тілдік бейнелері Е.В. Урысон, А.Д. Шмелев еңбектерінде, адамның ішкі сезім жағдайының сыртқы симптоматикасы туралы В.Ю. Апресян, Ю.Д. Апресян мен Е.М. Верещагин еңбектерінде, адамның психикалық әлемінің концептері мен фреймдерінің тілдік интерпретациясы туралы А.Д. Шмелев, О.В. Коротун және М.П. Одинцова еңбектерінде «адам және оның ішкі әлеміне» қатысты мәселелер зерттеудің нысанына алынып, жан-жақты қарастырылып, зерттелуде. Сонымен қатар, тілдегі адам бейнесін тіларалық деңгейде салыстырмалы зерттеулердің де нысанына алынып, жеке тұлғаның рухани өмірінің басты концептілерін орыс және ағылшын тілдерінде М.В. Пименова,

Е.А. Пименова, Н.Р. Афанасьева, орыс және француз тілдерінде Е.Н. Белая, ағылшын, неміс және орыс тілдерінде Е.Б. Яковенко зерттеп, аталған тілдер бойынша талдау жұмыстары кең өріс алуға.

Адам феноменінің тілдегі көрінісі, яғни тілдегі адам образын ашу мәтін немесе мәтіннің негізін құрушы сөздің мағыналық астарына үңілуді міндеттейді. Осы тұста, В.В. Налимов пен Р.Ф. Сыздықованың «Адам табиғаты тіл табиғаты негізінде, ал тіл арқылы адами қарым-қатынастар жүзеге асырылады» деген ұстанымы негізге алынып, Ю.Е. Стемковскаяның «адам образы сөзде, лексикалық жүйеде клише түрінде қалыптасқан және белгіленген «дайын қалыптағы мәтін» тұрғысынан зерделенеді. Ал, Ю.А. Сорокин сөз мағынасы тілдік/вербальдік және заттық нысанда болатынын, заттық мағына перцептивтік образда негізделетінін, тілде заттық мағынаның материалдық «сыртқы» тұрпаты мен санада сәулеленетін «ішкі» тұрпатының екеуі де көрініс беретінін айтады. Демек, тілдегі адам бейнесін сомдайтын тілдік модельдерді, мәтінді құрайтын сөз мағыналарының коннотативтік-эмотивтік және сигнификативтік-пайымдық деңгейлері тоғысынан қарастыру барысында соматологиялық өрістегі адамның «ішкі» және «сыртқы» әлемінің үйлесімі танылады деп Г. Сағидолла қорытады.

Адамның тілдік бейнесін сомдауда «сыртқы адам» «ішкі адамға» қарама-қарсы қойылады немесе өзара тығыз байланыста болады. Негізінен философиялық категория болып саналатын «сыртқы» және «ішкі» ұғымдарының өзара тығыз байланысын ескере отырып, Н.Д. Арутюнова: «адамның ішкі әлемі материалдық сыртқы әлемінің үлгісімен моделденеді деген пікірін білдіреді.

Г. Смағұлова «Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық мәдени аспектілері» атты еңбегінде адам тұла бойын «жоғары әлемдік», «ортаңғы әлемдік» және «төменгі әлемдік» деген үштікке бөліп қарастырды. Олар иерахиялық сатылық жүйеге бағындырылған үштік жіктелісі тілдік жүйеде соматикалық фразеологизмдердің синонимдік қатарында бой көрсететін «мотивацияның, образдылықтың дәрежеленуі (градация) мен тілдік экспрессияның біртіндеп күшеюіне» әсер етеді [8].

«Жоғары әлемділік» сатыға жататын адам мүшелерінің бірі – «бас» сөзіне қатысты кез-келген тілде фразеологиялық тіркестер өте көп. «Бас» – «жоғарғы» интеллектуалдық-рухани әлемнің тіні. «Бас» – адамның ең жоғары жағында орналасқан дене мүшесі. Адамның ақыл-ойын, қимыл-әрекетін, сана-сезімін басқаратын ми орналасқан «қойма» болғандықтан, бас соматизмі кез келген тілде менталдық мағына арқалайды деген П.М. Аркадьева. Сондықтан бас лексемасының ішкі құрылымында «адам болмысын, жаратылысын, ой-санасын «жоғары әлеммен» байланыстыратын құрал» деген семантикалық жүк арқалаған мифологема орын алады. Адам басы «шұңғыл ыдыс», «бір нәрсе жинақталатын орын, қойма», «қазына» сияқты «квазифизиологиялық» қосалқы сипаттамасы бар материалдық «ішкі әлем» органдарының бірі және маңыздысы ретінде көрініс береді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «бас» сөзі адам мен жан-жануарлардың ауыз, көз, құлақ, ми орналасқан дене мүшесі десе, ал А.С. Вежбицкая ағылшын тілінде «head» сөзін «head – a part of person`s body; this part is above all the other parts of body: when a person thinks, something happens in this part» деп түсіндіреді. Ал, жалпы түркі тілдерінде «бас» сөзі ең көне түркі замандарынан бері келе жатқан, сөз жасамға негізгі қызмет атқаратын базалық топтағы сөздің бірі болып саналады. Адамның дене мүшелерінің ішінде ең жоғарыда, биікте тұратын дене мүшесінің атауы болып келетін «бас» сөзі түркі тілдерінің бәрінде де фразеологизмдер жасауға белсенді түрде қатысады. Осы тұста Д.Х. Базарова «При этом «вершина», «верхняя часть» чего-либо в них настолько абстрагировалась, что порой приходится прибегать к этимологическому анализу для того, чтобы обнаружить связь данного фразеологизма со значением «верхняя часть чего-либо» [5, 22-б.] деп қорытады.

Бас сөзі қазақ тілінде «бас», татар және башқұрт тілінде «баш» дыбыстық өзгерістермен, ал ағылшын тілінде «head» деп қолданылады. Дыбысталуы әртүрлі

болғанымен, мағынасында өзгеріс мүлдем жоқ. Аталған тілдердің барлығында «бас» сөзінің қатысымен жасалған фразеологизмдер өте мол қолданыста. Фразеологизмдерде «бас» сөзі адам, индивидуум ұғымымен теңестіріледі. Басты тілдік модел ретінде әртүрлі сипаттап, сөздегі қолданысына қарай бөлшектерге бөліп қарастыруға болады. Бас сөзін тілдік бейнеде сөйлету үшін оның бірнеше белгілері яғни, 1) бас – жоғарғы әлем белгісі, 2) бас – индивид белгісі, 3) бас – әлеуметтік орта белгісі, 4) бас – уақыт белгісі 5) бас-биологиялық белгі деп қарастырамыз.

Бас – жоғары әлем белгісі. Бас адамның ең жоғарыда тұратын бөлшегі. Сол себепті оны жоғарғы әлем тармағына жатқызамыз. Ғалым Г. Сағидолда: «Тәңірінің өзі жұп-жұмыр етіп жаратқаны да», «жоғарыдағы көк тәңірмен тілдесе алатын» да – бас. Бас – жерлік емес, «көк әлемнің дүниесі». Қазақтың діни танымы «адамның басы Алланың добы» деп бастың «Жаратқан Алланың меншік дүниесі» екендігін растайды. Адам қандайда бір қиын жағдайдан аман қалғанда «бастан құлақ садаға» деп бастың амандығына ризашылығын білдіреді. Халықтың мифтік нанымдарында бас киім адамды жоғары әлеммен байланыстырушы құрал деп есептеледі. Аты да затына сай келетін бас киім де киелі, қасиетті болып табылады. Бас киімді жерге тастаса, бастан бақ кетеді деп түсінген. Бас киімді адам басындағы баршылық пен бақтың «тұрағы, мекені» деп санаған. Сол себепті бас киімді тебуге, лақтыруға, теріс киюге, астына салып отыруға тыйым салған. Оны қастерлеп, жоғары ұстап, төріне ілген. Оны әртүрлі қауырсынмен, асыл тастармен безендірген. Сонымен қатар, қазақта шала туылған баланы тымаққа салып өсірген. Тымақ - бас киімнің теріден жасаған түрі. Ол бала үшін әрі жылы, әрі ұстауға ыңғайлы зат. Бала қанша күнге кем туылса, соншама күн тымақта ұстаған. Күн сайын керегенің (киіз үйдің бір бөлшегі) әр басына іліп, күнін санап отырған.

Қуану, шаттану сезімі де фразеологизмдердегі образдылыққа бас мүшенің қатысымен жасалады. Мысалы қазақша – «төбесі көкке жету», татарша – баш күккә тейеубаш белән, баш белән уйлау, баш белән эш итү, баш булу, баш булып йөрү (юл ярып йөрү), баш житү, башка чыгу, башланып китү, башлап жибәрү, башлап жибәрү өчен, башлы кеше, башны түбән ию, башы бар, башы күккә тию, башы түшәмгә тию [9], башқұрт тілінде – баш күккә тейеу, баш әйләнә, башка килеу болса [10], ал, ағылшын тілінде laugh one`s head off/ roaring one`s head of – қуану, ішек-сілесі қатқанша күлу/көзінен жас аққанша күлу/ қарқылдап күлу [11, 283-б.]; have one`s head in the clouds – төбесі көкке жету; heads I win, tails you lose – жеңу, төбесі көкке жету; give somebody his head (let somebody have his head) – бас бостандығын беру [12, 445–450-бб.]. Қазақ, татар және башқұрт тілдерінде “басы айналу, басынан күн, аяғынан ай туды, басынан құс ұшырмады» [3, 94-95,102-бб.] тіркесі қуану, қуаныштан басы айналу, рахаттану мағынасында қолданылады. Яғни, татар, башқұрт тілдерінде адамның аса қатты қуанған сәтіндегі көздегі ұшқынның, қуаныш отының пайда болатындығын қоса көрсетеді. Ағылшын тілінде «бас айналу» – run in one`s head – біреудің басын айналдыру [13, 781-б.] have one`s head full of bees – басы қиялға толы болу, бас айналу [12, 76-б.], to go to (turn) somebody`s head (to make somebody`s head spin) [14, 205-б.] біреудің басын айналдыру; somebody`s head goes round (spins); something makes somebody`s head go round (spin); something makes somebody dizzy (giddy) – бас айналу [14, 101-б.] тіркестерімен беріледі.

Қазақ тілінде «Бас» соматизмі адамның ең биік жетістігімен, оның өзін және басқаларды басқару қабілетімен ассоциацияланады. Соған байланысты ер адамның әлеуметтік контекстегі рөлі дүние бейнесінің номинативтік фрагментінде отағасы, қолбасы, елбасы тіркестерімен бекітіледі. Қазақ тіліндегі «бас болу, баскөз болу, бас көтерер адамы, басы қадірлі, басында дәурені тұрды» [3, 95–96, 102-бб.] тіркестері бір іске басшылық жасау мағынасында қолданылады. Дәл осы мағына ешбір құрылымдық өзгеріссіз басқа түркі тілдерінде де кездеседі. Мысалы татарда баш булу, башчылық итү [9], башқұртта баш булу, баш калкытыу, баш менән сумыу (тоғошлай бирелеу), башы бар, башы йоморо, баш менән,

ақыл менән (эшләу) [10]. Ағылшын тілінде two heads are better than one – бір бастан, екі бас жақсы; go to the fountain head – басшыға арқа сүйеу; make (raise) a head – қолбасшы болу; better be the head of a dog than the tail of a lion – арыстанның құйрығы болғанша, иттің басы болған артық – «өзге елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол!»; wise head – ақылды, көшбасшы; have a good head for something – басы қатты істеу (ақылды болу); knock off somebody`s head – біреуді басып озу (ақылмен); to have a good head on your shoulders ‘to be clever’, ‘to get your head on your shoulders ‘to be clever’ – иығыңдаға бастың ақылды болғаны жақсы; to get your head around smth (inf.) ‘to be able to understand smth’ – бірнәрсені ұғыну үшін бас керек [12, 443–450-бб.].

Бас – индивид белгісі. Жер бетінде белгілі бір дене мүшесі жоқ адам болғанымен, басы жоқ жан мүлдем болмайды. Басы бар жанның ғана өмірі бар. Сол себепті адамның аманшылығы бас сөзімен бейнеленеді. Қазақ тілінде «басы аман – бауыры бүтін; бас аманның малы түгел; бас аман болса шаш өсер; бас аманда; бас аманын көкседі (ойлады); басқа сауға сұрады; бас сауғалады; басы бәледен босады» [3, 95–100-бб.] тіркестері уайымсыз, қайғысыз күндерді меңзейді. Ал енді кейбір фразеологизмдерде мағына ортақтығы сақтала отырып, құрылымдық жағынан өзгешеліктері байқалады. Мысалы, қазақ тіліндегі бір нәрсені құрту, жоқ қылу мағынасын беретін «түбіне жету» деген тіркес кейбір түркі тілдерінде «түп» сөзінің орнына «бас» сөзімен ауысып қолданылады. Яғни, қазақ тіліндегі «түбіне жету» татарша – башына житу, баш белән жабап бирү, баш исән булса (баш исәндә), баш исән чакта, башы эшли, башы юкбашын ашау, башын әйләндерү, башын бетерү, башына житү, башыннан бер чәч бөртеге төшсә, башыннан сыйпау, башыңны юкка авырттырма [9] болса, башқұрт тілінде – башын ашау, башына етеу, баш кисү; баш ашау, башына ету, башты юғалтыу, башка һыймай, баш менән яуап биреү, башында ел уйнай (еңел ақыллы), башын кыркыу, башка сығыу (иңерткес эсемлек тураһында), дыуамал баш; кызыу канлы (уйламай торғын, кызыу кеше), үз башына (үзенә зыянға низер эшләу), баш етмәй, башыңдан язырһың [10] түрінде қолданылады. Ағылшын тілінде fling (throw) oneself at somebody`s head немесе (at the head of somebody) [12, 443-б.] – масыл болу, басқа шығу; hang over somebody`s head – біреудің басына ауырлық салу; put a head on somebody – мойынсұну; lie on somebody`s head – бас ию (мойынсұну); stake one`s head on – мойынсұну (басын кесуге беру) [12, 444–449-бб.]; put one`s head into the lion`s mouth – бағыну (сау басына сақина тілеп алу) [11, 285-б.], bite somebody`s head off/ snap somebody`s head off – бас ұрғызды, себепсіз дүре соқты, жазықсыз зеку; bury one`s head in the sand – бас тартты, бас ұрғызды; beat somebody`s head – бас жару; make head against (bear or keep against) – бас тікті; cut (make) shorter by the head [12, 442–450-бб.] – басын кесті, тікті тіркестерімен беріледі.

Бас – әлеуметтік орта белгісі. Бұл белгіде «бас» сөзі өте көп жағдайда қолданылады. Оның мағыналық ауқымы жолы болмау, қорлық көрсету, қарсылық білдіру, тәуекел ету, жанын қинау, т.б тілдік моделдерде бейеленеді. Қазақ тілінде «басында дәурені тұрды», «басынан құсы кетпеді», «басына бұлт айналды», «басына күн туды», «басы бәлеге душар болды», «басына нокта киді», «басын қақ жарды», «басын тауға да, тасқа да ұрды», «басын қоярға жер таппады» [3, 101–103-бб.] деген тіркестерден көреміз. Осы сияқты тіркестер түркі тілдерінде осы семантикалық мағынаны сақтай отырып, құрамдық жағынан түрліше қолданысымен назар аудартады. Мысалы, татар тілінде – башка атлану, башка утыру, баш алып качу, баш аркылы егу, баш бирмәү, баш қаңгырау, баш кату, баш тубал булу (томалану), баш түнү, баш чатнау, баш чуалу, баш эшләми, баш юғалту, башка атлану, башка бәрү, башка сыйдыра алмау, башка таяк белән суккандай, башмак булу, башны кая куярга белмәү, башны кисмәгә бирү, башны тилегә (юләргә, жүләргә), баштан чебен очыру, башы суккан якка чыгып китү, башын кую, башын салу, башын күзен әйләндерү, башымны муенымны кисәргә бирәм [9], башқұртша – башка менеү, баш ватыу, башына менеү, башын бутау, башында тороу, башын әйләндереу, башы эшләй, баш түбән йөрөү, башты һалыу; һәләк булыу, башты кырмаға биреү, баш томалана, башты һалыу, башка кан йүгереү

(асыузан, ярһузан), башка һуғыу [10] түрінде қолданылады. Еңсесі түсті, жүні жығылды деген мағынаны қазақ тілінде «басын төмен салу», «бас болу», «бас-аяғы жоқ», «бас көтермеу», «бас-көз болу», «басы байлы», «басын айналдыру», «басы салбырады», «бас араздық», «бас білмейтін», «бас жарылса бөрік ішінде», «басқа тепті», «бастан бағын тайғызды», «бас терісі салбырады», «басы жерге түсті», «басы кеміді», «басына қайғы түсті», «басына қара жамылды» [3, 95–101-бб.]. Ал, ағылшын тілінде осы мағыналас тіркестер: hang (hang down) one`s head – үнжырғысы түсу, басы салбырау; get (have) the swelled head – менсінбеу (мұрын шүйіру); go about with one`s head in the air – паңдану, менсінбеу; a cool head or hot head – қызу қанды адам; cost somebody his head – басқа шығу; go to the fountain head (fountain-head) [12, 444–450-бб.] – бас-көз болу тіркестерімен беріледі.

Қазақ тіліндегі бағыну, мойынсұну мағынасында жұмсалатын «бас ию», «бас бермеді», «бас иді», «бас изеді», «бас көтертпеді», «басқа қысым түсті», «басқа түссе баспақшыл», «басқа түсті», «бас ұрғызды», «басы байланды», «басына әңгір таяқ орнатты», «басын шұлғыды» [3, 95–104-бб.] фразеологизмі татар тілінде - баш ию, баш бөгү, баш имәу, баш ию, баш ору, баш кагу [9], башқұрт тілінде – баш әйеу, баш әйзереу, башты әйеу, басыу (күнел төшөу), ахмак баш, баш һуккан якка (китеу, барыу), баштан үткәреу; хәтерге төшөрәу; иҫкә килтереу, башка күҫәк менән һуккандай булыу [10].

«Бас тікті; басын бәйгеге (өлімге) тікті; басы кетті; бас-көзіне қарамады; басымен жауап берді; басына бұлт айналды; басын ала қашты; басын кессе де шындықпен кетті; басын қақты; басын қоярға жер таппады; басын құдай кесті; басын құрбан қылды; басын шатты» [3, 95–101-бб.] тіркестері жанын пидә, құрбан етті, нар тәуекел етті деген мағына береді. «Бас ұрғызды; бас асауланды; бас көтере алмады; бас көтертпеді; басына бұлт айналды (төнді); басына қауіп-қатер туды; басына бәле жауды; басына ғаріпшілік (тарлық іс) түсті; басына зобалаң (күн, қиямет) туды; басына екіталай күн туды» [3, 95–101-бб.] тіркестері аяғына жықты, бағындырды, жалынды, жалбарынды деген мағына береді. «Басы айдауда – малы талауда; баса көктеді (баса-көктеп кірді); бас бермеді; бас-көз демей; басқа шауып төске өрледі; бас салды» [3, 94–98-бб.] тіркестері шапқыншылыққа ұшырау деген мағына береді. Бас сөзінің мағынасы басқа түркі тілдерінде де осы ұғым аясында көрінеді. «Бас көтеру; басын ашты; басын бақты» [3, 102-б.] тіркесі адамның қарсылық көрсетуі деген образды мәнде қолданылса, басқа түркі тілдерінде тура осы мағынада құрылымдық жағынан да ешбір өзгеріссіз қолданылады, татар тілінде баш күтәрү, башқұртта баш күтәрәу, (һез баштарығыззы күтәрә башланғызмы ни әле). Ағылшын тілінде де «бас» сөзіне қатысты фразеологиялық тіркестер кеңінен қолданылады, мысалы: beat one`s head about (with) something – бір-нәрсеге басы қатты; I`ll eat my head (hat or boots) – бағынып, басын беру; out of one`s own head – өз күшімен бас көтеру; lift up one`s head – бас көтеру (қайта рухын көтеру); lift up somebody`s head - бас көтеру (қуану); carry one`s head high – басты тік ұстау; head and shoulders above somebody - біреуден өз басын жоғары ұстау; get (have) the swelled head/ go about with one`s head in the air [12, 277–447-бб.] – көкірегін керу (мұрнын шүйіру); a head cook and a bottle-washer [11, 283-б.] – басы айдауда (түзге шықсам, ат ойнатар батырмын; үйге келсем, құрт қайнатар қатынмын); head over heels in work [11, 283-б.] – жұмысы басынан асу, басы тәуелді (жұмыс басты, ер жанышты); put one`s head in a noose / put one`s neck in a noose [11, 284-б.] – басын бәйгеге тігу (тәуелді болу, басын беру); have one`s head screwed on (the right way) [11, 282-б.] – ақыл тоқтату, оң солын тану (ақылы – азық, сөзі – сусын); to gear one`s (its ugly) head – сенімділікпен бас көтеру [14, 322-б.].

Бас – уақыт белгісі. Дүниенің тілдік бейнесінің соматикалық фразеологиялық фрагментінде адамның жалғыздығы салт басты, сабау қамшылы мағынасын «жалғыз басты кісі»; «басы бос (қалыңдық айттырмаған)», ал үйленіп, отағасына айналуы «бір басы екеу болды»; «басына бас қосылды»; «бас құрау»; «бір басын екі ету»; «бастан ерік кетті»; «басына үй (отау) тікті»; «басын жиды»; «бас қосты (құрды)»; «басы құралды (қосылды)»;

«басы байланды» [3, 97–103-бб.] деп көрнекі суреттеген. Дүниенің қарабайыр бейнесінде екіден көп бастардың қосындысы, бір топ адам деген идеяның негізіне алынып, «адамдар бір жерге жиналды, шоғырланды» деген мағынаны білдіретін «бастары түйісті; бастары қосылды; бас-аяғы жиналды; басы бірікті» [3, 95–104-бб.] соматикалық фразеологизмдерінің образын түзейді. Түркі тілдерінде «бас» сөзі дене мүшесі атауымен қатар жеке адам, субъект мағынасына теңестіріледі. Осы жағынан алып қарағанда адамзат баласының үйленіп, от басын құрауы да осы «бас» ұғымымен теңестіріледі. Мысалы, татар тілінде – башлы күзле булу, башка ут кабу, башлы күзле булу, башлы күзле итү (сәнәк көрәк кулдан китте) [9], башқұртша – башле-күзле булыу тіркесі «үйлену» мағынасында кездеседі. Башқұрт тілінде бұл тіркес «баш-аякты булыу» «үйлену» мағынасында да қолданылады. Ал, татар тілінде осы «бас» және «көз» сөздерінің тіркесімен жасалған «баш-күз алу» тіркесі бір сәт тыныс алу, дем алу мағынасында қолданылады. Ағылшын тілінде бас құру, бір басын екі ету мағынасында қолданылатын тіркестер де бар, олар: *be head over heels in love/ head over ears in love* – өлердей ғашық болу, бас қосу; *to lose one's head* [11, 756-б.] – есінен айырылу (ғашықтықтан); *to make one's head go round* [11, 756-б.] – ғашықтықтан басы айналу; *go to one's head* – біреудің назарда (ойында) болу [12, 444-б.].

Түркі тілдерінде «бас» сөзінің қатысымен жасалған фразеологизмдерде ортақтық көп байқалады. Мысалы қазақ тіліндегі «бас ауырту; бас қату; бас қатыру; басы қазандай болу», яғни бір мәселе жайлы ойланып-толғану. Аталған сөз түркі тілдерінде лексика-семантикалық жағынан ешбір өзгеріссіз қолданылады. Бұл тіркес татар тілінде – баш авыру, баш катыу, баш вату, баш диңкету, баш калкытмыйча (күтәрми) эшләу, башны кытыру (қаңғырату), башны канат астына яшеру [9] және компоненттік өзгеріспен «баш вату» түрінде кездеседі. «Вату» сөзі бұл тілде сындыру, яғни қазақ тіліндегі «уату» сөзімен төркіндес екенін байқаймыз. Ал, башқұрт тілінде баш катыу (менең баш ката) компоненттік өзгеріспен баш қаңғыртыу, баш қасырыу, баштан сығарып ташлау, баштан сығыу, баштан сыккан, хәтерзә бөтөнләй һакланмаған, баштан сыкмай, баштан сыкмау, баштан үткәреу, башта тотоу (һаклау), башты бутау, башты эшләтеу, башка инмәй; мейегә һеңмәй, башына һендереу [10] деп қолданылады. Ағылшын тілінде де осы тектес фразеологизмдер мағынасын сақтай отырып қолданылады. Мысалы, «*not to know if (whether) one is (standing) on one's head or one's heels*» – басы қату; «*off one's head*» – бас қатыру; «*bang (hammer or knock) something into somebody's head*» – біреудің басын қатыру; «*a clear head*» – басы алтын; «*keep something in one's head*» – басында сақтау (миында сақтау); «*not right in one's head*» [12, 442–448-бб.] – бас ауырту; «*wash an ass's head or ears*» [13, 989-б.] – босқа бас қатыру; *comb somebody's head for him (comb somebody's head with a three-legged stool)* [13, 880-б.] – біреудің басын қатыру; *talk somebody's head off* [13, 909-б.] – көп сөйлеп бас қатыру; *trouble one's head about something* – бас қатыру; *break one's head over something* – бірнәрсеге бас қатыру; *bury one's head in one's hands* – бас қатыру; *get (put) somebody (something) out of one's head* – біреуді (бірнәрсені) бастан шығарып тастау; *go out of one's head* – басы қату; *lose one's head* – басы қазандай болу (өзін жоғалту); *have a head* – басы қазандай болу; *hold (keep) one's head above water* [12, 442–448-бб.] – қиындықтан басы қату (қашу);

Бас – биологиялық белгі. Адам дене мүшесінің жоғарыдан төменге қарай орналасуы қарабайыр дүние бейнесінің фразеологиялық фрагментінде адамның іс-әрекет, қимыл-қозғалысының, ішкі сезімінің, көңіл-күйінің жоғары-төмен осьтік құрылымын айқындайды. Адамның тұла бойы «жоғары, ортаңғы және төменгі әлеммен» тығыз байланыс жасап, биологиялық қарым-қатынаста болады. Қазақ тілінде «бастан аяқ», «басынан аяғына шейін (бүге-шігесіне дейін)», «бас-аяғына (тұла бойына) көз жүгіртті (қарады)», «бас-аяғы тұзу» [3, 94–99-бб.] деген фразеологиялық тіркестерге ағылшын тілінде *head or tail* – бастан аяқ; *from head to foot* – басынан аяғына дейін [12, 449-б.]; *yell one's head off/ scream one's head off* [11, 285-б.] – дүниені басына көтеру тіркестері сәйкес келеді. Ал «бас көтеру», «бас айналды», «басы ауырып – басы сыздады», «басы есен» тілімізде екінші мағынада аурудан айығу,

жазылу мағынасында қолданылады. Осы мағына башқұрт және татар тілдерінде де «баш калкытыу» түрінде келеді. Аталған фразеологизм түркі тілдерінде адамның паңдануын, көкірек көтеруі, өзін басқалардан жоғары санауы образдылығымен көзге түседі. Мысалы, «Көкірек көтеру» тіркесі татар тілінде башны күтәру, баш калкыту (аякка басу), башны югары (горур) тоту (тотып йөрү), башсыз кеше, башы куккә күтәрелү, баштан аяк карау, баштанаяк күз йөртеп чыгу, баштанаяк фаш итү, баштанаяк чылану, баштанаяк эшкә чуму, баштанаяк ялган, баш ахыры күренми (очы кырые (очы башы) күренми, башынан алып ахырына кадәр, башынан аягына кадәр [9], башқұрт тілінде баш калкыту; баш күтәру; баш калкытыу, баштан-аяк карап сығыу; күззән үткәреу, баштан-аяк сумыу, башы-тояғы ғына (калған), башынан азағына саклы, баш һуккан якка китеу. Сол секілді қазақ тіліндегі «бас айналу» тіркесі адамның денсаулығына қатысты айтылумен қатар образды мәнде бір нәрсеге көзсіз қызығу десе, ал татарша – баш әйләнү ұғымда қолданылады.

Қорытынды

Қазіргі кездегі ғылыми зерттеудің антропоцентрилік парадигмасы «тілдегі адам факторын» антропологиялық ұстаным ретінде басшылыққа алды. Осыған орай лингвомәдениет-танымдық бағыттағы зерттеулерде тіл бірліктерін «Адамтану – Тіл – Әлемтану» үштігі аралық күрделі байланыстың табиғатын ашуға жетелейтін «тілдік код» тұрғысынан қарастыру белең алуда. Себебі белгілі бір халықтың дүние-әлемді көруі мен тануы, түсінуі мен түйсінуі де, сонымен қатар мәдени дәстүрлер контексіндегі образдар мен эталондар, стереотиптер мен символдар әлемі тілде көрініс тауып, тіл бірліктерінің мағыналық-мазмұндық астарында аялық білім түрінде бекиді. «Адамтану – Тіл – Әлемтану» арасындағы бұл қатыстылық әсіресе тілдің фразеологиялық қорының мазмұндық өрісінен анық байқалуда. Мұнда әсіресе соматикалық фразеологизмдерді тілдераралық деңгейде салыстыра-салғастыра талдаудың маңызы зор. Соматикалық фразеологизмдердің мағыналық-мазмұндық құрылымында адамның өзін-өзі тануы және өзі арқылы дүниедегі басқа да объектілерді жетік білуге деген талпынысынан туындаған архаикалық білім қоры жинақталады. Сондықтан олардың уәждік негізі, образдық-фондық негізі, мән-мағынасы тіл иесінің дүниені – әлемді түйсінуі мен көруінің, бейнелі қабылдауы мен тануының ұлттық ерекшеліктерін көрсететін мәдени эталондармен, стереотиптермен тығыз байланыста болып келеді.

Түркі фразеологизмдерін зерттеу бірнеше кезеңдерді қамтиды. Оларды былай топтастыруға болады:

1) XX ғасырдың 40–50-жылдарын қамтиды. Түркі фразеологиясы жекелеген түркі тілдерінің фразеологиясының теориялық және қолданбалы мәселелері бойынша көптеген зерттеулер жарық көріп, әрбір түркі тілдерінің фразеологиясы дербес салаға айналды.

2) XX ғасырдың 70-жылдарынан бастап түркі фразеологиясында салыстырмалы бағыт бойынша зерттеулер қолға алынды.

3) XX ғасырдың 90-жылдарынан түркі фразеологиясында жекелеген түркі тілдері фразеологизмдерін орыс, ағылшын, неміс сияқты болмыс-бітімі, құрылымы бөтен тілдердің фразеологизмдерімен тіларалық деңгейде салғастыруға назар аударылды. Сонымен қатар, осы кезеңнен бастап түркі фразеологиясында лингвистикалық зерттеудің антропоцентристік парадигмасы үстемдік ете бастады.

Әлемдік проблемалардың жаһандануы, мұнда әртүрлі халықтардың сан алуан мәселелерді шешудегі әмбебаптық және өзіндік ерекшелігін ескеру, мәдениетаралық түсініспеушілікке жол беретін жағдаяттардың алдын алу қажеттілігі, коммуникативтік әрекеттің негізінде жататын мәдени құндылықтардың нақты мәнін айқындаудың қажеттілігі лингвомәдениеттану бағытындағы зерттеулердің ерекше тұстарын ашуға түрткі болды. Бұл бағыттағы зерттеулерде негізінен «Табиғат – Қоғам – Тіл», «Қоғам – Тіл – Адам», «Адам – Тіл – Мәдениет» және т.б. триадалардың тағандары арасындағы тығыз байланыстың

табиғатын ашу мәселесі көтеріліп, тіл бірліктері сол тілде сөйлейтін халықтың ғасырлар бойы жинақтаған білім қорына жетелейтін «тілдік және этномәдени код» тұрғысынан зерделіп, ерекше нәтижелер шығарылды.

Адам болмысын, оның ішінде дене бітімі, тұлғасы, ішкі-сыртқы жан дүниесі, сезімі, мінезі, қимыл-қозғалыстыры, мәдени өрісі, білімі, қоғамдағы орны сияқты көзқарастар жүйесін, адамның өмір сүретін кеңістігін игеру барысында жинақталған мол тәжірибе нәтижесі лингвистика саласына, соның ішінде салыстырмалы-салғастырмалы фразеологияда «тілдегі адам бейнесін» зерттеу деген өзекті мәселені енгізді. Тілдегі адам бейнесін сомдайтын тілдік модельдерді, мәтінді құрайтын сөз мағыналарының коннотативтік-эмотивтік және сигнификативтік-пайымдық деңгейлері тоғысынан қарастыру барысында соматологиялық өрістегі адамның «ішкі» және «сыртқы» әлемінің үйлесімінің сыры ашылды. Бас лексемасының ішкі құрылымында «адам болмысын, жаратылысын, ой-санасын «жоғары әлеммен» байланыстыратын құрал» деген семантикалық жүк арқалаған мифологема орын алады. Адам басы «шұңғыл ыдыс», «бір нәрсе жинақталатын орын, қойма», «қазына» сияқты «квазифизиологиялық» қосалқы сипаттамасы бар материалдық «ішкі әлем» органдарының бірі және маңыздысы ретінде көрініс береді.

Түркі тілдері мен ағылшын тілінің фразеологизмдері әртүрлі категориялық деңгейде салыстырылды. Мақалада ұсынылған «бас – жоғарғы әлем, бас – индивид, бас – әлеуметтік ортада, бас – уақыт және бас – биологиялық белгілері» бойынша қолданылған фразеологизмдер түркі тілдері мен ағылшын тілдерінде «бас» сөзінің қолдану жолдары мен мағыналық ерекшеліктерінде ұқсастықтардың өте көп екендігін білдірді. Атап айтқанда, түркі тілдерінің өзара ұқсастықтары олардың өмір сүру үрдісі мен түркі халықтарының ортақ мәдениетіне байланысты деп түйер болсақ, ал туыс емес түркі тілдері мен ағылшын тілінде қолданылған фразеологизмдер арқылы кез келген халықта «бастың» атқаратын қызметі мен функциясының бірдей дәрежеде екендігінің дәлелі. Сонымен қатар, адам баласының жаратылысы, бастың атқаратын қызметі, адам өміріндегі орны оның ұлтына, дініне, жынысына, тіліне байланысты емес екендігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ураксин З.Г. Фразеология башкирского языка. – Уфа: Наука, 1975. – 123 с.
2. Авакова Р. Фраземикадағы этнолингвистикалық концепция // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. – Алматы: Қазақ университеті баспаханасы, 2013. – 246 б.
3. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
4. Логан П. Смит. Фразеология английского языка / Перевод А.С. Игнатъева. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство министерства просвещения РСФСР, 1959. – 207 с.
5. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1967. – 22 с.
6. Уызбаева Д.К. Қазақ тіліндегі соматикалық етістікті фразеологизмдердің этнолингвистикалық сипаты: филол. ғыл. канд. ... дисс. автореф. – Алматы, 1994. – 21 б.
7. Қайдаров Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері: Актуальные проблемы казахского языка. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.
8. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1989. – 196 б.
9. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.
10. Абубакирова З.Г. Соматическая лексика в фразеологии башкирского языка (лингвокультурологический аспект): Дисс. ... канд. филол. наук. – Уфа, 2017. – 186 с.
11. Кеңесбаева Ү. Ағылшынша-қазақша фразеологиялық сөздік. English-Kazakh Dictionary of Idioms. – Астана: Парасат-kz, 2010. – 772 б.
12. Кунин А.В. Англорусский фразеологический словарь. Изд. 3-е. испр., в двух книгах. Книга 1. – М.: Сов. Энциклопедия, 1967. – 1–738 с.

13. Кунин А.В. Англорусский фразеологический словарь. Изд. 3-е. испр., в двух книгах. Книга 2. – М.: Сов. Энциклопедия, 1967. – 738–1265 с.
14. Гуревич В.В., Дозорец Ж.А. Краткий русско-английский фразеологический словарь. – М.: Русский язык, 1988. – 544 с.

REFERENCES

1. Uraksin Z.G. Fraseologia bashkirskogo iazyka [Phraseology of the Bashkir language]. – Ufa: Nauka, 1975. – 123 s. [in Bashkir]
2. Avakova R. Frazemikadagy etnolingvistikalıyq koncepsia [Ethnolinguistic concept in phrasemics]. – Almaty: Qazaq universiteti baspanahasy, 2013. 246 b. [in Kazakh]
3. Kenesbaev I. Qazaq tilinin frazeologialıyq sozdigi [Kazakh language phraseological dictionary]. – Almaty: Gylym, 1977. – 712 b. [in Kazakh]
4. Logan P. Smit. Frazeologiya angliiskogo iazyka [English Phraseology]/ Perevod A.S. Ignatieva. – М.: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo ministerstva prosvesheniia RSFSR, 1959. – 207 с. [in Russian]
5. Bazarova D.H. Semantika naimenovaniı chasteı tela i proizvodnyh ot nih v tiurkskih iazykah [Semantics of names of body parts and their derivatives in the Turkic languages]: Avtoref. diss. ... kand. filol. nauk. – Tashkent, 1967. – 22 s. [in Russian]
6. Uyzbaeva D.K. Qazaq tilindegi somatikalıyq etistikti frazeologizmderdin etnolingvistikalik sipaty [Ethnolinguistic character of semantic verb phraseology in the Kazakh language]: filol. gyl. kand. ... diss. avtoref. – Almaty, 1994. – 21 b. [in Kazakh]
7. Qaidarov A.T. Qazaq tilinin ozekti maseleleri [Actual problems of the Kazakh language]. – Almaty: Ana Tili, 1998. 304 b. [in Kazakh]
8. Smagulova G. Magynalas frazeologizmderdin ulttiq-madeni aspectileri [Natural-cultural aspects of the same meaning phraseology]. – Almaty: Gilim, 1998. – 196 b. [in Kazakh]
9. Safiullina F.S. Tatarcha-ruscha frazeologik suzlek [Tatar-Russian phraseology dictionary]. – Kazan: Magarif, 2001. – 335 b. [in Russian and Tatar]
10. Abubakirova Z.G. Somaticheskaiia leksika v frazeologii bashkirskogo iazyka (linguokulturologicheskiy aspect) [Somatic vocabulary in the phraseology of the Bashkir language]: Diss. ... kand. filol. nauk. – Ufa, 2017. – 186 s. [in Russian]
11. Kenesbaeva U. Agilshinsha-qazaqsha frazeologialıyq sozdik [English-Kazakh Dictionary of Idioms] – Astana: Parasat-kz, 2010. – 772 b. [in Kazakh and English]
12. Kunin A.V. Anglo-Ruskiy frazeologicheskiy slovar [English-Russian Dictionary of Idioms]. Izd. 3-e. ispr., v dvuh knigah. Kniga 1. – М.: Sov. Enciklopediya, 1967. – 1–738 s. [in English]
13. Kunin A.V. Anglo-Ruski frazeologicheski slovar [English-Russian Dictionary of Idioms]. Izd. 3-e. ispr., v dvuh knigah. Kniga 2. – М.: Sov. Enciklopediya, 1967. – 738–1265 s. [in English]
14. Gurevich V.V., Dozores J.A. Kratkiy rusko-angliiskiy frazeologicheskiy slovar [Short Russian-English Phraseological Dictionary]. – М.: Russkiy iazyk, 1988. – 544 s. [in Russian and English]

ӘОЖ 821.512. 122: 82-1; МҒТАР 17.07.41
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.02>

С.Д. АБИШЕВА¹, Ж.Ш. САМЕТОВА²✉

¹филология ғылымдарының докторы, профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: s.abisheva@abaiuniversity.edu.kz

²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің постдокторанты

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВТЫҢ БАЛАЛАРҒА АРНАЛҒАН ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ПОЭТИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада авторлар Мұқағали Мақатаев шығармашылығының бұған дейін ешқандай ғылыми зерттеулерде кездеспеген, диссертациялық, монографиялық еңбектерде жазылмаған жаңа қырына талдау жасаған. Яғни Мұқағали ақынның жеке ғылыми еңбек ретінде зерттелмеген балаларға арналған өлеңдерінің поэтикалық ерекшеліктерін талдап көрсеткен. Ақын шығармашылығының ішінде балаларға арналған өлеңдерінің бар екендігін дәлелдеу үшін авторлар өлеңдерді балалар поэзиясына қойылатын сегіз түрлі талаптардың қалыбына салып талдаған. Авторлар талдау жүйесін К. Чуковский, Ш. Ахметов, А. Әлтай сынды ғалымдардың балалар поэзиясы туралы еңбектеріне сүйене отырып жүргізген.

Сонымен қатар авторлар мақалада бұған дейін Мұқағали Мақатаев шығармашылығын диссертациялық көлемде зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу әдісі, өлең поэтикасына сатылай кешенді талдау әдісі, оқу бағдарламаларын сараптау әдісі, әдебиетте салыстыру әдістерін пайдаланған. Нәтижесінде Мұқағали Мақатаевтың балаларға арналған шығармаларының өзі бөлек бір күрделі зерттеуді талап ететін өзекті тақырып екендігі дәлелденген.

Авторлар Мұқағали Мақатаевтың бірнеше өлеңдеріне кешенді поэтикалық талдау жүргізіп, ол шығармалардың балаларға арналған өлең екендігін дәлелдейтін мысалдар келтірген. Бұған дейінгі зерттеулердің шешімдеріндегі кей қағидаларға авторлар пікірі қайшы болғанымен, зерттеу жұмысында келтірілген нақты талдаулар мақаланың жаңалығын тұжырымдар арқылы толық ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: Мұқағали Мақатаев, балалар әдебиеті, балалар поэзиясы, қазақ әдебиеті, поэзия.

S.D. Abisheva¹, Zh.Sh. Sametova²

¹Doctor of Philological Sciences, Professor

Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: s.abisheva@abaiuniversity.edu.kz

²PhD, Postdoctoral Researcher of Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz

Poetic Features of the Works of Mukagali Makatayev for Children

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Абишева С.Д., Саметова Ж.Ш. Мұқағали Мақатаевтың балаларға арналған шығармаларының поэтикалық ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 22–34. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.02>

*Cite us correctly:

Abisheva S.D., Sametova J.Sh. Muqagali Maqataevtyn balalarga arналган shygarmalarynyn poetikalыq erekshelikteri [Poetic Features of the Works of Mukagali Makatayev for Children] // *Iasauı universitetinın habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 22–34. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.02>

Abstract. In the article, the authors analyzed a new aspect of Mukagali Makatayev creativity, which had not previously been encountered in any scientific research, not written in dissertation, monographic works. That is, the authors analyzed the poetic features of the poet Mukagali's poems, which were not studied as a separate scientific work for children. To prove the existence of nursery rhymes in the poet's work, the authors analyzed the poems based on eight different requirements for children's poetry. The authors carried out the analysis based on the works of such scientists as K. Chukovsky, Sh. Akhmetov, A. Altai is about children's poetry.

In addition, the method of reviewing the works of scientists who previously studied Mukagali Makatayev's work in the dissertation volume, step-by-step method, comprehensive analysis of the poetry poetics, the method of examination of curricula and methods of comparison in literature are used in the article. As a result, it was proved that the works of M. Makatayev for children are a relevant topic that requires a separate and complex study.

In the article, the authors carry out a poetic analysis of several poems by Mukagali Makatayev and give examples proving that these works are intended for children. Although the opinion of the authors contradicts some principles in the decisions of previous studies, the specific analyzes presented in the research work fully reveal the novelty of the article through the conclusions.

Keywords: Mukagali Makatayev, children's literature, children's poetry, Kazakh literature, poetry.

С.Д. Абишева¹, Ж.Ш. Саметова²

¹доктор филологических наук, профессор

*Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: s.abisheva@abaiuniversity.edu.kz*

*²PhD, постдокторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zh.sametova@abaiuniversity.edu.kz*

Поэтические особенности произведений Мукагали Макатаева для детей

Аннотация. В статье авторы проанализировали новый аспект творчества Мукагали Макатаева, ранее не встречавшийся ни в каких научных исследованиях, не написанный в диссертационных, монографических работах. То есть авторы проанализировали поэтические особенности стихотворений поэта Мукагали, которые не изучались как отдельное научное произведение для детей. Чтобы доказать существование детских стихов в творчестве поэта, авторы проанализировали стихи на основе восьми различных требований к детской поэзии. Авторы проводили анализ, опираясь на труды таких ученых, как К. Чуковский, Ш. Ахметов, А. Альтай о детской поэзии.

Также в статье использованы методы обзора трудов ученых, ранее изучавших творчество Мукагали Макатаева в диссертационном объеме, метод поэтапного комплексного анализа поэтики стихотворения, метод экспертизы учебных программ, методы сравнения в литературе. В результате было доказано, что произведения Мукагали Макатаева для детей сами по себе являются актуальной темой, требующей отдельного скрупулезного исследования.

В статье авторы проводят поэтический анализ нескольких стихотворений Мукагали Макатаева и приводят примеры, доказывающие, что эти произведения предназначены для детей. Хотя мнение авторов противоречит некоторым принципам в решениях предыдущих исследований, конкретные анализы, представленные в исследовательской работе, полностью раскрывают новизну статьи через выводы.

Ключевые слова: Мукагали Макатаев, детская литература, детская поэзия, казахская литература, поэзия.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің ақиық ақыны атанған Мұқағали Мақатаевты барша оқырман лирик ақын ретінде танытыны анық. Олай деуге де негіз көп. Ақын шығармашылығының басым бөлігін махаббат тақырыбындағы өлеңдер алып жатса, тағы бір бөлігі туған ел, туған жер, ауыл тұрмысы мен өмірі, көнекөз қарттар мен әке тақырыбындағы, достық, әсіресе көпұлтты Қазақстан халықтарының татулығы, ынтымақтастығы тақырыбындағы шығармаларға толы. Қылышынан қан тамып тұрған Кеңес өкіметі кезеңінің өзінде М. Мақатаев дін тақырыбына да қалам тербеген.

Тақырыптық өлеңдерімен қатар ақын шығармашылығында көптеген арнау өлеңдер («Әбділдаға», «Бауыржан Момышұлына», «Қажығұмыр Қуандықовқа», «Зейнолла Шүкіровка», «Ғабеңе», т.б.) де кездеседі. Жалпы алғанда «Мұқағали тақырыбының ауқымы кең. Ол қандай тақырыпқа бармасын, не жайында сыр төкпесін, ақынның ішкі дүниесіне тірек боп тұратын оның туған халқына, Отанына деген шексіз сенімі мен ыстық сезімі. Жеке басының тағдырында талай сәтсіздіктер мен әділетсіздіктер кездескен, ауру-сырқауға ұшыраған ақын толғауларында қаншама қынжылып, мұң шеккен жағдайда халқынан тиянақ табатындай» [1, 183-б.].

Осы бір шексіз тұңғыыққа толы, терең ойлы өлең әлемін зерттеп, зерделеген ғалымдарымыз да жетерлік. Ақынның мыңнан астам өлеңдері мен он алты дастанын, хикаяттары мен әңгімелерін, пьесасын жан-жақты талдап, ғылыми-зерттеу, әдеби-сын мақалалары түрінде, диссертация, тіпті монографиялық еңбек көлемінде зерттеген ғалымдарымыз бар. Олардың ішінде, ақын шығармашылығы туралы ғылыми диссертация жазып, «Мұқағали Мақатаевтың ақындық әлемі» атты 3 тілде (қазақ, орыс, ағылшын) монографиялық еңбек жазған профессор С.Д. Абишеваны [2], филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазған Ө. Жұмаштың «Мұқағали Мақатаев поэзиясының көркемдік жүйесі» [3], К.М. Сеитованың «Поэтическое наследие Мукагали Мақатаева» [4], Ұ.Қ. Тұрбекованың «Мұқағали Мақатаев ақындығының лирикалық табиғаты» [5], Б. Бегманованың «М. Мақатаев лирикасының ұлттық сипаты» [6], К. Хамидуллаевтың «Мұқағали Мақатаевтың ақындық шеберлігі» [7] диссертацияларын атауымызға болады. Жоғарыда аталған еңбектерден бөлек ғылыми-зерттеу, әдеби-сын мақала түрінде жарияланған еңбектердің тізімінің өзі бір энциклопедияны құрайды [8]. Бұл дегеніміз, ақын поэзиясын қызығып оқитын оқырманның, шығармашылығын зерттейтін ғалымдарымыздың көптігін аңғартады.

Десе де көпшілік ақын өлеңдері тек ересектерге бағытталған, балалар тақырыбына арнайы өлең жазбаған деп санайды. Содан да болар жоғарыда аталған ғылыми зерттеулердің мазмұнынан «Мақатаевтың балаларға арналған шығармалары» деген тақырып яки тарауша кездестіре алмадық. Ө. Жұмаштың диссертациялық жұмысында Мұқағали шығармаларындағы дәстүрлі жүйе мен образдар жүйесі сөз болса, Ұ. Тұрарбекованың ғылыми еңбегінде М. Мақатаев поэзиясындағы ақындық болмыс, қаһарманның психологиялық сипаты, ақын лирикасындағы пейзаж бен ақындық болмыс, лирикасының стилі мен тілі сынды мәселелер қамтылған. Ал Б. Бегманованың кандидаттық жұмысында Мақатаевтың 60–70-жылдар поэзиясындағы ұлттық бейне, ұлттық көрініс, дәстүр жалғастығы, философиялық ой-түйіндері сөз болған. Күрленбай Хамидуллаев М. Мақатаев өлеңдерінің идеялық-тақырыптық негіздерін төмендегіше топтап қарастырған: Ұлы Отан соғысы жайлы; өмір шындығы, туған жер, ондағы еңбек адамдарының бейнесі; шабытқа, музаға, жалпы поэзияға байланысты толғаныстары; жастық, кәрілік, өмір, өлім, заман, уақыт туралы ойлары; адамгершілік, достық, интернационалдық әуендер; Отан, тыныштық, бейбітшілік жайлы философиялық ойлары; арман мен бақыт жайлы өсиет, нақыл өлеңдері; махаббат, көңіл-күй және табиғат лирикасы [7, 17-б.].

С. Абишеваның «М. Мақатаевтың балалақ шақ әлемі» деп аталатын мақаласында ақынның соғыс кезінде өткен балалық шағы, соғыс балалары басындағы қиыншылықтар,

әкесіз өткен балалық туралы жырлары топтастырылып, талданған. «Неңді сені аңсаймын, бала шағым?.. өлеңінде ол соғыс кезіндегі аш-жалаңаш тондырған, жетімдіктің дәмін татқызған балалықты аңсау керек пе деп сұрақ қояды? Сұрақ қояды да, өзі былай жауап береді: “Сағындым сені, сәби кездерім-ай”» [9, 50-б.]. Бұл аталған мақала М. Мақатаевтың балаларға арналған шығармашылығына жатпайды, бұл Мақатаевтың «басқа», өзінің жеке балалық әлемі, «поэзиясының басты тақырыптарының біріне айналған – балалық шағы».

Ал біздің мақаламыздың мақсаты – М. Мақатаевтың балаларға арналған өлеңдерін бөліп қарау, оларды балаларға арналған өлеңдерге қойылатын талаптардың қалыбына салып талдау, ақынның шығармалары арасында балаларға да арналған өлеңдері бар екенін анықтау. Осы мақсатқа қол жеткізу үшін біз ең бірінші балаларға арналған өлеңдерге қойылатын талаптар теориясын анықтап аламыз. Ақынның орта мектеп (қазақ, орыс, ұлт мектептері) оқулықтарында берілген өлеңдерін жинақтаймыз. Осы және өзге де өлеңдерінің балаларға арналған өлеңдер талабына сай келетіндерін іріктеп, жүйелейміз.

Зерттеу әдістері

Мақалада бұған дейін Мұқағали Мақатаев шығармашылығын диссертациялық көлемде зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу әдісі, оқу бағдарламаларын сараптау әдісі, өлең поэтикасына сатылай кешенді талдау әдісі, әдебиетте салыстыру әдістері пайдаланылды.

Шолу әдісі бойынша Мұқағали Мақатаев шығармашылығын диссертациялық және монографиялық деңгейде зерттеген ғалымдардың еңбектерімен таныстық. Әрбір еңбектің ішкі мазмұны мен идеясы қарастырылды.

Сараптау әдісінде зерттеу нысанына алынған ақынның орта мектеп бағдарламасына енген шығармалары мен балаларға арнап жазылатын өлеңдер талаптарына сәйкес келетін өлеңдері таңдалып алынды.

Сатылай кешенді талдау әдісі бойынша таңдап алынған өлеңдерге әдеби-поэтикалық талдаулар жүргізілді.

Салыстыру әдісі арқылы ақынның балаларға арналған және үлкендерге бағытталған өлеңдеріне салыстырмалы талдау жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Мақаланы осы тақырыпта жазуға түрткі болған нәрсе, жылда дәстүрлі түрде өтетін «Мұқағали оқуларында» мектеп оқушылары ақынның «Мавр», «Аққулар ұйықтағанда», «Моцарт» сынды тақырыбы ауыр туындыларын орындап жатады. Рас «ақынның кез-келген өлеңі жас талғамайды. Үлкенге де, кішіге де әсері бірдей, мол. Мұқағалидың егде тартқан оқырманы ақын жырларынан жанына жылу, көңіліне сүйеніш тапса, жастар көңіліндегі көп сұрақтың жауабын ақын өлеңдерінен іздейді. Өмірдің сан қырлы бұралаңынан түзу де дұрыс жолды ақын поэзиясынан анық таниды. Себебі әлі көргенінен көрмегені, білгенінен білмегені көп жас оқырман ақын жырларымен өмірді ұғынады. Өмір – өзеннің әл бермес асау толқындарын лирикалық кейіпкер аузымен жас оқырманға үлкен сабақ етіп ұсынады. Адам бойындағы асыл қасиеттер – адамгершілік, адалдық, әділеттілік, шыншылдық жайлы жырлары жасамыстардың жанын қайрай түссе, жас ұрпақты адалдыққа, әділеттілікке, шыншылдыққа баулиды [10, 84–85-бб.]. Десе де Мұқағали Мақатаевтың балаларға арналған шығармалары жетерлік. Біз осы мақаламызда олардың біршамасына тоқталып, талдап, жинақтап өтсек. Жалпы балалар өлеңдерінің ерекшеліктері неде? Балаларға арналған поэзия туындыларының ерекшеліктері қандай болуы керек, нақты «формуласы», қалыбы жоқ. Қазақ балалар әдебиетін алғаш ғылыми тұрғыда зерттеген ғалымдарымыздың бірі – Шеген Ахметов балаларға арналған шығармалардың төмендегідей алты түрін атап көрсетеді:

- 1) Көркем образдың нақтылығы;
- 2) Лиризмнің болуы;
- 3) Адам характерін суреттеуде динамиканың қажеттілігі;

- 4) Көркем пейзаждың көп болуы;
- 5) Мазмұн мен идеяның бала өміріндегі белсенді рөлі;
- 6) Тілінің ойнақы, қысқа, түсінікті, айқын және әсерлі болуы [11, 10–11-бб.].

Бірақ зерттеушінің ұсынған барлық шарттары поэзия талаптарына сәйкес келмейді.

Алғашқы атаған екі пікірі тек балалар әдебиетіне ғана емес, жалпы әдебиетке ортақ нәрселер. Мысалы пейзаждық сурет пен мазмұн барлық кезеңдегі, қандай әдебиеттің болсын, оқырманның жасына, кейіпкердің ерекшелігіне қарамастан өзгермейтін көркем тәсіл. Ал белгілі орыс балалар ақыны, сыншы, публицист К.И. Чуковский «Екіден беске дейін» деп аталатын еңбегінде балалар поэзиясына қойылатын талаптардың бірнешеуін жазып көрсетеді:

- Балаларға арналған өлеңдерде көркем графика болуы керек: әр шумақта, тіпті әр екі жолда суретші үшін «материал» болуы керек.

- Суреттердің жылдам өзгеруі қажет.
- Сөз бояуы лирикалық болуы керек.
- Ұйқастар ұтымды және жылдам ауысып тұруы қажет.
- Өлең поэтикасында «музыка» ойнап тұрғандай сезілу керек.
- Өлеңдердегі рифмалар бүкіл фразаның мағынасының негізгі тасымалдаушысы болуы керек.

- Өлеңдердегі рифмалар бір-біріне мүмкіндігінше жақын болуы керек.

- Әр жолдың өзіндік берер мағынасы болуы шарт.
- Балалар өлеңдерінде сын есімдердің көп болмауы қажет.
- Бұл өлеңдерде ритмнің басым бөлігі «хорей» болуы керек.
- Балалар өлеңдері ойынға құрылуы керек.

- Балаларға арналған поэзия ересектерге де арналған поэзия болуы керек [12, 28-б.].

Бұл жіктеудің қатып қалған қағида еместігін автор өзі де жазып өтеді. Бұл тек жас ақынның шығармашылық бастау жолында үлгі ретінде ұстануға болатын дүние есебінде жаздым дейді.

Ал қазақ балалар поэзиясын арнайы зерттеп, докторлық диссертация қорғаған ғалым Аманжол Әлтай өз еңбегінің қорытындысында мынадай тұжырымдарды ұсынады:

- Балалар поэзиясында эстетикалық-көркемдік талап пен педагогикалық мақсат терең ұштасуы керек.

- Балалар поэзиясындағы көркемдік шындық мейлінше әсерлі және шынайы болуы шарт.

- Балалар поэзиясындағы тақырып балаларды өмірді тануына септесетін, рухани өсуіне жәрдемдесетін, әлеуметтік тіршілікке дұрыс бағдар ұсынуына жөн сілтеуі қажет.

- Авторлық позиция мен көркем идеяда балаларды жақсылыққа тәрбиелеуге бағытталған прогрессивті мақсат көзделіп, ол мақсат баланың жас ерекшелігіне сәйкес тілмен ұтымды жеткізілуі керек.

- Балалар поэзиясында жас ұрпақтың жан-жақты жетілуіне әсер етуге қабілетті көркемдік, эстетикалық, идеялылық, әлеуметтік мақсаткерлік, өмірмен байланыстылық, ғылымилық, ұлттық, халықтық, жалпыадамзаттық ұстанымдары маңызды рөл атқарады.

- Балалар поэзиясы балаға етене жақын болуы үшін шығармадағы әрбір сөз, сол сөзге жүктелген мағына балаға тікелей байланысты болуы керек.

- Балалар поэзиясындағы тілдік-бейнелік тәсілдер екі түрлі мақсатта қызмет етуі керек: бірі – көркем образ жасау, екіншісі – тәрбиелік міндет арқалау.

- Кейіпкер атынан сөйлеу, оның ой-сезімін, көңіл-күй әсерін бейнелеу, диалогтық сөйлесулер, автордың кейіпкермен сөйлесуі сияқты тәсілдер балалар поэзиясында жиі қолданылатындықтан, кейіпкер тіліне қойылатын негізгі талап – сөздің шынайылығы,

кейіпкер жасына, таным деңгейіне, мінез-құлқына, әлеуметтік ортасына, уақытқа сәйкес келуі шарт [13, 264–265-бб.].

Ғалым Аманжол Әлтайдың жіктемесінің соңғы бөлігінде айтылған поэзия тілі туралы Б. Қапасова да өз диссертациясында балалар өлеңдерінің бір ерекшелігі ретінде бөліп жазады: «Балалар шығармаларының қажетті, міндетті ерекшеліктерінің бірі – тілі. Балалар әдебиетіндегі тілдік қолданыс тек сөздік қорды байытатынқұрал ғана емес, балдырғанға рухани-эстетикалық тағылым беріп, дүниетанымдық түсінігін қалыптастыратын әдіс болуымен бірге бала табиғатын ашатын негіз болып та табылады» [14, 12–14-бб.].

Қазақ балалар поэзиясында болсын, прозасында, тіпті жалпы балалар әдебиетінде арнайы зерттеуді қажет ететін тағы бір өзекті мәселе – балалар шығармаларының жас ерекшеліктерін ескере отырып, даму, өсу кезеңдеріне қарай топтау. Жазушылар одағында жыл сайынғы дәстүрлі өтетін жыл қорытындысының есептерінен байқасақ, жалпы қазақ балалар әдебиетінде 2–10 жас аралығындағы балалар үшін поэзиялық өлеңдер көп жазылса, 10–15 жастағы жасөспірімдер үшін прозалық шығармалар молырақ жазылады екен. Біздің қарастырып отырған мәселеміз 2–10 жасқа арналған тақпақтар емес, өздігінен оқып, түсіне алатын, яғни 10–15 жас аралығындағы балаларға арналған поэзия. Дегенмен жоғарыда атап кеткеніміздей балалар поэзиясындағы жас ерекшелік бөлек бір зерттеуді қажет ететін дүние болғандықтан, біздің зерттеуімізде ондай бір шарттылықты көрсетпесек те болады.

Балалар шығармашылығы дегенде тағы бір зерттеліп, шешімін таппаған мәселе – балалар үшін жазылған шығармалар мен балалар оқуына ұсынылатын туындылардың ара қатынасы. Әдебиет көркемөнер туындысы ретінде кей шақтарда кейіпкер бейнесін, психологиялық-эстетикалық әлемін, әлеуметтік көзқарасын сипаттауда шығарма кейіпкері бала болғанымен, идеясы балалар ұғымына қиындау немесе көтерген жүгі балалар әлемінен гөрі ересектер түсінігіне лайықталған шығармалар болады. Ондай өлеңдер ақын М. Мақатаев шығармаларында көптеп кездеседі. Балалық шағында көп қиыншылықты бастан өткерген, соғыс балалары атанған жастығының өзі үлкейгенде көкірегінен шер боп ақтарылған:

Қанаттанып өмірге ұшарымда,
Кесілмесін бәрібір тұсауым да.
Сәби болғым келеді, сәби болғым,
Сәбиі жоқ Ананың құшағында.
Тар бесігі – кең жаһан тарылмаған,
Біреуге бар, біреуге табылмаған.-
Сәби болғым келеді, сәби болғым,
Ана сүті аузынан арылмаған [15].

Кейіпкері жас сәби болғанмен, бұл өлең терең философияға толы, ірі поэтикалық талдауды қажет ететін, ересектерге арналған шығарма.

Ал біздің мақсат кіріспеде атап кеткеніміздей, М. Мақатаевтың балаларға арналған өлеңдерін бөліп қарау, оларды балаларға арналған өлеңдерге қойылатын талаптардың қалыбына салып талдау, ақынның шығармалары арасында балаларға да арналған өлеңдері бар екенін анықтау. Ақын Мұқағали, бәлкім, ол өлеңдерді балаларға негіздеп, арнайылап жазбаған болуы мүмкін. Біздің мақаламыздың мақсаты да сол, балаларға арналған шығармалар талабына сәйкес келетін өлеңдерін балаларға оқуға ұсынатын шығармалар ретінде топтастыру. Қанша жерден балалар ақыны емес дейтіндер көп болса да, мына өлеңдерін «үлкен» оқырмандарға арналған деп айтуымызға келмейтіні анық:

Мектебің мынау, класың,
Осында он жыл тұрасың.
Тарыдай болып кіресің,
Таудай болып шығасың («Әліппе» өлеңі) [15, 272-б.]

немесе:

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем.
Бар жәндігін сүйемін қыбырлаған,
Бәрі маған: «Отан!» деп сыбырлаған... («Отан» өлеңі) [15].

Жоғарыда бірнеше зерттеушілердің балалар поэзиясына қатысты шарттары мен ерекшеліктерін айтып өттік. Сол зерттеушілердің тәжірибелері мен жіктеулеріне сүйене отырып, өзіміздің бірнеше пайымдауларымыз бойынша Мақатаевтың балаларға арналған өлеңдерін топтап көрейік.

Ең алдымен өлең баланың дүниетанымына сай, оның айналасында болып жатқан таныс құбылыстар туралы болуы шарт. Мысалы бала туғаннан бастап ең жақын адамы –анасын көреді. Анасына ықыласы бөлек болады. Балалық шақта ең шуақты мереке ол – туған күн. Бала өзінің болсын, анасының болсын туған күнін ерекше күтетіні сөзсіз. Осы орайда:

«Нұрын төккен маған,
Шуағымсың – сен!
Айналайын, мама,
Қуанышыңмен!
Шаттандырған мені,
Жұбанышым – сен!
Құттықтаймын сені

Туған күніңмен!...» («Қуанышыңмен» өлеңі) [15, 283-б.] – деп басталатын танымал жырын балалар поэзиясына жатқызуымызға әбден болады. Бала дүниетанымына сәйкес, туғаннан бері білетін таныс сөздері балаға ұғынықты шығарма.

Тағы бір мысал бала танымында дос, достық сөзі де туғаннан бері естіп жүретін сөзі. Яғни достың кім екенін, достықтың не екенін адам бала кезден біліп өседі. Ақын шығармашылығында кездесетін тақырыптардың бірі – достық туралы. Мұқағали бұл тақырыпта көптеген өлеңдер жазған. Бірақ оның барлығын бірдей балаларға жаттатуға келмейді. Себебі балаларға арналған шығармаларда баланың табиғи таза ойлау психологиясына зиян келмейтін, ауыр сөздердің, философиялық сұрақтардың, бала психикасына әсер ететін «қорқынышты», бейәдеп сөздер болмауы керек.

Мысалы:

Достыққа жүрмін,
Достыққа жүрмін құмартып!
Өлгелі жүрмін өзіме-өзім мін артып...
Жауыздың барып, жанына уәзір болғаннан

Достардың барып, ауласында өлген мың артық, [15], – деп келетін өлеңінде – «жауыз», «өлім» сынды бала жанына қаяу салатын сөздер кездеседі.

Ал мына жолдарды әрине балалар әдебиетіне жатқызуға болады:

Досым, саған сенемін. Сеніп өтем!
Жолы бөтен демеймін, жөні бөтен.
Достық деген – адамның көрігі екен,
Достық деген ақылдың серігі екен [15].

Балалар шығармаларына қойылатын талаптардың тағы бірі – шумақтардың ұзын болмауы және жолдардағы сөз санының неғұрлым қысқа болуы. Ш. Ахметов көрсетіп кеткен «тілінің ойнақы, қысқа, түсінікті, айқын және әсерлі болуы» шарт. Мұқағали Мақатаев шығармаларының формасы әрқилы. Дегенмен біз балаларға арналған бірнеше шығармаларынан шумақ саны мен сөз санының шұбалаңқы бомаған нұсқаларын топтастырдық. Мәселен «Тайлақ» деген өлеңі бар-жоғы бір ғана шумақтан тұрады:

Тайлақты неге тұсаған,

Тайраңдап жүрсе болмай ма?
Керуен сарайға ұсаған,
Керіліп жатқан жол қайда? [15, 273-б.]

Келесі «Мектебіме» деп аталатын өлеңі небәрі 3 шумақ қана жазылған. Өлең жолында жазылған сөз сандары да үштен аспайды:

Мектебім – айтар әнім,
Сан рет қайталадым.
Өзіңнен алғанымды
Өзіңе қайтарамын.

Мектебім, қия алмаймын,
Көп нәрсе қиялдаймын...
Мәңгілік оқушың боп,
Қалуға ұялмаймын.

Өзіңнен тегінде мен
Аттанам сенімменен.
Ассалаумағалайкүм,
Дәу мектеп өмір деген! [15, 284-б.]

Бұл тізімге «Әліппе» (2 шумақ), «Кетейікші бір жаққа» (4 шумақ), «Қуанышыңмен» (4 шумақ), «Тырналар» (1 шумақ), «Біздің Ғани» (2 шумақ), «Жасыл бағым жайнаған» (3 шумақ) сынды өлеңдерін жатқызуымызға болады.

Бірақ шығарманың көлемі кіші, жолдардағы сөз саны аз, шумақтары қысқа болғанымен ол «тақпақ» емес, «өлең» болуы шарт. Яғни өлең дегеніміз жай ғана сөз тіркестері емес, ырғағы мен ұйқасы қалыпқа түскен, шумағы мен бунағы белгілі тәртіпке бағынатын, ең бастысы көркем-эстетикаға құрылған поэзияның шағын көлемді түрі. «Поэтика – көркем туындының табиғаты, көркемдеу құралдарын қолданудың эстетикалық жүйесіндегі заңдылықтар туралы ғылым. Қарапайым түрде пайымдасақ, поэтика – көркем шығарманың сыры мен сипатындағы үйлесімдер, үндесулер жүйесінің заңдылығы. Поэтиканың қарастырар негізгі проблемасы – суреткердің ойы мен жүзеге асыруда қолданған амал-тәсілдері жиынтығының арақатынасы, байланысы», - дейді ғалым Т. Әбдірахманова өз еңбегінде [17, 118-б.].

Яғни сөздердің реңін кіргізіп, ажарлап, көркемдік жасап үйлесімге келтіріп, бір сөзбен айтқанда «өлең» жасауда қолданылатын көркемдегіш құралдарды пайдалану шеберлігінің болуы. Көркемдеуіш құралдардың ішінде эпитет, яғни айқындау – заттың, құбылыстың айрықша сипатын, сапасын анықтайтын суретті сөз бола тұрып, оның көркем шығармада метафора немесе теңеумен жалғаса келіп ойды нақты етіп, шашыратпай жеткеруде атқаратын рөлі ерекше [7, 114-б.]. М. Мақатаев туындыларында жансыз табиғат құбылыстары, адамның қылықтарымен салыстырылып, тірі адам тәрізді іс-әрекетімен суреттеліп, көркем бейнеленеді. Көркем шығармада бұндай құбылтудың түрін кейіптеу дейміз. Біз төмендегі «Біздің көктем» деп аталатын өлеңінен Мұқағалидің сезімінің сергектігін, көңілінің жүйріктігін, кейіптеуді өте тапқырлықпен құбылтып, басы артық сөз қоспай, баламаларды үйлесімді табиғи түрінде жарасымды мағынада пайдаланғанын көреміз:

Көктем келді ауылға, мамырлап бұлт,
Таң-тамаша дүние, дабырлап жұрт.
Көктем келді. Өмірдің келешегі –
Көкпен бірге дүркіреп төл өседі.
Көктем келіп ауылға қыз көрікті,
Таң-тамаша дүние жүзге еніпті.
Асқар ала таулардан асып әрі,

Аяз атаң барады мұз бөрікті [16].

Осындағы ауылға келген қыз көрікті көктем, мұз бөрікті Аяз ата да кейіптеудің ең бір қисынды, терең мағынада бейнелі түрде суреттелген түрі. Десе де бала қиялынан алыстап кетпеген, оның ойлау деңгейіне сай, түсінікті берілген.

Сөздің реңін, әдеби тілді ажарландыруда негізгі көркемдеуіш құралдардың бірі – теңеу. Мұнда әрбір суреткер белгісіз нәрсені белгілі бір нәрсеге теңеу арқылы танытып, оның ерекше бір қасиетін, сипатын айқындайды. Ақын шығармашылығында ең көп қолданған көркемдеуіш құралдардың бірі де осы – теңеу:

Бір өлеңі – бір елдің мұрасындай,
Жыр жаза алмай жүрмін мен Расулдай.

Расулдай...

Бағым да жүр ашылмай,
Құс бегінің қолындағы лашындай [16].

Мұқағалидың Дағыстан халқының ұлы перзенті, әйгілі ақын Расул Ғамзатовпен шығармашылығын, өзінің ақындық қабілетін салыстыра теңеуі, сонымен бірге Расулға да, өзіне де әділ баға беріп, ағынан жарылғаны жырланады.

Келесі М. Мақатаев лирикасында кездесетін көркемдеуіш тәсілінің бірі – қайталау немесе эпифораның үлгісі:

Мен оның түнін сүйем, күнін сүйем,
Ағынды өзен, асқар тау, гүлін сүйем,
Мен оның қасиетті тілін сүйем,
Мен оның құдіретті үнін сүйем [16].

Осы шумақтан біз қайталудың эпифоралық және анафоралық түрлерін бірге көре аламыз. Бұл жерде тіпті ойды үдемелеп дамыту, яғни градацияның түйдектеу элементі де аралас келіп өлеңнің композициялық құрылысын жасап тұр. Ақын шеберлігінің шарықтау тұсы сол – ол бір өлең бойынша анафоралық та, эпифоралық та, градация-дамыту, үстемдеу сынды көркемдік тәсілдерді бірдей қолданады.

Балалар өлеңдеріне қойылатын тағы бір талап – шығарманың тәрбиелік сипаты болуы керек. Ғалым Аманжол Әлтайдың жіктеуінде келтірілген педагогикалық мақсаттың терең ұштасуы дегеніміз осы тәрбиелік мәнге ие болуы деп түсінеміз. «Жеткіншек кезіндегі балалардың құндылық бағдарларын қалыптастыруды мақсат ете отырып, мұғалім, ең алдымен оқыту мен тәрбиелеудің тиімді әдістерін анықтауы керек» [18, 181-б.]. Тәрбиелік сипаттағы өлеңдері дегенде бірден патриоттық өлеңдері еске түседі. М. Мақатаев өлеңдерінің дені патриоттық тәрбиеге құрылған. Оның ішінде Отан, атамекен тақырыбына арнаған өлеңдеріне үңілсек жас буынға берер тәрбиелік-танымдық мәні зор екенін байқаймыз:

Сүйемін, өскен Отаным,
Жылысып өткен жылыңды.
Қарыздармын сондықтан
Берермін талай жырымды (Сүйемін, өскен Отаным) [16].

Өзінің туған өлке – Қарасазын, бойтұмарындай жырынан тастамай жырлап өткен ауылын, дүйім жұрт Мұқағалидың сыңарындай бірге атайды. Себебі бір Қарасаздың өзіне ондаған өлеңдерін арнаған:

Мен бақыттымын,
Бақытты жерде туылдым.
Айналайын Қарасаз,
Қасиетінен суыңның!

Сенің әрбір бұлағың –
Менің әрбір қан тамырым емес пе?
Қасиетті тұрағым,

Қасиетінен суыңның! [16]

Б. Қапасова балалар шығармаларының қажетті, міндетті ерекшеліктерінің бірі – тілі деп жазады. Мұндағы мақсат тек сөздердің түсінікті болуы мен баланың тілін дамыту үшін мағынасын түсіндіру ғана емес, өлең жолдарындағы сөздердің орын тәртібі мен синтаксистік құрылымының түсінікті болуы. Мысалы балаларға арналған өлеңдерде инверсия тәсілінде келетін сөйлемдердің аз болуы, тіпті болмауы керек. Инверсия – сөздердің әдеттегі грамматикалық түзілу тәртібінен тыс, орындарын ауыстырып, өзгеше тіркестер құратын фигураның бір түрі. Бұл поэзияда көп қолданылады. Мысалы,

Сонымен құладың ба, тас қамалым,

Қалмады күйініштен басқа амалым [19, 168-б.] – деп келетін «Әкеме» атты өлеңінде қазақ тілінің ережесіне сәйкес етістіктер сөйлем соңында емес, сөйлемнің басында берілген. Яғни ақын инверсия тәсілін пайдаланған.

Тағы бір мысал «Тыныштық деген осы да...» өлеңінде:

Үйленіп жатыр, үй салып жатыр жас жандар,

Иленіп жатыр, иленіп жатыр лайлар.

Қашалып жатқан, жасалып жатқан тастар бар,

Жасанып жатқан, жасарып жатқан шырай бар [19, 169-б.] – деп келеді.

Мұндағы шумақтың барлық төрт жолында да етістіктер сөйлемнің басына ауысып кеткен. Бұл келтірілген мысалдар Мұқағали Мақатаевтың біз балалар шығармасына жатқызып отырған тізімге, әрине, кірмейді. Мұндай «формадағы» өлеңдер баланың тіліне ауыр, есте сақтауына қиын болады.

Келесі К. Чуковскийдің жіктеген жүйесінде сөз бояуы лирикалық болуы керек делінген. Қазақ зерттеушісі Ш. Ахметов те балаларға арналған өлеңдерде лиризм болуы шарт деп жазған. Мұқағалидың балаларға арналған шығармаларының ішінде табиғат лирикасына арнаған өлеңдері өте көп, жылдың төрт мезгіліне тіпті бірнеше өлеңнен жазған. Солардың ішінде балалар тіліне жақын келетіндеріне тоқталсақ:

Тентек жаңбыр терезені

Бытырамен атып тұр.

Кенеледі

Жер өзегі,

Рахатқа батып қыр.

...

Күркіретіп,

Дүркіретіп,

Мына келген көктем бе?!

Сіркіретіп,

Бүркіп өтіп,

Әтір шашып кеткен бе? (Айхай, көктем!) [19, 179-б.]

Көктем мезгілі жер-дүниенің жасарып, тіршілік атаулының басталар тұсы және табиғат ананың босанып, жаңбыр төгіп, айнала әртүрлі гүлдерге көміліп, жасыл желекке бөленер сәті болғандықтан ақын көктемді өмірдің, жаңа тіршіліктің басы ретінде жырлайды. Лирикалық кейіпкердің көңіл-күйін, жан-толқынысын, сезімін бейнелеу, суреттеу арқылы маусымның қайталанбас сәттерін бейнелеп береді.

Соқты боран, ұшты қар,

Тікендейін үскірік.

Шыңылдаған зәрлі ызғар,

Күшінде тұр түшкіріп

Қысқы боран соқты үдей,

Соқты қарды үйіріп.

Қасат қарлар боп үйдей,

Қалды жолға үйіліп («Қысқы боран» өлеңі) [19, 65-б.].

М. Мақатаев адаммен бірге табиғаттан да келісім мен жарасым іздеген ақын. Оның лирикасындағы табиғат жай сурет, көрініс қана емес, жанды, сезімтал. Ақын туған жер табиғатын шабыттана, құштарлықпен өлеңге енгізеді. Жас ұрпақты туған өлкесін сүюге үндейді. Адам назарын аударатын және адам тіршілігімен тығыз байланысты табиғаттың тылсым құпия сыры көп.

Мұқағали Мақатаевтың балаларға арналған шығармалары жеке тақырып ретінде зерттелмегенін, Мақатаевты ешкім балалар ақыны ретінде «танымағанын» жоғарыда айттық. Бірақ ақынның 2013 жылы жарыққа шыққан 4 томдық шығармалар жинағының 3-томында құрастырушы Оразақын Асқар «Балаларға арналған өлеңдері» деп арнайы айдар тағып, 30-ға жуық өлеңін енгізген. Біздің зерттеуіміз бойынша олардың саны 30-дан әлдеқайда көп. Біз оларды балалар поэзиясына қойылатын төмендегідей талаптарға сәйкес талдап қарастырдық:

1. Мазмұн мен идеяның бала дүниетанымына сай болуы;

2. Баланың табиғи таза ойлау психологиясына зиян келмейтін, ауыр сөздердің, философиялық сұрақтардың, бала психикасына әсер ететін «қорқынышты», бейәдеп сөздердің болмауы;

3. Шумақтардың ұзын болмауы және жолдардағы сөз санының, буын санының неғұрлым қысқа, ұғынықты болуы;

4. Көркем-эстетикаға құрылуы керек;

5. Тілдік-бейнелік тәсілдер шебер қолданылуы қажет;

6. Балалар өлеңдерінің тәрбиелік сипаты басым болуы керек;

7. Тілдің синтаксистік құрылымының дұрыс болуы, инверсия тәсілінің болмауы, болса да өте аз болуы шарт;

8. Көркем пейзаж бен лиризмнің болуы.

Бұл жіктеуді әдебиетші-ғалымдар Ш. Ахметовтің, А. Әлтайдың, К. Чуковскийдің зерттеулеріне сүйене отырып жасадық. Чуковский айтқандай, бұл бекітуге ұсынылған қатаң теориялық ереже емес. Мұқағали Мақатаевтың балаларға арнаған шығармаларын анықтауда қолданған зерттеуіміздің тұжырымдамасы.

Қорытынды

Мақалада Мұқағали Мақатаев шығармаларының зерттелу тарихы мен зерттеушілерінің еңбектеріне шолу жасалды. Шетелдік ғалым К. Чуковскиймен қатар балалар әдебиетінің тарихи очеркін жазған Ш. Ахметов, А. Әлтай сынды қазақ балалар әдебиетінің зерттеуші ғалымдарының тұжырымдары жинақталды. Талдау нәтижесінде балалар поэзиясына қойылатын 8 түрлі талаптар анықталды.

Бүгінге дейін көптеген зерттеушілер Мұқағали Мақатаевты тек «үлкендерге» арналған шығармалар жазған ақын ретінде зерттеп келді. Мектеп оқулықтарында өлеңдері беріліп жүрсе де, ешбір ғалым Мақатаевты балалар ақыны ретінде қарастырмады. Біз мақаламызда ақиық ақынның балаларға да арналған өлеңдерінің бар екенін дәлелдейтін мысалдар бердік.

Қазақ балалар поэзиясына қойылатын талаптар туралы ғалымдардың теориялық пікірлері бірізді емес, сондықтан да Ш. Ахметовтің, А. Әлтайдың, К. Чуковскийдің зерттеулеріне сүйене отырып, балалар өлеңдеріне қойылатын талаптарды анықтап, эксперименттік жолмен Мұқағали өлеңдеріне поэтикалық талдау жасап көрдік.

Біздің шешіміміз бұған дейінгі мұқағалитанушылардың еңбектерінде көрініс таппағанымен, ақын Оразақын Асқар құрастырған Мұқағали Мақатаев шығармаларының IV томдығында бөліп көрсеткен тарауына сай келеді.

Қорыта айтқанда, ақынның балаларға арналған шығармалары бар екендігі анықталды, олар балалар поэзиясына қойылатын талаптарға сәйкес талданып, Мұқағали Мақатаевтың балалар поэзиясына да қалам тартқан ақын екендігі дәлелденді.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті «Жас ғалым» гранттық жобасының қаржысы есебінен жүзеге асырылды (AP15473235).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қаратаев М. Көргенім мен көңілдегім. – Алматы: Жалын, 1982. – 280 б.
2. Әбішева С.Ж. М. Мақатаевтың ақындық әлемі: Монография. – Алматы: Балауса, 2018. – 256 б.
3. Жұмаш Ө. Мұқағали Мақатаев поэзиясының көркемдік жүйесі. Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2007. – 140 б.
4. Сеитова Г.М. Поэтическое наследие Мукагали Макаатаева: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1991. – 51 с.
5. Тұрбекова Ұ.Қ. Мұқағали Мақатаев ақындығының лирикалық табиғаты. Фил. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2010. – 124 б.
6. Бегманова Б. М. Мақатаев лирикасының ұлттық сипаты. Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2006. – 127 б.
7. Хамидуллаев К. Мұқағали Мақатаевтың ақындық шеберлігі. Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 1993. – 187 б.
8. Мұқағали Мақатаев. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақпарат», 2016. – 858 б.
9. Абишева С.Д. Мир детства в поэзии М. Макаатаева // II Кабдоловские чтения: теоретические и методологические проблемы современного литературоведения и фольклористики: Ч. I. – Алматы, 2010. – С. 47–52.
10. Бегманова Б. М. Мақатаев және қазақ поэзиясындағы дәстүр мен жаңашылдық: Әдеби зерттеу. – Алматы: «Қаратау КБ» ЖШС, «Дәстүр», 2015. – 232 б.
11. Ахметов Ш. Қазақ балалар әдебиеті тарихының очеркі. – Алматы: Мектеп, 1965. – 328 б.
12. Чуковский К.И. От двух до пяти. – М: Детская литература, 1970. – 705 с.
13. Әлтай А.Д. Қазақ балалар поэзиясы: генеалогия, типология, поэтикалық даму. Филол. ғыл. док. ... дисс. – Астана, 2009. – 285 б.
14. Қапасова Б.Қ. Қазақ әдебиетіндегі балалар лирикасы (60–90-жж.). Филол. ғыл. канд. ... дисс. – Астана, 2000. – 116 б.
15. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: IV томдық. III том: Өлеңдер мен поэмалары / Құрастырған: Оразақын Асқар. – Алматы: Жалын, 2013. – 320 б.
16. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: IV томдық. II том: Өлеңдер мен поэмалары / Құрастырған: Әсімжанқызы Л. – Алматы: Жалын, 2007. – 384 б.
17. Әбдірахманова Т. Қасым Аманжоловтың поэтикасы. – Алматы: Ғылым, 1976. – 294 б.
18. Исакова П.К., Зубайраева З.А. Жеткіншек жастағы балалардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың тиімді әдіс-тәсілдері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 176–187. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15>
19. Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: IV томдық. I том: Өлеңдер мен поэмалары / Құрастырған: Оразақын Асқар. – Алматы: Жалын, 2001. – 448 б.

REFERENCES

1. Qarataev M. Korgenim men konildegim [What I saw and feel]. – Almaty: Jalyn, 1982. – 280 b. [in Kazakh]
2. Abisheva S.J. M. Makataevtyn aqyndyq alemi: Monografiia [The poetic world of makatayev: monograph]. – Almaty: Balausa, 2018. – 256 b. [in Kazakh]
3. Jumash O. Muqagali Maqataev poeziiasynyn korkemdik juiesi.[Artistic system of Mukagali Makatayev's poetry] Filol. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2007. – 140 b. [in Kazakh]
4. Seitova G.M. Poeticheskoe nasledie Mukagali Makataeva:[The poetic legacy of Mukagali Makatayev] avtoref. kand. fil. nauk. – M., 1991. – 51 s.
5. Turbekova U.Q. Muqagali Maqataev aqyndygynyn lirikalyq tabigaty.[The lyrical nature of mukagali Makatayev's poetry] Filol. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2010. – 124 b. [in Kazakh]

6. Begmanova B. Muqagali Maqataev lirikasynyn ulttyq sipaty. [The national character of Makataev's lyrics.] Filol. gyl. kand. ... diss. – Almaty, 2006. – 127 b. [in Kazakh]
7. Hamidullaev K. Muqagali Maqataevtyн аqындық шеберлігі. [Poetic skills of Mukagali Makatayev] Filol. gyl. kand. ... diss. – Almaty, 1993. – 187 b. [in Kazakh]
8. Muqagali Maqataev. Enciklopediia. – Almaty: «Qazaqparat», 2016. – 858 b. [in Kazakh]
9. Abisheva S.D. Mir detstva v poezii M. Makataeva [The world of childhood in the poetry of M. Makataev] // II Kabdolovskie chteniia: teoreticheskie i metodologicheskie problemy sovremennogo literaturovedeniia i folkloristiki: Ch. I. – Almaty, 2010. – S. 47–52.
10. Begmanova B. M. Maqataev jane qazaq poeziiasyndagy dastur men janashyldyq: Adebi zertteu. [Makatayev and tradition and innovation in Kazakh poetry: a literary study.] – Almaty: «Karatau KB» JShS, «Dastur», 2015. – 232 b. [in Kazakh]
11. Ahmetov Sh. Qazaq balalar adebieti tarihnyn ocherki. [Essay on the history of Kazakh children's literature] – Almaty: Mektep, 1965. – 328 b. [in Kazakh]
12. Chukovskiy K.I. Ot dvuh do piati. [From two to five] – M.: Detskaia literatura, 1970. – 705 s.
13. Altai A.D. Qazaq balalar poeziiasy: genealogiia, tipologiia, poetikalyq damu. [Kazakh children's poetry: genealogy, typology, poetic development] Filol. gyl. dok. ... diss. – Astana, 2009. – 285 b. [in Kazakh]
14. Kapasova B.K. Qazaq adebietindegi balalar lirikasy [Children's lyrics in Kazakh literature] (60–90-jj.) Filol. gyl. kand. ... diss. – Astana, 2000. – 116 b. [in Kazakh]
15. Muqagali Maqataev. Shygarmalarynyn tolyq jinagy: IV tomдық. III tom: Olender men poemalary [The complete Collection of works of M. Makataev: Volume IV. Volume III: poems and poetry] / Qurastyrgan: Oraqyn Askar. – Almaty: Jalyn, 2013. – 320 b. [in Kazakh]
16. Muqagali Maqataev Shygarmalarynyn tolyq jinagy: IV tomдық. II tom: Olender men poemalary [The complete Collection of works of M. Makataev: Volume IV. Volume II: poems and poetry] / Qurastyrgan L. Asimjanqyzy. – Almaty: Jalyn, 2007. – 384 b. [in Kazakh]
17. Abdirahmanova T. Qasym Amanjolovtyн poetikasy. [Poetics of Kasym Amanzholov] – Almaty: Gylym, 1976. – 294 b. [in Kazakh]
18. Iskakova P.K., Zubairaeva Z.A. Jetkinshek jastagy balalardyn qundylyq bagdarlaryn qalyptastyrudyn tiimdi adis-tasilderi [Effective Methods and Techniques for the Formation of Value Orientations of Adolescent Children] // Iasui universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 176–187. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.15> [in Kazakh]
19. Muqagali Maqataev shygarmalarynyn tolyq jinagy: IV tomдық. I tom: Olender men poemalary [The complete collection of works by M. Makataev: Volume IV. Volume I: poems and poetry] / Qurastyrgan: Oraqyn Askar. – Almaty: Jalyn, 2001. – 448 b. [in Kazakh]

Ж.Ә. АЙМҰХАМБЕТ¹✉, Қ.С. ҚҰРМАМБАЕВА², М.Н. МИРАЗОВА³

¹филология ғылымдарының докторы, профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ), e-mail: a_zhanat@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты,
Семей қаласының Шәкәрім атындағы университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Семей қ.), e-mail: karlitos-73@mail.ru

³Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ), e-mail: m.n.mirazova@mail.ru

КӨРКЕМ ТУЫНДЫДАҒЫ БЕЙНЕ МЕН ТАҢБАНЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа. Мақалада көркем туындыдағы бейне және таңба мәселесі қарастырылады. Бейне – бұл шынайы өмірдегі заттар мен құбылыстардың философиялық-психологиялық тұрғыда сана-сезім арқылы қабылдауының бір мысалы болса, бейнелі ойлау – көркем туындының басты ерекшелігі. Яғни бейне – сананың құбылысы, өнер теориясында ол сезіммен қабылданатын шындықтың бір пішіні ретінде түсіндіріледі. Әдеби туындыдағы көркем бейне өмірлік шындықты игеріп, оны қайта жасап шығарудағы өнерге ғана тән эстетикалық ұғым. Сөз өнері ретінде әдебиет бейнеге, бейнелеуге жүгінеді. Бейнеге қатысты осындай теориялық талқылаулар мақаланың негізгі өзегіне алынған. Сондай-ақ бейненің объективті-танымдық сипаты, анықталу жолдары, бейне ұғымының қолданылуы туралы тұжырымдар қарастырылады. Кез келген құбылыс өнер туындысында суреткер қиялының әсерімен бейнеге айналатыны белгілі. Бейне ақиқат өмірден бастау алғанымен, көркемдік шарттылықтар арқылы сол ақиқаттан ажырап, көркем туындыдағы жаңа кеңістікке көшеді.

Көркем туындыда бейне жетекші мәнге ие болса, таңба да белгілі дәрежеде осы бейненің жасалуына қызмет етеді. Таңбаның адамзат тарихында алар айрықша орны бар. Өнер туындыларының өзегінде таңбалар жүйесі жататыны, әдебиеттің де таңбалық-семиотикалық қызмет атқаратындығы көптеген еңбектерде зерттеліп келді. Бейнелеудің бастауында тұрған таңбалар символикалық сипатымен дараланады. Бейне жасауда, таңбаларды көркем кеңістікте түрлендіруде суреткер қиялы мен таланты маңызды екені талдаулар барысында дәлелденіп, тұжырымдар жасалады.

Кілт сөздер: бейне, таңба, семиотика, символика, суреткер қиялы, индекс, ономапоэтика.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Аймұхамбет Ж.Ә., Құрмамбаева Қ.С., Миразова М.Н. Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>

*Cite us correctly:

Aimuhambet J.A., Qurmambaeava Q.S., Mirazova M.N. Korkem tuyndydagy beine men tanbanyn qyzmeti [The Role of Image and Sign in a Artwork] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 35–45. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.03>

Zh.A. Aymukhambet¹, K.S. Kurmambaeva², M.N. Mirazova³

¹*Doctor of Philological Sciences, Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: a_zhanat@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer of Semey University named after Shakarim
(Kazakhstan, Semey), e-mail: karlitos-73@mail.ru*

³*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: m.n.mirazova@mail.ru*

The Role of Image and Sign in a Artwork

Abstract. The article deals with the problem of image and sign in a work of art. If the image is one of the examples of philosophical and psychological perception of objects and phenomena of real life through consciousness and feelings, then figurative thinking is the main feature of a work of art. That means, an image is a phenomenon of consciousness; in the theory of art, it is interpreted as an image of reality perceived by the senses. In a literary work, an artistic image is an aesthetic concept, characteristic only for art, of comprehending life's realities and reproducing them. As the art of the word, literature appeals to imagery and image. Such theoretical studies of the image form is taken as the basis of the article. Also considered are the objective-cognitive characteristics of the image, the ways of its definition, conclusions about the application of the concept of "image". It is known that any phenomenon with the help of the author's imagination in a work of art can turn into an image. Despite the fact that the image originates in real life, in literature, according to the rules of art, it moves away from reality and moves into a new space.

The image in a work of art has a leading meaning, and the sign, to a certain extent, participates in the creation of this image. Signs occupy a special place in the history of mankind. Many works are devoted to the study of systems of signs underlying works of art, the sign-semiotic function of literature. The signs that generate the image are symbolic in nature. In the course of the study, it is proved that the talent and imagination of the artist play an important role in creating images, providing a variety of signs in the artistic space, and appropriate conclusions are made.

Keywords: image, sign, semiotics, symbolism, artist's fantasy, index, onomapoetics.

Ж.А. Аймухамбет¹, К.С. Курмамбаева², М.Н. Миразова³

¹*доктор филологических наук, профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: a_zhanat@mail.ru*

²*кандидат филологических наук,
старший преподаватель Семейского университета имени Шакарима
(Казахстан, г. Семей), e-mail: karlitos-73@mail.ru*

³*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: m.n.mirazova@mail.ru*

Роль образа и знака в художественном произведении

Аннотация. В статье рассматривается проблема образа и знака в художественном произведении. Если образ есть один их примеров философско-психологического восприятия предметов и явлений реальной жизни посредством сознания и чувств, то образное мышление представляет собой главную особенность художественного произведения. То есть образ – явление сознания, в теории искусства он растолковывается как облик реальности, воспринимаемый чувствами. В литературном произведении художественный образ – характерное только для искусства эстетическое понятие осмысления жизненных реалий и их воспроизведения. Как искусство слова литература использует образ и изображение.

Подобные теоретические исследования образа составляют основу исследования. Также рассматриваются объективно-когнитивные характеристики образа, пути его определения, выводы о применении понятия «образ». Известно, что любое явление с помощью фантазии автора в художественном произведении может превратиться в образ. Несмотря на то, что образ берет начало в реальной жизни, в литературе, согласно правилам искусства, он отстраняется от реальности и перемещается в новое пространство.

Образ в художественном произведении имеет ведущее значение, а знак в определенной степени участвует в создании этого образа. Знаки занимают особое место в истории человечества. Многие труды посвящены исследованию систем знаков, лежащих в основе художественных произведений, знакова-семиотической функции литературы. Знаки, порождающие изображение, отличаются символическим характером. В ходе исследования доказывалось, что в создании образов, обеспечении разнообразия знаков в художественном пространстве важную роль играют талант и фантазия художника, делаются соответствующие заключения.

Ключевые слова: образ, знак, семиотика, символика, фантазия художника, индекс, ономапоэтика.

Кіріспе

Философ және филолог ғалымдар көркем элементтері бар әдебиет пен өнердің қызметіне және сол қызметтің жүзеге асырылу әдістеріне (құралдарға) сілтеме жасай отырып, «бейнелеу» терминін қолданған. Философия мен психологияда бейне – адамның сана-сезіміндегі жеке объектілердің (құбылыстар, фактілер, оқиғалар) көрінісі, сананың бір бөлігіндегі суреттер, нақты идеялар. Бұл бейнелер жалпылыққа құрылған жеке ерекшеліктерді дерексіздендіретін ұғымдарға қарсы тұрады. Басқаша айтқанда, әлемді танудың сенсорлық-бейнелі және концептуалды-логикалық түрлері бар. Одан әрі бейнелеу сананың құбылысы ретіндегі бейнелер мен бейнелеудің сезімдік (көру және есту) тұрғыда іске асуы ретіндегі бейнелермен ерекшеленеді.

А.А. Потебня «Ой мен тіл» («Мысль и язык») еңбегінде бейнені санадағы қайталанатын көрініс, сезіммен қабылданатын шындықтың бір түрі деп қарастырады [1, 58–70-бб.]. Бейненің тура осы мағынасы өнер теориясына тән. Ғалымдар ғылыми және иллюстрациялық бейнені фактілік (шынында болған фактілер туралы хабарлау) және көркем бейнелер деп ажырататыны белгілі. Көркем бейнелердің басты ерекшелігі – қиялдың белсенді қатысуымен жасалуы. Олар бір ғана құбылысты немесе оқиғаны қайта жаңғыртып қоймай, автор үшін маңызды аспектілерді жинақтайды, бір жерге шоғырландырады. Суретшінің қиялы – оның шығармашылығындағы психологиялық ынта, түрткі ғана емес, сонымен бірге шығармадағы басты ерекшелік, көркем шығармадағы шындыққа толық сәйкес келмейтін, санадағы объективтілік.

Әдебиет туралы жалпы түсініктердің бәрінің тоғысар арнасы, ең басты және өзекті мәселесі бейне және бейнелілік екені белгілі. Кең мағынасында көркем бейне дегеніміз – өмірлік шындықты игеру мен қайтадан қорытып, жаңадан жасап шығарудың өнерге ғана тән ерекше тәсілін сипаттайтын эстетикалық категория. Бейнемен бірге аталатын «таңба» ұғымы да көркем туынды құрылымындағы маңызды жүйе.

Затпен, құбылыспен, тұлғамен емес, таңбамен байланысты кез келген қызмет семиотикалық деп аталады. Әдебиет те өнер түрінің бірі ретінде семиотикалық-таңбалық қызмет атқарады.

Сонымен, әдебиеттану ғылымында «таңба», «таңбалық» деген ұғымдар бар болуы заңдылық. Олар әдеттегі «бейне», «бейнелеу» ұғымдарын қолданылу аясын айтарлықтай сығымдады да, сол ұғымдарды жаңаша қырынан, жаңа мәнімен де танытуға жол ашты да.

«Таңба» – семиотиканың негізгі ұғымы, семиотика – таңбалар жүйесі туралы ғылым. 1960-жылдары гуманитарлық салада тамырын жайған структурализм мен оның орнын басқан постструктурализм семиотиканы басшылыққа алғаны белгілі. Структурализм әдісінің семиотикалық талдау бағыты әдеби туындыдағы бейне мен бейнелеуді таңба ауқымында қарастыра отырып, мәтіндегі таңба жүйесін жан-жақты талдауға қол жеткізді. Ал, постструктуралистер әуелі таңбадан бас тарту ұранын көтергендерімен, кейіннен қайта осы таңбаны таныту мәселесіне оралады. Мұның өзі әдебиеттің таңбамен, көркем туынды қыметінің семиотикамен ажырағысыз байланыста екенін дәйектей түседі. Бейне тудыруда таңбаның атқарар маңызды қызметі бар.

Зерттеу әдістері

Мақаланы жазуда белгілі ойшыл ғалымдардың, әдебиет теоретиктерінің талдаулары мен ой-тұжырымдары көрініс тапқан зерттеу еңбектері нысанға алынды. Атап айтқанда, бейне туралы салмақты тұжырымдарға қол жеткізген А. Потебня, Р. Нұрғали, сондай-ақ семиотика ұғымын ғылымға енгізген Ч. Пирс, Ч. Моррис, Ю. Лотман, т.б. ғалымдар еңбектеріндегі негізгі тұжырымдарға шолу жасала отырып, талдау жүзеге асырылды. Ғалымдардың көркем әдебиеттегі бейне, бейнелелік және таңба туралы тұжырымдарының маңызды тұстары мен негізгі түйіндері сараланды. А. Потебняның сөздің қабаттары, бейне тудырудағы қызметіне қатысты талдаулары, Р. Нұрғалидың «бейне» терминінің үш ұғымдағы мәні, өнер туындысындағы маңызы туралы ойлары, Ч. Морристің семиотика ғылымының өзге ғылымдармен байланысы, аспектілері, таңба құрылымы, табиғаты жайлы тұжырымдары назарға алынып, талдау жасалды.

Тақырыпқа нысан етіп алынған мәселені зерделеу мақсатында түсіндіру, талдау, жинақтау, салыстыру әдістерінің ұстанымдары басшылыққа алынды.

Талдау мен нәтижелер

Әдебиет дегеніміздің өзі бейнелі ойлау. Әдебиеттің басты құралы сөз болса, сөздің тура және ауыспалы мағынада қолданылу тәсілі ежелгі дәуірлерден бастау алады. Соған сәйкес тура мағынасындағы сөзді *автология*, ауыспалы мағынасындағы сөзді *металогия* деп атау қалыптасқан. Сонымен бірге сөздің ауыспалы мағынасында қолданылуы «троп» деген ұғыммен жан-жақты түсіндіріледі. Көркем туындыда сөздің қай мағынасы болса да ойдан шығарылған, қиялдан түзілген шындық аясында жүзеге асырылады. Тіпті тура мағынасында айтылған автологиялық сөздің өзі күнделікті қарапайым сөзден өзгешелеу болады. Әдебиет әу бастан бейнеге жүгінеді. Шындықтың бейнесі, яки шынайы өмірдің көркем бейнесі әдебиеттен көрінеді.

Көркем шығармада көрсетілген алуан түрлі құбылыстарды да, сондай-ақ кейіпкерлер мен әдеби қаһарманды да «бейне» деп атау қалыптасқан. Бейненің ерекшелігін екі мәселеге, яғни нақты шындық пен ойлау үрдісіне қатысты қарастыру дәстүрі қалыптасқан. Соған сәйкес бейненің объективті-танымдық сипаты екі түрлі жағдайға байланысты анықталады. Біріншісі: бейне көркемдік шындыққа тән, алайда ол өмірлік негізде туындайтындықтан, ақиқат өмірдегі кеңістік, уақыт, қоғам, заттар мен құбылыстардан алшақ кете алмайды. Екіншісі: бейне ақиқат болмыспен біте қайнасып кетуі де тиіс емес. Нақтылай түсер болсақ, бейне ақиқат өмірден бастау алғанымен, көптеген шарттылықтар арқылы одан іргесі ажырап, көркем туындыдағы «қиялдан туған» әлемге көшеді.

Бейне – шығармашылық ой жемісі. Сондықтан ойлау үрдісіне тән сипаттарға бейне де ие болады. Яғни бейне тек қана ақиқатты суреттеп берумен шектелмейді. Өмір шындығын жинақтай келе, жекелеген оқиғаларды, құбылыстарды бейнелей отырып, адам баласын ойландыратын мәңгілік сауалдардың мәніне де үңіледі. Сонымен бірге, бейне – нақты ұғым. Қандай құбылысқа негізделсе де, бейне ол құбылысты дерексіз, тиянақсыз әлденелерге бөлшектемей керісінше, оның тұтастығын, өзіндік бітімін сақтап қалады.

Бейнені, одан туындайтын бейнелілікті болмыстың көркем өнерге көшіріле салған нұсқасы деп емес, суреткер қиялымен екшелген құбылыстардың бір-біріне сәуле түсіру арқылы туған өзгеше әлем ретінде қабылдаймыз.

Бейнелілік табиғатына байланысты теориялық пікірлер бірсыпыра. Украин ғалымы А. Потеня сөзде екі қабат бар дейді: біріншісі – сыртқы, ұғымдық қабат, екіншісі – ішкі бейнелік қабат. Немесе, сыртқы қабат – прозалық, ішкі қабаты – поэзиялық [1, 155-б.]. Потеня әрбір сөздің шығуын құбылыстар арасындағы ұқсастықпен байланыстыра қарастырады. Сөздің бейне тудыру қызметі осы табиғатымен сабақтастырылады.

Өнер, оның ішінде сөз өнері де өмір құбылысын терең әрі жан-жақты бейнелейді. Мысалы, адам кескінін, бет-бейнесін кескін өнері дәл бейнелеп берсе, қоғамдық-әлеуметтік тартысты, тынымсыз күресті, адам жанының қат-қабат қатпарын, психологиялық ахуалын көркем әдебиет сенімді етіп бейнелеп жеткізеді, ал, барынша нәзік сезімді, алабұртқан көңілді музыка өзіне арқау етеді.

Академик Р. Нұрғали «бейне» терминінің үш ұғымда қаралатынын атап көрсетеді. Олар: 1) философиялық ұғымда; 2) психологиялық ұғымда; 3) өнердегі ұғымда. Ғалым тұжырымындағы философиялық ұғымдағы бейне дегеніміз – объективті болмыстағы құбылыс атаулының санадағы көрінісі. Бұл ретте түйсік, сезім, ұғым және фактілердің адам санасындағы сәулесі бейне болмақ. Жалпы бейненің ең кең мағынасы философиялық ыңғайда түсіндіріледі. Психологиялық бейне дегеніміз сезімге, адам есіне қатысты сурет. Бұл – философиялық ұғымға қарағанда аясы тар, шеңбері шағын термин. Өнердегі бейне – өзіне ғана тән пәні, объектісі бар, болмысты көрсетудің, танудың айрықша мағыналы құралы [2, 28-б.].

Бейне – сөз бейнесі және кейіпкер бейнесі түрінде болады дедік. Бұл бейнелерді жасаудың алуан түрлі амал-тәсілдері бар. Көркем туындыдағы бейнелі сөздердің туындауында троп пен фигураның қызметі ерекше болса, кейіпкер бейнесінің сомдалуында портрет, мінездеу сияқты көркемдік амалдардың маңызы зор.

Бейнеге тән ең басты қасиет – оның ұлттық ерекшелігі, айқын ұлттық бояуы. Суреткер қиялы арқылы танылатын бейнеде белгілі бір ұлтқа тән болмыс айқын көрінеді. Мысалы, Шалкиіз жыраудың *«Тebінгiнiң астынан // Ала балта суырысып // Тeпсiнiсiп келгенде // Тең атаның ұлы едiң // Дәрежеңдi артық етсе Тәңiрi еттi»*; Абайдың *«Қызыл тiлiм – буынсыз // Сөзiмде жаз бар шыбынсыз»*; Махамбеттің *«Мен – тауда ойнаған қарт марал // Табаным тасқа тиер деп // Сақсынып шыққан қияға»*, Мағжанның *«Су ақса, тау жаңғырар сылдыр қағып // Дәл сұлу бұраңдаған иоллы тағып»*, т.б. деген бейнелеулері түгелімен қазақ танымына, қазақ ұғымына тән сипаттарды аңғартады.

Өнер туындысы кез келген құбылысты бейнеге айналдыра алады. Құбылыс пен бейне арасында қат-қабат, өте күрделі байланыс бар. Келтірілген мысалдардағы бейнеге алынған құбылыстар мен нысандарды жеке-жеке алып қарайық та, олардың бейнеге айналу процесіне үңілейік. *Тebiнгi, ала балта, тең атаның ұлы, қызыл тiл, буынсыз, жаз, сөз, шыбын, тау, қарт марал, тау, су, сылдыр, иоллы сөздерi* жай ғана қарапайым ұғымда бір-бірінен алшақ жатқан ұғымдар. Суреткер болса өзі әсерленген құбылысты жеткізуде осы алшақ ұғымдар арасын шеберлікпен қиыстырады, бірнеше бояуды араластырып, тың бейне моделін ұсынады. Нақты құбылыс//нысандардың абстракцияға айналып, абстракциядан қайта нақтылы сипатқа өзгеше болып оралғанын аңғарамыз. Жай емес, жаңа сурет, жаңа дүние болып оралады.

Қазақ ақыны Мағжан өлеңдеріне қазақы мінез бен болмыс түрлі суреттеулер, детальдар арқылы танылса, орыс ақыны С. Есениннің, неміс ақыны Гейнрих Гейненің өлеңдерінен өз ұлттарының мінез болмысы айқын көрінеді. Салыстыру үшін мысалдар келтірейік:

Бір күнде сенің иең түрік еді,
Орын ғып көшіп-қонып жүріп еді.

Қорықпайтын таудан, тастан батыр түрік
Қойынына жайыменен кіріп еді.
Ер түрік ен далаға көрік еді,
Отырса, көшсе, қонса – ерік еді.
Тұрғанда бақыт құсы бастарында,
Іргесі жел, күн тимей, берік еді [3, 41-б.].
(Мағжан Жұмабаев)

Шана. Дала. Ақ қарды
Ат тұяғы асайды.
Көз көрімді ішіп-жеп,
Көңіл неге масайды?!
Жазық дала, жарық Ай,
Қайран, орыс қарын-ай! [4, 76-б.].
(Сергей Есенин. Аударған: Исраил Сапарбай)

Сермейді боран бишігін,
Әйнекті сабап қары да.
Кұп-құрғақ менің үйшігім,
Жып-жылы, жайлы жаныма.
Каминге беріп жүзімді,
Өткенді небір еске алдым,
Шәугімнің үні ызыңды
Әуені сынды ескі әннің.
Елестеп көзге мәңгі көш –
Ұмыт боп кеткен ғасырлар,
Алабажақты сәнді кеш,
Дәурені көшкен асылдар [5].
(Гейнрих Гейне. Аударған: Светқали Нұржан)

Үш ақыннан келтірілген бұл үш үзіндіден әр ұлтқа тән болмыс бейнеленгенін аңғаруға болады. Қазақ өміріне тән бағзы көшпенді тірлік, түрік атауы, батырлық, еркіндік Мағжан бейнелеуінде көркем деталь әрі «таңбалық» бейнелеу сипатына ие.

Көркем туындыдағы бейне туралы айтқанда «таңба» ұғымына да тоқталуды ескеру қажет.

Таңба – «болжауға болатын» нысанның немесе түрлі қасиеттер мен қатынастардың өкілі ретінде әрекет ететін және оларды алмастыратын материалдық дүние. Таңбалар ең алдымен танымдық мақсаты бар ақпаратты қабылдау, сақтау және байыту үшін қызмет ететін жүйелерді құрайды.

Семиотик ғалымдар және олардың көзқарастарын жақтаушылар таңбаны ғылыми білімнің өзіндік орталығы деп санайды. Бұл пәннің негізін салушылардың бірі, американдық ғалым Чарлз Уильям Моррис (1900–1979) былай деп жазды: «Семиотиканың ғылымдармен байланысы екі жақты: бір жағынан, ол бірқатар басқа ғылымдар қатарындағы ғылым саласы, ал екінші жағынан, бұл ғылымның құралы, ғылыми білімнің әртүрлі салаларын біріктіруін және ғылыми тілдің жеңілдігін, қатандық, айқындықтан ғылыми еңбектердегі «сөздер торынан» түсінуді жеңілдететін құрал» [6].

Морристің тұжырымына сүйенсек, семиотика метағылым және ғылымның аспабы. Ол таңбалардың қалыптасу процесін *семиозис* деп атайды, ал таңба құрылымы төрт элементтен тұрады дейді. Олар: таңбаның өзі, оның интерпретациясы, таңбалаушы (десигнат), түсіндіруші (*интерпретатор*). Нақты *десигнатты* ол *денотат* деп атайды [6, 46-б.].

Десигнат (латынша: *designatum*) – таңбалаушы, сөздің мәні. Кейде ол денотатқа пәндік аймақ ретінде қарама-қайшы келеді және денотаттың «субъективті бейнесі» немесе «концептісі» ретінде анықталады. Бірқатар тұжырымдамаларда десигнат болуы, бірақ денотат болмауы мүмкін.

Денотат (лат. *denotatum* – белгіленген) – таңбаланған зат. «Десигнат – бұл зат емес, бірақ объектілер түрі немесе тобы, ал топ өзіне көп мүшені немесе бір ғана мүшені кіргізуі мүмкін. Тіпті бір де бір мүшесі болмауы да мүмкін. Денотаттар – бұл топтың мүшелері» [6, 47–48-бб.]. Чарльз Моррис семиотикасының ең маңызды тұжырымдамасы осындай.

Ю.М. Лотман және оның пікірлестері «таңба» ұғымын мәдениеттану ғылымының негізі, ал мәдениет ең алдымен семиотикалық құбылыстың идеясы деп түсіндірді. Мәдениетте кез келген құбылыс таңба ретінде әрекет етеді. Таңба мен символдарға деген қатынас – мәдениеттің негізгі сипаттамаларының бірі.

Адамзат өміріндегі таңба процесі (семиоз) туралы айта отырып, Ч. Моррис семиотиканың үш аспектісін анықтайды:

1) синтаксис (таңбалардың бір-біріне қатысы, лингвистика, логика);

2) семантика (таңбаның нені білдіретініне қатысы; таңбалаушының таңбаланғанға қатынасы, жаратылыстану);

3) прагматика (таңбаның субъектіге қатынасы, психология) [6, 57–70-бб.].

«Таңба» ұғымы бейне және бейнелілік туралы дәстүрлі идеяларды жоққа шығармай, жаңа, кеңірек мағыналық контекске орналастырады. Тіл ғылымында ерекше маңызы бар таңба ұғымының әдебиеттануда көркем туындының сөздік құрылымын зерттеу саласында және кейіпкерлердің табиғатын танытуда мәні зор.

Тарихи деректерге назар аударсақ, адамзат тарихындағы ең алғашқы таңба Ласко үңгірі (Францияда Перигё қаласына жақын орналасқан) қабырғаларындағы «Аңшылық» атты сурет екен. Бұл таңба-сурет, шамамен, біздің ғасырымыздан қырық екі мың жыл бұрынғы адамзат санасының өркендеуінің бір белгісі.

Адамзат ойлап тапқан қарапайым түрдегі еңбек құралдарынан басталған күллі өнімдер оның рухани дүниені түйсінуге және санада сәулеленген абстрактілі ұғымдарды бейнелеуге бейімділігін танытады. Көне дәуірлерде тас бетіне, жартастарға қашалған таңбалар осының айғағы.

Тастағы, жартастардағы, үңгірлердегі таңбалар, өз уақытында, яғни таңбалау кезінде табиғатқа тікелей әсер ету мақсатында туындағанымен белгілі дәрежеде өнер туындысының санатына кіреді.

Ежелгі дәуірлердегі бейнелеудің бірегей мысалы ретіндегі таңбаларды эстет ғалым Ю. Борев «магиялық шындық» ретінде түсіндіреді де: «Магиялық шындық көркем туындылардан өз мақсатымен ерекшеленеді; өнер – адамға әсер етуге тырысса, ал магиялық – тікелей өмірге әсер етуге тырысады. Осыдан келіп жартастағы суретте және биде аңды табиғи түрде бейнелеу туындайды», - деген тұжырымға келеді [7].

Егер біз таңбамен бейнеленген символ-суреттерді ежелгі адамының нанымынан туған магиялық әрекет деп білсек, осы магиялық шындықтың көркемдік шындыққа ауысу процесі бейне болмақ. Яғни шындық категориясын сенімге және қабылдауға қатысты қарастырғанда, адам санасында сол шындықтың бейнеленуі жүзеге асатынын айтамыз.

Ғалымдардың ойларын дамыта және жүйелей отырып, Ч.У. Моррис «Таңба теориясының негіздері» атты еңбегінде таңбаның үш үлкен тобын бөліп көрсетті. Олар: *индекстік, сипаттаушы және әмбебап* таңбалар [6, 165–226-бб.].

Жалпы, таңбаларды жүйелеуде семиотиктер ұсынған бірнеше үштік жүйе бар. Солардың маңыздысы – американдық философ, семиотикалық талдаудың іргетасын қалаған Чарльз Пирснің жүйелеуі. Пирс таңбаның аса маңызды, мәнді өлшемін таңбаның нысанға

қатынасы негізінде талдау деп санады. Осы тұрғыдан ол таңбаларды икондық (бейнелеуші), индекстік және символикалық деп бөледі [8].

Зерттеушілердің тұжырымдарын жүйелей келе аталған таңба топтарына қатысты төмендегідей сипаттамаларды ұсынуға болады:

Индекстік таңбалар белгілі бір объектіні көрсетеді, бірақ оған анықтама бермейді. Мұндағы көрсеткіштің қызметі таңбалаушы мен таңбаның сабақтастығы принципіне негізделген, мысалы, шалшық – жаңбырдың, құлаған ағаш – дауылдың көрсеткіші. Таңбалар шартты болып келеді. Бұл жағдайда таңбалаушы мен таңбаланушының ұқсастығы да, сабақтастығы да болмайды, кез келген табиғи тілдегі сөздерді мысал ретінде келтіруге болады.

Символикалық таңбалар рәміздер деп те аталады, мұнда *таңбалаушы* мен *таңбаланушының* арасындағы байланыс еркін. Әліпби мен әріптер символдық белгілердің мысалдарына жатады; олар көрсетілген дыбыстарға ұқсамайды. Тілдегі сөздер де символдық таңба болып табылады. Мысалы, «гүл» сөзінің гүлдер ұғымымен ешқандай байланысы жоқ. Басқа тілде оның символдық белгісі «фрур» (француз) немесе «болем» (голланд) болуы мүмкін.

Осы тұста семиотик Ч.У. Морристің таңбалардың бихевиористикалық теориясын дамыта отырып, оны бір жағынан логикалық позитивизммен ұштастырса, екінші жағынан бихевиористикалық эмпиризм мен прагматизмді біріктіруге ұмтылғанын айта кеткен жөн. Бұлайша синтездеуге символдың нысанға, жеке тұлғаға және басқа символдарға қатыстылығы негіз болды.

Икондық (бейнелеуші) таңбалар таңбаланушының жеке қасиеттерін, интегралды бейнесін жаңғырта алады, оларда жиі көрінетіндер – сызба, дүние картасы. Өртүрлі таңбалар диаграммалар мен суреттер болып табылады. Диаграмма – объективтіліктің схемалық рекреациясы. Мұнда, мысалы, бір жылғы туу көрсеткішінің өсуінің графикалық белгіленуі нақты емес объективтілікке мысал бола алады. Екінші жағынан, бейнелер таңбаланған жалғыз объектінің сезімдік қабылданатын қасиеттерін барабар қайта жасайды. Семиотика тұрғысынан көркем бейне – бастапқы шындық негізінде жасалған жаңа эстетикалық шындықты қамтитын таңба.

Икондық немесе бейнелеуші таңба барлық үш топтың ішіндегі ең қарапайымы. Мысалы, біздің бет пішініміз өзімізге белгісіз символ. Сол сияқты, мұхиттың көрінісі – теңіздің белгісі. Икондық таңбаларға мүсіндер, портреттер, суреттер, мультфильмдер, дыбыстық эффекттер мысал бола алады. Бұл белгілердің бәрі олар ұсынатын заттарға қатты ұқсайды. Сөздер икондық таңба ретінде қарастырылмаса да, шашырау, кектену және т.с.с. ономатопоэтикалық сөздерді иконалық белгілер ретінде сипаттауға болады.

«Ономатопоэтика – бұл дыбысталуы сөз мағынасымен алдын ала ішінара анықталған бейнелі сөздер. Дыбыстар және дыбыстық емес құбылыстар арасындағы сөздер (қозғалыс, пішін және т.б.) ассоциациясына негізделген ерекше әсерлі дыбыс-бейне (идеофоникалық) пішіні, олардың қозғалысы, кеңістіктегі орналасуы, қасиеттері және т.б. таңбаланған құбылысты акустикалық түрде еске түсіретін дыбыстық еліктеуіш сөздер (сарт-сұрт, зу-зу, ку-ку, т.б.)» [9].

Бейненің, эстетикалық объектінің көркемдік тұтастығы өзінің көпқырлылығына байланысты структуралық-семиотикалық талдауда орасан зор қиындықтар туғызады, алайда бұл талдау да мәтін үшін керек. Таңбалар мен бейнелер арасындағы күрделі де нәзік байланыс көркем туындының мән-мағынасын танудың басты бір бағыты болмақ.

Көркем туындыдағы бейнені туындататын, таңбаға сыр дарытып, жан бітіретін бір қозғаушы күш – суреткер қиялы. Бейне, таңба – бұл екі ұғым суреткер санасында түрленіп, түлеп, оның қиялы нәтижесінде көркем туындыда жаңа қызметке көшеді. Адамзат жадында таңбаланған ұғымдар танымдық әрі көркемдік тұрғыда өз ғұмырын жаңа арнада

жалғастырады. Таңбалардың санадағы «қозғалысынан» туындаған бейне семиотикалық аспектіде «таңба – көркем туынды» сызығы бойымен өрістейді.

Көрнекті әдебиет теоретигі, академик Рымғали Нұрғали былай дейді: «Бейне үшін дыбыс, сөз, сөз тіркесіндегі бейнелілік, әуезділік, бояу – аз. Білімділік, ділмарлық, көп көру – бұл да жеткіліксіз. Дүниеге шығарма әкелетін қуатты күш – көзі ашық дүниетанымға сүйенетін суреткер қиялы, қанатты фантазия. Қысқасы, өмірлік шындық пен көркем шындықтың арасындағы көпір, оларды жалғастырушы буын, мағыналы арна – бейне» [2, 36-б.].

Міне бейне мен көркемдік қиял, яки көркем ойлау арасындағы сабақтастықты осылай түсіндіруге болады.

Қиялдың адам болмысының ең маңызды қыры ретінде танылған кезеңі романтизм дәуірінде. Бұл кезеңде көркем туынды автордың жеке қасиеті ретінде көрінді. «Қиял – жан және негізгі күштердің элементтік рухынан жоғарырақ нәрсе. Қиял – табиғаттың иероглифтік әліпбиі» - деп жазды Жан-Поль Сартр [10].

Зерттеуші айтып отырған «элементтік рухты» тапқырлық, көрегендік ұғымдарымен түсіндіруге болады. XIX ғасырдың басына тән қиялға жүгіну адамның эмансипациясын белгіледі және осы мағынада мәдениеттің оң мәнді фактісін құрады, бірақ сонымен бірге оның жағымсыз салдары да болды. Қисынсыз қиял көркем туындының шынайылығына көлеңке түсіретіні де әдеби тәжірибеде айқын көрінді.

Романтикалық дәуірден кейін көркем әдебиеттің ауқымы біршама тарылды. XIX ғасырдағы қиялды басты шығармашылық қабілет деп түсінген жазушылардың шығармалары ығыстырылды. Қаламгерлер көбінесе өмірді тікелей бақылауды жөн көрді: кейіпкерлер мен сюжеттер қоғамнан алынып, прототиптеріне жақын болды.

Әдебиет тарихында көркем әдебиетке қарағанда «болжамдық» әдебиет басым болған кез де бар. XX ғасырдың басында көркем әдебиет кейде ескірген, нақты фактіні қайта жасау, құжатталған нәрсе ретінде қарастырылды. Бұл жағдай қатты сынға алынды. XX ғасыр әдебиетінде бұрынғыдай көркем әдебиетке де, көркем емес оқиғалар мен тұлғаларға да көп сүйенді. Ақиқаттың шыңына жету жолында көркем әдебиеттен бас тарту, кей жағдайда дәлелді және жемісті, көркем шығармашылықтың негізгі тірегіне айналуы екіталай. Себебі, көркем шығарманы көркем бейнелерге, өнерге, әсіресе, әдебиетке сүйенбей, елестету мүмкін емес.

Көркем әдебиет арқылы автор шындық фактілерін жалпылайды, дүниеге көзқарасын бейнелейді, шығармашылық қуатын көрсетеді. Көркем қиял шығарманы өзін тудырушының бейімділігі мен қалауынан туады, бұл шығармадан, З. Фрейд айтқандай, еріксіз аңғарылуы мүмкін. Таңба мен бейне өмір шындығы мен көркем туынды арасындағы басты дәнекер құбылыстар.

Көркем әдебиет ұғымы көркемдік және деректі-ақпараттық сипаттағы туындылар арасындағы шекараны (кейде өте анық емес) нақтылайды. Егер деректі мәтіндер (ауызша және көрнекі) көркем әдебиеттің мүмкіндігін жоққа шығарса, онда оларды көркем әдебиет ретінде қабылдауға бағытталған жұмыс (тіпті авторлардың нақты фактілері) оқиғаларды, тұлғаларды қайта құрумен шектеледі.

Шындықтың «бастапқы» формаларын («таза» деректі туындыларда бұл тағы да жоқ) жазушы (жалпы суретші) таңдамалы түрде немесе қандай да бір суретшілік қырымен түрлендіреді. Сонымен бірге көркем бейнелеуде шарттылық (автордың тұлғалығына баса назар аударылмауы, тіпті бейнеленген және шындық формалары арасындағы қарама-қайшылық) және өмірлік (бірнеше айырмашылықтарды теңестіру, бейнелеуді құру) құбылыстарды терминдерімен белгіленетін екі бағыт бар, олар: өнер және өмірлік тұлғаның иллюзиясы. Бұл екі бағытта таңбалық-бейнелік құрылымның жүйелі қызметі маңызды орын алады.

Шарттылық пен өмірге ұқсастық арасындағы айырмашылық Гете («Өнердегі шындық пен сенімділік туралы» мақаласы) мен Пушкиннің (драматургия және оның негізсіздігі туралы ескертпелер) тұжырымдарында айтылған. Л.Н. Толстой өзінің «Шекспир және драма туралы» мақаласында қисынсыздықты және әсірелеудің шектен шығуының бәрін батыл жоққа шығарды [11].

Көркемдік қиял жазушының өмір шындығының бейнесін жаңғыртуына жеткізеді. Көркемдік шындық деп отырғанымыз – жазушы қиялы арқылы екшеліп, сұрыпталған, сөйтіп көркем туындыда бейнеленген шындық екені мәлім. Бұл өмірлік шындықтың көшірмесі емес. Ол өмірлік оқиғадағы жүйесіз, үзік-үзік құбылыстардың басын біріктіреді, соны сұрыптайды, ой елегінен, талғамынан өткізеді. Бұл орайда шешуші роль атқаратын суреткер қиялы.

Академик Р. Нұрғали көркем ойлаудың негізіне талдау жасай отырып: «Суреткердің қиялы – ешбір ғалымның қолында жоқ құрал. Суреткердің қиялын батырдың семсерімен, әншінің даусымен, күннің нұрымен, рентген сәулесімен салыстыруға болады. Пәни тіршілікте жазушы – көптің бірі. Тіпті көзге қораш, ол екі иығын жұлып жеген пысық емес, тек шабытты шақтарында ғана биік, оның көзінің көрмейтін нәрсесі, шалмайтын қалтарыс-қапысы жоқ. Суреткердің қуаты – талант, сыйынар пірі – қиял шабыт», - дейді [2, 47-б.].

Талант пен шабытқа түрткі болар дүниелер қаламгердің жадында «өмір сүруін» жалғастыратын таңбалар мен соның аясында туындайтын бейнелер екені ақиқат.

«Адам баласының сан ғасырлық тарихында... мәдени функциясы жоқ бірде-бір адамдар ұжымын көрсете алмаймыз», - деп жазады семиотик ғалымдардың бірі Ю. Лотман [12, 389-б.]. Ары қарай: «Мәдениет – белгілі бір жолмен ұйымдасқан таңбалық жүйе» [12, 390-б.] екенін айрықша атап көрсетеді. Әдебиет – сол мәдени қарым-қатынастың бір түрі болса, адамзат танымына тән таңба, одан туындайтын бейне белгілі дәрежеде сол адамның өзіндік ойы, қиялы, пайымы арқылы өңделетіні заңдылық.

Көркем туындыдағы бейнелердің түп негізі болып табылатын таңбалар жүйесі бүгінгі әдебиеттануда «бейне» және «бейнелілік» ұғымдары туралы түсініктерді жаңа мағыналық кеңістікке алып шықты деуге болады. «Таңба туралы ұғым тіл ғылымында қаншалықты салмақты болса, әдебиеттануда біріншіден – туындының тілдік қабатын зерделегенде, екіншіден – кейіпкерлердің портреттік сипаттамалары мен мінез-құлықтары мен әрекеттеріне назар аударғанда өте маңызды», - деп атап көрсетеді теоретик В. Хализев [13].

Қорытынды

Көркем туындыдағы бейнені тудыратын, таңбаларға сыр дарытатын басты нәрсе – көркемдік қиял, яғни көркем туындыны дүниеге әкелуші суреткердің қиялы. Шындық болмыстан нәр алып, оны санасында қорытып, сөз өнерінің үлгісін ұсынған суреткер қиялы көркем туынды құрылымындағы түп негіз.

Көркем әдебиеттің негізі – бейне және бейнелілік. Бейне – өз болмысында таңбадан бастау алған құбылыс. Көркемдік шындыққа тән көркем бейнелеу астарында адам баласының эстетикалық мұраттары жатыр.

Таңбалар барлық жерде ұшырасады, олар адамдармен бірге жүреді, өйткені олар арқылы айнала қоршаған шындыққа мақсатты түрде жету, оған бейімделу, оны тану адамның қабілеті арқылы жүзеге асады.

Таңбадағы ең басты ұғым – оның танымдық мәні. Нәтижесінде таңба мағына мен оның көрінісінің ажырамас бірлігі ретінде анықталады. Көркем туындыда таңба бейненің жасалуына қызмет етеді, оны жаңа сипаттармен байытады, толықтырады. Яғни сөз өнері туындыларында таңбаның бейнелілік тұрғыда атқарар рөлі зор.

Таңба және бейне – көркем мәтіннің түп негізіндегі кілт ретінде суреткер қиялына қозғау салып, әдеби дамудың деңгейі мен сапасын айқындайтын өміршең туындылардың дүниеге келуіне түпнегіз болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Потебня А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.
2. Нұрғали Р. Сөз өнерінің эстетикасы. – Астана: Елорда, 2003. – 388 б.
3. Жұмабаев М. Шығармалары. 1 том. – Алматы: Жазушы, 2013. – 376 б.
4. Есенин С. Өкінбеймін, Шақырмаймын, Жыламан... / қазақ тіліне аударған: И. Сапарбай. – Алматы: Хан тәңірі баспасы, 2015. – 324 б.
5. Генрих Гейне: «Түн ауғанша өмір сыйла тек маған». [Электронды ресурс]. URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/audarma/46607/> (қаралған күні 23.07.2022)
6. Моррис Ч.У. Основания теории знаков. В кн.: Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. Изд. 2-е, испр. и доп. – 702 с.
7. Боров Ю. Эстетика. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2020. – 408 б.
8. Пирс Ч.С. Элементы логики. В кн.: Семиотика: Антология / Сост. Ю.С. Степанов. Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2001. – 702 с.
9. Ономапэтика. [Электронды ресурс]. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/24508 (қаралған күні 23.07.2022)
10. Сартр Ж.П. Что такое литература? Слова. – Минск: Попурри, 2020. – 448 с.
11. Толстой Л.Н. О Шекспире и о драме. Собрание сочинений в 22 т-х. Т. 15. – М.: Художественная литература, 1983. – С. 258–314.
12. Лотман Ю. Семисфера. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2019. – 640 б.
13. Хализев В.Е. Теория литературы. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 432 с.

REFERENCES

1. Potebnia A.A. Mysl i iazyk [Thought and language]. – M.: Labirint. 1999. – 300 s. [in Russian]
2. Nurgali R. Soz onerinin estetikasy [Aesthetics of speech art]. – Astana: Elorda, 2003. – 388 b. [in Kazakh]
3. Jumabaev M. Shygarmary [Works]. 1 tom. – Almaty: Jazushy, 2013. – 376 p.
4. Yesenin S. Okinbeymin, Shaqyrmaymyn, Jylaman... (qazaq tiline audargan: I. Saparbay) [I Don't Regret It, I Don't Call, I Don't Cry...]. – Almaty: Han taniri baspasy, 2015. – 324 b. [in Kazakh]
5. Genrih Geine: «Tun augansha omir syila tek magan». [Give me a life at night] [Electronic resource]. URL: <https://massaget.kz/layfstayl/debiet/audarma/46607/> (qaralghan kuni 27.07.2022)
6. Morris Ch.U. Osnovaniya teorii znakov [Foundations of the theory of signs]. V kn.: Semiotika: Antologiya / Sost. Iu.S. Stepanov. – M.: Akademicheskii Proekt; – Ekaterinburg: Delovaia kniga, 2001. Izd. 2-e, ispr. i dop. – 702 s. [in Russian]
7. Borev Iu. Estetika [Aesthetics]. – Almaty: «Ulattyq audarma biurosy» qogamdyq qory, 2020. – 408 b. [in Kazakh]
8. Pirs Ch.S. Elementy logiki [Elements of logic]. V kn.: Semiotika: Antologiya / Sost. Iu.S. Stepanov. Izd. 2-e, ispr. i dop. – M.: Akademicheskii Proekt; Ekaterinburg: Delovaia kniga, 2001. – 702 s. [in Russian]
9. Onomapoetika [Onomapoetics]. [Electronic resource]. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_fwords/24508 (qaralghan kuni 27.07.2022)
10. Sartr J.P. Chto takoe literatura? Slova [What is literature? The words]. – Minsk: Popuri, 2020. – 448 s. [in Russian]
11. Tolstoi L.N. O Shekspire i o drame [About Shakespeare and Drama]. Sobranie sochineni v 22 t-h. T. 15. – M.: Hudojstvennaia literatura, 1983.– S. 258–314. [in Russian]
12. Lotman Iu. Semiosfera [Semiosphere]. – Almaty: «Ulattyq audarma biurosy» qogamdyq qory, 2019. – 640 b. [in Kazakh]
13. Halizev V.E. Teoria literatury [Literary theory]. – M.: Izdatelski centr «Akademia», 2013. – 432 s. [in Russian]

UDC 81'373; 001.4; IRSTI 16.21.47
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.04>

B.K. MURATBEK

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
K. Zhubanov Aktobe Regional University
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: baglash@mail.ru*

LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF WORDS COMMON IN MODERN TURKISH AND KAZAKH

Abstract. The article examines the vocabulary (according to the materials of lexicographic works), lexical usage and semantics, semantic structure of polysemantic words and linguistic-semantic features that indicate the integrity of the Turkic world. The national composition of the modern Turkish population, attempts to learn Kazakh and Turkish languages, the degree of names and spelling, the same meaning or the same meaning of names in the Kazakh and Turkish languages, and degrees of discrepancy (mismatching), among them the question of which language is used by residents of the region in priority order is considered.

The aim of the article is to determine the amount of common vocabulary in the Kazakh and Turkic languages and to conduct a comparative study of their meanings, to identify the difficulties arising in teaching the two languages as the foreign language words whose meanings are changed, to show the Turkic basis of common vocabulary, to analyze the change of meaning using comparative and historical method.

The scientific significance and practical of the article lie in the fact that the linguistic data, evaluation (prediction) of some words in the past and future in a practical sense, the availability of conclusions, the validity and scientificity of judgments and conclusions were not previously known, and if they were known, they were collected in practice and analyzed in a scientific sense as a special object of research.

As a result of the research, in order to study lexical-semantic processes in related languages, it is necessary to consider them in comparative and historical-comparative aspects.

Keywords: integral semes, differential semes, poly semes, semantics, model, semantic field, Turkic languages, Turkic studies, linguistics.

Б.Қ. Мұратбек

*филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: baglash@mail.ru*

Қазіргі түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ сөздердің лексика-семантикалық жүйесі

Аңдатпа. Мақалада түркі әлемі тұтастығын көрсететін лексика (лексикографиялық еңбектер негізінде), лексикалық қолданыс пен семантикасы, көп мағыналы сөздердің мағыналық құрамы мен байланыстырушы және саралайтын тілдік, семантикалық белгілері

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Muratbek B.K. Lexical-Semantic System of Words Common in Modern Turkish and Kazakh // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 46–57. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.04>

*Cite us correctly:

Muratbek B.K. Lexical-Semantic System of Words Common in Modern Turkish and Kazakh // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – Б. 46–57. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.04>

қарастырылады. Кейбір ортақ сөздердің семантикалық моделін талдау кешені ұсынылды. Қазіргі түркі халқының ұлттық құрамы, қазақ, түрік тілдерін меңгеруге талпыныстар, аталымы мен жазылымы, мағынасы бірдей немесе қазақ-түрік тілдерінде аталымы бірдей мағынасы сәйкес емес (сәйкессіз) дәрежесі қарастырылады.

Мақаланың мақсаты – қазақ-түрік тілдеріндегі ортақ лексиканың санын анықтап, мағыналарына салыстырмалы зерттеу жүргізу, мағынасы өзгерген сөздердің екі тілді шетел тілі ретінде үйретуде кездесетін қиындықтарды анықтау, ортақ лексиканың түркілік негізін көрсету, мағыналық өзгеріміне салыстырмалы-тарихи әдіспен талдау жасау, терминдердің ортақ лексикадағы үлесін көрсетіп, ортақ терминқор мәселесін қарастыру, нақты тіл материалдарына негіздеп, әдістемелік ұсыным негізінде мағыналары ортақ сөздер мен тілдерлік омонимдерді тіл үйретуде қолдану мәселесін түрік зерттеушілері еңбектеріне сүйеніп, тілтаным аспектілеріне сай тәжірибеде қолдану. Кейбір сөздердің түбірлес қана емес, түбі бір негізді немесе генетикалық байланыстары дәлелденді, тұтас түркі әлемінің тіл қазынасын меңгеруге бағытталды.

Мақаланың ғылыми маңыздылығы тілдік мәліметтердің алғаш рет арнайы зерттеу нысаны болып қарастырылуы, практикалық тұрғыда кейбір сөздердің өткені мен келешегіне қатысты бағамдау (болжал), соны тұжырымдардың болуы, пайымдаулар мен тұжырымдардың сонылығы мен ғылымилығы бұрын мәлім емес, мәлім болса да практикада жинақталып, ғылыми тұрғыда талдануы, теориялық жүйесі жасалмаған жаңа деректерді қамтуымен бағаланады. Қазіргі түрік тілі мен қазақ тіліне ортақ лексикаға қатысты этимологиялық шешімдер, болжамдар жасау, қорытынды ережелер мен заңдылықтар негізінде тұжырым жасалып, жинақталуы мақаланың практикалық маңыздылығы болып отыр.

Зерттеу нәтижесінде туыс тілдердегі лексика-семантикалық процестерді зерттеу үшін оларды салыстырмалы және тарихи-салыстырмалы аспектілерде қарау қажет. Бұл аспектілерде зерттеу үшін туыс тілдердің ұқсастығы мен айырмашылықтары барынша талданды. Ұқсастық лексика-семантикалық процестердің даму бағытын, айырмашылық олардың тарихи бірізділігін, қалыптасуы мен өзгеруінің кезеңдерін белгілейді.

Кілт сөздер: интегралсема, дифференсема, полисема, семантика, модель, семантикалық өріс, түркі тілдері, түркітану, лингвистика.

Б.К. Муратбек

кандидат филологических наук, доцент

Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова

(Казахстан, г. Актобе), e-mail: baglash@mail.ru

**Лексико-семантическая система слов,
общих для современного турецкого и казахского языков**

Аннотация. В статье рассматривается лексика, отражающая целостность тюркского мира (на основе лексикографических трудов), лексическое употребление и семантика, смысловой состав, связующие и дифференцирующие языковые, семантические признаки многозначных слов.

Рассматриваются проблемы, касающиеся национального состава современного тюркского народа, стремления (попыток) к овладению казахским, турецким языками, степени соответствия одинаковых по написанию и звучанию, по значению, также степени несоответствия одинаковых по звучанию, но не совпадающих по значению в казахско-турецком языках.

Цель статьи – определить количество общей лексики в казахско-турецких языках и провести сравнительное исследование их значений, выявить трудности, встречающиеся при

изучении двух языков как иностранных, показать тюркскую основу общей лексики, проанализировать семантические изменения сравнительно-историческим методом, рассмотреть проблему общей терминологической базы, показав долю терминов в общей лексике, опираясь на труды турецких исследователей на основе методических рекомендаций при обучении языку использовать слова с общим значением и межъязыковые омонимы, применить на практике в соответствии с аспектами языкознания.

Доказаны генетические связи некоторых не только однокоренных, но и неоднокоренных слов, направлены на овладение языковыми сокровищами тюркского мира в целом.

Научная значимость статьи заключается в том, что языковые данные впервые рассматриваются в качестве специального объекта исследования, в практическом плане оцениваются по прошлому и будущему некоторых слов, наличию новых (оригинальных) выводов, не известные ранее новизна и научность суждений и умозаключений, если и известны, оценивается включение новых данных, которые не были собраны на практике, научно проанализированы и теоретически не систематизированы.

Практическая значимость статьи заключается в выработке этимологических решений, предположений, выводов и обобщений, касающихся общей лексики современного турецкого и казахского языков, на основе заключительных положений и закономерностей.

В результате исследования для изучения лексико-семантических процессов в родственных языках необходимо рассмотреть их в сопоставительном и историко-сравнительном аспектах. Для исследования в этих аспектах был проведен максимальный анализ сходства и различий родственных языков, что задает направление развития лексико-семантических процессов – их историческую последовательность, этапы становления и изменения.

Ключевые слова: интегралсема, дифференсема, полисема, семантика, модель, семантическое поле, тюркские языки, тюркология, лингвистика.

Introduction

Vocabulary words are not just a set of words. If the objects in the subject world are related and sorted, then the words in the dictionary are sorted in the same way. Of course, there is no reason to say that the relationship between things and the relationship between words are equivalent.

A common concept, a common meaning in a language is sometimes called constants. Constants are elements which remain unchanged at all stages of language or language development, i.e. both in synchronicity and diachronicity. And semantic constants are semes, preserving stability in the history of language development. Semes, which connect specific words in a particular language or languages in a similar way by their common meaning and content, are units that remain unchanged even when the lexical-thematic, lexical-grammatical groups of words are changed. In the period of the pan-Turkic language, when the modern Turkic languages were a single language, the words called things without dividing them into parts, movements into directions and characteristic shades [1, p. 56].

The semantic structure of polysemantic words, their classification according to semantic types, the similarity of types, their interaction and differences are based on certain orders and systems. To understand the nature of consistency and integrity of content, it is necessary to analyze it into classes of components and types of meaning.

The application of methods of complex synthesis and component analysis to the semantic composition of multivalued words is the only way to solve the problems of semantics of multivalued words. When creating an explanatory dictionary, explaining the meanings of words, classifying them by types of meanings and meanings is, to a certain extent, component analysis.

Therefore, in the process of semantic analysis of polysemantic words, we will mainly rely on the definitions of words in explanatory and etymological dictionaries.

Although polysemous words have a common content, a single semantic structure, it has features linking (integral semes) and differentiating (differentiating) meanings. It is known that seme is the smallest meaningful part of a word [2, p. 257].

Research methods

As the main methods of our research work were used objective, comparative, descriptive (synchronic), lexical-statistic, structural and comparative methods. The method of comparativism was used to analyze diachronic dynamics of the synchronous state of the common vocabulary. The present and past lexical-semantic forms of common vocabulary were determined by comparative-historical method, if possible. When comparing the materials of the two languages by the methods of component analysis and complex synthesis, the linguistic facts in the materials of Turkic written monuments were shown to be an integral system in relation to each other.

Results and discussions

Although the tradition of dividing individual word classes into lexical-semantic groups has been established in other languages, the Turkic languages have not yet been fully studied by dividing them into such groups. It is true that recently there have been published works that attempted to reveal the nature of some thematic groups and lexical-semantic groups, but they are still insufficient [3, p. 186]. We were guided by the example of scientist M. Orazov in highlighting the following lexical-semantic groups.

Relative names are *ata* [father or grandfather], *ağa* [elder brother], *anne* [mother], *baba* [great-grandfather], *bala* [boy], *erkek* [male], *yenge* [sister-in-law], *yezde* [brother-in-law], *koca* [husband], *kız* [girl], *oğul* [son], *kaynata* [father-in-law], *kaynana* [mother-in-law], *kardeş* [relative], *gelin* [daughter-in-law], *yeğen* [daughter's children], *baldız* [brother-in-law, wife's brother], *bacanak* [brother-in-law, husbands of sisters].

The word *aza* has been used in many Turkic languages since ancient times. This word has three different phonetic variants: *aza* (in the Kyrgyz, Tatar, Turkmen, Azerbaijan, Gagauz languages), *aşa* (in the Kazakh, Turkish, Bashkir, Khakas, Yakut languages), *aka* (Uzbek, Uyghur, Altai languages). The meaning of the word *aza* is “leader, head” indicates that the combined names of family head, cousin were created very early. *Otagasy* (the head of the family, the owner of the house), *qosagasy* – the head of a group gathered to go on a trip, hunt, to another place with a certain business, and according to N.I. Ilminsky *темеағасы* > *темағасы* is the head of the camp, and the great-uncle, “the leader after the head”.

Today, the first nominative (noun) meaning of all three of these words has become obsolete: *otagasy* is often used as an informal word for an older man (adult, old man) or a wife uses it when talking about her husband (husband, householder), it is possible to somehow group the meaning of the word *qosagasy* by looking at the words “*qos*” [double] and “*aga*” [brother], here we know about the existence of the word “*tetagasy*” from the materials collected in the second half of the 19th century by N.I. Ilminsky.

Therefore, we say that the word “*aga*” in the Kazakh language, like in some other Turkic languages, had a specific nominative meaning as “leader, head” [4, p. 287]. In Turkish, an older man is called “*ağabey*” which means “aga – the owner; owner of private land”. Between the word *ağabey* and the word *aga*, the nominative meaning is in the word *ağabey*, while the secondary meaning appeared in the word *aga*.

Both languages have common expressions *kaynata* [father-in-law], *kaynana* [mother-in-law]. At first, the word *in-law* in these phrases should have been used only for female relatives. Later, the word *father-in-law* became a common name for both sides. The reason for this is that the word *kayn* comes from the word *qadhin* [female].

Mahmud Kashgari's dictionary shows that *kadhnagun* [mother-in-law] refers only to the relatives of the groom's wife, and from the Muhaddimat-al-adab dictionary, this name has *qadum* – relatives from the female side. In some Turkic languages, there is a regularity of the ancient *t* into (*d*) sounds being replaced by *y* (*z*) *r* sounds.

According to the phonetic features of modern Turkic languages, the sound *y* in the word *kayn* sometimes alternates with the sounds *d* (*t*) and sometimes *y* (*z*). For example, in the Khakas language, the word “father-in-law” is pronounced “*hazyn*”, the word “mother-in-law” is “*hazing*” (combination of the words “*khazyn*” and “*ine*”) and the word “brother-in-law” is “*khazynah*” (combination of the words “*khazyn*” and “*aga*”); In the Tuva language, the word “father-in-law” is pronounced as *khaty*, and the word “mother-in-law” is pronounced as *kat ie* (*zi*). Thus, we find that the word “*kayn*” is a phonetically changed form of the word “*katyn*”.

Researcher of family names in Turkic languages L. A. Pokrovskaya also compares the word “mother-in-law” with the word *kadan/katyn* and shows that in some Turkic languages this name is used only for female relatives [5, p. 113]. In the saga of J. Balasagun, in the record about Kalunamkara and Papamkara, the meaning of “father-in-law” is given by the word “*kadin*”. It can be said that the *d* sound in the word “*kadin*” has changed to *y*, and the person “*kayn*” has stabilized.

The words *yenge* [sister-in-law], *yeğen* [niece], *gelin* [daughter-in-law], *baldız* [sister-in-law, wife's sister or brother] correspond to their meaning in the Kazakh language and are used equally. In the dictionary of M. Kashkari, the word sister-in-law is defined as “*sisters of wife*”. If we compare the meaning of the meaning of “wife's sisters” in the central and north-eastern dialects of modern Kazakh and “wife's sisters” in the southern dialect with Turkish written monuments and modern Turkic languages – sister-in-law, wife's or husband's eldest sister, the youngest brother's wife, brother-in-law, have the meanings of son-in-law, sister-in-law, grandfather's cousin, younger sister, bride. The original general meaning of the root “*bal*” in the word *baldız* is “young, younger” (as in the words *baldyr*, *balgyn*, *baldyz*). In both languages, it is used in the sense of his wife's younger sisters. But according to researchers (L. Pokrovskaya, O.N. Trubachev, K.M. Musaev), in the names of “blood relative”, “relative by marriage” the name of a woman is changed to a man, and a name of a man is changed to a woman (aunt, sister-in-law) from the introduction of O.N. Trubachev's work, it seems to be connected with the transition of matriarchy to patriarchy.

The word *baba* comes from the Persian language, the main meaning of which is “father, an old man who has seen a lot and done a lot”. This meaning is used in the modern Turkish language (hereinafter – modern Kazakh). And in the Kazakh language, the variable meaning is characteristic, that's why, it is used in the sense of great-grandfather, great-grandfather. If the word *baba*, meaning father, is used actively in Turkish, the word *baba*, meaning great-grandfather, is used passively in Kazakh.

The Turkish word *kardeş* means relative in Turkic languages. In the Kazakh language, there is a word “*kardash*” that means “blood, relative, brother” typical of the old literary language. But the Turkish word is used in the active vocabulary. It has the meanings of brother, co-born, younger brother, like-minded, religious, and is used as a relative word.

Animal names: *aygır* [stallion], *aslan* [lion], *at* [horse], *ayı* [bear], *eşek* [donkey], *jaguar* [jaguar], *kaplan* [cattl], *karakul* [karakol sheep], *koyun* [shee], *panda* [panda], *pars* [leopard], *penguin* [penguin], *puma* [puma], *antelope* [antelop], *kunduz* [beaver], *teke* [goat], *maymun* [monkey], *meral* [deer].

In many Turkic languages, the word *aygır* means “a male horse that enters the herd”. These meanings are also preserved in Turkish and Kazakh languages. The word *ayı* [bear] appears in Turkish as *ayı*, and in other Turkic languages as *ayy*, *eyiq*, *ayiq*. The word *ayu*, which comes from the root word *ay* (ай), is used in the Kazakh language with the variable meaning of “very big, inflexible”, “terrible, harsh” and “clumsy, awkward” in Turkish.

Names of birds and insects: *balık* [fish], *baykuş* [owl], *bit* [louse], *chil* [grouse], *flamingo* [flamingo], *kambala* [flatfish], *kuzgun* [raven], *karga* [crow], *kaşalot* [cachalot], *kuş* [bird], *kaz*

[goose], *keklik* [partridge], *kene* [tick], *kebelek* [butterfly], *kırkayak* [centipede], *kuğu* [swan], *kurbağa* [frog], *kurt* [worm], *leylek* [stork], *sazan* [carp], *su yılan* [water snake], *tavuk* [chicken], *turna* [crane], *yılan* [snake], *çayan* [crab], *tavus* [peacock], *turgay* [sparrow].

A bird with a curved long neck, swimming in water, with white feathers is called *aqqu* (*qu*) in Kazakh, and *kuğu* in Turkish. In other Turkic languages, the variants of the word *aqqu*, which have undergone a sound change, are used in the form *okkush* (*ok//aq*), *akku*, *qu*. In Turkic languages (Tatar, Kazakh languages), *ku* is used in the sense of white, gray: the Kazakh says that a person who is black and white is black and white; The meaning of the word *ku*, which means a dry grass or a dead tree, is the same as that of a bearded God [6].

The differentiated meaning of the words related to a certain profession or field of science is also composed of 4 components: a sign of the original object, which is based on being a thing, word, concept, derivative name of another thing, as well as a derivative meaning. But the differentiated meaning differs from the derived meaning in that it is used only in relation to a specific profession, art, and science. For example, the basic meaning of the word *baliq* in both languages is “an aquatic animal from the group of vertebrates that lives in water and breathes with gills”, and the derivative “name of a star” has a differentiated meaning.

The names of the body parts are *ağız* [mouth], *ayak* [foot], *arka* [back], *baldır* [algae], *aşık* [bawn], *bet* [face], *et* [meat], *yurek* [heart], *el* [fingers], *bilek* [arm], *bilezik* [wrist], *diz* [knee], *iç* [stomach], *bel* [belly], *baş* [head], *dalak* [spleen], *burun* [nose], *boyun* [neck], *karın* [belly], *kol* [hand], *kulak* [ear], *göz* [eye], *öd* [bile], *ökçe* [heel], *taban* [hitchhiking], *diş* [tooth], *kaburga* [ribs].

The Turkish form of the word *adaq* [foot] is the same as in the Kazakh language, which appears in ancient Turkic written monuments in the form of *adak/adaq* and in other Turkic languages in the form of *oyok* (Uzbek), *ayaq* (Azerbaijani), *ayak* (Tatar). But in our language, this word is used in the following meanings, apart from the function of a person as a body part: 1. Support of objects. 2. Lower jaw. 3. The end. 4. Dish. The latter meaning corresponds to the Persian word *ayak*, which means cup, but the word *ayak* is derived from the archiseme *aya* [palm pit]. The sign of hollow, hollow means “vessel” in Kazakh, Kyrgyz, and Uzbek languages with the suffix *-k*, which creates a noun from a noun. Now in our language, we can say that the use of the word *utensil* as the second form of the double word is active because it gives the meaning of *utensil* in an individual way. It has retained its basic meaning in Turkish. In his work “Semantic Derivation of the Turkish Lexicon” Sh. Sharapatovich explains the transformation of the word “*ada*” from a synonym to an enantioseme as follows: “First of all, the transition of the pre-lingual intervocalic *d* consonant (*~c*, *~t*) to a consonant begins to occur more often after the 12th century, and it is a phenomenon characteristic of the monuments of the Middle Ages. Comparing the data of the above Turkic monuments and languages, it is possible to study the fact that the root words are similar in terms of form and similar in terms of content. The semantic derivation of related words is so different that the meanings derived from them are similar, and there are points where they turn from synonyms to antonyms (enantiosemes). At the beginning, a specific (concrete) standing (vertical) person’s head and legs are inclined (horizontal) river, etc. the beginning and the end of things can be recognized as the beginning and the end of abstract phenomena. At the beginning, the meanings of the root “*ada*”, “nothing”, “swallow, danger, grief” have been changed to be rendered by the words “leg”, “end” and “*adag*” (аяқ, аяқтау, адақтау) in the modern Kazakh language. The use of the word “*adag*” in the Mongolian language in the sense of “last, little, small” proves our consistency” [7, p. 120].

The word *baltır* in Turkish: 1. [ankle] – between the knee and the ankle, shin. 2. the muscle on the inside of the human ankle is called, in Kazakh: 1. The muscle in the human tibia. 2. The part of a person below the knee, the leg. 3. figurative meaning is trees such as birch and willow have the meaning of a straight trunk. All Turkic languages have preserved bilingual usages. The meaning of

the straight trunk of trees in the Kazakh language corresponds to “plant stem” (*өсімдік сабағы*) in the Turkmen language. We can notice that when the first Turkic tribes were together, they used words without distinguishing between things and people.

The words *el*, *elig* were used in the monuments of the middle ages (“Altun yaruk”, “Dictionary” by M. Kashkari, “Dastany” by J. Balasagun, “Gift of Truth” by A. Yugineki) in the sense of “hand, finger”. In modern Turkish, the word *el* is used in the meaning of the hand. And in the modern Kazakh language, a human body part consisting of five fingers and a palm is called a hand. Our language has a word *country*, which is meaningful in terms of personality and content. But the word *eli* (ели) is not used in the sense of a hand, but in the sense of “a unit of measurement of the width of a finger” common to most modern Turkic languages. There is a word *qol* [hand] in the Turkish language, but its usage and contextual meanings in the Kazakh language do not match.

The multi-meaning word *wrist* in Turkic languages refers to the 6 parts of the human body part of the hand, from the tip of the nail to the point of connection to the body. The Kazakh language and the Turkish language have preserved this meaning and the alternate meanings of power and strength also correspond.

The meaning of the word “*aya*” in written monuments is “palm”, and the meaning of the word “*aya*” in modern Kazakh is also palm. And the meaning in the modern Kazakh language is “*the hollow of the palm*”. *Aya* is the area of the palm. In our language, this word is not used in the person of the root (*aya*) and is often used in derivative forms such as *aya*, *ayadai*, *ayalady*. We do not call the palm *aya*, but the word *aya* has been preserved in some phrases in the meaning of the palm. For example *аисам аялда, жұмсам жұмырымда* (*proverb*) [*If I open my fingers, it's in my palm, if I squeeze it, it's in my fist*], and an expression *аядай ғана бөлмеміз бар* [*We have a small room*] and etc. [3, p. 47]. The two meanings have a general conceptual relationship with each other, that is, they share the same connecting signs, and their semantic affinities have not been broken.

This is a proof of the differentiation of the object and parts of the object by giving the general Turkic name *qol* [hand] a separate Turkic concept, content, and meaning. According to G.V. Kolshansky, the transformation of the individual consciousness in the language of a separate ethnic group, i.e., clan, tribe, people's representatives, into a public consciousness was a prerequisite for people's understanding in social relations [8, p. 272].

Names of dishes and equipment are *ağ* [*net*], *ağızlık* [*noodles*], *ayna* [*mirror*], *bağ* [*belt*], *bayrak* [*flag*], *beşik* (*бесик*) [*baby's bed*], *biz* (*биз*) [*awl*], *bloknот* [*notebook*], *boya* [*paint*], *burgu* [*drill*], *çırпы* [*match*], *defter* [*copybook*], *dizgin* [*rein*], *döşek* [*bed*], *iğne* [*needle*], *kalkan* [*shield*], *kase* [*cup*], *kutu* [*box*], *perde* [*curtain*], *radio* [*radio*], *sepet* [*basket*], *top* [*ball*], *tor* [*net*], *balta* [*axe*].

The meaning of the word *aina* (*айна*) [*mirror*] in the Kazakh language is a glass or metal object covered with a reflective layer on one side, the image of which reflects the image of objects without distortion 2. Local meaning: *window*. 3. Medical term: *X-ray*. 4. Figurative meaning *bright image, view*. And the Turkish word *aina* corresponds to the first meaning. At the same time, the Kazakh verb *ainima* [to be exactly the same as the mirror] and the same words in Turkish (same, uniform, unchanging, exactly the same) are related to the meaning of “mirror –smooth, shiny glass that can reflect the image of the object in front of you”. Although the lexical meaning is not the same, the common meaning is not separated.

Sh. Sharapatuly compares the semantically changed words in M. Kashkari's dictionary and points out the word *topiq* (топ-доп) as one of the words whose meaning is not preserved in modern Kazakh. Now it can be seen that the origin of the word “*dop*” [ball] in the meaning of “toy” in the meaning of “joint bone” and “solid bone” is in the word *topiq* (топ-доп). Apart from that, there is a word *tub* in Arabic which means “a thing made of rubber filled with air”, but we confirm the opinion that the origin of the word *ball* may be the word *topiq*.

Plant names *andız* [*elecampane*], *arpa* [*darley*], *begonya* [*begonia*], *burçak* [*bean*]), *çay* [*tea*], *çınar* [*sycamore*], *çiçek* [*smallpox*], *darı* [*millet*], *elma* [*apple*], *erik* [*apricot*], *hiyar*

[cucumber], *kabak* [pumpkin], *kaktus* [cactu], *kamış* [cane], *karagaç* [elm], *karpuz* [water-melon], *kavun* [melon], *kayın* [birch], *gök* [green], *gökнар* [poplar], *lale* [tulip], *limon* [lemon], *lotos* [lotus], *maş* [lenticulars], *mimoza* [mimosa], *nar* [pomegranate], *papirus* [papyrus], *sarımsak* [garlic], *soya* [soys], *sümbül* [hyacinth], *çeftalı* [peach], *tütün* [smoke], *üzüm* [grape], *yaprak* [leaf], *ananas* [pine-apple], *ayva* [kwiki], *badem* [allmond].

Highly figurative and obscure variable meaning consists of 5 components: thing, word, concept, sign of the first thing, synonym name of the second thing. For example, the meaning of the word *apna* [barley] in the Kazakh and Turkish languages is a family of grains with a thick husk similar to wheat. In addition to the main meaning, there are derived meanings of “barley-shaped female ornament and barley-shaped ornament” in the local language features of Western and South Kazakhstan. This derived meaning is also presented in Uzbek and Kuman languages. The main reason for subsequent meanings to be derivative meanings is that the subsequent object takes the name of the first object based on the first object and form sequence, and the subsequent objects do not have another name, but the same name is fixed on the subsequent objects. The names of natural phenomena are *akın* (ағын) [flow], *ayaz* (аяз) [freez], *ay* (ай) [moon], *aydın* (айдын) [shining], *dağ* (тау) [mountain], *çöl* (шөл) [dessert], *gün* (күн) [sun], *deniz* (теңіз) [sea], *yer* (жер) [earth], *yel* (жел) [wind], *sel* [flow], *taskın* [flow] “Brief etymological dictionary of the Kazakh language” provides an etymological analysis of the word *aydın*. Mehdikhan, a philologist who lived in the 18th century, made the following etymological analyzes about the word *aydın* which is used in many Turkic languages. We know from A. Shcherbak's writings that *aydın* (moony night) > *moon* + *night*. Indeed, the word moon is spoken in many Turkic languages today: Azerbaijani (*aydyn*), Uyghur (*aydyn*, *ayyn*, *aydun*), etc. According to the dictionaries of these languages, the translation of the word *aydın* in Russian is as follows: moony night, moonlight, something that shines with moonlight. Then this word seems to have been formed as *ay+tün>aitun>ayyin*. The turning of the sound of *t* (tun) [night] into *d* in the root word is probably due to the influence of the surrounding sounds (*ts* and *yn*), and the transition of the sound of *y* to *i*, firstly due to the thickening of the sound *a* in the first component, secondly, it may be due to the weakening of the lip harmony in the last syllable. Comparing the mutual meaning of the word moon in other Turkic languages, it seems as follows: 1) the night moon and its light, 2) something shining (reflecting) with the light of the moon falling on the surface of the water, 3) something with an open, transparent or transparent surface; 4) volume in a certain concept.

- *Aydın* – 1. Light, abundant light, radiant, open. 2. Intelligent, educated, open-minded (person).

- *Айдын* – 1. Spreading and floating water basin, big lake. 2. fear, anger.

Although the meanings in the two languages do not exactly correspond, based on the above analysis, if the meanings 1, 2, 3 correspond to the Turkish language, they are used in the meanings 3, 4 in the Kazakh language. As a common meaning, the meaning of something with an open, transparent or transparent surface is seen. As a distinguishing meaning, in Turkish it means an intelligent, educated person, while in Kazakh, it means fear, anger. Due to the closeness of sound and meaning of the word *Aydin*, the word *Aybyn* is used in the second sense. The second term “intelligent, educated, open-eyed person” in Turkish has a differentiated meaning. The function of distinguishing meaning is visible only in the context relationship [9, p. 285].

Adjectives have fewer thematic groups than nouns, so there are very few people who divide adjectives into thematic groups. Adjectives have the following thematic groups: adjectives denoting the color of an object: *ak* [white], *gök* [blue], *kara* [black], *şarı* [yellow], *yeşil* [green], *kırmızım* [red], *konur* [brown], *akçıl* [pale], *ala*, *al*, *kıpkızıl* [crimson], *sapsarı* [yellow], *kapkara* [black], *gökçül* [bluish], *yemyeşil* [green] in Turkish *yeşil* [green], *sarı* [yellow], *kıpkızıl* [crimson], *sapsarı* [yellow], *kapkara* [black], *yemyeşil* [green] have the same meaning and usage. And the use of the words *ak*, *kara*, *gök* as color names is not the same as in the Kazakh language. *Hangi elbiseyi*

alıcaksın? //Mavi (beyaz, siyah) elbiseyi alırım [Which dress will you buy? // I will choose bluish (blue, black)], if we use the words *mavi, beyaz, siyah* instead of *ak* or *gök* as the actual color name, the meaning will be clearly understood, that is, the specific meaning of the color names is different. They are the words *ak//beyaz, gök//mavi, kara//siyah*.

The word “*al*” was used in the ancient Turkic inscriptions in the meaning “black red, bright red”. It has preserved its identity and meaning in Turkish. And in the Kazakh language, “*al*” comes in the form of an auxiliary word that is not used independently, meaning the saturation of color, and is used as a compound word “*алқызыл*”. The Persian word *al* is used in the sense of “pale red”. The *al* component of the words *алмұрт* [pear], *алқор* [greedy], *алма* [apple], *алиша* [peach] in our language should be related to the component *al*.

We have shown above the function of the word *qara/kara* [black] as a color. Other derivative meanings are explained in connection with “national character”. The criterion “without national character” is a conditional name. Because it is impossible to have a national character in the words of a certain national language. The convention of saying “national characteristic” is that national customs, traditions, and beliefs prevail in later meanings. For example, the word “*ak/aq*” is the generic name for milk products in Kazakh, and “*kara/qara*” is the name of land, land in Turkish [10, p. 61].

Adjectives for taste are *tatlı* (тәтті) [tasty], *acı* (ащы) [spicy], *şekersiz* (шекерсіз) [without sugar], *tuzlu* (тұзды) [salty], *tuzsuz* (тұзсыз) [without salt].

The transformation of Arabic and Persian words in Turkic languages into a synharmonic parallel, that is, the function of distinguishing meaning, is formed by the free exchange of thick and thin vowels in root words used in competition.

In some cases, each root word adds its own lexical meaning. Based on that, one root was separated from another root. Further development of word meaning in the language begins. For example, the meaning of the word *tatlı* (тәтті) [tasty] from the Persian language in the Kazakh language is: 1. Sensations and sensations in the mouth caused by various foods. 2. Food perceived through organs in the oral cavity is a characteristic of food. 3. Food, dish. In other related languages, we can see that the names of food “*мағам*” are pronounced in Turkic languages due to the lowered pronunciation of the sound *æ*. In the Turkish language, there is a word *tat*, which means *taste*. The root of these words becomes a synharmonic parallel. About the taste of food in Kazakh 1. It tastes like honey, sugar, candy. 2. The word “sweet” is used, which means tasty, nutritious, contagious, and digestible. In Turkish, there is a word “*tatly*” that means sweet and delicious. In other Turkic languages, the words *sweet//tatlı* are used as food, sweet. Also, the meaning of the verb *таты* in the Kazakh language is “to taste” [7, p. 127]. Thus, the word “taste” was formed from the phonetic change of the word “food” and the synharmonic parallels of sweet were established in both languages.

Adjectives expressing the size of things *iri* (ірі) [huge], *dar* (тар) [narrow], *kısa* (қысқа) [short], *küçük* (кішкентай) [small, tiny], *uzun* (ұзын) [long, tall].

The word *dar* has several meanings: 1. Narrow, small territory. 2. Figurative meaning as short-sighted. 3. Insufficient, insignificant, scarce, for example *dar bütçe* [insignificant budget], *dar zaman* [intense time]. 4. Hangman's row

The word *tar* a few meanings 1. Not wide, small, narrow. 2. Figurative meaning as hard, tight, tough. 3. Dish, measure.

If there is no phonetic change in the words of *tar//dar*, there is no difference in meaning. From showing that a certain area is small, narrow, as the main reference seme, we can see a differentiated meaning that is also applied to abstract objects. The meaning of narrow-mindedness and short-mindedness in the Turkish language is given by the Kazakh word *tar* combined with other words in the phrases *тар пейіл, тар көңіл, тар мінез* [narrow-minded]. And the homonym series of the word *dar//tar*, which means *dar* in Turkish, is used in the form of *dar*, not *tar*, in Kazakh.

In Turkic languages, there are words starting with the root person *oz//uz//uz* and ending with the person *озон//узун//узын, узуз//узок//узак//узын*, which mean far, distant, distant, long, lasting for a long time. Let's compare the meanings of these quoted words in the Kazakh and Turkish languages:

Uzun – 1. Long: *uzun sokak [a long street]* 2. Long term: *uzun vadeli kredi [long term loan]*, *uzun sözün kisası [in brief]*.

Ұзын – 1. Not short. 2. Tall. 3. Long, lasted a long time.

Uzak – 1. Far, far distance. 2. Doubtful.

Ұзақ – 1. Far. 2. long lasting, not fast. 3. Long, slender; not short.

The original *uz//uz* root person gave the meanings of *far, distant, not short*, later derivative meanings appear in the function of meaning differentiation and are reflected as synonymous parallels. In the Turkish language, the word “long” is used alternately with the meaning “long” and “far”. *Uzun zaman [long time]*, *uzun kelime [long words]* are sometimes used in the meanings of long and far. And the word “*uzak*” is used to give the meaning of far, distant. In the Kazakh language, the word “long” is often used to express the meaning of a specific measure. But we can see from the above examples that the semantic proximity is not separated from the basic meaning [6, p. 189].

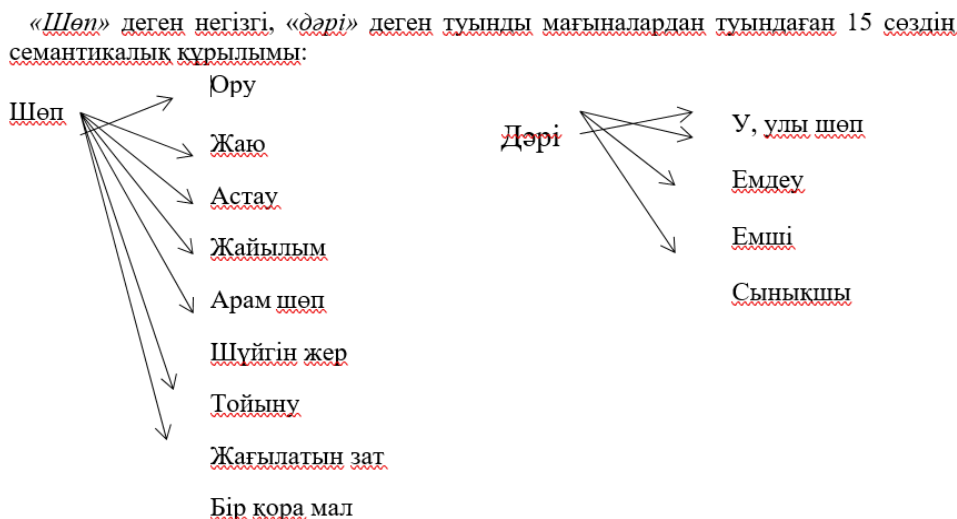
One of the words that requires radical analysis is words with the root “*om*” in the modern Kazakh and Turkish languages, starting from ancient, Middle Turkic writings.

Table 1 – Words with the root “ot”

№	KTL	KKL	General meaning
1	От	От	Малға азық боларлықшөп
2	Отаджы	Оташы	Емші, тәуіп
3	Отчул		Шөп қоректі
4	Отлак		Жайылым, өріс
5	Отламак	Отта	Жайылу
6	Отлатмак	Оттау	Жаю, бағу, оттату
7	Отлу	Отты	Шалғынды, шөбі қалың
8	Отлук		Шабындық, шалғын, жайылым
9		Оттық	Малға шөп салатын ақыр
10		Отай	Шөп қаулап шығу, құнарлану
11		Отамалы	Орылатын арам шөп
12		Отар	Жайылым
13		Отақ	Егін арасына шыққан арам шөпті құрту шарасы
14		Отық	Төлдің шөп жеуге бейімделуі
15		Отын	Жағылатын зат

Verbs and nouns derived from the noun “*om*” are formed in 2 ways: the first are derived bases made from the root *om*, and the second are words made from the root *oma*. The Turkish word *omt* is used in the sense of grass and medicinal herb. The meanings of derived words are spread from the main meaning of the word “*om*” which is “*uøn*” [herb] and the derivative meaning of “*medicine*”. From the semantic field “*шөп*” [grass] the meanings harvest, graze, and from the semantic field *medicine* the meanings *healer, healing, treatment* have arisen. 2 derived words in Turkish, 1 meaning in Kazakh are related to the semantic field of the word *om*, and 13 meanings are derived from the semantic field of *uøn*. A recognizable object is recognized as comprehensively as it is necessary in human life. As it becomes more widely known, it is used more in everyday life and in the economy, the related concepts expand, and the named objects and phenomena increase.

Therefore, there are more and more words related to the more widely known phenomenon and its name. Only 1 meaning of the derived words in modern Kazakh is derived from the semantic field of the word *om*, the other meanings are derived from the semantic field of *шөп*. Therefore, the widespread recognition of the herbal properties of fire in modern Kazakh is related to the fact that the main occupation of the Kazakh people is cattle breeding.

Scheme 1 – Semantic structure of 15 words formed by derived meaning of words «шөп» and «дәрі»

The description of the scheme shows us the semantic structure of 15 words derived from the primary meaning of *шөп* [grass] and derived meaning of *дәрі* [herb]:

Шөп ору – mowing grass

Шөп жаю – weeding

Шөп астау – cutting grass

Жайылым – pasture

Арам шөп – weed

Шүйгін жер – hot place

Тойыну – satiety

Жағылатын зат – combustible substance

Бір қора мал – one stable of cattle

From this we can see that the derived words are mostly formed from the basic, original meaning of the word *шөп*. The main reason that the word *om* is a plant, in the Kazakh language has a syncretic root meaning something *burning, a flame*, the fact that the first thing that burns.

Conclusion

In short, the presence of common semantics in common vocabulary is a sign that these are independent languages, and the presence of separate meanings of common vocabulary is due to genetic diversity. The main reason for the multiple meanings of words in the modern period has to do with the widespread and ubiquitous recognition of objects and phenomena, their properties, forms, and actions. Some objects may remain unrecognizable and unstable in meaning. This is due to the fact that, firstly, the so-called extra-linguistic factor does not affect massively and quickly the linguistic elements, and secondly, because human society and human civilization develop gradually and stability is established. The existence of a common meaning in the common vocabulary is the result of the period when there was a whole language, and the division of the common meaning into separate meanings is the result of the periods when the whole language was divided into separate

languages. The presence of semantic features in the common vocabulary is the proof that the modern Turkic languages were formed as independent languages.

BIBLIOGRAPHY

1. Раева Г. Түркі тілдеріндегі дыбыс сәйкестіктері: монография. – Алматы: LP-Zhasulan, 2019. – 154 б.
2. Шарапатұлы Ш. Түркі лексикасының семантикалық деривациясы (түркі жазба ескерткіштері мен қазіргі түркі тілдерінің материалдары бойынша): монография. – Алматы: Кантана-пресс, 2011. – 552 б.
3. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.
4. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. – Алматы: Сардар, 2014. – 256 б.
5. Қалиев Ф., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы: оқулық. – Алматы: Ғылым, 2010. – 264 б.
6. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе: оқу құралы. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 248 б.
7. Түркі тілдері: Ұжымдық монография. – Астана: «Ш. Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы» РМҚК, 2015. – 456 б.
8. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. [Электронды ресурс]. URL: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22> (қаралған күні 30.09.2022)
9. Садирова К. Түркі тілдері синтаксисінің зерттелуі (қазақ, башқұрт, татар тілдері материалдары негізінде): монография / жауапты ред. Ж.А. Манкеева. – Алматы: Үш қиян, 2013. – 86 б.
10. Сарткожаұлы Қ. Байырғы түркі жазуының генезисі. Лингвистикалық ғылыми әдебиет. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.

REFERENCES

1. Raeva G. Turki tilderindegi dybys saikestikteri: monografiia [Sound correspondences in Turkic languages: Monograph]. – Almaty: LP-Jasulan, 2019. – 154 b. [in Kazakh]
2. Sharapatuly Sh. Turki leksikasynyn semantikalyq derivaciiasy (turki jazba eskertkishteri men qazirgi turki tilderinin materialdary boiynsha): monografiia [Semantic derivation of Turkic lexicon (according to Turkic written monuments and materials of modern Turkic languages): Monograph]. – Almaty: Kantana-press, 2011. – 552 b. [in Kazakh]
3. Orazov M. Qazaq tilinin semantikasy [Semantics of the Kazakh language]. – Almaty: Rauan, 1991. – 216 b. [in Kazakh]
4. Qaidar A. Gylymdagy gumyr. Qazaq tili etimologiiasynyn gylymi-teoriialyq negizderi [Life in science Scientific and theoretical foundations of the etymology of the Kazakh language]. – Almaty: Sardar, 2014. – 256 b. [in Kazakh]
5. Kaliev G., Bolganbaev A. Qazirgi qazaq tilinin leksikologiiasy men frazeologiiasy: oqulyq [Lexicology and phraseology of the modern Kazakh language. Textbook]. – Almaty: Gylym, 2010. - 264 b. [in Kazakh]
6. Qaidarov A., Orazov M. Turkitanuga kirispe: Oqu quraly [Introduction to Turkic Studies: Textbook]. – 2 bas. – Almaty: Qazaq universiteti, 1992. – 248 b. [in Kazakh]
7. Turki tilderi: Ujymdyq monografiia [Turkic languages: Collective monograph]. – Astana: «Sh. Shaiahmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyq uilestiru-adistemelik ortalygy» RMKK, 2015. – 456 b. [in Kazakh]
8. Ysqakov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. Qazaq tilinin qysqasha etimologiialyq sozdigi [Brief etymological dictionary of the Kazakh language]. [Electronic resource]. URL: <https://sozdikqor.kz/sozdik/?id=22> (qaralghan kuni 30.09.2022) [in Kazakh]
9. Sadirova K. Turki tilderi sintaksisinin zerttelui (kazak, bashkurt, tatar tilderi materialdary negizinde). Monografija [Study of the syntax of Turkic languages (based on the materials of Kazakh, Bashkir, Tatar languages). Monograph] / zhauapty red. Zh.A.Mankeeva. Almaty: Ysh kijan, 2013. – 86 b. [in Kazakh]
10. Sartkozhauly K. Baiyrgy turki jazuynyn genезisi. Lingvistikalыq gylymi adebiet [The genesis of ancient Turkic script. Linguistic scientific literature]. – Almaty: Arys, 2007. – 304 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 913:801.8; МҒТАР 39.29.15; 16.41.35; 39.15.15
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.05>

А.Қ. МЕЙІРБЕКОВ¹, А.К. МЕЙРБЕКОВ^{1✉}

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mails: ameirbekov@mail.ru, akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ АНТРОПОТОПОНИМДЕРІНІҢ НОМИНАЦИЯЛАНУ УӘЖДЕРІ МЕН ЭТИМОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада қазақ ономастикасындағы антропотопонимдердің номинациялану уәждері және Қарағанды облысының кісі есіміне байланысты қойылған топонимдерінің этимологиялық мағынасы қарастырылды. Зерттеулер барысында облыс антропотопонимдерінің этимологиясын анықтауда сипаттама жасау, жіктеу, түйіндеу, талдау әдіс-тәсілдері қолданылды. Антропотопонимдік атаулардың этимологиялық шығу тегіне сипаттама жасалынып, жіктеу, түйіндеу арқылы сөзжасам үдерісінің лингвистикалық маңыздылығы зор екендігі анықталды. Мақалада Қарағанды облысы топонимдік бірліктерінің арасындағы кісі есімімен аталған топонимдер және ол антропотопонимдердің екі түрлі номинациялану уәждері қарастырылды. Қарағанды облысы антропотопонимдеріне жасалған зерттеу барысында номинациялану уәждерінің екі түрлі тобына да тән емес антропотопонимдер тобы анықталды. Бұл антропотопонимдер жасалу уәждемесінің екі түрлі тобында да аталып өткен себептерге сәйкес жасалмаған, ерекше себептермен жасалған кісі есімімен аталған антропотопонимдер тобы болып табылады. Аталмыш антропотопонимдердің ерекше жасалу жолына байланысты оларды жасалу уәждемесінің үшінші тобы ретінде қарастыру мүмкіндігі ұсынылды. Үшінші топ ретінде қарастырылуға ұсынылған антропотопонимдер белгілі бір тұлғаға арналып немесе ол тұлғаның еңбегінің құрметіне байланысты қойылған антропотопонимдер ретінде таныла алады. Ерекше мәнге ие болып отырған географиялық атаулар немесе топонимдер сол елді мекеннің тарихынан және ондағы тұрғындардың наным-сенімдері немесе аталған елді мекендегі ғұмыр кешкен жандар туралы сыр шертетіні жайында сөз етіледі.

Кілт сөздер: топоним, антропотопоним, этимология, микротопоним, меморионим.

А.К. Meirbekov¹, А.К. Meirbekov¹

¹PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: ameirbekov@mail.ru, akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz

Motives for Nomination and Etymological Features of Anthrotoponyms of the Karaganda Region

Abstract. The article discusses the motives for nominating anthrotoponyms in Kazakh onomastics and the etymological meaning of the toponyms of the Karaganda region associated with

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мейірбеков А.Қ., Мейрбеков А.К. Қарағанды облысының антропотопонимдерінің номинациялану уәждері мен этимологиялық ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 58–68. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.05>

*Cite us correctly:

Meirbekov A.Q., Meirbekov A.K. Qaragandy oblysynyn antropotoponimderinin nominaciialanu uajderi men etimologiialyq erekshelikleri [Motives for Nomination and Etymological Features of Anthrotoponyms of the Karaganda Region] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – B. 58–68. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.05>

a person's name. In the course of the research, methods of description, classification, summarizing, analyzing were used to determine the etymology of the region's anthroponyms. The characteristic of the etymological origin of anthroponymic names is compiled, the linguistic significance of the word-formation process is established by means of classification and generalization. The article discusses toponyms named after a person among the toponymic units of the Karaganda region, and the motives of two different nominations of anthroponyms. In the course of the study of the anthroponyms of the Karaganda region, a group of anthroponyms was identified that was not typical for both different groups of nomination motives. These anthroponyms are a group of anthroponyms named after a person created for special reasons that were not created for reasons mentioned in both different groups of creation motivation. Due to the fact that these anthroponyms are specific, the opportunity was proposed to consider them as a third group of motivation to create. Anthroponyms proposed for consideration as the third group can be recognized as anthroponyms intended for a specific person or in honor of the work of that person. Geographical names or toponyms that are of particular importance tell about the history of this locality and the beliefs of its inhabitants or about the people who lived in this locality.

Keywords: toponym, anthroponym, etymology, microtoponym, memorial name.

А.К. Мейірбеков¹, А.К. Мейрбеков¹

¹PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mails: ameirbekov@mail.ru, akylbek.meyirbekov@ayu.edu.kz

Мотивы номинации и этимологические особенности антропонимов Карагандинской области

Аннотация. В статье рассмотрены мотивы номинирования антропонимов в казахской ономастике и этимологический смысл топонимов Карагандинской области, связанных с именем человека. В ходе исследований были использованы методы описания, классификации, обобщения, анализа при определении этимологии антропонимов области. Составлена характеристика этимологического происхождения антропонимических названий, установлена лингвистическая значимость словообразовательного процесса путем классификации, обобщения. В статье рассмотрены топонимы, названные в честь человека среди топонимических единиц Карагандинской области, и мотивы двух различных номинаций антропонимов. В ходе исследования антропонимов Карагандинской области была выявлена группа антропонимов, не характерная для обеих различных групп мотивов номинации. Эти антропонимы представляют собой группу антропонимов, названных в честь человека, созданного по особым причинам, которые не были созданы по причинам, упомянутым в обеих различных группах мотивации создания. В связи с тем, что данные антропонимы являются специфическими, была предложена возможность рассматривать их как третью группу мотивации к созданию. Антропонимы, предлагаемые к рассмотрению в качестве третьей группы, могут признаваться антропонимами, предназначенными для конкретного человека или поставленными в честь труда этого человека. Географические названия или топонимы, имеющие особое значение, повествуют об истории данного населенного пункта и убеждениях его жителей или живущих в данном населенном пункте.

Ключевые слова: топоним, антропоним, этимология, микропоним, меморионим.

Кіріспе

Әлемдегі әрбір тілдің өзіне тән сөздік қорындағы ерекше сыр-сипатқа ие сөздер ретінде танылған географиялық атаулардың маңызын талдау және оларды жан-жақты аспектіде қарастыруға қазіргі таңда көп мән берілуде.

В. Ван Эссендельфтке сәйкес «Ландшафт нысандарына атау беру – бұл адамзат тарихында ежелден келе жатқан табиғатты тіл арқылы ұйымдастыру және әлеуметтік тәжірибелер мен мәдени стандарттардың нәзік және болжалды желісі арқылы қоршаған ортаны санаттау тәжірибесі болып табылады. Елді мекен атаулары өзіне сол жердің сипаттамасын, сол жерде болып өткен оқиғаларды құжаттайды. Елді мекен атаулары сол белгілі бір жерді оқшаулап және оны ерекшелендіретін байланыстырғыш» болып табылады деген болатын [1].

Аталмыш ерекше мәнге ие болып отырған географиялық атаулар немесе топонимдер сол елді мекеннің тарихынан және ондағы тұрғындардың наным-сенімдері немесе аталған елді мекендегі ғұмыр кешкен жандар туралы сыр шертетіні анық.

Географиялық атаулар картадағы нүктелердің атаулары ғана емес. Бұл ерекше тілді түсіне алатын адам үшін сол жердің тарихы, осы жерлерде жүздеген жылдар бұрын өмір сүрген адамдар, үлкен апат пен үлкен жеңістердің тарихы болып табылады, өйткені бұл жерлер тарихи оқиғалардың жақсы дәлелі екені айқын. Олар бізге өткеннің суретін салып, бүгінмен байланыстырады. Бұрынғы оқиғаларды жер атаулары арқылы айқын елестете алуымызға мүмкіндік береді. Топонимдердің көпшілігі номинатордың жалпы мақсатқа жету үшін қажетті сананы құруға деген ұмтылысына негізделген. Ежелгі түркілер жер-су атауларының әрқайсысына үнемі қызығушылық танытып отырды, бұл діни, мәдени, тарихи, көркем және тұрмыстық себептермен байланысты болуы мүмкін. Бұл жағдайда тиісті объектінің топонимдері объектіні физикалық тұрғыдан сипаттай алады, сонымен қатар қоғамдастықтың қалай болғандығы туралы да түсінік бере алады [2].

Белгілі бір тұлғаның есіміне арнап немесе байланыстырылып қойылған географиялық атаулар антропотопонимдер деп аталады, географиялық атаулардың бұл тобы адам қызметінің әртүрлі салаларында белгілі тұлғалардың жеке есімдері мен фамилияларына байланысты қалыптасқан. Географиялық атаулардың бұл түрі әлемнің барлық топонимикалық бірліктерінің арасынан кездестіруге болатыны мәлім.

Зерттеу мақсаты: Қарағанды облысының топонимдік бірліктерінің арасында кездесіп отыратын кісі есіміне байланысты атау алған елді мекен аттарын қарастыру және осы антропотопонимдерге этимологиялық сипаттама жасау арқылы олардың мағынасын ашу.

Зерттеу мақсатына жету негізінде келесі міндеттер шешілді: Қарағанды облысының топонимдік бірліктерінің қатарынан кісі есіміне арнап немесе байланыстырылып қойылған антропотопонимдер тізімі анықталды; Қарағанды облысы топонимдерінің арасынан анықталынып алынған антропотопонимдердің этимологиялық мағынасын анықталынды; Қарағанды облысы антропотопонимдерінің номинациялану уәжділіктері айқындалды.

Тақырыптың өзектілігі

Кез келген тілдің топонимикалық лексикасы ішкі ұйымдастырылған және реттелген жүйе болып табылады. Тілдің бұл кіші жүйесін зерттеу ономастика үшін де, жалпы лингвистика үшін де үлкен маңызға ие. Топонимикалық жүйенің бірліктерін адамның ойлау және рухани-практикалық қызметімен тығыз байланыста зерттеуге бағытталған топонимикалық лексиканы зерттеудегі антропоцентрикалық бағыт перспективалы болып табылады, өйткені бұл жүйені адамның танымдық қызметінің өнімі ретінде зерттеуге мүмкіндік береді. Топонимдер қорын ұлттың тарихи танымымен, мәдениетімен, рухани байлығымен тығыз бірлікте алып қарастырғанда елдің топонимдер табиғатын шынайы танып білуге жол ашылады. Жер-су атауларын талдаудың арқасында ғалымдар іргелес аумақтағы этникалық және көші-қон процестерін, халықтың қоныстану жолдары мен көші-қон бағыттарын қадағалай алады, әртүрлі этностар арасындағы байланыстар мен жүйелі

байланыстарды және бір этностың басқа этностың тарихи ауысуын анықтай алады, жердің географиялық жағдайын, тарихи оқиғаларды, этнолингвистикалық өткенді, этномәдени фонды елестете алады. Танымның бір түрін «тарихи таным» деп айқындайтын болсақ, жалпы топонимияда немесе аймақтық топонимияда сол танымға негізделген «тарихи топонимдерді» немесе тарихи топонимиялық қабатты қарастыруымызға болады. Қазақ топонимдерінің тарихи кезеңдеріне Алтай дәуіріндегі топонимдер (Ұлытау, Бурхан, Обаған, Сібір, т.с.с.); Көне түркі тіліндегі топонимдер (Айрық, Аршаты, Балқаш, Өлеңті, Шет, Шідерті, т.с.с.); Көне қазақ тіліндегі топонимдер (Бағанаты, Бұқтырма, Доғалаң, Жарыққопа, Көктің көлі, Қағыл, Қайнар, Қарасу, Қорған, Құйған, Шаңдақ, т.с.с.); Қазіргі қазақ тіліндегі топонимдер (Алатау, Ұлытау, Қаратау, Ақсу, Саумалкөл, Көкшетау, Шортанды, Ырғыз, т.с.с.); Араб-Иран тілдерінен енген атаулар (Мақаншы, Дара, Қызылкент, Талдықент, т.с.с.); Монғол тілінен енген топонимдер (Абылай кеткен, Арасан, Дүрбілжің, т.с.с.) және де Орыс тілінен енген топонимдерді (Петропавловск, Ульяновск, Целиноград, Дружба, т.с.с.) жатқызамыз.

Әлемді тіл арқылы танудағы топонимдердің орны мен маңызын ескерсек, топонимикалық тілдік бірліктердің ментальды когнитивтік сипаттарын анықтау қазақ тіл білімінің қазіргі таңдағы өзекті мәселелерінің бірі болып табылады.

Сонымен, топонимикалық лексиканы пайдалану саласында тілдік номинация заңдарын және адамдық ойлауды ескере отырып, тілдің топонимикалық жүйесін қараудың когнитивті-прагматикалық қырлары неғұрлым перспективалы және өзекті болып табылады.

Ұлт тарихындағы маңызды оқиғалар тілдің құжаттық, мәдени танымдық қызметінің негізінде тарихи есімдер арқылы таңбаланып, халық жадында сақталады.

Еліміздің белгілі ономаст ғалымдардың бірі Бияров Бердібек өзінің «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» атты монографиясында антропотопонимдер жайлы келесідей тұжырым айтып өткен болатын: «Жер-су аттарынан кісі есімдері қалыптасады. Оларды ғылыми тілде антропотопонимдер деп атайды және мынадай уәждер, себептер арқылы пайда болады:

а) сол жерді иемденген, қоныс еткен феодал, байлардың атынан жасалған микротопонимдер кездеседі. Мұндай антропотопонимдер көшпелі дәуірде әркімнің, әр рудың меншікті қыстауы, өз жайлауы болған себепті өте мол кездесетін. Кейін қоғамдық меншікке негізделген кеңестік жүйе бұл микротопонимдерді жойып жіберді. Мәселен: Ұзынбай, Алшынбай қорығы, Сартымбет, Қанай елді мекендері.

ә) атақты хан, сұлтан, батыр, би, ақын, т.б. жеке тұлғалар туған немесе қайтыс болған жерлерге есімдерін мәңгілеу үшін аты беріледі. Мұндай топонимді меморионим деп атау дәстүрге айналған. Мәселен: Хромтау ауданындағы Абай ауылы; Алматы облысы, Ескелді ауданындағы Абай ауылы; Алматы облысы, Қарасай ауданындағы Абай ауылы; Алматы облысы, Сарқант ауданындағы Абай ауылы; БҚО, Зеленов ауданындағы Абай ауылы; Жамбыл облысы, Шу ауданындағы Абай ауылы; Қарағанды облысы, Ақтоғай ауданындағы Абай ауылы; Қостанай облысы, Қостанай ауданындағы Абай ауылы; Қостанай облысы, Ұзынкөл ауданындағы Абай ауылы; Қызылорда облысы, Арал ауданындағы Абай ауылы, Қызылорда облысы, Қазалы ауданындағы Абай ауылы, Қызылорда облысы, Қызылорда қаласындағы Абай ауданы; Түркістан облысы, Мақтаарал ауданындағы Абай ауылы; Түркістан облысы, Сарыағаш ауданындағы Абай ауылы; Түркістан облысы, Созақ ауданындағы Абай ауылы; Түркістан облысы, Төле би ауданындағы Абай ауылы; Түркістан облысы, Түлкібас ауданындағы Абай ауылы; Түркістан облысы, Павлодар облысы, Железин ауданындағы Абай ауылы [3].

Зерттеу әдістері

Мақалада антропотопонимдерді сипаттау, жіктеу, түйіндеу, талдау әдістері қолданылды. Қарағанды облысындағы кісі есімімен аталған антропотопонимдер қатарына, атап өткенде Бектауата тауы, Амангелді ауылы, Бабаев ауылы, Бұқар жырау ауданы, Гагарин

ауылы, Доскей ауылы, Абай ауылы, Есенбай асуы, Қазыбек би ауылы, Мәди ауылы, Нұрмақов ауылы, Тәттімбет ауылы, Майоровка ауылы, Плаховское ауылы, Пржевальское ауылы, Кондратовка ауылы, Скобелевка ауылы, Есілбай өзені секілді жеке тұлғаларға байланысты жер-су атауларының этимологиялық мәнін анықтау барысында, антропотопонимдерді сипаттау әдісі орын алды. Сонымен қатар, кісі есімі негізінде қалыптасқан антропотопонимдерді жіктеу мақсатында Б.Бияров еңбегінде атап өткен жасалу уәждемесіне сәйкес Қарағанды облысы антропотопонимдеріне талдау жасалынды. Қарағанды облысы антропотопонимдеріне жасалудың негізгі екі уәждемесіне сәйкес талдау жасалынып, олардың әрқайсысының жасалу уәждемесінің қай тобына жататындығы қарастырылып, талдау нәтижесінде жасалу уәждемесіне бағынатын да, бағынбайтын да антропотопонимдер реті анықталынды. Зерттеулер нәтижесінде алынған нәтижелерге байланысты облыс антропотопонимдерінің этимологиялық шығу тегіне байланысты түйіндеме жасалынды.

Талдау

Антропотопонимдердің жасалу жолдары туралы бірнеше отандық және шетелдік ғалымдар өздерінің жұмыстарында жазып өткен болатын. Атап айтқанда, отандық ономаст ғалым Т. Жанұзақ тек қана кісі есімінен жасалған және ешқандай қосымшасыз түрде жасалатын антропотопонимдердің түрі кездесетінін айтып өткен болатын және келесідей кісі есімімен байланысты қойылған: Жәнібек, Төлеген, Бекетай, Жетібай, Жиенбай (Батыс Қазақстан облысы), Мақат, Құлсары, Ералы (Атырау облысы), Аманжол, Күзембай, Олжабай, Құрымбай, Қылышбай (Павлодар облысы) антропотопонимдерді мысалға келтіреді. Аталмыш антропотопоним түрі ономастика ғылымында түбір антропотопоним ретінде танылады [4].

Антропотопонимдердің келесі түрі күрделі кісі есімі немесе кісі есіміне қандай да бір қосымша жалғану арқылы жасалынады, аталмыш құрылымда қалыптасқан антропотопонимдер қос негізді антропотопонимдер деп аталады. Қос негізді антропотопонимдерге Жаманбай және Байқожа секілді жер-су аттары мысал бола алады. Мұндағы аталған екі антропотопонимдердің құрылымы күрделі және екі сөздің бірігіуі немесе қосымшалардың жалғануы арқылы жасалынғанын байқауға болады. Аталмыш типтегі антропотопонимдер изафеттік құрылымда келеді және синтетикалық жолмен жасалған топонимдер тобына кіреді. Алайда, қос негізді антропотопонимдер синтетикалық жолмен жасалған топонимдер тобына кірген болса да, бұл топтағы географиялық атаулардың функциясы түбір антропотопонимдердің функциясымен бірдей болып табылады [5].

Ресейлік ғалым О.Т. Молчанова: «Кісі есімінен пайда болған топонимдік бірліктерін эллипсис арқылы жасалған атаулар деп нақты сеніммен айтуымызға болады, оған себеп кісі есімінен аталған жер-су аттарының түркі тілдерінде изафеттік құрылымда қолданылуы» деп айтып өтеді [6].

Сарбалаев өзінің «Сөзжасам мәселелері» оқу құралында антропотопонимдердің басым бөлігінің эллипсис арқылы жасалуына себеп тілде болатын үнемдеу әктісі нәтижесінде қалыптасатынын атап өткен болатын. Мысалы, бір заманда Әбдікерімнің жұрты деп аталған жайлау уақыт өте келе Әбдікерім жұрты, Әбдікерім тұлғасына дейін қысқаруды бастан кешті [7].

Қазақстан жерінде жеке меншікті әйгілейтін эллипсиске ұшыраған топонимдер және меморионимдер аралас келіп жатады. Бірақ бірінші жолмен жасалғандар басым болып келеді: Абай (елді мекен, Солтүстік Қазақстан облысы, Уәлиханов ауданы), Ажа (елді мекен, Шығыс Қазақстан облысы, Көкпекті ауданы), Ай (өзен, Шығыс Қазақстан облысы, Үржар ауданы), Арай (елді мекен, Түркістан облысы, Мақтаарал ауданы), Аят (елді мекен, Қостанай облысы, Таран ауданы), Әжі (елді мекен, Ақмола облысы, Ерейментау ауданы), Дайыр (елді мекен, Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан ауданы), Дәуіт (тау, 161 м. Қызылорда облысы, Арал ауданы), Едіге (өзен, Ақмола облысы, Ерейментау ауданы), Иса (елді мекен, Алматы

облысы, Қарасай ауданы), Қайрат (елді мекен, Батыс Қазақстан облысы, Жәнібек ауданы), Капал (елді мекен, Алматы облысы, Ақсу ауданы), Қорқыт (елді мекен, Қызылорда облысы, Қармақшы ауданы), Кенен (елді мекен, Жамбыл облысы).

1. Бектауата тауы. «Бектауата» тауы Қарағанды облысында орналасқан тарихи тау болып табылады. Аңыз бойынша бұл тау «Бектау ата және Беғазы» деген екі әулие кісілердің есімін алған. Олар мұнда қашып келіп, осы тауды пайдаланған көрінеді. Халық аузындағы әңгімеге сәйкес Бектау ата және Беғазы есімді әулие кісілер мұнда өздерінің дұшпандарынан қашып келіп орналасқан деген аңыз бар. Олар өздерінің дұшпандарымен орын алған қанды да қырғын шайқас кезінде осы таудың баурайындағы үңгірге кіріп кетеді де, күндер бойы сол үңгір ішінен шықпай қояды. Бұл кісілер тау баурайындағы үңгірге кірген бойы қайтып шықпағанын көрген дұшпандары өз жолдарымен қайта береді. Міне, осындай жайттардың нәтижесінде ол тау Бектау ата және Беғазы әулиенің атымен аталып кеткен деген пайымдаулар бар [8]. Антропотопонимдердің жасалу уәждемесіне сәйкес, дәл бұл антропотопоним екінші топқа сәйкес келеді.

2. Амангелді ауылы. Бұл ауылдың есімі 1916 жылы патшаға қарсы ұлт-азаттық көтерілісі басшыларының бірі және Қазақстандағы Азамат соғысының қаһарманы Амангелді Иманов есіміне арналып қойылған. Бұл антропотопоним жасалу уәждемесіне сәйкес, жоғарыда аталып өткен екі уәждемеге де сәйкес келмейді, ал жасалу жолына келер болсақ аталмыш антропотопонимнің эллипсис арқылы жасалғанын байқауға болады.

3. Бабаев ауылы. Бұл ауылдың да есімі халыққа белгілі әрі еңбек сіңірген ғылым қайраткерінің есіміне арнап қойылған. Қылыш Бабаев – ауыл – агроном ғалымы және Қазақ егіншілік институтын басқарған тұлға. Ол авиация апаты барысында қаза тапқан болатын. Бабаев атындағы ауыл антропотопонимі де жасалу уәждемесіне байланысты, жоғарыда аталып өткен екі уәждемеге де сәйкес келмейді.

4. Бұқар жырау ауданы. Қарағанды облысындағы антропотопоним географиялық атауының келесі мысалы ретінде Бұқар жырау ауданын айтып өтуге болады. Бұқар жырау – қазақ поэзиясының тарихындағы ең танымал әрі атакты тұлғалардың бірі. Бұл танымал жыраудың есімімен аталған аудан 1928 жылы іргесі қаланған Тельман және 1938 жылы алғаш рет ашылған Ульянов аудандарының бірігуінің нәтижесінде пайда болған аудан болып табылады. 1928 және 1938 жылы ашылған Тельман және Ульянов аудандары 1997 жылдың 23 мамырында бірігіп нәтижесінде бір үлкен ауданға айналады. Осылайша, бұл ауданға Бұқар жыраудың есімі беріледі. Бұқар жырау – 1668–1718 жылдары өмір сүрген қазақ әдебиетінің ең көрнекті өкілдерінің бірі. Бұқар жырау ұзақ ғұмыр кешуіне байланысты көптеген тарихи оқиғалардың куәсі бола білген. Ол Тәуке ханның тұсында-ақ қабырғалы би болған деседі. Бірақ та Абылай ханға дейінгі билікте болған хандардың ешқайсымен тіл табыса алмаған көрінеді. Абылай ханның билікке келуімен жыраудың тағы да жұлдызы жанып, хан ордасына қайта оралып өмірінің қалған бөлігін мемлекеттің істеріне тікелей араласумен өткізеді [9]. Аталмыш антропотопоним жасалу уәждемесіне сәйкес екі аталған топтың ешқайсысына жатпайтынын аңғаруға болады, ал жасалу жолына тоқталсақ бұл антропотопоним эллипсис арқылы жасалған деп тұжырым жасауға болады.

5. Гагарин ауылы. Бұл антропотопонимнің тарихы тұңғыш ғарышкер Ю.А. Гагаринның құрметіне байланысты екені ауыл атауынан да белгілі екені анық. Осылайша, бұл ауыл атауы Қарағанды облысындағы кісі есіміне байланысты атау алған топонимдердің бірі болып есептеледі. Антропотопоним жасалу уәждемесіне сәйкес, бізге белгілі антропотопонимдердің жасалуының екі уәждемесіне де қарастыруға жатпайды, себебі, елді мекен атауы атакты әрі танымал ұшқыш жанның атына аталған.

6. Доскей ауылы. Қарағанды облысындағы келесі бір антропотопонимдердің бірі ретінде Доскей елді мекенін атауға болады. Бұл елді мекен осы облыстағы Зеленая Балка ауылына жақын орналасқан. Ал есімін, бұл елді мекен көрнекті халық ақыны Доскей

Әлімбаевтың құрметіне арнап алған көрінеді. Ол 1850–1946 жылдар аралығында өмір сүрген және өзінің ақындық өнерін 16 жасынан бастап таныта білген ақын болған. Доскей Әлімбаевтың жұмыстары патша өкіметі мен байлар мен билердің қатыгез іс-әрекеттерін сөз етіп, олардың айуандық қылықтарын өзінің өткір жырларымен өлтіре шенеді. Кеңес заманы орнағаннан кейін Доскей Әлімбаев Қарағанды аумағында өмір сүрген көрінеді. Сондықтан болар, оның осы облысқа орныққаннан кейінгі жұмыстарының ең басты тақырыбы кеншілер мен олардың өмірі және еңбегі туралы сыр шертеді. Атап айтқанда, оның «Қарағанды», «Екі сайлау», «Жүрегім» деген өлеңдері ақынның таңдаулы шығармалары болып есептеледі. Ал ақынның, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы өлеңдері түгелдей дерлік Отан қорғауға арналды. Осы еңбектері мен жұмыстары ескеріле отырып, ақынға Қазақстанның еңбек сіңірген өнер қайраткері атағы, «Құрмет Белгісі» ордені берілген. Осылайша, Қарағанды облысында өмір сүрген сәтінде ондағы қарапайым кеншілердің өмірінен сыр шерткен жұмыстар жазғаны үшін, Доскей Әлімбаевтың атына арнап бір село өз атауын алған [10]. Осы жұмыс барысында аталып өткен басқа да антропотопонимдер секілді, бұл елді мекен атауы жасалу уәждемесіне сәйкес екі топтың ешқайсысына да жатпайды.

7. Абай ауылы. Облыстағы, келесі бір кісі есіміне байланысты атау алған елді мекен ретінде Абай атындағы ауылын айтып өтуге болады. Аты баяндап тұрғандай бұл ауыл өз есімін атақты қазақ ақыны, қазақтың жаңа жазба әдебиетінің негізін қалаушы, классик Абай Құнанбаевтың құрметіне байланысты алған. Бұл антропотопонимнің жасалу жолы эллипсис арқылы екендігін байқауға болады, себебі алғашында Абай Құнанбаевтың атына арналып қойылған ауыл есімі, келе-келе Абай ауылы атанып кеткен.

8. Есенбай асуы. Қарағанды облысында антропотопонимдердің саны біршама. Кісі есіміне арнап өз атауын алған келесі жер-су атауы ол Есенбай асуы. Бұл асу Тау қойнауына барар жолдағы Едірей ауылының шыға берісінде орналасқан. Деректерге сүйенсек, елді мекен өз атауын сол маңда өмір сүрген Есенбай деген әулие кісіге байланысты алған көрінеді. Бұл елді мекен атауы адам есіміне байланысты қалыптасқан топонимдердің бір жағдаяты ретінде саналады. Осы жерде Есенбай деген әулие кісі өмір сүрген деседі [11]. Ал, бұл антропотопоним жасалу уәждемесіне сәйкес жұмыстың кіріспе бөлімінде аталып өткен уәждемелердің екінші тобына сәйкес келеді және осыған байланысты бұл антропотопоним меморионим ретінде де танылады.

9. Қазыбек би ауылы. Облыстағы келесі бір антропотопоним мысалы ретінде Қазыбек би ауылын атауға болады. Бұл елді мекен бұрынғы Егіндібұлақ ауданы, 1992 жылы Егіндібұлақ аудандық кеңестің шешімімен ауданға Қаз дауысты Қазыбек Келдібекұлының есімі берілді. 1997 жылдан бастап Қарқаралы ауданына қарасты Қазыбек би ауылы болып қалды. Қазыбек Келдібекұлы – қазақ ханы Тәукенің кеңесшісі, Орта жүздің бас биі, шешен. Антропотопоним жасалу уәждемесінің екі тобына да сәйкес келмейтін көрінеді.

10. Мәди ауылы. Облыстың келесі антропотопонимі ол – Мәди атындағы ауыл. Бұл ауыл өз атауын қазақтың халық композиторы, әнші, ақын Мәди Бәпиұлының (1880–1912) құрметіне аталған. Ол жасынан өлең, жырға, домбыраға құмар болады. Мәди Бәпиұлы ел арасында әнші, ақын, серілігімен белгілі болды. Ақын өзінің өмірін әділетсіздікпен күресумен өткізеді. Өз заманындағы үстем тап өкілдерінің өтірік жаласының кесірінен Атбасар, Қарқаралы, Семей, Омбы түрмелерінде де болып шығады. Түрмеде елін, жерін сағынып әділетсіз заманға қатты налынып, қапа болады. Нәтижесінде, бұрынғы «Айрық» шаруашылығына 1990 жылдың 9 мамырында Мәди Бәпиұлының есімі беріледі [12]. Осылайша, облыста кісі есіміне байланысты атауын алған тағы да бір елді мекен пайда болады. Облыстың көптеген антропотопонимдері секілді, бұл антропотопоним де жасалу уәждемесіне келгенде бізге белгілі екі топтың да қасиеттеріне тәнті емес.

11. Нұрмақов ауылы. Нұрмақов атындағы ауыл – Облыстағы атақты тұлғалардың атына арнайы алынған атаулардың бір. Деректерге сәйкес, бұл елді мекен бұрынғы «Қаратау» совхозы болған екен. Алайда, жазықсыз айыпталып атылған және мемлекет

қайраткері болған Нығымет Нұрмақовтың есіміне арнап атауы өзгертілген көрінеді [13]. Жасалу уәждемесіне келер болсақ, аталмыш антропотопонимнің сипаттамасы екі топтың сипаттамасына да салыстырып қарауға сәйкес келмейді.

12. Тәттімбет ауылы. Тәттімбет атындағы ауыл – деректерге сүйенсек, бұл бұрынғы «Арқалық» совхозы болған көрінеді [14]. Тәттімбет Қазанғапұлы шертпе күй орындау мектебінің негізін қалаушы әрі халық композиторы және күйші болған. Облыстағы елді мекендердің атауларының арасында мұнда халыққа еңбегі сіңген атақты әрі көрнекі тұлғаларға арнап атау берілуі жиі кездесетін әрі қалыпты жағдай екенін аңғаруға болады. Тәттімбет атындағы ауыл антропотопонимі де осы жағдайдың бір мысалы болып табылады. Аталмыш антропотопоним, жасалым уәждемесіне сәйкес екі уәждеме тобының екеуінің де сипаттамасына сәйкес келмейді.

13. Майоровка ауылы. Қарағанды облысындағы кісі есімімен аталған антропотопонимнің тағы бір мысалы ол Майоровка ауылының атауы. Деректерге сүйенсек, бұл селонның этимологиялық мағынасы Волга жағасынан Нұра жағасына келген, немістерді қоныс аударуға белсенді қатысушы Карл Андреевич Майер құрметіне арнайы қойылған көрінеді [15]. Ал жасалу уәждемесі бойынша, бұл антропотопоним облыстың басқа да көптеген антропотопонимдері секілді екі уәждемеге де сәйкес келмейді. Себебі, аталмыш антропотопоним не бай феодалдың иеленген жеріне байланысты қойылған микропотопоним де немесе әйгілі би, уәзірлердің атына қойылған меморионим де болып табылмайды.

14. Плаховское ауылы. Облыстың келесі бір антропотопонимі ол Плаховское ауылы атауы. Ауылдың мұндай атау алуының себебі өзгеше болып табылады, бұл ауыл атауы танымал адамның құрметіне немесе танымал адамның дүние салғандығына байланысты емес. Антропотопоним тарихы Ақмола қоныс аударушылар басқармасының жұмыскері болған Плахов фамилиясынан бастау алады. Ол уездің бір шаруа учаскесін басқарған, мұнда қоныс аударушылар әскер чиновнигі қамқорлық пен көмек жасап отырады деген үмітпен өздерінің селосын Плаховка деп атаған деген пікір қалыптасқан [16]. Антропотопонимнің жасалу уәждемесінің себебі, облыс антропотопонимдерінің басым бөлігінен өзгеше және екі уәждемеге де сәйкес келмейді.

15. Пржевальское ауылы. Антропотопонимдердің әрқайсысының қалыптасу тарихы әртүрлі болып келеді. Облыс антропотопонимдерінің арасында ерекше себеппен орын алған жер-су аттары кездесіп жатады, соның бірі Пржевальское ауылы. Бұл ауылдың Пржевальское деп аталуына себеп Н.М. Пржевальскийдің 1954 жылы өткен бірінші ашушы-саяхатшылар экспедициясын басқаруы болып табылады. Оның атқарған осы еңбегі үшін, Пржевальскийдің атына арнап ауыл атауы берілген болатын [14]. Ал жасалу уәждемесіне тоқталар болсақ, облыстың антропотопонимдерінің басым бөлігі секілді аталмыш антропотопоним екі топтың екеуіне де саналмайды.

16. Кондратовка ауылы. Бұл антропотопоним этимологиясы орыс-жапон соғысының батыры, өжет генерал Кондратенко Роман Исидоровичке байланысты, ауыл атауы өжет генералдың құрметіне арнап қойылған. Кондратовка селосының жасалу уәждемесі бізге таныс екі уәждеменің екеуіне де тән емес.

17. Скобелевка ауылы. Антропотопоним этимологиясы генерал, әскер басшысы Михаил Дмитриевич Скобелев (1843–1882) атымен байланысты болып табылады, оның құрметіне село атауы қойылған. Ауылдың бұл атауды алуына себеп, жаңадан келген патриот-тұрғындардың соғыс батыры М.Д. Скобелевке деген құрметі мен ықыласы себеп болған [9]. Облыстағы бұл антропотопоним де жасалу уәждемесі бізге таныс екі уәждеменің екеуіне де тән емес.

18. Есілбай өзені. Есілбай антропотопонимі – Қарағанды облысының Ұлытау ауданынан өтетін өзен атауы. Деректерге сүйенсек, бұл антропотопонимнің осы өңірде өмір сүрген немесе өмір сүрмегені белгісіз Есілбай атты кісі атауымен байланысты көрінеді [10].

Нақты дәлел боларлық ақпараттардың жеткіліксіздігіне байланысты бұл антропотопонимді жасалу уәждемеге байланысты бірінші топқа жатқызуға болады.

Нәтижелер

Қарағанды облысы антропотопонимдеріне жасалған шолу және Бияровтың «Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері» атты монографиясында аталынып өткен антропотопонимдердің жасалу уәждемесіне негізделген талқылау барысында облыстағы кісі есімімен аталған топонимдер арасында, жасалу уәждемесінің талаптарына сай емес жолмен жасалған бірнеше антропотопонимдер анықталды. Яғни, ол антропотопонимдер жасалу уәждемесінде аталып өткен екі негізгі жол арқылы қалыптаспаған. Атап айтқанда, облыс антропотопонимдері арасында белгілі бір жерді иемденген, қоныс еткен феодал, байлардың атынан жасалмаған және де атақты хан, сұлтан, батыр, би, ақын, т.б. жеке тұлғалар туған немесе қайтыс болған жерлерге есімдерін мәңгілеуге де байланысты емес жағдаяттарға байланысты қалыптасқан антропотопонимдер қатары жиілеп кездесіп отырды. Облыстағы кісі есімімен аталған топонимдердің арасында ең жиі кездескен қалыптасу жағдаяты, ол белгілі бір атақты немесе сол өңірге өз көмегін көрсете білген тұлғалардың құрметіне арналып атау беру жағдайы болды. Антропотопонимдердің мұндай себептермен қалыптасуы қазақ антропотопонимдерінің жасалу уәждемесіндегі негізгі екі топтың екеуінде де аталынбаған. Осыған байланысты, антропотопонимдердің пайда болу уәждемесіндегі екі топқа қосымша, үшінші себепті қосу ұсынылады. Аталмыш, үшінші себеп белгілі бір атақты немесе өңірге немесе елді мекенге көмегін көрсете біліп, халықтың есінде қала білген тұлғалардың атына арналып қойылған антропотопонимдер тобы ретінде ұсынылады. Облыстағы кісі есімімен аталған топонимдер арасында, жоғарыда аталып өткен жағдаяттар арқылы қалыптасқан антропотопонимдер саны жеткілікті. Атап айтқанда, Бабаев атындағы ауыл, Бұқар жырау ауылы, Гагарин селосы, Доскей елді мекені, Қазыбек би ауылы, Мәди атындағы ауыл, Нұрмақов атындағы ауыл, Тәттімбет атындағы ауыл, Майоровка селосы, Плаховское селосы, Пржевальское селосы, Кондратовка селосы, Скобелевка селосы антропотопонимдері ұсынылған уәждеменің мысалы ретінде қызмет ете алады.

Қорытынды

Ғылыми-зерттеу жүргізу кезінде кісі есімімен аталған Қарағанды облысының антропотопонимдерін түрлі дерек көздерден ізделініп, нәтижесінде олар зерттеу міндетіне сәйкес қарастырылды. Қарағанды облысы антропотопонимдерінің этимологиялық шығу тегі концептілік уәжділігі негізінде қарастырылды. Зерттеу барысында, облыс антропотопонимдері арасында жасалу уәжділігінің екі түріне сәйкес келетін антропотопонимдер қатары және жасалу уәждемесінің қағидаларына бағынбайтын, жасалу уәждемесі аталынбаған, өзгеше себептермен қалыптасқан антропотопонимдер тізбегі анықталды. Этимологиялық шығу тегіне сәйкес антропотопонимдер арасында микротопоним де, меморионим ретінде де таныла алмайтын бірнеше кісі есімімен аталған топонимдер айқындалды. Аталмыш кісі есімімен аталған антропотопонимдер жасалу уәждемесіндегі екі топта қарастырылмаған, белгілі бір атақты немесе өңірге не елді мекенге көмегін көрсете біліп, халықтың есінде қала білген тұлғалардың атына арналып қойылған антропотопонимдер болып табылады. Мұндай антропотопонимдер жасалу уәждемесінің екі түрлі тобында да аталып өткен микротопоним мен меморионим тобына жатпайтын ерекше кісі есімімен аталған антропотопонимдер тобы болып табылады. Бұл антропотопонимдердің осындай ерекше жасалу уәждемесі табиғатына сәйкес, оларды жасалу уәждемесінің үшінші тобы ретінде қарастыру мүмкіндігі ұсынылды. Жасалу уәждемесінің үшінші тобы ретінде қарастырылуға ұсынылған антропотопонимдер белгілі бір тұлғаға арналып немесе ол тұлғаның еңбегінің құрметіне байланысты қойылған антропотопонимдер ретінде таныла алады.

Жұмыс АР19579130 ғылыми жобасы шеңберінде Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржылық қолдауымен орындалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Willem Van Assendelft. What's in a name? A typological analysis of Aztec placenames // Journal of Archaeological Science. – 2018. – №19. – P. 958–967.
2. Nakhanova L. The role of old Turkic place names in teaching history // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2014. – V. 141. – P. 1054–1061.
3. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012. – 420 б.
4. Жанұзақ Т. Қазақ ономастикасы. Казахская ономастика. Т. 1. – Астана: «1С-Сервис» ЖШС, 2006. – 400 б.
5. Жанұзақ Т., Рысберген Қ. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия, 2004. – 128 б.
6. Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1982. – 256 с.
7. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелері: оқу құралы. – Алматы: Арыс, 2002. – 152 б.
8. Адам тегі М., Семқұл тегі Б. Атаулар астарындағы аңыздар // Балқантау. – 1994. – 3 қыркүйек.
9. Артықбаев Ж. Жеріңді танығаның – еліңді танығаның: Ульянов ауданының мысалында Орталық Қазақстан топонимиясына шолу // Орталық Қазақстан. – 1991. – 14 желтоқсан.
10. Жартыбаев А. Қарағанды өңірі топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаттары. – Қарағанды: Болашақ, 1998. – 165 б.
11. Нұрмақұлы Ж. Жер-судың аты – тарихтың хаты // Нұра. – 2001. – 3 наурыз.
12. Мұхамедиярұлы М. Ата-мекеніміздегі жер-су аттары // Рассвет. – 1995. – 2 декабрь.
13. Жанұзақов Т. Орталық Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Ғылым, 1989. – 256 б.
14. Керімбаев Е. Атаулар сыры. – Алматы: Қазақстан, 1984. – 119 б.
15. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су аттары сөздігі. – Алматы: Мектеп, 1985. – 256 б.
16. Мұхамедин М. Туған жердің атауын таңдамайды // Орталық Қазақстан. – 1991. – 21 мамыр.

REFERENCES

1. Willem Van Assendelft. What's in a name? A typological analysis of Aztec placenames // Journal of Archaeological Science. – 2018. – №19. – P. 958–967.
2. Nakhanova L. The role of old Turkic place names in teaching history // Procedia – Social and Behavioral Sciences. – 2014. – V. 141. – P. 1054–1061.
3. Biyarov B. Jer-su attarynyn sozjasamdyq ulgileri [Samples of word formation of toponyms]. – Almaty: Memlekettik tildi damyty instituty, 2012. – 420 b. [in Kazakh]
4. Januzaq T. Qazaq onomastikasy. Kazahskaya onomastika. T. 1. [Kazakh onomastics. Volume 1.]. – Astana: «1С-Servis» JShS, 2006. – 400 b. [in Russian]
5. Januzaq T., Rysbergen K. Qazaq onomastikasy: jetistikteri men bolashagy [Kazakh onomastics: achievements and the future]. – Almaty: Aziya, 2004. – 128 b. [in Kazakh]
6. Molchanova O.T. Strukturnye tipy tiurkskih toponimov Gornogo Altaya [Structural types of Turkic toponyms of Gorny Altai]. – Saratov: Izdatelstvo Saratovskogo universiteta, 1982. – 256 s. [in Russian]
7. Sarbalayev J. Sozjasam maseleleri: oqu quraly [Word formation problems: textbook]. – Almaty: Arys, 2002. – 152 b. [in Kazakh]
8. Adam tegi M., Semqul tegi B. Ataular astyndagy anyzdar [Legends about the names] // Balkantau, 1994. – 3 qyrkuiek. [in Kazakh]
9. Artyqbaev J. Jerindi tanyganyn – elindi tanyganyn: Ulyanov audanyynyn mysalynda Ortalyq Qazaqstan toponimiasyna sholu [Recognition of your land – recognition of your country: an overview of the toponymy of Central Kazakhstan on the example of the Ulyanovsk region] // Ortalyq Qazaqstan. – 1991. – 14 jeltosqan. [in Kazakh]

10. Jartybaev A. Qaragandy oniri toponimderinin magynalyq jane qurylymdyq sipattary [Semantic and structural features of toponyms of the Karaganda region]. – Qaragandy: Bolashak, 1998. – 165 b. [in Kazakh]
11. Nurmaquly J. Jer-sudyn aty – tarihtyn haty [Name of the land-a letter of history] // Nura. – 2001. – 3 nauryz. [in Kazakh]
12. Muhamediaruly M. Ata-mekenimizdegi jer-su attary [The names of places and water in our homeland] // Rassvet. – 1995. – 2 dekabria. [in Kazakh]
13. Januzaqov T. Ortalyq Qazaqstannyn jer-su attary [Toponyms of Central Kazakhstan]. – Almaty: Gylym, 1989. – 256 b. [in Kazakh]
14. Kerimbayev E. Ataular syry [The secret of names]. – Almaty: Qazaqstan, 1984. – 119 b. [in Kazakh]
15. Qoishybaev E. Qazaqstannyn jer-su attary sozdigi [Dictionary of names of land and water in Kazakhstan]. – Almaty: Mektep, 1985. – 256 b. [in Kazakh]
16. Muhamedin M. Tugan jerdin atauyn tandamaidy [One does not choose the name of the place of birth] // Ortalyq Qazaqstan. – 1991. – 21 мамыр. [in Kazakh]

ӘОЖ 82-7; 82:801.6; 82-1/-9; МҒТАР 17.07.41
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.06>**Ә.Д. ҚАБЫЛОВ***филология ғылымдарының кандидаты, доцент**Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
(Қазақстан, Ақтау қ.), e-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz***СВЕТҚАЛИ НҰРЖАН ПОЭЗИЯСЫНЫҢ
ИДЕЯЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Поэзия әлеміне өзіндік мәнер-мақамымен келіп, оқырмандарының ыстық ықыласына бөленіп, қазіргі қазақ поэзиясында өзіндік орнын айқындаған көрнекті ақындардың бірі – Светқали Нұржан (Айтман). Оның өлең-жырлары мен хикая-дастандары тарихи дәуір мен қазіргі заманның сан-салалы мәселелерін ерекше көркемдік қуатпен, терең әлеуметтік философиялық астармен бейнелеп, өзіндік ой түйеді. Ақынның қоғамдық шындық пен адам болмысының терең қатпарларын ашудағы ізденістері идеялық ауқымдылығымен, поэтикалық жаңашылдығымен ерекшеленеді. Оның шығармаларынан адам жанының тереңіне бойлатар нәзік лиризммен қатар, өрелі ой мен өткір азаматтық парасатпен астасқан эпикалық сарын айқын көрініп отырады. Бұл мақалада көрнекті қазақ ақыны Светқали Нұржан поэзиясының тақырыптары, идеялық-көркемдік ерекшеліктері сараланады. Ақын өлеңдеріндегі сан-салалы тақырыптардың кең арналы көркемдік-идеялық сипатта жырлануы сөз болады. Светқали ақын поэзиясының басты концептуалдық арқауы, айнымас поэтикалық темірқазығы болып табылатын дала мен туған жер ұғымдары арқылы өріс алатын шығармаларындағы ел қамы, жұрт мұңы, ата-баба жолы, тарихи жадыға негізделген елшілдік ұраны, ұлтты сүю идеяларының өлеңдерінен көрініс табуы талданады. Ақынның қай тақырыпқа барса да ұлттық рух пен халықтық сана, қазақы салт-дәстүрге табан тірей отырып, азаматтық позициясы тұрғысынан жырлайтыны назарға алынады. Ақын өзіне ғана тән мінезі мен ой-сезімін лирикалық кейіпкеріне дарытып, сол арқылы ақындық тұлғасы көрінеді. Оқырманын үйіріп әкетіп, тақырыбын тереңнен толғайтын өзекті ой мен өмір-тіршілік шындығын көз алдыға келтіретін образды сурет, құбылыс-қасиеттердің байыбына жетелеп, ұғындыра сіңіретін философиялық пайым автордың ақындық даралығын ашып, поэзиясының өзіндік ерекшелігін танытатыны нақты мысалдармен дәлелденеді.

Кілт сөздер: қазақ поэзиясы, өлең өрнегі, поэзияның идеялық нысаны, лирикалық кейіпкер, ақындық тұлға, көркемдік ерекшелік, поэма, хикая.

A.D. Kabylov*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Caspian University of Technology and Engineering
(Kazakhstan, Aktau), e-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz****Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Қабылов Ә.Д. Светқали Нұржан поэзиясының идеялық-көркемдік ерекшеліктері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 69–86. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.06>

*Cite us correctly:

Qabylov A.D. Svetqali Nurjan poeziiiasynyn ideialyq-korkemdik erekshelikteri [Ideological and Artistic Features of the Poetry of Svetkali Nurzhan] // *Iasaui universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1(127). – B. 69–86. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.06>

Ideological and Artistic Features of the Poetry of Svetkali Nurzhan

Abstract. Svetkali Nurzhan (Aitman) is one of the outstanding poets who came to the world of poetry with their style, won the hearts of readers, determined their place in modern Kazakh poetry. His poems and stories depict various problems of the historical era and the present with a special artistic manner and deep socio-philosophical overtones and give rise to their own thoughts. The poet's desire to reveal the deep layers of social reality and human nature is distinguished by its ideological scope and poetic innovation. In addition to the subtle lyricism that penetrates deep into the human soul, epic poetry is clearly visible in his works, mixed with lofty thoughts and sharp civic wisdom. This article highlights the themes, ideological and artistic features of the poetry of the famous Kazakh poet Svetkali Nurzhan. Various themes in the poet's poems are depicted in a broad artistic and ideological manner. The poet's poetry is analyzed through the concepts of the Great Steppe and the native land, which are the main conceptual core and invariable poetic orientation of the poet's work. Whatever topic the poet approaches, it is noted that he sings from the standpoint of the national spirit and national identity, Kazakh traditions, from the point of view of his civic position. The poet brings his unique character and thoughts into his lyrical character, thereby revealing his poetic personality. On specific examples, it is proved that the images, captivating the reader and evoking the real thought and reality of life, philosophical thought, leading to deep reflection, reveal the poetic individuality of the author and show the originality of his poetry.

Keywords: Kazakh poetry, versification, ideological orientation of poetry, lyrical hero, image of the author, artistic feature, poem, epics.

А.Д. Кабылов

кандидат филологических наук, доцент

Каспийский университет технологий и инжиниринга

(Казахстан, г. Актау), e-mail: adilet.kabylov@yu.edu.kz

Идейно-художественные особенности поэзии Светкали Нуржана

Аннотация. Светкали Нуржан (Айтман) – один из выдающихся поэтов, пришедших в мир поэзии своим стилем, покоровших сердца читателей, определивших свое место в современной казахской поэзии. Его стихи и рассказы изображают различные проблемы исторической эпохи и современности с особой художественной манерой и глубоким социально-философским подтекстом и рождают собственные мысли. Стремление поэта к раскрытию глубинных пластов социальной действительности и природы человека отличается идейным размахом и поэтическим новаторством. Помимо тонкого лиризма, проникающего глубоко в человеческую душу, в его произведениях отчетливо видна эпическая поэзия, смешанная с высокими мыслями и острой гражданской мудростью. В данной статье выделяются темы, идейно-художественные особенности поэзии известного казахского поэта Светкали Нуржана. Различные темы в стихах поэта изображены в широком художественно-идеологическом ключе. Поэзия поэта анализируется через понятия Великой степи и родного края, которые являются основным концептуальным стержнем и неизменной поэтической направленностью творчества поэта. К какой бы теме ни подходил поэт, отмечается, что он воспевает с позиций национального духа и народного самосознания, казахских традиций, с точки зрения своей гражданской позиции. Поэт вносит свой неповторимый характер и мысли в свой лирический персонаж, раскрывая тем самым свою поэтическую личность. На конкретных примерах доказывается, что образы, захватывающие читателя и вызывающие в памяти реальную мысль и действительность жизни, философскую мысль, приводящую к глубокому раздумью, раскрывают поэтическую индивидуальность автора и показывают своеобразие его поэзии.

Ключевые слова: казахская поэзия, стихосложение, идейное направление поэзии, лирический герой, образ автора, художественная особенность, поэма, былины.

Кіріспе

Светқали Нұржан (Айтман) – қазіргі қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі. Мемлекеттік «Дарын» жастар сыйлығының (1996), халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының (2021), Махамбет, Т. Айбергенов, М. Мақатаев атындағы әдеби сыйлықтардың лауреаты, әдебиет саласы бойынша Президенттік стипендияның иегері.

Қазақ әдебиетіне сексенінші жылдары қосылған ақынның нәзік те сыршыл лирикасы мен кең тынысты дастан-хикаяларынан құралған көптеген кітаптары жарық көрген. Оның шығармалары желісі бойынша драмалық қойылымдар Қазақстанның бірнеше театрларында сахналанды.

Светқали өлең жазуға ерте жастан талап қылып, мектепте оқып жүрген кезінен-ақ балауса жырлары аудандық, облыстық және республикалық баспасөзде жарияланып тұрды. Оның ақындық қиялын ұштап, шығармашылығына шабыт берген халық әдебиетінің кәусары – ауыз әдебиетінің үлгілері, ақын-жыраулар поэзиясы мен қазақтың классикалық әдебиеті екені күмәнсіз. Топтама өлеңдері университетте оқып жүрген кезінде «Аудитория» деп аталатын студент жастардың жыр жинағына (1985) енсе, 1992 жылы өзінің алғашқы кітабы «Аруана» жарық көрді. Одан кейінгі кезеңде 3 томдық «Таң қауызын жарғанда» (2002), «Ай таранған түн» (2008), «Таңның лағыл жұлдызы» (2015), «Сарайшықтың көзесі» (2019), «Жұлдыздардың жұпары» (2019), «Өткен күздің өксігі» (2022), «Көкірегім – көне кітап» (2022) жыр жинақтарын оқырмандарына ұсынды. Ақын Европа мен Шығыс классиктерінің шығармаларын қазақ тіліне аударуға да қомақты үлес қосып келеді: «Әулиелер әуезі» (2009), «Европа поэзиясы» (2010), «Европа классикалық поэзиясы» (2011), «Қырық хикмет» (2013), «Дәрменсіздер дәлелі» (2013), «Генрих Гейне» (2019), «Жүніс Әміре жырлары» (2021), «Түрік шайырлары» (2022), т.б.

Зерттеу әдістері

Мақалада Светқали Нұржан поэзиясының идеялық-көркемдік сипатын ашу үшін, алдымен, ақынның шығармашылық өмірбаянына шолу жасалады. Ақын жырлаған тақырыптардың идеялық-көркемдік сипаттары нақты мысалдармен дәлелденеді.

Зерттеу материалының теориялық негізіне әдебиетші ғалымдардың поэзия табиғаты туралы ой-тұжырымдары алынды. Солардың негізінде ақын жырларының ерекшеліктері талданып, әдеби-теориялық тұрғыдан зерделенді. Негізнен ақын өлеңдерінің тақырыптық-идеялық, көркемдік ерекшеліктеріне, лирикалық кейіпкер табиғатына, концептуалдық негізіне назар аударылады. Зерттеу барысында ақын поэзиясының көркемдік ерекшеліктерін танытатын, ақындық шеберлік сырын түсінуге қол жеткізетін әдеби талдау, тарихи-функционалдық, герменевтикалық, психологиялық зерттеу әдістері қолданылады.

Тарихи-функционалдық әдіс ақын өмір сүріп отырған және ол жырлаған тарихи кезеңдердің ерекшелігіне орай өлеңдерінің идеялық сипатын, тақырыптық ауқымын, ондағы заман көріністерінің сырын пайымдауға мүмкіндік береді. Психологиялық әдіс автор мен лирикалық кейіпкердің ішкі әлеміне барлау жасап, олардың күйініш-сүйінішінің сырын тануға септеседі. Герменевтикалық әдіске сүйеніп, қаламгер поэзиясының идеялық-тақырыптық мазмұнын ұғына түсеміз. Сол арқылы авторлық тұжырымдардың мәнін ұғынып, шығарма өзегінде жатқан ой арналарын танимыз. Ал салыстырмалы-тарихи әдіс С. Нұржанның өзге қаламгерлермен үндестігін, жақындығы мен ерекшеліктерін аңғаруға мүмкіндік береді. Олар сомдаған дүние бейнесінің бірегейлік сипаттары ашылады.

Талдау мен нәтижелер

Кең даланың құшағында еркін өскен ақын табиғаттың тылсым сырлары мен әсем көріністерінен жастайынан сыр тартып, сұлулық әлеміне сұқтанып өседі. Балалық шақтан халықтың қолданбалы өнері мен рухани-эстетикалық мәдениетіне қызығып, бейнелеу, ән-күй және жыршылық өнеріне жақын болады. Алайда, ақындық өнердің сиқырлы тылсымы мен қасиетті күші өнерпаздың ақыл-ойы мен жан-жүйесін тұтас баурап, болашақ бағдарын айқындай түседі. Мысалы, он алты жастағы бала ақынның:

Ақындықтың қазір мен күйін кештім,
Өлеңіммен келеді түйін шешкім.
Көктем келген, нөсерлі жанымдағы
Сезер ме екен ғажайып күйімді ешкім?! [1, 5-б.] –

деген өлең жолдарынан жас талантты баураған ақындық стихия мен өмірлік мақсатты да, табиғат пен өз сезімін астастыра отырып, соны айналасына паш етпек болған шабыттың шалқуын да аңғарамыз.

Немесе:

...Дана Абайдан Нұр алып,
От – Қасымнан,
Тұрсам деп ем ай құсап көкке асылған..
Есігінен өлеңнің енсем деп ем,
Шаңырағы шатынап, топса сынған!.. [1, 13-б.] –

деген бала арманның өмірінің өзегі, болашағының бағдары болып, бүкіл ғұмырының темірқазығына айналғанына ақынның бүгінгі биігі куә.

Қай ақын болса да, өзінің алдындағы әдебиет үлгілерінен үлгі алып, таңдаулы ақындарға еліктей жүріп жетіледі. Светқалидың шығармашылық жолында үйрену мектебі елеулі ықпал еткенмен, ол еліктеу сатысында көп бөгелген жоқ. Бірден поэзиядағы өзгеге ұқсамайтын өз мәнерін табуға ұмтылды және сергек сезімталдық мен іркілссіз ізденісінің арқасында өзінің даралық мәнерін қалыптады. Соның нәтижесінде студенттік кезінен-ақ өзіндік қолтаңбасымен оқырманының көңілінен шығып, елге кеңінен таныла бастады. Есімі студенттік ортадан да асып, өлеңсүйер қауым мен Алматының ақын-жазушылары арасына танылып, әдебиет майталмандарының жақсы бағасын алып үлгерді.

«Өнердегі бояу – белгілі бір құбылыс заңдылығын ашу. Өлеңдегі бояу – өмірдегі құбылыстан тылсым ой тауып айту, философия түйю. Ол жоқ жерде образдылық – бояулар жиынтығы ғана», – дейді ғалым Қ. Ергөбек [2, 499-б.]. Поэзия – адамзаттың рухани дүниесіндегі диалогтік қарым-қатынастың ерекше түрі. Ол – уақыт пен кеңістікті көктей өтіп, ақын мен оқырманның арасын мәңгілік жалғастырып жататын, тіні селдіремес алтын арқау. Өлең сөзді пір тұтып, поэзияның киесіне табынып өскен ақынның:

...Жатады дүние сыры алдыма кеп,
Жанарым салмағай тек қалғып әлек.
...Қараймын тал бүршігін таңда тұрып,
Бір өлең жасырынып қалды ма деп! [1, 16-б.] –

дейтін шумақтарынан дүниенің әрбір құбылысынан сыр аңдып, одан ойлы өлең түюге талпынған ақындық ынтазарлықты көреміз. Енді бір өлеңінде қазақтың қасиетті қара өлеңінің құдіретін жырлай келе:

...Айналайын, қасиеттім күй тілді,
Қайран, айым, ашқан таңғы ұйқымды! –
Қара өлеңді сүйіп енді өтермін,
Қара қыздай Сүйкімді әрі Сиқырлы! [1, 147-б.] –

деп, оны мәңгі аялап өтпекке серт береді.

Ақынның поэтикалық әлемі шалқар да өрісті, жырлаған тақырыптарының арнасы кең. Тырнақалды өлеңдерінен бастап кең дүниеге сергек қарағанын, дүние құбылыстарын

байқампаздық пен талғампаздықтың талқысынан өткізіп, ақындық көңіл-күйінің биікке самғағанын көреміз. Жастық шақ аңсары, достық пен махаббат сезімі, әсемдік пен асқақтық, мұң мен нала қабат өріліп, жас таланттың қаламынан жыр болып төгіліп, сыр болып өріліп отырады. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, әр сөзді өз орнына жұмсау, сөз айшықтарын сәтімен қолдану, тың теңеулер мен күрделі тілдік конструкцияларды өлең мәтініне орайластырып, ұйқас пен ырғақтың үйіріліміне селкеу түсірмей толғай жырлау сияқты шеберлік қырлары барған сайын жетіле түседі.

Ақынның махаббат лирикасы да өзіндік әуенімен баурайды. Бұл тақырыптағы алғашқы өлеңдері балаң құштар көңілдің сырын жай баяндап қоймай, табиғатпен бірлікте, этнографиялық-салттық сарынмен сабақтасып, әдемі суреттілігімен ерекшеленеді:

Тұлпарым тізгінін сүзіп,
Көктемде бір келіп кеткем.
Мен сонда үздігіп күліп,
Күлкіме тұрды еріп көктем.
... Көркейіп қырқам да гүлмен,
Ғажабын танытқанда алап –
Мен жаққа Тұлпарға мінген,
Тұрғансың жабықтан қарап.., [1, 6-б.] –

дейтін нәзік өрілген лирикалық мақамында жастықтың кіршіксіз ынтазарлығын елестететін әдемі сурет бар.

Балалық пен жастық шақ, достық пен махаббат тақырыбындағы өлеңдері алғашқы жинағында көбірек көрінсе, олар рефлексиялық әсерлену, ішкі сезімді бейнелеу деңгейімен шектелмей, кейінгі жырларында да сағыныш сарынындағы ретроспективтік қалыппен өрістей түседі. Мұндай сарын кейінірек жазылған «Балалықтың бағзы жайлауы» мен «Жастықтың жазғы бағы» жырлар шоғырынан айқынырақ көрінеді.

«Досқа хат» өлеңінде:

...Жолдадым сәлем алты қаздан да,
Топтары түгел тырнадан,
Хабар жоқ. Бәлкім,
Қонып қалды ма – болып қалды ма гүлге алаң?
Еңсесі биік, Өр Алтай ұлы, көрерсің, мүмкін, сен мені,
Ең Терең құрдым – Қарағиядан
Құйын ғып қолын бұлғаған,.. [1, 12-б.] –

деп кеудені кернеген сағыныш пен арманның сазын Т.Айбергеновше шертеді. Өлеңнің көркемдік кестесіндегі психологиялық иірімдер, ассоциативтік ағындар сағыныш деген ұлы сезімнің нәзік қылын шертіп тұр. Осы шумақтың өзіндегі орайлы қолданылған қаз, тырна, гүл, құйын секілді заттық-құбылыстық айғақтар сағыныштың қаншалықты шынайылығын паш етсе, Өр Алтай мен Қарағия ойпатының шендестірілуі биіктік пен тереңдіктің баламасындай, кеңістікті көктей өтіп сағыныш боп жететін, көңілі алыстамас достықтың ғажап күшіндей әсер етеді.

Махаббат лирикасы ақын шығармашылығындағы негізгі тақырып, басты сарын болмағанмен, әйгілі «Арал қызына» цикліндегі жырларындай бүкіл шығармашылығында желі тартып отырады:

Анау жатқан Каспийдің ұлы едім мен,
Атырау ем – жаныммен, жүрегіммен.
Аралдық қыз, бір күні Арал болып,
Қол бұлғадың Дария-білегіммен,.. [1, 98-б.] –

деп басталатын ғашықтық ғазелі әп дегеннен кеңістікті-географиялық ортадан бастау алып, поэтикалық қуаты деректілік суретімен де («Картадан көр: Каспийім Аралынды Тұрған жоқ

па құшақтап алғысы кеп?!»), образдылық күшімен де («Тулап жатқан Каспий боп ақтарылып, Толтырармын бір күні арнаңды мен...») оқырманды баурап алады.

Жыр шоғыры ессіз ғашық жардың түрлі сәттердегі, өңі мен түсінде көргендері мен басынан кешкендерін лириканың нәзік қылымен сыр ғып шертеді. Поэзияда әлмисақтан жырланып келе жатқан ғашықтық мәжнүн-халді ақын өзінше жырлайды:

...Жеткізе де алмай назды айтып,
Тағатын едім сөзге мін –
Тамып бір түсе жаздайтын
Қос жұлдыз сынды көздерің...
Жұлдызы тамып көкбет түн,
Шапағы жанды шарпыды.
Ақыры жынды боп кеттім,
Перінің ұрып салқыны.
Көзімді байлап жат дуаң,
Жүргенде санам айықпай –
Сұңқ етіп түнде Аққу-ән,
Жоғалды сіңіп ғайыпқа-ай!
Сен боп қал перім – көрмеген,
Ізіңе, мейлі, гүл егем. –
Сондағы дерттен емдеген
Ішірткім еді бұл Өлең!.. [1, 115-б.]

Махаббаттан басталып, парасатқа ұласатын поэзияның қасиетті миссиясы мен жасампаз өрісі Светқали жырларында шырқау биікке құлаш ұрады. «Махаббат», «сүйіспеншілік» ұғымдары енді шектеулі аядан шығып, ұлы арнаға – ел мен жерге, ұлтқа, ана тіліне, ата-баба жолы мен азаматтық парызға деген махаббатқа ұласып, «Адамзаттық бәрі – бауырым» дейтін Абай айтқан деңгейге көтеріледі.

«Лирика әуелгі кезде лираның сүйемелдеуімен айтылатын ән болды. Қазіргі кезде ол – бір адамның ойы мен сезімін білдіретін қысқа өлеңнің түрі. Бұл санаттағы лирикалық поэзияның бәрі бірдей драмалық лирикаға келе бермейді» [3, 48-б.]. Алайда, «лирика осы шақтағы оқиға, айтылу уақытымен үндес келетін монолог болғандықтан ол, әсіресе модернистік поэзияда, лиризмге балама көзқарасты да білдіреді» [4, 12-б.].

Лирикалық өлең, әдетте, ішкі ғаламның эмоциональдық сезімін бейнелеп, сол шақтың күйін шерткенімен, оның тылсым астарында өткен замандарға да, тіпті келер шаққа да тән болатын өмір-тіршіліктің мәселелері жатады. Лириканың астарынан эпос пен драманың да элементтерін кездестіреміз. Поэзияның уақыт пен кеңістіктің ырқына бағынбай, оқырман ой-санасының сан қатпар қалтарыстарына сәуле түсіретін ғажайып қасиеті де осында. Ақынның шалқар көңілі мен жүйрік қиялы адам ойы жете алатын ғарыш-шалғайларды шарлап, ұшқыр ойы мен шебер тілі арқылы жүрек тебіrentетін ғажайып жыр жолдарын дүниеге әкеледі.

Ақынды қалыптастыратын орта туған жер екендігінде ешкімнің күмәні болмаса керек. Шыр етіп дүниеге келгеннен ауасын жұтып, «кіндік кесіп, кір жуған», қаз тұрып, атқа мінген атажұрттың ақын жанына әсер етпеуі мүмкін бе!? Тарихы терең, дәстүрі бай ақындар мен батырлар мекені Маңғыстауда туып-өсіп, ат жалын тартып мінгеннен туған жердің тау-тасын аралай жүріп, аңыз-шежіресі мен өлең-жырына қанығып өскен ақынның бүкіл болмысы осы мекеннің топырағынан жаратылып, бүкіл Қазақ Еліне деген ақжарма көңілі мен арынды поэзиясынан көрінеді.

Ақын «Дала» деген өлеңінде:

Баяғы бір ән, баяны күмән бұл қырлар.
Бағыштап барын бұлбұлдар, бетін бұрды ұлдар.
Байқағыш болсаң, баба даланың бойында
Бітіп болмайтын бір сағыныш пен бір мұң бар.

Бөкен сағымдар боз желкеніндей өлкенің,
Бұйра толқынды шағылдар – бітпес ертегім.
...Бұл дала маған ұқсап барады бір түрлі...

Болмаспын, сірә, далама тартсам мен тегін! [1, 11-б.] –

деп сайын сахара, ұлы даланың бойынан байқаған мұңы мен сағынышын толғап, соның астарынан шежіре тартып, сыр іздеп, бара-бара сол даласы мен ақындық болмысының ұқсастығын аңдаған ақын бүкіл шығармашылық ғұмырын соған арнап келеді.

«Төбелер» деген өлеңінде ақын дала төсіндегі төбелерге қарап тұрып, тарихтың тереңіне ой жүгіртеді, халық батырлары Ер Досан мен Құлбарақты, Ақтан ақынды есіне алады. Осы төбелерден солардың бір дерегі шығардай телміре қарайды. Бұл – тарихи оқиғалар мен тұлғаларды ұмытпай жадында сақтап қалатын дала-төбелердің шежірешілдік-жылнамашылдық болмысын еске салып тұр:

...Қарайды тас төбемнен жымыып күн,
Мен болсам жанарыма мұң ұйыттым:
Астында не құпия бар екен, – деп,
Татыққан тарғыл тасты кіл үйіктің?..
Жатқандай астарында бір үн бұғып,
Төбелер томсырайған сырын бүгіп.
Ұқтырмас мәңгі, бәлкім, қояды тек
Қиялды сан қияға ұрындырып... [1, 8-б.]

Дала – Светқали ақын поэзиясының басты концептуалдық арқауы, айнымас поэтикалық темірқазығы. Шығармаларындағы негізгі сарын ел қамы, жұрт мұңы, ата-баба жолы, тарихи жадыға негізделген елшілдік болса, солардың бәрі осы ұлы далаға деген махаббаттан бастау алып отырады. Мәңгілікпен үнсіз үйлесім тапқан қасиетті атамекеннің әрбір тауы мен тасы, белесі мен беткейі, өзені мен көлі, сол далада қарауытқан сағаналар мен қорғандар, молалар мен қорымдар, балбалдар мен құлпытастар – бәрі-бәрі тылсымына сиқырлы сыр түйіп, ішкі әлемін ашып көретін зерделі ұрпағын күтіп жатқан жұмбақ нысандар. Ақын жаны сол жұмбақты шешуге құштар. Дәйім сол даламен сырласып, қойнауына бүккен тарихи оқиғалардың сілемдерін тауып, сырын білуге талпынады («Қайран Далам, Мендегі ұқшы мұңды, Ұқ сырымды, Жаным бар тіксінулі – Сенен мейір дәметіп келгенімде, Қоя тұрсаң қайтеді сыпсыңды...»); бүгінгі жайына көз тастап, замананың жайына налиды:

...Бабатүкті боз дала, көгесем қыр,
Можап қапты жел мүжіп көне кеңгір.
Тапқан шақта бабамыз жаудан жазым, –
Көзде кеткен ең соңғы елес ең бір.

Кемиек құм шығарса кемсиген үн,
Замананың болжаймын керсигенін.
Келген сайын қия алмай жылап кетем,
Мен де сені бабамнан кем сүймедім... [5, 231-б.]

Ал, «Бабалар қазған үңгірде» өлеңінде ертегілер еліндегідей үңгірді аралап, сол жерден тарихтың бір белгісін табам ба деп аласұрған лирикалық кейіпкердің мазасыз кейпін көреміз:

...Мен қанағат табар едім, батыр бабам ұстаған
Қылыш емес, табылса егер бір сынығы күректің..
Бағы Заман – кара үңгірдей құпиясы қатталған. –
Құпиямен тілдесуге тайсақтайды көп талғам.

Үңгірлерге үңілемін кітапхана – тауға кеп,
Делқұлылау тарихшыдай архивті ақтарған... [1, 37-б.]

Белгілі неміс философы Ф.Ницше: «Ақынның образдары – ақыннан өзге ешкім де емес, тек бұл оның өлеңінде әртүрлі пішіндегі объективті тұрпаты ғана, сондықтан ол осынау ұлы әлемнің тұтасы ретінде «мен» деп сөйлеуге толық хақысы бар...», – дейді [6, 286-б.]. Жалпы шығармашылығында ақын кең даласын армандай шарлап, алдынан шыққан кез-келген ізден жол таппақ болып, тарихтың сілемдерінен рухани қазына іздеген жокшыдай көрінеді. «Із туралы» деген өлеңінде лирикалық кейіпкер:

...Тығылған шақта ай бұлтқа
Тура бір жолды іздеп ем.
Тұрмын сан тарам айрықта,
Түсейін қайсы ізге мен?
... Жә, жетер! Тұрмын жүргелі,
Жырақта әлсіз жануда от.
Қозғалу керек ілгері,
Бір ізде тұрып қалу жоқ!.. [1, 23-б.] –

дей келе, өмірде де өзінің өнерпаздық жолын тауып, жырымен халқына қызмет етпек болған арманды ойын жеткізеді:

Салса ізін ертең алтын күн
Алтын гүл өскен бағыма —
Жетейін деп ем
Халқымның
Жырменен жаны, жадына...
Емес қой ізге жарлы дүз,
Жер барда жатар тепкі жеп:
Бұл ғаламдағы барлық із
Айналсын жолға деп тілеп!.. [1, 37-б.]

С. Нұржан өлеңдерінде даламен қатар кеңінен қолданылатын сол даланың адал перзенттері, тарихи жадының сақтаушылары мен жеткізушілері, ата-бабадан келе жатқан ұрпақтар сабақтастығының алтын көмбесі – аға ұрпақ өкілдерінің орны үлкен. Осы бір ардақты буынды жырлағанда, ол тарихпен тілдескендей, кешегі күнмен көріскендей керім күй кешіп, парыз, аманат, жауапкершілік тұрғысынан ерекше шабытпен абызша толғайды. Аузы дуалы, көкірегі көмбе, салт-дәстүр мен ән-күйді, жыр-шежірені сақтаушы қасиетті «шалдар» образына ақын әр кез қайта айналып соғып отырады. Мысалы, «Шалдарды сағыну» деген жыр шоғырында туған өлкесі Маңғыстаудың шалдарын сағына еске алады.

Жетелеп жолдың торабы,
Маңғыстау жаққа барсандар. –
Құдайдай күтіп алады,
Ақ шұнақ шалдар, сары шалдар,.. [1, 48-б.] –

деп басталатын бұл жырда ауыл қарттарының жиынтық образы сомдалған. Тұла бойында заманалардың жыры мен сыры хатталған – «тірі хаттарға» поэтикалық мінездеме береді:

...Есіне өткен кезді алса,
Аруана-қарттар боздайды.
Жетпеген бізге сөз болса –
Жеті атасынан қозғайды.
Желбіреп күміс сақалы
Сайрайды Абыз Атадай.
Ширылып шыққан мақалы –
Алшы боп түскен сақадай.
Ой салып қапы тұстарға,
Бағыштар небір ерге өлең.

Жалмауға келген дұшпанға
Ақырып қылыш сермеген... [1, 49-б.]

«Лирикалық поэзия – барлық кезде ақынның тек өзі мен өзінің сезімдері туралы ғана әңгімесі емес, ол сондай-ақ лирикалық субъектінің заттар мен құбылыстарға деген ашық көзқарасы, берген бағасы. Поэтикалық сөз өзі қамтыған нәрсенің бәрін де үздіксіз бағалап отырады – бұл құндылықтарды бағалаудың сөзі» [7, 8-б.], – деп Л. Гинзбург айтқандай, ақындық пайым – азаматтық поэзияның өзегі.

Айтман ақын қай тақырыпқа қалам сілтесе де, ұлттық рух пен халықтық сана, қазақы салт-дәстүрге табан тірей отырып, азаматтық позициясы тұрғысынан жырлайды. Ақын өзіне ғана тән мінезі мен ой-сезімін лирикалық кейіпкеріне дарытып, сол арқылы ақындық тұлғасы көрінеді. Өмір-тіршіліктің түрлі жағдайларындағы ақын жүректің бұлқынысы мен құлшынысы, қуанышы мен күрсінісі, махаббат пен жабығу, сенім мен сезік, пайым мен парасат секілді әр алуан халдердің бейнеленуінен ақындық ерекшелігі танылады. Ақын нені жырласа да, өлеңінің сиқырлы күші өз иіріміне тартып әкетеді. Оқырманын бейжай қалдырмай, тереңнен толғайтын өзекті ой да, өмір-тіршілік көріністерін қалтқысыз елестетіп, көз алдына келтіретін образды сурет те, құбылыс-қасиеттердің байыбына жетелеп, ұғындыра түсетін философиялық пайым да автордың ақындық даралығын ашып, иіріміне тарта түседі.

«Светқали поэтикасының басты ерекшелігінің бірі – оның шығармашылығындағы философиялық ой мен сырдың қатар жүруі. Ақын өзі көрген, өзі таныған өмір құбылыстарына әрдайым өзінше баға беріп, оның мәні мен мазмұнынан сыр түюге тырысады. Мына өмір бізге не үшін берілді, осынау кеңістіктегі адамның міндеті мен мұраты не деген мәңгілік сауалдарға жауап іздейді. Адамның рухани болмысының терең қатпарларын ашып, оған ғасырлар бойы сақталып келе жатқан қазақы ұғым, ұлттық таным тұрғысынан баға береді», – деп жазады ол туралы Ж. Мәмбетов [8, 160-б.].

Қазақтың салт-санасы мен ұлттық дәстүрі ақынның өлең-жырларының өзегіндегі қайнап жатқан, буырқанған шабыттың қайнар көзі болып келеді. Мысалы, көшпелі елдің тұрмысы мен шаруашылығының тірегі – төрт түлік, әсіресе ер қанаты саналатын жылқы мен маң даланың орны бөлек киелі жануары түйенің образдары айрықша жырланады. «Асау жуасыту», «Қашағандар», «Тұлпар», «Жылқы ауылдағы қысқы түн», «Жылқы ауылда жазғы түн», «Құлын», «Бәйгіде», т.б. өлеңдерінде жылқы малын түрлі аспектіден қарастырып, жан-жақты бейнелейді. Мысалы, «Бәйгіде» өлеңін тұтас оқып көрелік:

Осы екен ғой, дариға-ай, тұлпар деген! –
Жарысты тек тұлпармен іңкәр-белең.
Құртар ма екен төзімді бойымдағы,
Бұрқанды өлең,
Кеудемді жыртар деп ем!
Кейде күліп шыққанмен сөйлеп алдан,
Неге қатал болады кейде жалған? –
Шаңын жұтып шарасыз тұрып қалдым,
Сынық қанат қасқалдақ – бейбақ арман.
Арманымнан алғаным бөлек пе едің? –
Бөлек демің, ей, тағдыр, – керек дедім.
Алмауыттың артында шаң қауып Мұң –
Келіп кетті-ай соңынан дедектегім! ...
Дүлділдерін бәз дала көксеулі екен,
Көтеріліп тұрған жоқ өкшем бекер!
Бұлындаған сағымға мен де ендеше
Жете жаздап... жете алмай өтсем бе екен?! [1, 22-б.]

Осы шағын өлеңнің бойында бәйгеге қосылған тұлпардың шабысы мен лирикалық кейіпкер көңілінің шарықтауын сабақтастыра толғаған ширыққан динамика бар. Жай ширығу емес, дүниеге өлең әкелеріндегі ақын көңілінің шарықтауы, шабыттың шалқуы! Бұл жерде автор ақындық стихияның бір қырын – шығармашылық үдерістің бастауын, нақты оқиғаға байланысты туындайтын көңіл-күйдің аужайын, өмірдің өнерге айналуындағы қозғаушы күштің динамикасын көрсетіп тұр. Лирикалық кейіпкердің психологиялық күйі арқылы оқырманның да көз алдына жанды сурет елестеп, тек ат шабысын қызықтау ғана емес, оның астарынан өмір – бәйгі, ақын – тұлпар ассоциацияларының мәнін пайымдауға жетелейді. Өлеңдегі «арман», «жалған», «тағдыр», «сағым» сөздерінің бәрі де көркем мәтіннен өз орнын тауып, әлеуметтік-психологиялық мән үстесе, өлеңнің басындағы «дариға-ай» сөзі туындыдағы көтеріңкі ой-сезімнің ауанына, ақындық шабыттың ширығуына нұсқайды. Шығармадағы өзекті ой, тірек сөйлем – «Дүлділдерін бәз дала көксеулі екен» – қозғалыс-жылдамдыққа негізделген тіршілік әрекетіне алып келеді. Мұнда да Дала жинақтаушы мәндегі орталық образ болып тұр.

Ал «Аруаналар» өлеңі:

Аруаналар, боздаған аруаналар! –
Адамда жоқ қасиет малда болар.
Маңғыстаудың мәңгілік ардағы олар,
Адайлардың сиынар әруағы олар...
Шайнаса да арттағы тайлақты ерген
Шаңдақ қырдан асырып,
Жайдақ белден –
Ерге кие, жерге ие жануар деп,
Үш қиянға бабамыз айдап келген... [1, 76-б.] –

деп басталып, аруана жарықтықтың қасиетін халық өмірімен, тұрмыс-тіршілігімен сабақтастыра әдемі бейнелейді. Қанша қиындық пен қысым көрсе де мойымай, «ақ тулы Ардың белгісі», «паң даланың Аруағы» болып келе жатқан Аруананың бейнесінен талай тозақты басынан кешсе де қайыспай келе жатқан халықтың да елесін көргендей боламыз. «Өмірден боздап өтетін» төзімді де жасампаз тіршілік иесінің тағдырын көзге елестететін «дала кемесінің» образы ешкімді бейжай қалдырмайды.

Ақын жырларының мазмұндық-идеялық болмысы мен көркемдік-құрылымдық кестесі жарасым тауып, «тас бұлақтың суындай» келісті қалпымен танылады. Не нәрсені болса да сырттай қызықтамай, тереңнен толғап, астарынан мән іздейтін ақын мазмұн мен форманы орайластыра отырып, өлең өзегінен философиялық түйін шығарады. Ақын философиясы әлеуметтік ойдың катализаторы іспетті. Ол тарих тағылымы, адам жанының жұмбағы, табиғат сырлары, қоғамдық құбылыстар секілді мәңгілік тақырыптардың аясынан көп адам байқай бермейтін жайларды ақынның нәзік жүрегі сезіп, ақыл-ойы пайымдап, үздіксіз ізденістерінің нәтижесінде көзі жеткен тұжырымдарды поэзияның шыншыл да сыршыл өрімімен алдымызға жайып салады, көз алдымызға әкеледі, сөйтіп санамызға сәуле түсіреді. «Терең сай ішінде үркер жұлдыздай шоқталып, қызыл жақұттай жарқыраған бүлдіргендей осы жырларда небір кестелі кескіндер, торқалы теңеулер қылаң беріп отырады. Боз биенің сүтіне, қойдың майына иленген, қыл қосып құйылған, көне қорғанның берік қыш кірпішіндей сәнімен өрілген Светқалидың әр өлеңі оқырман санасында осындай бедер, өрнектерімен мөрленіп қалады», – дейді ақын өлеңдері туралы белгілі ақын Ж. Құлиев [9].

Ақын табиғатты суреттегенде де образды бейнелеуімен табиғат-ананың қайталанбас әсемдігін көз алдымызға әкеледі. Мысалы, жазғы түннің көрінісінен лирикалық кейіпкердің ішкі сезіміндегі өзгерістерді тап басып, табиғат пен адам арасындағы нәзік байланыстарды егіздей суреттегенін көреміз:

...Шашылғандай дастарханға кіл тары –
Сансыз жұлдыз.

Құсжолы – ұнның ұнтағы.
Тау-шопан қыз шапақ-қырықтығымен
Ай мүйізді
Серке-бұлтты қырқады.
Құба талмен тілдескенде тұт ымдап,
Тамырымнан от жүгірді лыпылдап.
Сезімдерім,
Жарып қалсам кеудемді,
Жұлдыздардай тұрған шығар жыпырлап?! [1, 21-б.]

Ал «Күзгі түн көріністерінде» аспан мен жердің көріністерін кейіптеу арқылы ұлттық ұғымға сай теңеу, метафоралармен әр нәрсені, құбылысты өз орнына қойып, келістіре суреттейді:

...Ақтарылған айрандай
Бұлтты арай шарпыды.
Алтынменен шайғандай
Айдың да оңған жалтылы.
Тулақ-жерді қақты кім,
Селдір тұман шаңытқан.
...Жұлдыздар да тап бүгін
Көз қысудан жалыққан.
Қойшы-жел жүр бұлтты айдап,
Теңізден бұлт су ішіп...
Шөп басында шық қайнап,
Жатыр көкке буы ұшып... [1, 31-б.]

Табиғат құбылыстарын айшықты образдарға орап, әрқайсысының ерекшеліктерін, қимыл-қозғалысы мен көрініс-құбылысын жандандыра бейнелей келе, төбеде қалықтаған қайтқан құстарды ақын көңілінен шыққан лебізді жырды жазға айтып баруға асыққан сәлемшіге теңейді.

Өлең жазудың қыр-сырын терең меңгерген ақын оңтайлы формаға құрылған шымыр ұйқас, көркем образ, көрнекті айшықтаулар мен құбылтулар арқылы өлеңнің нәшін келтіріп, өз мәнеріне тән бірегей көркем әлемді көз алдымызға әкеледі. Оның поэзиясында туған халқының дүниетанымы, этнографиясы, салт-санасы, ұлттық ерекшеліктері, арғы-бергі тарихы мен тағдырының терең іздері жатыр. Кеңестік билік кезінде ана тілінен айырылып, ашаршылық пен репрессия секілді небір зұлматтарды басынан кешіріп, ұлт ретінде жойылып кете жаздаған қазақ халқының тағдырын шеберлікпен жырлайды.

Светқали шығармашылығының бір рухани арқауы – діни сенім, қасиетті исламның адамгершілік ұстындары. Тәуелсіздік алған жылдардан бастап ұлттық поэзиямызда діни-ағартушылық поэзияның жандана түскені белгілі. Классикалық негізі орта ғасырлардағы ислам дінінің философиялық-дидактикалық поэзиясында қалыптасып, содан бері желісі үзілмесе де, кеңестік идеологияның әсерінен теперіш көріп бәсеңсіп қалған діни-исламдық көзқарасты жырлаудың өрістей дамып, жаңа белеске көтерілуі заңды құбылыс.

Кеңестік тоталитарлық жүйенің қылышынан қан тамып, атеистік саясат қаһарына мініп тұрған сонау 1980-жылдары жазылған «Құдай туралы жырында»:

Құдай, сені жоқ деп жүр ғой адамдар,
Құдай, сені жоқ деп жүр ғой надандар
Жұдырықтай жердің тұрғындарына
Барлығыңды дәлелдеуге шамаң бар.
... Күлші, Құдай! Соған Күн мен Ай құштар,
Ай, Күнге де тор-тұзағын жайды іштар.

«Бір-бір құдай санап жүрген өздерін»

«А, Құдайлап» өліп кетсін байғұстар.., [1, 40-б.] –

деп имандылық туын көтеріп, халықтың ғасырлардан келе жатқан діни сенімін қорғап өлең жазған ақын осы қарқынынан бір сәт те босаңсыған емес. Өлеңнің финалында жер бетін дінсіз-құдайсыз, иманнан алыстаған пенделерден тазартып, адамзатты тәубеге шақыру тілегі бар.

Қазақ мәдениетінің барлық тамырына нәр дарытқан исламдық ұстын ақын-жыраулар поэзиясында берік орын алса, бүгін де жарасымды жалғастығын тауып отыр. Қазіргі поэзиямыздағы діни-исламдық дүниетанымның жырлануынан классикалық жанрлар үлгілерінің жаңғыруын көреміз. Жаратушы Алланың дара құдіреті, фәни мен бақиға жалғасқан мәңгілік өмір қозғалысының имани шарттары туралы діни-пәлсапалық сарындар мінәжаттық арнау, дұға-тілек, насихат өлеңдер түрінде көптеген ақындар поэзиясында орын алуда. Алланың құдіретін, Құранның шындығын, Мұхаммед пайғамбардың (с.ғ.с.) хақтығын ұлықтайтын өлеңдер Светқалидың шығармашылығында да молынан ұшырасады. Қожа Ахмет Яссауи ілімімен сусындаған сопылық поэзияның бүгінгі таңдағы жаңғыруына елеулі үлес қосып келе жатқан Светқали шайырдың қолтаңбасын айқын танимыз. «Жетім қозы жырында»:

...Мен де өкілі ем таянышы аз халықтың,
Жүрегіме нұры жұққан Жарықтың.
Жады жидіп, мыйы айналып, ес қаңсып,
Жетім қозым сүзгісі бар қошқарсып,
Сол Жарықты келсе өзіне танытқым.

Бер жағы – аран. Ар жағы – көр. Бағыт – түн.
Босатпайды еш көген-қайғы, қамыт-мұң.
Сан талатқан тақпай итке жабадан,
Шыққысы жоқ қанды қасапханадан –
Тақтайына жабысып ап табыттың.

...Табам ақыр дерттің емін – айласын,
Құл Қожа Ахмет, бабам Бекет, қайдасың?
Нұр тамызам – түріп тастай түнегін,
Кірді ағызам – тіліп тастай жүрегін:
«Алла – һай-лап!» –

Ұрып Хақтың қайласын!., [10, 48-б.] –

деп Аллаға мінәжат етіп, ата-бабалар рухынан медет тілейді. Ақын қолтаңбасындағы тілдің құбылған бейнелілігі мен сөз саптау тәсілдерінің мәнері діни-сопылық дүниетаныммен керім үйлесім тауып отырады. Дұға, мінәжат, уағыз немесе тәмсіл тәрізді өзіне ғана тән көркемдік тәсілдерге жүгінетін діни дискурстағы белгілі бір ұғымдар шоғырын пайдаланып, түр мен мазмұнды шебер қабыстырады. Сопы баба хикметтерінің мәнерімен:

...Құл Айт-Ман, қаңғыма енді Сүлдеге еріп,
Өтерміз бұл қапастан бірдеңе ғып;
Мүрдемді жуар ма Нұр Түрмеме еніп? –
Қапынды аш, дүниежарық, келіп қалдым!., –

деп те толғайды.

«Шын шайырда ру жоқ – ұлт болады», «Хас ақында жүз емес – ел болады» деп жырлаған ақын үшін ең маңыздысы – ел бірлігі, ұлттың ұйысуы, күллі түркінің ынтымағы. Ол елдің жікке бөлінуі мен халықтар арасындағы алауыздық пен ауажайылушылыққа жанымен қас. Қазіргі заманның қас-қабағын аңдап, жоғалтқанымыздың орнын толтыруды ойлап, даму беталысын бағамдағанда ақын көңіл көншітпейтін қулық-сұмдықтар мен елді тоқырауға ұшырататын азып-тозу белгілеріне майдан ашып, ата-баба аманаты мен арман-

мұратын алға апаратын жол іздейді. «Алтай бүрлері» жыр шоғырындағы Күлтегін қағанның басында ұлы баба рухына мұң шағып тұрған Насыр кейіпкер болып күңіренеді:

...Қашан, Бабам, оянасың күркіреп? –
Көзбен көріп тоз-тоз болған ұлтыңды,
Өлі ұйқыдан жұлып алып сілкілеп,
Берші, Баба, Құлпыңды ашар кілтіңді!

Жер бетінде қалмай мысқал адал зат,
Өтіп болдық доңыз жүрген беткейге.
Көк ТӨРІКТЕР оянбаса, Адамзат
Құртқа айналып, азып-тозып кетпей ме?..

Қаласың ба бір тіл қатпай сен маған,
Неғып тұрмын қара түнде қасыңда?!
Тілегімді берші маған,
Ер Қаған,

Бір көрінші мынау азғын ғасырға!.. [11, 119-б.]

Халықтың басынан өткен небір қиын-қыстау кезеңдердің ешқайсысы ақын назарынан тыс қалмайды. Ел тарихының көркем жылнамашысы секілді ақын жырлары ХХ ғасырда өткен тарихи оқиғалардың да суретін көз алдымызға әкеліп, кейіпкерлерімен сырласа отырып, ондай зауалдардың қайталанбауын тілейді. «Майдангерлермен кездесу сәтінен» атты соғыс ардагерлеріне арнау өлеңінде:

Көрмесек те төгілген солдат қанын,
Шер – шежіре бетінде қалды аттарың.
Жау жұлының әлі де мұздатардай
Солқылдатқан көшені балдақтарың.
Бұрын ойлап ошақтан Отан қамын,
Қан кешуден басталған сапарларың.
«Сап түзіндер!» деп бізге ескертердей,
Селдіреген сендердің қатарларың [1, 123-б.], –

деп қан майданнан аман оралған майдангерлердің ұрпаққа үлгі боларлық ерліктерін паш ете жырлайды.

«Алматы – 86» өлеңінде ақынның өзі де араласып, көзімен куә болған 1986 жылы Алматыда өткен желтоқсан оқиғасының картинасын жасап, қанды оқиғаның жанға салған жазылмас жарасы мен оған қатысушы жастардың ерлігін жырға қосқан:

...Желтоқсанның желі еді, ызғары еді,
Қабағында қарт таудың сыз бар еді,
Қабығында ақ талдың мұз бар еді,
Желтоқсанның желі еді, ызғары еді!
... Жылдарымды қанаты шымнан қара,
Қайда жұтып жіберді зындан – қала?
Түседі еске – еске алсам құрбанды ана,
«Туған Ел!» – деп жүрегі тұнған жара.
Туған елдің алдында – Тыр жалаңаш,
Жұлым-жұлым жыры бар, мүлде қораш,
Мұз үстінде шырқырап тұрған бала,
Желтоқсанның желі еді, ызғары еді! [12, 234-б.]

Светқали шығармашылығы – ауыз әдебиеті мен ақын-жыраулар поэзиясына табан тіреп, Абай бастаған әдеби мектептен мол сусындаған, Мағжан мен Илияс, Қасым мен Төлеген, Жүмекен мен Мұқағали секілді ақиық ақындар поэзиясынан үйрене жүріп, өзіндік

мәнерімен ілгерілеген поэзия. Онда жыраулардай ғибратқа толы төкпелік те, Махамбеттің өршілдігі де, Абайдың парасаттылығы да, Шәкәрімнің имандылық-дүниетанымы да, Төлеген мен Мұқағалидың сыршылдығы да, Жүмекен мен Қадырдың ойшылдығы да тоғысып жатады. Солардың қасиеттерін талғаммен бойға жұқтырса да қайталамайтын, ешкімге ұқсамайтын өзіндік бірегей мәнер-машығын тапқан ақын.

Өткен ғасырдың 80–90-жылдарында қазақ әдебиеті алдыңғы буын «алпысыншы жылдықтардың» дәстүрін жалғастырып, өзіндік болмысымен жарқырай көрінді. Әсіресе қазақ поэзиясы мазмұн-мәнерімен, көркемдік келісімімен жаңа биікке көтерілді. Осы кезеңде әдебиетке қосылып, өзіндік үнімен оқырманын баураған Светқалидың қатарластары да ұлттық поэзиямыздың көш басында өз орнын белгілеп үлгерді. Ғ. Жайлыбай, Б. Жақыпов, Т. Көпбаев, Ә. Қайранов, Г. Салықбаева, Ж. Әскербекқызы, С. Адай сияқты көптеген ақындардың қай-қайсысы да қазір ұлттық поэзиямыздың бір-бір биігіне айналды. Бұл буынның поэзиясында тақырып ауқымы, идеялық тереңдік пен көркемдік өрнек жаңа арнаға шықты. Әсіресе, ұлттық мәселелер кеңінен қозғалып, елдің тарихи мен салт-дәстүрі ғаламдық адамгершілік проблемалармен сабақтастырыла, жалпыадамзаттық контексте жырланып келеді. Алайда, «Ақындар бірі-біріне ұқсастығымен емес, бірі-бірінен ерекшелігімен қызықты» [13, 108-б.], – деп А. Блок жазғандай, әр қаламгердің өзіндік қолтаңба-мәнері болады десек, бұл ақындар шоғырының ішінде Светқалидың да өз жолы, өзіндік болмысы менмұндалап тұрады.

«Ақынның қаруы – тіл. Күллі құбылыстар құпиясы мен олардың сабақтастығын айтып бере алатын күш – поэзия десек, ал поэзия тілі – образды қуат пен бейнелі суреттің, сұлу ырғақ пен төгілмелі ұйқастың негізі» [14, 164-б.]. Светқалидың поэтикалық лексиконы өте бай. Бұған автордың сөздік қорының молдығы, арғы-бергі тарих-шежіреден мол хабардарлығы, жан-жақты білімдарлығы мен сұңғыла суреткерлігі көмекке келері сөзсіз. Автор шығармашылығынан орайына қарай қазақ тілінің орасан байлығын мейлінше ұтымды пайдаланатынын, қазір қолданыстан шығып қалған байырғы сөздерді белсенділікпен қолданатынын, көне түркілік және діни лексиканы да жатсынбай, кейде ұлттық ұғымға сай келетін өзіндік қолданыстарды да шығармашылықпен қиыстырып жіберетін шеберлігін көреміз. Бұл ақынның ұлттық поэтикадағы жаңашылдығының бір қырын танытса керек.

«Кез келген халықтың ұлттық поэзиясының қалыптасу, даму кезеңіне ой салғанда басы ашық бір мәселе бар. Ол – поэзиядағы ұлттық таным. Поэзиядағы ұлттық ерекшелік ақынның ұлттық мінез, ұлттық болмыс танытуынан көріне келіп, жеке-дара ұлттық тұлға образын туғызады», – дейді ғалым М. Оразбек [15, 58-б.]. Ақын шығармашылығында арнау өлеңдер мол орын алады. Елеулі еңбегімен, ерлік-болмысымен дараланып, ел тарихында өлмес із қалдырған көптеген тұлғаларға арналған жырларында олардың ұлт тарихындағы орнына баға беріп, ұмытылмас есімдерін ұлықтап, өлең сөзбен ешқашан ескірмейтін ескерткіш соғады. Мысалы, «Ер Доспамбет ағаға» толғауында:

...Айнала – қырат, төсі – кен,
Маңғыстаудың Ыстамболдан несі кем? –
Несі кемдігінің Себебі:
Ер Доспамбет ағаның
Артында қалған баланың
Шықпайтын болсын Есінен!..

Жұпар қырға төккен бок
Қисық Тақа басады ғой өктемдеп,
Сол тақаны сүрінтер
Түбір болсам өкпем жоқ! –
Ер Доспамбет ағаның
Жүрегінен кеткен Кек –
«Сіздің естен кеткенмен,

Біздің ЕСТЕН кеткен жоқ»! [8, 9-б.] –

деп ұлы жырау атасының рухымен сырласа отырып, әлі күнге дейін тарихтың ауыр сабақтары ескерілмей келе жатқанын, жалған ұран, жат таныммен сананы улап, елдің есесін жіберіп отырған отаршылдық зардаптарының жойыла қоймағанын, заманының қиын рухани ахуалын қынжыла айтып мұң шағады. «Заманның көшінен көз жазып қалмай», өркениеттің дамуына ілесу үшін шын тәуелсіздіктің, рухани еркіндіктің қажеттілігін меңзейді.

Ал «Абай ескерткіші» арнауында:

...Абай ата!
Құлағың салмасаң да,
Күнде-күнде мазанды алмасам да,
Зарымды естір құдай жоқ.
Саған келіп
Арыз айтып сергимін анда-санда.
Айғыздаса аяусыз көгімді ай, күн,
Өзегімде өксиді Елім жайлы үн...
Тас тұрпатың тұнжырап тіл қатпайды,
Ауыр білем бізден де Сенің Қайғың.., [1, 186–187-бб.] –

деп ұлы ақын өмір сүрген кезеңнің Абай жанына түсірген ауыр салмағын өз қайғысымен сабақтастыра толғайды.

«Поэзия – адам жүрегінің сәулесі ғана емес, имандылық пен ізгіліктің, азаматтық пен адамгершіліктің күретамыры, ұлттық болмыс-бітімнің айнадан көрінген дидары» [16, 121-б.]. Ақын дүниені тану мен адамның рухани әлеміне үңілу мәселесіне ерекше назар аударып, оның түрлі заңдылықтарын поэтикалық тұрғыда бейнелеуге ұмтылады. Фәни мен бақи, тарих пен қазіргі заман, рух пен нәпсі, махаббат пен ғадауат секілді толып жатқан ұғымдардың арасындағы өзара байланыстар мен қайшылықтарды ақынның айшықты майда тілімен әсерлі бейнелеп, философиялық байлам, психологиялық мән, көркемдік мәнер-мақам ұсынады.

Халықтың ұлылығы мен даналығы тілінде жататын болса, қазақтың қазіргі бір уайымы да осы тілінің жағдайына байланысты. Патшалық отаршылдық пен кешегі кеңестік тоталитарлық жүйенің қысымымен әбден тұралап, жойылуға шақ қалған қазақ тілі сөз жүзінде (заңдық тұрғыдан) мемлекеттік мәртебеге ие болса да, іс жүзінде тәуелсіздіктің отыз жылында өзінің мәртебелі тұғырына қона алмай отырғаны – соның айғағы. Ол туралы жазбаған ақын кемде-кем. Светқали ақын да «Менің тілім» өлеңінде осы бір өзекті мәселеге қынжыла отырып, арғы тарихтан тамыр тартып келе жатқан ұлы тілдің тағдырына алаңдайды. Алайда сарыуайымға салынбай, ана тілін менсінбейтін безбүйректерге оптимистік өршіл рухпен ескерте тіл қатады:

...Дертім қалың,
қашаннан Сертім мәлім,
Өзекте өшпес білесің өртім барын.
Тұран-ғалам патшасы – ұран-далам,
Мен тілінде сөйлеймін Ер Тұңғаның!

Шырақ керек көкірек мешітінде,
Құлақ керек бұл үнді есітуге.
Осы тілде гөйлеген Мәді-шәнүй,
Еділ патша сөйлеген осы тілде!

... Іріңге еріп барасың, Білімге ермей,
Жаратқанның хақ жарық нұрын көрмей!

Сорлап қалма – АҚИҚАТ ТАҢЫ АТҚАНДА,
МЕНІҢ ҰЛЫ ТІЛІМЕ ТІЛІҢ КЕЛМЕЙ!!! [8, 272-б.]

Қорытынды

«Поэзияның тарихы – лирикадан бастау алып, эпоспен аяқтайтын тарих. Тіпті модернистік, постмодернистік сана басымдық алған кезеңде де үлкен ақындардың санасынан бұл түсінік бір сәт те өшкін тартқан емес. Өнер туындысы – ақын мен тілдің көрісу мен келісуден туған тайталасындағы кездейсоқтықтың туындысы», – дейді А. Нұрғазы [17, 8-б.].

С. Нұржан – көптеген дастандар мен аңыз-хикаялар жазған ақын. Оның эпикалық кең тынысты шығармаларында тарихи оқиғаларды шымыр сюжетпен идеялық бағдарына орай ширықтыра суреттейді. Өз кезеңінің шындығы тұрғысынан ел мен жер тағдыры, азаттық үшін күрес пен адамгершілік-имандылық проблемасы нанымды көркемдік шешімін тауып отырады. Мысалы, «Еңсегей бойлы Ер Есім» дастанында XVII ғасырдағы атақты қазақ ханы Есімнің жорықтары мен жеңістерін баяндайды. «Тарғыл тағы» дастанында 1870 жылы орыс отаршылдығына қарсы шыққан Адай көтерілісі суреттеледі. «Қараған босаға қырғыны» дастаны Балуанияз бен Тұрманбет секілді адай батырларының түркпен қолымен соғыстағы жеңісіне арналса, «Хан кегі» дастаны XVIII ғасырдағы Кіші жүздің ханы Әбілқайырдың өлімі үшін Шотан бастаған адай батырларының Барақ сұлтаннан кек алуын баяндайды. Ақынның көптеген аңыз-хикаяттары («Қыз Қаламқас қазасы», «Би Мәтжанның Ешмағамбет «шайырды» қалай жазалағаны жайлы хикая», «Міскін Жүніс пен молда Қасым жайлы хикая», «Тәбриздік Шәмістің Мәуләна Румиге жыр жаздырғаны жайлы хикая», т.б.) – аңыздар мен ел аузындағы деректі әңгімелер негізінде жазылған өткен күннің сырын шертетін қызықты хикаялар.

«Көкірегім – көне кітап» деген өлеңінде:

Көкірегім – көне кітап.
Сұр тысты.
Қырық қазына, мың мағына – қыртысты.
Қиялым бар жетпіс түрге құбылған –
Көздеріңмен қарамашы бір түсті.

Оқымай-ақ отқа салма мені сен,
Керегіңе жарата алсаң – келісем.
Залым сұмнан сағың сынған налаң мен
Ауырсынған жараң болса – бөлісем., [9, 3-б.]–

деп халқының мұңы мен сырын, қуанышы мен мұратын көркем сөзбен кестелеп, ұлттық поэзиямызға толағай олжа салып келе жатқан Айтман ақын қазір ақындық дер шағында. Түріктік төркінге, қазақы болмысқа адалдық танытып, сөзді кие тұтқан, өлең-жыры мен тарих-шежіресін ұлықтайтын оқырманы оның дегдар ойлы поэзиясына ынтық. Бүкіл саналы ғұмырын ұлтының руханиятына қызмет етуге арнап келе жатқан, жауһар жырдан түйін түйіп, «қазағының қазынасын, Маңғыстауының мағынасын» түгендеп жүрген Светқали шайырдың ойлы сөз, парасатты пайымдарымен рухтанған жырларынан сусындаған оқырмандары интеллектуалды поэзияның құдіретін сезіне түседі.

...Бұл кітапқа кір жұқтырман – көрге енсем!
Түсін бұзбас жапқан шапан, берген шен.
Мұны өйткені,
Ел оқиды – әуелі,
Елден алып Жел оқиды – өлген соң., [9, 4-б.] –

деп о бастан ақындық кредосын, ғұмырлық бағдарламасын нақ айқындап алған С. Нұржан поэзиясы – ел-жұртына деген шексіз сүйіспеншіліктің поэзиясы, тарих тағылымы мен ата-баба жолын дәріптей отырып, заманының күйін толғаған ақынның азаматтық үні.

«Лирика – адамның көрінбей тұрған сұхбаттасына бағыттай, жарқын жүзбен тікелей айтылған ең жанды сөзі... лирикалық поэзиядағы мәңгілікке созылар осы шақтың лепесі деуге болады. Ол кез келген сәтті тоқтатып қоя алады. Сол сәт өткен шаққа ауыспай-ақ ғасырларға ұласады... Лирикалық поэзия мәңгілікке созылатын осы күнмен өмір сүреді» [18, 209-б.], – дегендей, Светқали поэзиясындағы лирикалық кейіпкердің толғаныстары арқылы көрінетін өршіл ұлттық рух пен азаматтық-отаншылдық сарын бүкіл шығармашылығының өзегін құрайды. Шығармаларындағы ақындық эмоция қуатты поэтикамен жасанған өзіндік көркем әлеміне алып келеді. Ақын рухани дамудың сан-салалы мәселелерін көркемдік оймен алға тарта отырып, оқырманымен сырласады, сұхбаттасады. Ақын поэзиясының көркемдігі, сыршылдығы мен ойлылығы оқырманның санасын оятып, жігерін жанитын эстетикалық қуатымен ерекшеленеді. Ұлтының терең тамырлы тарихы мен салт-дәстүріне табан тірегендіктен, ол бір сәтке де тарихи арнадан көз жазбайды. Ақынның поэтикалық пайымдаулары тарихи деректілікпен, шығармашылық интуициямен, қаламгерлік фантазиямен ұштасып, тілдік, эмоциялық тәсілдер арқылы шебер бейнеленеді. Ақын поэзиясының тартымдылығы мен танымалдығының, өміршеңдігінің сыры осында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. I том. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 352 б.
2. Ергөбек Қ. Өлеңсөз. Қазақ өлеңі хақында. – Алматы: Ел-шежіре, 2012. – 576 б.
3. Abcarian R., Klotz M. Literature. The Human Experience Reading and Writing. Northridge, Emeriti Bedford / St. Martin's Boston New York: California State University, 2004. – 1217 p.
4. Charles Altieri. The Lyrical Impulse // Journal of literary theory. – 2017. – №11/1. – P. 12–21.
5. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. II том. – Алматы: Үш қиян, 2002. – 344 б.
6. Ницше Ф. Сочинение в двух томах. Том I. – М.: Мысль, 1990. – 830 с.
7. Гинзбург Л. О лирике. Второе издание. – Ленинград: Советский писатель, 1974. – 409 с.
8. Мәмбетов Ж. Светқали жырларының сәулесі // Жұлдыз. Тамыз, 2016.
9. Құлиев Ж. Құбыладан соққан қызыл жел // Қазақ үні. 3 қазан, 2022.
10. Нұржан С. Көкірегім – көне кітап. – Нұр-Сұлтан: Өрнек, 2002. – 390 б.
11. Нұржан С. Ай таранған түн. – Алматы: Жазушы, 2008. – 384 б.
12. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда. III том. – Алматы: Үш қиян, 2002.
13. Блок А. О лирике // Блок А. О литературе. – М.: Художественная литература, 1989. – 479 с.
14. Негимов С. Шығармалары. I том. Зерттеулер. – Астана: Фолиант, 2015. – 424 б.
15. Оразбек М. Ақындық тұлға табиғаты. Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2002. – 152 б.
16. Кеңшілікұлы А. Тұрақсыз әлемнің суреткері. Әдеби сын, эсселер. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
17. Нұрғазы А. Таным мен талғам. Сын кітабы. – Астана: Фолиант, 2018. – 240 б.
18. Кушнер А. Аполлон в снегу. Заметки на полях. – Л.: Советский писатель, 1991. – 512 с.

REFERENCES

1. Nurjan S. Tan qauyzyn jarganda. [At the down]. I tom. – Almaty: Ush qian, 2002. – 352 b. [in Kazakh]
2. Ergobek Q. Olensoz. Qazaq oleni haqynda [The poem. About Kazakh poetry]. – Almaty: El-shejire, 2012. – 576 b. [in Kazakh]
3. Abcarian R., Klotz M. Literature. The Human Experience Reading and Writing. Northridge, Emeriti Bedford / St. Martin's Boston New York: California State University, 2004. – 1217 p.
4. Charles Altieri. The Lyrical Impulse // Journal of literary theory. – 2017. – №11/1. – P. 12–21.
5. Nurjan S. Tan qauyzyn jarganda. II tom [At the down. Volume II]. – Almaty: Ush qian, 2002. – 344 b. [in Kazakh]
6. Nicshe F. Sochinenie v dvuh tomah. Tom I [The essay is in two volumes. Volume I]. – M.: Mysl, 1990. – 830 s. [in Russian]

7. Ginzburg L. O lirike [About the lyrics]. Vtoroe izdanie. – Leningrad: Sovetskiy pisatel, 1974. – 409 s. [in Russian]
8. Mambetov J. Svetqali jyrlarynyn saulesi [Ray of Svetkali poetry] // Juldyz. Tamyz, 2016. [in Kazakh]
9. Quliev J. Qubyladan soqqan qyzyl jel [Hot wind from Qibla] // Qazaq uni. 3 qazan, 2022. [in Kazakh]
10. Nurjan S. Kokiregim – kone kitap. [An old book in my soul] – Nur-Sultan: Ornek, 2002. – 390 b. [in Kazakh]
11. Nurjan S. Ai tarangan tun [Moonlit night]. – Almaty: Jazushy, 2008. – 384 b. [in Kazakh]
12. Nurjan S. Tan qauyzyn jarganda. III tom [At the dawn. Volume III]. – Almaty: Ush qian, 2002. [in Kazakh]
13. Blok A. O lirike [About the lyrics] // Blok A. O literature [About literature]. – M.: Hudojestvennaia literatura, 1989. – 479 s. [in Russian]
14. Negimov S. Shygarmalary. I tom. Zertteuler [Works. Volume I. Research]. – Astana: Foliant, 2015. – 424 b. [in Kazakh]
15. Orazbek M. Aqyndyq tulga tabigaty. Zertteu [Poetic personality nature. Research]. – Astana: Foliant, 2002. – 152 b. [in Kazakh]
16. Kenshulikuly A. Turaqsyz alemnin suretkeri. Adebı syn, esseler [Painter of the unstable world. Literary criticism, essays]. – Astana: Foliant, 2018. – 240 b. [in Kazakh]
17. Nurgazy A. Tanym men talgam. Syn kitaby [Knowledge and taste. Book of criticism]. – Astana: Foliant, 2018. – 240 b. [in Kazakh]
18. Kushner A. Apollon v snegu. Zаметki na poliah [Apollo in the snow. Notes in the margins]. – L.: Sovetskiy pisatel, 1991. [in Russian]

Ж.И. ИСАЕВА¹, Б.Т. ТАСПОЛАТОВ², Ю.А. НИШАНБАЕВА³

¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: taspolatov73@mail.ru

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nishanbaevva@mail.ru

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ МҰРАСЫНДАҒЫ ЛИНГВОМӘДЕНИ БІРЛІКТЕРДІҢ ҰЛТТЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Мақалада ғұлама ақын атанған Мәшһүр Жүсіптің қайталанбас шығармашылығынан лингвомәдени бірліктердің тіл-танымдық өрісіндегі мән мен мазмұнның ұлттық сипаты қарастырылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы туындыларынан қазақ халқының табиғи болмыс-бітіміне, ұлттық ойлау қалыбына, дәстүрлі дүниетаным моделіне тән сипат белгілерді айшықтап тұратын лингвомәдени бірліктерді анықтау қиындық тудырмайды. Қазақ елінің сол кезеңдегі қоғамдық-әлеуметтік, рухани-тұрмыстық жай-күйі, тыныс-тіршілігі мен мәдени өрісі, шаруашылық қам-қарекеті, әдет-ғұрпы мен дәстүр-салты, ойлау жүйесі мен саяси-қоғамдық таным-түсінігіне дейін жан-жақты қамтылған Мәшһүрдің жазба мұраларында әдеби-көркемдік әдіс-тәсілдердің небір тың үлгілері көрініс тапқан. Мәшһүр Жүсіп рухани шығармашылық мұрасын игеруде ұлттық мән-мазмұндағы лингвомәдени бірліктерді негізге ала отырып, халқымыздың талай жылдар тезінде қайрандап қалған ұлттық сападағы ғылыми ой кеңістігін, ұлттық санасын жаңғырту бүгінгі күннің өзекті мәселесі. Жазушының еңбектеріндегі этномәдени бірліктерге сүйене отырып, анықталатын тілдік тұлға ұлттық таным көзқарас тұрғысынан зерделене келе нақты қорытындылар түйінделеді.

Лингвомәдениеттану – халық мәдениеті мен сол тілді қолданатын адамдардың лексикасының тілдік-мәдени ақпараттарын сипаттайтын, ұлттық мәдениетін өз сөйлеу тілі арқылы басқа халықтарға танытатын, ұлттық рух пен тілдің мәртебесін көтеретін, елдің тілдік мұрасын өз шыңына шығарып, болашақ ұрпаққа шыңдап жеткізетін, тілдік айғақтарды ұлттық белгіде жарата да, жарқырата да алатын ғылымдардың бірі болып табылады. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының шығармаларындағы лингвомәдениеттанымдық моделдерді анықтау және осы ғылыми-зерттеу жұмысын жазу бізге қазіргі заман мәдениеті, этика, эстетика, этнолингвистиканы терең зерттеп көрсету және осы арқылы халықтың өзіндік сипатын

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Исаева Ж.И., Тасполатов Б.Т., Нишанбаева Ю.А. М.Ж. Көпейұлы шығармашылық мұрасындағы лингвомәдени бірліктердің ұлттық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 87–96. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.07>

*Cite us correctly:

Isaeva J.I., Taspolatov B.T., Nishanbaeva Yu.A. M.J. Kopeiuly shygarmashylyq murasyndagy lingvomadeni birlikterdin ulttyq sipaty [National Character of Linguocultural Units in the Creative Heritage of M.Zh. Kopeiuly] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 87–96. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.07>

таныту болашақ ұрпаққа тілдің бүкіл көркемдігі мен мән-маңызын жеткізуге мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: шығармашылық, мұра, тілдік қор, көсемсөз, лингвомәдени бірлік, ұлттық дүниетаным, ұлттық құндылық.

Zh. Issaeva¹, B.T. Taspolatov², Y. Nishanbayeva³

*¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz*

*²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
M. Auezov South Kazakhstan University*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: taspolatov73@mail.ru

*³Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nishanbaevva@mail.ru*

National Character of Linguocultural Units in the Creative Heritage of M.Zh. Kopeiuly

Abstract. In this article, the national character of meaning and content in the linguistic and cognitive field of linguocultural units from the unique work of the famous poet, scientist Mashhur Zhusup is considered. It is not difficult to identify linguistic and cultural units in the works of Mashkhur Zhusup Kopeiuly, which reflect the characteristic features of the natural nature of the Kazakh people, the National way of thinking, and the traditional model of worldview. In the written heritage of Mashhur, which covers in detail the socio-social, spiritual and domestic state of the Kazakh country in that period, life and cultural background, economic care, Customs and traditions, thinking system and political and social cognition, there are many examples of literary and artistic methods and techniques. Based on linguistic and cultural units of national significance in the development of the spiritual heritage of mashhur Zhusup, the modernization of the scientific space of National Quality, the national consciousness of our people, which has been sharpened for many years, is an urgent problem today. The linguistic personality, which is determined based on ethno-cultural units in the writer's works, is studied from the point of view of national cognition, and specific conclusions are summed up. On the basis of the speeches of M.Zh. Kopeiuly, the features of the reflection of social changes in the life, Life principles and worldview of the people are formulated using examples from the course of his works in the journalistic genre in the creative world. Linguoculturology is one of the sciences that describes the linguistic and cultural information of the people's culture and the vocabulary of people who use this language, shows the national culture to other peoples through their spoken language, raises the status of the national spirit and language, brings the linguistic heritage of the country to its peak and transmits it to future generations, can both create and shine linguistic evidence in the national sign. Identification of linguistic and cultural models in the works of Mashhur Zhusup Kopeiuly and writing this scientific research work will allow us to deeply study modern culture, ethics, aesthetics, ethnolinguistics and, through this, to show the original character of the people, to convey to future generations the whole beauty and significance of the language.

Keywords: creativity, heritage, language foundation, journalism, linguocultural unity, national worldview, national value.

Ж.И. Исаева¹, Б.Т. Тасполатов², Ю.А. Нишанбаева³

¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: zhazira.isaeva@ayu.edu.kz

²кандидат филологических наук, доцент
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: taspolatov73@mail.ru

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nishanbaeva@mail.ru

Национальный характер лингвокультурных единиц в творческом наследии М.Ж. Копейулы

Аннотация. В данной статье рассматривается национальный характер сущности и содержания языково-познавательного поля лингвокультурных единиц из уникального творчества известного поэта, ученого Машхур Жусупа. Из произведений Машхура Жусупа Копейулы нетрудно выделить лингвокультурные единицы, отражающие характерные черты, характерные для естественного мира казахского народа, национального мышления, традиционной модели мировоззрения. В письменном наследии Машхура, всесторонне охватывающем общественно-социальное, духовно-бытовое состояние, жизненное и культурное поле казахского народа того периода, хозяйственное хозяйство, обычаи и традиции, образ мышления и политико-общественное познание, отражены некоторые образцы литературно-художественных приемов. Актуальная проблема сегодняшнего дня- модернизация научного пространства мысли Национального качества, национального сознания нашего народа, ставшего на долгие годы шершавым, исходя из лингвокультурных единиц национального содержания в освоении духовного творческого наследия Машхур Жусупа. Языковая личность, определяемая на основе этнокультурных единиц в трудах писателя, обобщается на конкретные выводы, изучаемые с точки зрения национального познания. На основе высказываний М.Ж. Копейулы сформулированы особенности проявления общественных изменений в жизнедеятельности, жизненных позициях и мировоззрении народа на примерах, полученных в ходе его творчества, написанного в публицистическом жанре в творческом мире. Лингвокультурология-одна из наук, описывающая Языково-культурную информацию народной культуры и лексики людей, использующих этот язык, представляющая национальную культуру другим народам через свою речь, повышающая статус национального духа и языка, выводящая на вершину и передающая языковое наследие страны будущим поколениям, способная как создавать, так и освещать языковые свидетельства на национальном уровне. Выявление лингвокультурологических моделей в произведениях Машхура Жусупа Копейулы и написание этой научно-исследовательской работы позволяет нам глубоко изучить современную культуру, этику, эстетику, этнолингвистику и тем самым раскрыть самобытный характер народа, передать будущим поколениям всю художественность и значение языка.

Ключевые слова: творчество, наследие, языковой фонд, публицистика, лингвокультурное единство, национальное мировоззрение, национальная ценность.

Кіріспе

Зерттегілі жатқан ғылыми мақалада лингвомәдениеттанымдық бірліктер және оның түрлеріне жеке-жеке тоқталып, лингвомәдениеттанымдық көркемсөздерді лингвокультурема ретінде қарастырып, лингвокогнитивтік және прагматикалық тұрғыдан зерделейміз.

Лингвомәдениеттанымдық бірліктер дегеніміз тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін бүгінгі дәуірдің мәдени ұстанымдарына сәйкес ғылымның бір саласы деп айтуымызға болады.

Кез келген ақынның немесе жазушының көркем әдеби шығармасы ұлттық мәдениеттің қайталанбас құбылысы екені анық. Демек сол туынды арқылы автор сол ұлт тілінің құдіретін танытады. Сонымен бірге оның сыр-сиаптын, бітім-болмысын жан-жақты ашп түседі.

Демек көркем әдеби дүние сол ұлттың рухани құндылығы болып табылады. Осы тұста біз кезінде ел арасында кішкентайынын қисса-дастандарды жатқа айтып, көзге ерекше түскен Жүсіп ақынның халық арасында бүгінгі күнде нақылға, қанатты сөзге айналып кеткен шымырлы шумақтарының лингвомәдениеттанымдық бірліктері туралы айтпақпыз. «Өз қоғамында халық арасында Мәшһүр болатын бала екен», – деп таңдай қаққан Мұса Шорманұлының сөзімен Мәшһүр Жүсіп атанып кеткен М. Көпейұлының қазақтың руханият кеңістігінде өрелі ой, өрнекті тіл кестесімен өшпес із қалдырған ізденімпаз жазушыларымыздың қатарында орны оқшау [1, 14-б].

Табиғатына дарыған табандылық пен туа бітті талантының арқасында өлең жазу өнеріне бала жастан қол артқан шығармашылық тұлғаның мұрасы сан салалы. Ел аузындағы есті әңгімелер мен ауыз әдебиеті нұсқаларын жинап бастыру мәселесіне де айрықша ден қойған Мәшһүрдің өзекті ой толғамдары мақала түрінде де қалың жұртшылыққа кеңінен таралып отырды. Аса зерделі кісінің асыл қадір-қасиетін соншама терең сезіне алған Мұхтар Әуезов М.Ж. Көпейұлына былай деп баға берген: «Тек өзі шығармашылықпен айналысып қана қоймай, көне үлгілерді жазып алып, бізге дейін жеткізе алған Мәшһүрдің еңбегі қазақ әдебиеті үшін жеткілікті дәрежеде екендігін мәңгі есте сақтағанымыз дұрыс болып табылады». Үнемі қозғалыс күйіндегі уақыт керуенімен қатар құбылып отыратын заман келбетін, өмірдің сан тарау түбірлі мәселелерін, уақыт тынысы мен соған сәйкес қалыптасатын таным-түсініктердің бағытын айқындап отыратын бұқаралық ақпарат құралдары Мәшһүр заманында айрықша қанаттанғандығы белгілі.

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында лингвистикалық әдіс-тәсілдердің мынадай түрлері қолданылды: дәстүрлі сипаттама әдісі, лингвистикалық талдаудың семантикалық, этнолингвистикалық, компоненттік, сондай-ақ тілді танымдық-логикалық, логикалық-философиялық тұрғыдан талдау әдістері.

Талдау мен нәтижелер

Өмір ағысында орын алып жатқан өзекті мәселелер мен көкейкесті тақырыптарға табанды идея, бастамашыл толғамдарымен түрткі сала білген сол ілгерінді топтың көрнектісі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы да қалың көпшілікке арналған мақалаларын басылым беттерінде жариялап отырды. Көбінесе, «Дала уалаяты», «Айқап» сынды айтулы басылымдарға шығып отырған қаламгердің мақалалары тақырыптық жағынан жан-жақты, ұлттық мазмұнға бай, ең бастысы ғылыми негізділігімен құнарлы ерекшеленді. Айтылар сөздің мәйегі терең астарлы болып келетін ой-байламдардың нақтылығы, келтірілген дерек көздердің нанымдылығымен ерекшеленетін Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектері әсіресе, ұлттық сипатының басымдығымен және тарихилығымен құнды.

Бұл орайда, автор ұлт тілінің лексикалық байлығын асқан шеберлікпен ұтымды түрде пайдалана білгендігін атап кетуіміз қажет. Ол өз заманының шынайы келбетін, ұлтының мінез машығын, дәстүрлі дүниетанымын, оның өткені мен бүгінін таза ұлттық мәніндегі лингвомәдени бірліктер арқылы танытып отырды. Мәселен Мәшһүр өзінің «Баянауылдан» деп аталатын мақаласында тарихтың қалың қатпары жасырған бірталай мәнді жәйтке қозғау салатын жер-су аттары бар. Шынында, «Кең далада емін-еркін көшіп-қонып тіршілік еткен қазақ ру-тайпаларының өздері иелік ететін мекендер, оның таулары мен шың-құздары, жоталары мен шатқалдары, өзендері мен көлдері, қайнар бастаулары мен бұлақтары,

аңғарларына дейін қалыс қалдырмай ат қойып, айдар тағып отыратындығы белгілі» [2, 316-б]. Бабаларға құтты қоныс, мал-жанға нулы өріс болған сайын даланың әрбір мекенінің атауы оның дүниеге көзқарасының, интеллектісінің, тарихи жадының, тұрмыс-тіршілігінің, мәдени өресінің көрсеткіші. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының тіл қолданысындағы Көкшетау, Итемген Мамай, Қарағайлы, Ақмырзаның Қарасуы, Ереймен, Ақмола, Олжабай сөресі, Едіге сөресі, Шорман тамы, Тайбай көлі, Үшмырзаның көлі сынды тізбектеліп жатқан жер-су атауларының ұлттық мән-мазмұнымен қатар, тарихи танымдық ролі төндессіз. Бұл жердегі там - мола, бейіт мағынасында, ал сөре – бәйгеден, жарыстан озып, бұрын келген жерді белгілейтін көмбе, мәрені айтқан. [3, 311-б.]. Сонымен қатар, Ақмола – кейбіреулердің таяз түсінігіндей құбыжық атау емес, қазақ даласында кеңінен тараған Ақтөбе, Аққала, Ақкент тәрізді топоним. Бұл арадағы ақ сөзі тек түр-түстік мағынаны ғана емес, әлеуметтік символикамен шектелетін ауқымы кең «ақ», «аппақ», «адал», «қасиетті-қастерлі» деген ауыспалы метафоралық, бейнелеу мағынасында да кеңінен қолданылады. Ал Ақмола атауы болса, «қабырстан» мәнінде ғана емес, «көне мекен-жайдың орны, ата-бабалардың сүйегі жатқан қасиетті белгі, нышан» [2, 30–31-бб.].

Қазақтың ежелден келе жатқан дәстүрлі мәдениетіндегі осы жер-су атауларына байланысты ұлттық ерекшеліктің бұзылуын сырт елдердің басқыншылық әрекеттерінің салдары ретінде атап көрсеткен ғалымдардың бірі – Мекемтас Мырзахметұлы. Ғалымның айтуынша, сырт басқыншылар тарапынан бұзылған сол дәстүр жалғастығының салдарынан жер, қала, облыс атаулары сынды макротопонимикада жеке адамның атын беру жайы орын алып кеткен. Ал қазақ халқының байырдан келе жатқан қоғамдық құрылысы рулық жүйеге негізделетіндіктен, кісі атымен тек шағын ауылдар ғана аталынған.

Қазақтың өткен тарихындағы ханнан кейінгі жоғары лауазымды бедел иелерінің жайын анықтайтын лингвомәдени бірліктерге би атауының жататындығы белгілі. Қазіргі тілдік қолданыстан ысырылып қалуына байланысты мән-мазмұны көмескілене бастаған бұл атау сөз жөнінде лингвист-ғалым Р. Сыздықова: «Би сөзі негізінде ХХ ғасырдың 2 жартысындағы нақты заң термині болып саналады. Бірақ ол әр дәуірде әртүрлі мағынаға ие болып келген сөздердің бірі. Би деп Абайдың тұсындағы әрбір болыстықта сайланып қойылған заң жүргізуші адамды айтқан» деген анықтама береді [4, 160-б.].

Қазақтың сөз саптауында, әдетте, бұл атау би-шешендер деген қосарлы тіркес түрінде қолданылатындығын ескерсек, аталмыш лауазымның өзі тұлғаның жеке басына тән қасиеттермен байланысты екендігін аңғарамыз. Билік жоралғысының шешендік өнермен тығыз байланысты екендігі Ш. Уәлихановтың пікірінен де нақты көрініс тапқан. Түп қазығы түркілік өркениет дәстүрімен бекіп қалыптасқан хандық жүйенің іргесін қақыратып, соның салдарынан ұлттық рухтың әлсіреуі отаршыл патша үкіметі жүргізген саясаттың кесірі. Аталас руларды өзара атыстырып-шабыстырып, жік-жікке бөлінуге түрткі болған болыстық сайлау тәртібінің енуі қазақтың бойындағы ең ірі деген екі қасиетті көзден ғайып қылып тынды. Осы зәрулікті тереңінен сезіне білген Мәшһүр Жүсіптің бұл мәселеге қатысты қалам шалдырмауы мүмкін емес еді. Бодандық қамытында бұлқынған ұлттық рухтың трагедиялық ахуалына алаңдаған Мәшһүр Жүсіп осыған қатысты өзекжарды ой өрімін тарихи тағылымы тереңге бойлаған есті естеліктерді қалың жұртшылыққа насихаттау ісіне ерекше көңіл бөлгендігі осы бір мақаладан анық сезіледі.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының кез келген шығармаларында мақал-мәтелдердің жиі қолданылғанын байқаймыз. Мақал-мәтел ауызша дамыған әдеби тілдің ең ықшам, ең «ақылды», ертеде пайда болып, әр заманның керек етуіне қарай үздіксіз толығып отырған көркем сөз үлгісі. Мақал-мәтелдер – халықтың тұрмыс-тіршілігін, ой-өрісінің кеңдігін, логикалық пайымдау қабілеті мен өлшемдерінің тереңдігін, этикалық бағасын, эстетикалық талғамдарын бейнелейтін және осы өлшемдерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін тілдік конструкциялар. Мақал-мәтелдердің шығу уақыты мен алғашқы айтушылары белгісіз.

Сондықтан ұлт қалыптастырған бұл афоризмдер бүгінгі күнге дейін бастапқы күймен немесе сол мағынадағы ұқсас өрнектермен жетуі мүмкін [5, 109-б.].

Ұлттық дүниетанымның тереңінен орын алып, рухани мәдениетіміздің көрсеткіші саналған мақал-мәтелдер жазушы, тарихшы, фольклорист Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы шығармаларында да автордың лингвомәдени прагматикасына сәйкес қолданыс табады. Ойшылдың жинаған мақал-мәтелдері мен афоризмдерін айта кетсек. «Иесін сыйлағанның итіне сүйек сал!»; Қазақ мақалы: «Дүние бір күн бетін көрсетеді, Бір күн көтін көрсетеді...»; «Ақылы жоқтың, жақыны жоқ, тойғанға тоң жоқ»; «Қашқан түлкі қызыл көрінеді, Жалаңаштікі ұзын көрінеді»; «Жұртта қалған жөке арқан, Алып, кімді бай етеді, Қалып, кімді жарлы етеді?»; «Көңілсіз жұмыстан көтсіз бала туады»; «Сүт сүйек өсіреді, Киім көңіл өсіреді»; «Баланың жеңін ұшын жамаса, Қарыс бойы өседі»; «Аман – айтуға, Есен – естуге, Семіз – көруге!»; «Малды кісінің дұшпаны көп болады, ғылымды кісінің досы көп болады»; «Кіресі кірмей, шығасы шықпайды»; «Байлық – мұрат емес, Жоқтық ұят емес!»; «Сөз тапқанға қолқа жоқ!»; «Көшкен елдің көмеші болса, Ерулі елдің ерулігі бар»; «Әр адамның құдайы – өзінің ары»; «Тозған елді там жинар» және т.б. көптеген осы секілді мақал-мәтелдерді, нақыл сөздерді келешек ұрпаққа мұра ретінде қалдырған Мәшһүр Жүсіптің ғұламалығына тәнті боласыз [6, 10-б.].

Қазақтың тідік қорындағы «мұра» сөзінің де таза ұлттық сипатымен ерекшеленетіндігі сөзсіз. Бұл ұғымға қатысты «Атаның еккен ағашы ұрпағына сая», «Алдыңғыдан қалған мұра, кейінгіге сарқылмайтын қазына» деген мазмұндағы көрнекті ой түйдектерінен құралған мақал-мәтелдеріміз аз емес. Мәшһүрдің «Баянауылдан» атты мақаласында осы қарастырылып отырған «мұра» ұғымына қатысты Мәшһүр Жүсіптің мынадай бір мәнді ой үзігі бар: «Ғылым – пайғамбарлардан қалған мұра. Яғни, пайғамбарлардың, бұрынғы өткен хандардың, жақсылардың қылып өткен өнері – мұра. Мал бағу – байдан қалған мұра» [8, 329-б.].

Қазақ халқының мәдени өмірінің көрінісі ұлттың паремиологиялық қорынан ерекше байқалады. Өйткені қазақ паремиологиясы халық өмірінің бір көрінісі, бейнесі. Бұл көріністе ұлттық мәдени маңызы бар ақпараттардан жинақталып, ұлт менталитеті тұтастай қамтылады. Мысалы қазақта бір мақал бар: «Ер туған жеріне, ит тойған жеріне». Халық бұл мақалдың айтуын білсе де, мағынасын толық біле бермейді. Мәшһүр-Жүсіптің айтуы бойынша бұл хадис шарифпен байланыстырыла айтылған сөз. Топырақ – Адамның асыл шыққан жері, рухының өрбіп-өңдіген жері. Құдай тағаланың саналы құлының денесінің шыққан жері – топырақ. Шын жұрты, шыққан жұрты – ақырет ғаламы. Ал жалған дүниеде ішпек – құспақ үшін жүрген иттің барар жері – тойған жері екен. Ақырет жұмысын қоштап, соның жабдығын ойлайтын ер-жігіттің есі-дерті: туған жері сонда болады. Ер болмаған, ерлік ісін қыла алмаған адам – жұртта қалған жемтік өлексені қиып кете алмаған иттей болып, дүние шылығымен алданып қалады.

«Қарға табанымен басып жейді, сұңқар шашып жейді». Оның мәнісі – сұңқар: «Басқаға пайдам тисін, сарқытымды кім болса, сол жесін», - деп, жан-жағына шашып отырады екен. Сондай болғаны үшін қазақ мақалында мынадай сөз де бар: «Қарғаға – балшық, сұңқарға – талшық» дейді. Бұл мінезден алар өнеге табылады. Тіпті аралардан да өнеге алуға болады екен. Адам: «Мен дәнеме білмеймін!» деп қол қусырып отырмай, бал тышатұғын ара қалай ұя жасайды? деп араларға қарап, өнерге тырысу керек екен. Қазақ халқында: «Өнерлі өрге жүзеді!» деген сөз бар.

Қазақта бір сөз бар: «Тұрымтай екеш тұрымтай да тайлы биенің етін жейді» деген және «Бір тауыққа һәм дән керек, һәм су керек» деген. Осы сөзден де алар ғибрат бар. Оған мына бір хикаяны мысал келтірсем: Байғыз деген құс бар – кәріптікті (ғариблықты), бейшаралықты мойнына алып, таста жатады. Қайда бұзылған ойрана жай болса, сонда жатады, су ішпейді, бидай, тары жемейді, аузында көлденең тістеген қылдан да жіңішке жалғыз шөп болады. Оны да жемейді, құр тістеп жүрсе керек. «Бір нәрсені қорек қылып

жейтұғын болсам, соның қызметінде болып, бейнетке қалсам керек!» деп сол үшін ешкімнің көзіне түспейді, жанға көрінбейді. Тақ Сүлеймен пайғамбарға барша құстар қызметкер құл болғанда, ол келмеген. Сонда Сүлеймен патша:

- Не үшін маған келмейсің?! – дегенде:

- Менің жалған дүниеден керек қылған нәрсем жоқ. Сенен не іздеп келейін? - деген екен.

Бұл сөзбен құлдықтан халас болған. Адам мұны ойлап пікір қылу керек. Ұшқан құсты торға түсіретін, жүйрік аңды орға түсіретін тамақ екен. Жұтқын тамағына ие болған адам торға да түспейді, орға да түспейді. Осы күнгі адаммын деп жүрген адамдардың жауы иегінің астында болып кетті. Ол жау не десеңіз – жұтқан тамақ: жалғанда мазаққа, ақыретте азапқа түсіретін – тамақ. Тамақтан тартынған бәрінен халас (көп бәледен аулақ болу) болады.

Мәшһүр-Жүсіптің бала күнде би Мұса Шорманұлынан естіп, жазып қалдырғаны:

«Қарадан хан қойса, қасиеті болмайды.

Үлгісізден би қойса, өсиеті болмайды.

Кәлимасыз пір болса, кереметі болмайды.

Алалы тұяқ, арам мал берекеті болмайды.

Атадан қалған адал мал әрекеті болмайды»;

Бұл өлеңдегі «қарадан» дегені – қарапайым халық арасынан таңдалған хан туралы айтылады. Қай заманда болмасын хан текті, үлгілі, оқымысты әулеттен сайланып отырған және қара халық пен ханның қоғамдағы орны, қадір-қасиеті жер мен көктей болған. Кез келген билік басына келген сұлтан үлгі көрсете алатын, елді басқара алатын, көрегенді адамдар сайланып отырған. Сонымен қатар, өлең жолдарында келтірілген «алалы тұяқ, арам мал» тұрақты сөз тіркесі молшылық, тоқ тіршілік, мыңғырған мал мағынасында келеді және жинаған мал таза еңбекпен емес арам жолмен, ұрлық-зорлықпен келген болса, берекеті болмайтыны, немесе ол мал адал болып, атадан балаға мұра болып қалған болса да, маңдай термен табылған малдың әлдеқайда берекелі болатындығы айтылған [7, 104-б.].

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының көсемсөздерінде оқырманға түсінікті болуы үшін ұлттың ана тіліндегі фразеологизмдер, эпитет және теңеу секілді көріктеу құралдары қолданылады: «көңілі сүйген, қолдың кірі, әдеп көрген, хат таныған, сыр мінез, ауызға ілінген, машық қылып, қанын ішіне тарту, түгін сыртына шығару, араның ызылдағанындай, тойға келген қыздай, қолға ұстаған мұздай, көнектен шошыған биедей, шөптің басынан үріккен қойдай және т.б.». Ғалым Ербол Несіпбайұлы Жанпейісов: «Жазушы тілдегі бейнелеу құралдарын әр алуан көркемдік бояу бере пайдаланады. Бұл орайда ауызекі сөйлеу тіліндегі қарапайым сөздер де, мақал-мәтелдер де, эпитет және теңеулер де, тілдің басқа да барлық бейнелеу құралдары шығарманың жалпы идеялық, тақырыптық арқауына лайық, жаңа бір мағыналық астар алып, стильдік функциясы арта түседі» [9, 17-б.], – деп жазушының еңбектерін ерекше бағалайды.

Жалпы түркі халықтарының өмір сүру дағдысына байланысты қалыптасқан түсініктері мен құндылықтарының негізіне сан ғасырлық өмірлік тәжірибесі мен өмір сүру қалпы ғана әсер етіп қоймай, сонымен қатар әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі, діні мен наным-сенімінің де ықпалы зор. Сол себепті ана тіліміздің байлығы, даналық сөздер мен нақыл сөздердің, мақал-мәтелдердің лексикалық құрамына назар аудара отырып, бүтін бір халықтың ділі мен дүниеге деген көзқарасына қатысты құнды деректер ала аламыз.

Тарих қойнауында сұрыпталып жинақталған даналық көздері қазіргі таңда жаһандану заманында даму үстіндегі нигилистік көзқарастарға қарсы тұратын дүниелер болып табылады. Оларды талдау, зерделеу, насихаттау арқылы ұлттық мәдениетімізді сақтауға, әрі қарай өрбітуге мүмкіндіктер ашатыны анық. Бұлар қазіргі жастардың философиялық мәдениетін, ойлау деңгейін біршама көтереді. Жастарды өмірлік құндылықтар рухында

жүйелі және саналы түрде тәрбиелемей, тек материалдық игілік жолында тәрбиелеудің табысты болмасы анық. Өйткені қазіргі прагматизм – табыскерлік мүддені жоғары қоюшылық руханилықтан алшақ құндылықтарды егетіні белгілі. Тілдің дамуындағы көркемдік сипатты қадірлеу түркілік кезең үшін өте маңызды болғанын білеміз. Кез келген мәдениеттің тамыры тарих қойнауына тереңдеп кетеді. Өткен ұрпақтың рухани мұрасын игеру, тарихи жадыны қалпына келтіру еліміздің гүлденуіне, қоғамның рухани дамуына мол мүмкіндік береді. Інжу-маржандарға жататын дүниелерге философиялық пайымдаулар жасап, әрбір сөзінің мағынасын ашу, өмірмен байланыстыра тұжырым жасауға үйрету халықтың этикалық санасының деңгейін көтереді [10, 15-б.].

Салт-дәстүрге бай қазақтың бесік құда, бел құда, қалың мал, қыз айттыру сынды рәсімдері – мәдени коннотация мәніндегі этномәдени (лингво) бірліктерді құрайды. Мәшһүр Жүсіп өзінің еңбегінде қазақтың салт-дәстүрлерінің бірі – қыз айттыруға тоқталып, оған өз ойын, пікірін білдіреді. Оның айтуынша: «Кішкентай балаға жастайынан қыз айттыру мүлде қате дүние. Әркім жасы келіп, өзінің көңілі қалағанын таңдағаны дұрыс. Қазақтың ескі салты бойынша қыз бен жігіттің ата-аналарының бір-біріне берген сөздері. Тіпті, қызығы мұндай келісім жастардың бесіктегі періште шағында да жасалған. Егер қыз жақ жігіт жақтың ата-анасының айтқанына келісіп, келешекте қызымызды береміз десе, жас сәбилер атастырылды деп саналған және сол кезде қалыңмалын алатын болған. Ал өздерінің атастырылғандықтарын өсе келе білген жасөспірімдер қосылуға мәжбүр болған.

«Қазақ айтады ғой, «жақсы анадан» деп, соған қарағанда, егер анасы жақсы болса, содан туылған бала да жақсы болады. Адамның өнерпаз немесе білгір, ақылды болуына ата-анасы тікелей әсер етеді. Оның ішінде ананың тәрбиесі ерекше орын алады. Ана деген надан, ілімсіз, меңіреу біреу болса, содан туған бала қалай оңбақ?!» деген ой байламы Абай кемеңгердің көзқарасымен үндеседі. Әйел затының қоғамдағы рөлі, ұлттың кемелділігін қамтамасыз етудегі ықпалы жөніндегі ұлттық таным-түсінік осы тұста ғажап көрініс беріп тұр. Келмеске кеткен «кеңестік» тәрбиенің әсерімен «Қазақ қоғамында әйел заты төмен саналған. Совет заманы орнағанға дейін қазақтар қыз-келіншектерді қорлап, теңдік бермеген. «Әйел теңсіздігі» дейтін түсінік соған байланысты туындаған...» [8, 30-б.], деген сықылды жаңсақ түсінікті күні бүгінге дейін малданып келе жатқандығымыз жасырын емес. Ал Мәшһүр Жүсіптің пікіріне назар салар болсақ, бұл ұғым-түсінігіміздің біздің ұлттық дүниетанымымызға ешқандай қатысы жоқ, тіпті шындыққа жанаспайтынын етене сезінеміз. Керісінше, әйел заты – ұрпақ тәрбиесінің ұйтқысы, отбасылық берекенің бапкері, өнегенің өрісі ретінде қоғамдағы әлеуетті күш ретінде бағаланғандығы жақсы ашылған. Осы келтірілген ой түйіннің барысынан қазақтың ұлттық дүниетаным моделіндегі өзіндік сипат пен құндылықтардың жайын пайымдау қиын емес. Көшпенді тұрмыс-тіршілік жағдайында ен даланы еркін мекендеген қазақ тербелген желдің ескенінен, жөңкілген бұлттың көшкінінен, ұшқан құстың қанат қағысынан тағысын тағы айнала қоршаған ортаның тыныс-тіршілігінен жаратылыс заңдылықтарын жазбай тани білген пайымы парасатты халық. Бұл туралы ғалым Ж. Манкеева: «Табиғаттың айтқанына, жағдайына икемделу – адамзаттың асыл қасиеттерінің бірі. Халық пен қоршаған ортаны бірдей ұғым деп қарау, әсіресе, қазақ мәдениетін, психологиясын түсіну үшін өте керекті нәрсе», – дейді. Сондықтан да қозғалыс заңы күн жүйесіне бағындырылған табиғаттың тылсым болмысындағы адам затымен арадағы үйлестік қазақтың сөз өнерінде поэтикалық образдар жүйесін құрап жатыр. Мәшһүр Жүсіп өзінің «Қазақ шежіресі» деп аталатын шығармасында: «Қазақ халқында айтарлықтай анық бір шежіренің жоқтың қасы. Оқу-тоқуды да керек қылмай, көшіп-қонып жүре берген. Енді сол білімнің-ғылымның жоқтығынан әдебиетте ойып орын алатындай қандай да бір шежіре де жоқ. Естіп алғанын әрқашан жадында сақтайтын, құлағына құятын, көкірегі ояу, білімді кісілер де болған. Сөндай жандардың айтуыменен көкірегі хат, естігені, көргені жат болған қариялар кейінгі ұрпаққа ауыздан-ауызға жеткізу арқылы нақыл сөздерін, өсиеттерін қалдырған», – деп тарихтың қалың қатпары жасырған бірталай мәнді жайтқа қозғау

салатыны бар. Адам баласына бойдағы нәрін беретін әйелдің – анаға, көктен қуат нұрын сіңіретін күнді – атаға теңеудегі ұлттық дүниетаным айшықтары соның айғағы. Олай болса, әйел – жер бетіндегі тіршіліктің ұйтқысы деген ұлағатты ұғым түсінікті жаңғыртуда Мәшһүр Жүсіп ой толғамының мәні зор. Бұл ретте ғұламаның тағы бір ой тұнбасының мәнісі, өнер-ғылым лингвомәдени бірліктері былай болып келеді: «Адам баласына өлгенде сүйегімен бірге кететін, өз басына біткен өнерінен артығының мүлде қажеті жоқ. Өнеріміз мұсылмандікі не орыстікі болсын, ғылым үйренуді парыз деп санау керек. Ғылымсыздықтан келген нәрсенің құны да жоқ, ілім-білім үйреніп, көзі ашықтар қатарынан болуға ұмтыл. Өнерлі болған кісі өнерін шашып, жұртшылыққа үйрету арқылы ғана өнерпаз болады. Ғылым бұл ер мен әйелге теңдей керек нәрсе. Кейбір адам «Әйел адам ұстаз болып оқушыны ғылымға үйрете ала ма?» Әйел баласын білімді қылудың бізге керегі қанша?» деп ойлайды. Жоқ, негізінде олай емес. Ойлап қарасаңыз, ер азаматтың білімді болғанынан әйел адамның ғылымының пайдасы көп. Өйткені, үйде отырса да келешек ұрпақты тәрбиелеуші, оның ғылымының, өнерінің пайдасын өзінен туған балалары көреді». Жалпы «соцреализм» әсерімен енген жасанды таным түсініктен ой санамызды толыққанды түрде тазалап, жадымызды жаңғыртуда Мәшһүр Жүсіптің осы мәндес ой тумаларын турасынан талғап, тереңінен талдау жүргізудің қажеттілігін сезініп отырмыз.

Сөз басында айтқанымыздай, бала жастан өлең жазумен айналысып, тәжірибе жинақтай келе туған халқының ұлттық сөз қорының сөлін бойына бар қуат-нәрімен сіңіре білген Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының рухани-шығармашылығы аса күрделі құбылыстардың қатарына жатады. Оқырманның ой-санасын баурап, жадыға қиындықсыз орнығатын ой оралымдарының үйлесімділігімен, астары қалың тұрақты тіркестер мен көркемдеуіш элементтердің өрілу шеберлігімен, сан тарау таным сабақтастықтарының жүйелілігімен ерекшеленетін көріктеу құралдарының ұтымды қолданысы ғұлама-ойшыл Мәшһүр Жүсіп қолтаңбасының ен таңбасы. Бұл тұжырымымызды мәшһүртануға байланысты З. Қабдоловтың: «Ата-бабаларымыз тарихи тұлғаны, қоғам қайраткерлерін көзі тірісінде де, о дүниеге кеткен соң да сыйлай білген. Бүгін біз жыр етіп айтып отырған Мәшекең де солардың қатарынан. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектерінің танылып, таралуы тек Баянауылмен ғана шектелмейді. Өз басым 80-жылдардың басында этнографиялық экспедицияда жүргенде Омбы қазақтарының қолынан талай қолжазбаларын, суретін көріп едім. Зерттеушілер бұл тұлғаның осындай жақтарын да тереңірек ашып зерттесе құба-құп. М.Ж. Көпеев тек әдебиетшілер үшін ғана емес, тарихшылар үшін де көп мұра, біршама дерек қалдырды. Өкінішке қарай, біз оны әлі толық игере алмай жатырмыз. Біздіңше, «Жаңа жолдағы» Мәшһүр Жүсіп кесенесі Баянауыл – Екібастұз аймағындағы үлкен мәдени-рухани орталық болып қалыптасуы керек. Мәшһүр кесенесінің шырақшылары елді ислам нұрына бөлеп, діни білім беріп отырса, артық болмас еді. Сондай-ақ, Павлодар немесе Астана қаласында Мәшһүр Жүсіп Көпеевке арналған мұражай-үйі ашылуы керек деп есептеймін» [11, 245-б.], – деген пікірі де қуаттайды.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, есімі бүкіл қазақ даласына танысмал болған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының адам рухын асқақтандыратын туындыларындағы ұлттық негізді құндылықтардың танымдық мәні орасан екеніне көз жеткіздік. Оның еңбектеріндегі лингвомәдени бірліктер автор тіліндегі ұлттық діл, ұлттық менталитет, ұлттық көзқарас пен ұлттық ойлау жүйесіндегі интеллектуалдық әлеуеттің жайын кеңінен көсіле танытады. Ғұламаның шұрайлы стильдік қолданысындағы кеңінен қолданылған эпитеттер, теңеулер, ұлы даланың паремиялогиялық қорындағы рухани мұралар, бір жағынан, өр тілдің өрнек бояуын, ұлттық ерекшелігін, қайталанбас қасиетін танып білуге, екінші жағынан, ұлттық кодты, ұлттық болмыстың ерекше қасиеттерін ашуға, жастарға патриоттық тәрбие беруде айрықша мүмкіндік берері сөзсіз. Халық даналығының мән-мағынасын, қолданылуын өсіп

келе жатқан әр жас ұрпақ біліп өсуі қажет. Танымдық, аргументтік, тәрбиелік қырларымен де құнарға бай Мәшһүр Жүсіп рухани шығармашылық мұрасын игеруде ұлттық мән-мазмұндағы лингвомәдени бірліктерді негізге ала отырып, халқымыздың талай жылдар тезінде қайрандап қалған ұлттық сападағы ғылыми ой кеңістігін, ұлттық санасын жаңғырту мәселесі бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп білеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Мәшһүр Жүсіп Көпеев / Құраст.: С.Е. Нұрмұратов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев. – Алматы: ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
2. Жанұзақ Т. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. – Алматы: Сөздік-словарь ЖШС, 2010. – 356 б.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 13-том / Құраст.: А. Фазылжанова, Н. Оңғарбаева, Қ. Ғабитханұлы және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2010. – 752 б.
4. Сыздық Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы: Арыс, 2014. – 613 б.
5. Ершаева А.Р., Ескеева М.Қ. «Қорқыт ата» кітабындағы адамға қатысты паремиялардың қазақ тілінде сақталуы мен дамуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 107–115.
6. Абдуллаева Қ.М. М.Ж. Көпейұлы публицистикасындағы лингвомәдени бірліктер // Ш. Уәлиханов атындағы КМУ хабаршысы. Филология сериясы. – 2019. – №4. – Б. 6–11.
7. Көпейұлы М.Ж. Көп томдық шығармалары. 2-том. – Алматы: Алаш, 2003. – 432 б.
8. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 13-том. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2018. – 385 б.
9. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы: Ғылым, 1968. – 265 б.
10. Қосымова Г.С. Абайдың толық адам тұжырымының бастау көздері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 7–19.
11. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.

REFERENCES

1. Mashhur Jusip Kopeev [Mashhur Zhusip Kopeyev] / Qurastyrushylar: S.E. Nurmuratov, B.M. Satershinov, A.D. Shagyrbayev. – Almaty: QR BGM GK Filosofia, saiasattanu jane dintanu instituty, 2013. – 359 b. [in Kazakh]
2. Januzaq T. Tarihi jer-su attarynyn tuptorkini [The origins of historical land and water names]. – Almaty: Sozdik-slovar JShS, 2010. – 356 b. [in Kazakh]
3. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of Kazakh literature]. On bes tomdyq. 13-tom / Qurast.: A. Fazyljanova, N. Ongarbaeva, Q. Gabithanuly jane t.b. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy, 2010. – 752 b. [in Kazakh]
4. Syzdyq R. Abai jane qazaqtyn ulttyq adebi tili [«Abai and the Kazakh national literary language» in the Kazakh Language]. – Almaty: Arys, 2014. – 613 b. [in Kazakh]
5. Ershaeva A.R., Eskeeva M.Q. «Qorqyt ata» kitabyndagy adamga qatysty paremiialardyn qazaq tilinde saqtaluy men damuy [Development and Preservation of Proverbs about a Person in the Book of «Korkyt Ata»] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3(125). – B. 107–115. doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.09 [in Kazakh]
6. Abdullaeva Q.M. M.J. Kopeiuly publicistikasyndagy lingvomadeni birlikter [The linguistic-cultural unit in M.ZH. Kopeev s publicistic writing] // Sh. Ualihanov atyndagy KMU habarshysy. Filologiiia seriiasy. – 2019. – №4. – B. 6–11. [in Kazakh]
7. Kopeiuly M.J. Kop tomdyq shygarmalary [Multi-volume works]. 2-tom. – Almaty: Alash, 2003. – 432 b. [in Kazakh]
8. Mashhur-Jusip Kopeiuly. Shygarmalary [Works]. 13-tom. – Pavlodar: «EKO» GOF, 2018. – 385 b. [in Kazakh]
9. Janpeiisov E. Qazaq prozasynyn tili [The language of Kazakh prose]. – Almaty: Gylym, 1968. – 265 b. [in Kazakh]
10. Qosymova G.S. Abaidyn tolyn adam tujyrymynyn bastau kozderi [Sources of Abai's «Perfect Man» Concept] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3(125). – B. 7–19. doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.01 [in Kazakh]
11. Qabdolov Z. Soz oneri [Jeweler of the word]. – Almaty: Sanat, 2002. – 360 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 801.3; МҒТАР 16.21.65

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.08>**Қ.Қ. ЖАМБУЛОВА**

*М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Петропавл қ.), e-mail: kusni-82@mail.ru*

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ТІЛДЕРІНІҢ ТҮСІНДІРМЕ СӨЗДІКТЕРІНДЕ КӨРСЕТІЛГЕН НЕГІЗГІ ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРДІҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СИПАТТАМАСЫ

Аңдатпа. Шартты белгілер – сөздің табиғатын айқындайтын басты тілдік компоненттердің бірі. Шартты белгі қолданылмайтын сөздік болмайтындығы баршамызға мәлім. Сөздік жасау тәжірибесінде шартты белгілердің қолданылуы лексикографиядағы үлкен жетістік болғаны анық. Лексикографияда *шартты белгінің* (условный знак, conditional note) қызметі зор. Сөздіктердің бәрінде де белгілі бір дәрежеде семантикалық, стильдік, функционалдық, т.б. шартты белгілер кездесіп отырады. Жалпы шартты белгілердің құрамына таңба, сөзбелгі, стильдік белгі, сілтеме терминдері кіреді. Қазіргі таңда әр тілдердегі түрлі типті сөздіктердің қай түрін болмасын шартты белгілерсіз көзге елестете алмаймыз. Мысалы, қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігінде де шартты белгілер молынан қолданылады. Атау сөздердің сыр-сипатын ашуда, олардың мағыналарын толықтыруда шартты белгілердің түсіндірме сөздіктегі атқаратын рөлі орасан зор.

Зерттеу барысында қазақ, орыс ғалымдары мен ағылшын ғалымдарының шартты белгілерге берген анықтамалары мен жіктеліміне тоқталып, шартты белгілердің түрлері, атап айтар болсақ, сөзбелгі, стильдік белгі, таңба, сілтеме қарастырылды. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздігінде шартты белгілердің әр түрінің берілісіне мысалдар келтіріле отыра, талдау жасалып, өзіндік ерекшеліктері мен ұқсастықтары айқындалды.

Кілт сөздер: лексикография, шартты белгі, таңба, сөзбелгі, стильдік белгі, сілтеме, түсіндірме сөздік.

K.K. Zhambulova

*Senior Lecturer of M. Kozybayev North Kazakhstan University
(Kazakhstan, Petropavlovsk), e-mail: kusni-82@mail.ru*

Comparative Characteristics of the Main Symbols Indicated in the Explanatory Dictionaries of the Kazakh and Turkish Languages

Abstract. Conditional notes are one of the main language components that determine the nature of the word. We all know that there is no dictionary that does not use a conditional note. Obviously, the use of *conditional notes* (шартты белгі, условный знак) in the practice of lexicography was a great achievement of lexicography. In lexicography, the function of a

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жамбулова Қ.Қ. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде көрсетілген негізгі шартты белгілердің салыстырмалы сипаттамасы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 97–107. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.08>

*Cite us correctly:

Jambulova Q.Q. Qazaq jane turik tilderinin tusindirme sozdikterinde korsetilgen negizgi shartty belgilerdin salystymaly sipattamasy [On the Use of Conditional Notes in Explanatory Dictionaries of Kazakh and Turkish Languages] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 97–107. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.08>

conditional note is great. All dictionaries have a certain degree of semantic, stylistic, functional, etc. symbols are encountered. Common conventions include the terms symbol, label, conditional note and reference. Today we cannot represent different types of dictionaries in different languages without conditional notes. For example, in the explanatory dictionary of the Kazakh and Turkish languages, conditional notes are often used. Conditional notes play an important role in revealing the meaning of headwords, in supplementing their meanings.

The study focuses on the definitions and classification of conditional notes by Kazakh, Russian and English scientists, and also considers the types of symbols, in particular, dictionary, stylistic symbols, symbols, links. The explanatory dictionary of the Kazakh and Turkish languages analyzes and reveals features and similarities, giving examples of different types of symbols.

Keywords: lexicography, conditional note, litter, stylistic symbol, reference, explanatory dictionary.

К.К. Жамбулова

*старший преподаватель Северо-Казакхстанского университета имени М. Козыбаева
(Казакхстан, г. Петропавловск), e-mail: kusni-82@mail.ru*

Сравнительная характеристика основных условных знаков, отраженных в толковых словарях казахского и турецкого языков

Аннотация. Условные знаки являются одним из основных языковых компонентов, определяющих характер слова. Все мы знаем, что не существует словаря, в котором не используется условный знак. Очевидно, что использование условных знаков в практике лексикографии было большим достижением лексикографии. В лексикографии функция *условного знака* (шартты белгі, conditionalnote) велика. Все словари имеют определенную степень смысловой, стилистической, функциональной и т.д. встречаются символы. Общие условные знаки включают термины символ, помета, стилистический символ и ссылка. Сегодня мы не можем представить разные типы словарей на разных языках без условных знаков. Например, в толковом словаре казахского и турецкого языков часто используются условные знаки. Условные знаки играют важную роль в раскрытии значения заглавных слов, в дополнении их значений.

В исследовании основное внимание уделяется определениям и классификации условных знаков казахскими, российскими и английскими учеными, а также рассматриваются виды символов, в частности, словарные, стилистические символы, помета, ссылки. Толковый словарь казахского и турецкого языков анализирует и выявляет особенности и сходства, приводя примеры разных видов символов.

Ключевые слова: лексикография, условный знак, помета, стилистический символ, ссылка, толковый словарь.

Кіріспе

Шартты белгілердің құрамына *сөзбелгі, стильдік белгі, таңба, сілтеме* терминдері кіреді. Сөздікте түрлі символдық таңбалар, ерекше түрде жазылған қаріптер, ерекшеленген жазу түрлері және т.б. түрлі метатілдік әдіс-тәсілдер қолданылады. Әрине, мұндай техникалық мүмкіндіктердің лексикография тәжірибесінде әуел баста болмағандығы белгілі. Мысалы, Қазан төңкерісіне дейінгі уақытта жарық көрген қазақ сөздіктерінде мұндай қосалқы тәсілдер ретінде тыныс белгілері пайдаланылса, сөзбелгілер өте сирек қолданылды. Ертедегі лексикографиялық еңбектерде олардың мүлде болмағандығы айтылып жүр. Ғалым Л.П. Ступин бұл жайында біраз деректер келтіреді. Ғалымның жазуы бойынша, ортағасырлық ағылшын лексикографы Джон Буллокар өзінің 1616 жылғы «An English

Expositor» атты сөздігінде көне сөздерді белгілеуге алғаш рет жұлдызша белгісін пайдаланады. Ал сөздікші Эдвард Филипс 1658 жылғы өз сөздігіндегі «нашар» сөздерге + белгісін қояды. «Қазіргі сөздіктерде түрлі таңба (знак, symbol), белгілер молынан қолданылады. Мысалы, сөздің транскрипциясын басқа қаріп (литера), шрифт түрлерімен квадрат жақшада [] беру, дыбыстың сапасын білдіретін алуан түрлі таңбалар, сөз мағыналарының ара қашықтығын көрсету үшін қолданылатын рим және араб цифрлары, мағыналық реңкті беретін / және // фразеологизмді білдіретін ромб және т.б. таңбалар сөздікте қарастырылатын бірліктердің жан-жақты сипатталуына қызмет етеді.

Сөздікте пайдаланылатын сөзбелгілерді, сондай-ақ түрлі таңбалар мен символдар құрамын әлемдік лексикография тәжірибесінде қолданылып жүрген символ, таңба, сөзбелгілермен салғастыра, салыстыра отырып зерттеудің қажеттігі анық жайт. Лексикографияда қолданылатын шартты белгілерді зерттеуші ғалымдар, мысалы, Ахманова О.С., Ступин Л.П. және т.б. олардың сөздік бірліктің қосалқы семантикалық-функционалдық сипатын ашуға қызмет ететін «қосалқы семантикалық-функционалдық белгілер» болып табылатындығын жазған. Ғалым А.Е. Карпович: «Лексика-стилистикалық және грамматикалық-функционалдық белгісөздер де сөздің мағынасын ашатын элементтер қатарына қосылады» дейді [1, 19-б.].

Ал қазақ лексикографиясын зерттеуші ғалым М. Малбақов жалпы термин ретінде өткен ғасырдағы қазақ лексикографиясында кеңінен қолданылатын *шартты белгі* терминін қолдануды жөн көреді. Себебі оның құрамына сөзбелгілер де, алуан түрлі сандар мен арнаулы таңбалар түріндегі шартты белгі, таңбалар да кіреді. Осы екеуінің жинақты ұғымын белгілеуге қолданған дұрыс деп есептейді [2, 63-б.]. Сөзбелгілер мен шартты белгі, таңбалардың сөздік түзудегі атқарар қызметіне толық талдау жасау – қазіргі кезеңдегі лексикографиядағы өзекті мәселелердің бірі. Мақаланың мақсаты – қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде қолданылған шартты белгілердің таңбалық-мағыналық салыстырмалы сипаттамасын беру.

Зерттеу әдістері

Зерттеуде негізінен дәстүрлі сипаттама, жинақтау, салыстырмалы әдістерге басымдылық беріледі. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» 2 томдық (1-том, 1959), «Қазақ тілінің сөздігі» (1999), «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» (2008), «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» 15 томдық (2011, 3-том, 4-том, 7-том, 8-том.), «Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі» (2013), «Türkçe sözlük» (1998. I, IIşık), «Misalli Büyük Türkçe Sözlük» (2010), «Türkçe Sözlük» (2011, 2012) атты туыстас тілдердің түсіндірме сөздіктерінен мысалдар алынып, оларға талдау жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ лексикографиясы мен түрік лексикографиясында шартты белгілер молынан қолданылады. Шартты белгілердің негізгі бір түрі – *сөзбелгіге* тоқталар болсақ, сөзбелгі – біршама қысқаша көлемде сөздік тұлға туралы пайдалы ақпараттың едәуір көлемін ұсынуға мүмкіндік беретін лексикографиядағы көмекші құралдардың бірі. Әрбір сөздікте шартты қысқартудың өзіндік формасы бар сөзбелгі жүйесі қолданылады.

Кеңес үкіметі дәуіріндегі тіл білімінде сөзбелгіге берілген анықтама мынадай: «Сөзбелгі (помета) деп басым бөлігі қысқартылған немесе шартты (символдық) жазбаға келтірілген және не аударылатын сөздің немесе сөз тіркесінің, не оның аударылатын баламасының қандай да параметрлерін сипаттайтын, не сөздің аударылған және аударылатын бірліктері арасындағы қатынастарды сипаттайтын сөзді (сөз тіркесін) атайды» [3, 7-б.].

Ресейлік тілші О.С. Ахманова «Лингвистикалық терминдер сөздігі» еңбегінде: «Қысқартым белгілерінің белгілі бір орныққан жүйесін пайдалану, сөздер туралы әртүрлі

деректер келтіру жолымен басылымның көлеміне айтарлықтай әсер етпей-ақ ақпардың көлемін кеңейтуге қызмет жасайтын лексикографиялық тәсіл» деп анықтама береді [4, 276-б.].

Сөздіктегі сөзбелгілердің атқаратын қызметі жайлы айтар болсақ, лингвистикалық энциклопедиялық сөздікте: «Сөзбелгілер сөздердің стилистикалық деңгейін нақтылай түседі (*қарап., ауызекі, поэт., кітаб.*), сөздің экспрессивті бояуын (*вулг., күлк.*), қолданылу жиілігін (*сирек*), функционалдық-кәсіби қолданым аясын нұсқайды, сөздің семантикалық сипатын (*ауыс.*), қазіргі тілге қатысын (*көне, жаңа*), т.б. жақтарын көрсетеді» деген сипаттама беріледі [5, 463-б.].

Лексикограф В.В. Морковкин сөзбелгілерді мынадай түрлерге бөледі: *грамматикалық* (өткен ш.), *лексикалық* (адам туралы, адамға қатысты, көлік туралы), *семантикалық* (ауысп.), *стилистикалық* (соның ішінде функционалды стильдік, эмоциялы-экспрессивтік және хронологиялық (сөйл., жоғары, ресми, арн., хим., эзіл., ирон., еск., тар., неол.), статистикалық (сирек, әдетте, аз қолд. т.б.) *тыйым салушы:* (қолданымы шектеулі), тек (жекеше) т.б. [6, 45-б.].

М. Малбақов сөздік тұлғаларға қойылатын этимологиялық, грамматикалық, стильдік, т.б. белгілерді *белгісөз* деп атауды жөн көреді. *Сөзбелгілер* туралы пікірлерді қорыта келіп, келесідей төрт түрге топтап, қарастырған: *семантикалық сөзбелгі, терминологиялық сөзбелгі, грамматикалық сөзбелгі, бағамдық (стильдік) сөзбелгі* [2, 68-б.].

Семантикалық сөзбелгі негізінен сөздік тұлға білдіретін мағыналардағы ерекшеліктерді айқара ашып көрсетуде қолданылатындықтан түсіндірме сөздіктердің макроқұрылымының элементі болып саналады. Тіптен кірме сөздердің өзі келіп енген тілінің заңдылықтарына сай тұлғалық және мағыналық тұрғыдан меңгерілуі барысында бастапқы мағынасының шегін тарылтуы немесе кеңейтіп, бірнеше мағынада жұмсалуды мүмкін. Түсіндірме сөздіктерде кірме сөзге толыққанды мағыналық сипаттама берілуі де орын алады. Бұл қабылдаушы тілдің кірме сөзді толықтай игермегенін танытады. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде кірме сөздерге олардың қай тілден енгендігін көрсететін этимологиялық сипаттағы сөзбелгі түрі (*ир., ар., монғ., ор., ағ., т.б.*) қолданылады. Мысалы:

АЛЛА [ар.الله] зат. діни. *Барша жанды-жансыз дүниенің, галамның иесі, ешкімнен туылмаған, ешкімді тумаған, құдіретті күш, 18 мың галамды, қиямет-қайымды, осы дүние мен о дүниені, күллі әлемді жаратушы, Құдай адамның табынатын раббысы...* [7, 73-б.].

Allah *öz. a. Ar. 1. Tanrı. 2. mec.* Allah sözcüğü kimi ad tamlamalarında tamlanan sözcüğü güçlendirir: *Allahın tembeli. Allahın kırkı. Allahın ayazında ...* [8, 68-б.].

ВОЛЕЙБОЛ [ағылш. volleyball] зат.спорт. *Қолдон* (*донты қарсыластар жағына керме тордан асыра ұрып, жерге түсіру үшін бәсекелесетін командалық спорт ойыны*) [7, 311-б.].

voleybol, -lu is. (*vole'ybol*) *İng. volleyball sp.* Altışar kişilik iki takım arasında, bir alan otarasında gerilmiş olan ağ üzerinden bir topun karşılıklı olarak elle oynanması oyunu [9, 2351-б.].

ВАГОН [франц. wagon] зат. көлік. *Жолаушыларды немесе әртүрлі жүктерді тасу үшін рельсті жолмен қозғалатын доңғалақты көліктің құрамдас бөлігі.* Жолаушылар таситын *вагондардың* барлығы және жүк таситын *вагондардың* біразы автоматты тежеуішпен қатар қолтежеуішімен де жабдықталған (ҚҰЭ). ... *Вагонның* доңғалақтары, Әніне басты жаттанды. Жат елдің жанған оттары, Қалжырап артта қап қалды (М. Мақатаев, Шығ.) [10, 202-б.].

Vagon is. *Fr. vagon<İng.* Yük ve yolcu taşımakta kullanılan, lokomotifin çektiği demir yolu arabası: «*O, biraz sonra bineceği vagonun önünde duruyor ve ... el sıkışarak veda ediyordu.*» - *Y.K. Karaosmanoğlu* [9, 2326-б.].

Илхан Айверді өзінің еңбегінде: «Сөздіктегі барлық сөздерге этимологиясы берілді, бұл орайда этимологиясы табылмаған немесе күдікті сөздер үшін ескертулер жасалды. Алайда бұл этимологиялық сөздік емес» деп жазған [11, 6-б.].

Атау сөздің терминдік мәнде жұмсалатынын көрсететін терминологиялық сөзбелгілер, әдетте, сөздіктің макроқұрылымының құрамында қарастырылады. Дегенмен ғылым салаларын белгілейтін терминологиялық сөзбелгілерді В.В. Дубичинский функционалдық-стильдік қатарға қосып, ішкіқұрылымның элементі ретінде қарастыруды жөн көреді [12, 158-б.]. Біздің ойымызша, бұл өте орынды, себебі олар қандай да бір лексеманың ғылыми стильге, яғни тілдің функционалдық стильдерінің біріне жататынын көрсетеді. Туыстас тілдердің түсіндірме сөздіктерінде белгілі бір ғылым саласына қатысты терминдердің мағынасын түсіндіруде азды-көпті айырмашылық байқалады. Егер қазақ тілінде терминнің толық ғылыми анықтамасы беріліп отыратын болса, түрік тілінде қысқаша түсініктемесі беріліп отырады. «Тіл, әдебиет, тарих, өнер, т.б. ғылым терминдерінің жаңадан ұсынылған кең таралған терминдері енгізілді. Алайда бұл терминдер күнделікті өмірде қолданылмағандықтан, түсіндірмелері келтірілді» [11, 10-б.].

Мысалы:

ВИТАМИН [лат. *vita*] зат. **1.** мед. *Дәрумен (азғаның бірқалыпты тіршілігі үшін аса қажет органикалық зат)*. Бірсыпыра ағаштар мен бұта тұқымдарының жемістерінде көптеген *витаминдер* болады және дәрі жасау үшін пайдаланылады (М. Ерлеспесов, Суарм. егіншілік)... **2.** фарм. *Дәрумендерден тұратын дәрі-дәрмек*. Қазақстанда әлі толық пайдаланылмай жүрген эфир, май, тері илеуге керекті заттар, сабын, *витаминдер*, дәрі-дәрмектер, алколоид, т.б. алуға болатын көптеген пайдалы өсімдіктердің ұшы-қиыры жоқ тоғайлары бар (Қ. Сәтбаев, Қазақстан)... [10, 233-б.].

vitamin *a. Lat. dirb.* Hayvansal metabolizma için gerekli olan ve organizmaya besin ya da ilaç olarak dışarıdan sağlanan biyokatalizör madde [8, 1808-б.].

МОЛЕКУЛА [лат. *moles*] зат. физ. *Заттың химиялық қасиеттері сақталатын ең кішкентай бөлшегі*.

Молекула конфигурациясы. хим. *Циклдік немесе хиральдық элементтің қос байланысқа орай алғандағы орын басушыларының кеңістік орналасуы*. **Молекулалардың көлемдік саны.** хим. *Молекула концентрациясы*. **Молекулалар концентрациясы.** хим. *Компоненттің молекулалар саны арқылы өрнектелген концентрация* [7, 937-б.].

molekül *is. Fr. moléculekim.* **1.** Element veya birleşikleri oluşturan ve onların özgül niteliklerini gösteren en küçük birim, madde. **2.** (*fiziksel kimyada*) Bir veya birkaç atomun birleşmesinden oluşan, birkaç çekirdek veya elektronlu yapı. **3. тес.** Bir bütünün en küçük parçası [9, 1573-б.].

Сөздікте берілген сөздің семантикалық-функционалдық сипаттамасы толық болу үшін оның стильдік және хронологиялық белгілері, эмоционалдық-экспрессивтік ерекшеліктері, қолданылу аясы жайында түсінік берілуі керек. «Сөздің стильдік бояуы лексикалық мағына элементтерінің бірі болғандықтан, мұндай белгілер сөздің семантикалық сипаттамасын толықтыруға қызмет етеді» дейді М. Малбақов [2, 64-б.].

Туыстас тілдердің, яғни, қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде сөздің әртүрлі стильдік бояуын көрсету үшін бірнеше белгі қойылады. Мысалы, қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде *алғыс, әзіл, бата, бейпіл сөз, дөрекі, тұрпайы сөз, келемеж (ирон.), кекесін, құрметтеу, мысқыл, сүйсіну, қарғыс, менсінбеу, еркелету, жақтырмау, жағымсыз, реніш, тілек* деген субъективті көзқарасты білдіретін сөздер арнайы сөзбелгілермен ажыратылады. Мәселен, 2011 ж., 2013 ж., бір томдық пен он томдық сөздіктерде алғыс сөз – алғ., бата – бата., жағымсыз – жағымсыз., жақтырмау – жақтырмау., кекесін – кекесін., келемеж – келемеж., қарғыс – *қарғ.*, менсінбеу – менсінбеу., мысқыл – мысқыл., реніш. – реніш, сүйсіну. – сүйсіну, тілек – тілек., сыпайы сөз – *сып.*, эмоциялық сөз – эмоц., экспрессивті – экспр., анайы сөз – *ан.* немесе **анайы** (қалың қаріппен), дөрекі, тұрпайы сөз – *дөр.* деп белгіленген. Әлеуметтік қолданысы шектеулі бейәдеби қарапайым элементтер *қарап.* белгісі арқылы беріледі. Мысалы:

АҒАЖАН зат. экспр. Туған ағасына немесе жасы сол тұстас жақсы көретін адамына құрметтеу мәнінде айтылатын қаратпа атауыш [7, 25-б.].

АЛТЫНЫМ эмоц. Ең сүйікті, қадірлі, құрметті, қимас адам дегенді білдіретін атауыш сөз [7, 77-б.].

АҢҚЫЛДАҚ сын. **1.** Арамдығы жоқ, ақкөңіл. **2. жағымсыз.** Дарақы, сөздің мәнісіне бара бермейтін. **3.** Даусы қатты шығатын. **4.** Қонақжай, молқолды [7, 90-б.].

АТАУ-КЕРЕ зат. **1.** діни. Адамның өлер алдындағы ең соңғы асы. **2.** ауыс. сөйл. Тамақ, ас. **Атау-керенді ішкір [жегір]. қарғ.** өлім халіне ұшырағыр [7, 119-б.].

ПАЙДАСЫМАҚ зат. мысқыл. Пайдаға ұқсас, болмашы пайда [7, 1046-б.]

НЕТКЕН қаран. Негылған, өзгеше, қандай [13, 617-б.]

Түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде де сөздің әртүрлі стильдік бояуын көрсету үшін арнайы сөзбелгілер қолданылады. Мәселен, кекесін мәнді дегенді білдіретін *alay yolucөзіне* – *alay*, тұрпайы мәнді дегенді білдіретін *hakaret yollu* сөзіне – *hkr.*, дөрекі сөз дегенді білдіретін *kaba konuşmada* – *kaba*, әзіл-қалжың мәнді дегенді білдіретін *şaka yolu* сөзіне – *şaka* сөзбелгілері қойылады. Мысалы:

acıklar livası a. *alay* İş gücü olmayan, boşta kalan kimse. **Acıklar livası olmak** *alay* işsiz ve kazançsız kalmak [14, 18-б.].

eşekbaşı is. *Kaba* Yetkisi önemsenmeyen, gücünü gerektiği gibi göstermeyen kimse: «*Sen necisin? Eşekbaşı mısın bu sınıfta?*» - R. İlgaz [15, 734-б.].

bokluk a. kaba 1. Pislik. **2. mec.** Kötü durum: *Bu işin sonunda bir bokluk çıkacak. O adamın bokluğu var* [8, 251-б.].

düldül a. 1. esk. Hz. Ali'ye Peygamber tarafından armağan edilen katırın adı. **2. (şaka)** Kötü at. **3. (şaka)** Eski otomobil [15, 494-б.].

kavat is. *Ar. kavvād hkr.* Yolsuz, yasa dışı veya gizli, cinsi birleşmelerde aracılık eden erkek, pezevenk [9, 124-б.].

Қазіргі кездегі сөздіктерде түрлі **таңба** (знак, symbol), белгілер молынан қолданылады. Мысалға алатын болсақ, сөздің транскрипциясын шрифт түрлерімен квадрат жақшада беру ([ ]), дыбыстың сапасына берілетін (: * ^ _ ‘ ‘) т.б. алуан түрлі таңбалар, фразеологизмді білдіретін ромб (◇) пен мағыналық реңкті беретін сызықшалар (| және ||), сөз мағыналарының ара қашықтығын көрсету үшін қолданылатын араб және рим цифрлары және т.б. атап өтуге болады. Сөздің білдіретін нақты мағыналарын емес, сөздікте қарастырылатын бірліктердің жан-жақты сипатталуына қызмет ететін шартты белгілердің түрі – **таңбаларды** сөздіктің ішкі құрылымының элементі деп есептуге болады.

Туыстас тілдердің, яғни қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде синтаксистік байлаулы мағынадағы тұрақты тіркестерді, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді көрсетудің қалыптасқан шартты таңбалары қолданылады. Атау тұлғаның мағыналық өзгерістерін жете көрсету үшін түсіндірме сөздіктерде топтастырылып берілетін тұрақты сөз тіркестеріне қатысты ғалым М. Малбақов былай дейді: «Фразеологизмдерді сөздік мақаланың соңында бір жерде топтап беру – өткен ғасырдағы одақтық лексикографияда оларды түсіндірме сөздіктерде берудің негізгі жолы болған еді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде де осы тәсіл таңдалған болатын. Қазіргі түсіндірме сөздіктерде оларды атау сөздердің жеке мағыналарында беру тәжірибесі де ұшырасады. Түсіндірме сөздіктердің мақсат-мүдделеріне байланысты екі тәсілді де айырым қолдануға болады деп ойлаймыз» [2, 157-б.].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде фразеологиялық тіркестердің барлық түрі (фразеологиялық тұтастықтар, фразеологиялық бірліктер және фразеологиялық тізбектер) алынады. Сөздік мақаланың ұяшығына енген тұрақты тіркесті өзінен бұрын тұрған сөз мағыналарынан ажырату үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде ақ немесе қара түсті ромбиктер (◆, ◇) қолданылатын болса, түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде, атап айтқанда

«Мысалдармен үлкен түрік сөздігінде» «Misallı büyük türkçe sözlük, 2010» жұлдызша таңбасы (★) алынады. Мысалы:

АДАМ зат. 1. Ойлау және сөйлеу қабілеті бар, құрал-сайман өндіре алатын және ол құралдарды қоғамдық еңбек процесінде пайдалана алатын тірі жан, кісі. *Адам ойға тоймас, бәрі қойға тоймас* (мақал). *Ар мен ұятқа терістіктен сілкініп бойын жиып ала алмаған кісі адам ба өзі?!* (Абай). 2. Саналы адам, азамат, көпке пайда тигізетін адам. *Атаңның баласы болма, адамның баласы бол* (мақал)... ♦ Адам айтқысыз – шексіз мол, ұшы-қиыры жоқ. *Бейбітшілік күші адам айтқысыз мөлшерде өсіп бара жатыр* (С.Қ.). ♦ Адам болу – ер жету, жұрт қатарына қосылу. *Адам бол, мал тап* (Абай) [16, 11-б.]

АДАМ 1. Ойлау, сөйлеу қабілеті бар, еңбек құралдарын жасап, оларды өз қажетіне жарата білетін, саналы қоғам мүшесі. 2. Көпшілік қауым, жұрт, халық. ♦ **Адам айтқысыз** – керемет, газжап, айтып болмайтын. **Адам алатын бұра** – кісіге шабатын бұра. **Адам баспас жер** – көзі көріп, құлақ естімес қашық жер. **Адам болмайды** – ауру дендеп, өлім халіне жеткен... [13, 17-б.]

İNSAN الإنسان *i.* (Ar. uns. “ünsiyet etmek, alışmak”tan insān) 1. İki ayaklı, iki elli, akli ve konuşma yeteneği olan memeli canlı: 2. Bu türden olan canlı, birey, fert: *Yanımda başka insan* (Peyâmi Safâ). 3. *i. ve sıf.* Ahlâkı ve huyu üstün nitelikli, insâniyetli, değerli, ahlâklı kimse. 4. Herhangi bir kişiye ifâde etmek için zamir gibi kullanılır: *İnsanın aklından ne deli hülyâlar geçiyor* (Nâmık Kemal). 5. **tasavvuf.** Yaratılmışlar arasından en güzel sûrette ve en son yaratılan, Allah’ın sıfat ve isimlerine mazhar olan6 kendi yaratıcısını bilen veya inkâr edebilen, yaptıklarından sorumlu canlı: ... *Yaratan fiiliyle, kavlyile, gizli ve âşikâr tasarrufuyle insandan zuhur etmiştir* (Sâmiha Ayverdi).

★**İnsan adam:** İnsan olanın iyi niteliklerine sâhip olan6 insâniyetli kimse. **İnsan azmanı:** Aşırı derecede iri kimse, adam azmanı. **İnsan eti yemek:** *mec.* Dedikodu yapmak, aleyhte konuşmak. **İnsan gibi:** Beğenilen ve istenilen biçimde, insana yakışır şekilde, efendice, adam gibi... [11, 565-б.]

АНА 1. Балалы болған әйел, туған шеше. 2. **Ауысп.** Тәрбиелеп өсірген орта, ел-жұрт. 3. **Ауысп.** Шыққан ұя, тұрақты мекен. □ Ана тілі – әр адамның өз ұлтының тілі. ♦ **Анадан [жаңа] туғандай** – тыр жалаңаш. *Ана көкірек мейіріманды, бауырмал. Ана сүті аузынан кетпеген* – уылжыған жас, сәби. **Ана сүтін ақтады** – әке-шешенің ойлаған жерінен шықты [13, 46-б.]

ANNE a. 1. Çocuğu olan kadın, ana, valide. 2. *mec.* İnsanın kendine en yakın gördüğü varlık. §~ **olmak** (kadın) çocuk sahibi olmak: *Evlendikten iki yıl sonrs anne oldu.* ~**ler günü** annelerin değişik yollarla gönlünün alındığı mayıs ayının ikinci pazarı [8, 91-б.]. Мысалдарда орын алған § белгісі бас сөз мағынасының фразеологиялық байлаулы мағынаға ауысуын меңзейді.

ANALI *sıf.* Annesi hayatta olan.

★**Analı babalı:** Öksüz ve yetim olmayan, anası babası sağ: «*Allah analu babalı büyütsün.*» **Analı kuzu, kınalıkuzu:** Annesi hayatta olan tâlihli çocuk [11, 54-б.]

Қара түсті ромбик (♦) түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде одан кейінгі сөз, түсініктеме, аббревиатура және т.б. бірдей ерекшелікке ие екендігін, сонымен қатар етістіктерді көрсеткенде де қолданылады. Мысалы:

ULULANMAK edilgen f. (<ulula-n-mak) 1. Kendisine saygı gösterilmek, hürmet ve İtibar edilmek: Konuk müstahikk-ı ta'zim olup konduğu yerde riayet olunup ululandığından ötürü mihman derler (Dekāyikü'l-Hakayık - T.S.). ♦ dönüşlü f. (<ulu+lan-mak) 2. Büyüklük taslamak, kendini büyük görmek: Ululanmak bir Mevla'ya yaraşır (Pir Sultan Abdal). Ey hace fena ehline zinhar ulu/anma / Dervîşi bu mülkün şeh-i bî-hayl ü haşemdir (Rûhî-i Bağdâdî) [11, 1283-б.]

DUVAKLANMAK edilgen f. (<duvakla-n-mak) 1. Duvağı takılmak, başına duvak konmak. ♦ dönüşlü f. (<duvak-lan-mak) 2. Başına duvak takmak, gelin olmak [17, 310-б.]

Туыстас тілдердің түсіндірме сөздіктерінде жиі қолданылатын таңбалар ретінде ( ) түріндегі оймажақша немесе айжақша, сондай-ақ [ ] түріндегі тік жақшаларды көрсетуге болады. Мысалы, өзге тілден енген кірме сөз үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде [ ] тік жақша, ал түрік тілдерінің сөздіктерінде ( ) түріндегі оймажақша немесе айжақша аталатын таңбалар алынады. Мысалы:

БИЗОН [лат. Bison bison] зат. биол. *Жұптыаяқтылар отряды қуыс мүйізділер тұқымдасының зубр туысына жататын жабайы сиыр. Бизон – өте ірі жануар (ҚСЭ) [17, 345-б.].*

BIZON i. (Fr. bison < Lat.) Kafası geniş ve kısa, boynuzlan ufak ve kıvrık, postu kalın, hörgüçlü, alnı tümsekli, bugün sadece hayvanat bahçelerinde yaşayacak kadar nesli tükenmeye yüz tutan bir sığır cinsi [11, 157-б.].

( ) айжақша қазақ сөздігінде қосымша түсіндірмені де таңбалайды:

БЕЛОК ор. зат. биол. **Ақуыз** (*Өсімдіктер клеткалары мен жануарлар ағзасының ең негізгі бөлігін құрайтын күрделі органикалық азотты қоспа*).

Белок синтезі. биол. <лат. translatio> *Тірі ағза жасушасындағы цитоплазма нуклеин қышқылдарынан ақуыздың синтезделу процесі* [7, 224-б.].

АҚТАЯУ зат. кәс. Ақтаяқ³ (балықты аудан сүзіп алатын құрал) [7, 53-б.].

Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде қолданылған ... (*үш нүкте*) цитата ішіндегі қысқартылған жерді белгілейді:

ИЕЛЕНТ= ет. *Иемденту, ие еткізу*. Бұл азарды көргенше, Мал-мүлікті *иелентіп*, Қызды қоса бергенше... Шулайды солай сыртынан (Батырлар жыры) [18, 201-б.].

КИНОСЕАНС з а т. *Кино көрсетілетін мерзім, уақыт*. Бір жерде отырмай, түрегеп жүріп кино көру қиын болғандықтан, ... *кино-сеанстар* 20–25 минуттық қана болады (М.Құдайқұлов, Оқу киносы). Ол *киносеанстан* жатақханаға құлшынған жігермен келді (Е.Домбаев, Ғашықтық.) [19, 32-б.].

BUZ i. (Eski Türk. büz; kökü kesin olarak bilinmemektedir, büz-mak > buy-mak «donmak» fiilinden gelmiş olabilir) Soğuktan donarak katı duruma gelmiş su: «*Buz torbası.*» *Başmda Alp dağlarının ebedl buzları...* (Cenap Şahabeddin) [11, 174-б.].

MARS i. (Kökü bulunamamıştır) Tavlada oyuncuların birinin diğerine hiç pul toplama fırsatı vermeden oyunu bitirip iki sayı birden kazanması: *Yengernin iki mars, bir oyunla kazandığı partiden sonra ...* (Yusuf Z. Ortaç) [15, 773-б.].

Терминдік мағынадағы сөздің латын, араб, грек, т.б. тілдеріндегі ғылыми баламасы үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде <> екі жақты сынық жақша (ҚӘТС, 15 т., Қазақ сөздігі, 2013 ж.) алынатын болса, түріктің түсіндірме сөздіктерінде < > екі жақты сынық жақшаның < сыңары кірме сөздің қай тілге барып саятынын, не болмаса сөздердің түбірі мен жалғауларын көрсету үшін сөздің алдына қойылады. Мысалы:

ҚОҚИҚАЗ зат. зоол. <лат. phoenicopterus roseus> *Қырлы төсті құстар тармағына, қоқиқаздар тобына кіретін, мойны мен сирағы ұзын, имек тұмсықты, қауырсыны ашық қызғылттым сұрғылт қоңыр болып келетін жыл құсы* [7, 803-б.].

МАМАНДЫҚ зат. терм. <лат. professio> **1.** *Жеке бір адамның арнайы жоғары не орта білім алуы негізінде белгілі бір кәсіпті игеріп, сол сала қызметінде шеберлігін қалыптастырған түрі.* **2.** *Қызметкердің кәсіп шегіндегі қызметінің нақты саласы.* **3.** ауыс. *Шаруа, айналысатын іс, ермек* [7, 898-б.].

MAYIS i. (Yun. mâios < Lat. maius) [1 Mayıs'ta bayramı kutlanan Roma tanrıçası Maia'nın adından] Yılın nisan ve haziran ayları arasındaki 31 gün çeken beşinci ayı, ilkbahar aylarının üçüncüsü: *Mayısta penceremizden sabô-yı nôz u niyaz / Eserdi okşayarak nazenin gülistanz* (Hüseyn Slret). *Etrafi okşuyor mayısın taze rüzgarı / Karşımda köhne Üsküdar'm dost ışıkları* (Yahya Kemal) [11, 779-б.].

kapari is. (ka'pari) Yun. <Lat. bot. | Yemişinden turşu yapılan gebre otunun biradı [8, 1194-б.].

Түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде кей жағдайда сөздің даму барысындағы тұлғалық өзгерісті көрсету үшін сөздің бастапқы, ең алғашқы формасы мен соңғы формасы (күнделікті қолданыстағы формасы) арасына < > екі жақты сынық жақшаның > сыңары қойылады:

epizot *a. Yun.* > *Fr. tiy.* Ana olaya bağlı, onun daha iyi belirmesi için gerekli ikinci derecede olay, oluntu [8, 545-б.].

koton *a. ve öna. Ar.* > *Fr.* Pamuktan yapılmış olan (kumaş vb.) [11, 1081-б.].

Түрік тілінің түсіндірме сөздіктерінде кездесетін < > екі жақты сынық жақша немесе () оймақжақша негізінен сөздің сөзжасамдық тұрпатын айқын көрсету мақсатында қолданылады. Мұндай жақшаларға алынатын түбір сөз бен қосымша арасына қойылатын + белгісі қолданылады:

KÜÇÜMEN *sif.* (< *küçük+men* >) Benzerlerinden küçük daha küçük, küçükçe [11, 724-б.].

SARILI *sif.* (< *sarı+lı*) 1. Üzerinde sarı renk bulunan: «*Sanlı kırmızılı kumaşlar.*» 2. *sif. ve i.* Sarı giymiş (kimse): «*Sanlısım tammtyorum.*» [11, 1063-б.].

OTÇUL *sif. ve i.* (*ot+çul*) Otlar beslenen (hayvan), otobur [11, 955-б.].

Екі тілдің де түсіндірме сөздіктерінде сөз тіркесі түрінде берілген мысалдарды ықшамдау мақсатында тіркес құрамындағы атау сөздің орнына тильда (~) белгісін пайдалану кездеседі. Мысалы:

АҚЫРЫНДАУ *Баяулау, жайырақ.* Машина ~ жүрді [20, 29-б.].

БАҒАЛЫ 1. *Бағасы қымбат, нарқы жоғары.* Терісі ~ аңдар. **2. Ауыс.** *Өте маңызды, құнды.* ~ қасиет [21, 74-б.].

kabir, -bri *a. Ar.* Sin, gömüt, mezar: «*Ve serin serviler altında kalan kabrinde / Her seher bir gük açar, her gece bir bülbül öter.*» - *Y.K. Beyath.* §~ **azabı çekmek** çok sıkılmak, üzulmek. ~ suali uzun ve biktirici soru, ahret suali [8, 897-б.].

kuruş *a. İt.* > *Alm. esk.* Liranın yüzde biri değerinde Türk parası. §~~**kuruşu** bile hesap ederek. ~ **u** ~ **una** hesap tam çıkartılarak [8, 1116-б.].

Сөздіктегі бірліктердің бірқатарының мағынасын ашуда анықтаманың орнына *сілтеме* жасау тәсілі қолданылады. В.В. Морковкин сілтемеге келесідей анықтама береді: «сөздік элементтері арасында (әдетте *сөздік тұлғалар* арасында) белгілі бір байланыс орнатуға дәнекер болатын, толық немесе қысқарған түрде кездесетін сөз (сөз тіркесі)» [21, 18-б.].

Сілтемелер қазақ лексикографиясында көбінесе «**қара**», «**салыстыр**» тәрізді тұлғада, кейде тұтас сөйлем түрінде, кей кездерде бағытты көрсететін символ түрінде ұшырасатын болса, түрік тілі лексикографиясында сілтемелер **b.**, **bk.**, **krş.** сияқты тұлғада кездеседі, яғни **bk.** қысқартпасы **bakınız (қараңыз)** және (**krş.**) **karşılaştırınız (салыстырыңыз)** деген мағынаны білдіреді.

АЙБАРЛЫҚ *қ. Айбарлылық* [20, 19-б.].

ADED Bk. ADET [17, 11-б.].

keten helvası *is. bk.* keten helva [9, 1285-б.].

Қорытынды

Қорыта келгенде, бүгінгі тіл білімі ғылымында әр тілге қатысты сөздіктердің жасалуына айырықша мән берілуде. Өйткені сөздіктер арқылы белгілі бір дәрежеде тілді игеруге болады, соның ішінде олар сөздердің мән-мағынасын түсінуге өзіндік себебін тигізеді. Сөздікті жасаудың әдіснамасын, жалпы алғанда, теориясы мен практикасына қатысты мәселелерді лексикография қарастырады. Түрлі типті сөздіктердің жасалу барысында, яғни оның түзілуінде әр атауға қатысты сипаттамалар беріледі, олардың нақты тілдегі айырмашылықтарына қарай шартты белгілер қойылады, ондағы негізгі мақсат – атау сөздердің сыр-сипатын ашып, олардың мағыналарын толықтыру болып табылады.

Шартты белгілер сөздік мақаланы мағыналық жақтан толықтырып, таңбалық жақтан безендіретіндіктен сөздіктің макро- және микроқұрылымдарының құрамдас бөлігіне кіреді. Сөздік мақала құрамында атау сөз білдіретін және одан туындайтын сан алуан мағыналармен тығыз байланыста болып келетін семантикалық сөзбелгі сөздіктің макроқұрылымының элементі ретінде есептелетін болса, шартты белгілердің стильдік белгі, таңба, сілтеме тәрізді түрлері сөздік ұядағы сөз бірліктерінің шығу тегін, қолданыс аясын, стильдік ерекшелігін, мағыналық реңктерін және т.б. сипаттарын аша түсу үшін пайдаланылады.

Жұмыс барысында қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде *сөзбелгі, стильдік белгі, таңба, сілтемелердің* қолданылуына ерекше назар аударылып, талдау жасалды. Талдаудың нәтижесінде атау тұлға арқалайтын мағыналардың жалпы сипатын танытуда қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктері бір-бірімен жүйелі қатыстылықтағы шартты белгілерге жүгінеді деп айтуға болады. Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінің шартты белгілер жүйесіндегі семантикалық сөзбелгілер, стильдік белгілер, сілтемелер байқағанымыздай негізінен бірдей, басты ерекшелік сөздік ұя арқалаған сан алуан тілдік ақпараттың таңбалар мен (тильда (~) белгісі, ( ) түріндегі оймажақша немесе айжақша, сондай-ақ [ ] түріндегі тік жақшалар, <> екі жақты сынық жақша және т.б.) безендірілуінде көрініс береді деген қорытындыға келеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ступин Л.П. О добавочной семантико-функциональной характеристике слова в толковом словаре // Исследования по английской филологии. Сб. III. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1965. – с. 16-27.
2. Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 368 б.
3. Берков В.П. Слово в двуязычном словаре. – Таллин: Валгус, 1977. – 140 с.
4. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957. – 296 с.
5. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
6. Морковкин В.В. Основы теории учебной лексикографии: Дисс. ... док. филол. наук. – М., 1990. – 280 с.
7. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртөмдік үлкен түсіндірме сөздігі). – Алматы: Дәуір, 2013. – 1488 б.
8. Türkçe Sözlük. 3 baskı. – Ankara: Dil Derneği, 2012. – 1944 s.
9. Parlatır İ. (ve başkaları). Türkçe sözlük. II. K-Z. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. – 2523 s.
10. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 4. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
11. İlhan A. Misalli Büyük Türkçe Sözlük. – İstanbul: Kubbealtı, 2010. – 1411s.
12. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие (для вузов). – М.: Наука, Флинта, 2009. – 428 с.
13. Жанұзақов Т. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
14. Akalın Ş. H. Türkçe Sözlük. 11.bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – 2523 s.
15. Parlatır İ. Türkçe sözlük. I. A-J. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. – 2244 s.
16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Т. 1. – Алматы: Ғылым, 1959. – 695 б.
17. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 3. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
18. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 7. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
19. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. Т. 8. – Алматы: Дәуір, 2011. – 744 б.
20. Қазақ тілінің сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 1999. – 773 б.
21. Морковкин В.В. Типология филологических словарей // Vocabulum et vocabularium. – 1994. – Вып. 1. – С. 13–23.

REFERENCES

1. Stupin L.P. O dobavochnoy semantiko-funkcionalnoy harakteristike slova v tolkovom slovare [Issledovaniia po angliyskoy filologii [On the additional semantic and functional characteristics of the word in the explanatory dictionary] // Studies in English Philology]. Sb. III. – L.: Izd-vo LGU, 1965. – 16-27 s. [in Russian]

2. Malbaqov M. Bir tildi tusindirme sozdiktin qurylymdyq negizderi [Structural bases of monolingual explanatory dictionaries]. – Almaty: Gylym, 2002. – 368 b. [in Kazakh]
3. Berkov V.P. Slovo v dvuiazychnom slovare [A word in a bilingual dictionary]. – Tallin: Valgus, 1977. – 140 s. [in Russian]
4. Akhmanova O.S. Ocherki po obshhei i russkoi leksikologii [Essays on general and Russian lexicology]. – M.: Uchpedgiz, 1957. – 296 s. [in Russian]
5. Lingvisticheskiy enciklopedicheskiy slovar [Linguistic encyclopedic dictionary]. – M.: Sovetskaya entsiklopediia, 1990. – 685 s. [in Russian]
6. Morkovkin V.V. Osnovy teorii uchebnoy leksikografii: Diss. ... dok. filol. nauk. [Fundamentals of the theory of educational lexicography]. – M., 1990. – 280 s. [in Russian]
7. Qazaq sozdigi (Qazaq tilinin birtomdyq ulken tusindirme sozdigi) [Kazakh dictionary (one-volum large explanatory dictionary of the Kazakh language)]. – Almaty: Daur, 2013. – 1488 b. [in Kazakh]
8. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 3 baskı. – Ankara: Dil Derneği, 2012. – 1944 s. [in Turkish]
9. Parlatur İ. (ve başkaları). Türkçe sözlük [Turkish dictionary]. II. K-Z. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. – 2523 s. [in Turkish]
10. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes]. T. 4. – Almaty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
11. İlhan A. Misalli Büyük Türkçe Sözlük [Grand Turkish Dictionary with Example]. – İstanbul: Kubbealtı, 2010. – 1411 s. [in Turkish]
12. Dubichinskiy V.V. Leksikografiia russkogo iazyka: ucheb. posobiye (dlia vuzov) [Lexicography of the Russian language: Textbook, allowance (for universities)]. – M.: Nauka, Flinta, 2009. – 428 s. [in Russian]
13. Januzaqov T. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
14. Akalın Ş. H. Türkçe Sözlük [Turkish Dictionary]. 11.bsk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2011. – 2523 s. [in Turkish]
15. Parlatur İ. Türkçe sözlük [Turkish Dictionary]. I. A-J. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998. – 2244 s. [in Turkish]
16. Qazaq tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of the Kazakh language]. T. 1. – Almaty: Gylym, 1959. – 695 b. [in Kazakh]
17. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes]. T.3. – Almaty: Daur, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
18. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes]. T. 7. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
19. Qazaq adebi tilinin sozdigi. On bes tomdyq [Dictionary of the Kazakh literary language. In fifteen volumes]. T. 8. – Almaty: Daur, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
20. Qazaq tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Daik-Press, 1999. – 773 b. [in Kazakh]
21. Morkovkin V.V. Tipologiiia filologicheskikh slovarey [Typology of philological dictionaries] // Vocabulum et vocabularium. – 1994. – Vyp. 1. – S. 13–23. [in Russian]

Ш.А. ШОРТАНБАЙ

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com*

**Қ. ЫСҚАҚТЫҢ «КЕЛМЕС КҮНДЕР ЕЛЕСІ» РОМАН-ЭССЕСІНДЕГІ
ҚАЛАМҒЕРЛЕР БЕЙНЕСІ ЖӘНЕ АВТОРЛЫҚ ҰСТАНЫМ**

Аңдатпа. Қазақ әдебиетіндегі эссе жанры кеңес дәуіріндегі әдебиетте көп көріне қоймағаны белгілі. Тәуелсіздік тұсында бұл жанрдың аясында авторлардың өздері куә болған кеңестік кеңістіктегі оқиғалар, көріністер кеңірек баяндалды. Қаламгерлер ойды көркемдік шындық аясында сараптап жеткізетін эссе жанрының ұтымды тұсын тиімді тәсіл ретінде қолданды. Мақалада роман мен эссенің байланысынан, өзара тұтасуынан туған көрнекті қаламгер Қалихан Ысқақтың «Келмес күндер елесі» атты екі кітаптан тұратын роман-эссесі нақты талданады. Роман-эссені ұлттық әдебиеттану негізінде саралап, өзіндік ерекшелігін, поэтикалық құрылымын айқындайды. Роман-эсседе автордың көрген-білгені, естіген-түйсінгені, көзқарас пайымдары мен толғаныс-толғаулары кестелі тілмен, жатық стильмен өрнектелгені талданады.

Мақалаға Қалихан Ысқақтың өзі жайлы, заманы жайлы, замандастары туралы, өскен ортасы мен туған өңірінің азаматтары хақындағы естеліктері мен есіндегілері жинақталып, деректі, шежірелі, көркем туындыға айналғаны жан-жақты арқау болған. Қаламгердің роман-эссесіне көркем тіл, поэтикалық баяндау, жатық стиль тән екендігі тұжырымдалады. Роман-эссе – балалық шақтың кермек дәмінен, естен кетпес оқиғалардан, қимас күндер елесінен, ұлт өмірінің арғы-бергі кезеңінен хабардар ететін, автордың өмірбаян дерегінің молдығы мен дүниетаным арнасының кеңдігін көрсететін, қазақ әдебиетін көркемдік, жанрлық, тақырыптық, деректік, танымдық тұрғыдан байытқан құнды дүние екендігі талданған. Қорытынды бөлімінде Қалихан Ысқақтың «Келмес күндер елесі» атты роман-эссесінің қазақ әдебиетін көркемдік, жанрлық, тақырыптық, деректік, танымдық тұрғыдан байытқан құнды дүние екендігіне тоқталады.

Кілт сөздер: роман-эссе, поэтика, образ, жанр, портрет, стиль, жазушы.

Sh.A. Shortanbay

*Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com*

**The Image of Writers and the Author's Position in the Novel-essay
by K. Yskak «The Illusion of the Past Days»**

Abstract. It is known that one of the genres of Kazakh literature, essays, appeared infrequently in the literature of the Soviet era. During the period of independence, within the framework of this genre, events and scenes in the Soviet space were described in detail, by the

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шортанбай Ш.А. Қ. Ысқақтың «келмес күндер елесі» роман-эссесіндегі қаламгерлер бейнесі және авторлық ұстаным // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 108–119. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.09>

*Cite us correctly:

Shortanbai Sh.A. Q. Ysqaqytyn «Kelmes kunder elesi» roman-essesindegi qalamgerler beinesi jane avtorlyq ustanym [The Image of Writers and the Author's Position in the Novel-essay by K. Yskak «The Illusion of the Past Days»] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1(127). – B. 108–119. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.09>

authors. Writers have used the rational side of the essay genre as a powerful way to analyze an idea in the context of artistic reality. The article analyzes a novel-essay «Kelmes kunder elesi» («The illusion of the past days»), from two books, which is the result of the relationship between the novel and the essay by the outstanding writer Kalihan Iskak. He defines the features and poetic structure of the essay novel based on native literary criticism. The essay novel analyzes how the author writes very eloquently and with a peculiar style about the events he witnessed, as well as about his views and thoughts.

Memoirs of Kalikhan Iskak about himself, about his time, about his contemporaries, about the environment in which he grew up, as well as the memories of the inhabitants of his native land, which were collected to create a wonderful piece of art, served as the basis for writing the article. It is argued that the novel-essay of the writer is distinguished by artistic language, poetic narration and a peculiar style. It is analyzed that the novel-essay is a valuable world telling about the tastes of childhood, unforgettable events, ghosts of the days of the people's life, reflecting the abundance of biographical facts and the breadth of the author's ideological channel, enriching Kazakh literature in artistic, genre, thematic, source studies, cognitive terms. The concluding part says that the novel-essay of Kalikhan Yskak «Kelmes kunder elesi» («The illusion of the past days») is a valuable work that has enriched Kazakh literature in artistic, genre, thematic, documentary and cognitive terms.

Keywords: novel-essay, poetics, image, genre, portrait, style, writer.

Ш.А. Шортанбай

*старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы.), e-mail: shokhan.shortanbaev@gmail.com*

Образ писателей и авторская позиция в романе-эссе К. Искака «Иллюзия прошедших дней»

Аннотация. Известно, что один из жанров казахской литературы эссе в литературе советской эпохи проявлялся нечасто. В период независимости в рамках этого жанра были подробно описаны события и сцены на советском пространстве, свидетелями которых стали и сами авторы. Писатели использовали рациональную сторону жанра эссе как действенный способ анализа идеи в контексте художественной реальности. В статье анализируется роман-эссе «Келмес күндер елесі» («Призрак ненаступивших дней»), из двух книг, ставший результатом взаимосвязи романа и эссе, выдающегося писателя Калихана Искака. Он определяет особенности и поэтическую структуру романа-эссе на основе отечественной литературной критики. В романе-эссе анализируется то, как автор очень красноречиво и со своеобразным стилем пишет о тех событиях, свидетелем которых он стал, а также о своих взглядах и мыслях.

Мемуары и воспоминания Калихана Искака о себе, о своем времени, о современниках, о среде, в которой он вырос, а также воспоминания жителей его родного края, которые были собраны для создания прекрасного художественного произведения послужили основой для написания статьи. Утверждается, что роман-эссе писателя отличается художественным языком, поэтическим повествованием и своеобразным стилем. Анализируется, что роман-эссе – это ценный мир, рассказывающий о вкусах детства, незабываемых событиях, призраках дней жизни народа, отражающий изобилие биографических фактов и широту мировоззренческого руслу автора, обогащающий казахскую литературу в художественном, жанровом, тематическом, источниковедческом, познавательном плане. В заключительной части говорится о том, что роман-эссе Калихана Искака «Келмес күндер елесі» («Призрак ненаступивших дней») – ценное произведение, обогатившее казахскую литературу в художественном, жанровом, тематическом, документальном и познавательном отношении.

Ключевые слова: роман-эссе, поэтика, образ, жанр, портрет, стиль, писатель.

Кіріспе

Қаламгерлер эссе жанрын туындыны көркемдік шындық аясында сараптап жеткізетін ұтымды, тиімді тәсіл ретінде қолданатыны белгілі. Ұлттық әдеби дәстүрімізден нәр алған, роман мен эссенің байланысынан, өзара тұтасуынан туған, жаңаша пайымдауға негізделген бұл жанрды ұлттық әдебиеттану негізінде зерделеу қажеттігі айқын нәрсе. Оның қазақ роман жанрына қосқан үлесін екшеу, өзіндік ерекшелігін айқындау, поэтикалық құрылымын саралау да аса қажет. «Бұлардың әрқайсысы бір алдыңғы қатарлы шығарма болып табылмағанымен, белгілі бір дәрежеде әдебиетімізге келіп қосылған соны ізденістердің нышаны екендігін, жаңа сапаға ие бола бастаған қазақ әдебиетінің кезекті көркем көрінісі екендігімен санасу керек» [1, 556-б.].

Ұлттық әдебиетімізде кештеу дамыған жанр екендігі рас. Бастауында Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы тұрғанымен, кеңестік кезеңдегі әдебиетте көп көріне қойған жоқ. Тәуелсіздік кезеңінде роман-эссе жанрының қазақ прозасында да барынша дамығанын ерекше айтуға болады. Трансформацияланған жанрлық форма ретінде роман-эссе ұлттық прозамыздағы Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім», Әбілқайыр Спанның Әбіш Кекілбайұлы туралы «Заңғар», Медеу Сәрсекенің «Қазақтың Қанышы», Әділ Дүйсенбектің «Шерағамның шеруі», Төлен Қауыпбайұлының Мұқағали Мақатаевтың өмірінен жазылған «Аққу саздары», Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айша», т.б. туындылардың мазмұнынан көрініс таба алды.

Қазіргі әдебиеттегі роман-эссе жанрын көрнекті қаламгер, көркем сөздің хас шебері Қалихан Ысқақтың 2013 жылы «Ана тілі» баспасынан жарық көрген «Келмес күндер елесі» атты екі кітаптан тұратын туындысын нақты талдау барысында өзіндік ерекшелігін айқындауға тырыстық. Белгілі әдебиеттанушы ғалым Бақытжан Майтанов роман-эссе жанрындағы автор-баяндаушының рөлін, жазушы-автордың өзіне ғана тән субъективті ойларын зерделей келе: «Эссенің жанрлық мүмкіндіктері қолға ұстататын кілт – еркіндік. Авторлық баяндау еркіндігі. Бұл дегеніңіз – әртүрлі параметрлерге ұя тебетін уақыт пен кеңістік межелерін тиісінше сапырылыстыру арқылы сюжеттік-композициялық тың бітім қалыптастыру» [2, 22-б.], - дейді.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдісі ретінде Қалихан Ысқақтың шығармашылығына шолу әдісі, оның көркемдік тұрғыда бейнелеу әдісі, прозадағы кейіпкерлер мен эпизодтарды талдау әдісі және салыстыру әдісі қолданылды. Шолу әдісінде «Келмес күндер елесі» роман-эссесіндегі автордың баяндауы, жазушылығы, шынайы таланты сараланады.

Сөз жоқ, әдебиетте әр бір шығарманы зерттеу барысында ішкі мазмұнына ерекше назар аударылады. Сондықтан талдау әдісіне шығармадағы кейіпкерлердің тағдыры, олардың басынан өткізген оқиғалары, оқиғалар желісіндегі эпизодтар басшылыққа алынды.

Салыстыру әдісі барысында жалпы, роман-эссе жанрындағы кейіпкердің өзге шығармалардағы бейнелермен ұқсастығы мен айырмашылықтары салыстырмалы түрде қарастырылды.

Талдау мен нәтижелер

«Келмес күндер елесі» роман-эссесін оқу барысында қаламгерлердің шығармашылығы туралы да, шығармашылықтан тыс уақыттағы көңілді мезеттері мен мұңлы шақтары, өміріндегі, өнеріндегі қалтарысы мен бұлтарысы, көпшілікке бимағлұм шығармашылық лабораториясы, өзіндік ортасы, таланты мен тағдыры, азаматтық болмысы мен парасат-пайымы, кісілігі мен кішілігі хақында көп жайларға қанығамыз. Мұның кейбіреулерге жай дүние сияқты көрінгенмен, өткен өмірден сабақ алуға, әр кезеңнің өзіндік ерекшелігі мен сипатын аңғаруға, жекелеген қаламгерлердің шығармашылық лабораториясын зерделеуге, әдеби өмір шежіресін, әдеби үдерістің қалпын, бағыт-бағдарын бағамдауға келгенде оқырман үшін ойланарлық дүние, зерттеушіге құнды құжат, қажетті мәлімет-ақпарат,

шығармашылық, көркемдік әлемінің мәселелерінің, жай-жапсарын айқындауда таптырмас рухани азық, тарих үшін, әдеби қауым үшін өткен күннен белгі, дәлел-дәйек, керекті дерек қоры болуы да ғажап емес. Мұның сыртында қаламгердің ұлты мен ұланы, оның жері мен елінің тарихы, өмір жайлы өрелі ойлары топтастырылған, көркем тілмен, жатық стильмен жазылған көркем туындысы, оқырманмен өткен күндер сағынышын, келмес күндер елесін бөлісетін элегиялық толғанысы, мұң мен сырға, сезім мен әуенге толы естелік-эссесі екенін бағамдасақ, ғылыми орта мен әдеби қауым үшін де, ойлы оқырман мен ертеңгі ұрпаққа да қажет екенін ескерсек, көп жайттың мәселесі аңғарылып, көп мәселенің жай-жапсары түсінікті болатыны анық.

Автордың замандастары мен қаламдастары жайлы ой-пайымдары қос кітаптың өн бойында дерлік ұшырасып жатады. Қалихан Ысқақтың роман-эсседегі баяндауына сүйенсек, университетке «келмей жатып танысқаным Ахан Нұрманов пен Тельман Жанұзақов деген жігіттер еді. Неге екенін білмеймін екеуі маған жылы ұшырады да тұрды» [3, 266-б.] - дейді. Сол жылы шыраймен ұшырасу ұзаққа созылатынын дәл сол сәтте қаперлеріне алмаған болар. Көп танысудың, кездейсоқ кездесудің біріне балаған болар. Тельманның қазақ журналистикасына сіңірген еңбегі өз алдына. Спорт тақырыбын да жете меңгеріп, оның орнығуына да себеі тигенін қарапайым көпшілік біле бермеуі мүмкін. Оқырман Спорт тақырыбындағы репортаж жанрын қалыптастырып, оның өзіндік стилін жасаған адамның Тельман Жанұзақов екендігін Қалағанның эссесімен танысу барысында біледі. Италияда өткен Олимпиада ойындарынан репортаж жүргізгенін, тау спортына ғашық болғанын, альпинизммен шұғылданып қана қоймай, сол кездегі санаулы шеберлердің бірі болғанын аңғарады. Тельман досының еліне, жеріне барған сәттерін, Сартымбет қарияның көпті көрген қазыналығын, қонақжайлығын да тамсанып еске алады. Достыққа адал, досқа жанашыр Тельмандай азаматтың жастарға жасаған қамқорлығын көпке үлгі, өнеге ретінде айтып өтеді.

Ахан Нұрмановпен таныстығы туыстыққа, достығы туысқандыққа бергісіз болғанын бұрын да оқығанбыз. Роман-эссенің бірқыдыру бөлігі Аханның азаматтық тұлғасын, батыл ұстанымын ашып көрсетуге арналған екен. «Шетел әдебиетінен лекция оқитын Мадзигон: «Дүниежүзілік классиканы Нұрмановтай білген адам университетте оқымай-ақ қойса болады» [3, 279-б.], - депті. Аханның көп білетініне, білімдарлығына берілген бағаның шынайылығына сенесің.

Біз біле бермегенмен, Аханмен студенттік жылдардың алғашқы жүздесуінен-ақ басталған достықтары сетінемеген Қалихан Ысқақтың қимас шақтарын еске алып, өткен күндерге сағынышпен, мұңмен жиі оралатын осынау кітаптағы жазбаларынан аңғарамыз. Суреткер жазушылығы, шынайы таланты туралы оқып білгеніміз өз алдына, оның пенделік құпиясы, қысқа ғұмырының көпшілікке беймағлұм қалтарыс-бұлтарыстары, оңашалыққа үйір, саяқ жүруге үйір оның жанын не мазалады, өмірге қыжылы, тағдырға наласы неден туындады? Кеңестік идеологияның ықпалын ысырып тастап, Құланды пір тұтты, тың игеру мәселесінде ұлы дүрмектің астарында даңғаза мен дақпырттың қатар жүргенін ерте байқады. «Тың дейтұғын ортасында отырса да Ахан ол туралы бір ауыз жылы сөз айтқан жоқ. Тың дейтұғын науқанның ар жағында не саясат жатқанын біреу түсінбей мазақтады, біреу түсінсе де жампоздықпен далақтады. Ахан тың әкелген қасіретті жазды. Қасіретке қаламнан басқа жұмсар қаруы жоқ еді» [3, 302-б.].

Екі апта бойы боранмен алысып, екі апта бойы өлікпен сөйлескен Болат деген кейіпкерінің сұм тағдырға қарата айтқан, ашынып айтқан сөздерінен автор Аханның да заманнан түршіккен қалпын көретінін, заман-зауалдың ата-бабаларынан тартып өзіне дейінгі өмірлерінде шеккен зәбірдің, жабылған жаланың, көрген қысастықтың аз болмағанын аңғартады. Өзі айтпаса да, өзегінде өткен күндеріне деген кіжіністің бар екенін, кеңестік кезеңнің китұрқы саясатынан ұлы атасы Нұрманның да, өз әкесі Шайдахметтің де аз азап

шекпегенін, мұның бәрін Аханның өзінсіз өткен 60 жасын атап өту барысында елдің көнекөздерінен естіп, көңілі қамыққанын жазады. Кейіпкер Болаттың айтатын: «Е, дос-ай дос! Екеуіміздің күніміз де күн емес, иттің күнінен де бетер болды ғой!.. Әкеміз анау арыстай болып сулап жатқан... Өмірінде тірі пендеге тырнақтай қиянат жасаған жоқ еді. Ендеше мұны сорлатып соншама шығынға неге айдады?» [3, 303-б.] деген сөздері Аханның да тағдырына, заманаға қарата айтқан сөзіндей. Құланды жазуы – нағыз ерлік. Асқақ Құланның ұрпағы Қыпшақ Құлан заманның көзсіз батыры. Ахан саясатқа сүйенсе, Құлан иесіз қалады. Құлан-Кейкіні кейінгі ұрпаққа үлгі етем десе, аждаһаның аузына жұтылады.

Туындының айтары аз болмағанын азшылық ұқты. «Айсберг әдісі» дегеннің әлем әдебиетіндегі орнығуына Хемингуэйдің ықпалы зор десек, қазақ әдебиетіндегі көрінісінің алғашқы үлгілерін Аханның астарлы туындысынан айқын аңғаруға болатындай. Билік, бақылау қай Құланды жазғанын білмей састы, Ахан өз Құланының қағынан «жерінген» жоқ. Суреткерлік әдді, шебер қиял, өміршең идея көркем әдебиеттегі Құланды биікке көтерді. Аханның жазғаны шындық, Құланы – тәуелсіз елді аңсаған ұлан екендігі, қаламгерлік ұстанымы азаматтық тұлғасымен ажырамас бірлікте біте қайнасып жатқанына бүгінде елі куә, ұрпағы ұлына разы. «Уақыт деген шіркін қаламға да ерік берген жоқ. Соған қарамастан, совет өкіметі қазақтың тарихынан атын өшіріп тастаған аяулы азаматтарымыздың бейнесін көркем әдебиетте қайта жаңғыртқан қаламгердің бірі Ахан болды. Өттең кеңшілік заманға іліге алмай қалды. Кім біледі, Алла ұзағырақ ғұмыр бергенде Ахан бүгін «Құланның ажалын» қайта жазар ма еді?.. Қалай да...» [3, 6-б.], - деп қамығатын Қалихан құрдасының айтпағы да бүгінгі қалың оқырманға түсінікті-ақ.

Роман – прозалық көркем шығарманың көлемді эпикалық түрі. Оның эпикалық шығармадан айырмашылығы ұзақ баяндауды негізге алады. Сол себепті онда өмір құбылыстары, адамдардың қарым-қатынасы кеңінен қамтылады. Роман бүгінде әлемдік жазушылардың ең танымал жанры. Қалихан Ысқақов өз роман-эссесінде өмір шындығын өзек етеді. Бұл ретте оның қаламынан көркем әлемнің қанық бояуын көруге болады: «Жер дүниені қызғылт шұғыласына малып, мыстай балқыған ай жоғарылай түсті. Айдың айнымалы нұрында жайпақ төбешіктер зорайып, жаман ши, тобылғы шоғырының өзі үй орнындай болып көрінеді. Шөп басын самал тербегенде ұлғайып ұзарған селдір көлеңкесі толқып, жер көшіп бара жатқандай әсер береді» [4, 70-б.], «Шығыс жақ жаңа алаулап келеді. Түн көлеңкесі үйелеген төбе баурайлары бірте-бірте жарық тартып, күзгі жауынмен қайта көктеген шөптің түсі ашыла берді. Түнде мол шық түсіпті» [4, 115-б.].

Ал Қалихан Ысқақов тағдырлы туындыны аяқтап үлгере алмағанын аяқсыз қалдырмай, рухтас досының ой желісін үзбей, өзінше тұжырымдады. Шығарманың нүктесін қойған Қалиханның ойында, «Қолымда «Құланның ажалы» қалды. Екінші бөлімін қазақшалап, үшінші бөлімін қысқа қайыруыма тура келді. Аханның ойын таба алдым ба, таба алмадым ба, білмеймін... Амал жоқ, Аханның өзі болса басқадай аяқтар ма еді?..» [3, 316-б.] деген өкініш қалды.

Эссе – оқырманды ой теңізіне жетелейтін, өзіндік ойлау мен сезіну қажеттілігін туғызатын рухани әлемге азық сыйлайтын әрі әлемдік құбылыстарды өткір қабылдауды ерекшелейтін көркем туынды дейді С.Негимов. Эссе шығармаға қарағанда еркін, көркемдік-публицистикалық жанрдың бір түрі. Сондықтан роман-эсседе өміршең деректер мол. Осы эссені оқу барысында біз Ахан досының соңында қалған шығармашылық мұрасын жинап-теріп, кейінгі ұрпаққа жеткізу міндетін абыроймен атқарғанын, «бір кем дүниенің» түгенделмесе де, бүтінделгенін аңғардық. Шынында, автордың ой-толғамдарын толқымай оқу мүмкін емес. Аға буынның аялы алақанының жылуын, үзеңгілестерінің өнерде бәсекелес болғанымен, шынайы өмірде адалдық, достық, адамгершілік дейтін адами құндылықтардың құнын төмендетпегенін, інілерінің ілтипатқа толы көңілін сағынышпен еске алады. «Жастық шақта гүл алаң» деп Абай айтқандай, жастық жалынының қызу шағын көркем бейнелейді.

«Атадан жалғыз болсам да, ағадан кемдік көргем жоқ. Тағдырдың маған қиған бақыты шығар, мен ағалар қолтығында көп жүрдім. Бірі Кетік дейтұғын, бірі Кержақ дейтұғын, бірі Кольхауын деуші еді, бірі қалжың-шыны аралас әңгімемді қызық көретін, бірі үлкен үміт күтетін, бірі жанашырлық жасайтын. Бір-бірімізге барынша, әркімнің қолынан келгенінше атмосфера жасауға тырысатынбыз» [3, 411-б.], - деп ағынан жарылады.

Қос Ғабеннен көрген қамқорлығын, Мәскеуде Тәкенмен өткізген қимас сәттерін, Шәкен Айманов пен Мәжит Бегалиннің, Сафуан Шәймерденов пен Әнуар Әлімжановтың, Қалағанның, Хамаңның, Жүмекеннің, Мұқағалидың азаматтық болмысын, кісілік келбетін көз алдына әкеледі. Ал, Тельман, Ахан, Сайын, Қабдеш, Әкім, Қомшабай, Нәзір, Жақау, т.б. туралы әңгімелері ұлттық әдебиетіміздің кемелденуіне бірге үлес қосқан, ыстық-суығына бірге күйіп, азабы мен рақатын бірге сезінген құрдастарының адами, азаматтық бейнесін, қаламгерлік һәм қайраткерлік болмысын аша түседі. Әрқайсысының өз әлемі, өз «мені» болғанымен, ортақ мүдде, ұлттық рух, әдеби орта көзқарастарын тоқайластырып, танымдарын бір арнаға тоғыстырғанын іштей мойындайды, іштей ұғынысады.

Алтайдан кіндіктері бір, жамағайындығы және бар інілері туралы айтары аз емес екені белгілі. Оралхан, Дидахмет, Әлібекпен арақатынасы, аралас-құраластығы оқырманын бейжай қалдырмасы анық. Ағаларының аялы алақанының жылуын інілеріне сезіндірмесе Қалихан кім болмақ? Алдына шақырып та айтатын, батырып та айтатын, көңіліндегі ойларының інілерінің шымбайына бататын тұстары да баршылық, алақандай ауылынан бастап ортақ Алтайға дейінгі аралықтағы шетін мәселелердің ортақ шешім тауып, шешіліп жататын тұстары да кісі қызығарлық.

Өңірдің тынысы мен тіршілігі, ауылдың әлеуметтік жағдайы мен әулеттің тұрмыстық халі де ортақ әңгіме арнасына айналып, елдік мүдде мен ұлттық рух мәселесімен түйінделетін толғақты тақырыптар ешқашан үзілген емес, ойларынан бір сәт те ажыраған емес. Мұны Қалағанның осы кітабынан да, ой-пайымдарынан да, іні-әріптестерінің жазған-сызғандарынан, ағаларына, бір-біріне деген ілтипат-көңілдерінен де айқын аңғарамыз.

«Әулет және әлеуметтің» өне бойынан автордың сыр сандығын бірге ақтарыса отырып, қимас күндеріне бірге саяхаттаймыз, елесін санада қайта жаңғыртуға «атсалысамыз», өткенін бірге еске түсірісіп, ұмытқанын, жоғалтып алғанын, жоғын бірге түгендейміз. Қаламгердің әдемі, көркем баяндау тәсіліне елтіп отырып, сырласына, мұңдасына қалай айналғанымызды сезбей қаламыз. Бірде автормен ел кезіп, жер аралап, Алтайға сапар шексек, енді бірде Мәскеудегі сағынышқа толы сәттеріне куә боламыз. Жазушылар Одағындағы мәселелермен етене танысып, «Қазақфильмдегі» киноға бергісіз күндерінің ғажайыптарына таңқалып, таңдай қағамыз.

Жазушы өмірбаяны мен шығармалары арасындағы ұқсастық сырының себебін өмірден көрген-білгені мен керекті дерегін сұрыптап беруде, өмір шындығын реалистік тұрғыда сипаттауда шынайылықты арттыра түсуге септігі тиетінін, оған көркемдік шындыққа ұластырудағы өзіне тән суреткерлік шеберлігін қоссақ, мәселенің байыбын түсінер едік. Қаламгерлердің өмірі шығармашылық жолымен тұтасып кететінін, өзара бірлікте, байланыста болғанын зерттеушілер де жоққа шығармайды. Егер оқырман жазушының көркем туындыларымен жете таныс болса, онда қаламгердің шығармашылық лабораториясына қатысты көп жайтты аңғара алатынын айтар едік.

Мысалы, «Қоңыр күз еді» повесіндегі бас кейіпкер Қасымның автордың тікелей өзі болмағанымен, ондағы кейбір детальдар, оқиғалар өзінің өміріне қатысы бар екенін айтқан. Жалпы, роман-эссесіндегі өткен күнге ойша оралулар сәтінде қаламгердің осы кезге дейін жазылған көркем прозасындағы кейбір кейіпкерлердің, оқиғалардың, эпизодтардың арақидік қылаң беріп отыратыны жасырын емес. Жанама, тікелей қатысы бар дүниелерді жазушы қаз-қалпында емес, көркемдік сипат дарыта отырып, шебер қиюластырады.

Автордың «Қоңыр күз еді» повесіндегі Қасым қиялындағы ой-арманның, бастан кешкен балалық шағының қаламгер Қалиханның балалық шағымен біте қайнасып, мидай араласып, етене сапырылысып жататынын да аңғарамыз. «Мен терезенің алдында отырмын. Ақ жауын толассыз себелеп тұр. Лекіте соққан жел, жөңкіле көшкен бұлт, қалтырап ұшқан жапырақ, шуылдаған мазасыз қарға мен ұзақ – бәрі де менің ауылымды елестетеді. Бір жылдарда қош айтысқан балалық шағымды әкеле жатқандай» [5, 48-б.].

Мәселен, повестегі Қыдырханның өзімен интернатта бірге оқығанын, қандай оқушы болғанынан хабардар болсақ, оның Бүкір аталу себебіне, өзіне тән қылықтарына куә болсақ, сол Қыдырхан бейнесі авторға өмірде де бөтен болмағаны байқалады. Жетімдіктің зардабын ерте тартқан повестегі Қыдырханнан роман-эсседегі Қыдырханның елеулі өзгешелігі де байқалмай қалмайды. «...Қ.Ысқақов өз геройын көріп қана қоймай, онымен кәдімгідей сөйлесетін тәрізді. Бұл – шын суреткерге тән машық. Мынау мектеп директорының сөзіндегі әрбір ырғақ-тыныстан оның қай түрде, қалай сөйлеп отырғанын көзге елестету оқушы үшін де қиын емес. Дәл осы сөз арқылы оның мінезін білу одан да оңай. Демек, диалог өз міндетін атқарып тұр» [6, 149-б.].

Автордың поэтикалық ізденісі, тіпті шағын ғана диалог құрудағы жаңашылдығынан, шеберлігінен айқын аңғарылып, болашақ суреткер жазушының характер жасаудағы, образ сомдаудағы өзіне тән стильдік ерекшелігі айқын байқалып тұр. «Қандай шаруа болмасын ересек Қыдырхан соның басында жүреді. Мерекелік ұрандарды жазатын да, қабырға газетін әшекелейтін де сол, бүкіл жетімектердің шашын күзейтін де сол, шеберлігі аудан басындағы шаштараздан асып түспесе кем емес, тірлікке керек-ау деген көп нәрсені Қыдырханнан үйреніп едік», - дегенінен Қыдырханның шынайы өмірде намысшыл, еңбекқор болғанын байқаймыз.

Әдебиет зерттеушісі М.Арнауодтың пікіріне сүйенсек, «Образдар ғана суреткерді оятып, оның қызығушылығын туғызады немесе олармен үйлесуге әкеледі, ең жоқ дегенде айрықша сүйіспеншілігін тудырады. Олар қандай да бір қозғаушы күшті иемдене отырып, бұрыннан жат формасыз, шашыраңқы күйде көрініс таба тұрып, өзінше өмір сүру үшін автордың жан-дүниесінен бөлініп шыққысы келеді. Мұндай идеялардың белсенділігі мен суреткердің өзін-өзі ұмытушылығы – оның табиғатындағы эмоционалдық факторлар мен қиял-елес дүниесінің әрекеті» [7, 5-б.].

Анасының дүниеден озар шағындағы өтініш, аманатын автор есінен шығармай, көркем шығармаларына да тиек еткен. Анасы айтқан үш тілекті: «Біріншісі, сен ер-азаматсың, мен өлгенде жыламауың керек, екіншісі, мен дүниеден озған соң, ауылда тұрмайсың, оқы, білім ізде. Үшіншісі, біз дуалы ауыздымыз, сондықтан ешкімді қарғама, саған жаманшылық жасаған адамның жазасын құдай береді» [2, 178-б.], - өмірлік қағидатына, ұстанымына айналдырғанын оқырман қауым роман-эссеге дейін де таныс екені айтқымыз келеді.

Мәселен, Рамазан Тоқтаров досының кіші әкесі Төлешпен талай дәмдес болған авторды оның өзгеше болмыс-бітімі, усойқыдан ащы тілі, өзінен басқа ешкімді тыңдамайтын қырсық мінезі қызықтырды ма, әйтеуір Төлеш сөзін, бейнесін, атын, іс-әрекетін туындыларына арқау еткенін, болмыс-бітімін, мінез-құлқын Қара Диюға таңғанын білеміз. Ал Төлештің Рамазанның босбелбеулігіне, енжар қылығына көңілі толмай, салақтаған «қарашелекке» теңейтінін де, оны автор Жақып (Қарашелек атанған) атты кейіпкерімен ұқсастығын да оқырман қауым біледі. Оны Қалихан Ысқақтың өзі «Рамзайдың қаламына ілікпеген туыстарын, әсіресе, Төлештің атын өзгертпестен «Ақсу – жер жәннаты» романимда біраз эпизодтарға дәнекер етіп едім» [8, 114-б.], - деп еске алады.

Өзі туралы: «Өз басыма келсем, менде алғашқы нұсқа (черновик) деген болмайды, көп отырып, көп ойланып, басымдағы ойды бір жүйеге келтірмей, он сөзден бір сөзді тандамай қағаз шимайламаймын, әр сөйлемді көкейде жонбай, көңіл көншімейді, алғашқы нұсқа деген маған өтірік еңбек сияқты болып көрінеді де, одан ләззат ала алмаймын. Мүмкін сирек жазатыным да осыдан шығар» [3, 107-б.].

Рамазан туралы: «Рамазан молдасын құрып еденде отырып жазатын. Ертесімен тұрады, бетін жумастан, жартылай жалаңаш қалпы, қай ғасырдан қалғанын кім білсін, «Рейнметал» дейтұғын шойын машинкасын алдына қойып, шарқылдатады да отырады. Ол – өндіріп жазатын. Бір отырса, тұрмастан, бәйбішесінің шәйін суытып, мәйін шулықтырып, бір межеге жетпей тоқтамайтын. Бітіріп алып, жазғанын артынан сұрыптайтын еді. Не де болса молынан шашып тастайтын да, соны қайта жинауға келгенде сөзін де, өзін де аямайтын. Біз «творчестволық кухнямызды» бір-бірімізден жасырмайтын едік» [3, 108-б.].

«Зейнолла эмоцияға берілмейтін, сырт қарағанда, тым салқынқанды, қаламы қатқыл сияқты, соған қарамастан айтар ойын жібектей ширатып отырып жұлынына дейін жеткізеді. Ең бір жақсы қасиеті, сынап отырған объектісін, авторды қырлап, тіл тигізген емес. Бұл кез-келгеннен табыла бермейтін мінез» [3, 110-б.].

«Тәкеннің олпы-солпы дүниелерді қара сиямен сызып отырып редакция жасайтын әдеті. Бірде оншақты беті қара-ала шимай болған «Абай жолын» оның столынан көріп, семинарға келген Әбу ақсақалдың шалқасынан түскені бар. Тәкеннің қолы қазымыр еді. Оның мінезіне, тіліне бітпеген қазымырлық қаламында қалған. Бірақ ол кінәмшіл қазымырлық емес, қаламының сұлтандығын танытатын, өнерге биіктен қарайтын кірпияздығы болатын. Үш жыл қасынан қалмай жырақта жүргенімде ағадан жұққан бір қасиет болса, ол осы тілге деген кірпияздық шығар» [3, 15-б.].

«Жүмекен бір ғана поэзия емес, әдебиеттің әр жанрына бақайшағына дейін шағып отырып әдемі талдау жасай беретін, бірақ баспасөз бетіндегі сынға араласып мақала жазған емес, ара-тұра аудиторияда болып тұратын айтысқа да шыққан жоқ, оның сыны көптің құлағына емес, авторлардың назарына, жеке отырыстарда айтылатын, жеткізіп айтатын, кесіп айтатын, сонсоң да кейбіреулер одан сескеніп жүретін» [3, 128-б.]. «Өткен ғасырдың алпысыншы жылдары классиктердің егініне түскен ерен таланттың иесі екі ақын – Мұқағали мен Жүмекен ел аузына ілікті. Мұқағали өзі айтқан «қара өлеңнің шекпенін» қымтап жауып, көл-көсір, еркін талантымен көптің көңілін тапты да, Жүмекен интеллектуалды поэзияның биігіне көтерілді...» [3, 355-б.].

Университеттегі Әуезовтен тыңдаған дәрісі өз алдына, ол Қайым Мұхамедхановпен бірге өткізген күндерінде Мұханды, оның табиғатын, парасатын шын танығанын жасырмайды. «Университет қабырғасында дәріс алдым деп сырттай тамсанғаным болмаса, Әуезовтің кім екенін білмеппін ғой. Шетел әдебиетінің, орыс әдебиетінің тарихын ежіктеп, саяси экономия, жағырапия, КПСС тарихын жаттағанша, Мұханның лекциясын бес жылға созса да артық емес екен-ау!... [3, 216-б.] - деген ойлар білгір әдебиеттанушы Қайыммен етене жақындасып, сыр бөліскеннен соң туғанын байқаймыз.

«Абайдың ақын шәкірттерінің» қандай қиындыққа ұшырағанын, қоғамнан қандайлық теперіш көргенін естігенде Қайыммен бірге қамығады. Ең белді, көрнекті жазушымыздың (Әуезовтің) көрген құқайын естіп-білген Қалиханның төбе-құйқасы шымырлайды. Қазақ зиялыларына ертеректе төнген зауалдың қайыра соққан дауылына, қаһарына ұшырағандардың алдыңғы легінде Әуезовтің жүруі, Әуезовтің маңайындағылардың жүруі, көп жайды аңғартады. Кешегі Алаш идеясына адалдық танытқандардың сазайын тарттыру үшін, сабасына түсіру үшін арысы орталықтағы өктем көзқарастың, берісі өзіміздің, жергілікті биліктің, әміршіл жүйенің ызғары еді. Озбыр саясаттың өзімшіл саясатынан тұтас буын зардап шекті, қалың қазақ қасіретін көзбен көрді. Зиялыларымыз қудалауға ұшырап, ит жеккенге айдалды. Мұхаж Мәскеуді паналады.

Осының біразы бүгінде белгілі болғанмен, Қайыммен іш тартып әңгімелеу барысында мәселені тереңірек түсінді, кейінірек ҰҚК-нің өкілдерімен оңаша кездесу арқылы зиялыларымыздың да талай арандатуға ұшырап, бірін-бірі тығырыққа тірегендерін естігенін егіле отырып, бүгінгі ұрпаққа там-тұмдап жеткізеді. Сатқындықтың, аярлықтың, көре алмаушылықтың кесірінен қаншама тағдыр азап көрді, қаншама есіл ер өмірін өкінішпен

өткізді, қаншама отбасы жапа шекті? Ұлтымыздың кеңестік кеңістіктегі өмірінің, жүріп өткен жолының бәрі ғажайыпқа толы емес еді. Халық басына түскен нәубетті қаламгер алдымен сезінді, ел көрген қиындықты жазушы қауымы иықпен көтерісті, жанында болды, ұлт мүддесін жоғары қоя білді. Зиялы қауым қай заманда да ұлттың сөзін сөйлеген жоқшысы болды. Ұлттың ұпайын түгендесуге үлес қосты. Өзгеде кеткен кегімізді қайтарды, қанжығасында кеткен қарындастың дауын жоқтады. Қалам иелерінің қазақтың қай мәселесінде де қағыс қалып көрген жері жоқ.

«...Біздің жігіттер қыстың көзі қырауда көшіп қонатын және де пеші жоқ, булығы бітеу, тірі жан түгілі қой қамасаң да құмалағымен қатып өлетін қайдағы бір күркеге тап болатын да жүретін» [3, 272-б.]. Бұл соғыстан кейінгі кезеңде әдебиет пен мәдениеттің, ғылым мен білімінің ортасы саналатын Алматыға табан тіреген қаймана қазақтың қаладан көретін алғашқы теперіші, пәтер иелерінің босқынға қарағандай жиреніп, пәтершілердің бөгде өңірге, өгей өмірге бірте-бірте бой үйретуінің, алда талай көрер қағажуының басы іспетті. Мұндай өмірге де «жетімдер әулетінің» (өзі тектес, құралпас, тағдырлас, пәтерлестеріне Қалихан ағамыздың қойған атауы) тап болғанын, бірте-бірте бой үйреткенін, сол үйшіктерде тұрып-ақ ұлт әдебиетінің қазынасын молықтыруға қал-қадерінше күш жұмсағанын, «тастақтықтар» үйлерінің дәлізінде қазақ әдебиетінің нәрі саналатын туындыларының іргетасы қаланатынын, көші басталып, керуені болашаққа бет түзейтінін ол кезде білмеген де болар, сірә?! Үй тар болса да, көңіл кең, жұпыны өмір кешсе де, жазғандары талай буынның ризығына айналып келе жатқан замандастарының дені «Сансызбай, Әнуарбек, Ізтай, Сәкен, Сағи, Тұманбай, Нәсір, Ахан, Тельман, Оспанхан, Илия, Шәміл, Бекмырза, Жақан, Қабдыкәрім, Қосжан, Өмірбек, Бек, Әбіқұл, есіме түспегені бұдан жүз есе көп, қойшы әйтеуір, қазақтың зиялы деген жұртының кейінгі толқынының да 99,9 пайызы қайын енесіндей қақпас мәтүшкелердің қапсырмасын» [3, 273-б.] паналағанын, өмірдің қызығы мен қиындығын бірге өткізген күндердің әр сәті қымбат, әр мезеті сағыныш болғанын төгілте жазады.

Өнерде бәсекелес болғанымен, өмірде жұптары жазылмаған, қайғысы мен қуанышы ортақ, әрқайсысының жазары басқа, айтары бөлек болғанымен, жағдайлары қарайлас, деңгейлері шамалас кезеңдердегі достық пен жолдастыққа адалдықтарын сағынады, білуге құмарлық пен өмірге, өнерге құштарлықтарын аңсайды, ауылдың дарқан көңілі мен пейілін, мінезі мен болмысын қалаға сіндіруге келгендегі әрекеті мен қарекеттерінің еш болмағанына сүйінеді. Жергілікті ұлт тұрғындарының азшылығы қалада ғана емес, далада да сезіліп жатқан тұста ел үмітін сетінетпей, ұлттың ертеңгі өміріне, ұрпақ тағдырына өздерін жауапты сезініп, тілімен де, жүрегімен де, жазған-сызғанымен де үлес қосқандары, «білек күшін» де пайдаланатын тұстарын қаламгердің боямасыз жеткізетінін, ойындағысын ғана айтып қоймай, дерегі мен дәйегін, танымы мен ұстанымын да байқатып отырады. Алдыңғы буын ағаларының эстафетасын ілтипатпен қабыл алып, ел тағдыры, ұлт өмірі, әдебиет пен руханият тағдыры сынды мәселелерге де батыл үн қосып, өзіндік ой-көзқарастарын, ұстанымдарын білдіруден бой тасалаған жоқ. Әсіресе, шығармалары арқылы да қоғамға деген ішкі қарсылығын, әкімшіл-әміршіл жүйеге деген наразылығын, биліктің ұстанған саясатына ұлт жанашырларының «ұлтшыл» әрекеттерін, ертеңгі өмірге деген ел үмітін, аңсарын байқатпай қалған жоқ. Сәкеннің «Жапандағы жалғыз үй» соның жаңғырығы, Аханның «Құланның ажалы» соның мысалы, Жүмекеннің «Менің Қазақстанымы» соның айқын куәсі дерлік.

«Алматыда отырсаң, елді ойлайсың, елге барсаң, Алматы есіңнен шақпайды. Ауылда ағайын көп пе, Алматыда көп пе? Сәл алыстап кетсең, екеуін де сағынасың. Ауылмен кіндігім жалғасқан. Алматыда өмірім өтіп келеді» [3, 247-б.]. Автордың ауылымен кіндігі жалғасып жататынын көзіқарақты оқырман біледі. Өйткені, бар саналы ғұмырын шығармашылықпен өткізген Қалихан Ысқақтың қай шығармасы болмасын Алтайсыз күні жоқтай, туған жері қамтылмай, айтылмай қалған туындысы жоқ секілді көрінеді.

Тырнақалды туындысы саналатын «Қоңыр күз едіден» бастау алған туған елге деген құрмет, өскен өңірге деген тағзым, тумалас тарына деген сағыныш сүйекті, шоқтығы биік романы «Ақсу-жер жәннатына» дейінгі аралықтағы бар шығармасында дерлік шынайы көрініс тапқан. Туған жерге, елге деген сүйіспеншілікті, оның тау-тасы мен өзен-бауына дейінгі дүниенің бәріне алаңдауды, әр төбесі мен текшесінің тарихын білмекке деген құштарлықты Қалихандай түйсініп, сүйсініп жазса, өлке тану дейтін саланың ауқымы кеңіп, орталықтан тысқары жатқан талай қазақ ауылы мен шалғай ауданының мәртебесі тасып, мәселесіне ел, жұрт, билік назары ауар еді. Осы тұста Қалиханның жерлес жазушыларының да осы мәселеге келгенде көп қаламгерлерден бір бәс жоғары тұрғанын несіне жасырамыз.

Баспасөзден де, сұқбаттарынан да автордың талай жылдан бері алты ай жазды ауылында өткізіп, шығармашылықпен еркін айналысуға, бой жазып, демалуға, суына, буына түсіп, ем алуға, елін, жерін аралауға мүмкіндік тауып, үнемі ғадетіне айналдырғанын оқып жүретінбіз, еститінбіз. Әсіресе, тәуелсіздіктің елен-алаң шағындағы, нарықтық экономикаға өнер тұстағы, елдің еркіндікке қолы жеткенімен, мүмкіндігін оңтайлы пайдаланудың қырсырын жете меңгере, игере алмай жатқан сәттегі көрген қиындық пен сол қиындықты еңсерудегі жіберген қателік пен көзсіз ерліктер де көз алдынан өтті. Қаламын қаруға айырбастағанымен, сөзін өткізер, айтып жеткізер тұстарда қарап қалмады. Шаруашылықты жүргізудің тәсілі өзгеріп, жекеменшікке негізделген қатынас орнап, жекешелендірудің сан түрлі жолмен жүзеге асқан сәтіндегі босқан елді де көрді, қаңырап иесіз қалған жерді де көрді. Осы тұста бардың мұқтажын айтуға, жоқтың мұңын ойлауға тура келді. Әрине, маңайында, қасында ел деп соққан жүрегі бар азаматтар болды. «Алла жазса, кетіктің орны толар, кемістік түзелер, толтыратын да, түзететін де қазақпын дейтін азаматтар Қаратайға да келе бастады» [3, 173-б.], деп жазғанындай, өтпелі кезеңнен ес жиып өткенімен, алдағы атқарылар істің ауқымы да ұшан-теңіз екенін білді.

Ұлттық парктердің халықаралық орталығының берген бағасына сүйенсек, «әлемде бұған теңдесетін (Қатынқарағайды айтып отыр) дәл осындай жер жоқ». Тәңірі сыйлаған табиғаты, Отыкен заманынан мирас болып қалған территориясы, елге, жерге төнген зауалдың бәріне төтеп беріп, сол ел мен жерді көзінің қарашығындай сақта келе жатқан тұрғыны, сан қатпарлы тарихы бар елмен, өңірмен қалай мақтансаң да жарасатыны ақиқат. Қолынан жазу келетін, жүйелі, шешен сөйлейтін, тауып айтатын, қазып айтатын Қалихан Ысқақтың осы мәселелерді жазбауы да, толғақты мәселелер туралы толғанбауы да мүмкін еместей. Жерді қорғаған ерін, елдің бүтіндігін ойлаған азаматын айтпағанда кімді айтады, олар туралы жазбағанда кімді жазады?

«Шабанбайдай жер қайда?», «Қаратайдай ел қайда?» деп кітап жазуды қалаған, ел ағасы атанған Бошай Кітапбаевтың аманатын орындауға қаламгер Қалихан бәрін ысырып тастап кіріскенін өзінің айымен естіп-білдік, соның өтеуі – қолымыздағы «Келмес күндер елесі» деп аталатын қостомдық. «Азаматына қарап, ауылын таны» демекші, сол ауылдың ажарлы, базарлы қалпын жаһандану кезеңінде сақтап, кейінгі ұрпаққа аманаттау үшін еңбек етіп жүрген ел азаматтарының шынайы бейнесін сомдап, бүгінгі күннің шындығын жырлайды. Автор «ауылды тоздыру – қазақты тоздыру! Бір халықтың тамырына балта шапқанмен бірдей», - дейді. Ал біз автордың сүйікті пір тұтатын жазушысы, көрнекті орыс қаламгері Буниннің сөзімен түйіндесек, «пендеге де, батырға да, Адамның бүкіл ұрпағына ортақ мылқау өліктердің мәңгілік мекені бар екенін ұмытпа».

Қалихан Ысқақтың жазушылық шеберлігінің жарқырай көрінетін тұсы, оның стильдік-тілдік қолданысының ерекшелігінде болса керек. Роман-эсседе де осы мәселе айқын көрініс тауып, оқырманды ұлттық тілдің бай қорының қойнауына жетелейді, қазынасынан мейлінше сусындатады. Жергілікті тілдің ерекшеліктерін ұтымды қолдану да қаламгерлік шешіммен үндесіп, үйлесіп жатыр.

Шерхан Мұртазаның «Ай мен Айшасында» балалықтың кермек дәмі арқау болса, ал Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім» роман-эссесінде көбіне зиялы орта, ұстаз ұлағаты төңірегіндегі автор көзқарасымен түйінделіп жататыны белгілі. Ал Қалихан Ысқақтың роман-эссесінде қаламдастарының қилы өмір тарихы, оқырманға беймәлім жеке қаламгерлік шеберханасы, өзара қарым-қатынасы мен қоғамға көзқарасы ортақ желі құрап, жазушының қоғамдағы орны таразыланады, мұның бәрі, айналып келгенде туындының сюжетін құрудағы, композициясын түзудегі автордың жеке суреткерлік қабілетімен астасып тұр.

Роман-эссенің тілі ерекше кестелі сөз бен ой арқылы көркемдік кемері өзгеше ашыла түскен. Өзіндік жазу стилімен ерекшеленетін автор туындысы көркем шығармалардан, әсте, кем оқылмайды. Сан тарапта ойын жүйелі бере отырып, көркемдік детальді, яғни көркем шығармадағы белгілі бір мағыналық түрлерін, соның ішіндегі пейзажды тілдік орамның керемет үлгісімен бере білген. Табиғат эстетикасын сөз өнерімен өрнектеп бейнелеудегі қолтаңбасы қаламгердің танымдық көзқарасын айқындап, яғни пейзаж тірі мен жансыз арасындағы байланыстың образын әсерлі бейнелеу арқылы ашып, детальдарды қолдануы екі жақты көркемдігін айқындай түседі.

Ал енді Қ.Ысқақтың образдарды сомдаудағы тәсілі өте ерекше. Замандастары мен қаламдастарының образы жоғарыда талданып өтілді. Қаламгерлер образын сомдау барысында ерекше стилі арқылы оларды сипаттауда мінсіз мінезі мен болмысын көркем сипатта ұсынған. Бұл арқылы автор бойынан өнерге, соның ішіндегі сөз өнеріне және оны тудырушы иесіне деген үлкен жауапкершілікпен қарап, аса ыждаһаттылықпен сомдауды мақсат тұтқандығы көрінеді. Осылайшы өзімен оқырманды досы етіп сырласқандай әсер қалдырады.

Автор өзінің мықты суреткерлігінің арқасында роман-эссенің ерекше жанр түрі болып саналатындығымен тамсандырып, сүйсіндірмей қоймайды. Әрбір тарауында қаламгер жан-жақты шығарманың ерекшелігі мен құндылығына назар салып, түйінді тұстары мен негізгі бағыттарына ерекше назар аударған. Оған дәлел шығарма өне бойы тек баяндау тәсілі арқылы ғана көрініс таппай, автор тарапынан шынайылық пен жүйелі ойдың шырмауының аса жоғары деңгейде суреттеліп жазылғанына көз жеткіземіз.

Қорытынды

Роман-эсседі қаламдас-замандастарының шығармашылық, суреткерлік талантын мойындай отырып, олардың көпшілікке беймәлім адами болмысын, кісілік келбетін, адамгершілік қасиетін, азаматтық ұстанымын айтуға, қамтуға тырысады. Әсіресе, әдеби орта мен зиялы қауым өкілдерінің кеңес тұсында көрген қысымдары мен қолдан жасалған түрлі науқандардан шеккен азабы аз емес. «XX ғасырдағы кеңестік кезеңнің шын бейнесін тануда да роман жанры көмекке келері анық. Әсіресе, ұлттық рухты жоюға арналған алып машина жұмыс істеп тұрғанда, сол машинаның апанына жұтылып кетуден сескенбей өз міндетін адал атқарған жазушылар еңбегін дұрыс бағалаған абзал» [9, 35-б.].

Алды Аймауытов, Торайғыровтардан басталып, берісі Әуезов, Мұқамедхановтарға жалғасқан теперіштің алпысыншы жылдарғы шарпуы өздерінің тұтастарына іріткі салып, ұйымшылдықтарының іргесін сөге жаздағаны автордың баяндауында әсерлі шыққан. Әулеттің ғана емес, әлеуметтің назарында болғанын, әрқайсысының қазақ қоғамындағы орнын, ел мен жер ұғымын түйсінудегі, ұлт пен ұрпақ алдындағы борышын сезінудегі қаламгер ретіндегі жауапкершілігін, азаматтық іс-әрекетін, пенделік әлсіздігі мен әділетті әрекеттерін келісті жырлап, құнарлы тілмен жеткізген. Кейінгі толқын қаламдастарына, жазушылардың шығармашылық шеберханасынан тағылым алам дейтін әріптестеріне, қаламгердің көркемдік құпиясының қалтарыстарын зерделесем дейтін ізденушілерге көл-көсір пайдасы барын да ескеруге тиіспіз.

«Келмес күндер елесі» роман-эссесі – қазақ әдебиетін көркемдік, жанрлық, тақырыптық, деректік, танымдық тұрғыдан байытқан құнды дүние.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақ романы: өткені мен бүгіні: Ұжымдық монография. – Алматы: Алматы баспа үйі, 2009. – 679 б.
2. Ш Қабдолов оқулары. Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 398 б.
3. Ысқақ Қ. Келмес күндер елесі: роман-эссе. Т. 1. – Алматы: «Ана тілі баспасы» ЖШС, 2013. – 456 б.
4. Нұрманов А. Құланның ажалы. Роман. – Алматы: Жазушы, 1969. – 221 б.
5. Ысқақ Қ. Беу, ақсақ дүние... Хикаяттар. – Алматы: Раритет, 2004. – 288 б.
6. Қабдолов З. Шығармалары. Т.5: Ғылыми зерттеулер. Әдеби-көркем сын. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2013. – 328 б.
7. Арнауов М. Психология литературного творчества. – М.: Прогресс, 1970. – 654 с.
8. Ысқақ Қ. Келмес күндердің елесі // Жұлдыз. – 2008. – №6. – 208 б.
9. Камалқызы Ж. Мәңгүрттік – ұлттық санаға түскен дерт // Ясауи университетінің хабаршысы, 2013. – №2. – Б. 28–35.

REFERENCES

1. Qazaq romany: otkeni men bugini: Ujymdyq monografiya [Kazakh novel: past and present: Collective monograph]. – Almaty: Almaty baspa uyi, 2009. – 679 b. [in Kazakh]
2. Ш Kabdолоv оқулары. Halyqаралық gylymı-teorialyқ konferensia materialdary [Materials of the international scientific-theoretical conference]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2010. – 398 b. [in Kazakh]
3. Ysqaq Q. Kelmes kunder elesi: roman-esse [Kelmes kunder yelesi: novel-essay]. Т. 1. – Almaty: «Аna tili baspasy» JShS, 2013. – 456 b. [in Kazakh]
4. Nurmanov A. Qulannyn ajaly. Roman [Kulannyn azhaly. Novel]. – Almaty: Jazushy, 1969. – 221 b. [in Kazakh]
5. Ysqaq Q. Beu, aqsaq dunie... Hikaiattar [Beu, aksak dunie... Stories]. – Almaty: Raritet, 2004. – 288 b. [in Kazakh]
6. Qabdolov Z. Shygarmalary. T.5: Gylymı zertteyler. Adebı-korkem syn. [Sochineniia. Vol.5: Scientific research. Literary art criticism]. – Almaty: Qazaq enciklopediasy, 2013. – 328 b. [in Kazakh]
7. Arnaudov M. Psihologia literaturnogo tvorchestva [Psychology of literary creativity]. – M.: Progress, 1970. – 654 b. [in Russian]
8. Ysqaq Q. Kelmes kunderdin elesi [Kelmes kunder yelesi] // Juldyz. – 2008. – №6. – 208 b. [in Kazakh]
9. Kamalqyzy J. Mangurttik – ulttyq sanaga tusken dert [Mangurtyk is a disease that has fallen into the national consciousness] // Iasayi universitetinin habarshysy. – 2013. – №2. – B. 28–35. [in Kazakh]

М.С. КАДИРОВА¹✉, А.Ш. ЮСУПОВА²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: mali_ks@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор

Қазан Федералды университеті

(РФ, Татарстан Республикасы, Қазан қ.), e-mail: alyusupova@yandex.ru

ХІХ ҒАСЫРДАҒЫ КИРИЛЛ ГРАФИКАСЫМЕН ЖАЗЫЛҒАН ҚАЗАҚ СӨЗДІГІНДЕГІ ЛЕКСЕМАЛАРДЫҢ КӨПМАҒЫНАЛЫҒЫ

Андатпа. Қазіргі түркітану ғылымында әртүрлі графикалық жүйелермен: руна жазуы, ұйғыр, араб, латын, кирилл графикасымен жазылған түркі жазба мұраларының тілін зерттеу өзекті мәселе болып табылады. ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында кирилл графикасымен жазылған қазақ жазба мұралары бұл контексте бүгінгі күнге дейін жеткілікті зерттелмеген.

Мақалада түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының ХІХ–ХХ ғасырлар шегінде кирилл графикасына көшуі сөз болады. Осы кезеңде П.М. Мелиоранский, Н.И. Ильминский, М.А. Терентьев, В.В. Катаринский, Л.З. Будаговтың және т.б. кирилл графикасымен жазған қазақша әліппелері, оқулықтары, сөздіктері жарық көрді. Сол кезеңдегі қазақ ағартушылары: Ы. Алтынсарин, Т. Бокин, Ж. Көшербаев, М. Машанов және т.б. кирилл графикасын белсенді түрде қолдана бастады.

Кирилл әліпбиімен жазылған еңбектер ішінде екітілді сөздіктер ерекше орын алады. Бұл сөздіктер қазақ халқының белгілі бір тарихи дәуіріне тән әлем бейнесін танытуымен, лингвистикалық, этномәдени ақпарат тасымалдауымен құнды.

Мақала осындай сөздіктердің бірі – 1897 жылы Орынборда Б.А. Бреслин баспаханасында жарық көрген «Киргизско-русский словарь» жазба мұрасына арналған. Сөздіктің авторы көрсетілмеген, алайда ол Н.И. Ильминскийдің «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» (Қазан, 1861) сөздігі негізінде қазақ зиялыларының қатысуымен толықтырылып, өңделіп, құрастырылған.

Мақалада аталған сөздіктегі көпмағыналы сөздердің семантикасы талданады. Көпмағыналық ұғымы аясында көпмағыналықтың реңктері ашылады, лексика-семантикалық нұсқалары анықталады, олардың арасындағы ортақ байланыс көрсетіледі, сонымен қатар сөздікте берілген көпмағыналы сөздер мен қазіргі қазақ тілінің лексемалары арасындағы мағыналық сабақтастық айқындалады.

Кілт сөздер: жазба мұралар, графика, кирилл графикасы, сөздік, көпмағыналық, семантика, мағына сабақтастығы.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Кадирова М.С., Юсупова А.Ш. ХІХ ғасырдағы кирилл графикасымен жазылған қазақ сөздігіндегі лексемалардың көпмағыналығы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 120–131. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.10>

*Cite us correctly:

Kadirova M.S., Iusupova A.Sh. XIX gasyrdagy kirill grafikasy men jazylgan qazaq sozdigindegi leksemalardyn kopmagynalygy [The Polysemous Lexemes in the Kazakh Dictionary Written in Cyrillic of the XIX Century] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 120–131. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.10>

M.S. Kadirova¹, A.Sh. Yusupova²¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: mali_ks@mail.ru*²*Doctor of Philological Sciences, Professor
Kazan Federal University**(Russian Federation, Republic of Tatarstan, Kazan), e-mail: alyusupova@yandex.ru***The Polysemous Lexemes in the Kazakh Dictionary Written in Cyrillic of the XIX Century**

Abstract. In modern Turkological science, it is relevant to study the language of Turkic written legacies written by various graphic systems as Runic, Uighur, Arabic, Latin, Cyrillic. In this context, Kazakh legacies written in Cyrillic at the end of the XIX – early XX century have not been sufficiently studied to date.

The article examines how the Turkic peoples, including Kazakhs, adopted Cyrillic script around the turn of the nineteenth and twentieth centuries, when the first Cyrillic Kazakh ABC books, self-help books, dictionaries, and other landmarks were published by P.M. Melioransky, N.I. Ilminsky, M.A. Terentyev, V.V. Katarinsky, L. Budagov, and others. I. Altynsarin, A. Baitursynov, T. Bokin, Zh. Kusherbayev, M. Mashanov, and others were among the Kazakh intellectuals who actively started using the Cyrillic alphabet at that time as the enlighteners of the nation.

Among Cyrillic publications bilingual dictionaries held a unique position, providing a glimpse into the Kazakhs' way of life during a particular historical period. Due to the fact that they contained both linguistic and ethno-cultural knowledge.

The article is devoted to one such dictionary, in particular the «Kyrgyz-Russian Dictionary», which was released in 1897 in Orenburg by B.A. Breslin's publishing company. The unnamed dictionary was created using N.I. Ilminsky's dictionary, «Materials for the study of the Kyrgyz dialect» (Kazan, 1861) that was expanded upon and amended with the help of the Kazakh intellectuals.

The article examines the polysemy of these dictionary's words. The polysemous meanings of this dictionary are exposed, together with their lexical and semantic variations, on the basis of the notions of polysemy. This also reveals the continuity of this dictionary polysemous meanings with the lexemes of the contemporary Kazakh language.

Keywords: written legacies, Cyrillic alphabet, graphic, dictionary, polysemy of words, semantics, continuity of meanings.

М.С. Кадирова¹, А.Ш. Юсупова²¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: mali_ks@mail.ru*²*доктор филологических наук, профессор
Казанский Федеральный университет**(РФ, Республика Татарстан, г. Казань), e-mail: alyusupova@yandex.ru***Многозначность лексем в казахском кириллическом словаре XIX века**

Анотация. В современной тюркологической науке актуальным являются исследования языка тюркских письменных наследий, написанных различными графическими системами: рунической, уйгурской, арабской, латинской, кириллической. В данном контексте казахское письменное наследие, написанное кириллицей в конце XIX начала XX века, до настоящего времени недостаточно изучено.

В статье рассматривается переход тюркских народов, в том числе казахов, на кириллическую графику на рубеже XIX–XX веков, когда появились первые кириллические казахские буквари, самоучители, словари, написанные П.М. Мелиоранским, Н.И. Ильминским, М.А. Терентьевым, В.В. Катаринским, Л.З. Будаговым и другими. Казахская интеллигенция: И. Алтынсарин, Т. Бокин, Ж. Кушербаев, М. Машанов и другие как просветители того времени, также стали активно использовать кириллицу.

Среди кириллоязычных публикаций особое место занимали двуязычные словари, запечатлевшие картину мира казахов определенной исторической эпохи. В них, с одной стороны, были зафиксированы лингвистические знания, с другой, этнокультурные. Статья посвящена одному из таких словарей, в частности «Киргизско-русскому словарю», изданного в Оренбурге, типографии Б.А. Бреслина, в 1897 году. Словарь безымянный, но он составлен на базе словаря Н.И. Ильминского «Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» (Казань, 1861), дополнен и переработан с участием казахской интеллигенции.

В статье анализируется семантика многозначных слов данного словаря. На базе понятий многозначности раскрываются смысловые оттенки многозначности, его лексико-семантические варианты, устанавливается их общая связь между собой, а также раскрываются преемственность многозначных значений данного словаря с лексемами современного казахского языка.

Ключевые слова: письменное наследие, графика, кириллическая графика, словарь, семантика, многозначность слов, преемственность значений.

Кіріспе

Түркі халықтарының тұрмысын, мәдениетін, рухани болмысын, тарихын, тілін бейнелейтін түркі жазба мұралары әртүрлі графикамен (руна, ұйғыр, араб, латын, кирилл) жазылған. Олардың ішінде бірнеше ғасырлар бойы қолданылғаны – араб графикасы.

Араб графикасына негізделген жазуды қазақ мәдениеті IX–X ғасырлардан бастап, ұйғыр жазуынан кейін XX ғасырдың басына дейін қолданды. XX ғасырдың басында араб тіліне деген қызығушылық бәсеңдей бастайды. Себебі, ол ислам тілі, медресе және діни догмалар тілі ретінде оқу-ағартушылық бағыттан алшақ болды. Сондықтан араб графикасын реформалау мәселесі туындады, түркі, оның ішінде қазақ зиялылары өз халқын сауаттандыру мақсатында басқа графикалық жүйелерді ойлап табуға тырысты [1, 172-б.].

Осы тұрғыда жаңа графикалық жүйелер: «төте жазу» (А. Байтұрсынов, т.б.), «жаңа әліппе» (Н. Төреқұлов, т.б.), «кирилл графикасы» (Ы. Алтынсарин, т.б.) пайда болды.

Кирилл әліпбиінде жазылған қазақ жазба мұраларын орыс ғалымдары: Н.И. Ильминский, М.А. Терентьев, П.М. Мелиоранский, В.В. Катаринский, Н. Сазонтов, Г.В. Архангельский, Н.Н. Пантусов, В.В. Григорьев, Н. Лаптев, Е.А. Алекторов, т.б. құрастырған. Қазақ зиялылары арасында кирилл графикасын қолданып, әліпби, оқулықтар, сөздіктер жаза бастаған ағартушылар да болды. Ы. Алтынсарин, Е. Букин, Н.С. Жетпісбаев, Ж. Көшербаев, М.А. Машанов, т.б. осы бағытта еңбек етті.

Көпмағыналық мәселесі А.И. Смирницкий, В.А. Белошапкова, А.А. Зализняк, С.О. Карцевский сынды ғалымдардың еңбектері бойынша қаралды. Лингвистикалық түркітануда көпмағыналықтың кейбір аспектілерін қарастырған К. Мусаев, М. Оразов, Г. Калиев, Н. Шаймердинова, А. Болғанбаев, С. Бизаков еңбектері пайдаланылды.

Зерттеудің негізгі материалы – 1897 жылы Орынборда, Б. Бреслин типографиясында басылған «Киргизско-русский словарь» жазба мұрасы. Еңбектің жылы мен баспасына айрықша тоқталып отырған себебіміз: сөздіктің аталған баспадан 1903 жылы жарық көрген екінші басылымы бар. Сөздіктің түпнұсқасымен Қазан қаласындағы (Татарстан Республикасы) Л. Лобачевский атындағы ғылыми кітапхананың «Сирек қолжазбалар»

бөлімінде (№В-91738) жұмыс істеп, көшірмесін алуға мүмкіндік туды. Бұл мұраның тілдік ерекшеліктерін зерделеуге мүмкіндік берері анық.

«Киргизско-русский словарь» (1897) еңбегі туралы орыс ғалымы А.А. Гаджиева «Анализ системы вокализма и консонантизма в первых кириллических книгах на казахском языке» тақырыбындағы мақаласында сол кезеңде пайда болған зерттеулерге жүйелі талдау жасай келе, сөздердің фонетикалық ерекшеліктеріне тоқталған. Ғалым жүргізілген далалық зерттеулер нәтижесіне сүйене отырып, сөздік қордың говор мен диалектісіндегі сингармонизм жүйесіне талдау жасайды. Отандық ғалым, профессор Н.Г. Шаймердинова «Многочисленность лексем в кириллическом «Киргизско-русском словаре» (1897 г.) и в современном литературном казахском языке» мақаласында сөздіктің этномәдени және тілдік ерекшеліктерін ашып көрсетеді [1]. Ғалым мұраның құрылымдық ерекшелігі мен лексемалардың тақырыптық жіктеліміне тоқталады. Ұсынылып отырған мақаламызда көпмағыналы ұғымның теориялық аспектісі қарастырылып, мұра тіліндегі мағынаның тарылуы не кеңеюі қазіргі қазақ тілімен салыстырыла зерттелді. Сөздіктің екінші өңделген нұсқасы жайлы мағлұмат беріледі.

Зерттеу әдістері

Мақаланың теориялық аспектілерін негіздеу үшін отандық және шет елдік ғалымдардың лексикалық семантика және полисемия бойынша зерттеулері алынды. «Киргизско-русский словарь» жазба мұрасындағы көпмағыналы сөздерді зерттеуде жалпы ғылыми әдістер және сипаттау, топтастыру, жалпылау тәсілдері қолданылды. Сөздік лексемаларының көпмағыналығын анықтау үшін қазіргі қазақ тілінің лексемаларымен салыстырмалы-семантикалық талдау әдісі қолданылады.

Талдау мен нәтижелер

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында кирилл графикасымен жазылған көптеген оқулықтар, әліпбилер, хрестоматиялар, екітілді сөздіктер пайда болды. Олар: 1) Н.И. Ильминскийдің «Материалы к изучению киргизского наречия». – Казань, 1861; 2) А.Е. Алекторовтың «К мудрости ступенька, Азбука для учеников начальных русско киргизских школ». – Москва, 1891; 3) А.Е. Алекторовтың «Киргизская хрестоматия». – Оренбург, 1898; 4) Ы. Алтынсариннің «Начальное руководство к обучению киргизов русскому языку». – Оренбург, 1871; 5) Ы.Алтынсариннің «Жазуға үйрететін кенеге». – Казан, 1892; 6) Л.З. Будагов «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий». – СПб, 1869–1871; 7) И. Букин «Русско-киргизский и киргизско-русский словарь». – Ташкент, 1883, т.б. [2, 60-б.].

Бұл басылымдардың ішінде екітілді сөздіктер маңызды орын алады. Мұндай сөздіктердің бірқатары түсіндірмелік сипатта ұсынылған. Әсіресе Н.И. Ильминский, В.В. Радлов, Л.З. Будаговтардың сөздіктерінде қазақша сөздердің түсіндірмесі не лингвистикалық, не этномәдени сипатта берілген.

Мақалада кирилл графикасымен жазылған осындай сөздіктердің біріне, «Киргизско-русский словарь»*, сөздігіне тоқталғымыз келеді. Сөздік 1897 жылы Орынборда Типо-литография Б.А.Бреслин баспаханасында басылып шыққан.

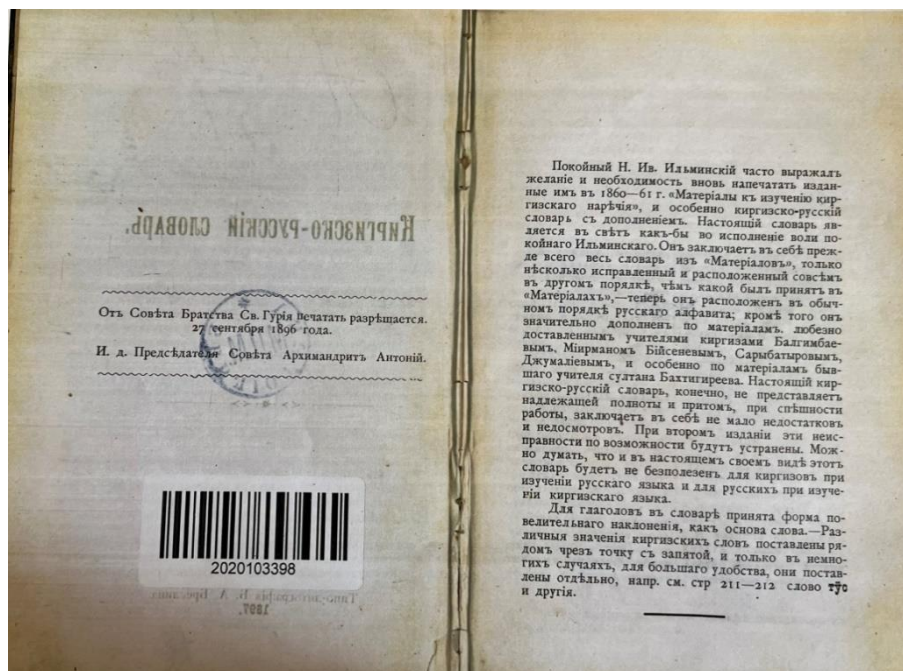
Қазіргі уақытта сөздіктің екі басылымы бар: біріншісі – жоғарыда аталып өткені, екіншісі – алғашқы басылымдағы кейбір кемшіліктер түзетіліп, жаңа сөздермен толықтырылған, 1903 жылы Орынбор қаласында шыққан басылым.

Сөздіктің авторы көрсетілмеген, алайда сөздіктің жасалуына Н. Ильминский жазған «Материалы къ изучению киргизскаго нарѣчія» Қазан, 1861 еңбегі негіз болған. Сөздік

*Ескерту: болашақта ыңғайлы болу үшін «Киргизско-русский словарь» сөздігі. – Оренбургъ. Типо-литография Б.А. Бреслина, 1897 «сөздік» ретінде белгіленеді.

«Материалы къ изученію киргизскаго нарѣчія» еңбегіне карағанда мүлдем басқа тәртіпте, яғни сол кездегі орыс алфавитінің тәртібінде құрастырылған. Бірақ бұл басылым Н. Ильминский қайтыс болғаннан кейін жарық көрді.

Сөздіктің алғашқы бетінде оны толықтырып, өндеген қырғыз мұғалімдері (әрине, «қырғыз» деп отырғаны қазақ): Бахтыгереев, Балғымбаев, Бейсенов, Сарыбатыров, Джумалиев туралы (1-сурет) жазылған.

1-сурет – «Сөздіктің» ақпараттық беті [4]

Бұл сөздік – белгілі бір тарихи дәуірдегі түркі тілдері білімінің және ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басындағы лексикография дамуының айқын көрсеткіші. Сөздік, бір жағынан, тілдік ұғымдар мен мағыналарды ашса, екінші жағынан, қазақ халқының әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрін сипаттайды [3, 77-б.].

Сөздіктегі кейбір сөздерде таңбалық, фонетикалық және семантикалық айырмашылықтар байқалады. Мысалы: Сөздікте – *бу́круй* [4, 50-б.] қазіргі таңбалануда – бүкірею, *бу́лдүргөн/земляника* [4, 50-б.] қазірше – бүлдірген, ал сөздіктегі *жауун* [4, 74-б.] сөзі қазіргі нұсқада жауын деп жазылады. Ал пайда сөзі – *байда* [4, 31-б.], пейіл – *бейил* [4, 40-б.], – деген нұсқада берілген, елу саны – *елуу*, жәдігей сөзі – *жәдү гөй* [4, 65-б.], қазіргі қолданыстағы жария сөзі сөздікте – *жәрія* [4, 72-б.], ал гауһар сөзі – *жаукар* [4, 74-б.], – деп таңбаланған.

Сөздіктегі берілген лексемалардың негізгі бөлігін көпмағыналы сөздер құрайды. Лексемалардың көпмағыналығы тарихи семантиканың, тілдің өзінің және қоғамның тарихи дамуына байланысты орбитіні белгілі.

Сол себепті мақалада сөздіктегі кейбір көпмағыналы сөздерді қарастыра отырып, мұндағы лексемалардың мағыналық түрленулері және олардың қазіргі қазақ тілінің лексемаларымен сабақтастығы туралы сөз етеміз.

«Көпмағыналық» ұғымына тоқталар болсақ, әр ғалым бұл ұғымды өзінше түсіндіреді.

В.А. Белошапкованың еңбегінде «Көпмағыналық – сөздің бір уақытта бірнеше мағынаға ие болу (бір-бірімен байланысты бірнеше лексика-семантикалық варианттарды ашу) мағыналық қасиеті» [5, 196-б.], – деп көрсетіледі. А.А. Зализняк көпмағыналыққа «Термин многозначность указывает просто на существование у некоторой единицы более одного значения» [6, 20-б.], – деген анықтама береді. Ал К. Аханов өзінің «Тіл білімінің

негіздері» оқулығында көпмағыналық терминін полисемия терминінің синонимі ретінде қарастырып: «әртүрлі мағынасы бар сөз полисемантизмді (көпмағыналы) сөз деп аталады» [7, 96-б.], – деген анықтама береді.

Тілдің даму барысында көпмағыналы сөздің мағыналарының арасындағы семантикалық байланыс үзіліп, олардағы ортақ реңк жоғалса, екі формалары ұқсас, мағыналары әртүрлі сөздер – «омонимдер» пайда болады. Яғни, дыбысталуы бірдей, бірақ мағыналары басқа-басқа сөздер *омонимдер* деп аталады. Омоним – грек тілінің *homos-* бірдей, *опута-есім* деген сөздерінен жасалған термин [8, 675-б.].

Аталған сөздіктегі және заманауи сөздіктердегі сөз мағыналарын салыстыруда байқағанымыз: сөздің бұрынғы мағынасының үстіне тағы бірнеше қосымша мағыналар қосылып, олар көпмағыналы, ауыспалы мағыналы, омонимдер және т.б. болып түрленген. Аталмыш сөздіктен бірнеше мысал қарастырайық:

Ал взять; получить купить (саты бал). Кыз ал, ұй ал жениться, биреудің уйкусын, мазасын, тынышын ал отнять у кого сонъ, доброе расположение духа, спокойствие; жан ал взять присягу; бас ал обезглавить. Каршыга ұйрөк алады ястребъ ловить утокъ. – Глаголь вспомогательный. – Ну, (понуkanie, а иногда заключительное междометие) [4, 12-б.].

Сөздікте *ал* лексемасы: бір затты қолмен ұстау, иемдену; үйлену; мазалау, ұйқыны алу, тыныштықты алу; жан алу; ант алу; бас алу деген мағыналарда және одағай мәнінде ұсынылған. Сөз қазақ тілінің сөздіктерінде келесідей мағыналарда ұсынылған. **Ал I** сын. Түстің қанықтығын білдіретін, дербес қолданылмайтын көмекші сөз [9, 309-б.]. *Ал* сөзі қазіргі кейбір түркі, және кейбір көне түркі жазуларында *ашық* қызыл деген мағынада жұмсалады (Малов. Пам. др. Письм., 356). Парысша *ал* сөзі «солғын қызыл» мағынасында жұмсалады. Тіліміздегі алмұрт, алқор, алма, алша, алкүрең, алқара деген сөздердің құрамындағы *ал* компонентті сөз болып отырған *ал* сөзімен байланысты болу керек [10, 34-б.]. **Ал II** сын. Көне. Өтірік, жалған, алдамшы (алдау сөзінің түбірі). Бұл жақтан өзгелер түгіл, туған бауырым – сенен де жақын дос таптым! – деп еді Шоқан туралы. Бұл – «ал тілі емес, жан сыры (С. Мұқанов, Аққан жұлдыз). **Ал III** шыл. Салыстырмалы қарсылықты мағына беретін сөз. Талайды көрдім, Ықпадым. Көңлін елдің жықпадым. «Ет жеме» дейді, ал, емшім, Онысы қалай ұқпадым (Қ. Мырза-Әлі, Шырғалаң) **Ал IV** ал иіндік көне Иықтан саусаққа дейінгі тұтас қол. Жазында көп-ақ жортқан екенбіз, Арғымақтың талдай мойнын талдырып, Үйде қалған арудың Ал иіндігін аудырып (Доспанбет жырау//Алдаспан). Сөйлемдегі *ал* иіндік тіркесі бұл күнде қолданылмайтын Ел/ал/елк/еліг деген сөздің ертеде және өзге түркі тілдерінде «қол» деген мағынаны білдіреді. Иін/иіндік сөздері «иық» деп түсіндіріледі. Сірә, ал иіндік / ел иіндік тіркесі «иықтан саусаққа дейінгі тұтас қол» деген жиынтық атау болса керек [9,309-310 -бб.]. **Ал V** одағай. 1. Қанекей, қане, айда. *Ал*, көңілім, желден озып серпіл енді (Қаз. өндері). 2. Біреудің назарын өзіне аудару үшін айтылады. *Ал*, Шоқан сен енді кадет корпусының оқушысы боласың (С. Бегалин). 3. Бір оқиганың жалғасын, әрі қарай қалай дамығанан білу үшін қолданылады. Мысалы: *Ал енді – бұдан былай, мұнан соң* [11, 36-б.]. **Ал ет.** 1. Қолға ұстау, көтеру. Аршадан кертіп жонып, тиек салдым, Ызаны тарқатуға домбыра алдым (С.Сейфуллин, Өлеңд.). 2. Бір нәрсеге ие болу, тәуелдеу, меншіктеу. 3. Пайда түсіру, кіріс кіргізу. 4. Жинау, теру. 5. Үйлену, жұбайлы болу, отбасын құру. Жасаулы деп, малды деп, байдан *алма*, Кедей қызын арзан деп құмарланба (Абай, Тол. жин.) [9, 310-б.]. Көріп отырғанымыздай, *ал* лексемасы, сөздікте және заманауи сөздікте біріншіден, сол мағынада сақталып, екіншіден, заманауи сөздіктерде мағынасы жағынан біршама кеңейтіліп, ұсынылған.

Алка – серьга: мен ргайга салганда тусума кыздар толду кос алкалы когда я пгль мотивомъ «ргай», то вокругъ меня толпились дъвушки съ двойными серьгами; Алка люди расположившіеся кругомъ [4, 14-б.]. Сөздікте *алқа* сөзі қыздар құлағына тағатын сырға және айналада орналасқан адамдар деген екі мағынасы берілген.

Р. Сыздықова «Сөздер сөйлейді» еңбегінде «Алқа – арабтың «халқа», яғни дөңгелек деген сөзі, одан барып «адамдар тобы» деген ауыспалы мағынада қолданылған» - деп көрсетеді. Қазақ тіліндегі алқа құру, алқалау және алқа-қотан сөздері осы мағынадағы алқа сөзімен сабақтас. Қазақ арасында ақылдасу, кеңесу үшін алқа-қотан отыру, яғни айнала дөңгелек құрып отыру дәстүрі болған. Уақыт өте келе діни рәсімдерге қатысты алқа құру дәстүрі жойылғанымен, «айнала отырып, дөңгелек құрып» немесе «бір затты айнала қоршау» деген мәнде алқалау етістігі қолданылатын болған. Бұдан барып алқалау сөзі «бас қосу, топ болып отырып ақылдасу үшін жиналу, кеңесу» деген ауыспалы мағынаға ие болғаны байқалады [12, 39-б]. Ал қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөздің мағынасы кеңейтіліп ұсынылған: **Алқа I** Бір я көпжылдық шөптесін немесе шала бұта өсімдіктер туысының жалпы атауы. **Алқа II** Қыз-келіншектердің мойнына сәндік үшін тағатын әшекей. **Алқа III** Әкімшілік, мәжілістік ұйымды, мекемені басқаруға ресми бекітілген адамдар тобы. **Алқа IV** Алғыс айту, бата беру, разы болу [11, 41-б.]. Сөздікте берілген екінші (II) мағына «айналада орналасқан адамдар тобы» заманауи сөздіктегі (III) көпмағыналы сөздің лексика-семантикалық вариантына жуық келеді. Сөздікте *алқа* лексемасы сырға бұйымы ретінде беріледі. Башқұрт және татар тілінде алқа – сырға. В.В.Радлов бұл сөзді сырға, моншақ деп түсіндіреді [10, 33–34-бб.]. Ал, қазіргі қазақ тілінде алқа (II) мойынға тағатын әшекей ретінде белгілі. Мойынға тағатын жібек жіп, күміс шынжыр. Алтыннан *алқасы* бар тоқсан батпан, Шынжырмен төс үстіне тартып шатқан. Шіреніп ат үстінде ақырайып, Рүстемге көзін тігіп, шатынатқан (Т. Ізтілеуов, Рүстем) [9, 418-б]. Берілген сөздің қалған екі мағынасы (I, IV) сөздікте көрсетілмеген.

Айыр – отдѣлить, разлучить, лишиться, лишитъ чего; развестись съ женой, разстаться съ кѣмъ или чѣмъ либо; раздѣльный, развилостый вилы, двугорбый верблюдь (айыр түйө); разорвать, кийимди айырма не рви одежды; различать: сенинг атынгнын кайсысы екенин айыралмай турмун не могу различить, которая твоя лошадь [4, 10-б.].

Сөздіктегі айыр лексемасына ортақ мағына – белгілі бір заттың бөлінуі, екіге не одан көп бөлікке ажырау болып табылады. Мұнда берілген сөздердің әрқайсысында етістіктер бір-бірімен семантикалық байланысқан: 1) бір нәрсені ажырату, бөлу, бір заттан айырылып қалу, айыру; 2) ажырасу, айырылу; 3) айырып алу, тану (жылқыны танып айыру) және сын есім мағынасында қос тармақты (жол), қос өркешті (түйе), ашалы айыр мағыналарында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл сөз мынадай мағыналарға ие: **Айыр I** Шөп, сабан жинауға арналған құрал. Айыр, ең әуелі, ашалана біткен ағаштан жасалып, кейін темір айырға ауысқан, сол себепті кейде «айырағаш» деп аталады. Айырдың ұшымен шаншылып түскен баулар екпінімен комбайнның өңешіне барып жоғалып жатты (С. Ерубәев, Шығ.); **Айыр II** зат. түйешар. Таза қанды айырдан немесе айыр мен қоспақтың арасынан туған қос өркешті түйе тұқымы. Айырдан туған жампоз бар, Нарға жүгін салғысыз. Аруанадан туған мая бар, Асылын айуан десең нанғысыз (Махамбет, Шығ.). **III Айыр** зат. өсімдік. Шаянот тұқымдасына жататын тамыр сабағынан эфир майы алынатын көпжылдық шөптесін өсімдік; иіртамыр. Айырдың тамыр сабағында эфир майы алколоид, аскорбин қышқылы бар (Қаз. тілі термин. Тамақ.). Халық медицинасында айырдың тамыр сабағын ас қорыту және асқазан ауруларын емдеу үшін қолданады (ҚҰЭ). **Айыр IV** сын. Қос тармақты, екі ашалы, екіге жарылған. Жайлауға шыққанда ат байлайтын *айыр* бұтақты ашаларын ала келеді де, үй сыртындағы жырағырақ жерге қадап қояды (С. Мұқанов, Есею жыл.) [9, 193-б.]; **Айыр V** 1. Бүтін нәрсені екіге бөлу, жару. Тұңғатар өте қарулы да күшті жігіт еді. Арамен кесілген шөркені балтамен шауып қалғанда екі *айырды* (Б. Соқпақбаев, Менің атым.) [9, 194-б.]. 2. Киімді, қағазды қалаған жерінен ұстап жырту. 3. Түрлі тәсілдер арқылы бір заттың бойынан басқадай бір затты бөліп, шығару, алу. 4. Адамдар арасындағы қарым-қатынастың бұзылуы. 5. Бөліп жіберу, ажырату. 6. Құр қалдыру, бермей қою. 7. Ара түсіп алып қалу, құтқару. 8. Танып білу, анықтау, айқындау. 9. Күн көріп үнем қылу [11, 28-б.].

Берілген көпмағыналы сөз қазіргі таңда үшінші (III) зат. көпжылдық шөптесін өсімдік мағынасынмен толыққан. Сөздікте көрсетілген өзге мағыналар қазіргі сөздіктегі мағыналарына сәйкес келетінін байқаймыз. Сөз сөздіктегі алғашқы мағынасын сақтай отырып, қазіргі қазақ тілінде мағынасы жағынан кеңейіп, жаңа ұғымға ие болғанын байқаймыз.

Арыс – *оглобля, арыстай жатты легъ растянувшись какъ оглобля (умерший); отдѣленіе рода и вообще всякое подраздѣленіе племень, сегиз арыс батак отдѣленіе (байбактинского рода) Батакъ, состоящее изъ восьми подѣотдѣлений* [4, 19-б.]. Арыс сөзі сөздікте – арбаның жетегі; ру, тайпа бірлестігі мағынасында ұсынылған.

Қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздіктерінде бұл сөз бірнеше мағынада ұсынылған. **Арыс I** зат. Арба-шананың көлік жетегін қос жетегі, тәртесі. **Арыс II** зат. Ер адам, азамат. Ол алыстағы арысының әрбір сапарын көз алдынан өткізіп, көңілімен шолып отырды (С. Байжанов, Сыр). **Арыс III** зат. көне. 1. Рулық жүйеде бір тайпаны құрайтын аталар. Бас қосылса арысқа, Кім шабады намысқа (Абай, Тол. жин.). **Арыс IV** бот. Қарабидай. Мысалы, біздің «Рассвет» колхозында төрт жүз гектардай ғана егістік жер бар. Оның өзі де арыс, арпа, зығыр егіліп, бөлшектеліп тасталған (Х. Рахимов, Қарлығаш.) [9, 690-691-бб.]. **Арыс V** зат. 1. Үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең ағаш; бел ағаш. Арыс – қораның, там үйдің төбесін жапқан өрімдерді көтеріп тұратын көлденең мықты ағаш (С. Қасиманов, Қаз. қолөнері) [9, 691-б.]. 2. Соғым етін сүрлейтін шошала үйлерге көлденең қойылатын сырғауыл, мықты жіңішке бөрене.

Байқағанымыздай, қазіргі қазақ тілі сөздігінде *арыс* сөзі семантикалық жағынан көпмағыналы және аталмыш лексемада біршама мағыналық трансформациялар орын алған. Сонымен қатар, қазіргі сөздіктерде бұл лексеманың ауыспалы «қадірменді ер азамат» мағынасы көрініс тапқан.

Бағдар *украшение на серебрѣ. Қара бағдар чернь. Бағдарлы съ узорами, узористый* [4, 29-б.]. Сөздікте *бағдар* сөзі – күміс әшекей оюы; өрнектелген. Қазіргі қазақ сөздігінде: **Бағдар I** 1. Бағыт, беталыс, алдын ала белгіленген жол. Олардың рацияға бара жатқан беті екен. Боранда адасып, бағдарынан жаңылып қалыпты (Т. Әлімқұлов, Ақбозат). 2. ауыс. Ағым, сарын. Асқар психологиялық бағдардағы жазушы ... (Қаз. әдеб.) [13, 539-б.]. **Бағдар II** Қандай да бір бағыттан адасып қалмау үшін жол сілтейтін белгі. Сол жарық жұлдыздардың ішінде де жолаушыға *бағдар* болатын, жол сілтейтін жұлдыздар бар (С. Мауленов, Жер нәрі). **Бағдар III** Әшекей бұйымдарға салынатын ою, өрнек. Мұқабаның қастары белбеудің қара *бағдары* сияқты, қап-қара (Х. Есенжанов, Ақ Жайық) [13, 540-б.]. Сөздіктегі *бағдар* лексемасы әшекейдегі ою-өрнек мағынасын білдірсе, қазіргі қазақ тілі сөздігінде, ою-өрнек мағынасын сақтай отырып, бағыт, беталыс және жол сілтейтін белгі мағыналарында берілген. Мұнда біз қазіргі қазақ тілінде сөздің семантикасы кеңірек екендігін аңғарамыз.

Жалған /өтүрұк (*жалған/өтірік*) – *ложь, ложный* [4, 68-б.]. Сөздікте аталмыш лексема жалған және өтірік деген мағынада ұсынылса, қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде бұл ұғымның мағынасы былайша берілген: **Жалған I** Жарық дүние, өмір, тіршілік (Жалғанды жалпағынан басты – емін-еркін сайран салды, шалқыды) [11, 256-б.]. Жандым-күйдім, сені ойлап, дамыл көрмей, Еш жанға сенен басқа көңіл бермей, Сен – бір жақ, *жалған* – бір жақ, қатар қойып, Сені іздедім *жалғаннан* қолым сермей (М. Жұмабаев, Шығ.) [14, 644-б.]. **Жалған II** 1. Шын емес, алдамшы, өтірік. 2. Жай, жасанды. Жалған дүние – өткінші, опасыз ғұмыр. Жалған сөз – өтірік, бекер, бос сөз [11, 256-б.]. Өтірікті расқа шығарам деп *жалған* іске ант беріп жан кетеді (М. Дулатов, Шығ.) [14, 644-б.]. **Жалған III** Ұштасу, жалғасу, қосылу [11, 256-б.]. Үзілген шылбыр жалғанар, үзілген тізгін, әр нәрсе өз кезегінде екен (С. Бақбергенов, Кентау) [14, 647-б.]. Берілген лексема қазіргі қазақ тілінде сөздіктегі мағынасын сақтай отырып, мағына жағынан кеңейгендігін байқаймыз.

Шар – баллотировка; точило; слѣды животныхъ въ разныхъ направленіяхъ [4, 229-б.]. Қазіргі қазақ тілінде бұл лексема бірнеше мағынаға ие болған. **Шар I** 1. Өз диаметрімен айнарудан пайда болған геометриялық дене, геометриялық фигура. 2. Үрген қарын іспетті жеңіл домалақ зат. 3. **көне** Ертеде сайлау жүйесінде қазіргі бюллетень орнына қолданылған домалақ тас [11, 904-б.]. Ендігі сайлау болғанда, Түсе ме деп тағы шар, Бұл күніме бір күні Боламын ғой деймін зар (Абай, Тол. жин.) [15, 262-б.]. **Шар II** сын. жерг. Ашулы, ызалы. Мынауың бір іздегені төбелес, мінезі *шар* жігіт қой (Қазақ тілі. аймақ. сөздігі) [15, 262-б.]. **Шар III** Қырманда үгітіліп, қауызынан ажыратылған, дәні сапырылып желге ұшырылмаған астық [11, 904-б.]. Біраз жел соқпай кідіртті ғой, әйтпегенде бұл астық біріне-бірі қосылмайтын еді, алдындағы *шарды* тездет (Ғ.Орманов, Жүрек). **Шар IV** зат. жерг. Шұбырған көп із, шиыр. Малдың осынша *шарынан* жирен айғырдың ізін Сәкеннің ажыратқанына сенбейтіндігін жасырып, түсінбейтіндігін айтып салған (Ж.Нәжімеденов, Кішкентай). Ол қай жерде қырғауылдың *шары* барын үйде отырып біліп отырады (А. Тоқмағамбетов, Жыр.) [15, 262-б.]. **V** Тас, шағыл. **Шар VI** зат. *жерг.* Шарық, шарық қайрақ. Жігіт шарға су құйып, шөп машинасының орағын қайрауға кірісті (Б. Майлин, Шығ.) [15, 262-б.]. *Шар* лексемасының сөздіктегі мағыналары, қазіргі қазақ тілінің түсіндірме сөздігіндегі баламамен жақын келеді. Берілген сөз сөздіктегі алғашқы мағынасын сақтай отырып, қазіргі қазақ тілінің сөздігінде мағынасы жағынан біршама кеңейіп, бірнеше ұғымды, соның ішінде геометриялық ұғымды да білдіретінін байқаймыз.

Кат замерзнуть; сдѣлаться твердымъ; ихсохнуть; засыхать, загрубѣть; смѣшать, примѣшать; подбавить; окрѣпнуть; письмо; нужда. Ана аулда туз кат екен въ томъ аулѣ большая нужда въ соли. Айак катты ноги замерзли. Кабыргасы катпаган ребры еще не окрѣпли (у ребенка; кауырсыны катпаган летательная перья еще не окрѣпли [4, 109-б.].

«Кат» сөзінің берілген мағыналары бір семантикалық өрісте жатып, мағыналық байланыста семантикалық парадигма құрап тұр. Қабат, қатпар мағынасындағы «қат» өзге қимыл мағыналарына негіз болып тұр. Әдетте, қабат, қатпарлар жуан, қалың болатыны белгілі. Қабаттың жуандық мағынасы II Қат – мұзға айналу, тону мағыналарына ауысады. Қатып, тоңған зат мұзға айналады, сұйықтық күйден арылады, бұл III Қат – кеберсу, құрғаумен уәжеліп, мағыналық байланысқа түседі. Ал, IV қат – сұйық тағамға сүт, айран, май қосып араластыру мағынасы қабаттау, қосу мағынасымен, сол сияқты бір заттың үстіне бір затты қосып қату мағынасымен сәйкес келеді. Жалпы алғанда қазіргі қазақ тіліндегі «қат» сөзіне тән ортақ мағына – «қатарластыру, қабаттау, қосу» болып шығады. Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде мынадай мысалмен беріледі: Кебірсу, кебу, құрғап қалу. Әзірге көргенім: аласа төбелердің әр жерінде жауыр аттың арқасына *қатқан* ірің секілді сала-сала болып жатқан қордалар (Ә. Әбішев, Замана.) [16, 443-б.]. Тілдің бүгінгі көрінісіндегі «қат» сөзі мен сөздік тіліндегі «қат» тұлғасында айырмашылық онша байқалмайды.

Как – лужа отъ дождя или снѣга на гладкомъ мстѣ (такыр); постила, ударять; бить въ барабанъ, въ дверь; сильно встряхивать (кошму чтобы пыль выбить); взбрасывать ладонью бабки и ловить ихъ другой стороной руки въ игръ капкакыл; прибывать гвездь, кол; задѣть кого [4, 99-б.].

Сөздікте *как* лексемасы көпмағыналы семалар мен омонимдік мағыналарды біріктіріп тұр. Қазіргі сөздіктерде бұл сөздің берілуі: **Қақ I** зат. Жауын-шашыннан соң тақыр жерге іркілген су. Шығыс жақ қызара бастаған елең-алаңда, тастақ жерге тұрған *қаққа* кеп тірелді (Ә.Нұрпейісов, Қан мен тер) [16, 81-б.]. **Қақ II** Су қайнатқан ыдыстардың түбіне тұрып қалатын қатты зат, шөгінді, **Қақ III** Кептірілген жеміс. **Қақ IV** 1. Үшкір затты бір жерге ұрып кіргізу, сіңіру [11, 458-б.]. Мен қазық ұстадым. Ер ана оны өзінің қолымен жерге *қақты* (Ж.Молдағалиев, Тыңда.) [16, 82-б.]. 2. Бір затпен екінші нәрсені жайлап ұру, тықылдату. 3. Бір нәрсені саусақтың ұшымен іліп қағу. 4. Жабысқан затты қолмен ажырату, тазарту [11, 458-б.]. Әйтпін кабинадан шығып, шаң басқан үсті-басын *қақты* да ішке кіріп кетті (Р. Райымқұлов, Жасыл белес) [16, 82-б.]. 5. Төсенішті я жамылғыны, затты шетінен

ұстап жерге ұру, сілкі, б. Ағашын қатты сілкіп, жемісін жерге түсіру. 7. Бір нәрсені қатты ұрып, жұлып түсіру. 8. Тік тұрған бір затты екпінменен келіп соғып кету. 9. **Ауысп.** Есебін тауып, біреуден бір нәрсені түсіру, олжалау // ұрлап кету, жымқыру [11, 458-б.]. Досыңның сүйген қызын біреу *қағып* әкетейін деп жатса, қалай күйінбейсің (С. Омаров, Өмір.) [16, 86-б.]. 10. **Ауысп.** Біреуді құралақан қалдыру. **Қақ V** Дәл, нақ, түп-тура (Қақ айырды, бөлді, жарды) – ортасынан тең бөлді, екіге жарды [11, 458-б.]. *Қақ* жарған қара қылды биің қайда? Ақ орда би түсетін үйің қайда? Салтанат Сарыарқада құрған қазақ, толықсып жүрген кеше күнің қайда? (М. Дулатов, Шығ.) [16, 82-б.]. Бұл лексемада мағына жағынан толығып, тіпті қазіргі сөздікте «кептірілген жидек» деген жаңа мағынасы да бар.

Қазіргі сөздік жазбаларынан көріп отырғанымыздай, сөздердің көпмағыналығы мен омонимиясы қазіргі қазақ тілінде де орын алады. Дегенмен қазіргі қазақ тілінде бұл сөздің семантикасы едәуір кеңейіп, көпмағыналықтың біршама лексика-семантикалық варианттары мен лексеманың ауыспалы және омонимдік мағыналары пайда болған.

Сөздікте сонымен қатар, мағынасы ескірген немесе қазіргі қолданыста жоқ сөздер де кездеседі. Бұл, әрине, табиғи жағдай, өйткені аталмыш сөздік лексикасы ХІХ ғасырдың ортасы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ тілінде сөйлеушілерге тән лексемаларды белгілейді [3, 77-б.]. Мысалы сөздікте: *Айкел портмоне, кошелекь для денегь* (ақшаға арналған әмиян) [4, 27-б.], *Асет июль мѣсяць* (шілде айы) [4, 29-б.], *Атеке – дедушка (такъ зовутъ стариковъ)* [4, 29-б.], *Дабруй кибитка с короткими унинами* – (қысқа уықтардан құралған үй) [4, 53-б.], *Жаўке – обявленіе. Жаўкеге шык (быть обявленнымъ, извѣстнымъ)* [4, 74-б.] сөздері кездеседі.

Тілдің даму процесінде оның фонетикалық, грамматикалық және лексикалық жүйелерінде әртүрлі өзгерістер орын алады. Тіл деңгейінің өзгеріске ұшырайтын басым бөлігі оның лексикасы болып табылады. Ол осы тілді қолданушылар мен таратушылардың материалдық және рухани мәдениетінің дамуын көрсетеді. Осыған орай, тілдің лексикалық жүйесі үнемі байып, толығып отырады [17, 29-б.].

Қорытынды

Қазақ халқы ғасырлар бойы әртүрлі жазу жүйесін пайдаланып келді, алайда ХІХ ғасырдағы саяси өзгерістерге және мұқтаждыққа байланысты ғасырдың ІІ жартысынан бастап қазақ мәдениетіне кирилл графикасы ене бастады. Осы кезде қазақ халқының ұлттық жазуының пайда болуы және жазу мәдениетінің көтерілуі сияқты жұмыстар жүргізіліп, қазіргі біздің тіл жазу жүйемізге ұласты деп айтуға болады.

Сонымен қатар, қазақ тіліне қатысты лексикографиялық жұмыстар қолға алынып, екітілдік сөздіктер жарық көрді.

Мұндай екітілді сөздіктер, бір жағынан, сол кездегі қазақ тілінде сөйлеуші халықты, оның шаруашылығы мен мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін таныстырушы құрал болса, екінші жағынан, кейбір көне немесе жергілікті-аймақтық сөздердің мән-мағынасын ашуға қажетті еңбектер болып саналды.

Сөз етілген 1987 жылы Орынборда жарық көрген «Киргизско-русский словарь» ХІХ ғасыр соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ тілінің лексикалық құрылымының сол уақыттағы ерекшеліктерін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу нысанына алынып отырған сөздіктегі көпмағыналы сөздер мен қазіргі қазақ тіліндегі сөздіктердің салыстырмалы талдауы сөздердің кейбір лексика-семантикалық варианттары сәйкес келетіндігін, яғни сөз мағыналарының сабақтастығы орын алатынын көрсетті. Талдау барысында қазіргі қазақ тілінде көпмағыналы сөздердің лексика-семантикалық варианттары, мағыналық реңктері кеңірек екенін байқадық. Ал сөздіктегі кейбір лексемалар қазіргі таңда белсенді қолданыстан шығып, ескіріп қалуы да қазақ тілінің сөздік қорының тарихи дамуының көрсеткіші болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Шаймердинова Н.Г., Болдрикова А. Многозначность лексем в кириллическом «киргизо-русском словаре» (1897 г.) и в современном литературном казахском языке // Педагогическое образование на Алтае. – 2018. – №2. – С. 171–176.
2. Балақаев М., Сыздықова Р., Жанпейсов Е. Қазақ әдеби тілінің тарихы: оқу құралы. – Алматы: Мектеп, 1968. – 238 б.
3. Шаймердинова Н.Г. «Киргизско-русский словарь» (1897): культурные и языковые экспликации // *Turkic Studies Journal*. – 2019. – №1. – С. 73–88.
4. Киргизско-русский словарь / Сост. по материалам Н.И. Ильминского и др. – Оренбург: Типо-литография Б.А. Бреслина, 1897. – 244 с.
5. Белошапкова В.А., Брызгунова Е.А., Земская Е.А. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. университетов / под ред. В.А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – 800 с.
6. Зализняк А.А. Многозначность в языке и способы ее представления. – М.: Языки славянских культур, 2006. – 672 с.
7. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – Алматы: Санат, 1993. – 496 б.
8. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 11-том. / құраст.: Ж. Манкеева, С. Бизақов, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
9. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-том. / құраст.: Т. Жанұзақов, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2006. – 752 б.
10. Ысқақов А., Сыздықова Р., Сарыбаев Ш. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 240 б.
11. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы ред. басқарған Т. Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
12. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (сөздердің қолданылу тарихынан). – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 412 б.
13. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 2-том. / құраст.: Ф. Қалиев, С. Бизақов, О. Нақысбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
14. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 5-том / құраст.: Б. Әбілқасымов, С. Бизақов, Ә. Жүнісбеков және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 752 б.
15. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 15-том / құраст.: А. Жаңабекова, Т. Жанұзақ, Б. Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 828 б.
16. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 9-том. / құраст.: Ә. Ыбырайым, А. Жаңабекова, Қ. Рысбергенова және т.б. – Алматы: Тіл білімі институты, 2011. – 744 б.
17. Сағидолда Г., Жылқыбай Г., Құттымұратова Ы. Тұрмыстық лексиканың этномәдени мазмұны (қазақ, қарақалпақ, қырғыз тілдері материалдары бойынша) // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3(125). – Б. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02>
18. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков / отв. редактор А.А. Юлдашев. – М.: Наука, 1984. – 226 с.
19. Оразов М. Қазақ тілінің семантикасы. – Алматы: Рауан, 1991. – 216 б.

REFERENCES

1. Shaimerdinova N.G., Boldrikova A. Mnogoznachnost leksem v kirillicheskom «kirgizo-russkom slovare» (1897 g.) i v sovremennom literaturnom kazahskom iazyke [The polysemy of lexemes in the Cyrillic «Kyrgyz-Russian Dictionary» (1897) and in the modern literary Kazakh language] // *Pedagogicheskoe obrazovanie na Altae*. – 2018. – №2. – С. 171–176. [in Russian]
2. Balaqaev M., Syzdyqova R., Janpeisov E. Qazaq adebi tilinin tarihy: oqu quraly [History of the Kazakh literary language: textbook]. – Almaty: Mektep, 1968. – 238 b. [in Kazakh]
3. Shaimerdinova N.G. «Kirgizsko-russkiy slovar» (1897): kulturnye I iazykovye eksplikacii [Kirghiz-Russian Dictionary (1897): cultural and linguistic explications] // *Turkic Studies Journal*. – 2019. – №1. – S. 73–88. [in Russian]
4. Kirgizsko-russkiy slovar [Kyrgyz-Russian Dictionary] / Sost. po materialam N.I. Iminskogo i dr. – Orenburg: Tipo-litografiia B.A. Breslina, 1897. – 244 s. [in Russian]

5. Beloshapkova V.A., Bryzgunova E.A., Zemskaya E.A. *Sovremennyy russkiy iazyk: Ucheb. dlia filol. spec. Universitetov* [Modern Russian: Textbook for philological specialties of universities] / pod red. V.A. Beloshapkovoi. – 2-e izd., ispr. i dop. – M.: Vysshaya shkola, 1989. – 800 s. [in Russian]
6. Zalizniak A.A. *Mnogoznachnost v iazyke i sposoby ee predstavleniia* [Polysemy in the language and ways of its representation]. – M.: Iazyki slavianskikh kultur, 2006. – 672 s. [in Russian]
7. Ahanov K. *Til biliminin negizderi* [Fundamentals of Linguistics]. – Almaty: Sanat, 1993. – 496 b. [in Kazakh]
8. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 11–tom. / qurast.: J. Mankeeva, S. Bizaqov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Til bilimi instituty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
9. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 1-tom / qurast.: T. Januzaqov, S. Omarbekov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Arys, 2006. – 752 b. [in Kazakh]
10. Ysqaqov A., Syzdyqova R., Sarybaev Sh. *Qazaq tilinin qysqasha etimologiyalyq sozdigi* [A short etymological dictionary of the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1966. – 240 b. [in Kazakh]
11. *Qazaq tilinin tusindirme sozdigi* [Explanatory dictionary of the Kazakh language] / jalpy red. basqargan T. Januzaqov. – Almaty: Daik-press, 2008. – 968 b. [in Kazakh]
12. Syzdyqova R. *Sozder soileidi (sizderdin qoldanyly tarihyndan)* [Words speak (from the history of the use of words)]. – Almaty: El-shejire, 2014. – 412 b. [in Kazakh]
13. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 2-tom. / qurast.: G. Qaliev, S. Bizaqov, O. Naqysbekov jane t.b. – Almaty: Til bilimi instituty, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
14. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 5-tom / qurast.: B. Abilqasymov, S. Bizaqov, A. Junisbekov jane t.b. – Almaty: Til bilimi instituty, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
15. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 15-tom / qurast.: A. Janabekova, T. Januzaq, B. Abilqasymov jane t.b. – Almaty: Til bilimi instituty, 2011. – 828 b. [in Kazakh]
16. *Qazaq adebi tilinin sozdigi* [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomдық. 9-tom. / qurast.: A. Ybyraim, A. Janabekova, Q. Rysbergenova jane t.b. – Almaty: Til bilimi instituty, 2011. – 744 b. [in Kazakh]
17. Sagidolda G., Jylqybai G., Quttymuratova Y. *Turmystyq leksikanyn etnomadeni mazmuny (qazaq, qaraqalpaq, qyrgyz tilderi materialdary boiynsha)* [Ethnocultural Content of Household Vocabulary (Based on the Materials of Kazakh, Karakalpak, Kyrgyz Languages)] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3(125). – B. 20–36. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.02> [in Kazakh]
18. Musaev K.M. *Leksikologiya tiurkskikh iazykov* [Lexicology of the Turkic languages] / otv. redaktor A.A. Iuldashev. – M.: Nauka, 1984. – 226 s. [in Russian]
19. Orazov M. *Qazaq tilinin semantikasyny* [Semantics of the Kazakh language]. – Almaty: Rauan, 1991. – 216 b. [in Kazakh]

Ж.М. ЖУСУБАЛИНА¹✉, Б.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ²

¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com

²филология ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: tleuberdiev_bolatbek@mail.ru

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДАҒЫ СӨЗ МӘДЕНИЕТІ МӘСЕЛЕСІ

Андатпа. Бұл мақаланың авторлары қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарындағы (баспасөз, радио, теледидар, интернет сайттары, әлеуметтік желілер) сөз мәдениетінің сақталуына алаңдаушылық танытып, оның негізгі себептерін, одан туындайтын салдарларды талқылайды. Зерттеудің өзектілігі ғалымдардың БАҚ тілі қызметінің ерекшеліктері мен оның әдеби тілдік нормадан ауытқу мәселелерінің зерттелуіне негізделген. Зерттеудің мақсаты – БАҚ тілінің жалпы қазақ тілінің жағдайына әсерін анықтау және қалай, қандай дәрежеде екенін білу, қазақ медиамәтін құрамындағы қателіктерді талдау. Зерттеу материалының көмегімен грамматикалық және лексикалық талдау жасау арқылы қазақ тіліндегі өзгерістің деңгейін анықтауға болады. Басты гипотезасы – БАҚ тіліндегі ақпарат құралдары, оның ішінде әлеуметтік желі арқылы қазақ тіліне барлық лингвистикалық деңгейлерде, әсіресе грамматикалық және лексикалық ережелердің сақталмауынан болып жатқан қателер.

Зерттеудің теориялық маңыздылығы – қазіргі заманғы бұқаралық ақпарат құралдарының сөйлеу практикасы белсенді дамып, бір жағынан, бұқаралық ақпарат саласында пайда болатын мәтіндік материалдардың санының артуынан, ал екінші жағынан, бұл мәтіндердің ішінде сөйлеу мәртебесі қоғам үшін айқын емес газеттердің жаңа түрлері, жаңа журналдар, сөз мәдениеті дамуының мазмұны мен сипаты бойынша мүлдем жаңа телерадио, бағдарламалар және т.б. көптігімен сипатталады. Жалпы, қоғамның сөйлеу тәжірибесінде бұқаралық ақпарат құралдарының сөйлеу өнімдерінің үлесі көбейіп, қоғамдық санадағы БАҚ мәтіндерінің маңыздылығы артып келеді. Осы зерттеуде аталғанның барлығы БАҚ саласындағы сөйлеу мәдениетінің жоғары деңгейін тілтанушы ғалымдар тарапынан ғана емес, сонымен қатар БАҚ тілінің сөздік алаңын қалыптастыратын практик мамандар да қамтамасыз етілуі тиіс дегенге келіп саяды. Зерттеуде теориялық материалды зерделеу және жүйелеу процесінде синтездік және дедукциялық талдаудың жалпы ғылыми әдістері қолданылды.

Кілт сөздер: сөз мәдениеті, БАҚ тілі, медиа деңгей, орфографиялық қателер, орфоэпиялық норма, лексикалық қор, медиа мәтіндер.

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жусубалина Ж.М., Тлеубердиев Б.М. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>

***Cite us correctly:**

Jusubalina J.M., Tleuberdiev B.M. Buqaralyq aqparat quraldaryndagy soz madenieti maselesi [The Problem of Speech Culture in Mass Media] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – B. 132–144. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.11>

Zh.M. Zhussubalina¹, B.M. Tleuberdiev²¹*PhD Doctoral Student of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com*²*Doctor of Philological Sciences, Professor
M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: tleuberdiev@mail.ru***The Problem of Speech Culture in Mass Media**

Abstract. The author of this article is concerned about the preservation of the culture of speech in modern mass media (press, radio, television, Internet sites, social networks) and discuss its main causes and consequences. The relevance of the research is due to the fact that scientists pay attention to the study of the peculiarities of the functioning of the media language and the problems of its deviation from the literary language norm. The purpose of the study is to identify the influence of the media language on the state of the Kazakh language as a whole and to find out how and to what extent this influence occurs, to analyze errors in the composition of the Kazakh media text. With the help of the research material, it is possible to determine the level of changes in the Kazakh language by conducting grammatical and lexical analysis. The main hypothesis is that errors in the language of the media affect the Kazakh language through the media, including through social networks, at all linguistic levels, especially by changing grammatical and lexical rules.

The theoretical significance of the study is that the speech practice of modern mass media is actively developing, and, on the one hand, the number of text materials appearing in the field of mass media is increasing, and on the other hand, these texts have many errors that affect the status of language and speech, which are not so obvious to society. These consequences are characterized by the appearance of new newspapers and magazines, completely different in content and nature of the development of speech culture of new TV and radio programs, etc. In the speech practice of society as a whole, the share of speech products of mass media is increasing, the importance of mass media texts in the public consciousness is increasing: at present, the main importance of literary texts is indisputable. All of the above in this study boils down to the fact that a high level of speech culture in the field of mass media should be provided not only by linguists, but also by practitioners who form the vocabulary of the language of mass media. The study used general scientific methods of analysis, synthesis and deduction in the process of studying and systematizing theoretical material.

Keywords: speech culture, media language, media level, spelling mistakes, orthoepic norm, vocabulary, media texts.

Ж.М. Жусубалина¹, Б.М. Тлеубердиев²¹*PhD докторант Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: zhusubalinazh@gmail.com*²*доктор филологических наук, профессор
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: tleuberdiev@mail.ru***Проблема культуры речи в средствах массовой информации**

Аннотация. Авторы данной статьи обеспокоены сохранением культуры речи в современных средствах массовой информации (пресса, радио, телевидение, интернет-сайты, социальные сети) и обсуждают ее основные причины, последствия. Актуальность исследования обусловлена тем, что ученые уделяют внимание изучению особенностей

функционирования языка СМИ и проблем его отклонения от литературной языковой нормы. Цель исследования – выявить влияние языка СМИ на состояние казахского языка в целом и выяснить, как и в какой степени происходит это влияние, проанализировать ошибки в составе казахского медиатекста. С помощью материала исследования можно определить уровень изменений в казахском языке, проведя грамматический и лексический анализ. Главная гипотеза заключается в том, что ошибки в языке СМИ влияют на казахский язык через средства массовой информации, в том числе через социальные сети, на всех лингвистических уровнях, особенно путем изменения грамматических и лексических правил.

Теоретическая значимость исследования состоит в том, что речевая практика современных средств массовой информации активно развивается, и, с одной стороны, увеличивается количество текстовых материалов, появляющихся в сфере массовой информации, а с другой стороны, эти тексты имеют много ошибок, которые влияют на статус языка и речи, которые для общества не так очевидны. Эти последствия характеризуются появлением новых газет и журналов, совершенно разных по содержанию и характеру развития речевой культуры новых теле и радиопрограмм и т.д. В речевой практике общества в целом увеличивается доля речевой продукции средств массовой информации, возрастает значимость текстов СМИ в общественном сознании: в настоящее время неоспоримо главное значение художественных текстов. Все перечисленное в настоящем исследовании сводится к тому, что высокий уровень речевой культуры в области СМИ должен обеспечиваться не только учеными-языковедами, но и специалистами-практиками, формирующими словарную площадку языка СМИ. В исследовании использовались общенаучные методы анализа, синтеза и дедукции в процессе изучения и систематизации теоретического материала.

Ключевые слова: культура речи, язык СМИ, медиауровень, орфографические ошибки, орфоэпическая норма, лексический запас, медиа тексты.

Кіріспе

Қазіргі таңда қарқынды бәсекелестік, жаһандану көлемінің кеңеюі және адамның мансапқа, билікке деген ұмтылысы белең алып, ана тіліне өте аз көңіл бөлініп отырғаны ащы шындық. Бұл тұста, әсіресе, бұқаралық ақпарат құралдарының қазіргі жастарға тигізетін кері әсері алаңдатады. Өйткені, олар қазақ тілінің дамуының объектісі мен субъектісі, сөйлеу мәдениетінің тасымалдаушысы ретінде көрген-білгенінің бәрін адамның бойына сіңіретін белгілі. Біздің зерттеу тақырыбымыз – бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениетіне мән бере отырып, олардың қазіргі ана тілімізде сөйлеушілердің мәдениетіне әсер ету ауқымын анықтау. Қойылған мақсатты іске асыру үшін мынадай міндеттерді шешу қажет: БАҚ-та жарияланатын ақпаратты талдау; жіберілетін қателердің сипатын табу және анықтау; БАҚ-та сауаттылық деңгейін арттыру бойынша ұсыныстарды белгілеу.

Бір жағынан, бұқаралық ақпарат коммуникациялар тілді толықтырады, болып жатқан барлық оқиғалардан хабардар болуға көмектеседі. Себебі баспасөз жалпыхалықтық тіл мәдениетінің қалыптасып дамуына, тілдік қорымыздың жаңа сөздермен, терминдермен толығып, дамуына, бірнеше жаңа тілдік қолданыстардың жарыса қолданылу арқылы тіліміз де ең белсенді қолданған түрінің тұрақталып қалуына оң ықпал ететін бірден бір фактор [1, 123-б]. Екінші жағынан, бұқаралық ақпарат құралдарының әсерінен сөйлеу мәдениеті сапасының төмендеуіне әкелетін сөйлеу мәдениеті нормаларының өзгеруі байқалады. Ал БАҚ тіліне келетін болсақ, олардың бұл саладағы жауапкершілігі екі есе болмақ. Мұнда сөз тандап жұмсау әрекетімен бірге тілдің орфографиялық, орфоэпиялық нормаларын дұрыс қолданулары маңызды. Радио, теледидар қызметкерлері орфоэпиялық нормаларды қалың көпшілікке үйретуші ұстаз болуға міндетті, ал баспасөз қалың оқырман қауымының тілін ұстартып, жазу сауаттылығын көтеруге мейлінше зор қызмет етуге міндетті. Егер

бұрынырақта бұқаралық ақпарат құралдарында сөйлеу мәдениетінің үлгісі мен стандарты болса, қазір бұқаралық ақпарат құралдары сөз мәдениетін нашарлатып, қоқысқа толтыра түсуде. Бұл бүтіндей бір ұлттың тілдік мәдениетіне зор қауіп төніп тұрғанының айқын дәлелі.

Үйретуші ұстаз міндетін атқаруы тиіс БАҚ-тағы, жалпы елдің бүкіл ақпараттық кеңістігінде жиі кездесетін қателерді қарастырайық:

- лексикалық қордың шектеулігі, сөздердің синонимдерін қолданудан бас тарту тавтологияға және плеоназмаларға әкеледі (әлемдік жаһандану, қарт қария, соңына дейін аяқтау);

- сөз мағынасына (семасиология) мән бермеу және сөздердің тіркесімділік қабілетін ескермей, сәтсіз сөз тіркестерін жасау;

- грамматикалық және орфографиялық қателердің көптеп кездесуі;

- ақпарат әуелі орыс тілінде әзірленіп, қазақшаға аударылғанда орысша ойлау жүйесі, сөз саптауы арқылы жазылғандықтан аударманың сапасыздығы;

- кірме сөздердің, көше лексикасының, сленгтің («кайф», «пати», «шатыр кетті»), варваризмдердің, ауызекі тілдегі сөздердің, мысалы, компьютершілердің, әскери және басқа қауіпсіздік қызметкерлерінің арнайы сөздерін шектен тыс қолдану;

- шетелдік лексиканы кеңінен қолдану («прайс-лист», «тинейджер», «секьюрити», т.б.);

- сөз тіркесіндегі және тұрақты тіркестің құрамындағы сөздерді дұрыс пайдаланбау немесе сөздерді түсінбеушілік [2, 62-б.].

«Сөз мәдениеті» сөз тіркесі 2 мағынада қолданылады:

1. Сөз мәдениеті – әдеби тілдің ауызша және жазбаша ережелерін білу, яғни дұрыс айту, екпінді дұрыс қоя білу, сөзді дұрыс мәнде қолдана білу, грамматика, стилистика заңдылықтарын ұстану.

2. Сөз мәдениеті – тіл туралы білімді жетілдіру мақсатында тілдік нормаларды зерттейтін тіл білімінің бір саласы [3, 55-б.].

Біз сөйлеген кезде жәй ғана сөздерді таратпаймыз. Біздің сөйлеу мәдениетіміз, біздің кім екенімізді, қай жерден болатынымызды және өзімізді қалай сезінетімізді хабарлайды. Біздің сөйлеу мәнеріміз қарым-қатынастың маңызды бөлігі болып табылады, ал дыбыстық сәйкестігіміз біз туралы толықтай хабар береді [4, 241-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша теориялық материалды зерделеу және жүйелеу процесінде талдаудың, синтездің және дедукцияның жалпы ғылыми әдістері қолданылды. Тәжірибелік материалды талдау үшін: медиамәтінді лингвостилистикалық талдау, салыстырмалы талдау және т.б. әдістер қолданылды.

БАҚ тілі тілдің бір бөлігі болып табылады және тіл қызметінің басқа салаларында болып жатқан барлық процестерді көрсетеді. БАҚ саласының өзі қоғамның коммуникативті мәдениеті мен тілдің жұмысына айтарлықтай әсер етеді. Мұндай ықпалдың бірнеше маңызды нысандарын атауға болады: 1) ұлттық тілді қолдау және дамыту; 2) әдеби норманы тарату; 3) баламалы стильдерді, әсіресе ауызекі және мамандандырылған стильдерді (қаржы, экономика, ақпараттық технологиялар, салауатты өмір салты және т.б. салалардан) дамыту; 4) неологизация (кейбір жағдайларда варваризация ретінде анықталады) [5, 402-б.].

Бұқаралық ақпарат құралдарының тілін сипаттау әдіснамасы тұрғысынан алғанда, бұқаралық ақпарат құралдарын анықтауға арналған бұл тәсілдер «тіл» ұғымының үш негізгі анықтамасына – әмбебаптығы (жаһандық), жүйелігі және нақтылығына толығымен сәйкес келеді [6, 251-б.].

Тіл – мәдениеттің алтын сандығы, баға жетпес қоймасы. Ол – лексика мен грамматикада, идиоматика мен мақал-мәтелдерде, фольклорда, ауызша және жазбаша түрдегі көркем және ғылыми әдебиетте мәдени құндылықтарды сақтаушы ретінде түсініледі.

Тіл – тасымал құралы, мәдениетті жеткізуші, ол ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген ұлттық мәдениеттің жауһарларын тасымалдайды. Балалар ана тілін меңгере отырып, онымен бірге ата-бабаларының бүгінге дейін жинақталған мәдени бай тәжірибесін де игереді. Тіл – ұжымның қоғамдық санасын, дәстүрін, мәдениетін сақтап, жеткізу арқылы адамдар тобынан этносты, ұлтты қалыптастыратын қуатты қоғамдық қару [7, 23-б.].

«БАҚ тілі» ұғымының ішкі құрылымының негізі бұқаралық ақпараттың нақты ішкі тілдерінің – баспасөз тілі, радио тілі, теледидар тілі, интернеттегі сөйлеу тілінің лингвистикалық, стилистикалық және медиа ерекшеліктерін қарастыру болып саналады. Жеке бұқаралық ақпарат құралдарының тілдерін егжей-тегжейлі зерттеу «бұқаралық ақпарат тілі» ұғымының кеңеюіне әкелді, атап айтқанда, вербальді және медиа немесе аудиовизуалды деңгейлерді бөлуде көрініс тапты. Өз кезегінде, бұқаралық ақпарат құралдарының тілін ауызша және аудиовизуалды кодтарды біріктіретін аралас типтегі белгі жүйесі ретінде қарастыру әрбір нақты бұқаралық ақпарат құралдарының тілдік ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді.

Сонымен, баспа БАҚ тілінің ерекшелігі вербальді және графикалық компоненттердің өзара әрекеттесуінен тұрады. Қаріптің түрі мен өлшемі, көрнекіліктердің болуы, түстердің қолданылуы, қағаздың сапасы, жолақтағы материалдардың орналасуы – мұның бәрі біртұтас синкретикалық баспасөз тілін құрайтын ауызша қатармен тығыз байланысты. Радио тілінің басты ерекшелігі – ауызша және дыбыстық қатарлардың үйлесімі. Аудиожазба мүмкіндіктерінің кең спектрін, соның ішінде музыка, шу эффектілері, фонетикалық және паратембрлік сөйлеу қасиеттерін (интонация, қарқын, танымал екпіндер, жеке дауыстық қасиеттер) қолдану радио тілін бұқаралық аудиторияға әсер етудің қуатты құралы етеді. Теледидар тілі кодификацияланған әсердің одан да жетілдірілген жүйесі болады, өйткені визуалды деңгей ауызша және дыбыстық деңгейлерге, атап айтқанда қозғалмалы түсті немесе қара-ақ суретпен қосылады. Сондықтан теледидар бұқаралық ақпарат құралы арқылы қоғамдық санаға әсер ету тұрғысынан ең тиімді болып саналады.

Интернет-технологиялардың дамуы ақпараттық-психологиялық ықпал ету құралы ретінде БАҚ тілін одан әрі жетілдіруге алып келді. Интернет тілі – бұл барлық дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының жетістіктерін қамтитын күрделі көп деңгейлі мультимедиялық жүйе. Интернеттегі ауызша мәтін жаңа «желілік» өлшемге ие болды, бұл мәтінді тек сызықты ғана емес, сонымен қатар сілтемелер арқылы мәтінаралық байланыстардың тереңдігіне дейін кеңейтуге мүмкіндік берді. Мұның бәрі канадалық элеуметтанушы Маршалл Макклүэннің «The medium is the message» – бұқаралық коммуникациядағы хабарламаның сипаты көбінесе тарату арнасының медиа қасиеттерімен анықталады деген тезисіне сай.

Ауызша және медиа деңгейлерімен қатар, БАҚ тілінің маңызды құрамдас бөлігі тұжырымдамалық немесе танымдық-идеологиялық деңгей болады. Шынында да, бұқаралық ақпарат құралдарының тілі – бұл код, әмбебап белгілер жүйесі, оның көмегімен әлем бейнесі жеке және бұқаралық санада қалыптасады. Медиа-психология мамандары бүгінде адамның қоршаған әлемді қалай қабылдауы көп жағдайда бұқаралық ақпарат құралдарының осы әлемді қалай көрсететініне байланысты екенін мойындайды. Әлемде болып жатқан көптеген оқиғаларда өзіндік тәжірибеміз болмағандықтан, біз қоршаған шындық туралы білімімізді өзінің табиғаты бойынша идеологиялық және мәдениетке тән медиа құрылымдар мен талдамалар арқылы құруға мәжбүрміз. Әртүрлі элеуметтік-саяси топтар мен ұлттық-мәдени қоғамдастықтардың өнімі бола отырып, БАҚ тілі осы талдамалардың көпше сипатын көрсетеді, қандай да бір идеологиялық модальдықты (баяуды) және ұлттық-мәдени ерекшелікті береді. БАҚ тілінде қоғамдағы элеуметтік-идеологиялық өзгерістер тез көрініс табады, жаңа ұғымдар мен идеологемалар белгіленеді.

БАҚ тілінің жалпы тұжырымдамасын қалыптастыру мен дамытудың маңызды кезеңін ХХ ғасырдың 90-шы жылдары деп санауға болады, өйткені дәл осы кезеңде ұжымдық

ғылыми санада «БАҚ тілі» мәртебесі жеке тәуелсіз құбылыс ретінде бекітілген. Осы кезеңде жалпы тіл мәдениетінің тазалығы, бұқаралық коммуникация тілі жеке тілдік ішкі жүйе ретінде жан-жақты кешенді көзқарас тұрғысынан қарастырылатын бірқатар зерттеулер жарық көрген. Атап айтсақ, нақты БАҚ тіліне тоқталған ресейлік ғалымдар қатарында С.И. Трескова, Б.В. Кривенко, В.Г. Костомаров, Ю.В. Рождественский, С.И. Сметанина, Т.Г. Добросклонская бар. Отандық ғалымдар арасынан Р. Сыздықова, Ы. Маманов, А. Жапбаров, М. Балақаев, М. Серғалиев, Б. Момынова, Н. Уәлиев секілді ғалымдарды атауға болады.

Осылайша, XX ғасырдың аяғында бұқаралық ақпарат құралдарының тілі тұжырымдамасы толығымен қалыптасып, терминнің өзі ғылыми-лингвистикалық күнделікті өмірге мықтап кірді деп айтуға болады. Бүгінгі таңда «БАҚ тілі» термині бұқаралық ақпарат коммуникация саласында жұмыс істейтін мәтіндердің бүкіл корпусы ретінде ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық және стилистикалық қасиеттер мен белгілердің белгілі бір жиынтығымен сипатталатын тұрақты тіл жүйесі ретінде түсінілуде. Сонымен қатар, бұл жүйенің маңызды сипаттамаларының бірі – баспа, радио, теледидар немесе интернет болсын, әр БАҚ-қа тән ауызша және аудиовизуалды компоненттердің қатынасы өз жұмысын жалғастыруда. Осының бәрі тіл білімінің жаңа саласы – медиалингвистиканың қалыптасуы мен дамуына негіз болады.

Талдау мен нәтижелер

Жоғарыда атап кеткеніміздей, аталмыш зерттеуде қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында кездесетін қателіктердің көбеюі және журналистердің оларды ретке келтіруінде біршама алаңдатарлық мәселелердің туындауында. Жалаң сөзден нақты дәлелдерге көшелік.

Ең алдымен, тіл жанашырларының айтуынша, қазақ тілі орыс тілінің грамматикасына «байланып болған». Яғни, жалпы сөйлем орыс тілінен тікелей аударылады. Мұны тіл ғылымында калька деп айтады. Бұл тілдің ұлттық ерекшелігін бұзады, өзіне ғана тән нақыштарын, бояуларын көмескілендіреді. Мұндай сөздер қазіргі БАҚ-та өріп жүр деуге болады. Мысалы: қарапайым құттықтау тілек білдіргенде де орысшадан тікелей аудармамен «Мерекеңізбен!» немесе «Туған күніңізбен!» деу грамматикалық қатеге жатады. Себебі қазақ тілінде құттықтау үшінші жақтың бұйрық рай формасымен келетіні белгілі [8, 1-б.].

Сонымен бірге орыс тіліндегі «ожидается» деген сөздің аудармасын қолданып, ауызекі тілде -уде, -уда формаларын қолдану етек алып отыр. Мысалы, дикторлар «қар жаууы мүмкін» деудің орнына «қар жауады деп күтілуде» деп айтып жүр.

Келесі өрескел қатенің бірі – көбісі келді, көбілері келді деген қолданыс ауызша тілде қолданылғаны былай тұрсын, жазба тілде де қолданысқа түсіп кеткен. «Көп» сөзінің өзі көптік мағынаны білдіретінін ескерместен оған көптік жалғауын тағы жалғаудың ешқандай қажеті жоқ. «Көбі келді» тіркесіне тәуелденіп тұрған сөздің үстінен тағы «көбісі» деп тәуелдік жалғауын жалғау артық.

Екіншіден, қазақ тіл білімінің зерттеушілері М. Серғалиев, М. Балақаев жазып өткендей тіл мәдениетін жетік білуде сөзді көп білу жеткіліксіз, оған қоса оларды дұрыс қолдана білу де керек. Сөзді орнымен жұмсау үшін олардың мағынасын, қолдану аясын және т.б. мүмкіндіктерін жақсы білген жөн [9, 194-б.]. Себебі, аталған ғалымдардың айтуынша, стильдік, орфоэпиялық және орфографиялық қателер – тіл мәдениетіне нұқсан келтіруші басты кемшіліктер.

Баспасөздің байырғы түрі – газет-журнал бетіндегі мысалдарға көз жүгіртсек: мысалы, «Қазақстан-Zaman» газетінде еліміздің аспанында өзбек ұшағының ұшуын тайрандай ұшуға теңеген мақалада «тайрандау» сөзі дұрыс қолданылмаған. Бұл сөз «дандайсу» мағынасында берілетіні рас болғанымен, оны ұшаққа байланысты тіркестіру сөз мағынасын бұзып тұрғаны анық. Дәл осындай мысалды «Жас Алаш» газетіндегі қыз баланы «зіңгіттей» сын есімімен

тіркестіру де қате. Себебі «ірі» деген мағынаны білдіретін бұл сөз қызға қатысты ешқашан қолданылмаған. Қазақ тілінің ұлттық корпусына сүйенетін болсақ, онда «зіңгіттей» сөзіне қазақ әдебиетінің түрлі туындыларынан 46 мысал келтірген [10]. Оның 24-і «зіңгіттей жігіт» (Адам Мекебаевтың «Жаза» туындысында «*Зіңгіттей жігіт пе десем, өзің шіп-шикі бала екенсің зой*»), 4-і «зіңгіттей азамат» (Қуаныш Жиенбайдың «Ән салуға әлі ерте» шығармасында «*Айдалада ішқұса боп жүрген зіңгіттей азамат Мейрамкүлді қара тұтып айналсоқтаған екен, несін қызғанады?*»), 3-і «зіңгіттей бала» (Әбіш Кекілбаев «Құс қанаты» шығармасында «*Сонда бұл зіңгіттей баланы арқалап ап, үйіне сүріне жығылып зорға жеткен*»), 2 мысалдан «зіңгіттей қасқыр» (М. Әуезовтың «Көксерек» шығармасында «*Осымен жүріп, жаз ортасы ауған кезде Көксерек зіңгіттей көк шолақ қасқыр болып шықты*») мен «зіңгіттей басы» және басқа сөз тіркестерінде кездеседі. Сөзді қолданғанда оның мағынасының түпкі қырларына үніліп, тіркесетін сөзге үйлесу жағына көңіл аударылмаса мұндай сәтсіз қолданыстар азаймайтыны анық.

Жоғарыда аталғандай, орыс тілінен тікелей аударма жасау да тіл мәдениетіне теріс ықпал беретіні шындық. Мысалы, барлық БАҚ түрлерінде «туылды», «туылған күн» деп жазу әдетке айналып кеткен. Сол секілді «Жас қазақ» газетінде «итке қабылған бала» деген тіркесті көзіміз шалды. Бұлардың орнына «туды», «туған», «қапқан» деп жазу қазақ тілінің нормаларына сәйкес болар еді. Өкінішке орай, мұндай көз сүрінерлік қателердің баспасөз бетінде көптеп орын алуы тіл тазалығы үшін жаны ауыратын жандарды қынжылтары сөзсіз.

Ал енді сөздердің айтылу нормасына келетін болсақ, қазіргі заманғы теле, радиожурналистикадағы ең көп таралған орфоэпиялық қателерге мыналар жатады:

1. Фонетикалық және акцентологиялық қателер.
2. Интонациялық қателер.

Жүргізушінің сөйлеуіндегі орфоэпиялық нормалардың бұзылуына мыналар жатады: дикцияның анық еместігі, түсініксіздік, шапшаңдық, тез сөйлеу, шұбалаңқы тіркестерді қолдану, екпінді дұрыс қоймау, интонацияның дұрыс қойылмауы.

Сонымен қатар, қазіргі таңда тіл білімі саласының мамандарының алаңдаушылығын туындатып отырған мәселенің бірі – қазақ тіліне шетелдік сөздердің, атап айтқанда англицизмдердің бойлай енуі болып отыр. Әрине, кез келген халықтың тілі оқшаулана өмір сүрмейтіні белгілі. Сөздердің басқа тілден енуі – бұл тілдік дамудың табиғи және қажетті процесі, сондықтан шет тілінің әсерінен мүлдем аулақ болатын тіл жоқ [11, 354-б.]. Дегенмен ақпараттық технология қарқынды дамыған тұстан бастап интернет пен әлеуметтік желілердегі БАҚ ақпарат ағынын халыққа жеткізуші негізгі құралға айналып, өскелең ұрпақ осындағы лексиканы белсенді қолдануға көшкені рас.

Қазақстандық телеарналардағы бағдарламалардың атауларының көбісі англицизмдерді қолданып құрастырылған. Мәселен, НТК телеарнасы жастар арасында танымал болғандықтан, онда толық англицизмнен немесе ол арқылы атауын құрастырған көптеген бағдарламалар ұсынылады. «Taboo», «Қызық live», «Revue weekly», «TikTok», «Жұлдызды weekend», «Revue online», «Жаңалық show», «Medlife», «Эксклюзив», «Instatv.kz», «Тематик show», «Wi-Fi 25», «No comments» атты жастар аудиториясына бағытталған көптеген бағдарламалар сол арнада көрсетіледі.

Сонымен қатар, қазақстандық басқа да телеарналарда англицизмдер арқылы атауы құрастырылған бағдарламалар аз емес. Мысалы, «91 TV English», «Инсталайық», «Рейдер», «Made in KZ», «Tech news», «Брифинг», «Интервью», «Тайм-аут», «Next», «ART и факты», «Globar ART», «Fact vs Fake», «Repost», «Кинобизнес», «Q-бизнес», «ART&Апта», «Tangy fresh», «Бизнеске бағыт», «Хит жазамыз», «Дала battle», «Pro Sport», «Prime time», «Қызық times», «Crime time», «Тик Tok news», «Paparazzi», «Qyzyq chat», «Топ-10», «Вечерний прайм», «Smart Almaty», «Life_Студия KZ», «Offline», «Bizdin show», «Bala battle», «Күліп ALL» және т.б. бағдарламалар көрермендерге ұсынылуда.

Сөзімізге тағы бір дәлел ретінде шетелдік сөздердің тілімізге дендей енуіне қоғам азаматтарының көзқарасын білу мақсатында 2022 жылдың ақпан-наурыз айларында Шымкент университетінің 1, 2, 3, 4-курс студенттері мен оқытушылары арасында әлеуметтік желі арқылы сауалнама жүргізілді. Онда келесі сұрақтарға жауап алынды:

1. Күнделікті ауызша сөйлеу тіліңізде ағылшынша сөздерді қолданасыз ба?
2. Ағылшынша сөздерді көбінесе қай жерде көп қолданасыз?
3. Сіз ағылшын сөздерін не үшін қолданып сөйлейсіз?

Сауалнамаға барлығы 200 респондент қатысты. Оның ішінде жастар саны – 145, аға буын өкілдері – 55.

Нәтижесінде келесі жауаптар алынды (1-сурет):

1-сурет – Күнделікті ауызша сөйлеу тілінде ағылшынша сөздерді қолданатындардың саны

1-суретте сауалнамаға қатысқан респонденттердің 18% (36 адам) шетелдік сөздерді жиі қолданатынын байқасақ, 52% (104 адам) аздап қолданатыны айқындалды. Ал 30% (60 адам) таза қазақша сөйлеуге тырысатындарын мәлімдеді.

2-сурет – Ағылшынша сөздерді көп қолданатын орындар

2-суретте қазақ тілінде сөйлеушілердің ағылшынша сөздерді көбінесе қай жерде көп қолданатыны туралы нәтижелер берілген. Сауалнамаға жауап берушілердің 27% (71 адам) –

шетелдік сөздерді көбінесе әлеуметтік желілерде қолдантын болса, 45% (116 адам) жұмыста немесе оқуда пайдаланатынын айтты.

3-сурет – Ағылшын сөздерін қолдану себебі

3-суретте жауап берушілердің англицизмдерді тілде қолданудың жиі беретін себептері көрсетілген. Шетелдік сөздердің қолдану себептерінің ішінде заманға сай болу үшін деп респонденттердің 73% (143 адам), ал 21% (42 адам) неологизмдерді пайдаланып сөйлеген әдетке айналғанын айқындады.

Кірме сөздер, неологизмдер мен кездейсоқ сөздер біздің өмірімізге еніп, сөздік қорымызды толықтырады және жалпы біздің тілімізде тамыр алады. Сол сияқты әлеуметтік желілер тілінде біз үнемі, тіпті кейде бейсана түрде қолданатын лексиканың белгілі бір жиынтығы бар [12, 185-б.]. Қалай болғанда да, әлеуметтік желілердің тілі олардың тұрақты пайдаланушыларының сөйлеу мәдениетіне әсер ететіні сөзсіз. Әлеуметтік медиа лексикасының жастарға ерекше әсері бар, өйткені бұл топтың сөзі әсер мен өзгерістерге, ең алдымен оның лексикалық компонентіне өте сезімтал. Бұл жаңа технологиялардың қарқынды дамуына және барлық жаңа және белгісіз нәрселерге бейімделуге, игерілмеген нәрсені игеруге деген ұмтылысқа байланысты. Жасына және жоғары ұтқырлығына байланысты бұл жастарға оңайға түседі. Бұл жасөспірімнен (13–17 жас) орташа жасқа дейін – 35–45 жас аралығында орын алатыны даусыз мәселе. Жоғарыда айтылғандардан жасы үлкен ұрпақ әлеуметтік желілердегі көптеген сөздер оларға түсініксіз екенін айтады, бұл кейде олардың әлеуметтік желілерде болуын қиындатады.

Бірақ жас ұрпақ әрқашан әлеуметтік желілерден белгілі бір ұғымдарды саналы түрде қолдана бермейтіні және олар бұл англицизмдердің ана тіліндегі барлық мағыналарын оңай атай алмайтыны шындық. Әлеуметтік желілер сөздігінің үштен екісі басқа тілдерден алынған сөздерден тұрады, қалған үштен бір бөлігі негізгі мағынасын жоғалтқан және әлеуметтік желілерге қатысты жаңа мағынаға ие болған сөздерден тұрады. Бұл сөздердің қазақ тілінде ассимиляцияланғандығы олардың көбінесе қазақ тілінің нормаларына сәйкес қалыптасатындығын, бейімделетінін және сөйлеуде қолданылатындығын көрсетеді.

Сондықтан кірме сөздердің, оның ішінде әлеуметтік желіде қолданылуы шектен тыс көп англицизмдердің әлемдегі ең бай тілдердің бірі саналатын қазақ тілінің лексикалық қорын өзгертуге, кірме сөзге кіріптарлық ұлттық дүниетанымды өзгертуге ықпал етіп жатқаны ащы шындық.

Көптеген сөздер оларды қазақ тілді тасымалдаушылар игерген кезде бұрмаланады (негізінен, қосымшаларды шет тіліне қосу арқылы): трольдеушілік, лайкылдату, спамдық, флудтау, комменттеу, блогерлік, т.б. Мұндай сөздер бұрыннан бері кірме сөздер сөздігінде

қарастырылып, қазақ тіліндегі сын есімнің –лық, -лік, -дық, -дік, -тық, -тік жұрнақтары арқылы мағынаға ие болатын [13, 215-б.]. Сондықтан егер баламасы жоқ болса, осы күйінде қалдыруға да болады. Сонымен қатар жекеше түрдегі зат есімдер көпше түрде өзімізге таныс жалғаулармен аяқталады: лайфхак – лайфхактар, бот – боттар, тролль – тролльдер, админ – админдер, модератор – модераторлар, фолловер – фолловерлер, твипл – твиплдар және т.б.

Осылайша, желілік лексиканы игеру процесі өте белсенді, бұл сөздер тек әлеуметтік желілердің белсенді пайдаланушыларының ғана емес, сонымен қатар компьютердің қарапайым пайдаланушыларының лексикасына мықтап енгендігімен дәлелденеді.

Аталмыш зерттеуде қозғалған мәселелердің маңыздылығы қазіргі қоғамдағы сөз мәдениетін сақтау проблемасына ұштасары сөзсіз. Журналистерге білім беру мәселесі маман даярлаудың жалпы проблемаларына сәйкес келеді, ол теориялық емес, практикалық сипатта болып отыр.

Практикалық сипаттағы проблемалар:

- қазіргі қоғамның қалыптасқан рухани-адамгершілік жағдайы білім беру процесін бұзады, сондықтан журналистерді оқытуда оған қалай қарсы тұру керектігін білу маңызды;

- журналистерді адамгершілік және патриоттық тәрбиелеудің тиімді әдістері жоқ, оларды дамыту қажет;

- жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін журналистер оқу процесінде алған өмірлік принциптерден бас тартуы мүмкін. Тұрақты дүниетанымдық қағидаттарды қалыптастыру үшін жоғары оқу орны аясында не істеу керек деген сұрақ қазіргі заманғы кәсіптік білім берудің негізгі проблемаларының бірі болып отыр.

Журналист, әдетте, өзі туралы негізсіз жоғары пікірде болатыны рас және ол бағалауға және өз аудиториясына жеткізуге тырысатын құбылыстарды өте үстірт түсінеді. Соңғысы журналистер беделінің тұрақты құлдырауымен байланысты. Бұқаралық журналистиканың моральдық және эстетикалық даму деңгейі төмен.

Журналистикадағы, әсіресе техникалық ақпарат құралдарымен, мысалы, теледидармен байланысты жұмыс істейтін жас мамандар, көбіне ақпарат беру техникасына қызығушылық танытады және олар кәсіпқой маман ретінде техниканы білу жеткілікті деп сенеді. Бұл позицияда бірқатар қателер бар. Бірінші, айқын білінетіні – журналистика тілі, оның ішінде оның техникалық әдістері маңызды нәрсені білдірудің құралы ғана екенін ұмытып кетуі.

Екінші, алдыңғыға қарағанда айқын емес қателік – бұл шығармашылық адамының өзіне дейін жасалған ақпаратты жеткізу құралдарына сүйенсе де, оның мазмұнын білдіру үшін тілді өзі жасайтындығын ұмытып кетуі. Тілді жасау өздік мақсат емес, тілді құру процесі көбінесе рационалды түрде емес, интуитивті-бейсаналық түрде жүзеге асады. Жаңа тілдің пайда болуы журналист өзінің психо-рухани күйлерін кәсіби маманның реципиенттерге беру үшін қажетті объективті затпен субъективті өмір сүруінен туындаған кезде пайда болады. Бірақ объективті дүние бір жағынан, журналистің ішкі әлеміндегі объективтілігі мен маңыздылығында, өзін-өзі және өзіміздік ұмтылысын толық ұмытып кеткен жағдайда, екінші жағынан дамыған, иілімді ішкі, психо-рухани маман болған жағдайда ғана көрінеді.

1991 жылдан бері қарай қазақ қоғамында қазақ тілін ауызша және жазбаша тілде қолдану жағдайларына әсер еткен елеулі саяси және экономикалық өзгерістер болды. Тілді қолдану жағдайындағы бұл өзгерістер оның лексикалық жүйесінің кейбір бөліктерінде көрініс тапты. Кеңес заманының экономикалық шындығын атаған, идеологиялық лексикадағы көптеген сөздер өзектілігін жоғалтты және белсенді қолданыстан шықты. Көптеген мекемелер мен лауазымдардың атаулары қайта өзгертілді. Діни лексика белсенді қолданысқа енді, көптеген экономикалық және құқықтық терминдер арнайы саладан жалпы қолданысқа өтті. Қатаң цензураның жойылуы БАҚ-тағы, әсіресе, тікелей эфирлердегі бағдарламаларда кездейсоқ ауызша сөйлеудің дамуына әкелді.

Сөз өнеріндегі осындай елеулі өзгерістер қазіргі қазақ тілінің жай-күйіне қатысты жұртшылықтың негізді алаңдаушылығын туғызды. Бұл жағдайға қатысты әртүрлі пікірлер айтылып жүр. Кейбіреулер қоғамдағы реформалар сөйлеу мәдениеті деңгейінің күрт төмендеуіне, тілдің бұзылуына әкелді деп санайды. Басқалары тілдің дамуы реттеуді қажет етпейтін стихиялық процесс деп санайды, өйткені олардың пікірінше, тіл ең жақсысын таңдайды және артық, орынсыз нәрсені қабылдамайды. Өкінішке орай, тілдің жай-күйін бағалау көбінесе саясаттандырылған және шектен тыс эмоционалды болып тұр. Тілдік процестерде не болып жатқанын түсіну үшін тілдік өзгерістердің қолайлылығын бағалаудың ғылыми әдістері қажет, олар әлі де жеткілікті дамымаған.

Сөйлеудегі өзгерістер тілдегі оң ғана емес, теріс өзгерістерге де әкелуі мүмкін болғандықтан, тілді қажетсіз өзгерістерден қалай қорғауға болатындығы туралы ойлану керек. Бұл тұста мемлекеттік қолдаудың болуы аса маңызды.

Мұндай қолдау шаралары ретінде мыналарды ұсынуға болады:

- ғылыми, бұқаралық және мектеп кітапханаларын қазақ тілінің жаңа сөздіктерімен және заманауи оқулықтармен қамтамасыз ету;
- қазақ тілі бойынша ғылыми және ғылыми-көпшілік журналдарды қаржыландыру;
- радио мен теледидарда қазақ тілінен ғылыми-көпшілік хабарлар ұйымдастыру;
- теледидар және радио қызметкерлерінің сөйлеу мәдениеті саласындағы біліктілігін арттыру;
- орфография және пунктуация ережелерінің жаңа редакциясының ресми басылымын шығару.

Сөйлеу практикасындағы жағымсыз құбылыстардың себептері:

- қоғамда беделі бар адамдардың (саясаткерлер, әртістер, спортшылар, тележүргізушілер) сауатсыз сөйлеуінің әсері;
- халықтың БАҚ сөзіне деген сенімі (қағазға басылған және теледидардан айтылған барлық нәрсені норма үлгісі ретінде қарау әдеті);
- тіл нормаларын сақтауға қатысты журналистерге қойылатын редакторлық талаптардың төмендегі;
- корректорлық жұмыс сапасының төмендеуі;
- публицистикалық мақалалар, саяси мәлімдемелер мен заңдар авторларының ойларының шатасуы мен анық еместігі, соның салдарынан олардың шығармаларының тілінің көмескілігі;
- қазақ тіліндегі жаңа мектеп бағдарламасының күрделі талаптары мен қазіргі мектептің нақты мүмкіндіктері арасындағы алшақтық;
- қалың бұқараның классикалық әдебиетке деген қызығушылығының төмендеуі;
- кітапхана қорын толықтырудағы проблемалар;
- гуманитарлық ғылымды құрметтемеу;
- ана тіліне немқұрайлы қарау.

Егер тілге қамқорлық жасаудың маңыздылығын ескеретін болсақ, онда сөз мәдениетінің жағдайын жақсартуға болады. Ол үшін төмендегі мәселелерді негізге алу керек:

- сөйлеген сөздері қоғамдық назарға алынатын адамдарға ана тіліне ұқыпты қарау қажеттігін түсіндіру;
- бұқаралық ақпарат құралдарының басшыларына жарияланатын мәтіндердің стилі бойынша сапалы редакторлық жұмыстың қажеттілігін түсіндіру;
- классикалық әдебиеттерді насихаттау;
- кітапханаларды қазақ тілі мен сөйлеу мәдениеті бойынша жаңа сөздіктермен және оқулықтармен қамтамасыз ету;
- орфография және пунктуация ережелерінің ресми жинағының жаңа редакциясын дайындау және басып шығару;
- ана тіліне ұқыпты қарауды насихаттау.

Бүгінгі таңда ең қол жетімді бұқаралық ақпарат құралдарындағы - теледидар мен радиохабар таратудағы және интернет сайттары мен әлеуметтік желілердегі тілдік жағдай айтарлықтай алаңдаушылық тудырады. Бұл туралы тіл жанашырларының, қоғамдық ұйымдар өкілдерінің мақалалары бойынша айтуға болады. Ол мақалалардан байқалатыны – азаматтар тілдің тек қарым-қатынас және өзара түсіністікке қол жеткізу құралы ретіндегі жайына алаңдаушылық танытып қана қоймай, ана тілі рухани мәдениеттің ажырамас бөлігі екенін түсінетіні айқын көрінеді.

Қорытынды

Тіл, кез келген шығармашылық сияқты ұлттық мәдениеттің зияткерлік және жасампаздық жағдайын көрсетеді. Стилистикалық зерттеулердің негізгі бағыты қазіргі көркем әдебиетке емес, БАҚ тіліне көбірек назар аударатыны ақиқат. Осы БАҚ тілінің тазалығын сақтау мақсатында мемлекет тарапынан іс-шаралар орындалып та жатыр. Мәселен, 2021 жылдың күзінде ҚР Президенті Әкімшілігі бастамасымен «Сөзтүзер. Қате қолданыстар сөздігі» атты кітап жарық көрді. 2000-нан аса мысал жинақталған бұл сөздік әрбір журналистің жастана жатар көмекшісіне айналуы тиіс деп санаймыз.

Бұл кітап сөздердің мағынасын терең түсініп, орашолақ аудармаға жол бермейді делік. Әйткенмен, бір ғана сөздікпен БАҚ-тағы сөз мәдениеті проблемаларын түгел шеше алмаспыз анық. Әсіресе, осы зерттеуде аталып кеткен көше сленгтері, варваризмдер, өз тілімізде баламасы бола тұра шетелдік сөздерді пайдалану мәселесін шешу өте өзекті болып отыр.

Сөз мәдениетінің жоғары деңгейі – мәдениетті адамның бірегей ерекшелігі. Өз сөз мәдениетімізді жетілдіру – әрқайсымыздың міндетіміз. Бұл үшін әрбіріміз өз сөзімізді қадағалап, сөздің мағыналық жағын ескеріп отыруымыз керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жұмағұлова А.Ж., Өмірбекова Р.Қ. БАҚ: журналист және сөз мәдениеті // ҚазҰУ хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2016. Том 40. – №2. – Б. 123–125. DOI: <https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/593/575>
2. Құрманбайұлы Ш. БАҚ және сөз мәдениеті. – Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2020. – 116 б.
3. Алтаева А.Ш. Речевая культура и коммуникативная компетенция билингва // Известия КазУМОиМЯ имени Абылай хана, серия «Филологические науки». – 2021. – №4 (63). – Б. 51–62. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHLS.2021.63.4.004>
4. Cox T. Now You're Talking: Human Conversation from the Neanderthals to Artificial Intelligence. – New York: Random House, 2018. – 384 p.
5. Загидуллина М.В., Киклевич А.К. Некоторые аспекты демократизации языка современных российских СМИ // Современные проблемы медиарусистики. – 2021. Том 19. – №4. – С. 401–418. DOI: <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2021-19-4-401-418>
6. Сыздықова Р. Тіл және ұлттық мәдениет. Он төртінші том. «Абай» энциклопедиясында жарияланған ғылыми-теориялық мақалалар. – Алматы: Ел-шежіре, 2018. – 344 б.
7. Тер-Минасова С.Г. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 320 б.
8. Қазақ радиосы. «Дұрыс сөйлейік» бағдарламасы. 73-шығарылым. Грамматикалық қателер. [Электронды ресурс]. – URL: <https://kitap.kz/music/9/73-grammatikalyq-qateler> (қаралған күні 23.06.2022)
9. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті: Оқулық. – Алматы: Дәуір-Кітап, 2013. – 240 б.
10. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. [Электронды ресурс]. – URL: <https://qazcorpus.kz/> (қаралған күні 23.06.2022)
11. Аханов К. Тіл білімінің негіздері: Оқулық. 5-бас. – Алматы: Санат, 2010. – 496 б.

12. Сейдама́т Ә.Қ., Алдаш А. Сөз байлығы және әсерлілік: мерзімді баспасөз тіліндегі синонимдердің қолданысы // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №67 (4). – Б. 181–194. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.014>
13. Смағұлова Г.Н., Айтжанова Г.Д. Медиамәтіндерден енген шеттілдік жаңа сөздердің қазіргі қолданыс сипаты // Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ Хабаршысы. «Филология ғылымдары» сериясы. – 2022. – №1 (64). – Б. 213–227. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.017>

REFERENCES

1. Jumagulova A.J., Omirbekova R.Q. BAQ: journalist jane soz madenieti [Media: journalist and word culture] // QazUU habarshysy. Jurnalistika seriiasy. – 2016. Tom 40. – №2. – B. 123–125. DOI: <https://bulletin-journalism.kaznu.kz/index.php/1-journal/article/view/593/575> [in Kazakh]
2. Qurmanbaiuly Sh. BAQ jane soz madenieti [Media and speech culture]. – Almaty: «Sardar» baspa uii, 2020. – 116 b. [in Kazakh]
3. Altaeva A.Sh. Rechevaia kultura i kommunikativnaia kompetenciia bilingva [Speech culture and communicative competence of a bilingual] // Izvestiia KazUMOiMia imeni Abylai hana, seriia «Filologicheskie nauki». – 2021. – №4 (63). – B. 51–62. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2021.63.4.004> [in Russian]
4. Cox T. Now You're Talking: Human Conversation from the Neanderthals to Artificial Intelligence. – New York: Random House, 2018. – 384 p.
5. Zagidullina M.V., Kiklevich A.K. Nekotorye aspekty demokratizacii iazyka sovremennyh rossiiskih SMI [Some aspects of the democratization of the language of modern Russian media] // Sovremennye problemy mediarusistiki. – 2021. Tom 19. – №4. – S. 401–418. DOI: <https://doi.org/10.22363/2618-8163-2021-19-4-401-418>[in Russian]
6. Syzdyqova R. Til jane ulttyq madeniet [Language and national culture]. On tortinshi tom. «Abai» enciklopediiasynda jariialangan gylymi-teoriialyq maqalalar. – Almaty: El-shejire, 2018. – 344 b. [in Kazakh]
7. Ter-Minasova S.G. Til jane madenietaralyq kommunikaciia [Language and intercultural communication]. – Almaty: Ulttyq audarma biurosy, 2018. – 320 b. [in Kazakh]
8. Qazaq radiosy. «Durys soileiik» bagdarlamasy. 73-shygarylym. Grammatikalyq qateler [Grammatical errors.]. [Electronic resource]. – URL: <https://kitap.kz/music/9/73-grammatikalyq-qateler> (qaralghan kuni 23.06.2022) [in Kazakh]
9. Balaqaeв M., Sergaliev M. Qazaq tilinin madenieti [Culture of Kazakh language]: Oqulyq. – Almaty: Daur-Kitap, 2013. – 240 b. [in Kazakh]
10. Qazaq tilinin ulttyq korpusy [National Corps of the Kazakh language]. [Electronic resource]. – URL: <https://qazcorpus.kz/> (qaralghan kuni 23.06.2022) [in Kazakh]
11. Ahanov K. Til biliminin negizderi [Fundamentals of linguistics]: Oqulyq. 5-bas. – Almaty: Sanat, 2010. – 496 b. [in Kazakh]
12. Seidamat A.Q., Aldash A. Soz bailygy jane aserlilik: merzimdi baspasoz tilindegi sinonimderdin qoldanysy [Vocabulary and influence: the use of synonyms in the language of the periodical press] // Abylai han atyndagy QazHQjATU Habarshysy. «Filologiiia gylymdary» seriiasy. – 2022. – №67 (4). – B. 181–194. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.67.4.014> [in Kazakh]
13. Smagulova G.N., Aitjanova G.D. Mediamatinderden engen shettildik jana sozderdin qazirgi qoldanys sipaty [The nature of the current use of Foreign new words from media texts] // Abylai han atyndagy QazHQjATU Habarshysy. «Filologiiia gylymdary» seriiasy. – 2022. – №1 (64). – B. 213–227. DOI: <https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.64.1.017> [in Kazakh]

Д. ОСПАНОВА¹, Н. АИТОВА², В. СҰЛТАНЗАДЕ³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com

²филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: nurly72@mail.ru

³филология ғылымдарының докторы, профессор

Шығыс Жерорта теңізі университеті

(Туркия Кипр Республикасы, Фамагуста қ.), e-mail: vugar.sultanzade@emu.edu.tr

ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІҢ ЭМОТИВТІЛІГІ ЖӘНЕ ЭМОТИВТІ ВАЛЕНТТІЛІГІ

Андатпа. Қазіргі лингвистикада эмотивті лексика қызметінің ұлттық-мәдени мазмұнын зерттеуге назар қойылуда. Тіл бірліктерінің семантикалық сипатын түсінуде бұл ерекше маңызды. Дегенмен мұндай лексикалық бірліктерді тіркесімдік қабілеті мен оның синтаксистік қызметі тұрғысынан қарастыру көп нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Сондықтан бұл мақалада эмотивті бірліктер лексикология, семасиология және коммуникативтік лингвистика аспектісінде зерделенген. Мақаланың мақсаты эмотивті сөздердің валенттілігін зерттей отырып, оны лингвистикалық негіздеу және коммуникативтік мәнін ашу болып табылады. Эмотивті тіркесімдегі тілдік бірліктер өзге бірліктермен байланысқа түсу арқылы өзінің эмотивті қызметін жүзеге асыруға қабілетті болатыны көрсетілген. Бұл эмотивті валенттілікте сөйлеудегі тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивті және экспрессивті-стилистикалық үйлесім заңдылығы туралы идеяны одан әрі дамыта түсетіні белгілі. Мақалада авторлар сөздің эмотивті валенттілігінің құрылымдық және функционалдық аспектілерін қарастыра отырып, эмотивті валенттілікті зерттеу тәсілдеріне тоқталған. Соның ішінде сөздің эмотивті валенттілік типтері мен валенттілік қабілетінің ашылу механизмдері талданған. Зерттеу нысаны – сөз семантикасының эмотивті компоненттері. Дереккөз ретінде негізгі талдау материалдары қазақ тілінің ұлттық корпусынан, сондай-ақ көркем әдебиеттерден алынды. Зерттеу барысында дербес сөздің контексте немесе сөзбен тіркесу арқылы эмотивке айналатыны дәйектелді. Эмотивтіліктің негізгі бір тәсілі валенттілік болып табылатыны туралы ғылыми тұжырым қазақ тіл білімінде бұрын тиісінше талдауға алынып, зерттеулерде берілмеген. Сөздің валенттілігін зерттеу бағытында теориялық және практикалық жұмыстардың аздығы осы тақырыптың өзектілігі мен эмотивті валенттіліктің зерттелу қажеттілігін көрсетеді. Жұмыс барысында кез келген сөздің эмотивтілігі динамикалы екендігі, яғни лексикалық бірліктердің өзекті, әлеуетті жағдайға сай пайда болатын эмоционалды-мағыналық көпваленттілігі жөнінде болжам жасалды.

Кілт сөздер: эмотивтілік, эмотивті валенттілік, эмотив, лексика, семантика.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Оспанова Д., Аитова Н., Сұлтанзаде В. Тілдік бірліктердің эмотивтілігі және эмотивті валенттілігі // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 145–155. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.12>

*Cite us correctly:

Ospanova D., Aitova N., Sultanzade V. Tildik birlikterdin emotivtiligi jane emotivti valenttiligi [Emotiveness and Emotive Valence of Language Units] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 145–155. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.12>

D. Ospanova¹, N. Aitova², V. Sultanzade³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Sh. Shayakhmetov National Scientific and Practical Center «Til-Kazyна»
(Kazakhstan, Astana), e-mail: nurly72@mail.ru*

³*Doctor of Philological Sciences, Professor
Eastern Mediterranean University
(Turkish Republic of Northern Cyprus, Famagusta), e-mail: vugar.sultanzade@emu.edu.tr*

Emotiveness and Emotive Valence of Language Units

Abstract. In modern linguistics, attention is paid to the study of the national and cultural content of the activity of emotional vocabulary. This is especially important in understanding the semantic nature of language units. However, considering such lexical units from the point of view of their combined ability and syntactic function allows us to achieve more results. Therefore, in this article, emotive words are studied in the aspect of semasiology and communicative linguistics. The purpose of the article is to study the valence of emotive words, their linguistic justification and reveal their communicative essence. It is planned to show that language units in an emotive combination are able to carry out their emotional activities by communicating with other units. It is known that this emotive valence further develops the idea of the regularity of emotional-expressive and expressive-stylistic harmony of language units in speech. In the article, the authors touched upon approaches to the study of emotional valence, considering the structural and functional aspects of emotional valence of a word. In particular, the types of emotive valence of a word and the mechanisms of opening valence abilities are analyzed. The object of research is the emotive components of word semantics. As a source, the main analytical materials were taken from the National Corpus of the Kazakh language, as well as fiction. In the course of the study, it was proved that an independent word is transformed into an emotive one in context or in combination with a word. The scientific conclusion that one of the main ways of emotiveness is Valence in Kazakh linguistics has not previously been properly analyzed and given in research. The small number of theoretical and practical works in the direction of studying the valence of a word indicates the relevance of this topic and the need to study emotive valence. In the course of the work, it was assumed that the emotiveness of any word is dynamic, that is, the emotional and semantic multiplicity of lexical units that occurs in accordance with the current, potential situation.

Keywords: emotiveness, emotive valence, emotive, vocabulary, semantics.

Д. Оспанова¹, Н. Аитова², В. Сұлтанзаде³

¹*Докторант Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: dana.zhanabekkyzy@gmail.com*

²*кандидат филологических наук, доцент
Национальный научно-практический центр «Тіл-Қазына» имени Ш. Шаяхметова
(Казахстан, г. Астана), nurly72@mail.ru*

³*доктор филологических наук, профессор
Восточно-Средиземноморский университет
(Турецкая Республика Северного Кипра, г. Фамагуста), e-mail: vugar.sultanzade@emu.edu.tr*

Эмотивность и эмоциональная валентность языковых единиц

Аннотация. В современной лингвистике уделяется внимание изучению национально-культурного содержания деятельности эмотивной лексики. Это особенно важно в понимании семантического характера единиц языка. Однако рассмотрение такой лексической единицы с точки зрения ее сочетательной способности и ее синтаксистской деятельности позволяет

добиться большего результата. Поэтому в данной статье эмотивные единицы изучены в аспекте семасиологии и коммуникативной лингвистики. Целью статьи является изучение валентности эмотивных слов, их лингвистическое обоснование и раскрытие коммуникативной сущности. Предусмотрено показать, что языковые единицы в эмотивной комбинации способны осуществлять свою эмотивную деятельность путем контакта с другими единицами. Известно, что в этой эмотивной валентности еще больше развивается представление о закономерности эмоционально-экспрессивного и экспрессивно-стилистического сочетания языковых единиц в речи. В статье авторы остановились на подходах к изучению эмотивной валентности, рассматривая структурно-функциональные аспекты эмотивной валентности слова. В том числе проанализированы типы эмотивной валентности слова и механизмы раскрытия валентной способности. Объект исследования – эмотивные компоненты семантики слова. В качестве источников основные аналитические материалы взяты из Национального корпуса казахского языка, а также из художественной литературы. В ходе исследования было доказано, что самостоятельное слово превращается в эмотив в контексте или в сочетании со словом. Научный вывод о том, что одним из основных способов эмотивности является валентность, ранее был проанализирован и не представлен в исследованиях. Малочисленность теоретических и практических работ в направлении изучения валентности слова свидетельствует об актуальности данной темы и необходимости изучения эмотивной валентности. В ходе работы было высказано предположение, что эмоциональность любого слова динамична, т.е. эмоционально-смысловая многозначность лексических единиц, возникающая в соответствии с актуальной, потенциальной ситуацией.

Ключевые слова: эмотивность, эмотивная валентность, эмотивтер, лексика, семантика.

Кіріспе

Тіл – адам ойы мен эмоциясын түсіну және түсіндіру кілті: адам оны атайды, білдіреді, сипаттайды, пікір қосады, құрылымдайды, категориялайды, жіктейді. Тіл белгілі лингвомәдени элементтің эмоционалды бейнесін ұйымдастырады.

Ғалымдардың болжауынша, қазіргі ғылымда «тіл және эмоция» мәселесін тәпсірлеу бірнеше бағыт шеңберінде жүзеге асады: құрылымдық-семантикалық, стилистикалық, прагматикалық, когнитивті, психолінгвистикалық, лингвомәдениеттану. Мұндай көппарадигмалық бұл саланың нысанды бірден әртүрлі бағыт бойынша қарастырып, нысанға кешенді түрде көңіл бөлуге мүмкіндік береді. Ал тілдегі эмотивтілік – таза лингвистикалық сипаттан пәнаралық кешенділікке бет бұрған сүбелі ғылым салаларында қолға алына қоймаған тың да күрделі тақырып.

Тілдің эмотивті коды – коммуниканттардың психикалық (эмоционалды) күйі корреляциясы және оның концептуализациясы (тілге түсуі, вербалдануы) арасындағы семиотикалық жүйе.

Эмоция барлық адамдарға тән. Ол адамның тіліне, ұлттық ерекшеліктеріне тәуелді болмағанымен, бәріне қатысты. Демек эмоцияның білдірілуі мен қабылдануы, мән-мазмұны мен бағыты өзіндік мәдени сипатқа ие. Әрине, ол сипат, ол ерекшелік тіл мен сөйлесімде көрініс табады. Тіпті ғалымдардың өзі де белгілі бір оқиғаға әртүрлі мәдениет өкілдері әртүрлі эмоциямен қарайтынын дәлелдеген. Т.В. Ларина өз еңбегінде жеке қарым-қатынастағы мәселелерге еуропалықтарға қарағанда, жапондықтар көбіне мұнды сезіммен қарайтынын мысал етеді [1, 97-б.]. Яғни эмоцияны білдіруде әр халықтың өзіндік мәдени ерекшеліктері бар екені анық. Бір халық эмоцияны еркін түрде білдіретін болса (мысалы, арабтар, латынамерикалықтар), ал екінші бір халықта сезімге ерік бермеу, эмоцияны

білдірмеу жақсы қасиет ретінде бағаланады (фин, эстон, ағылшындықтар, әсіресе, қытай, жапон халықтары). Яғни тілдердегі эмотивті бірліктер және олардың қолданылу ерекшеліктері әр халықтың эмоцияны білдіруге қатысты мәдени шартты ерекшеліктерінің көрсеткіші бола алады. Сонымен бұл мақалада сөздің эмотивті валенттілігінің ерекшеліктерін, оны тану жолдарын талдай отырып, осы бағыттағы зерттеулердің маңыздылығы көрсетілді.

Соңғы онжылдықтар шамасында эмотивтілік антропоцентристік лингвистикадағы көп талқыланатын мәселеге айналуға айналуда. Эмотивтілік феномені салыстырмалы тіл білімі тұрғысынан аз зерделенген. Бұл мақаланың мақсаты эмотивті валенттілікті зерттеп, оның лингвистикалық негіздемесін және коммуникативтік мәнін ашу болып табылады. Яғни эмотивті валенттіліктің тілдік бірліктердің өзге бірліктермен эмотивті байланысқа түсіп, сол арқылы өзінің эмотивті қызметін жүзеге асыру қабілеті екендігін көрсету. Бұл – эмотивті валенттілік сөйлеудегі тілдік бірліктердің эмоционалды-экспрессивті және экспрессивті-стистикалық үйлесім заңдылығы жөніндегі тезисті одан әрі дамыта жалғастыратын идея.

Зерттеу әдістері

Зерттеу материалы ретінде қазақ тілі ұлттық корпусының ішкі корпустарынан мысалдар талданды (<https://qazcorpora.kz/>). Сол арқылы ауызша және жазба мәтіндегі, контекстегі тілдік бірліктердің эмотивті әлеуетін, валенттілігін (тіркесімділік) ашу үшін салыстыру, салғастыру әдістерімен қатар, лингвомәдени, психолінгвистикалық және синтаксистік талдау тәсілдері қолданылды. Материал ретінде алынған корпуста әзірге 5 141 248 (бес миллион бір жүз қырық бір мың екі жүз қырық сегіз) сөзқолданыс бар. Бұл әрбір сөздің тілдегі қызмет аясын, мағыналық өрісін, валенттілігін, эмотивті әлеуетін анықтауда кең әрі нақты нәтиже береді. Зерттеу жұмысы барысында эмотивтердің эмотивті мағынасын, валенттілігін ашу үшін қазақ тілінің түсіндірме сөздіктері, sozdikqor.kz онлайн платформасы қолданылды [2–3].

Әдебиетке шолу

Тілдік бірліктердің валенттілігі мәселесінің тіл біліміндегі орны ерекше. Қазіргі зерттеулерде сөздің логикалық синтаксистік және лексика-семантикалық валенттіліктерінен бөлек интонациялық (Л.К. Цеплитис), ассоциативті-дыбыстық (А.В. Пузырев), ассоциативті (Т.Д. Гридина), мәндік немесе интерпретативті-мағыналық (А.Ф. Лосев), стилистикалық (Э.С. Азнаурова) валенттілік түрлері зерттеу нысандарына айналып үлгерді. Бұл үдеріс «валенттілік» ұғымын зерттегенде, тілді динамикалық жүйе ретінде талдау қажеттілігімен де байланысты.

В.И. Шаховский эмотивті семалар (эмосема) сөздің денотативті семасымен әралуан қатынаста болатынын [4, 82–89-б.] дәлелдейді. Сөздің семантикалық валенттілігі сөзде эмосемалардың пайда болуы себебінен кеңейіп отырады. Осылайша сөздің жаңа, қосымша эмотивті валенттілігі пайда болады дей аламыз. Бұл терминді ұсынған ғалым В.Шаховский оған мынадай анықтама береді: *«определяет его, как «способность данной лингвистической единицы вступать в эмотивные связи с другими единицами на основе явных или скрытых эмосем и, тем самым, осуществлять свою эмотивную функцию»* [5, 117-б.].

Тіл ғылымында «тіркесімділік» мәселесі «валенттілік» теориясымен байланыста қарастырылып келеді. Бұл терминнің ғылымға енуі ХХ ғасырды 40 жылдары С.Д. Кацнельсонның еңбектерінен бастау алған. Оның айтуынша, тілде бір сөз белгілі бір синтаксистік жағдайда ғана өзінің толық мағыналық қасиетін (қырын) көрсете алады: *«Это свойство слова, определенным образом реализоваться в предлодении, выступать в определенные комбинации с другими словами можно было бы назвать его синтаксический валентностью»* [6, 77-б.]. Бұл бағытты одан әрі дамыта зерттеген француз ғалымы Люсьен Теньер «валенттілік» терминін тек етістік сөз табына қатысты қолданып, өз теориясын ұсынады. Ал бұл теорияның басты ұғымдарының бірі – валенттілік. Аты айтып тұрғандай,

химия саласынан алынған бұл ұғым *өзіне валенттеу* мағынасын білдіреді. Ғалым етістіктерді I валентті, II валентті және III валентті деп бөледі. Бұлардан тыс, кейбір мысалдарда IV валентті және валентсіз етістік те кездеседі. Мыс., *өлу, жану, босады* – I валентті; *сую, жағу, босату* – II валентті; *беру, алу* – III валентті [7, 34-б.]. Соңғы жылдарда зерттеу нысанына өзге де сөз таптарын ала зерттей бастаған ғалымдар қатарында Ю.Д. Апресян, М.Д. Степанова, В.Г. Адмони, Н.Д. Шмелев, Н.И. Степаненколарды атап өткеніміз жөн.

Бұл тақырыпта қазақ ғалымдарының зерттеулерінде де негізді ой-пікірлер айтылған. Валенттілік теориясы жөнінде қазақ ғалымы М. Оразов: «*Валенттілік теориясы бойынша сөздер екінші бір сөзбен байланысқанда белгілі бір мағыналық және тұлғалық сыбайластығы жағынан ғана байланысады*», – деп сөздердің тұлғалық байланысуын сыртқы валенттілік деп атайды [8]. Тіл білімінде валенттілік мәселесіне қатысты А. Байтұрсынұлы, Қ. Жұбанов еңбектерінде беріліп, грамматиканың мақсаты жалғыз-ақ сөздің қандай мағыналары болатындығын баяндау ғана емес, қандай формаларға қандай мағыналар сәйкес келетінін баяндап, мағынаға сай сөзді қалай құрастыру керек екендігін баяндау деген пікір айтады [9, 126-б.].

Зерттеу жұмысымыздың міндетіне орай, жоғарыда аталған еңбектермен қатар эмотивті лингвистика саласында жазылған жұмыстардан да тұжырымдар шығардық. Мәселен, Ғалым Дж. Лахлан Маккензи *sentiment* (көңіл күй) және *confidence* (сенім) сөздерінің қаржылық журналистік дискурстағы функцияларын зерттейді. Ондағы мақсаты – сөздердің әдеттегі мағынасынан алшақ мәнде қолданатыны жөніндегі болжамды тексеру. Martin & White-тың функционалды семантика және бағалау теориясын сүйене отырып ғалым аталған сөздердің Гонконгтың қаржылық қызметтер онлайн корпусындағы қолданысын зерттейді. нәтижесінде *sentiment* және *confidence* сөздерінің жалпы тілдік қолданыста әртүрлі және әртүрлі валенттілікке ие болса да, қаржылық дискурста олардың көбіне синонимдер ретінде қолданылатыны анықталады. Бұл еңбектің қорытындысы бойынша нысанға алынған екі сөздің қолданылу тәсілдері (ерекшеліктері) журналистердің эмоцияның инверсторлардың шешім қабылдау кезіндегі шешуші рөл атқаратынын жақсы түсінгендігін көрсетеді.

Штеба Алексей Андреевичтің 2012 жылы қорғалған «Структурно-функциональный аспект эмотивных валентностей слова» атты кандидаттық диссертациясында сөз (жүрек) сөзімен келетін 3000-ға жуық тұрақты және еркін тіркестерді зерттей отырып, сөздің эмотивті валенттілігінің құрылымдық типтерін анықтайды. Сондай ақ сөздің эмотивті валенттілігінің ашылуы сыртқы және ішкі деңгейлерде жүзеге асатындығы жөнінде тұжырым жасап, эмосемалардың бес семантика-прагматикалық параметрін көрсетеді: (плотность, образность, ассоциативность, интенсивность и эстетичность) [10, 6-с].

А. Фуленнің «Сөздің валенттілігі және олардың әсері (тиімділігі)» («Word valence and its effects») атты мақаласы 2015 жылдары ерекше назарға ілініп, ғалымның когнитивті ғылымдар тұрғысынан мидың рационалды бөлігінен бөлек «адамзат ақылының бір жартысы – эмоционалды қабаты» жөніндегі ой-тұжырымдары осы бағыттағы көптеген зерттеулерге арқау болды. Автор тіл теориясында эмоциялар қандай рөл атқаруы тиіс деген сұраққа жауап іздейді [11, 244–247-бб.].

Талдау мен нәтижелер

Кейбір лингвистер лингвистикадағы эмотивтілікті жоққа шығарады. Мәселен, Е.М. Галкина-Федорук тілде эмоционалды лексика болмайды деген болжам жасайды. В.А. Звегинцев эмоциялар тіл құрылымына кірмейді деп есептейді. Ал Ш. Балли тілде бәрі эмоционалды деген пікір білдіреді. В.Г. Гак та барлық айтылымдар эмоционалды десе, Е.Ю. Мягкова тілдегі барлық лексика, сөз эмоционалды деп санайды [12, 41-б.]. *Ал біздің тұжырымдауымыз бойынша, эмоция – сөзге арқау болатын мотивация, ол тілді белгілі*

деңгейдегі *эмотивті құрылымға* айналдырады. Тілде бәрі *эмоционалды емес, бірақ қолданыста бәрі эмоцияны жеткізуге тура не жанана қызмет етіп тұрады.*

Тіл қызметінің сол тілдің құрылуына және дамуына әсері мол: тіл сөйлеуде жанданады және дамиды. Бұл ойдағы рационалды және эмоционалды дүниелердің онтологиялық бірлігіндей *эмотивті валенттілік феноменін* зерттеуде де ең басты позициялардың бірі саналады. Рационалдылық пен эмоционалдылықтың жеткізілуін (айтылуын) сөз мағынасының денотативті және *эмотивті аспектілерінің диалектикалық тұрғыдан ұйысуынан* табамыз. Жоғарыда талданған пікірлерден әрбір айтылымның өз табиғатында эмоционалды болатынын және ол эмоционалдылық адамдарға ылғи көрініп тұрмауы мүмкін екендігін анықтадық. Мағынаның психологиялық құрылымы туралы тезиске сүйене отырып, әрбір сөздің әралуан ассоциациялардан тұратын семантикалық жүйесі болатынын айта аламыз. Мұндай ойды Ш. Баллидің сөздің өзге сөздермен және ұғымдармен байланысы жөніндегі импликациялық және эмоциялық (айтушының эмоциясына қатысты эмоционалды айтылымда қолданылатын тілдік бірліктер семаларының үндестігі) қалыптастырушы бөліктері туралы пікірі бекіте түседі.

Жоғарыда талқыланған тұжырымдарға сай, әрбір сөздің *эмотивті валенттіліктері* болады. Демек сөз бұл валенттілікке ие болуы үшін тіпті жасырын болса да бір ғана эмосема жеткілікті.

Эмотивті семалар (эмосемалар) денотативті семалармен түрлі байланыста бола алады. Мәселен, сөйлеу контекстерінде денотативті семалар өзге бір референтті корреляцияға түсіп, сөздің семантикалық валенттілігін кеңейте түсетін жаңа эмосеманың пайда болуынан өзіне тағы бір мағына үстеп алуы мүмкін. Сәйкесінше бұл сөзге тағы бір жаңа – *эмотивті валенттілік* қосылады. Әрбір сөз өзге сөздермен тіркесімділігіне орай *эмотивті валенттілікке* ие. М.Д. Степанова мен Г. Хельбиг сөздің валенттілігі мен семалық құрамы арасында тығыз байланыс болатынын айтады. Бұл ой тілдік бірліктердің виртуалды және актуалды эмосемаларынан қалыптасатын *эмотивті валенттілікке* де қатысты деп ойлаймыз.

Сонымен *эмотивті валенттілік дегеніміз* – тілдік бірліктердің өзге бірліктермен *эмотивті* байланысқа түсіп, сол арқылы өзінің *эмотивті* қызметін жүзеге асыру қабілеті. Ғалым В. Шаховский бұл туралы валенттіліктің тілдегі тосын тіркестердің мәнін түсіндіре алатынын айтады: «*Это валентность объясняет, с одной стороны, всякие «неожиданные» оригинальные, даже «невероятные» сочетания, типа русс. тоска зеленая, желътенка жизнь, англ. Hair-butcher «парикмахер», put-doctor «психиатр». А с другой стороны, она объясняет тот факт, что некоторые сочетания, возможные на логико-семантическом уровне, оказываются невозможными на коннотативном из-за не стыкующихся друг с другом эмосем. Например, словосочетание половедь войны противоречит кругу ощущений, закрепленных в русской поэтической традиции, и является примером «авторской глухоты» в коннотативным нормам сочетаемости*» [13, 7-с.].

Лингвистикалық зертеулерден сөздің семантикалық жүйесі өзгеріп те, түрлі жағдаят пен контексті, соның ішінде – эмоционалды контекстерді қамтып та отыратыны белгілі (В. Никитин, В.Н. Телия, Э.С. Азнаурова, Д.Н. Шмелев, т.б.). Осы арада эмосемалардың сөздің негізгі мағынасына айналып, сол арқылы тілдік бірліктің *эмотивті валенттілігін* өзектендіруіне бір мысал келтірейік.

1-мысал. Ағылшын тілінде «*nice house*» тіркесі бар. Бұл тіркес әдетте *small* бағалауыштық-эмотивті сөзімен тіркесе бермейді: *small nice house* тіркесі мәтіндерде кездеспейді. Көбіне *little nice house* қолданылады. В. Шаховский сөзінше, *little* сөзінің мағынасындағы эмосеманың болуы егер анықталушы зат есімнің алдында бір немесе бірнеше эмосемалы *эмотивті* бағалауыштық сын есім тұрса, бұл семалардың бір біріне іріктеуші, икемделуші функциялары іске қосылатынын көрсетеді. Мысалдағы *эмотивті* семалар бір біріне тіркесуге ыңғайласып, бұл үш бірліктің *эмотивті валенттілік* қабілетін

ашады да, олардың байланысуына мүмкіндік береді. Ал бұл сөйлесімге қажетсіз (қатыссыз) семалар бейтараптанып, қолданыстан шығады [13, 9-с.].

Тілдегі барлық дерлік сөзде эмотивті валенттілік пайда болуы мүмкіндігіне қарамастан, бұл мысалдағы *small* сөзінің ашылмау себебі не? Бұған лингвистерге белгілі француз лингвисті М. Бреальдің *дистрибуция* заңдылығы жауап береді. Яғни тілдік бірліктердің эмотивті валенттілігі оларды сөйлесім жағдайына кірістіретін (немесе бейтараптандыратын) заңдылықтарды реттеуші нүкте дей аламыз.

Тілде эмотивті валенттілік арқылы морфологиялық деңгейде де тіл бірліктерінің тіркесім дифференциациясы жүзеге асады. Қазақ тілінен «қызсымақ», «қыздай», «қызға ұқсап» мысалдарын салыстырайық. Бұл мысалдар «ұқсас, сияқты» семасы бойынша синонимдес. Десек те «қыздай» мен «қызға ұқсап» мысалдарында сема нейтралды, ал «қызсымақ» сөзінде эмотивті бояу бар, яғни жағымсыз бағалауыштық эмосемаға ие. Екі дериваттың да қолданылуы айтушының ниетіне сәйкес қолданылады: белгілі фактіні білдіру (констатация факта) немесе эмоциялық бағалауыштық қатынас. Бұл айырмашылық сөздің түрлі формаларында көрініс табады, олай болмаса, айтушы оны ажырата таңдамас еді.

В. Шаховский бұл сөзге *salad days* сөзінің «the happy days of one's youth», «days of careful inexperienced youth» (My salad days when I was green in judgement...) (W. Shakespeare, Anthony and Cleopatra) мағынасы мен «hot summer days when you enjoy eating fresh cool salad» мысалындағы мағынасымен салыстырады [13, 269-б.]. Salad сөзі ауыспалы мағынадағы қолданысында эмотивті семантикалық валенттілігін «ашып», өзектенеді. Бұл мысалды қазақ тіліндегі шарасыз, дәрменсіз, сорлы, байғұс мәнін білдіретін «бейшара» сөзімен жалғастырайық:

Эмосемалардың амбиваленттілігі лексикалық және семантикалық валенттіліктер арасында сәйкессіздік тудырады (полисемия сияқты). Қазақ тілінде «бейшара» сөзі бар. ҚТТС: Бейшара – сын. Байғұс, мүсәпір, сорлы. ҚТАСТС: 1. Шарасыз, дәрменсіз. Бишара мұның досы қалған екен, Бұған да көп жараны салған екен («Бозжігіт». Ғашықнаме, 1976). 2. Сорлы, байғұс. Енді Абдулуаһап қадірлі сахабаны, Тар зынданға қойып алдылар бейшараны («Ғазауат сұлтан». Бабалар сөзі. 13-том. 2005. 100 томдық). Екі ғаріп бишара жолдас болып, Бәдіғұлжамал жөнінен құрдас болып («Сейфүлмәлік». Қисса-дастандар, 1986) [14; 15, 107-б.].

Бейшара бала күні бойы нәр татпапты.

Өз жағдайын жасай алмаған жан аяқ-қолы балғадай болса да міскін, бейшара, мүгедек...

Ей, бейшара не деп тұрсың көлгірсіп?

Мысалдарда бірінші сөйлемдегі бейшара – байғұс, шарасыз мәнінде болса, екінші – жағдайы нашар, аяныш сезімін тудыратын хәл, ал үшінші – сорлы, мүсәпір, ынжық.

Бұл мысалдарда бір лексикалық валенттілік үш түрлі семантикалық валенттілікке ие: Біреуі заттық-логикалық болса, қалған екеуі – эмотивті.

Сондай-ақ қазақ тілінде (өзге тілдерде де) адам бойының ұзындығын білдіру үшін аласа бойлы қыз, қысқа бойлы адам тіркестері жиі кездесіп жатады. Ал эмотивтілігі жағынан ауызша және көркем әдебиетте (көбіне) бұл сөздердің орнына қортық, тышқан, тапал, мыртық, кішкентай, кіттай, «типшә», «бойы бір тұтам», тапалтақ сөздері қолданылады. Бұл сөздерді бір-бірінен олардың эмотивті бояуы ажыратады. Ал заттық-логикалық тұрғыдан барлығының мәні – бойдың қысқалығы. Дериваттар айтушының энтелехиясына сай қолданыс табады және сөйлемде соған сай эмотивті мағынаны, бояуды иеленеді.

Енді бұл мысалдардың айырмашылығын сөйлем арқылы қарастырайық. Мысалымыздың сөздіктегі мағынасы: ССҚКС: **қортық** – сын. Тапалтақ, аласа, бақанақ; ез, ынжық, өлез, қораш. [16] ҚӘТС: с ы н. Аласа бойлы, тапалтақ, мыртық [14].

*Жасы бізден әлдеқайда үлкен көрінетін Алданыш **бойы өспей қалған қортық, тапал,** даудырай сөйлейтін, ақкөңіл бала еді (Қасымхан Бегманов. Алданыш).*

*Көздері жылтыңдаған, **тапал бойлы** Нұрғазыны сыныптастарының суқаны сүймейді. (Толымбек Әбдірайым. Бас) [2];*

***Бойың бір тұтам** болып ап, жағаласпайтын нәрсең жоқ екен. Кет әрі!*

*Өй, **қортық** неме! Бойыңа қарап алшы өзі.*

Алғашқы сөйлемде айтушының кейіпкер Алданышқа деген бағалауыштық мәнде айтылған *қортық, тапал* сөздерінің жағымсыз мәннен гөрі, бейтарап салқынқанды эмоциямен айтылғанын, ал келесі сөйлемде Нұрғазының тапал бойлылығына дейін ұнатпау сезімі жеткізілгенін байқаймыз. Ал соңғы сөйлемдерде адамды жақтырмау сезімі туындағанда айтушының оның мініне сай (тереңнен тиісу, шамына тию мақсаты да бар) сөз таңдау арқылы ішкі ашу, жақтырмау сезімі берілген. Сондай-ақ мысалдар сөздердің эмотивті әлеуеті оны қолданушының (сөйлеуші) талғауына сай құбылып, сөздер де соған сай эмотивті бояу алып отыратынын көрсетеді.

М. Белбаева «Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы» атты еңбегінде: «Жалпы халық тілінде адамдардың көңіл-күйі немесе белгілі бір затқа, құбылыстарға қатысты, оған қалай қарайтыны сияқты жағдайлармен байланысты түрлі көзқарасын білдіретін сөздері болады. Мысалы: *адал, арам, сұм, жауыз, ақын, шешен, көсем, лаң, дана*, т.б. Мұндағы сөз қуаттылығы оның өз бойындағы мәні мен реңіне де байланысты. Себебі жеке сөздер де табиғатында әр алуан. Мысалы, жоғарыда көрсетілген сөздердің бірі – кімді, нені болса да жай ғана атаса, екіншісі сондай қызметімен бірге өз бойында ерекше бір әсерлілік барын аңғартып тұр.

I. Кеңесбаев пен F. Мұсабаев авторлығымен шыққан «Қазіргі қазақ тілі» еңбегінде авторлар: «Қазіргі қазақ тілінде, басқа тілдердегі сияқты, сөйлеушінің бір затқа не құбылысқа эмоциялық көзқарасын білдіретін бір топ сөздері бар. Бұл категориядағы сөздерді тіл ғылымында эмоционалды лексика немесе эмоциялық мәні бар сөздер дейді. ...Сөйлеуші *орман, көл, үй, бес, ол* тағы басқа сөздерді айтқанда бұл заттардың атауында ешқандай эмоционалдық мән болмайды. Ал кейбір сөздерде, құбылыстардың атауларында жақсы немесе жаман қатынасты, психологиялық күйді көрсететін реңктер болады. Мысалы, *айналайын, оңбаған* дегендер тек белгілі бір тиянақталған сөйлеушінің ой-күйін білдіреді. Эмоциялық лексика белгілі бір затқа құбылысқа, қауымның бағасын аңғартады», – деп жазады [14, 178-б.].

Сонымен қатар тілдегі эмоцияны тек сипаттайтын сөздердің эмотивті болмайтынын айта кеткен жөн. Себебі сөйлеуші сөйлеу актісінде ол сезімді, күйді басынан өткермей, тек жанама түрде белгілеуі мүмкін. Десек те мұндай белгілердің нағыз эмотивті сөйлемдерден алыс тұрмайтын сәттері де болады. Яғни эмоцияны білдіруші синтаксистік және просодикалық сипаттағы (интонация, эллипсис, қайталау, т.б.) белгілермен бірге кездесіп жатады. Оған мынадай мысал келтірейік: *Ұлттық аударма бюросы мен Bilim Foundation қоры бірлесе отырып дайындаған «Денсаулық және өмірлік дағдылар» атты кітаптар сериясы мен жасөспірімдер арасында жиі кездесетін үрей, қорқыныш, ұялу, ашулану, қателесуден қорқу, депрессия, мазасыздану сияқты жағдайларды жеңуге, сабырлы болуға, айналасындағылармен жақсы қарым-қатынас орнатуға жән өзiне деген сенiмдi қалыптастыруға үйретедi* [2].

Берілген сөйлемдерде эмоцияны *білдіретін үрей, қорқыныш, ұялу, ашулану, қорқу, мазасыздану* сөздері эмотивті бола алмайды, себебі бұл сөйлемді қалай оқысақ та, орнына басқа сөздер қойып оқысақ та автордың оқырманға жеткізер ойы басқа. Яғни эмоция бұл жерде ілеспейді. Десек те кез келген сөйлемде, айтылымда автордың ішкі күйіне (мейлі ол ерекше эмоцияны басынан кешірсесе де) сай эмоциялық толқыныс болады. Бірақ бәрінде эмоцияны жеткізу мақсат етілмейді.

Қорытынды

Сонымен стандартты эмоционалды жағдаяттарда белгілі бір тілдік ортаның өкілдері сезімді бірдей бастан кешіріп, бірдей білдіреді. Әлбетте, әрбір индивидтің белгілі типке түскен эмоциясы бар, ол өзінің тәжірибесі мен таным-түсінігіне сай жеткізіп-қабылдап отырады, бірақ әлеуметтік (жалпы қоғамдық) тәжірибе шеңберінде. Осы нәрсе тілге түскен эмоцияның дифференциациясын оның эмотивті мағынасы немесе тілдік құралдар арқылы көрсетуге септігін тигізеді. Яғни тілдік қарым-қатынас кезінде айтушы тарапынан жағдаятқа сай эмотивті лексика таңдалады. Дәл осы үдеріс субъектінің ой-санасын бақылауға мүмкіндік беретін код шеңберінде жүзеге асады дей аламыз. Жоғарыда талданған мысалдардан байқағанымыздай көп жағдайда эмотивті мағынаны коммуниканттар белгілі модельде түсіреді. Осы тұрғыда сөздердің сөздердің эмотивтілігі мен эмотивті валенттілігін тану тілдік қарым-қатынаста ерекше маңызға ие. Зерттеу нәтижесінде қазақ тіліндегі мысалдар арқылы тілдегі эмотивтілік мәселесі ашылды, сондай-ақ әрбір сөздің эмотивті валенттілігі семантикалық тұрғыдан зерделенді. Тілдегі бұрын соңды кездеспеген, не көпшілік қабылдай алмайтын түрлі тіркестердің «тоска зеленая», «жаман жақсы көру», т.б. осы «сөздің эмотивті валенттілігі» арқылы түсіндіре аламыз.

Тілдегі бұрын соңды кездеспеген, не көпшілік қабылдай алмайтын түрлі тіркестердің «тоска зеленая», «жаман жақсы көру», т.б. осы «сөздің эмотивті валенттілігі» арқылы түсіндіре аламыз. Тілдегі эмотивтілікті талдай келе, тілдік бірліктер арқылы берілетін эмоцияның келесі сипаттарын бөліп көрсетуге болады:

- а) санада эмоцияның тікелей сезімдер, бастан кешіріп жатқан күй ретінде берілуі;
- б) эмоцияның психофизиологиялық сипаты: бір жағынан аффективті толқу, енді бірі – органикалық байқалуы;
- в) эмоцияның айқын берілген бояуы.

Тілдік қарым-қатынастың басты мақсаты адамдарың бір-бірін түсінісуі, байланыс құруы болса, сол қатынаста эмоциялық ойдың анық жеткізіліп, дәл қабылдануы осы бағыттағы тілдік, лексикалық, семантикалық талдаулармен ашыла түседі. Қазақ ғалымы А.Байтұрсынұлы лұғат (тіл) анықтығы туралы былай дейді: «Айтылған лебіз ашық мағыналығ түсінуге жеңіл, көңілді күдіктендірмейтін болса, тіл анықтығы дегеніміз сол болады. Лебіз ашық мағыналы болу үшін айтушы айтатын нәрсесін анық танитын болу керек». Тіл дәлдігі ұғымына сөз мағынасының сәйкес келуі жатады. Ғалымның ұғымға сөз дәл келуі үшін сөздің мағынасын дұрыс ажырата білуіміз керектігін баса айтуы бекер емес: *«Тіл дәлдігін бұзатын көбінесе амәндес сөздер. Амәндес сөздер деп мағынасы жақын сөздер айты-лады. Мәселен, батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік деген сияқты сөздер»* [17, 153-б.]. Бұл жерде А. Байтұрсынұлы *амәндес сөздер* деп қазіргі қазақ тілінде синоним сөздер деп қолданылып жүрген терминді айтып отырғандығын пайымдауға болады. А. Байтұрсынұлы *батырлық, ерлік, батылдық, өткірлік, өжеттік* сияқты сөздерді мысалға келтіре отырып, мұның бәрі батырлық мәнін көрсеткенімен, әрбірінің өз өңі бар екендігін айтады. Яғни ішкі күйге сай, өңін таңдамай сөздердің бірінің орнына бірін айтса, тіл дәлдігіне кемшілік келтіреді.

Әрине, тіл өз қолданушысына сай икемделеді, әр қолданушы өз таным көкжиегіне, тілдік қорына сай сөз құрап, тілдік қатынасқа түседі. Мінездің ұлттық және психологиялық ерекшелігі дегеніміз – сезімдер мен эмоцияның, мінез-құлық пен ой бейнесінің ұлттық-мәдени колориті. Осы әдеттер мен дәстүрдің ұлттық сипаттары күнделікті тұрмыс пен сол этностың тарихи дамуы әсерінен қалып таба отырып, ұлттық мәдениет сипаттамасынан орын алады. А.Н. Леонтьев мынандай құнды пікірді алға тартады: «эмотивтер сезілмеген уақытта да олар өздерінің психикалық бейнеленуін ерекше формада – әрекеттің эмоционалды бояуы формасында табады». Демек бұл бағыттағы зерттеулер, көппарадигмалы зерттеулер тоғысында жан-жақты талдау жасап, дәлелдеуді қажет ететін мәселелерге жол ашады.

Қысқартулар

1. ҚТТС – Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі
2. ҚТАСТС – Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі
3. ССҚКС – Сөз сандық, Қазақтың көне сөздері
4. ҚӘТС – Қазақ әдеби тілінің сөздігі

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ларина Т.В. Прагматика эмоций в межкультурном контексте // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Лингвистика. – 2015. – №1. – С. 144–163.
2. Қазақ тілінің ұлттық корпусы. [Электронды ресурс]. URL: <https://qazcorpora.kz/> (Қаралған күні: 30.08.2022)
3. Қазақша түсіндірме сөздік. [Электронды ресурс]. URL: <https://sozdikqor.kz/> (Қаралған күні: 28.08.2022)
4. Шаховский В.И. Особенности мужской и женской речи в русском языке в аспекте лингвистической теории эмоций. – Волгоград: Перемена, 1982. – С. 82–89.
5. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций: Монография. – Гнозис, 2008. – 117 с.
6. Кацнельсон С.Д. Общее и типологическое языкознание. Изд. 2, доп. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 344 с.
7. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988. – 489 с.
8. Оразов М. Қазіргі қазақ тіліндегі қалып етістіктері. – Алматы: Мектеп, 1980. – 176 б.
9. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1999. – 582 б.
10. Күркебаев К. Өлең мәтініндегі етістіктердің семантикалық тіркесімділігі // ҚазҰУ хабаршысы Филология сериясы. – 2012. – №1 (135). – Б. 125–131.
11. Штеба А.А. Структурно-функциональный аспект эмотивных валентностей слова: автореф. ... канд. филол. наук. – Волгоград: Книга, 2012. – 24 с.
12. Foolen A. Word valence and its effects. In U.M. Lüdtke (Ed.), *Emotion in language: Theory – research – application*. John Benjamins Publishing Company Ulrike M. *Emotion in Language: Theory – research – application*, 2015. – P. 241–256.
13. Шаховский В.И. Эмоции: Долингвистика, лингвистика, лингвокультурология. – М.: Книжный дом «Либроком», 2010. – 128 с.
14. Шаховский В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи. // Вопросы языкознания. – 1984. – №6. – С. 97–104.
15. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 658 б.
16. Қайыржан К. Сөз сандық. Қазақтың көне сөздері. – Алматы: Өнер, 2013. – 480 б.
17. Байтұрсынұлы А. Бес томдық шығармалар жинағы. – 3-т. Тіл – құралы. – Алматы: Алаш, 2005. – 352 б.

REFERENCES

1. Larina T.V. Pragmatika emocij v mejkulturnom kontekste [Pragmatics of emotions in an intercultural context] // Vestnik Rossiyskogo universiteta drujby narodov. Serii: Lingvistika. – 2015. – №1. – S. 144–163. [in Russian]
2. Qazaq tilinin ulattyq korpusy. [National Corps of the Kazakh language] [Elektronny resurs]. URL: <https://qazcorpora.kz/> (Qaralghan kuni: 30.08.2022) [in Kazakh]
3. Qazaqsha tusindirme sozdik [English Explanatory Dictionary]. [Elektronny resurs]. URL: <https://sozdikqor.kz/> (Qaralghan kuni: 28.08.2022) [in Kazakh]
4. Shahovskiy V.I. Osobennosti mujskoi i jenskoj rechi v russkom iazyke v aspekte lingvisticheskoj teorii emocij [Features of male and female speech in the Russian language in the aspect of the linguistic theory of emotions]. – Volgograd: Peremena, 1982. – S. 82–89. [in Russian]
5. Shahovskiy V.I. Lingvisticheskaia teoriia emocij: Monografiia [Linguistic theory of emotions. Monograph]. – Gnozis, 2008. – 117 s. [in Russian]

6. Kacnelson S.D. Obshee i tipologicheskoe iazykoznanie [General and typological linguistics]. Izd. 2, dop. – M.: Kniznyi dom «Librokom», 2010. – 344 s. [in Russian]
7. Tenier L. Osnovy strukturnogo sintaksisa [Basics of structural syntax]. – M.: Progress, 1988. – 489 s. [in Russian]
8. Orazov M. Qazirgi qazaq tilindegi qalyp etistikteri [Verbs of mold in the modern Kazakh language]. – Almaty: Mektep, 1980. – 176 b. [in Kazakh]
9. Jubanov Q. Qazaq tili jonindegi zertteuler [Research on the Kazakh language]. – Almaty: Gylym, 1999. – 582 b. [in Kazakh]
10. Kurkebaev K. Olen matinindegi etistikterdin semantikalıyq tirkesimdiligi [Semantic combination of verbs in the text of the poem] // QazUU habarshysy Filologiya seriyasy. – 2012. – №1 (135). – B. 125–131. [in Kazakh]
11. Shteba A.A. Strukturno-funktionalnyi aspekt emotivnyh valentnostei slova: avto-ref. ... kand. filol.-h. Nauk [Structural and functional aspect of emotive valences of the word: abstract ... Candidate of Philology. Sciences]. – Volgograd: Kniga, 2012. – 24 s. [in Russian]
12. Foolen A. Word valence and its effects. In U.M. Lüdtke (Ed.), Emotion in language: Theory – research – application. John Benjamins Publishing Company Ulrike M. Emotion in Language: Theory – research – application, 2015. – P. 241–256.
13. Shahovskiy V.I. Emocii: Dolingvistika, lingvistika, lingvokulturologiya [Emotions: Pre-linguistics, linguistics, linguo culturology]. – M.: Kniznyi dom «Librokom», 2010. – 128 s. [in Russian]
14. Shahovskiy V.I. Znachenie i emotivnaia valentnost edinic iazyka i rechi [Meaning and emotive valence of language and speech units] // Voprosy iazykoznanii. – 1984. – №6. – C. 97–104. [in Russian]
15. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2017. – 658 b. [in Kazakh]
16. Qaiyrjan K. Soz sandyq. Qazaqtyn kone sozderi [The word box. The ancient Kazakh words]. – Almaty: Oner, 2013. – 480 b. [in Kazakh]
17. Baitursynuly A. Bes tomdyq shygarmalar jinagy. – 3-t. Til – quraly. [Collection of works in five volumes. – 3-t. Language-tool]. – Almaty: Alash, 2005. – 352 b. [in Kazakh]

А.Қ. ҚОЖАХМЕТОВА¹, Ж.А. МАНКЕЕВА²

¹А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: akony_8484@mail.ru

²филология ғылымдарының докторы, профессор
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: Mankeeva1950@mail.ru

ӨЛЕҢСӨЗДІҢ ДИСКУРСТЫҚ СИНЕРГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі тіл біліміндегі зерттеудің жаңа аспектісі синергетикалық парадигма мәселесі сөз болады.

Қазіргі қазақ тіл білімінде мәтінді синергетикалық үдеріс ретінде қарастыра отырып, мәтіннің синергетикалық сипатын анықтау бүгінгі күнде өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Осымен байланысты ғылымның қазіргі кезеңінде пәнаралық тәсілді қолдану арқылы ғылыми зерттеулер жүргізу де пәнаралық үрдістер «жүйелілік, кешенділікті» зерттеуде тиімді болып отырғандықтан, қазіргі заманауи тіл білімінде жаңа синергетикалық тәсіл *тіл ~ дискурс* контексінде лингвистикалық зерттеуде тиімділігі айқындалып отыр. Тілді таным құралы, қарым-қатынас құралы ретіндегі қызметі негізінде дамытатын жеке адам, тілдік тұлға екені белгілі. Соның ішінде жеке шығармашылық тілдік тұлға тілдік қолданысқа көркемдеуіш құралдарды қолдана отырып, сөздерді басқа мағынада жұмсауы, жаңа өң беріп, құбылтуы сөз әлеуетін аша түспек. Тіл арқылы қалыптасқан тілдік таңбалар – материалдық және рухани мәдениетті сипаттайтын танымдық-ақпараттың өзегі болып табылады. Өйткені тілдік бірліктер ұлттың дүниетанымы мен болмысы, рухани мәдениеті, сондай-ақ сол халықтың өмір сүрген ортасынан, тіршілігінен, менталитетінен, психологиясы және әлеуметтік көзқарасынан мәлімет беретін ұлттық құбылыс. Осылайша поэзия тілін антропоөзектік бағытта талдаған жұмыстар көркемсөздің функционалды-динамикалық мазмұнындағы рухтандырушы құрал (сөз) ретінде тілдік тұлға болмысына сай құрылымдалатыны көрсетіледі.

Бұл мақалада Е. Муратованың мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін ұсынған формуласы арқылы ($СК = A/N$) ақын М. Мақатаевтың өлеңсөздерінің синергетикалық күштілігі анықталады. М. Мақатаев өлеңдерінің поэтикалық күші мен тілдік ерекшеліктеріне, ондағы дүниетанымдық лексиканың қолданысына тоқталу мен көркемдік ерекшеліктерін нақты мысалдар арқылы қарастыра отырып, ақын өлеңдерінің маңыздылығы, оның синергетикалық сипатының күштілігі айқындалады.

Кілт сөздер: тілдік тұлға, дискурс, метафора, синергия, синергетикалық мәтін.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қожахметова А.Қ., Манкеева Ж.А. Өлеңсөздің дискурстық синергиясы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 156–166. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.13>

*Cite us correctly:

Qojahmetova A.Q., Mankeeva J.A. Olensozdin diskurstyq sinergiiasy [Discursive Synergy of Verse Speech] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 156–166. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.13>

A.K. Kozhahmetova¹, Zh.A. Mankeeva²

¹*PhD Doctoral Student of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: akony_8484@mail.ru*

²*Doctor of Philological Sciences, Professor
Chief Researcher of the Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynuly
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: Mankeeva1950@mail.ru*

Discursive Synergy of Verse Speech

Abstract. The article deals with a new aspect of research in modern linguistics – the problem of the synergetic paradigm.

In contemporary Kazakh linguistics, defining the synergetic nature of the text, when considering the text as a synergetic process, is currently one of the topical issues. In this regard, how interdisciplinary processes in scientific research with an interdisciplinary approach prove to be effective in the study of «systemicity, complexity» at the present stage of scientific development, modern linguistics reveals the effectiveness of the new synergistic approach in linguistic research in the context of language ~ discourse. It is known that language as a means of cognition, relying on its communicative function, develops individuals, linguistic personalities. The individual creative linguistic personality also uses the means of artistic expression to unlock the rich potential of words, using them with a different meaning, transforming their tone and colouring. Linguistic symbols, which are formed by language, are the cognitive and informational core that characterises spiritual and material culture, an instrument of revival of the spirit. The units of language are a national phenomenon, reflecting the worldview, existence, spiritual culture of the people, providing information about their everyday life, environment, mentality, psychology and socio-political views. Thus, it is shown that the works analysing the language of poetry in the anthropocentric aspect are structured according to the nature of linguistic personality as the animating means (words) in the functional-dynamic content of artistic speech.

The article synergy of the poems of the poet M. Makataev is determined using the formula proposed by E. Muratova to determine the synergistic coefficient of the text ($SK = A/N$). The article uses concrete examples to reveal the poetic power and linguistic features of M. Makatayev's works, his artistic features with an emphasis on the use of ideological vocabulary, the significance of the poet's poems and the synergetic nature of his work.

Keywords: linguistic personality, discourse, metaphor, synergy, synergetic text.

A.K. Кожаметова¹, Ж.А. Манкеева²

¹*PhD докторант Института языкознания имени А. Байтурсынова
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: akony_8484@mail.ru*

²*доктор филологических наук, профессор
главный научный сотрудник Института языкознания имени А. Байтурсынова
(Казakhstan, г. Алматы), e-mail: Mankeeva1950@mail.ru*

Дискурсивная синергия стихотворной речи

Аннотация. В статье рассматривается новый аспект исследований в современной лингвистике – проблема синергетической парадигмы.

В настоящее время в современном казахском языкознании определение синергетического характера текста, при рассмотрении текста как синергетического процесса, является одной из актуальных проблем. В связи с этим, поскольку на современном этапе развития науки междисциплинарные процессы в проведении научных исследований с применением междисциплинарного подхода оказываются эффективными в изучении

«системности, комплексности», в современной лингвистике выявляется эффективность нового синергетического подхода в лингвистических исследованиях в контексте *язык ~ дискурс*. Известно, что язык как средство познания, на основе его коммуникативной функции развивают индивиды, языковые личности. В том числе индивидуальная творческая языковая личность, используя средства художественной выразительности, раскрывает богатый потенциал слов путем употребления их в ином значении, преобразования их оттенков и окраски. Языковые символы, которые формируются языком, являются познавательно-информационным стержнем, характеризующим духовную и материальную культуру, инструментом возрождения духа. Единицы языка – это национальное явление, отражающее мировоззрение, бытие, духовную культуру народа, предоставляющее сведения о его быте, среде обитания, менталитете, психологии и социально-политических взглядах. Таким образом, показано, что работы, анализирующие язык поэзии в антропоцентрическом аспекте, структурированы в соответствии с характером языковой личности как вдохновляющее средство (слово) в функционально-динамическом содержании художественной речи.

В данной статье сила синергичности стихотворений поэта М. Макатаева определяется с помощью формулы предложенной Е. Муратовой для определения синергетического коэффициента текста. В статье на конкретных примерах раскрывается поэтическая сила и языковые особенности произведений М. Макатаева, художественные особенности с акцентом на использовании мировоззренческой лексики, раскрывается значимость стихов поэта, сила синергетического характера его творчества.

Ключевые слова: языковая личность, дискурс, метафора, синергия, синергетический текст.

Кіріспе

Адамзат болмысының ой-санасы мен жан дүниесін бейнелеуші сөз құдіретінің мәні бүгінгі заманауи тіл біліміндегі адамтанымдық білімдер аясының арқауына айналып отырғаны мәлім. Осыған орай халқымыздың табиғатпен астас өмір сүрген көшпенді мәдениеттің өкілдері ретіндегі ата-бабаларымыздың күнделікті өміріндегі сөз қызметінің тәрбиелік, қоғамдық-әлеуметтік, т.б. мәніне айрықша назар аударылады. Ата-бабаларымыздың рухани-мәдени құндылықтарымызбен тамырлас айшықты сөз кестесінде сөзді «өнер» деп таныған дүниетанымдық пайымдауларынан көре аламыз: *Өнер алды – қызыл тіл; сөз тапқанға қолқа жоқ; сөз сүйектен өтеді, таяқ еттен өтеді; сөзі түйеден түскендей*, т.б.

Бұл – тіл иесінің дүниені тану барысындағы бағалауыштық-бағдарлы түсініктемесіне орай санасында құрылымдалған этномазмұнның тілдік бейнесі.

Сөздің қазақ этномәдениетіндегі қызметі туралы бұл тұжырымдардың негізінде ұлттық санадағы рухани-әлеуметтік стереотиптер мен когнитивтік жүйелер арқылы берілетін қуаттың сөз мәніне енуі жатыр. Себебі тіл арқылы этномәдениетті игеру үдерісі тіл иесінің рухын қалыптастырады, рухани және жаңа қуатпен толықтырады. Осымен байланысты тілдің қызметін жасампаздық қуат көзі ретінде зерттеу үрдісі В. фон Гумбольдтің «ішкі форма» тілдегі адам рухы қалыптасуы туралы лингвофилософиялық ілімінен басталады.

Соған сәйкес В. Фон Гумбольдтің «тіл – адам рухын бейнелеудің тәсілі, ал сөз қызметі – рух қызметін көрсетудің түрі» деген тұжырым айтады [1]. А.А. Потебняның тілді үнемі жаңғырып отыратын рухтың көрінісі ретінде қарастыратын лингвофилософиялық қағидасы заманауи лингвистиканың *тіл – адам (тіл иесі)* контекстіндегі зерттеу үрдісінің антропоэзеттік парадигмасын дамытуда. Соның аясында тыңдаушыны, я мәтін оқушыны рухтандыратын сөздің мәнін өрнектеп, оны айшықты сипаттайтын сөздің ерекше кеңістігі, сөз әлеуетінің коммуникативтік жаңа, тың деңгейі, тілдік тұлғаның шығармашылық әлемі жан-жақты ашылатын нысан – көркем мәтін, өлең-сөз өрісі.

Зерттеу әдістері және материал

Қазіргі тіл біліміндегі жаңа бағыт болып саналатын антропоэзектік саласы тілдің мүмкіндігі арқылы ұлттың болмысын, оның ерекшеліктерін тануға мүмкіндік береді. Осы бір жаңа бағыттың ең бір ұтымды тұсы – ұлттық болмысты, рухани мәдениетті ғылыми тұрғыда зерделей бастауы. Тіл арқылы дүниенің тілдік бейнесін тануда ақындардың тілдік тұлғасын зерттеудің маңызы зор. Қазақ тіл білімінде жазушының арнайы тілін талдаған Р. Сыздық, Е. Жанпейісов, т.б., бертін келе Д. Әлкебаева, Б. Нұрдәулетова, Ш. Ниятова, Ф. Қожахметова, т.б. зерттеулер арқылы өзіндік бір сала ретінде дамып келеді.

Бұл мақалада поэтикалық мәтіндерге тілдік-мәдени, синергетикалық әдістер қолданылады.

Соның негізінде көркем мәтіндер арқылы автордың танымдық білім аясы мен ақиқат дүниені суреттеу, бейнелеу қабілетіне қарай ақынның баяндап отырған ортаның өмірін, тұрмыс-тіршілігін, мәдениетін, танымдық ерекшелігін анықтауға болады. Осы тұрғыдан алсақ, әрбір көркем мәтін ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, оларға мирас болып қалатын рухани-мәдени қор. Сондықтан да ақын-жазушыларымыздың шығармаларының тілі ұлтымыздың сол уақыттағы тіршілігі мен өмірлік болмысынан, мәдениетінен шынайы ақпарат беретін танымдық мұрасы десек те болады.

Осымен байланысты көркем мәтін авторының ойын қалай өзі объективтендіріп, оның шығармашылық көзқарасына сай айнала қоршаған әлем туралы білім түсінігімен байланыстырып, қалай бейнеленгенін таныту маңызды. Тілдік тұлғаның өзін қоршаған дүниені тану үдерісі, оның көркем тілінде қалай көрінеді деген мәселе антрополингвистикалық өзекті мәселелерінің қатарында.

Бұл мәселе тұлғаның лингвокогнитивтік деңгейімен қатар автордың интенциясына, суреткерлік-көркемдік дигтемімен тығыз байланысты. Көркем мәтіннің прагматикасына ден қойып зерттеген ғалым Г. Әзімжанова: «Көркем әдебиет – тілді толықтырып, байытып, дамытып отыратын негізгі арналардың бірі. Көркем проза мәтінінің сапасы мен қасиеттерін одан әрі ұштап, жетілдіруде және оны мақсатты бағытталған арнада жүргізуде жазушы шеберлігінің сырын сараптап, талдап, түсіндірудің мәні зор. Көркем туындының құрылымы өте күрделі, ол көптеген компоненттерден тұрады. Көркем дүниені туғызудағы негізгі құрал тіл болғандықтан, ондағы образдар жүйесі мен оқиға тіл арқылы көрініс табады. Көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуетін зерттегенде прагматикалық мазмұны бар компоненттерді, ең кіші прагматикалық мағынасы бар бөлшектердің қызметін қарастырып, жалпы семантикалық-прагматикалық құрылымға кіруі анықталады» деп атап көрсетеді [2, 19-б.].

Бұл өз кезегінде кез келген ұлттың этностық болмысын тілі арқылы танып-білу үдерісімен тамырласқан тілді зерттеудің антропоэзектік қағидасымен байланысады. Осы ретте көркем мәтінде бейнеленіп отырған материалдық және рухани мәдениетті сипаттаушы лингвокультуремалардың жай ғана жиынтығы емес. Сондай-ақ көркем шығармаларда кестеленген халықтың болмысы, дүниетанымы, рухани мәдениеті, сол халықтың өмір сүрген ортасынан, тіршілігінен, психологиясы мен әлеуметтік көзқарасынан, менталитетінен мәлімет беріп, оқырманына тек танымдық ақпарат беріп қана қоймай, сол шығарма тіліне автор интенциясына сай рухтандыру қызметін де атқарады.

Осы тұрғыдан поэтикалық жанр – ерекше коммуникативтік құбылыс. Оның тілінің мазмұны, сыры заманауи лингвистикада когнитивтік, психолінгвистикалық жүйеде қарастырылуда. Сондықтан ғалымдар поэзияны зерттеу екі есе күрделі, себебі ол қозғалыста, динамикалық дамиды деп санайды. Демек, көркемдік мәтінде кез келген ұлт тілінің сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, сондықтан автордың ішкі көркемдік әлемі этностың сан ғасырлар бойы жүріп өткен тарихы мен күнделікті өмірінде орныққан мәдениеті ой-танымымен тікелей байланысты.

Талдау мен нәтижелер

Бүгінгі жаһандану үрдісіне бет бұрған заманда ұлтымыздың рухани құндылықтарын биіктеткен тұлғаларымыздың асыл мұрасына үңілу, оның танымдық, тағылымдық мәнін зерделеу заман тудырып отырған қажеттілік. Ата-бабаларымыздың мәдени-әдеби мұралары, оның ішінде көркем сөз өрнектері баға жетпес мирас.

Осы тұрғыдан жүргізілген зерттеу үдерісі объективті шындықтан алынған алуан түрлі ақпараттарды автор өзінің ішкі жан дүниесінде қайтадан өңдеп жасаған М. Мақатаевтың субъективті шындығына сай дискурсын анықтайды. Соның барысында тілдік тұлға ретінде ақынның өз таным-түсінігі мен білім деңгейі, қалыптасқан ортасы мен өмірлік тәжірибесіне орай «ғаламның тілдік бейнесін» қалай жасап, өзінше дамытып, шығармашылық тілінің коммуникативтік сапасын күшейткені айқындалады.

Тозығы жеткен шекпендей,
Қайтеді мынау көңілім?!
Шынымен жастық өткен бе, ей,
Кеткен бе, ей, **көктем – өмірім?!**
Айнала жауып ақша қар,
Қалған ба, ей, **иесіз қыстаудай?**
Қайтеді мынау, бәтшағар,
Қалтадан түскен мысқалдай?!
Өр отаудың жылу шашқан ошағын,
Болар еді бір кішкентай күн десе.

Бұл өлең жолдарындағы қазақ халқының тұрмысында қолданылатын «*шекпен, қыстау, мысқал, ошақ*» сөздері өлең кестесінде өз орнын тауып, ақын сөзінің синергетикалық сипатын күшейте түседі.

Ақынның поэтикалық мәтіндерінде кездесетін заттық мәдениеттің лексикасына тән ұлтымыздың әсемдік бұйымдары, киім-кешек атаулары, жиһаз атаулары, ыдыс-аяқ түрлері сияқты лингвомәдени бірліктер, қазақтың ас мәзірінен хабар беретін лексикалық бірліктер, ұлттық баспананы білдіретін атаулар, т.б. кездеседі.

Көрнекті ұлттық тілдік тұлға М. Мақатаев поэзиясының образ жасау шеберлігі, елдің тұрмыс-тіршілігіне терең үңілуі, халықтың бай тілін орынды қолдана білуі, оны екшеп, іріктеп, поэзиясында қолдануы қазақ сөз синергиясын айқындай түседі.

Түзу-түзу тілінген таспадайын, қамшы өремін таспадан басқадайын, қазан-миым бәрін де қайнатады, күпі киген қазақтың қара өлеңін, шекпен жауып, өзіне қайтарамын, т.б. Бұл өлеңсөздердегі «*қамшы, таспа, қазан*» тұрмыстық бұйымдар мен «*күпі, шекпен*» сияқты киім атаулары арқылы ақынның жыр-шумақтарына ерекше рең беріп, оның сөз синергиясын күшейтіп тұр. Бұл поэзиядан Мұқағалидың өзіндік сөз айшығын, көркемдік әлеуетін, өзіндік суреттеуін, автордың танымына сай шебер құрылғандығын көре аламыз. Өлеңсөздеріндегі тұрмыстық сөздердің ұтымды қолданыс табуы ақын өлеңдерін көркемдеп, оны күшейте түседі. Оның өлеңсөздерінен күндегі тұрмыстағы киім-кешек атаулары, ұлттық нақыштағы мәдени лексикаларды жиі қолдануы халқымыздың ұлттық болмысын танытып, өлеңсөздің синергетикалық күш-қуатын арттыра түседі. Сондай-ақ осы ұлттық танымды айшықтайтын сөздердің ақын өлеңдерінде көрініс табуы төл мәдениетімізді тіл арқылы сақтап, оны ұрпақтан-ұрпаққа жалғастыратын бірден-бір дәнекер.

Синергетикалық сипатты айқын танытатын көркемдеуіш құралдардың бірі – метафора. Метафораға «Тіл білімі сөздігінде» мынадай анықтама береді: «Метафора – троптың бір түрі, сәйкестік, ұқсастық және т.б. негізінде сөздер мен сөз орамдарының ауыспалы мағынада қолданылыс табуы», – деген түсініктеме келтірілген. Ал метафоралану былайша түсіндіріледі: «Метафоралану – ауыспалы мағынаның пайда болуы мен оның экспрессивті қасиеттерінің күшеюі нәтижесінде сөздің мағыналық аумағының кеңеюі» [3]. Демек,

метафора – поэтикалық мәтіндегі сөздердің әсерлілігін, бейнелілігін, яғни көркемдік қуатын, мәнерлілігін ашатын көркемдегіш құрал.

А. Әмірбекова М. Мақатаев өлеңдеріндегі сөз синергиясын күшейтетін бейнелі қолданыстарының жүйесін анықтаған: «М. Мақатаев ұлттық материалдық бұйымдарды бейнелі сөздер құрылымында жиі қолданады. Мысалы, ұршықты соғыстан баласын сарыла күткен кемпірдің деталі ретінде нәзік бейнелейді. *Ұршығындағы жібі жіңішкере үзілген әжемнің көңіліне жаман ой* келді. Сондай-ақ ұршықтың зырылдаған бейнесі күнделікті күйбең тіршілікпен, таусылмайтын бейнетпен теңелуін ақын былайша жырлайды: *Күн сайын Күн шыққаны: тіршіліктің зыр қағып ұршықтары Әженің таусылмаған түйнегіндей, Домаланып, иіріп, тыншытпауы* [4, 8-б.]. Көркемдік деңгеймен астасып жатқан ұлттың өмір-тіршілігінің болмысын барынша жеткізуде, тіліміздегі осы тәрізді ұлттық сипаты бар, қазіргі тілімізде мағыналары күңгірт тарта бастаған сөздер тобының көрініс тапқаны және жаңғыруы, оның танылуы қазақ тіл білімі үшін қашанда маңызын жоғалтпақ емес.

Бұлайша зерттеу үдерісі Ж. Ермекованың зерттеу жұмысында да жалғасын тауып, үндесетіні байқалады: «Тұлға тіліндегі ұлттық ерекшелікті танытатын жеке ғаламдық тілдік бейнесінде берілу көрінісін саралау арқылы оның тілдік тұлғасының ұлттық болмысын тануға болатыны белгілі. М. Жұмабаев дискурсындағы теңеулер ойға келмейтін әртүрлі заттар мен құбылыстарды бір-біріне тосын теңеуімен ерекшеленеді. Мысалы, «ұршыққа оралған жіптей бас-аяғы жоқ қыстың ұзын кеші еді». Бұл жердегі *ұршық* лексемасының тура мағынасы «жіп иіруге арналған құрал» дегенді білдіретін лингвомәдени бірлік. Бірақ бұл сөйлемнің құрамында ол өзіндік мағынасынан тыс көркем контекстке сай түсініліп, ұлттық адресаттың санасында бұрыннан таныс ұршыққа оралған жіптің суреті жаңғыртылуы арқылы қысқы кештің қаншалықты ұзақ болатындығы ұғынылады [5, 10-б.]. Демек, осы тектес дүниенің ұлттық сипатын бейнелеуші көркем дискурсты талдау ұлттың болмысын түсінуге айтарлықтай ықпал етуші халықтың тұрмыс-тіршілігін, мінез-құлқын оқушы санасында жаңғыртатын сөз күшін (синергиясын) осындай көркем мәтіндермен айқындап көрсетеді.

Осымен байланысты көркем сөздің терең мазмұнының астарындағы сан қырлы коммуникативтік әлеуетін ашуға академик Р. Сыздық атап көрсеткендей, «тілдің өзін емес, оның мүмкіншілігін көрсететін» көріктеу құралдар жүйесінің қалай көмектесетінін анықтау және оны бейнелейтін лингвосинергетикалық маркерлерді зерттеудің маңызы зор [6].

Осыған орай М. Мақатаевтың көркемдік әлемін сипаттайтын көркем сөздің кестесін құратын символдар, метафоралар, фразеологизмдер, т.б. көріктеу құралдары синергиялық жүйеде әрі қарай дамитын ашық жүйе ретінде танылып, суреткердің шығармашылық қолданысындағы тіл қызметіне сәйкес сөз әлеуетін сипаттайды.

М. Мақатаев сынды жоғары қабілетті тұлғаның эстетикалық тұрғыдан көркем сөз шығармашылық қызметіндегі сөз әлеуетінің синергиялық қуатын тану лингвопоэтикалық зерттеулерде айрықша антрополингвистикалық құзіретке ие болып, атап айтқанда, поэтикалық қолданыстағы сөздің жасампаздық, шығармашылық және уәжділік сипаты оның мазмұнындағы антропоэзектілік болмысты аша түседі. Демек, бұл тектес, талдаулардың өзегін «автор-бейнесі», тілдік тұлғаның интенционалды әлемі анықтайды. Сайып келгенде, осылайша поэзия тілін антропоэзектік бағытта талдаған жұмыстар көркемсөздің функционалды-динамикалық мазмұнының тілдік тұлға болмысына сай құрылымдалатынын көрсетеді.

Қазіргі лингвистикадағы когнитивті лингвистика, лингвомәдениеттану, психолінгвистика, антрополингвистика сияқты ғылыми бағыттардың қарқынды дамуы тіл, сөйлеу деректерін ұлттық рухани құндылықтарымен, ой әлемі, оның дүние танымымен, психикалық ерекше тұстарымен тығыз байланыста зерттеуге жол ашады. Осыған сай адамның тілдік болмысын зерделеуге, түсінуге, жетелейтін лингвистикалық категорияның

бірі ретіндегі *тілдік тұлға құбылысы* бүгінгі білім парадигмасының күй-қалпын, мазмұнын айқындаушы маңызды ғылыми ұғымға айналып отыр.

Мысалы, көркемдік қуаты мен рухтандырушы сипаты ерекше ұлттық тілдік тұлға М. Жұмабаевтың тілдік тұлғасын анықтау барысында зерттеген Ж.Б. Ермакова: Ю.Н. Карауловтың тұжырымы бойынша оның жалпы ұлттық және жекелей алғанда ұлттық тілдік тұлға құрылымы бір-бірімен өзара байланысты үш деңгейін көрсетеді. Олар: біріншісі, белгілі бір мағыналарды бейнелеу құралдарын суреттеуді (тілдің лексика-грамматикалық, т.б. құрылымын суреттеу) жүзеге асырушы вербалды-семантикалық деңгей; екіншісі, тұлғаның құндылықтар дүниесін бейнелеуші (қанатты сөздер, фрейм, фразеологизмдер, метафоралар және т.б.) «ғаламдық бейнесіне» кіретін тіл бірліктері, ұғымдар, концептілер болып табылатын когнитивті деңгей; үшіншісі, тұлғаның мақсатын, қызығушылықтарын, бағалау және т.б. тәсілдерін қарастыратын прагматикалық деңгей [5, 8-б.].

Осымен байланысты Ю. Карауловтың: «...тілдік тұлға тілде (мәтіндерде) және тіл арқылы танылатын тұлға, өзінің негізгі сипаттары жағынан тілдік құралдар базасында қайта толықтырылған тұлға» [7, 42-б.] деген тұжырымы М. Жұмабаев, М. Мақатаев сынды тілдік тұлғалардың сөз қуатын түсінуге негіз болады.

Шын мәнінде, көркемдік мәнді дамытатын оның (автордың) тілінде қалыптасқан өзіндік сөзқолданыс жүйесі мен сөзжасам жүйесін әрбір қаламгер сол ұлттың тілі арқылы ғана дамытып, өзіндік ерекшелігін айшықтап, өзіндік сөзқолданыс ерекшелігін жасайтыны осы сияқты зерттеулерде анықталуда.

Соның негізінде «тілдік тұлғаның» басты ерекшелігі тұлғаның жай саналы адам кеңістігінен ауқымды көлемге шығуы, оның өзіндік тілдік ерекшелігінің қалыптасып дамуында. Кез келген жеке тұлға өзінің тілдік емес басқа да қасиетімен елге танылғанымен, ол тілдік тұлға бола алмауы мүмкін.

Тілдік тұлғаның құрылымы – кешенді құбылыс. В.А. Маслованың көрсетуінше, *тілдік тұлға* мазмұнына мына компоненттер кіреді: 1) дүниетанымдық, құндылық, тәрбие мазмұны компоненті, яғни өмірдің мәндері және құндылықтар жүйесі; 2) мәдениеттану компоненті, яғни тілге деген қызығушылығының тиімді құралы ретіндегі мәдениетті игеру деңгейі; 3) жеке тұлғалық компонент, яғни әр адамда кездесетін терең жекелік қасиеттер [8, 118-б.].

Осыған сәйкес М. Мақатаев сөзінің көркемдік қуатын, танымдық мәнін сомдайтын адами да болмысы. Әдебиеттанушы-ғалым оны былай сипаттайды: «Мұқағалидың ақындық лабораториясы шынында да күрделі. Өйткені, ол алдымен адам болып өмір сүрді. Онда да от пен судан жасқанбайтын, сәби көңіл, батыр қолды, ақын жанды жаратылысымен өмірлік ситуациялардың қайсысымен болса да бетпе-бет келіп жүрді. Ендеше ол үнемі муза қууға туған жан бола тұра өнерден гөрі өмірмен қоян-қолтықтасуға мәжбүр болды. Ақынның осы адалдығының өзі (өмірге) поэзиясына қолтаңба қалдырды. Ақын образын, стильдік бет алысын айқындады. Ақын өз поэзиясымен тірі тұлғасын сомдап кеткендей» [9].

Тілдік тұлғаның қуат көзі сөз болса, ойы – қоғамдық іс-әрекетінен көрініс табады. Ал оның психологиясы – ұлттың перзенті ретінде елін жақсы көру, құрметтеуімен өлшенеді. Осы аталған үш қасиет бірлесе келіп, адам бойындағы ізгі, игі қасиеттердің оянып, бас көтеруіне әкеліп, зиялы уәкіл ретінде тілдік тұлғаның болмысын қалыптастырады. Табиғи дарынды адамның қабілетінен немесе ұлттық сезімнен туған ішкі жағдайлары әсер етеді.

Осы тұрғыдан тілдің әлеуетін зерттеудің ғылыми-әдістемелік үдерісі жаңарып, кеңейіп қазіргі тіл білімінде зерттеудің жаңа аспектісі синергетикалық парадигма тұрғысынан зерттеуге бетбұрыс қалыптасуда, нақты айтқанда мәтінді синергетикалық үдеріс ретінде қарастыра отырып, мәтіннің синергетикалық сипатын анықтау бүгінгі күнде өзекті мәселелердің біріне айналып отыр.

Ол парадигмаға сай сөзді зерттеудің мақсаты мен мазмұны, заманауи ғылымның қазіргі кезеңіндегі кешенді сипаты пәнаралық кеңістіктің дамуын қажет ететіні байқалып отыр. Ғылыми зерттеулер жүргізу де пәнаралық үрдістердің «жүйелілік, кешенділікті» зерттеуде

тиімділігі көрінеді. Сондықтан қазіргі заманауи тіл білімінде жаңа синергетикалық тәсіл *тіл ~ сөйлеу ~ дискурс* сияқты контекстегі сөз болмысын талдауда пайдалыныла бастады.

Соның ішінде *дискурс* – күрделі өзін-өзі ұйымдастырушы жүйе ретінде пәнаралық бағыт лингвосинергетиканың бірден-бір объектісі. Дискурстық кеңістіктің синергетикалық тәсілді қолдану теориялық өзін-өзі ұйымдастыру принциптерін ашуға және бақылауға мүмкіндік беретін динамикалық аспектісінде маңызды болып табылады. Арнайы талдауды қажет ететін әдіснамасына орай лингвосинергетика постклассикалық ғылымның феномені ретінде ғаламның тілдік бейнесін арнайы қарастыруда тиімділігі ерекше.

Нақты айтқанда, дискурсты зерттеуде лингво-синергетикалық тәсілді қолданудың дискурс кеңістігінің өзін-өзі ұйымдастыруы мен дискурсты мағына тудыратын энергиясын, оның ықпалын айқындауда өзіндік үлесін ғалым Ж. Манкеева өзінің зерттеу еңбегінде: «...дискурстың синергетикасын күрделі лингвомәдени жүйенің құндылықтық-танымдық сипатта мәтін мазмұнында тілдік тұлға болмысына сай іштей ұйымдастырылуының әмбебап тетігін ашуға бағытталуымен анықтауға болады. Бірақ адамның болмысындағы әрқайсысымен бөлек және бәрімен тығыз байланысты күрделі де тұтас синергетикалық жүйесі (биологиялық, психологиялық, әлеуметтік, мәдени, т.б.) тілдік тұлға дискурсының лингвомәдени кеңістікте бейнеленген қарым-қатынасының синергетикалық тұрғыдан күрделілігін көрсетеді. Бұл тұрғыда дискурсты сипаттайтын тіл мен мәдениет сабақтастығындағы тілдік тұлғаның сөз синергетикасын оның әлеуметтік-мәдени феномен ретінде ұйымдасқан қызметі деп түсінуге болады» [10] деп көрсетеді.

Ал, ғалым Г. Садирова: «Дискурс – өмірдегі, яғни шынайы уақыттағы нақты оқиғалардың тілге көшкен тізбегінің ағымы болса, мәтін – дискурс үзгісі, ол жанр заңдылықтарына сай рәсімделеді немесе тіпті арнайы рәсімделуі де мүмкін. Сонымен қатар дискурс шынайы уақытта туса, ал мәтіннің өз ішінде сақтап қалған уақыты болады. Таратып айтсақ, шынайы уақытта белгілі бір дискурс нәтижесі болған мәтін ішіндегі уақыт шынайы уақытқа сай түспейді. ...дискурс деп дайын мәтіннің сөйлеу әрекетін туғызушылар мақсатына сай күрделі әрі нақты коммуникативтік жағдайға айналуын, мәтін қызметтерінің дискурс құзыреттілігіне көтерілуін атаймыз» деп тұжырым жасайды [11].

Лингвистика ғылымы әрдайым өз нысанын зерттеп, тілдік жүйені ұйымдастыру үшін жаңа әдістер іздеу үстінде болатыны белгілі. Қазіргі таңда тілді осы синергетикалық бағытта өзін-өзі реттеуші сызықтық емес (нелинейный) динамикалық жүйе ретінде қарастырылуда. Бұл жаңа пәнаралық бағыт арқылы тілдің жаңа қырларын ашуға, синергетика принциптеріне сүйене отырып, тілдің өзін-өзі реттеуші тетіктерін зерттеуге жол ашады.

Қазіргі таңда синергетика жаңа пәнаралық әдіс-тәсілдердің қатарында қарастырылып отыр. Бұл әдістің қолданыс аясының кеңеюіне орай, метафораның теориялық синергиясы, поэтикалық мәтіндердің күш-қуаты, тілдің диахрониядағы дамуының жаңа қырларын ашу қолға алынуда. Синергетика – пәнаралық әдіс ретінде осы немесе басқа да өлшемдерді анықтауға, жаңа лингвистикалық зерттеулерді енгізуге мүмкіндік береді.

Синергетика парадигмасы негізінде ақынның тілдік қорын, көркемдік әлемін анықтау арқылы оның дүниетанымы, тұлғалық даралығын тану, оның көркем мәтіндерінің сөзінің синергетиясы, сөзінің құдіреті, күш-қуаты айқындалады. Синергетикалық тәсілдің ерекшелігі поэтика аясындағы ғылыми тілді белгілі бір жолмен жүйеге келтіріп береді.

Поэтикалық мәтіндерге зерттеу жүргізген Е.Ю. Муратованың пікірінше, синергетикалық тәсіл поэтикалық мәтіндегі терең құбылыстардың механизмдеріне жаңаша қарауға жол ашады. Лингвопоэтикада әркез зерттеушілердің бірқатар мәтінді қабылдау және түсіндіру үшін оның «күрделілігі, жеңілділігі, қиындығы» маңызды мәселелердің бірі болған. Синергетикалық талдау арқылы осындай мәселелерді шешуге мүмкіндік бере алады. Ғалымның анықтауынша: «Синергетикалық мәтін – бұл бірден байқалмайтын мағыналарды және мәтіншілік сызықтық емес (нелинейный) қатынастар мен үдерістердің жиынтығын

білдіретін көп кодталған мәтін». Сондай-ақ Е. Муратова мәтіннің синергетикалық коэффициентін анықтау үшін мынадай формула енгізген: $СК = A/N$, мұндағы А – маркер саны, N – шумақ саны. A/N қатынасы жоғары болса, соғұрлым мәтіннің синергетикалық күші жоғары болады. Осындай мыңдаған поэтикалық мәтіндерді зерттей отырып, мынадай тұжырымға келген: $СК = 0,25$ (яғни 4 шумақтағы бір маркер: $1/4 = 0,25$). Осылайша, синергетикалық мәтін – бұл мәтіннің 0,25 кем емес синергетикалық коэффициенті бар мәтін. Бұл коэффициент жоғары болған сайын мәтіннің синергетикалық сипаты күшті болады [12].

Мысалы Мұқағали ақынның «Мұздама, жылы жүрегім» деген өлеңін алар болсақ:

Дәрменсіз, ойсыз шарқ ұрып,

Қалғанша қатып қайғыға.

Дариям бітіп, тартылып,

Кіргенше өлім қойнына.

Мұздама, жылы жүрегім,

Сөнгенше сәулең біржоло.

Өлімнің салып жүгенін

Болғанша табыт қу мола! [13, 10-б.]

Жоғарыда берілген өлең 8 жолдан тұрады, 5 маркер қолданылады. ***Дариям бітіп, тартылып, кіргенше өлім қойнына, жылы жүрегім, өлімнің салып жүгенін, болғанша табыт қу мола.*** Жол саны – 8. Мәтіннің синергетикалық коэффициенті – 0,60.

Жете алмайсың, сен неге асығасың?

Соққы көріп сен жиі басыласың.

Сезгендейсің... ол тұман маған бірақ,

Сен менен не құпия жасырасың?

Сотқар жүрек, соқтықпа әрнемеге!

Әбігерге түскенмен, ол келе ме?

Қайғының малынсаң да уына сен,

Қайырылып қамқоршы жан нәр бере ме?

Жүрегім неге... сонша көрсеқызар?

Сезе қалса, селт етіп көңіл бұзар.

Құмарлығы неге оның басылмайды?

Бір жапырақ ет жүрек неге ынтызар? [13, 71-б.]

Ақынның «Жүрегім неге...» өлеңінде 4 маркер бар: *сотқар жүрек, қайғының уы, жүрегім көрсеқызар, бір жапырақ ет жүрек.* Жол саны – 12. Мұндағы синергетикалық коэффициенттің мәні – 0,33. Демек бұл жоғарыдағы өлеңге қарағанда синергетикалық төмен деуге болады.

Метафора кез келген халықтың ұлттық тілінің қоғамдық өмірімен, салт-дәстүрімен тығыз байланысты. Ол тілді байытады, көркейтеді, өзіндік ерекшелігімен эстетикалық көркемдігін күшейтеді.

Ақынның көркем сөздерінде ұлтымыздың этно-психологиялық ерекшеліктері, ішкі жан дүниесінің өте нәзік тұстары шебер бейнеленген. Сонымен қоса, адамның өміріндегі элеуметтік болмысы және өткені мен болашағының маңызды мәселелерін, адам психологиясының әртүрлі иірімдерін, наным-сенімдері, салт-дәстүрі де кездеседі. Өлең шумақтарында ұлтымыздың шынайы тарихы көрініс тапқан өмірі, мәдениеті, этнографиясы, ұлтымыздың дүниеге деген философиялық көзқарасын, ата-бабаларымыздан бізге жеткен рухани-мәдени мұрағатын барынша жеткізе білген.

Поэтикалық мәтінде оқырмандарға әсер етуші белгілі бір стильдік мақсатта қолданылған сөздер немесе сөз формалары болады. Біз бұларға жоғарыда атап көрсеткен теңеу, метафора қай-қайсысы болмасын әсерлі көркемдеуші элементтердің бірі болып табылады. Осы көркемдеуіш, бейнелеуіш сөздерді Мұқағали Мақатаев өлеңсөздерінде өзіндік таным мен тілдік шеберлігімен жеке өзіндік авторлық троптар жасалып, өте ұтымды

қолданғанын көруге болады. Демек, ақынның қолданысындағы көркем сөздердің әлеуеті тұлға ұғымымен байланысты. *Тілдік тұлға* ұғымы өлең жазатын кез келген ақын поэзиясындағы көрініс тапқан көркемдік ерекшелігімен және көркемдік мәнімен тығыз байланысты екенін әркез байқауға болады.

Ақынның дүниетанымы ұлттық тіліміздің сөз маржандарын тере білген, өзіндік көзқарасы, танымдық білім аясы жыр шумақтарында көрініс тауып, өлеңсөзді оқып отырған кез келген оқырманды елітіп, оның өзіндік әлемін тануға жол ашады.

«Белгілі бір тілдегі сөздердің тұтас жиынтығы сол халықтың басынан өткізген бүкіл өмір тіршілігін, жалпы өткен тарихын айнытпай дәл бейнелейтін таусылмас бай қазына, өшпес тарихи мұра екендігі даусыз. Қазақ халқының басынан кешкен көне тарихын, ақыл-ойын, тілек мүддесін, барлық кәсібі мен шаруашылығын, күллі мәдениетін, керек десеңіз, оның өзіне тән сезімі мен эмоциясын білгіміз келсе, осы тілдің бай лексикасын түбегейлі зерттеу арқылы көз жеткізуімізге болады» – дейді белгілі ғалым Ә. Болғанбаев [14]. Демек, тіліміздегі лингвомәдени бірліктердің ақынның жыр-шумақтарында көрініс табуы көркем сөздің синергетикалық сипатын ашып айқындау жалпы ұлттық тілдің табиғатын тануға өзіндік септігін тигізетіні даусыз.

Қорытынды

Қорыта айтар болсақ, тілдің ұлттық таным мәселесі ұлт тілінің ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін зерттеу бағытына басымырақ көңіл бөлу керектігін қажет етуде. Яғни жеке ұлт тілдерінің өзіндік тілдік ерекшеліктері мен мүмкіндіктерін айқындаудың, оның тарихын білудің маңызы зор.

М. Мақатаев өлеңдеріндегі тілдік қолданысындағы өзіндік ерекшеліктерін, ондағы кездескен дүниетанымдық лексикасы, сол қолданыстардың негізінде қалыптасқан поэтикалық дискурсы ақын өлеңдерінің өзіндік ерекшеліктерін талдаулар арқылы өлеңдерінің рухтандырушы, көркемдік маңыздылығын, оның синергетикалық сипатының күштілігі дәйектеледі. Ақынның даралығы, өзіндік тілдік қолданысы, оның көркемдік шеберлігі арқылы қазақ халқының ұлттық дүниетанымын, пайым-парасатын, рухани және материалдық мәдениеттеріндегі ұшқыр іздердің синергиясын айшықтайтын сөз әлемі таным. Ақын сөзінің көркемдік құдіреті, әлеуеті арқылы ұлттың төл мәдениетін, рухани құндылықтарын көркем әлем түзіп, ұлттық үрдістегі білім мен тәрбие де орны айқындалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
2. Әзімжанова Г. Қазақ көркем проза мәтінінің прагматикалық әлеуеті: филол. ғыл. д-ры ... дисс. – Алматы, 2007. – 325 б.
3. Тіл білімі сөздігі / ред. басқ. проф. Э.Д. Сүлейменова. – Алматы: Ғылым, 1998. – 554 б.
4. Әмірбекова А. М. Мақатаевтың бейнелі сөздер сөздігі / жауапты ред. Н.М. Уәли. – Қарағанды: Экожан, 2013. – 150 б.
5. Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: филол. ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2010. – 10 б.
6. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. – 294 б.
7. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264 с.
8. Маслова В.А. Лингвокультурология. – М.: Академия, 2001. – 202 с.
9. Кәрібаева Б. Қазіргі қазақ лирикасының поэтикасы. – Алматы: Жазушы, 1998. – 151 б.
10. Манкеева Ж. Қазақ сөзінің синергиясы. – Алматы: Қазақ Ұлттық университеті, 2021. – 272 б.
11. Садилова К. Қазақ тіліндегі көп пропозициялы дискурстың құрылымдық негіздері. – Ақтөбе: Қ. Жұбанов ат. АқМУ РБО, 2008. – 428 б.
12. Муратова Е.Ю. Синергетический анализ поэтического текста // Вестник РУДН. Серия Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2012. – №2. – С. 53–56.

13. М. Мақатаев шығармаларының толық жинағы: Көп томдық. Өлеңдері мен дастандары. I том / Құраст. Оразақын Асқар. 3-басылым. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. – 320 б.
14. Болғанбаев Ә. Көп мағыналы сөздер және оның жасалу жолдары. – Алматы: Мектеп, 1963. – 49 б.

REFERENCES

1. Gumboldt V. Iazyk i filosofiiia kultury [Language culture and philosophy]. – М.: Progress, 1985. – 452 s.
2. Azimjanova G. Qazaq korkem proza matininin pragmatikalyq aleueti [Pragmatic potential of the Kazakh artistic prose text]: filol. gyl. d-ry ... diss. – Алматы, 2007. – 325 b.
3. Til bilimi sozdigi [Linguistic dictionary] / red. basq. prof. E.D. Suleimenova. – Алматы: Gylym, 1998. – 554 b.
4. Amirbekova A. M. Maqataevtyn beineli sozder sozdigi [Figurative Dictionary M. Makatayev] / jauapty red. N.M. Uali. – Qaraqandy: Ekojan, 2013. – 150 b.
5. Ermekova J.B. Magjan Jumabaevtyn tildik tulgasy [Language personality of Magzhan Zhumabayev]: filol. gyl. kand. ... avtoref. – Алматы, 2010. – 10 b.
6. Syzdyq R. Soz qudireti [The Power of the word]. – Алматы: El-shejire, 2014.
7. Karaylov Yu.N. Ryskii iazyk i iazykovaia lichnost [Russian language and linguistic identity]. – М.: Nauka, 1987 – 264 s.
8. Maslova V.A. Lingvokulturologiia [Linguoculturology]. – М.: Akademiya, 2001. – 202 s.
9. Karibaeva B. Qazirgi qazaq lirikasynyn poetikasy [Poetics of modern Kazakh lyrics]. – Алматы: Jazushy, 1998. – 151 b.
10. Mankeeva J. Qazaq sozinin sinerdiyasy [Synergy of the Kazakh word]. – Алматы: Qazaq Ul'tyq universiteti, 2021. – 272 b.
11. Sadirova K. Qazaq tilindegi kop propozitsiialy diskurstyn qurylymdyq negizderi [Structural foundations of multi-position discourse in the Kazakh language]. – Aqtobe: Q. Jubanov at. Aq.MU RBO, 2008. – 428 b.
12. Muratova E.Yu. Sinergeticheskii analiz poeticheskogo teksta [Synergetic analysis of the poetic text] // Vestnik RUDN. Seriya Teoriia iazyka. Semiotika. Semantika. – 2012. – №2. – S. 53–56.
13. М. Мақатаев шығармаларының толық жинағы [Full works of M. Makatayev]: Көп томдық. Өлеңдері мен дастандары. I том / Құраст. Оразақын Асқар. 3-басылым. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2013. – 320 б.
14. Болғанбаев А. Көп мағыналы сөздер және оның жасалу жолдары [Polysyllabic words and methods of their formation]. – Алматы: Мектеп, 1963. – 49 б.

З.Р. КУРМАНБЕКОВА¹, Қ.Қ. САРЕКЕНОВА², К.Т. МАЛИКОВ³

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru

²филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: sareke.kk@gmail.com

³филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: k.malikov@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІНІҢ МӘДЕНИЕТІ

Аңдатпа. Бұл мақалада әлеуметтік желі тілінің мәдениеті туралы қарастырылады. Қазіргі кезде тілші ғалымдардан бастап, жалпы зиялы қауымға дейін әлеуметтік желідегі тіл мәдениетіне қатысты бұқаралық ақпарат құралдарында дабыл көтеруде. Өйткені әлеуметтік желінің қарқынды қолдануымен тіл мәдениеті сақталмайтын жағдайлар ғаламтор желісінде жиі ұшырасады. Мақалада әлеуметтік желідегі тіл мәдениеті, оған кері әсерін тигізетін факторлар, сыпайы сөйлеу мен қарама-қарсы ұғымда сөйлеу агрессиясы (дәрекілік), фейк, спам, троллинг, кибербулинг жайында сөз қозғалады.

Мақалада әлеуметтік желінің тілдік ерекшеліктері қарастырылады. Бұл тілдік ерекшеліктерге шетелдік лексика мен жаргон сөздерді кеңінен қолдану жатады. Сөздердің екі тобы да қарым-қатынастың бірыңғай құбылысын қалыптастыруда белсенді қолданылады. Кез келген тіл сияқты, әлеуметтік медиа тілі әдеби лексиканы да, қолданудың шектеулі салаларын да қамтиды: сленг және жаргон. Оның басты айырмашылығы – шетел лексемаларының негізгі бөлігі қазақ және орыс тілдерінде жоқ жаңа ұғымдарды атамай, қайталайды. Интернетті пайдаланушылар арасында танымал болған сөздердің көпшілігі американизмдер. Әлеуметтік желілердің сөздік қорын талдау бұл процестің тек күшейе түсетінін көрсетеді. Аталған ерекшеліктердің әрқайсысының көріну жолдары, тілдік деңгейлерге әсері сөз болады.

Бұл мәселелерді ғылыми қарастыру әлеуметтік желі қатынасындағы тілдік тәжірибеде де берері мол болмақ.

Кілт сөздер: сөйлеу мәдениеті, әлеуметтік желі, сөз (сөйлеу) этикеті, желілік этикет, сыпайылық категориясы, сөйлеу агрессиясы.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Курманбекова З.Р., Сарекенова Қ.Қ., Маликов К.Т. Әлеуметтік желі тілінің мәдениеті // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 167–178. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.14>

*Cite us correctly:

Kurmanbekova Z.R., Sarekenova Q.Q., Malikov K.T. Aleumettik jeli tilinin madenieti [On the Culture of Speech of Social Networks] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – B. 167–178. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.14>

Z.R. Kurmanbekova¹, K.K. Sarekenova², K.T. Malikov³

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru*

²*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
L.N. Gumilyov Eurasian National University*

(Kazakhstan, Astana), e-mail: sareke.kk@gmail.com

³*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*

*L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: k.malikov@mail.ru*

On the Culture of Speech of Social Networks

Abstract. This article will focus on the culture of the language of social networks. Currently, starting from linguists to the intelligentsia in general, the alarm has begun to sound in the media regarding the language culture in social networks. After all, with intensive use of the social network, situations often arise on the Internet when the language culture is not supported. The article will focus on the culture of language in the social network, factors that negatively affect it, polite speech and contradictory concepts of verbal aggression (rudeness), trolling, cyberbullying.

This article is devoted to the linguistic features of social network. These language features include the extensive use of foreign vocabulary and slang words. Both groups of words are actively used in forming a single phenomenon of communication. Like any language, the language of social media includes both literary vocabulary and limited areas of use: slang and jargon. The main difference is that the main part of foreign lexemes repeats new concepts that do not exist in the Kazakh and Russian languages. Most of the words that have become popular among Internet users are Americanisms. Analysis of the vocabulary of social networks shows that this process is only intensifying. The ways of manifestation of each of the listed features, the influence on language levels will be discussed.

Scientific consideration of these issues will be reflected in the language practice of social networks.

Keywords: Culture of speech, social networks, speech etiquette, network etiquette, speech politeness, speech aggression.

З.Р. Курманбекова¹, К.К. Сарекенова², К.Т. Маликов³

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: kurmanbekova.zulfiya@mail.ru*

²*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: sareke.kk@mail.com*

³*кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
(Казахстан, г. Астана), e-mail: k.malikov@mail.ru*

О культуре речи социальных сетей

Аннотация. В этой статье речь пойдет о культуре языка социальных сетей. В настоящее время начиная от ученых-лингвистов до интеллигенции в целом, начали бить тревогу в средствах массовой информации, касательно языковой культуры в социальных сетях. Ведь при интенсивном использовании социальной сети часто в сети Интернет возникают ситуации, когда языковая культура не поддерживается. В статье речь пойдет о культуре языка в социальной сети, факторах, негативно влияющих на нее, вежливой речи и противоречивых понятиях речевой агрессии (хамство), троллинга, кибербуллинга.

В статье рассматриваются языковые особенности социальной сети. Эти языковые особенности включают широкое использование иностранной лексики и сленговых слов. Обе группы слов активно используются при формировании единого явления общения. Как и любой другой язык, язык социальных сетей охватывает как литературную лексику, так и ограниченные области использования: сленг и жаргон. Его главное отличие состоит в том, что основная часть иностранных лексем повторяет, не называя новых понятий, которых нет в казахском и русском языках. Большинство слов, которые стали популярными среди пользователей интернета, – это американизмы. Анализ словарного запаса социальных сетей показывает, что этот процесс только усиливается. Речь идет о способах проявления каждой из перечисленных особенностей, влиянии на языковые уровни.

Научное рассмотрение этих вопросов будет отражено и в языковой практике социальных сетей.

Ключевые слова: культура речи, социальная сеть, речевой этикет, сетевой этикет, речевая вежливость, речевая агрессия.

Кіріспе

Әлеуметтік желі тілі шынайы тілдік факт ретінде қоғамдық санамызға әбден енді. Қазіргі қазақ тілі өзге де тілдер тәрізді әлеуметтік желіде белсенді пайдаланылады. Әлеуметтік желі тілі адамдар қарым-қатынас жасайтын жаңа қатынас – виртуалдылықты тудырды, әлеуметтік желінің ерекшелігіне сай тіл де соған бейімделіп жаңаша сипат ала бастады. Әлеуметтік желінің қарқынды қолдануымен тағы бір мәселенің шеті көрінгені жасырын емес, ол – тіл мәдениеті сақталмайтын жағдайлардың уақыт озған сайын жиі ұшырасуы. Осымен байланысты ғаламтор тілінің мәдениеті туралы сөз қозғайтын сәт жетті деп санаймыз, желі қолданушыларының санасында осы ұғым жайында және ғаламтор әдебі, оған кері әсерін тигізетін факторлар, сыпайы сөйлеу мен қарама-қарсы ұғым сөйлеу агрессиясы (дәрекілік), троллинг, кибербулинг жайында ақпарат қалыптастыру қажеттігі туындайды. Бұл мәселелерді ғылыми қарастыру әлеуметтік желі қатынасындағы тілдік тәжірибеде де берері мол болмақ. Көптеген желі қолданушылары осыны білмегендіктен немесе түйсінбегендіктен, қарым-қатынас барысында қалай болса солай сөйлейді/жазады. Бұл мақала жалпы тіл мәдениетінің ғаламтор пайда болғалы оның құрамдас бөлігіне айналуы тиіс осындай ғаламтор тілі, соның ішінде әлеуметтік желі тілінің мәдениеті мәселелеріне арналады.

Тіл мәдениеті – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру [1, 24–25-бб.].

Тілші ғалымдардан бастап, жалпы зиялы қауымға дейін әлеуметтік желідегі тіл мәдениетіне қатысты бұқаралық құралдарда дабыл көтеріп жатқаны шындық. А. Үдербаев қазақтілді ақпараттық технологияның дамуын сөз ете отырып, компьютерліктіл (сленг, жаргон, т.б.) тәрізді құбылыстарға, тілбұзарлық үрдістерге барынша сергек қарағанымыз абзал дейді [2]. Журналист Ұ. Сәйдірахмен «Бүгінгі қазақстандық БАҚ бұқаралық па?» атты мақаласында БАҚ-тың қоғамдық санаға тигізетін әсерін және ғаламтордағы қатынастың өзіне тән белгілерін атай отырып, Интернет-редакцияны (автордың өз қолданысы бойынша – З.Қ.) жетілдіруді ұсынады. Оның ойынша, Интернет-редакция өз алдына дербес ұжым болу керек; ол «қалдық принципімен» тек репутация үшін қаржыландырылмауы керек. Сонда ғана ғаламторды пайдалана отырып, конвергентті хабар таратудың әлемдік тәжірибесіне қосылу мүмкіндігі болады [3]. Келесі бір тіл жанашыры Е. Байтілес «Желі мен желім» мақаласында әлеуметтік желіге қатысты біраз мәселелерді көтерген. Өмірден мынадай оқиға келтіреді:

«Жарық сөніп қалып, жарықпен бірге интернет өшіп, үйдегі адамдар екі сағат бойы әңгімелеседі. Сөйтсек, өздері жап-жақсы кісілер екен». Бұл әзіл болса да, бүгінгі күннің шындығы екендігін бәріміз мойындаймыз. Өйткені көптеген адамдардың таңертең ұйқыдан оянған сәттен бастап, түнде көзі ұйқыға ілінгенше ермек ететіні – осы әлеуметтік желі. Кішкентай баладан бастап, еңкейген қарияға дейін әлеуметтік желінің әлемін бір кісідей меңгеріп алды. Бұл жағдай орындалғаны үшін, әрине, адамдарды кінәлай алмаймыз. Заман талабы, уақыт ағымы деген дүниелер бар. Сондықтан жаңа заманның сөйлесу тәсілін қайтсек те жоққа шығара алмайтынымыз анық. Осы тектес пікірлерін жаза отырып, Е. Байтілестің жасаған түйініне назар аударсақ: «Қаласаңыз да, қаламасаңыз да қоғам әлеуметтік желілерге желімденеді. Дүние күйіп бара жатса да, желілерге көз қырын салып, виртуалды өмірден алшақтамайтындар саны күн өткен сайын артып келеді. Енді бізге осы құбылысты мәдениетті, сапалы, ұлт пен мемлекетке пайдалы жағынан қолдану керек» [4].

Осындай пікірлердің арасында әлеуметтік желі тілінің мәдениетін көтеру барысында айтылатын нақты ұсыныстар да жоқ емес, соның бірі – Intil жобасын іске қосу. Жоба бес қағидаға негізделген: 1) жазу формасы ретінде латын графикасын алу; 2) жазуды қазақ тілінің ішкі заңдылықтары мен шарттарына негіздеу; 3) жүйелілік; 4) ықшамдылық (қысқа әрі нұсқа); 5) дәлдік [5].

Зерттеу әдістері

Мақала материалдары қазақтілді әлеуметтік желілерден алынды, Facebook, Вконтакте, веб-парақшаларындағы жазбалар, диалогтар, комментарийлер пайдаланылды. Мақалада тілдік мысалдарды талдау, салыстыру, сипаттау, танымдық тұрғыдан баяндау әдістері қолданылды. Кейбір сөздердің шығу төркінін анықтау мақсатында ғылыми әдебиеттермен қоса түсіндірме сөздіктер, ғаламтор желілеріндегі ақпарат пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Ғаламтор тіліндегі ең бір теріс фактор – әдеби тіл нормасының бұзылуы, сөйлеу этикетінің төмендеуі, ешқандай уәжсіз шеттілдік сөздердің (варваризмдер) қолданылуы.

Қарапайым мысал ретінде төмендегі әлеуметтік желіден алынған диалогтарға назар аударайық:

I түрі

- Сәлем досым, хал қалай?
- Шүкір, жақсы, өзің қалайсың?
- Бүгінгі кешке дайындығың қалай?
- Ата-анам жұмыстан келгесін баратын болдым.
- Жарайды, ендеше кешікпе, күтеміз!
- Кездескенше!

II түрі

- Салам кент каксын
- тема озин
- тема гой че там кешке неустейсин келесинба
- проблема кеш барам
- дывай кешикпе ждем

Зер салып қарасақ, диалог жасаушы екі адамның сауаттылығы мен мәдениет деңгейін байқай аламыз. Сіздің ойыңызша қай сөйлесушілердің қарым-қатынасқа түсуі көңіл толтырады? Әрине, бірінші. Олай болатын себебі, көзге тартымды, ықыласпен жауап бергендігі, жоғары тілдік құзіреттілігі көрінеді. Тыныс белгісі қойылған, түсінікті. Екіншісі жайында бұлай айта алмаймыз.

Қарапайым осы мысалды келтіруден шығатын қорытынды: әлеуметтік желі қатынасында да тіл мәдениетін сақтап, сыпайы сөйлесуге болады.

Түптеп келгенде, әлеуметтік желі бізді сауатсыздыққа үйретпейді, оның ондай қауқары да жоқ. Кінәрат – қолданушыларда. Анығында, әлеуметтік желі пайда болғалы адамдардың тіл мәдениетіне, сөйлеу, жазу мәдениетіне жеткілікті көңіл бөлмеуде. Орынсыз сөзжасамға үйірсектеу, сөздерді орынсыз қысқарту, өзге тілдерді қазақ тілімен араластырып, тілді шұбарлау сынды олқылықтар орын алуда. Осының барлығы ана тіліміздің абыройына нұқсан келтіріп қана қоймай, оның қолдану аясын тарылтуға да себепкер болуы мүмкін екендігін ескеруіміз керек. Әсіресе, оң мен солын енді ажырата бастаған жастар қауымы үшін тілді сақтау, норманы жетік білу, жалпы тілдік құзіреттілік жоғары болуы тиіс.

Тілді орынсыз шұбарлау әлеуметтік желіде бұрмаланған сөздердің (эрративтер) көптігінен көрінеді. Эрративтер екі деңгейден тұрады: бірінші және екінші. Біріншісіне ауызша сөйлеу формасын қалыптастыру, жазбаша норманы бұрмалау жатса, екіншісіне сөз, сөйленімдердің гипербұрмаланған, қиын айтылатын түрлері енеді. Мысалы, жиі қолданылатын «красавчик» сөзі екінші деңгейде «красафчек» болып бұрмаланады. Қазақтілді желілерде эрративтердің орысша нұсқалары жиі кездеседі.

Осындай жолмен бұрмаланған сөздер, әрине, тіл мәдениетіне жат. Әдеби нормадағы сөздер әркімнің айту ыңғайына қарай бұрмалана берсе, содан барып жалпыадамзатқа, білімді, сауатты тұлғаларға мүлде түсініксіз сөйленіс түрі пайда болса, ғаламтор кеңістігінде «падонковтық субмәдениет»-тің қалыптасуы әбден мүмкін.

Оның барлығы түптеп келгенде ана тіліміздің абыройына нұқсан келтіріп қана қоймай, әсіресе, оң мен солын енді ажырата бастаған жастар қауымын тіл бұзуға, сауатсыздыққа бастайтыны шындық.

Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетінің осылай шұбарлануының себебі неде? Әрине, ең әуелі ғаламтор тілі мәдениетінің қалыптаспауында. Ғаламтор тілінің мәдениеті, оны құрайтын құрамдас бөліктер нелер болмақ, біз енді ғылыми тұрғыдан осы мәселелерге назар аударамыз.

Ғаламтор тілі мәдениетінің басты ұғымы сөз (сөйлеу) этикетімен тығыз байланысты. Жалпы адам баласы табиғаттың ғана емес, қоғамның да жемісі. Адам белгілі бір қоғамның мүшесі ретінде мәдени, саяси, әлеуметтік, экономикалық, т.т. сан алуан қарым-қатынаста өмір сүреді. Кез келген адам күнделікті өмірде белгілі бір әлеуметтік рөлді атқарады: қоғамдық көлікке мінсе – жолаушы, дүкенге кірсе – сатып алушы, жұмыста – маман, қызметкер, үйге келгенде – ата-ана, т.т. Әлеуметтік желі пайда болғалы бәріміз желі қолданушысына айналдық. Осындай әлеуметтік рөлге қарай біз сөз саптаймыз, тілді қолданамыз. Адам мәдениетті болған сайын оның қарым-қатынас жасау мәдениеті де жоғары болып, өзіне жүктелген қоғамдық-әлеуметтік міндетті мінсіз атқарады.

Сөйлеу этикетінің ерекшеліктері тек қана лингвистика емес, басқа ғылымдар да зерттейтін мәселе. Әлеуметтануда этикет оның ұжымның әлеуметтік құрылымымен өзара байланысы тұрғысынан зерттеледі. Семиотика этикетті таңбалық жүйе ретінде қарастырады. Психологияда этикеттің қарым-қатынас барысындағы рөлі қарастырылады. Философия шеңберінде этика сыпайылық, құндылық, ұжым мен жеке тұлға, мораль категориялары тұрғысынан зерттеледі. Этнография түрлі халықтардың дәстүрін, салт-санасын, қоғамдық ғұрыптарын зерттейді. Қазақ сөз этикеті мәселелеріне арналған еңбектер де бар [6].

Этикет – философиялық, этикалық ұғым, адамдардың белгілі бір ортадағы орныққан тәртіпке сәйкес бір-бірімен қарым-қатынас жасауының ережелері. Ол белгілі бір қоғамда, әлеуметтік ортада өмір сүреді. Адамдардың қоғамның өзге мүшелерімен, әлеуметтік ортамен, ұжыммен қарым-қатынасы орныққан этикет нормалары арқылы реттеліп отырады [6, б-б.].

Ерекше коммуникативтік орта – ғаламтордың пайда болуы дәстүрлі этикет ережелерін қатынастың жаңа формасына икемдей бастады. Кеңістік-уақыттық шектеулердің болмауы, көптеген ғаламтор қолданушыларымен синхронды және асинхронды қарым-қатынас жасау

мүмкіндігі, жоғары дәрежедегі анонимділік және Интернет-қатынастың адам қызметінің барлық салаларында қолданылуы ерекше желілік этикеттің (=сетикет, нетикет) пайда болуына әкелді. Әрине, желілік этикет өзінің бастауын дәстүрлі қарым-қатынас қағидаларынан алады, сонымен бірге қатынасты жүзеге асыруға арналған түрлі интернет-платформалардың мүмкіндігі ықпалынан ережелердің өзгерісі де орын алып отыр.

Сөйтіп, әлеуметтік желі тілінің күнделікті өмірімізде қарқын алуы іштей желілік этикетті тудырды және оны «нетикет» деп атаушылық кездеседі. Сөйлеу мәдениетінің дөрекіленуі мен арзанқолдылық (жұтаңдық) сипат алуына әлеуметтік желі де, сондай-ақ одан тыс факторлар да әсер етеді. Әлеуметтік желіден тыс факторларға әлеуметтік және психологиялық (жекелеген адамдардың психологиялық күйі) мәселелерді жатқызар едік, олардың қатарына жеке адамның сауаттылық деңгейі, тәлім-тәрбиесі, жеке адамдардың эмоциялық жай-күйі, тілдік құзіреттілігі тәрізді, т.т. енеді. Осы орайда көбінесе теріс жақтарын айтуға мәжбүрміз: жастар арасындағы сауатсыздық, тәрбиенің олқылығы, эмоционалдық тұрғыдан жекелеген адамдардың өзін-өзі ұстай алмауы (ұстамсыздық), ана тілін терең меңгермеу, т.б. Мұндай теріс әсерлер әлеуметтік желі тілін тұрпайылыққа, оның арзанқолдық сипатының күшеюіне әкеліп отырғаны жасырын емес. Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетінің төмендеуінің бір салдары осында жатыр.

Әлеуметтік желілердегі қарым-қатынастың салыстырмалы түрде анонимділігі (жасырындығы) желі қолданушыларына жалған атпен шығуына, басқа біреудің атын жамылуға негізгі себепкер болып отыр. Осы жағдай әлеуметтік желідегі бассыздыққа, зауалсыздыққа (жазасыздыққа), жауапкерсіздікке, тілді шұбарлауға әкелетін тағы бір фактор деп санаймыз. Өзінің ешқандай жауапқа тартылмайтындығын жақсы білетін кейбір желі қолданушылары (әсіресе, жастар қауымы) қарым-қатынас барысында түрлі дөрекі әрекеттерге барады, бұл тілді қолдануға да тікелей қатысы бар. Осындайлардың кесірінен әлеуметтік желі тілі тұрпайы қолданыстарға, тіл мәдениетінен ауытқушылыққа, сөйлеудің арзанқол сипат алуына жол беріп отыр. Орысша жаргон сөздер мен сленгтерге беталды елігу – соның бір мысалы. Қазақ тілінде де дөрекі сөйлеу мысалдары кездесіп қалады: *Мал, тіліңе ие бол; Өлсейіңші*, т.б.

Кейбір зерттеушілер әлеуметтік желінің ерекшеліктерін ескеріп, Интернет-қатынастағы бейберекетсіздік пен ретсіздік жайында ойланудың қажеті жоқ деген пікірде, А.В. Занадворова осы орайда оның өзіндік нормасы бар, ол норма бейресми ауызша қарым-қатынас пен жазбаша қатынастың нормаларына негізделген көзқарас ұстанады [7, 94-б.]. М.А. Кронгауз желілік этикет дәстүрлі нормадан соншалықты ауытқымаған, бар болғаны оны толықтырады [8, 124-б.].

Желілік этикет, әдетте, үш категориядан тұрады: психологиялық ережелер (әңгімелесушімен қалай сөйлесу керек), әкімшілік ережелер (қауымдастық қатынасушыларының, сайтқа кірушілердің, т.б. әрекеттерін реттеу), тілдік ережелер (хабарлама мәтіндерін жазу, сауаттылық, т.б.) [9, 12–14-бб.].

Желілік этикеттің негізгі белгілеріне мыналарды жатқызады: желі қолданушыларының иесізденуі (никнеймдер) немесе интернет қатынасқа тән атаулар (модераторлар, форум қатысушылары, желі қолданушылары, т.б.); коммуникативтік қашықтық маңыздылығының жойылуы (ресми емес қатынастың басымдылығы, қарым-қатынастағы «сен»-нің басымдық танытуы, аты-жөнін сирек атау, адресаттың жалпылануы); этикет компоненттері рөлінің төмендеуі.

Желі қолданушылар әрекетінің жалпы ережелері дәстүрлі этикетке жақын: қарым-қатынас компьютермен емес, нақты адаммен жүргізіледі, әңгімелесушіге деген құрмет болады, қарым-қатынастың тыңдаушы жаққа да ыңғайлы болғанын қалау, өзгенің уақытын құрметтеу (хабарламаларды шамадан тыс көп жібермеу, жіберілетін файлдардың көлемін сақтау, онлайн хат-хабар алмасуда мәжбүрлемеу, деркезінде жауап беру, адресаттың жұмыс уақыты кезінде үздіксіз дауыс хабарламаларын жібермеу, т.т.); өзге желі қолданушыларының

намысына тимеу, оларды кемсітпеу; кірген қауымдастықтың қағидаларымен міндетті түрде танысу; жеке хат-хабар алысудың деректерін таратпау, құпиялылықты сақтау, т.б. Бұдан басқа жазылмаған ережелерді қадағалау керек, желі қолданушысының нақтылығын тексеру, анонимділікті теріс пайдаланбау, «жалған» аккаунттардан ештеңе жазбау, жалған ақпараттарды таратпау, өзге қолданушыларды орынсыз айыптамау, жарнама материалдарын жариялаудан бас тарту, желіде алаяқтықпен айналыспау, т.б. Әлеуметтік желідегі тіл мәдениетінің сақталмауы осы қарапайым этикеттерді қолданбаудан немесе білмеуден туындайды.

Жалпы ғаламтор мәдениетіне қарама-қарсы тұстар мыналармен сипатталады. Олар электронды кеңістікте сөйлеу этикетінің нормаларына қайшы бірқатар жанрлар (фейк, троллинг және оның түрлері саналатын флейм, флуд, оффтоф, т.т.) өмір сүретіндігі.

«Фейк» деп аталатын парақшалар («фейк» – сленг, англицизм, ағылшын тіліндегі *fake* қазақша *өтірік* (жасанды), *жалған* деген мағынаны білдіреді) түрлі мақсатпен пайда болады: жарнама тарату; өзінің әрекеттерін белгілі бір нормаға сай шектегісі келмеу, жауапкершіліктен қаша отырып, пікірлерін қалай болса солай кез келген түрде жариялай беру; қоғамнан жеке ақпараттарды жасырып қалу ниеті немесе желідегі «достардан» шынайы профилін жасыру және т.б.

Фейктер көбінесе троллингтерге, интернет-арандатуларға, спам-таратуларға әкеп соқтырады, бұл өз кезегінде ғаламтордағы қарым-қатынасты жайсыздыққа ұшыратып, қатысушылардың психологиялық жағдайына теріс әсер етеді.

Спам – акроним, қысқарған күрделі сөз, сұраусыз және анонимді жасалған жаппай таратулар. Бұл сөз *spiced ham* – «дәмдеуіш қосылған ветчина», «бұрышталған шұжық», «бұрышталған ветчина» деген тіркестерден қысқартылып алынған. Спам терминінің жаңа мағынасы (қолданушыларды ығыр қылатын электрондық таратулар) 1993 жылы пайда болды. Usenet компьютерлік желісінің әкімшісі Ричард Детьюдін жасаған бағдарламасы қателікке жол беріп, салдарынан 1993 жылғы 31 наурызда конференциялардың біріне бірдей екі жүз хабарлама жіберілген. Бұған ренжіген әңгімелесушілер мұндай ығыр ететін хабарламалар үшін «спам» деген атауды ойлап тапқан екен.

Спам анықтамаларына жиі «жарнама» немесе «коммерциялық ұсыныс» деген сөздерді қосады, алайда олай емес. Спамның бәрі жарнамалық немесе коммерциялық мақсатты көздемейді. Саяси спамның таратылымдары, «қайырымдылық» спам хаттар («нигериялық», фишингтік), таныстарға тарату туралы өтініштері бар – «тізбекті хаттар» («бақыт хаттары», «қорқынышты хаттар»), вирусты және басқа да коммерциялық кәсіпорын болып табылмайтын хаттардың түрлері бар [10, 29–36-бб.].

Троллинг – дөрекі қарым-қатынас жасайтын, сонымен бірге әлеуметтік желілердегі топтарда арандатушылық жазбалар мен хабарламалар жариялайтын желі қолданушылары. Ғаламтордағы «тролль» деп өзін орынсыз, қатыгездігімен көрсететін, тіпті «мазақтайтын» және желі қолданушыларын балағаттап, теріс пікір айтуға итермелейтін адам деп айтады. Троллинг түрлері «флейм» (ойға сыймайтын «ақымақ» пікірлер жазу, әңгімелесушіні кемсіту), «флуд» (керегі жоқ ақпаратты қайталай беру), «оффтоп» (тақырыпқа еш қатыссыз хабарламалар) болып ажыратылады. Троллинг пен оның түрлерінің спамға қарағанда жағымсыз салдары көп болады. Олар арандатушылық мәтіндер жазады, қолданушыларды мазақ етеді, қорлайды, түсініксіз сұрақтар қояды. Олар қатынасты, оның өту барысын бұзады, тақырыптан ауытқып, әңгіме ауанын басқа жаққа бұрады. Мұндайлармен күресудің ең жақсы жолы – тыныштықты сақтау, оларды елемей болып саналады.

Электрондық өзара әрекет нақты қарым-қатынасқа тән көптеген коммуникативтік шектеулерді қысқартады. Бұл қатынастың жаңа ережелері мен өзіндік этикет үлгілерін қалыптастыруға ықпал етеді. Сөз еркіндігі, өзін-өзі таныту, анонимділік, қашықтық және желі қолданушыларының белгілі бір дәрежедегі жазаға тартылмауы жағымсыз салдарға

әкелуі әбден мүмкін, оларға сөйлеу агрессиясының кездесуі, тілдік, этикалық және этикет нормаларының бұзылуы, кибербуллинг қолдану (интернет-арандату) жатады.

Ал осыған қарама-қарсы ұғым – сыпайылық – қарым-қатынас сипаты мен желі стиліне ықпал ететін маңызды реттеуші болып табылады, онсыз коммуниканттар арасындағы өзара түсіністікке жету және үйлесімді қарым-қатынасты сақтау мүмкін емес. Сыпайылық категориясын, сөйлеу агрессиясын және олардың желі қатынасына тиімділік дәрежесін қарастырайық.

3. Ерназарова өзінің еңбегінде «Сыпайылық сөйлеушінің, ең бірінші, өзіне қатысты. Адамның білімі, мәдениет деңгейі, қызмет дәрежесі, өзіне, өз әрекетіне баға беруге, өзін сыйлай білуге, өзге де әрекет түрлерін сол түсінік ұғымдарға иек арта отырып, жүзеге асыруға итереді. Адам, белгілі бір қатынасқа түсуші адам, сөйлеу жағдайына, өз мақсатына қарай тіл бірліктерін таңдайды. Бірақ бұл процесс оның өз санасында қалыптасқан «өзіне берілетін баға» тұрғысынан іріктеліп, «сүзгіден» өтеді. Сұраулы сөйлемдердің өтінішті білдіруші қызметтері, нақтылау мәнді хабарлы сөйлемдердің қарсылықты, мақұлдауды білдіруі және т.б. – сол өзіне және өзгеге қоятын сыпайылықтан туған қажеттіліктер» [11, 150-б.].

А. Қобыланова «сөз этикетінің арнаулы функциясының бірі – сыпайылық білдіру функциясы» деп атай отырып, оның ұжым мүшелерінің, адресат пен адресанттың аралығында сыпайылықты сақтау, сол арқылы қарым-қатынасты жалғастыру міндетін атқаратындығына назар аударады [6, 8-б.].

Көптеген зерттеушілер сыпайылықты этикет категориясын құраушылардың бірі ретінде қарастырады. Бұл өте дұрыс, өйткені сыпайылық пен этикет өзара тығыз байланыста, бір медальдің екі жағы тәрізді – сыпайы қарым-қатынас қалыптастырады. Этикеттің өзі адамдардың сыртқы көріністерге қатысты туындайтын өзін-өзі ұстау ережелерінің, сыпайылықтың, әдептіліктің тілдік формаларының жиынтығы.

Сонымен бірге «сыпайылық» және «этикет» сыпайы қарым-қатынасты тудыратын ұғым ретінде мағыналық жағынан ажыратылады: этикет – бұл қарым-қатынастың коммуникативтік ережелерінің жиынтығы болса, ал сыпайылық – сол үйлесімді қарым-қатынас пен өзара түсіністікке бағытталған коммуникативтік стратегиялар мен тактикалардың жүйесі.

Қазақ сөйлеу этикетінде сыпайылықты білдіру екі ыңғайда көрініс табады: 1) сөз этикетінде *сіз, сен, ол кісі, біз (мен), өзіңіз*, т.б. есімдіктердің қолданылу ерекшеліктері мен осылар арқылы білдіретін арнаулы мағыналар; 2) *Кешіріңіз, мүмкін болса, айып етпеңіз, қалауыңыз білсін*, т.б. этикеттік қыстырмалардың орнымен қолданылуы.

Әлеуметтік желі қатынасына да осындай сыпайылықты білдіретін қолданыстар тән. Тыңдаушы (екінші қолданушы) қызығушылығын білуге тырысу, оны қызықтыратын тақырыпты сөзету, сөйлеу этикетін орынды пайдалану, сөзге тарта білу, жағдаятқа сәйкес келетін сөйлеу этикеттерін, әртүрлі жағдайдағы стандартты тілдесуді (сөйлесу) жақсы меңгеру сыпайылықтың негізі. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің функциясына хабар (мәлімет) беру, көрсету, сипаттау, дәлелдеу, иландыру, көндіру, нақтылау, түсінік (болжам) беру болса, прагматикалық көрсеткіші қуанту, ренжіту, таңғалдыру, тыныштандыру, ашындыру, ұялту, сынау, дауласу (талас), айыптау, т.б. жатса, соның барлығында сыпайылықтың тілдік көрсеткіштері қатысуы тиіс.

Сыпайылық үйлесімді, әдепті қарым-қатынастың сақталуына негіз болса, осыған керісінше әдепсіз қарым-қатынас тудыратын жағдайлар да әлеуметтік желіде жиі ұшырасады. Әдепсіз қарым-қатынас тіл мәдениетінің төмендеуіне, сақталмауына әкеп соқтырады, оның салдары – жағымсыз. Мұндай келеңсіздікті тудыратын қарым-қатынас сөйлеу агрессиясы арқылы беріледі.

Сөйлеу агрессиясы жайында «Қазақстандағы әлеуметтік желілердегі өшпенділік тілінің мониторингі» атты арнайы жобада былай деп жазады (Жобада *сөйлеу агрессиясы* «тілдік

агрессия» терминімен беріледі – З.К.): «ренішті сөз айту, жағымсыз көңіл-күй, сезім немесе ниеттің сол сөйлеу жағдаятында ерсі, дөрекі, анайы тілдік қалыпта білдірілуі» [12, 49-б.].

Сөйлеу агрессиясы екі түрде беріледі: 1) жағымсыз, теріс эмоция мен сезімді (ыза, көңілі толмау, шаптығу, өкпе, жеккөрушілік, айыптау, жақтырмау, т.т.) білдіру; 2) адресанттың адресатқа қарым-қатынас барысында зиян келтіруге мақсатты түрде бағытталған теріс пиғылы немесе өз мүдделерін «тыйым салынған» тәсілдермен іске асыруы [12, 50-б.].

Сөйлеу агрессиясының пайда болуы үш түрлі себепке байланысты болады: әлеуметтік-психологиялық, жалпы мәдениет және жеке себептерге байланысты.

Аталған жоба авторларының (А. Алтаева) көрсетуінде, сөйлеу агрессиясы желілерде негізінен мына топтарға бағытталады: 1) биліктегілер, шенеуніктер, бюрократтар, басшылар; 2) этникалық топтар; 3) өзге дін өкілдері [12, 50-б.].

Сөйлеу агрессиясын тудыратын желі қолданушылардың түрін «агрессорлар» деп атаймыз. Агрессорлардың тілінде қарым-қатынас жасау барысында қарсы топтағы адамдарды мұқату (беделін түсіру) стратегиясы жатады. Ойдан шығарылған есімдерді қолдана отырып, арандату әрекеттерін жасауы мүмкін. Хабарламалар арқылы адамдар арасында қақтығыс туғызып, тіл тигізіп қорлайды, сөйлеу агрессиясын тудырады. Комментарийлерден мысал келтірсек:

Мұндай өтірік тақырыпты сүмелек, саржағал БАҚ қояды (мұқату);

Мал тіліңе ие бол (дөрекілік);

Сасық. Жерине еге болып алсай. Өзге елде. Нен бар. Санасы. Жауыздықпен уланған. Өз. Ата-анасына. Жаксылық жасай алмайтын. Тексиз неме (Кемсіту);

Немесе алаш зиялыларының есімін көше атауларына берілуін қолдамаған аудан әкімінің бейнежазбадағы орысша сөзіне жазылған комментарийлер:

– Көшеге есімді де беру, асфальтті де жасау, т.с.с. қыруар міндеті бар ғой әкімнің... Неге сонша шүйлігіп отыр, Онамастикалық комиссия өз жұмысын атқарып отыр. Шаш ал десе бас алар десек, мынау шашты да ала алмайды, патшағар!

– ар намысты білмейтін – тексіздер, һайуаннан тезегі басқа жемейма – осындайларға

– не бәле мынау! Қай ел? Біздің елдің аудандары мемлекеттік тілде іс жүргізбей ме сонда? Өзге тілде тілі шыққан адамның өз еліне ешқашан бүйрегі бұрмайды, жаны ашымайды. Мынау соның дәлелі

– мәңгүрт, ұлтсыз неме екен, сосын шыли дөрекі

– Шікірейген шенеунік 😞

– ай сорлы қазақ орысша сөйлесем бай, ақылды, данышпан болып көрінем деп 🧑

Әкімнің сөзін келемеждеу түрлі жолдармен берілген, тұрмыстық-қарапайым лексика *патшағар, тексіз, һайуанның тезегі, сорлы*, мақал-мәтелді бұрмалап алу арқылы, «Шаш ал десе бас алады» нұсқасының «шашты да ала алмайтындығын» тілге тиек ету, сұраулы сөйлемдердің ауызекілік интонациямен берілуі *Неге сонша шүйлігіп отыр, не бәле мынау* тәрізді, *бай, ақылды, данышпан* сапалық сын есімдерінің салыстыру мақсатында қолданылуы арқылы. Варваризмдер де (*лох, тупой, козел*, т.т.) агрессорлар тілінде жиі ұшырасатын тілдік көрсеткіштердің бірі. Жалпы сөйлеу агрессиясы, сөйлеу мәдениетінің жұтандығы ғаламтор тілінде көп кездеседі, тіпті дөрекі тілмен сөйлесетін топтар да кездесіп жатады, кейде нақты желі қолданушысы мен жалған тролльдарды ажырату қиынға соғады.

Біз әлеуметтік желіде «Фейсбук батырлары», «ас үйдегі оппозиция» сияқты қолданыстарды жайдан жай қолданбаймыз, желінің анонимділігін теріс пайдалана отырып, қолданушыларды кемсітетін, қорлайтын, олардың ар-намысына нұқсан келтіретін, құқығына қол сұғатын жайттарға қарата айтамыз. Мұндай теріс пиғыл тіл мәдениетінің төмендеуіне әкеп соғады.

Осымен байланысты виртуалды қатынастың мынадай өзіндік ерекшелігін атап өтеміз: көрсетілген коммуниканттар типі нақты өмірдегідей шынайы болмауы мүмкін, өйткені жалған парақшалар болуы мүмкін, желіде кез келген жазбаны жоюға болады, ұнамаған желі қолданушыларын «қара тізімге» енгізуге болады, репост жасау мүмкіндігі бар, қысқасы, желіде қолданылатын стратегиялар мен тактикалар шынайы өмірдегі адамдардың әрекетіне сәйкес келмеуі де мүмкін.

Қорытынды

Әлеуметтік желілерде тіл мәдениетін сақтау, ғаламтордың өркендеуіне қарамастан, назардан тыс қалмауы керек. Бүгінгі таңда әлеуметтік желілер ғаламтор тұтынушыларының таптырмас сенімді серігіне айналды. Көптеген адамдар әртүрлі тақырыптарды қозғау үшін де, әртүрлі заттарды жарнамалау үшін де, тіпті қызықты мәселе бойынша көпшіліктің пікірін білу үшін де осы желілердің көмегіне жүгінетіні белгілі. Бүгінгі таңда ең белсенді және кең таралған әлеуметтік желілердің «Вконтакте», «Instagram», «Facebook», «Twitter», «WhatsApp» және т.б. пайдаланушылары санының артуы соның дәлелі.

Сонымен бірге әлеуметтік желі ауызша және жазбаша қатынас түрлерімен сөйлеу барысындағы сөйлеушінің қатысы мен атқаратын қызметі жағынан, дайындықсыздық немесе алдын ала дайындалғандығы бойынша, игерілу және қабылдау тәсілдері тұрғысынан, өмір сүру формалары мен нормалану дәрежесі, бейвербалдылықтың қатысуы мен қолданылу нәтижесі бойынша салыстырылды. Қазақ тілі әлеуметтік желіде белсенді қолданылатын шынайы факті ретінде өмір сүреді. Ғаламтор тілінің мәдениетінде оған кері әсер ететін факторлар оның бірқатар жанрлары, айталық, фейк, троллинг және оның түрлері саналатын флейм, флуд, оффтоф, т.т. өмір сүреді. Ғаламтор тілінің мәдениетінде үйлесімді қарым-қатынас құруда сөйлеу сыпайылығының орны ерекше. Сондай-ақ оған кері құбылыс сөйлеу агрессиясы да әлеуметтік желі тілінде жиі ұшырасады. Сөйлеу агрессиясын неғұрлым азайту ол желі қолданушыларының жауапкершілігіне, шынайылығына, ғаламтор мәдениетін терең игеруіне, құзыреттілігіне байланысты.

Қорыта келе, әлеуметтік желіде түрлі жолдармен келемеждеу сөздердің қолданысына шектеу қою, тұрмыстық-қарапайым лексикаларды пайдалануда түсінікті әдеби тілде орын алған сөздерді қолдану, мақал-мәтелдерді бұрмаламай, сол қалыпты нұсқасында ұсынуды қатаң бақылауға алу керектігін ұсынамыз. Сондай-ақ түрлі үлгіде қолданылатын варваризмдерді де (*лох, тупой, козел, т.т.*) тілдің мәдениетіне кері әсер беретінін ескере келе, сөйлеу мәдениетін арттыру мақсатында оларға да белгілі деңгейде тыйым салуды қарастыру қажет деп санаймыз. Өйткені бүгінде әлеуметтік желіде қолданыс тапқан сөздердің қолданысы жалпыхалықтың, оның ішінде, әсіресе, жастардың сөйлеу мәдениетіне кері әсерін тигізіп келеді. Сондықтан желі қолданушылардың да сөйлеу мәдениетіне ерекше мән беруіміз керек. Мұндай теріс пиғылды агрессия тілі желі қолданушыларының тіл мәдениетінің төмендеуіне көп септігін тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сыздық Р. Тіл мәдениеті және оның проблемалары. Кітапта: Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). – Астана: Елорда, 2001. – 230 б.
2. Үдербаев А. Ғаламтор және қазақ тілінің жаңа кеңістігі // Ана тілі газеті. [Электронды ресурс]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41454> (Қаралған күні 02.03.2017)
3. Сәйдірахмен Ұ. Бүгінгі қазақстандық БАҚ бұқаралық па? // EL.KZ ақпараттық-танымдық интернет порталы. [Электронды ресурс]. URL: https://el.kz/news/nauka/bugingi_kazakstandik_bak_bukaralik_pa/ (Қаралған күні 16.11.2018)
4. Байтілес Е. Желі мен желім // Егемен Қазақстан. [Электронды ресурс]. URL: <https://egemen.kz/article/39309-zheli-men-dgelim> (Қаралған күні 18.02.2015)

5. Слямбекова Қ. Қазақ тілінің интернет кеңістігіне бейімделуі – Intil // Мемлекеттік тілді дамыту институты [Электронды ресурс]. URL: https://mtdi.kz/m/til_sayasaty/id%20/164/q/2 (Қаралған күні 02.05.2017)
6. Қобыланова А. Қазақ сөз этикеті. – Алматы: ЖАК-тың баспа орталығы, 2001. – 120 б.
7. Занадворова А.В. Саморегуляция в нерегламентируемых сферах интернет-общения: речевой этикет в Живом журнале // Современный русский язык в интернете: сб. / ред. Я.Э. Ахапкина, Е.В. Рахилина. – М., 2014. – С. 93–113.
8. Кронгауз М.А. Утомленные грамотой // Новый мир. – 2008. – №5 [Электронный ресурс]. URL: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2008/5/utomlennye-gramotoj.html (Қаралған күні 16.11.2018)
9. Путилина Л.В. Нормы речевого общения в процессе интернет-коммуникации // Приоритетные направления развития науки и образования: сборник статей Международной научно-практической конференции. – Пенза, 2018. – С. 12–14.
10. Колмогорова А.В. Речевой субжанр «нигерийские письма» как одна из форм коммуникативной манипуляции // Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусств. – 2012. – №19(1). – С. 29–36.
11. Ерназарова З. Сөйлеу тілі синтаксисінің прагмалингвистикалық аспектісі: филол. ғыл. д-ры ... дисс. автореф. – Алматы, 2001. – 193 б.
12. Банников П. Қазақстандағы әлеуметтік желілердегі өшпенділік тілінің мониторингі. – Алматы: Medianet ХЖО, 2017. – 80 б.
13. Crystal D. Language and the Internet – Cambridge, 2001. – 272 s. // <https://www.cambridge.org/core/books/language-and-the-internet/25A063BB182BF1582C6876B83DDCEE7A>
14. Fairclough N.L. Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society. – Lnd, 1990. – P. 193–217.

REFERENCES

1. Syzdyk R. Til madenieti jane onyn problemalary [Language culture and its problems]. Kitapta: Tildik norma jane onyn kalyptanuy (kodifikaciiasy). – Astana: Elorda, 2001. – 230 b. [in Kazakh]
2. Uderbaev A. Galamtor jane qazaq tilinin jana kenistigi [The internet and the new space of the Kazakh language] // Ana tili gazeti. [Electronic resource]. URL: <https://anatili.kazgazeta.kz/news/41454> (Qaralghan kuni 02.03.2017) [in Kazakh]
3. Saidirahmen U. Bugini qazaqstandyq BAQ buqaralyq pa? [The impact of Information Technology on the development of traditional media] // EL.KZ aqparattyq-tanymdyq internet portaly. [Elektronic resurce]. URL: https://el.kz/news/nauka/bugini_kazakstandik_bak_bukaralik_pa/ (Qaralghan kuni 16.11.2018) [in Kazakh]
4. Baitiles E. Jeli men jelim [Network and glue] // Egemen Qazaqstan. [Electronic resource]. URL: <https://egemen.kz/article/39309-zheli-men-dgelim> [in Kazakh]
5. Sliambekova Q. Qazaq tilinin internet kenistigine bejimdeleri – Intil // Memlekettik tildi damyту институты, Almaty: [Electronic resource]. URL: https://mtdi.kz/apital/til_sayasaty/id/164/q/2 [in Kazakh]
6. Kobylanova A. Qazaq soz etiketi [Kazakh word etiquette]. – Almaty: JAK-tyн баспа орталығы, 2001. – 120 б. [in Kazakh]
7. Zanaadvorova A.V. Samoreguliaciia v nereglamentiruemyh sferah internet-obshheniia: rechevoi etiket v Jivom jurnale // Sovremennyi russkiy iazyk v internete: sb. / red. Ia.E. Ahapkina, E.V. Rahilina. – M., 2014. – S. 93–113. [in Russian]
8. Krongauz M.A. Utomlennye gramotoi // Novyi mir. – 2008. – №5 [Electronic resource]. URL: https://magazines.gorky.media/novyi_mi/2008/5/utomlennye-gramotoj.html (Qaralghan kuni 16.11.2018) [in Russian]
9. Putilina L.V. Normy rechevogo obshheniia v processe internet-kommunikacii // Prioritetnye napravleniia razvitiia nauki i obrazovaniia: sbornik statei Mejdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii. – Penza, 2018. – S. 12–14. [in Russian]
10. Kolmogorova A. V. Rechevoi subjanr «nigeriyskie pisma» kak odna iz form kommunikativnoi manipuliacii // Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta kulture i iskusstv. – 2012. – №19 (1). – S. 29–36. [in Russian]

11. Ernazarova Z. Soileu tili sintaksisinin pragmalingvistikalıq aspektisi: filol. gyl. d-ry ... diss. avtořef. [Pragmalinguistic aspect of the syntax of spoken language]. – Almaty, 2001. – 193 b. [in Kazakh]
12. Qazaqstandaǵy aleumettik jelilerdegi oshpendilik tilinin monitoringi [Monitoring the language of hatred in social networks in Kazakhstan] / Qurastyrgan P. Bannikov. – Almaty: Medianet HJO, 2017. – 80 b. [in Kazakh]
13. Crystal D. Language and the Internet – Cambridge, 2001. – 272 s. // <https://www.cambridge.org/core/books/language-and-the-internet/25A063BB182BF1582C6876B83DDCEE7A>
14. Fairclough N.L. Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis // Discourse and Society. – Lnd, 1990. – P. 193–217.

ӘОЖ 801.73; МҒТАР 811.51

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>**Д. ҚАЛИАКПАР¹, Н. ҚУАНТАЙҰЛЫ², Б. ТӨЛЕПБЕРГЕН³**¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: danara.k0506@gmail.com²филология ғылымдарының кандидаты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: kuantaiuly@mail.ru³философия ғылымдарының кандидаты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: tolepbergen74@mail.ru

АБАЙ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ СИНЕРГЕТИКА

Андатпа. Бұл мақалада мифология мен Абайдың шығармаларындағы «синергетика» ұғымының өзара байланысы қарастырылған. Ақын өлеңдеріндегі мифопоэтикалық синергетика бағыты талданып, мәні ашылған. Жалпы көркем әдебиетте, оның ішінде поэзияда да адамның бітім-болмысына қатысты қарама-қарсы ұғымдағы от пен су, жарық пен қараңғы, өмір мен өлім туралы түсініктер мәңгілік тақырыптар болып табылады. Түп тамыры ғарыштық болмыспен сәйкес келетін адам рухының тәжірибесі осындай мәселелерді өз болмысының көркемдік көкжиегінде терең меңгерген. Сипатын жан-жақты, оның ішкі иірімдерін терең талдап, молынан қарастырған. Ғарыштық субстанциялар ретінде дауылдың күшеюі, боранның соғуы, желдің ұйытқуы, бұлттың түнеруі, тұманның қоюлануы секілді табиғат құбылыстары мен көктем, жаз, қыс, күз сияқты жыл мезгілдері алынады. Адам ғұмырының қайшылықтары мен әлемдік антиномиялар қатар келеді. Өмір мен ажал, жарық пен түнек бірінің орнын бірі алмастырып жатады. Бұлар сарқылып бітпейтін, ертеден бері келе жатқан мәңгілік құбылыстар.

Табиғат құбылысындағы осындай мұңды бояулар адам жанының да мұңлы әуендерімен іштей астасып жатыр. Психологиялық параллельдер тіршіліктің де, өмірдің де философиялық мәніне айналып кеткен.

Адам өмірінің осындай мәңгілік тақырыптары көне дәуірлерден жырланып келе жатқандықтан олар қазіргі кезде ерекше бір мифопоэтикалық астарлар арқылы түсіндірілетін архаикалық сипаттарға толы архетиптік (прообраз) қабаттарды құрайды.

Кілт сөздер: Абай, мифология, синергетика, мифопоэтика, образ, архаика, парадигма.

* Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қалиакпар Д., Қуантайұлы Н., Төлепберген Б. Абай шығармашылығындағы синергетика // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 179–189. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>

*Cite us correctly:

Қалиакпар D., Quantaiuly N., Tolepbergen B. Abai shygarmashylygyndagy sinergetika [Synergetics in Abai's works] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 179–189. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.15>

D. Kaliakpar¹, N. Kuantayuly², B. Tolepbergen³

¹*PhD Doctoral Student of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: danara.k0506@gmail.com*

²*Candidate of Philological Sciences
Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: kuantaiuly@mail.ru*

³*Candidate of Philosophical Sciences,
Senior Lecturer of Al-Farabi Kazakh National University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: tolepbergen74@mail.ru*

Synergetics in Abai's works

Abstract. This article discusses the relationship of mythology and the concept of «synergetics» in the work of Abai. The direction of mythopoetic synergetics in the poet's poems is analyzed and revealed. In poetry in general, in literature, questions of fire and water, light and darkness, life and death are eternal themes associated with human nature. The experience of the human spirit, which has its roots in cosmic existence, deeply assimilated these questions in the artistic horizon of its existence. Versatility and goodness are subtly considered. Natural phenomena and seasons are taken as cosmic substances, such as wind, storm, hurricane, cloudiness, fog, summer, winter, autumn. World antinomies are accompanied by the contradictions of human life. Light and darkness, life and death alternate. Eternal phenomena occurring from time immemorial.

Such melancholy colors of nature are intertwined with the melancholy melodies of the human soul. Psychological parallels have become the philosophical essence of life.

Since such eternal themes of human life have been sung since ancient times, now they form archetypal (prototype) layers, full of archaic features, which are explained by a special mythopoetic background.

Keywords: Abay, mythology, olsynergetics, mythopoetics, image, archaic, paradigm.

Д. Калиакпар¹, Н. Куантайулы², Б. Толепберген³

¹*PhD докторант Казахского национального университета имени ал-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: danara.k0506@gmail.com*

²*кандидат филологических наук
Казахский национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: kuantaiuly@mail.ru*

³*кандидат философских наук, старший преподаватель
Казахского национального университета имени аль-Фараби
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: tolepbergen74@mail.ru*

Синергетика в произведениях Абая

Аннотация. В данной статье рассматривается взаимосвязь мифологии и понятия «синергетика» в творчестве Абая. Анализируется и раскрывается направление мифопоэтической синергетики в стихотворениях поэта. В поэзии вообще, в литературе вопросы огня и воды, света и тьмы, жизни и смерти – вечные темы, связанные с человеческой природой. Опыт человеческого духа, уходящий своими корнями в космическое бытие, глубоко усвоил эти вопросы в художественном горизонте своего бытия. Тонко рассматривал его универсальность и доброту. В качестве космических субстанций принимаются природные явления и времена года, такие как ветер, буря, ураган, облачность, туман, лето, зима, осень. Мировые антиномии сопровождаются противоречиями человеческой жизни. Свет и тьма, жизнь и смерть чередуются. Вечные явления, происходящие с незапамятных времен.

Такие меланхолические краски природы переплетаются с меланхолическими мелодиями человеческой души. Психологические параллели стали философской сущностью жизни.

Поскольку подобные вечные темы человеческой жизни воспевались с древнейших времен, то теперь они образуют архетипические (прототипные) пласты, полные архаических черт, которые объясняются особым мифопоэтическим фоном.

Ключевые слова: Абай, мифология, синергетика, мифопоэтика, образ, архаика, парадигма.

Кіріспе

Мифопоэтика мифтің, мифологиялық образдар мен мотивтердің көркем игерілуі мен өзгеріске түсуінің амал-тәсілдерін зерттеумен қатар мәтін бойындағы архаика-мифологиялық элементтердің енгізілімінің түрлі принциптерін әрі олардың түрлі дәуірдегі сөз зергелері шығармашылығындағы қолданыстарын қарастырады. Бұл арада «өздік миф» пен «әдеби мифтің» ара-жігін айырып алған жөн. Біз Абай шығармаларындағы «фольклорлық миф» қатпарынан бастау алған «әдеби мифтің» архаика сілемдерін оның туындылары бойындағы мифологиялық образдарға ден қойғанда ғана танып біле аламыз. Өйткені, әдеби мифтік элементтер – біртұтас алаш мәдени кеңістігіндегі тұрақтанған дәстүрлі форма.

Қазір постбейклассикалық (постнеклассический) ғылымының феномені синергетика біртұтас алаш мәдени кеңістігіндегі тұрақты формадағы дәстүрлі мифтік ұғым-түсінікті әдебиеттану ғылымымен байланыстыра қарастыруды енді-енді қолға ала бастады. Әдеби шығармалардағы мифопоэтиканы синергетикаға жүгінбей қарастыру бір кездегі ғылыми мұрамыз саналатын кеңестік дәуірдің таптаурынды зерделеулердің аясында қалып қоюға соқтырады. Неміс ғалымы, физика теоретигі Герман Хакен латын түбірлі «гр. *sinergia* – син – «бірге» және эргос – «әрекет ету» терминін 1969 жылы енгізгеннен бері «синергетика» ғылыми мәртебесі төңірегінде заманалық ғылыми әлемде бір ізге түскен ортақ пікір жоқ [1].

Синергетика қазақ заманалық мәдениетін қарастырудағы ең жетекші ғылыми бағыт болып табылады. Бұл бағыттың дамуына Г. Хакен, А. Баблюяц, Г. Николис, С. Вейнберг, И. Пригожин, Р. Грэхем, П. Гленсдорф, К. Джордж, Р. Дефэй, М. Курбейдж, Дж. Каглиоти, Л. Лугиато, С.П. Курдюмов, Б.Х. Майнхардт, К. Майнцер, К. Николис, Мизра, Дж.С. Николис, М. Стадлер, Л. Розенфельд, Дж.М.Т. Томпсон, Ф. Хенин, Дж.В. Хант және басқа әлем ғалымдары зор үлес қосты. Мәтін бойындағы мифпен өрілген жаратылыстанушылық ой ұшқындары тізбегінен тұратын синергетикалық әлемтануды парадигмалық үлгілеу негізінде жаңа ғылыми төңкеріс өмірге келді.

Осы орайда «Әлемге тәртіп пен тәртіпсіздіктің қос қаупі өз қатерін төндіруден арылған жоқ» деген 1919 жылы француз ойшылы әм ақыны П. Валери айтқан жарқын ой әлі күнге өз өзектілігін жойған жоқ [2, 111-б.].

Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында жалпы әдіснама, логикалық-эксперименталды әдіс қолданылып, тіл білімі зерттеулерінің синхрониялық-диахрониялық ұстанымдары пайдаланылды. Логикалық-эксперименталды әдіс арқылы Абай өлеңдеріне анализ, синтез және салыстыру жасалды.

Талдау мен нәтижелер

Абай өлеңдері мазмұндық жақтан және қабылдау эстетикасы тұрғысынан әлі күнге дейін толыққанды жүйелене қойған жоқ. Оның үстіне Абайдың философиялық толық адам түсінігі мен оның нағыз ақындық өресінің ара-жігін күні бүгінге дейін ажырата алмай келе жатқан кемістігіміз тағы бар.

«Күн жоқта кісімсінер жұлдыз бен Ай» деп басталатын 5 шумақ өлеңнің 3–4 шумағының қисынды жүлгесі жаз көрінісіне келіңкірегенімен, жазғытұрымғы бейнеден алыс жатыр. Онда жазғытұрымғы көріністен көрі галактикалық құбылыстарды сөз ету үстем орында тұр. Сондықтан мен оны Абайдың «Жазғытұрым» атты өлеңінің қалқасында қалып қойған ғажайып бір жеке дара өлең деп санаймын», - деген Бекқожа Жылқыбекұлының «Жазғытұрым» өлеңінің қалқасында тағы бір өлең» атты зерттеу мақаласы ғылыми ортаға ой салды [3]. Автор ойымен біз де келісеміз. Өйткені, өлең құрылысындағы мифопоэтикалық синергетика екі түрлі қабылданады. Абайдың осы өлеңін екі бөлікке бөліп қарастырған Бекқожа Жылқыбекұлы әлдебір себеппен кезінде құрастырушылар тарапынан біріктірілген екі жеке өлең екенін орынды аңғарған.

Дәл қазір пәнаралық білім деп ұғынылатын синергетика ілімі қазақ филологтары тарапынан түрлі қырынан қарастырылып жүр. Өсіресе әдеби процесте ерекше із қалдырған классикалық әдебиеттің өкілдерінің туындыларының бітім-болмысын ұғынуда мәтін кеңістігіндегі прадиγμα мен білімдер жиынтығының ұйымдасуындағы хаос пен тәртіптің ілік ғылыми, бейғылыми, метафизикалық, т.б. негіздерін табуда синергетикаға жүгінетініміз өтірік емес. Мысалы, қазақ ислам ағартушылығының бес шамшырағы саналатын: әл-Фараби, Ясауи, Абай, Шәкәрім және Мәшһүр-Жүсіптердің шығармашылығындағы миф поэтикасының синергетикасы енді-енді қолға алына бастаған жаңа ғылыми үрдіс.

Біз Абай шығармашылығының миф поэтикасының синергетикасын зерделеген шақта мәтін бойындағы бүткіл мәдени-рухани өзара байланыстылықты танылатын объектілердің ашық және бейжелілі (нелинейный) жүйесі деп танимыз. Абай мифопоэтикасының жалпы заңдылықтары мен принциптерін ұғынуда бұрынғыдай бір ғана филологиялық ұстанымдардың жетегінде кетпей, керісінше, гуманитарлық және жаратылыстану ғылымдарының негіздеріне сүйенген аралас ғылыми бағыт-бағдарды ұстанамыз.

Мысалы, Бекқожа Жылқыбекұлы жеке өлең деп санайтын:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты,

Құмары екеуінің сондай күшті.

Түн қырындап жүргенде көп қожандап,

Күйеу келді, ай, жұлдыз к... қысты.

Ай, жұлдызға жылы жел хабар беріп,

Жан-жануар қуанар тойға елеріп.

Азалы ақ көрпесін сілке тастап,

Жер күлімдер, өзіне шырай беріп.

Күн – күйеуін жер көкsep ала қыстай,

Біреуіне біреуі қосылыспай,

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң

Жер толықсып, түрленер тоты құстай.

Адам тіктеп көре алмас күннің көзін,

Сүйіп, жылып тұрады жан лебізін.

Қызыл арай сары алтын шатырына,

Күннің кешке кіргенін көрді көзім», [4, 119-б.], - деген өлең жолдарындағы ғарыштық ұғымдағы «Күн», «Ай», «Жұлдыз» және ғаламдық ұғымдағы «Жер» қолданыстарын осы тұрғыдан алып қарастырайық.

Герман Хакен синергетиканың 10 мәнін ашып көрсетеді. «Мен синергетиканың мәнін ашатын ең негізгі ережелерін екшей таңдап алдым.

1. Зерттелетін жүйе бір-бірімен өзара тығыз байланыста болатын бірнеше немесе көптеген біртектес не болмаса әртектес бөліктерден тұрады дейді [5, 55-б.]. Бізге керегі осының тек біріншісі ғана.

Таңдап алған ғарыштық ұғымдағы «Күн» «Ай», «Жұлдыз» және ғаламдық ұғымдағы «Жер» мифопоэтикалық түсініктеріне қатысты зерделеу жасағанда А. Щербаковтың:

«Синергетиканың мәліметтері негізінде құбылыстар арасындағы байланыс өзара байланысты жаңа қырынан ұғындырып, бірінші орынға оның ақпараттық-коммуникативтік қырын шығарады...», - деген пікірімен келісеміз [6, 102–103-бб.]. Қазақ ұғымындағы дейдей түркіден, шумерлерден тамыр тартқан әлемді мифопоэтикалық ұғынудағы «күн мен жерді» «күйеу мен қалыңдық» ретінде кейіптендіру исламдық мифологиямен астасу арқылы санамызға қонақтайды.

Абайдың мифопоэтикасы реалистік мистика арқылы ұғындырылады. Өліні тірілтіп, шығармашылық хаостан абсурд тудыру барысында: мәтін – «қуыршақ», ал, автор – «қуыршақ егесіне» айналады деген ұстаным синергетикаға тән. Бұл жайында сөз етер болсақ, өз бабаларының санасында таңбалаған мифтік түсініктеріне бірде саналы, бірде санасыздықпен жүгінетін сөз зергері белгілі бір жағдайда өз жансыз қуыршақтарын әлдебір мифтік жіпті тарту арқылы өз ырқына бағындырады. Бұны мойындауымызға да болады, мойындамауымызға да болады. Тек айқын дүние – автор мен оқырманның өзінше ұғынатын «мәтін кеңістігіндегі» мифопоэтиканың өмір сүру құқығының барлығы.

Орыс зерттеушісі К.П. Петров осы жайында классикалық әдебиеттің «бейклассикалық» табиғатын ұғыну үшін белгілі бір ұлттың ерек өркениеті өмірге әкелген Құдайға сеніп, мәжусилік кезеңдегі ұғым-түсінікке жаңаша рең беруді былайша сөз етеді: «Қуыршақты немесе жіпті көру үшін басыңды жоғары көтеріп, оған жақындап баруға тиіссің. Рухани жанарың қарапайым ілім-білімде тек жанды бөлшектерді аңғару үшін, олардың оркестрінің не ойнап жатқанын есту үшін, концертмейстерлер мен дирижерлердің жан-дүниесіне үңілу үшін сенің өздік ақыл-парасатың мистикалық ілімдермен және қабілеттермен толығыуы қажет. Жаратқанға деген ізгі махаббаттан туындаған материалдық игілікті көзге ілмейтін ұлы әрі адал мистикаға сенушілік жоғары білімге қол жеткізеді.

Көңіл қоймаушылық қағидасы – ғылымды және дінді әм мистикалық ілімді бір-бірінен ажырата көлегейлейтін перде іспеттес. Оларсыз жасалған кейбір ғылыми пайымдаулар түкке тұрғысыз болып табылады да, хаос өз тәртібін орнатып, өмір өз арнасымен ары қарай жылжитындығы тасада қалады... Дәл осындай абсурдқа қарсы оған қарама-қайшы қағида қарсы тұрады. Оны басқару қағидасы деп айтуға болады. Ол ешқашан өзін дәлелдеп «ақ тер, көк тер» болуды қажет етпейтін Қоғамдық Қауіпсіздіктің Концепциясы болып танылады.

Басқару қағидасы өмір түзімдегі барша әрекеттерді өз құшағына сыйдырады» [7].

Жұрт таныған классиктердің туындыларының мәтін кеңістігінде синергетикалық мистикалық түп негіз жоқ деп айту ағаттық. Оның арғы түбінде әлем келбетін түсінудің көне ғылым-ілімі бұғып жатқандықтан ғылымды – діннен, ал, сананы – мистикадан бөліп қарастыруға мүлде болмайды.

Осыған қатысты: «Ньютонның алхимиялық еңбектерін жинастыруда еселі еңбек еткен Лорд Кейнстың төмендегідей сөзі бар: «Ньютон парасат ғасырының алғашқы өкілі болған жоқ. Ол біздің интеллектуалды байлығымызды осыдан он мың жыл бұрын түзіп кеткен бабылдың әрі шумерлердің ұлы идеяларының соңғы иегері ретінде мәдени және рухани әлемге солардың көзімен қарай білді» [8].

Біз алаштың интеллектуалды байлығын әлемге бабаларымыз түзіп кеткен мәдени һәм рухани әлемді араға сан мыңдаған ғасырлар салып таныта алған Абайдың мифопоэтикасына қатысты тап осыны айта аламыз. Философия ғылымдарының кандидаты Е.В. Рыльцев тап осы жайында сөз етеді [9].

Синергетикасыз мәтін әлемін зерделейтін ресми гуманитарлық ғылым назар аудармау принципі, негізінде көне принципті, оның ішінде бағзы мифтік ұғымдарды жүрдім-бардым сөз еткен шақта көп нәрсе назардан тыс қалады. Сол себепті Абайдың мифопоэтикасын бір ғана әдебиеттанудың қазығына байлап қоюға болмайды. Оны жыланның ескі терісінен арылғаны сияқты, әдебиеттануды жартылыстану ғылымымен байланыстағы жаңаша зерделеулермен алмастырған орынды.

Жалпы, Абай сияқты алып тұлғалардың мәтін әлеміндегі шашырай қолданылған мифопоэтикалық ұғым-түсініктерін жеке-жеке қарастыруды доғарып, керісінше, олардың барлығын бір арнаға тоғыстырып, біріктіру принципі негізінде ғылыми теорияларды, философиялық және діни ілімдерді, рационалды әм мистикалық танымдарды бірлікте алып қарастыруға қол жеткізуге тиіспіз.

Абайдың «Жүректе қайрат болмаса» деген өлеңінде мынандай жолдар бар:

«Жүректе қайрат болмаса,
Ұйықтаған ойды кім түртпек?
Ақылға сәуле қонбаса,
Хайуанша жүріп күнелтпек» [4, 111-б.].

Осы шумақтағы «Ақылға сәуле қонбаса» деген жолды талдап көрелік. Шынында да адамның жүрегінде өршіл рухы, қайсар қайраты болмаса, оның ұйқылы-ояу жүретіні белгілі. Ал енді «ақылға сәуле қонуы» үшін не істеу керек? Данышпан Абайдың өзі айтқандай, жай сөзді ұқпайтындар ғылымды да ұғып-үйрене алмайды.

Сәуле – жарық, сәуле – нұр.

Мағынасы – кең, семантикасы – терең. Жарық – тәрбие, көргендік, оқу, білім, тағылым, күн, дін – бәрі осы бір семантикалық өрісте жатады да, бірін-бірі толықтырады, бүтіндейді, әдіптейді, сөйтіп ортақ салтанатты Сәулеге қызмет етеді.

Иә, адамды Алла тағала бірдей етіп жаратты, бірдей етіп сана берді. Ал, Санаға саңлау түсіретін сәуле! Ол сәулені қондыратын адамның өзі. Тәрбиені алу-беру, көру, көргенді түю, оқу, білім алу, оқып білгеннен, көрген-естігеннен тағылым алу, дінді тану, табу, Алланы сүю – адам баласының өзінің істейтін қызметі, таным жолы. Ал, Сәуле – нұрдың жолы өзгешелеу! Нұр – араб тіліндегі: *نور* – жарық сәуле деген ұғымды білдіреді – 1) күн нұры; 2) Құдайдың шапағатының, сипатының, ақиқатының, ілімінің көрінісі деген мағыналарда жұмсалады. Құран Кәрімдегі өзіміз жақсы білетін «Нұр» сүресінде: «Аллаһ көктер мен жердің нұры...», - деген аят бар. Яғни, Нұр – Алланың шексіз мейірім-шапағаты. Нұрдың бастамасының өзі Алланы барынша дәріптеп, оның көркем есімдерін еске алу адамның жан дүниесінің, өмір сүру кеңістігінің, мекені мен мезгілінің нұрлануының басты шарты дейміз. Қазақтың белгілі философ-ақыны Шаһкәрім Құдайбердіұлының өлеңдерінде «Нұр-сәуле» ұғымы кеңінен қолданылған. Парасатты ой иесі Ш. Құдайбердіұлының кез келген жыр жолдары адам баласын тазалыққа, адалдыққа шақырады. «Жазған хаттың сырымен, Жарқыраған нұрымен, Тазарып жүрек кірінен, Қайғыдан басым болды азат»; «Нұрға байсың нұрыңнан зекет парыз, Мен кедеймін нұр сұрап қылдым арыз»; «Мен жомартпын жар нұрына»; «Нұрыңнан жарық жүрегім, Ғайыптан хабар білемін», т.б. көптеген өлең шумақтарында жүректі тазартып, нұрландыратын Алла Тағаланың мейірім-шапағаты екенін айтады [10].

Сәуле... ғылым тілінде «белгілі бір жарық денеден бөлінетін жарықтың жіңішке жолағы болса, жарық – қоршаған ортаны көрсететін, яғни көзге көрінетін сәулелі энергия». Ал, жарық дүние – ғалам, жер, тіршілік және адам екені аян. Зере анамыздың немересі Ибраһимді «жарығым» деп те еркелеткенін білеміз. Демек, жарық – сәбидей пәк тазалықтың, қалтарысы жоқ жақсылықтың, боямасыз өмірдің және әлбетте, шуағы мол білім мен мейірімнің қайнары. Жүзі жылы, ашық-жарқын, ақ жол жарықтың, жарық жанның, жанашыр жүректің айналасына деген шапағаты.

Абай сәулесі де «көзімізді ғана емес, көкірегімізді де ашатын», дүбірлі дүниеде дұрыс бағдар сілтейтін темірқазық: «Білімдіден шыққан сөз / Талаптыға болсын кез. Нұрын, сырын көруге / Көкірегінде болсын көз... Сәулең болса кеудеңде, / Мына сөзге көңіл бөл... Жүректің көзі ашылса, / Хақтықтың түсер сәулесі» [11, 86–126-бб.]. Сәулелі жыр «іштегі кірді қашырып», адам кеудесін «хикметке» кенелтеді: «Кемді күн қызық дәурен тату өткіз, / Жетпесе, біріндікін бірін жеткіз!.. / Бірінді бірін ғиззат, құрмет етіс, / Тұрғандай бейне қорқып, жаның шошып».

Поэзия пайғамбарына, оның қараңғылық көгінен төгілген сәулесіне алаш арыстары Әлихан, Ахмет, Мағжан, Міржақып пен Сұлтанмахмұттан бастап, ілгерінді-кейінді барша қазақ ақындары табынды. «Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін, / Ермек үшін, немесе өлмеу үшін... / Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» / Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін» [12, 145-б.]. Ал, бар өмірін абайтануға арнаған ғұлама Әуезов осы іргелі ілімнің негізін қалап, оның арқатірегіне айналды. Ендеше, бүгінгі әңгімеміз ұлы Абай мұрасының «ұйықтап жатқан жүректі оятар» жасампаз жарығы хақында. Біз оны «Абай сәулесі», - деп атадық [13].

Абайдың айрықша жырлаған тақырыптарының бірі табиғат болды. Табиғатты жанындай сүйген Абай ақынның жыр шумағын оқығанда қоршаған ортаның әсем көрінісі көз алдына көлбеңдей қалады. Мектеп қабырғасында жаттап өскен баланың «Желсіз түнде жарық ай», «Күз», «Қыс», «Жаз» деген өлеңдерді есейсе де есінен шығармай, әр шумағын жатқа соғатыны анық. Жаратылыстың жайдары жазын, түсі суық қараша күзін, не болмаса сақылдаған сары аязы мен қарлы боранын өзің көріп тұрғандай боласың.

«Желсіз түнде жарық ай» деген өлеңіндегі әдемі көрініс ешкімді де бей-жай қалдырмайды:

«Желсіз түнде жарық ай
Сәулесі суда дірілдеп,
Ауылдың жаны терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп.
Қалың ағаш жапырағы,
Сыбырласып өзді-өзі.
Көрінбей жердің топырағы

Құлпырған жасыл жер жүзі» [4, 108-б.], - деген жолдарды тебіренбей оқу мүмкін емес. Тұнып тұрған сурет. Ғажап сурет. Әдемі көрініс. Жадыраған жаздың тұп-тұнық әсем түні. Тымық түн. Тылсым түн. Өзен жағасында тұрған жанның ашық аспандағы жарық айдың суға түскен сәулесін тамашалап тұрғанын елестеткендейсің. Ауыл сыртындағы көрініс сөзсіз көз алдына келеді. Бейнебір суретшінің қолынан жаңа шыққан туындыны көріп тұрғандайсың. Көркемдік шеберлік деп осыны айтсақ керек.

Ақын жайнаған жаздың әдемі көркін осылай суреттесе, сол сұлу сурет өзгеріп, жасыл жапырақ солғын тартып, сарғайып, түсі қашқан қоңыр күздің суық кескінін:

«Сұр бұлт түсі суық қаптайды аспан,
Күз болса, дымқыл тұман жерді басқан.
Білмеймін, тойғаны ма, тоңғаны ма?
Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.
Жасыл шөп, бәйшешек жоқ бұрынғыдай,
Жастар күлмес, жүгірмес бала шулай.
Қайыршы шал-кемпірдей түсі кетіп,

Жапырағынан айрылған ағаш, қурай» [4, 74-б.], - деп, күздің келуімен бірге жапырағынан айырылған ағаштардың сыйдиган, сұрықсыз сыйқын көз алдына келтіреді. Кешегі мамыражай жазда мез-мейрам болып жүрген жастардың, асыр салып ойнаған балалардың көрінбейтіндігін тілге тиек етеді. Көңілсіз күздің бейнесін осылайша суреттеген ақынның шеберлігіне тәнті боласың.

Абай қаһарлы қыстың кескін-келбетін де асқан шеберлікпен суреттей білген. Ақынның үілдеген үскірік аязды, бұрқыраған боранды рақымсыз, қатал адамға ұқсатқаны да керемет. Қыстың мал үшін де жайсыз соғып, қауқарсыз соқыр, мылқау күшке айналғандығын көркем сөзбен жеткізеді санаға.

«Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,

Басқан жері сықырлап келіп қалды.

Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды» [4, 46-б.].

Абай тұтас жылдың төрт мезгілін де осылайша керемет суреттеп бере отырып, тылсым табиғаттың қыр-сырын шынайы бейнелейді. Өлеңді оқып отырған оқырман бейнебір сол табиғаттың аясында қыста тоңып, жазда жадырап, күзде көңілсізденіп, көктемде қайта көңілденетіндей күй кешетіні анық. Демек, «Қылышын сүйреткен қаһарлы қыс» та, «Масатыдай құлпырған жаз» да көз алдыға өз кескінімен ғана көрініс табады. Жылдың төрт маусымы да Табиғат-Ананың шынайы суретімен адамның назарын өзіне аударады. Табиғат лирикасының тамаша суреткері А. Құнанбайұлының ешкім таласа алмайтын парасаттылығы да осында жатқан шығар, сірә?!

Ақынның табиғат лирикасы сол маусымның суретін әдемі бейнелеумен ғана шектелмейді. Бұл табиғат тылсымымен онда өмір сүріп жатқан адам өмірімен де тығыз байланыстыра білуімен ерекшеленеді.

«Күз» деген өлеңінің де шумақтарын еске түсірейік.

«Кемпір, шал құржаң қағып, бала бүрсен,

Көңілсіз қара суық қырда жүрсен» [4, 32 б], - дейді. Жайнаған жаздан кейін оның тамаша суреті де біртіндеп сұрықсыз күйге ауысады. Арқа-жарқа отырған жұртшылыққа қылышын сүйретіп қыс келе жатқанынан хабар беретін күздің азынаған желі, сұрықсыз кейпі көңіл-күйді де аздап түсіре бастайтындай. Күзгі кедей ауылының көңілсіз сүрені көз алдыға елестей отырып, бойынды бейнебір ызғырық жел тоңазыта түсетіндей. Бүрсен қаққан бала желең жүргендей көз алдыға келеді.

Әрине, қазақтың аса бай халық ауыз әдебиетінде табиғатты оқиғамен байланыстыра суреттеу бұрыннан-ақ қалыптасқан. Ал енді табиғаттың өзін жеке тақырып етіп алуды қазақ әдебиетіне алғашқы болып Алтынсарин мен Абай алып келген десек, қателеспейміз. Батыстың классик ақындары шығармаларымен етене таныса білген де осы екі суреткер. Шығыстың шайырлары мен Батыстың үздік классиктері туындыларын оқып, содан үлгі ала бастаған да осы Абай ақын.

Абайдың сұлу суретке аса бай «Қыс» атты өлеңін оқып отырып, оны адам бейнесімен салыстыра жеткізуі көркемдік шеберліктің нағыз өзі дерсің.

«Ақ киімді, денелі, ақсақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жаңды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,
Басқан жері сықырлап, келіп қалды.
Дем алысы – үскірік, аяз бен қар,
Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды.
Ұшпадай бөркін киген оқшырайтып,
Аязбенен қызарып ажарланды» [4, 46-б.].

Қысты дәл осылай суреттеу бұрын-соңды болмаған еді. Абай ақын оны қазақтың ұғымына сәйкестендіріп «кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды» деген секілді байырғы сөздер арқылы образдар жасады. Қысты ақ сақалды шал ретінде суреттеу бұрынғы қазақ әдебиетінде кездеспеген еді. «Қыс» өлеңі арқылы Абай қырдағы елге қыстың қандай әсері болғандығын жеткізеді. Төрт түлігімен күнелткен малшы үшін, жалпы шаруа үшін осы бір ең қолайсыз кез – қыстың оларды қаншалықты әбiгерге салатынын жеткізеді. «Қыс» өлеңінің шумақтарының әрбір қатары аязды қыстың суық лебін бетке ұрғандай әсер қалдырады. Табиғат тақырыбындағы барлық өлеңі де ақынның тамаша суретші екендігін дәлелдей түседі.

Абайдың:

«Күн – күйеу, жер – қалыңдық сағынышты, Құмары екеуінің сондай күшті», - деген жыр жолдары күннің күйеуге қырындап, жердің қалыңдық ретінде берілуі қазақтың тұрмыс-тіршілігінің табиғат көріністерімен тұстас екенін байқатады [14, 119-б.].

Көптеген елдердегі ежелгі мифтік наным-түсінігінше күннің жерге құштарлығын, сүйіспеншілігін баяндайтын аңызбен ұштасып жатқаны көрінеді.

«Күн – күйеуін жер көкsep ала қыстай,

Біреуіне біреуі қосылыспай,

Көңілі күн лебіне тойғаннан соң,

Жер толықсып, түрленер тоты құстай», - деген шумақтарда да Абай жер-қалыңдық пен күн-күйеудің мифологиялық образын жасады.

Күн, күндізгі аспан күннің көзінсіз – жарық пен жылудың көзінсіз мүмкін емес. Ежелгі әлем халықтарының көпшілігінде – египеттіктерде, инктерде, жапондықтарда күнге табыну – олардың ең жоғарғы құдыреттерінің бірі болды. Күнге славяндықтар да табынған. Мифологияда күнделікті күннің шығуы мен батуы күн құдайларының аспан арқылы саяхат жасауы мен күннің оның жауларымен түнгі шайқасы, оны жұтып қоюға тырысқаны ретінде түсіндіріледі. Күн құдайы ретінде көбінесе сиыр мен бұқа алынды.

Библиялық мифологияда күндізгі сәуле қараңғылықтан жарықты ажырату үшін және әлемге жарықпен қызмет ету үшін өмірге келген, тек құдайдың күн жүзінің әлсіз жарқылы ретінде қарастырылады, сондықтан шынайы күн Иисус Христос пен оның сөзі болып табылады.

Күннің басты мағынасынан бөлек, яғни күн – жылулық, жердегі жарық пен өмір көзінен басқа, күн образы адамның мәңгі әдемілікке, шындыққа, кемелдікке ұмтылысымен байланысты ассоциацияланады. Мысалы, А.С. Пушкин, И.А. Бунин және А. Белыйдың өлеңдеріндегі күн образы әртүрлі берілген. А.С. Пушкиннің «Зимнее утро» өлеңінде:

Мороз и солнце; день чудесный!

Еще ты дремлешь, друг прелестный –

Пора, красавица, проснись:

Открой сомкнуты негой взоры

Навстречу северной Авроры,

Звездою севера явись!

Бұл жерде ақын күнді сұлу қызға теңеп тұр [15].

Қорытынды

Өлең тілінде, жалпы көркем сөзде суреткер белгілі бір заттың немесе құбылыстың, іс-қимылдың бір белгісін таңдап алып, оны өзге сөздермен тұспалдап беру арқылы мифологиялық бейне жасайды. Мысалы, «Күйлі, күйсіз бәйгеге Қажыды көңілім көп шауып» деген өлең жолдарында «көңілдің бәйгеге шабуы» деген мүлде ерекше образ, ал сол көңілдің бәйгеге бірде күйлі, бірде күйсіз түсуі – тағы да астарлап айтқан бейнелі құбылыс. Абай – қазақ қоғамы, оның болмысы, келешегі туралы жан-тәнімен толғанған қайталанбас тұлға ретінде қазақ әдебиетінің тарихынан, тіл ерекшелігі мен сөз саптауы тұрғысынан әдеби тілінің қалыптасу тарихынан маңызды орын алған елінің маңдайына біткен жарық жұлдызы еді. Абай шығармаларындағы мифтік образдар мен сарындар арқылы тарихи дәуірдің ұлттық-рухани дамуындағы басты ерекшеліктерді ашып көрсетуге болады.

Бұндай біріктірілген кез келген іргелі ғылыми теориялар әрі кем-кетік, әрі қарама-қайшылықты болып келеді. Абайдың мифопоэтикалық әлеміндегі біртұтас білім өзара құрамдас бөліктілікке ие болғандықтан шындыққа бір табан жақын келіп, әрі ғылым – діннен, әрі дін – ғылымнан ірге ажыратпайды. Міне, осындай хакім Абайдың мифопоэтикасындағы бәрін тұтастыра қарастыру мистикалық аян беруден, философиялық

әм ғылыми принциптерден, ұғымдардан, ой қорытулардан, эксперименталдық зерделеулердің қым-қиғаш тізбегінен тұрады.

Абай біз талдаған өлеңі арқылы Адамзат пен Аллаға қызмет етудің біртұтас білімін қайыра жаңғыртып отыр. Сондықтан әдебиеттанушы мифология қазақ классикалық әдебиетінің жеке тұлғаларын зерттеген шақта әрі рационалды, әрі мистикалық философияны бірлікте алып қарастыруы керек. Өйткені, мифопоэтика синергетикасының философиялық негізі оның мистикалық құрамдас бөлігінсіз еш ашылмайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Хакен Г. Синергетика / пер. с англ. В.И. Емельянова, под ред. Ю.Л. Климонтовича. – М.: Мир, 1980. – 404 с.
2. Валери П. Об искусстве. – М.: Искусство, 1976. – 623 с.
3. Жылқыбекұлы Б. «Жазғытұрым» өлеңінің қалқасында тағы бір өлең // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22040> (Қаралған күні 23.08.2019)
4. Абай: өлеңдер, поэмалар, аудармалар мен қара сөздер. – Алматы: Жібек жолы, 2005. – 488 б.
5. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Германом Хакеном // Вопросы философии. – 2000. – №3. – С. 53–61.
6. Щербаков А.С. Самоорганизация материи в неживой природе. Философские аспекты синергетики. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 103 с.
7. Петров К.П. Тайны управления человечеством. Т. I. – М.: Академия управления, 2009. – 275 с.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.
9. Рыльцев Е.В. Философские основы синергетики // Материалы VII Всероссийской научно-практической конференции «Новый взгляд на человека: вызовы времени». – Нижний Тагил: НТГСПА, 2014. – С. 34–39.
10. Салқынбай А.Б. Абай сөзінің лингвопоэтикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 238 б.
11. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. 1-том. – Алматы: Жазушы, 2016. – 126 б.
12. Мақатаев М. Шығармаларының төрт томдық жинағы. – Алматы: Жалын, 2001. – 320 б.
13. Жүнісбеков Б. Абай сәулесі // Әдебиет порталы. [Электронды ресурс]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bolat-zunisbekov-abai-saulesi__22042 (Қаралған күні 23.08.2019)
14. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Жазушы, 1985. – 468 б.
15. Сүйіншәлиев Х. Абай және орыстың классикалық әдебиеті. – Алматы, 1954. – 52 б.

REFERENCES

1. Haken G. Synergetika [Synergetics] / per. s angl. V.I. Emelianova, pod red. Ju.L. Klimontovicha. – M.: Mir, 1980. – 404 s. [in Russian]
2. Valeri P. Ob iskusstve [About art]. – M.: Iskusstvo, 1976. – 623 s. [in Russian]
3. Jylqybekuly B. «Jazgyturyum» oleninin qalqasynda tagy bir olen» [Another poem after the poem «Zhazgyturyum»] // Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: <https://adebiportal.kz/kz/news/view/22040> (Qaralghan kuni 23.08.2019) [in Kazakh]
4. Abai: olender, poemalar, audarmalar men qara sozder [Abai: poems, poetries, translations and words of edification]. – Almaty: Jibek joly, 2005. – 488 b. [in Kazakh]
5. Sinergetike 30 let. Interviu s professorom Germanom Hakenom [Synergetics is 30 years old. Interview with Professor Herman Haken] // Voprosy filosofii. – 2000. – №3. – S. 53–61. [in Russian]
6. Sherbakov A.S. Samoorganizaciia materii v nezhivoi prirode. Filosofskie aspekty sinergetiki [Self-organization of matter in inanimate nature. Philosophical aspects of synergetics]. – M.: Izd-vo MGU, 1990. – 103 s. [in Russian]
7. Petrov K.P. Tainy upravleniia chelovechestvom [Secrets of the management of humanity]. T. I. – M.: Akademiia upravleniia, 2009. – 275 s. [in Russian]
8. Prigojin I., Stengers I. Poriadok iz haosa [Order out of Chaos]. – M.: Progress, 1986. – 432 s. [in Russian]

9. Rylcev E.V. Filosofskie osnovy sinergetiki [Philosophical foundations of synergetics] // Materialy VII Vserossiskoi nauchno-prakticheskoi konferencii «Novyi vzgliad na cheloveka: vyzovy vremeni». – Nijniy Tagil: NTGSPA, 2014. – S. 34–39. [in Russian]
10. Salqynbai A.B. Abai sozinin lingvopoetikasy [Linguopoetics of the word Abay]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 238 b. [in Kazakh]
11. Abai shygarmalarynyn eki tomdyq tolyq jinagy. 1-tom [A complete two-volume collection of Abai's works. Volume 1]. – Almaty: Jazushy, 2016. – 126 b. [in Kazakh]
12. Maqataev M. Shygarmalarynyn tort tomdyq jinagy [A four-volume collection of his works]. – Almaty: Jalyn, 2001. – 320 b. [in Kazakh]
13. Junisbekov B. Abai saulesi [Abai ray] // Adebiet portaly. [Electronic resource]. URL: https://adebiportal.kz/kz/news/view/bolat-zunisbekov-abai-saulesi__22042 (Қаралған кәні 23.08.2019) [in Kazakh]
14. Qazaqtyn miftik angimeleri [Kazakh mythical stories]. – Almaty: Jazushy, 1985. – 468 b. [in Kazakh]
15. Suiinshaliev H. Abai jane orystyn klassikalyq adebieti [Abai and Russian classical literature]. – Almaty, 1954. – 52 b. [in Kazakh]

А.Р. ЕРШАЕВА¹✉, А.Б. ШАЛДАРБЕКОВА²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: assyl_1993@mail.ru

²PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ajars@mail.ru

«ҚОРҚЫТ АТА» ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІНДЕГІ *qil'ic* «ҚЫЛЫШ» ЛЕКСЕМАСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ТІЛІМЕН САБАҚТАСТЫҒЫ

Андатпа. Мақалада орта ғасырлардағы түркілердің ерекше тарихи ескерткіштерінің бірі – «Қорқыт Ата кітабындағы» тілдік фактілердің қазақ тілімен сабақтастығы қарастырылады. «Қорқыт Ата кітабы» – VII–XIII ғасырларда Сыр бойын жайлаған оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, ауыздан-ауызға көшіп, түрік тектес халықтардың бәріне түгел жайылған жазба ескерткіш. Оның тілі негізінен XIII–XIV ғасырдың тілдік ерекшеліктерін де сақтаған. Аталған ескерткіш оғыз тобындағы тілдермен сәйкестігі жоғары болса да, қыпшақ тобы тілдерімен фонологиялық, лексика-семантикалық, прагматикалық тұрғыдан сәйкестігін зерттеген жұмыстардың аз болуы, осы мақаланың өзектілігін көрсетеді. Жалпы, «Қорқыт Ата кітабы» тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігінен, жер-су атауларынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан, наным-сенімінен, тарихынан ақпарат береді. Тілдің осы мазмұндық жағы, яғни куммулятивтік қызметтен туындаған әлемнің тілдік бейнесін сипаттауы тарихи фактілерді жаңа заман талабынан қарастыруды қажет етеді. «Қорқыт Ата кітабында», жалпы ортағасырлық жазба ескерткіштерде тарихи қару-жарақтар көп қолданылған. Солардың ішінде *qil'ic* «қылыш» лексемасы жан-жақты қолданысы мен алуан түрлі семантикалық қырлары арқылы ерекше көзге түседі. Бұл зерттелген сөздің қазіргі қазақ тілінде лексика-семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерінің жоғары деңгейде сақталуынан көрінеді. Бұл ежелгі көшпенділердің өмірін сипаттайтын ақпарат көзі. Бұл – жылқы шаруашылығымен айналысып, сыртқы жаулармен бетпе-бет жиі кездесетін ежелгі көшпелі түркі тайпаларының тұрмыс-тіршілігінен хабар беретін ақпарат көзі. Осындай *qil'ic* «қылыш» лексемасы сияқты тарихи фактілерге жіті талдау жасай отырып, қазақ тілінің тарихи сөздік қорын бағамдап, ортатүркілік сөздік қорды, тілдің табиғатын және сол арқылы түркілік дүниетанымды қалпына келтіруге болады.

Кілт сөздер: түркі, жазба ескерткіштер, қару-жарақ, қылыш, лексика, семантика, сабақтастық.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Ершаева А.Р., Шалдарбекова А.Б. «Қорқыт ата» жазба ескерткішіндегі *qil'ic* «қылыш» лексемасының қазақ тілімен сабақтастығы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 190–199. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.16>

*Cite us correctly:

Ershaeva A.R., Shaldarbekova A.B. «Qorqyt ata» jazba eskertkishindegi *qil'ic* «qylysh» leksemasynyn qazaq tilimen sabaqtastygy [Continuity of the Lexeme *qil'ic* «kylysh» with the Kazakh Language in the Written Monument «The Book of Korkyt Ata»] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 190–199. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.16>

A.R. Yershayeva¹, A.B. Shaldarbekova²

¹*PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*PhD, Lecturer of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: ajars@mail.ru*

Continuity of the Lexeme *qilic* «kylysh» with the Kazakh Language in the Written Monument «The Book of Korkyt Ata»

Abstract. This article examines the continuity of linguistic facts with the Kazakh language in the “The Book of Korkyt Ata” – one of the unique historical monuments of the Turks of the Middle Ages. “The Book of Korkut Ata” is a written monument of Turkic origin, originated in the 7-13th centuries among the Oguz-Kipchak tribes, spread by word of mouth and reached all peoples of Turkic origin. His language has preserved mainly the linguistic features of the 13-14th centuries. Although this monument has a high identity with the languages of the Oguz group, a small number of works studying phonological, lexico-semantic, pragmatic correspondence with the Kipchak languages indicates the relevance of this article. In general, the “The Book of Korkut Ata” provides information about the life, names, customs, traditions, beliefs and history of an entire nation. This meaningful aspect of language, that is, the description of the linguistic picture of the world generated by cumulative activity, requires consideration of historical facts from the requirements of modern times. In the book “The Book of Korkut Ata”, medieval written monuments, in general, a large number of historical weapons were used. Among them stands out the lexeme *qil:ic* “kylysh” (sword) is due to its versatile use and variety of semantic aspects. This is manifested in the high level of preservation of lexico-semantic, grammatical features of the studied word in the modern Kazakh language. This is a source of information describing the life of ancient nomadic Turkic tribes who were engaged in horse breeding and often faced external enemies. Analyzing such historical facts as the the lexeme *qil:ic* “kylysh” (sword), it is possible to evaluate the historical vocabulary of the Kazakh language, restore the Middle Turkic vocabulary, the nature of the language and thereby the Turkic worldview.

Keywords: Turkic, written monuments, weapons, sword, vocabulary, semantics, continuity.

А.Р. Ершаева¹, А.Б. Шалдарбекова²

¹*PhD докторант Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: assyl_1993@mail.ru*

²*PhD, преподаватель Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева
(Казakhstan, г. Астана), e-mail: ajars@mail.ru*

Преемственность лексемы *qilic* “кылыш” с казахским языком в письменном памятнике «Книга моего деда Коркута»

Аннотация. В данной статье рассматривается преемственность языковых фактов с казахским языком в «Книге моего деда Коркута» – одном из уникальных исторических памятников тюрков средневековья. «Книга моего деда Коркута» – письменный памятник тюркского происхождения, зародившийся в VII–XIII веках среди огузско-кыпчакских племен, распространившийся из уст в уста и дошедший до всех народов тюркского происхождения. Его язык сохранил в основном языковые особенности XIII–XIV вв. Хотя данный памятник имеет высокую идентичность с языками огузской группы, небольшое количество работ, изучающих фонологическое, лексико-семантическое, прагматическое соответствие с кыпчакскими языками, свидетельствует об актуальности данной статьи. В целом, «Книга моего деда Коркута» дает информацию о быте, названиях, обычаях,

традициях, верованиях, истории целого народа. Данная содержательная сторона языка, то есть описание языковой картины мира, порожденной куммулятивной деятельностью, требует рассмотрения исторических фактов из требований нового времени. В книге «Книга моего деда Коркута», средневековых письменных памятниках, в целом, использовалось большое количество исторического оружия. Среди них выделяется лексема *qil:ic* «кылыш» (мечь) благодаря своему разностороннему использованию и разнообразию семантических аспектов. Это проявляется в высоком уровне сохранения лексико-семантических, грамматических особенностей изучаемого слова в современном казахском языке. Это источник информации, описывающий о быте древних кочевых тюркских племен, которые занимались коневодством и часто сталкивались с внешними врагами. Анализируя такие исторические факты, как лексема *qil:ic* «кылыш» (мечь), можно оценить исторический словарный запас казахского языка, восстановить среднетюркский словарный запас, природу языка и тем самым тюркское мировоззрение.

Ключевые слова: тюркский, письменные памятники, оружия, мечь, лексика, семантика, преемственность.

Кіріспе

«Қорқыт Ата кітабы» – VII–XIII ғасырларда Сыр бойын жайлаған оғыз-қыпшақ тайпалары арасында туып, ауыздан-ауызға көшіп, түрік тектес халықтардың бәріне түгел жайылған жазба ескерткіш. Оның тілі негізінен XIII–XIV ғасырдың тілдік ерекшеліктерін де сақтаған. Ескерткіштің Дрезден нұсқасы оғыз батырларының қаһармандықтарын дәріптейтін он екі жырдан тұрады. Жырларда Қазылық (Қазығұрт) тауы, Көкшетау, Арқа бел, Алатау, Қаратау, Қарашық, Түркістан секілді Сыр бойы мен қазақ жеріндегі жер-су атауларын сақтап қалуы бір кездері оғыз-қыпшақ жұрты қатар көшіп-қонып жүрген ата қоныс – Сыр бойында туып, ғасырлар бойы жырланып, кейін оғыздармен бірге көшіп, жаңа сюжеттер, жаңа оқиғалар қосылып, толығып, түрленіп хатқа түскен. Қазақта Қорқыт атадан қалды дейтін шешендік, өсиет сөздер, Қорқыт атымен байланысты аңыздың дені оның өлімімен сабақтасады, ол адам тіршілігінің тым қысқалығына, өлім деген опатқа наразы болып, содан құтылудың жолын іздеп шарқ ұрады, желмаяға мініп шартарапты кезеді. Бірақ қайда барса да алдынан аңырайған көр шығады. Ал ескерткіштегі батырлық жырлардың баяндалу сипаты қазақтың көне жыраулық дәстүрін айқын көрсетеді. Қорқыт жырларының тілі түрік, әзербайжан, қазақ, башқұрт, қарақалпақ тілдеріне жақындай бастауы, баяндау жүйесінде қазақтың белгілі эпостарымен сабақтас келеді. Әрбір елеулі оқиғадан кейін Қорқыт Ата келіп сөз сөйлейді, жыр жырлайды, бата береді. Оғыз ерендерімен қатар, оғыздардың тұрмыс-тіршілігі, әдет-ғұрыптары, діни сенімдері және т.б. туралы мол мағлұматтар беріледі. Ескерткіштің тілдік сипатын жан-жақты зерттеуге болады, себебі, лексикалық қорында алты мыңға жуық сөз бар. Дегенмен, осы мақала төңірегінде *qilic* «кылыш» лексемасына зерттеу-талдау жасадық. Оның даму барысында қазіргі тілдегі қолдану шегін, тұрақты тіркестер мен ерекше көркем конструкцияларда сақталуын, семантикалық айырмашылықтары мен қазақ халқының таным-түсінігіндегі сабақтастықты көрсетуге тырыстық.

Зерттеу әдістері мен деректері

Түркі халқының тарихы қару-жарақ атауларына бай. Солардың ішінен «Ер қаруы – бес қару» деген қазақ қаруларды: ату қарулары – садақ; түйрегіш қарулары – найза, сүңгі, жыда; кесу қарулары – кылыш, семсер, сапы; шабу қаруы – айбалта; соғу қарулары – шоқпар, гүрзі деп, әрқайсысының қызметіне қарай жіктеген. Осылардың ішінде тарихи терең оқиғалармен байланысты, ескі де болса, жаңа кесу қаруы – кылыш. Қылыш бетбе-бет соғыста қолданылатын ең ыңғайлы қару болғандықтан шығу тарихы өте ерте кезеңді қамтиды және барлық елдің тұрмыстық мәдениетінің құнды бір бөлшегі болып табылады. Қазақ халқының да тарихында кылыш суық қару ретінде қолданылып, талай жауынгерлік кезеңдерде

батырлардың сенімді серігі болды. *Qilic* «қылыш» қаруына сөздікте мынадай түсініктеме береді: «зат. 1. Шауып түсуге лайықтап, болаттан істелген өткір жүзді, ұзындау келген, балдақты имек қару; 2. этн. Жүзін жұқарта жонып, ортасын дөңестеу етіп келтіріп, өрмек арқауын тығыздай түсуде қолданылатын, ұзындығы 12–15 см, жетесі қалыңдау, жалпақша ағаш құрал; 3. ауыс. Шапқыншылық, жаулап алушылық [1, 550-551-бб.]. Бұл сөзді «парсы тілінен енген» кірме сөз деп берілген [2, 412-б.]. Тарихи ескерткіштерде *qil:ic* «қылыш» көне ұйғырлардың мәтіндерінен бастап тіркелген: *qilič üzä kešär men* қылышпен кесемін (*Uigurica II* 61₁₆); *žida birlä ja oq birlä taqi qilič birlä qalqan birlä aṭladī* жыдамен, садақ, оқпен тағы қылышпен, қалқанмен (атпен кетті) аттанды (Легенда об Огуз-кагане 4₁); ортатүркі: *är qiličlandī* «ер қылыштанды» яғни, қылышқа ие болды мағынасында (Махмуд ал-Қашғари Дивани Лугат ат-турк, 400); *qyluc qamcu* қылыш қамшы (Махмуд ал-Қашғари Дивани Лугат ат-турк I 417); «Құдатғу білікте» *qylycsyz tili birlä evrär elig* «қылышсыз тілмен басқарады (елді)» (Құдатғу Біліг 174-15); жалпы тарихи ескерткіштерде «қылыш», «семсер» ұғымдарының ара жігін ашу қиын, бірінің орнына бірі қолданылған сияқты әсер қалдырады. XI ғасырдың басында жазылған түркі тілдерінің сөздігінде 29 рет, «Құдатғу білікте» 26 рет, «Қорқыт ата» кітабында 102 рет қолданылған. Қазіргі түркі тілдерінің барлығына жуық азды-көпті дыбыстық ерекшеліктермен кездеседі, оларды саралай келе мағыналарын былайша топтастырамыз: 1. Қылыш, семсер – барлық жазба ескерткіштерде; 2. пышақ; 3. Ағаш пышақ; 4. Зығырдың түткіш құралы [3, 213-214-бб.]. Лексеманың түбірі туралы пікірлер бір қалыпқа түспеген: көнеүнді «балта»; <қыл «шаш, қыл»; <kyly «острый»; қыл-п- (еліктеуіш) «өте өткір болу»; қалай болғанда да қыл «өткір»; «шаштың талшығы» мен қылқан «өсімдіктердің сыртқы жабынындағы өте майда өсінді қылқандармен түбірлес екендігін байқаймыз. Барлық жазба ескерткіштердегі мағынасы – «қылыш», «семсер» қарулары. Туынды сөз жасауға өте қабілетті бұл лексеманың түбірі туралы этимологтар *qyl* – «жасау, жүзеге асыру»; «металдан жасалған», деген семантикалармен тығыз байланысты екендігін келтіреді [4, 570-б.].

Qil:ic «қылыш» көшпелі түркі халықтарында VII ғ. кең қолданылған, ал ортағасырлық көшпелілерде «атты әскермен соғыс жүргізу тактикасын қабылдау барысында әскердің кесу қаруы ретінде» басқа халықтарға да кеңінен таралды (Этно, 4,192). Қазақ жауынгерлерінің басты дәстүрлі қару-жарағы ретінде белгілі, қару жүйесінде «ер қаруы – бес қарудың» құрамына кіреді.

Шығыс елдерінде ежелгі уақыттан бері соғыс қаруы ретінде қолданылған «түзу не имектеу жүзді болаттан жасалған» өткір қылышпен XVIII ғ. бастап Еуропа және орыс әскерлерін қаруланды [5, 64-б.]. Ал арғы түркілердің тарихында қылыштың қолданылуы қола дәуірімен (б.з.д. 4-мыңжылдықтың аяғы мен – 1-мыңжылдықтың басы) байланысты болса, ол қылып культі темір ғасырындағы (б.з.д. 1-мыңжылдық) тайпалардың «классикалық көшпелі» тұрмысымен байланысты. Геродот скиф мифологиясында соғыс құдайы Арестің қылышқа табынған бейнесін келтіреді (Геродот, IV–62). Көне римдік тарихшы Аммиан Марцеллин сарматтарда (алан) жерге қадалған қылышқа табыну ғұрпы болғаны туралы жазады [6, 312-б.]. Дегенмен, ғылыми зерттеулер қылыш культін «ирандықтармен» байланыстырады. Ал фольклорлық материалдар түркілердің арғы тектері скифтерде жылтылдаған (қынсыз) қылышқа пұт ретінде табыну болғанын растайды [7, 77-б.]. Жылнамашы Приск слава Аттилаға шексіз даңқ пен билік, күштің «соғыс құдайы Марстың» қылышымен келгені туралы аңыз жазып қалдырған [8, 44-б.]. Жалпы антикалық зерттеушілер еуразия құрлығындағы көне көшпелі тайпаларда «қылыштың рөлі ерекше» болғаны туралы біршама жазбалар қалдырған [9, 17–19-бб.]. Зерттеуші С. Қондыбай «Көнеқытай жазбаларында сәтті келісімнен кейін сюннулар (хунну) ақ биенің құрбандыққа шалып, тәңірқұты өзінің жорыққа алатын қылышының жүзін шарапқа малатын ғұрып болғанын, оған қатысушылар кезегімен сол шараптан ұрттап ант беретіні туралы жазылған»

деген дерек келтіреді [10, 178–184-бб.]. Келтірілген аңыз бен жазба ғұндарда қылыш культінің болғанынан хабар береді, ал оның қазақ халқымен байланысын зерттеу осы мақаладағы басты міндеттеріміздің бірі болмақ.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ қару-жарақ мәдениетінде қылыштың бірнеше түрлері кездеседі: *алты құлаш ақ найза [алмас қылыш]* «батырлар ұстайтын аса ұзын қарудың түрі»; қыл қабатын қылыш «жалманы аса өткір, таңдаулы қылыш»; алдаспан ауыр қылыш көне. «шапқанда жауын бірден мерткітіру үшін басын жалпақ жалманды қылып ауырлатып жасаған қынапсыз байланатын кесу қарудың түрі»; *қайқы бас қылыш* «басы қайқы келген имек қылыш»; *сары ала қылыш* «алтын жалатқан сабы бар, шаншу, түйреу, шабуға арнаман өткір жүзді соғыс қаруы»; *жетім құрыш қылыш* «құрышы айрықша суарылған қылыш» [11, 623-б.]; сонымен қатар көне кірме сөз құрамында *асфаһани[-ды] қылыш* көне. «асфаһан қаласында жасалған сапалы, алмас қылыштың бір түрі» кездеседі [12, 304-б.]. Ал қазақ тілінің аймақтарында *сыдырма қылыш/ сыйырма қылыш* (қ.орда: қарм., арал, жал.) «семсер»; *сырым қылыш* (қорда, қарм.) «алмас, еткір қылыш» түрі сақталған [13, 610-б.]. Ал көне *жалаң қылыш* «алдаспан, жалманы бар ұшы ауырлатылып жасалған қынсыз ұстайтын кесу қаруы» *Жалаң аттың жалымен, жалаң қылыш жүзімен* мақалына негіз болған [14, 156-б.]. Бұл атау «Қорқыт Ата кітабында» *altı cellad eşsesine geldiler, yalıq kılıç tutd[ı]lar* (D.95a-4) «Алты жендет желкесінен төнді, жалаң қылыш ұстады» сөйлемдеріндегі өткір қылыштың түрімен сабақтасып жатыр. Ал «сапасы жоғары болаттан соғылған өткір де бағалы» *алмас қылыш* (көне) тарихи мәтінде *Boynuzı elmas cıda gibi* (D.93a-1) «мүйізі алмас қылыштай (найзадай)» түрінде қолданылған.

Қазақ фольклорынан қару-жарақтарға, соның ішінде қылышқа қатысты көптеген сюжеттерді табуға болады. Біз зерттеу барысында оларды саралап, төмендегідей жіктедік:

1. *Қылыш – қару ретінде күрделі жағдайларда ер адамның сенімді серігі; тағдырын өзгертуге көмекші дос*; сондықтан оны ерекше жағдайда жасауға көңіл бөлінгені фольклорда ерекше толғайды: Селебені жасауға, Қырық бір ұста жиылған, Егеуіне келгенде, Елу ұста жиылған, Таптауына келгенде Тамам ұста жиылған (Әлібек батыр); сондай-ақ қару атадан балаға мұра ретінде беріліп отырған, киіз үйдің «сол жағында ер азаматың қару-жарақтары мен ат әбзелдерін» қадірлеп іліп қоятын болған [15, 570-б.]. Жалпы түркі халықтарында қылышты таза емес, арам күштерді қашыру үшін де пайдаланылған, айталық, башқұрт мифологиясында қылыш «магиялық қасиетке ие» болғандықтан, «жын-шайтандарды қорқыту» үшін пайдаланылған [16, 185-б.].

Осыған ұқсас мотив қазақ тұрмысында да кездеседі: жаңа туылған нәрестені бесікке бөлегенде жастығының астына өткір пышақ қояды, пышақты түнде шошып, қорқып оялатын балалардың жастығының астына да қоятын болған. Оның мәнісі баланы қара күштерден сақтау, тыныштығын, ұйқысын пышақты себеп етіп күзету. Әуелде қылышқа деген культ уақыт өтуімен басқа қаруларға да ауысқан. Фольклорлық материалдарда тоғыз қарыс жиналмалы (харалуж) қылыш (Ертегілер 4-174: Құйын батыр), жеті қарыс жиналмалы қылыш (Ертегілер 4-69: Жарты Төстік), алты қарыс жиналмалы қылыш, қырық қарыс жиналмалы қылыш (Ертегілер 4-87: Еркемайдар), (Ертегілер 2-45: Кедейдің үш баласы), жиырма қарыс жиналмалы қылыш (Ертегілер 3-51: Науша хан) батыр кейіпкердің сенімді серігі болса, осы қатынас бергін келе қылыштан семсерге, найзаға, пышақ, т.б. қаруларға ауысады және бұл ертегілерде қара семсерге (Ертегілер 4-206: Ақбілек қыз – Тұрғын бала), алмас кездікке (Ертегілер 4-261: Аламан мен Жоламан), алтын кездікке (Ертегілер 3-202: Жас баланың сапары) және т.б. ауысқанын байқауға болады. Жоғарыда келтірілген ертегілердегі «ер жігіттің қаруы, күрделі жағдайларда көмектесетін сенімді серігі» танымы біздің зерттеуіміздегі «Қорқыт Ата кітабында» бозбаланың нағыз жігіт болғанын көрсететін белгімен сабақтасып жатыр, тарихи мәтінде көптеп кездесетін: *Ođlan at biner, kılıç kuşanır oldı, av avlar, kuş kuşlar oldı* (D.16b-9) Оғлан атқа мініп, қылыш ұстайтын болды, аң аулап,

құс салатын болды; *Oğlumuy at segirdişin, kılıç şalışın, oқ atışın göreyim, sevineyim, kıvanayım, güvенеyim* (D.13a-2-3) Ұлымның атқа шапқанын, қылыш шалғанын, оқ атқанын көрейін, қуанайын, сенім артайын» мысалдарында жоғарыда аталған *qil:ic* «қылыш» лексемасының мағынасы негіз болған.

«Қорқыт Ата кітабында» *Beyregiñ ayağına düşdi, kılıcı altından geçdi. Beyrek dağı suçıñdan geçdi* (D.61b-11) Бейректің аяғына жығылды, қылышының астынан өтті. Бейректегі кінәсін кешірді; қазақ мәдениетінде қателік кеткенін мойындаған қаны қызба батырлар мойнын ұсынып, кешірім сұрағанда қолданылатын ерекше лингвистикалы клише, «(қылышпен) кесемін десең, міне, басым» бір жағынан, өлімнен қорықпайтын батырлықты көрсетсе, екінші жағынан, ерте кезеңдердегі қылыш культімен байланысты сақталдан рудимент ретінде қарастыруға болады. Сонымен қатар, сакральдық зат ретінде қылыш көшпелі халықтардың көнеден келе жатқан ант беру салтында да қару, ғұрыптық атрибут ретінде қолданылуы қазақтар салтында, адамдар қан құйылған ыдысқа қылышты малып немесе куәгерлердің алдында *қылышты сүйін серттесін*, бір-бірімен құда-анда болған. Ал қымбат бағалы зат ретінде салтанатты қылыш үлгілері әскерилерге жауынгерлік қызметі үшін *әскери сый, марапат белгісі (награда)* түрінде берілгені тарихтан белгілі [17, 194-196 бб.].

Қылыштың тағдырды өзгертетін қызметі екі адамның ортасында серттесуде көрінеді. «Қорқыт ата» ескеркішіндегі «Үшүн Қожа ұлы Секрек туралы» 10-жырда Секректі үйлендіргенде шымылдыққа кірмей, қыз бен өзінің арасына қылышын қойып: «ағамның жүзін көрмейінше, (егер) өлген болса, кегін алмайынша бұл шымылдыққа кірер болсам, қылышымаша былайын, оғыма шаншылайын, менен ұл тумасын, туса да он жасқа жетпесін! – деп сертін айтады [18, 273-б.].

Осыған ұқсас сюжет қазақтың фольклорымен былайша сабақтасады: «Алпамыс батыр» эпосында Қаражан шын көңілден достық ниетін білдіріп, Алпамыс екеуінің ортасына аспаһани қылышын қойып, құшақтасып дос болады (Алпамыс батыр); «Түркілер сөздігінде» қырғыз, йабағу, қыпшақ, тағы басқа халықтар ант ішкенде, яғни уәде бергенде жалаңаш қылышты алдына көлденең қойып: *Bi көк кірсін қызыл шықсын*: Бұ көк кірсін қызыл шықсын» – дейді. Яғни, осы уәде бұзылса, бұл көк кірсін, қызыл шықсын; темір қанға боялсын, темір сенен өш алсын» дегендік. Өйткені, олар темірді биік санайды, темірге құрмет қылады» деп, серттесу салтында қылыштың маңызын атап өткен (Махмуд ал-Қашғари Дивани лугат ат-турк, 1:181). Сонымен қатар қазақ тұрмысында «Иілген/ұсынған мойынды қылыш кешпес» деп өз айыбын мойындаған адам мойнының қылыштың астына салып, иілсе дауласқандар бітімге келіп, көп жағдайда кешірімге келген жағдайлар тарихтан белгілі. Жалпы ортағасырда рыцарлық ант берерде өткір қылышын алдына қойып серттесу салты еуропа халықтарында да кездеседі.

2. *Қылыш – батырдың жанын сақтаушы күш иесі*: қазақ фольклорындағы қылышқа қатысты атап өтетін маңызды нәрсе қылышпен батыр кейіпкердің жан деңгейіндегі байланысы. Яғни батырдың жаны тек қылышында ғана болады, оны тек өзінің қаруымен ғана өлтіру керек. Осы фрагмент көптеген ауызекі туындыларда кездеседі: Аюбаланың жаны түнде ұйықтағанда көк садақтың ұшында болуы (Ертегілер 3-92: Аюбала); Көкжан батырдың қалта кездігінің ұшында (Ертегілер 4-248: Көкжан батыр мен айдаһар); Жұмагелдінің жаны қырық қарыс қылышында (Ертегілер 2-45: Кедейдің үш баласы); Жандыбатырдың жаны қырық қарыс қылышында (Ертегілер 2-63: Ұшар ханның баласы); Құрмергеннің жаны қылышында (Ертегілер 2-93: Үш батыр); жігіттің жаны қалта кездігінде (Ертегілер 2-93: Бай мен баласы), егер «қаруын суға салса, батыр суға тұншығып өлетін» сюжет бірнеше ертегілерде қайталанатын (Ертегілер 3-92: Аюбала), (Ертегілер 4-248: Көкжан батыр мен айдаһар), (Ертегілер 2-45: Кедейдің үш баласы), (Ертегілер 2-93: Бай мен баласы), (Ертегілер 2-63: Ұшар ханның баласы), (Ертегілер 2-112: Үш батыр). Сонымен қатар «егер батырдың

қылышын далаға тастаса, немесе «отқа тастаса, керісінше ол батыр орасан күшке ие болуы» сюжеті (Ұшар ханның баласы) ертегілерде кездеседі. Байқағанымыздай, батыр жанының қарумен байланысты болуы «профанизациямен байланысты», бастапқы идея қылышқа табынумен, оны культ ретіндегі танымның ықпалы деген қорытынды жасаймыз [10, 180-182 бб.]. Жоғарыда аталған қылыштың функциясымен тікелей байланысы «Қорқыт ата кітабында» былайша беріледі: *Oñ atdılar, batmadı; kılıç urdılar, kesmedi; süñüile şaңdılar ilmedi* (D.111a-4) «Оқ атса батпады, қылышпен шапса кеспеді, сүңгімен шаншыса өтпеді»; *Oğul, saña oñ batmasun, tenüñi kılıç kesmesün* (D.110b-13) «Ұлым, саған оқ батпасын, тәніңді қылыш кеспесін». Бұл конструкциялар Алпамыс батырды сипаттағанда «шапса қылыш қтпейтін, отқа салса жанбайтын, суға салса батпайтын» деген жолдармен астасып жатыр (Алпамыс батыр).

3. *Қылыш – «жанды» көмекші, дос.* Қылыштың бұл қасиеті эпикалық шығармаларда көрініс береді. Әлібек батыр туылғанда шешесінің жатырынан қылыш ұстап туылуы қылышқа жан бітіреді (Әлібек батыр). «Ханшентай» ертегісінде тазша болып жасырын барған батырдың қылышы «түрткілеп» басқа қылыштарға тыныштық бермеуі (Ханшентай); кездік «сөйлеп» (Алын пышақ), адам кейпіне еніп, батыр, хан болады.

Қылыш – «жанды» кейіпке енуі, тіршілік белгісінің болуы батырлар арасында достық пен құрметтің белгісі ретінде қылыштарын алмастыруы, досының басына қауіп төнгенде таттана бастап белгі беруі (Ертегілер 3-203: Жас баланың сапары); екі бала қанжарларын алмастырып, біреуінің басына қиындық түскенде қанжар таттанады (Ертегілер 3-272: Алтын құс); батырдың қылышынан қан тамса, алдағы уақытта бір қиындықтың болатынын сездіреді (Ертегілер 4-186: Бір жігіттің ұрпақтары). Байқағанымыздай, қарудың қалып-күйінің өзгеруі, яғни сезіне алу қабілеті адамға тән белгі болса, ол қылыштың жандылығын білдіретін ежелгі кезеңдерден қалған реликт түрінде қабылдауға болады.

Тарихта Абылай, Кенесары, Жәңгір, Бөкей, т.б. хандардың, Қабанбай батырдың қырлы қаратамақ найза, қайқы қара қылыш, екі жүзді алмас қылышы болғаны сияқты басқа да әйгілі қаһармандардың жорыққа аттанарда сенімді серігі – қаруы болғандығы, соғысқа шығар алдында қаруымен «тіл қатысуы» немесе ерекше қатынасқа түсуі, қылыш үстінде ант-су ішуі, қасиетті санап, иіліп тағзым етуі, «ақберен», «наркескен» сиякте ерекше ат беруі – осының бәрін ежелгі «қылыш культімен» байланыстыруға болады.

Қазақ тілінің паремиологиялық қорында *qil:ic* «қылыш» компонентті фразеологизмдер біршама кездеседі. Олардың басым бөлігі батырлықтың символы: *алмастай [қанжардай, қылыштай] өткір* «еш нәрседен тайсалмайтын, батыл» болса, қарудың өткірлігі *қылыштың жүзіндей* «қайрат-күші тасыған, өткір, қайсар»; *қылыштай қылышылдаған* тұрақты тіркестеріне негіз болса; «күш беретін қару ретінде *қылыштың жүзі, найзаның ұшымен күш көрсету* «күшпен бітіру»; *қылышынан қан таму* «қаһарына міну, «қан көксеу» тіркестеріне негіз болған, ал көмекші құрал ретінде қызметі ауыс мағынада «біреудің қол шокпары болу» мағынасындағы *атса оғы, шапса қылышы* тіркесіне негіз болған. Сол сияқты *алмасын [қылышын] қанға суарды* «қырып жойды, қан-жоса қылды»; *қылышын қайрап, найзасын өткірледі* «қаһарланып, үдей түсті»; *белден қылыш кетірмеді* «күндіз-түні соғысуға дайын жүрді»; *қылыштың астына алды* «қырғын салды, көресісін көрсетті» тіркестері пайда болса, ауыспалы мағынада *былышына қылышы қисаймады* «елемеді, мән бермеді, елең қылмады» деген тіркестерде қылыш лексемасы негізгі компонент болды.

Орта ғасырларда көшпелілерде қылыш патшалық билік атрибуты болып, «*әміршілердің* таққа отыру рәсімінде (интронизация салтанатында) патшалық регалия» (дәреже белгісі) болған заттардың құрамына кірді (Этно, 4, 193). Қазақ хандарын ақ киізге көтергенде де хандық дәреже белгісі ретінде олардың белдеріне қылыш байланған. Қазақ хандығы орыс боданына өткенде орыс патша әкімшілігі де бұрыннан келе жатқан бұл дәстүрді жалғастырып, қазақ хандарын бекіткенде ханның дәреже белгісі ретінде оларға арнайы жазуы бар алтын қылыш тапсырды. Осыған байланысты қазақ тілінде *қолына қылыш [найза]*

ұстады «қолбасшы болды, қол бастады, соғысты»; *білегіне [қолына, беліне] семсер [найза, қылыш] ілді* «жауға сайланды, ел қорғауға дайын болды, жаранды»; *болат қылыш өтпей қалмас* «текті, бекзат адам қашанда тектіліктен айырылмас» деген тұрақты фразалар пайда болған. Бұл ақын-жыраулардың шығармашылығында көрініс берді: Толғамалы ақ мылтық, толғап ұстар күн кайда? алты құлаш ақ найза ұсынып шаншар күн кайда? (Махамбет, шығ.).

Қылыш лексемасы қазақ тілінде ерекше қолданыстар жасауға негіз болды: *алмас қылыш жүзіндеі «өткір»*; *қылыш жүзінде «қыл үстінде, қиын-қыстау жағдайда»*; *қылыштан өткізді «қырып салды, кескіледі, қырып-жойды»*; бейнелеу сипатында *қынаптағы қылыштай [қылыш]* бейн. «қылшылдаған, күші асқан, өткір, қырағы, жауға шабуға дайын (адам)»; *болат қылыш кетілді* бейн. «қайсар, мықты, қанша күшті болса да, қайғы жықты» деген мағынада; *алтын сапты қылыштай* бейн. «асыл, қымбат, бағалы»; *қылышын сүйретіп қыс келді* бейн. «қақаған, қаһарлы, аязды қыс түсті»; *қылыш қындай* бейн. «жіп-жіңішке, жіптіктей» [19, 120-б.].

«Қорқыт ата» жазба ескерткішіндегі *Қылыш салып, дін таратқан Шахмардан Әли көрікті* (D.5a:5) жолдары *Әзірет Әлінің қылышы, Саған да тиер бір ұшы* тарихи оқиғалардан хабар беретін мақалмен сабақтасып жатыр. Мұхамед пайғамбардың күйеу баласы, мұсыландардың аты аңызға айналған батыры, ислам дініндегі әділ халифаның бірі қазақ фольклорында «Әзірет Әлінің эпитеті» ретінде қолданылатын *Шахмардан Әли және оның әйгілі зұлқиқар қылышы* екі паремияны өзара қабыстырады. Сонымен қатар *Арафатта еркек қозы құрбандық үшін. Әке ұл туғызады атақ (аты) үшін. Ұл қылыш асынар әкенің намысы үшін* (D.67b:4) деген жолдар қазақ паремиялогиясында сол қалпында сақталмаса да, *Еркек тоқты құрбандық, Бала – әке артындағы із* сияқты мақалдардың құрамына негіз болған. «Қорқыт ата» жазбасы белгілі бір көлемді қамтып, сюжетке құрылған санаулы жырларды қамтитындықтан, сол кезеңдегі қылышқа қатысты барлық паремияларды қамтуды мақсат етпеген. Десек те, қазақ тілінде қылышқа қатысты мақалдар әр алуан тақырыпқа байланысты пайда болған. Солардың ішінде «қажетті сәтінде пайдаға аспаған әрекеттің бағасы жоқтығы» *Жау кеткен соң қылышыңды боққа (босқа, тасқа) шап*, «После драки кулаками не машут» мақалында түйінделген. «*Қылыш даттанса ел бұзылады, Ел даттанса ат сабылады*» мақалы қылышты пір тұтқан, жанды ретінде құрметтеп-қастерлеген ежелгі мифологиялық танымнан хабар берсе, қылыштың сипаты «*Қылыш қынсыз болмас, Алтын құмсыз болмас*»; оның батыр жауынгерлерге серік екені «*Батырдан кеңес сұрасаң, қылыш, мылтық, байрағын айтар, Шаруадан кеңес сұрасаң, ботасы мен тайлағын айтар*» мақалдарына негіз болған; қылыштың бетпе-бет соғысқа, яғни жақын келген жауға арналуы «*Оқ жетпес жерге қылыш суырма*» мақалына негіз болып, «тек қолыңнан келетін іске ғана ұмтыл, әр қаруды өз жөнімен жұмса; болмайтын нәрсені болдырамын деп, жетпейтін нәрсені жеткіземін деп құр әуре болма» деген ауыспалы мағынада жұмсалады; адамдар арасында конфликті үнемі болатындықтан, бұрынғы кезеңдерде «*Алмас қылыш қын түбінде жатпайды*» деп үнемі күшпен шешетін болса, бертін келе «*Қылыш астында серт жүрмейді*», яғни соғыс, агрессия, ашу кезінде ақылды шешім болмайтынын түйіндеген. Адамзатқа қара күштен де ақыл-білімнің пайдасы «*Қылышынан қан тамған батырды тілінен бал тамған ақын алады; Алмас қылыш майданда серік, Асыл сөз майданда да, сайранда да серік*» деп сөз өнерін бағалайды, ал сөз өнерінің артықшылығы «*Өткір қылыш тәнді жаралайды, Өткір сөз жанды жаралайды; Сөз жарасы бітпес, қылыш жарасы бітер; Тіл қылыштан өткір; Ақынның тілі қылыштан өткір, қылдан нәзік*» мақалдарында қортындыланған. Гуманизм идеясын ұстанған қазақ дәстүрінен хабар беретін «*Ұсынған/іілген мойынды/басты қылыш кеспес*» деп өз қылмысын мойындаған қылмыскердің айыбын кешіріп, жазалауда да адамгершілік принципін ұстану мақсатын көздейді.

Қорытынды

«Қорқыт ата» жазба ескерткішіндегі *qilic* «қылыш» лексемасының ерекше қолданыс тапқан батырлардың ең мықты, жеңілмейтін жасампаз екенін суреттеуде қолданылатын *қылышыма туралайын, оғыма шанышылайын, жердей тапталайын, топырақтай шашылайын* (D.51a:1) тіркесі қазақ фольклорында, әсіресе батырлар тұлғасын сомдауда жиі қолданылатын *отқа салса өлмейтін, суға салса батпайтын, шапса қылыш кеспейтін, атса оқ өтпейтін* тіркесімен сабақтас (D.111a:3); *қылышпен шапса кеспеді; оқ та, қылыш та өтпесін* (D.116a:9) тіркестері жоғарыда аталған батырлықты жырлаудағы бір тәсіл ретінде қазақ тілінде қолданылады. Ескерткіште *қылыштың* сапасы мен түсін білдіруде *қара болат* тіркесі қолданылған және 17 рет қолданғанына қарап сол кезеңдердің ерекшелігі ретінде қарауға болады, себебі қазақ тілінде *қылыш алмас* немесе жасалған жеріне *қарай асфahan/асбаққан, мүсір, алдаспан* немесе *қиғыр, өрмек, сыдырма, жалаң* сөздерімен тіркеседі.

Жоғарыда талданғандай, ортағасырлық жазба ескерткіштердегі *qil:ic* «қылыш» лексемасы қазақ тілінде жоғары деңгейде сақталған. Бұл зерттелген сөздің лексика-семантикалық, грамматикалық ерекшеліктерінің толығымен сақталуынан көрінеді. Осында жекелеген тілдік фактілерге талдау жасай отырып, қазақ тілінің тарихи сөздік қорын бағамдап, ортатүркілік сөздік қорды, тілдің табиғатын және сол арқылы түркілік дүниетанымды қалпына келтіруге болады. Жалпы «Қорқыт Ата кітабы» тұтас бір халықтың тұрмыс-тіршілігінен, жер-су атауларынан, әдет-ғұрпынан, салт-санасынан, наным-сенімінен, тарихынан ақпарат береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Малбақов М. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
2. Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2017. – 658 б.
3. Левитская Л.С., Дыбо А.В., Рассадин В.И. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ». 6-т. – М.: Наука, 2000. – 264 с.
4. Тенишев Э.Р. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. – М.: Наука, 2001. – 822 с.
5. Аманжолов К., Тасболатов А. Қазақша әскери терминдердің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Білім, 1999. – 92 б.
6. Аммиан Марцеллин. Римская история / пер. и коммент. Ю.А. Кулаковского, А.И. Сони. – СПб.: Алетей, 1996. – 570 с.
7. Хаттон Э. Атилла. Предводитель гуннов / пер. Л. Игоревский. – М.: Центрполиграф, 2005. – 240 с.
8. Excerpta de Legationibus. – Париж, 1648. – С. 33–76.
9. Балабанова М.А. Военное дело сармато-алан и гуннов по данным античных письменных источников // Вестник Волгоградского государственного университета. История. – 2012. – №1(21). – С. 17–19.
10. Кондыбай С. Казахская мифология. – Алматы: Нұрлы әлем, 2005. – 272 б.
11. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. 1-т. / Құраст. Т. Жанұзақ, С. Омарбеков, Ә. Жүнісбек және т.б. – Алматы: Дәуір, 2011. – 752 б.
12. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. 53-т.: Ғашықтық жырлар. – Астана: Фолиант, 2009. – 456 б.
13. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі / Құраст. Ғ. Қалиев, О. Нақысбеков, Ш. Сарыбаев, А. Үдербаев және т.б. – Алматы: Арыс, 2005. – 824 б.
14. Тұрманжанов Ө. Қазақ мақал-мәтелдері. – Алматы: Жазушы, 1935. – 217 б.
15. Сейдімбек А. Қазақ әлемі: этномәдени пайымдау. – Алматы: Санат, 1997. – 460 б.
16. Хисамитдинова Ф.Г. Мифологический словарь башкирских языков. – М.: Наука, 2010. – 452 с.
17. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-т. – Алматы: РПК СЛОН, 2013. – 736 б.
18. Жолдасбеков М., Шадиева Г. Қорқыт Ата кітабы. – Нұр-Сұлтан: Күлтегін, 2019. – 752 б.

19. Қоңыров Т. Тұрақты теңеулер сөздігі. – Алматы: Арыс, 2007. – 480 б.

REFERENCES

1. Malbaqov M. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the literary]. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
2. Mamyrbekova G. Qazaq tilindegi arab, parsy sozderinin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of Arabic and Persian words in the Kazakh language]. – Almaty: Memlekettik tildi damytu instituty, 2017. – 658 b. [in Kazakh]
3. Levitskaia L.S., Dybo A.V., Rassadin V.I. Etimologicheskii slovar tiurkskikh iazykov: Obshetiurkskie i mejtiurkskie osnovy na bukvu «Q» [Etymological dictionary of Turkic languages: Common Turkic and inter-Turkic bases with the letter «Kh»]. 6-t. – M.: Nauka, 2000. – 264 s. [in Russian]
4. Tenishev E.R. Sravnitelno-istoricheskaia grammatika tiurkskikh iazykov. Leksika [Comparative historical grammar of the Turkic languages. Vocabulary]. – M.: Nauka, 2001. – 822 s. [in Russian]
5. Amanjolov K., Tasbolatov A. Qazaqsha askeri terminderdin tusindirme sozdigi [Explanatory Dictionary of military terms in Kazakh]. – Almaty: Bilim, 1999. – 92 b. [in Kazakh]
6. Ammian Marcellin. Rimaskaia istoriia [Ammianus Marcellinus. Roman History] / per. i komment. Iu.A. Kulakovskogo, A.I. Soni. – SPb.: Aleteiia, 1996. – 570 s. [in Russian]
7. Hatton E. Atilla. Predvoditel gunnov [Attila. The leader of the Huns] / per. L. Igorevskiy. – M.: Centrpoligraf, 2005. – 240 s. [in Russian]
8. Excerpta de Legationibus. – Parizh, 1648. – S. 33–76.
9. Balabanova M.A. Voennoe delo sarmato-alan i gunnov po dannym antichnykh pismennykh istochnikov [Military affairs of the Sarmatians-Alans and Huns according to ancient written sources] // Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriia. – 2012. – №1(21). – S. 17–19. [in Russian]
10. Kondybai S. Kazahskaia mifologiya [Kazakh mythology]. – Almaty: Nurly alem, 2005. – 272 b. [in Russian]
11. Qazaq adebi tilinin sozdigi [Dictionary of the Kazakh literary language]. On bes tomdyq. 1-t. / Qurast. T. Januzaq, S. Omarbekov, A. Junisbek jane t.b. – Almaty: Daur, 2011. – 752 b. [in Kazakh]
12. Babalar sozi: Juztomdyq [Word of ancestors: Hundred thome]. 53-t.: Gashyqtyq jyrlar. – Astana: Foliant, 2009. – 456 b. [in Kazakh]
13. Qazaq tilinin aimaqtyq sozdigi [Regional Dictionary of the Kazakh language] / Qurast. G. Qaliev, O. Naqysbekov, Sh. Sarybaev, A. Uderbaev jane t.b. – Almaty: Arys, 2005. – 824 b. [in Kazakh]
14. Turmanjanov O. Qazaq maqal-matelderі [Kazakh proverbs]. – Almaty: Jazushy, 1935. – 217 b. [in Kazakh]
15. Seidimbek A. Qazaq alemi: etnomadeni paiymdau [Kazakh world: ethno-cultural vision]. – Almaty: Sanat, 1997. – 460 b. [in Kazakh]
16. Hisamitdinova F.G. Mifologicheskii slovar bashkirskikh iazykov [Mythological Dictionary of Bashkir languages]. – M.: Nauka, 2010. – 452 s. [in Russian]
17. Qazaqtyn etnografiyalıq kategoriialar, ugymdar men atalarynyn dasturli juiesi [Traditional system of Kazakh ethnographic categories, names and names]. Enciklopediia. 4-t. – Almaty: RPK SLON, 2013. – 736 b. [in Kazakh]
18. Joldasbekov M., Shadieva G. Qorqyt Ata kitaby [The Book of Korqyt Ata]. – Nur-Sultan: Kultegin, 2019. – 752 b. [in Kazakh]
19. Qonyrov T. Turaqty teneuler sozdigi [Dictionary of regular parables]. – Almaty: Arys, 2007. – 480 b. [in Kazakh]

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПӘНДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

ӨОЖ 377; МҒТАР 14.15.01

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.17>

Г. НИЯЗОВА¹, К. БЕРКИМБАЕВ², Г. МЕЙРБЕКОВА³

¹педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz

²педагогика ғылымдарының докторы, профессор

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz

³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulumira.meirbekova@ayu.edu.kz

ИКЕМДІ ДАҒДЫЛАРДЫҢ ҚҰРАУШЫЛАРЫ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Икемді дағдыларды дамыту әлемдік ірі компаниялар мен ұйымдардың, атап айтқанда, Экономикалық даму және Ынтымақтастық Ұйымы (ЭЫДҰ), Бүкіләлемдік экономикалық форумның (WEF) басты назарында. Себебі, геосаяси, технологиялық трендтер болашақ мамандардың еңбек нарығы талаптарына сай болу үшін маңызды дағдыларды анықтайды. Серпіні қарқынды қазіргі қоғамның технологиялық дамуы жағдайында, білім берудің біртұтас кеңістігін қалыптастырумен көрініс табатын әлемдік білім берудегі түбегейлі өзгерістер, оқыту субъектілерінің қажеттіліктері жоғары білім беруге қойылатын талаптарды күшейтті. Осы үдеріс аясында жаңа білім беру стандарттары енгізілуде, білім беру сапасын бағалаудың жаңа жүйесі енгізіліп, білім беру бағдарламаларының өндіріспен кіріктірілген модульдері әзірленуде. Бұл өз кезегінде жоғары білім беру ұйымдары түлектерінің икемді дағдыларын қалыптастырудың нақты жұмыс жағдайларына барынша жақын және оңтайлы тәсілдерін іздеуді алға тартады. Барлық дерлік кәсіби салаларда пәнаралық бағыт шешуші рөлге ие болуда. Икемді дағдыларды дамыту мәселесімен өткен ғасырдың орта шенінен бастап, әр уақытта көптеген ғалымдар айналысқан, олар икемді дағдылар ұғымын әртүрлі аспектілерде қарастырып, зерделеуде. Осы орайда ұсынылған бұл мақалада икемді дағдыларды болашақ мамандарда қалыптастырудың өзектілігі негізделген. Мақалада дағды, икемді дағды ұғымдарына зерттеуші ғалымдардың іргелі зерттеу жұмыстары зерделеніп, тұжырымдаған анықтамалары келтірілген. Икемді дағдылардың құраушылары мен олардың психологиялық құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік ғалымдардың жіктеулері кесте түрінде жүйеленген. Теориялық талдау нәтижесінде авторлар икемді дағдылардың негізгі құраушыларын эмоционалдық интеллект, коммуникативтік дағдылар, сыни тұрғыда ойлау дағдылары және көшбасшылық ретінде анықталған. Икемді дағдылар құраушыларының психологиялық сипаты мен олардың өзара байланысы айқындалған. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) нарығының маңызды

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Ниязова Г., Беркимбаев К., Мейрбекова Г. Икемді дағдылардың құраушылары және психологиялық сипаты // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 200–214. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.17>

***Cite us correctly:**

Niiazova G., Berkimbaev K., Meirbekova G. Ikemdi dagdylardyn quraushylary jane psihologiialyq sipaty [Components and Psychological Characteristics of Soft Skills] // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – B. 200–214. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.17>

факторларын технологиялық даму, АКТ кеңістігінің үздіксіз кеңеюі, икемді дағдылардың жоғары деңгейінің қажеттілігі ретінде анықталған. Жоғары білім беру ұйымдарының түлектерінде икемді дағдыларды қалыптастырудың маңыздылығы көрсетілген.

Кілт сөздер: дағды, икемді дағды, икемді дағды құраушылары, жоғары білім беру, АКТ, болашақ маман.

G. Nyiazova¹, K. Berkimbayev², G. Meyirbekova³

¹*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

²*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

³*PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulmira.meirbekova@ayu.edu.kz*

Components and Psychological Characteristics of Soft Skills

Abstract. The development of soft skills is in the focus of attention of the world's largest companies and organizations, in particular, the Organization for Economic Development and Cooperation (OECD), the World Economic Forum (WEF). This is due to the fact that geopolitical and technological trends determine the skills that future specialists need to meet the requirements of the labor market. In the conditions of technological development of a dynamically developing modern society, radical changes in world education, expressed in the formation of a single educational space, the needs of the subjects of education have strengthened the requirements for higher education. As part of this process, new educational standards, a new system for assessing the quality of education are being introduced, modules of educational programs integrated with production are being developed. This, in turn, contributes to the search for the closest and optimal ways to form soft skills of graduates of higher educational institutions to real working conditions. Interdisciplinary direction plays a crucial role in almost all professional fields. The problem of the development of soft skills since the middle of the last century has been dealt with at various times by many scientists who consider and study the concept of soft skills in various aspects. This article, presented in this regard, substantiates the relevance of the formation of soft skills in future specialists. The definitions of the concepts of skill, soft skill, which have been studied and formulated in the fundamental research works of research scientists, are given. Classifications of scientists from far and near abroad by components of soft skills and their psychological component are systematized in the form of tables. As a result of the theoretical analysis, the authors identified the main components of soft skills, such as emotional intelligence, communication skills, critical thinking skills and leadership. The psychological features of the components of soft skills and their relationship are determined. The most important factors of the information and communication technologies (ICT) market are defined as technological development, continuous expansion of the ICT space, the need for a high level of soft skills. The importance of the formation of soft skills among graduates of higher educational institutions is shown.

Keywords: skill, soft skills, components of soft skills, higher education, ICT, future specialist.

Г. Ниязова¹, К. Беркимбаев², Г. Мейрбекова³

¹кандидат педагогических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gulzhan.niyazova@ayu.edu.kz*

²доктор педагогических наук, профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kamalbek.berkimbaev@ayu.edu.kz*

*³PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: gultira.meirbekova@ayu.edu.kz*

Компоненты и психологическая характеристика гибких навыков

Аннотация. Развитие гибких навыков находится в центре внимания крупнейших мировых компаний и организаций, в частности, Организации экономического развития и сотрудничества (ОЭСР), Всемирного экономического форума (ВЭФ). Это связано с тем, что геополитические, технологические тенденции определяют навыки, которые необходимы будущим специалистам для соответствия требованиям рынка труда. В условиях технологического развития динамично развивающегося современного общества, радикальных изменений в мировом образовании, выраженных в формировании единого образовательного пространства, потребности субъектов образования усилили требования к высшему образованию. В рамках этого процесса внедряются новые образовательные стандарты, новая система оценки качества образования, разрабатываются модули образовательных программ, интегрированных с производством. Это, в свою очередь, способствует поиску наиболее близких и оптимальных способов формирования гибких навыков выпускников высших учебных заведений к реальным условиям труда. Междисциплинарное направление играет решающую роль практически во всех профессиональных областях. Проблемой развития гибких навыков с середины прошлого века в разное время занимались многие ученые, которые рассматривают и изучают концепцию гибких навыков в различных аспектах. В данной статье, представленной в связи с этим, обосновывается актуальность формирования гибких навыков у будущих специалистов. Приводятся определения понятий навык, гибкий навык, которые были изучены и сформулированы в фундаментальных исследовательских работах ученых-исследователей. Классификации ученых из дальнего и ближнего зарубежья по компонентам гибких навыков и их психологической составляющей систематизированы в виде таблиц. В результате теоретического анализа авторы выделили основные компоненты гибких навыков, такие как эмоциональный интеллект, коммуникативные навыки, навыки критического мышления и лидерство. Определены психологические особенности компонентов гибких навыков и их взаимосвязь. Наиболее важные факторы рынка информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) определяются как технологическое развитие, непрерывное расширение пространства ИКТ, потребность в высоком уровне гибких навыков. Показана важность формирования гибких навыков у выпускников высших учебных заведений.

Ключевые слова: навык, гибкий навык, компоненты гибких навыков, высшее образование, ИКТ, будущий специалист.

Кіріспе

Икемді дағдылардың өзектілігі жүргізіліп жатқан зерттеулердің көбеюімен барған сайын айқын бола түсуде. Қазіргі уақытта бүкіл әлем бойынша көптеген білім беру ұйымдары осы саладағы оқыту мен дамуға инвестиция салуда. Жоғары икемді дағдыларға ие мамандарға жоғары сұраныс халықаралық компанияларда қызмет ету үшін маңызды талап болып табылады, бұған 35 елден 5000-нан астам талантты мамандардың зерттеуі дәлел бола

алады. Осы орайда, Еуропалық комиссия жастарға осы жаңа дағдылар жиынтығын үйрету және түсіндіру үшін «Жаңа дағдылар мен жұмыс орындарының күн тәртібі» бағдарламасын іске қосты.

Икемді дағдылар, үнемі өзгеріп отыратын әлемде табысқа жетудің кілті болып табылады [1]. Себебі жеке адамның икемді дағдылары белгілі бір компанияда жоғары нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етуі мүмкін. Жұмыс берушілер белгілі бір салада білімі ғана емес, сонымен қатар белгілі бір қабілеттері бар, атап айтқанда, жұмысты аяқтауға мүмкіндік беретін икемді дағдылары бар әлеуетті үміткерлерді жалдауға тырысады [2]. «Икемді дағдылар» ұғымы топтық жұмысты, уақытты басқаруды, эмпатияны және өкілеттіктерді беруді қоса алғанда, көптеген қабілеттерді білдіреді. Бұл қабілеттердің ғылыми негіздемесі көбінесе жеке тұлға, көзқарас, қабылдау, эмоциялар, мотивация, топтық мінез-құлық, көшбасшылық және т.б. сияқты әлеуметтік және қолданбалы психология тақырыптарынан алынады [3].

P. Moss, C. Tilly [4] икемді дағдыларды «ресми немесе техникалық білімге емес, жеке тұлғаға, көзқарасқа және мінез-құлыққа қатысты дағдылар, қабілеттер мен қасиеттер» деп анықтады. Дегенмен, икемді дағдылар тек жеке қасиеттер мен бейімділіктерден гөрі көбірек ауқымды қамтиды. Икемді дағдылар – бұл адамның туа біткен сипаттамаларына байланысты әлеуметтік-гуманитарлық сипаттағы білімге тікелей тәуелсіз әмбебап тұрақсыз қасиеттерінің жиынтығы, өмірлік тәжірибені жинақтау процесінде баяу дамиды және адамның қоғамға интеграциялануын, жеке тұлғаны кәсіби іске асыруды және өзін-өзі жүзеге асыруды қамтамасыз ететін болжанбайтын контекст жағдайында көрінеді [5]. Қатты дағдылар – белгілі бір тапсырмаларды орындау мүмкіндігі; көрнекі түрде көрсетуге болатын техникалық дағдылар, бұл қазіргі уақытта адам айналысатын іс-әрекетке тікелей байланысты барлық дағдылар [6]. Жоғарыда келтірілген зерттеулер негізінде икемді дағдылар тұлғаның жеке және кәсіби ортада көрсететін тұлғааралық қабілеттері жиыны, қатты дағдылар тұлғаның тікелей кәсіби қызмет саласына қатысты дағдылары ретінде түсінеміз.

Зерттеудің мақсаты – икемді дағдылардың құраушыларын және олардың психологиялық сипаттарын анықтау. Зерттеу нысаны: икемді дағдылардың құраушылары және олардың психологиялық сипаты. Зерттеу болжамы: егер икемді дағдыларының құраушылары мен олардың психологиялық сипаты анықталса, онда болашақ АКТ мамандарының икемді дағдыларды дамытудың құраушылары мен олардың психологиялық сипаты айқындалады. Зерттеу мақсаты үдесінен шығу үшін келесідей бірнеше міндетті орындау қажет: икемді дағдылардың құраушылары, икемді дағдылардың психологиялық сипаты туралы отандық және шетелдік іргелі зерттеулерді, ғылыми тұжырымдарды талдау; икемді дағдылардың құраушыларын анықтау бойынша ұсыныс әзірлеу және оны негіздеу; болашақ АКТ мамандарының икемді дағдыларын дамытудың өзектілігін көрсететін негізгі факторларды айқындау.

Зерттеу әдістері

Зерттеу әдістері теориялық дереккөздерді талдау, материалдарды жүйелеу, талдау және жалпылау. Икемді дағдылардың мен олардың психологиялық құраушылары туралы зерттеу материалдары ретінде икемді дағдылардың мәні мен мазмұны, құраушылары туралы алыс-жақын шетелдік тәжірибелердің нәтижелері, диссертациялық зерттеулер, авторлардың ғылыми мақалалары қолданылды. Теориялық талдау нәтижесінде коммуникативтік дағдылар, сыни тұрғыда ойлау дағдылары және көшбасшылық құраушыларының психологиялық сипаты мен олардың өзара байланысы зерделенген. Зерделенген аұқпараттар негізінде икемді дағдылар құраушылары туралы ғалымдардың ұсыныстары кесте түрінде жүйеленген.

Талдау мен нәтижелер

Біз «икемді дағды (soft skills) деп – тұлғаның жеке және командалық мәселелерді шешуге қажетті сыни ойлау, топта жұмыс жасау, коммуникативтілік пен көшбасшылық дағдыларының жиынын» түсінеміз [7]. М. Matteson және т.б. [8] пікірінше: «Икемді дағдылар туралы әдебиеттер саны аса көп. Әрі бұл «икемді дағдылар» тіркесі есте қаларлық, бірақ ресми түрде келісілген әмбебап икемді дағдылар жиынтығы анықталмаған. Икемді дағдыларды жеке немесе материалдық емес қабілеттер ретінде кеңінен сипаттауға болады» [12].

Икемді дағдылардың мәні мен мазмұны туралы қазіргі кезде жеткілікті зерттеулер жасалғандығы белгілі, дегенмен, олардың құраушыларын айқындауда түрлі кәсіби сала мамандары үшін айтарлықтай өзгешеліктер бар. Атап айтқанда, С. Succì, М. Canovi зерттеулерінде үнемі өзгеріп отыратын ортада икемді дағдылардың өзектілігін көрсетуге бағытталған. Сонымен қатар, икемді дағдылардың рейтингі анықталып, бұл басымдықтардың әртүрлі деңгейлерін көрсеткен. Бұл зерттеу компаниялар мен жоғары оқу орындары білім алушыларының икемді дағдылардың маңыздылығы туралы хабардарлығын арттыру үшін ғана емес, сонымен қатар өзгеріп отыратын еңбек нарығына үнемі бейімделу және олардың мүмкіндіктерін жақсарту үшін осы қажетті дағдыларды игеру және дамыту үшін жеке жауапкершілікті өз мойнына алуға көмектесу үшін бірлесіп жұмыс істеуі керек екендігі болжанған [9] болса, М. Nusrat пен N. Sultana зерттеу еңбегінде жұмыс берушілердің әртүрлі бизнес салаларындағы жұмыс орындары туралы хабарландыруларындағы икемді дағдыларға қойылатын талаптардың жұмыс орнында іс жүзінде қажет икемді дағдылармен ұқсастығы зерделенген. Зерттеу нәтижесінде түлектердің көшбасшылық сапалары мен жоғары оқу орындары ұсынатын институционалдық оқыту арасындағы алшақтық анықталған. Бұл түлектердің жұмысқа орналасуын жақсарту үшін оқу бағдарламаларын реформалауға көмектесетіндігі тұжырымдалған [10].

Сонымен қатар, бірқатар ғалымдар икемді дағдыларды қалыптастырудың әдістемелік қырына назар аударады. О. Korolovich зерттеуінде жаппай ашық онлайн курстардың инновациялық білім беру тәжірибесі негізінде нақты өмір сәттерін имитациялайтын жағдайлар сериясы ретінде құрылған курсты әзірлеудің икемді дағдыларды дамытудағы мүмкіндіктері қарастырылса [11], А. Mukminin зерттеуінде ағылшын тілін шет тілі ретінде оқитын білім алушылардың икемді дағдыларын (қарым-қатынас, ақпараттық технологиялар, санау қабілеті, оқу қабілеті, проблемаларды шешу, басқа адамдармен жұмыс және пәнге бағытталған құзыреттілік) қолдану тәжірибесі зерттелген. Зерттеу білім алушылардың оқу процесінде қолданатын икемді дағдылар деңгейін және икемді дағдылар компоненттерінің деңгейін анықтауға бағытталған [12]. А. Volkov, Y. Rishko, Y. Kostyukhin және т.б. зерттеулерінде білім берудегі түбегейлі өзгерістер ең алдымен, коммуникативті дағдылар, топтық қарым-қатынас және адамдарды басқару сияқты икемді дағдыларды қалыптастыруға бағытталған пәндерге ықпалдылығы тұжырымдалған. Қол жетімді ақпараттың көптігіне байланысты білім алушылардың жүйелі ойлауын дамыту және олардың ақпаратты табу, дұрыс пайдалану қабілетін арттыру нақты білім алудың маңыздылығы көрсетілген. Осы орайда, «Жүйелік ойлау және шектеулер теориясы» және «Корпорациялардың өмірлік циклі және өзгерістерді басқару» пәндерін оқыту мысалында икемді дағдыларды дамыту үшін цифрлық құралдарды пайдаланудың әдіснамалық тәсілдерінің сипаттамасы ұсынылған [13].

V. Devedzic, B. Tomić зерттеу еңбегінде білім алушылардың икемді дағдыларының көрсеткіштерін анықтауға, қолдануға, бағалауға, нақтылауға және қайта қарауға жүйелі көзқарас сыни ойлау, мәселелерді шешу, көшбасшылық пен жауапкершілік, қарым-қатынас және ынтымақтастық сияқты қабілеттері тұрғысынан берілген. Бұл дағдылардың білім беру және жұмыс жағдайында маңыздылығы нақтыланып, оларды өлшеу қиын негізделген. Сонымен қатар зерттеушілер тарапынан әртүрлі икемді дағдылар үшін нақты, дәлелді көрсеткіштерді анықтау үшін пайдалануға болатын қағидаттардың ашық жиынтығы

берілген. [14]. I.P. Varava зерттеу жұмысында техник-бағдарламашылардың икемді дағдылары мен оларды дамытудың тәсілдері жаңа академиялық бағдарламаларды немесе жеке инновациялық курстарды әзірлеу, проблемалық-бағдарланған тәсіл, оқытуды геймификациялау, пәнаралық курстарды әзірлеу және т.б. аясында талданған [15].

Демек, түрлі ғалымдар тарапынан икемді дағдылардың келесі бағыттарда зерттелгендігі анықталды:

- 1) Икемді дағдылар мәні мен мазмұны, құраушылары;
- 2) Икемді дағдыларды қалыптастырудың әдістемесі;
- 3) Икемді дағдылардың қалыптасуын диагностикалай әдістері және т.б.

Осы орайда, икемді дағдылардың құраушыларын анықтауда зерттеуші ғалымдардың тарапынан түрлі жіктелімдер ұсынылған (1-кесте). Дегенмен, олардың арасында өзара ұқсастық бар екендігін байқауға болады.

1-кесте – Икемді дағдылар құраушылары

Дереккөз	Икемді дағдылар құраушылары	Зерттеу әдістемесі
1	2	3
Viviers A.H., Fouché J.P., Reitsma G.M. «Developing soft skills (also known as pervasive skills): Usefulness of an educational game». Meditari Accountancy Research. – 2016. – №24(3). – P. 368–389.	мәселелерді, қақтығысты кешенді шешу; сыни тұрғыдан ойлау; шығармашылық, көшбасшылық дағдылар; эмоционалды интеллект; шешім қабылдау; қарым-қатынас дағдылары; когнитивті икемділік; зерттеу, іздеу дағдылары; өзін-өзі бақылау дағдылары.	Зерттеу аралас әдіспен параллельді конвергентті зерттеу жобаларына сәйкес жүргізілген. Білім беру ойынының пайдалылығын анықтау үшін сауалнамалар мен фокус-топтармен сұхбаттар арқылы сапалық және сандық деректер жинақталып, өңделген.
Ibrahim R., Boerhannoeddin A., Bakare K. The effect of soft skills and training methodology on employee performance. European Journal of Training and Development. – 2017. – №41(4). – P. 388–406.	коммуникация; сыни тұрғыдан ойлау, шығармашылық ойлау және мәселелерді шешу; моральдық және кәсіби этика; топтық жұмыс; көшбасшылық; кәсіпкерлік; эмоционалды интеллект.	Бұл зерттеуде авторлар қызметкерлерді оқыту және жұмыс тиімділігін бағалау үшін техникалық немесе «қатты дағдыларды» алуға бағытталған ұйымдардағы оқыту және жұмыс тиімділігі бойынша зерттеу тенденцияларын зерттеген. Бұл зерттеу сандық зерттеу әдісін қолданған. Сауалнамалар икемді дағдылар оқу бағдарламасынан өткен әртүрлі қызметкерлердің құзыреттерін зерттеу үшін арнайы әзірленген. Бұл икемді дағдыларды оқыту бағдарламалары дәйекті түрде емес, әр сессия арасындағы үзіліспен немесе «уақыт аралығымен» жүргізілген. Қорытынды регрессиялық талдауды қолдана отырып, бұл зерттеу қызметкерлердің икемді дағдыларды игеруі, жаттықтырушы қабылдаған оқыту әдістемесі және жұмыс тиімділігі арасындағы байланысты бағалады.

1-кестенің жалғасы

1	2	3
<p>Раицкая Л.К., Тихонова Е.В. Soft skills в представлении преподавателей и студентов российских университетов в контексте мирового опыта // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. – 2018. – №3. – С. 350–363.</p>	<p>элеуметтік-коммуникативтік дағдылар; танымдық дағдылар; тұлғаның атрибуттары және эмоционалды интеллекттің компоненттері; өзін-өзі бақылау; элеуметтік сезімталдық; қарым-қатынасты басқару.</p>	<p>Икемді дағдылардың университеттік білімге ағымдағы интеграциясының дәрежесін түсіну үшін зерттеушілер қолданыстағы икемді дағдылар жіктемелерін салыстырып, оқытушылар мен студенттер сауалнамасын жүргізді. Алынған нәтижелер студенттерде икемді дағдыларды дамыту үшін ең тиімдісі академиялық пәндер мен оқыту әдістері екендігін, икемді дағдыларды оқу бағдарламаларына «нүктелік» енгізу қажеттілігі туралы болжамын растайды.</p>
<p>Chassidim H., Almog D., Mark Sh. Fostering Soft Skills in Project-Oriented Learning within an Agile Atmosphere // European Journal of Engineering Education. – 2018. – №43(4). – P. 638–650.</p>	<p>шығармашылыққа ұмтылу; динамикалық жағдайларды қабылдау; топтық жұмыстың тиімділігі; өзіне сенімділік.</p>	<p>«Икемді тәсіл шеңберінде бағдарламалық жасақтаманы әзірлеу және басқару» екінші курс пәні мысалында бағдарламашы мамандығына қажетті әсер етуші фактор ретінде жобаға бағытталған ортаны ұсыну зерттелген. Бұл курс академиялық тақырыптарды, өзін-өзі оқытуды және икемді дағдыларды енгізуді, шығармашылыққа шақыруды және соңғы технологиялар мен динамикалық жағдайларды қамтиды. Курстың құндылығын бағалаған сауалнама нәтижелері зерттеушілер ұсынған ортаның топтық жұмыстың тиімділігіне, жобаны әзірлеудің жалпы процесіне үлкен үлес қосқанын көрсеткен.</p>
<p>Беркович М.И., Кофанова Т.А., Тихонова С.С. Soft skills (мягкие компетенции) бакалавра: оценка состояния и направления формирования // Вестник ВГУ. Серия: Экономика и управление. – 2018. – №4. – С. 63–68.</p>	<p>топтық жұмыс, тұлғааралық қарым-қатынас, шешім қабылдау, көшбасшылық қасиеттер және т.б.</p>	<p>Зерттеуде бакалавриат деңгейі, (Экономика даярлау бағыты) студенттерінің икемді дағдыларды (икеімді құзыреттер) игеру дәрежесін зерттеу нәтижелері ұсынылған, олардың қалыптасуының жай-күйі мен негізгі бағыттары, оның ішінде оқытудың инновациялық нысандары мен әдістерін оқу процесіне енгізу жолдары көрсетілген.</p>
<p>Бацунов С.Н., Дереча И.И., Кунгурова И.М., Слизкова Е.В. Современные детерминанты развития soft skills. Концепт. – 2018. – №4. – С. 12–21.</p>	<p>коммуникативті тұрғыдан сана; коммуникативті өрістегі эмпатия; коммуникативтік өрісте жәрдемдесу.</p>	<p>Бұл зерттеуде икемді дағдылар ұғымы мен оның мазмұнын қабылдаудың тұтастығын, коммуникативті өрісте қолдану деңгейін қамтамасыз ететін икемді дағдылар тұжырымдамасының мазмұндық талдауы келтірілген.</p>

1-кестенің жалғасы

1	2	3
<p>Foerster-Pastor Foerster-Metz, Ulrike Stefanie and Golowko, Nina. The need for digital and soft skills in the Romanian business service industry. Management & Marketing. – 2018. – Vol.13, №1. – P. 831–847.</p>	<p>мәселелерді талдау және шешу; коммуникация; топтық жұмыс; тұтынушыларға қызмет көрсетуге бағдарлану; өнімділік / іскерлік шеберлік; зейін; автономды жұмыс; уақытты бақылау; көп міндеттілік; ұйымдастыру дағдылары; мәдени хабардарлық.</p>	<p>Бұл зерттеуде жаһандық сауалнама әдістемесін қолданған. Бұл жұмыс берушілерге қажетті дағдыларды өз дерекқорынан алуға негізделген жаңа тәсілді көрсетеді: компанияларда немесе жұмыс хабарландыру тақталарында жарияланған жұмыс сипаттамалары белгілі бір мерзім ішінде талданған, бұл жылдам прогрессивті цифрландыруды ескере отырып, қажетті дағдыларды тым көп уақыт кідірістерінсіз анықтау тәсілін жеделдетуге мүмкіндік береді. Жұмыс сипаттамалары сапалы мазмұнды талдау әдісін, жұмысқа орналасу дағдылары туралы әдебиеттерді шолуға негізделген нақты критерийлерді қолдана отырып талданған. Негізгі нәтижелер тілдер сияқты күрделі дағдыларға және АКТ дағдыларына сұранысты, сондай-ақ икемді дағдыларға, әсіресе цифрландырудан туындаған мәселелерді талдау мен шешуге жоғары сұранысты қолдайды.</p>
<p>Цымбалюк А.Э., Виноградова В.О. Психологическое содержание soft skills // Ярославский педагогический вестник. – 2019. – №6. – С. 120–127.</p>	<p>негізгі коммуникативті дағдылар; өзін-өзі басқару дағдылары; тиімді ойлау дағдылары; басқару дағдылары.</p>	<p>Икемді дағдыларды қызметтік және кәсіби маңызды қасиеттер, құзыреттер және әмбебап құзыреттер сияқты ұғымдармен байланысы келтірілген. Икемді дағдылардың анықтамасы кәсіби қызметтің тиімділігіне әсер ететін іс-әрекеттің маңызды қасиеттері ретінде берілген. Икемді дағдылар түрлері келтірілген және эмпирикалық зерттеу жүргізу үшін үш кіші топ бойынша шартты түрде жүйеленген:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Адамның өзіне бағытталған икемді дағдылар, өзін-өзі басқару. 2. Soft skills басқа адамдармен қарым-қатынас жасауға бағытталған. 3. Жалпы кәсіби міндеттерді шешуге бағытталған икемді дағдылар. <p>Жүргізілген контент-талдау нәтижелері және ең сұранысқа ие, маңызды икемді дағдылардың эмпирикалық зерттеулері қысқаша көрсетілген.</p>
<p>Varela O.E. Teaching core soft skills into business curriculum: Can we teach longitudinally? // Journal of Education for Business. – 2019. – Vol. 24(2). – P. 2–23.</p>	<p>сыни ойлау дағдылары; ауызша қарым-қатынас.</p>	<p>Автор академиялық терминдерді қамтитын нұсқаулар беру арқылы басқару дағдыларын дамытудағы уақыт шектеулері мен шектеулі мүмкіндіктер кедергілерін жоятын курстың нәтижелерін зерттеді және қайталанатын практикалық сабақтардың шарттары ретінде негізгі курстарды пайдаланған.</p>

1-кестенің жалғасы

1	2	3
		<p>Нәтижелер сыни тұрғыдан ойлау мен ауызша қарым-қатынас дағдыларын дамытудағы курстың тиімділігін растайды. Нәтижелерге сүйене отырып, автор курстың күшті жақтары мен басқа бизнес мектептерінде қайталануы мүмкін ерекшеліктерін егжей-тегжейлі сипаттайды.</p>
<p>Fernandez F., Huacong L. Examining relationships between soft skills and occupational outcomes among U.S. adults with and without university degrees // Journal of Education and Work. – 2019. – Vol. 32(8). – P. 650–664.</p>	<p>жаңа технологияларды қолдану мүмкіндігі; өзгермелі жұмысқа бейімделу; оқуға дайын болу; өз қызметін және жалпы өмірді жоспарлау.</p>	<p>Бұл зерттеуде Америка Құрама Штаттарындағы ересек жұмысшылардың ұлттық репрезентативті үлгісі арасында икемді дағдыларды қолдану мен кәсіби нәтижелер арасындағы байланыс қарастырылған. PIAAC деректерін талдауға сүйене отырып, санау дағдылары мен университет дәрежелерін есепке алғаннан кейін де икемді дағдыларды қолдану арасында оң, статистикалық маңызды байланыстар бар екені анықталған. Сонымен қатар университет түлектерімен салыстырғанда, жоғары білімі жоқ ересек жұмысшылар икемді дағдыларды жиі қолданса, жоғары кәсіби мәртебеге ие болатынын көрсеткен.</p>
<p>Succi C., Wieandt M. Walk the talk: soft skills' assessment of graduates // European Journal of Management and Business Economics. – 2019. Vol. 28. – №2. – P. 114–125.</p>	<p>жеке дағдылар; қарым-қатынас дағдылары; әдіснамалық дағдылар;</p>	<p>Зерттеу әдіснамасы жалдау процесінде икемді дағдыларды бағалау үшін қолданылатын құралдарды сипаттауға, сондай-ақ түлектердің жұмысының алғашқы жылдарында икемді дағдыларды дамытуға арналған.</p>
<p>Nicholas J. Beutell, Majluf N., Abarca N. Soft Skills for Human Centered Management and Global Sustainability. – New York, NY: Routledge, 2021. – 67 p.</p>	<p>ұйымдарды өзгертетін эмпатия; ынтымақтастық; команда құру; өміршеңдік пен ептіліктің ортақ тілі.</p>	<p>Зерттеуде ұсынылған модельдер менеджмент пен бизнестегі икемді дағдылардағы, атап айтқанда, шамадан тыс тестілеу мен қатты/техникалық дағдыларға байланысты білім мен жұмыс күші арасындағы тұрақты олқылықтарды жояды. Қатты дағдылардан айырмашылығы, икемді дағдылар әртүрлі жұмыс орындарында, әртүрлі салаларда берілуі мүмкін және өмірдің барлық аспектілеріне қолданылады.</p>

1-кестенің жалғасы

1	2	3
Махметова Д.Т., Унгарбаева Ш.У. Психолого-педагогические основы развития гибких навыков в условиях профессионального образования // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки». – 2022. – 74, 2. – С. 36–45.	бірыңғай дағдылар кешені; жеке қасиеттер;	Зерттеудің әдіснамалық негізі – бұл әр субъектінің жеке ерекшеліктерін ескеруді көздейтін жеке көзқарас. Сонымен қатар, педагогикадағы белсенділік пен жүйелік тәсіл жеке тұлғаның құрылымына әсер ететін ішкі және сыртқы жағдайлар контекстінде икемді дағдыларды жан-жақты зерттеуге бағытталған. Икемді дағдылардың құрылымдық компоненттерін бағалау нәтижесінде жоғары оқу орнының оқушыларында икемді дағдыларды дамыту бойынша одан әрі тәжірибелік-эксперименттік жұмыс жүргізу қажеттілігі негізделген.
Гилязова О.С., Замошанский И.И., Ваганова О.И. Значение soft skills в контексте гуманистической, гражданской и утилитарной целей высшего образования, Современная высшая школа: инновационный аспект. – 2022. Т. 14. – №4(58). – С. 87–92.	коммуникативтік сауаттылық; ықпалды ойлау дағдылары; өзін-өзі бақылау дағдылары; менеджмент дағдылары.	Зерттеуде құзыреттілік тәсілді қолдана отырып, гуманистік және утилитарлық жоғары білімнің негізгі мақсаттары арасындағы қайшылық қарастырылған. Құрылымдық-функционалдық және жүйелік-генетикалық тәсілдерге негізделген теориялық зерттеудің негізгі қорытындысында бұл қайшылықты әмбебап құзыреттерді (икеімді дағдыларды) енгізу арқылы жоюға болатындығы негізделген.

1-кестеде келтірілген деректерде кейбір зерттеушілер эмоциональдық интеллект құраушысын нақты атамағанмен оған жақын әлеуметтік сезімталдық, эмпатия, динамикалық жағдайларды қабылдау, ықпалды ойлау дағдылары түсініктерін атайды.

А. Andres тұжырымдауынша IT мамандары үшін өзін-өзі тәрбиелеу мен өзін-өзі жетілдіруге ұмтылу; тәуелсіз шешім қабылдау және проблемаларды шешу; қарым-қатынас орнату және командада жұмыс істеу; шығармашылық, егжей-тегжейге назар аудару және бейімделу маңызды. Автордың пікірінше болашақ IT мамандары үшін физикалық жағдайлардың жеткілікті деңгейі мен көшбасшылық қажет. Кәсіби маңызды дағдыларды қалыптастыру үшін IT-мамандарға ептілік пен ақыл-ой дайындығын дамыту үшін көмекші құралдарды қолдану, дене шынықтыру сабақтарындағы жүктемені күшейту, дене шынықтыру сабақтарының санын аптасына 3-ке дейін арттыру немесе академиялық спорт сабақтарын толықтыру ұсынылған [16].

М. Caeiro-Rodríguez пен М. Manso-Vázquez зерттеу мақаласында [17] жоғары білім беру ұйымдарының инженерлік мамандықтарының студенттері осы ғасырда кездесетін күрделі мәселелердің тұрақты шешімдерін табуға дайын болуы тұжырымдалып, олардың көпсалалы топтарда жұмыс істей алатын, жаңа технологияларға бейімделуге дайын және қажет болған жағдайда жаңа білім мен икемді дағдыларды игере алуларының маңыздылығы көрсетілген. Аталған зерттеуде Грецияда, Эстонияда, Данияда, Португалияда және Испанияда жоғары білім беру жүйесінде икемді дағдыларды дамыту үшін оқыту ерекшеліктері қарастырылып, осы елдердегі озық тәжірибелерге шолу жасалған. Сондай-ақ, икемді дағдыларды дамытуға мүмкіндік беретін технологиялық шешімдерге ерекше назар аударылған.

Janusz Stal [18] зерттеу жұмысында ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласының білім алушылары кәсіби білім мен дағдылардан басқа, іскерлік ортада жұмыс істеу қабілетіне ие болуы керек. Автор бірнеше проблемалық зерттеулерді қамтитын дизайнға негізделген зерттеу аралас оқыту жүйесін ұсынған. Ол пәндік білімді де, практикалық дағдыларды да дамытуды қолдайтын курстарды өткізуге бағдарланған. Болашақ АКТ мамандары үшін пайдалы болуы мүмкін сабаққа белсенді қатысу, жүйелі жұмыс, Өзін-өзі бағалау және сараптамалық бағалау сияқты практикалық дағдыларды дамыту қажет екендігін тұжырымдаған. Аталған практикалық дағдылар автордың көзқарасы бойынша ұйымның жетістігіне айтарлықтай ықпал ететіндіктен, негізді енгізу білім алушылардың еңбек нарығындағы жағдайын айтарлықтай жақсартуы тиіс.

F. Sgobbi зерттеу жұмысында ЭЫДҰ-ның ересектердің дағдыларын зерттеу деректері негізінде еуропалық Одақтың 11 еліндегі АКТ мамандары ұсынатын кәсіби дағдылардың заманауи деңгейі сипатталған [19]. К.Р. Anić пен V. Vušelić [20] зерттеуінде жұмыс берушілердің, университет оқытушыларының және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласы білім алушыларының жалпы дағдыларының маңыздылығы келесі мәселелер аясында қарастырылған:

1) АКТ саласы түлектерін жұмысқа қабылдау кезінде олардың нақты кәсіптік, техникалық немесе академиялық білімдерімен және оқу бітірумен бірге келетін дағдыларымен салыстырғанда кеңірек жұмыс дағдыларының (жалпы/ікемді дағдылар) маңыздылығы;

2) АКТ түлектерінің маңызды жалпы дағдылары;

3) АКТ түлектерінің ең маңызды ортақ дағдылары.

Осы орайда, 1-кестеде авторлар тарапынан ұсынылған жіктеулердің өз ұсыныстарымызбен үйлесімділігін зерделеу мақсатында 2-кесте түрінде нәтиже жобаланды.

2-кесте – Ікемді дағдылар құраушыларының топтастырылуы жобасы

Авторлар	Ікемді дағдылар құраушылары			
	Эмоциональдық интеллект	Коммуникация	Сыни тұрғыда ойлау	Көшбасшылық
1	2	3	4	5
Viviers A.H., Fouché J.P., Reitsma G.M.	+	+	+	+
Ibrahim R., Boerhannoeddin A., Bakare K.	+	+	+	+
Раицкая Л., Тихонова Е.	-	+	+	+
Chassidim H., Almog D., Mark Sh.	-	-	+	+
Беркович М.И., Кофанова Т.А., Тихонова С.С.	-	+	+	+
Баунов С.Н., Дереча И.И., Кунгурова И.М., Слизкова Е.В.	+	+	+	-
Foerster-Pastor, Foerster-Metz, Ulrike S., Golowko N.	+	+	+	+

2-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
Цымбалюк А.Э., Виноградова В.О.	-	+	+	+
Varela O.E., Fernandez F.	-	+	+	-
Succi C., Wieandt M.	+	+	+	+
Nicholas J. Beutell, Majluf N., Abarca N.	+	+	+	+
Махметова Д.Т., Унгарбаева Ш.У.	+	+	+	+
Гилязова О.С., Замошанский И.И., Ваганова О.И.	+	+	+	+

Зерттеуші ғалымдардың 1, 2-кестелерде келтірілген икемді дағдылардың құраушыларын, олардың психологиялық сипаттамаларын және АКТ саласы мамандарының икемді дағдылары туралы іргелі зерттеулерді зерделеу нәтижесінде болашақ АКТ мамандарында дамытылуы тиіс маңызды икемді дағдыларды эмоциональдық интеллект, коммуникация дағдылары, сыни тұрғыда ойлау дағдылары, көшбасшылық дағдылары ретінде тұжырымдадық:

1) Тұлғааралық қарым-қатынас барысында эмоционалды интеллектісі жоғары мамандар өздерінің эмоцияларын басқара алады және басқалардың эмоцияларын тани алады, ойлауды жүйелеу мен мен мінез-құлықты реттеуде эмоционалды ақпаратты басшылыққа алады, тиімді шешім қабылдай алады. Эмоционалды интеллект (ЭИ) басқа адамдардың эмоцияларын түсіну және басқару саласындағы әлеуметтік-практикалық, сондай-ақ процессте және тұлғааралық өзара әрекеттесу нәтижесінде пайда болатын өзіндік эмоциялармен қиылысады. Демек, эмоцияларды қабылдау, бақылау және бағалауда эмоционалды интеллект жоғары болуы маңызды. Әрі жоғары эмоционалды интеллекттің қалыптасуы коммуникация, сыни тұрғыда ойлау, көшбасшылық дағдылардың негізі болып саналады.

2) Табысты коммуникация дағдылары – бұл заманауи нақты және виртуалды-цифрлық кеңістіктердегі тұлғалардың өзара сәтті әрекеттесудің негізі болады. Икемді дағдылар құраушысы ретіндегі коммуникацияны эмоционалды жағдайлармен, бір-біріне психикалық әсер етумен байланысты жеке адамдардың нақты өзара әрекеттесуін қамтитын коммуникативті процесс ретінде қарастыруға болады. Коммуникациялық дағдыларды икемділігі ойларды нақты және түсінікті тұжырымдау, өзгелерді тындау, эмоцияларды басқару, келіссөздер әдістері мен техникаларын меңгеру, сұхбат және сендіру, дәлелдеу, харизманың көрінісімен айқындалады.

3) Сыни дағдылар тұлғаның байқампаздығы, мұқият әрі ізденімпаз болуымен, логикалық жүйелі ойлау мен талдаудың негізінде дұрыс шешім қабылдау, жағдайларды объективті бағалау, ақыл-ойдың икемділігі мен өз іс-әрекетіне және қателіктеріне сыни көзқараспен сипатталады.

4) Жоғарыда аталған икемді құраушылардың құраушылар лидерлік ағдылардың дамуымен ұштасады. Көшбасшылық дағдылардың қысқаша сипаты шыдамдылық пен жанашырлықтан, шығармашылық ойлау, позитивтілік, коммуникативтілік, тәуекелдерді қабылдау, тәлімгерлік дағдылардан көрініс табады.

2-кестеде келтірілген икемді дағдылар құраушыларының топтастырылуын толық әрі нақты деп тұжырымдауға болмайды, себебі икемді дағдылардың құраушылары тұлғаның өзара қиылысатын көптеген психологиялық сипаттарын қамтиды.

Қорытынды

Индустрия 4.0 жағдайында болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) саласы мамандарының кәсіби даярлығына қойылатын талаптардың ауқымы кеңеюде. Бұл өз кезегінде ақпараттық технологиялар (АТ) нарығының жағдайына әсер ететін маңызды факторлармен байланысты. Атап айтқанда:

- технологиялық даму: цифрлық технологиялардың, бағдарламалық платформалардың және АТ мәселелерін шешудің әдістемелерінің жүйелі дамуы аясында жұмыс берушілер тарапынан болашақ АКТ мамандарының кәсіби сапалық біліктіліктеріне қойылатын талаптарының өзгеруі, бұл АКТ мамандарының кәсіби даярлығының мазмұнын жүйелі түрде ұдайы жаңартуды өзектендіреді;

- АТ кеңістігінің үздіксіз кеңеюі: АТ түрлі деңгейдегі мемлекеттік/мемлекеттік емес ұйымдар мен өндіріс орындарына белсенді ендірілуі (салалық цифрлық трансформация);

- икемді дағдылардың жоғары деңгейінің қажеттілігі: АКТ маманының шығармашылық қабілеттері, оның әртүрлі проблемалық жағдайларда бағдарлауға және шешім қабылдауға дайындығы, жаңа технологиялық құралдар саласындағы кең ауқымды білімі дағдылары мен іскерлігі, шет тілдерін меңгеруі, ресми/бейресми білім беру жүйелері қызметін қолданып, кәсіби білімді үздіксіз жаңартудың өзектілігі және т.б.

Біздің тұжырымдауымызша болашақ АКТ мамандарының икемді дағдыларын шартты түрде эмоциональдық интеллект, коммуникация, сыни тұрғыда ойлау, көшбасшылық жіктеуге болады. Аталған икемді дағдылар құраушыларын дамыту үшін болашақ АКТ мамандарын стартап жобаларға тарту мен оқу-кәсіби практикалар, қорытынды аттестаттауда дипломдық жоба жұмыстарын орындауға ұсыну маңызды.

Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті тарапынан қаржыландырылды (грант №AP14871966).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Moldoveanu I. Industry 4.0 and the impact of technology on the future of work. A qualitative approach to the IT jobs // CES Working Papers. – 2022. – Volume 14. №2. – P. 133–150.
2. Tang K.N. Beyond Employability: Embedding Soft Skills in Higher Education // Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET. – 2019. – №18(2). – P. 1–9.
3. Padhi K., Singh B., Nayak A. Integrating Soft Skill Training in Professional Courses for Sustainable Employment: An Overview Prasanta. BOHR International // Journal of Social Science and Humanities Research. – 2022. – Vol. 1, №1. – P. 17–24. <https://doi.org/10.54646/bijsshr.004>
4. Moss P., Tilly C. “Soft” skills and race: An investigation of black men's employment problems // Work and occupations. – 1996. – Vol. 23. №3. – P. 252–276.
5. Арбатская Е.А., Тарханова Е.Г. Исследование содержания понятия soft skills // Креативная экономика. – 2020. – Том 14. – №5. – С. 905–924.
6. Ивонина А.И., Чуланова О.Л., Давлетшина Ю.М. Современные направления теоретических и методических разработок в области управления: роль soft-skills и hard skills в профессиональном и карьерном развитии сотрудников // Интернет-журнал «НАУКОВЕДЕНИЕ». – 2017. – Том 9, №1. [Электронды ресурс]. URL: <http://naukovedenie.ru/PDF/90EVN117.pdf> (қаралған күні 19.08.2022)
7. Бекболат М., Беркимбаев К., Ниязова Г. Икемді дағдылар – болашақ ақпараттық-коммуникациялық технологиялар мамандарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру кепілі // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №3 (125). – Б. 141–153.
8. Matteson M., Anderson L., Boyden C. “Soft Skills”: A Phrase in Search of Meaning // Portal: Libraries and the Academy. – 2016. – №16(1). – P. 71–88.

9. Succi C., Canovi M. Soft skills to enhance graduate employability: Comparing students and employers' perceptions // *Stud. High. Educ.* – 2020. – №45. – P. 1834–1847.
10. Nusrat M., Sultana N. Soft skills for sustainable employment of business graduates of Bangladesh // *High. Educ. Skills Work-Based Learn.* – 2019. – №9. – P. 264–278.
11. Kopolovich O. Learning soft skills in the digital age: Challenges and insights from development and teaching 'Negotiation Management' MOOC. // *Online Journal of Applied Knowledge Management (OJAKM)*. – 2020. – №8(2). – P. 91–106.
12. Mukminin A., Arif N., Fajaryani N., Habibi A. In Search of Quality Student Teachers in a Digital Era: Reframing the Practices of Soft Skills in Teacher Education // *Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*. – 2017. – №16(3). – P. 71–78.
13. Volkov A., Rishko Y., Kostyukhin Y., Sidorova E., Boboshko D., Savinova D., Ershova V. Using digital tools to teach soft skill-oriented subjects to university students during the COVID-19 pandemic // *Education Sciences*. – 2022. – №12(5). – P. 335–345.
14. Devedzic V., Tomic B., Jovanovic J., Kelly M., Milikic N., Dimitrijevic S., ... Sevarac Z. Metrics for students' soft skills // *Applied Measurement in Education*. – 2018. – №31(4). – P. 283–296.
15. Varava I.P., Bohinska A.P., Vakaliuk T.A., Mintii I.S. Soft Skills in Software Engineering Technicians Education // *Journal of Physics: Conference Series – IOP Publishing*, 2021. – T. 1946. – №1. – P. 012–013. doi:10.1088/1742-6596/1946/1/012012
16. Andres A. How to develop professionally important soft-skills for IT-professionals by means of physical education? // *Journal of Human Sport and Exercise*. – 2021. – Vol. 16, №3. – P. 652–661.
17. Caeiro-Rodríguez M., Manso-Vázquez M., Mikic-Fonte F.A., Llamas-Nistal M., Fernández-Iglesias M.J., Tsalapatas H., Sørensen L.T. Teaching Soft Skills in Engineering Education: An European Perspective. // *IEEE Access*. – 2021. – №9. – P. 29222–29242.
18. Stal J., Paliwoda-Pękosz G. Fostering development of soft skills in ICT curricula: a case of a transition economy // *Information Technology for Development*. – 2019. – Vol.25. – №2. – P. 250–274.
19. Sgobbi F. The Skills of European ICT Specialists. // *Encyclopedia of Information Science and Technology*, Fourth Edition. – IGI Global. – 2018. – P. 4785–4796 DOI: 10.4018/978-1-5225-2255-3.ch415 [Electronic resource]. URL: <https://www.igi-global.com/gateway/chapter/184183> (қаралған күні 15.01.2022)
20. Aničić K.P., Bušelić V. Importance of Generic Skills of ICT Graduates-Employers, Teaching Staff, and Students Perspective // *IEEE Transactions on Education*. – 2020. – Vol. 64, №3. – P. 245–252.

REFERENCES

1. Moldoveanu I. Industry 4.0 and the impact of technology on the future of work. A qualitative approach to the IT jobs // *CES Working Papers*. – 2022. – Volume 14. №2. – P. 133–150.
2. Tang K.N. Beyond Employability: Embedding Soft Skills in Higher Education // *Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET*. – 2019. – №18(2). – P. 1–9.
3. Padhi K., Singh B., Nayak A. Integrating Soft Skill Training in Professional Courses for Sustainable Employment: An Overview Prasanta. BOHR International // *Journal of Social Science and Humanities Research*. – 2022. – Vol. 1, №1. – P. 17–24. <https://doi.org/10.54646/bijsshr.004>
4. Moss P., Tilly C. “Soft” skills and race: An investigation of black men's employment problems // *Work and occupations*. – 1996. – Vol. 23. №3. – P. 252–276.
5. Arbatskaia E.A., Tarhanova E.G. Issledovanie sodержaniia poniatii soft skills [Investigation of the content of the concept of soft skills] // *Kreativnaia ekonomika*. – 2020. – Tom 14. – №5. – S. 905–924. [in Russian]
6. Ivonina A.I., Chulanova O.L., Davletshina Iu.M. Sovremennye napravleniia teoreticheskikh i metodicheskikh razrabotok v oblasti upravleniia: rol soft-skills i hard skills v professionalnom i kariernom razvitiі sotrudnikov [Modern directions of theoretical and methodological developments in the field of management: the role of soft-skills and hard skills in the professional and career development of employees] // *Internet-jurnal «NAUKOVEDENIE»*. – 2017. – Tom 9. – №1. <http://naukovedenie.ru/PDF/90EVN117.pdf> (qaralğan kuni 19.08.2022) [in Russian]
7. Bekbolat M., Berkimbaev K., Niiazova G. Ikemdidagdylar –bolashaq aqparattyq-kommunikaciialyq tehnologiialar mamandarynyn basekege qabilettiligini arttyru kepili [Soft Skills as a Guarantee of the

- Growth of Competitiveness of Future Specialists in Information and Communication Technologies] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №3 (125). – B. 141–153. [in Kazakh]
8. Matteson M., Anderson L., Boyden C. “Soft Skills”: A Phrase in Search of Meaning // Portal: Libraries and the Academy. – 2016. – №16(1). – P. 71–88.
  9. Succi C., Canovi M. Soft skills to enhance graduate employability: Comparing students and employers’ perceptions // Stud. High. Educ. – 2020. – №45. – P. 1834–1847.
  10. Nusrat M., Sultana N. Soft skills for sustainable employment of business graduates of Bangladesh // High. Educ. Skills Work-Based Learn. – 2019. – №9. – P. 264–278.
  11. Kopolovich O. Learning soft skills in the digital age: Challenges and insights from development and teaching 'Negotiation Management' MOOC. // Online Journal of Applied Knowledge Management (OJAKM). – 2020. – №8(2). – P. 91–106.
  12. Mukmimn A., Arif N., Fajaryani N., Habibi A. In Search of Quality Student Teachers in a Digital Era: Reframing the Practices of Soft Skills in Teacher Education // Turkish Online Journal of Educational Technology-TOJET. – 2017. – №16(3). – P. 71–78.
  13. Volkov A., Rishko Y., Kostyukhin Y., Sidorova E., Boboshko D., Savinova D., Ershova V. Using digital tools to teach soft skill-oriented subjects to university students during the COVID-19 pandemic // Education Sciences. – 2022. – №12(5). – P. 335–345.
  14. Devedzic V., Tomic B., Jovanovic J., Kelly M., Milikic N., Dimitrijevic S., ... Sevarac Z. Metrics for students’ soft skills // Applied Measurement in Education. – 2018. – №31(4). – P. 283–296.
  15. Varava I.P., Bohinska A.P., Vakaliuk T.A., Mintii I.S. Soft Skills in Software Engineering Technicians Education // Journal of Physics: Conference Series – IOP Publishing, 2021. – T. 1946. – №1. – P. 012–013. doi:10.1088/1742-6596/1946/1/012012
  16. Andres A. How to develop professionally important soft-skills for IT-professionals by means of physical education? // Journal of Human Sport and Exercise. – 2021. – Vol. 16. – №3. – P. 652–661.
  17. Caeiro-Rodríguez M., Manso-Vázquez M., Mikic-Fonte F.A., Llamas-Nistal M., Fernández-Iglesias M.J., Tsalapatas H., Sørensen L.T. Teaching Soft Skills in Engineering Education: An European Perspective. // IEEE Access. – 2021. – №9. – P. 29222-29242.
  18. Stal J., Paliwoda-Pękosz G. Fostering development of soft skills in ICT curricula: a case of a transition economy // Information Technology for Development. – 2019. – Vol. 25. – №2. – P. 250–274.
  19. Sgobbi F. The Skills of European ICT Specialists. // Encyclopedia of Information Science and Technology, Fourth Edition. – IGI Global. – 2018. – P. 4785–4796. DOI: 10.4018/978-1-5225-2255-3.ch415 [Electronic resource]. URL: <https://www.igi-global.com/gateway/chapter/184183> (qaralgan kuni 15.01.2022)
  20. Aničić K.P., Bušelić V. Importance of Generic Skills of ICT Graduates-Employers, Teaching Staff, and Students Perspective // IEEE Transactions on Education. – 2020. – Vol. 64, №3. – P. 245–252.

ӘОЖ 372.51.016; МҒТАР 14.35.09
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.18>**Б.Т. КАЛИМБЕТОВ¹✉, И.М. ОМАРОВА², Д.А. САПАКОВ³**¹физика-математика ғылымдарының докторы, профессор
М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: bkalimbetov@mail.ru²PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz³PhD, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: Sapakov1986@mail.ru**БІЛІМ БЕРУДІ ЦИФРЛАНДЫРУ ЖАҒДАЙЫНДА МАТЕМАТИКА
БАКАЛАВРЛАРЫНА ФУНКЦИЯЛАРДЫ ГРАФИКАЛЫҚ КЕСКІН ТҮРІНДЕ
КӨРСЕТУДІ ҮЙРЕТУ**

Аңдатпа. Мақалада білім беруді цифрландыру жағдайында математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде үйрету қарастырылған. Математикалық формуламен айқындалған процестің математикалық моделін құрастыру арқылы қажетті информацияны оның графигі арқылы кескіндеу мүмкіндігі, графикалық мәдениетті қалыптастыру және дамытудың теориялық маңызды екені көрсетілген. Сонымен қатар, заманауи ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану әдістері дамытылған. Математикалық білім беруді цифрландыру жағдайында жоғары оқу орны білім алушыларына функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуді үйретуде Maple компьютерлік математикалық жүйесінің қолдану тиімділігі анықталған. Компьютерлік математика жүйесін пайдалана отырып, функцияның графигін оқу әрекеті білім алушының шығармашылық қабілеттерін көрсету мүмкіндіктерін қалыптастыруда, білімдері мен зерттеушілік қабілеттерін дамытуда, белсенді өз бетімен жұмыс істеуде, жұмысты жоспарлауда маңызды рөл атқаратыны көрсетілген. Цифрлық технологияларды қолдану негізінде құрылған сабақтар бейімделгіштікпен, басқарумен, интербелсенділікпен, жеке және топтық жұмыстың үйлесімімен, сондай-ақ оқытудың уақытша шектеусіз болуымен сипатталады. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар оқытушыларға да, білім алушыларға да бірқатар жаңа мүмкіндіктер ұсынады, яғни, оқу жұмысының көп бөлігін автоматтандыруға, уақытты үнемдеуге, қажетті мәліметті жылдам табуға, әлеуметтенуге, өзін-өзі жетілдіруге, білім алушымен жеке жұмыс жасауға уақытты босатады.

Кілт сөздер: білім беруді цифрландыру, математикалық формула, графикалық бейнелеу, функцияның графигі, Maple КМЖ.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Калимбетов Б.Т., Омарова И.М., Сапаков Д.А. Білім беруді цифрландыру жағдайында математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуді үйрету // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 215–224. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.18>

*Cite us correctly:

Kalimbetov B.T., Omarova I.M., Sapakov D.A. Bilim berudi cifrlandyru jagdaiynda matematika bakalavrlaryna funkciialardy grafikalyq keskin turinde korsetudi uiretu [Teaching Bachelors of Mathematics with Graphical Representation of Functions in the Context of Digitalization of Education] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 215–224. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.18>

В.Т. Калимбетов¹, И.М. Омарова², Д.А. Сапаков³

*¹Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor
M. Auezov South Kazakhstan University*

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: bkalimbetov@mail.ru

²PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz

³PhD, Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: Sapakov1986@mail.ru

Teaching Bachelors of Mathematics with Graphical Representation of Functions in the Context of Digitalization of Education

Abstract. The article discusses the teaching of mathematics bachelors to functions in the form of a graphical representation in the conditions of digitalization of education. The theoretical significance of the formation and development of graphic culture is shown, the possibility of depicting the necessary information through its graph by constructing a mathematical model of the process defined by a mathematical formula. In addition, methods of application of modern information and communication technologies have been developed. The efficiency of using Maple mathematical packages in teaching university students to display functions in the form of a graphic image in the conditions of digitalization of mathematical education is determined. It is shown that the activity of studying the graph of a function using a computer mathematics system plays an important role in the formation of opportunities for the manifestation of students' creative abilities, the development of knowledge and research abilities, active independent work, work planning. Classes based on the use of digital technologies are characterized by adaptability, manageability, interactivity, a combination of individual and group work, as well as temporary unlimited learning. In addition, digital technologies provide a number of new opportunities for both teachers and students, which allows you to automate most of the academic work, save time, quickly find the necessary information, socialize, improve yourself, freeing up time for individual work with students.

Keywords: digitalization of education, mathematical formula, graphical representation, function graph, KMS Maple.

В.Т. Калимбетов¹, И.М. Омарова², Д.А. Сапаков³

*¹доктор физико-математических наук, профессор
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: bkalimbetov@mail.ru*

²PhD, старший преподаватель

Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: indira.omarova@ayu.edu.kz

³PhD, старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова

(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Sapakov1986@mail.ru

Обучение бакалавров математики графическим представлениям функций в условиях цифровизации образования

Аннотация. В статье рассматривается обучение бакалавров математики функциям в виде графического представления в условиях цифровизации образования. Показана теоретическая значимость формирования и развития графической культуры, возможность изображения необходимой информации через ее график путем построения математической модели процесса, определенной математической формулой. Кроме того, разработаны методы применения современных информационно-коммуникационных технологий. Определена эффективность использования математических пакетов Maple в обучении студентов вузов

отображению функций в виде графического изображения в условиях цифровизации математического образования. Показано, что деятельность по изучению графика функции с использованием системы компьютерной математики играет важную роль в формировании возможностей проявления творческих способностей студентов, развитии знаний и исследовательских способностей, активной самостоятельной работе, планировании работы. Занятия, построенные на основе применения цифровых технологий, характеризуются адаптивностью, управляемостью, интерактивностью, сочетанием индивидуальной и групповой работы, а также временной неограниченностью обучения. Кроме того, цифровые технологии предоставляют ряд новых возможностей как преподавателям, так и студентам, что позволяет автоматизировать большую часть учебной работы, экономить время, быстро находить необходимую информацию, социализироваться, самосовершенствоваться, освобождая время для индивидуальной работы со студентами.

Ключевые слова: цифровизация образования, математическая формула, графическое представление, график функции, СКМ Maple.

Кіріспе

Білім беруді цифрлық трансформациялау білім беру процесінің қазіргі және болашақ еңбек нарығының қажеттіліктеріне сәйкестігін қамтамасыз етудің, ақпараттық қоғам жағдайында ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігін, атап айтқанда, білім беру мекемелері шығаратын мамандарды сақтаудың қажетті шарты болып табылады. Бүгінгі таңда дәстүрлі оқулықтар мен өзге де материалдардың орнына цифрлық білім беру ресурстарын пайдалану ұсынылады. Бұл білім беру мақсаттарына арналған жеке нысандар (мысалы, интерактивті тақталар, электронды хабарламалар және т.б.).

Maple пакеті ғылыми ортада өте танымал. Аналитикалық түрлендірулерден басқа, пакет есептерді сандық түрде шеше алады. Пакеттің ерекшелігі – бұл құжаттарды LaTeX форматына – әлемдік деңгейдегі ғылыми баспалардың басым көпшілігінің стандартты форматына айналдыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бірқатар басқа бағдарламалық өнімдер Maple интеграцияланған символдық процессорын қолданады. Мысалы, Scientific WorkPlace (TCI Software Research фирмасы) ғылыми жарияланымдарын дайындау пакеті Maple символикалық процессорына жүгінуге, аналитикалық түрлендірулер жүргізуге және алынған нәтижелерді құжатқа ендіруге мүмкіндік береді [1].

Жоғары оқу орнындарында математика пәндерін оқып-үйрену барысында графикалық ақпараттар маңызды рөл атқарады. Бұл ақпарат түрлі графикалық сурет және бір объектінің ішіндегі немесе бірнеше объектілердің арасындағы құрылымдық байланыстар мен тәуелділікті бейнелейтін графикалық модельдеу түрінде ұсынылады. Осылайша, графикалық ақпаратпен жұмыс істей білу ретінде түсінілетін графикалық ойлауды қалыптастыру – білім беруді жаңғыртудың маңызды бөлігі болып табылады. Бұл мәліметтердің маңыздылығы келесі аспектілермен анықталады:

- біріншіден, графикалық ойлау берілетін білімнің пәндік саласын терең меңгеру мен ғылыми-танымдық ойлауын қалыптастыру құралы болып табылады (модельдеу әдісі);
- екіншіден, білім алушылардың интеллектуалдық дамуына, креативты және ерекше ойлауының дамуына, сонымен қатар оңтайлы шешім қабылдауына ықпал етеді;
- үшіншіден, коммуникация құралы және оқытудың заманауи цифрландыру құралы болып, математика саласында жоғары білікті мамандарды даярлауда ерекше рөл атқарады;
- төртіншіден, білім алушылардың танымдық белсенділігін ынталандырады.

Егер кәсіби қызметте математика бакалаврлары математикалық әдістерді қолданатын болса, онда бұл көп жағдайда арнайы математикалық бағдарламалар пакеттерін қолдануды қамтиды. Сондықтан университет түлегі математикалық есептерді шешудің компьютерлік

әдістері туралы түсінік қалыптастырып, кәсіби қызметте пайдалану үшін жаңа бағдарламалық өнімдерді өз бетінше игере білуі керек. Осыған байланысты білім беруді цифрландыру жағдайында математика бакалаврларына математикалық пакеттерді пайдалану біздің назарымыз үшін таңдалғанының басты себептері болды.

Жұмысты орындауымыздың негізгі мақсаты – математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуде Maple компьютерлік математикалық жүйесінің ерекшеліктерін көрсету. Мақалада цифрландыру жағдайында математиканы оқытуда математика бакалаврларына математикалық пакеттерді пайдалану қажеттілігі анықталып, функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуде Maple математикалық пакеттер мысалдары қарастырылды.

Жұмысты орындаудың негізгі міндеттері: функциялардың графиктеріне қатысты негізгі ұғымдар қалыптастырылды; функциялардың графиктері арқылы процестің математикалық моделін құруға қатысты кері операция жасалынды.

Зерттеу әдістері

Ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу кезінде келесі зерттеу әдістері қолданылды:

- теориялық (зерттеу, ғылыми теорияларды синтездеу, жалпылау және салыстыру мәселесі бойынша ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау);
- эмпирикалық (бақылау).

Зерттеудің эмпирикалық әдістері. Бақылау – бұл объектіні жүйелі, мақсатты қабылдау. Бақылау таным әдісі ретінде эмпирикалық тұжырымдар жиынтығы түрінде алғашқы ақпаратты алуға мүмкіндік береді.

ЖОО-да жоғары математика пәндерін оқыту барысында математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуде математикалық пакеттерді қолдану маңыздылығын анықтауда – бақылау әдісі қолданылды. Болашақ математика мұғалімінен жоғары математика курсына оқу нәтижесінде математиканың қолданбалы және практикалық бағдарының мәні туралы түсінік қалыптастыру және оны математикалық модельдеу әдісімен игеруіне ықпал ету қажеттілігі анықталып, нәтижесінде математика бакалаврларының цифрландыру жағдайында математикалық пакеттерді қолдана алу тиімділігі байқалды.

Талдау мен нәтижелер

Қазіргі әлем технологиялардың даму деңгейінің жаңа сатысына көшті. Қоғам дамуының жаңа кезеңі «цифрландыру» деп аталды. «Цифрландыру» термині (ағылш. «digital» – сандық) білім беру жүйесіне қатысты қазіргі заманғы қоғамның икемділігі мен сын-тегеуріндеріне бейімделуін жетілдіруге бағытталған және цифрлық әлемге бейімделген бәсекеге қабілетті кәсіпқойларды қалыптастыруға ықпал ететін оқу үдерісіндегі түрлендірудің кешенді әдістемесі деп түсінуге болады. Яғни, осы контексте цифрландырудың құрылымы деп білім берудің нәтижелілігін арттыруға бағытталған белгілі бір құралдар жиынтығын, атап айтқанда, білім алушыларға білімнің максималды көлемін және өзін-өзі дамытуға мүмкіндік беретін жаңа білім беру процесін, ал болашақ жұмыс берушілерге білікті, мобильді, бәсекеге қабілетті мамандарды беруді айтамыз [2].

Цифрлық білім беру процесін құрудың ерекшелігі цифрлық технологияларды енгізу және пайдалану болып табылады, олардың көпшілігі келесі дидактикалық қасиеттерге ие: іздеу еркіндігі (білім алушылардың қажеттіліктері мен ерекшеліктеріне сәйкес дербес күйге келтіру үшін шектелмеген мүмкіндіктер); интерактивтілік (білім беру әрекеттестігі процесінде көпсубъективтілікті қамтамасыз ету); мультимедиялық (ақпаратты қабылдаудың әртүрлі арналарын кешенді түрде іске қосу); гипермәтіндік (мәтін бойынша еркін орын ауыстыру, кросс-сілтемелерді пайдалану, ақпараттың анықтамалық сипаты және т.б.); субмәдениеттілік (сандық ұрпақ үшін әлемнің әдеттегі бейнесіне сәйкестік) [3].

Заманауи қоғам өміріне цифрлық технологияларды қарқынды енгізу, ақпараттық кеңістікті қалыптастыру және электрондық технологияларды дамыту білім беру жүйелері

жоғары оқу орындары білім алушының білім беру процесін ұйымдастыру туралы жаңа ғылыми-педагогикалық идеялардың қалыптасуына, білім беру тәсілдерін сапалы қайта қарастыруға, сондай-ақ оның даму қарқынын жеделдетуге әкеледі. Білім беру жүйесіне және оқу процесіне цифрлық және ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу жалпы әлемдік үрдіс және соңғы уақытта білім беру жүйесінде болған ең маңызды процестердің бірі болып табылады.

Цифрлық трансформация өте күрделі процесс, оны тиімді іске асыру мемлекеттік басқару органдарының басшылары мен мамандарының, экономиканың жеке секторы, ғылыми қоғамдастық өкілдерінің, білім алушылардың өздері мен олардың ата-аналарының, бірінші кезекте, республиканың білім беру жүйесінің барлық педагог қызметкерлерінің үйлестірілген күш-жігерінсіз мүмкін емес. Білім беру жүйесіндегі процестердің бірде-бір маңызды қайта құрылуы (атап айтқанда, жоғарыда келтірілген анықтамадан көрініп тұрғандай, цифрлық трансформацияның негізі болып табылады) мұғалімдердің түсінусіз және белсенді қолдауынсыз мүмкін емес екені анық [4]. Бүгінгі таңда аналитикалық математикалық түрлендірулер жасай алатын және әртүрлі сандық әдістерді қолдана алатын әртүрлі математикалық пакеттер бар. Ең танымал пакеттерге мыналар кіреді: Mathematica (Wolfram Research), Maple (Waterloo Maple Inc), Matlab (the MathWorks фирмасы), Mathcad (Mathsoft Inc компаниясы) [5]. Алғашқы екеуі іс жүзінде символдық математикалық қайта құруды жүзеге асыратын тілдер болып табылады. Maple компьютерлік алгебра жүйесімен қолдау көрсетілетін дифференциалды геометрия курсының бірқатар оқу құралдарында ұсынылған [6].

Математикалық пәндерін интеграциялау идеясы аясында, қосымша құралдарды қолдану, бір жағынан, осы пәндерді зерттеуге деген қызығушылықты арттырады, ал, екінші жағынан, білім алушыларларға оқу процесінде ақпараттық-математикалық мәдениетті дамытуға және оларға қолданбалы зерттеу дағдыларын үйретуге мүмкіндік береді. Бұл идеяны жүзеге асыру құралы Maple компьютерлік математика жүйесі болуы мүмкін.

Білім алушылардың математикалық пәндерді оқуға деген ынтасын арттыру үшін жаңа ақпараттық технологиялар, соның ішінде Maple математикалық пакетін сәтті қолданылуға.

Теориялық оқыту практикалық білімдермен, дағдылармен, оның ішінде зертханалық және практикалық жұмыстарды жүргізумен нығайтылуы тиіс. Ал формулалардағы математика визуалды енгізулерде көрініс таппай, өздерінің дерексіз сипатын сақтайды. Бұл мәселені Maple компьютерлік математика жүйесінің көмегімен шешуге болады. Maple бұл объектілерді, процестер мен құбылыстарды математикалық модельдеу.

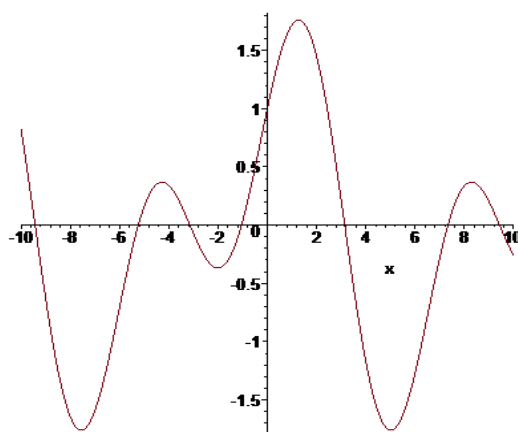
Математикалық модельдеу процесін жүзеге асыру үшін зерттеуші объектінің маңызды белгілері мен олардың өзгеруіне себеп болатын себептерді анықтай білу, абстракциялау, зерттеу объектісінің сапалық және сандық параметрлерін талдау, логикалық байланыстар орнату, салыстыру және жалпылау және т.б. барлық осы әрекеттер оқу процесін ұйымдастырудағы мазмұнды жалпылаудың оқу әрекеттеріне сәйкес келеді [7].

Функцияның графигі зерттелетін тәуелділіктің ерекшеліктерін ең қол жетімді және айқын көрсетеді. Егер график салынса, оның түріне байланысты бірқатар маңызды тұжырымдар жасауға болады: функция нөлге айналады, ол қайда өседі және қайда кемиді, ол шектеулі ме, жоқ па, ол үлкен (модуль) мәндерді қабылдай алады ма. Барлық сұрақтарға графиктің эскизі арқылы жауап беруге болады. Сондықтан, сызбалық эскиздер салу – бұл математикада да, білімнің байланысты бөлімдерінде де қажет болатын ең маңызды дағды. График – бұл тіл, бізді қызықтыратын құбылыстар туралы, олардың ілеспе (немесе ынталандырушы) жағдайлармен өзара байланысы туралы сапалы ақпарат беру құралы.

Зерттеулеріміздің практикалық қолданысы ретінде бірқатар мысалдар қарастырамыз [8; 9].

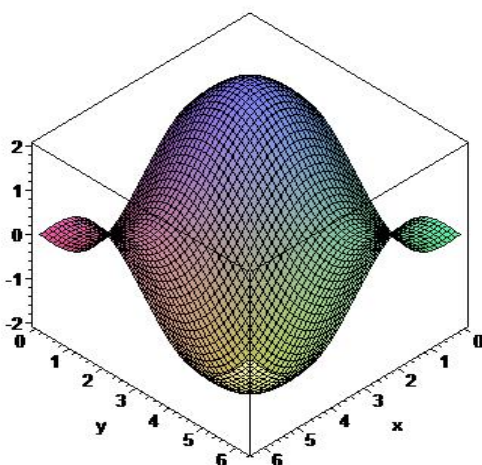
Мысал 1. Келесі $y = \sin x + \cos \frac{x}{2}$ функциясының графигін зерттейік.

1. Функцияның анықталу жиыны: $(-\infty, +\infty)$.
2. Функцияның мәндер жиыны: $\{y \in R : -1.76017 \leq y \leq 1.76017\}$
3. Функцияның графигін саламыз:
> **restart;**
> **plot(sin(x)+cos(x/2),x=-10..10);**

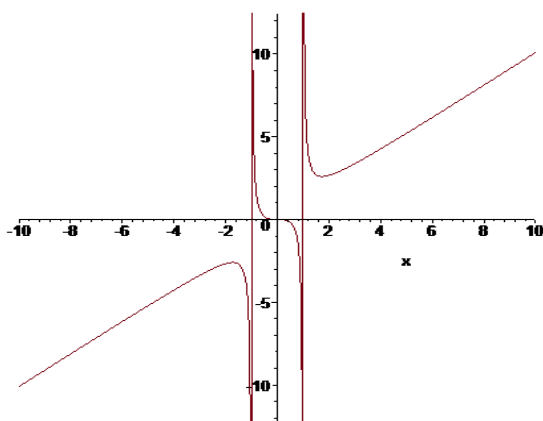
Мысал 2. $y = \sin x + \sin y$ функциясының графигін зерттейік.

1. Функцияның анықталу жиыны: $(-\infty, +\infty)$.
2. Функцияның мәндер жиыны: $[-1;1]$
3. Функцияның графигін саламыз:
> **restart;**
> **plot3d(sin(x)+sin(y),x=0..2*Pi,y=0..2*Pi,axes=boxed);**

Мысал 3. $y = \frac{x^3}{x^2 - 1}$ функциясын зерттейік:

1. Функцияның анықталу жиыны: $(-\infty, -1) \cup (-1, 1) \cup (1, +\infty)$.
2. Функцияның мәндер жиыны: $[-\infty, +\infty]$.
3. Функцияның графигін саламыз:
> **restart;**
> **plot(x^3/(x^2-1));**

Білім алушылардың берілген тақырып бойынша тапсырмаларды орындауындағы нәтижелерін бағалау үшін статистикалық есептеуді жүргізейік. М.О. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, «Жаратылыстану ғылымдары және педагогикасы» Жоғары мектебінен педагогикалық тәжірибеге таңдап алынған топ бойынша 23 білім алушы қатысты. 23 білім алушының 11-і тәжірибелік топта, 12 – бақылау тобында болды. Топтағы білім алушылар санына сәйкес бағалауды Стьюдент үлестірімі бойынша жүргізейік (1-кесте). Өртүрлі есептеу әдістерін Maple компьютерлік математика жүйесінде жүргіземіз. Сонымен бірге 100-баллдық бағалау жүйесіне сәйкес тәжірибелік және бақылау тобы білім алушыларының тақырыпқа сай нәтижелері алынған болатын (2-кесте).

1-кесте – Стьюдент мәндерінің t-критерийі бойынша кестесі

f – еркіндік дәреже мәні	p – сенімділік ықтималы				
	0,9	0,95	0,99	0,995	0,999
21	0,17200	2,2079	2,8310	3,1350	3,8190

2-кесте – Педагогикалық тәжірибеге қатысқан білім алушылардың 100-баллдық жүйеге сәйкес тақырып бойынша бағалануы

№	Тәжірибелік топ білім алушыларының 100-баллдық жүйеге сәйкес бағалануы	Бақылау тобы білім алушыларының 100-баллдық жүйеге сәйкес бағалануы
1	75	90
2	90	85
3	95	85
4	98	78
5	85	80
6	88	75
7	95	78
8	85	85
9	90	90
10	99	70
11	95	90
12		80

> restart;

> x(1):=75:x(2):=90:x(3):=95:x(4):=98:x(5):=85:x(6):=88:x(7):=95:x(8):=85:x(9):=90:x(10):=99:
x(11):=95:y(1):=90:y(2):=85:y(3):=85:y(4):=78:y(5):=80:y(6):=75:y(7):=78:y(8):=85:y(9):=90:
y(10):=70:y(11):=90:y(12):=80:n1:=11:n2:=12:

```

> Digits:=10:
> M(x):=evalf(sum('x(i)',i=1..n1)/n1);M(y):=evalf(sum('y(i)',i=1..n2)/n2);
      M(x) := 90.45454545
      M(y) := 82.16666667

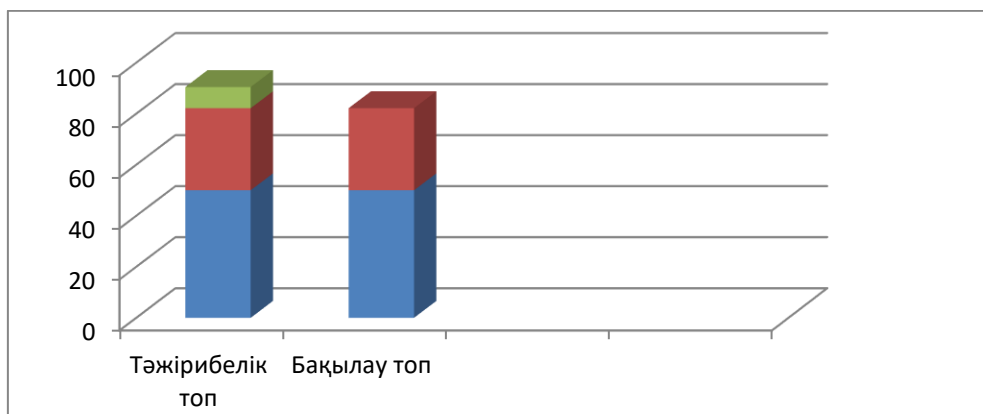
> SS1:=evalf(sum('x(i)^2',i=1..n1)-(sum('x(i)',i=1..n1))^2/n1);SS2:=evalf(sum('y(i)^2',i=1..n2)-
(sum('y(i)',i=1..n2))^2/n2);
      SS1 := 496.7272727
      SS2 := 451.6666667

> SA1:=evalf((SS1/(n1-1))^(1/2));SA2:=evalf((SS2/(n2-1))^(1/2));
      SA1 := 7.047888143
      SA2 := 6.407855028

> Sm1:=evalf((SS1/((n1-1)*n1))^(1/2));Sm2:=evalf((SS2/((n2-1)*n2))^(1/2));
      Sm1 := 2.125018230
      Sm2 := 1.849788413

> t:=evalf((M(x)-M(y))/(((SS1+SS2)/(n1+n2-2))*(1/n1+1/n2))^(1/2));
      t := 2.954484394
    
```

Стьюдент үлестіріміне сәйкес $n_1=11$ – білім алушы, $n_2=12$ – білім алушы. Демек $df=21$ екенінен $df=21$ -дің кестелік мәні $t=2,8310$ мәнінен артық, яғни $2,8310 < 2,954484394$. Бұл қате тұжырым жасау ықтималы жүзден бірге жақын дегенді білдіреді ($P < 1\%$ немесе $\alpha < 0,01$), тәжірибелік топ орташа алғанда дерлік жоғары білім алғандығын байқадық. Алынған болжамның дұрыстығынан тәжірибелік жұмыстардың орындылығы келіп шықты (1-диаграмма).

1-диаграмма – Біліктілікті қалыптастыру деңгейі

Компьютерлік математикалық жүйелерді қолдану арқылы математикалық пәндерді оқытуға арналған көптеген зерттеулер және платформалар бар. Бірақ көп жағдайда бұл зерттеулер математика пакеттерін компьютерлік зертханаларда математика сабақтарында қолдануға арналған. Біздің ойымызша, қазіргі заманғы білім алушы өзі үшін жаңа бағдарламаларды еркін меңгергендіктен, математикалық пакеттерді (платформаларды) зерттеу және игеру білім алушының өзіндік жұмысына ауысуы мүмкін. Математика бакалавралына функциялар графигін Maple бағдарламасында көрсету, Maple бағдарламасы арқылы математикалық есептеулер жүргізу жұмыстарын өзіндік жұмыс барысында қолдану, пәннің игерілуін жаңа деңгейге көтерері анық. Сонымен қатар, математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде үйрету білім алушылардың графикалық дайындық

сапасын жетілдіреді. Бұл ретте нақты оқу міндеттеріне сүйене отырып, графикалық бейнелер түрлі дидактикалық функцияларды орындайды және әдістемелік құрал ретінде әрекет ете алады.

Қорытынды

Мақалада функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуде Maple компьютерлік математикалық жүйелерді қолдану мысалдарын қарастырдық. Оны қолдану білім алушылардың қызығушылығын арттырады және математика пәндерін үйренуде креативті ойлау мәдениетін дамытады, визуалды ақпарат қабылдауды кеңейтеді. Ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді теориялық талдау негізінде Maple жүйесінің мүмкіндіктерін пайдалану оқыту процесін белсендіретіндігі, білім алушылардың оқытылатын пәнге деген қызығушылығын және оқу процесінің тиімділігін арттыратындығы, оқу материалын түсінудің үлкен терендігіне қол жеткізуге мүмкіндік беретіндігі анықталды. Ақпаратты ұсынудың графикалық формасы оқу процесі үшін маңызды болып табылып, ал бағдарламаның графикалық мүмкіндіктері оқытудың негізгі бағдарламасын таңдауда басымдыққа ие екендігі белгілі болды. Бағдарламаның жақсы графикалық мүмкіндіктері математикалық пәндерді оқытуда қолданылған болса кеңістіктік ойлаудың дамуына ықпал етеді және сонымен бірге әлем құбылыстарын математикалық модельдеуге негіз жасайтындығы анықталды. Ғылыми зерттеу жұмысының нәтижесі жоғары оқу орнының бакалаврларына білім беруді цифрландыру жағдайында графикалық кескіндерді үйретуде қолданылады.

Білім беру процесін цифрландыру және цифрлық технологиялар ерекшеліктерін талдау нәтижесінде цифрлық технологиялар математикалық пәндерді оқыту процесін ұтқыр, сараланған және жеке етеді деген қорытынды жасауға болады. Сонымен қатар, олар мұғалімді ауыстырмайды, бірақ оның қызметін үйлесімді түрде толықтырады. Цифрлық технологияларды қолдану негізінде құрылған сабақтар бейімделгіштікпен, басқарумен, интерактивтілікпен, жеке және топтық жұмыстың үйлесімімен, сондай-ақ оқытудың уақытша шектеусіз болуымен сипатталады. Сонымен қатар, цифрлық технологиялар оқытушыларға да, білім алушыларға да бірқатар жаңа мүмкіндіктер ұсынады, яғни, оқу жұмысының көп бөлігін автоматтандыруға, уақытты үнемдеуге, қажетті мәліметті жылдам табуға, әлеуметтенуге, өзін-өзі жетілдіруге, білім алушымен жеке жұмыс жасауға уақытты босатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Майер В.Р., Абдулкин В.В., Апакина Т.В. Двенадцать лекций по дифференциальной геометрии: Учебное пособие. – Красноярск: Краснояр. гос. пед. ун-т им. В.П. Астафьева, 2014. – 516 с.
2. Николенко Д.В., Большева Я.К. Дистанционные образовательные технологии как средство повышения эффективности учебного процесса в СПО при изучении физико-математических дисциплин // Сборник статей Межд. научно-прак. конф. «Новая наука: история станов., совр. сост., персп. развития». – Уфа: Омега сайнс, 2020. – С. 5–7.
3. Блинов В.И., Дулинов М.В., Есенина Е.Ю., Сергеев И.С. Проект дидактической концепции цифрового профессионального образования и обучения. – Москва: Перо, 2019. – 72 с.
4. Сотникова О.А., Хабаева Е.В. Организация содержательного общения при изучении дифференциальных уравнений в техническом вузе // Материалы XXXVIII Межд. науч. сем. преп. матем. «Математическое образование в цифровом обществе». – Самара, 2019. – С. 268-271.
5. Говорухин В.Н., Цибулин В.Г. Введение в Maple V. Математический пакет для всех. – М.: Мир, 1997. – 213 с.
6. Котюргина А.С. О применении пакетов прикладных программ в преподавании общего курса математики // Актуальные проблемы преподавания математики в техническом вузе. – 2015. – №3. – С. 76–82.
7. Дьяконов В.П. Maple 7: учебный курс. – СПб: Питер, 2002. – 672 с.

8. Калимбетов Б.Т., Омарова И.М. Проблемные ситуации на основе графиков функций при обучении математическому анализу // Вестник ПГУ им. С. Торайгырова, сер. Педагогика. – 2018. – №3. – С. 222–230.
9. Калимбетов Б.Т., Кулачова Г.Р. Maple компьютерлік математика жүйесін қолдана отырып сандық тізбектердің шегін оқытуды жетілдіру // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 57–72.

REFERENCES

1. Maier V.R., Abdulkin V.V., Apakina T.V. Dvenadcat lekcij po differencialnoi geometrii: Uchebnoe posobie [Twelve lectures on differential geometry: Textbook]. – Krasnoiar. gos. ped. un-t im. V.P. Astafieva, 2014. – 516 s. [in Russian]
2. Nikolenko D.V., Bolycheva Ia.K. Distancionnye obrazovatelnye tehnologii kak sredstvo povysheniia effektivnosti uchebnogo processa v SPO pri izuchenii fiziko-matematicheskikh disciplin [Distance educational technologies as a means of improving the efficiency of the educational process in vocational education in the study of physical and mathematical disciplines] // Sbornik statey Mejd. nauchno-prak. konf. «Novaia nauka: istoriia stanov., sovr. sost., persp. razvitiia». – Ufa: Omega sains, 2020. – S. 5–7. [in Russian]
3. Blinov V.I., Dulinov M.V., Esenina E.Iu., Sergeev I.S. Proekt didakticheskoi koncepcii cifrovogo professionalnogo obrazovaniia i obucheniia [Draft didactic concept of digital vocational education and training]. – Moskva: Pero, 2019. – 72 s.
4. Sotnikova O.A., Habaeva E.V. Organizaciia soderzhatel'nogo obobsheniia pri izuchenii differentsialnykh uravneniy v tehnicheckom vuze [Organization of meaningful generalization in the study of differential equations in a technical university] // Materialy XXXVIII Mejd. nauch. sem. prep. matem. «Matematicheskoe obrazovanie v cifrovom obshestve». – Samara, 2019. – S. 268–271. [in Russian]
5. Govoruhin V.N., Cibulin V.G. Vvedenie v Maple V. Matematicheskij paket dlia vseh [Introduction to Maple V. Mathematical package for everyone]. – M.: Mir, 1997. – 213 s. [in Russian]
6. Kotiurgina A.S. O primenenii paketov prikladnykh programm v prepodavanii obshego kursa matematiki [On the use of application software packages in teaching a general course of mathematics] // Aktualnye problemy prepodavaniia matematiki v tehnicheckom vuze. – 2015. – №3. – S. 76–82. [in Russian]
7. Diakonov V.P. Maple 7: uchebnyi kurs [Maple 7: training course]. – SPb: Piter, 2002. – 672 s. [in Russian]
8. Kalimbetov B.T., Omarova I.M. Problemnye situacii na osnove grafikov funkcij pri obuchenii matematicheskomu analizu [Problem situations based on function graphs in teaching calculus] // Vestnik PGU im. S. Toraigyrova, ser. Pedagogika. – 2018. – №3. – S. 222–230. [in Russian]
9. Kalimbetov B.T., Kulachova G.R. Maple kompiuterlik matematika juiesin qoldana otyryp sandyq tizbekterdin shegin oqytudy jetildiru [Improving the Learning of the Limits of Numerical Sequences through the Maple Computer Mathematics System] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – Б. 57–72. [in Kazakh]

УДК 378.147; ГРНТИ 14.35.09

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.19>**Р.Б. ТАУКЕБАЕВА**

кандидат филологических наук, доцент
Центрально-Азиатский Инновационный Университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: rimta5212@mail.ru

МЕТОД ПРОЕКТОВ КАК СПОСОБ ОРГАНИЗАЦИИ И АКТИВИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ОБУЧАЮЩИХСЯ

Аннотация. Метод проектов – это способ организации и активизации самостоятельной работы обучающихся, ориентированный на решение ими определенной проблемной ситуации через применение творческого подхода к ее решению. Метод проектов позволяет решить образовательные задачи и создать условия для коммуникативного взаимодействия обучающихся иностранному языку (английский) в процессе активной познавательной работы. В данной статье автор рассматривает метод проектов, который дает возможность: 1) развивать у обучающихся навыки самостоятельного мышления; 2) формировать навыки использования своих теоретических знаний при решении творческих задач; 3) способствовать повышению мотивации обучающихся и их познавательной активности; 4) совершенствовать языковой потенциал обучающихся; 5) развивать коммуникативные компетенции обучающихся на основе сотрудничества при выполнении самостоятельной работы; 6) развить творческий потенциал обучающегося при выполнении индивидуальных заданий; 7) повысить самооценку у обучающегося в процессе обучения. Также автор данной статьи на основе исследований ряда ученых – методистов определяет функции самостоятельной работы; развивающую, информационную, стимулирующую, исследовательскую и воспитательную. В статье уделяется повышенное внимание анализу типов, уровней и принципов организации самостоятельной работы обучающимися в учебной деятельности. Автор статьи рассматривает особую роль и функциональную позицию преподавателя в организации самостоятельной работы обучающихся, где он выступает в роли помощника и советника. На практическом материале автора статьи были определены этапы внедрения и выполнения метода проектов как способа организации и активизации самостоятельной работы обучающихся.

Ключевые слова: метод проектов, самостоятельная работа, этапы метода проектов, творческое мышление, языковой потенциал, научный поиск, презентация.

Р.Б. Таукебаева

филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Орталық Азия Инновациялық университеті
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: rimta5212@mail.ru

---

*Цитируйте нас правильно:

Таукебаева Р.Б. Метод проектов как способ организации и активизации самостоятельной работы обучающихся // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 225–236. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.19>

*Cite us correctly:

Taukebaeva R.B. Metod proektov kak sposob organizacii i aktivizacii samostoiatelnoi raboty obuchaiushihsia [The Method of Project as a Way of Organizing and Activating the Students' self-work] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 225–236. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.19>

Студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру және жандандыру жолындағы жоба әдісінің тәсілі

Аңдатпа. Жоба әдісі – бұл белгілі бір проблемалық жағдайды шешуде шығармашылық тәсілді қолдану арқылы жетуге бағытталған студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастыру және жандандыру тәсілі. Жоба әдісі көптеген оқу міндеттерін шешуге мүмкіндік береді және белсенді танымдық жұмыс барысында шет тілін (ағылшын) оқитын студенттердің коммуникативті өзара әрекеттесуіне жағдай жасайды. Бұл мақалада автор келесі мүмкіндіктерді беретін жобалар әдісін қарастырады: 1) оқушылардың өз бетінше ойлау қабілетін дамыту; 2) шығармашылық мәселелерді шешуде теориялық білімді қолдану дағдыларын қалыптастыру; 3) оқушылардың ынтасы мен танымдық белсенділігін арттыруға ықпал етеді; 4) студенттердің тілдік қабілеттерін жетілдіру; 5) студенттердің коммуникативтік құзыреттілігін өз бетінше дамыту; 6) жеке тапсырмаларды орындау кезінде білім алушының шығармашылық әлеуетін дамыту; 7) оқу процесінде оқушының өзін-өзі бағалауын арттыру. Сонымен қатар, осы мақаланың авторы бірқатар әдіскерлердің зерттеулері негізінде өзіндік жұмыс функцияларын анықтайды: дамыту, танымдық, ынталандыру, зерттеу және тәрбие. Ұйымдастырушылық процестегі мұғалімнің рөлі мен функционалдық ұстанымын ерекше деп санайды. Мақала авторының практикалық материалында студенттердің өз жұмысын ұйымдастыру және жандандыру тәсілі ретінде жоба әдісін енгізу және енгізу кезеңдері анықталған.

Кілт сөздер: жоба әдісі, өзіндік жұмыс, жоба әдісінің кезеңдері, шығармашылық ойлау, тілдік потенциал, ғылыми ізденіс, презентация.

R.B. Taukebayeva

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
Central Asian Innovation University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: rimma5212@mail.ru*

The Method of Project as a Way of Organizing and Activating the Students' self-work

Abstract. The project method is a way of organizing and activating students' self-work or a creative approach to solving a specific problem situation. The project method allows solving many educational tasks and creates conditions for communicative interaction of students studying a foreign language (English) in the process of active cognitive work. In this article the author considers the method of projects that provide the following opportunities: 1) development of students' ability to think independently; 2) formation of skills to use theoretical knowledge in solving creative problems; 3) help to increase student's motivation; 4) improvement of students' language potential; 5) development of students' communicative competence on the basis of cooperation in doing self-work; 6) development of the student's creative potential in performing individual tasks. 7) increasing the student's self-esteem in the learning process. In addition, the author of this article defines the functions of independent work based on the research of a number of methodologists: developing, informative, stimulating, research and educational. In this article the author dwells on the special role and functional position of the teacher in the organization of students' self-work as the assistant and adviser. Based on the practical materials of the article's author, the stages of inserting and implementation of the project method as a way of organizing and activating students' self-work were determined.

Keywords: method of projects, self-work, stages of the project, creative thinking, language potential, scientific research, presentation.

Введение

В современном мировом сообществе образование является основой формирования и развития личности будущего специалиста, который востребован в условиях постоянно развивающегося социума и способен адаптироваться и анализировать вопросы профессиональной направленности. Возросший интерес и потребность в изучении иностранных языков послужил основой в создании и разработке разных направлений в обучении данной дисциплины. Известно, что свободное владение иностранным языком повышает конкурентоспособность будущего специалиста, ибо иноязычная коммуникативная компетентность является преобладающим преимуществом профессиональной компетентности. В связи с этим, перед высшей школой поставлена задача - осуществление качественной языковой подготовки обучающихся. «Главная задача современного обучения иностранному языку в высшем учебном заведении заключается в том, чтобы научить будущего специалиста самостоятельно приобретать и постоянно совершенствовать свои знания и навыки, сформулировать определенную познавательную мотивацию, а также способствовать активно вовлекаться в регулярно обновляющийся поток научной информации» [1]. Согласно этой мысли, следует отметить, что главной целью высшего образования должно стать развитие творческого (креативного) потенциала каждого обучающегося как индивидуума, со знанием иноязыка, обеспечивающего и реализующего развитие культуры и науки и, в целом, социума. Безусловно, что одной из важных целей усовершенствования обучения иностранным языкам является улучшение результативности учебных занятий, которое заключается в применении различных методик и приемов в образовательном процессе.

В современной методической науке одной из актуальных проблем в обучении иностранному языку является умение и необходимость применения полученных знаний на практике. Рациональное сочетание теоретических знаний и практического опыта обучающихся для решения конкретных проблем различного характера обуславливает актуальность использования проектной деятельности в обучении иностранному языку, которая способствует организации и активизации самостоятельной работы обучающегося.

Методы исследования

В соответствии с методологическими позициями в данной статье были использованы следующие методы исследования: теоретические: анализ психолого-педагогической и научно-методической литературы, метод конкретизации и метод обобщения. Также в статье были использованы эмпирические методы: метод собственно-педагогической действительности, метод педагогического наблюдения и метод изучения передового педагогического опыта.

Анализ и результаты

Совершенствованию технологий обучения английскому языку в неязыковых вузах и повышению эффективности учебного процесса, в частности, исследованию метода проекта, было посвящено множество научно-методических изысканий ученых мировой науки (Х.В. Килпатрик, Дж. Дьюи, С.Т. Шацкий, Е.С. Полат, Р.И. Бтемирова, С.С. Кунанбаева, Н.Ю. Пахомова, В.П. Селевко, Н.Г. Капустина, Т.И. Шамов и др.). «Эффективному решению проблемы обучения иностранному языку как средству межкультурной коммуникации может способствовать метод проектов, который позволяет реализовать наиболее сложную и существенную для методики задачу – создание языковой среды, а на ее основе создание потребности в использовании иностранного языка на практике» [2]. «...Проектная методика обеспечивает личностно-ориентированное воспитание и обучение, так как она практически вбирает в себя и другие современные технологии, например, такие, как обучение в сотрудничестве...» [3], вследствие чего развивается самостоятельность мышления,

креативность обучающихся; происходит формирование и развитие практических умений, заключающиеся в реализации организаторских способностей и талантов обучающихся. Согласно авторитетному мнению ученых-методистов (Е. Полат, И. Зимняя, В. Копылова, Т. Мартынова и др.), метод проектов – это эффективное средство от скучных и однообразных занятий, он способствует расширению языковых и познавательных знаний обучающегося и развивает у него осознанное чувство причастности к коллективу как достойный член группы. Следует отметить, что, работая над проектом, обучающийся получает возможность работать в «команде», с большой ответственностью относиться к выполнению своего рабочего задания и давать различные оценки результатам своего труда и своих товарищей [4]. В процессе работы с проектами у обучающегося происходит становление опыта в разрешении различных, «локальных» проблем, но «целостное» и грамотное их исполнение формирует у него чувство удовлетворённости, веры в свои силы (знание языка) и способствует развитию навыка доведения дела до конца, не оставляя его незавершённым [5]. Следует отметить, что метод проектов служит основой для активизации и организации самостоятельной работы обучающихся, которая развивает коммуникативный и личностно-ориентированный подходы, являющиеся важными в современной методике преподавания иностранного языка.

Проектная методика, являясь эффективным приёмом использования новых педагогических технологий и инновационных методов обучения, способствует развитию коммуникативной компетенции и коммуникативных умений и навыков обучающихся; даёт импульс возрастанию высокой мотивированности, развитию языковой личности и повышению интереса к учебному предмету. Ученый-методист высшей школы Кунанбаева С.С. определяет проектную методику как совокупность научно-поисковых методов, творческих в своей основе, которые способствуют активизации познавательной деятельности, развитию творческих возможностей и формированию личностных качеств обучающихся... [6].

Безусловно, что метод проектов даёт возможность сочетать самостоятельную индивидуальную работу обучающихся с групповой; стимулирует научно-познавательной поиск обучающихся необходимой информацией; развивает творческую мысль обучающегося для знакомства с конкретной информацией в коллективе. «Метод проектов активизирует все стороны личности студента: его интеллектуальную сферу, его типологические особенности и черты характера: целеустремленность, настойчивость, любознательность, трудолюбие, толерантность, его коммуникативные умения, чувства, эмоции... Таким образом, занятия по английскому языку превращаются в такие занятия, где каждый обучающийся не только усваивает знания, но и познает самого себя, учится управлять собой, оценивать свои реальные возможности, прогнозировать пути их развития, т.е. не только проявлять, но и строить себя как личность...» [7]. Исследователи современной методической науки (Зимняя И.А., Полат Е.С. и др.) относят метод проектов к «...методам и технологиям личностно-ориентированного подхода в обучении, в целом, и в обучении иностранном языкам, в частности. Согласно данному подходу в центре обучения находится не учитель, а ученик...» [8] Автор статей о современных проблемах высшего образования Р. Бтемирова, исследуя сущность метода проектов в учебном процессе, делает вывод о том, что проектная работа обучающегося способствует активизации познавательной деятельности, развитию творческих способностей, формированию профессиональной компетентности, росту личностных качеств и, самое главное, содействует становлению и развитию самостоятельности будущего специалиста [9].

В основе метода проектов лежит способ активизации и организации самостоятельной работы обучающихся, заключающаяся в развитии умений самостоятельно обогащать свои знания, умений ориентироваться в информационном пространстве и развивать исследовательское мышление в творческом (креативном) ракурсе.

В подготовке будущих специалистов и повышении эффективности учебного процесса большая роль принадлежит самостоятельной работе, создающей условия обучающимся для развития креативных видов деятельности и их интеллектуальных способностей. Следует отметить, что самостоятельная работа является не только формой, но и средством обучения, так как она формирует определённые навыки и умения обучающихся, имеющая ряд функций: развивающую, информационную, стимулирующую, исследовательскую и воспитательную. Развивающая функция приобщает обучающегося к креативным видам деятельности и обогащает его интеллектуальные способности; информационная функция включает в себя учебную деятельность обучающегося на занятиях; стимулирующая функция способствует развитию обучающегося в профессиональном отношении; исследовательская функция формирует у обучающегося более новый уровень творческого мышления; воспитательная функция развивает личностные качества будущего специалиста [10]. Исходя из вышесказанного, нужно отметить, что основой самостоятельной работы обучающихся является научно-познавательная проблема, которая стимулирует и обуславливает весь учебный процесс. Методист-исследователь критерий самостоятельной работы обучающихся в вузе Омелаенко Н. определяет следующие условия ее успешного выполнения: 1) мотивация проблемы; 2) конкретная постановка научно-познавательных задач; 3) способ исполнения задания и путей его выполнения обучающимся; 4) четкость определения преподавателем отчётности, объёма работы и сроков её представления; 5) оказание необходимой консультационной помощи; 6) критерии оценки; 7) формы контроля (контрольные работы, тесты, коллоквиумы, семинары и т.д.) [10]. Существуют различные уровни самостоятельной работы обучающихся, такие как: а) репродуктивный (чтение, заучивание, пересказ, конспектирование учебной литературы, аудио и видеозаписи и др.); б) поисковый, который включает в себя подготовку докладов, сообщения на учебных занятиях, подбор литературы по дисциплине, написание рефератов, эссе; в) творческий – написание статей, тезисов, участие в научно-исследовательской работе, конференции, олимпиаде и др. Для успешного выполнения самостоятельной работы обучающимися необходимо грамотное сочетание всех её уровней. В методической науке различают четыре типа выполнения самостоятельной работы по степени трудности: 1) первый тип служит для выполнения заданий по образцу; 2) второй тип заключается в воспроизведении информации по памяти; 3) третий тип направлен на решение не типовых (нестандартных) заданий; 4) четвёртый тип предлагает выполнение заданий творческого характера. Надо отметить, что сочетание всех перечисленных типов самостоятельной работы является непременным условием её успешного выполнения.

Всёцело важным аспектом организации самостоятельной работы обучающихся является учёт их разноуровневой подготовки и различного образовательного потенциала (например, языковой, если это касается иностранного языка). Естественно, что преподаватель должен руководствоваться методическими верными критериями: 1) объём задания должен быть достаточно точным, чтобы обучающийся смог дать ответы на все задания за отведённое время; 2) все задания должны быть одинаковой сложности; 3) каждое задание должно содержать вопросы, требующие правильных ответов; 4) каждое задание должно включать в себя вопрос, который следует изучить самостоятельно. Количество участников выполнения самостоятельной работы (2–3 человека) способствует повышению эффективности её исполнения. Повышение уровня мотивации, развитие научно-познавательной активности обучающегося, его большой интерес к выполнению совместной работы, благодаря взаимоконтролю, всем этим факторам способствует групповая работа. Она осуществляется в работе всей группы над проектами, в работе с фондом библиотеки и сетью Интернет. Помимо основных форм самостоятельной работы в учебном процессе, существуют ее дополнительные формы, как учебно-познавательная (экскурсии, мастер-

классы, посещение различных организаций) и творческая (конкурсы, научные семинары, дискуссии и др.).

Методист-исследователь самостоятельной работы обучающихся в вузе Эрикенова Э.М. констатирует, что самостоятельная работа обучающихся в вузе состоит из аудиторных и внеаудиторных занятий, которые содействуют эффективному освоению образовательной программы высшего образования и решает следующие проблемы: 1) закрепление, расширение и углубление знаний, умений и навыков; трансформация знаний, умений и навыков в интеллектуальной и практической деятельности; 2) формирование новых знаний, умений и навыков по иностранному языку;

3) развитие знаний, умений и навыков, способствующих формированию научно-исследовательской деятельности; 4) развитие учебной мотивации в полноценном освоении образовательной программы; 5) развитие самостоятельности, инициативности, креативности мышления и способности к самосовершенствованию в образовательном процессе [11].

Самостоятельная работа – это есть самостоятельная деятельность обучающихся, организованная преподавателем, который не будет принимать активного участия в этом учебном процессе, но будет управлять им при помощи учебного материала, предусмотренных рабочей программой, конкретной учебной литературой. Самостоятельная работа обучающихся зиждется на следующих принципах учебного процесса, где общедидактические принципы – есть основа процесса организации самостоятельной работы: 1) принцип научности, который является основным в ознакомлении обучающегося с новыми научными достижениями (справочной литературой, средствами информационной и коммуникативной технологии, словарями и др.); 2) принцип доступности, который связан с анализом и подбором учебного материала; 3) принцип системности, представляющий собой процесс преподавания и усвоения знаний в определённой системе; 4) принцип сознательности и активности, который формирует эффективное усвоение иностранного языка, так как обучающийся проявляет активность в процессе овладения знаниями.

Общеметодические принципы организации самостоятельной работы включают следующие аспекты: 1) принцип профессиональной направленности, который предусматривает обучение в тесном сочетании с развитием личностных качеств обучающегося, со знанием культуры страны изучаемого языка (Великобритания и США); 2) принцип автономности обучающегося по овладению иноязыком, который представляет собой его самостоятельную активность; 3) принцип коммуникативности, который заключается в подборе учебных ситуаций, развивающих коммуникативные навыки и умения обучающихся.

Общеизвестно, что аудиторная и внеаудиторная работа являются основными формами самостоятельной работы в практике преподавания иностранного языка (английского) и находятся в тесной связи между собой, дополняя друг друга, ибо изначальные знания, необходимые для успешной самостоятельной работы, обучающиеся приобретают в процессе обучения. «Самостоятельная работа студентов представляет особый вид деятельности, в основе успеха которой лежит соблюдение следующих условий: мотивированность учебного процесса, конкретная постановка цели и задач, алгоритм выполнения заданий, определение преподавателем форм отчётности, объёма работы, сроков, определение видов консультационной помощи, критериев оценки, видов и форм контроля...» [12]. В связи с вышесказанным следует отметить, что самостоятельная работа обучающихся зиждется на соблюдении требований, которые обеспечивают её эффективность и успех; системность, тщательный контроль преподавателя, связь с учебными материалами. Эти требования служат для осуществления главных целей самостоятельной работы обучающегося – научить обучающегося самостоятельности и привить ему основы организованности и целенаправленного самообразования.

В процессе обучения иностранному языку (английскому) формируются различные виды деятельности: чтение, говорение, слушание, письмо и исполнение обучающимися этих действий является несомненно ключевым компонентом выполнения самостоятельной работы.

Необходимо отметить что важная роль мотивации в учебном процессе, которая непосредственно влияет на организацию самостоятельной работы обучающегося, выражена в подготовке успешной профессиональной деятельности и интересов в достижении результатов самим обучающимся, так как он должен чётко знать цель задания, методы его выполнения, используя свои знания и опыт в изучении этой дисциплины [13].

Несомненно, что в процессе организации самостоятельной работы обучающихся, преподаватель занимает немаловажную роль и функциональное место; он обязан грамотно, на должном профессиональном уровне, проводить непрерывную работу в обучении языку, определять цели и задачи для четкого построения и самостоятельной работы. Именно сотрудничество является новой формой общения между преподавателем и обучающимся, ибо преподаватель при создании плана самостоятельной работы исполняет вспомогательную роль, не навязывая своих мнений и требований и помогая обучающимся по их просьбе. Эта линия поведения отличается в корне от традиционных взаимоотношений преподавателя с обучаемым; она создает атмосферу свободного выбора тематики, собственного планирования самостоятельной работы, что способствует формированию креативной среды в учебном процессе. Для реализации навыков и умений самостоятельно работать, для полноценного овладения иноязыком (английским) по всем параметрам, преподаватель должен изучить коллектив обучающихся, конкретно знать их уровень знаний и умение работать с учебным и дополнительным материалом (поисковый интерес), а также быть в курсе о том, на каком уровне обучающиеся владеют работой с техническими средствами обучения (технические компетенции обучающихся). Следует отметить, что немаловажными факторами являются: 1) методическое обеспечение обучающихся необходимой учебной литературой с указанием их источников; 2) знакомство и изучение методических указаний к выполнению различных практических и индивидуальных заданий, которые будут способствовать должной эффективности выполнения самостоятельной работы и развитию, в целом, научно-познавательной деятельности обучающихся в учебном процессе. Исходя из вышесказанного, необходимо отметить, что повышение уровня эффективности организации и активизации самостоятельной работы является одним из главных факторов в процессе обучения иностранному языку (английскому языку), ибо на современном этапе развития социума востребованы самостоятельные, инициативные, креативные специалисты, обладающие компетентностью в своей профессиональной сфере, способные интегрировать самосовершенствование своей личности и сформировавшуюся самообразовательную деятельность в учебном процессе. Таким образом, самостоятельная работа обучающихся является одним из важных условий плодотворного изучения иностранного языка, которая включает в себя индивидуализацию различного рода заданий и проблемных ситуаций, обширный поиск научной информации, формирование и развитие профессиональных компетенций в русле усиления и роста творческой активности обучающихся, которое осуществляется в процессе применения учебных материалов и межпредметных взаимосвязей.

Одним из способов эффективной организации и активизации самостоятельной деятельности обучающихся (как было сказано ранее) является метод проектов, который является именно той педагогической технологией, соответствующей условиям успешной организации занятий. Цель проектной методики заключается в том, чтобы сформировать условия, при которых обучающиеся: 1) самостоятельно приобретают знания из различных источников (справочники, учебные пособия, научно-познавательная литература и др.); 2)

используют приобретенные знания для решения научно-познавательных и практических проблем (заданий) в процессе учебы; 3) развивают коммуникативные умения и навыки, принимая участие в различных группах; приобретают исследовательские навыки и умения в постановке проблемы; в сборе научной информации; в проведении анализа, построении гипотез и обобщений и др.; 4) формируют и развивают системное мышление и творческий потенциал [14].

При организации самостоятельной работы обучающихся на основе метода проектов следует обратить внимание на реальный уровень языковых знаний и практических умений (низкий уровень знания грамматического материала, недостаточный запас необходимой лексики, отсутствие опыта). В связи с этими немаловажными проблемами, в таких группах «...при проведении самостоятельной работы, преподаватель должен ставить конкретные задачи, помогать студентам быстро ориентироваться в учебном материале, организовать работу студентов таким образом, чтобы с наименьшими затратами учебного времени достичь поставленной цели. Преподаватель должен создать на занятии атмосферу творчества, в которой каждый студент может полностью раскрыться, реализовать свои способности, творческий потенциал... Задача преподавателя определить объем и содержание самостоятельной работы студентов, обеспечить рациональную ее организацию и научить студентов самостоятельно получать и обрабатывать информацию, творчески решать задачи, формулировать собственное мнение по определенным вопросам и самостоятельно выполнять задания...» [15].

В нашей педагогической практике вышеперечисленные принципы и подходы метода проектов в организации и активизации самостоятельной работы обучающихся английскому языку используются и помогают осуществлять важную для методики задачу-создание языкового общения, на основе которого формируется креативная среда (языковая практика). Данный процесс осуществляется на учебном материале УМК New English File Elementary Student's Book [16]. Работа над учебным проектом состоит из 5 этапов, где каждый этап представляет собой, продуманную заранее преподавателем, а далее обучающимися, комбинацию действий, приемов, подходов для успешного осуществления данного задания.

Итак, первый этап носит характер поискового действия. На данном этапе происходит выбор проблемы проекта, где преподаватель разрабатывает конкретные ситуации для каждого обучающегося в зависимости от его языкового потенциала, общеобразовательного уровня его интересов и желаний. Тематика проектов разнообразная; некоторые носят характер научно-познавательного содержания; но есть и такие темы проекта, которые касаются непосредственно жизненного опыта обучающихся, то есть актуальные для их жизни в обществе, например:

1. A Typical British \ Kazakh Family;
2. The Job of My Dream;
3. The Secret of A Long Life;
4. Do You Believe in Ghosts?;
5. My Neighbours.

Обсуждение темы проекта, различные мнения обучаемых также способствуют развитию коммуникативной компетенции на английском языке, так как они поставлены перед необходимостью высказываться, используя свои языковые средства.

Второй этап является аналитическим, где согласуются разработки проекта; формируются группы обучающихся, составляются планы выполнения проектов; обсуждаются информационные источники сбора материалов (то есть продолжается поисковая работа) и далее озвучиваются начальные результаты работы групп над проектом. На данном этапе работы над проектом преподавателю следует обратить особое внимание на формирование групп, учитывая различную языковую базу, интеллектуальный и творческий потенциалы обучающихся, ибо их разнородность в вышеобозначенных аспектах может

привести работу над проектом к неблагоприятным результатам. На данном этапе работы над проектом формируются группы из 3–5 человек по желанию обучающихся. Преподаватель предлагает обучающимся проблемные вопросы и ситуации, обсуждает совместно с ними пути сбора информации (учебная литература, справочники, научно-познавательный материал, Интернет и др.) Проблемные вопросы и ситуации, взятые из учебного материала УМК New English File (Student's Book) служат полновесным материалом для проектной работы:

I. A typical British / Kazakh Family

1. The family and its significance for you.
2. What are the main features of typical British family?
3. What are the peculiarities of typical Kazakh family?
4. What is the difference between these two types of families?
5. What kind of family would you like to have got?

II The job of my dream

1. A job and its significance in a man's life.
2. What job did you dream about in your childhood?
3. What kind of job do you prefer: a high-paying job or a regular job with the normal wage?
4. Your attitude towards the dangerous jobs (professions)
5. The job of your dream.

III The secret of a long life

1. Would you like to live a long life?
2. Have you ever seen a very old man? What was your impression?
3. The factors of a long life
4. Do you know the main conditions and rules of being a very old man?
5. May be genetics a major predictor of longevity?

IV. Do you believe in ghosts?

1. Are you interested in paranormal phenomena?
2. Are you afraid of ghosts? Do they exist?
3. Do you believe in strange mystical things?
4. Would you like to meet with ghosts?
5. What do you know about phantom trains and phantom ships as Flying Dutchman?

V. My neighbours

1. Can you choose the neighbours?
2. Many people don't like their neighbours. Why?
3. Are you a curious neighbour? If not, do you have got curious neighbours?
4. What kind of neighbours can be closer than the relatives?
5. Do you know how to be a good neighbour, because it's hard to be a good neighbour in a bad neighbourhood?

Третий этап является практическим показателем работы над проектным материалом, где осуществляется документальное оформление проекта, так как этот этап является завершающим по сбору исследовательского материала; обучающиеся представляют свои записи, фотодокументы, слайды, то есть весь презентационный материал; преподаватель отслеживает работу, проводит беседы с группой, с ее отдельными членами, советует, как лучше оформить проектную работу. Преподаватель не вмешивается в выбранный способ презентации обучающихся, он поддерживает любую их инициативу.

Четвертый этап – один из основных моментов осуществления проектной работы. Это – презентационный этап, который завершает, подводит итог работы над проектом, над которым работали все участники и обучающиеся, и преподаватель. Выбранный обучающимся способ презентации основывается на уже готовых его знаниях и умениях или

же на приобретенных в процессе работы над проектом. Результаты могут быть представлены в виде видеосюжета (фильма, клипа), слайд-шоу с текстом, фотоальбома; презентация может быть исполнена в виде монолога-рассуждения (рассказа), диалога с демонстрацией материалов проекта (устная демонстрация-рассуждение о проблемах проекта, полилог и др.) Проблемные ситуации были взяты выборочно для статьи; они в полном объеме используются в учебном процессе.

I. 1) The family and its significance for you – фотоальбом, слайд-шоу с текстом, монолог – рассуждение, диалог;

2) What is the difference between the two types of families (British and Kazakh)? – видеосюжет (материалы из Интернета и из учебного пособия), слайд-шоу с текстом, диалог или полилог с участием всех членов группы, работавшей над проектом;

II. 1) The job of my dream- фотоальбом, слайд-шоу с текстом монолог-рассуждение совместно с интервью, которое проводит один из участников проекта;

2) Your attitude (opinion) towards the dangerous jobs (professions) – видеосюжет, слайд-шоу, полилог (все участники проекта выступают со своим мнением по этой проблеме);

III. 1) The secret of a long life – видеосюжет, фотоальбом, слайд-шоу с текстом, диалог или монолог о проблемах старости и долголетия;

2) May be genetics a main sign of longevity? -доклад научного содержания с показом слайд-шоу, полилог-обсуждение данной проблемы всеми участниками проекта, дискуссия о факторах долголетия.

IV. 1) Do you believe in ghosts? – доклад – монолог научного содержания (на научно-познавательном материале), слайд-шоу с текстом, фотоальбом, дискуссия о паранормальных явлениях. (Этот проект разрабатывают обучающиеся в сильных группах, с хорошим языковым потенциалом и интеллектуальным развитием);

2) What do you know about phantom trains and ships (as Flying Dutchman)? – видеосюжет, слайд-шоу с текстом, доклад с показом фотоальбома полилог(вся группа).

V. 1) Can you choose your neighbours? – монолог-рассуждение, слайд-шоу с текстом, дискуссия, клип с музыкой (песней о соседях);

2) What kind of neighbours are closer than the relatives? – видеосюжет, диалог-рассуждение, слайд-шоу с текстом, монолог-рассказ о хороших, добрых соседях с демонстрацией клипа;

3) Are you a curious neighbour? – видеосюжет (юмористический), диалог-сценка, монолог о любопытном соседе с показом фотоальбома или слайд-шоу.

Результаты работы над проектами необходимо продемонстрировать, представить на общее обозрение; пригласить на представление презентаций, обучающихся с других групп, ибо в процессе представления презентаций происходит повышение самооценки личности обучающегося, развиваются навыки общения в коллективе и представления себя в нем.

Пятый этап является контрольным и представляет собой отчет, оценку результатов работы над проектом. На этом этапе преподаватель и вся группа обучающихся слушают отчёты о проделанной работе, задают вопросы. Самое главное на этом этапе работы над проектом – это замечания преподавателя о типичных ошибках участников проекта для их дальнейшего обсуждения и избавления от них. Что касается наших обучающихся, то типичными ошибками являются фонетические (ввиду присутствия новой, незнакомой лексики) и грамматические (неправильное использование различных групп времен).

Преподаватель дает, в основном, положительную оценку каждому участнику проекта, стимулируя его креативность, его языковой потенциал и возможность активного участия в дальнейших проектах.

Заключение

Исходя из вышесказанного, следует отметить, что умение создавать, работать и пользоваться методом проектов является показателем высокой квалификации преподавателя

вуза, который стремится овладеть современными инновационными методами обучения. На основе исследования проблем метода проектов как способа организации и активизации самостоятельной работы обучающихся можно заключить, что метод проектов представляет собой многоаспектный комплексно – обучающий метод, который способствует созданию неординарного учебного процесса, способствует проявлению самостоятельности обучающегося и развитию его коммуникативных компетенций в языковом плане. Безусловно, что метод проектов в процессе обучения формирует креативную среду для развития личности, организует создание прочной языковой базы у обучающегося и стимулирует его к будущей научно-исследовательской деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Болсуновская Л.М., Миронова В.Е., Искоркина А.А. Специфика проектной методики в процессе обучения иностранному языку студентов младших курсов неязыковых вузов // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – №2 (часть 3). – С. 371–374.
2. Розова Е.О. Использование проектной методики при обучении иностранному языку // *Lingua mobilis*. – 2012. – №1(34). – С. 162–168.
3. Полат Е.С. Обучение в сотрудничестве // *Иностранные языки в школе*. – 2000. – №1. – С. 4–11.
4. Копылова В.В. Методика проектной работы на уроках английского языка: методическое пособие. 2-е изд. – М.: Дрофа, 2004. – 93 с.
5. Мартынова Т.М. Использование проектных заданий на уроках английского языка // *Иностранные языки в школе*. – 1999. – №4. – С. 19–21.
6. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории. – Алматы: Дом печати «Эдельвейс», 2005. – 264 с.
7. Адамбалинова Б.К., Артыкова Е.У. Личностно-ориентированный подход в обучении // *Вестник КазНУ. Серия филологическая*. – 2012. – №4 (138). – С. 152–157.
8. Зимняя И.А. Психология обучения иностранным языкам в школе. – М.: Просвещение, 1991. – 222 с.
9. Бтемирова Р.И. Метод проектов в условиях современного высшего образования // *Современные проблемы науки и образования*. – 2016. – №3. – С. 160. [Электронный ресурс]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=24488> (дата обращения: 12.01.2023).
10. Омелаенко Н.В. Методика и организация самостоятельной работы студентов // *Современные наукоемкие технологии*. – 2016. – №2 (часть 3). – С. 538–542.
11. Эрикенова Э.М. Самостоятельная работа студентов в вузе: сущность и методология // *Мир науки, культуры, образования*. – 2018. – №2 (69). – С. 161–164.
12. Перловская М.А. Самостоятельная работа студентов при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. [Электронный ресурс]. URL: <https://infourok.ru/viewer> (дата обращения: 25.04.2020)
13. Таукебаева Р.Б. О феномене мотивации в процессе обучения английскому языку // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2021. – №4 (122). – С. 94–106.
14. Fried-Booth Diana L. Project Work (in Resource Books for Teachers)/Diana L. Fried-Booth / Ed. by A. Maley, 2-nd edition. – Oxford Univ. Press, 2002. – 127 p.
15. Григорян А.Э. Самостоятельная работа студентов при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. [Электронный ресурс]. URL: [Pandia www.textbook.ru](http://www.textbook.ru)
16. Clive Oxeden, Christina Latham Koenig, Paul Seligson. New English File Elementary Student's Book. – Oxford University Press, 1997. – 160 p.

REFERENCES

1. Bolsunovskaia L.M., Mironova V.E., Iskorkina A.A. Specifics of project methodology in the process of teaching a foreign language to junior students of non-linguistic

- universities] // *Mejdunarodnyi jurnal eksperimentalnogo obrazovaniia*. – 2015. – №2 (chast 3). – S. 371–374. [in Russian]
2. Rozova E.O. Ispolzovanie proektnoi metodiki pri obuchenii inostrannomu iazyku [The use of project methodology in teaching a foreign language] // *Lingua mobilis*. – 2012. – №1(34). – S. 162–168. [in Russian]
  3. Polat E.S. Obuchenie v sotrudnichestve [Learning in collaboration] // *Inostrannye iazyki v shkole*. – 2000. – №1. – S. 4–11. [in Russian]
  4. Kopylova V.V. Metodika proektnoi raboty na urokah angliiskogo iazyka: metodicheskoe posobie [The methodology of project work in English lessons: a methodological guide]. 2-e izd. – M.: Drofa, 2004. – 93 s. [in Russian]
  5. Martynova T.M. Ispolzovanie proektnykh zadaniy na urokah angliiskogo iazyka [Using project assignments in English lessons] // *Inostrannye iazyki v shkole*. – 1999. – №4. – S. 19–21. [in Russian]
  6. Kunanbaeva S.S. Sovremennoe inoiazychnoe obrazovanie: metodologiya i teorii [Modern foreign language education: methodology and theories]. – Almaty: Dom pechati «Edelweis», 2005. – 264 s. [in Russian]
  7. Adambalinova B.K., Artykova E.U. Lichnostno-orientirovannyi podhod v obuchenii [A personality-oriented approach to learning] // *Vestnik KazNU. Seriya filologicheskaya*. – 2012. – №4 (138). – S. 152–157. [in Russian]
  8. Zimniaya I.A. Psihologiya obucheniia inostrannym iazykam v shkole [Psychology of teaching foreign languages at school]. – M.: Prosveshenie, 1991. – 222 s. [in Russian]
  9. Btemirova R.I. Metod proektov v usloviiah sovremennogo vysshego obrazovaniia [The method of projects in the conditions of modern higher education] // *Sovremennye problemy nauki i obrazovaniia*. – 2016. – №3. – S. 160. [Electronic resource]. URL: <https://science-education.ru/ru/article/view?id=24488> (data obrasheniia: 12.01.2023). [in Russian]
  10. Omelaenko N.V. Metodika i organizatsiia samostoiatelnoi raboty studentov [Methodology and organization of independent work of students] // *Sovremennye naukoemkie tehnologii*. – 2016. – №2 (chast 3). – S. 538–542. [in Russian]
  11. Erikenova E.M. Samostoiatelnaia rabota studentov v vuze: sushnost i metodologiya [Independent work of students at the university: the essence and methodology] // *Mir nauki, kultury, obrazovaniia*. – 2018. – №2 (69). – S. 161–164. [in Russian]
  12. Perlovskaia M.A. Samostoiatelnaia rabota studentov pri obuchenii inostrannomu iazyku v neiazыkovom vuze [Independent work of students in teaching a foreign language in a non-linguistic university]. [Electronic resource]. URL: <https://infourok.ru/viewer> (data obrasheniia: 25.04.2020) [in Russian]
  13. Taukebaeva R.B. O fenomene motivatsii v processe obucheniia angliiskomu iazyku [About the phenomenon of motivation in the process of learning English] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2021. – №4 (122). – C. 94–106. [in Russian]
  14. Fried-Booth Diana L. Project Work (in Resource Books for Teachers)/Diana L. Fried-Booth / Ed. by A. Maley, 2-nd edition. – Oxford Univ. Press, 2002. – 127 p.
  15. Grigorian A.E. Samostoiatelnaia rabota studentov pri obuchenii inostrannomu iazyku v neiazыkovom vuze [Independent work of students in teaching a foreign language in a non-linguistic university]. [Electronic resource]. URL: [Pandia www.textbook.ru](http://www.textbook.ru) [in Russian]
  16. Clive Oxeden, Christina Latham Koenig, Paul Seligson. New English File Elementary Student’s Book. – Oxford University Press, 1997. – 160 p.

UDC 81`362; IRSTI 14.35.07

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>M.M. AKESHOVA^{1✉}, E.M. TORBIK², G.ZH. BAIGABULOVA³¹PhD, Acting Associate Professor of International University of Tourism and Hospitality

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: m.akeshova@iuth.edu.kz

²Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

Astrakhan State University

(Russia, Astrakhan), e-mail: elena_torbik@mail.ru

³Master's Student of Korkyt Ata Kyzylorda University

(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: Gulnur.b.1986@mail.ru

**METHODS AND TECHNIQUES OF FORMING STRATEGIC COMPETENCE IN
ENGLISH LANGUAGE TEACHING ON THE BASE OF INFORMATION
TECHNOLOGIES**

Abstract. This article deals with some effective methods and techniques for the formation of strategic competence in teaching English based on the use of information technologies. Strategic competence as one of the main components of communicative competence refers to the ability to overcome difficulties in the process of communication in a foreign language (English). Strategic competence is the ability and skill to choose the most effective strategies (methods) for mastering the material and applying it in solving various communication problems. The formation of strategic competence in the process of teaching English makes it possible to choose and apply the most effective strategies for solving various problems in the communication process, and it should be pointed out that this process is more effective when using information technologies in the educational process. The formation of strategic competence in the process of teaching English based on information technologies involves mastering such general skills as drawing up a strategic plan for the implementation of a specific communicative task to improve communication in the future. The use of information technologies in the process of teaching English contributes to the growth of students' interest in the ability and willingness to take risks in communication situations to compensate for language knowledge or communication skills; the ability to use cognitive skills as well as improve communicative competence by asking clarifying questions about the language situation. English classes using information technologies in the process of developing strategic competence are distinguished by their diversity, efficiency and increased motivation of students to learn English.

Keywords: strategic competence, information technologies, competence-based approach, effective methods and techniques of teaching English, communicative competence.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Akeshova M.M., Torbik E.M., Baigabulova G.Zh. Methods and techniques of forming strategic competence in English language teaching on the base of information technologies // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>

*Cite us correctly:

Akeshova M.M., Torbik E.M., Baigabulova G.Zh. Methods and techniques of forming strategic competence in English language teaching on the base of information technologies // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 237–249. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.20>

М.М. Акешова¹, Е.М. Торбик², Г.Ж. Байгабулова³

¹*PhD, Халықаралық туризм және меймандостық университетінің
қауымдастырылған профессор м.а.*

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: m.akeshova@iuth.edu.kz

²*филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

Астрахань мемлекеттік университеті

(Ресей, Астрахань қ.), e-mail: elena_torbik@mail.ru

³*Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты*

(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: Gulnur.b.1986@mail.ru

Ағылшын тілін оқытуда ақпараттық технологиялар арқылы стратегиялық құзыреттілікті қалыптастырудың әдістері мен тәсілдері

Аңдатпа. Бұл мақалада ақпараттық технологияларды қолдану негізінде ағылшын тілін оқытуда стратегиялық құзыреттілікті қалыптастырудың кейбір тиімді әдістері мен тәсілдері қарастырылады. Стратегиялық құзыреттілік коммуникативтік құзыреттіліктің негізгі құрамдас бөліктерінің бірі ретінде шет тілінде (ағылшын тілінде) қарым-қатынас жасау процесінде қиындықтарды жеңу қабілетін білдіреді. Стратегиялық құзыреттілік – материалды меңгерудің және оны әртүрлі коммуникациялық мәселелерді шешуде қолданудың тиімді стратегияларын (әдістерін) таңдау қабілеті. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде стратегиялық құзыреттілікті қалыптастыру қарым-қатынас процесінде әртүрлі мәселелерді шешудің тиімді стратегияларын таңдауға және қолдануға мүмкіндік береді және бұл процесс оқу процесінде ақпараттық технологияларды пайдалану кезінде тиімдірек екенін атап өткен жөн. Ақпараттық технология негізінде ағылшын тілін оқыту үдерісінде стратегиялық құзыреттілікті қалыптастыру болашақта қарым-қатынасты жақсарту үшін нақты коммуникативті міндетті жүзеге асырудың стратегиялық жоспарын құру сияқты жалпы дағдыларды меңгеруді көздейді. Ағылшын тілін оқыту үдерісінде ақпараттық технологияларды қолдану студенттердің тілдік білімдерінің немесе коммуникациялық дағдыларының орнын толтыру үшін коммуникациялық жағдайларда тәуекелге бару қабілеті мен дайындығына қызығушылығының артуына ықпал етеді: когнитивтік дағдыларды пайдалана білу, сонымен қатар тілдік жағдаят бойынша нақтылау сұрақтарын қою арқылы коммуникативтік құзыреттілігін арттыру. Стратегиялық құзыреттілікті дамыту үдерісінде ақпараттық технологияларды пайдаланатын ағылшын тілі сабақтары әртүрлілігімен, тиімділігімен және студенттердің ағылшын тілін үйренуге деген ынтасының жоғарылауымен ерекшеленеді.

Кілт сөздер: стратегиялық құзыреттілік, ақпараттық технология, құзыреттілікке негізделген тәсіл, ағылшын тілін оқытудың тиімді әдістері мен тәсілдері, коммуникативті құзыреттілік.

М.М. Акешова¹, Е.М. Торбик², Г.Ж. Байгабулова³

¹*PhD, и.о. доцента Международного университета туризма и гостеприимства
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: m.akeshova@iuth.edu.kz*

²*кандидат филологических наук, доцент*

Астраханский государственный университет

(Россия, г. Астрахань), e-mail: elena_torbik@mail.ru

³*магистрант Кызылординского университета имени Коркыт Ата*

(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: Gulnur.b.1986@mail.ru

Методы и приемы формирования стратегической компетентности в преподавании английского языка на основе информационных технологий

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые эффективные методы и приемы формирования стратегической компетентности в обучении английскому языку на основе использования информационных технологий. Стратегическая компетентность как одна из основных компонентов коммуникативной компетентности, относится к способности преодолевать трудности в процессе коммуникации на иностранном языке (английском). Стратегическая компетенция – это умение, способность выбирать наиболее эффективные стратегии (способы) овладения материалом и применение его в решении различных коммуникативных задач. Формирование стратегической компетенции в процессе обучения английскому языку дает возможность в выборе и применении наиболее эффективных стратегий для решения различных задач в процессе коммуникации и следует отметить, что этот процесс более эффективен при использовании информационных технологий в учебном процессе. Формирование стратегической компетенции в процессе обучения английскому языку на основе информационных технологий предполагает овладение такими общими умениями и навыками как составление стратегического плана реализации определенной коммуникативной задачи для совершенствования коммуникации в дальнейшем. Применение информационных технологий в процессе обучения английскому языку способствует росту интереса обучающихся к умению и готовности идти на риск в ситуациях общения для компенсации языковых знаний или коммуникативных способностей; умение использовать когнитивные умения, а также совершенствовать коммуникативную компетентность, задавая уточняющие вопросы к языковой ситуации. Занятия английского языка с использованием информационных технологий в процессе формирования стратегической компетентности отличаются разнообразием, эффективностью и повышенной мотивацией обучающихся к изучению английского языка.

Ключевые слова: стратегическая компетентность, информационные технологии, компетентностный подход, эффективные методы и приемы обучения английскому языку, коммуникативная компетентность.

Introduction

In the 21st century with the development of information technology, the popularization ICT and the application of network technology, teaching methods and education technology have undergone great changes [1]. Its leading aspect was to prepare the younger generation for life in a rapidly changing information society, in a world where there is a constant necessity for new professions, for incessant professional development. The development and application of information technology in the educational process made a contribution much to the modernizing of traditional approaches and techniques in organizing the educational process in the modern school. Both teachers and learners got the opportunity for real collaboration, boundless creativity and a great desire to study any school subject, in this case English. Today, the use of ICT as a teaching tool emphasizes obtaining, analyzing and organizing information, by this way giving chance students to get in touch with different kinds of media [2].

In modern sources, information technologies are a wide variety of digital technologies applied for creating, spreading and allocating information and providing services (computer equipment, software, telephone lines, cellular communications, electronic mail, cellular and satellite technologies, wireless and cable network, communications, multimedia, and the Internet) [3].

The modern educational paradigm built on computer-based teaching aids takes as its basis not the transfer of ready-made knowledge and skills to learners, but the self-education inculcation in the student. At the same time, the work of students at a lesson is in the nature of communication with a teacher, mediated via interactive computer programs and audiovisual media.

Research methods

In order to state out effective methods and techniques of forming strategic competence in teaching English based on the use of information technologies we used the following methods: supervision, theoretical analysis and synthesis, comparison, analyses and generalization, modeling, studying the experience of implementation of information technologies in teaching process. Along with the formation of strategic competence, we discussed how to work on various platforms to develop motivation to learn foreign language (English). Scientists consider that any teaching method is enhanced by the information technology integration into it [4].

Information technologies are widely used in modern educational processes. There will be a great opportunity to make the lesson interesting and effective with the effective use of visual aids through the use of digital technologies in educational process. Competences in the field of modeling based on information educational technologies, graphics programs, mastering practical skills in the environment of educational platforms and modern electronic resources, skills of creating interactive tasks and skills of using educational services to test knowledge; creative approach to the development of their online course, the use of information technologies in teaching.

The means of information technologies are software and hardware, technical means and devices operating on the basis of microprocessor, computing technology, as well as modern means and systems for information broadcasting, information exchange, providing operations for collecting, producing, storing, storing, processing, information transfer and the ability to access information resources of local and global computer networks.

The most commonly applied information technologies in the educational process are electronic textbooks and manuals, demonstrated using a computer and multimedia projector, interactive whiteboard, research projects, video and audio equipment, educational resources of the Internet, stimulators and testing programs, electronic encyclopedias and reference books, and others.

The listed IT facilities make a possibility for favorable opportunities creation in the English language classes for the students' strategic competence formation. They can apply computer technology both for studying individual topics and for self-control of the knowledge gained. Moreover, the computer is the most patient teacher, able to repeat as many tasks as possible, seeking the right answer and, ultimately, automating the skill being worked out.

With traditional methods of conducting a lesson, the teacher is the main carrier of information for students; it requires the learner to concentrate and strain memory. Not every learner is able to work in this mode. Psychological features of character, type of perception of the child become the cause of failure. At the same time, modern requirements for the education level do not allow the reduction of the amount of information necessary for a learner to master the lesson topic [5].

English language training programs make up a large part of all educational software. Authentic and written texts from the electronic textbooks and manuals containing information about definite theme and suggesting its individual assignment to each learner represent a semiotic teaching model. For example- "Talk to me", "Tutor", "Professor Higgins", "Hello America", "English Gold"; thematic programs - "My Home", "Wildlife and Pets", "English for Kids", "In the City", "Nature and Man", "Speak English", etc., create a great opportunity to develop students' strategic competence in the English language. By using this technology, teacher can implement a number of strategies. For example, by explaining a new grammar by means of presentations or slides, teacher carries out the memory strategy where the learner groups words, structures sentences. Written texts demonstrated through the projector enable learners to create logical connections between situations described in the text, use images to relate the story, etc. At the same time, compensatory strategy can be implemented, where the learner applies synonyms and paraphrase, non-verbal means to convey a message illustrated by pictures, etc. regular use of this kind of tasks teach learner to overcome fear and speak a foreign language, to praise himself when he copes, to

notice when he is nervous or shy, to write down his feelings in a study diary, to discuss his feelings with others [6].

The program “Professor Higgins” collected almost all the lexical and grammatical material of the program of secondary schools. In an entertaining way, learners have the opportunity to study fairly complex and serious topics, many tasks are also given in the form of a game. Today, learners will not be surprised by the presence of a computer, now we should be aware of all the latest events and clearly navigate the availability of computer programs and Internet resources [7].

Showing video materials on the YouTube is of great prominence to develop affective strategic competence. When using this technique, teacher can develop the ability of learners to exercise emotional self-control to cope with feelings of anxiety in the classroom where they are asked to perform a part of the story shown on the YouTube. While watching the story, teacher attempts to create a positive atmosphere where learners relax and have positive thinking. When the story finishes, learners seek peers to role-play the part they like most.

A regular use of role-playing games in the classroom enables learners to exercise emotional self-control and cope with feelings of anxiety in the classroom, which leads to the affective strategies formation. In addition, showing this kind of authentic materials contributes to the development of metacognitive strategies where students learn to notice mistakes in pronouncing words, attempt to correct them, pay attention to what the interlocutor says, get interested in how to learn the language, look for interlocutors to speak a foreign language, look for opportunities to read in a foreign language, have clear skill improvement goals [8].

Snapshot contains interesting information about the world, introduces the topic of a section or part of a section, and develops vocabulary. This type of exercise develops reading and speaking skills using productive, receptive, interactive and mediating activities. From the point of view of the of the communicative competence components development, it should be noted that such exercises are designed to develop linguistic, strategic (during discussions) and sociocultural competence.

Authentic materials on the *Corpus* containing certain speech patterns also contributes to the usage of dialogues from the Internet and presenting the new grammar of a section in a communicative context, as well as. This type of work develops listening and reading skills. At the same time, activities are mostly receptive. From the point of view of the of the strategic competence components development, this exercise is intended at the social strategies formation where learners manifest a tolerant attitude towards another culture and empathy, etc. [9].

A web quest is a problem task with elements of a role-playing game, for the fulfillment of which we use information resources of the Internet. It aims to develop students' skills of analytical and creative thinking; the teacher who creates the web quest should have a high level of substantive, methodical and information and communication competence.

E-Portfolio is another information technology which is applied for the learner's strategic competence formation. Students create this digital archive to record evidence of their experiences, progress, achievements and self-reflections. This technology support learners' autonomy and self-assessment, highlights the learning process, rather than just the products of learning, facilitates setting learning goals, monitoring progress and developing self-assessment skills. By fulfilling the e-portfolio, learners develop their self-esteem and self-control.

Many-sided possibilities of educational resources of the Internet in research activities can be used for the strategic competence formation. In the practice of working on lessons of generalization and systematization of knowledge and ways of work, students should complete design and creative work: computer presentations, web quests or themed web pages. Then these works are presented and defended in front of the class students in the form of Power Point presentations, brochures, booklets, collages (Publisher) and video films, the results of their implementation are collectively analyzed and reviewed. This type of work develops creative and research abilities of learners, increases their activity, and contributes to the skills acquisition that are very useful in life.

Information technologies create conditions for learners to express themselves: the fruits of their creativity may be in demand, useful to others. This perspective creates the strongest motivation for their independent cognitive activity in groups or individually by which they define the goals and objectives of their educational activities, plan and organize their research activities [10].

Social networking, of which Facebook and My Space are the best-known examples, enables peer-to-peer communication and collaboration. Users develop their own presence on social networking by creating profile pages about themselves, and then joining networks based on geography, interests, associations, or friendships. The application of social networking sites develops social strategies by means of which they ask the interlocutor to slow down the rate of speech or repeat to understand, ask to be corrected when they speak, communicate in a foreign language with native speakers, seek help from native speakers, ask questions in a foreign language and develop an understanding of the culture of another country.

The application of TED and Lingua Talks allows learners to listen to the same speech an unlimited number of times before reaching a full understanding. In addition, each presentation is accompanied by English subtitles, providing visual support and facilitating the understanding of unfamiliar words and expressions. Among the speakers there are both native speakers of English and representatives of other nations and cultures, which will allow students to learn to perceive various accents by ear.

Results and discussion

The performed theoretical analysis of the selected problem allowed us to move on to an experimental search, the generalized goal of which was to experimentally test the effectiveness of using information technologies for the formation of strategic competence of students.

The experimental base of our research was Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Philology Faculty, namely the specialties “Foreign Language: two foreign languages (English and Turkish)”, Foreign philology (English language) and Translation studies (English language).

The experimental work to substantiate the effectiveness of the pedagogical model of the formation of students' strategic competence on the basis of information technologies, built by us, was carried out in four stages, which were modeled in time.

The first stage is “the ascertaining stage”. It involved studying the problem state in theory and pedagogical practice. Observations have shown that students of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University lack of reliable scientific knowledge about the basics of communication and strategies that contribute to effective communication. This fact was confirmed by the answers of the students themselves in interviews and conversations, where they stated that they experience serious difficulties whenever they have to establish contact with other people, communicate effectively, take oral exams or speak in public. Dissatisfaction with their own level of communicative competence was noted. Moreover, these data coincided, as in the answers of students regarding business and interpersonal communication in a foreign language and in the native language, which indicates the general pedagogical context of this problem.

At the first stage, the initial parameters of the work, its subject matter, methodology and methods, scientific apparatus were determined. The selection of experimental and control groups of students for participation in the study was carried out. Diagnostic procedures were carried out with the students of the Philology Faculty of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University.

As a result, at the ascertaining stage of scientific work, data were obtained that confirmed the high relevance of the selected problem and determined the main directions of the next stage.

The second stage is called “the search stage”. It consisted in identifying the effectiveness of various forms of work on the formation of strategic competence in the communication activities of students at the university, the system of the information technologies was refined and tested, the logic, structure, content and methods of communicative training of students were determined and

motivation, initial level of knowledge and skills in the field of a foreign language; methodological opportunities that ensure the adaptation of students at the initial stage to study at the university; requirements for the content of the subject area “Foreign language”, for methods of organizing educational and extracurricular work, group forms of work.

The results obtained at the search stage made it possible to argue the model of the formation of students' strategic competence on the basis of information technologies at the English lesson, which became the subject of further experimental verification at the next stage of our research.

The third stage is called “the formative stage”. It included carrying out a formative experiment in accordance with our proposed model of forming strategic competence and evaluating the effectiveness of this model. The quality of the processes under study was monitored on the basis of the dynamics of changes in personal and professional growth, as well as in the level of formation of the components of strategic competence (cognitive, motivational and interactive-activity) accessible to external observation. The dynamics of this process during the study period was analyzed for each participant in the experimental group throughout the experiment.

At this stage, the research results were also systematized, summarized and analyzed, and conclusions were formulated.

At the fourth is “the generalizing stage of the study”. It is a comparative analysis and systematization of the data obtained as a result of the experimental work were carried out, the results were understood and reasoned, theoretical and practical conclusions were clarified.

The experiment logic and structure needed to create three experimental groups E1, E2, E3 and a control group C. The following study groups were selected as experimental: E1 – a group of students of the specialty “Foreign language: two foreign languages (English and Turkish)” 18 learners; E2 – “Foreign language: two foreign languages (English and Chinese)” 22 learners; E3 – groups of students of the specialty “Foreign language (English language)” 11 learners. A group of students of the program “Translation studies” 11 learners was selected as a control group C.

To enhance the objectivity and reliability of the study, the experimental programs were different. Thus, in Group E1, students were trained to use a block of cognitive and social-affective strategies; in Group E2 – a block of metacognitive and cognitive strategies; in Group E3 – metacognitive, cognitive and socio-affective strategies. In C-control group, no changes were made to the traditional foreign language teaching program.

Initially, the so-called “Entrance” diagnostics was carried out in order to collect primary information and the first cross-section of knowledge and communication skills. In the middle of the course, there was an intermediate test and at the end a final test.

Let us emphasize that the control group C, which we selected at the ascertaining stage of the experiment was trained according to the traditional program. The conducted first cross-section of knowledge showed that communication skills in control group C, as well as experimental E1, E2 and E3, are at a low level (1.5 points on a 10-point scale). During intermediate testing, it was revealed that the knowledge of students of this group is practically at the same level as at the beginning of the experiment. The final test showed some changes in the cognitive component; the formation of motivational and interactive-activity components remained at the same level.

This fact prompted us to conclude that if in the educational process students do not form strategic competence in communicative activity as one of the component of professional competence, thanks to which the specialist effectively selects and implements communication strategies in accordance with the tasks set, the dynamics of changes in personal and professional growth does not occur. For this reason, the data for the group C were not included by us in the final figure of the results of measuring the formation of students' strategic competence.

Among the most accessible and informative methods to determine the initial level of students' communicative development in all its components (cognitive, motivational and interactive-activity components), such universal means of objective assessment as testing, questioning, and

conversation with students were used. We measured the quality of students' mastering of the following communication strategies: cognitive; strategies for monitoring the communication success; compensatory strategies, namely: strategies for avoiding participation in communicative activities, strategies for compensation by means of the first, native (L1) and second, foreign (L2) languages; paralinguistic strategies.

At the initial and final stages, a standardized method for measuring the need for communication was used in the modification of E.G. Troshikhina and the motive for achievement with the help of questionnaires, proposed by Yu.M. Orlov.

At the beginning of the experiment, we asked students of all courses to explain how they understand the terms “communicative competence” and “strategy” in the context of learning a foreign language.

Assessing their communicative development, students stated that they lack knowledge of the language itself, the ability to establish the necessary contact, predict the “course” of communication, and often do not achieve the goal of communication.

In the framework of the experimental study, we widely used such means as language environment, paralinguistic (facial expressions, gestures, etc.), information technologies (computer, audio, video equipment), textbooks, reference books, dictionaries, authentic materials: online newspapers, magazines, contracts, business letters, audio and video materials from the Corpus. We also used such forms of training organization as frontal and independent work, self- and mutual control, mutual training, work in small groups, individually differentiated classes, counseling, conversation, communicative games and educational discussion.

Stimulation of “students' speech thinking” in foreign language lessons was carried out in the work with the text, problem and game tasks. To accomplish this task, language, communication, role-playing and business games, video lessons in combination with work with a book were also used.

In working with the text on the Interactive whiteboard, students learned to replace words and phrases with synonyms or antonyms, explain the meanings of words in English, determine the situation in which the listed speech or etiquette formulas can be used, expand or shorten the indicated sentences, restore missing words or phrases in a sentence, relying on context, unambiguously formulate the main idea, consistently develop, express the same thought by different means, adequately formulate their assessment, etc.

Comparing the percentage of mastering the educational material among students of the experimental groups, we can conclude that, firstly, the use of this technique contributes to better memorization (diagnostics showed that in the experimental group E1 the volume of memorization was 59%, in E2 – 64%, in E3 – 60%, and after using the technique in the experimental group E1 – 79%, in E2 – 75%, and in E3 – 76%); secondly, much less time is spent on reading special literature and doing homework, therefore, there is more time left for independent work and self-improvement.

Taking into account the fact that the starting level of language proficiency in the experimental groups is not high enough and the motivational sphere has not yet been formed, in our opinion, the active use of game methods will help stimulate students' interest in communicative development, will contribute to the formation of sustainable motivation. A significant resource of playful forms of learning prompted us to use this type of work at higher levels - standardized and professional competence. It is known that a distinctive feature of this type of work is its communicative orientation and conditioning.

Games in the context of the formation of strategic competence of students are specially created situations that simulate reality, from which students are invited to find a way out. It is in the game that learners become active transformers of reality, realize their individuality. The experiment used language, communication, or simulation, and role-playing games.

Regardless of the level of their language skills, students played with great interest the game “Who am I and what am I doing?” (“What do I do and what am I doing?”). In which the student

must provide information about his work, without naming a profession, and describe what he is doing at the moment, without naming an action. For example: “I usually sit at the screen, press the letter buttons and think. But now I sit in the hall and listen to the sounds that the big black instrument makes, as the man presses the black and white keys”. The group must guess what the student's profession is and what he is doing at the moment.

At the end of the experiment, repeated testing was carried out, the results of which demonstrated that each student studying a foreign language, in achieving a communicative goal, uses a repertoire of communicative strategies with varying degrees of effectiveness, depending on the level of formation of his strategic competence in communicative activities.

Analysis of the results showed obvious differences in the choice of the types of strategies: students with a low level of language proficiency are much more likely to use communicative strategies for controlling the success of communication, paralinguistic and compensatory strategies based on the use of the mother tongue, and avoidance strategies. On the contrary, students with a high and intermediate level of language proficiency actively apply strategies based on the use of a foreign language.

The questionnaire on knowledge and application of strategies was compiled on the basis of the List of strategies for foreign language learners (based on the materials of R. Oxford, professor at the University of Columbia, New York) and consisted of 10 questions. Before starting the questionnaire, we informed the students that the questionnaire was intended so that both the student and the teacher received information about the priority methods of building communication by the student.

The correspondence of knowledge about communication strategies to the levels of formation of strategic competence of students (cognitive component) is illustrated in Table 1.

Table 1 – Correspondence of knowledge about communication strategies to the levels of formation of strategic competence of students (cognitive component)

Levels of strategic competence	Medium point
Professional competence level (high)	10-7
Standardized level (medium)	6.9-3
Starting level (low)	2.9-0.1

The first section showed that the assessed indicator is poorly expressed in the majority of students. There were students who had 0 points in the experimental groups E1 (3 people), E2 (4 people) and the control group (2 people). We also attributed students with a score of 0 to the starting level, which each participant of the experiment was characterized by at the time of admission to the university. Let us emphasize that at the starting level, most of the subjects were practically not guided in strategies, i.e. were close to zero assessment of knowledge and skills for this indicator. However, by the end of the study of a foreign language course, the indicator of the level of formation of the cognitive component of strategic competence significantly increased among all students, including those who had 0 during the entrance test. For example, Yulduz Sh., a student from group E2), having 0 points at the entrance, received 8 points in the final testing.

At the end of the experiment, the final test showed that there was not a single student left at the initial level. In group E2 (students of the specialty “Foreign language: two foreign languages (English and Chinese)”), 54.5% of students reached the standardized level, in group E1 (students of “Foreign language: two foreign languages (English and Turkish)”) at this level were 27.8%, and in group E3 (students of the “Foreign language (English language)”) – 9.1%.

The professional-competence level, respectively, was recorded in 90.9% of students in the E3 group, in 72.2% in the E1 group and in 45.5% in the E2 group. We associate this with the high

motivation of the students of the E3 group, since most of the students of the “Foreign language (English language)” are aimed at participating in international business. The E1 group is also highly motivated.

Thus, having obtained data on the level of formation of the cognitive, motivational and interactive-activity components of students' strategic competence in communicative activity by means of information technologies and having analyzed them, we determined the level of formation of strategic competence as an integrative personality quality for each student before and after the experiment.

To obtain visual data on the level of formation of strategic competence of Group 3 before and after the experiment, we summarized the data obtained in table (Table 2).

Table 2 – Average values (in %) of the level of formation of strategic competence of Group E3 (before and after the experiment)

Levels	Starting	Standardized	Professional competence
Number of students	11	0	0
Before the experiment	100%	0%	0%
Number of students	11	0	0
After the experiment	0%	81,8%	18,2%

As can be seen from the table, before the experiment, 100% of students in group E3 were at the starting level of strategic competence formation. After the experiment, 81.8% of students had a standardized level; 18.2% of the students were at the highest professional competence level.

Table 3 – Average values (in %) of the formation level of strategic competence of students of Group E1 (before and after the experiment)

Levels	Starting	Standardized	Professional competence
Number of students	17	1	0
Before the experiment	94,5%	5,5%	0%
Number of students	0	17	1
After the experiment	0%	94,5%	5,5%

As can be seen from the table, before the experiment, 94,5% of students in group E1 were at the starting level of strategic competence formation, while 5,5% of them at the standardized level. After the experiment, 94,5% of students had a standardized level; 5,5% of the students were at the highest professional competence level.

To obtain visual data on the level of formation of strategic competence of Group 2 before and after the experiment, we summarized the data obtained in Table 4.

Table 4 – Average values (in %) of the level of formation of strategic competence Group E2 (before and after the experiment)

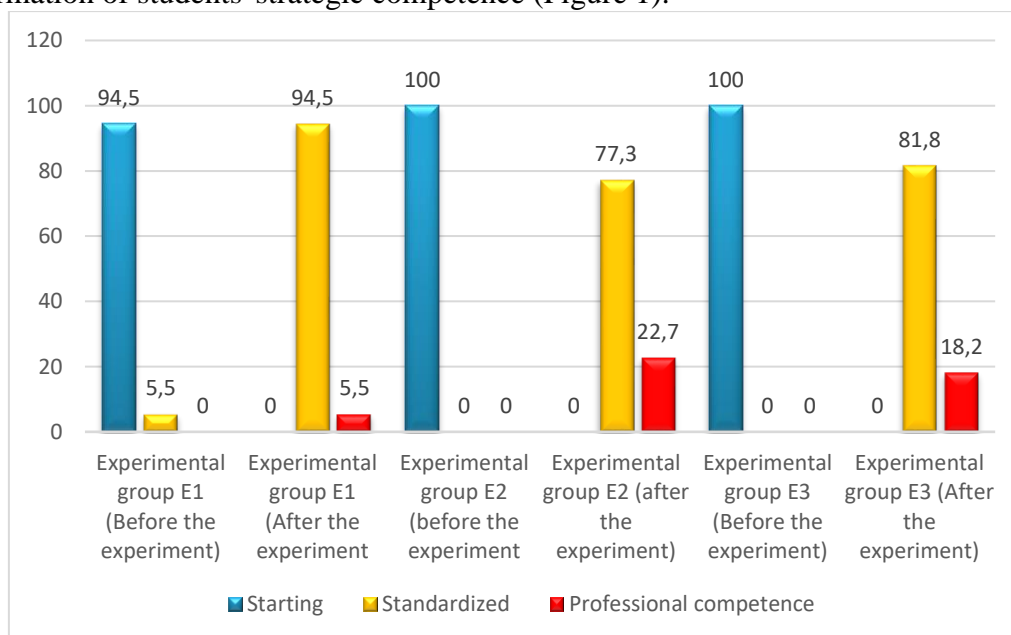
Levels	Starting	Standardized	Professional competence
Number of students	22	0	0
Before the experiment	100%	0%	0%
Number of students	0	17	5
After the experiment	0%	77,3%	22,7%

As can be seen from the table, before the experiment, 100% of students in Group E2 were at the starting level of strategic competence formation. After the experiment, 77.3% of students had a standardized level; 22.7% of the students were at the highest professional competence level.

The data on the distribution of the participants in the experimental study according to the selected levels of formation of strategic competence at the beginning and end of the experiment are presented on the final histogram.

So, based on the results obtained (measurement of cognitive, motivational and interactive-activity components), we can conclude that positive dynamics is observed in experimental samples, but in sample E3, where students were trained to use the block of metacognitive, cognitive and social-affective strategies, the results are slightly higher than in the samples A1 (cognitive and socially-affective strategies) and A2 (metacognitive and cognitive strategies).

We emphasize that the high results obtained in the experimental groups, especially in E3, are determined by the complex influence of various factors and conditions, including the natural processes of personal development, as well as the specifics of training students at the Philology Faculty of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University. In other words, it is rather difficult to determine in its pure form the degree of influence of the experimental conditions for the formation of students' strategic competence (Figure 1).

Figure 1 – Results of measuring the formation of strategic competence of students E1, E2 and E3 in communication on the basis of information technologies at the beginning and end of the experiment (average values in points)

At the same time, the recorded positive dynamics in the experimental groups convincingly testifies to the effectiveness of the model, program and complex of pedagogical conditions developed by us, aimed at the formation of strategic competence. The foregoing is the basis for the conclusion about the advisability of introducing the theory and practice of the formation of strategic competence of students in communication on the basis of information technologies into professional training.

Conclusion

Thus, the tasks of modernization of education cannot be solved without the optimal implementation of information technologies in all its spheres. The use of information technologies

gives an impetus to the development of new forms and content of traditional activities of learners, which leads to their implementation at a higher level. Working with a computer should be organized in such a way that from the very first lessons of the initial stage of education it would become a powerful psychological and pedagogical means of forming a need-motivational plan for learners' activities, a means of maintaining and further developing their interest in the subject being studied. Properly organized work of learners with a computer can contribute in particular to the growth of their cognitive and communicative interest, which in turn will contribute to enhancement and expansion of students' independent work opportunities in mastering English, both in class and during extracurricular time.

The work was carried out with the financial support of the Ministry of Education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP09261132.

BIBLIOGRAPHY

1. Wang Z., He J. On influence of Computer Multimedia Technology in language learning // Journal of Physics Conference series: Earth and environment science. – 2021. – Vol. 1802, Issue 3. – P. 1–5.
2. Cakici D. The use of ICT in teaching English as a foreign language // Participatory educational research. – 2016. – Т. 4. – №2. – С. 73–77. [Electronic resource]. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/per/issue/47596/601260>
3. Ellis R. Understanding second language acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 1987. – 529 p.
4. Faerch C., Kasper G. Processes and strategies in foreign language learning and communication // International Studies Bulletin. – 1989. – №5. – P. 47–118.
5. Moirand S. Enseigner à communiquer en langue étrangère. – Paris: Hachette, 1990. – 214 p.
6. Trenholm S., Jensen A. Interpersonal Communication. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 434 p.
7. Крюкова О.П. Самостоятельное изучение иностранных языков в компьютерной среде (на примере английского языка). – М.: Логос, 1998. – 126 с.
8. Council of Europe: Symposium on «Key Competencies for Europe»: Doc. DECS/SC/Sec (96)43. – Bern, 1996.
9. Ризаходжаева Г.А. Повышение профессионализма специалистов в области туризма как основополагающий фактор привлечения туристов (на примере памятника архитектуры Ходжи Ахмеда Ясави) // Международный симпозиум по Ходже Ахмеду Ясави. – Анкара, 2016. – С. 313–318.
10. Указ Президента Республики Казахстан. Государственная программа развития образования на 2011–2020 годы. Утверждена 7 декабря 2010 года №1118.

REFERENCES

1. Wang Z., He J. On influence of Computer Multimedia Technology in language learning // Journal of Physics Conference series: Earth and environment science. – 2021. – Vol. 1802, Issue 3. – P. 1–5.
2. Cakici D. The use of ICT in teaching English as a foreign language // Participatory educational research. – 2016. – Т. 4. – №2. – С. 73–77. [Electronic resource]. URL: <https://dergipark.org.tr/en/pub/per/issue/47596/601260>
3. Ellis R. Understanding second language acquisition. – Oxford: Oxford University Press, 1987. – 529 p.
4. Faerch C., Kasper G. Processes and strategies in foreign language learning and communication // International Studies Bulletin. – 1989. – №5. – P. 47–118.
5. Moirand S. Enseigner à communiquer en langue étrangère [Teaching to communicate in a foreign language]. – Paris: Hachette, 1990. – 214 p. [in French]
6. Trenholm S., Jensen A. Interpersonal Communication. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 434 p.
7. Крюкова О.П. Самостоятельное изучение иностранных языков в компьютерной среде (на примере английского языка) [Independent study of foreign languages in a computer environment (on the example of the English language)]. – М.: Логос, 1998. – 126 с. [in Russian]

8. Council of Europe: Symposium on «Key Competencies for Europe»: Doc. DECS/SC/Sec (96)43. – Bern, 1996.
9. Rizahodjaeva G.A. Povyshenie professionalizma specialistov v oblasti turizma kak osnovopolagaiushiy faktor privlecheniia turistov (na primere pamiatnika arhitektury Hodji Ahmeda Iasavi) [Improving professionalism of the specialists in the field of tourism as the fundamental factor for attracting tourists (on the example of architectural monument of Khoja Ahmed Yassawi)] // Mejdunarodnyi simpozium po Hodje Ahmedu Iasavi. – Ankara, 2016. – S. 313–318. [in Russian]
10. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan. Gosudarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia na 2011–2020 gody [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan. State program for the development of education for 2011-2020]. Utverjdена 7 dekabria 2010 goda №1118. [in Russian]

ӨОЖ 573:371.3; МҒТАР 14.85.25; 34.01.45
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.21>

А.М. БОСТАНОВА¹, А.Д. БАЙЖҰМАН²✉

¹биология ғылымдарының кандидаты,

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz

²Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: akerke.baizhuman@ayu.edu.kz

БИОЛОГИЯНЫ ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІН ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТАЛДАУЛАРЫ

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі қоғамның сұранысынан туындап отырған өзекті мәселенің бірі – қашықтықтан оқытуды биологиялық білім беру үдерісінде қолдану мәселелері қарастырылған.

Түркістан облысы, «Қызыл Әскер» жалпы орта мектебінің мұғалімдері мен 10-сынып оқушыларының қатысуымен ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолданып, теориялық және эмпирикалық зерттеулер жүргізілді. Зерттеулер барысында қашықтықтан оқытудың көптеген инновациялық әдістері қолданылды: «индивидуалды оқыту», «мұғалім-оқушы», «оқушы-оқушы», кейс әдісі, чат-сабақ-чат-технологиясы, «төңкерілген оқыту», әңгіме әдістері (Zoom платформасы арқылы), компьютерлік статистикалық, компьютерлік графикалық кестелерді түсіндіру әдістері және т.б қолданылды. Виртуалды зертханада тәжірибелер жүргізу, оқыту нәтижелерін бағалауда, тест бағдарламаларын кеңінен қолдану оқушылардың қызығушылығы мен ғылыми танымын арттырды.

Зерттеулер нәтижесінде жиналған деректерді талдау арқылы оқушылардың қашықтықтан оқыту форматын оңай игеруіне мүмкіндік беретін тиімді платформалар таңдалып, биология пәні бойынша әдістемелер жасалып, ұсынылды. Қашықтықтан оқыту технологиялары оқушыларға негізгі биологиялық ұғымдарды терең меңгеріп, оларды сабақ барысында, сабақты бекітуде ақпараттық технологияларды қолдана отырып, алгоритм, тұжырымдау, таңдау, талдау, бағалау, жүйелеу, жалпылау арқылы арнайы құзыреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік тудырды.

Бұл зерттеулердің нәтижелері болашақта биология пәнін оқытудың тиімділігін арттыруда қолданылады.

Кілт сөздер: биологияны қашықтықтан оқыту, ақпараттық коммуникациялық технологиялар, сандық ақпараттық ресурстар, педагогикалық технологиялар, онлайн платформа, асинхронды оқыту.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Бостанова А.М., Байжұман А.Д. Биологияны қашықтықтан оқыту әдістемесін қолданудың педагогикалық талдаулары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 250–262. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.21>

*Cite us correctly:

Bostanova A.M., Baijuman A.D. Biologiiany qashyqyqtan oqytu adistemessin qoldanudyn pedagogikalyq taldaulary [Pedagogical Analysis of the Application of the Methodology of Distance Learning Biology] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 250–262. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.21>

A.M. Bostanova¹, A.D. Baizhuman²

¹*Candidate of Biological Sciences,*

*Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz*

²*Master's student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan,), e-mail: akerke.baizhuman@ayu.edu.kz*

Pedagogical Analysis of the Application of the Methodology of Distance Learning Biology

Abstract. This article examines one of the current problems arising in the demands of modern society – the use of distance learning in the process of teaching biology.

Theoretical and empirical research using information and communication technologies was conducted with the participation of teachers and students of the 10th grade of Kyzyl Asker secondary school in Turkestan region. In the course of research innovative methods of distance learning were used: “individual learning”, “teacher-student”, “student-student”, case method, chat-lesson-chat-technology, “flipped classroom”, interviews (via Zoom platform), computer statistics, interpretation of computer graphic tables, etc. Conducting experiments in a virtual laboratory, extensive use of test programs in assessing learning outcomes has increased scientific cognition and the interest of students.

By analyzing the data collected as a result of the research, effective platforms were selected, and methods for teaching biology were developed and proposed, allowing students to easily master the distance learning format. Distance technologies allowed students to deeply master basic biological concepts and form special competencies through algorithm, formulation, selection, analysis, evaluation, systematization, generalization using information technology in the course of the lesson and its consolidation of the lesson.

The results of this research will be used to improve the effectiveness of teaching biology in the future.

Keywords: distance learning in biology, information communication technologies, digital information resources, pedagogical technologies, online platform, asynchronous learning.

А.М. Бостанова¹, А.Д. Байжуман²

¹*кандидат биологических наук, и.о. доцента*

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: ardak.bostanova@ayu.edu.kz*

²*магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: akerke.baizhuman@ayu.edu.kz*

Педагогический анализ применения методики дистанционного обучения биологии

Аннотация. В данной статье рассмотрена одна из актуальных проблем, возникающих в запросах современного общества – применение дистанционного обучения в процессе преподавания биологии.

Проведены теоретические и эмпирические исследования с использованием информационно-коммуникативных технологий с участием учителей и учащихся 10-х классов средней школы «Кызыл Аскер» Туркестанской области. В ходе исследований были использованы инновационные методы дистанционного обучения: «индивидуальное обучение», «учитель-ученик», «ученик-ученик», кейс-метод, чат-урок-чат-технология, «перевернутый класс», интервью (через платформу zoom), компьютерной статистики, интерпретации компьютерных графических таблиц и т.д. Проведение экспериментов в

виртуальной лаборатории, широкое использование тестовых программ при оценке результатов обучения увеличил научное познание и повысил интерес учащихся.

Путем анализа данных, собранных в результате исследований, были выбраны эффективные платформы, разработаны и предложены методики преподавания биологии, позволяющие учащимся легко освоить дистанционный формат обучения. Дистанционные технологии позволили учащимся глубоко овладеть основными биологическими понятиями и сформировать специальные компетенции посредством алгоритма, формулирования, выбора, анализа, оценки, систематизации, обобщения с использованием информационных технологий в ходе урока и его закрепления урока.

Результаты этих исследований будут использованы для повышения эффективности преподавания биологии в будущем.

Ключевые слова: дистанционное обучение биологии, информационные коммуникационные технологии, цифровые информационные ресурсы, педагогические технологии, онлайн-платформа, асинхронное обучение.

Кіріспе

Қашықтықтан оқыту бұл – қол жетімді ресурстарды пайдалана отырып, жаңа технологияларды енгізу арқылы дамитын процесс. Пандемия кезінде қашықтықтан оқыту технологиясына деген сұраныспен нәтижеге көз жеткізілді.

Шетелдік ғалымдардың пікіріне сүйене отырып анықталғандай, қашықтықтан оқытуды енгізудің екі жүйесі бар – синхронды және асинхронды. Синхронды жүйе барлық оқушылар мен мұғалімдердің уақытылы қатысуын талап етеді. Синхронды жүйенің артықшылығына келсек:

– нақтылы уақытта сабақ басталып, жүзеге асатын жүйе. Сабақты оқытушы-тьютор жүргізеді. Мысалдарға интерактивті теле курстар, телеконференциялар және веб-конференциялар, сондай-ақ интернет чаттар жатады. Бұл оқыту жүйесінде оқушылар сұрақты тікелей және чатта қоя алады.

Ал асинхронды оқытуға талдау жасар болсақ:

– барлық оқушылар мен мұғалімдердің бір уақытта қатысуын қажет етпейді. Асинхронды жүйе мысалдарына электрондық пошта, аудиожазба курстары, сырттай оқу курстары жатады. Асинхронды оқытудың тағы бір ерекшелігі білім алушылар дайын тапсырмаларға жауап беріп, мұғалімдерге электронды пошта арқылы сұрақтар қоя алады. Қашықтықтан оқыту жөнінде С.В. Гурьевтің берген анықтамасы бойынша: қашықтықтан немесе электронды оқыту – бұл электронды техникалық құрылғылардың байланысын қолдана отырып, қашықтықтан пайдалануға арналған ресми оқыту жүйесі. Қоғамды ақпараттандырудағы басты жетістік — заманауи өркениеттің, адамзаттың дамуын бақылау, интеллектіні жоғарылату. Сәйкесінше, білім беру жүйесі де осындай қоғам озық жүйеге айналуы тиіс- деп ой қорытады [1].

Әлемнің барлық елдері үшін қашықтықтан оқытуды дамытудың өзектілігі айқын болып отыр. Ең алдымен, бұл кез-келген оқушының орналасқан жерінде білім алу мүмкіндігіне жағдай тудырады. Бүгінгі таңда білім беруде қашықтықтан оқытуды қолдану үшін техникалық алғышарттар жасалды. Қашықтықтан оқыту дәстүрлі сырттай білім беруден өзгеше емес, тек оқу материалының жаңа тасымалдаушыларын және оқытушымен қарым-қатынас құралдарын қолдану арқылы жүзеге асады, әрі уақытты тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

О.А. Крайнованың пікірінше, ЖОО-да білімгерлер қашықтықтан оқытуда мемлекеттік білім беру стандартында және тиісті мамандықтың оқу жоспарында көзделген білім беру іс-шараларына жүйелі түрде қатысады. Бұл білім беру нысаны емес, білім беру технологиясы,

ол білім сапасын жоғалтпай қол жетімділікті арттыруы қажет. Ол қашықтықтан оқытуда қолданылатын технологиялық құралдарды үш негізгі топқа бөледі.

1. Кейс-технологиялар – теориялық материалдарды арнайы жиынтық кейске топтастырып, оқушының өз бетімен білім алуын көздейді. Білім беру тұрғысынан сұрақтардың болуына қарай тиісті оқу орталықтарына арнайы оқытушы-кеңесшілерге жүгіну ұсынылады.

2. Теледидар технологиялары – теледидар сабақтары. Келешекте үлкен сұранысқа ие болатын Web-TV технологияларын пайдалану жоспарлануда.

3. IT-технологиялар – желілік технологиялардың кең мүмкіндіктерін пайдалану арқылы білім алу [2].

И.В. Роберттың анықтамасында: қашықтықтан оқыту өзара қарым-қатынас ұйымдастырылған білім алушы мен оқытушы арасындағы педагогикалық қызмет, интерактивті ақпарат көзі (мысалы, веб-сайт немесе веб-бет), ол оқу бағдарламасының барлық ажырамас компоненттерін көрсетеді (оқу мақсаттары, мазмұны, әдістері, ұйымдастыру формалары, оқу орны) [3].

И.Н. Мовчанның пікірінше, «қашықтықтан оқыту технологиясының келесі түрлерін ажыратады: кейс-технологиялар, желілік технологиялар, жергілікті және жаһандық Интернет-желілерді пайдалануға негізделген технологиялар; бейне-интерактивті технологияларды пайдалана отырып білім беру жүйесі» – деп анықтама береді [4].

Қашықтықтан білім беруде оқытушылар әрбір оқушының мүмкіндіктерін және қабілеттерін ескеру қажет. Осы тұрғысында ағылшын педагогы Флеминг білім алушыларды төрт типте көрсетеді. Алғашқысы, визуал – жады ұзақ мерзімді, түсіну аясы жоғары білім алушылар. Қашықтықтан білім беруде бұл типті оқушыларға бейне сабақтар, видеороликтер және арнайы тапсырмалар ұсынылады. Аудиалдар – мұқият тыңдаушы, баяу оқушылар. Сабақ беруде аудиалдарға аудиокітаптар, аудиожазбалар ұсынылады. Келесі типті оқушылар кинестеттер – ақпаратты әрекет, қозғалыс арқылы жақсы түсінеді. Яғни, тәжірибелер, тапсырмалар жасау арқылы. Бұл типті білім алушыларға электронды энциклопедиялар, ТВ бағдарламалар арқылы жұмыс жасау оңай. Дигиталдар – көп оқитын оқушылар. Көп ойлануды қажет ететін, теориялық білімге жақын, дегенмен шығармашыл оқушылар. Бұл типті оқушыларды қашықтықтан оқытудың өзі шабыттандырады [5].

Еліміздің көптеген шалғай ауылдық жерлерде, қашықтықтан оқыту жүйесінің білім беру қызметтерінің тапшылығы мәселелері бар. Себебі алыс ауылдық жерлерге интернет желісінің тартылмауы дәлел болды. Біз осы мәселені шешудің жаңа дәстүрлі емес тәсілдерін зерттеуімізді қажет етеді, сонымен қатар қоғамның жеке топтары бірдей білім алу үшін тең жағдай жасауымыз қажет және АКТ қолданудың жаңа тәсілдерін игеру негізгі шарт болып табылады деп санаймыз.

Л.Б. Акбутаева мен А.К. Агибаева, «қашықтықтан оқытуды жүзеге асыруда ең алдымен: Онлайн оқыту дегеніміз не? Оның маңызы? Қашықтықтан оқытуды қалай ұйымдастыруға болады?» сұрақтарынан бастауды ұсынады, бұл дегеніміз – қашықтықтан оқытуды дұрыс жоспарлау қажет екенінің дәлелі [6].

Р.Д. Дүйсенбаева мен Г.І. Туретаеваның пікірінше, инновациялық технологияларды қолдануда басты міндет — оқушылардың барлығы білетін технологияны оқыту емес, оларға жаңа әрі қызықты, түрленген, оқушының шығармашылық ізденісін дамытуға арналған жаңа ғылыми дайындалған құралдар арқылы білім беру. Жас ұрпақтың білімге деген қызығушылығын арттыру [7].

Қазіргі кезде жалпы білім беретін пән ретінде биологияны ақпараттандыру жүйесі басқа білім беру салаларымен салыстырғанда артта қалуда. Пәндік білімді берудің дәстүрлі тәсілдері биология пәнін терең оқыту мақсаттарына жетуді қамтамасыз ете алмауы да кедергі. Сондықтан заманауи білім беру жүйесі оқытудың дәстүрлі емес түрлерін ізденуді

қажет етеді. Қазіргі уақытта ол негізінен оқу процесіне жаңа құралдарды енгізу түрінде дамиды, яғни техникалық оқыту құралдары ретінде ақпараттық технологияларды қолдану [8, 9].

Биология сабақтарында ақпараттық технологияларды, жаңа құралдарды пайдалану оқушының шығармашылық және зияткерлік, шығармашылық, креативтілік қабілеттерін дамытады және оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттырады [10]. Биологияны оқытуда компьютерлік техниканың дидактикалық мүмкіндіктерін қолдану, білім беруге оң әсер етеді және оқытудың жаңа әдістері мен формаларын дамытады. Елімізде қашықтықтан білім беру саласында қолданысқа енген бірқатар сайттар белгілі. Олар: BilimLand, Daryn.online, Kundelik.kz, Zoom, Microsoft Teams, Google Classroom, Skype, Canva Com, т.б.

Қазіргі қоғам талаптарының бірі – оқу-тәрбие жүйесін қашықтықтан оқытуда, биология пәнін мектепте тиімді ұйымдастыру. Заманауи білім берудің басты міндеттерінің бірі экономикалық дамыған қоғамға лайықты тұлғаны тез бейімдеу мен даярлау. Дәстүрлі білімге деген қызығушылық кеміп, оқытудың жаңа технологияларды пайдалану отырып жүзеге асатын жүйеге сұраныс артауда. Қашықтықтан оқыту – мектеп оқушыларына білім беруде өте тиімді жүйе екендігіне кешегі пандемия кезінде көз жеткізілді. Қашықтықтан оқытудың тиімділігі оған енгізілген педагогикалық мағынамен анықталады. Қазіргі заманның талабы қашықтықтан оқыту жүйесінің тиімділігін анық көрсетіп отыр. Сондықтан бұл жүйені қолданысқа енгізу үшін әдістемелік, нұсқаулық және ақпараттық қырларын дамытып жетілдіруіміз керек. Себебі бұл қазіргі қоғамның басты талабының бірі. Дегенмен, анықталған кейбір қарама-қайшылықтар елімізде мектептерде қашықтықтан оқытудың дұрыс ұйымдастырылмауын көрсетті. Сол себепті біздің зерттеуімізге биологияны қашықтықтан оқытудың тиімділігін талдау негіз болып отыр. Осыған орай:

Зерттеу мақсаты — биология пәнін қашықтықтан оқытуда оқушылардың білімін жетілдіруде тиімді әдістерді қолданудың педагогикалық талдауы және оқушылардың биологиялық білімін қалыптастыруды ғылыми тұрғыдан қамтамасыз ету.

Зерттеу мақсатына жетуде келесі міндеттер қойылды:

1. Оқу процесін ұйымдастыру формасы ретінде қашықтықтан оқытуды пайдалану ерекшеліктерін анықтау;
2. Қашықтықтан оқытуда оқушылар үшін тиімді платформаларды таңдау;
3. Білім беру ұйымдарына қашықтықтан оқыту технологияларын енгізу.

Зерттеу әдістері

Түркістан облысы, «Қызыл Әскер» жалпы орта мектебінің мұғалімдері мен 10-сынып оқушыларының қатысуымен ақпараттық коммуникативтік технологияларды қолданып, теориялық және эмпирикалық зерттеулер жүргізілді. Зерттеулер барысында қашықтықтан оқытудың көптеген инновациялық әдістер қолданылды: «индивидуалды оқыту», «мұғалім-оқушы», «оқушы-оқушы», кейс әдісі, чат-сабақ-чат-технологиясы, «төңкерілген оқыту», әңгіме әдістері (zoom платформасы арқылы), компьютерлік статистикалық, компьютерлік графикалық кестелерді түсіндіру әдістері және т.б қолданылды.

Зерттеуде қашықтықтан оқыту кезеңінде оқушылардың білім дағдысын бағалау үшін онлайн сауалнама әзірленді. Сауалнамада жауаптардың бір немесе бірнеше нұсқасын таңдаумен қатар, өз жауап нұсқасын беру мүмкіндігі қарастырылған. Сауалнама нәтижелері арқылы оқушыларда туындайтын негізгі мәселелер анықталды.

Зерттеу барысында оқытудың көптеген инновациялық әдістері қолданылды. Мысалы, чат-сабақ-чат-технологияларды (zoom платформасы арқылы) қолданып өтетін сабақ әдісі. Бұл әдісте оқушы мен мұғалім бір уақытта онлайн кездесулер, жалпы чатта сұрақтар қоя алады. Биологиялық кейбір қиын тақырыптар барысында чат-сабақ-чат-технологияларды жиі қолданылды.

Инновациялық әдістердің тағы бір түрі, «төңкерілген оқыту» әдісі – білім алушылардың дайын бейне сабақтарды сабақтан тыс уақытта көріп (үйде), жаңа сабаққа

теориялық танымын қалыптастарады. «Төңкерілген сабақ» әдісін Zoom және Microsoft Teams платформаларында тақырыпты бекітуге қолданылды.

Компьютерлік графикалық кестелерді түсіндіру әдісі – онлайн платформаларда жұмыс жасау барысында, арнайы бағдарламалар көмегімен оқушыларға 3D форматындағы графикалық кесте, суреттер ұсынылып, оқушыларда осы ақпараттарды сараптау дағдысын қалыптастырды. Жоғарыда келтірілген әдістер қашықтықтан оқыту барысында әрбір сабақтарда оқушылар белсенділігін арттыруда қолданылды.

Оқушылардың функционалдық және анықтаушылық түсінігін қалыптастыруда, дербестігін, қалыпты емес жағдайларда білімдерін шығармашылық пайдалануды меңгертуде зерттеушілік әдіс қолданылды.

Zoom платформасында оқушылармен асинхронды сабақтар, презентациялар арқылы өтілді. «Индивидуалды оқыту», кейс әдістері қолданылды. Оқушылардан үй жұмысы сұрақ жауап форматында сонымен қатар, Whats App, е-почта арқылы алынды.

Microsoft Teams – онлайн кездесу, жазбалар қалдыру, жауаптарды жүктеуге арналған кәсіпорындар платформасы. Бұл қосымша Word, Power Point, Paint, OneNote құрамына енгендіктен, қолдану аясы кең әрі тиімді. Зерттеу жүргізу барысында осы екі платформада оқушылармен сабақтар өтілді, қысқы мерзімді жоспар жасалып, нәтижелерге диагностика жасалды.

Зерттеу барысында оқыту тиімділігін арттыруда жоғарыда аталған әдістер оқушыларға сабақ беру барысында қолданылды, нәтижелер алынып, осы нәтижелерге сай әдістеме жасалынды.

Талдау мен нәтижелер

Қашықтықтан оқыту мектеп оқушылары үшін кең ауқымды кері байланыс алуда, жаңа білімді қорытуда әлі де болса мүмкіндік шектеулі екені байқалады. Мұны тәжірибе барысында сонымен қатар алынған сауалнама қорытындысын диагностика барысында байқалды. Зерттеудің бастамасында «Қашықтықтан оқытуға – менің көзқарасым» сауалнамасына оқушылардың көп бөлігі дәстүрлі білім алуды, қашықтықтан оқу, әдепкі білімді алмастыра алатынын алға тартқан. Қызыл Әскер мектебінде оқушылар қатысуымен қашықтықтан оқытуда оқушылар білімін арттыруда теориялық және практикалық зерттеу барысы және нәтижелері келесілер:

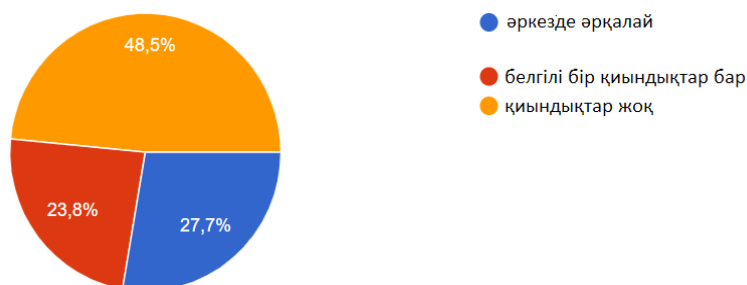
1) «Биология» пәнінің 10-сынып, «Жасушалық цикл» бөлімін оқу кезінде қашықтықтан оқыту технологиясын пайдалану әдістемесі әзірленді және әзірленген әдістеменің тиімділігі эксперименталды түрде тексерілді.

2) Қашықтықтан оқыту барысында еліміздің мектептерінде қолданылған платформалар талданып, қолданылуы мен енгізу құны зерттелді.

3) Қашықтықтан оқытуда «мектеп үшін тиімді» – платформаларда сабақтар жүргізіліп, нәтижелер салыстырылды.

Ең бірінші, онлайн сауалнама алынды. Сауалнамаға 8–11-сыныптар аралығында 130 оқушы қатысты. Сауалнамада жалпы саны – 18 сұрақ берілді. Сауалнама нәтижелерін қорытындылай келе, «Қашықтықтан оқытуда Қазақстан бойынша платформалар» диаграммасы жасалынды. Сауалнама қорытындысы ретінде 1, 2-суретте берілген нәтижелер алынды.

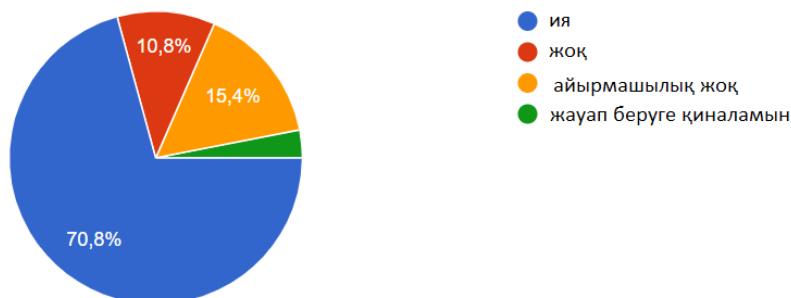
3. Қашықтықтан оқытуды игеруде қиындықтар туындады ма?

1-сурет – Оқушылардың қашықтықтан оқытуды игерудегі бастапқы диагностика нәтижелері

1-суретте, сауалнаманың нәтижесі бойынша «Қашықтықтан оқытуды игеруде қиындықтар туындады ма?» сұрағына респонденттердің 48,5% – «қиындықтар жоқ» (63 оқушы), 23,8% – белгілі бір қиындықтар барын (31 оқушы), ал 27,7% – сабақ барысына қарай қиындықтар туғанын (36 оқушы) айтып, жауап берген. Бұл мәліметтер бізге, оқушылардың көп бөлігі үшін қашықтықтан оқыту – білім алушыларда қиындық тумағанын, АКТ қолдану мәселелерінің оң екенін байқадық. Яғни, қашықтықтан немесе онлайн оқытуды дәстүрлі білім беру жүйесіне кіріктіріп оқытуға болатыны анық.

5. Сенің ойыңша қашықтықтан оқыту дәстүрлі білім беруден тиімді ме?

2-сурет – Оқушылардың қашықтықтан оқыту бойынша сауалнама нәтижелері

2-суретте респонденттерге «Сенің ойыңша қашықтықтан оқыту дәстүрлі білім беруден тиімді ме?» сұрағы берілді. Білім алушылардың көп бөлігінен «иә» (70,8%), «айырмашылығы жоқ» (15,4), «жоқ» (10,8%), «жауап беруге қиналамын» (3,1%) деген жауап нәтижесі алынған.

Сауалнама нәтижелерін салыстыру барысында оқушылардың көп бөлігі биологияны оқытуда қашықтықтан оқыту жүйесі айтарлықтай дамымағанына қарамастан, қызығушылық білдірген.

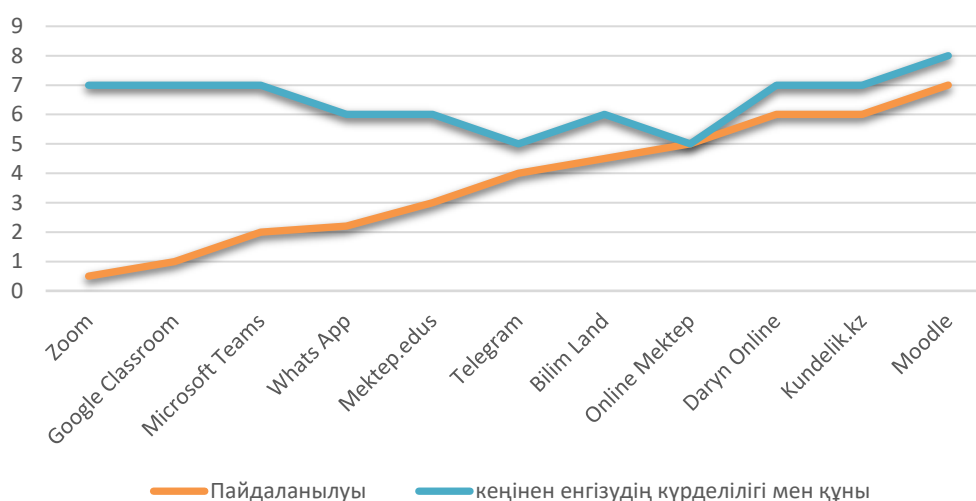
Бұл мәліметтерді қорыта келе, білім алушылардың арасында қашықтықтан оқыту тиімділігін белгілеуде көзқарастар әртүрлі екені байқалды. Сауалнаманың өзге де сұрақтарын талдау барысында қашықтықтан оқыту оқушылардың көп бөлігі үшін білім

беруде маңызы жоғары орын алатыны байқалды. Білім алушылардың көп бөлігі қашықтықтан оқыту формасына оң көзқарас білдірді.

Қашықтықтан оқытуда мектеп және ЖОО-да ақпараттық технологиялық құралдарды пайдалана отырып жүзеге асырылады. Осы құралдар (платформаларды) анықтап, сараланды. Яғни, келесі зерттеу еліміздің мектептерінде пандемия кезінде қолданысқа ие болған бірнеше платформаларды теориялық тұрғыдан іріктеп алып, білім беру нысандарында пайдаланылуымен қатар кеңінен енгізудің жалпы құны мен негізі анықталды (3-сурет).

ҚР қашықтықтан оқытудағы платформалар

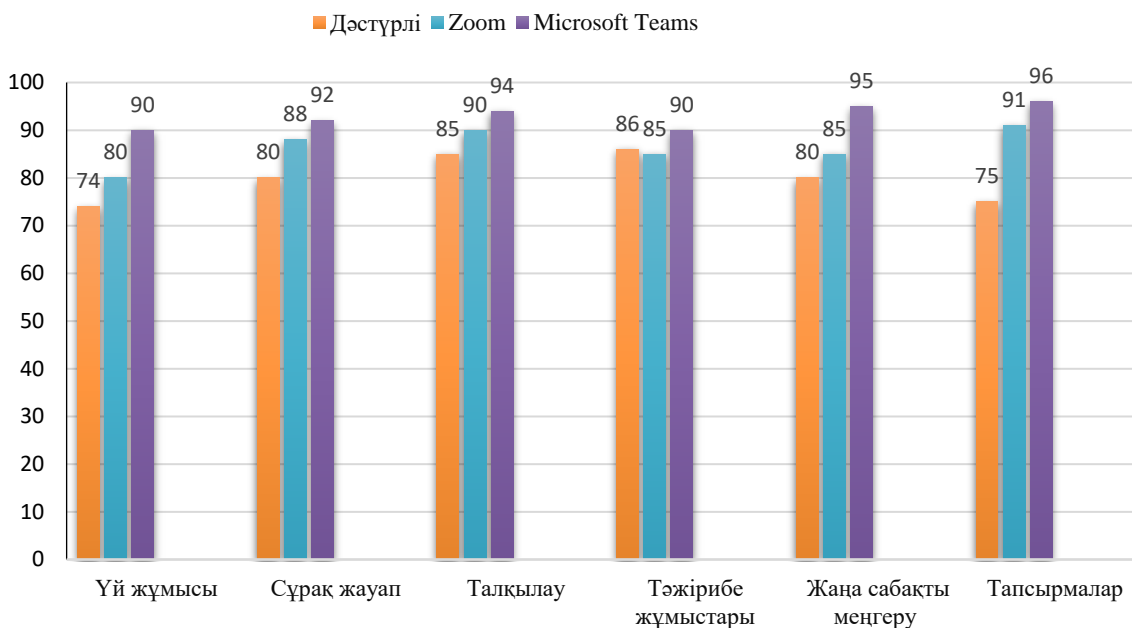

3-сурет – ҚР қашықтықтан оқыту платформалары талдаулары

3-суретте байқағанымыз, қашықтықтан оқыту құралдарын немесе платформаларын салыстыру барысында Zoom, Google, Classroom, Daryn Online, Kundelik.kz платформалары еліміздің мектептерінде COVID-19 пандемия кезінде кең қолданылды. Сонымен қатар, ТВ бағдарламаларда оқушыларға білім беруде маңызды рөл атқарды. Moodle, Mektep.edus, Telegram платформалары кейбір арнайы немесе интеллектуалды мектеп гимназияларда білім беруде пайдаланылды. Анықталған кеңінен енгізуде күрделі және құнды платформалар Moodle, Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams болды. Зерттелген мәліметтер бойынша аталған платформалар дәрістерде, практикада ақпаратты кеңінен бекіту, мұғалім мен оқушы арасында, ата-анамен мұғалім арасында тікелей байланыс орнатуда маңызы зор екені анықталды. Зерттеу қорытындысы енгізуі құнды әрі күрделі Moodle, Zoom, Google Classroom, Microsoft Teams платформалары оқушылармен жұмыс жасауда өзге платформалардан тиімді деген қорытынды жасалды.

Сауалнама нәтижесінде сонымен қатар еліміздегі кең қолданыстағы алынған мәліметтер мен оқушылар тиімді деп тапқан екі платформада тәжірибе жұмыстары жасалынды. Зерттеуге 10-сыныптар арасында 45 білім алушыны алып, 3 топқа бөліп, қашықтықтан оқытудағы тиімді платформаны анықтауда 2 платформада әр топта 15 оқушыдан және бір дәстүрлі топта сабақтар өтіліп, тәжірибелер жүргізілді, алынған нәтижелердің диагностикасы жасалынды.

Яғни, 15 оқушымен Zoom платформасында, 15 оқушымен Microsoft Teams платформасында және 15 оқушымен дәстүрлі оқыту формасында жаңа сабақтар өтілді (4-сурет). Биология 10-сынып, «Жасуша» бөлімі бойынша 8 сабақ өтілді. Әр сабақ соңында оқушылардан нәтижелерді анықтау үшін кері байланыс, тест, тапсырмалар алынып, нәтижелер тіркелді.

4-сурет – Оқушылардың білім деңгейі нәтижелері

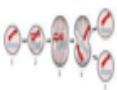
4-суретте берілген мәліметтерден зерттеу нәтижелерін талдай отырып, қашықтықтан оқыту платформаларындағы дәстүрлі сабақпен салыстырғанда оң динамиканы атап өтуге болады. Білім алушылар тапсырма орындауда (тест, сәйкестендіру, оқылым, жазылым, сұраққа жауап, суретпен жұмыс) Microsoft Teams платформасында өте жоғары дәреже көрсетті. Жаңа сабақтарды бекітуде дайын бейнероликтер мен «төңкерілген сабақ» әдісі арқылы оқушыларда теориялық пен қоса практикалық білімі жоғары динамикасы байқалды.

Zoom-бейнеконференцияларды сабақтарды, келіссөздерді онлайн (синхронды форматта) өткізуге арналған қосымша. Zoom платформасы Қазақстанда ЖОО-да, кейбір мектептерде сабақ өтуде қолданылады. Бұл қосымшаны оқушылар не студенттер компьютер, планшет, смартфон арқылы қолдана алады. Онлайн сабақ барысында сондай-ақ чатта оқушылар түсінбеген сұрақтарын қоюына мүмкіндік бар. 5-суретте көрсетілгендей, «Митоз» тақырыбы бейне сабақ, сонымен қоса презентация арқылы түсіндірілді. Суреттер бойынша оқушылармен рефлексия жасалды. Сабақ барысында зерттеушілік әдіс арқылы оқушылар қойылған мәселе сұрақтарға жауап берді. Сұрақтарға ауызша және чатта жазбаша жауап берілді. Үй тапсырмасы Whats App желісі арқылы алынып, қорытынды бағалар қойылды. 4-суретте көрсеткендей, талқылауда және талдауда оқушылардың белсенділігі – 90% байқалды. Дәстүрлі оқытудан жоғары болуының мәні оқушы назарын, теориялық білімін жоғары дәрежеде ұйымдастыра білуде.

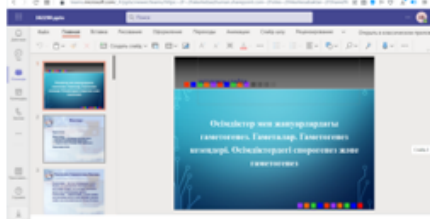
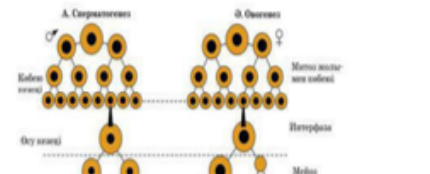
Microsoft Teams платформасында оқушылармен онлайн жүздесулер, сабақ барысында тапсырмаларға онлайн жауаптар сабақ соңында барлық оқушының рейтингтері алынды. Сонымен қоса бұл қосымшаның артықшылығы, оқушылар онлайн сабақ барысында, тапсырма алып, жауаптарды ортақ чатқа не мұғалімге жібере алады. Яғни, тапсырма орындау барысында жылдамдық, белсенділік танытқан оқушылардың жауаптарын нақты уақытта көруге, тексеруге мүмкіндік туғызады. 4-суретте тәжірибелік топқа арнап ұйымдастырылған Microsoft Teams («bio sabaktar») «Жасуша бөлімінің» бірнеше тақырыптары презентациялары, бейнеролик, тапсырма, тестілер ілінген. Ерекшелігі әрбір оқушыны тіркеу қажет. Сонымен қатар онлайн жүздесулерді алдын ала жоспарлап, уақытты белгілеуге болады. Бұл платформада жаңа сабақты меңгеруде оқушылар – 95% көрсеткішін көрсетті. Бұл мәліметтер тақырып бойынша алған тест, тапсырмалар арқылы анықталды.

Үш топтың нәтижелерін салыстыру барысында көптеген мәліметтер жинақталып, қорытындыланды. Мысалы, үш топтың жаңа сабақты меңгеруі бойынша ең төмен көрсеткіш дәстүрлі білім беру жүйесінде – 80%, Zoom қосымшасы – 85%, Microsoft Teams қосымшасы оқушылар белсенділігінің ең жоғары көрсеткішін – 95% көрсетті.

Тәжірибе барысында қашықтықтан оқытуға арналған арнайы сабақ ҚМЖ жасалып, нәтижесі ұсынылды. Сабақтарды жоспарлау барысында «Жасуша бөлінуі», «Митоз», «Гаметогенез, Гаметалар» тақырыптары бойынша жаңа презентациялар, қазақша дыбыстаумен бейнероликтер, сабақ жүргізуде жаңа әдістер, күрделілігі түрліше тапсырмалар, бейнетапсырмалар жасалды.

Бөлім:	Жасушалық цикл			
Педагогтің аты-жөні	Байғұман Ақерке.			
Күні:	31.01.2022			
Сынып:	10 «А»			
Сабақтың тақырыбы	Митоз. Жасушада митоздың әртүрлі кезеңдерінде жүретін процестер.			
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары	10.2.2.1 - дайын микропрепараттар көмегімен митоз фазаларын зерттеу			
Сабақтың мақсаты	<p><u>Барлық оқушылар үшін:</u> Жасушада митоздың кезеңдерде жүретін өзгерістер туралы білетін болады.</p> <p><u>Көпшілік оқушылар үшін:</u> Митоздың фазаларымен танысады.</p> <p><u>Кейбір оқушылар үшін:</u> Интерфазаның кезеңдерін талдай алады.</p>			
Бағалау критерийі	<p>-Жасуша бөлінуінің 3 жолын атай алады;</p> <p>-Митоздың цикл суреттерімен сипаттай алады;</p> <p>-Митоздың биологиялық маңызын қорыта алады.</p>			
Сабақ барысы				
Сабақтың кезеңі/ уақыты	Педагогтің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті	Бағалау	Ресурстар
Сабақтың басы 5 минут	Сыныптан амандасу, сыныпты түгендеу. Үй тапсырмасын WhatsApp чаты арқылы тексеру. «Төңкерілген сабақ» әдісі арқылы жаңа сабақты түсіндіру.	Оқушылар үй тапсырмасы бойынша сұрақтарға жазбаша жауап береді. Бүгінгі сабақ тақырыбы, мақсаты және бағалау критерийлермен танысады.	Ауызша бағалау	WhatsApp, Zoom https://youtu.be/KUaIXWqtgxc
Сабақ ортасы 35 минут	Чат-сабақ-чат-технологиялары, «индивидуальды оқыту», «кейс» әдістері арқылы. 	Бүгінгі тақырыпты оқиды, термин сөздерді жазып алады және сөздерге анықтама береді		Презентация. Жасушалық цикл
	<p>1. Тапсырма. Суретке қарап, митоздың жүру жолын түсіндіре отырып қорытынды жаса.</p> <p>2. Тапсырма. Кестені дәптерге сызып толтырады.</p>	<p>1. Тапсырмаларды түсіндіріп сипаттап қорытынды жасайды.</p> <p>2. Кестені толтырады.</p>	Ауызша, жазбаша бағалау	Презентация. Оқулық

5-сурет – Zoom платформасында өтілген сабақ

Бөлім:	Жасушалық цикл				
Педагогтің аты-жөні	Байжұман Акерке.				
Күні:	12.02.2022				
Сынып:	10 «А»				
Сабақтың тақырыбы	Өсімдіктер мен жануарлардағы гаметогенез. Гаметалар. Гаметогенез кезеңдері. Өсімдіктердегі спорогенез және гаметогенез				
Оқу бағдарламасына сәйкес оқыту мақсаттары	10.2.2.2 - өсімдіктер мен жануарлардағы гаметалардың қалыптасу ерекшелігін түсіндіру				
Сабақтың мақсаты	<i>Барлық оқушылар үшін:</i> Гаметогенез кезеңдерінің журу жолдарын оқып үйренеді.				
Бағалау критерий					
Сабақ барысы					
Сабақтың кезеңі/ уақыты	Педагогтің іс-әрекеті	Оқушының іс-әрекеті	Бағалау	Ресурстар	
Сабақтың басы 5 минут	Сыныппен амандасу, сыныпты түгендеу. Үй тапсырмасын Microsoft Teams қосымшасында тест орындау. Жаңа сабақты түсіндіру. 	Оқушылар үй тапсырмасы бойынша сұрақтарға тест арқылы жауап береді. Бүгінгі сабақ тақырыбы, мақсаты және бағалау критерийлермен танысады.	Жазбаша бағалау	Microsoft Teams https://teams.microsoft.com/_#/pptx/viewer/teams/https:-2F~2Fakerkebaizhuman.sharepoint.com~	
Сабақ ортасы 35 минут	«Индивидуальды оқыту», «Топ және мұғалім» арасындағы оқу. 1. Ұрықтану нәтижесінде жаңа даралар қалай дамиды? 2. Сперматогенез және овогенез процестерінің кандай ерекшеліктері бар? 3. Ұрықтанбаған жұмыртқа жасушасынан қалай жаңа аналық организм дамиды? 1. Тапсырма Жыныс жасушаларының ерекшеліктері туралы айтып береді. Аталық және аналық жыныс жасушаларының даму сызбанұсқасын түсіндіреді. 	Бүгінгі тақырыпты оқиды, термин сөздерді жазып алады және сөздерге анықтама береді 1. Тапсырмаларды түсіндіріп сипаттап қорытынды жасайды. 2. Кестені толтырады.	Ауызша, жазбаша бағалау	Презентация. Презентация. Оқулық	

6-сурет – Microsoft Teams платформасында өтілген сабақ

5–6-суреттерде Zoom (а) және Microsoft Teams (б) платформаларында өтілген сабақтардың ҚМЖ-сы салыстырмалы түрде берілген. Үй тапсырмасы, жаңа сабақ, тапсырмалар орындауда білім берудің дәстүрлі форматынан ерекшелігі, аталғандар ғаламтор желісінде, онлайн білім беруге арнайы жасалып, оқушылар үшін анық тілде түсіндірілген.

Осы зерттеу нәтижелері бойынша барлық білім алушылар Zoom және Microsoft Teams қашықтықтан оқыту жүйесі арқылы жұмыс жасай алады және сабақ барысында жоғары нәтиже көрсетті. Сонымен қатар АКТ қолданудың жаңа тәсілдерін, ғаламтор ақпараттарымен жұмыс жасауда жетістікке жетті.

Қорытынды

Электрондық білім беру ресурстарын пайдалану, яғни қашықтықтан оқыту технологиялары оқушыларға негізгі биологиялық ұғымдарды терең меңгеріп, оларды сабақ

барысында, сабақты бекітуде ақпараттық технологияларды қолдана отырып, алгоритм, тұжырымдау, таңдау, талдау, бағалау, жүйелеу, жалпылау арқылы арнайы құзіреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік тудырды.

10-сынып, Биология курсына, екі платформада, сонымен қатар дәстүрлі формада 45 оқушыға сабақтар жүргізілді. 10-сынып биология оқулығының материалы әртүрлі оқу бағдарламаларын жасауға мүмкіндік беретін жеткілікті тақырыптар ұсынатыны анықталды. Эксперимент барысында оқыту процесінде, оқыту сапасы мен біліктілігінде қашықтықтан оқыту платформасын пайдалану кезінде білім алушылардағы болып жатқан өзгерістер ретінде Microsoft Teams қосымшасында оқушылардың 95%-ы жаңа сабақты меңгергені, Zoom платформасында тапсырмалар орындауда 88% белсенділік танытқаны зерттеліп алынды. Дегенмен Zoom нәтижелері аса жоғары көрсеткіштер көрсете алмады. Алынған барлық нәтижелерді саралай келе, мектеп қашықтықтан оқытуды енгізу, дәстүрлі сабаққа кіріктіруде маңыздылығы жоғары құрал (платформа) Microsoft Teams (нәтижелердің барлығы 90%-дан жоғары).

Зерттеу нәтижесіне, педагогикалық эксперимент биология сабақтарында компьютер мен оқу бағдарламаларын қолданудың тиімділігі туралы гипотезамызды растады. Өзірленген әдістеменің тиімділігін тексеру нәтижесінде алынған нәтижелерді талдау арқылы негізгі мақсатқа қол жеткізілді. Ғылыми жұмыс нәтижелері алдағы уақытта қашықтықтан оқытуды қарапайым сабақтармен біріктіру қажеттілігін, бұл білім алушылардың онлайн оқуға оңай бейімделуіне мүмкіндік туғызады. Зерттеулер нәтижелері орта мектептерде биологияны қашықтықтан оқытуды ұйымдастыруда қолданылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Гурьев С.В. Современное дистанционное обучение: монография. – М.: РУСАЙНС, 2018. – 118 с.
2. Крайнова О.А. Технологии дистанционного обучения: учебно-методическое пособие. – Тольятти: Изд-во ТГУ, 2014. – 125 с.
3. Роберт И.В. Теория и методика информатизации образования (психолого-педагогический и технологический аспекты). – Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2014. – 398 с.
4. Мовчан И.Н. Цифровые образовательные ресурсы: современные возможности и тенденции развития // Сборник научных трудов по материалам международной науч.-практич. конф. – М.: ООО Научный мир, 2010. – С. 36–38.
5. Fleming N. Teaching and learning styles // Open Journal of Social Sciences. – 2001. – №7(8). – P. 139–141.
6. Акбутаева Л.Б., Агибаева А.К. Қазіргі мектептерде онлайн білім берудің ерекшеліктері // «Жаратылыстану ғылымдарының қазіргі заманғы келелі мәселелері және пәнаралық зерттеулер» атты Халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдарының жинағы. – Атырау: Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, 2021. – Б. 139–143.
7. Дүйсенбаева Р.Д., Туретаева Г.І. Ақпараттық технологиялар арқылы мүмкіндігі шектеулі балаларға түзету пәндерін оқыту // «GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2019: CENTRAL ASIA» атты VI Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019. – Б. 294–298.
8. Смирнов В.А. Научно-методические основы формирования системы обучения биологии в открытом информационном обществе: Автореф. ... канд. пед. наук. – Санкт-Петербург, 2000. – 22 с.
9. Issayev G.I. Application Of Electronic Educational Resources In Biology Courses: monograph. – Shymkent: «Nurly Beine», 2019. – 103 p.
10. Amantayeva A., Karbayeva S., Childibayev Z., Turlybekova G., Issayev G., Stankevich P. Forming environmental competence in future biology teachers through project tasks. // Cypriot Journal of Educational Science. – 2022. – №17(2). – P. 664–675.

REFERENCES

1. Guriev S.V. *Sovremennoe distancionnoe obuchenie: monografia* [Modern distance learning: monograph]. – M.: RUSAINS, 2018. – 118 s. [in Russian]
2. Krainova O.A. *Tehnologii distancionnogo obucheniya* [Distance learning technologies]: *uchebno-metodicheskoe posobie*. – Tolyatti: Izd-vo TGU, 2014. – 125 s. [in Russian]
3. Robert I.V. *Teoriia i metodika informatizacii obrazovaniia (psihologo-pedagogicheskiy i tehnologicheskiy aspekty)* [Theory and methodology of informatization of education (psychological, pedagogical and technological aspects)]. – M.: BINOM. Laboratoriia znaniy, 2014. – 398 s. [in Russian]
4. Movchan I.N. *Cifrovye obrazovatelnye resursy: sovremennye vozmozhnosti i tendencii razvitiia* // *Sbornik nauchnyh trudov po materialam mejdunarodnoi nauch.-praktich. konf.* – M.: OOO Nauchnyi mir, 2010. – S. 36–38. [in Russian]
5. Fleming N. *Teaching and learning styles* // *Open Journal of Social Sciences*. – 2001. – №7(8). – P. 139–141.
6. Akbityaeva L.B., Agibaeva A.K. *Qazirgi mektepterde onlain bilim berydin erekshelikteri* [Features of online education in modern schools] // «*Jaratylystany gylymdarynyn qazirgi zamangy keleli maseleleri jane panaralyq zertteuler*» atty Halyqaralyq gylymi-teoriyalyq konferenciia materialdarynyn jinagy. – Atyray: H. Dosmuhamedov atyndagy Atyray universiteti, 2021. – B. 139–143. [in Kazakh]
7. Duisenbaeva R.D., Turetaeva G.I. *Aqqarattyq tehnologialar arqyly mumkindigi shekteuli balalarga tuzety panderin oqyty* [Teaching correctional subjects to children with disabilities through information technology] // «*GLOBAL SCIENCE AND INNOVATIONS 2019: CENTRAL ASIA*» atty VI Halyqaralyq gylymi-tajiribelik konferenciia materialdary. – Nur-Sultan, 2019. – B. 294–298. [in Kazakh]
8. Smirnov V.A. *Nauchno-metodicheskie osnovi formirovaniia sistemy obucheniia biologii v otkrytom informacionnom obshestve* [Scientific-methodical bases of formation of systems of teaching biology in open information society]: *Avtoref. ... kand. ped. nauk.* – Sankt-Peterburg, 2000. – 22 s. [in Russian]
9. Issayev G.I. *Application Of Electronic Educational Resources In Biology Courses: monograph.* – Shymkent: «Nurly Beine», 2019. – 103 p.
10. Amantayeva A., Karbayeva S., Childibayev Z., Turlybekova G., Issayev G., Stankevich P. *Forming environmental competence in future biology teachers through project tasks* // *Cypriot Journal of Educational Science*. – 2022. – №17(2). – P. 664–675.

УДК 159.9:001.12/.18; ГРНТИ 15.01.11
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.22>Ш.Т. ТУРДАЛИЕВА^{1✉}, Г.Т. ТОПАНОВА², Д.А. УСКЕНБАЕВА³¹кандидат психологических наукТаразский региональный университет имени М.Х. Дулати
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: sh.turdalieva@dulaty.kz²PhD, Казахский национальный женский педагогический университет
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: topanova.gulmira@qyzpu.edu.kz³кандидат педагогических наукМеждународный Таразский инновационный институт
(Казахстан, г. Тараз), e-mail: uskenbayeva1310@gmail.com**ТРЕНИНГ – КАК СРЕДСТВО ПРОФИЛАКТИКИ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ
СРЕДИ ПОДРОСТКОВ**

Аннотация. В статье рассматривается проблема профилактики суицидального поведения среди подростков с помощью тренинга. Результаты анкетирования показали важность психологического тренинга в профилактике суицидального поведения подростков, где внимание акцентируется на коммуникативных компетенциях. Тренинг – это метод активного обучения, направленный на развитие эмоционального интеллекта и коммуникативных компетенций. Одним из преимуществ тренинга является развитие коммуникативных навыков. В период выхода их трудной жизненной ситуации, адаптации к новой жизни и стремления к цели происходит изменение личностных особенностей. Например, в самосознании, самооценке, формируются особенности поведения и коммуникации. Тренинг содержит задания и упражнения для раскрытия и отработки потенциала подростка. В профилактике суицидального поведения при организации целенаправленного психологического тренинга для эффективного решения проблем личности, психологической помощи и поддержки представлен комплекс заданий и упражнений. Данный тренинг способствует самопознанию участников, тем самым возникает возможность изменения самого себя. На тренинге участники овладевают стратегиями, тактиками и техниками, которые помогают реально раскрывать личностный и субъектно-деятельностный потенциал в деятельности, а также получают возможность для личностных изменений. Подросток учится избавляться от негативных мыслей, эффективно используя свое время, социализируясь в правильном направлении в обществе.

Ключевые слова: тренинг, суицид, психическое здоровье, социальное и физическое здоровье, профилактика суицидального поведения, коммуникативная компетентность.

---

*Цитируйте нас правильно:

Турдалиева Ш.Т., Топанова Г.Т., Ускенбаева Д.А. Тренинг – как средство профилактики суицидального поведения среди подростков // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 263–275. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.22>

*Cite us correctly:

Turdalieva Sh.T., Topanova G.T., Uskenbaeva D.A. Training – as a means of prevention of suicidal behavior among adolescents [Training as a Means of Prevention of Suicidal Behavior Among Adolescents] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 263–275. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.22>

Ш.Т. Турдалиева¹, Г.Т. Топанова², Д.А. Ускенбаева³

¹психология ғылымдарының кандидаты

М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: sh.turdalieva@dulaty.kz

²PhD, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: topanova.gulmira@qyzpu.edu.kz

³педагогика ғылымдарының кандидаты

Халықаралық Тараз инновациялық институты
(Қазақстан, Тараз қ.), e-mail: uskenbayeva1310@gmail.com

Тренинг – жасөспірімдер арасында суицидтік мінез-құлықтың алдын алу құралы ретінде

Аңдатпа. Мақалада тренинг арқылы жасөспірімдер арасында суицидтік мінез-құлықтың алдын-алу мәселесі қарастырылады. Жасөспірімдердің суицидтік мінез-құлқының алдын алуда психологиялық тренингтің маңыздылығы, оның ішінде ерекше назарды коммуникативтік құзыреттіліктерге аудару қажеттілігі арнайы жүргізілген сауалнама нәтижелерінен анықталды. Тренинг – бұл эмоционалды интеллект пен коммуникативті құзыреттілікті дамытуға бағытталған оқытудың белсенді әдісі. Сонымен қатар, суицидтік мінез-құлықтың алдын алу мәселелері бойынша ықпал ету процесі жүзеге асырылады. Тренингтің артықшылығы – психологиялық жайлылық пен коммуникативті дағдыларды дамытуға ықпал етеді. Адамның өмірлік қиын жағдайлардан шығу кезеңінде жаңа өмірге қайта бейімделіп, алға қойған өзіндік мақсатына жетуімен қатар жеке бас ерекшеліктерінде де бірқатар өзгерістер болады. Мәселен, өзіндік сана-сезімі, өзіндік бағалауы, коммуникация мен мінез-құлық ерекшеліктері тұрақталады. Тренинг жасөспірімнің жеке тұлғалық әлеуетін ашуға және дамытуға арналған тапсырмалар мен жаттығулардан тұрады. Ал суицидтік мінез-құлықты алдын алуға бағытталып ұйымдасырылған психологиялық тренинг тұлғалық мәселелерді шешуге ықпал ететін, психологиялық көмек және қолдау көрсетуге бағытталған жаттығулар мен тапсырмалар кешені. Бұл тренингке қатысушылардың өз-өздерін зерттеуіне көмектеседі, өзін-өзі тереңірек ашу және сол арқылы өзін өзгерту мүмкіндігіне ие болады. Тренингте қатысушылар жеке тұлғалық және субъективті-әрекеттік әлеуетті ашуға көмектесетін стратегияларды, тактикалар мен әдістерді меңгереді, сондай-ақ тұлғалық өзгерулерге мүмкіндік алады. Жасөспірім уақытты тиімді пайдаланып, қоғамда дұрыс бағытта әлеуметтенуі арқылы теріс ойлардан арылуды үйренеді.

Кілт сөздер: тренинг, суицид, психикалық денсаулық, әлеуметтік және физикалық денсаулық, суицидтік мінез-құлықты алдын алу, коммуникативтік құзыреттілік.

Sh.T. Turdaliyeva¹, G.T. Topanova², D.A. Uskenbayeva³

¹Candidate of Psychological Sciences

Taraz Regional University named after M.Kh. Dulaty
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: sh.turdalieva@dulaty.kz

²PhD, Kazakh National Women's Pedagogical University
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: topanova.gulmira@qyzpu.edu.kz

³Candidate of Pedagogical Sciences

International Taraz Innovation Institute
(Kazakhstan, Taraz), e-mail: uskenbayeva1310@gmail.com

Training as a Means of Prevention of Suicidal Behavior Among Adolescents

Abstract. The article deals with the problem of the prevention of suicidal behavior among adolescents through training. The results of the survey showed the importance of psychological training in the prevention of suicidal behavior in adolescents, where attention is focused on

communicative competencies. Training is an active learning method to develop emotional intelligence and communication skills. Thus, the process of assisting in the prevention of suicidal behavior is carried out. One of the advantages of the training is the development of previously unused communication skills with psychological comfort and personal security. During the period of their exit from a difficult life situation, adaptation to a new life and striving for a goal, a change in personal characteristics occurs. For example, in self-consciousness, self-esteem, behavior and communication features are formed. The training contains tasks and exercises for revealing and working out the potential of a teenager. Organized psychological training aimed at preventing suicidal behavior is a set of exercises and tasks aimed at providing psychological assistance and support that contribute to solving personal problems. This will help the participants of the training to gain the ability to explore themselves more deeply and thus change themselves. During the training, participants master strategies, tactics, and techniques that help them reach their individual and subject-activity potential in their activities, and get the opportunity for personal changes. A teenager learns to get rid of negative thoughts by using their time effectively and socializing in the right way in society.

Keywords: training, suicide, mental, social and physical health, prevention of suicidal behavior, communicative competence.

Введение

Казахстан лидирует по росту подросткового суицида. Одной из причин которого является эмоциональная незрелость присущая данному периоду. Отсутствие навыков разрешения проблем межличностных отношений способствует формированию и дальнейшему развитию у них личностных нарушений (возрастание конфликтности, тревожности, снижение эмоциональной устойчивости, эмпатии, снижение уверенности в себе и т.д.).

Быстрое расставание с жизнью, самоубийство - серьезная проблема психического здоровья. Тем не менее, при оперативном вмешательстве возможно предотвратить суицид, нужно лишь уметь своевременно распознавать признаки суицидального поведения, через психологическое воздействие, оказать актуальную на момент помощь.

Тренинг представляет собой многофункциональный метод изменения и развития психологических особенностей подростка, с конечной целью гармонизации его психологического состояния. Наиболее актуальны в данном формате тренинги развития личности в межличностном пространстве (К. Левин), развития жизненных умений (Д. Уотсон), тренинги решения личностных проблем (Дж.Л. Морено).

Эффективность тренинговых занятий с целью профилактики суицидального поведения возрастет при условии учета психологического профиля личности подростка, направленного на разрешение ключевых вопросов, касающихся целей, интересов, стремлений, наличия личностных ресурсов в определенной сфере деятельности и видения себя и своего статуса в будущем.

Психологическая характеристика личности включает в себя индивидуально-личностные, процессуальные аспекты и ядро личности, которые играют значимую роль и находят свое отражение в процессе выстраивания коммуникаций и в процессе осуществления какой-либо деятельности. Личность всегда динамична и поддается изменениям, хотя и стремится к устойчивости используя механизм самоорганизации.

Психологическая характеристика включает в себя также рассмотрение обозначенного вопроса исходя из анализа биологических и социальных факторов, что особо актуально в рамках данного исследования.

Все самоубийства можно разделить на две группы: подлинные и демонстративные. Демонстративное самоубийство совершается с целью «призвать на помощь», оказать воздействие на другого. Основной мотив – не смерть, а привлечение внимания окружающих к себе или к своим проблемам. А настоящее самоубийство, как правило, является запланированным мероприятием. Человек лишает себя жизни, несмотря на помощь и внимание близких [1]. В предупреждении и ликвидации подобных негативных ситуаций высока эффективность специально организованных психологических мероприятий таких как психологический тренинг.

О методах и эффектах группового воздействия, каким является психологический тренинг, знали еще в древности. Изначально они использовались в качестве методов лечения. Во второй половине XIX в. усилиями врачей-психотерапевтов интерес к групповому влиянию возрос.

Любой тренинг, в том числе и психологический – это специально организованное мероприятие, в основе которого лежит опыт межличностного взаимодействия. В рамках данного исследования, тренинг направлен на изменения в личности подростка посредством формирования позитивных, жизнеутверждающих паттернов поведения, встраиваемых вместо нежелательных.

В психологическом тренинге активно используются различные методы групповой работы, которые способствуют активному взаимобмену эмоциями, развитию навыков рефлексии в психологически комфортной среде.

Целью тренинга с подростками является формирование социальной компетентности, профилактика суицидального поведения и оказание психологической поддержки, социализации в обществе.

Тренинги, представляют собой особую форму практической психологической работы, в содержании которого отражено содержание определенной парадигмы. Мы рассматриваем несколько таких парадигм:

- тренинг как своеобразная форма дрессуры, при которой жесткими манипулятивными приемами при помощи положительного подкрепления формируются нужные модели поведения, а посредством отрицательного подкрепления «стираются» нежелательные;
- тренинг как тренировка, в результате которой происходит формирование и отработка умений и навыков эффективного, желательного поведения;
- тренинг как форма активного обучения, целью которого является, прежде всего, передача психологических знаний, а также развитие необходимых умений и навыков.
- тренинг как метод создания условий для самораскрытия участников и самостоятельного поиска ими способов решения собственных психологических проблем.

«На сегодняшний день большое внимание уделяется таким вопросам как психологический комфорт в семье, всестороннее развитие подрастающего поколения. Формирование разных семей не может быть одинаковым, в некоторых семьях отсутствуют устоявшиеся традиции эмоционального общения. Порой желанные и любящие дети в семье не могут получить достаточно тепла и понимания от родителей. По этой причине у детей формируется комплекс обиды на родителей, а любой психолог каждый день сталкивается с подобными проблемами. Даже умные и нравственные мамы и папы, глядя на своих детей, не знают, как с ними разговаривать» [2, с. 131]. Поэтому любой тренинг – это не теоретическое образование, а метод активизации самосознания, способности человека к самоидентификации.

По мнению С.С. Иванова и А.В. Стафеева здоровье характеризуется тремя направлениями: психическим, социальным и физическим: «Психическое, физическое и социальное здоровье человека должно развиваться гармонично. Физическое здоровье означает здоровье человеческого организма. А психическое здоровье – это настроение

человека, эмоции, реакция на внешние обстоятельства, особенности общения, поведения. Поскольку психическое здоровье – это здоровье души человека, необходимо проводить психологическую работу. Социальное здоровье – система ценностей, установок и мотивов поведения человека в социальной среде. Что социальное здоровье означает способность к общению с другими людьми в условиях окружающей социальной среды и наличие личностных взаимоотношений, приносящих удовлетворение» [3, сс. 2731–2732].

Психологическая подготовка участников подросткового возраста к тренингу – это возможность овладеть опытом общения с самим собой. У участников могут быть внутренние проблемы, о которых они не знают. Это страх перед будущим, старые внутренние обиды, незавершенные отношения, стрессы. Из-за таких проблем они не могут сосредоточиться, их мысли разбросаны.

Методы исследования

Тренинг в переводе с английского языка означает «тренировать, обучать». История тренинга берет свое начало со времен обучения искусству-знанию. Метод тренинга был впервые использован американским педагогом Дейлом Карнеги. Он открыл центр «Dale Carnegie Training» в 1912 году. А большой вклад в появление тренинговых групп внес американский психолог Курт Левин.

В ходе тренинга человек вступает в отношения с другими людьми – в общественные отношения, и эти отношения становятся личностнообразующими [4, с. 865].

Содержание и интенсивность освоения теоретических и практических знаний составляют социальные компетенции, которые в будущем пригодятся будут влиять на социализацию. На тренинге участники занимаются не только прослушиванием, но и выполняют практические задания. В результате они учатся принимать решения и действовать. В целом тренинг делится на два вида: практический и теоретический. Практические тренинги обучают участников методам и приемам решения проблемы в соответствии с темой. Однако методы используются только в определенных рамках. В выявлении сущности различных проблем помогут теоретические тренинги.

Психологический тренинг является средством формирования коммуникативных компетенций личности. Психолог, ведущий тренинг, должен быть опытным, и поднимаемые вопросы должны быть актуальными. Здесь люди выполняют групповую и индивидуальную практическую работу. Психологический тренинг по профилактике суицидального поведения основывается на специальных принципах:

- принцип целесообразности;
- принцип активности;
- принцип диалога;
- принцип проблемности;
- принцип связывания групповой и индивидуальной работы;
- принцип исследования.

Методы, используемые в тренинге:

- кейс – проблемная ситуация, требующая решения. Основная задача кейса: проанализировать информацию, найти пути решения основных проблем и составить план действий.

- деловая игра – деятельность по формированию коммуникативной компетенции.

- ролевая игра – разыгрывание участниками различных ролей в принятии решений в определенных ситуациях.

- групповая дискуссия – анализ и взаимное обсуждение группой проблемной ситуации и др.

В групповом тренинге, направленном на профилактику суицидального поведения, а также на развитие социальной компетентности, часто используются следующие техники:

- медитативные техники;
- методы физической (телесной) терапии;
- методы социальной перцепции.

Тренинг – психический процесс создания новых ценностей, то есть это своеобразное продолжение и замена детской игры. Результат деятельности в тренинге – создание новых материальных и духовных ценностей [4, сс. 865–867].

Ценность любого человека заключается в его способности к совершенствованию и высокоэффективной реализации своей профессиональной деятельности, динамическом саморазвитии личности, ее самореализации.

Цель групповой работы в психологическом тренинге, направленном на профилактику суицида:

- помощь в изучении психологических запросов;
- групповое решение психологических задач;
- профилактика психического здоровья и жизнедеятельности человека;
- разработка способов безбарьерного общения;
- психологическая поддержка в коррекции поведения;
- влияния на саморазвитие и личностный рост.

Изучение психологических проблем участников тренинга, поиск путей их решения, улучшение психического здоровья, развитие гармоничных и эффективных отношений среди подростков на основе изменений в поведении, профилактика эмоциональных расстройств, задачи и методы для реализации развития творческого потенциала.

В книге Стивена Кови «7 навыков высокоэффективных людей. Мощные инструменты развития личности» дается информация, содержащая ответы на такие вопросы, как достичь поставленной перед человеком цели и как овладеть эффективными способами ладить с окружающим миром [5]. Автор определяет основные жизненные принципы и пути достижения успеха, делится методами и приемами принятия правильных и четких решений в любой ситуации. Это может стать основой для быстрой адаптации подростка в новой социальной среде, а также формирования личностных качеств.

Психологический тренинг выявляет задатки и способности, мотивы успешной социализации. Понятие «социальная компетентность» охватывает некоторую совокупность когнитивных, коммуникативных и более интегральных качеств личности, способствующих становлению будущих специалистов как профессионалов.

Сложность становления личности подростка связана с изменением идеалов всего общества в целом, что обуславливает и частичную утрату морально-нравственных ориентиров, необходимых для создания условий личностной самореализации. Базой для начала развития личностных навыков является осознание человеком своей неповторимости и непохожести на других людей. Следовательно, развитие потенциала личности является особенно значимым для самореализации.

Анализ и результаты

В настоящее время одной из актуальных тем является проблема выявления и профилактики проявлений суицидального поведения личности. Целью нашего исследования является выявление причин возникновения и психологических аспектов предупреждения суицидального поведения, воспрепятствование подросткам в суициде, повышение психологической грамотности.

В истории человечества попытка суицида (самоубийства) анализируется в разных направлениях. Ранее в европейских странах говорили, что люди, совершающие самоубийства, становятся вампирами. А в Древней Греции, Спарте, Афинах трупы умерших посредством суицида людей сжигали.

В Средние века в Австрии, Пруссии, Франции таких людей считали по религиозным соображениям – преступниками.

Проблеме профилактики суицидального поведения посвящены многочисленные научные работы зарубежных (Г.В. Акопов, А.Г. Абрумова, В.А. Тихоненко и др.), и отечественных (Д.С. Исаев, Т.К. Болеев, Ж.Х. Торыбаева и др.) авторов, рассматривающих психолого-педагогические аспекты возникновения и проявления суицидального поведения.

Существуют определенные формы, способы, стадии развития, факторы риска суицидального поведения. На суицидальное поведение также влияют возраст, пол, профессиональная специфика, особенности жизненного пути человека.

В психологическом словаре дается следующее определение понятия суицид: «суицид – акт самоубийства, совершаемый в состоянии сильного душевного расстройства либо под влиянием заболевания психического; осознанный самоустранения из жизни под воздействием острых психотравмирующих ситуаций, при коих собственная жизнь как высшая теряет смысл. Причины суицида многообразны и кренятся не только в личностных деформациях субъекта и психотравмирующей обстановке, но и в социально-экономической и нравственной организации общества» [4, с. 799].

Это понятие в психологии предполагает агрессивное противостояние человека самому себе, месть самому себе, неприятие, отказ от себя, восприятие суицида как легкого пути преодоления трудностей и т.д. (депрессия, стрессовое состояние).

Суицидальное поведение – это возникновение суицидальной активности: мышления, давления, действия, планирования, передачи знака через слово или своего рода поведения личности, которая сознательно хочет покончить с собой.

Цель – смерть, а мотив – разрешение психотравмирующей ситуации путем добровольного ухода из жизни.

В мероприятиях, направленных на профилактику суицидального поведения, были поставлены следующие задачи:

- выявление путем анкетирования мотивов совершения людьми суицидальных действий (суицида);
- обоснование необходимости проведения познавательной работы, направленной на повышение активности стремления к жизни у подростков;
- организация профилактических мероприятий, направленных против суицида.

В ходе реализации этих задач было проведено анкетирование среди взрослого населения. Большинство респондентов ответили утвердительно («да» – 75%, «нет» – 25%). Установлено, что большая часть респондентов осведомлена о психическом здоровье. Но оказалось, что связь и различие между психическим здоровьем и психологическим здоровьем еще предстоит уточнить.

На вопрос «В случае появления в Вашей жизни неприятностей или случайных событий вас беспокоят негативные мысли? – «да» ответили 29,9% респондентов, «нет» – 69,1% респондентов. Тем не менее в ответе на этот вопрос наличие ответов «да» все-таки имело место. Существуют определенные формы, способы, стадии развития, факторы риска суицидального поведения. На суицидальное поведение также влияет на возраст, пол, профессиональная идентичность, специфика жизненного пути человека. Особенно наличие негативных мыслей у человека также может быть проявлением группы риска.

Следующий вопрос «Посещали ли Вас мысли о быстром уходе из жизни? (сами или среди знакомых)?». На него ответили «да» – 22%, «нет» – 78%. Как показал результат опроса, мысль о прощании с жизнью тревожила определенное количество респондентов. К причинам наличия таких мыслей можно отнести депрессию, профессиональное перенапряжение, конфликты различного характера, периоды кризиса, трудности в учебно-воспитательном процессе и т.д. Такие мысли могут быть мотивированы пониманием того, что это способ легко избавиться от трудностей.

- На вопрос, «в каких возрастных особенностях может преобладать суицид?» - мнение респондентов разделилось. Например: респонденты указывали, что рост заболеваемости начинается с 12–15 лет и в период до 40 лет. Установлено, что это проявляется как в подростковом, так и в юношеском возрасте. Однако подавляющее большинство установило возраст от 15 до 25 лет.

- На вопрос «Что, на ваш взгляд, мотивирует человека к самоубийству?» респонденты дали разные характеристики. Часто повторяющиеся мнения по ответам, касающимся причин суицидального поведения, следующие: одиночество, отсутствие человека, который может оказать помощь, часто бедность, отношения в семье и со сверстниками, злоупотребление запретными вещами, трудности в учебе, безответная любовь, насилие в детстве, социальная изоляция, неизлечимые болезни и т.д. Это существенно влияет на риск аутоагрессивного поведения у подростков.

- На вопрос «Какие есть способы помешать человеку совершить самоубийство» - зафиксированы следующие ответы: совершенствование знаний молодежи о суициде, психологическая служба, посещение психолога, организация специальных мероприятий и др.

О деятельности телефона доверия осведомлены 24,5%, не знают – 75,5% респондентов. Необходимо публичное объявление о подобной службе.

По итогам общего анкетирования по различным причинам и основаниям для самоубийства проводится следующая дифференциация.

- плановая, предварительная подготовка, выводы, сделанные по поводу самоубийства (когда самоубийца отчитывается перед самоубийством за свои действия, в случае, когда не в состоянии доказать свою невиновность, переживает неизбежное, чувствует что трудная ситуация не имеет решения, убеждается в отсутствии будущего, в отсутствии финансов, неизлечимой болезни и т.д.);

- самоубийство в виде открытого противостояния (несчастливая или безответная любовь, разлука, конфликт и т.д.);

- внезапное самоубийство (трудности, возникшие после получения трагического сообщения, непредвиденные трудности в семье или на работе, побуждение к самоубийству после неспособности преодолеть препятствия, внезапное решение о самоубийстве);

- самоубийство при душевной боли (кто-то привиделся, мне показалось, что меня кто-то позвал и т.д.);

- одиночество, ощущение, что нет будущего и т.д.

Симптомы профилактики проявления суицидального поведения у человека:

- Когда человек говорит о смерти или самоубийстве, то это является причиной того, что у него психическое истощение или психическая травма. Таким образом он предупреждает людей.

- Человек, совершающий суицидальный поступок, подает знак о своем будущем шаге;

- Генетически он повторяет аутоагрессивную модель поведения, если в семье или среди близких есть человек, совершивший суицидальную попытку;

- Подавляющее большинство людей, совершивших суицид, не страдают психическими заболеваниями.

Если конкретизировать, то можно выделить следующие индикаторы суицидального риска. Каждый из индикаторов характеризуется своими ключевыми показателями. Их можно подразделить на поведенческие, коммуникативные, когнитивные, эмоциональные.

В процессе общения важно опираться на внутренние ресурсы, то есть, опора на сильные стороны личности, которые служат жизнестойкости и увеличивают вероятность преодолеть кризис с позитивным балансом. В ситуации выстраивания экологических отношений с подростками суицидального поведения важным критерием установления вербального контакта является грамотно сформулированный запрос.

Структура процесса коммуникации включает в себя следующие взаимосвязанные структуры:

- перцептивная-предполагает проникновение во внутренний мир личности;
- собственно-коммуникативная, направлена на установление психологически целесообразных отношений;
- коммуникативно-операциональная, включает в себя активное использование различных техник общения.

Для эффективной реализации всех структур необходимы соответствующие способности, которые проявляются в умениях и действиях.

В результате исследовательской работы были даны следующие рекомендации:

- увеличение количества организации профилактических мероприятий по профилактике суицида;
- создание телефона доверия;
- проведение встреч молодежи с представителями религиозной сферы с целью повышения религиозной грамотности;
- повышение возможности обращения в психологическую службу на местах, активизация работы психологических кабинетов;
- проведение мероприятий психологического просвещения для родителей для поиска ответа на вопрос «Где мы ошиблись?».

В профилактике суицидального поведения подростков, по - нашему мнению, играет важное значение имеет психологический тренинг. Социально-психологический тренинг как форма специально организованного общения оказывает психологическое воздействие с помощью активных методов групповой работы. Тренинг развивает личность, происходит формирование коммуникативных навыков и умений, смена взгляда и отношения к прошлым стереотипам.

Здесь важно, что наличие эффективной коммуникации, может быть достигнута при наличии у участников способности вступать в психологический контакт формируя доверительные отношения, основанных на взаимном принятии, стремлении к пониманию сути решаемой проблемы, адекватной включенности в процесс. Успешности процесса эффективного взаимодействия способствуют следующие личностные свойства: коммуникабельность-владение социальной стороной контакта, общительность как выраженная потребность личности в общении, коммуникативность – владение процессуальной стороной контакта.

В процессе организации и проведения тренинга эффективный результат дает следование последовательному плану программы. Они:

- проведение процедуры ознакомления
- работа с ожиданиями
- формирование норм и правил в группе.
- инструкции в упражнениях
- завершение процедур
- обсуждение
- проведение дебрифинга
- организация анкетирования группы
- проведение дискуссии в группе.

Обсуждение результатов исследования

Эффективность функционирования группы зависит от осознания общей цели психологического тренинга организатором и руководителем тренинговых занятий. Данный вывод позволил разработать психологическую структуру профилактики суицидального поведения:

- а) желание и готовность строить отношения;
- б) стремление к общению, ориентация на развитие совместной деятельности;
- б) систематическое планирование доведения целенаправленной мысли;
- в) устанавливать взаимоотношения и вступать в контакт;
- г) позитивное восприятие друг друга в межличностном общении;

Предлагаемый комплекс методик и заданий: грамотная речь перед аудиторией и умение правильно выражать свои мысли [7], упражнения для формирования уверенности [8], упражнения для эмоциональной открытости и интуиции [9], задания для развития коммуникативной компетентности [10]. В том числе, в ходе тренинга проводится психологическое консультирование его участников [11]. На заключительном этапе тренинга необходимо дать участникам возможность высказать своё мнение о беспокойствах, которые они испытывают. Без данной процедуры нельзя завершать тренинг.

Уменьшение признаков суицидального поведения способствует активизации коммуникативной потребности человека. Специфика коммуникативной потребности основывается на стремлении человека к познанию окружающего мира, позволяющего осознавать и оценивать себя. Важнейшим из этих утверждений является принцип единства, целостности разума и тела.

Психологических тренингов способствует снижению суицидального поведения через формирование, встраивание метапрограмм, усиление защитных механизмов, выраженных посредством развития уверенности в себе, убежденности в способности достижения жизненных целей, развития умения общаться с людьми разной возрастной категории, умения обращаться за помощью, в том числе и к взрослым, в случае возникновения жизненных сложностей либо при принятии важных решений.

Количество жизнеутверждающих факторов, которым обладает человек, в частности подросток, влияет на степень его психологической защиты и уровень внутренней уверенности в себе, являясь неким антисуицидальным барьером.

Особенности проведения беседы

Ключевыми условиями, обеспечивающими успешность беседы, являются навыки ведения диалога, ситуативное его выстраивание, признание самооценки подростка и их потребность в помощи. Подростки, в стрессовой ситуации или в ситуации риска суицида характеризуются чувствительностью к стилю общения окружающих. Чувствительность проявляется в вербальном и невербальном контексте. Здесь важно учитывать, возможное избегание контакта, что, часто может быть признаком недоверия к взрослым.

Принципы ведения беседы:

- *Срочность, оперативность.* Это означает, что при проявлении признака суицидального риска личности нельзя «откладывать» разговор с этим человеком. Необходимо уделять ему больше внимания, чем другим клиентам.

- *Эмпатическое отношение.* Эмпатия – это способность определять специфику эмоционального состояния другого человека, ставить себя на его место и сопереживать ему. Сочувствие подразумевает искренность к клиенту, сопереживание.

- *Открытая и прямая постановка вопросов.* Разговор нужно начинать с «открытых» вопросов. На эти вопросы предоставляется возможность получить ответы в форме беседы, монолога. Например: «расскажите о себе», «что вас беспокоит?». Для получения четкого ответа в ходе беседы необходимо увеличить количество «прямых», «закрытых» вопросов. Например: «вы когда-нибудь испытывали чувство разочарования?», «У вас была мысль навредить себе?».

- *Избегать моральной оценки.* Тема самоубийства рассматривается в моральном, нравственном и религиозном контекстах. Общечеловеческая оценка суицидального акта заключается в обвинении лица, его совершившего, или окружающих. Суть разговора в такой ситуации заключается в помощи, которая не поддается профессиональной оценке.

- *Распределение ответственности.* Своевременная и адекватная помощь клиенту, оценка его психического состояния и проявления суицидального риска, выработка рекомендаций клиенту и его родственникам, организация консультирования находятся в рамках ответственности специалиста (психолога, врача и др.). Специалист не несет всю ответственность за результат терапевтических мероприятий. Он не несет ответственности за совершение клиентом суицидальных действий. Поэтому важно с первого дня беседы четко распределить ответственность между клиентом, его родственниками и специалистами, которые оказывают помощь.

- *Бегство от невыполнимого обещания.* Важно придерживаться принципа искренности в отношениях с клиентом. Человек воспринимает как идеал личность специалиста, который помогает ему, когда он попадает в трудную ситуацию, и верит в безграничность его возможностей. Поэтому специалист, оказывающий помощь, должен определить границы своих возможностей.

- *Психопатология.* В обязанности специалиста (психолога, врача) входит оценка начального психического уровня клиента и постановка первичного диагноза. Но на каком бы уровне ни находилась патология, не следует забывать, что психопатологические признаки человека являются проявлением его стресса и состояния в трудной ситуации. Поэтому его нельзя сразу свести к разряду «душевнобольных». Например, галлюцинация и бред, когда «слышат голоса» могут быть вызваны сильным страхом человека, а проявление психического расстройства – стыдом, чувством вины, социальной неполноценностью человека, равно как и проявление депрессии – страданием, отсутствием уверенности в себе и т.д.

- *избегать установления коммуникативного контакта.* У депрессивных клиентов уровень коммуникативных способностей часто находится в расстройстве. Это темп речи, проявляющийся в сложной передаче ответов. Поэтому для привлечения к беседе специалист сопоставляет свой ритм голоса, темп речи со спецификой речи клиента.

- *Уточнение информации.* В ходе беседы важно часто уточнять некоторые темы, в том числе темы о суицидальных мыслях и действиях. Вопросы по этому поводу необходимо задавать закрытыми, опосредованно, в разных формах.

Суицидальная активность особенно преобладает у мужчин. Важно вовлекать в отношения мужчин с проявлением депрессивного расстройства или из группы риска, прежде всего, путем установления эмоционального контакта. Необходимо соблюдать и последовательность задаваемых вопросов.

1. Часто ли вас беспокоят чувства тоски, беспомощности, отчаяния?
2. Чувствуете, что никто не интересуется вами?
3. Считаете ли вы, что нет необходимости продолжать жизнь?
4. Есть ли у вас фантазии о смерти?
5. Задумываетесь ли вы о том, чтобы навредить себе?
6. Бывают ли иногда ситуации, когда хочется убить себя?

Если от человека получены все удовлетворительные ответы на эти вопросы, то необходимо уточнить его ответы с помощью следующих вопросов:

- Как часто возникают мысли о причинении себе вреда?
- В каких конкретно случаях встречаются?
- Планируете покончить с собой? Например, время, место, способы.
- У вас есть способность противостоять этим мыслям. Какие это способности?
- Кто ваши близкие, которые могут помочь вам?

Заключение

Несомненно, для развития личности любого подростка необходимо осознание человеком своей неповторимости и непохожести на других людей. Психологический

тренинг – эффективное средство развития коммуникативных компетенций подростков и профилактики суицидов. Тренинг содержит задания и упражнения для раскрытия и отработки социального потенциала личности, формирования эмоционального интеллекта. Развитие коммуникативных компетенций подростков способствует быстрой адаптации в социальной среде, успешному освоению новых видов деятельности, лучшему выполнению своей работы.

Специально организованный психологический тренинг обеспечивает позитивный взгляд на жизнь, положительную оценку подростком самого себя, осознанный выбор профессионального и жизненного пути.

Статья написана в рамках Проекта МНВО РК по теме AP09259839 «Организация системы психологического профилирования и коррекции суицидального поведения подростков» по грантовому виду финансирования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Құлмағанбет Ә.Қ., т.б. Жасөспірімдер арасындағы суицидалды мінез-құлық және оның алдын алу жұмыстары: әдістемелік құрал. – Қостанай: «Қостанай баспа үйі» ЖШС, 2016. – 51 б.
2. Исакова П.К., Атаханова Л.М., Әбділәкім Ж., Ақйол Х. Отбасындағы ана мен қыз бала арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №4 (118). – Б. 127– 139. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.042>
3. Иванова С.С., Стафеева А.В. Содержательные аспекты физического, психического и социального здоровья и возможности формирования их гармоничного соотношения // Фундаментальные исследования. – 2014. – № 11-12. – С. 2729–2733.
4. Головин С.Ю. Словарь психолога-практика. – 2-е издание, переработанное и дополненное. – Минск: Харвест, 2007. – 976 с.
5. Кови Стивен Р. Жасампаз жандардың 7 дағдысы: тұлғаны дамытудың тегеурінді тетіктері. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» ҚҚ, 2018. – 352 б.
6. Старшенбаум Г.В. Тренинг навыков практического психолога: интерактивный учебник. Игры, тесты, упражнения. – Саратов: Вузовское образование, 2015. – 281 с.
7. Шахиджян В.В. Ораторское искусство для начинающих: учимся говорить публично. – М.: Издательство «АСТ», 2020. – 416 с.
8. Заурбекова А.М. Жеке тұлғаны дамытудағы педагогикалық, психологиялық тренингтер жинағы: Оқу-әдістемелік құрал. – Тараз: ТарМПИ, 2017. – 204 б.
9. Кинякина О. Мозг на 100%. Интеллект. Память. Креатив. Интуиция. Интенсив-тренинг по развитию суперспособностей. – М.: Эксмо, 2011. – 848 с.
10. Биркенбиль В. Коммуникационный тренинг: Наука общения для всех / Пер. с нем. Н. Чупеева. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 352 с.
11. Смолова Л.В. Психологическое консультирование: учеб. пособие. 2-е изд., стереотип. – М.: ФЛИНТА, 2016. – 416 с.

REFERENCES

1. Qulmaganbet A.Q., t.b. Jasospirimder arasyndagy suisidaldy minez-qulyq jane onyn aldyn alu jumystary [Suicidal behavior among adolescents and its prevention]: adistemelik qural. – Qostanai: «Qostanai baspa uii» JShS, 2016. – 51 b. [In Kazakh]
2. Iskakova, P.K., Atahanova L.M., Abdilakim J., Akiol H. Otbasyndagy ana men qyz bala arasyndagy qarym-qatynastyn erekshelikteri [Peculiarities of the relationship between mother and daughter in the family] // Iasau universitetinin habarshysy.– 2020. – №4 (118). – B. 127–139. <https://doi.org/10.47526/2020/2664-0686.042> [In Kazakh]
3. Ivanova, S.S., Stafeyeva, A.V. Soderjatelnye aspekty fizicheskogo, psihicheskogo i sosialnogo zdorovia i vozmojnosti formirovania ih garmonichnogo sootnoshenia [Content aspects of physical, mental and social health and the possibility of forming their harmonious relationship] // Fundamentalnye issledovania. – 2014. – №11–12. – S. 2729–2733. [In Russian]

4. Golovin, S.İu. Sloväř psihologa-praktika [Practitioner Dictionary] / S.İu. Golovin. – 2-e izdanie, pererabotannoe i dopolnennoe. – Minsk: Harvest, 2007. – 976 s. [In Russian]
5. Stiven K.R. Jasampaz jandardyn 7 dagdysy: tulgany damytudyn tegeurindi tetikteri [7 skills of creative people: circular mechanisms of personality development]. – Almaty: «Ul'ttyq audarma biurosy» QQ, 2018. – 352 b. [In Kazakh]
6. Starshenbaum G.V. Trening navykov prakticheskogo psihologa: interaktivnyi uchebnyk. Igry, testy, uprajnenia [A collection of pedagogical and psychological trainings for personal development]. – Saratov: Vuzovskoe obrazovanie, 2015. – 281 s. [In Russian]
7. Shahijanian V.V. Oratorskoe iskustvo dlia nachinaiushih: uchimsia govorit publichno [Oratory for Beginners: Learning to Speak in Public]. – M.: Izdatelstvo «AST», 2020. – 416 s. [In Russian]
8. Zaurbekova A.M. Jeke tulgany damytudagy pedagogikalyq, psihologialyq treningter jinagy [A collection of pedagogical and psychological trainings for personal development]: Oqu-adistemelik qural. – Taraz: TarMPI, 2017. – 204 b. [In Kazakh]
9. Kiniakina O. Mozg na 100%. Intel'ekt. Pamiat. Kreativ. Intuicia. Intensiv-trening po razvitiu supersposobnostei [Brain 100%. Intelligence. Memory. Creative. Intuition. Intensive training for the development of superpowers]. – M.: Eksmo, 2011. – 848 s. [in Russian]
10. Birkenbil V. Kommunikacionnyi trening: Nauka obshenia dlia vseh [Communication Training: The Science of Communication for All] / Per. s nem. N. Chupeeva. – M.: FAIR-PRES, 2002. – 352 s. [in Russian]
11. Smolova L.V. Psihologicheskoe konsultirovanie [Psychological counseling]: ucheb. posobie. 2-e izd., stereotip. – M.: FLINTA, 2016. – 416 s. [in Russian].

UDC 378.1; IRSTI 14.25.01

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.23>

G. BEGIMBETOVA¹, G. KASSYMOVA², Ye. ABDULDAYEV³

¹PhD Doctoral Student of Educational Research and Evaluation, Universitas Negeri Yogyakarta (Indonesia, Yogyakarta), e-mail: begimbetovaguldana227@gmail.com

²PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University; Satbayev University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com

³Lecturer of Suleyman Demirel University (Kazakhstan, Almaty), e-mail: yerkhan.elt@gmail.com

CRITERIA-BASED ASSESSMENT MODEL IN THE EDUCATION SYSTEM OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article deals with the problems of using the Criteria-based Assessment Model in Kazakhstan's education system. The Criteria-based Assessment Model uses specific quantitative indicators of students' understanding of the curriculum, an objective and reliable assessment of students' knowledge and achievements. This assessment system enables teachers to identify and evaluate each student's strengths and weaknesses, assess their learning needs and achieve educational goals. Additionally, it allows for targeted learning, feedback, and compliance with international standards. The Criteria-based Assessment Model aims to enhance student motivation and engagement through formative and summative evaluations. The formative assessment provides ongoing feedback and support while the summative assessment evaluates the overall curriculum at each stage of academic study and at the end of the year. The research uses a quantitative approach to assessing criteria. The Criteria Assessment Model demonstrates the quality of English language proficiency of secondary school students in the second quarter through formative and summative evaluations. It helps teachers in Kazakhstan's education system to achieve students' academic success and the objective of controlling and evaluation.

Keywords: criteria-based assessment, Formative-Summative assessment, student performance, achievements, evaluation program, measurement.

Г. Бегимбетова¹, Г. Касымова², Е. Абдулдаев³

¹Білім беруді зерттеу және бағалау, Джокьякарта мемлекеттік университетінің PhD докторанты (Индонезия, Джокьякарта қ.), e-mail: begimbetovaguldana227@gmail.com

²PhD, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті; Сәтбаев университеті (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com

³Сүлеймен Демирель университетінің оқытушысы (Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: yerkhan.elt@gmail.com

Қазақстанның білім беру жүйесіндегі критериалды бағалау моделі

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның білім беру жүйесіндегі критериалды бағалау моделін қолдану мәселелері қарастырылады. Критериалды бағалау моделі оқушылардың оқу

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Begimbetova G., Kassymova G., Abduldayev Ye. Criteria-based Assessment Model in the Education System of Kazakhstan // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 276–287. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.23>

*Cite us correctly:

Begimbetova G., Kassymova G., Abduldayev Ye. Criteria-based Assessment Model in the Education System of Kazakhstan // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – Б. 276–287. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.23>

бағдарламасын түсінуін, объективті және сенімді түрде оқушылардың білімі мен жетістіктерін бағалаудың нақты сандық өлшемдерін қолданады. Бұл бағалау жүйесі арқылы педагогтар оқушылардың мықты және осал тұстарын анықтау және білім беру мақсаттарына жетуге, мақсатты нұсқаулықтар мен кері байланысты жүзеге асыру үшін және халықаралық стандарттарға сәйкестігін, әрбір оқушының оқу қажеттіліктерін өлшеу қабілетін ескереді. Критериалды бағалау моделі формативті және суммативті жиынтық бағалауда қолдану арқылы студенттердің оқу және түсіну процесіне ынтасы мен қатысуын арттыруға бағытталған. Формативті бағалау үздіксіз үдерісте кері байланыс пен қолдауды ұсынса, суммативті жиынтық бағалау академиялық оқудың әр кезеңінде және жылдың соңында оқу жоспарының қорытындысы бойынша жалпы жүзеге асуын бағалайды. Мақалада зерттеу критериалды бағалауды қамтитын сандық тәсіл қолданылған. Критериалды бағалау моделі бойынша формативті және суммативті бағалау жиынтығы негізінде жалпы білім беретін орта мектеп оқушыларының ағылшын тілі бойынша екінші тоқсандағы оқу жетістігінің үлгерім сапасы көрсетілген. Осы тұрғыда критериалды бағалау моделі Қазақстандағы білім беру жүйесіндегі педагогтарға оқушылардың оқу жетістігі бойынша мақсатына жетуге, объективті бақылау мен бағалаудың қатар жүруіне ықпалын тигізеді.

Кілт сөздер: критериалды бағалау, қалыптастырушы-жиынтық бағалау, оқушылардың үлгерімі, жетістіктер, бағалау бағдарламасы, педагогикалық өлшем.

Г. Бегимбетова¹, Г. Касымова², Е. Абдулдаев³

*¹PhD докторант Государственного университета Джокьякарты
(Индонезия, г. Джокьякарта), e-mail: begimbetovaguldana227@gmail.com*

*²PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая; Satbayev University
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: zhaina.kassym@gmail.com*

*³преподаватель Университета Сулеймана Демиреля
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: yerkhan.elt@gmail.com*

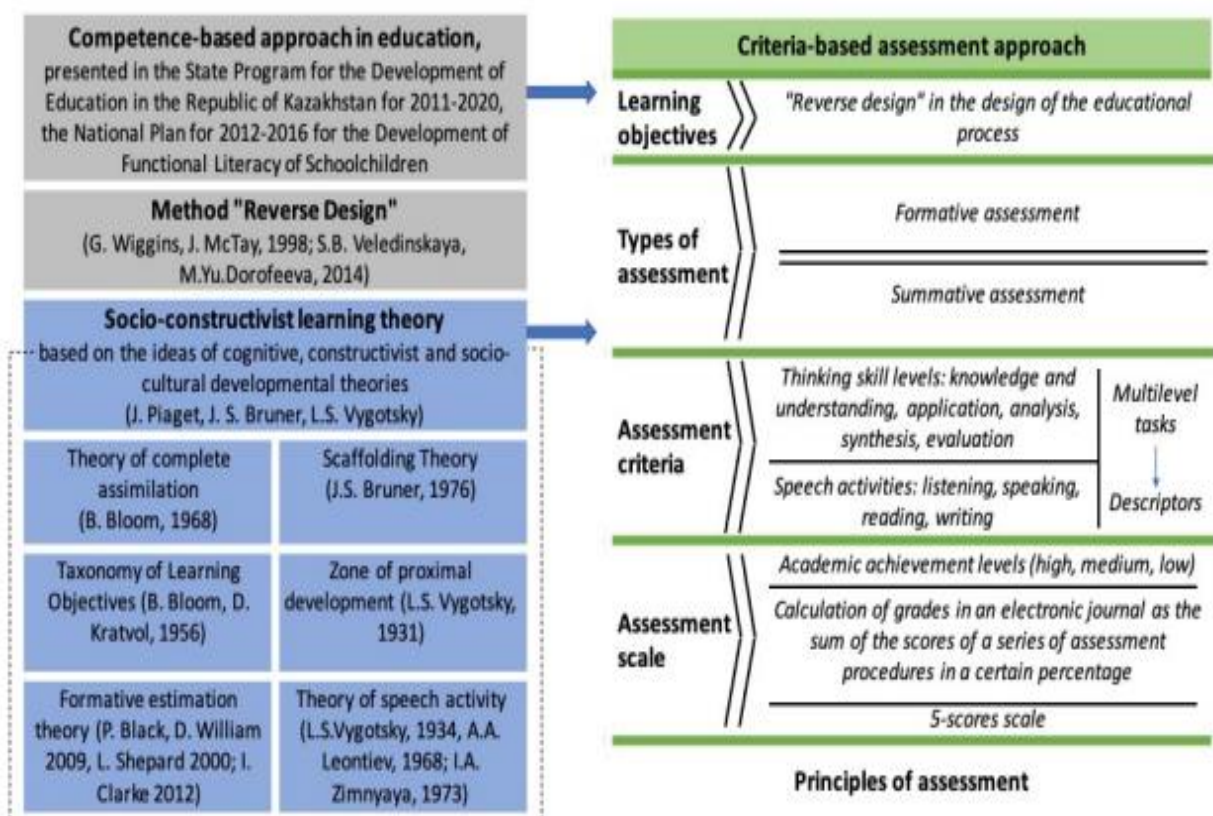
Критериальная модель оценивания в системе образования Казахстана

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы использования критериальной модели оценивания в системе образования Казахстана. Модель критериального оценивания использует конкретные количественные показатели понимания учащимися учебной программы, объективную и достоверную оценку знаний и достижений учащихся. С помощью этой системы оценки преподаватели учитывают способность выявлять сильные и слабые стороны учащихся и измерять потребности каждого учащегося в обучении для достижения образовательных целей, осуществления целенаправленного обучения и обратной связи, а также соответствия международным стандартам. Критериальная модель оценивания направлена на повышение мотивации и участия учащихся в процессе обучения и понимания за счет использования ее в формативном и суммативном оценивании. Формативное оценивание обеспечивает постоянную обратную связь и поддержку, в то время как суммативное оценивание оценивает общую учебную программу на каждом этапе академического обучения и в конце года. В статье использован количественный подход, который включает критериальную оценку. Критериальная модель оценивания, основанная на совокупности формативных и суммативных оценок, демонстрирует качество успеваемости учащихся общеобразовательных школ по английскому языку во второй четверти. Это помогает учителям в системе образования Казахстана для достижения цели академической успеваемости учащихся, совмещать объективный контроль и оценивание в контексте критериальной модели оценки.

Ключевые слова: критериальное оценивание, формативно-суммативное оценивание, успеваемость учащихся, достижения, программа оценки, измерение.

Introduction

The term “criteria-based assessment” was first used by Robert Glazer in 1963 and describes a set of typical behavior patterns and a process that contributes to identifying the correspondence between the levels of knowledge achieved and possible by students [1]. This means that the student's performance is assessed using a fixed set of predefined criteria. Glazer noted that this method of assessment, using criterion standards, excludes comparisons and dependencies on the achievements of other students and aims to raise awareness of each student's level of competence. The system of criterion-based assessment of student performance is based on the fact that teaching, learning, and evaluation are interconnected and provide a unified approach to the organization of the educational process [2]. It implies establishing a theoretical basis and the relationship between all elements of assessment (learning objectives, types of assessment, tools, and evaluation results). In Figure 1, the conceptual configuration of the system of criterion-based assessment is presented (https://nis.edu.kz/Diana/npa/eng/CB_Model_NIS).

Figure 1 – Conceptual Structure of the Criteria-Based Assessment System

The first figure illustrates the Conceptual Structure of the Criteria-Based Assessment System. The Competence-Based Approach in education, outlined in the National Plan for the Development of Education in Kazakhstan (2011–2020) and the National Plan for the Development of Functional Literacy of Schoolchildren (2012–2016), employs several educational theories, such as the Reverse Design Method, Socio-Constructivist Learning Theory, Theory of Complete Assimilation, Scaffolding Theory, Taxonomy of Learning Objectives, Zone of Proximal Development, Formative Assessment, and the Theory of Speech Activity. These theories are based on the works of J. Piaget, B. Bruner and L.S. Vygotsky and developed by education experts including B. Bloom, J.S. Bruner, P. Black, L. Shepard, I. Clarke, A.A. Leontiev and I.A. Zimnyaya. The Criteria-Based Assessment approach assesses students' learning objectives using the Reverse Design Method in education and includes both Formative and Summative assessments. The criteria include evaluations of thinking

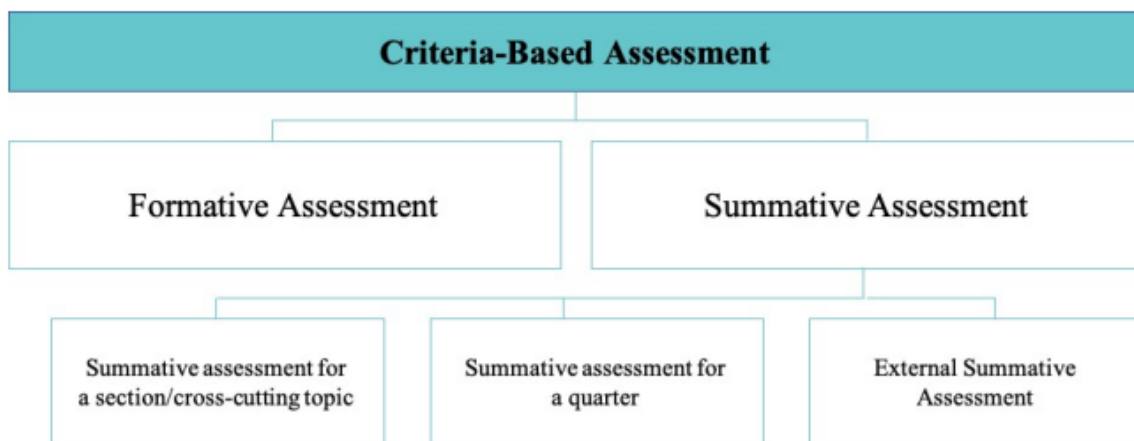
skills and speech activities. Tasks are multi-level and grades are determined by aggregating scores from multiple assessments recorded in an electronic journal, with a 5-point scale used to indicate academic achievement levels.

The criteria-based system for assessing student performance:

- Is based on the unity of teaching and evaluation.
- Strives for a consistent approach to assessing student performance and achievements.
- Ensures that learning objectives are met and accurate data is collected for monitoring and promoting learning and skill development in accordance with the curriculum.
- Assessment methods and formats vary for each class depending on the content of the course program.

Criteria-based Assessment Framework

The system of criteria-based assessment for this course and coursework throughout the academic year is implemented using two types of assessment: formative and summative (Figure 2). The process of taking exams is included in the procedure for completing exams, semesters, and educational levels [3].

Figure 2 – Criteria-based Assessment Framework

The second figure illustrated the Criteria-Based Assessment. This framework consists of Formative and Summative assessments. Summative assessments are performed for a specific section/cross-cutting topics, for a quarter, external assessment.

The summative and formative assessments are model evaluations made by Scriven [4]. Scriven this means that formative evaluation is classified as evaluation purpose of improving instruction summative evaluation to judge the worth of curriculum syllabus where the focus is on the outcome” The statement above, explains that the evaluation formative is the collection of information with the aim of improving the learning that has been given, while summative evaluation is a method decision maker at the end of learning focus on learning outcomes. Further, evaluation learning can be categorized into two, namely formative and summative. The formative evaluation aims to improve the learning process. While summative evaluation aims to establish the level of success of learners (students) [5].

Formative assessment is a way for teachers to assess students' progress and understanding during the learning process. It is an ongoing process that involves giving students feedback on their work, allowing them to make corrections and improvements. Formative assessment is important because it can help a teacher understand each student's strengths and weaknesses, identify areas where the student may be struggling, and adjust the teaching approach to better meet the student's

needs. Formative assessment is beneficial for both teachers and students, as it allows for continuous improvement and helps ensure that students are achieving their full academic potential.

Formative assessment involves several steps, including setting learning objectives and assessment criteria for students, creating a collaborative learning environment, providing constructive feedback, and engaging students as both learners and creators of their own learning. It is the teacher's responsibility to plan and organize formative assessment, choose appropriate methods, analyze the results, and provide feedback to students. The material covered in formative assessment is based on the learning goals and desired outcomes of each section of the curriculum. Formative assessment should encompass all learning objectives and include assignments that are tailored to the specific characteristics and requirements of the students. Descriptors, or specific and accurate instructions for each task, assist the teacher in making unbiased decisions during the assessment process and providing useful feedback to students and their parents

Summative assessment is carried out to provide teachers, students, and parents with information regarding the student's academic achievements, scores, and grades determined and assigned at the end of the study of sections/transition topics according to the curriculum (semester, level of education) [6].

This allows teachers to determine and document the level of understanding of the curriculum content over a certain period [7; 8; 9]. During the assessment process, evidence is collected that reflects the student's knowledge and skills based on the curriculum content. The final grade is determined throughout the semester (final grade on the section/transition topic), at the end of the semester (final semester grade) and at the end of the educational level (elementary, middle, and high school). The final grades on the section / transition topic are established and implemented by schools independently. The planning and execution of the final assessment on the section/transition topic are carried out according to the criteria-based assessment guidelines. The number of final assessment procedures for the section / transition topic is outlined in the methodological recommendations for the final assessment:

For language-based subjects, the assessment is conducted based on different types of speech activities such as listening, speaking, reading, and writing.

The learning objectives outlined in the curriculum allow the teacher to determine the content of the final assessment procedure for the studied section or transition topic. The number of learning objectives evaluated in a section or topic may vary based on the subject [10].

Summative assessment is a way to evaluate a student's overall academic progress and understanding of the curriculum at the conclusion of a specific period of study, such as a term or semester. It involves various forms of control and verification work, including tasks that test higher-order thinking skills like analysis, synthesis, and evaluation. Summative assessment is typically graded, with points assigned to different tasks, and used to determine the student's overall grade for the term. The specifications for summative assessment outline the purpose, structure, content, and instructions for conducting the assessment, as well as provide samples of tasks and grade schemes for assignments. Summative assessment is an important way to determine a student's overall academic achievement and progress.

Research Focus. The research methodology involved using a criteria-based assessment model to evaluate student performance in a secondary school in Kazakhstan. This involved using formative assessments to provide ongoing feedback to students and teachers, and summative assessments to provide a final evaluation of student performance. The research was conducted in October-December 2022 and focused on the education system in Kazakhstan. The tasks for summative assessment were developed based on unified requirements for all classes and were of various types, such as dictations, presentations, essays, and projects. The research also involved a moderation process in which teachers discussed the outcomes of the student's work are standardized to ensure a consistent assessment process [11; 12; 13].

General Background. This research study focused on using formative and summative assessments within a criteria-based assessment model to evaluate student performance in Kazakhstan's general education organizations. The study used standard curricula and training programs for grades 2-11 in the academic discipline of foreign language, which had been updated and approved by the Republic of Kazakhstan and by order of the Ministry of Science No. 500 of November 8, 2012, on accordance with the approved standard curricula (changes and additions of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated 2022 introduced by the order of August No. 365. Formative assessment was used to provide ongoing feedback and support to help students improve their learning, while the summative assessment was used to provide a final evaluation of student performance and inform decisions such as grading and promotion. The research was conducted at a secondary school in Kazakhstan during October-December 2022.

Participant. This study took place at a secondary school in Kazakhstan, where the English department included 11 teachers and 1140 students across 40 grades. The teachers administered summative assessments in the third term, which were tailored to the abilities and characteristics of each student, including those with special needs.

Procedures. This type of research is categorized as evaluation research. Evaluation research is research activities to collect data and present accurate and objective information regarding the application of the formative-summative evaluation model. Researchers tried to describe the evaluation model formative-summative in planning courses teaching the English language. In this research, summative assessments were used to evaluate the quality of education at a secondary school in Kazakhstan. The teachers provided term 3 summative assessments for students, which were based on their levels and grades. These summative assessments included tasks that tested students' skills in English. The results of these assessments were used to calculate grades for each term, using a scale that converted scores into grades ranging from “2” to “5” (Table 1). The term grades were determined by combining the results of the summative assessments for individual sections and the overall term, with each contributing 50% to the final grade. An example of how a term grade was calculated is provided, using a formula that combines the percentage of scores from the summative evaluations for individual sections and for the entire term are calculated.

Table 1 – Scale for converting scores into grade

<i>Percentage of scores of summative assessments</i>	<i>Assessment</i>	<i>Mark</i>
0-39%	Unacceptable	2
40-64%	Acceptable	3
65-84%	Good	4
85-100%	Excellent	5

Table 2 – The final summative assessment scores for a 7th-grade student in the subject of “English” for the 2nd term

№	The final assessment (SA) for the individual section	Students grade	High score	Academic performance level
1	(SA) score for section/crosscutting topic 1.	10	12	Middle/Average (66 %)
2	(SA) score for section/crosscutting topic 2.	7	9	Middle/Average (50 %)
3	(SA) score for section/crosscutting topic 1.	16	24	Max (92 %)

Grading for a term

The final grades for a term are determined by combining the results of the summative assessments for sections/cross-cutting topics and the final term assessment (Table 2). To assign a grade for a term, the results of the summative assessments for sections/cross-cutting topics and the term are used in the following ratio: 50% of the grade for the term is based on the results of the summative assessment for sections/cross-cutting topics and 50% is based on the results of the summative assessment for the term. Summative Assessment (SA) Weight of SA for sections/cross-cutting topics 50% SA for the term 50% Term grade: 100%. An example of how the term grade is calculated is shown below (Table 3).

Table 3 – Calculating a term grade

№	Summative assessment (SA)	Students grade	The highest score	Extent of success	estimated grade	index %	percentage of points
1	(SA) score for section/crosscutting topic 1.	10	12	Middle/Average (66 %)	4-3	50%	37.3%
2	(SA) score for section/crosscutting topic 2.	7	9	Middle/Average (50 %)	4-3		35.4%
3	The final assessment score for a term	16	24	Max (83 %)	5		
Score total							71.0

The formula used to determine the final grade for the term is:

$$\text{Quarter grade} = \left(\frac{\text{Sum of actual scores for sections}}{\text{Sum of maximum scores for sections}} * 50\% \right) + \left(\frac{\text{Actual SA score for a quarter}}{\text{Max. score for a quarter}} * 50\% \right)$$

To determine the grade for the term, the percentage of scores from the summative assessment for sections and the final term assessment are combined.

$$33,8\% + 37,5\% = 71,3\%$$

$$\text{Rounded percentage} = 71\%$$

On the scale of conversion of scores to grades, the student's term grade is determined.

Table 4 – Establishing academic year mark

Percentage of scores of summative assessments	Assessment	Mark
0-39%	Unacceptable	2
40-64%	Acceptable	3
65-84%	Good	4
85-100%	Excellent	5

The student's annual grade is determined by averaging the total of their term grades and then rounding to the nearest whole number (Table 4). The proportion of the grade that each term exam counts for is as follows: first term exam 25%, second term exam 25%, third term exam 25%, fourth term exam 25%. The final grade in the subject is determined by averaging the student's term grades for the academic year and their performance on the external summative assessment, with the latter accounting for 30% and the former accounting for 70% of the final grade. The final grade is then rounded to the nearest whole number. The proportion of the grade that each term exam and the external summative assessment counts for is as follows:

First term exam 17.5%,
Second term exam 17.5%,
Third term exam 17.5%,
Fourth term exam 17.5%,

The external summative assessment, which is a separate evaluation, accounts for 30% of the final grade. The formula for calculating the final grade is: (Grade for the 1st term * 0.175) + (grade for the 2nd term * 0.175) + (grade for the 3rd term * 0.175) + (grade for the 4th term * 0.175) + (grade for the External summative assessment (ESA) * 0.3) = final grade.

The calculation for the fraction of the grade for each term is:

For a grade of 5, the fraction is $(5 * 0.175) = 0.875$

For a grade of 4, the fraction is $(4 * 0.175) = 0.7$

For a grade of 3, the fraction is $(3 * 0.175) = 0.525$

For a grade of 2, the fraction is $(2 * 0.175) = 0.35$

The calculation for the fraction of the grade for the external summative assessment is:

For a grade of 5, the fraction is $(5 * 0.3) = 1.5$

For a grade of 4, the fraction is $(4 * 0.3) = 1.2$

For a grade of 3, the fraction is $(3 * 0.3) = 0.9$

For a grade of 2, the fraction is $(2 * 0.3) = 0.6$

In the final grade calculation, the fraction of the term grade is added to the fraction of the external summative assessment to obtain the final grade.

Example:

Student's term marks: 5, 4, 3, 2

SA grade: 4

Calculation = $5 * 0.175 + 4 * 0.175 + 3 * 0.175 + 2 * 0.175 + 4 * 0.3 = 0.875 + 0.7 + 0.525 + 0.35 + 1.2 = 3.65$

The final score is rounded to the nearest whole number. Final grade =4

Data analysis

This research was conducted in an English language classroom at a school in Kazakhstan during the 2022-2023 academic year. There were a total of 1140 students in the school, and 384 of those students were in the first elementary grades, which included 13 grades (Table 5).

Table 5 – Data score 2-4 grades

Grades	Number of Students	Subject	Excellent	Good	Satisfactory	Quality	Achievement
2 A	31	English	14	14	3	90	100
2 Ә	31	English	14	13	4	87	100
2 Б	30	English	13	15	2	93.3	100
2 В	27	English	16	9	2	92.5	100
2 Г	25	English	13	9	3	88	100
3 A	30	English	6	18	6	80	100
3 Ә	31	English	13	16	2	93.5	100
3 Б	27	English	8	14	5	81.4	100
3 В	29	English	10	15	4	86.2	100
4 A	31	English	18	7	6	80.6	100
4 Ә	30	English	17	11	2	93.3	100
4 Б	31	English	17	8	6	80.6	100
4 В	31	English	18	11	2	93.5	100
TOTAL	384		177	160	47	87.7	100

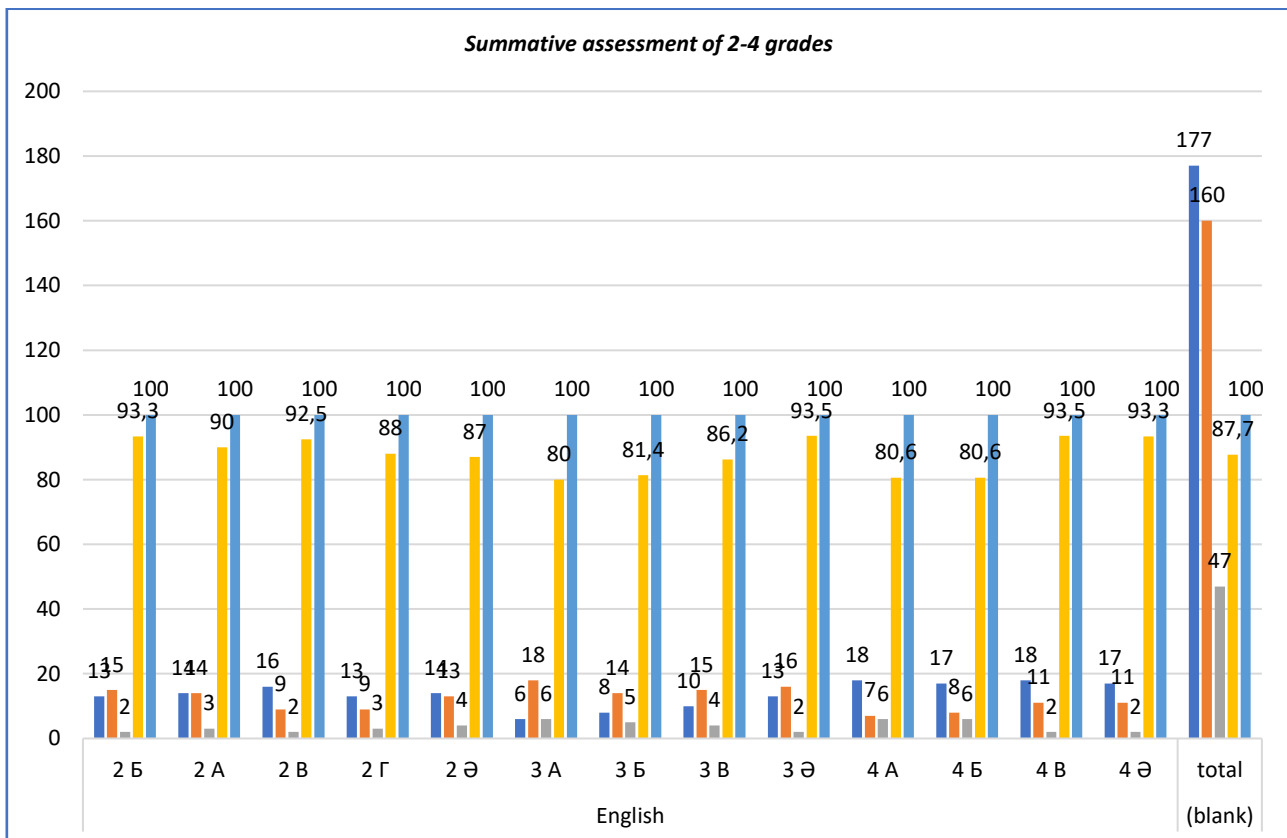

Figure 3 – Diagram Summative assessment of 2-4 grades

Research Discussion

1. Figure 3 includes data for students in grades 2 through 4, with a total of 384 students.
2. The subject for all of the classes is English.
3. The number of students in each class varies, ranging from 25 to 31 students.
4. The distribution of grades among the students is as follows:
  - Excellent: 177 students (46.1%)
  - Good: 160 students (41.7%)
  - Satisfactory: 47 students (12.2%)

The data provided shows the performance of students in English for various grades. The grades range from 2 to 4, with a total of 384 students. The columns “Excellent”, “Good”, and “Satisfactory” show the number of students who received those respective grades. The “Quality” column shows the percentage of students who received either an “Excellent” or “Good” grade. The overall Quality score for all students is 87.7.

Looking at the data by grade, it appears that the students in grade 2 generally performed better than those in grades 3 and 4. For example, the Quality score for grade 2 is 90, 87, 93.3, 92.5, and 88, while the Quality scores for grades 3 and 4 are lower, ranging from 80 to 93.5.

It is also worth noting that the number of students in each grade varies. For example, there are 31 students in grade 2A, while there are only 25 students in grade 2G. This could potentially affect the overall performance of each grade.

Tables 6 and Figure 4 display the results of summative assessments for students in grades 5 through 11 for the 2nd term. The table includes data for students in grades 5 through 11, with a total of 756 students.

The subject for all of the classes is English.

The number of students in each class varies, ranging from 18 to 34 students.

The distribution of grades among the students is as follows:

Excellent: 280 students (37.1%)
Good: 352 students (46.5%)
Satisfactory: 124 students (16.4%)

Table 6 – Data score 5-11 grades

Grade	Number of Students	Subject	«Excellent»	«Good»	«Satisfactory»	Quality	Achievment
5 A	30	English	15	11	4	86.6	100
5 Ә	29	English	11	13	5	82.7	100
5 Б	30	English	11	13	6	80	100
5 В	31	English	10	18	3	90	100
6 A	26	English	9	17	0	100	100
6 Ә	29	English	9	18	2	93.1	100
6 Б	28	English	12	14	2	92.8	100
6 В	26	English	8	13	5	80.7	100
7 Ә	27	English	11	8	8	70.3	100
7 A	28	English	10	7	11	60.7	100
7 Б	27	English	12	9	6	77.7	100
7 В	28	English	10	15	3	89.2	100
7Г	25	English	9	11	5	80	100
8 A	31	English	11	10	10	67.7	100
8 Ә	28	English	6	14	8	71.4	100
8 Б	29	English	6	12	11	62	100
8 В	28	English	10	13	5	82.1	100
9 A	28	English	9	19	0	100	100
9 Ә	27	English	13	11	3	88.8	100
9 Б	29	English	12	12	5	82.7	100
9 В	28	English	8	18	2	92.8	100
10 A	26	English	8	15	3	88.4	100
10 Ә	32	English	13	15	4	87.5	100
10 Б	34	English	16	17	1	97	100
11 A	27	English	9	11	7	74	100
11 Ә	27	English	13	10	4	85.1	100
11 В	18	English	9	8	1	94.4	100
TOTAL	756		280	352	124	83.5	100

This data appears to represent the results of summative assessments for students in various grades, studying English. The “Excellent”, “Good”, and “Satisfactory” columns indicate the number of students in each grade who received those grades on their summative assessments. The “Quality” column shows the percentage of students in each grade who received either an “Excellent” or “Good” grade.

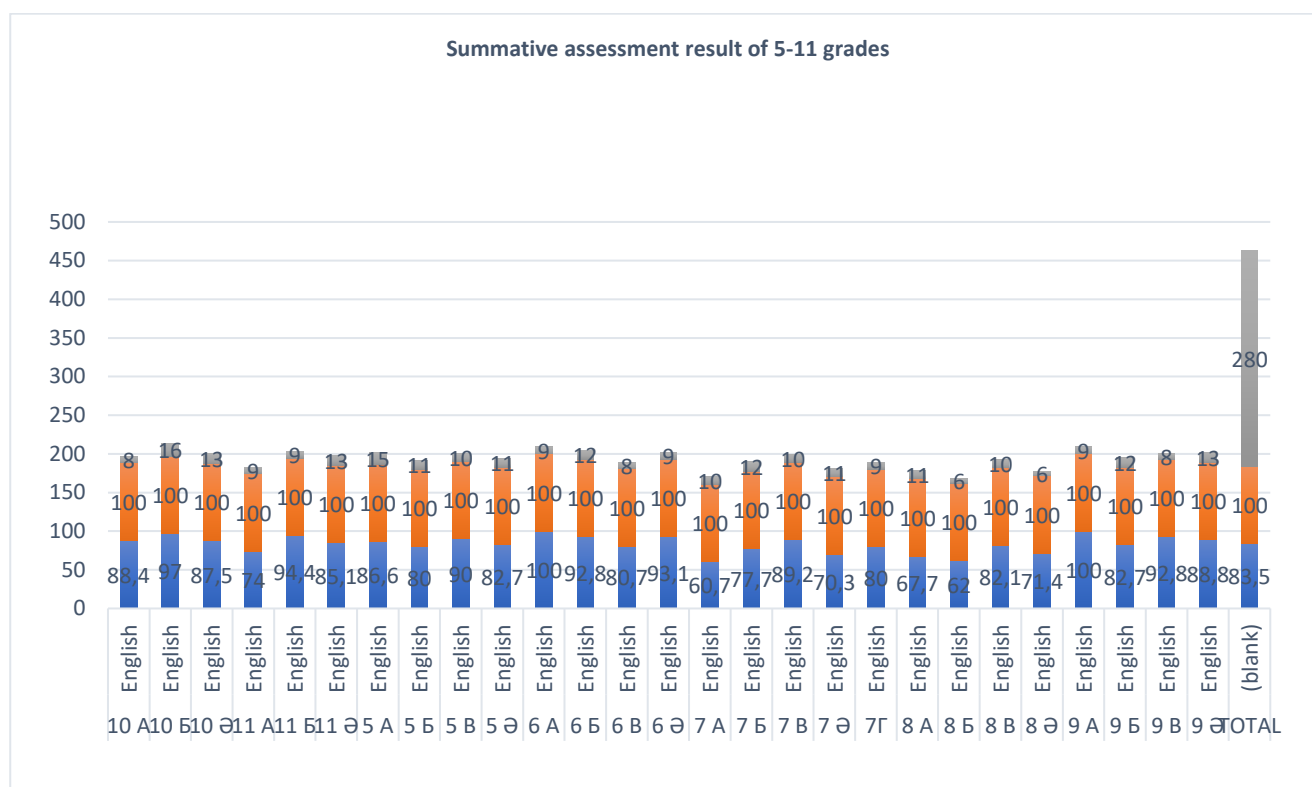

Figure 4 – Diagram Summative assessment of 5–11 grades

Overall, the data shows that about 83.5% of students received either an “Excellent” or “Good” grade on their summative assessments. There is some variation in the quality of performance across different grades, with some grades having a higher percentage of students receiving either an “Excellent” or “Good” grade than others. For example, in grade 6, all students received either an “Excellent” or “Good” grade, while in grade 7, only about 70.3% of students received either of those grades. It is worth noting that this data only represents a snapshot of the student's performance on summative assessments and does not necessarily provide a complete picture of their overall academic achievement. Other factors, such as participation in class and performance on formative assessments, could also impact students' overall academic success.

Conclusion

To sum up, the data shows that students in grades 2 and 4 generally performed better on their summative assessments in English compared to students in grades 3 and 7. The overall quality score for all students was 83.5%. However, it is important to note that this data only represents a snapshot of the student's performance on summative assessments and does not necessarily provide a complete picture of their overall academic achievement. Criteria-based assessment has several advantages, including providing a clear and objective way of evaluating student performance, allowing students to understand what is expected of them, promoting deeper learning, being more authentic, and being more efficient.

REFERENCES

1. Glazer R. Criteria-referenced measurement // Review of Educational Research. – 1963. – №33(4). – P. 445–459.
2. <https://en-academic.com/dic.nsf/enwiki/3312909>
3. Boyle J.R., & Charles M. Criteria-based assessment: A model for defining and measuring learning outcomes. 2010.

4. William D., Lee C., Harrison C., & Black P. Teachers developing assessment for learning: impact on student achievement // *Assessment in Education: Principles, Policy & Practice*. – 2004. – №11(1). – P. 49–65. <https://doi.org/10.1080/0969594042000208994>
5. Scriven M. (1967). *The Methodology of Evaluation*. In R. W. Tyler, R. M. Gagne, & M. Scriven (Eds.), *Perspectives of Curriculum Evaluation* Chicago (pp. 39-83). Rand McNally.
6. Djemari M. *Teknik Penyusunan Instrumen Tes dan Nontes* (Yogyakarta: Metra Cendekia), 2008.
7. “Nazarbayev Intellectual Schools” Board dated August 27, 2020. (Accessed: 02 Feb. 2023). https://nis.edu.kz/Diana/npa/eng/CB_Model_NIS
8. Fang Yuqi, Kassymova G.K., Begimbetova G.A. How to improve the pre-school program? In the Case of China. *Challenges of Science*. Issue V, 2022, pp. 17-24. <https://doi.org/10.31643/2022.03>
9. Pratama H., Azman M., Zakaria N., & Khairudin, M. The effectiveness of the kit portable PLC on electrical motors course among vocational school students in Aceh, Indonesia. *Kompleksnoe Ispolzovanie Mineralnogo Syra = Complex Use of Mineral Resources*, 2022, 320(1), 75–87. <https://doi.org/10.31643/2022/6445.09>
10. Kenzhebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kassymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mezhkulturnoikompetencii u studentov [Psychological and Pedagogical Conditions for the Formation of Intercultural Competence in Students] // *Iasau universitetinin habarshysy*. 2022. – No1 (123), pp. 92–101. <https://doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08>
11. Brookhart S.M., & Nitko A.J. (2019). *Educational assessment of students* (8th ed.). Boston, MA: Pearson
12. Asriadi A.M., Sulaiman Helmi, Kassymova G.K., Retnawati H., Samsul Hadi; Edi Istiyono (2022). Effect of Job Satisfaction on Service Quality mediated by Lecturer Performance at State Universities. *Challenges of Science*. Issue V, 2022, pp. 62-71. <https://doi.org/10.31643/2022.08>
13. Alisa Fikriyah, Kassymova G.K., Novita Nurbaiti, & Retnawati H. (2022) Use of technology in high school: A systematic review. *Challenges of Science*. Issue V, 2022, pp. 109-114. <https://doi.org/10.31643/2022.14>
14. Kenzhaliyev O.B., Ilmaliyev Z.B., Tsekhovoy A.F., Triyono M.B., Kassymova G.K., Alibekova G.Zh., Tayauova G.Zh. Conditions to facilitate commercialization of R & D in case of Kazakhstan, *Technology in Society* 67, 2021, 101792. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101792>

УДК 801.82'221: 316.773; ГРНТИ 17.82,15.41.39

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.24>

В.Д. НАРОЖНАЯ¹, Н.К. МЕЙИРБЕК²✉, Л.С. КАНАЕВА³

¹доктор филологических наук, доцент

Южно-Казахстанский государственный педагогический университет
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: vdn_ru@mail.ru

²PhD докторант Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: nur_meurbek@mail.ru

³преподаватель Южно-Казахстанского государственного педагогического университета
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: kanaeva_80@mail.ru

НЕВЕРБАЛЬНАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК ПОКАЗАТЕЛЬ КУЛЬТУРНО-НАЦИОНАЛЬНОЙ СПЕЦИФИКИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Аннотация. Статья представляет собой описание стилистической функции разнообразных средств невербальной коммуникации в художественных текстах. Авторы объективируют мысль о том, что взаимопонимание представителей различных этносов предусматривает как освоение языков, так и осознание культурных национальных кодов, информирующих о носителях языка и об имеющихся особых способах межкультурной коммуникации. Научная и практическая значимость исследования заключается в том, что выявление национально-культурных стереотипов менталитета этносов в современном глобализованном пространстве является социально-политическим, экономическим, психологическим и историческим факторами в формировании нации как языковой общности. Методология исследования основана на сопоставительном анализе казахских, русских неязыковых форм общения, выявлении полных, частичных эквивалентов в сравниваемых языках и анализе безэквивалентных жестов, мимики, знаков невербального общения.

Ценность проведенного исследования определяется пониманием того, что невербальные формы общения фиксируют и отражают социальный и культурный опыт лингвокультурной общности, находят свое отражение как в универсальной, общей для всего человечества, так и в уникальной, национально-культурной, картине мира, характеризуют общее и периферийное ядро, отражающее национально-культурную специфику казахского, и русского философского миропонимания и мировоззрения и показывающее уникальное восприятие окружающей действительности. Практическое значение итогов работы определяется возможностью введения данного материала в преподавание дисциплин послевузовского образования (магистратура и докторантура), которые связаны с когнитивными, межкультурными, лингвокультурологическими аспектами изучения языка: «Этнолингвокультурология», «Русский язык и межкультурная коммуникация», «Теория и практика межкультурной коммуникации».

---

*Цитируйте нас правильно:

Нарожная В.Д., Мейирбек Н.К., Канаева Л.С. Невербальная коммуникация как показатель культурно-национальной специфики художественного текста // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – В. 288–302. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.24>

*Cite us correctly:

Narajnaia V.D., Meirbek N.K., Kanaeva L.S. Non-verbal communication as an indicator of the cultural and national specificity of a literary text [Non-verbal Communication as an Indicator of the Cultural and National Specificity of a Literary Text] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – В. 288–302. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.24>

Ключевые слова: жесты, мимика, невербальное общение, национально-культурный код, традиции, обряды.

В.Д. Нарожная¹, Н.Қ. Мейірбек², Л.С. Канаева³

¹филология ғылымдарының докторы, доцент

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: vdn_ru@mail.ru

²Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: nur_meyrbek@mail.ru

³Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің оқытушысы

(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: kanayeva_80@mail.ru

Бейвербалды қарым-қатынас көркем мәтіннің мәдени және ұлттық ерекшелігінің көрсеткіші ретінде

Аңдатпа. Мақала көркем мәтіндердегі бейвербалды қарым-қатынастың әртүрлі құралдарының стилистикалық функциясының сипаттамасы болып табылады. Авторлар әртүрлі этностар өкілдерінің өзара түсіністігі тілдерді игеруді де, ана тілінде сөйлейтіндер туралы және мәдениетаралық қарым-қатынастың ерекше тәсілдері туралы хабардар ететін мәдени ұлттық кодтар туралы хабардар етуді де қарастырады деген идеяны алға тартады. Зерттеудің ғылыми және практикалық маңыздылығы қазіргі жаһанданған кеңістіктегі этностар менталитетінің ұлттық-мәдени стереотиптерін анықтаудың ұлттың тілдік қауымдастық ретінде қалыптасуындағы әлеуметтік-саяси, экономикалық, психологиялық және тарихи факторлар болып табылады. Зерттеу әдістемесі қазақ, орыс және тілдік емес қарым-қатынас формаларын салыстырмалы талдауға, салыстырылатын тілдердегі толық, ішінара эквиваленттерді анықтауға және баламасыз қимылдарды, ым-ишараны, бейвербалды қарым-қатынас белгілерін талдауға негізделген.

Жүргізілген зерттеудің құндылығы қарым-қатынастың бейвербалды формалары лингвомәдени қауымдастықтың әлеуметтік және мәдени тәжірибесін тіркейтін және көрсететінін, бүкіл адамзат үшін жалпыға ортақ, сондай-ақ әлемнің бірегей, ұлттық-мәдени бейнесінде көрініс табатынын, қазақ және орыс тілдерінің ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсететін ортақ және перифериялық өзекті сипаттайтынын түсінумен айқындалып, философиялық дүниетаным мен қоршаған шындықты ерекше қабылдауды көрсетеді. Жұмыс қорытындыларының практикалық маңыздылығы осы материалды жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру пәндеріне (магистратура және докторантура) оқытуға енгізу мүмкіндігімен анықталады, олар тілді оқытудың когнитивті, мәдениетаралық, лингвомәдени аспектілерімен байланысты: «Этнолингвомәдениеттану», «Орыс тілі және мәдениетаралық коммуникация», «мәдениетаралық коммуникация теориясы мен практикасы».

Кілт сөздер: ым-ишара, бейвербалды қарым-қатынас, ұлттық-мәдени код, дәстүрлер, рәсімдер.

V.D. Narozhnaya¹, N.K. Meirbek², L.S. Kanayeva³

¹Doctor of Philological Sciences, Associate Professor

South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: vdn_ru@mail.ru

²PhD Doctoral Student of South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: nur_meyrbek@mail.ru

³Lecturer of South Kazakhstan State Pedagogical University

(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: kanayeva_80@mail.ru

Non-verbal Communication as an Indicator of the Cultural and National Specificity of a Literary Text

Abstract. The article is a description of the stylistic function of various means of non-verbal communication in literary texts. The authors objectify the idea that the mutual understanding of representatives of different ethnic groups involves both the acquisition of languages and the awareness of cultural national codes that inform about native speakers and about the special ways of intercultural communication that are available. The scientific and practical significance of the study lies in the fact that the identification of national and cultural stereotypes of the mentality of ethnic groups in the modern globalized space is a socio-political, economic, psychological and historical factor in the formation of a nation as a linguistic community. The research methodology is based on a comparative analysis of Kazakh, Russian and non-linguistic forms of communication, the identification of full, partial equivalents in the compared languages and the analysis of non-equivalent gestures, facial expressions, signs of non-verbal communication.

The value of the study is determined by the understanding that non-verbal forms of communication capture and reflect the social and cultural experience of the linguocultural community, are reflected both in the universal, common for all mankind, and in the unique, national-cultural, picture of the world, characterize the common and peripheral core, reflecting the national and cultural specifics of the Kazakh and Russian philosophical worldview and showing a unique perception of the surrounding reality. The practical significance of the results of the work is determined by the possibility of introducing this material into the teaching of disciplines of postgraduate education (master's and doctoral studies), which are associated with cognitive, intercultural, linguoculturological aspects of language learning: «Ethnolinguoculturology», «Russian language and intercultural communication», «Theory and practice of intercultural communication».

Keywords: gestures, facial expressions, non-verbal communication, national and cultural code, traditions, rituals.

Введение

Исследуемый материал, характеризующий системный способ описания стилистической функции неречевой коммуникации в художественных произведениях разных народов, раскрывающих культурно-национальные особенности, является актуальным и своевременным. Такой подход к осмыслению различных невербальных форм общения позволяет рассматривать эти формы как культурные национальные коды, выполняющие функцию передачи существенной информации и ориентирования читателя не только на восприятие языка произведения, но и расширение существенных знаний о его носителях. Под «культурным национальным кодом» подразумевается «сетка, которую культура набрасывает на окружающий мир, членит, категоризирует, структурирует и оценивает его» [1, с. 164], т.е. такая система знаков/символов культуры, которые способны не только отождествлять индивида по его национальной принадлежности, но и характеризовать его образ действий, поступки. Это своеобразный набор стереотипов, клише, полученных в наследство от дедов и прадедов, это самобытность народа, определенное культурное поведение.

Проведение лингвистического изыскания на материале текстов казахских и английских литературных произведений, переведенных на русский язык, обуславливается тем, что художественный текст, будучи специфическим явлением национальной культуры, является чрезвычайно интересным для освоения языковой картины мира. Внутри же этого кода используются специфические знаки (вербальные и невербальные), информирующие о самобытности созданного автором художественного произведения. В связи с тем, что культурный код можно осознавать доминирующим элементом культуры, его рассмотрение применительно к знаковому общению позволит по-новому интерпретировать важнейшие аспекты культуры. Созданию схемы культурного кода в пространстве, исследующем знаки и

их системы, способствует материал художественных текстов, которые сами по себе уже являются культурным кодом, особой, значимой культурной моделью. Интерес к выбранной теме связан с тем, что проблемы межкультурной коммуникации, национальной-культурной специфики вербального и невербального общения всесторонне рассматриваются в последние годы не только в теоретическом аспекте [2; 3]. На смену знаниецентрической школе в XXI в. приходит школа культуроцентрическая, целью которой является усвоение обучающимися ценностей культуры, постижение основных типов сознания человека, отражающих этапы его духовного развития. Культурологический аспект в преподавании предполагает умение вычленять в разностилевых текстах национально и регионально значимые лексемы, анализировать их и определять стилистическую функцию, использовать национальные и универсальные формы речевого этикета, формировать межкультурные компетенции, что также отражено в ряде значимых публикаций [4; 5].

Исследование отдельных форм неречевой коммуникации в статье связано с характеристикой таких оборотов речи, которые обозначают жесты, мимику, знаки, отражающие традиции народа, его быт и культуру. Примечательно, что указанное явление характерно как для русского, так и для казахского языков, а потому представляет научный интерес их рассмотрение в языке-оригинале и в трансформированном тексте-переводе.

Выбор темы исследования обоснован тем, что изучение невербальных средств коммуникации является одним из приоритетных направлений современной лингвистики. Знаковые средства общения являются, кроме того, важным показателем культурно-национальной специфики художественных произведений, позволяющих адекватному восприятию текста, осмыслению национальных обычаев, традиций народа. В связи с этим целью нашего исследования является выявление и описание общекультурных и специфических, национальных, знаков невербального общения, отраженных в художественном произведении через культурно-национальные коды, которые у различных этносов проявляются на различном невербальном семиотическом поле.

Методы исследования

Важнейшим объектом лингвокультурологического анализа являются тексты художественной литературы, которые выполняют не только познавательную, коммуникативную и воспитательную функции, но и являются ярким отражением окружающей действительности, средством передачи национального колорита, быта, поведения действующих лиц художественного повествования.

Исходя из поставленной цели и заявленных задач исследования, требующих освещения, нами была разработана комплексная методика и использованы методы наблюдения, обобщения, аналогии, частные методы компонентного, семанного, контрастивного анализа, методы лингвистического интервьюирования и анкетирования, сочетание которых позволило максимально полно представить невербальную национальную картину мира, описывающую реальную действительность, быт, трудовую деятельность народов и отражающуюся в текстах художественной литературы.

На всех этапах полевых исследований, связанных с выявлением национальных особенностей неязыковой коммуникации в полилингвальной студенческой аудитории, а также в текстах казахской и русской художественной литературы, нами использовался метод наблюдения и фиксации таких форм невербальной коммуникации у представителей разных лингвокультурных сообществ, которые несут в себе особую информационную значимость, связанную с национальной спецификой культуры, оказывают значительное влияние на личность, способствуют ее социализации и имеют широкие воспитательные возможности.

Описательно-семантический метод использовался при характеристике рассматриваемых форм невербальной коммуникации (кинем, мимем, проксем, поз и др.) в текстах художественной литературы, при попытке объяснения причин их несовпадений у

представителей разных лингвокультурных сообществ – казахо- и русскоязычных информантов в ходе экспериментального анкетирования.

Метод экспериментального анкетирования/тестирования использовался нами в процессе проведения полевых исследований, в ходе которых информантам разных этнических сообществ предлагалось

- ответить на ряд вопросов, связанных со знанием того или иного жеста;
- указать на понимание/непонимание невербальных средств общения неродной культуры;
- выбрать из предлагаемых вариантов ответов более предпочтительный;
- привести эквивалентную русскую невербальную форму (если анкета на казахском языке) и казахскую, если анкета на русском языке;
- предложить свой вариант ответа, если он есть.

Сравнительно-сопоставительным методом определялись коррелирующие и специфические средства невербальной коммуникации в сопоставляемых культурах, межкультурные знаки общения и этнокультурные, свойственные в общении только одного этноса; метод аналогии способствовал выявлению общекультурных, общечеловеческих форм невербалики, восходящих к архетипическим слоям языкового сознания человека.

Для анализа конкретных и частных выводов исследования и выявления общих и культурно-национальных, специфических, закономерностей употребления невербальных средств общения в текстах художественной литературы нами использовался метод обобщения.

Анализ и результаты

Человек видит окружающую действительность такой, какой она есть, однако бесспорно, что даже представители одной культуры, носители одного языка осмысливают ее по-разному. Известно, что в любом языке отражаются реалии окружающего мира, при этом, усваивая смысл отдельных слов/явлений, каждый из нас видит этот мир через призму своей национальной культуры, концептуализирует его, вырабатывает свое понимание и видение, соотносимые с родной культурой. Другими словами, под культурно-национальным кодом мы подразумеваем мировоззрение народа, специфику его мироощущения, ментальность, с одной стороны, и неповторимость, индивидуальность этноса, нашедшей яркое отражение в живописи, литературе, народном творчестве, – с другой. Например, в мировоззрении казахов большую роль играет цифра семь, которая часто встречается и в достаточно большом количестве русских пословиц, поговорок и фразеологизмов. В отличие от казахского и русского мировидения, неповторимость национальной английской культуры передает цифра *two* (два). Следовательно, культуру можно характеризовать как «характерный образ мыслей и действий, способ духовного освоения действительности на основе выявления ценностей, воплощаемых в образцах деятельности, передаваемых от поколения к поколению в процессе социализации» [2, с. 28].

Национально-культурная специфика народа находит яркое воплощение в произведениях художественной литературы. Именно текст является важнейшим источником информации: в нем отражается не только объективные, научно обоснованные сведения и знания, но и когнитивные смыслы и понятия, связанные с индивидуальным восприятием мира самого автора. Художественный текст, оказавшись в новом историко-культурном окружении, характеризуется уже иным осмыслением, которое отличает его от начальной формы, свойственной моменту создания произведения. Это говорит о том, что восприятие, осмысление продуктов культуры изменяется от эпохи к эпохе, соответствуя историческому времени. Переживая поколения, тексты закрепляются в истории народа, составляют его культурную сокровищницу. Обращаясь к ним, вступая с ними в диалог, потомки осмысливают их содержание с точки зрения уже своей ментальности, своего восприятия окружающего мира, своей когнитивной оценки реальных событий. Следовательно, благодаря

объективации в художественных текстах не только сохраняются национально-культурные ценности и понятия, но они и постоянно обогащаются новыми смыслами, новыми когнитивными понятиями.

Выразительность художественного текста достигается различными путями, и немаловажную роль при этом играют невербальные средства общения (кинесика, окулесика, гаптика, проксемика, хронемика и др.). Передать специфику кинем, мимем, проксем и т.п. помогают разнообразные ремарки в тексте прозаического произведения или авторские описания, способствующие восприятию незнакомых для читателя жестов. Например, в эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» автор невольно подсказывает читателю значение того или иного невербального знака: *грозное движение бровей отца, резко вздернул брови, едва заметное движение век, нахмурился и блеснул глазами, устрашающий взгляд, улыбнулась глазами, грозно поднял руку, резко выбросил вперед руку* и др.

Однако следует всегда помнить, что при осмыслении тех или иных жестов в тексте необходимо учитывать их функционирование в рамках той культуры, которая отражается автором в произведении. Недопонимание, неадекватность восприятия невербального знака может зависеть и от временных различий, в которых находился автор и в которых находится читатель. Сложности прочтения текста и его адекватного восприятия возникают у иностранных читателей, язык и культура которых разительно отличается от культуры, представленной в тексте, с которым они знакомятся.

Ярким подтверждением этому могут служить произведения Ч. Айтматова, в которых «развивается мысль о самобытном мире писателя, где ... отчетливо проявляется мощное влияние киргизского национального фольклора» [6, с. 106]. Например, в его повести «Материнское поле» носителю русской культуры могут быть непонятными строчки, раскрывающие специфику национальной культуры, свойственной народам Средней Азии: *«В белом свежестыранном платье, в темном стеганом бешимете, повязанная белым платком, она медленно шла по тропе среди жнивья»*. В день поминовения Толгонай, прожившая долгую и тяжелую жизнь, перенесшая голод и войну, гибель мужа и сыновей, одетая в белое платье, идет к родному полю, свидетелю всех ее радостей и печалей, чтобы поговорить с ним, поведать ему свою боль.

В представлении русского человека с женщиной преклонного возраста ассоциируется темная, неброская одежда, чаще коричневого цвета, который, по мнению А.П. Василевича, олицетворяет бедность, «символ, идущий от очевидных ассоциаций с неплодородной, глинистой почвой» [7, с. 270]. Коричневый цвет в русской языковой картине мира соотносится и с темной землей, на которой выращивался хлеб. Белый цвет во многих культурах соотносится с трауром, печалью, безысходным горем, однако у кочевых народов он символизирует и очищение, т.е. выход женщины из продуцирующего возраста. Следовательно, в данном контексте белое платье и белый кимешек можно считать невербальной характеристики главной героини повести Ч. Айтматова, которая заслужила уважение, почитание, преклонение перед ее мудростью и святостью.

Рассмотрим употребление отдельных коммуникативных жестов, которые, по классификации Г.Е. Крейдлина, подразделяются на «общекоммуникативные/нейтральные, дейктические/указательные и этикетные» [8, с. 194]. Сопоставим наиболее распространенные общекоммуникативные жесты, принятые в общении на юге Казахстана, в русском и казахском употреблении. В общении русскоязычных представителей к жестам, связанным с движением головой, относятся следующие жесты, которые выражают разное значение в определенных ситуациях:

- качать головой (справа налево или наоборот):

1) сомнение, недоверие к словам собеседника: *Нет, не может быть!* – покачал Михаил головой. – *Не может быть, чтобы в такую сушь рожь сеяли* (Ф. Абрамов. Дом);

2) недовольство, осуждение, критическое отношение к кому-либо или чему-либо: *Я вот все думаю и думаю, и так плохо мне становится, ну, хоть кричи! И зачем все это! – Старик покачал головой. Как все изменилось, как быстро испортились люди* (В. Шукшин. В профиль и анфас);

3) сочувствие к собеседнику, к его словам или действиям: *Проводив глазами махонькую внучку, бабушка покачала головой и протяжно вздохнула* (В. Астафьев. Последний поклон).

Жест качать /покачать, покачивать, мотать, помотать, крутить/ головой передает отрицание, отказ, несогласие с мнением собеседника, а также удивление, восхищение: *Отец Феррапонт отрицательно мотнул головой: Нет! Нельзя говорить про него, что не было в нем сребролюбия...* (В. Короленко. Глушь).

Удивление, сомнение, смущение, вопрос в русском общении передаются при помощи жеста склонить голову, а согласие, благодарность означает кивок головой/кивнуть головой, это и жест приветствия или прощания: *Павел Мансуров мягкой, неспешной походкой ходил по фойе, кивал знакомым, заводил разговоры* (В. Тендряков. Тугой узел).

В казахском языке такая группа жестов выражена кинемами *бас изеу, бас шұлғу, бас шайқау* [9, с. 48]. Это универсальные жесты, они совпадают с аналогичными европейскими жестами:

- *бас изеу* (кивнуть головой) – жест, выражающий согласие, одобрение: *Абай, соглашаясь, кивал головой, будто говорил, что это правда* (М. Ауэзов. Путь Абая);

- *бас шұлғу* (многократное кивание головой вперед-назад) – выражение согласия, одобрения, подтверждения: *Абиш, слушая с большим вниманием, соглашаясь с ним, многократно кивал головой* (М. Ауэзов. Путь Абая);

- *бас шайқау* (покачать головой) – удивление, изумление, сокрушение, отказ, несогласие: *Эх, сынок, сынок! Сокрушенно покачал головой Жумаке. – Что ж, доброй тебе дороги* (С. Муканов. Школа жизни).

Анализ жестов, распространенных на территории южного региона Казахстана, показал, что одни жесты являются общеупотребительными в общении представителей различных этносов, другие свойственны невербальному общению только представителям казахского народа, так как они отражают его национальный быт, традиции и обряды, позволяют считывать национально-культурный код. Такое многообразие коммуникативных жестов позволило нам разделить их на универсальные (общенациональные) и этнографические (культурно-национальные).

К универсальным жестам можно отнести кинемы *қол көтеру – поднять руку* (во всех значениях: *просить слова, остановить машину, привлечь к себе внимание, голосовать на собрании*), а также такие, которые являются многозначными и их смысл соотносится с определенной ситуацией общения:

- *қолын бірақ сілтеді, қол сілікті, қол сермеді* (махнуть рукой, отмахнуться): жест неодобрения, неудовольствия, отрицательного значения по отношению к кому-либо или чему-либо;

- *қос қолын төбесіне көтеру* (поднимать обе руки над головой с открытыми ладонями, обращенными вперед): а) сдаваться; прекратив сопротивление, признать себя побежденным; б) уступить под влиянием кого-/чего-нибудь;

- *иығын көтеру* (приподнять плечи, пожать плечами): жест удивления, недоумения;

- *бас бармағын көрсету, бас бармағын шошайту* (показать большой палец): все хорошо, все нравится; очень хорошо.

Универсальность таких жестов заключается в их широком употреблении как в текстах русской художественной литературы, так и в казахской. Такие кинемы не вызывают затруднений в понимании русско- и казахоязычных читателей. Наибольшее внимание требуют к себе этнографические жесты, которые не употребляются представителями русской культуры или употребляются очень редко только теми, кто длительное время проживает в

сельской местности и является носителем как русской, так и казахской культур. Такие жесты часто становятся лакунами в текстах художественной литературы, так как отражают национально-культурные коды народа:

- *ортан қолдай* (такой, как средний палец): при исполнении этого жеста показывается направленный вверх средний палец руки, остальные пальцы сжаты. Жест имеет два значения: а) позитивная оценка кого-либо в диалоге; б) сильный, хороший;

- *шынашағын көрсету* (показать мизинец): мизинец правой руки (как правило) поднимается вверх, остальные пальцы сжаты в кулак. Жест употребляется при описании небольшого роста человека: *Такой гигант, в два раза здоровее Битабара. Рост такой, – дежурный показал мизинец. Все засмеялись* (С. Шаймерденов. Птица года).

В казахской невербальной культуре общения встречается немало этнографических жестов, при исполнении которых участвуют руки, пальцы, кулак и которые указывают не только на позитивные отношения, но и на негативные. Например, неприязнь, вражда, злобное отношение к человеку несловесно передают такие жесты, как:

а) обе руки, соприкасаясь, вытянуты (тыльная сторона ладоней вверх), все пальцы, кроме указательных, сжаты. Указательные пальцы направлены вперед;

б) указательные пальцы обеих рук сцеплены у груди в замок [9, с. 66].

К жестам угрозы, выражения гнева, ярости в казахском невербальном общении относятся также жесты, как *жұдырықты жұдырықпен ұру* (букв. бить кулак кулаком); *үстелдің үстін жұдырықпен ұру* (букв. ударить по столу кулаком) и *жұдырық түйу* (показать кулак, поднятый кулак, обращенный тыльной стороной ладони вперед): *Ах, негодник, передразнивать меня вздумал? – Бекен шутливо показал кулак* (С. Муқанов. Школа жизни). Досаду, сожаление, недоразумение передаются жестом *өз алақанын соғу* (букв. ударить ладонь об ладонь).

Национальная специфика невербальной коммуникации ярко проявляется в межкультурном общении, когда одни и те же жесты могут восприниматься в новом, незнакомом и даже противоположном значении. Ярким примером этому может служить жест *санын соғу* (хлопнуть/ударить ладонью по бедру), который в казахской культуре передает значение глубокого сожаления и раскаявания, страдания, а также и чувства гнева [9, с. 43; 10, с. 123–124]. Такие же значения передает синонимичный жест, когда его исполнитель ударяет ладонью одной руки по ладони другой. В русскоязычном употреблении описанный жест выражает как положительные эмоции: а) радость, восторг, б) удивление, легкое недоумение, так и отрицательные – недовольство, возмущение, раздражение [11, с. 107].

У народов, ведущих кочевой образ жизни, большую роль в быту, в трудовой деятельности играла камча. Важно отметить, что камча была и знаком невербальной коммуникации, выражала различные значения в различных ситуациях общения. Например, в казахском языке известны жесты *қамшы қайтару* (возвратить камчу), *қамшымен жерді сабау* (ударять, стегать камчой землю); *ортадағы қамшыны қолға алу* (взять, поднять камчу, лежащую посреди собравшихся кругом участников разговора), *қамшыға таяну* (опираться на камчу), *қамшы үйіру* (вертеть камчой над головой), *қамшы тастау* (бросить камчу в центр собравшихся кругом аульчан).

Рассмотрим ситуации общения, в которых жесты связаны с действиями камчи:

- *қамшы сілтеу* (махнуть камчой/кнутом) – жест безразличия к происходящему, жест превосходства: *Нуртаза расхохотался и махнул плетью. – Открывайте, тоже мне, нашли вора* (С. Жунисов. Ахан сери);

- *қамшысын білемдеу* (трясти камчой) – жест-угроза кому-либо: *Жанибек, будто угрожая кому-то, потряс камчой. – Подождите, вы еще получите по заслугам!* (С. Жунисов. Ахан сери);

- қамшыны алдына тастау (бросить камчу перед собой, перед собеседниками, в центр собравшихся кругом аульчан) – жест, имеющий несколько значений:

а) просить слова: *Помолившись ..., батыр Богембай... бросил перед собой плетъ и повернулся к Аблаю: «О, мой султан, почему не пришли мы на помощь нашим братьям из Большого жуза?»* (И. Есенберлин. Кочевники);

б) вызов, требование чего-либо: *Снова скачи в аулы джалаир и поторопи их.*

– *А если будут молчать?*

– *Вот моя плетъ... Брось им ее тогда и скачи назад!* (И. Есенберлин. Кочевники).

Все перечисленные жесты являются в казахской культуре этнографическими, передающими быт степняков, их обычаи и традиции. В настоящее время эти жесты практически не употребляются и многие коммуниканты их не знают, о чем свидетельствуют данные проведенного нами анкетирования. Так, из 80 студентов-респондентов Южно-Казахстанского государственного педагогического университета только один студент показал, что он видел этот жест во время собрания на дачном массиве. Чабан, приехавший из отдаленного от центра Сузакского района, таким жестом изъявил свое желание объяснить ситуацию с домашней отарой овец и коз, которые разгуливали по чужим участкам. Когда он бросил камчу в центр круга собравшихся дачников, это вызвало возмущение с их стороны, так как они восприняли жест как грубый вызов чабана, его несогласие с мнением собрания. Потребовалось какое-то время, чтобы разъяснить ситуацию и прийти к мирным переговорам.

Определенную роль в жизни кочевых народов играл посох. В эпопее М. Ауэзова «Путь Абая» посох выполняет роль невербального знака, употребляющегося в ситуации похоронного обряда Божея и сына Абая Магаша:

- *Абай... различил около тридцати мужчин, стоявших за белой юртой; они согнулись и плакали, опираясь обеими руками на белые посохи, Это были родичи Божея, приготовившиеся к встрече гостей* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т.1, с. 192);

- *Первые три дня среди длинного ряда плакальчиков, опирающихся на белые посохи, находился и Абай, которого с двух сторон поддерживали Дармен и Какитай* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т. 2, с. 715).

По мусульманскому обряду, родственники умершего подпоясывались платками или ситцевыми кушаками и в соответствии с возрастом и положением в семейной иерархии становились у траурной юрты для встречи соболезнующих. Все они опирались на белые посохи, сгибаясь под непосильным бременем горя, поочередно обнимались с каждым гостем, обменивались траурными приветствиями.

Как показали результаты проведенного нами опроса, значение отдельных общеупотребительных жестов может изменять свое значение в определенных ситуациях. Например, в казахском общении широко распространен жест приветствия *кәрісу*, при исполнении которого младший по возрасту коммуникант протягивает обе руки старшему. Старший в ответ заключает руки приветствующего в свои, обхватывая их с наружной стороны. Этот жест становится ритуализованным в ситуации выражения соболезнования близким родственникам умершего пожилого человека. В такой ситуации первым протягивает руки старший младшему, выражая этим не только соболезнование, но и глубокое почтение умершему через его сына.

Специфику казахской культуры отражает жест *оң бата беру* – молитвенное напутствие, благословение, выражение одобрения, которое совершалось перед угощением или после него, при начале или окончании сговора, решении какого-либо важного дела:

- *Обращаясь к гостям, Кунанбай указал на приготовленную еду: «Кушайте, поднимайте чашки!» Он совершил молитву, проводя сверху вниз ладонями по лицу* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т.1, с. 114).

В другой ситуации этот жест имел другое значение: пожелание удачи, счастливой дороги, напутствие родителей детям. Сравним, в русской культуре широко

распространенный жест прощания-напутствия – присесть на дорожку. «Во время исполнения данного жеста человек погружается в себя, не воспринимает окружающего, не чувствует суеты, внимания со стороны провожающих, которые, концентрируя свои мысли, хотели бы сделать путешествие безопасным и благополучным. Изначально данный жест предполагал чтение молитвы» [12, с. 125].

Этнографическим является противоположный рассмотренному жесту знак *теріс бата беру*, который исполняется редко, имеет отрицательное значение, так как означает проклятье, невербально желает несчастья. Исполнитель этого жеста «ладони поворачивает вниз и их тыльной стороной проводит по лицу от висков к бороде» [6, с. 84]. Следовательно, жест *теріс бата беру* противопоставляется жесту *бата беру* не только по значению (проклятье – благословение), но и по его исполнению:

- *Кунанбай вытянул обе руки ладонями вперед, обратив их к Абаю и Амиру... Потом старик провел тыльной стороной рук по лицу – так обращаются к богу с мольбой об исполнении злого намерения* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т.1, с. 565).

Жест играет большую роль в тексте повествования: он не только передает культурно-национальную специфику коммуникации, но и раскрывает жестокий характер, твердость решения его исполнителя – Кунанбая. Не каждый осмелится совершить его и прочесть молитву проклятия своих детей и внуков. Об этом красноречиво говорят слова Нурганым и Изгутты, понимающих сложность ситуации:

- *Боже, не прими мольбы его! О горе! Он проклинает детей своих! – повторяли они в страхе* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т.1, с. 565).

Б.К. Момынова и С.Б. Бейсембаева, описывая подобные ситуации общения, говорят о таких жестах, как:

- *қол жаю*: жест производится во время чтения молитвы (тот, кто его исполняет, держит руки на уровне груди, раскрыв и повернув ладони вверх);

- *қолды теріс жаю*: жест проклятия (руки удерживаются на уровне груди, ладони повернуты вниз) [10, с. 85, с. 87]:

- *Мулла положил серебряный рубль в карман, раскрыл ладони, прочитал про себя молитву, затем провел ладонями по лицу* (С. Муканов. Школа жизни);

- *Если кто-нибудь из вас поедет с ним в качестве друга, то я, повернув ладони тыльной стороной, прокляну, – сказал Базарбай* (Кыз Жибек).

Отмечая национальную специфику общения, его культурную самобытность, казахский писатель, переводчик Г. Бельгер замечал, что каждый этнос характеризуется своей ментальностью, мироощущением и мировосприятием: «Казаху не свойственны точность, четкость в европейском понимании. Он предпочитает речи иносказательные, завуалированные, метафорические, с намеками, с красочными образами, витиеватые...» [13, с. 156]. Он ценит сегодняшний день, но не забывает предков в семь поколений, свято почитает их, уважает традиции.

С народным календарем, с трудовой деятельностью, бытом связаны многие пространственные и временные отношения у многих народов. Например, в казахском языке отмечается целый ряд устойчивых словосочетаний, обозначающих определенное время и пространство в разных сферах деятельности:

- *животноводство: бие сауым уақыт* (досл.: здоровое время): время доения кобылы; *қозы жамыраган кез*: время кормления ягнят; *қой қоралаған мезгіл*: время загона овец; *қозы алып болған кез, бие байлаған уақыт*: промежуток времени, чтобы привязать лошадей и др.; *қозының аяғы, қозы-көш* (досл.: ягнячий перегон): расстояние в пять–шесть километров, которое необходимо для перегона ягнат без остановки; *ат шаптырым жер* (досл.: верховая езда): расстояние, которое преодолевает скакун без остановки на отдых;

- быт: *шай қайнатым* (кипение чая), *сүт пісірім* (кипение молока), *ет асым* (время приготовления мяса).

Следует отметить, что для обозначения протяженности расстояния использовались разные ассоциации. Для небольшого расстояния – отвлеченные понятия: *бір аттам* – ‘один скак на стригунке’; *таяқ тастам, дауыс жетер жер* – ‘расстояние одного окрика’; *бөрік тастам жер* – ‘расстояние одного броска шапки’; *құлаш жетер жер, қамшыдай қашықтық* – ‘расстояние брошенной палки или камчи’; *қамшы тастау жер* – ‘бросок камчи’; *таяқ тастам жер* – ‘бросок палки’; *қарыс аттам жер* – ‘пядь – 18–20 см’; *құлаш жетер* – ‘сажень – 176 см’; *арқан ұзындығындай* – ‘длина аркана’; *арқан ұзындығындай* – ‘дальше, длиннее, чем расстояние брошенной палки’. Показателем дальнего расстояния служили описательные обороты *екі немесе үш сапар уақыты* – ‘время двух–трех кочевок’; *екі-үш күндік жол* – ‘два–три дневного пути’.

В русской культуре также отмечаются слова и словосочетания, обозначающие расстояние и связанные с национальным мироощущением и мироотражением:

- названия предметов быта: *весло, косьё, косьевище, топорвище*;
- название приспособлений и орудий труда: *батог, кол, палка, веревка, ужище, шест*;
- название частей построек: *стена, столб (столбик), прошеств (просеств)*;
- приемы, способы измерения: *гон (гоня, гони), леха, огнище, волок, окрик, перестрел (стреловище, перестрелище, стрелище, стрелбище), метавище, вержение (бросок камня)*;
- временные понятия: *день (днище), вода (чемкос, чумкас)*;
- описательные понятия: *на какое расстояние может выстрелить опытный стрелок, перестрел опытного стрелка, как камнем кидать, как в примету стрелять, день хода, день пешего пути* и т.п.

Такие ассоциативные понятия обозначения расстояния и времени связаны у различных народов с их трудовой деятельностью, с особенностями менталитета. Протяженность, расстояние от одного объекта до другого в степи часто определялись по длине пробега на байге – спортивных конных состязаниях: 5 км – бег жеребенка, 8–10 км – бег двухлетка, 20–35 км – бег выносливого коня [3, с. 216]. Северные народности небольшое, недлительное время определяют временем сгорания бересты, а башкиры – промежутком времени, за которое выпивается чашка чая; большой промежуток, равный нескольким годам, народности ханты и манси соотносят с фразой, в которой указывается количество зим, которые сменились летом, а башкиры – со временем, необходимым для доведения до кипения двухведерного самовара [14, с. 145]. О значимости домашних животных в жизни скотоводов говорит тот факт, что для обозначения времени используется выражение *бие сауым* – т.е. время, соотносимое с промежутком от одной дойки кобылицы до другой, но нет обозначения времени *сыыр сауым, ешкі сауым*, ассоциирующихся с дойкой коровы и козы. Очевидно, это объясняется тем, что основным напитком в жизни многих кочевых народов был кумыс, который готовился из молока кобылицы.

Сопоставительный анализ народной метрологической системы русского и казахского языков показывает, что многие лексико-семантические понятия совпадают, обозначают эквивалентные или близкие значения, так как отражают трудовую деятельность и мировосприятие народов (см. Таблица 1).

Таблица 1 – Способы выражения расстояния в разных культурах

Казахская культура	Русская культура
<i>таяқ тастам жер</i> – ‘бросок палки’; <i>қамшы тастам жер</i> – ‘бросок камчи’; <i>бөрік тастам жер</i> – ‘расстояние одного броска шапки’.	<i>перестрел</i> – расстояние, на которое пролетает стрела (60–70 м); <i>метавище</i> – расстояние, на которое пролетает брошенный камень (40–43 м).
<i>таяқ тастам, дауыс жетер жер</i> – ‘расстояние одного окрика’.	<i>окрик</i> – расстояние, соотносимое с такой меры длины, на которую отчетливо слышен громкий крик; <i>видок, видки</i> – расстояние, на которое можно различать окружающие предметы.
<i>қозының аяғы, қозы-қош</i> – ягнячий перегон; <i>ат шаптырым жер</i> – езда верхом.	<i>день пути пеший</i> – 25 километров; <i>день пути конный</i> – 50–75 километров.

Такие отвлеченные обозначения времени и пространства хорошо известны и в настоящее время, их достаточно часто можно встретить в произведениях художественной литературы. Например, показывая многочисленность и обширность аулов Кунанбая, Мухтар Ауэзов сравнивает их с *семью перегонами* (Путь Абая. Т. 1, с. 67); силу, выносливость скакуна автор соотносит с быстрым преодолением им *одного перегона* (Путь Абая. Т. 1, с. 382), красота голоса девушки, его необычайная звучность и мелодичность передаются в романе при помощи описательного оборота *қозы-қош*:

- *Отсюда до них целый козы-кош, а песню все еще слышно!* – восхищенно сказал Ербол. – *Вот это голос!* (Путь Абая. Т. 1, с. 436).

Возвращаясь домой, предвкушая теплоту встречи с детьми, Абай отказался остановиться на отдых, так как до родного аула осталось не более *ягнечьего перегона* (Путь Абая. Т.1, с. 637), то есть, небольшое расстояние. Более дальнее расстояние, чем ягнячий перегон, измерялось бегом стригуна:

- *Все семеро незаметно отделились от толпы и повернули к могиле Конгирбая, находившейся на расстоянии бега стригуна* (М. Ауэзов. Путь Абая. Т. 2, с. 43).

- *Теперь в долине, на расстоянии бега стригуна, он насчитал ... пятнадцать аулов, остановившихся неподалеку друг от друга* [Путь Абая. Т. 1, с. 97].

В анализируемом романе М. Ауэзова «Путь Абая» мы отметили наличие таких невербальных знаков, которые ярко и наглядно показывают читателю специфику казахской культуры, объясняют их значение и ситуацию использования. Например, долгое время в казахском общении использовался невербальный знак *почта с пером* – *қаламмен хат* (срочная почта). Чтобы донести весть о срочности и важности сообщения до населения аулов, к шапке нарочного или к дуге лошадиной упряжки прикреплялись связанные в пучок перья филина:

- *Майор ... выслал вперед «почту с пером»*. (Путь Абая. Т. 1, с. 215).

- *Казанцев выслал в аул... почту с пером!* (Путь Абая. Т. 2, с. 97).

В жизни степняков-кочевников домашний скот имел важнейшее значение, с ним было связано благополучие народа. Не только особенности окружающей природы и рельефа выполняли информационную функцию, но и животные передавали то или иное значение. Например, в романе «Путь Абая» нами отмечена такая функция несловесных знаков коммуникации, как указание на казахские этнонимы, с помощью которых определялась принадлежность к племенам или родам. Кони с *круглым тавром* указывают на принадлежность к роду Аргыза и Бошана, клеймо *седло быка* символизирует принадлежность к старейшему роду Кереев, тавро *поварешка* – к роду Наймана, буква

арабского алфавита *шии* невербально информирует о принадлежности коней тюре, знатным и почитаемым лицам.

В культуре многих народов символическое обозначение цвета как знака невербальной коммуникации указывает на дополнительную информацию, имеющую национальную специфику. Одним из таких примеров в романе М. Ауэзова является описание масти, окраса домашнего скота, предназначенного для исполнения ритуала жертвоприношения. Перед выборами волостного *Шубар ... заколол для аткаминенеров көк-қасқа – серую кобылицу с отметиной на лбу* (Путь Абая. Т. 2, с. 37].

Первоначально такой невербальный знак имел значение подтверждения клятвы в исполнении важного, значимого дела, события, когда перед его началом приносили в жертву серую кобылицу со звездой на лбу. Позже у этого знака развилось второе значение – верность общему делу, сплоченность, единомыслие.

Однако в ситуации, когда по непредвиденным обстоятельствам приходилось отказываться от клятвы над *көк-қасқа*, совершался еще один ритуал: в качестве жертвенного животного выступал *ақ-сарбас* (белый баран). Клятва над ним отменяла первую клятву:

- *На зимовье Жиренше они еще раз подтвердили свою клятву, зарезав белого жертвенного барана – ақ-сарбаса, чтобы очиститься от греха нарушения первой клятвы, данной над көк-қасқа в доме Оспана* (Путь Абая. Т. 2, с. 44].

Заклучение

В современных лингвистических изысканиях особая роль отводится национально-культурной стороне общения в неоднородной гомогенной среде. Не вызывает сомнения тот факт, что процесс межкультурной коммуникации, как речевой, так и неречевой, соотносится со своеобразной формой деятельности, предполагающей осмысление материальной и духовной культуры другого народа, его мировидения и мироощущения. Именно такие установки связаны с пониманием культурно-национального кода, часто непонятного и требующего комментария как в устной форме общения, так и в письменной – в текстах художественной литературы. Невербальное общение в межкультурной коммуникации – это телодвижения, тактильные контакты, мимика, пространство и т.п., которые, сопровождая речевое высказывание, несут дополнительную информацию, непосредственно связаны с конкретной коммуникативной ситуацией, выполняют разнообразные функции и выражают определенную семантику. Важно отметить, что национально-культурная маркированность невербальных средств и знаков общения объясняется их неразрывной связью с важнейшими константами национальной культуры, отражающими социальное положение коммуникантов, их статус, возраст, гендер, а также сохранением в невербальных средствах общения архетипических представлений о связях человека с окружающей действительностью, верой в культ животных, культ слова, культ явлений природы. Такое тесное сочетание и отражение культуры в языке способно обеспечить эффективное и плодотворное общение как на вербальном, так и на невербальном уровнях, позволяет считывать национальный код в тексте художественного произведения, являющегося зеркальным отражением ментальности народа.

В культуре межличностного общения каждого народа отражается богатый опыт национального своеобразия, неповторимость обычаев, обрядов, жизни, условий быта. Являясь средствами межкультурного общения, они соотносят компоненты различных культур, выделяют инвариантную и вариантную части, и не только иллюстрируют речь коммуниканта, но и часто заменяют ее. Ярким примером этому служит казахская культура, имеющая свою словесную и невербальную систему и позволяющая ее носителям общаться как в рамках своей, родной культуры, так и за ее пределами. Культурно-национальное своеобразие речевого и неречевого общения представителей коренного этноса Республики Казахстан отражается через национальные коды, которые не только интерпретируют ментальность народа, но и отражают самобытность и уникальность его внутренней культуры, указывают на морально-этические нормы народа.

Следовательно, богатейшая казахская невербальная система, органически вливаясь в русский текст романа М. Ауэзова «Путь Абая», выражает очевидные реалии, не свойственные русскому общению, и информирует читателя о богатейшем культурно-национальном своеобразии казахского этноса, раскрывает те стороны жизни народа, без которых невозможно достичь полного понимания романа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Смагулова Ж.С., Аканова Д.Х. Әлеуметтік лингвистика терминдерінің сөздігі. Словарь социолингвистических терминов / Отв. ред. Э.Д. Сулейменова. – Изд. 2-е. доп. и перераб. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 400 с.
2. Кочетков В.В. Психология межкультурных различий. – М.: ПЕР СЭ, 2002. – 416 с.
3. Сейдимбек А. Мир казахов. Этнокультурологическое переосмысление. – Астана: Фолиант, 2012. – 560 с.
4. Mikhailova T., Duisekova K., Orazakynkyzy F., Beysembaeva G., Issabekova S. The evaluation of intercultural professional technology-based communicative competence formation for students // World Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2021. – №13(2). – P. 272–287. <https://doi.org/10.18844/wjet.v13i2.5700>
5. Meirbek N., Narozhnaya V., Shingareva M., Kozhakhmetova S., Kanayeva L., Zhorabekova A. Formation of intercultural competencies in language classes at the university // Cypriot Journal of Educational Sciences. – 2022. – №17(8). – P. 2646–2657. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i8.7821>
6. Бахтикиреева У.М. Творческая билингвальная личность (особенности русского текста автора тюркского происхождения): Монография. – Астана: Издательство «ЦБОиМИ», 2009. – 259 с.
7. Василевич А.П. Бурый и коричневый. История сосуществования и борьбы // Язык. Сознание. Культура: Сб. статей / Под ред. Н.В. Уфимцевой, Т.Н. Ушаковой. – М.–Калуга: Эйдос, 2005. – С. 270–284.
8. Крейдлин Г.Е. Невербальная семиотика: Язык тела и естественный язык. – М.: НЛЮ, 2004. – 581 с.
9. Татубаев С.С. Жесты как компонент искусства. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 112 с.
10. Момынова Б.К., Бейсембаева С.Б. Казахско-русский толковый словарь мимики и жестов в казахском языке. – Алматы: Қазақ университеті, 2003. – 136 с.
11. Акишина А.А., Кано Х., Акишина Т.Е. Жесты и мимика в русской речи: Лингвострановедческий словарь. – М.: Либроком, 2017. – 148 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://for-kidsandmum.ru/produce/a-a-akishina-kh-kano-t-e-akishina-zhesty-i-mimika-v-russkoj-rechi-lingvostranovedcheskij-slovar/>
12. Григорьева С.А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г.Е. Словарь языка русских жестов. – М.–Вена: ЯРК, 2001. – 254 с.
13. Бельгер Г. Гармония духа. – М.: Русская книга, 2003. – 288 с.
14. Лебединская В.Г. Наименования древних способов измерения у разных народов // Вестник Пятигорского государственного лингвистического университета. – 2014. – №2. – С. 144–147.

REFERENCES

1. Suleimenova E.D., Shaimerdenova N.J., Smagulova J.S., Akanova D.H. Aleumettik lingvistika terminderinin sozdigi. Slovar sociolingvisticheskikh terminov [Dictionary of sociolinguistic terms] / Отв. ред. E.D. Suleimenova. – Izd. 2-e. dop. i pererab. – Almaty: Qazaq universiteti, 2020. – 400 s. [in Kazakh/Russian]
2. Kochetkov V.V. Psihologiya mejkulturnyh razlichiy [Psychology of intercultural differences]. – M.: PER SE, 2002. – 416 s. [in Russian]
3. Seidimbek A. Mir kazahov. Etnokulturologicheskoe pereosmyslenie [Kazakh world. Ethnocultural rethinking]. – Astana: Foliant, 2012. – 560 s. [in Russian]
4. Mikhailova T., Duisekova K., Orazakynkyzy F., Beysembaeva G., Issabekova S. The evaluation of intercultural professional technology-based communicative competence formation for students // World

- Journal on Educational Technology: Current Issues. – 2021. – №13(2). – P. 272–287. <https://doi.org/10.18844/wjet.v13i2.5700>
5. Meirbek N., Narozhnaya V., Shingareva M., Kozhakhmetova S., Kanayeva L., Zhorabekova A. Formation of intercultural competencies in language classes at the university // *Cypriot Journal of Educational Sciences*. – 2022. – №17(8). – P. 2646–2657. <https://doi.org/10.18844/cjes.v17i8.7821>
  6. Bahtikireeva U.M. *Tvorcheskaia bilingvalnaia lichnost (osobnosti russkogo teksta avtora tiurkskogo proishojdeniia): Monografiia [Creative bilingual personality (features of the Russian text of the author of Turkic origin). Monograph]*. – Astana: Izdatelstvo «CBOiMI», 2009. – 259 s. [in Russian]
  7. Vasilevich A.P. *Buryi i korichnevyyi. Istoriia sosushestvovaniia i borby [Brown and brown. History of coexistence and struggle]* // *Iazyk. Soznanie. Kultura: Sb. statei / Pod red. N.V. Ufimcevoi, T.N. Ushakovi*. – M.– Kaluga: Eidos, 2005. – S. 270–284. [in Russian]
  1. Kreidlin G.E. *Neverbalnaia semiotika: Iazyk tela i estestvennyy iazyk [Nonverbal Semiotics: Body Language and Natural Language]*. – M.: NLO, 2004. – 581 s. [in Russian]
  8. Tatubaev S.S. *Jesty kak komponent iskusstva*. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. – 112 s.
  9. Momynova B.K., Beisembaeva S.B. *Kazahsko-russkiy tolkovyi slovar mimiki i jestov v kazahskom iazyke [Kazakh-Russian dictionary of facial expressions and gestures in the Kazakh language]*. – Almaty: Qazaq universiteti, 2003. – 136 s. [in Kazakh/Russian]
  10. Akishina A.A., Kano H., Akishina T.E. *Jesty i mimika v russkoi rechi: Lingvostranovedcheskiy slovar [Gestures and facial expressions in Russian speech: Linguistic Dictionary]*. – M.: Librokom, 2017. – 148 s. [Electronic resource]. URL: <https://for-kidsandmum.ru/produce/a-a-akishina-kh-kano-t-e-akishina-zhesty-i-mimika-v-russkoj-rechi-lingvostranovedcheskiy-slovar/> [in Russian]
  11. Grigorieva S.A., Grigoriev N.V., Kreidlin G.E. *Slovar iazyka russkih jestov [Russian Sign Language Dictionary]*. – M.–Vena: IaRK, 2001. – 254 s. [in Russian]
  12. Belger G. *Garmoniia duha*. – M.: Russkaia kniga, 2003. – 288 s. [in Russian]
  13. Lebedinskaia V.G. *Naimenovaniia drevnih sposobov izmereniia u raznyh narodov [Names of ancient measurement methods among different peoples]* // *Vestnik Piatigorskogo gosudarstvennogo lingvisticheskogo universiteta*. – 2014. – №2. – S. 144–147. [in Russian]

UDC 37.041; IRSTI 14.01.11

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.25>**S.S. SEITENOVA***PhD, Associate Professor**Baishev University**(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: gv7072@mail.ru***DEVELOPING LEADERSHIP BEHAVIOR SKILLS IN FUTURE SPECIALISTS**

Abstract. This article contains the results of a pedagogical study on the development of leadership skills among students of higher educational institutions. The conceptual apparatus highlights such concepts as «leadership», «leadership behavior». Our study considers the social and activity aspect of the leadership behavior of students as future specialists. The theoretical part was made up of the scientific positions of such scientists as A.V. Petrovsky, N.V. Kuzmina, K. Levin and others. Practical part – the results of a pedagogical experiment conducted at Baishev University and K. Zhubanov Aktobe Regional University. Through leadership potential, in general, we understand that a person has a set of qualities that allow his behavior to stand out from others in more advantageous positions.

The main purpose of the authors is to disseminate the results obtained, to generalize the best pedagogical experience. The work used general scientific methods of scientific research: bibliographic search, collection and analysis of statistical data, ranking method, group discussion, survey, questioning, testing, etc. The methodology for determining leadership abilities (E. Zharikov, E. Krushelnitsky) and the «I am a leader» test (A.N. Lutoshkin), a sociological survey, became diagnostic methods.

The results of the study were a system of special work on the development of leadership behavior skills among students – a set of methods and techniques carried out in practical classes of academic disciplines, the functioning of the Young Leader School.

Keywords: leadership behavior, student, professional competence, theory of leadership, leadership potential, value regulation.

С.С. Сейтенова*PhD, қауымдастырылған профессор**Бәйішев университет**(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: gv7072@mail.ru***Болашақ мамандардың көшбасшылық мінез-құлық дағдыларын дамыту**

Андатпа. Бұл мақалада жоғары оқу орындары студенттерінің көшбасшылық қасиеттерін дамыту бойынша педагогикалық зерттеудің нәтижелері берілген. Тұжырымдамалық аппарат «көшбасшылық», «көшбасшылық мінез-құлық» сияқты ұғымдарды ажыратады. Біздің зерттеуімізде студенттердің болашақ маман ретіндегі көшбасшылық мінез-құлқының әлеуметтік-белсенділік аспектісі қарастырылады. Теориялық

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Seitenova S.S. Developing Leadership Behavior Skills in Future Specialists // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 303–313. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.25>

*Cite us correctly:

Seitenova S.S. Developing Leadership Behavior Skills in Future Specialists // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – Б. 303–313. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.25>

бөлімді А.В. Петровский, Н.В. Кузьмина, К. Левин және т.б сияқты ғалымдардың ғылыми тұжырымдары құрады. Практикалық бөлім – Ақтөбе облысының Бәйішев университеті мен Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінде жүргізілген педагогикалық эксперименттің нәтижелері. Көшбасшылық әлеуеті арқылы жалпы біз адамның мінез-құлқының басқалардан тиімдірек позицияларда ерекшеленуіне мүмкіндік беретін қасиеттер жиынтығының болатынын түсінеміз.

Авторлардың басты мақсаты – алынған нәтижелерді тарату, озық педагогикалық тәжірибені жалпылау. Жұмыста ғылыми зерттеудің жалпы ғылыми әдістері қолданылды: библиографиялық іздеу, статистикалық мәліметтерді жинау және талдау, рейтингтік әдіс, топтық талқылау, сауалнама, сұрақ қою, тестілеу т.б. Диагностикалық әдістер ретінде көшбасшылық қабілеттерін анықтау әдістемесі (Е. Жариков, Е. Крушельницкий) және «Мен көшбасшымын» тесті (А.Н. Лутошкин), әлеуметтік сауалнама болды.

Зерттеу нәтижелері студенттер арасында көшбасшылық мінез-құлық дағдыларын дамыту үшін авторлар әзірлеген арнайы жұмыс жүйесі болды – оқу пәндерінің практикалық сабақтарында өткізілетін әдіс-тәсілдер кешені, Жас көшбасшы мектебінің қызметі.

Кілт сөздер: көшбасшылық мінез-құлық, студент, кәсіби құзыреттілік, көшбасшылық теориясы, көшбасшылық потенциал, құндылықтарды реттеу.

С.С. Сейтенова

*PhD, ассоциированный профессор
Баишев университет
(Казахстан, г. Актөбе), e-mail: gv7072@mail.ru*

Развитие навыков лидерского поведения у будущих специалистов

Аннотация. Данная статья содержит результаты педагогического исследования по развитию навыков лидерского поведения у студентов высших учебных заведений. Понятийный аппарат выделяет такие концепты, как «лидерство», «лидерское поведение». В нашем исследовании рассматривается социально-деятельностный аспект лидерского поведения студентов как будущих специалистов. Теоретическую часть составили научные положения таких ученых, как А.В. Петровский, Н.В. Кузьмина, К. Левин и другие. Практическую часть составляют результаты педагогического эксперимента, проводимого в Баишев университете и Актюбинском региональном университете имени К. Жубанова Актюбинской области. Благодаря лидерскому потенциалу в целом мы понимаем, что существует набор качеств, которые позволяют человеческому поведению выделяться среди других на более эффективных позициях.

Основной целью авторов является распространение полученных результатов, обобщение передового педагогического опыта. В работе применялись общенаучные методы научного исследования: библиографический поиск, сбор и анализ статистических данных, метод ранжирования, групповое обсуждение, опрос, анкетирование, тестирование и др. В качестве диагностических методов стали методика по определению лидерских способностей (Е. Жариков, Е. Крушельницкий) и тест «Я – лидер» (А.Н. Лутошкин), социопрос.

Результатами исследования стала разработанная авторами система специальной работы по развитию навыков лидерского поведения у студентов – комплекс методик и техник, проводимых на практических занятиях учебных дисциплин, функционирование Школы молодого лидера.

Ключевые слова: лидерское поведение, студент, профессиональная компетентность, теория лидерства, лидерский потенциал, ценностная регуляция.

Introduction

In the 21st century, the policy of the higher education system reflects the current problems of the world community. It forms the intellectual potential of the nation of any country. According to UNESCO, it is the perception of the moral and value potential of the world society that takes place for its transformation. The latest global events in the world have changed human thinking, denoting the importance of the surrounding world, maintaining its harmony, strengthening the role of socio-technical progress in its transformation. This allowed expanding the boundaries of the inner world of the individual, activating his leadership qualities for successful adaptation to new living conditions.

An analysis of the scientific literature shows that at the core of leadership behavior we mean such concepts as “leader”, “leadership”. So, the phenomenon of leadership aroused special interest in the scientific community already in 1930–1940. This was connected, first of all, with the development of factories and manufactories, which became the basis for increasing the professional staff’s efficiency of the work. It also became the beginning of various kinds of research. The problem of leadership is becoming an actual and important area of psychological and pedagogical research. Have been proposed many approaches to define the concept of “leadership”, its main characteristics, especially its influence on human behavior in the process of labor activity [1, p. 640; 2, p. 233]. Traditionally, the term “leader” is defined as a representative of a small team who assumes the role of an organizer, coordinator, tutor, assistant, etc. The activity and target aspects are brought to the fore. Usually the leader should demonstrate a higher level of activity than other members of the group, the collective [3, p. 290].

Within the framework of the behavioral approach, the concept of “leadership” is considered in the context of the behavior implemented by the leader, what is the most popular among researchers and practitioners. Various studies have identified universal behavioral dimensions that ensure the success of a leader. The independent factors of leader behavior include two factors that holistically describe leadership behavior:

- the first factor combines actions that ensure the leader achieves the goals of the whole group;
- the second factor characterizes the leader's efforts that form interpersonal relationships in the group.

In light of recent global events in front of high school teachers standing objective is the formation of leadership behavior skills in future specialists, what contributes to their successful professional-personal socialization.

At present in Kazakhstan actively and purposefully pursued consistent work is being carried out to update school education. Its main content is achieving the highest quality of education based on integration into the international educational space and the introduction of innovations. This task is especially growing in the conditions of professional development of students - future teachers of primary school.

Research methods

The work used general scientific methods of scientific research, including: bibliographic search, collection and analysis of statistical data, ranking method, group discussion, etc.

The diagnostic methods were the methodology for determining leadership abilities (E. Zharikov, E. Krushelnitsky) and the test “I am a leader” (A.N. Lutoshkin), a sociological survey.

Results

Within the framework of the behavioral approach, the most popular among researchers and practitioners, the concept of “leadership” is considered in the context in the context of leader's behavior.

When defining the concept of “leadership”, it can be argued that it is based on the word “leader”. This concept comes from the West German "laithjan", where in English we know the verb “to lead” and the noun – “a leader”, meaning: “the one who leads”, that is, directs the movement, shows the way, helps or makes you go with yourself and behind you [4, p. 117].

Attempts to know leadership began in ancient times. The earliest documented facts of the study of leadership are the works of ancient philosophers. In Plato we find the characteristics of an ideal sovereign. Its dominion includes “both understanding and prudence” [5, p. 37]. According to Confucius, a noble ruler has many positive qualities: “in kindness is not wasteful; forcing to work does not cause anger; in desire is not greedy; in greatness is not proud; causing respect, not cruel” [6, p. 189]. Lao Tzu believed that the best leader is the one whom “the people do not notice”. In second place – the one that “the people adore”. In third place is the one that “the people are afraid of”. Also on the last one is the one who is “hated” [7, p. 175]. As is known, time, political views have a direct impact on the perception of the subject under study. Therefore, leadership could not be considered then in isolation from the rulers of states. Until relatively recently, it has long been considered their privilege.

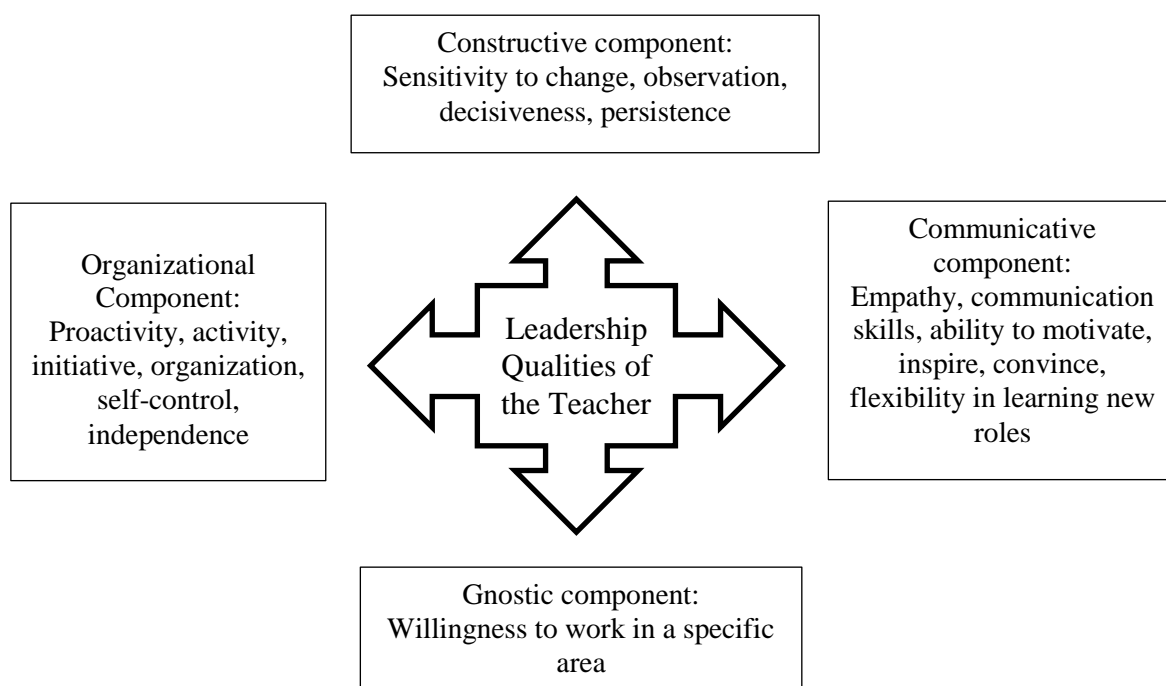
The word “leader” appeared in the natural language long before the emergence of scientific ideas about leadership. For a more complete analysis of the essence of the concept of leadership, let us consider the semantic content and compare it with how it is used in different languages (table 1).

Table 1 – The meaning of the word “leader” in different languages

Language	Word	The meaning of the word
Latin	dux (от duco – to lead, conduct)	leader, guide; leader; head, chief; commander, military leader, military leader; leader, ataman; the ringleader, instigator, initiator and leader; sovereign
Deutsch	Fuhrer (от fuhren – to lead, conduct)	chieftain, chief; (carriage) leader; driver, pilot, helmsman; commander, commanding officer; conductor; guide; presenter, leader
English	leader	leader, head, commander, leader, leader, way, road
Kazakh	Көшбасшы	initiator and manager, diplomat, peacemaker, politician
Russian	ВОЖДЬ	generally recognized ideological, political, etc. leader, leader of the tribe, commander, leader of the army

As you can see, the phenomenon in the considered languages has a different sound design, the meaning of which is similar to. It also denotes a personal status or a particular position of a person. This person has influence over others, also indicates the “direction of movement”. It should be emphasized that the phenomenon we are investigating takes place in different cultures.

Research by A.V. Petrovsky are devoted to the social and psychological characteristics of leadership behavior as a phenomenon that develops in the process of group activity, as well as when performing any socially significant tasks [8, p. 15]. This affects the development of certain personal and professional qualities that determine the personal orientation. Research N.V. Kuzmina single out the content and functional structure of the teacher's personality. The author emphasized the importance of the development of leadership behavior in the teacher. According to this, N.V. Kuzmina highlights the constructive, organizational, communicative and gnostic components of pedagogical activity [9, p. 119]. The indicated components are aimed at solving specific problems of a professional nature, the solution of which is impossible without formed skills of leadership behavior (picture 1).

Figure 1 – The structure of the teacher's leadership qualities (according to N.V. Kuzmina)

Pedagogical aspect of the research topic allowed us to determine what leadership skills we should develop in future specialists within the framework of educational and professional activities. This process should go gradually, concentrically, with the use of innovative techniques and methods. Within the framework of the pedagogical problem indicated by us, also in a preliminary analysis of scientific literature, we see that the issue of developing leadership behavior skills among future specialists requires in-depth analysis and research.

Based on this, our analysis of the scientific literature made it possible to identify the main criteria for leadership behavior.

First, there are leadership styles. The American scientist K. Levin investigated this problem and singled out the typology of leadership styles [10, p. 400]. K. Levin also singled out the main factors that reveal the characterological aspects of this concept: the factor of uniting the actions of the leader to achieve results, socio-psychological factors, factors for the development of harmonious interpersonal relationships in a group.

Secondly, these are models of leadership behavior. Researchers R. Blake and J. Mouton developed a two-factor model of leadership behavior [11, p. 271; 12, p. 167; 13, 22 p.; 14, 336 p.; 15, p. 128]. The authors singled out the so-called “administrative grid”. It is based on a combination of two fundamental components: attention to production and attention to people.

Thirdly, these are the values of labor activity. Researchers H. Mirel and J. Garrett considered the main factors of the value of labor, which show changes in social and personal development [16, p. 36]. It is noted that the values themselves are not always fully understood and accepted by a person. The value potential of leadership behavior also influences the development of the skill of managing the influential component and managerial potential [2, p. 233].

Within the framework of our study, of scientific interest are the works of domestic scientists on the problems of establishing political leadership in Kazakhstan, formation of leadership and the image of a leader among future professionals: B.T. Kuppbayeva [17, p. 110], A.T. Bayturbayeva [18, p. 7], G.M. Kozybakova [19, p. 121]; development of leadership skills in future primary school teachers B. Baimukhanbetov [20, p. 79] and others.

The dissertation work of Kozybakova G.M. is devoted to the formation of leadership among future specialists. She clarified the concepts of “leader”, “leadership”, revealed a set of leadership qualities that characterize this phenomenon; the features of the formation of leadership qualities among students were identified; a model of readiness of a future specialist for leadership was developed; the pedagogical conditions for the effective formation of leadership qualities among future specialists are revealed. By leadership qualities, she understands leadership ability and believes that their development should be managed, i.e. this requires purposeful development [19, p. 121].

Dissertation work of Ushatova M.A. is devoted to the study of the problem of developing leadership potential among students of a pedagogical university. The researcher characterizes the concept of “leadership potential”, proposes a model and methodology for the development of this quality among students of a pedagogical university [21, p. 34].

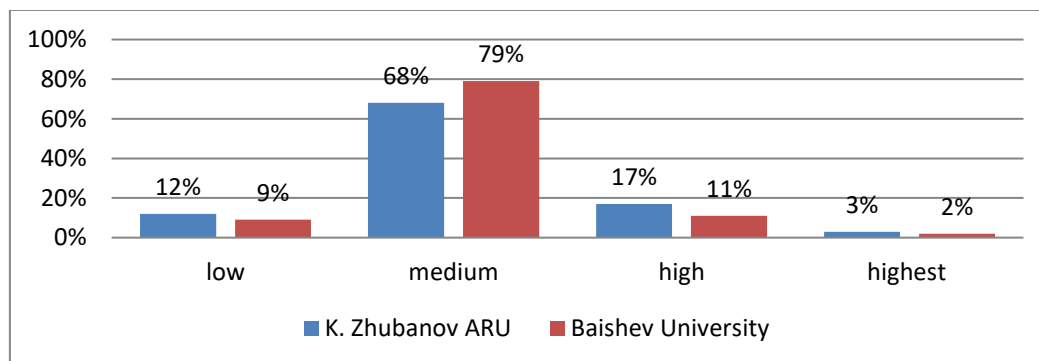
Baikulova A.M. in her dissertation research “Education of the readiness of high school students for leadership” the concept of “readiness for leadership” is characterized. The author also proposes a technology aimed at improving the efficiency of this process [22, p. 21].

The methodological part of the pedagogical research was based on the study of the didactic complex of methods, techniques and techniques that can be introduced into the educational process of the university. We have relied on the assumption that the development of leadership behavior skills occurs in the process of passing educational and industrial practices, also during the period of study of professionally oriented disciplines. So, in the process of passing the practice, he must show elements of leadership behavior in different situations: when communicating with students, teachers of the school where the practice takes place, in the lessons taught, as well as in communicating with classmates. When teaching professionally oriented disciplines, the teacher should strengthen the practical part with innovative methods and techniques which contribute to the development of leadership qualities in students. In general, our choice was made in the direction of research methods, project activities, educational cases, social technologies.

Let us consider the experimental part of the conducted pedagogical research. In the experiment took part 44 students of 2–3 courses of the specialty 6B01211-“Preschool education and upbringing”, 6B01311-“Pedagogy and methodology of primary education” of K. Zhubanov Aktobe Regional University and Baishev University, 22 students from each organization. Diagnostics was carried out by the following methods: diagnostics of leadership abilities (E. Zharikov, E. Krushelnitsky), test “I am a leader” (A.N. Lutoshkin) [23, p. 3].

The results of these diagnostic methods became the basis for conducting special corrective work with students.

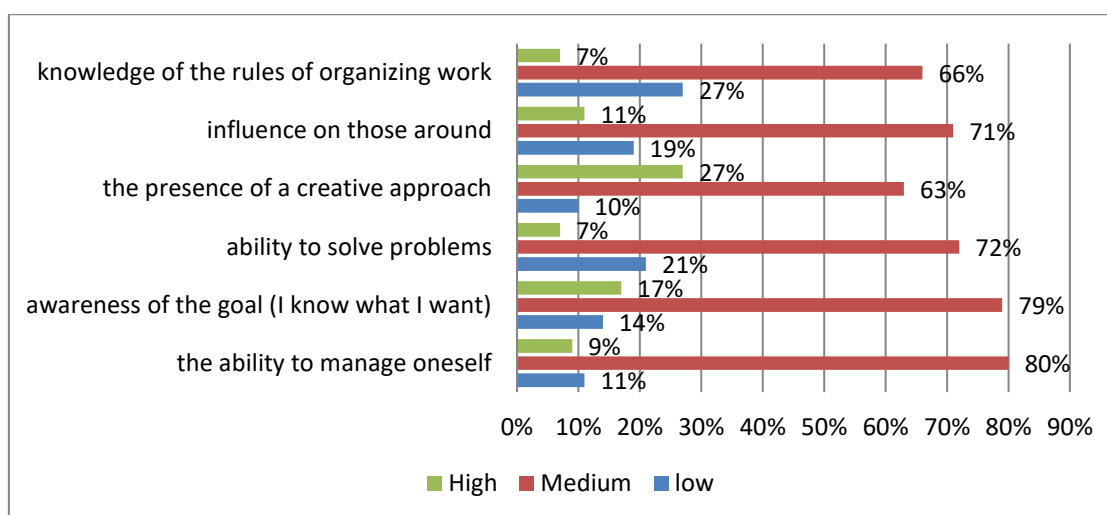
Let’s consider the results of each of these methods. Diagnostics of leadership abilities of E. Zharikova, E. Krushelnitsky helped to distribute students into four groups: low, medium, high, highest (Figure 2).

Figure 2 – The results of the diagnosis of leadership abilities in students (according to E. Zharikova, E. Krushelnitsky)

The obtained results show that most of the students have an average level of leadership abilities (68% in the K. Zhubanov Aktobe Regional University and 79% in the Baishev University). This speaks to the untapped potential of the students, also their ability to enhance their leadership behavior in the process of fulfilling educational and professional tasks. Of special concern students with low potential – 12% in the K. Zhubanov Aktobe Regional University and 9% in the Baishev University. Psychological work is planned with this group with further in-depth diagnostics. Its purpose is to determine the causality of such behavior. It should also be noted that the number of students with the highest level of leadership abilities. They have shown minimal results: 3% in the K. Zhubanov Aktobe Regional University and 2% in the Baishev University. This is also an important sign for teachers of the departments of mathematical disciplines to strengthen practical exercises to develop students' leadership behavior skills.

The results of the test “I am a leader” A.N. Lutoshkin at the beginning of the experiment were as follows (Figure 3). In the presented figure, we have marked the generalized data obtained for two universities.

Figure 3 – The results of the test “I am a leader” A.N. Lutoshkin

According to the obtained results, it should be noted that in general, students have formed leadership qualities to varying degrees. Special attention should be paid to such scales as “knowledge of the rules of organizational work”, “ability to solve problems”. According to these criteria, low scores were 27% and 21%, which also confirms our assumption about the conduct of special correctional work with students.

A special correctional work was made up of a content and organizational and activity component. We studied and implemented the types of work recommended by A.B. Ivanova are sets of exercises for organizing independent work of students to develop their personal qualities, attitudes, motivation, skills and leadership behavior [24, p. 24]. It should also be noted that the compiled forms of work were the same for students of Baishev University, as well as for students of K. Zhubanov Aktobe Regional University. This allowed us to perform a comparative and comparative analysis of the effectiveness of the selected methods and techniques.

According to the results of the pedagogical experiment by a working group of teachers, were developed the Guidelines for the development of leadership skills in future specialists in pedagogical specialties. A special role is given to practical exercises and the identification of types and forms of work with students - project activities, individual research, brainstorming, work in large and small groups, research in action, creation of one's own professional information field and other techniques and methods.

It should also be noted that the experiment was conducted during the period 2019–2020 and 2020–2021 academic years. If in the first years it was fulfilled more work of an organizational-methodological and scientific-theoretical nature, the second year was methodological and practical. It was during this period that the working group developed and implemented the Regulations on the unified School of young leader in Aktobe region for students of pedagogical specialties. The functioning of this School made it possible to create a collaborative environment among students aimed at developing leadership behavior skills. Her work was built on the basis of circle activities, where there is a Regulation, a student asset and a long-term work plan for 3 years.

The results of repeated testing showed progress in the development of leadership skills among students in comparison with the primary data. So, 10% of respondents began to possess the highest skills, 24.5% – high, 61% – medium and 8% – low. As an additional diagnostic tool, we conducted a sociological survey, where the students had to indicate their position in relation to the concepts of “leader”, “primary school teacher”, “educator”, their interdependence. A sociological survey of students showed that the strengthening of work on the development of leadership behavior skills is new for them, despite the fact that they are familiar with the concept of “leader”. Also, students see a direct relationship between these concepts. The experiment made it possible to expand the internal picture of the world of the future specialist, to change their opinion on the importance of leadership behavior in the work of the teacher, identify the personal qualities that develop such behavior.

In general, the conducted pedagogical experiment showed the possibilities of leadership behavior in successful professional and personal adaptation to the outside world, recognition of the main value for a given age period – educational and professional activities and labor. The research group attempted to expand the conceptual apparatus of leadership and present it as a stable behavioral integral structure, influencing the development of a young personality, strengthening his motivation and value apparatus, activating his abilities, psychic cognitive processes.

Discussion

According to the analysis of scientific sources, globalization, technical and social innovations require revision and additional research on the development of leadership behavior skills among future specialists, making university education more important. It is in the process of educational and professional activities that we must develop its foundations.

Higher education teachers should pay attention to the existing potential of leadership behavior, both for the purpose of personal self-improvement, and for the development of students' main behavioral characteristics.

This view is supported by the International Leadership of Educators HertsCam Network [25]. The activities of this organization help teachers and young professionals to participate in active communication aimed at successful professional activities. For this, teachers are united in various thematic communities, project groups. At this stage of development, the teacher becomes part of this community, within which his practice is being improved. It is based on research and innovation, initiated and changed by the “leader” himself.

Conclusion

The period of professional development of a specialist at the university is fundamental in the life of a person, since at these times the foundation is laid for all important competencies, the basic foundations of the moral and spiritual component and worldview. In this regard, it is expedient to introduce integrative approaches that the value content and leadership potential of the individual form a single whole for the development of the future specialist. The fundamental parameters of the success and effectiveness of professional training are the psychological qualities of the individual himself, his leadership potential which has been noticed and developed in school and university educational process.

Under the leadership potential, we, first of all, understand the presence of a set of qualities of a person's character, allowing him to differ from others in more advantageous positions. The

modern world presents successful and in-demand specialists with personal qualities (mobility, flexibility and critical thinking, managerial skills, responsibility, punctuality, empathy, communication skills, loyalty and tolerance, etc.). Of course, the list of requirements may change depending on the nature of the activity, but the most important requirements remain the same.

Manage your educational, professional activities, your personal time, apply the basic skills of leadership behavior in life and profession - all this has become of particular importance for almost every person. At the same time, it is very important not only to have leadership potential for future specialists, but also to regulate them in terms of values, since a person's life orientations have the specificity of changing and even disappearing. We believe that in addition to professional competence, personal characteristics for a leader become key determinants of the effectiveness of his pedagogical activity.

Analysis of studies conducted by Kazakh scientists gives grounds to draw the following conclusions:

- quantitatively increased research work on the problem of leadership;
- there were various branches of study of leadership: political, organizational, educational, etc.;
- there is an interdisciplinarity in leadership development;
- the age aspect of leadership is being developed.

From the foregoing, we can conclude that the problem of leadership has been considered in different countries and cultures.

BIBLIOGRAPHY

1. Журавлев А.Л. Психология совместной деятельности. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. – 640 с.
2. Занковский А.Н. Адаптация РМ-метода и его использование для изучения стратегий преодоления проблемных ситуаций в управленческой деятельности. Проблемность в профессиональной деятельности: теория и методы психологического анализа. – М.: Прогресс, 1999. – С. 233–252.
3. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 290 с.
4. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. Около 100000 слов, терминов и фразеологических выражений / под ред. Скворцова Л.И. – М.: Мир и образование, 2020. – 1376 с.
5. Платон. Государство / пер. с древнегреч. А.Н. Егунова. – М.: Академический проект, 2019. – 398 с.
6. Конфуций. Суждения и беседы. – М.: Рипол-классик, 2017. – 368 с.
7. Лао-Цзы. Дао Дэ Цзин / перевод Ян Хин-шуна. – М.: Просвещение, 2017. – 189 с.
8. Петровский А.В. Проблема развития личности с позиций социальной психологии. Вопросы психологии. – М., 1984. – №4. – С. 15–29.
9. Кузьмина Н.В. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. – М.: Высшая школа, 1990. – 119 с.
10. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. – СПб.: Речь, 2000. – 408 С.
11. Likert R. New Patterns of management. – New York: Hill Book Company Inc, 1961. – 279 p.
12. Fiedler F.E. A Theory of leadership effectiveness. The Leadership Quarterly, 1995. – №6. – P. 147–167.
13. Hersey P., Blanchard K.H. So you want to know your leadership style // Training and Development Journal. – 1974. – №28 (2). – P. 22–37.
14. Misumi J., Peterson M.F. The behavioral science of leadership: An interdisciplinary Japanese research program. – The University of Michigan Press, 1985. – 336 p.
15. Сидоренко Е.В. Матрица лидерства // Национальный психологический журнал. Сборник статей за 2006–2010 гг. – 2007. – №1 (2). – С. 128–131.
16. Mirels H. L., Garrett J. B. The Protestant ethic as a personality variable // Journal of consulting and clinical psychology. – 1971. – Т. 36. – №1. – P. 36–41.

17. Купшаева Б.К. Лидерство и авторитет // Изденіс. Гуманит. науч. серия. – 2009. – №1. – С. 110–115.
18. Байтурбаева А.Т. Политические факторы формирования имиджа лидера в Республике Казахстан: автореф. ... канд. полит. наук: 23.00.02. – Алматы: КЖПУ, 2009. – 20 с.
19. Козыбакова Г.М. К вопросу о формировании лидерских качеств у будущих специалистов // Научный мир Казахстана. – 2009. – №5. – С. 121–127.
20. Баймұханбетов Б.М. Болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің лидерлік сапасын арттыру: PhD дисс. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2014. – 159 б.
21. Ушатов М.Ә. Педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерінің лидерлік әлеуетін дамыту: PhD ... дисс.: 6D010300. – Алматы: КазНПУ им. Абая, 2016. – 172 б.
22. Байкулова А.М. Жоғары сынып оқушыларының лидерлікке даярлығын тәрбиелеу: PhD ... дисс.: 6D010300. – Алматы: КазНПУ им. Абая: 2016. – 177 б.
23. Субботина А.Ю. Развитие лидерских качеств студентов педагогического вуза // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – №58. – С. 1–5.
24. Иванова А.Б. Активизация лидерского потенциала студентов вуза в процессе внеучебной деятельности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Челябинск: ИПКиПКРО, 2010. – 24 с.
25. The HertsCam Network. [Electronic resource]. URL: <https://www.hertscam.org.uk/> (date of application 10.10. 2018)

REFERENCES

1. Juravlev A.L. Psihologiiia sovmestnoi deiatelnosti [Psychology of joint activity]. – М.: Izd-vo «Institut psihologii RAN», 2005. – 640 s. [in Russian]
2. Zankovskiy A.N. Adaptaciia RM-metoda i ego ispolzovanie dlia izucheniia strategii preodoleniia problemnyh situaciy v upravlencheskoi deiatelnosti [Adaptation of the RM-method and its use for studying strategies for overcoming problematic situations in managerial activity]. Problemnost v professionalnoi deiatelnosti: teoriia i metody psihologicheskogo analiza. – М.: Progress, 1999. – S. 233–252. [in Russian]
3. Andreeva G.M. Socialnaia psihologiiia: Uchebnik dlia vysshih uchebnyh zavedeniy [Social psychology. Textbook for higher educational institutions]. – М.: Aspekt Press, 2001. – 290 s. [in Russian]
4. Ojegov S.I. Tolkovy slovar russkogo iazyka. Okolo 100000 slov, terminov i frazeologicheskikh vyrazheniy [Explanatory dictionary of the Russian language. About 100,000 words, terms and phraseological expressions] / pod red. Skvorcova L.I. – М.: Mir i obrazovanie, 2020. – 1376 s. [in Russian]
5. Platon. Gosudarstvo [State] / per. s drevnegrech. A.N. Egunova. – М.: Akademicheskij proekt, 2019. – 398 s. [in Russian]
6. Konfuciy. Sujdeniia i besedy [Judgments and conversations]. – М.: Ripol-klassik, 2017. – 368 s. [in Russian]
7. Lao-Czy. Dao De Czin [Tao Te Ching] / perevod Ian Hin-shuna. – М.: Prosveshenie, 2017. – 189 s. [in Russian]
8. Petrovskiy A.V. Problema razvitiia lichnosti s pozicij socialnoi psihologii. Voprosy psihologii [The problem of personality development from the standpoint of social psychology]. – М., 1984. – №4. – S. 15–29. [in Russian]
9. Kuzmina N.V. Professionalizm lichnosti prepodavatelja i mastera proizvodstvennogo obucheniia [Professionalism of the personality of the teacher and the master of industrial training]. – М.: Vysshajaia shkola, 1990. – 119 s. [in Russian]
10. Levin K. Razreshenie socialnyh konfliktov [Resolution of social conflicts]. – SPb.: Rech, 2000. – 408 s. [in Russian]
11. Likert R. New Patterns of management. – New York: Hill Book Company Inc, 1961. – 279 r.
12. Fiedler F.E. A Theory of leadership effectiveness. The Leadership Quarterly, 1995. – №6. – R. 147–167.
13. Hersey P., Blanchard K.H. So you want to know your leadership style // Training and Development Journal. – 1974. – №28 (2). – R. 22–37.
14. Misumi J., Peterson M.F. The behavioral science of leadership: An interdisciplinary Japanese research program. – The University of Michigan Press, 1985. – 336 r.

15. Sidorenko E.V. Matrica liderstva [Leadership Matrix] // Nacionalnyi psihologicheskij jurnal. Sbornik statei za 2006–2010 gg. – 2007. – №1 (2). – S. 128–131. [in Russian]
16. Mirels H. L., Garrett J. B. The Protestant ethic as a personality variable // Journal of consulting and clinical psychology. – 1971. – T. 36. – №1. – R. 36–41.
17. Kuppaeva B.K. Liderstvo i avtoritet [Leadership and authority] // Izdenis. Gumanit. nauch. serii. – 2009. – №1. – S. 110–115. [in Russian]
18. Bajturbaeva A.T. Politicheskie faktory formirovaniia imidja lidera v Respublike Kazahstan: avtoref. ... kand. polit. nauk: 23.00.02 [Political factors in the formation of the image of the leader of the Republic of Kazakhstan: author. ... cand. polit. sciences: 23.00.02]. – Almaty: KJPU, 2009. – 20 s. [in Russian]
19. Kozybakova G.M. K voprosu o formirovanii liderskih kachestv u budushhih specialistov [To the question of the formation of leadership qualities in future specialists] // Nauchnyi mir Kazahstana. – 2009. – №5. – S. 121–127. [in Russian]
20. Baimuhanbetov B.M. Bolashaq bastauysh synyp mugalimderinin liderlik sapasyn arttyru: PhD diss. [Improving the leadership quality of future primary school teachers: PhD diss.]. – Almaty: KazNPU im. Abaia, 2014. – 159 b. [in Kazakh]
21. Ushatov M.A. Pedagogikalıq jogary oqu oryndary studentterinin liderlik aleuetin damytu: PhD ... diss.: 6D010300 [Development of leadership potential of students of higher pedagogical educational institutions: philosopher. PhD ... Diss.: 6D010300]. – Almaty: KazNPU im. Abaia, 2016. – 172 b. [in Kazakh]
22. Baikulova A.M. Jogary synyp oqushylarynyn liderlikke daiarlygyn tarbieleu: PhD ... diss.: 6D010300 [Education of high school students for leadership: PhD ... diss.: 6D010300]. – Almaty: KazNPU im. Abaia: 2016. – 177 b. [in Kazakh]
23. Subbotina A.Ju. Razvitie liderskih kachestv studentov pedagogicheskogo vuza [Development of leadership qualities of students of a pedagogical university]// Nauchno-metodicheskiy elektronnyi jurnal «Koncept». – 2015. – №58. – S. 1–5. [in Russian]
24. Ivanova A.B. Aktivizaciia liderskogo potenciala studentov vuza v processe vneuchebnoi deiatelnosti: Avtoref. diss. ... kand. ped. nauk. [Activation of the leadership potential of university students in the process of extracurricular activities. Abstract ... diss.] – Cheliabinsk: IPKiPKRO, 2010. – 24 s. [in Russian]
25. The HertsCam Network. [Electronic resource]. URL: <https://www.hertscam.org.uk/> (date of application 10.10. 2018)

М. ГӨКЧЕ¹, Қ. БАЗАРБАЕВ², М. КЕЛЕШ³✉

¹профессор, доктор

Мугла Сыткы Кочман университеті

(Түркия, Мугла қ.), e-mail: mustafagokce@mu.edu.tr

²PhD, Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

³Қожса Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

АТАТҮРІК КЕЗЕҢІНДЕГІ ТҮРКИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН ДАМУЫ

Аңдатпа. Мақалада Ататүрік кезеңіндегі білім беру жүйесінің ең маңызды факторы саналған Түркияның ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен даму кезеңі қарастырылады. Жаңа құрылған жас мемлекеттің өміршең болуы үшін, жас ұрпақты заманауи біліммен қаруландырып, ұлттық рухта тәрбиелеу қажет еді. Осыдан соң, Түркия Республикасының жариялануымен білім саясатында түбірлі қайта құру кезеңі басталды.

Ататүрік Республиканың негізін салып қана қоймай, ұлтты жаңғыртушы көшбасшы бола білді. Оның жасаған реформаларының ең маңыздысы – білім беру саласында атқарған реформалық бастамалары. 1923–1938 жылдар аралығында кейбір елдерде жылдарға созылатын бұл өзгерістер Түрік елінде аса шұғыл іске асты. Мұстафа Кемал Ататүріктің басшылығымен ұлттық, зайырлы және заманауи білім реформалары біртіндеп жүзеге аса бастады. Білім саясаты аясында іске асқан реформалар қоғамның негізгі қажеттіліктерін қанағаттандырды.

Республиканың құрылуы қарсаңында қабылданған «Білім беруді бір жүйеге келтіру туралы» Заңы ғылыми мекемелердің жұмысын жандандырды. Әліпбиді, ұлттық мектептер жүйесін, университеттік білім берудің реформалары елдің білім және интеллектуалдық деңгейін көтерді. «Білім беру ісін біріктіру туралы» заңның қабылдануы мектеп бағдарламаларын жаңалап, университеттерге шетелдік ғалымдардың көптеп тартылуына, білім саласына қазіргі заманғы педагогикалық технологиялардың енгізілуіне қолайлы жағдайлар жасады. Мақалада Түркияда еуропалық ғылым мен білім стандарттарына негізделген білім беру жүйесі жан-жақты қарастырылып, қазіргі кездегі шетелдік тәжірибелер мен ұсынылған білім беру бағыттарына талдау жасалды.

Кілт сөздер: Ататүрік, Түркияның Республикалық кезеңі, білім саясаты, педагог кадрлар дайындау, әліпби реформасы.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Гөкче М., Базарбаев Қ., Келеш М. Ататүрік кезеңіндегі Түркиядағы ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 314–326. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.26>

*Cite us correctly:

Gokche M., Bazarbaev Q., Kelesh M. Ataturik kezenindegi Turkiyadagy ulttyq bilim beru juiesinin qalyptasuy men damuy [Formation and Development of the National Education System in Turkey during the Period of Ataturk] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – B. 314–326. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.26>

M. Gokche¹, K. Bazarbayev², M. Kelesh³

¹Professor, Doctor

Mugla Sitki Kocman University

(Turkey, Mugla), e-mail: mustafagokce@mu.edu.tr

²PhD, Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

³PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

Formation and Development of the National Education System in Turkey during the Period of Ataturk

Abstract. The article considers the period of formation and development of the national education system of Turkey, which was considered the most important factor of the education system during Ataturk's period. In order for the newly created young state to be viable, it was necessary to equip the young generation with modern education and educate them in the national spirit. After that, with the declaration of the Republic of Turkey, the period of fundamental reconstruction in education policy began.

Ataturk not only laid the foundations of the Republic, but was able to become a leader of national modernization. The most important of his reforms are his reform initiatives in the field of education. Between 1923 and 1938, these changes, which took years in some countries, took place very quickly in Turkey. Under the leadership of Mustafa Kemal Ataturk, national, secular and modern education reforms began to be implemented gradually. Reforms implemented within the framework of education policy satisfied the basic needs of the society.

The Law «On Unification of Education», adopted on the eve of the establishment of the Republic, revitalized the work of scientific institutions. Reforms of the alphabet, the system of national schools, and university education raised the educational and intellectual level of the country. Adoption of the law «On the unification of education» renewed school programs, created favorable conditions for the large number of foreign scientists to be attracted to universities, and the introduction of modern pedagogical technologies into the field of education. The article comprehensively examines the education system based on European science and education standards in Turkey, and analyzes modern foreign experience and proposed educational directions.

Keywords: Ataturk, Republican period of Turkey, education policy, teacher training, alphabet reform.

М. Гокче¹, К. Базарбаев², М. Келеш³

¹профессор, доктор

Университет Мугла Ситки Кочман

(Турция, г. Мугла), e-mail: mustafagokce@mu.edu.tr

²PhD, доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: kanat.bazarbayev@ayu.edu.kz

³PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави

(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: murat.keles@ayu.edu.kz

Формирование и развитие национальной системы образования в Турции в период Ататюрка

Аннотация. В статье рассматривается период становления и развития национальной системы образования Турции, считавшейся важнейшим фактором системы образования в эпоху Ататюрка. Чтобы вновь созданное молодое государство было жизнеспособным,

молодое поколение необходимо вооружить современными знаниями и воспитать в национальном духе. С провозглашением республики в Турции начался период значительных изменений и реорганизации в сфере образования. Ататюрк не только заложил основы республики, но и смог стать лидером национальной модернизации. Наиболее важными из изменений, которые он ввел, были реформы, предпринятые в сфере образования. Эти преобразования, продолжавшиеся в некоторых странах годами, реализовались в Турции в ускоренном темпе в период 1923–1938 гг. Под руководством Мустафы Кемала Ататюрка начала постепенно осуществляться реформа национального, светского и современного образования. Изменения, проведенные в рамках образовательной политики, удовлетворили основные потребности общества.

Закон «Об унификации образования», принятый накануне образования республики, активизировал работу научных учреждений. Реформы алфавита, системы национальных школ и университетского образования подняли образовательный и интеллектуальный уровень страны. Принятие закона «Об унификации образования» обновило школьные программы, создало благоприятные условия для привлечения в вузы большого количества иностранных ученых, внедрения современных педагогических технологий в сферу образования. В статье комплексно рассматривается система образования, основанная на европейской науке и стандартах образования в Турции, и анализируются практики, выработанные в этот период.

Ключевые слова: Ататюрк, республиканский период Турции, образовательная политика, подготовка учителей, реформа алфавита.

Кіріспе

Бірінші дүниежүзілік соғыс пен ұлттық күрес елде білім беру жүйесін қиындатты. Ел қазынасының қомақты бөлігі сыртқы жаулардан қорғаныс шығындарына жұмсалып, жоғары оқу орындары мен жоғары сынып оқушыларын әскерге шақыру қажеттілі туындады. Нәтижесінде елдегі ұлттық күрес жеңіске жетіп, Республика жарияланғаннан кейін түрік қоғамын қазіргі өркениет деңгейіне жеткізу, елдің дамуы үшін кедергілерді жою, мемлекет құру мақсатында Ататүрік реформалары жүзеге асырыла бастады. Әсіресе, түрік төңкерісінің нәтижесі білім саласындағы реформаларды түбегейлі өзгертіп, елде ұлттық білімнің кең түрде таралуы үшін шұғыл қадамдар жасау қажет болды. Осы мақсатта Ататүрік тұсында бастауыш мектептен бастап, жоғары оқу орындарына дейінгі білім мен тәрбиенің барлық саласында түбегейлі өзгерістер жасауға шешімдер қабылданды. Қабылданған шешімдер, білімнің сандық және сапалық жағдайын жақсартып қана қоймай, Ататүрік аңсаған жаңа Түркияның іргетасының қалануына негіз болды.

Түркия Республикасы құрылғаннан кейін Мұстафа Кемал Ататүрік және оның төңірегіндегілер түрік ұлтын алға ілгерілету үшін білім саласында маңызды қадамдарға бет бұрды. Білім беруде ұлттық, заманауи және зайырлы құндылықтар мен ұстанымдарды кеңінен қолдануға тырысты. Османдық көмескіленген білім беру жүйесі туралы бұрынғы түсініктен бас тартылды. Білім беру саласында дамыған елдерді өкшелеп қуып жетуі үшін, шетелден білім беру мамандары мен ғалымдар көптеп тартылды [1, 13-б.]. Республикалық кезеңде білім беру саласындағы өзгерістер мен қайта құрулардағы осы ізденістерді жеделдету, сәйкесінше білім конгресі, «Білім беруді біріктіру туралы» Заңның қабылдануы және жүзеге асырылуы, жаңа стандарттарға сәйкес білім беруге кезең-кезеңімен көшу, білім беру саласындағы өзгерістер мен қайта құрулар нығая бастады. Елге шетелдік сарапшыларды шақыру және олар дайындаған жоспарлар арқылы болашаққа нық қадам жасау көзделді. Ең маңызды өзгерістер әліпби реформасын жүзеге асыру және ұлттық мектептерді жандандыру, сондай-ақ олардың саны мен сапасын арттыруға күш салу керек болды.

Ататүріктің білімге үлкен мән беруінің себебі, жаңа мемлекеттің жалғасы, жас ұрпақты ұлттық білім беру бойынша тәрбиелеу екені даусыз. Өйткені реформалардың жылдам жүзеге асуы тек білім арқылы ғана мүмкін болатын еді. Ататүріктің елде жаңаша білім беру бастамасына Афет Инан былайша түсінік береді: «Оның ең көп айналысқан істерінің бірі ұлттық білім беру мен тәрбие мәселесі болды». Тіпті, ол кейде «Егер мен Республиканың Президенті болмасам, Білім министрлігін алғым келеді» дейтін [2, 36-б.]. Ататүріктің пайымдауынша, жүргізілетін реформалар республикалық басқаруды қабылдаудың бірінші шарты жоғары білімді, ұлттық санасы биік тұлғаларды тәрбиелеу болды. Ол үшін білім беру жүйесін өркениетті қоғам деңгейіне сай қайта құрып, *қоғам* талабына *сай* жаңарту қажет еді.

Зерттеудің басты мақсаты Түркиядағы білім беруге қатысты реформаның тәжірибесіне талдау жасау және оны қазіргі заманғы көзқараспен бағалау болып белгіленді. Осы мақсатқа сай Түркиядағы білім саясатының құқықтық-заңнамалы негіздері айқындалып, әлемдік білім беру жүйесімен интеграциялануының нәтижелері талдануы тиіс.

Зерттеу әдістері

Тақырыптың тарих және педагогика ғылымдары тоғысында орындалған сипатына зерттеуімізде тарих ғылымының тарихи-салыстырмалық және гносеологиялық тәсілдері, сонымен бірге педагогика тарихының зерттеу әдістері де қолданылды. Ататүрік тұсындағы Түркияда білім саласындағы реформаларының еуропалық озық тәжірибелерді игеруге бағыт алғандығын ескеріп, гуманитарлық интеграция ұстанымдары басшылыққа алынды. Сонымен бірге зерттеу мақсатына сай тарихнамалық, деректанулық талдаумен қатар, диахрондық талдау, оқытудың межесін зерделеу, синтез және дедукция сияқты жалпығылыми әдістер қолданылды. Зерттеудің дереккөздерін Түркияның білім саясатына қатысты қабылданған заңнамалық актілері мен білім саясатын айқындайтын құжаттар құрайды.

Талдау мен нәтижелер

Жаңа мемлекеттің іргесін қалыптастыру жолында түрлі қиындықтарға тап болған Ататүрік Ұлттық күрестің алғашқы жылдарында да білім беру мәселелерін түбегейлі реформалау керек деп шешті. 1919 жылы 28 желтоқсанда Анкараға келіп, бұқара халыққа жолдаған үндеуінде Ұлттық күрестің негізгі мақсаттарын түсіндірді. Ентелеген жауды елден біржолата қуып шығару күн тәртібіндегі маңызды мәселе болып тұрған сол кезеңде, халықтың жеңіске жетуі үшін, әскери ерік жігермен қатар өркениет пен білім қажет екенін тілге тиек етті.

Ататүрік өркениет жолында еуропалық үлгіге сай жылдам ілгерілеп дамуы үшін тұтас тәуелсіздік пен ұлттық ерік-жігерге негізделген Республикалық басқару қажет, ол үшін қоғамда түбегейлі өзгерістер жасау арқылы жүзеге асыруға болады деп есептеді. Қуатты мемлекет пен бақытты ұлт қалыптастыру үшін келешекте білім мен ғылымның өскелең ұрпаққа ауадай қажет екенін сөз етті [3, 81-б.].

1923–1924 жж. Түркия халқының саны 11–12 млн шамасында болған еді. Бұл халықтың 10%-ы және әйелдердің 3%-ы ғана сауатты дегенді білдірді. Осы жылдары Түркияда барлығы 5062 оқу орны, оның ішінде 4894 бастауыш мектеп, 72 орта мектеп, 64 кәсіптік лицей, 9 факультет және жоғары оқу орындары болды. Бұл мектептерде жұмыс істейтін мұғалімдер мен оқытушылар саны барлығы 11918 адамды құрайды. Мұнда 358 548 оқушы оқыды, оның 341 941-і бастауыш мектепте, 5905-і орта мектептерде, 6547-і кәсіптік оқу орындарында, 2914-і жоғары оқу орындарында оқитын. Осы жылдарда қазынадан білім саласына бөлінетін қаржының үлесі төмен деңгейде болатын. Көпшілік жағдайда қаражаттың ауқымды бөлігі елдің қорғаныс саласына жұмсалды. 1921 жылы жалпы қазына 57 128 833 лира болса, соның 390 412 лирасы ғана білімге жұмсалды. 1923 жылы жалпы бюджет 105 929 911 лира болса, Білім министрлігі ағарту саласына 3.033.003 лира көлемінде

ғана қаражат бөлді. Республика құрылуының алғашқы жылдарында осы себептен, білім берудің сапалық көрсеткіштері де төмен болды. Мектеп ғимараттарының жағдайы мен білім беру материалдарының жетіспеушілігі біршама қиындықтар тудырды [4, 320-б.]. Республика кезеңінде білім берудегі сапалық және сандық өзгерістерді қарастырмас бұрын, Ататүріктің білім туралы ой-пікірін саралап көрейік. Оның тәрбиелік тұлғасын қалыптастыруда сол кезеңнің әлеуметтік, саяси және интеллектуалдық ортасы тиімді болды [5, 251-б.]. Сонымен қатар, Ататүріктің әскери қызметті таңдауы, мемлекеттің негізін қалаушы және мемлекет басшысы болуына басқа да маңызды факторлар әсер еткен еді. 1911 жылы оның бойында Бенгази халқының білім деңгейін көтеру идеясы пайда болды. Тіпті бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Анафарталарда түрік әліпбиі қалай болуы керек деген ойда жүрді. Мұстафа Кемал Пашаның 1919 жылы 19 мамырда Самсун, Эрзурум және Сивас конгрестеріне қатысқан соң, білім туралы жаңашыл реформалары Анкараға келген соң, Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісінде талқыланды.

1920 жылы 9 мамырда жарияланған үкіметтік бағдарламада Ұлы Ұлттық мәжіліс ашылғаннан кейін 16 күн өткенде оқу-ағарту ісіне үлкен мән беріліп, алдағы уақытта кейбір негізгі білім реформалары жүргізілетіні айтылды. Бұл бағдарламада білім беру жүйесінің қандай бағыттар арқылы қалыптасқанын төменде берілген 1-кестеден көруге болады.

1-кесте – Білім беру жүйесінің қалыптасуы

1920	→	1920 жылы 3 мамыр: Оқу министрлігі Білім министрлігі болып құрылды	→	Осылайша, оқу ісі Стамбул үкіметі мен Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісі үкіметі тарапынан екі бөлек орталықтан жүргізіле бастады.
1921	→	1921 жылы 25 наурыз Тәрбие саласы мен бастауыш білім беру жүйесі құрылды	→	Ұлттық, білім мен ғылымға негізделген мектептердің, ғылым мен техникаға біртіндеп өту кезеңі жүргізілді.
1921	→	1921 жылы 15 шілде Республикалық педагогтер съезі шақырылды	→	Бұл педагогтар мен сарапшылардың пікірін ескере отырып, білім беру және оқыту мәселелері мен методикалары талқыланған алғашқы отырысы өтті. Съезд отырысында білім беру бағдарламаларының мазмұны мен әдістері талқыланды.

1921 жылы 15 шілдеде Анкараға шақырылған білім туралы мәжілісіне елдің түкпір-түкпірінен 250-ден астам ер және әйел мұғалімдер жиналды. Ататүрік Амасияда өткен мәжілісте «Ұлттың ерік-жігері мен шешімі ұлттың тәуелсіздігін сақтап, одан әрі нығайта түспек» деген сөзімен ұлттық егемендік қағидаларын ұран етті.

Республика жарияланғанға дейін 1923 жылы 8 наурызда «Мисак-ы Маариф» атымен жарияланған мәжілісте ұлттық тәрбиеге қатысты маңызды ережелер қамтылды. Надандықты жойып, ұлттық тәрбиені еліміздің түкпір-түкпіріне таратып, келешек заман талабына сай интеллектуалдық жағынан жаңа ұрпақ дарынды жастарды тәрбиелеу ісі алға қойылды. Бұл қағидалардың маңыздылығы сол жас ұрпақты ғылым, білім мен имандылық тұрғысынан мызғымас күшпен қаруландыру керек болды. Осыдан соң, 1924 жылы 3 наурызда күшіне енген «Білімді біріктіру туралы» заң бойынша Осман дәуіріндегі қалыптасқан абсалюттік

құрылымнан арылып, білім беру реформалары бір арнаға топтастырылып, Ұлттық білім беру министрлігіне қосылды [6, 46-б.].

Мұстафа Кемал Ататүріктің сөзінше, осман дәуірінде білім жүйесінде көптеген кемшіліктердің орын алғаны белгілі болды. Олар:

– Білім беру және оқыту әдістері бір-біріне сәйкес келмейді. Бұл ұлтымыздың құлдырауына әкелді.

– Білім беру саясаты тұрақты болмады. Әр білім министрі әртүрлі бағдарламаны жүзеге асырды.

– Отбасында балаларға еріксіз қысым жасалды.

– Османша білім беру жүйесі заманауи жаңарған педагогикалық білім беру бағдарламаларына сәйкес келмеді.

Осы орайда Мұстафа Кемал Ататүріктің білім беру бағдарламасының негізгі қағидалары; ұлт, ғылым, зайырлылық, бірлескен білім, бірлік, надандықты жою, еңбекке негізделген білім және тәртіп ережелері болды [7, 46-б.].

Осы кезеңде білім беру саласында біршама өзгерістер орын алды. Сауат ашу науқаны, университет реформасы, шет елден ғалымдарды көптеп тарту сияқты бастамалар елдегі білім реформасына оң нәтижелер берді, әсіресе жоғарғы оқу орындарының реформаларында Түркияда қуғында жүрген неміс профессорларының өздерін ғылым саласында көрсетуге көп мүмкіндік берілді [8, 8-б.].

Ататүріктің пайымдауынша, жүргізілетін реформалар мен республикалық басқаруды қабылдаудың нәтижелері, ұлттық сананы жоғары қою, білім деңгейін жетілдіру, саналы тұлғаларды тәрбиелеу болды. Ол үшін білім беру жүйесін өркениетті қоғам деңгейіне сай қайта құрып, бүкіл халыққа тарату қажет болды. Жаңадан құрылған Түркия Республикасының алғашқы жылдарында жария болған бұл идеямен ұлттық білім саясаты негізінен үш мәселеге бағытталды.

1. Ұлттық мәдени бірлікті қамтамасыз ету.

2. Тәрбие саласы мен бастауыш білім беру жүйесін кеңейту.

3. Елге қажет білікті кадрлар жұмыс күшін дайындау [9, 160-б.].

Ататүрік ұлттық бірлікті қалыптастыруда ең маңызды құралдың білім екенін алға тартты. Осы себепті Ататүрік ұлттық мәдени бірлікті қамтамасыз ету үшін білім беруді осы мақсатқа сай құрылымдау керектігін айтты. Ататүрік өзінің негізгі мақсаттарын жүзеге асыру, осы мақсаттарға қол жеткізетін білім беру саясатын жүргізу үшін 1924–34 жылдары маңызды алты құжат дайындады. Осы құжаттар аясында ұлттық білім беру мен тәрбие ісінің заманауи қажеттіліктерін ашып көрсетті.

Ататүрік ұлттық білім беру мен ұлттық тәрбие қағидаларын атап өтті [10, 23-б.]. Олар:

1. Ұлттық білімді қалыптастыру.

2. Ғылыми жаңалықтар жасау.

3. Зайырлы білім.

4. Аралас білім.

5. Қолданбалы білім.

Ататүрік атап өткен осы қағидаларға сәйкес, сол кездегі білім министрі Васфи Чинар 1923 жылғы 8 қыркүйектегі мәжілісте ұлттық білім мен оқытудың негізгі мақсаттарын жоғарыдағы қағидаттарға сәйкес жасау керектігін сөз етті [11, 86-б.].

Мұстафа Кемал Ататүрік 1922 жылы 27 қазандағы жеңісінен соң, Бурсадағы мұғалімдер алдында сөйлеген сөзінде: – «Міне, біздің ең маңызды және ең нәтижелі міндетіміз білім беру, білім табысты болуы керек. Ұлттың надандықтан құтқаратын бірден бір бағыт осы жол болмақ» – деген екен.

Республиканың алғашқы жылдарында білім беру жүйесін қалыптастыру жоспары төмендегіше қалыптасты.

1. Білімге үлкен мән берілді.
2. Білім беру қызметкерлеріне моральдық қолдау көрсетілді.
3. Жалпы білім беруде сан жағынан айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізілді.
4. Білім беруде бірлікке қол жеткізілді.
5. Білім беру зайырлы болды.
6. Білім беру демократияланды.
7. Тарих және тіл пәндерінде ұлттық мақсат басым болды.
8. Латын әріптері қабылданады.
9. Әйелдердің білім алуына үлкен мән беріліп, бірлескен оқу жұмыстары жүргізілді.
10. Бастауыш сынып мұғалімдерінің жалақысы мемлекеттік қазынадан төлене бастады.
11. Ұстаз педагог мәртебесіне баса назар аударылып, біршама тәжірибелер жүзеге асырылды.
12. Халық ағарту ісіне ерекше көңіл бөлінді.

Жоғарыда айтылған бағдарламаларды орындау үшін, білім беру саласында белгілі бір реформалар жүргізу қажет болды. Олар білім беруді біріктіру заңының қабылдануы, әліпби реформасының жүзеге асуы, Түрік тарих қоғамының құрылуы, Түрік тілі институтының құрылуы және университет реформасының жүзеге асуы еді.

Ататүрік 1922 жылы 27 қазанда Ұлттық күрестің жеңісін тойлау үшін Ыстамбұлдан Бурсаға келген мұғалімдер мен оқытушыларға Республикалық білімнің қасиеттері туралы баяндама жасады. Ұлттық, білім мен ғылымға негізделген мектептердің, ғылым мен техникаға біртіндеп өту жолында ұстаздарға үлкен міндет пен жауапкершілік жүктелетінін айтты [12, 36-б.].

1928 жылы 31 қаңтарда Ататүріктің қолдауымен құрылған «Түрік Маариф» қоғамы (Түрік білім бірлестігі) дарынды студенттерге ел ішінде және шетелде білім алуға мүмкіндік жасады. Негізінде, Ататүрік Ұлттық күрестен кейін жасағысы келген ең маңызды істерінің бірі «ағартушы ретінде ұлттық сананы көтеру, менің ең үлкен арманым», – деді [13, 17-б.].

Республиканың алғашқы жылдары Ататүрік ұстаздар мен студенттерге арналған ұсыныстарын жиі жолдады: «Ұстаздар – жас ұрпақты тәрбиелеуде, жақсылық пен ізгілікке жол бастайтын өздеріңіз. Болашақ жас ұрпақты Түркияның тәуелсіздігін қызғыштай қорғайтындай етіп тәрбиелеу керек. Білім ұлттық, демократиялық, заманауи және зайырлы, ақыл мен ғылымға негізделуі керек», – деді [14, 10-б.].

Ататүрік тұсында білім берудегі сапалық көрсеткіштер Республикаға дейінгі кезеңмен салыстыруға келмейтін деңгейде болды. Білім беру мен оқыту қызметін заманауи деңгейге көтеру үшін көптеген реформалар жасалды. Солардың ішінде білім берудегі қателіктерге нүкте қоятын «Білімді біріктіру» заңы алғашқы маңызды құжаттардың бірі болды. 1923 жылдан бастап оқытуды біріктіру туралы көзқарасы Ататүріктің 1924 жылы 1 наурызда Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісінің ашылуында сөйлеген сөзінде өз нәтижесін берді. Осылайша, 2 наурызда Республикалық халықтық партия тобы талқылап, қабылдаған үш маңызды заң жобасы 3 наурызда Парламентке ұсынылып бекітілді [15, 155-б.].

Ұлттық білім министрлігіне қарасты мектептерге жіберілген бұл заңдар түрік тілі, тарих және география курстарының түрік тілінде оқытылуы талап етіліп, дінді насихаттауға тыйым салынды. 1926 жылы 2 наурызда «Білім беруді біріктіру» заңын жүзеге асыру мақсатында «Білім беруді ұйымдастыру туралы заң» қабылданды. Осы заңмен бастауыш мектепте білім алу тегін әрі міндетті болып, тіл ұйымы, оқу-ағарту ісі, ұлттық білім мен тәрбие басқармалары құрылды.

Халыққа теңдей білім беру жолында жүргізілген реформалық қозғалыстардың бірі – әліпби реформасы болды. 1928 жылы 28 мамырда тұңғыш рет әліпбимен айналысатын тіл ұйымы құрылып, араб әліпбиінің орнына түрік әліпбиін қолдану кең етек алды. 1923 жылы Измирде өткен мәжілісте түрік әліпбиінің жедел қабылдануы туралы ұсыныс жасалды. Жаңа түрік әліпбиі туралы зерттеулер Республика жарияланғаннан кейін ұзақ уақыт қоғамда

талқылаға түссе де, 1927 жылы ресми сипатқа ие болды. Осылайша Мұстафа Кемал Ататүрік 1928 жылы 8–9 тамызда Сарайбурну саябағында Республикалық халық партиясы ұйымдастырған жиында әліпби реформасының басталғанын жариялады. 1928 жылы қарашада «Түрік әліпбиі туралы заңның» күшіне енуімен барлық ресми және жеке түрік газеттері мен журналдары 1928 жылдың желтоқсан айынан бастап жаңа түрік әріптерімен жарық көре бастады. Жаңа заң 1929 жылдың 1 қаңтарынан бастап күшіне еніп, мемлекеттік ресми хаттар да түрік әліпбиінде жазыла бастады. Сонымен қатар, 1929 жылы 1 қаңтарда Ұлттық мектептер ашылды. Алғаш халыққа сауат ашуды мақсат еткен бұл мектептер болашақта өмір сүруге қажетті басқа да қадамдарды үйретуді мақсат етті. Сонымен қатар қоғамдық орталықтар мен халық кеңестері де сауат ашу курстарын ұйымдастырды [16, 54-б.].

Оқытуды біріктіру, түрік әліпбиі мен ұлттық мектептердің қабылдануынан кейінгі келесі кезең ұлттық ерекшеліктерге ие болған тарих пен тілдің зерттелуі болды. Ұлттық тарих ғылымына мән берген Мұстафа Кемал Ататүрік өзі ұсынған «Түрік тарихы тезисі» арқылы Анадолы түркілерінің тарихын шынайы фактілер тұрғысынан зерттеуді ұсынды. Тарихты өткен мен болашақтың арасындағы көпір деп санайтын Ататүрік 1930 жылы «Түрік тарихының негізгі бағыттары» атты кітап шығарды. Ол сондай-ақ Афет Инан жазған «Азаматтық ақпарат» кітабына да өз үлесін қосты [17, 16-б.].

1923 жылы Ататүрік Измирде халықпен кездесулерінде діни медреселердің ескі білім беру әдістерінен арыла алмай, жаңа ұлттық білім беру жолына ауысқысы келмейтін топқа былайша үн қатты: «Ұлтымыздың, еліміздің оқу орындары бірлікте болуы керек. Ескі білім беру жүйесінен түбегейлі бас тартатын уақыт жетті. Республика жарияланған кейін 1923 жылға қарай оқу-ағарту саласын бір жүйеге келтіру мәселесі талқыға салынып, оған шындап көңіл бөлінді. Бұл мәселелер «Мұғалімдер мен ұстаздар қауымдастығы» ұйымдастырған ұлттық білім семинарларында да қарастырыла бастады. Осы семинарлардың біріне Қазым Қарабекір Паша қатысып, білім беруде ұлттық бірлік құру қажеттілігін былайша алға тартты [18, 3-б.]. «Ұлттың адамгершілігі, имандылығы, имандылығының бірлігі ой бірлігін тудырады...». Сол сияқты бұрынғы білім министрі Хамдулла Суфи де осы конгресте мәлімдеме жасап, ұлттық білімге қарсы медресе жақтаушылары қоғамда бой көтерген жаңа білім мен ұстаздарға қарсы арандатуын жалғастырып, мектептегі білім беруде отбасының араласа алмайтынын айтты [19, 8-б.]. «Мен бір ғана білімді мойындаймын, ол – Мемлекеттік білім. Бағыты бір, тәртібі бір, мақсаты бір», – деді. Білімді біріктіру туралы заңның қабылдануы 3 наурыз 1924 жылы жүзеге асты. Жас Республика мен түрік ұлтының даму қадамдарына ұлттық жігер беріп, бірлігін қамтамасыз етіп, жылдам дамудың алғы шарттары білім реформаларын жылдам іске асыру қажет болды. Бұл ұйымның іргетасы 1921 жылы 16 шілдеде Анкарада шақырылған оқу-ағарту конгресінде қаланды, содан кейін 1923 жылы 15 шілдеде өткен Ғылыми комитеттің алғашқы мәжілісінде ұлттық тәрбие барлық бағыттар бойынша қарастырылып, білім беруде ұлттық бірлікті қалыптастыруға шешім қабылдады. Бірақ сол ойлардың жүзеге асуы үшін, ол кезеңнің қолайсыз жағдайларына байланысты оңтайлы сәтті күту керек болды.

1924 жылы 1 наурызда Түркия Ұлы Ұлттық Мәжілісінің ашылу сөзінде Республика Президенті Мұстафа Кемал Ататүрік білім реформасын жетілдіру бағыттары бойынша мынадай сөз сөйледі: «Түркияның білім беру және оқыту саясаты толық жүзеге асырылуы керек. Бұл саясаттың негізі ұлттық бірігулер болуы шарт. Қоғамдық өмірді дамыту және ілгерілету үшін білім беру мен оқытудағы бірлікті қамтамасыз ету, сондай-ақ жоғары кәсіптер мен мамандарды ажырата алатын білім дәрежелері маңызды. Осы себепті дін істері министрлігі мен Білім министрлігінің бұл мәселеде келіскені жөн...» деді [20, 6-б.].

Осылайша, Білім министрлігі бастауыш және орта мектептерде алғашқы реформалық қозғалысты жүзеге асырды. Жұмыс істеп тұрған мектептер орта және жоғары мектеп

деңгейінде қайта құрылды. Бұл мектептерде тәрбие мен мәдениет курстары көбейіп, жаңа кәсіптік курстар да енгізілді. Министрлік мектеп тапшылығына байланысты Еуропа мен Америкаға студенттерді жіберсе, сол жақтан біраз ұстаздар мен ғалымдарды елге шақырды [21, 121-б.]. Нәтижеде кейінгі жылдары шетелдік сарапшылардың ұсыныстары бағдарлама ретінде қабылданып, іске асырыла бастады, ал 1927–1933 жылдар аралығындағы ұлттық сипаттағы жаңа мектептер ашылды.

1923 жылы елде небәрі 20 мұғалім дайындайтын мектеп болды. Бұл әрине жеткіліксіз еді. Оқушылар мен мектептердің саны көбейген соң, Білім министрлігі жетекші мамандар үшін арнайы емтихандар мен курстар ұйымдастыру арқылы Білім министрлігі оларға мұғалімдік құқық лицензияларын берді. Мұғалімдер мектепте сабақ беріп қана қоймай, сонымен бірге халықты надандықтан құтқарып, іскерлік пен сауданы да үйретті [22, 224–227-бб.]. Осылайша, мектептегі оқу үрдісін ұлғайту және білім берудегі жаңа жоспарлар жасау негізінде мұғалімдердің саны мен сапасы біртіндеп жақсара бастады. Алайда 1923–1924 оқу жылынан бастап елдегі келеңсіз жағдайларға байланысты мектептерде дәріс беретін мұғалімдердің саны айтарлықтай қысқарды. Көпшілігі елдің қорғаныс саласына жіберілді. Мектептер мен мұғалімдер санының азайғанына қарамастан, білім ошақтарында оқушылар саны 1923–1924 жылдары 2528-ден 2949-ға дейін өсті. Бұл көрсеткіштер мұғалімдерді жұмыспен қамтамасыз ететін жаңа білім беру саясатын жүргізуге себеп болды.

1923–1924 оқу жылында барлық мектептердің саны 5062 болса, бұл сан 1936–1937 оқу жылында 126% өсіп, 6386-ға жетті. Осы кезеңде барлық мектептердегі мұғалімдер саны 161% өсіммен 12437-ден 20061-ге дейін өсті. Мектептердегі оқушылар саны 358 548 болса, бұл сан 1936–1937 жылдары 226 пайызға артып 810 199-ға жетті. Өз кезегінде университетті реформалау қажеттілігі айқын болды. Алайда кейбір мұғалімдер бұған қарсы болды. Өз орнын сақтап қалуға алаңдаған олар түбегейлі өзгерістерден қорықты. Ал кейбірі реформаны жақтады. Ататүрік Республика құрылғаннан кейін түбегейлі білім беру реформасын жүзеге асырған соң, осының нәтижесінде білім беру жүйесі одан ары дами түсті (2-кесте).

2-кесте – Білім беру жүйесінің дамуы

1922	→	1921-1922 оқу жылы Бірлескен білім беру реформасы Дарульфунунда басталды.	→	Ғылым және әдебиет сабақтарында оқушылар (ерлер, қыздар) бірлесе дәріс алатын болды. Инас Дарульфүн білім беру мекемесі 1921 жылдан бастап өз жұмысын бастады.
1922	→	1922 жыл Білім министрлігінің барлық ұйымдары Білім министрлігіне қосылды.	→	1922 жылы Республикадағы көптеген оқу орындары өз еркімен Анкарадағы Білім министрлігіне қосылды. Сұлтандық басқару кезеңіндегі білім беру реформасы жойылып, Ыстамбұл үкіметіне қарасты жаңадан құрылған Білім министрлігіне біріктірілді.
1923	→	1923 жылы 15 шілде I Ғылым комитетінің отырысы өтті.	→	Қазіргі білім беру проблемаларын анықтау және оларды шешу жолдары талқыланды.

Түркияда осындай бағыттар жүзеге асып жатқанда Германиядағы оқиғалардың нәтижесі жіті қадағаланып, 1933 жылы билікке келген Адольф Гитлердің қуғын-сүргінінен жанын сақтау үшін, шетелге қашқан жүздеген неміс ғалымдарымен байланысқа орнатылды. Оларды Түркияға шақырды. Осылай елге келген профессорлардың көпшілігі Стамбул

университетінің медицина, ғылым, әдебиет және экономика факультетінде қызмет ете бастады. Сонымен қатар, Анкарада заң факультеті, тіл, тарих және география факультеті, саяси ғылымдар және Анкара мемлекеттік консерваториясы, гигиена институты, жоғары ауылшаруашылық институты, Нумуне ауруханасы сияқты мекемелерде де шет елдік ғалымдар жұмыс істеді.

Осылайша Батыс үлгісінде ғылым ордасы саналатын университет әдебиет, ғылым, медицина және заң факультеттері болып қайта құрылды. Білім беруді біріктіру заңына сәйкес ашылған «Дінтану факультеті» «Исламтану институты» болып қайта құрылды. Химия институты, морфология институты сияқты ғылыми-зерттеу мекемелері ашылды. Ататүрік ғалымдарға үлкен көңіл бөлді. Республиканың оныншы жылында жасалған осы шараларға қоса, 1925 жылы Анкарада ашылған заң мектебі 1934 жылы заң факультетіне айналды, ал бұрын ашылған Анкара Жоғары ауылшаруашылық мектебі, жоғары ауылшаруашылық институты болып қайта құрылды. Институт 1933 жылы ұлттық мәдени саясатқа сәйкес түрік тілі мен тарихын ғылыми әдістермен зерттеу мақсатында Анкарада (1936) Тіл, тарих және география факультеті құрылды.

Ататүрік түрік ұлтын өз тарихын қате түсінуден бас тартып, ел тарихын дұрыс көзқарасқа бағыттау үшін Түрік тарих зерттеу қоғамын құрды. Ұйымның ережесіне сай түрік тарихын зерттеу және алынған нәтижелерді жариялау, сонымен қатар ғылыми пікірталастарға қатысу, дереккөздерді зерттеу және басып шығару мақсаты қойылған. Түрік ұлтының тарихы осы уақытқа дейін жазылған тек Османлы тарихымен байланысты емес, түркілердің тарихы әлдеқайда көне заманнан бастау алады. Түркілер тарихта өзі араласқан халықтардың өркениетіне әсер етті. Осман империясының тарихындағы үмбеттік түсініктен арылып, түрік ұлтының өз атымен аталатын тарихы болуы міндетті болды. Осы бағыттар төңірегінде көптеген зерттеулер жүргізілді [23, 121–128-бб.]. Алдымен кітапхана ашылды. Барлық тарихшылар түрік тарихына қатысты кітаптарды зерттеп, Ататүрікке өз тұжырымдарын ұсынды. Зерттеу жинағының мазмұны «Түрік тарихының негізгі бағыттары» деген тақырыппен жарық көрді.

1931 жылы «Түркия тарихын зерттеу ұйымы» өз жұмысын бастады. Осылайша, 1932 жылы Анкарада түрік тарихшыларының қатысуымен бірінші Түрік тарихы конгресі өтті. Ғылыми зерттеулерге негізделген «түрік тарихы тезисі» арқылы тарихымыз өзінің шынайы бейнесін көруге мүмкіндік алды.

1924 жылы түрік тіліне ең үлкен кедергі болып саналатын медреселер жойылып, жаңа әліпби қабылданды, нәтижесінде ұлт мектептерінде халық түсінетін ортақ тілде оқу жалғасып, барлық мектептер Білім министрлігіне қосылды. Ұлттық тәлім-тәрбие, оқу-ағарту бірлігі нәтижесінде тіл туралы зерттеулер күшейіп, нәтижеде 1932 жылы 12 шілдеде «Түрік тілін зерттеу қоғамы» құрылып, өз жұмысын бастады.

Қорытынды

Білім беру мен оқытудағы бірлік пен тәрбие ісі толығымен мемлекеттің бақылауына өткен соң, қабылданған жаңа заңдар негізінде ұлттық білім беру жүйесі құрылды. Әліпби төңкерісі арқасында түрік тарихы мен тілін зерттеп, жаңадан ашылған бастауыш, орта және жоғары оқу орындары түгел дерлік жаңартылды. Көптеген шетелдік мамандарды елге шақырып, шетелдерге мамандар даярлау үшін студенттерді жіберу, Түрік халқының білімге деген құштарлығын оятты. Осылайша Түрік елі аз ғана уақыттың ішінде бірегей және заманауи білімге қол жеткізген дамушы елге айналды.

Ататүрік Түркия Республикасындағы барлық оқу орындарын қазіргі өркениет деңгейіне жеткізуді мақсат етті. Осы мақсатқа жету жолында ұлттық тәрбиемен ұлтымызға қысқа мерзімде білім беру ұжымын қалыптастыра білді. Осы мақсатқа сай, ең алдымен, кадрлық күш-қуатын сапалы түрде арттырып, ұстаздарды барынша жігерлендіріп, ұлт санасын дамытуды көздеді. Бұл мақсатқа тек білім арқылы жетуге болатыны сөзсіз еді. Бұл тұрғыда

Ататүрік мұғалімдер мен оқу орындарына барынша қажетті қолдау көрсету арқылы ұлттың санасын арттырды.

1938 жылға қарай білім берудің бастауыш, орта және жоғары білім деңгейлерінде де елеулі өзгерістер болды. Түркияның әр жерінде дерлік оқу орындары республикаға дейінгі мекемелермен салыстыруға келмейтін дәрежеде қайта құрылды. Сауат ашу науқанымен бірге жүргізіліп жатқан оқу-жаттығу жұмыстары, мектептерде оқитын оқушылар санын айтарлықтай арттырды. Сонымен қатар, мектептерге қажет мұғалімдер қысқа мерзімде арнаулы курстардан өткізіліп оқу орындарына қызмет етуге жіберілді. Ататүрік дәуіріндегі білім берудегі бұл бастаманың кездейсоқ болмағаны анық. Ол жоспарланған, бағдарламаланған және сенімді қадамдармен жүзеге асырылатын заманауи білім беру жобаларын жүзеге асыруға тікелей ат салысты. Ататүрік жоғарыда айтылған реформаларымен нақты әрекет етіп, түрік халқының заманауи өркениет деңгейіне көтерілуі үшін қажетті зерттеулерді жасап, тұрақты реформалар жасады. Өскелең жас ұрпақтың тәрбиесі мен мемлекеттің болашағы Ататүрікті әрдайым толғандырып отырды. Сондықтан ол мектептерге, білім беру және оқыту бағдарламаларына ерекше назар аударды. Өйткені, Ататүрік өз ұлтының жарқын болашағының қалыптасуын білім, ғылым арқылы ғана жүзеге асатынына сеніммен қараған еді.

Қорыта айтқанда Түркияда білім беру жүйесін заманауи білім беру кеңістігіне енгізу, бірыңғай білім беру құрылымдарын қалыптастыру қажеттілігі, ең алдымен, зияткерлік, мәдени, әлеуметтік және ғылыми-техникалық әлеуетті нығайту үшін қажетті жағдай ретінде білімді бекітуден, сондай-ақ қоғамның ұтқырлығының артуынан туындады. Жоғарыда айтылғандардың негізінде, қазіргі кездегі білім беру жүйесінің барлық деңгейлері үшін күрделі әрі түбегейлі өзгерістердің іске асырылуының үздіксіз жалғаса беретіндігін қазіргі кезде шетелдік тәжірибелер мен ұсынылған білім беру модельдерінен де көре аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Kodaman B. Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk. – Isparta: 1999. – 256 s.
2. İnan A. Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007. – 536 s.
3. Doğramacı İ. Atatürk ve Eğitim // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1985. №1(3). – S. 653–570.
4. Karagözoğlu G. Atatürk'ün Eğitim Savaşı // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1985. – №2. – S. 193–214.
5. İnan R. Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları. – Ankara: Tisa Matbaası, 1983. – 380 s.
6. Avcı C., Kara A. Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılâbının Tarihi. – İstanbul: Kültür Sanat Yayınları, 2007. – 400 s.
7. Erooğlu H. Türk İnkılap Tarihi. – Ankara: Savaş Yayınları, 1990. – 587 s.
8. İlyasoğlu A. Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1983. – 256 s.
9. Budak Ş. Atatürk'ün Eğitim Felsefesi ve Geliştirdiği Eğitim Sisteminin Değiştirilmesi // Milli Eğitim. – 2003. – T. 160. – S. 23–43.
10. Adem M. Atatürkçü düşünce ışığında eğitim politikamız. – İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 2000. – 160 s.
11. Akyüz Y. Türk eğitim tarihi. – Ankara: Pegem Akademi, 2012. – 576 s.
12. Duman T. Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı, Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil-Kültür-Eğitim // Gazi Akademik Bakış. – 2008. – №2. – S. 145–155.
13. Akyüz Y. Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1987. – №4. – S. 71–90.
14. Akyüz Y. Atatürk ve Eğitim. Atatürkçü Düşünce El Kitabı. – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998. – 286 s.
15. Demirtaş B. Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler // Gazi Akademik Bakış. – 2008. – Cilt 1, №2. – S. 155–176.

16. Ülkütaşır M. Atatürk ve Harf Devrimi. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 141 s.
17. Atatürkçülük-I. Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri. / Genelkurmay Başkanlığı'nca hazırlanmıştır. – İstanbul: MEB. Yayınları, 1997. – 734 s.
18. Topçu F. Türk eğitim sisteminin tarihsel gelişimi il yabancı okullarının bu sistem üzerindeki etkileri: Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. – İstanbul: Beykent Üniversitesi, 2007.
19. Ergün M. Atatürk devri türk eğitimi. – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2021. – 205 s.
20. Sakaoglu N. Cumhuriyet dönemi eğitim tarihi. – İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992. – 151 s.
21. Başgöz I. Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995. – 318 s.
22. Sakaoglu N. Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003. – 398 s.
23. Kaptan S. Atatürk ve Eğitim. Atatürk ve Kültür Atatürk ve Türk Kültürünün Unsurları. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1982. – 925 s.

REFERENCES

1. Kodaman B. Cumhuriyetin Tarihi-Fikri Temelleri ve Atatürk [Historical-Intellectual Foundations of the Republic and Atatürk]. – Isparta: 1999. – 256 s. [in Turkish]
2. İnan A. Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler [Memories and Documents About Atatürk]. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2007. – 536 s. [in Turkish]
3. Doğramacı İ. Atatürk ve Eğitim [Atatürk and Education] // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1985. №1(3). – S. 653–570. [in Turkish]
4. Karagözoğlu G. Atatürk'ün Eğitim Savaşı [Atatürk's Education War] // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1985. – №2. – S. 193–214. [in Turkish]
5. İnan R. Atatürk'ün Evrenselliği, Önder Kişiliği, Eğitimci Kişiliği ve Amaçları [Atatürk's Universality, Leader Personality, Educator Personality and Aims]. – Ankara: Tisa Matbaası, 1983. – 380 s. [in Turkish]
6. Avcı C., Kara A. Bağımsızlığa Giden Yol Türk İnkılabının Tarihi [The Road to Independence History of the Turkish Revolution]. – İstanbul: Kültür Sanat Yayınları, 2007. – 400 s. [in Turkish]
7. Eroğlu H. Türk İnkılap Tarihi [Turkish Revolution History, War Publications]. – Ankara: Savaş Yayınları, 1990. – 587 s. [in Turkish]
8. İlyasoğlu A. Türkiye'de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları [Development of Sociology and Sociology Studies in Turkey]. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi. – İstanbul: İletişim Yayınları, 1983. – 256 s. [in Turkish]
9. Budak Ş. Atatürk'ün Eğitim Felsefesi ve Geliştirdiği Eğitim Sisteminin Değiştirilmesi [Atatürk's Educational Philosophy and Changing the Education System She Developed] // Milli Eğitim. – 2003. – T. 160. – S. 23–43. [in Turkish]
10. Adem M. Atatürkçü düşünce ışığında eğitim politikamız [Our education policy in the light of Kemalist thought]. – İstanbul: Yeni Gün Haber Ajansı Basın ve Yayıncılık, 2000. – 160 s. [in Turkish]
11. Akyüz Y. Türk eğitim tarihi [Turkish education history]. – Ankara: Pegem Akademi, 2012. – 576 s. [in Turkish]
12. Duman T. Atatürk'ün Kültür ve Eğitim Anlayışı, Cumhuriyetin İlk Yıllarından Günümüze Dil-Kültür-Eğitim [Atatürk's Understanding of Culture and Education, Language-Culture-Education from the First Years of the Republic to the Present] // Gazi Akademik Bakış. – 2008. – №2. – S. 145–155. [in Turkish]
13. Akyüz Y. Atatürk'ün Türk Eğitim Tarihindeki Yeri [Atatürk's Place in the History of Turkish Education] // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. – 1987. – №4. – S. 71–90. [in Turkish]
14. Akyüz Y. Atatürk ve Eğitim [Atatürk and Education]. Atatürkçü Düşünce El Kitabı. – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1998. – 286 s. [in Turkish]
15. Demirtaş B. Atatürk Döneminde Eğitim Alanında Yaşanan Gelişmeler [Developments in the Field of Education in the Atatürk Era] // Gazi Akademik Bakış. – 2008. – Cilt 1, №2. – S. 155–176. [in Turkish]
16. Ülkütaşır M. Atatürk ve Harf Devrimi [Atatürk and the Alphabet Revolution]. – Ankara: TDK Yayınları, 2007. – 141 s. [in Turkish]
17. Atatürkçülük-I. Atatürk'ün Görüş ve Direktifleri [Atatürk's Opinions and Directives]. / Genelkurmay Başkanlığı'nca hazırlanmıştır. – İstanbul: MEB. Yayınları, 1997. – 734 s. [in Turkish]

18. Topçu F. Türk eğitim sisteminin tarihsel gelişimi il yabancı okullarının bu sistem üzerindeki etkileri: Yayınlanmamış yüksek lisans tezi [The historical development of the Turkish education system and the effects of provincial foreign schools on this system: Unpublished master's thesis]. – İstanbul: Beykent Üniversitesi, 2007. [in Turkish]
19. Ergün M. Atatürk devri türk eğitimi [Ataturk era turkish education]. – Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2021. – 205 s. [in Turkish]
20. Sakaoğlu N. Cumhuriyet dönemi eğitim tarihi [Republican education history]. – İstanbul: İletişim Yayıncılık, 1992. – 151 s. [in Turkish]
21. Başgöz I. Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk [Turkey's Education Dilemma and Ataturk]. – Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995. – 318 s. [in Turkish]
22. Sakaoğlu N. Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi [History of Education from the Ottomans to the Present]. – İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2003. – 398 s. [in Turkish]
23. Kaptan S. Atatürk ve Eğitim. Atatürk ve Kültür Atatürk ve Türk Kültürünün Unsurları [Ataturk and Education. Atatürk and Culture Atatürk and Elements of Turkish Culture]. – Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları, 1982. – 925 s. [in Turkish]

ӘОЖ 82.0:37.016; 82:37.016; МҒТАР 17.01.45

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.27>**Б.Б. КЕЛГЕМБАЕВА¹✉, А.М. КАРТАЕВА², Ж.Ж. АЗРЕТБЕРГЕНОВА³**¹филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессорС. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: baha_fil@mail.ru²филология ғылымдарының докторы, профессорС. Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті
(Қазақстан, Өскемен қ.), e-mail: kartaeva2011@mail.ru³Ж. Ташенов атындағы ІТ мектеп-лицей директоры

(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: Gulaj@mail.ru

ӘДЕБИЕТТАНУ ПӘНДЕРІН СЫН ТҰРҒЫСЫНАН ОЙЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ АРҚЫЛЫ ОҚЫТУ

Аңдатпа. Мақалада әдебиеттану пәндерін оқытуда сын тұрғысынан ойлау технологиясын тиімді пайдалану жолдары сөз етілген. Авторлар сын тұрғысынан ойлау технологиясының теориялық негізін салған ғалымдар еңбегіне сілтеме жасай отырып, аталмыш технологияның жаңа заман адамының когнитивті әлеуетін қалыптастырудағы ерекше рөліне тоқталады. Оқытушы бұл технологияны пайдалана отырып, студенттердің санасындағы өзгерістерді жіті бақылап, зерттеп барып, оқыту әдістерін білім алушының сұранысына үйлестіретінін сөз етеді. Авторлардың ойынша, бұл технология студентті зерделі де белсенді оқу әрекетінің иесі, өз бетімен білім іздеуші ретінде қалыптастырады. Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының 4-курсында жүретін «Әдебиет теориясы және эстетика» пәнінен дуэт-дәрістер мен практикалық сабақтар, СӨЖ барысында шәкіртті сыни ойлауға жетелеудің жолдары нақты мысалдармен берілген. Пәнді оқытуда бітіруші курс шәкірттерінің Қазақстан тарихы, философия, мәдениеттану пәндерінен алған білімдері мен құзыреттіліктерін тиімді пайдалану жолдары да назарға алынған. Топтық және дербес тапсырмалар арқылы студенттің оқу әрекетін талдау, тұжырым жасай білу, ғылыми-зерттеулер құруға жетелеу тәсілдері баяндалады. Сөз түйінінде оқытушының міндеті – шәкіртінің жеке пікірі мен алған әсерін, көңіліне түйген пайымын алға шығара отырып, әдеби проблеманы ғылыми тұрғыдан зерттеуге жетелеу және ол мәселе жөнінде студенттің ғылыми негізделген көзқарасын қалыптастыру екенін дәлелдейді.

Кілт сөздер: сын тұрғысынан ойлау технологиясы, әдебиет теориясы, эстетика, таным белсенділігі, құзыреттілік, топтық, дербес тапсырмалар.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Келгембаева Б.Б., Картаева А.М., Азретбергенова Ж.Ж. Әдебиеттану пәндерін сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы оқыту // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 327–338. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.27>

*Cite us correctly:

Kelgembayeva B.B., Kartaeva A.M., Azretbergenova J.J. Adebiettanu panderin syn turgysynan oilau tehnologiiiasy arqyly oqytu [Teaching Literary Studies through the Technology of Critical Thinking] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 327–338. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.27>

В.В. Kelgembayeva¹, А.М. Kartaeva², Zh.Zh. Azretbergenova³

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor

*S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: baha_fil@mail.ru*

²Doctor of Philological Sciences, Professor

*S. Amanzholov East Kazakhstan University
(Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

³Director of the IT School-Lyceum named after Zh. Tashenov

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: Gulaj@mail.ru

Teaching Literary Studies through the Technology of Critical Thinking

Abstract. The article considers the ways of effective use of critical thinking technology in teaching literary disciplines. The authors, referring to the works of the founders of the theory of critical thinking technology, emphasize the special role of this technology in the formation of the cognitive potential of a modern person. Using this technology, the teacher carefully tracks and studies changes in the consciousness of students, based on this, chooses teaching methods in accordance with the requests of students. According to the authors, this technology forms the student as a thoughtful and active participant in educational activities, capable of continuous self-education. Within the framework of the discipline «Theory of Literature and Aesthetics» of the 4th-year curriculum «Kazakh language and Literature», the ways of developing critical thinking among students are shown by the example of duet lectures, interactive practical classes and IWS. Attention is paid to the effective use of knowledge and competencies of graduate students in the history of Kazakhstan, philosophy and cultural studies. Through Group and independent tasks, the methods of analysis of the student's educational activity, the ability to draw conclusions, and lead to the creation of research are outlined. In the summary, the teacher proves that the task of the teacher is to lead the student to a scientific study of a literary problem, bringing to the fore the personal opinion and impressions of his student, his satisfied vision, and to form a scientifically based view of the student on this problem.

Keywords: critical thinking technology, literary theory, aesthetics, mental activity, competence, individual and group tasks.

В.В. Келгембаева¹, А.М. Картаева², Ж.Ж. Азретбергенова³

*¹кандидат филологических наук, ассоциированный профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: baha_fil@mail.ru*

*²доктор филологических наук, профессор
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова
(Казахстан, г. Усть-Каменогорск), e-mail: kartaeva2011@mail.ru*

*³директор IT школы-лицея имени Ж. Ташенова
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: Gulaj@mail.ru*

Изучение предметов литературоведения с помощью технологии критического мышления

Аннотация. В статье рассмотрены пути эффективного использования технологии критического мышления в преподавании литературоведческих дисциплин. Авторы ссылаясь на труды основоположников теории технологии критического мышления, подчеркивают особую роль данной технологии в формировании когнитивного потенциала человека нового времени. Преподаватель используя данную технологию внимательно прослеживает и изучает изменения в сознании студентов, на основе этого выбирает методы обучения в соответствии с запросами обучающихся. По мнению авторов данная технология формирует студента как

вдумчивого и активного участника учебной деятельности, способного к непрерывному самообразованию. В рамках дисциплины «Теория литературы и эстетика», обучаемой на 4-курсе образовательной программы «Казахский язык и литература», на примере дуэтов-лекций, интерактивных практических занятий и СРС показаны способы развития критического мышления у студентов. Уделено внимание эффективного использования знаний и компетенций студентов выпускного курса по истории Казахстана, философии и культурологии. Изложены пути поэтапного формирования у студентов умения формулировать выводы, вести научные исследования посредством групповых и индивидуальных заданий. В заключении авторы доказывают свою идею о первоочередной задаче преподавателя, ставить во главу угла личное мнение и впечатления учащегося о художественном произведении, и таким образом подвести студента к научному изучению литературной проблемы и сформировать научно-обоснованное понимание проблемы.

Ключевые слова: технология критического мышления, теория литературы, эстетика, мыслительная активность, компетентность, индивидуальные и групповые задания.

Кіріспе

Университет – қоғам қажетін, сонымен бірге жеке адамдардың да сұраныс, талабын өтейтін қоғамдық мекеме. Мұның өзі жоғары білім беру жүйесінің әміршілдік-әкімшілдік бағыттан бас тартып, жеке адамның жеке сұраныстарына жауап беруге бағытталған тың ізденіс, эксперименттерге жол ашу, кеңес заманынан қалған белгілі бір стандартқа тәуелділік пен қасаңдықтан арылу, студентті үстірт бағалаудан құтқару, жан-жақты, шығармашылық еркіндікке негізделген оқу ортасын құру, осы мәселелердің барлығында студенттердің қабілеті мен ізденісін, сұранысын ескеру, олардың талаптары мен қажетіне бейімделу дегенді білдіреді.

Т.А. Перескокова мен В.П. Соловьевтің пікірінше, студенттер – білім беру үрдісіндегі негізгі тұтынушылар және сапалы білім беру қызметін алуға мүдделі тараптың заңды өкілдері. Демек, білім ордаларындағы оқу үдерісінің мазмұны мен ұйымдастырылу сапасын үнемі жетілдіріп отыру, жаңа технологияларды енгізу, үздік оқытушыларды дәріс беруге тарту, аса қолайлы оқу ортасын құру, студенттердің білім мен тәрбие алуымен қатар, демалысын ұйымдастыру, т.б. барлығы да олардың сұраныс-талабына орайластырылады [1, 62-б.].

Бүгінгі жоғары мектептің міндеті – болашақ маманның ХХІ ғасырда табысты еңбек етуіне жол ашатын терең біліммен қатар, жалпы құзыреттіліктерін қалыптастыру болып отыр. Жаңа замандағы қоғам, ақпараттар ағыны, сандық технологиялар жаңа адамның когнитивті әлеуетінің жоғары болғанын қалайды. Когнитивті психология маманы Чатфилд Том: «На нас постоянно обрушиваются потоки информации обо всем, что люди сейчас считают актуальным и чем они делятся друг с другом: обновления статусов, новости, сенсации дня и комментарии... Мы и сами собираем, перекраиваем и генерируем информацию – от медийного контента до кода, от текста до математических моделей. *«Чтобы преуспевать в этих условиях, нужно уметь максимально критически подходить к мышлению как таковому и владеть стратегиями, позволяющими полностью задействовать потенциал беспрецедентной взаимосвязанности человечества, обеспечиваемой современными цифровыми технологиями»*, - деп жазады [2, 3-б.]. Расында да, қазіргі қоғамға қалыптан тыс ойлай білетін, әртүрлі жағдайларға жедел бейімделіп, шұғыл шешімдер қабылдай алатын, шығармашыл, белсенді тұлғалар ауадай қажет. Осы орайда педагогика ғылымының докторы Ж.Б. Шілдебаевтың: «...бәсекеге қабілетті мамандар даярлау барысында, өз ісінің шеберін дайындаумен қатар, өмірге, нарыққа бейімдеу қажеттілігі артады», - деген пікірімен толық келісуге болады [3, 183-б.].

Университеттер бәсекелестік жағдайында болашақ маманның (тапсырыс берушінің) жеке қасиеттерін, ойлау жүйесін, шығармашылық қабілеттерін дамыта отырып оқытуға мүдделі. Қазір оқытушылық қызметтің мәні студенттердің санасындағы өзгерістерді жіті бақылап, зерттеп (бағалау емес диагностика жасау арқылы), ұсынылатын оқу материалдарын, оқыту әдістерін білім алушының сұранысына үйлестіре білуде жатса керек. Осыған орай, оқыту әдіс-тәсілдері білімгердің өзі ізденіп, өз бетімен білім алуына бағытталады. Студент – зерделі де белсенді оқу әрекетінің иесі, өз бетімен білім іздеуші болса, оқытушы – бағыттаушы, кеңесші, жол нұсқаушы қызметін атқарады. Қазіргі студент өз пайымын еркін, ашық айтып, басқа адамдардың (оқытушының, басқа студенттердің) пікіріне, ғылыми әдебиеттердегі ақпаратқа сын көзімен қарай білетін және мәселені шешуге қабілетті тәуелсіз ой иесі болуы тиіс. Сондықтан студенттің оқу әрекеті тұжырым жасай білу, ғылыми-зерттеулер жүргізуге құрылады. Ол үшін әрине, берілетін білім мазмұны таптаурын болған көзқарас-пікірлерден арылып, жаңа әрі ойлануды қажет ететін ақпараттармен, ғылыми ізденіс арқылы игерілетін күрделі тақырыптармен толықтырылғаны жөн. Пән бойынша әлі оқулықтарға кірмеген жаңа ақпарат ұсынылған жағдайда ғана студент өз ойы мен өзгелердің ойына сын көзімен қарап, естіген, білгендерін сұрыптап, салыстырып, реттеп, жүйелей білуге үйренеді. Білмегенін дербес әрекеті арқылы зерттеп, жолдастарымен бірлесіп шығармашылық жұмыс атқаруға дағдыланады. Осы мақсаттарға жету үшін қазір кейбір жоғары оқу орындарында сын тұрғысынан ойлау технологиясы элективті пән ретінде енгізілсе, енді бір университеттерде бұл технология озық оқытушылар тәжірибесінде пәндерді оқыту барысында кеңінен қолданылып, әдістеме теориясы тұрғысынан зердеге алынып жүр. Дегенмен де әдебиеттану бағытындағы пәндерді оқыту барысында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану арқылы студенттердің таным белсенділігін арттыру, ғылыми-зерттеу мен шығармашылыққа баулу мәселесі әлі де болса, зерттей түсуді қажет етеді. Сондықтан біз мақаламызда қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының «Әдебиет теориясы және эстетика» пәнінен практикалық тапсырмаларды орындату арқылы студенттердің сын тұрғысынан ойлауға үйрету жолдарын талқылаймыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесіне байланысты теориялық-әдістемелік еңбектерге талдау жасау; әдебиет теориясы және эстетика пәнінен оқу-тәрбие үдерісін бақылау; өз тәжірибемізге рефлексия жасау, оқу бағдарламалары мен әдістемелік еңбектерге талдау беру, студенттердің өзіндік жұмысының ұйымдастырылу үдерісін бақылау, талдап, қорыту.

Зерттеу материалы

«Сын тұрғысынан ойлау – ыстық сезімді тәрк ететін суық ақылдың ісі. Бұл – түбегейлі қате түсінік. Себебі, кез-келген мәселені дұрыс шешу үшін құндылықтарды таңдау, сезімді ашық білдіру және өзіңіздің бейімділіктеріңізді айқын көрсетуіңіз керек. Сондай-ақ, жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін мәселеге басқа адамдардың көзқарасымен қараған дұрыс. Сондықтан да сын тұрғысынан ойлаудың психологиялық күре тамырында ойлау мен сезім тоғысып жатады» [4, 12-б.]. Демек, сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдебиеттану пәндерінің табиғатына ерекше үйлесетін технология деуге лайық. Себебі, әдебиеттану пәндері – өнертану пәні. Ал өнерде, қатып қалған қағида, формулалар, ережелер болмайтыны белгілі. Өнер туындысы туралы әрбір көрерменнің, оқырманның өз пікірі, өз пайымы болмақ.

Әдебиет – еркін ойдың, асқақ қиялдың, шығармашылықтың пәні. Студент сөз өнері туындысын оқу барысында өз сезіміне, алған әсерлеріне, оқырман ретіндегі жеке пікіріне сүйенеді. Одан кейінгі кезекте ғана сыншылар мен әдебиеттанушы ғалымдар пікірін зерделейді. Оқытушының міндеті – шәкіртінің жеке пікірі мен алған әсерін, көңіліне түйген пайымын алдыға шығара отырып, әдеби проблеманы ғылыми тұрғыдан зерттеуге жетелеу және ол мәселе жөнінде студенттің ғылыми негізделген көзқарасын қалыптастыру болмақ.

Сын тұрғысынан ойлауды қарапайым тілмен түсіндірсек, белгілі бір мәселеге сын көзімен қарау дегеніміз – сол мәселенің (заттың, құбылыстың) барлық сапалық, сандық қасиеттерін әр қырынан терең тану, басқалар байқамаған ішкі-сыртқы сипаттарын жетік білу дегенді білдіреді. Қазақ түсінігінде сыншы дегеніміз – «білгір», «сұңғыла» деген ұғымдармен пара-пар келеді. Ақан серінің Құлагерінің шашасына шаң жұқтырмас жүйрік екенін жазбай танитын Күренбай, Мағжанның ақындығына ең алғаш тиісті бағасын берген Жүсіпбек Аймауытовтар өз ісінің білгірлері, сыншыл пайым иесі болған. Демек, сын тұрғысынан ойлай білуге үйрету – өз ісінің білгірі, сарапшысы болуға баулу деген сөз.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы ХХ ғасырдың бас кезінде американдық педагогтар Дж. Стилль, К. Мередит, Ч. Темпл, С. Уолтерлердің ізденістері арқылы қалыптасқан. Олардың пікірінше, оқу мен оқыту белсенді әрекетке құрылуы керек. Ал И.А. Зимняяның пікірінше, оқушы кез келген нәрсенің мәнін білуге құмар болғанда ғана оның оқу әрекетінде белсенділік пайда болады [4]. Бұл ғалымның еңбектерінде сын тұрғысынан ойлау – бақылау, тәжірибе, толғану және пайымдау нәтижесінде алынған ақпаратты ұғыну, бағалау, талдау және синтездеуде қолданылатын әдіс ретінде сипатталады. Оған жетудің әрбір сатысы Блум таксономиясы арқылы өлшеніп отырады. Енді бір топ ғалымдар көзқарасынша, сын тұрғысынан ойлау – білім алушыны дұрыс ойлана білуге жетелейтін ой моделі және ой әрекетінің қызметі.

Д. Кластер сын тұрғысынан ойлаудың:

- өз бетімен ойлау;
- ойын қорыту;
- проблемалық сипат және өз ойын бағалай білу;
- ойын дәлелдеу;
- ойдың өмірмен байланысы тәрізді бес түрлі сипаты бар дейді [5]. Бұл сипаттар психолог-ғалымдардың ойынша, шәкірттің бойында төмендегідей құзыреттіліктер қалыптастырады:

- өз пікірі мен ойын қалыптастыра біледі;
- әртүрлі пікірлермен санасады, өз ойын дәлелдеуге тырысады;
- тақырып бойынша мәселені шеше біледі;
- дәлелді пікірталас құра алады;
- бірлескен шешімді құптайды [6].

Демек, сын тұрғысынан ойлау технологиясы шәкірттің таным қызметін ғана емес, жеке тұлғалық қабілет-қарымын да дамытады. Сын тұрғысынан ойлау – жеке тұлғаны өмірдегі кез-келген жағдайлар туралы ойлап, оларды зерттеп, ой қорытып, өз ойын басқаларға еркін жеткізе алуға баулуды көздейді. Әдеби туынды – жазушының өмір мен адам болмысы жайлы толғанысы, оның дүниетаным даралығынан туған философиялық танымы мен әсершіл көңілінің бейнелі көрінісі болғандықтан өз оқырманының ойлы пікірін, нәзік сезімталдығын қажет етеді. Сондықтан әдебиеттану бағытындағы пәндерде сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану пән аясындағы белгілі бір мәселелер жөніндегі тынымсыз ойға құрылады. Білім алушы көркем туындыдан алған әсерлері негізінде өз-өзіне және өзгелерге сұрақтар қойып, оларға жауап іздеуге ұмтылады. Оның оқу әрекетінде тақырып, бөлім, пән аясындағы шешімі табылмаған мәселені анықтау, осы мәселеге байланысты өз пікірін айту, оның дұрыстығын, өміршеңдігін дәлелдей алу, сонымен қатар, басқалардың пікірлеріне сын көзімен қарау және олардың қисындылығын зерттеуге басымдық берілмек.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолдану барысында дәрісханада жанды әрекет, бірлескен ой еңбегі жүреді, белсенді оқу ортасы құрылады. Студенттер бір-бірімен тұлғалық және кәсіби байланысқа түседі. Сөйтіп, бір-бірімен білім, тәжірибе тіпті, жағымды эмоцияларымен қызу алмасады. Осы ретте, А.Т. Кенжебаева, Д.Б. Сансызбаева, Г.К. Касымовалардың: «Человек живет и развивается в группе людей вокруг себя в

обществе, меняет свои мысли и поведение в соответствии со своими потребностями, ощущает различные связи через взаимодействие с другими членами группы. Без общения, самопознания и социализации, развития личности как личности, передачи социального опыта от человека к человеку, существование сообществ и состояний, а также умственная деятельность личности (индивида) невозможны», - деген ойларымен толық келісуге болады [7, 96-б].

Жоғарыда айтқанымыздай, сын тұрғысынан ойлауды жүзеге асыру үшін сыни ойлау ортасын жасау қажет. Ол ортада білім алушы ойлауды, өзгелердің пікірлерімен санаса білуді, өз қабілетіне сенім артуды үйренеді, қиялына ерік беріп, еркін жұмыс істеуге мүмкіндік алады. А. Аттард, Э. Ди Иорио, т.б. авторлар ұжымының «Студентке бағытталған оқыту. Студенттерге, профессор-оқытушылық құрамға және жоғары оқу орындарына арналған құралдар» атты еңбегінде: «Өзара және өзін-өзі бағалау студентке жауапкершілік жүктейді. Білім алушының жоғары тәуелсіздік сезіміне баса назар аударылады. Бағалау барысында «Неліктен?», «Қалай?» деген сауалдарға нақты жауап берілуі керек», - дейді [8, 10-б.]. Бағалаудың бұл түрі ойға қозғау салып, білім алушының өзгелердің пікір-тұжырымына сын тұрғысынан қарап, естіген, білгенін талдап, салыстырып, реттеп, сұрыптап, тұжырым жасауына бағыт сілтейді.

Сын тұрғысынан ойлау теориясы үш бөліктен тұрады: біріншіден, сын тұрғысынан ойлау ешкімнің пікірінен тәуелсіз, дербес, жеке ойлау; екіншіден, сын тұрғысынан оқыту жаттанды қағидалар мен анықтамаларды қайталап айтып беруі емес, студенттің бұрын айтылған тұжырымдарға жаңаша көзқарасы, тың идеялары; үшіншіден, сын тұрғысынан ойлау сұрақтар қойып, шешімін табуды қажет ететін мәселені анықтаудан басталады. Бұл технологияның қызығушылықты ояту, мағынаны ашу, ой толғаныс деген кезеңдері бар. Бұлардың барлығы адамның таным қызметінің психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес құрылады [9]. Біз өз тәжірибемізде аталған кезеңдерді сақтай отырып, шәкірттеріміздің пәнге қызығушылығын арттырып, оң уәждемесін туғызып, сын тұрғысынан ойлау қабілеттерін айтарлықтай жетілдірдік.

Талдау мен нәтижелер

Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының «Әдебиет теориясы және эстетика» пәні соңғы курстың студенттеріне оқылады. Болашақ мамандар сөз өнеріне есейген көңіл, кемелденген ақыл, жинақталған білім мен тәжірибе биігінен жаңаша қарайды. Сондықтан ол – әдебиеттану бағытындағы барлық пәндерді жинақтаушы, қорытындылаушы, жүйелеуші пәннің қызметін атқарады. Оны оқыту барысында шәкірттеріміздің философия, мәдениеттану, тіл білімі, Қазақстан тарихы, психология, әлеуметтану пәндерінен алған білімдері мен біліктері сарапқа түседі әрі молынан пайдаланылады. Сондықтан практикалық және өзіндік жұмыстарда сын тұрғысынан ойлау технологиясын басшылыққа алғаны дұрыс. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту үшін әрбір жаңа тақырып, қарастырылатын мәселеге байланысты мұғалімнің ойлы еңбегі, тыңғылықты даярлығы қажет. Себебі, студенттердің ойын белгілі бір мәселеге аудару, оны шешудің жолдарын бірлесіп іздестіруге жұмылдыру оқытушының теориялық білімімен қатар, шеберлігін талап етеді.

«Әдебиет теориясы және эстетика» пәніндегі ең күрделі тақырыптардың бірі – дәстүр және жаңашылдық, әдеби мектеп, әдеби бағыт, әдеби ағым мәселелеріне арналған дәрістер. Оның қиындығы – тақырыптардың аясында жеке қаламгердің өмір сүрген дәуірі мен шығармашылығы, ұлттың тарихы мен қазақ әдебиетінің даму кезеңдері, төл сөз өнерінің шетел әдебиетімен байланысы, дәстүр мен жаңашылдық, қазіргі әдеби үдеріс, т.б. бірдей қамтитын ауқымдылығында жатыр. Бұндай күрделі тақырыптың ең негізгі түйінін, дәнін игерту үшін оқытушының үлкен ізденісі, шығармашылығы талап етіледі. Аталған тақырыпты орыс әдебиеті, шетел әдебиеті оқытушысымен бірігіп, дуэт-дәріс түрінде өткізген тиімді болмақ. Өйткені, тақырыптардың аясында шәкірттерді былай қойып, үлкен ғалымдар толық шешіп, толық дәлелдеп бітпеген тың мәселелер көп. Осындай күрделі тақырыптарды

талқылау алдында студенттердің белсенділігін арттыру, қызығушылығын оятып алу қажет. Ол үшін жаңа тақырыпты студенттердің өздері анықтауына мүмкіндік беріледі. Интербелсенді тақтаға Абай, Шәкәрім, Мағауия, Ақылбай, Көкбай, Мұхтар Әуезовтің және әлем әдебиетінің классиктері Физули, Шәмси, Сағди, Гете, Байрон, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Салтыков-Щедрин, т.б. портреттерінен жасалған калейдоскоп көрсетіледі. Студенттерден бұл қаламгерлердің суреттерінің бірге көрсетілуінің себебі неде? Бұл ақын-жазушылардың арасында қандай байланыс бар? Сіздердің ойларыңызша, әдебиет теориясында бұл құбылыстар қалай аталады? Бұрынғы білімдеріңізді пайдаланып, осы сөз зергерлерінің арасындағы байланысты қысқаша қағаз бетіне түсіріңіз деген тапсырмалар беріледі. Сөйтіп, сын тұрғысынан ойлау технологиясының талабына сай сабақтың кіріспесінде қажетті ақпарат жиналып, студенттер келтірілген ойлар, дәлелдер оқылып, сын тұрғысынан талданып, бағаланады. Дәстүр мен жаңашылдық, әдеби мектеп, әдеби бағыт, әдеби ағым, т.б. ұғымдарды танып-білудің маңызы, аталған тақырыптар аясындағы проблемалардың ауқымы туралы ортақ шешімдер мен жинақталған қорытындылар қабылданады. Бұдан әрі тақырып бойынша қарастырылуы тиіс мәселелерге, ғалымдар еңбегіне болжамдар жасалып, ұсыныстар жинақталады.

Бұдан кейінгі кезеңде дәстүр мен жаңашылдыққа байланысты тақырып бойынша алдын-ала берілген тапсырмалар, ұсынылған әдебиеттер негізінде Мұхтар Әуезовтің «Абай Құнанбаев», З. Ахметовтің «Лермонтов и Абай», Герольд Бельгердің «Гете и Абай», Қайым Мұхаметқановтың «Абайдың ақын шәкірттері», т.б. еңбектерінен үзінділер оқылып, практикалық тапсырмалар орындалады. Өз тәжірибемізде инноватор ұстаз Қ.Бітібаеваның «Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары» еңбегінде берілген Абайдың аудармашылық шеберлігін танытуға құрылған тапсырмалардың үлгісін өнімді пайдаланамыз [10]. Бұл тапсырмалар дәстүр мен жаңашылдық, әдеби байланыс, рухани сабақтастық ұғымдарын игерумен қатар, шәкірттің дербес көзқарасын қалыптастыруда тиімді болмақ.

Мәселен, 1-топқа Абайдың аудармалары жайлы ғалымдар пікіріне сын айту, өз көзқарастарын білдіру жүктеледі.

Үлгі:

М. Әуезов	С. Мұқанов	Қ. Жұмалиев	З. Ахметов	Студенттің өз пікірі, ойы

1 М. Әуезов «Абай Құнанбаев» монографиясы; «Пушкин и Абай»; «Народность и реализм Абая»;

2 С. Мұқанов «Жарқын жұлдыздар (Абай туралы)»;

3 Қ. Жұмалиев «XIX ғасырдың II жартысындағы әдебиет (Абай бөлімі)».

2-топқа Абайдың ақындық мектебі, ақын шығармашылығының шәкірттеріне ықпалы жайлы ғалымдар пікіріне өз көзқарастарын білдіру тапсырылды.

М. Әуезов	Қ. Мұхаметханов	М. Мырзахметов	Б. Ердембеков	Студенттің өз пікірі, ойы

1) М. Әуезов. «Абай Құнанбаев» монографиясы;

2) Қ. Мұхаметханов. «Абайдың ақын шәкірттері»;

3) М. Мырзахметов «Абайтану», «Абай және Шығыс»

4) Б. Ердембеков «Абайдың әдеби ортасы», т.б.

3-топқа Қазақ әдебиетіндегі Абай дәстүрі туралы ғалымдар пікіріне ойларын білдіру жүктелді.

А. Нұрқатов	Ж. Ысмағұлов	М. Мырзахметов	А. Қартаева	Студенттің өз пікірі, ойы

1) А. Нұрқатов. «Абайдың ақындық әлемі», «Абайдың ақындық дәстүрі».

2) Ж. Ысмағұлов. «Абай дәстүрі және қазіргі қазақ әдебиеті»

3) М. Мырзахметов «Абайды оқы, таңырқа», «Қазақ әдебиетіндегі сопылық таным» т.б.

4) А. Қартаева «Абай мен М. Әуезов әлеміндегі рухани сабақтастық», «Абайдың толық адам ілімін оқыту», т.б.

Белсенді дуэт-дәріс барысындағы топтық жұмыстар студенттердің өз қалауы, ұйғарымы бойынша жіктеледі. Оқытушы әр топта көшбасшы студенттер мен дайындық деңгейі төмен студенттердің араласып отыруына көңіл бөлуі керек. Өйтпегенде, бір топтың басым шығып, қалған топтардың тапсырманы орындауға қызығушылығы төмендеу қаупі жоқ емес. Академиялық топтағы әдеби білімі терең, шығармашыл студенттерге өз қалауымен қосымша жеке тапсырмалар беруге болады. Тапсырмалар орыс, шетел әдебиеті пәнінің мұғалімімен бірлесе отырып ұсынылады.

Жекеше тапсырмалар:

«Абайдың исламиятқа қатысы» (ауызша хабарлама);

«А.С. Пушкин «Подражание к Корану» (ауызша хабарлама);

«Қазіргі қазақ поэзиясындағы жыраулық дәстүр» (ауызша хабарлама);

«Восточная тема в творчестве Байрона» (ауызша хабарлама), т.б.

Осындай нақты тапсырмалар студенттердің ғалымдар пікірін сараптай білуге, өзінің пікірін жүйелеп, дәлелдей білуге, тұжырымды түрде жаза білуге үйретеді. Шәкірт бір тақырып төңірегіндегі ғалымдардың әртүрлі пікірлерін салыстыра отырып, берілген тақырып бойынша терең білім қалыптастырады.

Сын тұрғысынан ойлаудың үшінші кезеңінде ой толғауға орын беріледі. Студент «Не білдім?», «Нені білмеймін?», «Нені білгім келеді?» деген сұрақтарды өз-өзіне қоя отырып, оған қысқаша жауап береді. Сөйтіп, өзінің біліміне баға береді. Тақырыпты тереңірек меңгеру үшін не істеу керектігін анықтап алады. Бұл кезең студенттің өзін-өзі реттеу, өзін-өзі басқару қабілеттерін дамытады. Білім алушының өзінің оқу үдерісіне жауапкершілігі артады. Екінші жағынан, бұл кезең оқытушы үшін пайдалы. Себебі, топтағы студенттердің нені меңгеріп, нені ары қарай білгісі келетініне барлау жасайды, келесі сабақтарда қарастырылатын мәселелерді айқындап алады, сабақтың сәтті өткен тұстары мен кемшіліктерін анықтайды. Бір сөзбен айтқанда, өзінің оқыту әрекетіне рефлексия жасайды. Әрине, ғылыми-іздендіру бағытындағы бұндай дуэт-сабақтарды өткізу үшін екі оқытушының да тыңғылықты дайындығы, мәселені терең зерттеуі қажет. Студенттердің бұл сабақтағы ізденістерін әрі қарай дамытып, дәстүр және жаңашылдық, қазақ әдебиетінің қайнарлары, әдеби байланыстың жүзеге асуы туралы модель жасап келу, әдеби мектеп, әдеби бағыт, ағымдарға байланысты көмек-нұсқаулар жасау, т.б. өзіндік тапсырмаларын беруге болады.

«Әдебиет теориясы және эстетика» пәні аясындағы тағы бір күрделі тақырып – драма. Сөз өнерінің ең бір күрделі тегі драманы таныту барысында студенттердің ғылыми-зерттеу еңбектерімен жұмыс істей білу, ақпаратты сарапқа салу, салыстырулар жасау, ең негізгі ойды, мәселенің түйінін анықтау дағдылары қалыптасады.

Пән аясындағы кез келген тақырып бұрынғы білім мен енді игерілетін білімнің сабақтастығын, бірлігін талап етеді. Әрбір жаңа тақырыпты игеру барысында сөз өнерін жайлы ілімнің бастауларына қайта оралып отырамыз. Оның үстіне әдеби тек пен жанр

табиғатын көркем шығармадан тыс таныту мүмкін еместігі қағиданы басшылыққа алу талабы да бар. Сондықтан драма теориясын қазақ драматургиясының классикалық үлгілері М. Әуезов шығармашылығын талдау арқылы меңгертеміз. Өйткені, автордың «Еңлік-Кебек» драмасы мен «Қаракөз» трагедиясы студенттерге мектеп кезінен таныс. Сабақтың кіріспесінде интерактивті тақтадан «Қаракөз», «Еңлік-Кебек» спектакльдерінен үзінді көрсетіледі. Топқа: «Бұл қай туындылар?», «Бұл туындылардың авторы, сюжеті, жанры жайлы не білесіңдер?», «Осы туындыларға сүйене отырып, драмалық шығармалардың қандай белгілерін атап бере аласыздар?», «Драманың лирика мен эпостан айырмашылығы неде?», «Бұл шығармалардың жазылу тарихы жайлы не білесіздер?», т.б. сауалдар қойылады. Студенттер өздерінің «Әдебиеттануға кіріспе», «Қазақ әдебиеті тарихы» пәндерінен алған білімдерін пайдаланып, қойылған сұрақтарға жауап береді. Бұдан әрі студенттердің сын тұрғысынан ойлауын дамыту үшін топтық тапсырмалар беріледі.

1-топ.

С. Ордалиев, Р. Нұрғалиевтің «Трагедия табиғаты», «Драма өнері» еңбектері бойынша М. Әуезовтің «Еңлік-Кебек», «Қаракөз» туындылары туралы пікірлерді жинақтап, мынандай жұмысты орындандар:

А) Кімнің пікірі өзіңе жақын? Не себепті жақын? Оны дәлелде.

Ә) Бір тақырыпқа жазылған екі туындының үндестігі, айырмашылығы, автор шешімі туралы сыншылар қандай пікір айтады? Сол бойынша өз ойларыңды, пікірлеріңді жинақтаңдар.

Б) Трагедия жанры туралы теориялық түсінік оларда қалай берілген?

2-топ.

Т. Жұртбайдың «Бесігіңді түзе» атты портрет-эссесі бойынша М. Әуезовтің аталған шығармаларының тарихи негізі туралы сөз қозғау.

А) Тарихи оқиғалар сол қалпында алынған ба? Әлде белгілі бір мәселелер іріктеліп алынған ба?

Б) Автор қиялынан туған бейнелер, оқиғалар бар ма? Олардың негізіндегі автор ойы, идеясы туралы қандай болжам айтар едің?

В) Тарихи шындықты автор көркем шындыққа қалай айналдырған?

3-топ

Шәкәрімнің «Еңлік-Кебек» поэмасы мен Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясындағы бұл оқиғалар туралы жастарға Абай айтқан әңгімесімен салыстыру.

А) Ортақ ұқсастықты табу;

Ә) Өзіндік ерекшеліктері туралы сөз қозғау;

Б) Қайсысы тарихи шындыққа жақын? Оның себебін дәлелдеу.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясына негізделген осындай тапсырмаларды берудің артықшылығын төмендегідей сараптап беруге болады:

- Студенттер мектеп қабырғасында, төменгі курстарда өтіп кеткен шығармаларды қайта есіне түсіреді. Оларға сын көзімен, есейген көңіл, толысқан ақылмен және басқа оқу мақсаттарымен (жанр табиғатын түсіну үшін) қайта қарайды.

- Өз беттерімен іздену, ғылыми-зерттеу әрекетіне жұмылады, бұрынғы білімдерін жаңа біліммен ұштастырады. Жаңа білімдерін проблемаларды шешуге жұмсайды.

- Топтағы басқа студенттермен тығыз қарым-қатынасқа түседі. Басқаның пікірін тыңдай білуге, оған сын көзімен қарауға, өз пікірін дәлелдеуге үйренеді.

- Теориялық білімін практикамен ұштастырады.

Жоғарыда берілген тапсырмаларды студенттер топта талқылай отырып орындайды. Бір-бірінің пікірін тыңдап, толықтырады. Сөйтіп, ғалымдар пікіріне өздерінің сыни көзқарастарын білдіреді. Бұл тапсырмаларды «Болашақта қай ғалымның пікірін оқушыларыңа ұсынар едің?», «Қай ғалымның анықтамасы жанр табиғатын тереңірек

танытып тұр?», «Өз ойыңды дәлелде» деген сұрақ-тапсырмалар беру арқылы да студенттердің мамандығына қызығушылығын арттыруға болады.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы бойынша сабақтың барлық кезеңдерінде, түрлерінде студенттермен пікірлесіп, олардың алған әсерлерін, қалай ойлайтынын біліп, кері байланыс жасап отыру керек. Әдебиет теориясынан берілетін білім көркем мәтінді оқумен, студенттің одан алған әсерлерін, ойларын біліп отырумен қатар жүріп отырғаны жөн.

Пән бойынша өтілетін тақырыптарға байланысты талданатын көркем шығармаларды алдын-ала оқуға беру, олардың авторларының өмірінен қызықты да, құнды материалдарды ұсынып отыру студенттің белсенділігін арттырып, көркем шығарманы оқуға қызығушылығын арттырады сөзсіз. Студенттерге Youtube каналы арқылы спектакльдерді, көркем фильмдерді, ақын-жазушылар туралы деректі фильмдерді көруді алдын-ала тапсырған жөн.

Жинақтап айтқанда, сын тұрғысынан оқыту технологиясы көркем шығармадағы кейіпкер болмысын тану, оның іс-әрекеттеріне баға беру, жазушының авторлық позициясына барлау жасау, көркем туынды проблематикасын нақты өмірмен байланыстыру, жанр табиғатын танудан басталып, ол туралы жазылған ғылыми-зерттеу, сын еңбектерге, ғалымдар пікіріне сараптау жасау кезеңдерінің барлығында қолданылады. Тіпті, әдебиет сыншыларының назарынан тыс қалып келген мәселелерге де назар аудару, олардың мәніне үңілуде шәкіртке сын тұрғысынан ойлана білу қажет-ақ.

Қорытынды

Жоғарыда айтқанымыздай, сын тұрғысынан ойлау технологиясы ұстаздың тыңғылықты дайындығы мен педагогикалық шеберлігін талап етеді. Олай дейтініміз – бұл технология оқу материалын ескі сүрлеумен ақпараттық сипатта, репродуктивтік-түсіндірмелі әдіспен емес, шәкірттің ақпаратқа сын көзімен қарап, дербес ойлай алатындай деңгейге жеткізуді көздейді. Бұл ретте әдебиетші-ұстаз тақырыптың ерекшелігі, оқу-тәрбие мақсаты, академиялық топтың, әр студенттің қабілет-қарымы туралы ойланады. Сын тұрғысынан ойлауды іске асырудың ең оңтайлы тәсілі – студенттің жеке өмірлік тәжірибесіне сүйене отырып, дәлелдерге мән беруге ынталандыру.

Сын тұрғысынан ойлау технологиясы әдеби білім берудің барлық кезеңінде жүйелі түрде қолданылады. Тәжірибелі ұстаз оның негізгі қағидалары мен кезеңдерін дәріс, семинарлар, өзіндік жұмыстарды жоспарлау, өткізу кезеңінің барлығында басшылыққа алады. Мәселен, практикалық сабақтарда әдеби талдауды ұйымдастыру барысында сын тұрғысынан ойлау технологиясын қолданудың бағыттары төмендегідей болмақ:

1) Көркем туындыдағы жазушы ойы, идеясына көз жүгірте отырып, онда суреттелген тарихи, әлеуметтік жағдайлар, оқиғалардың тарихи шындықпен байланысын анықтау, сондай-ақ, суреткер осы шығармасын не себепті, қандай жағдайларға байланысты жазған, оны жазуға не итермелеген, соны жазушының өмірбаянына арқа сүйей отырып анықтау, естеліктер мен сыни еңбектердегі қайшылықты пікірлерді сараптау;

2) Әдеби туынды туралы ғылыми еңбектер, мақалалардан үзінділер оқу, түсінік беру, өз пікірін айту.

3) Көркем туынды композициясын талдауда бас кейіпкерлердің іс-әрекетін салыстыру, негізгі оқиғаларды сұрыптау; портрет, суреттеулердің көркем туындыдағы орнын анықтау;

4) Жазушы стиліне талдау жасау; Ең алдымен, оның көркем тілі, поэтикалық бейнелер жасауы, жалпы халық тілін меңгеруі, әдеби тілді дамытуға сіңірген еңбегін бағалатуға болады.

5) Шығарманың әртүрлі нұсқасы туралы сөз қозғау, авторлық нұсқалардың айырмашылығы, қайта жазу, түзеу, қысқарту әрекеттерінің себебін анықтау, т.б.

6) Суреткердің бір шығармасын басқа шығармаларымен салыстыру;

7) Бір тақырыпқа жазылған бірнеше ақын-жазушының шығармаларын салыстыру, т.б.

Осы бағыттар бойынша тапсырмалар беру арқылы студенттерді ойлы еңбекке жұмылдырып, бақылау, талдау, қорытынды жасау және интерпретациялау дағдыларын дамытуға мүмкіндік жасау керек. Туындыны талдаудың соңғы кезеңдерінде студенттерге ұстазымен пікірталастыра отырып, өздерінің бастапқы әсер, пікірлерін талдау және қайта қарау арқылы өзінің оқу үдерісін, соның ішінде бағалау, түсіндіру және метатану үдерістерін барынша түсінуге көмек көрсеткен дұрыс. Жинақтай айтқанда, аталмыш технология студенттің әдебиеттану аясындағы белгілі бір құбылыстар мен теориялар, ұғымдар мен деректер жайлы білімі мен дербес ойын шыңдап, ғылыми-зерттеулерден өзіне қажетті ақпаратты іріктеп ала білуге, оны зерделеуге және еркін пікір білдіруге дағдыландырады. Нәтижесінде шәкірттің білімі мен іскерлік дағдылары қатар дамиды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Перескокова Т.А., Соловьев В.П. Учебный процесс на основе принципа студентоцентрированности // Вестник высшей школы. – 2017. – №2. – С. 60–63. doi.org/10.20339/AM.02-17.060
2. Чатфилд Т. Критическое мышление. Анализируй, сомневайся, формируй свое мнение. – 2002. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.ozon.ru/product/kriticheskoe-myshlenie-analiziruy-somnevausya-formiruy-svoe-mnenie-chatfild-tom-252642936> (Дата обращения 5.05.2022).
3. Маратқызы С., Шілдебаев Ж.Б. Болашақ педагогтардың оқу-зерттеу нәтижелерін коммерциализацияның құрылымдық мазмұны // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б.181–195. doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.16.
4. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Питер, 2000 [Электронный ресурс]. URL: https://royallib.com/book/halpern_dayana/psihologiya_kriticheskogo_mishleniya (Дата обращения 5.05.2022).
5. Кластер Д. Что такое критическое мышление? // Критическое мышление и новые виды грамотности. – М.: ЦГЛ, 2005. С. 5-13. [Электронный ресурс]. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriticheskoe-myshlenie-i-ego-formirovanie-v-vysshem-uchebnom-zavedenii/viewer> (Дата обращения 5.05.2022).
6. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека // Высшее образование сегодня. – 2005. – №11. – С. 14–20.
7. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 680 с.
8. Кенжебаева А.Т., Сансызбаева Д.Б., Касымова Г.К. Психолого-педагогические условия формирования межкультурной компетенции у студентов // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2022. – №1 (123). – Б. 92–101. doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08
9. Аттард А., Ди Йорио Э., Гевен К., Санта Р. Студентоцентрированное обучение. Инструментарий для студентов, профессорско-преподавательского состава и вузов. – Астана: НКАОКО-ІҚАА, 2017. – 64 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.esu-online.org/wp-content/uploads/2016/10/2> (Дата обращения 5.05.2022)
10. Бітібаева Қ.О. Әдебиет пәнін оқытудың тиімді жолдары. – Алматы: Рауан, 1990. – 194 б.

REFERENCES

1. Pereskokova T.A., Soloviov V.P. Uchebnyi process na osnove principa studentocentrirovannosti [Educational process based on the principle of student-centered] // Vestnik vysshei shkoly. – 2017. – №2. – S. 60–63. doi.org/10.20339/AM.02-17.060 [in Russian]
2. Chatfild T. Kriticheskoe myshlenie. Analizirui, somnevaisia, formirui svoe mnenie [Analyze, doubt, form your opinion]. – 2002. [Electronic resource]. URL: <https://www.ozon.ru/product/kriticheskoe-myshlenie-analiziruy-somnevausya-formiruy-svoe-mnenie-chatfild-tom-252642936> (Data obrasheniia 5.05.2022). [in Russian]
3. Maratqyzy S., Shildebaev J.B. Bolashaq pedagogtardyn oqu-zertteu natijelerin kommerciialandyrudyn qurylymlyq mazmuny [Structural content of commercialization of educational and research results of

- future teachers] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 181–195. doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.16.
4. Halpern D. Psihologiya kriticheskogo myshleniia [Psychology of critical thinking]. – Spb.: Piter, 2000 [Electronic resource]. URL: URL: https://royallib.com/book/halpern_dayana/psihologiya_kriticheskogo_mishleniya (Data obrasheniia 5.05.2022). [in Russian]
  5. Kluster D. Chto takoe kriticheskoe myshlenie? [What is critical thinking?] // Kriticheskoe myshlenie i novye vidy gramotnosti. – M.: CGL, 2005. S. 5-13. [Electronic resource]. URL: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kriticheskoe-myshlenie-i-ego-formirovanie-v-vysshem-uchebnom-zavedenii/viewer> (Data obrasheniia 5.05.2022). [in Russian]
  6. Zimniaia I.A. Obshaia kultura i socialno-professionalnaia kompetentnost cheloveka [General culture and socio-professional competence of a person] // Vysshee obrazovanie segodnia. – 2005. – №11. – S. 14–20. [in Russian]
  7. Piazhe J. Izbrannye psihologicheskie trudy [Selected psychological works]. – M.: Mejdunarodnaia pedagogicheskaia akademiia, 1994. – 680 s. [in Russian]
  8. Kenjebaeva A.T., Sansyzbaeva D.B., Kasymova G.K. Psihologo-pedagogicheskie usloviia formirovaniia mejkulturnoi kompetencii u studentov [Psychological and pedagogical conditions for the formation of intercultural competence among students] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2022. – №1 (123). – B. 92–101. doi.org/10.47526/2022-1/2664-0686.08 [in Russian]
  9. Attard A., Di Iorio E., Geven K., Santa R. Studentocentrirovannoe obuchenie. Instrumentariy dlia studentov, professorsko-prepodavatelskogo sostava i vuzov [Student-centered learning. Tools for students, faculty and universities.]. – Astana: HKAOKO-IQAA, 2017. – 64 s. [Electronic resource]. URL: <https://www.esu-online.org/wp-content/uploads/2016/10/2>. (Data obrasheniia 5.05.2022) [in Russian]
  10. Bitibaeva Q.O. Adebiet panin oqytudyn tiimdi joldary [Effective ways to teach literature]. – Almaty: Rauan, 1990. – 194 b. [in Kazakh]

УДК 37.017.92; ГРНТИ 14.35.05

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.28>**К.Б. КАСЕНОВА¹, З.Б. ТАЙМАНОВА²**

¹PhD, старший преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актобе), e-mail: gv9382080@gmail.com

²преподаватель Актюбинского регионального университета имени К. Жубанова (Казахстан, г. Актобе), e-mail: taimanova.81@mail.ru

ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ СТУДЕНТОВ В РАМКАХ ПРЕПОДАВАНИЯ ДИСЦИПЛИНЫ «ОСНОВЫ ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНОГО ИСКУССТВА»

Абстракт. В настоящее время, в период сложных социально-экономических преобразований в Республике Казахстан, все активнее ведутся научно-педагогические поиски по формированию духовно-нравственных качеств личности студентов посредством усиления этнокультурного наследия народа, в основе которого лежит декоративно-прикладное искусство. Ситуация с коронавирусом усилила роль информационных и дистанционных технологий. Однако стоит выделить положительную ценность возможностей Интернета: доступ к углубленному изучению предмета, комфортные условия для получения информации. Информационные технологии теперь позволяют не только проводить занятия онлайн, но и принимать участие в творческих конкурсах, виртуально посещать известные мировые музеи – Лувр, Третьяковскую галерею, Ватикан, смотреть культурно-исторические фильмы.

Проведенный авторами педагогический эксперимент по теме: «Педагогическое содействие духовно-нравственному воспитанию студентов посредством декоративно-прикладного искусства» позволил выделить противоречия, возникшие при изучении дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства» и его воспитательного аспекта по формированию духовно-нравственных качеств студента.

Цель исследования – провести педагогический эксперимент по формированию духовно-нравственного воспитания студента на основе содержания дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства».

Методы исследования: исследование научно-теоретической и методологической литературы по проблеме данного исследования; диагностические методики, брич-опрос, прямое наблюдение.

Итоговым результатом стала разработка специальной совокупности методов, приемов и техник по дисциплине «Основы декоративно-прикладного искусства», направленных на формирование духовно-нравственных качеств студента.

Ключевые слова: декоративно-прикладное искусство, студент, дисциплина, духовно-нравственное воспитание, традиции, ценности.

---

*Цитируйте нас правильно:

Касенова К.Б., Тайманова З.Б. Духовно-нравственное воспитание студентов в рамках преподавания дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства» // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – В. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.28>

*Cite us correctly:

Kasenova K.B., Taimanova Z.B. Duhovno-nravstvennoe vospitanie studentov v ramkah prepodavaniia discipliny «Osnovy dekorativno-prikladnogo iskusstva» [Spiritual and Moral Education of Students within the Framework of Teaching the Discipline «Fundamentals of Applied Arts»] // Iasaui universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – В. 339–350. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.28>

К.Б. Касенова¹, З.Б. Тайманова²

¹PhD, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: gv9382080@gmail.com

²Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Ақтөбе қ.), e-mail: taimanova.81@mail.ru

**«Сәндік-қолданбалы өнер негіздері» пәнін оқыту шеңберінде
студенттерді рухани-адамгершілікке тәрбиелеу**

Аңдатпа. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында күрделі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулар кезеңінде халықтың этномәдени мұрасын нығайту арқылы оқушылардың рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған ғылыми-педагогикалық ізденістер белсенді түрде жүргізілуде. Бұл қазақ халқының мәдениетінің құндылықтары мен мұрасын толық түсінуге және жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Ол сәндік-қолданбалы өнер негіздерінен бастау алады. Коронавирусқа қатысты жағдай ақпараттық және қашықтағы технологиялардың рөлін күшейтті. Дегенмен, Интернет мүмкіндіктерінің оң құндылығын атап өткен жөн: пәнді тереңдетіп оқуға қолжетімділік, ақпарат алудың қолайлы жағдайлары. Ақпараттық технологиялар қазір сабақты онлайн өткізуге ғана емес, сонымен қатар шығармашылық байқауларға қатысуға, әлемге әйгілі мұражайларға – Луврға, Третьяков галереясына, Ватиканға виртуалды түрде баруға, мәдени және тарихи фильмдерді көруге мүмкіндік береді.

Авторлар жүргізген педагогикалық эксперимент «Сәндік-қолданбалы өнер негіздері» пәнін оқу барысында туындайтын қарама-қайшылықтарды және оның студенттің рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудағы тәрбиелік аспектісін көрсетуге мүмкіндік берді.

Зерттеудің мақсаты – «Сәндік-қолданбалы өнер негіздері» пәнінің мазмұны негізінде студенттің рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыру бойынша педагогикалық эксперимент жүргізу.

Зерттеу әдістері: зерттеу мәселесі бойынша ғылыми-теориялық және әдістемелік әдебиеттерді зерттеу; диагностикалық әдістер, блиц-сұрау, тікелей бақылау.

Студенттің рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастыруға бағытталған «Сәндік-қолданбалы өнер негіздері» пәні бойынша арнайы оқытудың әдіс-тәсілдері мен әдістерінің жиынтығын жасау соңғы нәтиже болды.

Кілт сөздер: сәндік-қолданбалы өнер, оқушы, пән, рухани-адамгершілік тәрбие, салт-дәстүр, құндылықтар.

К.В. Kassenova¹, Z.B. Taimanova²

¹PhD, Senior Lecturer of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: gv9382080@gmail.com

²Lecturer of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov
(Kazakhstan, Aktobe), e-mail: taimanova.81@mail.ru

**Spiritual and Moral Education of Students within the Framework of Teaching the Discipline
“Fundamentals of Applied Arts”**

Abstract. At present, during the period of complex socio-economic transformations in the Republic of Kazakhstan, scientific and pedagogical searches are increasingly being conducted to form the spiritual and moral qualities of students by strengthening the ethno-cultural heritage of the people. This allows you to fully understand and realize the values and heritage of the culture of the Kazakh people. It originates from the basics of arts and crafts. The situation with coronavirus has strengthened the role of information and remote technologies. However, it is worth highlighting the positive value of the possibilities of the Internet: access to in-depth study of the subject, comfortable

conditions for obtaining information. Information technologies now allow not only conducting classes online, but also to take part in creative competitions, virtually visiting famous world museums - Louvre, Tretyakov Gallery, Vatican, watch cultural and historical films.

The pedagogical experiment authors conducted made it possible to highlight the contradictions that arose in the study of the discipline “Fundamentals of arts and crafts” and its educational aspect in the formation of the spiritual and moral qualities of the student.

Purpose of the study – conduct a pedagogical experiment on the formation of the spiritual and moral qualities of a student based on the content of the discipline “Fundamentals of arts and crafts”.

Research methods: research of scientific-theoretical and methodological literature on the problem of this research; diagnostic techniques, blitz survey, direct observation.

The final result was the development of a special training combination of methods, techniques and techniques in the discipline “Fundamentals of arts and crafts”, aimed at the formation of the spiritual and moral qualities of the student.

Keywords: arts and crafts, student, discipline, spiritual and moral education, traditions, values.

Введение

В настоящее время, в период сложных социально-экономических преобразований, в Республике Казахстан все активнее ведутся поиски научно-педагогического характера, связанные с воспитательным аспектом изучения этнокультурного наследия народа. Оно опирается на теорию декоративно-прикладного искусства, ценности казахской культуры. Ситуация с коронавирусом усилила роль информационных и дистанционных технологий, в системе высшего образования все больше предпочтение отдается смешанному обучению. Информационные технологии теперь позволяют не только проводить занятия онлайн, но и принимать участие в творческих конкурсах, виртуально посещать отечественные и мировые музеи, смотреть учебные и культурно-исторические фильмы, проектировать презентации в новейшем формате.

Социальная глобализация, также «чувствительность» человека к происходящим изменениям в обществе актуализирует проблему духовно-нравственного воспитания, человеческим ценностям, которые учат молодого человека нести ответственность за свой жизненный выбор. Система нравственных ценностей, которую пропагандируют из различных информационных источников, не всегда носит положительный характер. С другой стороны информационная открытость, безграничность и неконтролируемость в Интернете, усиление в сторону социальных технологий также является важными факторами в системе образования, в том числе и высшего, которые подчеркивают важность усиления духовно-нравственного воспитания, акцентируя на его национальный аспект. Одной из ведущих ролей в развитии такого воспитания является практическая значимость декоративно-прикладного искусства и ее охват вне учебной деятельности. Молодые люди выполняют проекты, отражающие быт своего народа, демонстрируют народную одежду, выполненную собственноручно, создают дизайн дома в национальном стиле, организуют народные игры, инсценируют традиции, спектакли народных писателей.

Система высшего образования является завершающим этапом формирования молодой личности и ее выпускник наряду со сформированными профессиональными компетенциями должен обладать системой нравственных ценностей, обладать достаточной степенью культуры и воспитания. Учебный процесс обязательно охватывает национальный компонент, который отражается в программном материале каждой специальности. Однако большую значимость духовно-нравственного воспитания через декоративно-прикладное искусство мы можем наблюдать в содержании дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства»,

предназначенная для студентов специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», 6В02102 - «Дизайн». И в целом у студентов, обучающихся творческим специальностям, данная задача решается с помощью цикла дисциплин декоративно-прикладного характера [1].

Как мы знаем, великий русский педагог К.Д. Ушинский указывал на то, что «главную задачу воспитания составляет влияние нравственное»[2]. Согласно И.М. Ильинскому: «Творческие способности могут развиваться от менее высокого к более высокому уровню. И это не только интеллект, но – непременно! – эмоционально-волевая, духовно-нравственная сторона личности. Непременно в единстве...» [3].

Таким образом, духовно-нравственное воспитание студентов является одной из важных задач высшего образования, где большое внимание следует уделить ориентации обучаемых на нравственные ценности, также формировать умения к самостоятельному нравственному поступку в соответствии с общепринятыми нормами и ценностями. Участие студента в проектах по основам декоративно-прикладного искусства способствует развитию таких умений.

Методы исследования

Цель представленной публикации – освещение результатов педагогического эксперимента по формированию духовно-нравственного воспитания студентов творческих специальностей на основе содержания учебной дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства». В данной статье нами представлен педагогический эксперимент по развитию качеств личности студентов, направленных на духовно-нравственное воспитание. В педагогическом эксперименте приняли участие студенты специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», 6В02102 - «Дизайн». Выбранное ими профессиональное направление направлено на изучение дисциплин, связанные с изучением основ декоративно-прикладного искусства, которые воспитывают у них такие черты характера, как духовность, нравственность, развивают чувство прекрасного.

Методами исследования являются: анализ научно-теоретической и методологической литературы по проблеме исследования; диагностические методики, блиц-опрос, прямое наблюдение. Метод анализа научно-теоретической и методологической литературы был использован для выделения актуальности выбранной темы исследования. Также это позволяет подойти к проблеме исследования всесторонне – с теоретической, социальной, психологической и педагогической сторон. За основу были взяты труды Н.И. Каплан, М.С. Каган, В.Б. Кошаев, Ф.В. Бассин, Р. Бернс, И. Кон и др. В качестве основных диагностических методик были выбраны: «Уровень воспитанности» студентов, автор Капустина Н.П.; блиц-опрос «Декоративно-прикладное искусство как средство духовно-нравственного воспитания», составленный рабочей группой преподавателей-исследователей.

Анализ

Проведенный анализ научно-теоретической и методологической литературы позволил определить сущностную характеристику духовно-нравственному воспитанию, также выделить понятия «искусство» и «декоративно-прикладное искусство».

Так, Дж. Аронфрид, М. Харрис, М. Хоффман и др. являясь сторонниками теории социального научения, рассматривают нравственное становление личности как форму поведения, заданных обществом образца и опирающийся на бихевиористской схеме «стимул – реакция». Уильям Джемс выделяет три основных компонента становления личности «Я-эмпирическое»: «Я-духовное», «Я-социальное» и «Я-материальное». К. Роджерс характеризуя «Я-концепцию» личности, определил данное понятие как интерпретация человеком самого себя в нравственном мире, как он воспринимает себя как часть общества, в связи с социальными ролями, которые ребенок принимает со всеми правилами [4].

Научно-теоретические и методологические основы по вопросам воспитания рассматривал Дж. Дьюи, где под процессом социализации личности выступает воспитательный процесс по формированию культурных ценностей. Эту идею также разделяли А. Маслоу, А. Комбс, Э. Келли, К. Роджерс, Т. Брамельд, С. Хук и др [5]. По их мнению, культурная ценность, лежащая в основе воспитания, способствует психологическому качественному изменению, также предоставляет возможность в поиске путей решения на возникающие жизненные проблемы.

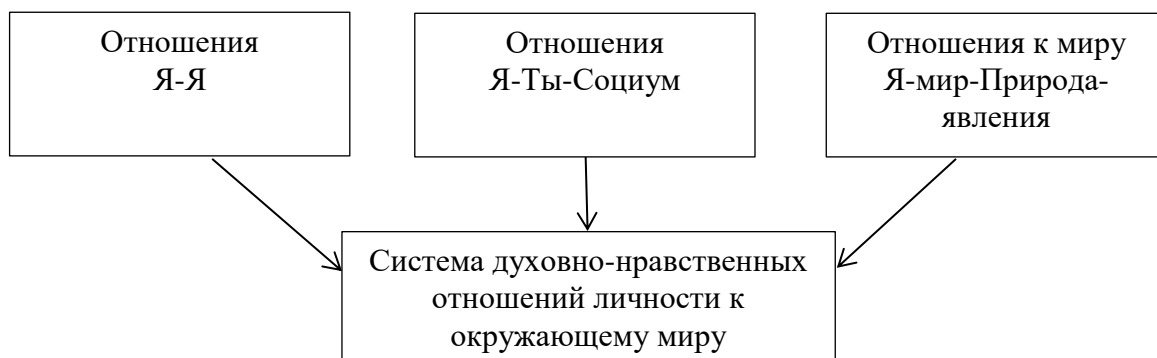
По мнению психолога Дж. Дьюи процесс нравственного становления человека является его главной жизненной целью, в процессе которого происходит его становление, развитие, рост, количественное накопление духовных и нравственных качеств. В роли способностей по управлению своими действиями выступает воспитательный процесс, направленный также на развитие самоконтроля. Также Дж. Дьюи выделяет и самодетерминацию как личностный аспект. По мнению автора, рост личности сам по себе уже есть реализация морали [6].

А. Маслоу также делает акцент на развитие моральных качеств личности, где сама личность должна осознавать свое становление в моральном и нравственном плане. А. Маслоу выделяет самоактуализацию личности как возможность проявить себя, свое Я в различных видах деятельности, умение направить свои способности на нравственную сторону. Самоактуализация, как и актуализация связана с внутренним миром человека, его нравственными ценностями, поскольку только сама персона способна принять позицию добра или зла. Как показывают информационные источники, именно А. Маслоу принадлежит важнейшее открытие понятия «самооценка личности» во всех ее позициях [7].

Приведенный выше анализ научно-теоретической литературы в области философии, психологии и педагогики позволил сделать соответствующие выводы о том, что ценностные отношения личности как проявления действительности являются одной из основных форм проявления смысла и значимости. предмета, который выражается во внутренних и внешних потребностях. В.Н. Мясищев выделил три направления, которые стремятся установить разные траектории взаимоотношений:

- мир вещей и явления природа и природные явления;
- социум, человек, общественные явления;
- отношение с самим собой.

Как выделяет Г.Ю. Ксензова, главными характеристическими особенностями, определяющие уровень воспитанности личности, является разные формы отношений, направленных на социум, предметы быта, явления и факты, происходящие в жизни самой личности. Полученные теоретические данные позволили нам составить систему духовно-нравственных отношений личности к окружающему миру (рисунок 1).

Рисунок 1 – Система духовно-нравственных отношений личности

Представленная система выделяет три вида отношений личности: Я-Я, Я-Ты-Социум, Я-мир-природа явлений. Следует отметить, что она показывает взаимосвязанный переход от Я-личное к главным жизненным компонентам, влияющие на формирование картины мира личности и его духовную и нравственную категории.

Научно-теоретическое обоснование понятий «искусство», «декоративно-прикладное искусство» позволяет выделить следующие формулировки: «искусство из области быта» (Д.Е. Аркин) [8], «искусство, произведённое на производстве» (Б.И. Арватов) [9], «искусство преобразования» (А.А. Салтыков) [10], «прикладное искусство» (М.С. Каган) [11], «искусство предметного мира» (О.В. Воронова) [12].

Мы склоняемся к определению, что декоративно-прикладное искусство является результатом труда и творчества любого народа, передающегося через предметы домашнего обихода, одежду, оружие, предметы интерьера, украшения. Изделия декоративно-прикладного искусства отражают деятельность определенного народа, профессию, географические особенности и ценности, которые важны для конкретного народа. Однако практический опыт показывает, что между произведения искусства разных народов существует единичное сходное: техника работы, содержательный материал, из которого создаются декоративные и прикладные произведения, внешний вид, рисунки. В.Б. Кошаев отметил, что общие сформировавшиеся устои проектирования какого-либо объекта, внешнего и внутреннего вида архитектурных сооружений относятся к декоративно-прикладному искусству [13].

В.Г. Власов подчеркивает: «Специфика декоративно-прикладного искусства не в предмете, а в творческом методе, объединяющем все стороны художественно-ремесленной деятельности человека. Этот метод объединяет формы дизайна, присущие архитектуре, скульптуре, графике и живописи, по отдельности на основе всеобъемлющего принципа декоративности – органической связи каждого элемента композиции с окружающей средой: объект с пространством, объем с декором, изображение с форматом, рельеф с цветом и структурой поверхности ...» [14]. Обозначенные автором специфические особенности лежат в основе профессионально-ориентированных дисциплин, отражающие основы декоративно-прикладного искусства. Дисциплины по декоративно-прикладному искусству обучают студентов базовым ценностям, влияют на их когнитивно-познавательную сторону развития личности, формирует процесс познания себя в мире ценностей своего народа, мирового творчества.

Таким образом, понятия «искусство» и «декоративно-прикладное искусство» являются доминирующими понятиями на фоне других, характеризующих в целом основы декоративно-прикладного искусства. Данный терминологический ряд можно продолжить такими понятиями, как «народное творчество», «идеал», «традиция», «декоративная композиция» и другие. В основе декоративно-прикладного искусства лежит народное искусство, которое отражает условия оптимальной социальной и духовной ориентации людей.

Выделяя методологическую сторону нашего исследования, нами был разработан учебно-методический комплекс дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства». В основе комплекса были использованы ведущие педагогические подходы, связанные с особенностями творческой специальности студентов. Целью обучения по учебно-методическому комплексу стало – изучение основ декоративно-прикладного искусства, направленных на развитие у студентов профессиональной компетенции, в основе которой лежат духовность, нравственность, высокая мотивация в народном творчестве и искусстве, трудолюбие, самостоятельность, ответственность, обучение в течение всей жизни.

Рассмотрим педагогические подходы дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства».

Ценностно-ориентированный подход. В Казахстане ярким примером по формированию духовно-нравственных ценностей в системе общего среднего образования служит национальная программа «Мәңгілік ел». В ней обозначены основные ценности: образование в течение всей жизни, казахстанский патриотизм и гражданская ответственность; уважение; сотрудничество; труд и творчество; открытость [15].

Деятельностный подход формируют у студентов основы художественных представлений о современных материалах, техниках и технологиях по выполнению творческих работ. [16].

Личностно-ориентированный подход. Целью данного подхода является процесс индивидуализации и дифференциации, гармоничное и всестороннее развитие личности обучающегося. Личностно-ориентированный подход тесно связан с деятельностным и культурологическим подходами.

Дифференцированный подход опирается на индивидуальные особенности и способности студента. Он предусматривает организацию учебной деятельности с использованием специально разработанных инструментов и методов для анализа поведения разных групп обучающихся.

Коммуникативный подход представляет собой процесс речевого взаимодействия двух или более людей, передачу и обмен учебной информации. Акцент ставится на развитие коммуникативной речи, специального терминологического языка. Данный подход позволяет развивать критическое мышление, групповой метод работы, готовить выступления и другие формы обучения.

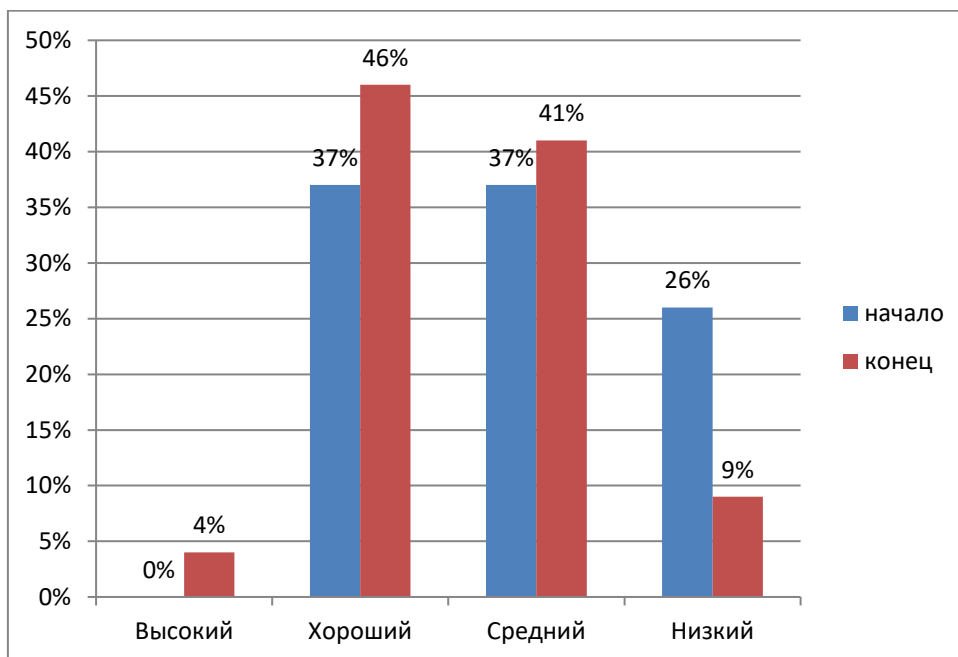
Художественно-технологический подход подразумевает выделение познавательной деятельности для изучения свойств материалов и инструментов, техник для выполнения узоров и композиций, дизайна и моделирования, художественных работ, превращение материалов в креативные продукты.

В экспериментальной части нашего исследования для определения первичного уровня сформированности основ духовно-нравственного воспитания средствами декоративно-прикладного искусства студентов были использованы следующие методы:

- наблюдение «Уровень воспитанности» студентов (по Капустиной Н.П.) [17];
- блиц-опрос «Декоративно-прикладное искусство как средство духовно-нравственного воспитания», составленный рабочей группой преподавателей-исследователей.

В педагогическом исследовании принимали участие 94 студента: 49 студента 1-курса, 25 студентов 2-курса и 20 студентов 3-курса специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», 6В02102 - «Дизайн». Следует отметить, что коррекционная работа строилась на основе специальной дисциплины «Основы художественного труда», где за основу был взят проектный метод обучения. Так, студенты должны были представить творческие проекты согласно установленным требованиям преподавателя: количество студентов на один проект варьируется от одного до трех (мини-группа), тема должна раскрывать суть декоративно-прикладного искусства, результатом проекта должна быть законченная творческая работа (национальная сумка, посуда из дерева или кожи, украшения и прочее). По техническому сопровождению требование заключалось в создании онлайн-блога, содержание которого отражает выбранную тематику творческого проекта. В данном случае студентам рекомендуется использовать все средства социальных технологий: инстаграм, телеграмм, фейсбук, VK, Твиттер, Ютуб-канал, Тик-Ток персональный сайт и прочее.

Рассмотрим полученные результаты эксперимента на начало и завершение (Рисунок 1).

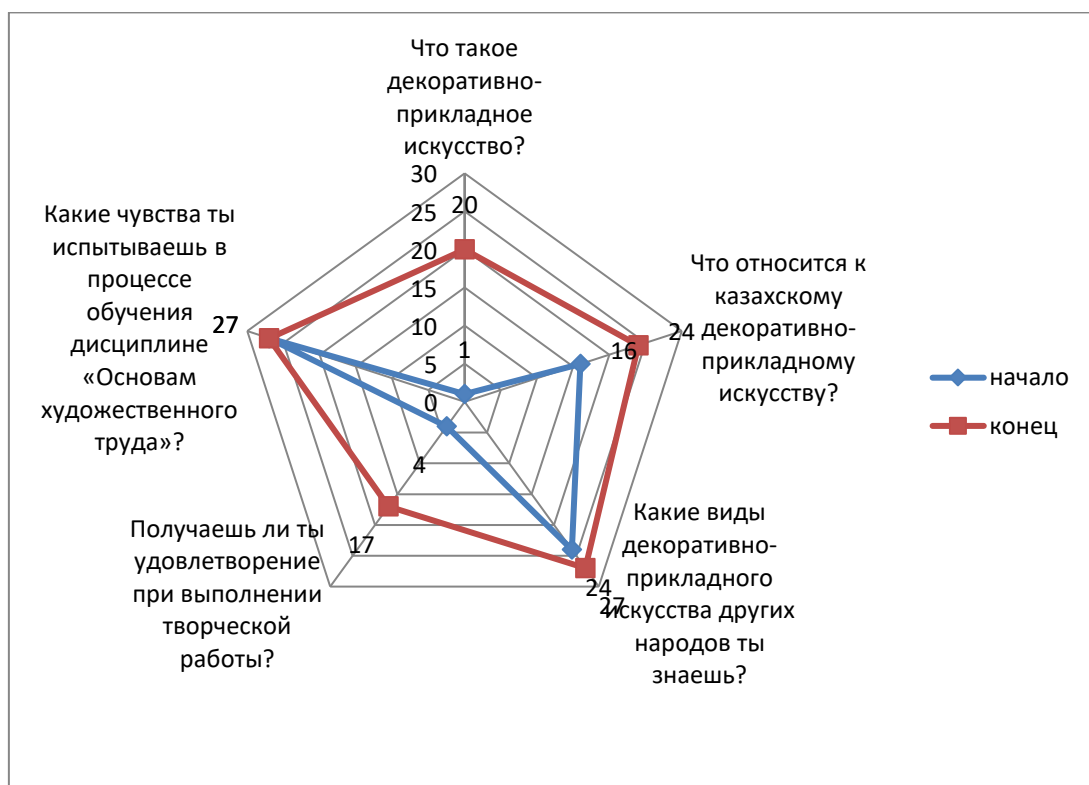
Рисунок 1 – Уровень воспитанности студентов специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование».

Полученные результаты свидетельствуют о том, что выбранный нами метод проектной работы позволил студентам дать свободу в проявлении творчества, самореализации через свои композиции и работы. Особое значение для студентов стали формы фиксации своего творчества – как в физическом представлении, так и через интернет-технологии. Следует отметить и воспитательный аспект проводимой ими работы – погружаясь в творческую работу, студенты получали колоссальное удовлетворение от нее, наполняя себя духовными ценностями. Также была отмечена разница в социально-поведенческом аспекте будущих специалистов на начало и завершение работы. Они стали сдержанными, сплоченными, погруженные в свой проект, многие студенты планировали продолжить свою работу, углубить ее. Нельзя не отметить и пополнение их активного словаря специальной терминологией, умелом их оперированием. Воспитательный аспект также отражался и в познании ими традиций и обычаев, которые были познаны в процессе работы над проектом.

Рассмотрим результаты блиц-опроса «Декоративно-прикладное искусство как средство духовно-нравственного воспитания» (Рисунок 2).

Как видим, блиц-опрос помог студентам выстроить целевую направленность в процессе выполнения творческого проекта. По вопросам «Какие чувства ты испытываешь в процессе обучения дисциплины «Основы художественного труда» и «Какие виды декоративно-прикладного искусства ты знаешь» набрали большее количество ответов. Это говорит о влиянии декоративно-прикладного искусства на нравственную сторону студентов.

Студенты отмечают, что работа над проектом воодушевляет их, активизируя такие чувства, как патриотизм, гордость, любовь к народным предметам искусства. Работа с социальными технологиями развила в них чувство уверенности, открытости, развитию ораторских способностей, психологической раскрепощенности.

Рисунок 2 – Итоговые результаты блиц-опроса «Декоративно-прикладное искусство как средство духовно-нравственного воспитания»

Результаты

На основе теоретического анализа научной и психолого-педагогической литературы было установлено, что духовно-нравственное воспитание направлено на формирование относительно устойчивых структурно-психологических качеств личности – базовых ценностей. В ходе организации специальной коррекционной работы после первичной диагностики акцент ставился на выполнение творческого проекта. Для работы над ним студенты должны были выбрать тему из предложенного списка, подготовить его теоретическую часть и выполнить сам творческий продукт. Теоретическая часть включала в себя базовые сведения о выполняемом продукте, исторический, филологический, культурологические аспекты. Творческую часть составлял непосредственно сам творческий процесс – выполнение продукта декоративно-прикладного характера. При выполнении творческого проекта некоторые темы были специфичными и для ее выполнения необходимо два студента, что также было дозволено.

Социологический опрос показал отношение студентов к выполняемой работе, что у 64% при выполнении творческого проекта были прочувствованы гордость, радость, ответственность за конечный результат, сила воли, твердость, стремление все завершить правильно и качественно. У 31% студентов в процессе работы были испытаны неоднозначные чувства на фоне позитивных. По нашему мнению это связано с их психологической установкой, гиперэмоциями, у некоторых – большой занятостью. В целом эта группа студентов также успешно представила результаты творческого проекта, как и первая группа. 5% студентов выполнили работу с некоторыми нарушениями.

В целом следует отметить, что студенты приняли метод творческого проекта положительно. В качестве итогового отчета была выбрана форма – панорама творческих работ.

Заключение

В рамках проведенного педагогического эксперимента в Актюбинском региональном университете имени К. Жубанова нами были изучены возможности формирования духовно-нравственного воспитания через учебную дисциплину «Основы декоративно-прикладного искусства» со студентами специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», 6В02102 - «Дизайн».

Результаты исследовательского этапа педагогического эксперимента позволили сделать вывод о том, что использование в учебном процессе университета интенсивных педагогических методик, творческих проектов, учебных кейсов в рамках специальной дисциплины «Основы художественного труда» показывают положительный результат. В целом акцент был сделан на техники творческого характера с учетом проектной деятельности. Работа над творческим проектом способствует формированию личностных качеств студентов, развивают основы базовых ценностей, мораль, этическое поведение.

Учебные занятия по декоративно-прикладному искусству представляют собой педагогически организованное общение со студентами, направленное на раскрытие их способностей и таланта. Творческая деятельность в ходе учебного процесса активизирует совместное и индивидуальное мышление, способствует созданию благоприятных условий для формирования личностных качеств.

Таким образом, преподаватель использует весь арсенал методов, средств, возможностей предмета, личного опыта для формирования личностных образовательных результатов. Считаю, что внедрение в учебный процесс выполнение творческих проектов способствует развитию духовно-нравственного воспитания у обучающихся, активизирует их нравственную этику, формирует культурную картину мира, обогащает персональный словарный запас.

Рекомендации

В рамках коррекционной работы мы разработали методические рекомендации по организации учебно-воспитательной работы со студентами специальности 6В01405 - «Визуальное искусство, художественный труд, графика и проектирование», 6В02102 - «Дизайн» по развитию духовно-нравственного воспитания в рамках учебной дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства» и аналогичные с ней.

Наши рекомендации состоят из нескольких разделов, в первый раздел мы включили концепции, рекомендованные программой «Мәңгілік ел».

Непосредственно учебный процесс рекомендуем делить на три фазы:

На первом этапе, параллельно с объяснением новой темы, демонстрируются слайды, репродукции, обучающие таблицы, оригинальные изделия декоративно-прикладного искусства и другие материалы и виды. Во время восприятия студентами зрительного пространства педагог организует обсуждение определенной темы.

Второй этап – это учебные упражнения, в ходе которых студенты изучают концепции, изобразительные средства, элементы рисования, декорации и созданию орнаментов декоративно-прикладного искусства.

Третий этап – прямое декоративное воспроизведение. С большим успехом студенты осваивают технику выполнения того или иного изделия. Таким образом, этот этап можно разделить еще на две части: а) изготовление изделия б) декорирование.

Таким образом, в практике преподавания дисциплин, охватывающих темы декоративно-прикладного искусства, необходимо планировать так, чтобы акцент был сконцентрирован на духовные, содержательные и образно-языковые аспекты. Каждое

занятие должно стать средством общения с искусством, средством совершенствования культурного человека.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Харьковский Н.П. О формировании духовно-нравственных ценностей на занятиях по декоративно-прикладному искусству // Известия ВГПУ. – 2019. – №4 (285). – С. 91–95.
2. Донцов Д.А., Москвитина О.А. Актуальность научного наследия К.Д. Ушинского в современном воспитании школьников // Отечественная и зарубежная педагогика. – 2017. – Т.1. – №3 (39). – С. 65–74.
3. Ильинский И.М. Образование. Молодежь. Человек: (статьи, интервью, выступления). Кн. 2. – М.: Изд-во Моск. гуманитарного ун-та, 2009. – 337 с.
4. Ковалев А.Г. Психология личности. Изд. 3. – М.: Просвещение, 1999. – 126 с.
5. Столяренко Л.Д. Основы психологии. – Ростов-на-дону: Феникс, 1999. – 398 с.
6. Горшкова В.В. Философия образования Джона Дьюи: формат истории и современности. – М.: Педагогика, 2007. – №8. – 120 с.
7. Маслоу А. Психология бытия. – М.: Рефл-бук, Киев: Ваклер, 1997. – 304 с.
8. Аркин Д.Е. Образы архитектуры и образы скульптуры. – М.: Искусство, 2015. – 400 с.
9. Арватов Б.И. 1000 шедевров. Декоративно-прикладное искусство. – М.: Азбука, 2014. – 544 с.
10. Бесчастнов Н.П., Рыбаулина И.В., Дембицкая А.С. От народного предметного творчества к отечественному декоративно-прикладному искусству фольклорного направления: современный опыт и пути развития // Вестник славянских культур. – 2020. – Т. 55. – С. 272–286. DOI: 10.37816/2073-9567-2020-55- 272-286.
11. Махотин Д.А. Развитие технологического образования школьников на переходе к новому технологическому укладу // Образование и наука. – 2017. – №19 (7). – С. 25–40. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-7-25-40>.
12. Воронова А.О. Художественная роспись по ткани: современные мастера-батикисты // Международная научно-практическая конференция «Изобразительное, декоративно-прикладное искусство и дизайн: традиции и современность»: сборник научных статей. – Гжель: ГГУ, 2020. – С. 195–198. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.art-gzhel.ru/> (дата обращения 22.08.2022)
13. Кошаев В.Б. Декоративно-прикладное искусство. Понятия. Этапы развития. – М.: Vlados, 2014. – 288 с.
14. Хворостов А.С. Декоративно-прикладное искусство в школе. – М.: РГГУ, 2016. – 176 с.
15. Власов В.Г. Теория хаоса, аритмология и методы кластерного анализа в современном искусствознании // Электронный научный журнал «Архитектон: известия вузов». – 2015. – №51. [Электронный ресурс]. URL: http://archvuz.ru/2015_3/1 (дата обращения: 30.11.2015)
16. Государственная программа «Мәңгілік ел». [Электронный ресурс]. URL: <https://www.nkzu.kz/page/view?id=872&lang=ru> (дата обращения: 30.08.2022).
17. Немов Р.С. Общая психология. В 3-х т. Т. 3. Психология личности: учебник. – М.: Юрайт, 2016. – 739 с.
18. Капустина С.А. Общий психологический практикум: учебник для вузов. – Санкт-Петербург: Питер, 2018. – 480 с.

REFERENCES

1. Harkovskiy N.P. O formirovanii duhovno-nravstvennyh cennostei na zaniatiiah po dekorativno-prikladnomu iskusstvu [About the formation of spiritual and moral values in the classroom in arts and crafts] // Izvestiia VGPU. – 2019. – №4 (285). – 91–95 [in Russian]
2. Doncov D.A., Moskvitina O.A. Aktualnost nauchnogo naslediia K.D. Ushinskogo v sovremennom vospitanii shkolnikov [The relevance of the scientific heritage of K.D. Ushinsky in modern education of schoolchildren] // Otechestvennaia i zarubejnaia pedagogika. – 2017. – T.1. – №3 (39). – S. 65–74. [in Russian]

3. Ilinskiy I.M. Obrazovanie. Molodej. Chelovek: (statii, interviu, vystupleniia). Kn. 2. [Education. Young people. Man: (articles, interviews, speeches). Book. 2]. M.: Izd-vo Mosk. gumanit. un-ta, 2009. – 337 s. [in Russian]
4. Kovalev A.G. Psihologiiia lichnosti, izd. 3. [Psychology of Personality, ed. 3]. – M.: Prosveshenie, 1999. – 126 s. [in Russian]
5. Stoliarenko L.D. Osnovy psihologii [Fundamentals of psychology]. – Rostov-na-Donu: Feniks, 1999. – 398 s. [in Russian]
6. Gorshkova V.V. Filosofiiia obrazovaniia Djona Diui: format istorii i sovremennosti [John Dewey's philosophy of education: the format of history and modernity]. – M.: Pedagogika, 2007. – №8. – S. 107–120. [in Russian]
7. Maslou A. Psihologiiia bytiia [Psychology of being]. – M.: Refl-buk, Kiev: Vakler, 1997. – 304 s. [in Russian]
8. Arkin D.E. Obrazy arhitektury i obrazy skulptury [Images of architecture and images of sculpture]. – M.: Iskusstvo, 2015. – 400 s. [in Russian]
9. Arvatov B.I. 1000 shedevrov. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo [1000 masterpieces. Decorative and applied art]. – M.: Azbuka-Attikus, 2014. – 544 s. [in Russian]
10. Beschastnov N.P., Rybaulina I.V., Dembickaia A.S. Ot narodnogo predmetnogo tvorchestva k otechestvennomu dekorativno-prikladnomu iskusstvu folklornogo napravleniia: sovremennyi opyt i puti razvitiia [From folk subject art to domestic folklore arts and crafts: modern experience and ways of development] // Vestnik slavianskih kultur. – 2020. – T. 55. – S. 272–286. DOI: 10.37816/2073-9567-2020-55- 272-286. [in Russian]
11. Mahotin D.A. Razvitie tehnologicheskogo obrazovaniia shkolnikov na perehode k novomu tehnologicheskomu ukladu [Development of technological education of schoolchildren in the transition to a new technological order] // Obrazovanie i nauka. – 2017. – №19 (7). – S. 25–40. <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2017-7-25-40> [in Russian]
12. Voronova A.O. Hudojstvennaia rospis po tkani: sovremennye мастера-batikisty [Art painting on fabric: modern batik masters] // Mejdunarodnaia nauchno-prakticheskaia konferenciia «Izobrazitelnoe, dekorativno-prikladnoe iskusstvo i dizain: tradicii i sovremennost»: sbornik nauchnyh statei. – Gjel: GGU, 2020. – S. 195–198. [Electronic resource]. URL: <http://www.art-gzhel.ru>. (data obrasheniia 22.08.2022) [in Russian]
13. Koshaev V.B. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo. Poniatiiia. Etapy razvitiia [Decorative and applied art. Concepts. Stages of development]. – M.: Vlados, 2014. – 288 s. [in Russian]
14. Hvorostov A.S. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo v shkole [Arts and crafts at school] – M.: RGGU, 2016. – 176 s. [in Russian]
15. Vlasov V.G. Teoriiia haosa, aritmologiiia i metody klasternogo analiza v sovremennom iskusstvoznanii [Chaos theory, arrhythmology and methods of cluster analysis in modern art history] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «Arhitekton: izvestiia vuzov». – 2015. – №51. [Electronic resource]. URL: http://archvuz.ru/2015_3/1 (data obrasheniia: 30.11.2015)
16. Gosudarstvennaia programma «Maңgilik el» [State program «Mangilik el»]. [Electronic resource]. URL: <https://www.nkzu.kz/page/view?id=872&lang=ru> (data obrasheniia: 30.08.2022) [in Russian]
17. Nemov R.S. Obshaia psihologiiia. V 3-h t. T. 3. Psihologiiia lichnosti: Uchebnik [General psychology. In 3 vols. T. 3. Psychology of personality: Textbook]. – M.: Iurait, 2016. – 739 s. [in Russian]
18. Kapustina S.A. Obshiy psihologicheskiiy praktikum: uchebnik dlia vuzov [General psychological practice: a textbook for universities.]. – Sankt-Peterburg i dr: Piter, 2018. – 480 s. [in Russian]

Л.М. УМРАЛИЕВА¹□, А.Қ. САБЫРОВА²¹М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ), e-mail: Lauraumralieva@mail.ru²І. Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Талдықорған қ), e-mail: aselIsabirova@mail.ru**ВИРТУАЛДЫ МҰРАЖАЙ ӘДІСІН ҚОЛӨНЕР БҰЙЫМДАРЫ МЕН
ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫ ТАЛДАУ ҮДЕРІСІНДЕ ҚОЛДАНУ**

Аңдатпа. Мақалада виртуалды мұражай әдісін қолданудың өнертанымдық, тәрбиелік мүмкіндіктері зерттелген. Мұражайдағы өнер мұрағаттары тұтынушылық, сыйкәделік, пішіндік, станоктық ерекшеліктеріне байланысты жіктелген. Өнер орталықтарынан, мұражайдан алыс тұратын мекен-жай тұрғындары мен білімгерлер үшін виртуалды мұражайдың өнертанымдық-педагогикалық мүмкіндіктері мен қажеттіліктері ашылған. Мұражайдағы өнер мұрағаттарының ерекшеліктері, оларды талдау өлшемдері мен әдістері, өнер туындыларын болашақ мұғалімдерге таныстырудың мазмұны, бағдарламасы, әдістемесі ұсынылған. Виртуалды мұражай іс-әрекеті өнертанымдық әдіс, инновациялық әрекет ретінде танылған. Білім алушылар үшін виртуалды мұражай әдісінің, дәстүрлі әдістерден айырмашылығы, артықшылығы ашылған. Жоғары оқу орындарында мұражай әдісін қолданудың теориялық-практикалық маңызы сипатталған. Зерттеуде виртуалды мұражайдың ұлттық мәдени құндылықтарға баулуды қамтамасыз ету үдерісі, жүйелілік, өнертанымдық және әдістемелік тұрғыда негізделген.

Виртуалды мұражай әдісі арқылы өнертанымдық көрсетілімді көркемдік талдау шығарма идеясын, композициясын, колоритін, кеңістік көлемін, орындау техникасын сараптау бағытын қамтыған. Қолөнер бұйымдарының көркемдік ерекшеліктерін талдау барысында білімгерлерге бұйымның: тұтыну мәні, пішін құрауы, материалды өңдеуі, технологиясы, эргономикасы, бұйымның безендірілуі, жасалған жылы, аймағы, шебері туралы мәліметтер берумен анықталған. Зерттеу барысында виртуалды мұражай әдісін қолдануға болашақ мұғалімді даярлаудың ұсынылып отырған мазмұны, моделі, бағдарламасы, әдістемесі практикада қолданудың ұтымдылығы эксперименттік тексеру нәтижелерін сараптау бойынша көрсетілген. Виртуалды мұражай әдісі арқылы болашақ мұғалімдерді даярлаудағы жаңа сапаны қалыптастырудың мазмұны мен көрсеткіштері, белгілері бойынша тұжырымдар ұсынылған.

Кілт сөздер: виртуалды мұражай, өнертанымдық көрсетілім, панорамалық көріністер, бөлшектің көрінісі, үш өлшемді көрініс, виртуалды мұражай әдісі.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Умралиева Л.М., Сабырова А.Қ. Виртуалды мұражай әдісін қолөнер бұйымдары мен шығармашылық жұмыстарды талдау үдерісінде қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 351–363. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.29>

*Cite us correctly:

Umralieva L.M., Sabyrova A.Q. Virtualdy murajai adisin qoloner buiymdary men shygarmashylyq jumystardy taldau uderisinde qoldanu [Application of the Virtual Museum Method in the Process of Analyzing Applied Art and Creative Works] // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 351–363. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.29>

L.M. Umralieva¹, A.K. Sabyrova²

*¹Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: Lauraumralieva@mail.ru*

*²PhD Doctoral Student of Zhetysu University named after I. Zhansugurov
(Kazakhstan, Taldykorgan), e-mail: aselIsabirova@mail.ru*

Application of the Virtual Museum Method in the Process of Analyzing Applied Art and Creative Works

Abstract. The article presents the results of the research and the art history, educational possibilities of the virtual museum method. The exhibits of art in the museum are classified depending on consumer, technical, form, machine-tool features. For residents and students living away from the centers of the Museum of Art, the art history opportunities and needs of the virtual museum are open. The features of the art exhibits in the museum, criteria and methods of their analysis, content, program, methods of presentation of works of art to future teachers are presented. The virtual museum is recognized as an art criticism method, an innovative phenomenon in modern research. The advantage of the virtual museum method, as opposed to traditional methods, is revealed for students. The theoretical and practical significance of using the museum method in universities is described. The study substantiates the process of ensuring the introduction of a virtual museum to national cultural values as an art criticism opportunity, consistency, art criticism and methodology.

Artistic analysis and art history demonstration by the virtual museum method includes the direction of: analysis of the idea of the work, composition, color, volume of space, technique of execution. During the analysis of the artistic features of applied art products, students are provided with information about the product such as: consumer goods, shaping, material processing, technology, ergonomics, decorative design of the product, year of manufacture, region and master. In the course of the study of the effectiveness of the application of this method in practice, the proposed content, model, program, methods of preparing a future teacher to use the virtual museum method is determined by the expertise of prepared experts, based on the results of experimental verification. Conclusions are presented on indicators, signs with the content of the formation of a new quality in the training of future teachers by the virtual museum method.

Keywords: virtual museum, art history demonstration, frame scenes, type of detail, three-dimensional scene, virtual museum method.

Л.М. Умралиева¹, А.К. Сабырова²

*¹старший преподаватель Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: Lauraumralieva@mail.ru*

*²PhD докторант Жетысуского университета имени И. Жансугурова
(Казахстан, г. Талдыкорган), e-mail: aselIsabirova@mail.ru*

Применение виртуального музейного метода в процессе анализа прикладного искусства и творческих работ

Аннотация. В статье представлены результаты исследования по определению искусствоведческих, воспитательных возможностей виртуального музейного метода. Экспонаты искусства в музее классифицированы в зависимости от потребительских, технических, формовых, станковых особенностей. Для жителей и для обучающихся, проживающих вдали от центров музея искусств, открыты искусствоведческие возможности и потребности виртуального музея. Представлены особенности художественных экспонатов находящиеся в музее, критерии и методы их анализа, содержание, программа, методы презентации произведений искусства перед будущим учителями с целью формирования

навыков анализа. Виртуальный музей признан как искусствоведческий метод, инновационным явлением в художественном образовании. Для обучающихся раскрыто преимущество виртуального музейного метода, отличие от традиционных методов обучения. Описано теоретическое практическое значение использования музейного метода в вузах. В исследовании обоснован процесс обеспечения приобщения виртуального музея к национальным культурным ценностям как принципы искусствоведческой возможности, системности, искусствования и методологии.

Художественный анализ и искусствоведческая демонстрация методом виртуального музея включает в себя направления анализа идеи произведения, композиции, колорита, объема пространства, техники выполнения. В ходе анализа художественных особенностей изделий прикладного искусства к обучающимся предоставляются сведения об изделии такие как: предмет потребления изделия, формообразование, обработка материала, технология, эргономика, декоративное оформление изделия, год изготовления, регион и мастер. В ходе изучения эффективности применения данного метода на практике, предлагаемое содержание, модель, программа, методы подготовки будущего учителя к использованию метода виртуального музея определяются экспертной оценкой подготовленных экспертов, основанной на результатах экспериментальной проверки. Представлены выводы по показателям, признакам с содержанием формирования нового качества в подготовке будущих учителей методом виртуального музея.

Ключевые слова: виртуальный музей, искусствоведческая демонстрация, панорамные сцены, вид детали, трехмерная сцена, метод виртуального музея.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесінде виртуалды кітапхана, виртуалды саз түсініктері белгілі болғанымен виртуалды мұражай ұғымы көпшілікке мәлім емес. Виртуалды мұражай бейнелеу өнерін оқыту саласына жаңадан еніп жатқан инновациялық ұғым. Мұражай – тарихи және мәдени ескерткіштерді сақтайтын мекеме [1, 10-б.].

Заманауи қолөнер туындылары мен бейнелеу шығармаларын виртуалды мұражай әдісі арқылы көркемдік талдауға болашақ бастауыш сынып мұғалімдерін даярлау мәселелерін зерттеу нәтижелері бізге виртуалды мұражайдың бір саласы виртуалдық тур екенін көрсетті. *Виртуалды тур* деп – ІТ технологиясының көмегімен қашықтықтан өзара қарым-қатынас жасау мүмкіндіктері арқылы бірнеше қалалардағы өнер мұражайындағы көркемсурет шығармаларына онлайн форматында экскурсия жасауды айтамыз. Виртуалдық тур бойынша Қазақстан мұражайларындағы шығармаларды қолдану арқылы белгілі тақырыптар бойынша материалдар дайындалып, жоспарлы түрде жүзеге асырылады. Ол үшін қандай мұражайда қандай шығарма сақталғаны туралы ақпараттар тізімі жасалады. Сол шығармалар белгілі бір өнертанымдық проблемалар бойынша біріктіріледі. Шығармаларды көркемдік талдаудың мәтіндері даярланады. Олар шығарма идеясы, композициясы, түстік шешімдері, бейнелеу әдісі, орындау техникасы бағыттарын қалыптастырады. Біз виртуалды мұражай әдісі бойынша мұрағаттық өнер туындыларын әртүрлі арт білімдік тақырыптарға біріктірдік. Виртуалды мұражай әдісі арқылы «Қазақстан бейнелеу өнеріндегі Ұлы дала тақырыбы», «Бейнелеу өнеріндегі Ұлы Отан соғысы көріністері», «Қазақ салт-дәстүрлері мен ұлттық көркем шығармашылық», «Дәстүрлі ұлттық көркем бұйымдар», «Зергерлік өнер», «Отырар қыш өнері», «Этнодизайнер Кендебай Қарабалов шығармашылығы» және т.б. тақырыптарға біріктірілген кескіндемелік шығармалар мен қолөнер бұйымдарынан құралған ұлттық құндылықтардың көріністерін бейнелеген көркемдік визуалдық мәтін білімгерлерге таныстырылады [1, 69-б.].

Қазіргі кезде мектептегі бастауыш сыныптарда бейнелеу өнері сабақтарында өнер туындыларын көркемдік талдауға болашақ мұғалімдерді даярлау технологиясының қажеттігі айқын көрініс табууда. Бастауыш мектептегі бейнелеу өнері туралы әңгіме сабақты ұйымдастырудың мақсатынан бастап оқушыларды отандық, шет елдік бейнелеу өнерінің даңқты шеберлерінің өмірімен, олардың графика, кескіндеме, мүсін, қолданбалы өнер, сәулет шығармаларымен таныстыруды көздейді [3, 132-б.]. Бірақ, мұғалімнің бұл бағыттағы іс-әрекеті – оқушыларға өнер шығармаларының иллюстрацияларын көрсетумен шектеледі де, ұлттық құндылықтар болып табылатын арт нысандарды көрсетуге дәстүрлі оқыту әдістерін қолдану барысында көп жетістіктерге қол жеткізе бермейді. Мұның себебі, біріншіден, Арт нысандар болып табылатын жартастарғы таңбаларды, балбал тастарды, Ахмед Ясауи, Арыстан баб, Қарашаш ана, Ибрагим ата, Домалақ ана, Қарабура сәулет ескерткіштерінің құрылымдық кеңістіктік сипаттарын білімгерлерге талдап түсіндірудің өнертанымдық-әдістемелік мәтінінің ғылыми айналымда болмауы, өнер шығармалары мен көркем бұйымдарды өнертанулық талдау әдістерінің жоқтығы. Сонымен қатар Қазақстанның Халық суретшілері Ә. Қастеев, А. Ғалымбаева, Қ. Телжанов, Г. Исмайлова, Х. Наурызбаев, Н. Нұрмұхаммедов, М. Кенбаевтардың классикалық бейнелеу шығармалары мен заманауи қолөнер шеберлері Д. Шоқпаров, Ғ. Иляев, Қ. Тыныбеков, Б. Өтеп, Қ. Жақып туындыларының көркемдік ерекшеліктерін ашып көрсету қажеттігінің артуы мен виртуалды мұражай технологиясын қолдану әдістемесінің қазірге дейін болмауы арасындағы қарама-қайшылық проблеманы шешу мен бағдарын анықтау қажеттігін көрсетті. Осы жағдай зерттеу проблемасын «Виртуалды мұражай әдісін қолөнер бұйымдары мен шығармашылық жұмыстарды талдау үдерісінде қолдану» деп атауға негіз болды.

Зерттеу әдістері

Зерттеу мәселесі бойынша философиялық, өнертанымдық, психологиялық, педагогикалық әдебиеттерге талдау; жоғары оқу орнының оқу құжаттарына (мемлекеттік стандарт, оқу жоспары, бағдарламалар, оқулықтар), жоғары оқу орнының педагогтарының озық тәжірибелерін сараптау; оқу үдерісін бақылау; білімгерлер арасында виртуалды мұражай туралы сауалнама жүргізу; мұражайдың виртуалдық функциясы туралы әңгімелесу; педагогикалық эксперимент; нәтижелік мәліметтерді математикалық тұрғыдан өңдеу болды.

Талдау мен нәтижелер

Өнертанымдық және педагогикалық еңбектерді сараптау негізінде біз, ұлттық сәулет пен кеңістіктік-пластикалық өнер құндылықтарын толыққанды етіп оқушыларға таныстыруға мүмкіндік беретін педагогикалық іс-әрекет – виртуалды мұражай әдісі деп таныдық. Бұл іс-әрекет белгілі деңгейде болашақ мұғалімді даярлауды зерттеу қажеттігін көрсетті. Болашақ мұғалімді даярлау үдерісінде қолданылатын мұражай әдісі – ұлттық құндылықтар болып табылатын бейнелеу, сәулет пен этнодизайн нысандарын визуалдық көріністерімен понорамалық және жеке бөлшектік форматта көрсетуге жағдай жасайтын мүмкіндік. Осы аталған арт нысандардың кеңістіктегі қалпына оңтүстігінен, солтүстігінен, батысы немесе шығысынан және төбесінен көрсету арқылы кеңістіктік-пішіндік, жарықтанымдық, түстік колористикалық сипатын анықтай алатын мүмкіндік тек қана виртуалды мұражай әдісін қолөнер бұйымдары мен шығармашылық жұмыстарды талдау екенін бізге тәжірибелік зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетті. Бұл әдіс мұражайдағы мұрағаттарды виртуалдық форматта, яғни HD сапасында, 360 градуста жан жағынан түгел көрсетуге жағдай туғызатыны белгілі болды [4, 588-б.].

Мұражайдың түрлері мен атқаратын қызметі ауқымды. Мұражайдың көркемдік білім беру мен ұлттық құндылықтар тәрбиесін беруде орны ерекше. Мұражайдың бір саласы – арт мұражай. Арт мұражай өнер туындыларын жинайды, зерттейді, насихаттайды және көпшілікке көрсетеді [4, 586-б.].

Көлемдік-кеңістіктік мұрағаттар қатарына жататындар: балбал тастар, алтын адам, сәулет ғимараттары, тайқазан, күбі, келі-келсап, ер тоқым, үзеңгі, т.б. сансыз заттар мен көркем бұйымдар. Жазықтық-сюжеттік шығармалар қатарына кілем, алаша, текемет, қоржын, бау-басқұр, гобелен, бізкесте, ши, бұйымдарын жатқызуға болады. Сонымен қатар бұлардың қатарына текемет-картина, кесте-картина, гобелен-картина ши-картина шығармаларын қосуға болады. Виртуалды мұражай технологиясын оқу үдерісінде қолдану өзіндік өнертанымдық іс-әрекеттер мазмұнымен сипатталады. Виртуалды мұражайдағы көлемді экспонаттарды оқушылар алдында көркемдік талдаудың өлшемдері: форма құрау, түстік шешім, пропорция, жарықтану шешімі, кеңістіктік орта мен үйлесімді қолданған бейнелеу әдісі, тарихилығы, композициясының қайталанбастығы, қозғалғыштығы болып анықталады [5, 328-б.].

Ұлттық құндылықтарды виртуалдық әдіспен болашақ мұғалімдерге таныстыру тақырыптары: жартастағы таңбалар; балбал тастар; ұлы дала сәулет ескерткіштері, алтын адам, пазырық кілемі, ұлттық ою-өрнектер; тоқыма бұйымдар, қыш өңдеу өнері; зергерлік өнер; ұлттық өнердің заманауи өнер жаңғыруы, жаңа терминдердің мәнін түсіндіру (гобелен-картина, текемет-картина, тері өңдеу-картина, кесте-картина) болып бірнеше бағытты қамтиды. Виртуалды мұражай экспонаттарының көркемдік ерекшеліктеріне байланысты, көлемдік-кеңістікті және жазықтықты сюжетті болып екіге бөлінеді [7, 69-б.].

Бұлардың әдістемесі де екі түрлі сипатта болады. Көлемді мұрағаттардың көркемдік өлшемдері: пішінқұрауы, композициясы, эргономикасы, безендірілуі, композициялық қатынастары, тұтастығы, қозғалғыштығы, т.б. Жазықтық бетінде бейнеленген туындылардың көркемдік өлшемдері: идеясы, композициясы, түстік шешімі, бейнелеу әдістері, орындау техникасы бағыттарын құрайды [8, 157-б.].

Виртуалдық мүмкіндіктер қатарына жататындар ішіндегі көркем өнер мамандығының білімгерлері үшін маңыздысы – виртуалды мұражай әдісі және виртуалды көрме. Виртуалды мұражай (ВМ) – мұражайдағы жұмыстар мен мүсіндерді, көркем экспонаттарды IT технологиясы арқылы көрсететін мүмкіндіктер жүйесі. Виртуалды мұражай әдісі – мұражай залдарын тұтастай понорамалық форматта көрсету мүмкіндігі. Виртуалды мұражай әдісі бойынша экспонаттар көріністері понорамалық көріністе немесе деталдық-фрагменттік көріністерімен де береді. Бұл әдіс мұрағаттарды толық кеңістіктік-формалық өлшемдерімен көрсете беруге жағдай туғызады. Виртуалдық понорамалық-кеңістіктік әдіс – заттың үш өлшемдік сипатын айқын көрсетеді. Ол мұрағаттардың пішіні, материалы, түрі-түсі, кеңістік өлшемдері, эргономикасы, безендірілуі, технологиялық деңгейі туралы кең көлемді визуалдық ақпарат береді. Мұражай интерьері кеңістіктік көлемді талдау әдісімен айқындалып, алыстағы немесе жақындағы мұрағаттар бөлшектері фрагменттік салыстыру сипатында көрсетуге мүмкіндік береді. Виртуалды мұражай әдісінің артықшылықтарын атап айтқанда: виртуалдық мүмкіндіктер арқылы берілген форма, материалдар фактурасы, түстер ерекшеліктері, жарық пен көлеңке, заттың безендірілуі, эргономикасы арқылы берілген ақпараттар интеграциясы ұлттық құндылықтардың даралық ерекшеліктерін айқындайды.

Мектеп оқушылары жаңа әдіс бойынша сабақ үдерісінде Ә. Қастеев атындағы бейнелеу өнері мұражайындағы, республикалық тарихи мұражайындағы мұрағаттарды көруге мүмкіндік алады [10, 18-б.]. Қазіргі таңда барлық мегаполис қалалар мен бірқатар облыс орталығындағы қалаларда бейнелеу өнері мұражайлары бар. Виртуалды мұражай әдісін қолдану жағдайы мұражайға барудың қажеттілігін төмендетіп, оны техника көмегімен өнертанымдық тұрғыда талдауға мүмкіндік туғызады, визуалдық формат қабылдау мен бағалау арқылы демонстрациялап көрсету мүмкіндігін арттырады. Виртуалды мұражай жағдайында мұғалімнің қызмет шеңбері: мұражайдағы шығармашылық ұлттық құндылықтарды видеоға түсіру тақырыбын анықтау; тақырып бойынша сценария жасау; сценария бойынша таспаға түсіру; сабақта немесе сабақтан тыс уақытта видеоны

білімгерлерге көрсету; мұрағаттардың көркемдік өлшемдеріне талдау жасау бағыттарын қамтиды [11, 94-б.].

Виртуалды мұражай әдісі – мұражайдың интерьеріндегі тарихи сәулет экспонаттары, қолөнер бұйымдары: кілем, алаша, бау-басқұр, келі-келсап, ер тұрман, мен кескіндеме, графика, мүсін шығармаларын визуальдық мұражай құралдарының көмегі мол. Заттардың даралық ерекшеліктері туралы визуальдық ақпараттар мол болған сайын виртуалды қабылдаудың көркемдік сапасы ашылып, образы толығына түседі [12, 5-б.].

Виртуалды мұражай әдісі – мұражай экспонаттарын виртуалдық мүмкіндіктер арқылы көрсету іс-әрекет тәсілдерін біріктіреді. *Виртуалды мұражай мүмкіндіктері*: өнер нысанын мұражай ортасындағы кеңістіктік қалпын жан-жақты көрсетуі; қажетті ұсақ бөлшектерін «арт фрагмент» түрінде үлкейтіп беруі; үлкен қалалардағы арт мұражайларға топ-топ болып баратын жолсапар шығындарына жол бермеу, қаржы үнемдеу; әлемдік бейнелеу өнерінің шеберлері шығармаларымен оқушылар мен студенттерді онлайн, офлайн форматында таныстыру болып табылады.

Мұрағаттармен виртуалды танысу: білімгерлерді таныстыру және көрермендерді таныстыру болып екіге бөліп қарастырылады. Оқушыларды таныстыру: мұражайдағы көлемді арт нысанды таныстыру және жазықтық бетінде бейнеленген туындыларды таныстыру болып екі бағыттарды қамтиды.

Мектептің виртуалды мұражайы – арт білім берудің ұтымды мүмкіндігі. Қазіргі кезде Қазақстанда бірқатар мектепте виртуалды мұражайлар жұмыс істейді. Олардың арасында конкурстар ұйымдастырылады. Мұндай іс шара мектеп виртуалды мұражай сапасының көтерілуі, білім алушылардың дүниетанымы мен өнертанымының артуына жағдай жасайды. Виртуалды мұражай әдісі – білімгерлерді ұлттық құндылықтармен таныстырудың ауқымды мүмкіндігі. Бұл орайда, Алматыдағы бейнелеу өнерінің шығармалары мен қолөнердің көркем бұйымдары сақталатын орталықтың ерекшеліктерін атап өту орынды. Ә. Қастеев атындағы өнер мұражайы еліміздегі көркемсурет туындылары жинақталған ең ірі мәдени көркемдік құндылықтар сақталатын мекеме. Мұражай ұжымы қазіргі уақытта әлеуметтік желілердегі парақшалары, мекеме сайты арқылы виртуалдық экскурсияларды ұйымдастырады. Өнертану қызметкерлерінің ұжымы соңғы жылдарда «Орыс өнері», «1950 жылдардағы Қазақстан бейнелеу өнері» тақырыптарына виртуалдық көрсетілімдер дайындайды. Виртуалдық көрсетілімдер мұражай қорындағы мұрағаттарды көрсету арқылы жүзеге асырылады [10, 93-б.].

Виртуалды мұражайда шығармашылық театрлық іс-шаралар арқылы оқытудың ұтымдылығы туралы шет елдік ғалымдар зерттеулерін талдау, виртуалды мұражай әдісін қолдану арқылы бейнелеу шығармалары мен қолөнер бұйымдарын көркемдік талдау проблемасы бойынша бізге бірқатар тұжырымдар жасауға мүмкіндік берді. Виртуалды мұражайлардағы танымдық әдістерді пайдалану туралы мұғалімдердің пікірлерін талдау нәтижелеріне сәйкес, мұғалімдер виртуалды мұражайлардағы шығармаларды көркемдік талдауды жоспарлау, ұйымдастыру және бағалау тұрғысынан іс әрекетті практикалық тұрғыда ұйымдастыру өмірге лайықты іс деп санайды. Сонымен қатар, ол мұражайдағы драматургиямен айналысатын студенттердің тәжірибесі мұражайдағы бұрынғы дәстүрлі тәжірибесінен гөрі қызықты, өмірге бағытталғанын және тұрақты екенін анықтаған. Ол сандық ақпараттық дәуірдегі мәдени сәйкестікті қалыптастырудағы виртуалды мұражайлардың маңыздылығын атап өтті. Булут пен Узун (2021) [3, 151-б.] өз зерттеулерінде виртуалды мұражайлар мен шығармашылық драмаларға арналған семинар ұсынған және виртуалды мұражайлардағы театрлық іс-шаралар студенттерге өнер арқылы мәдени мұра нысандарын беретіндігін, оқу процесін мазмұндық тұрғыда байытындығын мәлімдеген. Талқылау барысында зерттеу нәтижелері анықталып, мұғалімдердің білім беруде виртуалды мұражайлардан жеткілікті тәжірибе деңгейі аз екенін көрсеткен. Алайда, барлық мұғалімдер

виртуалды мұражай сабақтарында танымдық іс-әрекеттерін орындай алатындықтарын айтқан [5, 330-б.].

Виртуалдық тур экскурсиялар бірнеше қалалардағы өнер мұражайларда орналасқан өнер туындыларын көрсетуге мүмкіндік беретін туристік маршруттар бойынша, виртуалдық мүмкіндіктер арқылы жүзеге асырылады [6, 33-б.]. Сонымен қатар ол, білім алушылардың сабаққа деген ынтасын арттырып және олардың жетістіктерін арттыруға виртуалды мұражайлардағы шығармашылық драмалық іс-әрекеттің үлесі зор болатындығын мәлімдеген. Фокидес пен Сфакиану (2017) [8, 72-б.] өз зерттеулерінде бастауыш мектептерде виртуалды мұражайлардың білім беруде қолданылуын дұрыс бағалаған, олар виртуалды мұражайларда білім алған студенттердің жетістіктері виртуалды мұражайларда білім алмағандарға қарағанда жоғары екенін көрсеткен. Сонымен қатар виртуалды білім беру ортасында жүзеге асырылатын виртуалды мұражай әдісі арқылы білім беру тәжірибесінің болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің танымдық әрекетіне деген әсері зерттелген. Төрт апталық оқудан кейін мұғалімге үміткерлер бұл белсенді оқу процесін виртуалды мұражай әдісінің көмегімен орнатуға болады, бұл өнертанымдық зерттеулер жасау курсы үйренуді жеңілдетеді деген пікірде болды [7, 110-б.].

Мұражайлардағы білім беру практикасына арналған болашақ сынып жетекшілері өзін-өзі қамтамасыз етуі төмен екенін анықтады және мұражайлардағы курстарды өңдеудегі өзін-өзі оқыту деңгейі оқудан кейін оң тарапқа жақсарды деп мәлімдеді [8, 148-б.]. Сондай-ақ осы саладағы болашақ мұғалімдердің көркемдік білімінің, арт нысандарды өнертанымдық талдау тәжірибесінің жеткіліксіздігін және өзінің зерттеу сұрақтарына қайтарған жауаптарында виртуалды мұражай әдісін арт білімін беру бағдарламаларына енгізу қажеттілігін атап өтті, онда ол студенттердің мұғалімдер даярлау бағдарламаларында виртуалды мұражай білімі курсының қажеттілігі туралы көзқарастарын оң тараптан бағалаған [12, 5-б.].

Практикалық іс-әрекеттік зерттеуге қатысқан мұғалімдер виртуалды мұражайларда шығармашылық жұмыстар және қолөнер бұйымдарын талдау іс-әрекеті виртуалды мұражай студенттердің үлгерімі мен ынтасын арттыратынын көрсеткен. Мұғалімдер виртуалды мұражай әдісімен көркемдік шығармашылықты талдауға оң көзқараспен қараса да, олардың осы саладағы тәжірибесіздігі олардың бұл іс-әрекетпен айналыспауының басты себебі екендігін көрсетеді. Өзінің зерттеуінде Караосманоглу (2017) мұражайда шығармашылық драманы қолданып оқу тәжірибесін ұйымдастыру мәселесін қарастырған. Зерттеу нәтижесінде ол студенттердің тәжірибеге негізделген оқу стилі болып табылатын мұражайдағы театрлық іс-шаралар арқылы үнемі және тұрғылықты оқуды ұйымдастыруды тануға болатынын айтқан. Сонымен қатар, олар мұражайдағы драматургиямен айналысатын студенттердің тәжірибесі мұражайдағы бұрынғы тәжірибесінен гөрі қызықты, өмірге бағытталған және тұрақты екенін анықтаған [13, 47-б.].

Зерттеуші Георгиу мен Стефан мұғалімдердің виртуалды мұражайда шығармашылық театрлық іс-шараларды ұйымдастыруы арқылы, студенттер мәдени мұра туралы ойын-сауық және көркемдік форма туралы түсінік ала алады деп көрсеткен (2018) [14, 50-б.]. Боуэннің [13, 60-б.] айтуынша, виртуалды мұражай қосымшасын таңдаудағы себептердің бірі – виртуалды мұражайларға баруды ұйымдастырудың қарапайымдылығы. Зерттеу барысында виртуалды мұражайдың білім алушылардың жетістігі мен мотивациясына әсері туралы мұғалімдер оң пікірде болғандығын айтқан. Көптеген мұғалімдер виртуалды мұражайдағы шығармашылық іс-шаралар оқытудың тұрақтылығын арттыруда тиімді болатынын мәлімдеді, өзінің зерттеуінде Караосманоглу мәлімдеген (2017) [14, 48-б.]. Ол мұражайдағы шығармашылық драма мен оқу тәжірибесін қарастырған. Зерттеу нәтижесінде ол студенттердің тәжірибеге негізделген оқу стилі болып табылатын мұражайдағы театрлық іс-шаралар арқылы үнемі білім алуды түсінетінін айтқан.

Бұл саладағы зерттеулер негізінен мұражай әдісінің біліммен қатар тәрбие саласында қолданылуын қамтиды. Мұражайлардағы шығармашылықты виртуалды мұражай әдісін қолдану арқылы талдау практикасы әлі де жаңа зерттеу саласы болса да, виртуалды мұражайлардағы шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау практикасы өте сирек зерттеулер жүргізілген сала болып табылады. Сонымен қатар оқушыларды ұлттық мәдени құндылықтарға баулу іс-әрекеттерін көбейту арқылы, өнерді талдау мүмкіндіктерін, оқытудың әртүрлі жаңа әдістерін жасауға бағытталған зерттеулер жүргізілуі керектігі көрінді [14, 39-б.].

Зерттеуші Callaway (2012) [15, 39-б.] мұражайға келушілерге шығармашылық драма сағатын ұсынатын мобильді мұражай жүйесін ұсынған. Оның зерттеуі аталған әдістің қатысушыларға оң әсерінің болатынына назар аударған. Осы саладағы зерттеулердің нәтижелері мұғалімдердің бұл салада толық құзыреттілікке ие еместігін көрсеткен, бірақ олар виртуалды мұражай әдісін шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын көркемдік білім беруді талдаудан бастап, білім беру үдерісінде қолдануға шынайы қызығушылық танытқан.

Бұл зерттеу барысында өнер арқылы ұлттық мәдени құндылықтарды оқу мен тәрбие ісінде жандандыру мақсатында виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау практикасы туралы мұғалімдердің көзқарастары бағаланды. Біз өмір сүріп жатқан технологиялар ғасыры да, covid-19 пандемия процесі де білім беруде виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау технологиясын қолдануды қажеттігін көрсетті. Бұл бағытта зерттеу тобы бастауыш сынып мұғалімдерінің виртуалды мұражай мен шығармашылық практикасы және осы әдісті қолдану туралы пікірлері зерттеу мазмұнына қосылды. Көптеген мұғалімдер виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау әдістерін өз сабақтарында осы кезге дейін қолданбаған деген қорытындыға келдік, бірақ олардың барлығы осы қосымшаларды қолдануға деген оң көзқарасы бар екені белгілі болды. Мұғалімдер өздерінің өз бетінше жинақтаған тәжірибесі виртуалды мұражайда шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау әдісін қолдану үшін жеткіліксіз деп санайды. Сонымен қатар, оқытушылар виртуалды мұражайлардағы шығармаларды пайдалану ісін жоспарлау, тәжірибеге енгізу және оны бағалау кезеңдерінің практикалық нәтижелі болатынын көрсетті.

Зерттеу нәтижесінде болашақ мұғалімдерге виртуалды мұражайда шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдауды қалай құруға болатындығын, олардың өлшемдері мен деңгейлерін үйрену керек екені белгілі болды. Ол үшін мұғалімдерді сабақ үдерісінде элективті пәнді оқыту бағдарламасын ұйымдастыруы тиіс екені көрінді. Виртуалды мұражайларда шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау бастауыш мектептерде білім беру мақсатында кеңінен қолдану үшін болашақ мұғалімге арналған жаттығу-тренингтің арқасында мүмкін болатыны көрінді. Осы мақсатқа сәйкес виртуалды мұражайлардағы шығармашылық жұмыстар мен қолөнер бұйымдарын талдау әдісін мұғалімдерді даярлау бағдарламаларына қосу қажеттігі туындайды.

Мұражай әдісін және қолөнер бұйымдары мен шығармашылық жұмыстарды көркемдік талдаудың мәселелері бойынша деректерді жинау құралдары қолданыс тапты. Деректерді зерттеудің мақсатына сәйкес зерттеуші дайындаған сұхбаттың жартылай құрылымдық формасы арқылы жиналды. Ол әдебиеттердегі сұхбаттың жартылай құрылымдық формасын жасау кезінде қарастырылды. Содан кейін 3 бастауыш сынып мұғалімінің пікірлері қосымшаның дұрыстығын (деректерді жинау құралының деңгейі, қолданылуы және анықтығы) және құрылымның сәйкестігін тексеру үшін ескерілді. Сарапшылардың қорытындыларына сәйкес сұхбаттың жартылай құрылымдық формасының соңғы формасы жасалды. Сұхбаттың жартылай құрылымдалған түрі 3 бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімде қатысушылардың демографиялық сипаттамалары туралы 4 жабық сұрақ бар, екінші бөлімде

қатысушылардың виртуалды мұражайының тәжірибесі туралы 4 жабық сұрақ, ал үшінші бөлімде мұражай әдісін қолдана отырып, виртуалды мұражай әдісімен оқытуға негізделген қатысушылардың көзқарастары туралы 4 ашық сұрақ болды. Зерттеуге дайындалған сұхбаттың жартылай құрылымдалған түрі 1 кестеде келтірілген.

Деректерді жинау процесі – зерттеуге дайындалған сұхбаттың жартылай құрылымдалған түрі зерттеуге өз еркімен қатысқысы келген сынып жетекшілеріне электронды пошта арқылы жіберілді. Деректер жинауға дайындалған сұхбат түрінде мұғалімдерге әртүрлі көлемдегі сұрақтар қойылып, мұғалімдер айтқан пікірлер негізінде егжей-тегжейлі мәліметтер алуға әрекет жасалды.

Деректерді талдау – зерттеу барысында деректер қысқаша аудит стратегиясын қолдану арқылы біртіндеп жасалды (Reed, Procter and Murray, 1996). Зерттеудің кіші мақсаттары үшін жасалған жартылай құрылымды сұхбат формасының бірінші және екінші бөліктерінің деректері үшін сипаттамалық статистика (f, %); және сипаттамалық талдау үшінші бөліктегі ашық (құрылымданбаған) сұрақтар үшін қолданылды. Деректер теориялық негізде кодталғанға дейін сипаттамалық талдау үшін кодтардың тізімі дайындалды. Сипаттамалық талдаудың екінші кезеңі – ішкі сұрауларға сәйкес кодталды.

Зерттеуші деректерінің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ескере отырып, аталған сұрақтар есептеліп, жіктелді. Талдау нәтижесінде алынған сұрақтардың дұрыстығын тексеру үшін оны екі сарапшы талдау арқылы зерттеді. Тексеру нәтижесінде құрылған сұрақтар мен жіктеулер сенімді деген қорытынды жасалды. Зерттеу деректерін жинау құралы арқылы алынған бастапқы деректер сақталды. Нәтижелер презентациясына қатысушылардың пікірлері егжей-тегжейлі, тікелей көрсетілген үзінділер кірді. Бұл бөлімде сұхбаттың жартылай құрылымдық түріндегі сұрақтар туралы ақпарат берілген. Сонымен қатар 1-кестеде зерттеуге қатысқан мұғалімдердің тәжірибелік сипаттамалары көрсетілген.

1-кесте – Мұғалімдерді кәсіби тәжірибесі бойынша бөлу туралы мәліметтер

Кәсіби тәжірибесі	Жынысы		Барлығы
	(Әйелдер)	(Ер адамдар)	
0–5 жыл	-	1	1
6–10 жыл	3	6	9
11–15 жыл	9	4	13
16 жыл және одан жоғары	2	-	2
Барлығы	14	11	25

1-кестені зерттеу барысында зерттеуге өз еркімен қатысқан 25 мұғалімнің 14-і әйел, ал 11-і ер адам болды. Зерттеуге қатысқан мұғалімдердің басым көпшілігінде 11–15 жылдық жұмыс тәжірибесі бар. 0–5 жыл жұмыс өтілі бар әйелдер мен 16 және одан да көп жыл жұмыс өтілі бар ер мұғалімдер зерттеуге қатысушылардың қатарына болмағанын көруге болады. 2-кестеде мұғалімдердің виртуалды мұражай әдісін қолөнер бұйымдары мен бейнелеу шығармаларын талдау барысында қолдануы туралы мәліметтер келтірілген.

2-кестеде келтірілген нәтижелерді бағалау кезінде мұғалімдердің 92%-ы студенттерін виртуалды мұражайларға баруға мәжбүрлемегені айтылды. Мұғалімдердің 76%-ы көркем шығарманы өз курстарында оқыту әдісі ретінде пайдаланбайтындықтарын білдірді. Барлық мұғалімдер виртуалды мұражай әдісін өз сабақтарында қолдануға оң ниеті бар екенін көрсетті. Сонымен қатар, мұғалімдердің 88%-ы виртуалды мұражайда шығармаларды талдауға оқыту үшін өздерінің әдістемелік даярлығын жеткіліксіз деп санайтындықтарын айтты. Нәтижелер бағаланған кезде виртуалды мұражайлар мен көркем шығарманы көркемдік талдауды өз тәжірибесінде мұғалімдердің сирек қолданатындығы байқалды. 3-

кестеде бастауыш мектептерде виртуалды мұражай әдісін функционалды пайдалану туралы мұғалімдердің пікірлері берілген.

2-кесте – Мұғалімдердің білім беруде виртуалды мұражайлар әдісі мен көркем шығарманы қолдануы

Сұрақтар	ия		жоқ	
	F	%	F	%
1. Сіз студенттеріңізді мұражайлық виртуалды экскурсияға шақырдыңыз ба?	-	-	-	-
2. Сіз өзіңіздің сабақтарыңызда оқу әдісі ретінде виртуалды мұражай әдісін қолданасыз ба?	2	8	23	92
3. Сіз өз сабақтарыңызда виртуалды мұражай әдісін пайдалану мүмкіндігін қарастырдыңыз ба?	6	24	19	76
4. Сіз виртуалды мұражай әдісін қолдану қолөнер бұйымдары мен бейнелеу шығармаларын талдауды білімгерлерге үйретуге жеткілікті деп санайсыз ба?	3	12	22	88

3-кесте – Виртуалды мұражай әдісін пайдалану туралы мұғалімдердің пікірлері

Іс-әрекеттер	Қатысушылардың пікірлері	F	%
Жоспарлау кезеңіндегі ыңғайлылық	Менің ойымша, бұл мұражайға дәстүрлі баруға дайындалудан гөрі оңай.	22	88
	Виртуалды мұражай әдісін пайдалану арқылы көркемдік білім беруден кең болашағы бар іс-әрекеттерді жоспарлау жеңіл.		
	Мен мұражай әдісін ұтымды деп санаймын және мұражайлық танымдық жұмыс кестесін анықтау мұражайға классикалық экскурсия ұйымдастырудан гөрі практикалық маңызы бар.		
Іске асыру кезеңіндегі ыңғайлылық	Менің ойымша, бұл өте функционалды онлайн-оқыту үдерісінде студенттерге көптеген пәндер бойынша тұрақты оқытуды қамтамасыз ету мүмкіндігі.	17	68
	Менің ойымша, виртуалды мұражай әдісі, мұражайларға баратын дәстүрлі экскурсиядан гөрі қолданысқа оңайырақ.		
	Бұл білімгерлердің онлайн режимінде оқу үдерісінде бейнелеу өнер мұрағаттарын пайдалануға мүмкіндік беретін үлкен де ыңғайлы әрекет.		
	Мұражайға виртуалды экскурсияның соңында сұрақ-жауап әдісі арқылы оқытудың мазмұнын толықтыруға, күшейтуге болады.		
Бағалау кезеңіндегі ыңғайлылық	Менің ойымша, виртуалды мұражай мұрағаттарын көргеннен кейін білімгерлердің визуалдық ақпараттар арқылы білгендері туралы пікір қалдыруды сұрай аласыз.	11	44
	Білімгерлер өз тәжірибелерімен бөлісе алады, виртуалды мұражай әдісін қолданғаннан кейін, олар білгендерін танымдық тұрғыда бағалай алады.		

3-кестеде виртуалды мұражай әдісін функционалды пайдалану туралы мұғалімдердің пікірлері келтірілген. Виртуалды мұражайлардың функционалдығына қатысты оқытушылардың пікірлері үш санат бойынша жиналады: жоспарлау кезеңіндегі ыңғайлылық, іске асыру кезеңіндегі ыңғайлылық және бағалау кезеңіндегі ыңғайлылық. Мұғалімдердің 88%-ы жоспарлау кезеңінде ыңғайлылық тұрғысынан виртуалды мұражай әдісін функционалды деп тапты. Мұғалімдердің 68%-ы виртуалды мұражай әдісін енгізудің қарапайымдылығын атап өтсе, 44%-ы виртуалды мұражай әдісін енгізудің бағалаудағы қарапайымдылығын атап өтті. 4-кестеде виртуалды мұражай әдісін білімгерлердің жетістігі мен мотивациясына әсері туралы мұғалімдердің пікірлері келтірілген.

Кесте 4 – Виртуалды мұражай әдісін білімгерлердің жетістігі мен мотивациясына әсері туралы мұғалімдердің пікірлері

Іс-әрекеттер	Қатысушылардың пікірлері	F	%
Оқытудың тұрақтылығын арттырады	Тұрақты оқыту болуы мүмкін, өйткені бұл студенттерге өнерді көркемдік талдауды үйренуге мүмкіндік береді.	23	92
	Менің ойымша, бұл оқытудың тиімді әдісі. Студенттер мұражай арқылы білген өнертанымдық ақпаратын ұмытпайды. Себебі бұл, зат немесе құбылыстың әсемдігін көру арқылы қабылдауға негізделеді.		
	Студенттер бейнелерді қабылдау барысында белсенді рөл атқарады, дайындықта да, қатысуда да виртуалды мұражай әдісімен шығармалар композициясы мен көлөнер бұйымдарының көлемін материалын безендірілуін талдау әрекетін ешқашан ұмытпайтын тәжірибе жиналады. Белгілі бағдарламамен оқыту барысында виртуалды мұражай әдісін қолдану тұрақтылықты қамтамасыз етеді.		
Мәдени мұра туралы, өнер туралы хабардарлықты арттырады	Менің ойымша, виртуалды мұражай әдісі мәдени мұраны зерттеуге мол мүмкіндік береді.	19	79
	Менің ойымша, бұл студенттерге мәдени мотивтерді түсінуге мүмкіндік беретін әдіс. Виртуалды мұражайлық шығармашылық іс-шара – студенттер үшін тамаша мәдениет элементтерімен таныстыратын мүмкіндік.		
	Виртуалды мұражай әдісі мәдени, көркем және өте қызықты студенттерге арналған тәжірибе.		
Студенттердің ынтасын арттырады курсты оқып, өнер нысанының жетістігін айтуға жаттығады	Білім алушылардың өнердегі сабаққа деген ынтасы мол болады, өйткені виртуалды мұражайдағы шығармалар мазмұны идеясы, композициясы мен колориті туралы мұғалімнің талдауы өнертанымдық тақырыпты қызықты етеді.	15	60
	Менің ойымша, студенттер осындай іс-шараға ынтамен қатысады, бұл табысқа жетуге оң әсер етеді.		
	Келушілердің арасындағы ынталы болған студенттер, көркемдік білім деген виртуалдық визуалдық өнерді тану деп санайды. Ынта-жігермен жасалған әр жұмыстың соңында әрқашан сәттілік болады.		

4-кестеде виртуалды мұражайдағы шығармашылық талдау жұмысының білім алушылардың жетістігі мен мотивациясына әсері туралы мұғалімдердің пікірлері келтірілген. Виртуалды мұражайда үш сыныпта мұғалімдердің пікіріне сәйкес студенттің шығармаларды талдауын зерттеу нәтижелері жиналды, бұл оқытудың тұрақтылығын, сонымен қатар студенттің курсқа деген ынтасын арттырды және оның жетістігін жоғарылатты. Мұғалімдердің 92%-ы виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстарды және көркем бұйымдарды талдауды үйрену оқудың тұрақтылығын арттырады деп мәлімдеді. Мұғалімдердің 76% Мәдени мұра туралы хабардарлықты қызықты және көркем түрде түсінудің маңыздылығын атап өтті. Мұғалімдердің 60%-ы виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстарды және көркем бұйымдарды талдау білім алушылардың сабаққа деген ынтасын арттырып, олардың жетістіктерін жоғарылатады деп мәлімдеді. Кестеден көріп отырғанымыздай, барлық мұғалімдер виртуалды мұражайдағы шығармашылық жұмыстарды және көркем бұйымдарды талдау жұмысының әсеріне оң пікір берді.

Қорытынды

Виртуалды мұражай – интернет арқылы алыс мұражайлардағы арт өнер мен рухани құндылықтар болып табылатын өнертанымдық мұрағаттарды көрудің ауқымды мүмкіндігі. Жас ұрпақты ұлттық құндылықтар арқылы көркемдік білім мен елжандылық тәрбие берудегі виртуалды мұражай әдісінің маңызы зор. Виртуалды мұражай әдісі – заманауи арт білім

берудегі инновациялық қырынан көрінген және танымдық әрекетке апаратын әдіс. Виртуалды мұражай әдісі қашықтықтан оқытуға мүмкіндік беретін тәсілдерді біріктіретін үдеріс, танымдық әдіс және өнерді қабылдау әрекеттерінің маңызды нәтижесі.

Виртуалды мұражай әдісінің бір бағыты виртуалды мұражай тур әдісі – бірнеше мұражайдағы бейнелеу туындыларын біріктіріп, кеңістіктік-пішіндік, түстік, жарықтанумен, перспективалық өлшем бірліктермен көрсетуге мүмкіндік беретін тәсілдер жиынтығы. Алыстағы бейнелеу өнері туындыларын жақынға, аудиторияға әкеліп көрсетуге жағдай жасайтын оқыту тәсілі. Бұл көркем бұйым мен жазықтық бетіндегі шығарма кеңістіктігінің ерекше өлшемдік жағдайын, сюжеттік шығармадағы берілген уақыт пен образын білімгерлер алдында шынайы ашып беруге ықпал ететін мүмкіндік. Виртуалды мұражайдың бір саласы болып табылатын виртуалдық тур әдісі – көрерменге бірнеше мұражайлардағы арт нысандарды көруге мүмкіндік берумен қатар, білімгерлердің өнерге деген қызығушылығын арттырып, өнертанымдық білім шеңберін кеңейтеді. Виртуалды мұражай әдісі қазіргі кезде виртуалды мұражай тур әдісі бағытында зерттелуде.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ералин Қ.Е. Бейнелеу шығармаларын бағалау. – Алматы: Киберсмит, 2021. – 188 б.
2. Кузин В.С. Психология. – М.: Просвещение, 1982. – 358 с.
3. Bulut P., Uzun E.B. Sanal müzeler ve yaratıcı dramalar için atölye önerisi: Müze sınıfa geliyor! // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2021. – №16 (1). – S. 131–156.
4. Demirel I.N. Öğretmen adaylarının müzelerdeki eğitim uygulamalarına ilişkin sınıf öğretmeni adaylarının öz yeterliliği // Olmak Abant Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi İzzet Baysal. – 2020. – №20 (1). – S. 585–604.
5. Elçi E., Uzunboylu H. Değerleri beslemek için evrensel ve kültürel bir değer ölççeği oluşturmak // Güney Afrika Eğitim Dergisi. – 2019. – №40 (1). – S. 1–8.
6. Erem E. Öğrencilerin okul öncesi eğitim müfredatında Müze Eğitimi Seçmeli Dersine ihtiyaç duyma konusundaki görüşlerini incelemek // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2017. – №12 (2). – S. 31–42.
7. Islek D., Dancu I. Sanal bir eğitim ortamında uygulanan müze eğitimi deneyiminin gelecekteki öğretmenlerin görüşlerine etkisi // Revista de Cercetare si Interventie Sociala. – 2019. – №67. – S.114–125.
8. Karşeva Z., Amirova A., Ageeva L., Cazdykbayeva M., Widullakızıy E. İlkokul çağındaki çocuklarda öğrenme iletişimi becerilerini oluşturmak için gelecekteki profesyonellerin hazırlanması // Dünya Eğitim Teknolojileri Dergisi: Güncel konular, bağlantı kesildi. – 2021. – №13 (3). – S. 467–484.
9. Ulgener P., Minalay H., Ture A., Tugutlu V., Harper M.G. Lise öğrencilerinin sorunlu internet kullanımı ile COVID-19 pandemi sırasında öğrenme gecikmesi ile ilişkili davranışlar arasındaki ilişkiyi araştırmak // Okullarda Küresel Liderlik ve Danışmanlık Dergisi: Modern Perspektifler. – 2020. – №10 (3). – S. 142–156.
10. Valchak K., Kellary W., White M. Sanal müze sergileri // Bilgisayar. – 2006. – №39 (3). – S. 93–95.
11. Callaway C., Stock O., Dekoven E., Noy K., Citron Y., Dobrin Y. Enstrümantal Müzede mobil drama: Koordineli konuşmalar yoluyla grup konuşmalarını teşvik etmek // Yeni Hipermedia ve Multimedya İncelemesi. – 2012. – №18 (1-2). – S. 37–61.
12. Sar E., Sagkol T. Eğitim fakültelerinde müze eğitimi kursuna duyulan ihtiyaç hakkında // HAYEF Eğitim Dergisi. – 2013. – №10 (2). – S. 83–90.
13. Karaoşmanoğlu G. Müzede yaratıcı drama ile öğrenme deneyimi: İstanbul Arkeoloji müzelerine bir örnek // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2017. – №12 (2). – S. 43–62.
14. Georgiou D., Stefan L. Sanal Müzeler: Dijital çağda kültürel kimlikle çalışmak // Uluslararası Bilim Konferansı'nda e-öğrenme ve eğitim yazılımı. Ulusal Savunma Üniversitesi «Karol I». – 2018. – Cilt 4. – S. 463–470.
15. Callaway C., Stock O., Dekoven E., Noy K., Citron Y., Dobrin Y. Enstrümantal Müzede mobil drama: Koordineli konuşmalar yoluyla grup konuşmalarını teşvik etmek // Yeni Hipermedia ve Multimedya İncelemesi. – 2012. – №18 (1-2). – S. 37–61.

REFERENCES

1. Eralin Q.E. Beineleu shygarmalaryn bagalau [Evaluation of visual works]. – Almaty: Kibersmit, 2021. – 188 b. [in Kazakh]
2. Kuzin V.S. Psihologiya [Psychology]. – M.: Prosveshenie, 1982. – 358 s. [in Russian]
3. Bulut P., Uzun E.B. Sanal müzeler ve yaratıcı dramalar için atölye önerisi: Müze sınıfa geliyor! [Workshop proposal for virtual museums and creative dramas: The museum is coming to the classroom!] // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2021. – №16 (1). – S. 131–156. [in Turkish]
4. Demirel I.N. Öğretmen adaylarının müzelerdeki eğitim uygulamalarına ilişkin sınıf öğretmeni adaylarının öz yeterliliği [The self-sufficiency of classroom teacher candidates regarding the educational practices of teacher candidates in museums] // Olmak Abant Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi İzzet Baysal. – 2020. – №20 (1). – S. 585–604. [in Turkish]
5. Elçi E., Uzunboylu H. Değerleri beslemek için evrensel ve kültürel bir değer ölçeği oluşturmak [Creating a universal and cultural value scale to nurture values] // Güney Afrika Eğitim Dergisi. – 2019. – №40 (1). – S. 1–8. [in Turkish]
6. Erem E. Öğrencilerin okul öncesi eğitim müfredatında Müze Eğitimi Seçmeli Dersine ihtiyaç duyma konusundaki görüşlerini incelemek [To examine students' views on the need for Museum Education Elective Course in preschool education curriculum] // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2017. – №12 (2). – S. 31–42. [in Turkish]
7. Islek D., Danceu I. Sanal bir eğitim ortamında uygulanan müze eğitimi deneyiminin gelecekteki öğretmenlerin görüşlerine etkisi [The effect of museum education experience applied in a virtual educational environment on the opinions of future teachers] // Revista de Cercetare si Interventie Sociala. – 2019. – №67. – S.114–125. [in Turkish]
8. Karaşeva Z., Amirova A., Ageeva L., Cazdykbayeva M., Widullakızıy E. İlkokul çağındaki çocuklarda öğrenme iletişimi becerilerini oluşturmak için gelecekteki profesyonellerin hazırlanması [Preparation of future professionals to build learning communication skills in primary school aged children] // Dünya Eğitim Teknolojileri Dergisi: Güncel konular, bağlantı kesildi. – 2021. – №13 (3). – S. 467–484. [in Turkish]
9. Ulgener P., Minalay H., Ture A., Tugutlu V., Harper M.G. Lise öğrencilerinin sorunlu internet kullanımı ile COVID-19 pandemi sırasında öğrenme gecikmesi ile ilişkili davranışlar arasındaki ilişkiyi araştırmak [To investigate the relationship between problematic internet use of high school students and behaviors associated with learning Deceleration during the COVID-19 pandemic] // Okullarda Küresel Liderlik ve Danışmanlık Dergisi: Modern Perspektifler. – 2020. – №10 (3). – S. 142–156. [in Turkish]
10. Valchak K., Kellary W., White M. Sanal müze sergileri [Virtual museum exhibitions] // Bilgisayar. – 2006. – №39 (3). – S. 93–95. [in Turkish]
11. Callaway C., Stock O., Dekoven E., Noy K., Citron Y., Dobrin Y. Enstrümantal Müzede mobil drama: Koordineli konuşmalar yoluyla grup konuşmalarını teşvik etmek [Mobile drama at the Instrumental Museum: Encouraging group conversations through coordinated conversations] // Yeni Hipermedia ve Multimedya İncelemesi. – 2012. – №18(1-2). – S. 37–61. [in Turkish]
12. Sar E., Sagkol T. Eğitim fakültelerinde müze eğitimi kursuna duyulan ihtiyaç hakkında [About the need for a museum education course in faculties of education] // HAYEF Eğitim Dergisi. – 2013. – №10 (2). – S. 83–90. [in Turkish]
13. Karaosmanoğlu G. Müzede yaratıcı drama ile öğrenme deneyimi: İstanbul Arkeoloji müzelerine bir örnek [Learning experience with creative drama at the museum: an example of Istanbul Archaeological museums] // Yaratıcı Drama Dergisi. – 2017. – №12 (2). – S. 43–62. [in Turkish]
14. Georgiou D., Stefan L. Sanal Müzeler: Dijital çağda kültürel kimlikle çalışmak [Virtual Museums: Working with cultural identity in the digital age] // Uluslararası Bilim Konferansı'nda e-öğrenme ve eğitim yazılımı. Ulusal Savunma Üniversitesi «Karol I». – 2018. – Cilt 4. – S. 463–470. [in Turkish]
15. Callaway C., Stock O., Dekoven E., Noy K., Citron Y., Dobrin Y. Enstrümantal Müzede mobil drama: Koordineli konuşmalar yoluyla grup konuşmalarını teşvik etmek [Mobile drama at the Instrumental Museum: Encouraging group conversations through coordinated conversations] // Yeni Hipermedia ve Multimedya İncelemesi. – 2012. – №18 (1-2). – S. 37–61. [in Turkish]

UDC 82.0:37.016; 82:37.016; IRSTI 17.01.45
<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.30>

A.B. MUKHAMEDZHANOVA

*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aiymzhan.mukhamejanova@ayu.edu.kz*

INNOVATIVE AND TECHNOLOGICAL PECULIARITIES OF TEACHING OF CHILDREN'S POETRY OF THE TURKIC NATIONS AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY

Abstract. This article considers the innovative and technological features of teaching humanity disciplines, including Kazakh literature, with the orientation of the teaching process in the higher education system to national values at the present time.

The innovative and technological features of innovative teaching of children's poetry of the Turkic nations at the beginning of the twentieth century are studied. It is determined that the core of the children's poetry of the Turkic peoples awakens in modern youth the desire to know the deep history of our roots. In teaching of literature in higher educational institutions, the emphasis on the educational power of artistic works is placed on modern approaches to understanding the meaning of the art of words, fiction in the upbringing of personality in some cases, when in the era of modern globalization the human being is changing, moving away from spirituality.

The article deals with the possibility of dividing classes into several groups, depending on the traditional and non-traditional nature in the modern education system. In the training of philologists, specialists in language and literature in higher vocational education, the following several general didactic principles of teaching literature (consistency and accessibility, activity of teaching literature, etc.) and heuristic methods of teaching, cognitive teaching methods are analyzed.

This article considers the classification of scientists-methodologists' principles in teaching disciplines in the process of education system: 1) methodological principles; 2) scientific principles; 3) psychological principles; 4) individual didactic principles.

Methods of solving creative problems are divided in two groups (logical and heuristic). Features of the classification of heuristic methods of teaching are considered. Classification of cognitive methods of teaching into scientific methods, disciplines, metasubject methods and creative methods of teaching are pointed out.

Keywords: Turkic peoples, children's poetry, innovative technologies, didactics, heuristic methods of teaching, cognitive teaching methods.

А.Б. Мухамеджанова

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aiymzhan.mukhamejanova@ayu.edu.kz*

XX ғасыр басындағы түркі халықтарының балалар поэзиясын оқытудың инновациялық-технологиялық ерекшеліктері

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Mukhamedzhanova A.B. Innovative and Technological Peculiarities of Teaching of Children's Poetry of the Turkic Nations at the Beginning of the Twentieth Century // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 364–378. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.30>

*Cite us correctly:

Mukhamedzhanova A.B. Innovative and Technological Peculiarities of Teaching of Children's Poetry of the Turkic Nations at the Beginning of the Twentieth Century // *Iasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1(127). – Б. 364–378. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.30>

Аңдатпа. Бұл мақалада қазіргі уақытта жоғары білім беру жүйесінде оқыту үдерісін ұлттық құндылықтарға бағыттау мәселесін, гуманитарлық пәндерді, соның ішінде қазақ әдебиетін оқытудың инновациялық-технологиялық ерекшеліктерін қарастыру көзделген. XX ғасыр басындағы түркі халықтарының балалар поэзиясын инновациялық оқытудың инновациялық-технологиялық ерекшеліктері зерттелген. Түркі халықтарының балалар поэзиясының өзек болуы қазіргі жастардың бойына түп тамырымыздың терең тарихын білуге деген ынталылықты оятатындығы айқындалған. Жоғары оқу орындарында әдебиетті оқытуда көркем шығармалардың тәрбиелік қуатына назар аудару қазіргі жаһандану дәуірінде адам болмысының өзгеріп, руханилықтан алшақтап бара жатқан кейбір жағдайларда сөз өнерінің, көркем әдебиеттің тұлға тәрбиесіндегі мәнін түсінуіне де ықпал ететіндігімен ерекшелентіндігі заманауи тәсілдермен делелденген. Қазіргі оқыту жүйесінде сабақ дәстүрлі және дәстүрлі емес сипатына қарай бірнеше топқа бөліну ерекшеліктері сөз болған. Жоғары кәсіби білім беруде филолог, тіл мен әдебиет мамандарын даярлауда әдебиетті оқытудың мынадай жалпыдидактикалық бірнеше ұстанымдары (жүйелілік және қол жетімділік, әдебиетті оқытудың белсенділігі, т.б.) және эвристикалық оқыту әдістері, когнитивтік оқыту әдістері талданған. Сонымен қатар, әдіскер-ғалымдардың білім беру жүйесіндегі пәндерді оқытудағы ұстанымдары топтастырылған: 1) әдіснамалық ұстанымдар; 2) ғылыми ұстанымдар; 3) психологиялық ұстанымдар; 4) жеке дидактикалық ұстанымдар.

Шығармашылық міндеттерді шешу әдістері екі топқа бөлініп (логикалық және эвристикалық) зерделенген. Оқытудың эвристикалық әдістерінің жіктелуі ерекшеліктері қарастырылған. Оқытудың когнитивтік (танымдық) әдістерінің ғылыми әдістерге, оқу пәндері және метапәндік әдістерге жіктелуі, оқытудың креативтік әдістері сөз етілген.

Кілт сөздер: түркі халықтары, балалар поэзиясы, инновациялық-технологиялар, дидактика, эвристикалық оқыту әдістері, когнитивтік оқыту әдістері.

А.Б. Мухамеджанова

*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aiymzhan.mukhamedjanova@ayu.edu.kz*

Инновационно-технологические особенности обучения детской поэзии тюркских народов в начале XX века

Аннотация. В данной статье предусмотрено рассмотрение инновационно-технологических особенностей преподавания гуманитарных дисциплин, в том числе казахской литературы, с ориентацией процесса обучения в системе высшего образования на национальные ценности в настоящее время. Исследованы инновационно-технологические особенности инновационного обучения детской поэзии тюркских народов в начале XX века. Определено, что стержень детской поэзии тюркских народов пробуждает у современной молодежи стремление к познанию глубинной истории наших корней. В преподавании литературы в высших учебных заведениях акцент на воспитательную силу художественных произведений сделан на современных подходах к пониманию смысла искусства слова, художественной литературы в воспитании личности в некоторых случаях, когда в эпоху современной глобализации меняется человеческая сущность, отдаляясь от духовности.

Речь идет о возможности разделения занятия на несколько групп в зависимости от традиционного и нетрадиционного характера в современной системе обучения. В подготовке филологов, специалистов по языку и литературе в высшем профессиональном образовании проанализированы следующие несколько общедидактических принципов преподавания литературы (системность и доступность, активность преподавания литературы и др.) и эвристические методы обучения, когнитивные методы обучения.

В данной статье принципы ученых-методистов при обучении дисциплин в системе образования сгруппированы: 1) методические принципы; 2) научные принципы; 3) психологические принципы; 4) индивидуальные дидактические принципы. Методы решения творческих задач делятся на две группы (логические и эвристические). Авторами также рассмотрены особенности классификации эвристических методов обучения.

Кроме того, в данной статье раскрывается классификация когнитивных (познавательных) методов обучения на такие научные методы как дисциплинарные, метапредметные методы и творческие методы обучения.

Ключевые слова: тюркские народы, детская поэзия, инновационные технологии, дидактика, эвристические методы обучения, когнитивные методы обучения.

Introduction

Since the independence of the Republic of Kazakhstan, great attention has been paid to the revision of the history, religion, spiritual wealth of the Kazakh people, analysis on their personality from a new point of view. The program “cultural heritage” has been developed for a new analysis of spiritual values that have been passed down from generation to generation for centuries in accordance with today’s requirements. The main goal of this program was to glorify our national culture, systematize and entrust our national and spiritual values to the next generation.

In his article “Independence is more expensive”, the president of the Republic of Kazakhstan – Kassym-Jomart Tokayev stated that “we should be inspired by a sincere sense of patriotism and work together to further strengthen our sacred independence”, and concluded that “not to be separated from our national identity, our native culture and national and spiritual values - this is the only guarantee that all civilization will not be swallowed up in the turmoil” [1]. That is, today special attention is drawn to the need to be inseparable from national identity, to be able to preserve national values.

Currently, the orientation of the educational process in the higher education system to national values is the basis for determining the educational task of teaching humanitarian disciplines, including Kazakh literature. In his address to the people of Kazakhstan “Strategy “Kazakhstan-2050” new political course of the established state”, N.A. Nazarbaev stated, “It is necessary to strengthen the educational component of the educational process. They emphasize patriotism, the norms of morality and reason, interethnic harmony and tolerance, the development of both body and soul, adherence to the law” [2]. The literary literature of the Kazakh people, passing down from our generation to generation, was the basis of generational education for centuries and reflected the reality of each era and defined its own goals and objectives in human education of each era. The educational value of literature originates from the Kulgegin and Tonykök poems written on stone in the ancient Turkic written monuments of ancient times, and continues fulfilling the task of developing the personality of modern Kazakh literature. Taking the children's poetry of the Turkic peoples as the core of the present study instills a desire to know the deep history of our roots in modern youth. The attention to the educational power of works of art in the teaching of literature in higher educational institutions is distinguished by the fact that in some cases, when human nature is changing and moving away from spirituality in the modern era of globalization, it contributes to the understanding of the essence of speech and literature in the education of personality.

Research methods

In the course of the study, we applied the following methods: methods for solving philosophical, psychological and pedagogical, creative tasks, studying and generalizing the results of students of heuristic, cognitive, pedagogical experience; observation, expert comparison, analysis of the results of students' activities, pedagogical experiment, data processing, innovative and technological, didactic, empirical and diagnostic methods.

Results and discussion

In the modern education system, the content and teaching methods of education are updated, the educational paradigm is aimed at the development of the child's knowledge, skills and abilities in terms of competencies and the implementation of educational activities through cooperative humane education. The introduction of innovative learning technologies in the learning process aimed at the personal development of the child has been proven as the effectiveness of the technological approach to learning in studies conducted in the USA, Great Britain, Russia, etc. In our country, the teaching methodology has been updated and In our country, the teaching methodology has been updated and provides for a new way of working, creative search, activity and interest of students and teachers. This requirement is considered as one of the main positions of higher school pedagogy.

Teaching is the main category of pedagogy, which performs the methodological function of the academic disciplines in the educational system. This is an organized, purposeful and managerial process of interaction between teachers and students, aimed at instilling abilities and skills, forming students' worldview, improving their mental strength and abilities, establishing self-education skills in accordance with the goals set. The basis of teaching is knowledge, abilities and skills.

The theory and methodological principles of teaching in the pedagogical process are based on the didactics of pedagogical science. Didactics is a branch of pedagogical science that studies the theoretical and methodological foundations of education and training. The term “didactics” was first applied by the German scientist V. Reta in the sense of “the art of teaching”. Didactics as a science studies the laws of learning and teaching that operate within a particular discipline. Didactics also analyzes the course of the learning process and the dependencies that create conditions for its outcome. This branch of science determines the planned goal, methods that ensure the implementation of the tasks, forms and means of organizing training. Didactics as a science considers the following issues:

- Why do we teach? (purpose of teaching and education);
- Who do we teach? (subjects of education);
- What are the training requirements? (teaching positions);
- What do we teach? (learning content);
- How do we organize training? (training forms);
- What tools are needed for teaching? (textbooks, technical training tools, program complexes);
- What do we achieve as a result of training? (measures, indicators of educational achievements);
- How can learning outcomes be monitored and evaluated? (control of training results, evaluation methods, diagnostics, monitoring).

If the object of didactics is teaching, then the subject of didactics is the relationship and interaction of teaching and learning. The main functions of didactics are considered to be the implementation of educational, developmental and educational goals in the learning process. The tasks of didactics are defined as the content and explanation of the implementation of the learning process, the development of the organization, improvement of training and the use of new teaching methods, technologies. Modern didactics involves the increase of the educational activity of students, provision of students with the basics of knowledge and the formation of personal competencies as academic achievements. Didactic conclusions and theories in teaching were studied and pedagogically substantiated by L. Zankov, G. Shchukina, L. Halperin, L. Lerner, V. Davydov, V. Onishchuk, M. Zorina. Didactics and methodology are closely related, but they are separate branches of science. Research objectives of methodology and didactics are closely related to each other, but they are not the same.

Didactics considers theoretical problems and rules, patterns in educational processes, while the methods considers specific approaches and techniques used for the direct implementation of these rules and patterns, its effective and qualitative ways. Methodology is a doctrine that considers the totality of these methods from a scientific point of view, that is, it proves the totality of special methods and techniques that it implements in practice through theoretical provisions and is the basis, the basis of the main positions related to these provisions.

Teaching principles are based on the laws in this area, the purpose and significance of teaching and the main direction. In teaching disciplines in the education system, methodologists divide the principles into four groups:

- methodological principles;
- scientific principles;
- psychological principles;
- personal didactic principles.

In the modern teaching system, classes are divided into several groups, depending on their traditional and non-traditional nature. However, the types of classes ordered by one system have not yet been clearly defined.

Teaching specialists are well aware of the fact that the teaching of any subject reaches its goal only if the lesson is properly organized. Therefore, each teacher chooses methods and techniques, teaching methodology that reflect the learning outcomes. Teaching methodology refers to a set of methods and teaching tools used by teachers in order to increase their knowledge in educating students and develop their personal abilities to learn to obtain knowledge. For example, I.F. Kharlamov defines the teaching methodology as “a system of methods of organizing the educational and cognitive activity of teacher and students in order to solve various didactic tasks aimed at mastering educational material” [3, p. 47]. According to Yu.K. Babansky, it is a disciplined interconnected activity of the teacher and students aimed at fulfilling educational tasks. Teaching methods change, improve and become more complete depending on the content of knowledge, the purpose of learning, and the level of students [4, p. 83].

Teaching, the most important element of the pedagogical process that gives higher professional education, is a set of interconnected elements with its own development logic, consistent actions of participants, structure, subordinate principles. It is a very complex multi-dimensional, multicomponent process. The main component of teaching includes teaching, reading, the content of the studied subject, the actions of teacher, the actions of student, the object to be mastered and a student.

Teaching literature in higher vocational education is considered, first of all, in connection with the literary process and the development process of literature by taking into account the novelties in the development of literature and the peculiarities of its general development direction, is grouped according to it and closely related to works of literature of high artistic value. Since literature is a process in continuous development, even the successes of literature in recent years make significant changes to the content of the literature course of the modern period, requiring constant updating and monitoring of curricula. The study of trends in the continuous development of literature in teaching literature courses for future specialists is carried out at lectures, practical, special courses and special seminars. These types of classes occupy an important place in the formation of theoretical knowledge, artistic and aesthetic taste in art and literature, methodological qualifications of future specialists. Therefore, in the teaching of novels in high school, attention is drawn to the subject didactics, one of the branches of the pedagogical scientist, which determines the content of teaching individual subjects, teaching methods and organization forms.

With a view to understanding the essence and nature of higher school education, it is necessary to know the units that make up the process. If the teaching process is a joint two-way action of the teacher and the learner, then this activity aims to master a certain subject, that is, to

obtain the knowledge content of this subject. These three units of the educational process determine its external aspect.

The main issue is its internal movement, that is, the disclosure of the inner essence of teaching. If the main goal of teaching is a comprehensive education of an individual in accordance to the needs and requirements of society, I.Ya. Lerner attributes the following elements to its content: knowledge; the method of the practiced action; creative experience; emotional-valuable relationship to the object to be mastered [5, p. 71]. Scientist T. Sabyrov describes the features of the educational process in modern higher education as following: “high level of theoretical level of scientific knowledge provided to students; expansion of profiles of training specialists; implementation of integration of educational activities; extensive use of teaching methods that are close to the methods of scientific research, which increase the independent creative activity of students” [6, p. 39]. The acquisition of knowledge and skills by student goes through at the representative and productive (creative) levels. At the reproductive level, student understands and accepts facts, tries to remember and develop it. At the productive level, he goes through the stages of orientation, performance and verification-systematization, that is, the acquisition of knowledge, its application in practice, the search are of a creative nature. In this regard, we can say that the educational process is a series of educational situations the cognitive core of which is an educational and cognitive goal. The content of teaching is a joint activity of a teacher and a student who resort to various methods of achieving the goal.

In higher vocational education, the training of philologists, language and literature specialists is guided by the following general-methodical principles of teaching literature: 1) scientific principles; 2) consistency and planning of teaching; 3) development of teaching activeness; 4) accessibility of teaching; 5) integration of interdisciplinary connection and content integration; 6) visibility principle of teaching; 7) educational principles of learning, etc.

The scientific approach to education provides the opportunity to determine the general laws of the subject and arms students with scientific definitions, concepts, terms and data in accordance with the content of education and educational material specified in science taking into account the age characteristics of learners and the purpose of socialization. This principle of didactics focuses on finding a solution to the following problems: it can be the basis for proving the scientific content of the subject, makes it possible to stabilize the connection of research with scientific assumptions, to determine scientific features, level, amount, etc. and to give a methodological assessment of the content of the study subject. Therefore, the scientific level occupies an important place in higher education as a criterion for assessing the significance of scientific theory and facts. For example, at universities, along with education, students begin their first steps on the path of science, i.e. research, under the guidance of teachers. At the same time, independent work of students such as writing reports, making abstracts from educational and methodological, scientific, critical works, making reports at student scientific conferences, term and diploma works are of great importance. If teacher conducts these types of work responsibly and systematically, a positive result will be obtained. According to the principles of consistency and accessibility, when teaching literature courses to students, it is necessary to provide time for the presentation of the work, as well as to conduct a deep analysis and interpretation of its ideological content and the system of images, artistic and aesthetic value. In most cases, there are situations when students are limited to reading its content in textbooks, literary criticism and storytelling without reading the fiction work itself. Along with the literary knowledge of future specialists, these situations contribute to the superficial formation of their skills and ability to analyze artistic creativity and prevent the opportunity to penetrate to the depth of literary creativity. These laws are implemented under the guidance of strict requirements of teaching in a systematic and planned manner and accessibility of taught literary texts.

The activeness principle of teaching literature is the basis for the development of students' creative abilities and the expansion of cognitive processes. This principle increases the responsibility of teacher in the organization of the educational activity. The main objectives of working on literary work is to motivate student to read literary works with enthusiasm, to train him to give his own assessment to the characters depicted in them, to lead him to the sophistication to recognize, compare and choose the direction taken by the writer, the idea and the artistic level of the work.

On the basis of the educational principle of teaching in the higher school, attention is drawn to mastering the national spiritual and cultural heritage in mutual continuity with scientific achievements. The nature, behavior, knowledge, customs and attitudes of each nation are reflected in the literature of that country. Literature, which studies human life and society in an artistic way, is the highest of world sciences. Therefore, in order to become an individual and a specialist in accordance with a civilized society, it is necessary to have a special enthusiasm and interest in literature, which allows to delve into the multifaceted secrets of the art of speech.

In the teaching of literature, along with the above-mentioned general didactic principles, it is also important to be guided by the developing teaching principles associated with the paradigm of modern education. The principles of professional orientation in literary education, professional participation, anthropocentricity in literary education, conceptual, creativity, result-oriented learning, mastering and accounting for the achievements of pedagogy and scientific and technological progress have their own character in the training of specialists in higher vocational institutions. For instance, the formation and development of professional competencies of students on the principle of professional orientation is becoming a priority in the theory and practice of modern education and upbringing. In accordance with the requirements of the age of information technology in modern educational conditions, information-competences the formation of which is related to the professional qualifications and competences necessary for the effective performance of tasks that contribute to the improvement of the professional training process and the quality of education of students have been pointed out by academician A.K. Kusayinov:

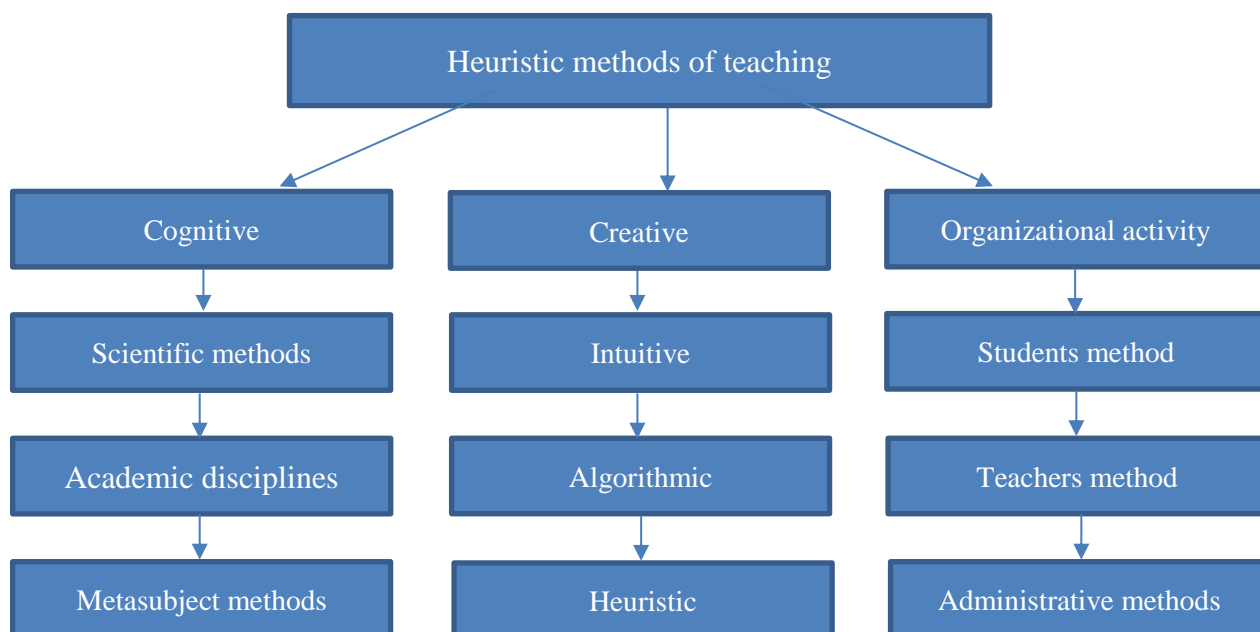
- Making cognitive decisions based on critically proposed information;
- Independent goal setting and its justification, planning and implementation of cognitive activities to achieve the goal;
- Setting a goal independently and justifying it, planning and implementing educational activities to achieve the goal;
- Independent discovery, analysis, selection, transformation, storage, transformation and transportation of information, including with the help of modern information and communication technologies;
- Application of logical operations (analysis, summation, generalization, structuring, direct and indirect proof, modeling, systematization of materials) sit and process information;
- the use of information to plan and implement one's educational activities [7, p. 126].

Ya. Komensky recommends that teachers take into account that “students should not only remember what others have observed and explained, but also study and learn the subject themselves” when teaching their students. Russian pedagogue K.D. Ushinsky and German pedagogue A. Distverger claim that they used elements of the Socratic method and the heuristic method in their didactic systems. The classic of domestic pedagogic science P.F. Kaptelev identified three forms of education for the future generation: dogmatic, analytical and genetic: the last form is divided into two: Socratic and heuristic. The heuristic method is often perceived as a method of oral education. In grouping teaching methods, I.Ya. Lerner and M.N. Skatkin are based on the increase of students' ability to work independently and propose the following types of teaching methods: explanatory-visual (or informational-receptive) reproductive, problem-based narrative, semi-exploratory (or heuristic), research. Scientists who have proposed this classification emphasize that the classification of methods as productive and reproductive is conditional, since

any creative activity is the product of reproductive work. The classification of teaching methods proposed by them has caused conflicting opinions of a number of scientists, who criticize this grouping, saying that it overestimates the research work of students and attaches excessive importance to it.

Yu.K. Babansky noted that in grouping teaching methods, it is necessary to determine the degree of visibility of students' inquisitive activity, and he classified all teaching methods into three: reproductive method, heuristic method, research method, while a group of scientists group teaching methods as creative, research, problematic, heuristic methods, etc. V.I. Andreev proposes a multidimensional model of education (teaching) and self-education (study) methods, where emphasis is placed on the heuristic method of educational-creative activity. “The heuristic method of educational and creative activity is a system of heuristic rules in the actions of teacher (teaching method) and the actions of the student (learning methods), which was developed taking into account the principles of teacher management and personality self-management in order to develop students' intuitive principles in solving creative tasks” [8].

Methods for solving creative tasks are divided into two groups: logical and heuristic. Heuristic rules for well-known learning methods have been developed and systematized: direct and mass brainstorming, the method of collective search for distinctive ideas, the method of heuristic questions, multidimensional matrix games. Educators highlight two main functional characteristics of the heuristic method: the service of “leading” to making the right decision and the service of “reducing” possible options for differentiating solutions. Heuristic methods of this kind are usually called heuristics, and they are effectively used to solve various methodological problems. According to S.I. Arkhangelsky, heuristic methods are included in a group of various operations: “Heuristic methods and approaches are characterized by developed forms of thinking, which include comparison, contrasting, analysis, synthesis, logical connection, assessment of the situation in a new quality and determination of ways to solve the tasks” [9, p. 78].

Figure 1 – Heuristic methods of teaching

Today scientists classify all heuristic methods of teaching as follows: organizational activity, cognitive and creative (Figure 1). The features of heuristic methods and approaches to teaching are “expansion of the scope of the unknown world”. The measures taken according to this approach are

explained as follows: “if one aims to solve problems that do not have a clear ready-made answer, several options for solving the problem appear, which for a conscious person expands the scope of “unknown” worlds, that is, things that he does not know, his desire to search creatively “awakens”.

Table 1 – Cognitive learning method

Cognitive methods	Empathy method (immersion in the situation),	Theory building method	Cognitive methods	Hypothesis Method
	Method of mental vision, intuition	Error method		Rule creation method
	Method of figurative imagination	Forecasting method		Method of structuring, compiling concepts
	Symbolic thinking method,			
	Method of heuristic questions			
	Comparison method			
	Heuristic control method	Fact collection method		Research method

Cognitive teaching methods are classified into scientific methods, academic disciplines and metasubject methods (Table 1).

Organizational activity, methods of students, methods of academic disciplines, algorithmic method, methods of the teacher, synthesis and grouping, etc.

Table 2 – Creative teaching method

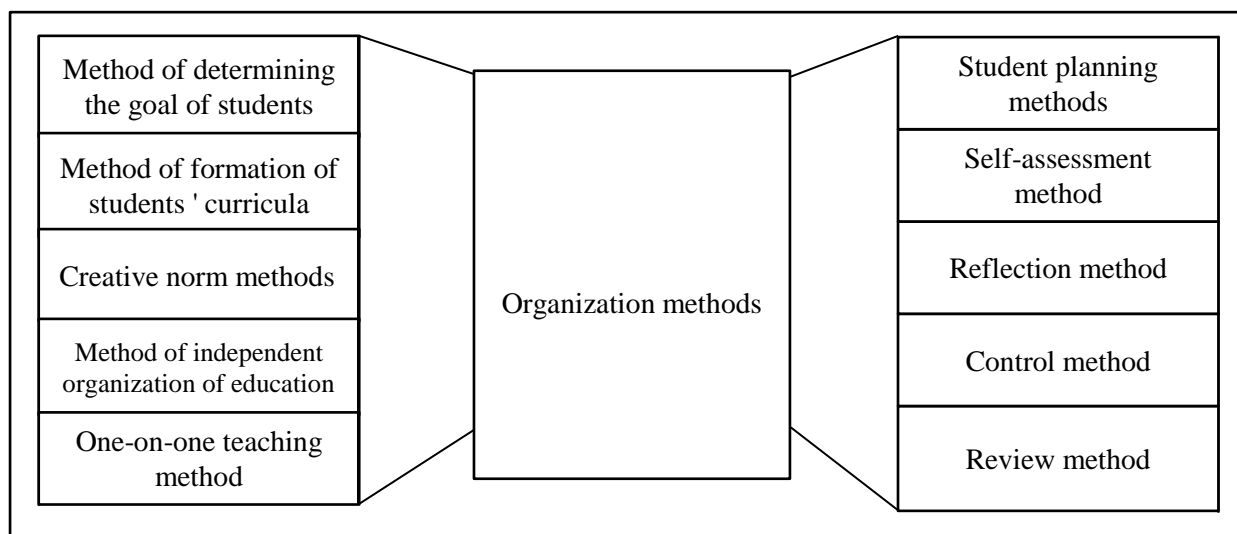
Method of invention and discovery	Creative methods	«If ...» method
Figurative drawing method		Inversion method
Hyperbolization method		Morphological box
Agglutination method		Synecotics method
		«Brainstorming» method

On the one hand, the methodology of academic disciplines is based on science, on the other hand, it is aimed at mastering specific educational programs. These are methods of studying fundamental forms of education, a method of comparing the products of the knowledge gained by students with historical and cultural analogues, traditional methods of studying the main questions and educational topics.

A special type of cognitive learning method is the meta-subject method, which consists of meta approaches that correspond to the meta content of education. For example, the method of being able to find the essence of an object is meta approach. Creative learning methods allow students to create their own educational products.

Educational methods of the intuitive type usually refer to creative methods: “brainstorming», the method of empathy, pedagogical methods of a student playing the role of a teacher, etc. (Table 2).

Such methods are based not on logical, but on intuitive actions of students. The next type of creative learning method is based on the implementation of algorithmic prerequisites and instructions: the Synectics method, the morphological box method. Their goal is to create a logical framework for the formation of students' knowledge products.

Figure 2 – Organizational activity method

The creative learning method is the method of “guidance” to guide students to solve the tasks set and reduce, shorten the types of such solutions. The organization activity methods of teaching are divided into the main subjects of education, i.e. the methods of students, teachers and managers of education (Figure 2). Student methods consists in predicting the goal of learning, determining the plan, control, reflection, etc. This group of methods is not traditional for universities, as a rule, students do not participate in the structuring of their knowledge. Allowing students to participate in organizing and tractoring the knowledge they receive is just as important as the scientific methods they must master. Methods of educational management are methods of managing the organization of the educational process at the pedagogical and appropriate level. They are similar to the methods of organizing students' activities, because the methods used in teaching individual students are used in relation to the teacher, individual universities and the entire educational system. Such a group of methods is used in the creation and development of individual training courses, course groups or educational processes in the entire higher education institution.

Thus, a group of heuristic methods is one of the main in modern educational activities, the use of which in the learning process allows students to achieve high success in education. The teaching method is a rather complex and multidimensional concept. Didactic-scientists dealing with this problem still comprehend the meaning of this category in different ways and give different interpretations.

The concept of “method” originates from the Greek word “methodos”, its Kazakh meaning is “zertteu zholy (research path)” theory. According to the general definition in the encyclopedic dictionary, “a method is a way to achieve some goal or perform a specific task” [10, p. 112]. Having studied the number of different definitions given to the teaching method, we propose the following definitions: “Teaching methods are joint activities aimed at fulfilling the tasks of teaching.” We believe that the “teaching method» is a method of organizing educational and cognitive activities of students, whose tasks, levels of cognitive activity, educational activities and expected results are predetermined to achieve didactic goals. “Currently, the achievement of professional success through knowledge, skills, ability, goals setting, perseverance and creativity requires the development of student’s intellectual and creative abilities. Thoughts on the creative development of personality were considered in the works of ancient Greek philosophers, Renaissance scientists such as Aristotle, G. Hegel, R. Descartes, I. Kant, philosophers of the near and far abroad and our country N.A. Berdyaev, D. Kishibekov, T. Abizhanov, A. Nysanbaev and others. In the

psychological literature and in the works of , L.S. Rubenstein, A.N. Leontiev, A.V. Zaporozhets, M. Mukanov, T. Tazhibaev, A. Temirbekov, S. Balabayev, K.B. Zharykbayev, A. Aldamuratov, H.T. Sheryazdanova, Zh.Y. Namazbaeva, M.N. Skatkin, creative abilities and its psychological aspects were formulated. Currently, one of the main requirements of education is the continuous improvement of knowledge and intensification of the learning process. The result of these works is inextricably linked with the education of citizens who have gained deep knowledge and high culture, new achievements of science and technology. Thus, if the basis of the innovation process is the holistic activity of the formation, application, implementation of innovations, then innovation can be called “novelty”, “new method”, “change”, “methodology”, while the innovation process can be called “a new methodology tool”. The processes of humanization and modernization of modern education contribute to a change in the attitude towards students and taking into consideration their individual-typological characteristics, personality traits, etc. is an important component of the future teacher as a specialist.

As it is emphasized in Article 8 of the law of the Republic of Kazakhstan on education “The main task of the education system is the introduction of new teaching technologies, informatization of education, access to international communication networks, the creation of the necessary conditions for obtaining knowledge aimed at the formation, development and professional development of the individual on the basis of national and universal values, achievements of science and practice” [11], the main task facing the teacher is to constantly improve teaching methods and master new technologies. In this regard, it is relevant to consider the methodological and technological system of teaching children's poetry of the Turkic peoples at the beginning of the XX century, which will further allow to solve the problems of teaching children's poetry of the Turkic peoples at the beginning of the XX century. The following statement of N. Kelimbetov, a researcher on Turkic literature, “Nowadays, Turkic literary heritage, ancient written sources, are a valuable monument of world history and literature. Today's Turkic world is a huge space, which includes many sovereign states, but all of them are united by a common historical heritage, language, cultural traditions and significant contributions to the world cultural heritage. The system of images of ancient Turkic poetry is based on an aesthetic integrity arising from the indigenous customs of the Turks, their way of life, their worldview, etc.” [12, p. 20] proves the close connection of the technology of teaching children's poetry of the deep-rooted Turkic peoples with knowledge of the language, history, folklore, culture of the Turkic peoples.

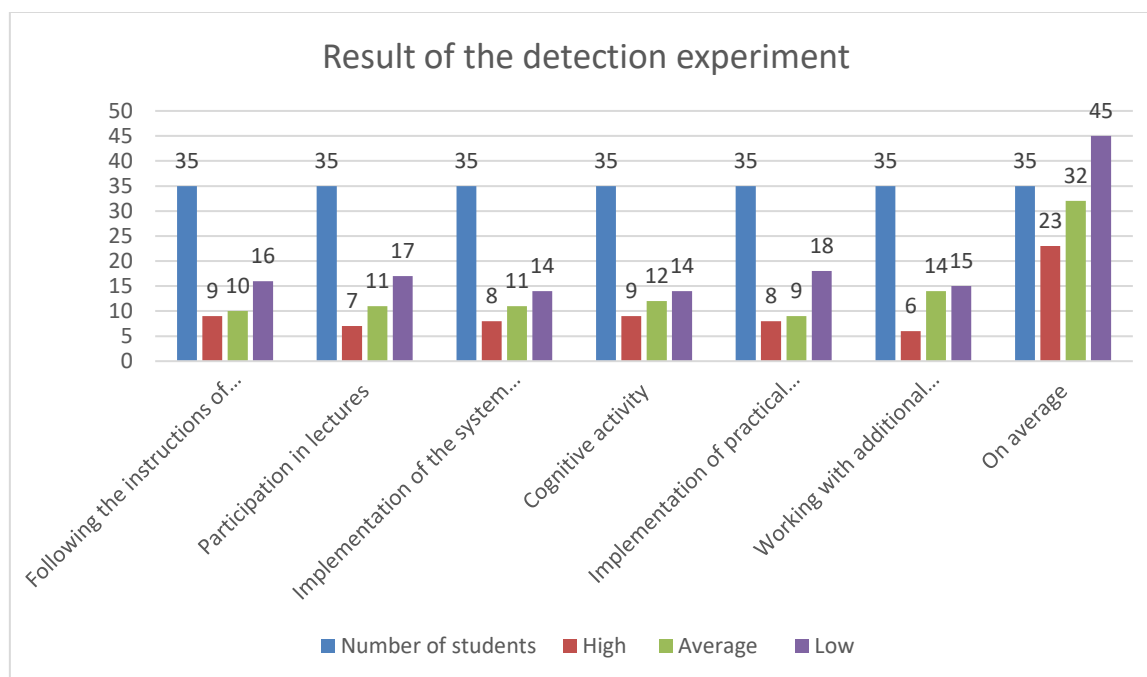
The most pressing problem of modern pedagogical practice is the awakening of a student's interest in the subject and the development of this interest in the course of teaching. The proposed method of teaching using elements of the new technology activates student's critical thinking and arouses creative interest. Student learns by working independently and gains self-confidence. Fundamental changes in society set the goals for the education system to form and develop a new person. This is the development of students' thinking, the expansion of independence and freedom of thought, the increase in their motivation for independent learning, the ability to apply it in their practice in connection with new conditions, that is, the formation and development of their qualifications. Along with the harmony of knowledge provided to the student, such measures that allow to increase the effectiveness of the pedagogical process are one of the progressive steps of training in the development of cognitive curiosity, orientation in accordance with knowledge, taking into account the characteristics of each individual, while maintaining the unity of education and upbringing.

The development of student's thinking abilities through the use of game elements in the course of teaching the lesson of Kazakh literature leads to speed and thoughtfulness. The purpose of the game is to explain, revise, consolidate and test knowledge skills.

The results of the research of experimental work on the methodology of teaching children's poetry of the Turkic peoples at the beginning of the XX century in higher educational institutions are provided in Table 3 and Figure 3.

Table 3 – The result of the detection experiment

No.	Indicators of educational and cognitive activity in the course of independent work	Experimental group				Control group			
		Number of students	High	Average	Low	Number of students	High	Average	Low
1	Following the instructions of the teacher	35	9	10	16	20	2	9	9
		%	26	28	46	%	10	45	45
2	Participation in lectures	35	7	11	17	20	4	6	10
		%	20	32	48	%	20	30	50
3	Implementation of the system of independent tasks	35	8	11	14	20	5	5	10
		%	23	32	40	%	25	25	50
4	Cognitive activity	35	9	12	14	20	3	8	9
		%	26	34	40	%	15	40	45
5	Implementation of practical tasks	35	8	9	18	20	3	7	10
		%	23	26	51	%	15	35	50
6	Working with additional literature	35	6	14	15	20	2	7	13
		%	17	14	15	%	10	25	65
	On average	35	23	32	45	20	16	33	51

Figure 3 – Result of the detection experiment

The level of higher education in assessing the indicators of educational and cognitive activity of students in the implementation of theoretical questions by the detection experiment was 23% of the students of the experimental group, and 16% of the students of the control group. For the average level, this figure gave 32% and 33%, and for the lower level – 45% and 51%, respectively. It follows from this that there are no significant differences in the indicators of educational and cognitive activity shown in the experimental and control groups.

After that, the main directions and objectives of research work were identified.

At the stage of the control experiment, ways to implement the tasks and goals of the study were sought, approaches to their practical application were improved, and attention was paid to solving the following tasks:

- development of a didactic system and the content of independent work of students, level tasks, methods of using new innovative technologies and the formulation of professional training of students in pedagogical universities of the elective course “children's poetry of the Turkic peoples of the beginning of the XX century”;

- development of an effective methodology for the development of independent work of students;

- creation of a system of problematic tasks that contribute to the effectiveness of the selected methodology for students of pedagogical universities;

- familiarization of subject teachers with the compiled system of tasks, presentation of methods for their rational application, preparation of special methodological instructions.

Analyzing the scientific and theoretical literature, we identified the possibilities of problems used in practice.

Therefore, the possibilities of solving the problem below are

- An artistic and creative phenomenon of the Turkic peoples at the beginning of the twentieth century, prone to such diverse changes as transformation, revival, renewal of children's poetry. Since it is appropriate to consider the ways of emergence and formation of today's artistic features in its internal content and external harmony in unity with historical and creative causes and final results, as a result of the processes of genre and content revival, renewal of Turkic children's poetry and creative interaction with other cultures, exchange of patterns, the formation of skills of analysis of today's existence, the ability to find contextual information and pass it through himself;

- Formation of knowledge over the years, the ability to use their knowledge in unfamiliar situations;

- Development of personal qualities of students;

(independent and critical thinking)

Finding their originality by asking problematic questions:

Problem tasks are mainly aimed at the use of external resources by students in their studies.

The task contains problematic situations that require a solution, such as searching for missing information

Didactic possibilities of problem tasks

- creates conditions for the formation of independent cognitive activity practices in students;

- forms the skills to purposefully search for new knowledge;

- provides the development of personal qualities (self-criticism and critical thinking)

Each expert evaluates all the students of the group, independently of the other. Then the work of each student is evaluated by several examiners.

Conclusion

The use of new teaching technologies aimed at personality development in the teaching of literature in higher schools gives positive results. Pedagogical technologies are a set of favorable conditions for the development of the student connected with the mutual conclusions of the organization of the educational process: subjects and methods combined with the goals of education. The use of new technologies in lectures and seminars contributes to the development of student's creativity and intellectual ability and the formation of the ability to use his knowledge in life.

The methodological and technological system of teaching children's poetry of the Turkic peoples at the beginning of the twentieth century meets this requirement, first through the use of new technologies and its stages: Stage I: Learning; Stage II: Acquisition; Stage III: Introduction into life; Stage IV: Development.

For the correct design of pedagogical technology in the lessons of Kazakh literature in higher vocational institutions, the following 5 elements should be observed: 1. Goal setting. 2. Prediction. Prediction of students' work means an independent work aimed at level education. 3. Self research. Student's individual work, student's individual work under teacher's guidance. 4. Logical structure. The content and quantity of a small goal determine students' development area and the duration of each area in time. 5. Correction. Possible difficulties in the problem under consideration: mistakes made by students, a system of measures characteristic of pedagogy to raise to the standard level of training. Since teacher is the main person in the literature class, he should carry out the educational process with creativity and activity, changing the methods of teaching. A high-quality and effective lesson is a two-way phenomenon, so the teacher-student relationship plays an important role here. Teacher is always the speaker, the presenter, the explainer, and students are not only viewers, listeners, and performers. Properly organizing and managing students in the audience, guiding them, ensuring that they actively participate in the lesson and interact with each other require a lot of work and great skill from the teacher.

BIBLIOGRAPHY

1. Тоқаев Қ.К. Тәуелсіздік бәрінен де құнды // Егемен Қазақстан, 2021 жыл, 20 мамыр.
2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: Табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан, 2018 жыл, 5 қазан.
3. Харламов И.Ф. Педагогика. – Минск: Университетское, 1979. – 186 с.
4. Бабанский Ю.К. Оптимизация учебно-воспитательного процесса (методические основы). – М.: Просвещение, 1982. – 192 с.
5. Лернер И.Я. Современная дидактика: теория-практика. – М.: Педагогика, 1995. – 172 с.
6. Сабыров Т. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. – Алматы: РБК, 1999. – 83 б.
7. Құсайынов А.Қ. Салыстырмалы педагогика. – Алматы: ROND@A, 2011. – 256 б.
8. Андреев В.И. Педагогика высшей школы. Инновационно-прогностический курс. – Казань: Центр инновационных технологий, 2013. – 500 с.
9. Архангельский А.Н., Смирнова Т.Ю. Литература, 5 класс. Часть 2. – М.: Дрофа, 2017. – 120 с.
10. Таубаева Ш.Т., Булатбаева А.А. Методология и методика педагогических исследований. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 214 с.
11. ҚР Білім туралы Заңы. – Астана: Литера, 2000. – 96 б.
12. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Паритет, 2011. – 244 б.

REFERENCES

1. Toqayev Q.K. Tauelsizdik barinen de qundy [Independence is more valuable than anything else] // Egemen Qazaqstan. 2021 jyl, 20 мамыр. [in Kazakh]
2. Nazarbaev N.A. «Qazaqstandyqtardyn al-auqatynyn osui: Tabys pen turmys sapasyn arttyru» atty Qazaqstan halqyna Joldauy [Address to the people of Kazakhstan “Increasing the welfare of Kazakhstanis: increasing income and quality of life”] // Egemen Qazaqstan, 2018 jyl, 5 qazan. [in Kazakh]
3. Harlamov I.F. Pedagogika [Pedagogy]. – Minsk: Universitetskoe, 1979. – 186 s. [in Russian]
4. Babanskiy Yu.K. Optimizaciia uchebno-vospitatelnogo processa (metodicheskie osnovy) [Optimization of the educational process (methodological foundations)]. – M.: Prosveshenie, 1982. – 192 s. [in Russian]
5. Lerner I.Ia. Sovremennaiia didaktika: teoriia-praktika [Modern didactics: theory-practice]. – M.: Pedagogika, 1995. – 172 s. [in Russian]
6. Sabyrov T. Bolashaq mugalimderdin didaktikalyq daiyndygyn jetildiru [Improving the didactic training of future teachers]. – Almaty: RBK, 1999. – 83 b. [in Kazakh]

7. Qusainov A.Q. Salystymaly pedagogika [Comparative pedagogy]. – Almaty: ROND@A, 2011. – 256 b. [in Kazakh]
8. Andreev V.I. Pedagogika vysshei shkoly. Innovacionno-prognosticheskiy kurs [Pedagogy of the higher school. Innovative and prognostic course]. – Kazan: Centr innovacionnyh tehnologiy, 2013. – 500 s. [in Russian]
9. Arhangel'skiy A.N., Smirnova T.Iu. Literatura, 5 klass [Literature, Grade 5]. Chast 2. – M.: Drofa, 2017. – 120 s. [in Russian]
10. Taubaeva Sh.T., Bulatbaeva A.A. Metodologiya i metodika pedagogicheskikh issledovaniy [Methodology and methods of pedagogical research]. – Almaty: Qazaq universiteti, 2015. – 214 c. [in Russian]
11. QR Bilim turaly Zany [Law of the Republic of Kazakhstan on education]. – Astana: Litera, 2000. – 96 b. [in Kazakh]
12. Kelimbetov N. Turki halyqtarynyn ejelgi adebi jadigerlikteri [Ancient literary artifacts of the Turkic peoples]. – Almaty: Paritet, 2011. – 244 b. [in Kazakh]

ӘОЖ 373.013.77.026.091.3(574); МҒТАР 14.25.07

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>А.Д. ЖУМАГЕЛДИЕВА¹, Ғ.А. АБАЕВА²¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: 95_akbota@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: abaeva70@bk.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада педагогтің кәсіби даярлық мәселесі жан-жақты талданады. Білім беру саласын дамытуда көптеген өзгерістер енгізілуде. Соның бірі инклюзивті білім беруді жүзеге асыру. Мақалада шет елдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасалынып, педагогтердің инклюзивті білім беруде кездесетін мәселелері нақтыланады. Қазіргі қоғам мен нарық сұранысы бойынша жалпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беру ортасын құру маңыздылығы артуда. Қазіргі заманда ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға білім беруде екі түрлі пікір қалыптасқан. Біріншісі – жалпы мектептегі педагогтер арнайы педагогика, психология және балалардың патологиялық ерекшеліктерін меңгерген болу қажет деп таныса, екіншісі – ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға тек арнайы мамандар көмегі қажет деп қарастырады. Және бұл пікірлер көптеген қарама-қайшылықтарды туғызады. Инклюзивті ортасын ұйымдастыруға кәсіби даярлықтары бойынша бірнеше авторлардың көрсеткіштері мен ерекшеліктері беріледі. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс барысында педагогтерде кездесетін кедергілер нақтыланады. Авторлардың таңдаған объектісі бойынша педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтарының деңгейлерін тексереді. Нәтижесінде инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығына қажетті құзыреттіліктер анықталады. Педагогтердің кәсіби даярлықтарын қалыптастыруда құзыреттіліктерді анықтау және оның жолдарын білу үлкен нәтижеге алып келеді.

Кілт сөздер: кәсіби даярлық, инклюзивті білім беру, ерекше қажеттілігі бар балалар, жалпы білім беру ұйымы, инклюзивті орта.

A.D. Zhumageldiyeva¹, G.A. Abaeva²¹PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: 95_akbota@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: abaeva70@bk.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жумагелдиева А.Д., Абаева Ғ.А. Инклюзивті білім беру ортасында педагогтердің кәсіби даярлығын зерттеу // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>

*Cite us correctly:

Jumageldiyeva A.D., Abaeva G.A. Inkluzivti bilim беру ortasynda pedagogterdin kasibi daiarlygyn zertteu [Research of Professional Readiness of Teachers in an Inclusive Educational Environment] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>

Research of Professional Readiness of Teachers in an Inclusive Educational Environment

Abstract. The article analyzes in detail the problem of teacher training. There are many changes in the development of education. One of them is the implementation of inclusive education. The analysis of the research of foreign and domestic scientists will be carried out, the problems faced by teachers in inclusive education will be clarified. The importance of creating an inclusive educational environment in general education organizations is increasing at the request of modern society and the market. In the modern world, there are two different opinions in the education of people with special educational needs. The first is when teachers of a secondary school consider it necessary to master special pedagogy, psychology and psychological characteristics of children, the second is when people with special educational needs need the help of only special specialists. And these opinions cause many contradictions. The indicators and features of several authors on professional training for the organization of an inclusive environment are given. The barriers faced by teachers in the process of working with children with special educational needs are specified. Checks the level of professional training of teachers for an inclusive educational environment for the object chosen by the authors. As a result, the competencies necessary for the professional training of a teacher for an inclusive educational environment are determined. Identification of competencies and knowledge of the ways of their formation in the formation of professional training of teachers leads to great results.

Keywords: vocational training, inclusive education, children with special needs, general organization of education, inclusive environment.

А.Д. Жумагелдиева¹, Г.А. Абаева²

¹*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: 95_akbota@mail.ru*

²*кандидат педагогических наук, доцент
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: abaeva70@bk.ru*

Исследование профессиональной готовности педагогов в инклюзивной образовательной среде

Аннотация. В статье подробно анализируется проблема профессиональной подготовки педагога. В развитие сферы образования много изменений. Одним из них является реализация инклюзивного образования. В статье проводится анализ исследований зарубежных и отечественных ученых, уточняются проблемы, с которыми сталкиваются педагоги в инклюзивном образовании. Возрастает значение создания инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных организациях по запросам современного общества и рынка. В современном мире в образовании людей с особыми образовательными потребностями сложилось два разных мнения. Первый – когда считают, что педагогам общеобразовательной школы необходимо овладеть специальной педагогикой, психологией и патологическими особенностями детей, второй – когда люди с особыми образовательными потребностями нуждаются в помощи только специальных специалистов. И эти мнения вызывают много противоречий. Для организации инклюзивной среды даны показатели и особенности нескольких авторов по профессиональной подготовке. Конкретизируются барьеры, с которыми сталкиваются педагоги в процессе работы с детьми с особыми образовательными потребностями. Проверяется уровень профессиональной подготовки педагогов к инклюзивной образовательной среде по выбранному авторами объекту. В результате определяются компетенции, необходимые для профессиональной подготовки педагога к инклюзивной образовательной среде. Выявление компетенций и знание путей их

формирования в формировании профессиональной подготовки педагогов приводит к большим результатам.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, общая организация образования, инклюзивная среда.

Кіріспе

Қазақстанда білім беру саласы даму үстінде, білім мен ғылымға қатысты мемлекеттік негізгі құжаттарда өзгерістер мен толықтырулар орын алуда. Осы өзгерістер мен толықтырулардың қатарындағы өзекті мәселе – инклюзивті білім беруді жүзеге асыру. Бұрынғы Білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетовтің 2021 жылы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында «Ерекше қажеттілігі бар балаларға білім беру, инклюзивті білім беру саласының маңызы өте зор... Ерекше қажеттілігі бар балаларға білім беру әдістемесі, мұндай балалармен жұмыс жүргізудегі мұғалімдердің даярлығы, бағалау жүйесі керектігін түсіндік» [1] дей келе ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға деген көзқарастардың дамып жатқанын атап өтті.

Қазіргі заманда ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға білім беруде екі түрлі пікір қалыптасқан. Біріншісі – жалпы мектептегі педагогтар арнайы педагогика, психология және балалардың педогологиялық ерекшеліктерін меңгерген болу қажет десе, екіншісі – ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға тек арнайы мамандар көмегі қажет деп қарастырады. Және бұл пікірлер көптеген қарама-қайшылықтарды туғызады.

Жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтар оқу процесіндегі қатысушылардың әрқайсысы маңызды және әртүрлі екенін түсіну қажет, ұжымда жұмыс жасай білу, ата-аналармен жақсы қатынаста болу, үнемі кәсіби дамуы қажет деп санаймыз. Жалпы мектептерде инклюзивті білім беру ортасын құру мектеп ұжымына тікелей қатысты, әсіресе педагогтің кәсіби даярлығы жеткілікті дәрежеде болуы шарт. Осыған орай, ғылыми мақаланың мақсаты – жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтарын түсіну бойынша зерттеу.

Зерттеу әдістері

Аталған мәселе бойынша сапалы зерттеулер жүргізіліп келеді, бірақ қазіргі таңда педагогтардың даярлық деңгейлері және өзіндік мотивтері өзгеріске ұшырап отыр. Әрбір адам маман ретінде өзін-өзі жетілдіру, заман талаптарына сай іс-әрекеттерін өзгертуге тиісті. Ол өзгерістерді жүзеге асыру үшін жан-жақты зерттеу қажеттілігі туады.

Қойылған мақсатқа байланысты авторлар негізгі 3 міндет қояды: 1) жалпы білім беру ұйымдарында педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтары бойынша шет елдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасау; 2) Жалпы білім беру ұйымдарында педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына даярлықтарын тексеру; 3) Алынған нәтиже бойынша инклюзивті білім беру ортасына педагогтың кәсіби даярлық деңгейін анықтап, көрсеткіштерін нақтылау.

Зерттеу барысында қойылған міндеттер бойынша төмендегі әдіс-тәсілдерді қолданамыз: зерттеу тақырыбына бойынша әдебиеттерге шолу жасау, бақылау, мектептің педагогтерінен авторлар ұсынған сауалнама, сауалнама нәтижесі бойынша ұсыныстар беру.

Кәсіби даярлық мәселесі көптеген ғалымдардың (Д.Н. Унадзе, В.А. Слостенин, Ж.Б. Байсеитов, Н.Д. Хмель және т.б.) зерттеу нысаны болып келеді, соның ішінде инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлығы бойынша неше түрлі ой-пікірлер қалыптасқан. Жоғарыда айтқандай, қазіргі педагог міндеттері өте көп, әрі жыл сайын өзгерістер енуде. Инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлықтың нақты көрсеткіштерін анықтап, жан-жақты зерттеу теориялық маңыздылығы болса, берілген ұсыныстарды практикада инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда қолдана алады.

Талдау

Қазіргі зерттеулерді шолу арқылы ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға инклюзивті орта ұйымдастыру, қалыптастыру туралы көптеген пікірлерді көре аламыз. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру ұйымдарында оқытуды жүзеге асыру бойынша зерттеулерде аз емес (С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова, Г.Б. Жукенова, Д.М. Кожаметова). Сол зерттеулердің басты мәселесі педагогтердің кәсіби даярлықтары әлі де болса жеткілікті дәрежеде еместігі болып отыр. Кәсіби даярлықтарын жіті зерттеп, оны қалыптастыру әдіс-тәсілдерін анықтау өте маңызды екенін түсінеміз.

Ғылыми зерттеулерде «кәсіби даярлық» түсінігі жан-жақты зерттелген, барлық сала бойынша маңыздылығы өте зор. Кәсіби тұрғыдан шындалған маман ғана қоғам мен нарық саласында сұранысқа ие болады. Қазіргі заман талабы бойынша кәсіби даярлау өзектілігі артып, мемлекеттің білім беру тапсырмасы болып отыр [2].

Педагогикалық іс-әрекеттің бірқатар әлеуметтік іс-әрекеттерге жататындығы айқын, өйткені оның негізгі субъектілері жеке тұлғалар болып табылады, осыған байланысты педагогтың кәсіби даярлығы өзгермелі процесс ретінде қарастырамыз. Өзгерістерді қоғам мен еңбек нарығы орнататыны белгілі. Тұлғаның белгілі бір іс-әрекет түріне даярлығы өте күрделі ауқымды процесс.

Даярлық түсінігі Д.Н. Унадзе [3] концепциясы бойынша белгілі бір бағытта әрекет етуге дайын және қазіргі уақытта адам әсер ететін қажеттілік пен ортаның өзара әрекеттесуі негізінде пайда болады деп тұжырымдады. Автор бұл құбылыс субъектінің тұтас күйі екенін, оның негізінде белгілі бір мінез-құлық пен бағыттың қызметі пайда болатындығын ерекше атап өтті.

Қазақстандық ғалым Ж.Б. Байсеитовтың [4] пайымдауынша, даярлық бір жағынан белгілі бір субъектке деген қарым-қатынасының сипаты, екінші жағынан ол туралы білім ішкі жағдайды алу үшін арнайы жұмыстың қажеттілігін көрсетеді, өйткені ол тек тәжірибе негізінде дамиды. Ол екі жағдайда да іс-әрекетке даярлықты қалыптастыруда тәжірибенің маңызы зор.

Педагогикалық көзқарастар бойынша кәсіби даярлық теориялық білім және оны практикаға қолдана алу, әдістемелік білігінің болуы және кәсіби дағдылар болуы міндетті, ішкі мотивтері мен жеке қалаулауларын да ұмытпауымыз қажет.

В.А. Сластенин [5] «кәсіби қызметке даярлық» ұғымын қарастыра отырып, оған мұғалімнің жеке басының моральдық-психологиялық аспектілерінің қасиеттерін, оның ақыл-ой және педагогикалық қабілеттерін, әлеуметтік және психологиялық қабілеттердің кешенін, әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық білім мен кәсіби қызметте қажет бағдарламалық әдістемелік дағдыларды қамтиды. Айта кету керек, егер бұрын қарастырылған анықтамаларда дайындық тұжырымдамасына тек жеке қасиеттер кірсе, онда В.А.Сластенин берген анықтама мұғалімнің жеке және кәсіби қасиеттерін синтездеумен ерекшеленеді.

Қазақстандық педагогиканың өкілі Н.Д. Хмельдің [6] пікірінше, педагогикалық қызметке «даярлық» – бұл арнайы оқытудың және өз қызметінің тәжірибесінің ықпалымен қалыптасатын, өзінің жағдайы бойынша педагог тұлғасының кәсіби маңызды қасиеттерін, сондай-ақ белгілі бір білім мен іскерлікті қамтитын бірқатар элементтерден тұратын күрделі білім.

Соңғы жасалған сапалы зерттеу барысы бойынша педагогтің кәсіби даярлық барысында психологиялық даярлықтың маңыздылығын айқын көрсетті. Психологиялық дайындық күрделі, көп компонентті құрылым болып табылады, оның жеке компоненттерін бағалайтын өлшеуге психодиагностикалық әдістер қажет – жеке қасиеттерін, негізгі психологиялық қажеттіліктері мен қанағаттануы. Жан-жақты зерттеу мақсатында авторлар әдістерді мұқият таңдалып, математикалық әдістер арқылы нақтылы нәтижелерді көрсете білді. Авторлардың қорытындысы бойынша, психологиялық даярлық педагог үшін өте

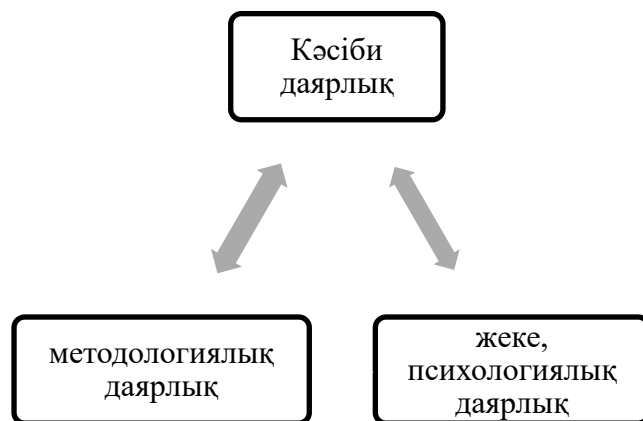
маңызды оны анықтаудың дайын әдістемесін ұсынды. Психологиялық даярлығын зерттеу арқылы алдағы жұмыс барысын жүзеге асыруға үлкен септігін тигізеді деп тұжырымдады [7].

Авторлардың пікірінше [8], педагогтың кәсіби іс-әрекетінде «кәсіптік ұтқырлық» мәселесі өте маңызды деп түсінеді. Кәсіптік ұтқырлықты қалыптастыру маманның өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі өзгертуге деген қажеттіліктері артып және қанағаттандырады, нарық сұранысына жауап бере алады деп түсіндіреді. Б.Ж. Айдаров, Ю.Н.К амалов зерттеулерінің нәтижесі бойынша, «кәсіптік ұтқырлықтың» құрылымын жасады.

Кәсіптік ұтқырлық құрылымы оның негізгі элементтері бірлігімен ұсынылған:

- адам даумының ішкі тетіктерінде түйінді, жалпы кәсіптік күзиреттіліктердің қалыптастырылуы арқылы қамтамасыз етілетін жекетұлғаның қасиеті;
- адамның мамандығында және өмірінде өзін-өзі іске асыруы нәтиже болып шығатын оқиғалармен анықталған (детерминирленген) өзгермелі ортадағы адамның әрекеті;
- адамның өзін өзі және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында өзгерту процесі;
- адам өзі-өзін және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында тұлғаның қайта өзгеру процесі;
- кәсіптік ұтқырлықтың түрлері: тік және көлденең;
- кәсіптік ұтқырлықтың сипаттамалары: объективтік, субъективтік және мінезтанушылық [8]

«Кәсіби даярлық» ұғымын талдай келе көптеген педагог-ғалымдардың пікірлері бір жерден шықпаса да әрқайсысының пайымдаулары зерттеліп дәлелденген. Педагогикада кәсіби даярлық бойынша ғалымдарды екі тарапқа бөліп қарастыруымызға болады, кәсіби дағдылар мен белгілі бір білім саласын жетік меңгеруі деп қарастыратындар (И.С. Архангельский, Н.Н. Хан, А.Г. Асмолов, Е.В. Бондаревская, В.В. Серикова және т.б.) мен жеке тұлға қасиеттері, психологиялық даярлықтарының маңызды екенін жақтаушылар (В.А. Слостенин, Б.А. Вяткин, Г.Б. Дикопольская, Н.Д. Хмель және т.б.) арасындағы бөліністерді (1-сурет) көре аламыз. Кәсіби даярлықта тұлғаның белгілі бір кәсіп бойынша әдіс-тәсілдерін меңгеру және жеке психологиялық даярлығы жоғары болған кезде толыққанды маман болады деген тұжырымға келді.

1-сурет – Кәсіби даярлық ұғымын түсініктері бойынша топтастыру

Бүгінгі күнгі педагогтердің мойнына жүктелген міндеттер өте көп. Педагогтер өз пәнін жақсы білуі, оқытудың заманауи әдістерін меңгеруі, оқытуда сараланған тәсілді қолдануы, әртүрлі ұлт балалары мен әртүрлі білім беру қажеттіліктері мен қабілеттері бар оқушылар оқитын сыныптарда сабақ бере білуі тиіс. Олар сондай-ақ ерекше қажеттілігі бар

балалар бар сыныптарда жұмыс істей білу, оқушылардың әлеуметтік эмоционалды құзыреттіліктерін дамыту, цифрлық технологияларды пайдалану, оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалаудың тиімді әдістерін меңгеру, әріптестерімен үнемі қарым-қатынас жасау керек [9]. Осы айтылғандардың ішінде бізге маңыздысы инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлық мәселесі.

Педагогтің мектептегі жұмысының алғашқы жылдарында ол үшін уақытылы жан-жақты кәсіби қолдау өте маңызды. Жоғары оқу орны немесе кәсіптік колледж болашақ педагогті қандай сапалы және тиімді бағдарламалар бойынша оқытса да, ол жас маманды кәсіби қызметтің барлық аспектілеріне дайындай алмайды [10]. Педагогты оқыту ешқандай жағдайда университетте немесе колледжде педагогикалық білім алумен аяқталмайды. Педагог мектепте өз міндеттерін орындай бастағанда, оның оқуы енді басталады [11]. Шынында да болашақ маман ретінде кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру оқу ордасында орын алғанымен, оны шыңдау өз тәжірибеңде өткергенде ғана орнығады. Болашақ педагог өз кәсіби іс-әрекетін бастағанан бастап, әрбір қиыншылықтары мен кедергілері алдағы кәсіби шыңдалуына жол деп түсінеміз. Әрі қоғам талаптары бір орында тұрмайды, жыл өте өзгеріске ұшырап күрделене түседі. Әр маман үшін кәсіби шыңдалу, кәсіби шебері болу өте маңызды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (әрі қарай ОЕСР) жүргізетін TALIS халықаралық зерттеуі педагогтің кәсіби дамуын «мұғалім ретінде адамның дағдыларын, білімін, тәжірибесін және басқа да сипаттамаларын дамытатын» қызмет ретінде айқындайды. Қазақстандық педагогтердің кәсіби даярлық дәрежесін анықтау мақсатында TALIS-2018 зерттеуі 6 мың қазақстандық педагогтерден сауалнама алынып, Ресейлік 4 мың педагогтермен әртүрлі компоненттері бойынша салыстырмалы анализ жүргізген.

Е.В. Чернобай, Д.Н. Ташибаева [12] TALIS-2018 халықаралық зерттеулерінің нәтижелері негізінде Қазақстан мен Ресей педагогтердің кәсіби даму жүйесіне салыстырмалы талдау жасалған. Талдау барысында әр елдің педагог даярлауда ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтады. Педагогтің кәсіби іс-әрекеті барысында кездесетін біршама кемшіліктерді анықтап, кәсіби даму дәрежелері теңдей екенін көрсетті. Педагогтердің кәсіби даму мазмұнын күшейту, әсіресе ерекше қажеттілігі бар балалармен жұмыс жүргізу дағдыларын игеру басты назарға алу қажет деп қорытындылады. Авторлардың көзқарастарымен келісе отырып, жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтің инклюзивті білім беру ортасында жұмыс жүргізе алу құзыреттілігі маңызды деп санаймыз.

Инклюзивті білім беру жағдайында педагогтердің жұмысқа дайындығын С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова [13] екі негізгі көрсеткіш арқылы қарастырады: кәсіби дайындық және психологиялық дайындық. Кәсіби дайындық құрылымы келесідей:

- ақпараттық дайындық;
- педагогикалық технологияларды меңгеру;
- психология және түзету педагогикасының негіздерін білу;
- балалардың жеке ерекшеліктерін білу;
- мұғалімдердің сабақты модельдеуге және оқу процесінде өзгермелілікті қолдануға дайындығы;

- мүмкіндігі шектеулі балалардың жеке ерекшеліктерін білу;
- кәсіби өзара іс-қимыл мен оқытуға дайындық.

Психологиялық дайындық құрылымы:

- дамудың әртүрлі бұзылулары бар балаларды эмоционалды қабылдау (қабылдау-қабылдамау)
- әртүрлі бұзылулары бар балаларды сабақта іс-әрекетке қосуға дайын болу (қосу-оқшаулау)
- өзінің педагогикалық қызметіне қанағаттану.

Авторлар түзету педагогикасы, арнайы және педагогикалық психология саласындағы мамандар тарапынан инклюзивті процеске қатысатын жалпы білім беру педагогтерін кешенді қолдау жүйесін дамыту мәселелеріне ерекше назар аударды.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру ұйымдарында қосып оқытудың психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық шарттар бойынша Г.Б. Жукенова, Д.М. Кожаметова [14] зерттеулері бойынша жылпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беруді енгізуге бірқатар мәселелерді анықтады, олар: барлық балалар мен ата-аналар ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қабылдауға дайын еместігі, педагогтердің құзыреттілігі жеткілікті дәрежеде емес және материалдық-техникалық базаның әлсіздігі деп пайымдады. Сонымен қатар, қолда бар дидактикалық құралдар оқуда қиындықтарға тап болған оқушылардың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды, оларға көмекші оқу материалдары қажет, бейімделген оқулықтар, сондай-ақ оқушыға бағдарламаны меңгеруге ықпал ететін қосымша құралдардың болуы керектігін алға тартады.

Әдебиеттерге талдау жасау арқылы педагогтің кәсіби даярлығы бір орында тұрақты процесс емес, сол себепті де әр ғалымның пікірлері сантүрлі, десе де педагогті кәсіби қызметінде өзгерістерге даярлау белгілі бір әдістер мен іс-шаралар арқылы жүзеге асыра аламыз. Одан алдын педагогтердің кәсіби даярлықтарын жан-жақты зерттеп, нәтижесінде нақты кедергілерді анықтау қажет болады. Инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығының деңгейін тексеруде сауалнама әдісі таңдалды. Сауалнаманың артықшылығы респонденттердің ой-пікірлерін аз уақытта әрі нақты көрсеткіш алады, кемшіліктері шынайылығы респонденттің пікіріне қатынасына тең.

Сауалнама мақсаты - педагогикалық қызметті инклюзивті білім беру ортасында тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде Шымкент қаласындағы 2 жалпы білім беру ұйымы алынды. Респонденттердің жалпы саны – 93.

Нәтижелер

Сауалнамаға қатысқан респонденттерден мәлімет алынып, талдау жасалынды. Нәтижесін айқындау үшін қойылған негізгі сұрақтарға жауаптарын көрсетілді. Авторлар жалпы мектептің педагогтердің кәсіби даярлықтарының деңгейін тексеру арқылы инклюзивті білім беру ортасына даярлықтарын анық көре алды.

1-сұрақ: Сіз қайда және кім болып жұмыс жасайсыз?

Бұл сұрақ арқылы респонденттердің жалпы білім беру ұйымының қай түрінде қызмет жасайтынын анықтаймыз. Жалпы білім беретін мектеп пен лицей айырмашылығы, лицейде балалардың бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес тереңдете оқытады (жаратылыстану-математика бағыттары), жалпы орта мектепте оқу бағдарламасын іске асыратын оқу орны [2].

Жауаптары:

А. Асқаров атындағы мектеп-лицей педагогтары – 50 (53%).

А. Назарбекова атындағы жалпы мектеп педагогтары – 43(47%).

2-сұрақ: Сіз өзіңіздің кәсіби біліктілігіңіздің деңгейіне қаншалықты қанағаттанасыз?

Осы сұрақ арқылы респонденттің өз-өзіне баға беруі және кәсіби дамуына қажеттілігін анықтай аламыз.

Жауаптары:

- толық қанағаттандырады – 39%;

- қанағаттандырады, толық емес – 43%;

- жеткілікті дәрежеде қанағаттандырмайды – 15%;

- қанағаттандырмайды – 2%.

Респонденттердің жауаптары бойынша кәсіби біліктіліктерінің орта деңгейде екенін көре аламыз. Алайда мемлекет тарапынан біліктілікті арттыру бойынша көптеген курстар

ұйымдастырылуда әрі міндеттеледі, орта деңгейде бағалау себептері уақыт жетіспеушілігі, үлкен жауапкершіліктері бар екенін алға тартты. Педагогтер кәсіби шыңдалғанда ғана мектепте сапалы білім орын алады деп тұжырымдаймыз.

3-сұрақ. Кәсіби даярлық деңгейіңізді бағалаңыз?

Бұл сұрақ бойынша кәсіби даярлыққа қойылған көрсеткіштерге баға беру арқылы толық мәлімет аламыз. Педагогтің кәсіби даярлығына авторлардың белгілеген, керек деп санаған көрсеткіштері берілген. Респонденттердің кәсіби даярлықтары әр көрсеткіш бойынша әртүрлі баға берді. Нәтижесінде (1-кесте) респонденттердің кәсіби даярлықтары жеткілікті дәрежеде еместігі байқалды. Кәсіби көрсеткіш ретінде мұғалімдердің кәсіби білімі, іскерлік дәрежесі, жалпы мәдениет деңгейі, жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы және өзін-өзі дамытуы таңдап алынды. Осы берілген көрсеткіштер мұғалімнің кәсіби даярлықтарының нақты дәрежесін анықтауға болады деп түсінеміз.

1-кесте – Жалпы мектеп педагогтерінің кәсіби даярлық деңгейлерінің көрсеткіштері

№	Кәсіби даярлық көрсеткіштері	Төмен	Орта	Жоғары	Жалпы
1	Кәсіби білім	10	56	27	93
2	Кәсіби іскерліктер	5	80	5	93
3	Жалпы мәдениет деңгейі	2	50	41	93
4	Жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы (эмпатия, талапшы, адалдық және т.б.)	15	73	5	93
5	Кәсіби өзін-өзі дамыту	20	40	33	93
	Жалпы	52 (11%)	299 (65%)	111 (24%)	462

4-сұрақ: Жалпы білім беру қажеттілігі бойынша жұмыс жасау кезінде қандай мақсаттар мен міндеттерді шешесіз? Осы сұрақ бойынша респонденттердің оқу процесін ұйымдастыруда мынадай мақсатқа көңіл бөледі:

- баланың қызығушылықтарын арттыру – 12%;
- жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі бойынша – 18%;
- бекітілген стандартқа байланысты құру – 42%;
- баланың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру – 8%;

- балалардың оқу жетістіктеріне байланысты – 20%. Осындай жауаптарды алдық. Яғни педагогтер оқу процесін ұйымдастыру кезінде белгіленген стандартқа көп көңіл бөлінеді. Баланың жеке қажеттіліктерін ескеру бойынша аз ғана респонденттердің бөлігі қолданатынын белгіледі.

5-сұрақ: «Инклюзивті білім беру» ұғымының мәнін қалай түсінесіз?

Жауаптар:

- мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге оқыту – 32%;
- ерекше қажеттілігі бар балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру – 15%;
- физикалық ауытқуы бар балаларды оңалту және әлеуметтендіру – 20%;
- балаға сапалы білім беру қолжетімділігі – 9%;
- арнайы мамандардың негізгі қызметі – 24%.

6-сұрақ: Инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда біліктеріңізді бағалаңыз?

Инклюзивті білім беру ортасына педагогтердің кәсіби даярлықтарының деңгейлерін анықтауда, нақты көрсеткіштер арқылы бағаланды, нәтижесінде педагогтердің даярлықтары төмен деңгейінде – 20%, орта – 52%, жоғары – 28% деген көрсеткішті анықтадық. 2-кестеде берілгені бойынша жалпы білім беру ұйымында ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар

қабылдануда, алайда оған педагогтердің кәсіби даярлықтары толық емес және кейбір қайшылықтарды байқадық.

2-кесте – Инклюзивті білім беру ортасын құруда педагогтердің біліктілік дәрежелері

№	Инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлық көрсеткіштері	Төмен	Орта	Жоғары	Жалпы
1	2	3	4	5	6
1	Инклюзивті білім беру бойынша білім	9	52	32	93
2	Инклюзивті мәдениет	2	51	40	93
3	Инклюзивті білім беру практикасы	25	40	28	93
4	Инклюзивті білім беру ортасына жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы (эмпатия, талапшыл, адалдық және т.б.)	22	56	15	93
5	Ерекше қажеттілігі бар баланы бағалау	35	41	17	93
	Жалпы	93 (20%)	240 (52%)	132 (28%)	465

«Инклюзивті білім беру» ұғымын толық түсінбеудің кесірінен, ұғым туралы ақпараттардың дамымауы әсерінен педагогтердің түсінігі бойынша мүмкіндігі шектеулі балалар мен ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен теңестіріп, белгілі бір стереотиптік бейне қалыптасып қалғандығы айқын көрінеді. Сауалнама қатысқан педагогтердің кәсіби даярлықтарын зерттеу нәтижесінде, әлі де болса белгілі бір құзыреттіліктерін жетілдіруді қажет етеді деген қорытындыға келеміз.

Қорытынды

Кәсіби құзыреттілік маман даярлау сапасының, еңбек қызметі тиімділігі әлеуетінің сипаттамасы ретінде қарастырылады. Кәсіби даярлық белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға деген білімі мен іскерлігі деп түсінеміз. Педагогикада кәсіби даярлық ұғымы өте маңызды, көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болды. Соның ішінде инклюзивті білім беру ортасына педагогтерді кәсіби даярлау бойынша зерттеген ғалымдар да аз емес (С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова, Е.А. Лапп, С.Г. Ярикова және т.б.).

Зерттеу нәтижесінде кездесетін негізгі қайшылықтарды айтар болсақ, біріншіден, ерекше білім беруді қажет ететін балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалардың деңгейімен теңесетінін байқадық. Алайда бұл қате түсінік, өйткені ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар өте ауқымды ұғым, оның бір категориясына мүмкіндігі шектеулі балалар кіреді. Түсініктерді нақтылайтын Ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылы бұйрығы бекітілді [15]. Ерекше білім беруге қажеттіліктерді бағалау тәртібі ерекше білім беруге қажеттіліктері бар балалардың екі тобын айқындайтын оқу қиындықтарының себептеріне байланысты жүзеге асырылады. Оқу қиындықтарының себептеріне байланысты бірінші топты әртүрлі психикалық функциялардың (ақыл-ой әрекеті, қабылдау, зейін, есте сақтау) жеткіліксіздігінен мектептегі белгілі бір дағдыларды меңгеруде қиындықтары бар балалар, сондай-ақ даму мүмкіндігі шектеулі балаларды жатқызамыз. Екінші топқа ақыл-ой және физикалық дамуы бұзылмаған балалар кіреді, олардың ерекше білім беру қажеттіліктері олардың білім беру процесіне енуіне кедергі келтіретін әлеуметтік-психологиялық және басқа факторлармен анықталады:

1) әлеуметтік осал топтағы отбасыларда тәрбиеленетін, микроәлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалған балалар;

2) жергілікті қоғамға бейімделуде қиындықтарға тап болған балалар (босқындар, мигранттар, қандастар);

3) мүгедектігі бар балалар.

Осы бұйрық бойынша ерекше қажеттілігі бар балалар ұғымының мазмұны толық түрде сипатталды.

Екіншіден, педагогтердің кәсіби даярлықтары инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда қиындықтарға кездеседі. Баланың қажеттілігін анықтап, оларды жүзеге асыруда жеткілікті деңгейде іскерліктері анықталмады. Әрбір мектеп педагогінің баланың оқу процесінде қолайлы кедергісіз орта құруда құзыреттілігі болу қажет. Баланың қажеттілігін бағалап, арнайы маманның қажеттілігі деңгейін білуі керек.

Үшіншіден, білім беру қажеттіліктерін жүзеге асыратын әдіс-тәсілдерді жетік меңгерген дұрыс. Педагогикалық білімдерін практикада қолдана алу басты міндеттердің бірі екенін ұмытпаған жөн.

Зерттеу нәтижесі 3-кестеде көрсетілді, талдау барысында инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығына қажет деп танылған бірнеше құзыреттіліктерді ұсынамыз:

1. Әлеуметтік-психологиялық құзыреттілік;
2. Қоғам мен ғылымның өзгерістеріне бейімделу;
3. Инклюзивті ортаны ұйымдастыра білу;
4. Заманауи педагогикалық технологияларды меңгеру және оларды кәсіби қызметте қолдану;
5. Жеке қасиеттер саласындағы құзыреттілік.

3-кесте – Инклюзивті білім беру ортасына педагогтың кәсіби даярлығына қажетті құзыреттіліктер

№	Құзыреттіліктер Компоненттер	Әлеуметтік-психологиялық	Қоғам мен ғылымның өзгерістеріне бейімделу	Инклюзивті ортаны ұйымдастыра білу	Заманауи педагогикалық технологияларды меңгеру және оларды кәсіби қызметте қолдану	Жеке қасиеттер саласындағы құзыреттілік
1	2	3	4	5	6	7
1	Мотивациялық бағдарлы компонент (дайындық кезеңі, мақсат қою, мотивтерді түсіну)	Балаларға объективті қарым-қатынас, оқу процесіне психологиялық дайындық, мақсат қою	Қоғам талаптарын ескеру, ғылымдағы жаңалыққа икемделу, ізденіс	Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға сапалы білім беру мотиві	Заманауи педагогикалық әдіс-тәсілдерді дұрыс тандау, артықшылығы мен кемшілігін білу	Жеке қасиеттерін дамыту мотивтері
2	Операциялық-техникалық (орындаушылық кезең, тәсілдер мен құралдарын таңдау)	Мәселені анықтау, шешу жолдарын іздестіру	Қоғам мен ғылымдағы өзгерістерді ескеріп, оқу процесін, әдіс-тәсілдерді ұйымдастыру	Ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтау, бағалау (арнайы маманның қажеттілік деңгейі), тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану, инклюзивті ортаны ұйымдастыру	Педагогикалық процесте таңдалған әдіс-тәсілдер мен құралдарды жүзеге асыру	Жеке қабілеттері мен қасиеттерін анықтап, өзін-өзі дамыту әдіс-тәсілдерді қолдану

3-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
3	Бақылау-бағалау (барысы мен нәтижелерін өзіндік талдау кезеңі)	Баланың әртүрлілігін түсіну, маңызды екенін көрсету	Қоғамның талабына сай келу	Білім алушыларға сапалы білім беру дәрежін бағалау (жетістіктері)	Әдіс-тәсілдің тиімділігін бағалау, ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға әсерін тексеру	Жеке қасиеттерін кәсіби іс-әрекетте бақылау, бағалау

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеуіміздің нәтижесінде педагогтердің инклюзивті ортада кәсіби даярлығы орта, жеткілікті дәрежеде емес және үнемі жетілдіріп отыру қажеттілігі туатыны анықталды. Мектептегі барлық оқушылардың сапалы білім алуға құқтары бар, оны жүзеге асыру педагогтердің алдында тұрған мәселе болып отыр. Қазіргі қоғам мен нарық сұранысына жауап бере алатын мамандар қажеттілігі маңызды. Біздің түсінігіміз бойынша ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру мекемесінде оқыту өзекті мәселе. Инклюзивті ортада жұмыс жасауға қажетті құзыреттіліктерді анықтау және оны қалыптастыру тәсілдерін білу қоғам қажеттіліктерін қанағаттандырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. БЖҒ ресми сайты: Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/aymagambetov-inklyuzivti-bilim-zhuyesin-zhetildirudin-zholdaryn-aytty> (қаралған күні 10.02.2022)
2. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы. [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (қаралған күні 15.02.2022)
3. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – Питер: СПб, 2001. – 416 с.
4. Байсеитова Ж.Б. Девиантное поведение: теория и практика: монография. – Павлодар: Научн. изд. центр ПГПИ, 2015. – 190 с.
5. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 576 с.
6. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Ғылым, 1998. – 320 с.
7. Самодерженков А.Н., Карданова Е.Ю., Сатова А.К., Орел Е.А., Куликова А.А., Момбиева Г.А., Казахбаева Г.И., Дуйсенбаева А.О. Оценка психологической готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности. – Москва: Вопросы образования/Educational Studies Moscow. – 2021. – №3. – С. 114–137. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-114-137> (қаралған күні 15.03.2022)
8. Айдаров Б.Ж., Камалов Ю.Н. Педагогтың кәсіби ұтқырлығының құрылымы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 235–243. doi.org/10.47526.2020/2664-0686.022
9. OECD TALIS2018 Results. Vol. II: Teachers and School Leaders as Valued Professionals. - Paris: OECD, 2020. – 250 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/19cf08df-en> (қаралған күні 21.02.2022)
10. OECD TALIS2018 Results. Vol. I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners.- Paris: OECD, 2019. 220 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>. (қаралған күні 21.02.2022)
11. Darling-Hammond L., Huler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. - Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. – 300 p. (қаралған күні 21.02.2022)
12. Чернобай Е.В., Ташибаева Д.Н. Профессиональное развитие учителей в Российской Федерации и Республике Казахстан. По результатам исследования TALIS-2018. – Москва: Вопросы

- образования/Educational Studies Moscow, 2020. – №4. – С. 141–164. [Электронный ресурс]. URL: DOI: 10.17323/1814-9545-2020-4-141-164 (қаралған күні 15.02.2022)
13. Алехина С.В., Алексеева М.Н., Агафонова Е.Л. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании // Психологическая наука и образование. – 2011. – Том 16. – №1. – С. 83–92.
  14. Жукенова Г.Б., Кожаметова Д.М. Психолого-педагогические и организационные условия совместного обучения детей с особыми образовательными потребностями (на примере Аккольской средней школы №4 // Педагогика және психология. – 2021. – №2(47). – С. 41–50.
  15. Ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы №4 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026618> (қаралған күні 01.12.2021)
  16. Мемлекеттік ұйымдар Педагогтерінің жалақысын есептеу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 11 мамырдағы №191 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020622> (қаралған күні 01.12.2021)

REFERENCES

1. BıG resmi saity: Ulttyq qogamdyq senim kenesinin otyrysynda [At the meeting of the National Council of public trust] [Electronic resource]. URL: <https://ult.kz/post/aymagambetov-inklyuzivti-bilim-zhuyesin-zhetildirudin-zholdaryn-aytty> (qaralghan kuni 10.02.2022) [in Kazakh]
2. Bılm turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2007 jylgy 27 shildedegi №319 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319 on education] [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (qaralghan kuni 15.02.2022) [in Kazakh]
3. Uznadze D.N. Psihologiya ustanovki [Psychology of installation]. – Piter: SPb, 2001. – 416 s. [in Russian]
4. Baiseitova J.B. Deviantnoe povedenie: teoria i praktika: monografiya. [Deviant behavior: theory and practice: monograph]. – Pavlodar: nauchn. izd. sentr PGPI, 2015. – 190 s. [in Russian]
5. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shianov E.N. Pedagogika [Pedagogy]. – M.: Izdatelskiy sentr «Akademia», 2013. – 576 s. [in Russian]
6. Hmel N.D. Teoreticheskie osnovy profesionalnoi podgotovki uchitelia [Theoretical foundations of teacher training]. – Almaty: Gylym, 1998. – 320 s [in Russian]
7. Samoderjenkov A.N., Kardanova E.Iu., Satova A.K., Orel E.A., Kulikova A.A., Mombieva G.A., Kazahbaeva G.İ., Duisenbaeva A.O. Ocenka psihologicheskoi gotovnosti studentov pedagogicheskikh vuzov k profesionlnoi deiatelnosti [Assessment of psychological readiness of students of pedagogical universities for professional activity] – Moscow: Voprosy obrazovania/Educational Studies Moscow, 2021. – №3. – S. 114–137. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-114-137> [in Russian] (qaralghan kuni 15.03.2022)
8. Aidarov B.J., Kamalov Iu.N. Pedagogtyn kasibi utqyrylgynyn qurylymy // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 235–243. doi.org/10.47526.2020/2664-0686.022
9. OECD TALIS2018 Results. Vol. II: Teachers and School Leaders as Valued Professionals. Paris: OECD, 2020. – 250 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/19cf08df-en> (qaralghan kuni 21.02.2022) [in French]
10. OECD TALIS2018 Results. Vol. I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: OECD, 2019. – 220 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>. (qaralghan kuni 21.02.2022) [in French]
11. Darling-Hammond L., Hylar M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. – 300 p. (qaralghan kuni 21.02.2022)
12. Chernobai E.V., Tashibaeva D.N. Profesionalnoe razvıtıe uchitelei v Rosiskoi Federasii i Respublike Kazahstan. Po rezultatam issledovania TALIS-2018 [Professional development of teachers in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. According to the results of the TALIS-2018 study]. Moscow: Voprosy obrazovania/Educational Studies Moscow, 2020. – №4. – S. 141–164. DOI: 10.17323/1814-9545-2020-4-141-164 [data obravnenia: 15.02.2022] [in Russian]
13. Alehina S.V., Alekseeva M.N., Agafonova E.L. Gotovnost pedagogov kak osnovnoi faktor uspeshnosti inkluzivnogo prosesa v obrazovanii [Readiness of teachers as the main factor of success of the inclusive

- process in education] // *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*. – 2011. – Tom 16. – №1. – S. 83–92. [in Russian]
14. Jukenova G.B., Kojahmetova D.M. Psihologo-pedagogicheskie i organizacionnye uslovia sovместnogo obuchenia detei s osobymi obrazovatelnyimi potrebnostiami (na primere Akkolskoi srednei shkoly №4 [Psychological, pedagogical and organizational conditions for co-education of children with special educational needs (on the example of the Akkol secondary School No. 4)] // *Pedagogika jane psihologia*. – 2021. – №2 (47). – S. 41–50. [in Russian]
  15. Erekshe bilim beru qajettilikterin bagalau qagidalaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2022 jylgy 12 qantardagy №4 buirygy [Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated January 12, 2022 No. 4 on approval of the rules for assessing special educational needs]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026618>. (qaralghan kuni 01.12.2021) [in Kazakh]
  16. Memlekettik uiymdar Pedagogterinin jalaqysyn esep-teu qagidalaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2020 jylgy 11 мамыrdagy №191 buirygy [Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated May 11, 2020 No. 191 on approval of the rules for calculating the salary of Teachers of state organizations]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020622> (qaralghan kuni 01.12.2022) [in Kazakh]

Д.А. МУРАТОВА¹, А.К. МАМЫРБЕКОВА²✉

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dilafruz.muratova@ayu.edu.kz

²химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz

ОҚУШЫЛАРДЫҢ УНИВЕРСАЛДЫ ОҚУ ӘРЕКЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТİNДЕ ХИМИЯ САБАҚТАРЫНДА СИТУАЦИЯЛЫҚ ЕСЕПТЕРДІ ҚОЛДАНУ

Аңдатпа. Білім беру процесінде химиядан ситуациялық есептерді қолдану кезінде универсалды оқу әрекеті – зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі қалыптасады. Оқушы құрастырған әрбір ситуациялық есепті шағын зерттеу жобасы ретінде қарастыруға болады. Осындай есептерді құрастырған кезде оқушылар алдына мақсат қоюға және оларды іске асыру жолдарын (реттеуші универсалды оқу іс-әрекеттері) анықтауға үйренеді. Ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде оқушылар нақты өмірге жақын стандартты емес жағдайларда пәндік білімдерін қолдануға үйренеді. Сондықтан, ситуациялық есептермен жұмыс жасауда табыстылық деңгейінің жоғарылауы білім алушылардың универсалды оқу әрекеттерінің қалыптасу деңгейінің жоғарылауына әкеледі. Зерттеудің айқындаушы кезеңінің нәтижелерін талдау оқушыларда ақпаратпен жұмыс істеу білігінің (ақпараттық құзыреттіліктің) қалыптасуының репродуктивті және жартылай-ізденістік деңгейлерінің басым екендігін, сондай-ақ ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі табыстылықтың төмен деңгейін және тиісінше коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуының төмен деңгейін көрсетеді. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың айқындаушы және қалыптастырушы кезеңдерінде бақылау және эксперименттік топтарда алған нәтижелерімізді талдау оқушылардың универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру оқу процесінде химиядан ситуациялық есептерді пайдалану арқылы олардың универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделін іске асыру кезінде тиімдірек болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Кілт сөздер: мектеп, химия курсы, ситуациялық есептер, әдіс, қолданбалы эксперимент.

D.A. Muratova¹, A.K. Mamyrbekova²

¹Master Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dilafruz.muratova@ayu.edu.kz

²Candidate of Chemical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Муратова Д.А., Мамырбекова А.К. Оқушылардың универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыру құралы ретінде химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 392–406. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.32>

*Cite us correctly:

Muratova D.A., Mamyrbekova A.K. Oqushylardyn universal dy oqu areketterin qalyptastyru quraly retinde himiia sabaqtarynda situaciialyq esepтерdi qoldanu [The Use of Situational Tasks in Chemistry Lessons as a Means of Forming Universal Educational Actions of Students] // *Iasau i universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 392–406. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.32>

The Use of Situational Tasks in Chemistry Lessons as a Means of Forming Universal Educational Actions of Students

Abstract. When situational tasks in chemistry are used in the educational process, universal educational action is formed – the ability to conduct research work. Each situational task compiled by a student can be considered as a mini research project. When drawing up such tasks, students learn to set goals and outline ways to implement them (regulatory universal educational actions). When working with situational tasks, school students learn to apply subject knowledge in non-standard situations close to real life. Therefore, an increase in the level of success in working with situational tasks leads to an increase in the level of formation of this universal educational action. The analysis of the results of the ascertaining stage of the study indicates the predominance of reproductive and partially search levels of students' ability to work with information (information competence), as well as a low level of success in working with situational tasks and, accordingly, a low level of formation of communicative competence. The analysis of the results obtained by us in the control and experimental groups at the ascertaining and formative stages of experimental work allows us to conclude that the formation of universal educational actions of students proceeds more effectively when implementing a structural and functional model of the formation of universal educational actions of students through the use of situational tasks in chemistry in the educational process.

Keywords: school, chemistry course, situational tasks, method, applied experiment.

Д.А. Муратова¹, А.К. Мамырбекова²

¹магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dilafruz.muratova@ayu.edu.kz

²кандидат химических наук, ассоциированный профессор
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: aigul.mamyrbekova@ayu.edu.kz

Использование ситуационных задач на уроках химии как средства формирования универсальных учебных действий учащихся

Аннотация. При использовании в образовательном процессе ситуационных задач по химии формируется универсальное учебное действие – умение вести исследовательскую работу. Каждая ситуационная задача, составленная учеником, может рассматриваться как мини исследовательский проект. При составлении таких задач учащиеся учатся ставить перед собой цели и намечать пути их реализации (регулятивные универсальные учебные действия). При работе с ситуационными задачами учащиеся учатся применять предметные знания в нестандартных ситуациях, близких к реальной жизни. Поэтому повышение уровня успешности в работе с ситуационными задачами ведет к повышению уровня сформированности данного универсального учебного действия. Анализ результатов констатирующего этапа исследования свидетельствует о преобладании у учащихся репродуктивного и частично-поискового уровней сформированности умения работать с информацией (информационной компетентности), а также о низком уровне успешности в работе с ситуационными задачами и, соответственно, низком уровне сформированности коммуникативной компетенции. Анализ результатов, полученных нами в контрольной и экспериментальных группах на констатирующем и формирующем этапах опытно-экспериментальной работы, позволяет сделать вывод о том, что формирование универсальных учебных действий учащихся протекает эффективнее при реализации структурно-функциональной модели формирования универсальных учебных действий учащихся посредством использования ситуационных задач по химии в учебном процессе.

Ключевые слова: школа, курс химии, ситуационные задачи, метод, прикладной эксперимент.

Кіріспе

Білім беру жүйесінің алдында тұрған басты міндет – білім беру сапасының бәсекеге қабілеттілігін арттыру, бұл өз кезегінде азаматтардың кез келген салада бәсекеге қабілетті болуын талап етеді. Жалпы орта білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты білім беру мен өз бетінше білім алу өмір мен қызмет үшін маңыздылығын түсінетін және алған білімдерін практикада қолдана алатын түлекке бағытталған [1]. Химия курсының оқу барысында мектеп оқушысы химиялық заттармен байланысты өмірлік жағдайларды талдау және объективті бағалау, оларды күнделікті жағдайларда қауіпсіз қолдану дағдыларын меңгеруі тиіс [2; 3].

Қазіргі уақытта орта мектеп түлегі табиғатта және күнделікті өмірде белгілі химиялық процестерді түсінуде қиындықтарға тап болады. PISA (Programme for International Student Assessment) оқушылардың білім беру жетістіктерін бағалау бойынша халықаралық бағдарламасы функционалдық құзыреттіліктерін – әртүрлі өмірлік жағдайларда білімдерін тиімді қолдана білуін, логикалық ойлай білуін және негізделген қорытынды жасай білуін (Неге? Не үшін? Қалай?), ақпараттық графиктер мен диаграммаларды түсіндіруін өлшейді. PISA сұрақтарының 70% білімді қолдану біліктерін бағалайды. PISA-2018 зерттеулерінің нәтижелері бойынша қазақстандық оқушылар білімді жаңғырту міндеттерін қарапайым жағдайларда сәтті орындап шықты және оларды нақты өмірге жақындатылған жағдайларда қолдану қиындады [4; 5]. Орта мектеп түлектерінің жаратылыстану-ғылыми және ғылыми сауаттылық деңгейін бағалау бұл деңгейдің орташа халықаралық деңгейден едәуір төмен екенін көрсетті. Яғни, оқушыларға күнделікті мәселелерді шешу үшін пәндік білімді қолдану қиынға соғады. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушылары универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастырудың төмен деңгейіне ие, олардың ішіндегі ең бастысы – мәтіндерде, кестелерде, диаграммаларда немесе суреттерде ұсынылған ақпаратпен жұмыс істеу біліктері. Қазіргі уақытта академиялық білім деңгейі емес, функционалдық сауаттылық деңгейі маңызды болып табылады, яғни оқушылар алған білімдерін практикада қаншалықты қолдана алады, логикалық ойлай алады, негізделген қорытынды жасай алады, ақпараттық графиктер мен диаграммаларды түсіндіре алады [6; 7].

Соңғы уақытта химияны оқытуда мұғалімдер ситуациялық есептерді қолданады [8–10]. Бұл есептердің ерекшелігі – олар нақты өмірлік жағдайдың сипаттамасын қамтиды және оны шешу үшін тұлға маңызды мәселелерді тұжырымдайды. Оларды оқыту практикасында қолдану алдыңғы ұрпақтар жинаған өмірлік тәжірибені игеру үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді және оқушылардың әртүрлі құзыреттіліктерін қалыптастыру мен дамытуды қамтамасыз етеді. Ситуациялық есептерді шешу кезінде оқушыларда болып жатқан жағдайға көзқарасы және өзіндік мінез-құлық үлгісі қалыптасады, сонымен бірге олар әртүрлі дереккөздерден, оның ішінде интернет-ресурстардан қажетті ақпаратты табу дағдылары мен біліктерін жетілдіреді [11; 12]. Жағдайды талдау кезінде білім алушылар ақпаратты түсінеді және қорытындылайды, сөйлеу мәдениетін, материалды ауызша және жазбаша баяндау дағдылары мен біліктерін меңгереді. Бұл есептер: оқушылардың аналитикалық, практикалық, коммуникативті және әлеуметтік дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді; оқушыларды қазіргі өмірдің нақты проблемаларына бейімдейді. Демек, ситуациялық есептер заманауи жағдайдағы оқушыларды оқытудың маңызды құралдарының бірі болып табылады [13].

Алайда, химиядағы әдістемелік және оқу әдебиеттеріне жасалған талдау мұндай есептердің саны аз екенін көрсетті. Атап айтқанда, әртүрлі авторлардың 8–9 сыныптарындағы химия мектебінде осы есептердің үлесі мұғалімдер ұсынатын тапсырмалардың жалпы санының шамамен 1% құрайды [14; 15]. Химия мұғалімдері оларды

сабақта сирек қолданады, өйткені олар бір жағынан оқу уақытының жетіспеушілігін, екінші жағынан оларды құрастырудағы қиындықты сезінеді. Сонымен қатар, әзірленген ситуациялық есептер авторлар әдістемелік тұрғыдан әрдайым сауатты құрастыра бермейді [16; 17].

Химиядағы ситуациялық есептерді әзірлеу кезінде келесі бірқатар талаптарды ескеру қажет:

1. Мазмұны нақты өмір жағдайларын сипаттайды, оны оқу кезінде оқушылар қызығушылық танытуы керек.

2. Мәтіннің мазмұны оқушыларға түсінікті болуы керек.

3. Ситуациялық есепте тұрмыстық, экологиялық, валеологиялық сипаттағы және техника қауіпсіздігінің түрлі мәселелері ұсынылады.

4. Ситуациялық есептердің мазмұнында пәнаралық байланыстар болуы тиіс.

5. Ситуациялық есептерге жауаптар химиялық формулаларды, химиялық реакциялар теңдеулерін, кестелерді, схемаларды қамтитын ауызша немесе жазбаша болуы мүмкін; себеп-салдарлық байланыстарды, талдауды, синтезді, түсіндіруді, жалпыдауды және т.б. қамтыу мүмкін.

Осыған байланысты химия пәнінен ситуациялық есептерді шешуге және құрастыруға негізделген оқушылардың универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыру әдістемесін әзірлеу және оларды сәтті пайдалану критерийлерін анықтау, сондай-ақ жоғары сынып оқушыларын химиядан ситуациялық есептерді құрастыру процесіне тарту, олардың тұлғалық дамуына ықпал ету өзекті мәселе болып табылады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің мақсаты – оқушылардың универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыру құралы ретінде химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану бойынша оқу жұмысын ұйымдастыру моделін әзірлеу және іске асыру.

Тәжірибелік-эксперименттік база ретінде Түркістан қаласындағы Нәзір Төрекұлов атындағы №8 жалпы білім беретін орта мектебінің 9–10-сынып оқушылары алынды.

Оқушылардың ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейлері мен олардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастыру деңгейлері арасындағы өзара тәуелділік зерттелді. 9-сыныптың 25 оқушысынан және 10-сыныптың 25 оқушысынан сауалнама алынды. Сауалнама нәтижесінде келесі жағдай анықталды: балалар физика мен химияны зерттеуде үлкен қиындықтарға тап болады; оқушылары химияны үйренгісі келмейді, өйткені бұл пән «пайдасыз»; мұғалімдер химияны оқуға мотивацияның төмен деңгейін атап өтеді. Айқындаушы кезеңі аясында ситуациялық есептермен жұмыс істеуде олардың табыстылық деңгейін, оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін және коммуникативтік универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру деңгейін анықтау мақсатында 9-сынып оқушыларына бақылау тестілеу өткізілді. Ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейін анықтау үшін И.С. Фишманның әдістемесін бейімдедік [18]. Осы әдісті қолдана отырып, оқушылардың ақпаратты алу, жүйелеу және талдау қабілеттерін анықтадық. Бұл әдістемеге оқушылардың әртүрлі көздерден алынған әртүрлі ақпарат түрлерімен жұмыс істей білуі, сондай-ақ ақпаратты ұсына білуі сияқты критерийлер енгізілді. Осылайша, төрт критерий қолданылды, олардың әрқайсысында ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырудың төрт деңгейі бар: репродуктивті, жартылай ізденісті, эвристикалық, зерттеушілік. Әр деңгей арнайы жасалған тапсырмалар мен сауалнамалардың көмегімен анықталды.

Оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейін сандық анықтау үшін әр критерий балмен бағаланды:

«3» балл – зерттеу деңгейіне сәйкес келді;

«2» балл – эвристикалық деңгейіне;

«1» балл – жартылай-ізденісті деңгейіне;

«0» балл – репродуктивті деңгей.

Оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру деңгейлері бойынша жоғары сынып оқушыларының жиынтығын бөлу деректерін топтастыру кезінде аралықтарды таңдау (1-кесте) төрт деңгей үшін А.А. Кавырылга әдістемесіне сәйкес [19] жүргізілді.

1-кесте – Оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу білігінің қалыптасу деңгейлерін анықтау

Деңгей	Репродуктивті	Жартылай-ізденісті	Эвристикалық	Зерттеушілік
балдар	0–3	4–6	7–8	9–12

Әр оқушының ұпайлары жиынтық кестеге енгізілді, онда сандар оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырудың жоғарыда сипатталған критерийлерін көрсетті. Оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру деңгейлері, олардың коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру деңгейлері және ситуациялық есептермен жұмыс жасауда табыстылық деңгейлері арасындағы байланысты анықтау үшін келесі көрсеткіштер қолданылды.

Орташа көрсеткіш (K_{opt}) білім алушылардың ақпараттық құзыреттілігінің қалыптасу деңгейінің сандық өсуін немесе олардың ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі табыстылығын көрсетеді. Бұл көрсеткіш формула бойынша есептеледі:

$$K_{opt} = (1a + 2b + 3c + 4d) / 100\%$$

мұндағы a, b, c, d – оқушылардың ақпараттық құзыреттілігін қалыптастырудың әртүрлі деңгейлеріндегі оқушылар санының пайыздық көрінісі немесе олардың ситуациялық есептер жұмыс жасаудағы табыстылығы, ал 1, 2, 3, 4 сандары – деңгей коэффициенттері.

Сапалық өсуді бағалау К. Пирсонның «хи-квадрат» параметрлік емес критерийі арқылы жүзеге асырылды [20]. К. Пирсонның критерийі тандалды, өйткені ол таралу параметрлерін алдын-ала есептеуді қажет етпейді және талданған статистикалық үлестіру функциясы ретінде қарастырмайды. Сондықтан оны оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейін диагностикалаудың реттік өлшемдеріне қолдану немесе олардың ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылығы тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың нәтижелерін жеткілікті сенімділікпен бағалауға мүмкіндік береді. Оқушылардың ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылығының үш критерийі анықталды: I, II, III. Деңгейді мұғалім арнайы тандалған тапсырмаларды қолдана отырып анықтады. Мектеп оқушылардың ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейлері мен критерийлері 2-кестеде келтірілген.

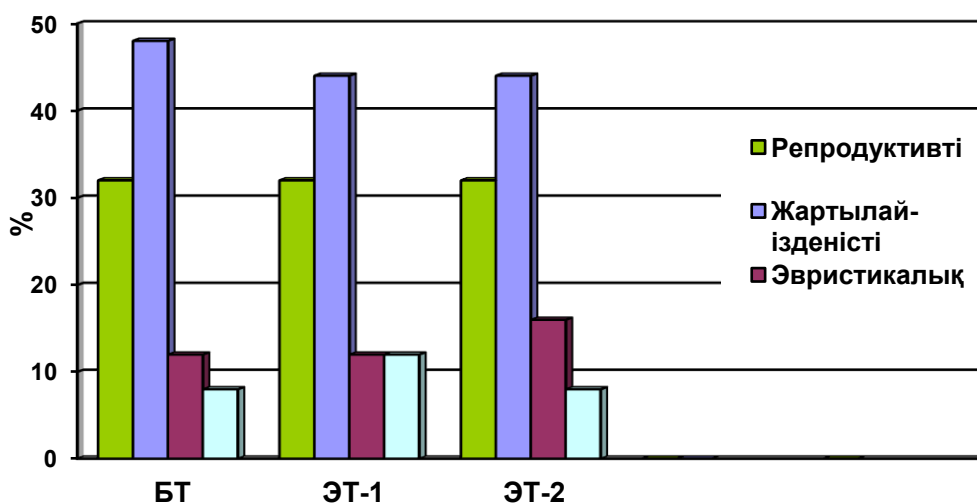
2-кесте – Ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде оқушылар табыстылығының деңгейлері мен критерийлері

Табыстылық деңгейлері	Критерийлер
I деңгей	Оқушылар ситуациялық есептерді мұғалімнің нұсқауымен шеше алады. Тапсырма сұрағына жауап, әдетте, сабақтың тақырыбына сәйкес келетін параграф мәтінде болады.
II деңгей	Оқушылар сыртқы көздерден ақпарат іздеуді талап ететін ситуациялық есептерді мұғалімнің ескертулерінсіз және жетекші сұрақтарынсыз шеше алады.
III деңгей	Оқушылардың өздері химиялық мазмұны бар ситуациялық есептерді құрастырады.

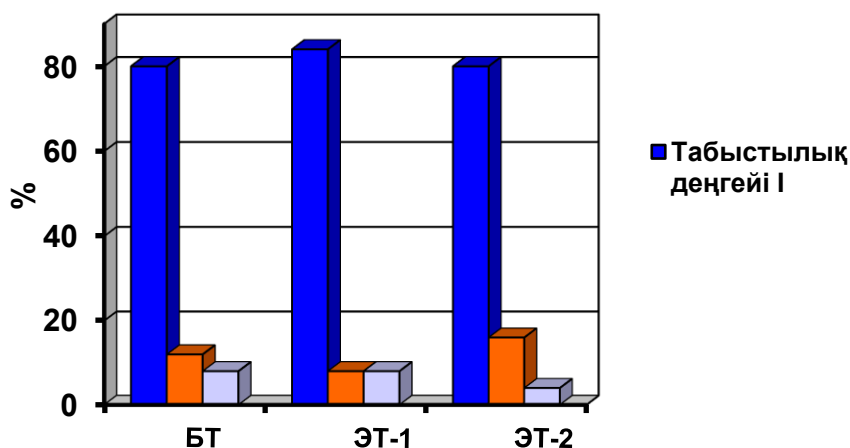
Оқушылардың ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде табыстылық деңгейі мен олардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейі арасындағы байланыс тиісті деңгейлердің арақатынасын қолдана отырып анықталды. Педагогикалық эксперимент жүргізу үшін әрқайсысы 25 адамнан жоғары сынып оқушыларының үш тобы құрылды, олар химияны базалық деңгейде оқыды: екеуі – эксперименттік топтар (ЭТ-1, ЭТ-2) және біреуі – бақылау тобы (БТ). Олардағы эксперименттік жұмыс әртүрлі педагогикалық жағдайларға бағдарланумен сипатталды.

Талдау мен нәтижелер

Бақылау тобы химия сабағының барлық кезеңдерінде ситуациялық есептерді үнемі қолдануға бағытталған бірінші қажетті педагогикалық жағдайды жүзеге асырды. Бұл топ 9 сыныптың 25 оқушысынан тұрды. 1-эксперименттік топта (ЭТ-1) бірінші және екінші қажетті педагогикалық жағдайлар жүзеге асырылды, яғни оқушылар химия сабақтарында ситуациялық есептерді шешіп қана қоймай, сонымен қатар баламалы үй тапсырмасы ретінде мектеп химия пәнінің «Тотығу-тотықсыздану реакциялары» және «Металдар мен құймалар» тараулары бойынша ситуациялық есептер құрастырылды. 2-эксперименттік топта (ЭТ-2) педагогикалық жағдайлар кешені іске асырылды. «Химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар» тиімділігі тексерілді. Оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейі бойынша алғашқы диагностиканың нәтижелері 1-суретте, сондай-ақ олардың ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейі бойынша 2-суретте, сонымен қатар жоғары сынып оқушыларының коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейі бойынша – 3-кестеде және 3-суретте көрсетілген. Алғашқы диагностиканың нәтижелері орта мектеп оқушыларының шамамен 80% ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастырудың репродуктивті және жартылай ізденісті деңгейінде, яғни оны одан әрі қалыптастыру қажеттілігін талап етеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

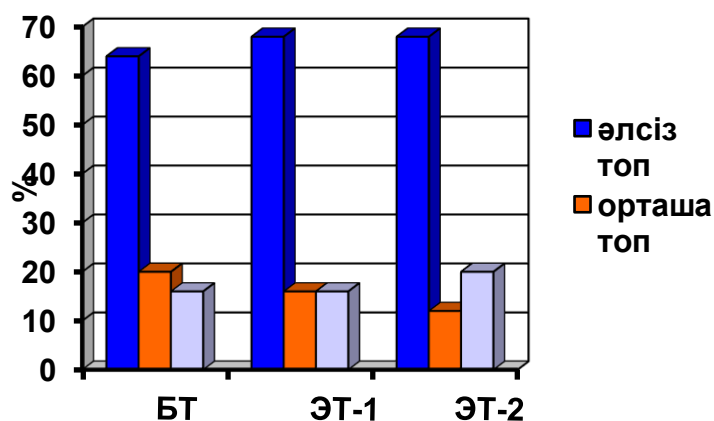
1-сурет – Айқындаушы зерттеу кезеңінде жоғары сынып оқушыларында ақпаратпен жұмыс істеу білігінің қалыптасу деңгейлері

2-сурет – Ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде жоғары сынып оқушыларының табыстылық деңгейлері

3-кесте – Айқындаушы зерттеу кезеңінде жоғары сынып оқушыларында коммуникативтік универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейлері

Топ	Оқушылар саны	Коммуникативтік универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейі бойынша топтар						χ^2
		Әлсіз		Орташа		Күшті		
		Саны	%	Саны	%	Саны	%	
БТ	25	16	64	5	20	4	16	
ЭТ-1	25	17	68	4	16	4	16	0,03
ЭТ-2	25	17	68	3	12	5	20	0,1

3-сурет – Айқындаушы зерттеу кезеңінде жоғары сынып оқушыларында коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейлері

Оқушылардың ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде табыстылық деңгейін алғашқы диагностикалаудың нәтижелері оқушылардың көпшілігі төмен және орташа табыстылық деңгейінде деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс кезеңінде келесі міндеттер шешілді:

- Жоғары сынып оқушыларының универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейіне және бұрын жасалған көрсеткіштер мен критерийлерді қолдана отырып, химияның ситуациялық есептерімен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейіне қайталама диагностика жүргізу.

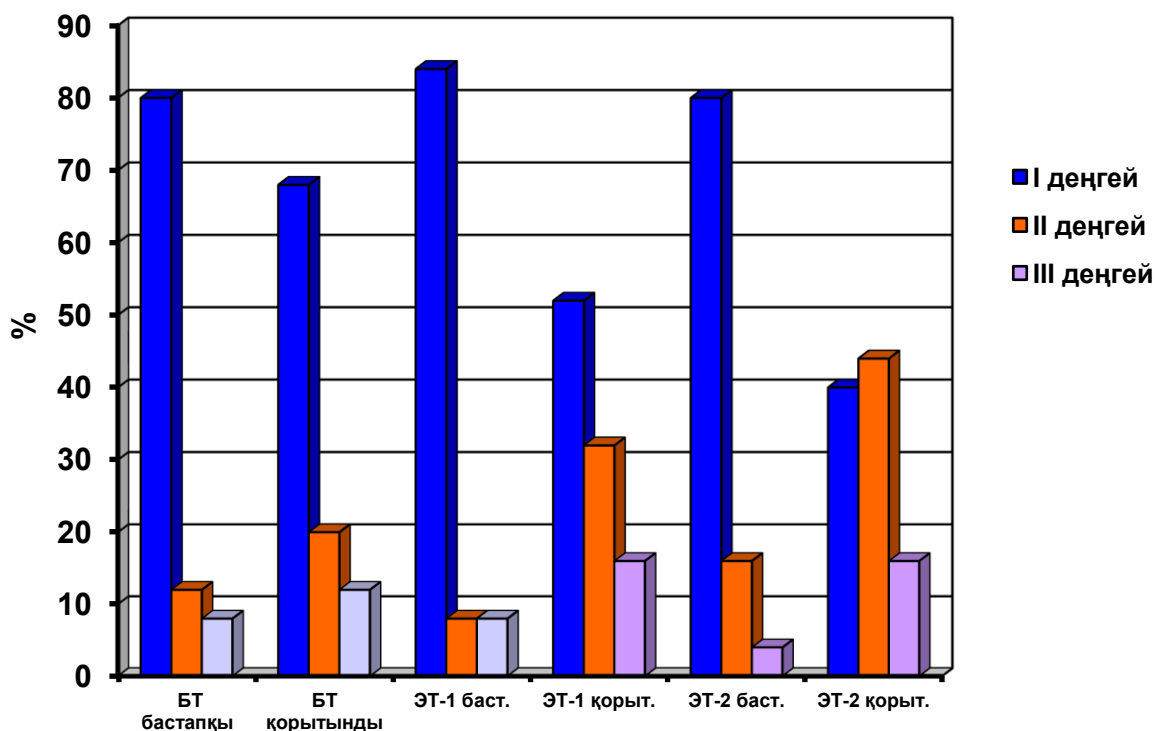
- Жаңадан алынған эксперименттік деректердің өңдеуін жүргізу.
- Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында болған сапалық және сандық өзгерістерді түсіндіру.
- Жұмыс барысында алынған деректерді салыстыру.

Зерттеу нәтижелерін анықтаушы және бақылаушы кезеңдерінде салыстыру негізінде тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында болған сапалық және сандық өзгерістерді интерпретация жүргізілді.

Эксперименттік және бақылау топтарының химиядан ситуациялық есептермен жұмыс жасауда оқушыларының табыстылық деңгейін диагностикалау нәтижелері 4-кестеде және 4-суретте көрсетілген.

4-кесте – Химиядан ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі оқушылардың табыстылық деңгейін қалыптастыру нәтижелері

Топ	Көрсеткіштері	Ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі табыстылық деңгейлері						K _{орт}	χ^2
		I		II		III			
		Саны	%	Саны	%	Саны	%		
БТ	бастапқы	20	80	3	12	2	8	0,64	0,94
	қорытынды	17	68	5	20	3	12	0,72	
ЭТ-1	бастапқы	21	84	2	8	2	8	0,67	5,22
	қорытынды	13	52	8	32	4	16	0,82	
ЭТ-2	бастапқы	20	80	4	16	1	4	0,63	10,84
	қорытынды	10	40	11	44	4	16	1,0	

4-сурет – Ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі оқушылардың табыстылық деңгейлері бойынша үлестіруі

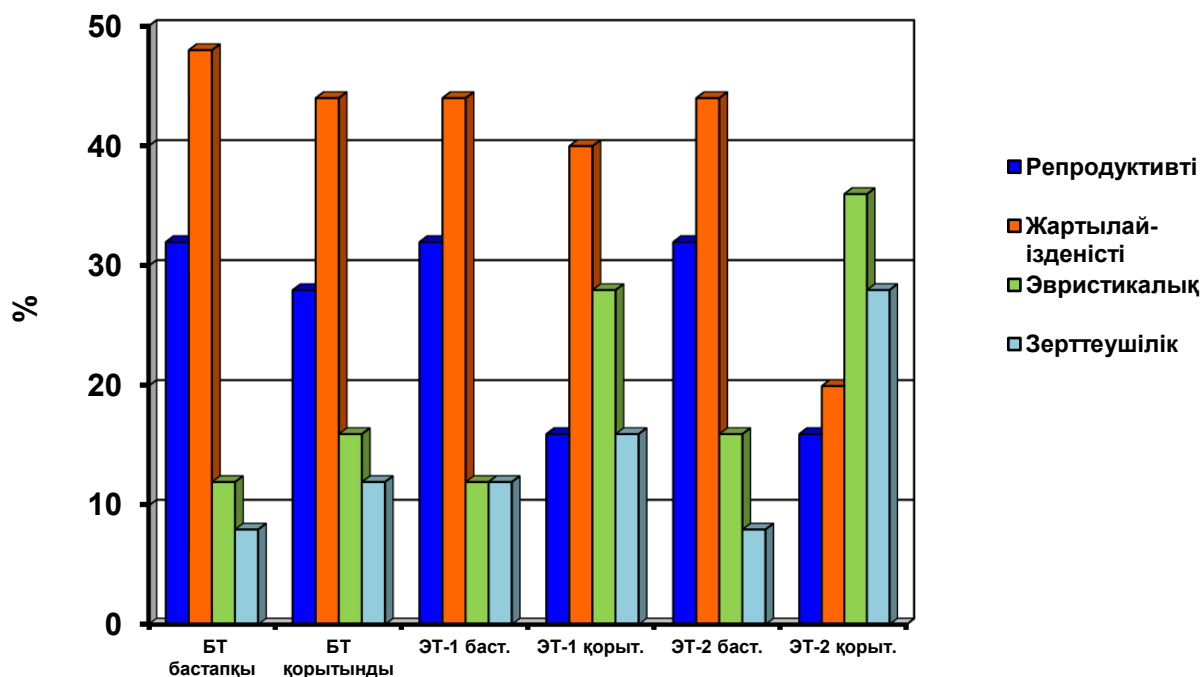
4-кестеде келтірілген мәліметтер тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында ситуациялық есептермен жұмыс жасауда оқушылардың табыстылық деңгейі жоғарылағанын растауға мүмкіндік береді. Бақылау тобында (БТ) химия сабағының әртүрлі кезеңдерінде ситуациялық есептерді қолдануға бағытталған бірінші педагогикалық шарт жүзеге асырылды. Бұл топта ситуациялық есептермен жұмыс жасауда оқушылардың табыстылық деңгейінде шамалы оң өзгерістер болды. I деңгейдегі білім алушылардың саны зерттеудің айқындаушы кезеңінің нәтижелерімен салыстырғанда 12%-ға төмендеді, ал II және III деңгейдегі оқушылар саны тиісінше 8% және 4%-ға ұлғайды. №1 эксперименттік топта (ЭТ-1) бірінші және екінші педагогикалық шарттар іске асырылды. Сонымен қатар, химия сабағының барлық кезеңдерінде ситуациялық есептер қолданылды, оқушылар баламалы үй тапсырмасын алды – сабақта оқыған тақырып бойынша ситуациялық есеп құру (жоғары сынып оқушылары дәстүрлі үй тапсырмасын таңдай алды – тарау материалын үйреніп, одан кейін жаттығулар жасап, ситуациялық есеп құра алды). Бұл топта оқушыларының ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейінде айтарлықтай өзгерістер болды. Бұл тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында бірінші жетістік деңгейі бар ЭТ-1 оқушыларының саны 32%-ға азайғандығымен расталады, сонымен бірге II және III деңгейлері бар оқушылар саны тиісінше 24% және 8%-ға артты. ЭТ-2 педагогикалық жағдайлардың барлық кешені жүзеге асырылды. Бұл топ оқушыларының ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылық деңгейінің ең жоғары өсуін көрсетті. Сонымен, бақылау эксперимент кезеңінде 2-эксперименталды топтың (ЭТ-2) оқушылардың табыстылық деңгейлері бойынша үлестіруі айқындаушы кезеңмен салыстырғанда осылай өзгерді: I деңгейдегі жоғары сынып оқушыларының саны 40%-ға азайды, ал II және III деңгейлерде тиісінше 28% және 12%-ға өсті.

5-кестеде және 5-суретте мектеп оқушыларының бақылау және эксперименттік топтардағы ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейін диагностикалау нәтижелері көрсетілген.

5-кесте – Мектеп оқушыларының ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру нәтижелері

Топ	Көрсеткіштері	Қалыптасу деңгейі								K _{орт}	χ^2
		1		2		3		4			
		Репродуктивті		Жартылай-ізденісті		Эвристикалық		Зерттеушілік			
Саны	%	Саны	%	Саны	%	Саны	%				
БТ	бастапқы	8	32	12	48	3	12	2	8	0,97	0,46
	қорытынды	7	28	11	44	4	16	3	12	1,1	
ЭТ-1	бастапқы	8	32	11	44	3	12	3	12	1,0	4,7
	қорытынды	4	16	10	40	7	28	4	16	1,26	
ЭТ-2	бастапқы	8	32	11	44	4	16	2	8	1,01	7,5
	қорытынды	4	16	5	20	9	36	7	28	1,44	

5-сурет – Мектеп оқушыларының ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру нәтижелері

5-кесте мен 5-суреттің деректерін талдай отырып, тәжірибелі жұмыс барысында білім алушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру үшін ұсынылған педагогикалық жағдайлардың тиімділігін көрсететін оң өзгерістер байқалғанын қорытындыға келдік. Бірінші педагогикалық шарт жүзеге асырылған бақылау тобында (сабақтың барлық кезеңдерінде ситуациялық есептерді қолдану) ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейінде шамалы оң өзгерістер болды. Репродуктивті және жартылай-ізденісті деңгейлеріндегі БТ-дағы оқушылар саны зерттеудің айқындаушы кезеңінің нәтижелерімен салыстырғанда тиісінше 4,0%-ға және 2%-ға азайды. Сонымен бірге эвристикалық және зерттеушілік деңгейлеріндегі оқушылар саны біршама өсті. Бұдан шығатыны, бірінші педагогикалық шарт білім алушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру деңгейін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. ЭТ-1 бірінші және екінші педагогикалық шарттар іске асырылды (ситуациялық есептер химия сабағының барлық кезеңдерінде қолданылды, сондай-ақ оқушылар баламалы үй тапсырмасын алды – сабақта өткен тақырып бойынша ситуациялық есептер құрастыру). ЭТ-1 білім алушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейінде айтарлықтай өзгерістер болды. Тәжірибелік-эксперименттік жұмыс барысында репродуктивті және жартылай-ізденістік деңгейлерде бар оқушылар саны тиісінше 16% және 4%-ға төмендеді. Сонымен бірге эвристикалық және зерттеушілік деңгейлері бар оқушылар саны өсті (17% және 6% сәйкес). 2-эксперименттік топта (ЭТ-2) педагогикалық жағдайлардың кешені жүзеге асырылды және «Химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар» сынақтан өтті. Бұл топта білім алушылардың ақпаратпен жұмыс істеу қабілетін қалыптастыру деңгейінің ең жоғары өсуі тіркелді. Репродуктивті және жартылай-ізденістік деңгейлеріндегі білім алушылардың саны зерттеудің айқындаушы кезеңімен салыстырғанда тиісінше 24%-ға және 16%-ға төмендеді, ал эвристикалық және зерттеушілік деңгейлерінде тиісінше 16%-ға және 20%-ға өсті. Ақпаратпен жұмыс істеу қабілетінің қалыптасу деңгейінің едәуір артуын оқушылар үшін жеке маңызды ақпаратты алып жүретін, таңдау курсына оқу

барысында әртүрлі ақпарат көздерімен жұмыс істеу әдістерін құрылымдау арқылы түсіндіруге болады. Айта кету керек, маңызды алғашқы екі педагогикалық жағдай болып табылады, өйткені олардың көмегімен оқушылар үнемі ақпаратпен жұмыс істеу біліктерін жетілдіріп отырады, сонымен қатар ситуациялық есептермен сәтті жұмыс істеу қажеттілігін түсінеді.

Әзірленген педагогикалық жағдайлар кешенінің тиімділігі оқушылардың ситуациялық есептерді құру қабілеті мен жобалық-зерттеу іс-әрекетіне қатысуы арасындағы байланысты талдауды растайды. Ситуациялық есептерді құра алатын оқушылардың 52% мектептің ғылыми-практикалық конференцияларына (әртүрлі пәндер бойынша жобаларды қорғайды) тұрақты қатысады.

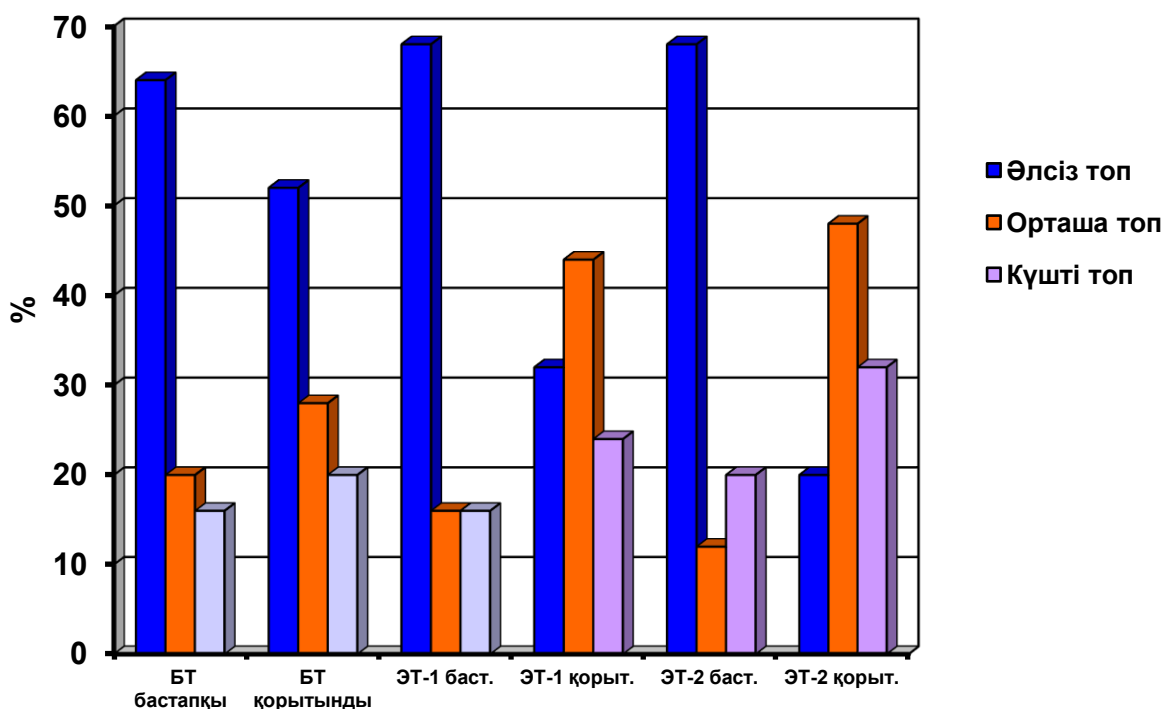
Білім беру процесінде химиядан ситуациялық есептерді қолдану кезінде тағы бір универсалды оқу әрекеті қалыптасады – зерттеу жұмыстарын жүргізу мүмкіндігі. Оқушы құрастырған әрбір ситуациялық есепті шағын зерттеу жобасы ретінде қарастыруға болады. Осындай есептерді құрастырған кезде оқушылар алдына мақсат қоюға және оларды іске асыру жолдарын (реттеуші универсалды оқу іс-әрекеттері) белгілеуге үйренеді.

Сонымен қатар, ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде коммуникативті универсалды оқу әрекеттері де қалыптасады, мектеп оқушылары өз ойлары мен шығармашылық пікірлерін білдіру үшін тиісті тілдік формаларды қолдануды үйренеді. Ситуациялық есептерді шешу және құрастыру бойынша жұмыс барысында сындарлы диалог, пікірталас жүргізу мүмкіндігі де қалыптасады. Білім алушылардың коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттерінің деңгейін қалыптастыру нәтижелері 6-кестеде және 6-суретте көрсетілген.

6-кесте – Білім алушылардың коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттері деңгейін қалыптастыру нәтижелері

Топ	Көрсеткіштері	Коммуникативтік универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейлері бойынша топтар						K _{орт}	χ^2
		Әлсіз		Орташа		Күшті			
		Саны	%	Саны	%	Саны	%		
БТ	бастапқы	16	64	5	20	4	16	0,77	0,74
	қорытынды	13	52	7	28	5	20	0,85	
ЭТ-1	бастапқы	17	68	4	16	4	16	0,76	4,6
	қорытынды	8	32	11	44	6	24	0,95	
ЭТ-2	бастапқы	17	68	3	12	5	20	0,77	11,2
	қорытынды	5	20	12	48	8	32	1,07	

Химиядан ситуациялық есептерді қолдану арқылы коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру моделінің тиімділігін К. Пирсонның χ^2 -критерийінің көмегімен тексердік. Бақылау топ үшін χ^2 коммуникативті универсалды оқу әрекеттері үшін 0,69 және ситуациялық есептермен жұмыс жасауда табыстылық үшін 1,035-ке тең. Демек, химиядағы ситуациялық есептерді қолдану арқылы коммуникативті универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыруда осы топта болған өзгерістер шамалы. ЭТ-1 үшін χ^2 мәні 4,52 және 5,97 құрады, бұл тиісті кестелік мәннен үлкен, сондықтан оқушылардың химиялық мазмұндағы ситуациялық есептерді құрудағы өзіндік жұмысы коммуникативті универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. ЭТ-2 үшін χ^2 10,65 және 11,42-ге тең, жоғары сынып оқушыларының ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы табыстылықтары мен олардың коммуникативті универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыру деңгейлерінде болған айтарлықтай оң өзгерістерді көрсетеді.

6-сурет – Коммуникативті универсалды оқу іс-әрекеттері деңгейін қалыптастыру нәтижелері

Сондай-ақ, ситуациялық есептермен жұмыс жасау кезінде оқушылары нақты өмірге жақын, стандартты емес жағдайларда пәндік білімдерін қолдануға үйренеді. Сондықтан, ситуациялық есептермен жұмыс жасауда табыстылық деңгейінің жоғарылауы осы универсалды оқу әрекетінің қалыптасу деңгейінің жоғарылауына әкеледі.

Тәжірибелік-эксперименттік жұмыстың айқындаушы және қалыптастырушы кезеңдерінде бақылау және эксперименттік топтарда алған нәтижелерімізді талдау оқушылардың универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастыру оқу процесінде химия пәнінен ситуациялық есептерді пайдалану арқылы оқушылардың универсалды оқу іс-әрекеттерін қалыптастырудың құрылымдық-функционалдық моделін іске асыру кезінде, сондай-ақ кешенді сақтау кезінде тиімдірек болады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді осы модельдің жұмыс істеуінің педагогикалық шарттары.

Зерттеудің айқындаушы кезеңінің нәтижелерін талдау жоғары сынып оқушыларында ақпаратпен жұмыс істеу білігінің (ақпараттық құзыреттіліктің) қалыптасуының репродуктивті және жартылай-ізденістік деңгейлерінің басым екендігін, сондай-ақ ситуациялық есептермен жұмыс істеудегі табыстылықтың төмен деңгейінің және тиісінше коммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуының төмен деңгейінің куәландырады.

Жасалған педагогикалық жағдайлар сабақта және сабақтан тыс іс-әрекеті кезінде жүзеге асырылады:

- химия сабағының барлық кезеңдерінде ситуациялық есептерді қолдану;
- оқушыларды баламалы үй тапсырмасы шеңберінде мектеп химия курсы тақырыптары бойынша ситуациялық есептер құрастыру процесіне тарту;
- «Химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар» жинағын оқу процесіне ендіру.

Қорытынды

Қорыта келе, оқушылардың универсалды оқу әрекеттерін тиімді қалыптастыру үшін химия сабақтарының барлық кезеңдерінде ситуациялық есептерді қолдану, оқушыларды ситуациялық есептерді құру процесіне тарту, сондай-ақ құрастырылған «Химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану бойынша әдістемелік нұсқаулар» жинағы үлкен дидактикалық потенциалға ие екендігі анықталды. Ситуациялық есептерді құра алатын оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу білігінің қалыптасуының ең жоғары деңгейі (зерттеушілік деңгейі) екендігі анықталды. Оқу процесінде химия пәнінен ситуациялық есептерді қолдану оқушылардың ақпаратпен жұмыс істеу, стандартты емес жағдайларда пәндік білімдерін қолдану, пікірталасқа қатысу, зерттеу жұмыстарын жүргізу қабілетін қалыптастыру деңгейін арттыруға ықпал ететіні дәлелденді. Оқу процесінде химиядағы ситуациялық есептерді қолдану кезінде оқушылардың универсалды оқу іс-әрекеттерінің қалыптасу деңгейінің едәуір жоғарылауы, сондай-ақ аталған деңгейдің ситуациялық есептермен жұмыс жасаудағы жоғары сынып оқушыларының табыстылық деңгейіне тәуелділігі анықталды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Приказ Министра просвещения Республики Казахстан от 3 августа 2022 года №348 «Об утверждении государственных общеобязательных стандартов дошкольного воспитания и обучения, начального, основного среднего и общего среднего, технического и профессионального, послесреднего образования». [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> (қаралған күні 15.08.2022)
2. Шабанова И.А., Ковалева С.В., Кең Т.С. Ситуационные задачи по химии как один из компонентов. Научно-педагогическое обозрение // Pedagogical Review. – 2017. – №2(16). – С. 79–86.
3. Жулькова Н.В. Роль и место ситуационных задач в современном уроке // Химия в школе. – 2013. – №9. – С. 45–47.
4. IAC Achievements in reading, mathematics and science: Results of PISA 2018 in Kazakhstan, National Report. Information and Analytical Center, 2020. [Электронды ресурс]. URL: https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_KAZ.pdf (қаралған күні 15.08.2022)
5. Abylkassymova A. System modernization of General Secondary Education in the Republic of Kazakhstan // Revista Tempos e Espaços Em Educação. – 2020. – №13(32). – P. 46–57. <https://doi.org/10.20952/revtee.v13i32.13334>
6. Toybazarova N., Nazarova G. The modernization of education in Kazakhstan: Trends. Perspective and Problems // Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. – 2018. – №6(376). – P. 104–114. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.33>
7. Avvisati F., Echazarra A., Givord P. and Schwabe M. Kazakhstan Country note. Results from PISA 2018. OECD. Retrieved 24 May, 2021. [Электронды ресурс]. URL: https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_KAZ.pdf (қаралған күні 15.08.2022)
8. Hermanns Jolanda Perceived relevance of tasks in organic chemistry by preservice chemistry teachers // Chemistry Teacher International. – 2021. – Vol. 3. – №1. – P. 31–44. <https://doi.org/10.1515/cti-2020-0002>
9. Inkinen J., Klager Ch., Juuti K., Schneider B., Salmela-Aro K., Krajcik J., Lavonen J. High school students' situational engagement associated with scientific practices in designed science learning situations // Science Educational. – 2020. – Vol. 104. – №4. – P. 667–692. <https://doi.org/10.1002/sc.21570>
10. Cheung D. The key factors affecting students' individual interest in school science lessons // International Journal of Science Education. – 2018. – №40(1). – P. 1–23. <https://doi.org/10.1080/09500693.2017.1362711>
11. Inkinen J., Klager C., Schneider B., Juuti K., Krajcik J., Lavonen J., & Salmela-Aro K. Science classroom activities and student situational engagement // International Journal of Science Education. – 2019. – №41(3). – P. 316–329.

12. Thomas D.T. Sedumedi Practical Work Activities as a Method of Assessing Learning in Chemistry Teaching // *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*. – 2017. – Vol. 13(6). – P. 1765–1784. DOI 10.12973/eurasia.2017.00697a
13. Broman K., Bernholt S., Christensson C. Relevant or interesting according to upper secondary students? Affective aspects of context-based chemistry problems // *Research in Science & Technological Education*. – 2020. – Vol. 8. – №10. – P. 1–21. <https://doi.org/10.1080/02635143.2020.182417>
14. Беседина Л.Л. Исследовательская деятельность как средство формирования ключевых компетенций // *Химия в школе*. – 2012. – №7. – С. 21–25.
15. Жулькова Н.В. Использование ситуационных задач по химии в учебном процессе // *Наука и школа*. – 2013. – №5. – С. 122–125.
16. Дерябина Н.Е. Использование качественных задач для формирования учебной мотивации // *Химия в школе*. – 2012. – №1. – С. 43–45.
17. Мещерякова Л.М., Шалашова М.М., Оржековский П.А. Формирование универсальных учебных действий: Система дидактических заданий // *Химия в школе*. – 2013. – №1. – С. 9–12.
18. Фишман И.С. Тесты внешней оценки уровня сформированности ключевых компетентностей учащихся: метод. пособие. – Самара: Изд-во ЦПО, 2005. – 133 с.
19. Сладков С.А. Формирование информационной компетентности старшеклассников как фактор успешности в профильном обучении: дисс. ... канд. пед. наук. – М., 2008. – 170 с.
20. Стерчо И.П. Применение метода аналогий при изучении неорганической химии в школе // *Молодой ученый*. – 2015. – №21. – 835 с.

REFERENCES

1. Prikaz Ministra prosvesheniia Respubliki Kazakhstan ot 3 avgusta 2022 goda № 348 «Ob utverjdenii gosudarstvennyh obsheobiazatelnyh standartov doshkolnogo vospitaniia i obucheniia, nachalnogo, osnovnogo srednego i obshego srednego, tehniceskogo i professionalnogo, poslesrednego obrazovaniia» [On the approval of the State mandatory standards of preschool education and training, primary, basic secondary and general secondary, technical and vocational, post-secondary education]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1800017669> [in Russian] (qaralgan kuni 15.08.2022)
2. Shabanova I.A., Kovaleva S.V., Kets T.S. Situacionnye zadachi po himii kak odin iz komponentov. Nauchno-pedagogicheskoe obozrenie [Situational tasks in chemistry as one of the components. Scientific and pedagogical review] // *Pedagogical Review*. – 2017. – №2(16). – S. 79–86. [in Russian]
3. Julkova N.V. Rol i mesto situacionnyh zadach v sovremennom uroke [The role and place of situational tasks in the modern lesson] // *Himiiia v shkole*. – 2013. – №9. – S. 45–47. [in Russian]
4. IAC Achievements in reading, mathematics and science: Results of PISA 2018 in Kazakhstan, National Report. Information and Analytical Center, 2020. [Electronic resource]. URL: https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_KAZ.pdf (qaralgan kuni 15.08.2022)
5. Abylkassymova A. System modernization of General Secondary Education in the Republic of Kazakhstan. *Revista Tempos e Espaços Em Educação*. – 2020. – №13(32). – P. 46–57. <https://doi.org/10.20952/revtee.v13i32.13334>
6. Toybazarova N., Nazarova G. The modernization of education in Kazakhstan: Trends. Perspective and Problems // *Bulletin of National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan*. – 2018. – №6(376). – P. 104–114. <https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.33>
7. Avvisati F., Echazarra A., Givord P. and Schwabe M. Kazakhstan Country note. Results from PISA 2018. OECD. Retrieved 24 May, 2021. https://www.oecd.org/pisa/publications/PISA2018_CN_KAZ.pdf (qaralgan kuni 15.08.2022)
8. Hermanns Jolanda Perceived relevance of tasks in organic chemistry by preservice chemistry teachers // *Chemistry Teacher International*. – 2021. – Vol. 3. – №1. – P. 31–44. <https://doi.org/10.1515/cti-2020-0002>
9. Inkinen J., Klager Ch., Juuti K., Schneider B., Salmela-Aro K., Krajcik J., Lavonen J. High school students' situational engagement associated with scientific practices in designed science learning situations // *Science Educational*. – 2020. – Vol. 104. – №4. – P. 667–692. <https://doi.org/10.1002/sce.21570>

10. Cheung D. The key factors affecting students' individual interest in school science lessons // *International Journal of Science Education*. – 2018. – №40(1). – P. 1–23. <https://doi.org/10.1080/09500693.2017.1362711>
11. Inkinen J., Klager C., Schneider B., Juuti K., Krajcik J., Lavonen J., & Salmela-Aro K. Science classroom activities and student situational engagement // *International Journal of Science Education*. – 2019. – №41(3). – P. 316–329.
12. Thomas D.T. Sedumedi Practical Work Activities as a Method of Assessing Learning in Chemistry Teaching // *EURASIA Journal of Mathematics Science and Technology Education*. – 2017. – Vol. 13(6). – P. 1765–1784. DOI 10.12973/eurasia.2017.00697a
13. Broman K., Bernholt S., Christensson C. Relevant or interesting according to upper secondary students? Affective aspects of context-based chemistry problems // *Research in Science & Technological Education*. – 2020. – Vol. 8. – №10. – P. 1–21. <https://doi.org/10.1080/02635143.2020.182417>
14. Besedina L.L. Issledovatelskaia deiatelnost kak sredstvo formirovaniia kliuchevykh kompetencii [Research activity as a means of forming key competencies] // *Himiia v shkole*. – 2012. – №7. – S. 21–25. [in Russian]
15. Julkova N.V. Ispolzovanie situacionnykh zadach po himii v uchebnom processe [The use of situational tasks in chemistry in the educational process] // *Nauka i shkola*. – 2013. – №5. – S. 122–125. [in Russian]
16. Deriabina N.E. Ispolzovanie kachestvennykh zadach dlia formirovaniia uchebnoi motivacii [The use of qualitative tasks for the formation of educational motivation] // *Himiia v shkole*. – 2012. – №1. – S. 43. [in Russian]
17. Meshcheriakova L.M., Shalashova M.M., Orzhekovskii P.A. Formirovanie universalnykh uchebnykh deistvii: Sistema didakticheskikh zadaniy [Formation of universal educational actions: System of didactic tasks] // *Himiia v shkole*. – 2013. – №1. – S. 9–12. [in Russian]
18. Fishman I.S. Testy vneshnei ocenki urovnia sformirovannosti kliuchevykh kompetentnostei uchashihsia: metod. posobie [Tests of external assessment of the level of formation of key competencies of students: a methodological guide]. – Samara: Izd-vo TsPO, 2005. – 133 s. [in Russian]
19. Sladkov S.A. Formirovanie informacionnoi kompetentnosti starsheklassnikov kak faktor uspehnosti v profilnom obuchenii [Formation of information competence of high school students as a success factor in specialized training]: diss. ... kand. ped. nauk. – M., 2008. – 170 s. [in Russian]
20. Stercho I.P. Primenenie metoda analogii pri izuchenii neorganicheskoi himii v shkole [Application of the analogy method in the study of inorganic chemistry at school] // *Molodoi uchenyi*. – 2015. – №21. – 835 s. [in Russian]

ТАРИХ

ӘОЖ 902.01; МҒТАР 03.41.91

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.33>**Б.С. СИЗДИКОВ¹✉, М. ГУРСОЙ¹, А.А. СЕРАЛИЕВ²**

¹PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz;
e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Астана қ.), e-mail: ali.seraliev@mail.ru

**САВРОМАТ-САРМАТ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ МЕКЕНДЕГЕН ТЕРРИТОРИЯЛАРЫ
ЖАЙЛЫ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕР**

Аңдатпа. Ерте темір дәуірінде Еуразия құрлығында мекендеген, ат құлағында еркін ойнайтын ержүрек әрі ат үстінде садақ тартып, атқанын мүлт жібермейтін мерген жауынгер тайпалар тарихта «Салт атты көшпелі тайпалар» деген атпен танылды. Көшпелі өмір салтын ұстанып, көшпелі мәдениетті қалыптастырған Савромат-Сармат тайпаларының Еуразия тарихында алар орны ерекше. Тарихи деректерде аталмыш тайпалардың шығыста Орал тауларының оңтүстігінен, батыста Қара теңіздің батысындағы Дунай өзеніне дейінгі аралықты қамтыған ұлан-ғайыр территорияда өмір сүргендігі баяндалады. Аталмыш тайпалар антикалық авторлардың б.з.д. IV ғасырға дейінгі жазба деректерінде «Сауроматае», ал б.з.д. IV ғасырдан кейінгі жазба деректерінде «Сарматае» деген атпен танылып, тарихи деректерде кездесе бастайды. Сонымен қатар, аталмыш тайпалар ирандықтардың көне діни кітабы Авестада «Сарима» деген атпен белгілі болады. Қазіргі таңда Савромат-Сармат тайпаларының шығу тарихы, қоныстанған территориялары және саяси тарихы зерттеуші ғалымдардың ортасында ортақ шешімін таппаған мәселелердің бірі болып табылуда. Осы себептерге байланысты, аталмыш мақалада Савромат-Сармат тайпаларының қоныстанған территориялары зерттеліп, жазба деректер мен археологиялық деректер негізінде ғылыми тұжырымдар жасалынды. Сонымен қатар, мақалада аталмыш тайпалардың шығыстан келген көшпелі тайпалармен біріккендігі жайында баяндалған жазба деректер мен археологиялық деректер негізінде талдау жасалынып, саяси тарихпен байланысы анықталды.

Кілт сөздер: көшпелі тайпалар, Савромат, Сармат, Сақ, Еуразия, Оңтүстік Орал, оба, жерлеу дәстүрі.

B.S. Sizdikov¹, M. Gursoy¹, A.A. Seraliyev²

¹PhD, Acting Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mails: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz; e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz

²PhD Doctoral Student of L.N. Gumilyov Eurasian National University
(Kazakhstan, Astana), e-mail: ali.seraliev@mail.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Сиздиков Б.С., Гурсой М., Сералиев А.А. Савромат-Сармат тайпаларының мекендеген территориялары жайлы кейбір мәселелер // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 407–417. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.33>

*Cite us correctly:

Sizdikov B.S., Gursoi M., Seraliev A.A. Savromat-Sarmat taipalarynyn mekendegen territoriialary jaily keibir maseleler [Some Questions about the Territories Inhabited by Sauromato-Sarmatian Tribes] // *Iasauii universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 407–417. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.33>

Some Questions about the Territories Inhabited by Sauromato-Sarmatian Tribes

Abstract. In the early Iron Age, the brave Savromat-Sarmatian tribes, dexterous horsemen, well-aimed archers were known in history as “nomadic tribes of horsemen”. The Savromat-Sarmatian tribes, who led a nomadic lifestyle and formed a kind of nomadic culture, occupy a special place in the history of Eurasia. According to historical data, these tribes lived on a vast territory stretching in the east from the southern Ural Mountains, in the west to the Danube River west of the Black Sea. These tribes begin to occur in historical sources and are mentioned by ancient authors of the 4th century BC. as “Sauromatae”, after the IV century BC they are found under the name “Sauromatae”. In addition, these tribes are known in the Avesta, the ancient religious book of the Iranians, as “Sarima”. To date, the history of origin, the territory of settlement, the political history of the Savromat-Sarmatian tribes is one of the insufficiently developed problems among research scientists. Therefore, within the framework of this article, the issues of the habitat of the Savromat-Sarmatian tribes were considered, scientific conclusions were made on the basis of written and archaeological data. The article also analyzes the association of these tribes with nomadic tribes from the east on the basis of written and archaeological data and reveals the connection with political history.

Keywords: nomadic tribes, Sauromates, Sarmat, Sak, Eurasia, South Ural, kurgan, burial tradition.

Б.С. Сиздиков¹, М. Гурсой¹, А.А. Сералиев²

¹*PhD, и.о. доцента Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: bagdaulet.sizdikov@ayu.edu.kz;
e-mail: muzaffer.gursoy@ayu.edu.kz*

³*PhD докторант Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан, г. Астана), e-mail: ali.seraliev@mail.ru*

К вопросу о территории обитания савромат-сарматских племен

Аннотация. В раннем железном веке отважные племена савромат-сарматов, ловкие наездники, меткие лучники, вошли в историю как «кочевые племена всадников». Савроматско-сарматские племена, которые вели кочевой образ жизни и сформировали своеобразную кочевую культуру, занимают особое место в истории Евразии. Согласно историческим данным эти племена жили на обширной территории, простирающейся на востоке от южных Уральских гор, на западе до реки Дунай к западу от Черного моря. Эти племена начинают встречаться в исторических источниках и упоминаются античными авторами 4 века до н.э. как «Сауроматае», после IV века до н.э. встречаются под именем «Савроматае». Кроме того, эти племена известны в Авесте, древней религиозной книге иранцев, как «Сарима». На сегодняшний день история происхождения, территория расселения, политическая история савромат-сарматских племен является одной из недостаточно разработанных проблем среди ученых-исследователей. Поэтому в рамках данной статьи были рассмотрены вопросы ареала обитания савромат-сарматских племен, сделаны научные выводы на основе письменных и археологических данных. В статье также на основе письменных и археологических данных анализируется объединение этих племен с кочевыми племенами с востока и выявляется связь с политической историей.

Ключевые слова: кочевые племена, Савромат, Сармат, Сак, Евразия, Южный Урал, курган, погребальная традиция.

Кіріспе

XIX ғасырдың екінші жартысында басталған археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, Батыс Қазақстан территориясында б.з.д. VI ғасырда Савроматтардың, ал одан

кейін осы тайпаның негізінде б.з.д. IV ғасырда пайда болған Сармат тайпаларының б.з. IV ғасырға дейін өмір сүргендігі белгілі болды [1, 3-б.; 2, 1–19-бб.; 3, 1112-б.; 4, 137–167-бб.; 5, 412–419-бб.]. Орал тауларының оңтүстігінде тарих сахнасына шығып, өз мәдениетін қалыптастырған аталмыш тайпалардың батысқа жасаған жорықтарының нәтижесінде антикалық тарихшылардың еңбектерінде аты атылып тарихта өшпес із қалдырды (1-карта).

Савромат-Сармат тайпаларының шығу тарихы әлі күнге дейін Еуразия тарихында шешімін таппаған мәселелердің бірі болып табылуда. Аталмыш тайпалар мекендеген аймақтарда жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде тақырыпқа тірек болатын жазба деректердің табылмауына байланысты, Савромат-Сармат тайпалары жайындағы мәліметтерді тек антикалық жазушылардың еңбектерінен ғана оқып білудеміз. Тарихи жазбаша деректерде аталмыш тайпалардың аты б.з.д. IV ғасырға дейін «Савроматае» деп аталған болса, б.з.д. IV ғасырдың аяғындағы жазбаша деректерде бұл тайпалардың аты «Сарматае» деп атала бастағандығы белгілі [6, 57-б.]. Сондықтан, зерттеуші ғалымдардың басым бөлігі б.з.д. VI–IV ғасырлар аралығында Оңтүстік Орал аймағында Савромат тайпасының өмір сүргендігін, б.з.д. IV ғасырда шығыстан келген Дах және Массaget тайпаларының ықпалымен аталмыш аймақта Сармат тайпалық одағының құрылғандығын және олардың Савромат мәдениетін жалғастырғандығын атап көрсетеді [7, 18-б.; 6, 55-б.]. Осы себептерге байланысты, қазіргі таңдағы әдебиеттерде Оңтүстік Орал аймағының ерте темір дәуірін «Савромат кезеңі» (б.з.д. VI–IV ғасырлар), ал кейінгі кезеңі «Сармат кезеңі» (б.з.д. IV – б.з. IV ғасырлар) деп аталады [8, 100–121-бб.].

1-карта – Оңтүстік Орал аймағы [автордікі]

Мақалада аталмыш тайпалардың қалыптастырған мәдениеті, әдет-ғұрпы, өмір салты, тұрмыс-тіршілігі, жерлеу дәстүрі және қару-жарақтары қарастырылып, жазба деректерде баяндалған Савромат және Сармат тайпаларының түбі бір туыс тайпалар болғандығы анықталды. Бұл пікірімізді Савромат тайпаларының қорымдарынан Сармат тайпаларына тиесілі обалардың кездесуі, сонымен қатар бір оба үйіндісі астында Савромат және Сармат тайпаларына тиесілі жерлеу орындарының кездесуі, жерлеу орындарынан табылған бұйымдардың бір-біріне жақын ұқсастығы қуаттай түсуде. Себебі Сармат тайпалары өздерінен бұрын өмір сүрген Савроматтарды өздерінің туысы ретінде санап, Савроматтардың қорымына, обаларына өздерінің қаза тапқан туыстарын жерлеп отырған. Бұған Лебедевка, Тау, Карачаево, Алебастрово, Бесоба, Кум-Сай, Сынтас, Жалғыз-оба, Қос-

оба, Мамай, Шалқар, Барбастау және Қырық-оба қорымдарынан анықталған аталмыш тайпаларға тиесілі жерлеу орындарын дәлел ретінде келтіруге болады.

Жоғарыда аталған мәліметтерді негізге ала отырып, мақаламызда атауларды бір-бірімен шатастырып алмау мақсатында бұдан кейін «Савромат» атауы ерте кезең үшін, ал «Сармат» атауы кейінгі кезеңі үшін қолданылады.

Зерттеу әдісі

Мақалада антикалық авторлардың тарихи жазбаша деректерімен қатар, тарих және археология салалары бойынша зерттеу жұмыстарын жүргізген шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері жинақталып, салыстырмалы түрде ғылыми талдау жасалынған.

Салт атты көшпелі тайпалар жайындағы тарихи жазбаша деректерді археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижелерімен салыстырмалы түрде талдап, Савромат тайпаларының б.з.д. IV ғасырдың басында Оңтүстік Орал аймағында шығыстан келген көшпелі тайпаларымен бірігуінің арқасында Сармат деген атпен үлкен одақтың құрылғандығы және олардың Орта Азия мен Шығыс Еуропада үлкен саяси күшке ие болғандығы анықталды.

Талдау мен нәтижелер

Савромат-Сармат тайпаларының мекендеген территориялары. Оңтүстік Орал аймағының ерте темір дәуіріне көз жүгіртер болсақ, аймақта Савромат-Сармат тайпаларының саяси күшке ие болғандығы анықталуда. Жазбаша дерек көздері мен археологиялық зерттеулер Солтүстік Қара теңіз аймағынан Орал тауларының оңтүстігіне дейін созылған кең байтақ территорияда Савромат-Сармат тайпаларының өмір сүргендігін айқындауда. Зерттеу жұмысымызда жазбаша деректер мен археологиялық деректерді негізге ала отырып Савромат-Сармат тайпаларының қоныстанған аймақтарын анықтауға тырыстық.

Тақырыпқа байланысты жазба деректерге көз жүгіртер болсақ, Савроматтардың қоныстанған аймақтары жайлы алғашқы деректерді Геродот пен Гиппократтың еңбектерінен кездестіреміз. Аты аталған антикалық жазушылардың еңбектерінде, б.з.д. VI–V ғасырларда Савромат тайпасы Дон өзенінің шығысында өмір сүргендігі баяндалады [6, 60-б.]. Жазба деректердегі бұл мәліметтерді археологиялық зерттеулер де қуаттай түсуде.

Археологиялық деректерге сүйенер болсақ, Савромат тайпаларының батыста Дон өзені алқабынан шығыста Орал тауларының оңтүстігіне дейінгі кең байтақ территорияда, яғни батыста Дон өзені аңғарынан шығыста Еділ, Жайық, Елек, Тобыл және Сағыз өзендерінің алқабында, ал оңтүстікте Кавказ тауларының солтүстік етегіндегі Терек өзенінен солтүстікте Бузлук аймағына дейінгі территорияда мекендегендігін аңғаруға болады [7, 18-б.].

Батыс Қазақстан аймағында 1960 жылдан бастап қазіргі таңға дейін жүйелі түрде жүргізіліп келе жатқан археологиялық зерттеулердің нәтижесінде, Жайық, Елек, Тобыл және Сағыз өзендерінің бойында Савромат мәдениетінің қалыптасқандығы және аталмыш мәдениеттің аймақтағы басқа мәдениеттерден ерекшелігі нақты дәлелдермен анықталды.

Батыс Қазақстан территориясындағы ерте темір дәуіріне жататын, яғни Савромат тайпаларына тән жәдігерлер Лебедевка 6 қорымындағы №5, №27 және №46 обалардан, Лебедевка 7 қорымындағы №12 және №19 обалардан [9, 37-б.], Алебастрово 1 қорымындағы №17, №18 және №23 обалардан [10, 66-б.], Алебастрово 2 қорымындағы №6, №7 және №17 обалардан [11, 71-б.], Қособа қорымындағы №16 обадан, Шалқар 3 қорымындағы №4, №5 обалардан, Барбастау 3 қорымындағы №16 обадан табылған [10, 65-б.]. Жоғарыда аты аталған қорымдардан табылған жәдігерлерді негізге ала отырып аймақта б.з.д. VI–V ғасырларда Савромат тайпаларының өмір сүргендігін нақты айта аламыз.

Жоғарыда аталған қорымдардың барлығы Каспий теңізінің солтүстігінде орналасқан. Ал, Каспий теңізінің шығысынан Арал теңізіне дейінгі аралықты қамтып жатқан Үстүрт аймағы, археологиялық тұрғыдан аз зерттелуіне байланысты бұл аймақта б.з.д. VI–V ғасырларға жататын Савромат ескерткіштері әлі күнге дейін анықталмауда. Савроматтардың

оңтүстігіндегі көршісі Дах және Массaget тайпаларымен жақсы қарым-қатынаста болғандығын және кейбір жағдайларда бірге одақ құрғандығын негізге ала отырып [7, 18-б.], Савромат тайпаларының Арал теңізінің солтүстік батысына дейін билік жүргізгендігін айта аламыз.

Оңтүстік Орал аймағындағы Савромат обаларының жалпы биіктіктері 0,50–2 м арасында өзгеріп отырады, ал 2 м биік обалар сирек кездеседі. Оба үйінділері астындағы қабірлер шығыс-батыс бағытта орналасқан және қабір шұңқырлары тік төртбұрышты немесе бұрыштары домаланған сопақ формада жасалған. Бұлардың ішінде кең тік төртбұрышты қарапайым қабірлер ерте дәуірлерге жататындығы анықталуда. Олардың ұзындығы шамамен 3 м, ал ені 2 м арасында болып келуде. Сондай-ақ, бұл кезеңде катакомбалық қабірлер сирек кездеседі. Негізінен жерлеу орындарында мәйіттер шалқасынан жатқызылған және басы батысқа бағытталған. Бір жанымен бүгіп жерленген мәйіттердің кейбіреулерінің басы шығысқа бағытталған [10, 66-б.]. Мәйіттердің астына негізінен ағаштың қабықтары, камыс, шөп және киіз төселген, жерлеу орындарына көмір, охра, әк, бор және ақ саз балшық бөліктері шашылған. Катакомбалық және қарапайым қабірлердің үсті ағаштармен немесе ағаш бұталарымен жабылған. Кейбір жерлеу орындарында еркек пен әйелдің бірге жерленгендігі кездеседі. Жерленген адамдардың жанына арғы өмірлік азығы ретінде басы жоқ қой мен жылқы етінің бөліктері қойылған. Сондай-ақ, осы кезеңге жататын жерлеу орындарынан қола қазандар, құрбандық тастар және қару-жарақтар көптеп табылуда. Жерлеу орындарына қару-жарақ түрлерінен Сақ үлгісіндегі сабының басы грифон, саңырауқұлақ, антен немесе доға пішімді, балдағы көбелек немесе бүйрек пішімді қылыштар мен қанжарлар (1-кесте), екі қанатты ұзын ұңғылы жапырақ пішімді қола жебе ұштар көптеп кездеседі. Ал, екі немесе үш қанатты ұңғылы шегелі жебе ұштар мен екі немесе үш қанатты сапты жебе ұштары сирек кездеседі. Сонымен қатар, бұл кезеңге жататын жерлеу орындарынан темір найза ұштары да сирек кездесуде [8, 104-б.].

Жоғарыда келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, Оңтүстік Орал аймағындағы обалардан табылған жәдігерлерді негізге ала отырып, аймақта ерте темір дәуірінде Савромат тайпаларының өмір сүргендігі анықталуда. Сондай-ақ, жерлеу орындарынан табылған жәдігерлерді негізге ала отырып, Савромат тайпаларының мекендеген территориясын анықтай аламыз.

1-кесте – Савромат-Сармат тайпалары тарапынан қолданылған қылыштар мен қанжарлар

№	Типтер	Сипатамалары	Табылған қорымдар	Хронологиясы
1	2	3	4	5
1		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы грифон пішімді, балдағы көбелек пішімді, екі жүзді болып келеді.	Қырықоба, Бесоба.	Б.з.д. VII–V ғғ.

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
2		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы Т пішімді, балдағы көбелек немесе бүйрек пішімді, екі жүзді болып келеді.	Онайбұлақ, Мөртік, Аралтөбе, Лебедевка Аксай, Бесоба.	Б.з.д. VI–IV ғғ.
3		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы саңырауқұлақ пішімді, балдағы көбелек немесе бүйрек пішімді, екі жүзді болып келеді.	Гүрүлдек, Аралтөбе, Лебедевка, Алебастрова.	Б.з.д. VI–IV ғғ.
4		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы антен пішімді, балдағы көбелек немесе бүйрек пішімді, екі жүзді болып келеді.	Бесоба, Новопавловка.	Б.з.д. VI–IV ғғ.
5		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы тұяқ пішімді, балдағы көбелек пішімді, екі жүзді болып келеді.	Лебедевка.	Б.з.д. V–IV ғғ.

1-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5
6		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы орақ пішімді, балдағы тік бұрышты, екі жүзді болып келеді.	Обловка, Солянка, Үлгүлі, Лебедевка, Жарсуат, Тайпак, Барбастау.	Б.з.д. IV-II ғғ.
7		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы шеңбер пішімді, балдағы тік бұрышты, екі жүзді болып келеді.	Володарка, Селини, Лебедевка.	Б.з.д. IV – б.з. IV ғғ.
8		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабының басы жүзік пішімді, балдағы тік бұрышты, екі жүзді болып келеді.	Алғабас, Сәбибұлақ, Барбастау, Кособа, Қарасу, Мөртік.	Б.з.д. III–II ғғ.
9		Бұл типке жататын қылыштар мен қанжарлардың сабы сақталмаған, балдағы тік бұрышты, екі жүзді болып келеді.	Обловка, Жусандыой, Достық, Ілекшар, Сырлытам, Селини, Лебедевка, Мамай, Тайпак, Кособа, Қарасу, Барбастау, Шалқар.	Б.з.д. II – б.з. IV ғғ.

Савромат-Сармат мәдениетін зерттеуші ғалымдар Оңтүстік Орал аймағында жүргізілген археологиялық ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижесін талдай отырып, аймақта б.з.д. IV ғасырда шығыста өмір сүрген көшпелі Дах және Массaget тайпаларының ықпалының күшейе бастағандығын алға тартады. Себебі, Савроматтардың шығысында Азиялық Сақтар, батысында Еуропалық Сақтар, ал оңтүстігінде Дах және Массaget тайпалары мекендеген. Жылдар бойы Савромат-Сармат мәдениетін зерттеген А.Х. Пшеничнюк пен К.Ф. Смирнов, б.з.д. IV ғасырда Оңтүстік Орал аймағында Арал теңізінің маңында мекендеген тайпалардың ықпалының күшейе бастағандығын айта отырып, аймақта бірнеше көшпелі тайпалардың бірігуінің нәтижесінде, Сармат тайпалық одағының құрылғандығын атап көрсетеді [12, 128–130-бб.; 13, 286-бб.]. Себебі, б.з.д. IV ғасырда Парсы патшасы Даридің Азиялық Сақ тайпаларына жасаған жорығынан жеңіліс тапқан Арал теңізінің маңында мекендеген Дах және Массaget тайпалары, Парсы патшалығына тәуелді болмау мақсатында солтүстікке қарай көше бастағандығы және Оңтүстік Орал аймағында өмір сүрген Савроматтармен қосылып одақ құрғандығы анықталуда. Бұл пікірімізге Бехистун жазбасының 5-ші тарауында, б.з.д. 519 жылы I-ші Даридің Орта Азияда мекендеген Сақ тайпаларымен соғысқандығы және сол соғыста Сақ тайпаларының бір бөлігін жеңгендігі, бір бөлігінің Орта Азиядан батысқа қарай ығыстырылғандығы жөніндегі келтірілген мағлұмат қуаттай түсуде [14, 269-б.]. Зерттеу жұмысымыздың барысында Бехистун жазба деректеріне сүйене отырып, б.з.д. IV ғасырда Дах және Массaget тайпаларының батысқа қарай ығысқандығын айта аламыз [15, 68-б.]. Осы тарихи оқиғаның нәтижесінде, б.з.д. IV ғасырдың бірінші жартысында Дон өзенінің шығысы мен Оңтүстік Орал аймағында өмір сүрген Савромат тайпасымен шығыстан келген Дах және Массaget тайпаларының бірігуінің арқасында Сармат тайпалық одағы құрылған. Бұл пікірімізді жазба деректермен қатар археологиялық деректер де қуаттай түсуде.

Сармат тайпаларының мекендеген территорияларында жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде табылған жәдігерлерді назарға алар болсақ, бастапқы кезде Сармат тайпаларының Оңтүстік Орал аймағында, Каспий теңізінің шығысы мен солтүстігінде мекендегендігі, ал одан кейінгі кезеңдерде үлкен саяси күшке ие болып батысқа қарай жылжи бастағандығы анықталуда. Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Сармат тайпалары шығыста Арал теңізінің солтүстігінен батыста Дунай өзеніне дейінгі аралықта, солтүстікте Белой өзенінің төменгі ағысынан, оңтүстікте Кавказ тауларының солтүстік етегіндегі Терек, Сунжа және Манич өзендеріне дейінгі кең байтақ территорияда қоныстанғандығы анықталуда [16, 7-б.; 7, 18-б.]. Осы кең байтақ территорияда жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде табылған жәдігерлер, аталмыш аймақта б.з.д. IV – б.з. IV ғасырлар аралығында Сармат тайпаларының өмір сүргендігін растауда.

Батыс Қазақстан территориясында орналасқан Лебедевка, Тау, Карашаево, Алебастрово, Бесоба, Күміссай, Сынтас, Жалғызоба, Қособа, Мамай, Новопавловка, Шалқар, Барбастау, Мокринский, Қисық Қамыс, Қарасу, Сорчогайка, Аралтөбе, Иманқара, Тастау, Маңайсор, Шадман, Жарсуат, Кушум және Вишневая Балка қорымдарында жүргізілген археологиялық зерттеулер аталмыш аймақтың Сармат тайпаларының негізгі мәдени ошағы болғандығын көрсетуде.

Қазіргі таңда Сармат тайпаларының тек батыс бағытында емес шығыс бағытында да көштер ұйымдастырғандығы анықталуда. Себебі Сармат тайпаларының жерлеу рәсіміне тән үлгілер шығыстағы кейбір қорымдарда кездесетіндігін археологиялық зерттеулер растауда. Айтар болсақ, Сарматтардың жерлеу орындарында жиі кездесетін мәйіттің жанына арғы өмірлік азығы ретінде қойылған еттің жанына темір пышақ қою дәстүрі Балхаш көлінің солтүстік шығысында орналасқан Қайрақтас, Құрбақанас және Жалғызтау қорымдарындағы обаларда кездеседі [17, 200-б.]. Сондай-ақ, Сарматтардың жерлеу орындарында жиі кездесетін мәйіттің екі аяғын ромб түрінде жатқызып жерлеу дәстүрі Хорезм аймағында

орналасқан Жаман Тоғай [18, 225-б.], Қызылтөбе, Лиавандак [19, 115–127-бб.], Тарым Кая [20, 271–292-б.], Агалықсай [21, 56–72-бб.], Ақжартөбе [19, 115–127-бб.], Телкетау [22, 60–61-бб.], Кую Мазар [23, 213–216-бб.] және Курпе Бай [24, 99–119-бб.] қорымдарындағы обаларда кездесуде. Шымкент қаласының солтүстігінде орналасқан Қайтпас қорымында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары барысында да Сарматтық үлгіде жерленген жерлеу орны анықталған. Сарматтық үлгіде жасалынған қылыштар мен қанжарлардың да Оңтүстік Қазақстан және Өзбекстан территориясынан көптеп табылуы бұл пікірімізді қуаттай түсуде. Бұл зерттеу жұмысында жоғарыда келтірілген мәліметтерді негізге ала отырып, Сармат тайпаларының тек батысқа емес сонымен қатар шығысқа да таралғандығы анықталуда.

Қорытынды

Бұл мақалада Савромат тайпаларының қола дәуірінде өмір сүрген Андронов және Сурубная мәдениеттерін қалыптастырған тайпалардың ұрпағы екендігін, сондай-ақ олардың Сақ тайпаларымен де жақын қарым-қатынаста болғандығын атап өткіміз келеді. Себебі, Орта Азияда ерте темір дәуірінде өмір сүрген Сақ және Савромат-Сармат тайпалары сырттан келмеген, аталмыш тайпалар осы аймақта қола дәуірінде өмір сүрген тайпалардың ұрпағы болып табылады. Сақ және Савромат-Сармат тайпаларының жақын туыс тайпалар екендігін, олардың діни наным-сенімдерінің, әдет-ғұрыптарының, мәдениеттерінің, жерлеу дәстүрінің және қолданған қару-жарақтарының бір-біріне өте ұқсас болуы тұжырымымызды қуаттай түсуде. Сондай-ақ, аталмыш тайпалардың генетикалық тұрғыдан бір-біріне жақын болуы, өмір сүру салтымен байланысты. Сол себепті, Сақ және Савромат-Сармат тайпалары тарихта «Салт атты көшпелі тайпалар» деп те аталған.

Жазба деректер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, б.з.д. IV ғасырдың басында Оңтүстік Орал аймағында мекендеген Савромат тайпасымен шығыстан келген Дах және Масагет тайпаларының бірігуінің нәтижесінде Сармат тайпалық одағы құрылғандығын және олардың Еуразия даласында үлкен саяси күшке ие болғандығын айта аламыз. Осы дәуірден бастап Сармат тайпалары үлкен саяси күшке ие болып территорияларын батысқа қарай кеңейтіп, Дон өзенінің батыс жағына қоныстана бастайды. Батысқа қарай жасаған жорықтарының нәтижесінде б.з.д. II ғасырда Солтүстік Қара теңіз аймағы тұтастай Сармат тайпаларының ықпалына өтіп, аталмыш тайпалар б.з.д. II – б.з. IV ғасырлар аралығында Арал теңізінің солтүстігіне батыста Дунай өзенінен дейінгі ұлан-ғайыр территорияда билік құрғандығы анықталуда.

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Келес өзенінің төменгі ағысындағы обаларды археологиялық және пәнаралық ғылымдар аясында зерттеу» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (жеке тіркеу нөмірі: AP13068455).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Brezezinski R., Mielczarek M. The sarmatians B.C. 600 – AD 450. / Window M. ed. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2002. – 48 p.
2. Sizdikov B.S. M.Ö. 1. Binde Avrasya Boskırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zirhları // Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2019. – №90. – S. 1–19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001>
3. Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. Swords from Sauromato–Sarmatian Burial Mounds of Western Kazakhstan Analyzed // Oriental Studies. – 2022. – №15(5). – P. 1110–1125. DOI: 10.22162/2619-0990-2022-63-5-1110-1125
4. Gursoy M. Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri // Bilig – Turk Dunyası Sosyal Bilimler Dergisi. – 2019. – №88. – S. 137–167.

5. Gursoy M., Akylbek S., Jetibaev K. The Sarmatian «horseback-riding» burial tradition Examples from West Kazakhstan // *Documenta Praehistorica*. – 2020. – №47. – P. 412–419. <https://doi.org/10.12995/bilig.526793>
6. Durmuş İ. Sarmatlar. – İstanbul: Akçağ Yayınları, 2012. – 160 s.
7. Смирнов К.Ф. Савроматы и сарматы // *Этнокультурные связи населения Урала и Поволжья с Сибирью, Средней Азией и Казахстаном в эпоху железа*. Тез. докл. конф. – Уфа, 1976. – С. 17–19.
8. Граков Б.Н. Пережитки матриархата у сарматов // *ВДИ*. – 1947. – №3. – С. 100–121.
9. Железчиков Б.Ф., Клепиков В.М., Сергацков И.В. Древности Лебедевки (VI–II вв. до н.э.). – М.: Восточная литература, 2006. – 159 с.
10. Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск: Диалог, 1993. – 174 с.
11. Железчиков Б.Ф. Археологические памятники Уральской области. – Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та., 1998. – 82 с.
12. Пшеничный А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. – М.: Наука, 1983. – 203 с.
13. Смирнов К.Ф. Савроматы. – М.: Наука, 1964. – 381 с.
14. Дандамаев М.А. Поход Дария против скифского племени тиграхауда // *КСИНА*. – 1963. – Вып. 66. – С. 179–269.
15. Жолдасбаев С.Ж. Ежелгі және ортағасырдағы Қазақ елінің тарихы. – Алматы: Кітап, 2010. – 336 с.
16. Мошкова М.Г. Памятники Прохоровкой культуры. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 56 с.
17. Қазақстан тарихы, көне заманнан бүгінге дейін. Том I / бас ред. М.К. Козыбаев. – Алматы: Атамұра, 2010. – С. 171–172.
18. Таиров А.Д. Кочевники Урало-Казахстанских степей в VII–VI вв. до н.э. – Челябинск: ЮУрГУ, 2007. – С. 225–233.
19. Обельченко О.В. Мечи и кинжалы из курганов Согда // *Советская Археология*. – 1978. – №4. – С. 115–127.
20. Яблонский Л.Т. Некрополи древнего Хорезма. – М.: Вост. лит., 1999. – 325 с.
21. Обельченко О.В. Агалыксайские курганы // *История материальной культуры Узбекистана*. – 1972. – Вып. 9. – С. 56–72.
22. Маньлов Ю.П. Курганы Кокпатаса // *История материальной культуры Узбекистана*. – 1992. – Вып. 26. – С. 59–89.
23. Обельченко О.В. Куюу-Мазарский могильник // *Труды Института истории, археологии и этнографии*. – 1956. – №2. – С. 205–227.
24. Скрипкин А.С. Сарматы и Восток. – Волгоград: Издательство ВолГУ, 2010. – 369 с.

REFERENCES

1. Brezezinski R., Mielczarek M. The sarmatians B.C. 600 – AD 450. / Window M. ed. – Oxford: Osprey Publishing Ltd, 2002. – 48 p.
2. Sizdikov B.S. M.Ö. 1. Binde Avrasya Boskırlarında Yaşayan Atlı Göçebe Kavimlerin Zırhları [Armor of Mounted Nomadic Tribes Living in the Eurasian Boskirs Per Thousand BC] // *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. – 2019. – №90. – S. 1–19. <https://doi.org/10.12995/bilig.9001> [in Turkish]
3. Sizdikov B.S., Seraliyev A.A. Swords from Sauromato–Sarmatian Burial Mounds of Western Kazakhstan Analyzed // *Oriental Studies*. – 2022. – №15(5). – P. 1110–1125. DOI: 10.22162/2619-0990-2022-63-5-1110-1125
4. Gursoy M. Batı Kazakistan’da Sarmat Mezar Tipleri [Types of Sarmatian Tombs in Western Kazakhstan] // *Bilig – Turk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*. – 2019. – №88. – S. 137–167. [in Turkish]
5. Gursoy M., Akylbek S., Jetibaev K. The Sarmatian «horseback-riding» burial tradition Examples from West Kazakhstan // *Documenta Praehistorica*. – 2020. – №47. – P. 412–419. <https://doi.org/10.12995/bilig.526793>
6. Durmuş İ. Sarmatlar [Sarmatians]. – İstanbul: Akçağ Yayınları, 2012. – 160 s. [in Turkish]
7. Smirnov K.F. Savromaty i sarmaty [Sauromats and Sarmatians] // *Etnokulturnye sviazi naseleniia Urala i Povoljia s Sibiriu, Srednei Aziei i Kazahstanom v epohu jeleza*. Тез. докл. конф. – Уфа, 1976. – S. 17–19. [in Russian]
8. Grakov B.N. Perejitki matriarhata u sarmatov [Remnants of the matriarchy among the Sarmatians] // *VDI*. – 1947. – №3. – S. 100–121. [in Russian]

9. Jelezchikov B.F., Klepikov V.M., Sergackov I.V. Drevnosti Lebedevki (VI–II vv. do n.e.) [The antiquities of Lebedevka (VI–II centuries BC)]. – M.: Vostochnaia literatura, 2006. – 159 s. [in Russian]
10. Kushaev G.A. Etiudy drevnei istorii stepnogo Priuralia [Sketches of the ancient history of the steppe Urals]. – Uralsk: Dialog, 1993. – 174 s. [in Russian]
11. Jelezchikov B.F. Arheologicheskie pamiatniki Uralskoi oblasti [Archaeological sites of the Ural region]. – Volgograd: Izd-vo Volgogr. gos. un-ta., 1998. – 82 s. [in Russian]
12. Pshenichniuk A.H. Kultura rannih kochevnikov Iujnogo Urala [Culture of the early nomads of the Southern Urals]. – M.: Nauka, 1983. – 203 s. [in Russian]
13. Smirnov K.F. Savromaty [Sauromats]. – M.: Nauka, 1964. – 381 s. [in Russian]
14. Dandamaev M.A. Pohod Dariia protiv skifskogo plemeni tigrahauda [The campaign of Darius against the Scythian tribe Tigrahauda] // KSINA. – 1963. – Byp. 66. – S. 179–269. [in Russian]
15. Joldasbaev S.J. Ejelgi jane ortagasyrdagy Qazaq elinin tarihy [History of the Kazakh people in ancient and medieval times]. – Almaty: Kitap, 2010. – 336 s. [In Kazah]
16. Moshkova M.G. Pamiatniki Prohorovkoi kultury [Monuments of Prokhorov culture]. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1963. – 56 s. [in Russian]
17. Qazaqstan tarihy, kone zamannan buginge deiin [History of Kazakhstan, from ancient times to the present]. Tom I / bas red. M.K. Kozybaev. – Almaty: Atamura, 2010. – S. 171–172. [In Kazah]
18. Tairov A.D. Kochevniki Uralo-Kazahstanskih stepei v VII–VI vv. do n.e. [Nomads of the Ural-Kazakh steppes in the VII–VI centuries BC.] – Cheliabinsk: IuUrGU, 2007. – S. 225–233. [in Russian]
19. Obelchenko O.V. Mechi i kinjaly iz kurganov Sogda [Swords and daggers from the burial mounds of Sogd] // Sovetskaia Arheologiya. – 1978. – №4. – S. 115–127. [in Russian]
20. Iablonskiy L.T. Nekropoli drevnego Horezma [Necropolises of ancient Khorezm]. – M.: Vost. lit., 1999. – 325 s. [in Russian]
21. Obelchenko O.V. Agalyksaiskie kurgany [Agalyksai mounds] // Istoriia materialnoi kultury Uzbekistana. – 1972. – Vyp. 9. – S. 56–72. [in Russian]
22. Manylov Iu.P. Kurgany Kokpatasa [The mounds of Kokpatas] // Istoriia materialnoi kultury Uzbekistana. – 1992. – Vyp. 26. – S. 59–89. [in Russian]
23. Obelchenko O.V. Kuiu-Mazarskiy mogilnik [KuyUmazarsky burial ground] // Trudy Instituta istorii, arheologii i etnografii. – 1956. – №2. – S. 205–227. [in Russian]
24. Skripkin A.S. Sarmaty i Vostok [Sarmatians and the East]. – Volgograd: Izdatelstvo VolGU, 2010. – 369 s. [in Russian]

Д. МҰСТАПАЕВА

тарих ғылымдарының кандидаты,

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

**ТҮРКІСТАН АУМАҒЫНДАҒЫ АХМЕТ ЯСАУИГЕ БАЙЛАНЫСТЫ
ТАРИХИ ОРЫНДАР**

Аңдатпа. Мақалада Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қорғау аумағында орналасқан Ахмет Ясауи есімімен байланысты кесенелер, мазарлар, сол кезеңдегі кесенелер сипаты мен Орта Азиядағы мазарлардың салынуына байланысты мәселелер зерделенген. Зерттеу нысанасы болып табылған осы мәселелерді қарастыра отырып, XIX–XX ғасырлардағы зерттеулер және соңғы археологиялық зерттеулер нәтижелеріне назар аударылды.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында жерленген Ахмет Ясауимен байланысты кесенелер, жерлеу орындарының ерте кезеңнен келе жатқан қазақтардың жерлеу орнындағы кесенелермен рухани сабақтастығы, жасалу сипаты бақыланды. Әзірет Сұлтан ұрпақтары мен XII ғ. Ясы қонысы аумағында өмір сүрген ел қоныстарына байланысты зерттеулер салыстырылып, ғылыми тұжырымдармен талданды. Ел арасындағы аңыздар мен XVIII–XIX–XX ғғ. жазба деректері, ғылыми мақалалардағы, Ахмет Ясауидің шығармасы «Диуани хикметтегі» Ясауи шәкірттері, ұрпағы, жерлеу орындары, өмір сүру ортасындағы заттай құндылықтардың қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани-мәдени құндылықтарымен үйлесіп, үндесуі салыстырылып қарастырылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында, XX ғасырдың басында, 1910–1915 жылдары Әзірет Сұлтан аумағында болған, Ахмет Ясауидің шәкірттерінің Баб Араб, Үндемес ата, Баба Мәшін мазарлары, мешіттері, көпір туралы сол кезеңдегі фотоматериалдар келтірілген. Сонымен қатар Қожа Ахмет Ясауи ұрпақтары, соның ішінде Ибрахим ұлын өлтірген Сүрилер мекендеген жердің зерттелуі туралы деректер баяндалады.

XII ғасырда ілім таластырып, Ясыға келген, ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болған Имам Марғузидің жерленген жері, елге жасаған қызметі көрсетіледі.

Кілт сөздер: Қожа Ахмет Ясауи, кесене, мазар, хикмет, сүри, зиярат, күмбез, шәкірт.

D. Mustapayeva

Candidate of Historical Sciences,

*Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

Historical Places on the Territory of Turkestan Associated with Ahmed Yasawi

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Мұстапаева Д. Түркістан аумағындағы Ахмет Ясауиге байланысты тарихи орындар // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 418–429. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.34>

*Cite us correctly:

Mustapayeva D. Turkestan aumagyndagy Ahmet Yasauige bailanysty tarihi oryndar [Historical Places on the Territory of Turkestan Associated with Ahmed Yasawi] // *Yasawi universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 418–429. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.34>

Abstract. The article deals with the mausoleums and burial places associated with the name of Akhmet Yasawi, located in the protected area of the mausoleum of Khoja Akhmet Yasawi in the city of Turkestan, the characteristics of the mausoleums of that period, as well as issues related to the construction of mausoleums in Central Asia. When considering these issues, the object of the study, attention was drawn to the results of researches in the 19th–20th centuries and the latest archaeological research.

The mausoleums and burial places associated with Akhmet Yasawi, located near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, have a spiritual continuity with the mausoleums and burial places of the Kazakhs of the early period, and the nature of their construction. The studies and scientific conclusions concerning the settlements of the descendants of Azret Sultan and the settlements of the 12th century on the territory of Yassy were compared and analyzed. A comparative analysis was carried out of information from folk legends, scientific data of the 18th–19th–20th centuries, scientific articles about the students, descendants of Yasawi in the work of Ahmed Yasawi «Divani Hikmet», material values in the environment of their residences and burials, and their relationship with ancient spiritual and cultural values of the Kazakh people.

Photo materials of the period of the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century of the graves, mosques of Ahmed Yasawi's students: Bab Arab, Undemes Ata, Baba Mashin, as well as the bridge of 1910–1915, located near Azret Sultan, are given. At the same time, data are provided on the study of the territory in which the descendants of Khoja Akhmet Yasawi lived, as well as the land of Suri, where his son Ibrahim was killed.

Article tells about the role in serving the people and the burial place of Imam Marguzi, who in the XII century came to Yasy to compete in knowledge, but lost in the competition and became a student of Hazrat Sultan.

Keywords: Khoja Ahmed Yasawi, mausoleum, graves, wisdom, suri, pilgrimage, dome, student.

Д. Мустапаева

кандидат исторических наук,

*доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: dildash.mustapaeva@ayu.edu.kz*

Исторические места на территории Туркестана, связанные с Ахмедом Ясауи

Аннотация. В статье рассматриваются мавзолеи и места захоронений, связанные с именем Ахмета Ясави, находящиеся на охраняемой территории мавзолея Ходжи Ахмета Ясави в городе Туркестан, характеристики мавзолеев того периода, а также вопросы, связанные со строительством мавзолеев в Центральной Азии. При рассмотрении этих вопросов, явившихся объектом исследования, внимание было обращено на результаты исследований XIX–XX веков и новейшие археологические изыскания.

У мавзолеев и мест захоронений, связанных с Ахметом Ясави, находящихся близ мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави, прослеживается духовная преемственность с мавзолеями и местами захоронений у казахов раннего периода, и характер их строительства. Были сопоставлены и проанализированы исследования и научные выводы, касающиеся поселений потомков Азрет Султана и поселения XII в. на территории городища Яссы. Был проведен сравнительный анализ сведений из народных преданий, научных данных XVIII–XIX–XX вв., научных статей об учениках, потомках Ясави в труде Ахмеда Ясави «Дивани хикмет», материальных ценностях в среде их проживания и захоронений, и их взаимосвязь с древними духовными и культурными ценностями казахского народа.

Приводятся фото-материалы периода второй половины XIX века и начала XX века могил, мечетей учеников Ахмеда Ясави: Баб Араб, Ундемес Ата, Баба Машин, а также моста

1910–1915 гг., находившихся близ Азрет Султан. В то же время приводятся данные об изучении территории, в которой жили потомки Ходжи Ахмета Ясави, а также земли Сури, где был убит его сын Ибрагим.

Рассказывается о роли в служении народу и месте захоронения Имама Маргузи, который в XII веке приехал в Ясы потягаться в знаниях, однако проигравшему в состязании и ставшему учеником Хазрата Султана.

Ключевые слова: Ходжа Ахмет Ясави, мавзолей, могилы, мудрость, сури, паломничество, купол, ученик.

Кіріспе

XII ғ. Ясы қаласы ретінде белгілі қоныста өз ілімін таратқан Ахмет Ясауи бабаның өмір сүрген жері зерттеулерде Шауғар – Ясы – Түркістан ретінде мың жылдық көлемінде ел тарихында орын алып келеді. XVI ғ. Түркістан аталған қала құрылымы, Ахмет Ясауи кесенесі, кесенедегі құнды заттар туралы көптеген саяхатшылар, ғалымдар мен зерттеушілердің деректерінде айтылады.

Ибн Рубихан дерегінде Түркістан оазисінің көктем кезіндегі көрінісі сипатталады. Мұнда бұлақтардың көптігі, ауру-індеттің жоқтығы, гүл-бақшаның көркейген көрінісі туралы баяндалады. «Йасы қаласында – Хазрет Сұлтан мазары бар, кең, құнарлы өлке» деп жазады [1, 38-б.]. Йасы-Түркістан қаласына тауарлар және қымбат бұйымдар алып келіп, онда сауда жүргізіледі. Қалаларда, керуен сарайларда ұзақ жолға сапар шеккен керуендер жүктерін жайластырып, өзге елдерден келген саяхатшылар сапарын одан әрі жалғастыратындай етсіз жағдай жасалған орындар көп болды.

1896 жылға дейін Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында болған мазарлар туралы сол кезде Түркістанға, Орта Азияға түрлі іс сапарлармен келген зерттеушілердің деректерінде жазып қалдырылған. А. Добросмысловтың деректерінде Қожа Ахмет Ясауидің қызы (бағып алған қызы) Жамал ханымның кесенесі болғаны айтылады. Кесененің құрылымын сипаттай отырып, құрылысы туралы келесі деректер айтылады. Кесене құрылысы дөңгелек мұнаралы және жасыл күмбезді болған. Құрылыс ескірген, оны бұзып, кірпіштерін қазыналық ғимараттарды салуға пайдаланған.

XIX ғ. екінші жартысындағы Түркістан қаласының құрылымы, әлеуметтік-экономикалық, этникалық сипаты, Ахмет Ясауи кесенесі туралы жазған зерттеуінде Қожа Ахмет Ясауидің қызы Жамалдың мазары туралы мәлімет береді. Сонымен бірге Ахмет Ясауидің қызы Гаухар ананың мазары аталады. Қожа Ахмет Ясауи бабаның шәкірттерінің бірі – Баба Араб мешіті болғаны баяндалады [2, 151-б.]. Қожа Ахмет Ясауидің ел аңыздарында «жеті қорғаушының бірі» деп кездесетін шәкірттерінің бірі. Мазары Әзірет Сұлтан кесенесінің маңында орналасқан. Жерленген жеріне күмбезді мазар орнатылған.

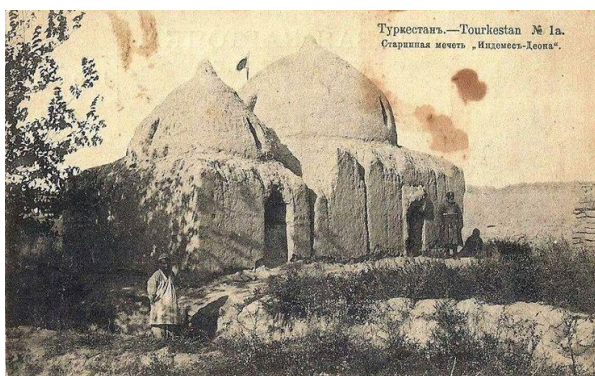
Үндемес ата және Баб Араб кесенелерінің шамамен 1870 ж. түсірілген фотосуретін (1-сурет) ұсынып отырмыз. Мұндағы суретте кесенелердің күмбездері толық сақталған.

Қожа Ахмет Ясауи кезінде елге ілімін таратып, құмар, т.б. ойындарға әуесқой болған адамдарға өз ілімін үйретеді. Алғашында ақы ала отырып үйренсе, кейіннен ілімді игеру барысында жақсы деңгейлер, білім көздері ашылып, ақысыз үйренуге бет бұрып, Ахмет Ясауи бабаның шәкірттеріне айналады. Игерген ілімдерін елге таратып, бабаның мүридтеріне айналған Жеті ата кейін қайтыс болған соң кесененің батыс тұсына қойылған екен. Қалаға кіретін көпірлердің бірі – «Бабырат» көпірі деп аталды. XX ғ. 1910–1914 ж.ж. Бабырат көпірі мен Үндемес ата мен Баб Араб кесенелері, олардың арғы бетіндегі Баб Араб мешітінің күмбезі, мешіті сақталған.

XIX ғ. 50-ші жылдарындағы Н. Северцевтің жазбасында көрген жергілікті жердің жерлеу орындарын, табиғат ерекшеліктерін, көптеген басқа да деректерді оқуға болады. Жерлеу орындары, мазарлар құрылымы туралы да деректер кездеседі. Өте көркем табиғат

аясында бір жағында топырақты жар, оның үстінде ұзын қабірлер орналасқанын айтады. Көне кезеңнен қазақтар мазарларды, жерлеу орындарын төбелерге, жоғары тұрған орындарға жерлегені белгілі. Екінші жағында құмды, бұталар өскен төбелер орналасқан. Мазарлар күмбезді, жұмбаздаған балшықтан соғылған, іші төрт бұрышты құрылыс ретінде сипаттайды. Бұл күмбездері құлап, көп мазарлардың қабырғалары қалғанын, жақсы сақталғандары барын туралы сипаттап жазады. Бұл мазарлардың үш жүз жыл, одан да көне болатынын ғалым сол жерде өскен сексеуілдің өсуіне қарап мерзімдеген [3].

Мұндай мазарлар Түркістан аумағында XIX–XX ғғ. басында кездескен. Сол кезде түсірілген фотосуреттердің сақталған нұсқаларынан көруге болады (1, 2-суреттер).

1-сурет – Үндемес ата және Баб Араб кесенелері, шамамен 1870 ж.
[4]

2-сурет – XX ғ. 1910 ж. Түркістан қ. Бабырат көпірі, Баб араб кесенесі, мешіті, Жеті ата қақпасы. [4]

Қазақтардың тұрғын үйлерін, сәулет өнерін зерделеген Ө. Жәнібеков қазақ жерінде түрлі себептермен діни ғибадаттық сәулет ескерткіштерінің көп сақталғанын, олардың көбі күмбезді болып келгенін, ал күмбездердің тұрғын үйдің жылжымалы түрлері – киіз үйге ұқсағанын айтқан [4]. Осы ретте ғалым Баба-әже қатын күмбездіндегі шатырлы жабынды, кейіннен дарбазалы-күмбезді сәулет өнерін дамытуға кең қолданылғанын талдайды. Қазақ халқының баспанасын зерттей отырып, шатырлы жабынды, дарбазалы-күмбезді сәулеткерлікті А.Н. Бернштамның кейіннен бүкіл Орта Азия сәулет өнерінің өзегі болғанын, үш белгі – құрылыстың күмбезді қаңқасы, портал мен ойма қыштардан құрастырылатын өрнекті екенін бөліп қарап, күмбез идеясы, оны тұтас жүзеге асыру көшпелі малшы қауым мекендеген қыпшақ даласынан алмасқанын айтады [4, 29-б]. Орта Азия сәулеттік құрылыстарын зерттеген ғалымдар жерлеу құрылыстарын зерттеуде Орта Азияға тән өзіндік бір ерекшеліктерін анықтаған.

Ғалым С. Әжіғалидың діни-жерлеу ғимараттарын зерделеген зерттеуінде үлкен кеңістіктегі жерлеу орындарының зерттелуін жан-жақты талдауы, күмбезді қос бөлмелі, т.б. жерлеу сәулеттік құрылыстардың дамуын түсінуге негіз берген зерттеу [5]. Сәулет ескерткіштерінің түрге бөлінуі, құрылым ерекшеліктері, геометриялық үйлесімділік, көне құрылыс теориясы мен тәжірибесі, құрылыс материалдарының түрлерінің зерделенуі ғалымдар зерттеуінің негізі болды. Б.Н. Засыпкин, Г.А. Пугаченкова, В.А. Нильсен, А.М. Прибыткова, В. Нусов, Л.И. Ремпель, В.Л. Воронин, Н.С. Гражданкин, К.С. Крюков зерттеулері осыған негіз береді. Л.Ю. Маньковская зерттеулері де мемориалдық құрылыстарды діни сәулет түріне бөлінгеніне үлкен назар аударылған [5, 215–216-бб.].

Қазақтардың жерлеу орындарындағы сәулеттік құрылыстары туралы сыныптаулар И.А. Кастаньенің зерттеулерінде бар. Кесенелер конустық және күмбезді, қас бетті-күмбезді, қос күмбезді деп ажыратылғанына назар аударған.

Күмбезді жерлеу орындарының, мазарлардың көне заманнан келе жатқан дәстүр екенін ғалымдардың ескерткіштердің түрлерін түрлік сыныптаулары, ғылыми зерттеулері дәлелдеп отыр [5, 217–270-бб.].

Қоскүмбезді жерлеу орны Орта Азияда, Түркістан ескерткіштерінде орын алған. Жоғарыда аталған Түркістан қаласы аумағындағы кесенелердің, мазарлардың құрылымы саз балшықтан тұратындығымен, күйген кірпіштерден, күмбезді, төрт бұрышты етіп жасалуымен ерекшеленеді.

1866 жылы Түркістанда болған П.И. Пашино өзінің жолжазбасында 1864 жылы жаз айында кесене қабырғасын зеңбірек оқтарымен атудың нәтижесін, ондағы ойықтардың кесененің көркін бұзып тұрғанын жазады. Жазбасында Әзірет Сұлтан кесенесіне көпір арқылы өткенін баяндайды (2-сурет). Ол кезде Рабия Сұлтан бегімнің кесенесі қару-жарақ қоймасы ретінде қолданылып, кілттеліп қойылғаны баяндалады (3-сурет). Түркістанға орыс әскерлері келгеннен кейін 1864 жылдан соң, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі әскерилердің азық-түлік дүкеніне, Рәбия Сұлтан бегім мазары қоймаға айналған [3]. Кесененің оңтүстігінен 75 м жерде орналасқан Рәбия Сұлтан бегім мазары 1895 жылы құлаған.

**Түркістан альбомынан.
1895 жылға дейінгі
Рәбия Сұлтан бегім кесенесі**

**1980 ж. кейінгі қайтадан қалпына
келтірілген Рәбия Сұлтан бегім
кесенесі**

4-сурет [6] – Рәбия Сұлтан бегім кесенесі

Бұл жазбалардың негізіне қарай отырып, Түркістан қаласы ХІХ ғасырдың екінші жартысында су толы орлармен қоршалған, көпірлер мен қақпалар арқылы кіретін қала көрінісін бейнелейді. Өзінің жазбасында П. Пашино мұсылман елдеріндегі саяхаттары барысында Әзірет Сұлтан кесенесіне ұқсаған мешіттерді көрмегенін айтады. Кесене құрамындағы ондаған бөлмелер, екі қабатты асхана, ішіндегі құдықтың қандай қызметке арналғанын түсіне алмағанын айтады. Өзінің болжамдарына сүйене отырып, Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған, бағыттың және кесенедегі майда бөлмелер сол бағыттағы адамдардың рухани өзін танудың, ғибадат етудің орны болар деп болжайды. Әзірет Сұлтан мазарының жанында бейсенбіден жұмаға ауған күндері Жаратушыны еске алып, ғибадат жасаған [7, 179-б.]. Мұндай құрылымдағы құрылыстар туралы Дж.С. Трингэм «орталықта аула, оның айналасында орналасқан бөлмелері болған» десе [8, 141-б.], Т.Х. Стародуб зерттеуінде Орталық Азиядағы сәулет ғимараттарының түрін ескере отырып, күмбезді бөлмесі, оның айналасында жерлеу орны, Құран оқитын бөлмесі, дәуріштер, зияратшылар тұратын бөлмелері, асхана, қойма, т.б. бөлмелері бар құрылыс ретінде көрсетеді [9, 272-б.].

Дәуіріштер тұрағын *ханака, текке, завия* деп атаған. Ханаканың сәулеттік жобасының даму сипаты осындай.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеп, зерделеуде бақылау, салыстыру әдістері, ғылыми зерттеулерді саралап, тарихи сабақтастырып, талдау әдістері негізге алынды. Мұнда кесене және Түркістан аумағындағы мазарлар мен кесенелер, қоныстар, Қожа Ахмет Ясауи ілімі, өмірі мен шығармаларындағы түрлі тарихи оқиғалардың баяндалуы салыстырылды.

Көне заманнан келе жатқан қазақ халқының салт-дәстүрінде көрініс тапқан, өмірлік құндылықтарында кең орын алған белгілердің Ахмет Ясауи шығармасында, елдің аңыз-әңгімелерінде мазмұндалуы талданды.

Зерттеу барысында археологиялық, этнографиялық, тарихи зерттеулер, пәнаралық зерттеулер, тарихи деректер қарастырылды.

Талдау мен нәтижелер

Ортағасырлық қалалардың құрылымына сай Түркістан да бірнеше қақпадан тұрған, қорғанмен қоршалған қала ретінде суреттеледі. Қаланы қоршаған саз балшықты қорғандар, суы бар арықтар, қалаға кіретін көпірлер қала құрылымының көрінісін көрсетеді. Саяхатшылар, әскери адамдар өздерінің ғылыми мақалаларында осы тұрғыдан баяндап береді және көбінің айтқан деректері біріне-бірі сай келеді. Мысалы, Түркістанды қоршаған су толы арықтар, қалаға кіретін көпір туралы (2-сурет) айтылған деректер осының айғағы [10, 262–263-бб.].

XVIII ғ. П.И. Рычковтың зерттеуінде Ахмет Ясауи бабаның ұлын бақта өлтіріп, басын кесіп алып келіп, кейін кешірім сұраған ел туралы баяндалады. Ахмет Ясауи оларға ешқандай жамандық жасамаған. Қарғысқа ұшыраған бұл ел ешқашанда атқа отыра алмайтын жағдайға келген. Себебі, олардың тәнінде, артқы тұстарында ерекше белгі – дүм-сүйек, құйрық секілді сүйек шыққан екен. Осылай олар салт атқа мінуге жарамсыз және «құйрықтылар» деп аталып кеткен [11, 64–65-бб.].

Қожа Ахмет Ясауиге байланысты әпсаналарда, аңыздарда Ахмет Ясауидің баласы бір деректерде аң аулап жүргенде десе, екінші деректерде егін суарып жүргенде деп келетін аңыздарда қарасүйір руының сушысы Ибрахимнің басын шауып, легенге салып, бетіне ақ шүберек жауып, Әзірет Сұлтанға алып келеді. Сонда Әзірет Сұлтан «іспей үзіпсіңдер» деген екен. «Егінің жұлма болсын, қауының алма болсын, артыңа құйрық шықсын, тұқымың сөйтіп құрысын» деген екен. Содан кейін қарасүйір әулеті азып-тозып кеткен дейді аңыздарда [12, 35-б.]. XVIII ғ. П.И. Рычков осы деректерді тындап, сол кездегі елден әлі де Түркістан аумағында «дүм шыққан құйрықтылар» барын естігенін айтады. Олардағы ауыр қасірет елдің өмірінде, жауынгершілікте, қоғамда негізгі орында атқа отыру мәртебесінен айырылуы болған екен. Ел ішіндегі осыған байланысты қазақ халқының салт-дәстүрінде, дүниелік, рухани құндылықтарында, өмір сүру салтында орын алған жылқыны, өмір сүру құндылықтарын қастерлеу белгілерімен бірлесе өріліп, дамығанын байқауға болады.

Қожа Ахмет Ясауи баба шығармасы «Диуани хикметте» келесі жолдарда ежелден келе жатқан жылқы мәдениетінің ұштасып, өркендеуінің көрінісін байқауға болады.

«Күмәнсіз білгін, бұл дүние барша жұрттан өтер, ә,
Сенбегін сен малыңа, бір күні қолдан кетер, ә,
Ата-ана, туысқан қайда кетті, сен ойлан.

Төрт аяқты ағаш ат сағанда бір күн жетер, ә...» [13, 28-б.]. Табытты – ағаш ат деп атау көне заманнан келе жатқан дәстүр жалғастығының көрінісі деуге болады. «Қазақта өлікті зиратқа апаратын зембілді – атағаш, жерленген қабірін атбесік» деп атаған [14, 9-б.].

Қазақта «ат салысу», «ат қосу» деген түсініктер де бар. Ертеден көмектесу, көмек қолын ұсыну, болашақ жеңіс үшін құрбандыққа барып, көмектесу түсініктері осылай аталған.

Ахмет Ясауидің баласын өлтірген Сүрилер аты ортағасырлық арық, қоныс атауларында да кездеседі.

XII ғ. Ахмет Ясауи өмір сүрген кезеңдегі жер, сулар аты, XIV ғ. Әмір Темір Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне арнайы берген уақыптық жер, арықтар тізіміндегі арықтар XIX ғасырда да кездеседі. Яғни, сегіз ғасыр бойы жұмыс істеп тұрған Сүйір, Ортақ арықтарының аты осының айғағы.

Сүрилер өмір сүрген мекенді анықтау мақсатында ғалымдар зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді. Археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесінде бұл ел Түркістанның оңтүстік-шығыс тұсында, алты шақырым жерде өмір сүрген [15]. Қожа Ахмет Ясауидің баласын өлтірген сүрилердің қонысын анықтау мәселелері көптеген зерттеу жұмыстарында қамтылып келеді. Ғалымдар К.М. Байпақовтың [16, 81-93], М. Қожаның [17, 96–99-бб.] зерттеулерінде Сүри қонысы туралы айтылады. Сүри қонысы Хафиз Таныштың шығармаларында да айтылған. К. Байпақовтың зерттеуінде бұл қоныс Түркістаннан 15 шақырым, шығысында орналасқан деп көрсетіледі [18, 64-б.]. Соңғы ғылыми зерттеулер Сүри тайпаларының өмір сүрген орнын XII ғ. Түркістанның шығысында Шобанақ ауылының маңында болған деген пікір айтады [15]. Бұл жерде Қожа Ахмет Ясауимен ілім сайысында жеңіліп, шәкірті болып, кейін осы Түркістанның тұсына келіп, ілімін таратқан, елді көкжөтелден емдеген имам Марғузидің мазары бар [12, 63–70-бб.].

Қожа Ахмет Ясауи хикметінде, ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болған, ілім үйренген Марғузи туралы:

«Түркістан жерінде көкке қарап қойды-иә,

Ұлы-кіші көпшілік «Көк тонды деп» ат қойды... »-деген жолдар бар [19, 70-б.].

Сексен мың шәкірт ертіп, қырық қашырға жүк артып, Түркістанға келген Марғузи екен [19, 66–68-бб.].

Сүри қонысы қазіргі кезде зерттеліп, сол заманда дамыған кәріз жүйелері, қала құрылымы анықталуда. Қожа Ахмет өмір сүрген заманда Ясыға келген Марғузи ілім сайысында жеңіліп, Әзірет Сұлтанға шәкірт болады.

Кейін осы ілімін Сүрилер қоныстанып, өмір сүрген жерге келіп таратқан деуге болады. Марғузи Қожа Ахмет Ясауиге қарсы болған сүрилердің қолдаушысы емес, «Диуани Хикмет» шығармасына [13] және елдегі аңыз әңгімелерге қарағанда, Ясауи ілімінің қолдаушы шәкірті болып, осы ілімді Сүри қонысында таратқан [12] ілімді шәкірті. Елді көкжөтелден емдеп, «Көктонды ата» деп аталып, қадірленген (5-сурет).

5-сурет – Көк тонды ата кесенесі [20]

1933–1934 жылдары Көк мешіт, Жәудір мешіті, сонымен бірге (1913 жылы туылған Н. Абдуллаевтың айтуы) Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің маңында Үндемес, Қорасан, Баб Араб, Жеті Ата, Құмшық ата, әл Қожа Ата (дерек берушілер жеке мешіт үйлер деп атаған) мазарлары болған. Олар түгелдей бұзылып, «осы аталған мешіттердің қыштарынан Түркістандағы мақта заводы жанындағы май заводы салынды. Май заводы жұмыс істемей, мал сойып, құдайы берген» деп ел айтады [19, 123-б.]

Қожа Ахмет Ясауидің кесене жанында жерленген, сол кезеңдегі өмір сүрген қоныстары, ұрпақтары кесенелерінің орналасу орнын зерттеген зерттеушілер қазіргі кезеңде олардың орналасу орындарын көрсетіп отыр.

Қожа Ахмет Ясауи және оның өмірімен, қызметімен, ортағасырлық діни рәсімдердің орны болған киелі орындардың зерттелуін атап өту орынды. Өткен ғасырдың 70-ші жылдары Түркістанда жүргізілген, Кіші және Үлкен Қылует, Әулие Құмшық ата, Шілдехана, көне Ясы қаласының орындарындағы археологиялық зерттеулердің маңызы ерекше болды.

1972–1973 жж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің жанындағы діни ғимараттарды зерттеу жұмыстары жүргізілген. Сол кезде зерттелген діни ғимараттар Кіші Қылует, Үлкен Қылует және Шілдехана, Әулие Құмшық ата, Ясы-Күлтөбе болды.

Ахмет Ясауи кесенесінен 60–70 метр қашықтықта солтүстік-батыс тұсында орналасқан осы ғимараттардың бірінің орнын Кіші Қылуетті зерттеді. Ғимараттың құрылымы мен құрылысына зерттеу жүргізілді. Бұл 12 м диаметрлі құрылыс. Зерттеушінің сол кездегі ғылыми зерттеуінде жер бетінен 4 м тереңдікке алып баратын жер асты құрылысы зерделенген. Кіші Қылуеттің төбесі конус сипатындағы ай қойылған шатырмен жабылған ғимарат болған. Жер бетінен 3 м баспалдақпен түсетін тереңдіктегі төрт бұрышты жер асты бөлмесі орналасқан. Қылуеттің сыртында оған жалғаса тахаратхана болған [21, 138-б.]. Бұл ғимарат 1943 ж. бұзылып кеткенін айтады. Кіші Қылует құрылымы күмбезді, жер бетінен 4 м тереңдікте, X–XII ғғ. салынған діни ғимараттар секілді ежелгі дәстүрге сай салынғанын айтады.

1972–1973 ж.ж. Т.Н. Сенигованың жүргізген археологиялық зерттеуі, 1979 ж. Е.Ә. Смағұловтың зерттеулері бұл діни құрылыс туралы, тарихына, қалыптасуына байланысты жан-жақты жүйелі тұжырымдар берді. Т.Н. Сенигова «кішігірім діни қалашық» деген. Қылуеттің орталық бөлмесі төрт бұрышты (5,90x5, 50x5, 20 бм.), батыс қабырғасының ортасында михрабы бар және үлкен ғимаратқа шығыс жағынан кірген. Михрабтың ені 96 см, тереңдігі – 50 см, биіктігі – 1,80 см [22, 138-б.].

Ғимараттың тарихы Қожа Ахмет Ясауи өмірімен, ілімімен тығыз байланысты. Ежелден елде Қылует ғимараттары көп болған. Үлкен Қылует құрылымын зерттеушілер бөлмелерін ғар, мешіт бөлмесі, жамағатхана, құжыралар, ыстық су дайындайтын бөлме, жуынатын бөлме, дәрет алатын бөлме деп бөлген.

Ясауи жолын қушылар қырық күн шілдеде жиылып, бұл кешенде діни жоралғылар өткізген. XX ғ. 40-ж. құрылыстың көп бөлігі бұзылып, күйдірілген, сапалы кірпіштері Түркістандағы май зауытын салуға қолданылады.

XX ғ. бірінші ширегіне дейін Қылуетке мындаған (жиырма мыңға дейін) зияратшылар жиналған. Зияратшылар үшін онда бөлмелер, атқора, қонақ үйлер орнатылған. Үлкен Қылует кешені бір бөлмеден баспалдақ арқылы жер асты бөлмесі «Ғарға» түседі. Қабырғаларында шырақ қоятын кішігірім ойықтар бар. Қожа Ахмет Ясауи 63 жасқа келгенде жер астына түсіп, қалған ғұмырын өткізген жер, ең көне бөлігі «Ғар» XII ғ. мерзімделген. Қабырғалары, күмбезі төрт бұрышты кірпіштермен қаланған. Күмбезі көне балх жүйесінде өрілген. Бұл жерде қырық күндік ораза ұстау рәсімі өтілген. Кезінде Қылует міндетін атқарған «Кіші Қылует», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғұзи» мешіті құрылыстарында оңашаланатын қылуеттер болғандығы белгілі.

Әулие Құмшық ата жер асты құрылысына да 1972–1973 жж. Т.Н.Сенигова археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл жер асты діни ғимараты Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің оңтүстік-батысында орналасқан. Жер бетінен 3,5 м тереңдікте орналасқан діни құрылыс. 1973 жылы археологиялық қазба жұмыстары нәтижесінде ашылып, зерттелді. [23, 51-6].

Әулие Құмшық ата жер асты құрылысын зерттеген зерттеулер нәтижесінде ғалым бұл құрылыстың дөңгелек сипатындағы бөлменің күмбезді болғанын жазады. Осы ескерткішті зерттеу барысында табылған бояулы және бояусыз керамикаларды саралап, талдау берді. Бұл құрылыста діни-рәсімдер жүргізілгенін, археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесін талдай отырып, ғалым бұл сәулет кешенінің XII ғасырдың ортасында салынған деп тұжырымдайды [23, 51-6].

XX ғ. басында Әзірет Сұлтанға зиярат еткен С. Сапабекұлының «Түркістандағы тарихи зиярат» жазбасында» ...батыстағы Баба Ғарибқа барып, жеті атаға зиярат қылып, Үшбас атадан айналып, Тақанияға жеткен адам, Жеті атаның бір ұшы Сұлтанның Ибраһимнің шахид болған жерінен шығып, күн шығысында тоқсан тоғыз мың қашырға кітап артып, сексен сегіз мың әскерімен келген Имам Марғұз-Көк тонды атаның орнына зиярат қылып, он екі шақырым жердегі Қошшы Атаға зиярат ету керек...» деп жазса [24, 123–124-бб.], XX ғ. 60-жылдары жарық көрген О. Дастановтың [25, 53–55-бб.], 2009, 2011, 2014 жж. археолог ғалымдардың зерттеген қазба жұмыстарында [26, 122–125-бб.] жан-жақты қамтылды. Қожа Ахмет Ясауидің шәкірттері болған Жеті ата мазары, қақпасы, Баб Араб кесенесі, мешіті, Үндемес ата мазары туралы деректерді талдап, зерделеді. Бұл аталған кесенелердің бәрі Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің аумағында орналасқан.

Өртүрлі кезеңдерде, 1930-шы жылдары Ахмет Ясауи кесенесінің жанында тұрғызылған көне ғимараттардың жойылып кетуіне жол берілген екен. Ахмет Ясауи кесенесімен салыстыруға болмайтын, кішкене мавзолейлер, ғибадат орындары, дәстүрлі тұрғын үйлерлерге назар аударылмай, көптеген құнды кесенелер бұзылып кеткен [27, 29-6.]

Қожа Ахмет кесенесінің жағдайы, оны күтіп-сақтау мәселелері әр кезеңде де назардан тыс қалған жоқ. Ғалымдар кесененің жағдайы туралы өз зерттеулерінде қарастырып, ғылыми ортаға салып, бұқаралық ақпарат құралдарында жариялап отырды [28, 274–280-бб.]. Өйткені, тарихи құнды орындарды сақтау, қорғау, әсіресе олардың негізгі түп нұсқасын сақтау мәселелері өте маңызды екендігі анық.

Қорытынды

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі – Әлемдік құнды мұралар тізіміне енген, елдің сан ғасырлық рухани құндылығын жинақтап тұрған киелі орын.

Кесенеге жыл сайын көптеген зияратшылар, саяхатшылар, басқа да жұртшылық көптеп келіп, бүгінде жаңарып, жасарып келе жатқан көне шаһарға ат бұруды дәстүрге айналдыруда. Ясауи кесенесі және кесенеге арнайы жасалған құнды ортағасырлық жәдігерлердің білім беру, тәрбиелеу, ағартушылық, мәдени тұрғыдағы беретін әсері мен маңызы ерекше екені белгілі. Осы тұста кесенедегі құнды жәдігерлердің атқарған қызметін келушілерге дұрыс түсіндіріп, ақпарат берудің маңызы да үлкен.

Ясауи кесенесіне сан ғасырлар бойы «Әзірет Сұлтаным» деп зиярат ете келген сол кезеңдегі қоғамда оны ерекше сыйлау, қадірлеу, қасиетін құрметтеу сезімдері күшті болғанын аңыздар, ғылыми деректер растайды.

Ертеде зиярат етуші кісілер, бұрынғы ел басқарған тұлғалар кесенеге ат басын бұрғанда жарты шақырым жерден атынан түсіп, жаяу келген екен. Мұндай үрдіс Орта Азия аумағындағы барлық киелі орындарға тән нәрсе.

Қазіргі кездегі кесененің, оның айналасындағы тарихи құнды нысаналардың жағдайы ғалымдар тарапынан зерделенуде. Кесене және оның сақталуы бірнеше ғасырлар бойы әртүрлі саяси өзгерістермен байланыста дамыды. Соған сай кесене және оның айналасындағы құнды мазарлар, кесенелер бұзылып, жойылып кеткені де жасырын емес.

Кезінде Қазақ хандығының астанасы болған екі мың жылдық тарихы бар Шауғар-Ясы-Түркістан қаласында көне заманнан бері келе жатқан тарихи орындар, киелі нысандар өте көп еді. Әр кезеңнің өзінің ұстар саяси ұстанымдары мен әлеуметтік-экономикалық, т.б. жағдайлары көне нысандардың жоғалып кетуіне де себепші болған. Қазіргі кезде сол Ахмет Ясауи ілімімен, тарихи оқиғаларымен байланысы бар орындардың қайта қалпына келтіріліп, жаңғыртылып, сол өмір сүрген кезеңнің сипатына сай көрсетілу мүмкіндігі аз емес екендігі белгілі.

XIX ғасырдың 70–80-жылдарындағы жөндеу жұмыстарының, XX ғасырдың әр кезеңінде жүргізілген жұмыстарының пайдасымен қатар зияны да болғаны рас. Көптеген ғимараттардың жойылып, бұзылып кеткеніне көнекөз қариялар куә. 1896 жылы А. Добросмыслов жазып кеткеніндей, Ахмет Ясауидің қызы Жамалдың мазары, басқа да Әзірет Сұлтан өмірімен байланысты мазарлар, жерлеу орындары, қылуат, кесенелер бұзылып, сүріліп кеткен. Ал 1980 жылы Н.-Б. Нұрмұхамедов бұрынғы жүргізілген барлық жөндеу жұмыстарының нақты жоспарының болмауынан, көптеген маңызды ғимараттардың жойылып кетуіне жол берілгенін айтса, М. Қожа, С. Ахмет, Ж. Алимов сынды зерттеуші ғалымдар Ахмет Ясауи кесенесінің қазіргі жағдайы, оны күтіп сақтаудың маңызын талдап, зерделеп көрсетеді өз еңбектерінде. Қазіргі кезде Қожа Ахмет Ясауи іліміне, ұрпақтарына қатысты тұлғалар мазарлары, ғимарат орындарының сақталу деңгейі жоғары деуге келмейді.

1970 жылдары Т.Н. Сенигова, Е.Ә. Смағұлов зерттеген жер асты ғибадат орындарын, атап айтқанда, Кіші Қылуат, басқа да тарихи орындарды сол ғимараттың жұмыс істеген кезеңдеріне сай көрсету, қайта қалпына келтіріп, сол заманның мәдениетін көрсету мүмкіндігін жасау, оны жан-жақты зерттеу қажеттілігі бүгінгі ұрпаққа артылар жүк десек, артық айтқандық емес.

Өз заманында ілімін таратып, қоғамды, елді зиянды, қауіпті іс-әрекеттерден қорғаған, Ясауи ілімі арқылы тура жолға түскен шәкірттерінің мазарлары және оны сақтау, қорғау адамзаттың борышы деуге болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. История Казахстана в персидских источниках. Извлечения из сочинений XIII–XIX веков / отв. ред. М.Х. Абусейтова. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 476 с.
2. Добросмыслов А.И. Города Сыр-Дарьинской области: Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулие-Ата и Чимкент. – Ташкент: Эл.-пар. типо-лит. О.А. Порцева, 1912. – 204 с.
3. Северцов А.А. Месяц плена у кокандцев. – СПб.: Кушелев-Безбородко, 1860. – 98 с. с карт.
4. Жәнібек Ө. Жарияланбаған жазбалар мен ол туралы естеліктер. – Алматы: Арыс, 1999. – 240 б.
5. Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (памятники Арало-Каспийского региона). – Алматы: Научно-издательский центр «Ғылым», 2002. – 654 с.
6. Мұсабаев Қ. Баб Араб кесенесі мен мешітінде жүргізілген археологиялық зерттеу. [Электронды ресурс]. URL: <https://kozhal.ar.kz/202310778-bab-arab-kesenesi-men-meshitinde-zhurgizilgen-arheologiyalyq-zertteu> (қаралған күні 20.05.2022)
7. Пашино П.И. Туркестанский край в 1866 г. (путевые заметки). – Петербург, 1868. – 176 с.
8. Тримингэм Дж.С. Суфийские ордены в исламе. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – 328 с.
9. Стародуб Т.Х. Средневековая архитектура, связанная с суфизмом: Ханака, завия, такия // Суфизм в контексте мусульманской культуры. – М.: Наука, ГРВЛ, 1989. – С. 268–279.
10. Материалы поездки поручика Пензенского гарнизонного пехотного полка Карла Миллера и геодезиста подпоручика Алексея Кушелева с торговым караваном из Оренбурга в Ташкент (29 августа 1738 г. – 5 июня 1739 г.) // Первые дневники и служебные записки о поездках по южным степям. XVIII–XIX века. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – С. 262–263. (История Казахстана в русских источниках XVI–XX веков, Т. VI).
11. Рычков П.И. История оренбургская (1730–1750). Издание Оренбургского Губернского статистического комитета / Под ред. и прим. Н.М. Гутьяра. – Оренбург: Типолит. И.И. Евфимовского-Мировецкого, 1896. – 100 с.

12. Қожа Ахмет Ясауи есіміне байланысты аңыз, әпсана, хикаялар / құрастырып, алғы сөзін, түсініктерін жазған, баспаға дайындаған ф.ғ.к. Б. Қорғанбеков. – Алматы: Эффект, 2009. – 152 б.
13. Диуани хикмет. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2010. – 296 б.
14. Тоқтабай А. Түркі халықтарының жылқы мәдениеті. – Астана: Ғылым, 2015. – 380 б.
15. Сералханұлы Қ. Ортағасырлық Сури қаласының орнын анықтау // 1920–1950 жылдардағы Қазақстандағы саяси қуғын-сүргін атты республикалық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. – Түркістан, 2022. – 320 б.
16. Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана. В кн.: Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 81–93.
17. Қожа М. Ахмет Ясауи есімімен байланысты тарихи орындар // «Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері» атты Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2018. – Б. 96–99.
18. Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. – Алматы: Ғылым, 1998. – 216 с.
19. Байдәулетов С. Алтын киімді Ханзада ұранды қарт қазақтар. – Алматы: Арыс, 2000. – 291 б.
20. Көк тонды ата кесенесі. [Электронды ресурс]. URL: <http://azretsultan.kz/k-k-tondy-ata-kesenesi/> (қаралған күні 23.09.2022)
21. Сенигова Т.Н. Культовое сооружение около мавзолея Ходжи Ахмеда Ясави. В кн.: Археологические исследования в Отраре. – Алма-Ата: Наука, 1977. – С. 113–120.
22. Смагулов Е.А., Григорьев Ф.П., Итенов А.А. Средневековая археология города Туркестана. – Түркістан: Мирас, 1998. – 228 б.
23. Сенигова Т.Н. Уникальное культовое сооружение Аулие Кумчик-Ата в районе г. Туркестана // Прошлое Казахстана в археологических источниках. – Алма-Ата: Наука, 1976. – 236 с.
24. Сапабекұлы С. Түркістандағы тарихи зйарат // Ясауи тағылымы. Ғылыми мақалалар мен жаңа деректер жинағы. – Түркістан: Мұра, 1996. – 152 б.
25. Дастанов О. Әулиелі жерлер туралы шындық. – Алматы: Қазақстан, 1967. – 100 б.
26. Мұсабаев Қ. Жеті ата қақпасында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының нәтижесі // Түркология. – 2012. – №1(57). – Б. 127–135.
27. Нұрмұхаммедов Н.-Б. Ахмед Ясауи сәулет ғимараты: Альбом. – Алматы: Өнер, 1988. – 168 б.
28. Қожа М., Ахмет С., Алимов Ж. Қожа Ахмет Ясауи кесенесінің қазіргі жағдайы және оны күтіп сақтаудың мәселелері // Қожа Ахмет Ясауи мұралары мен ілімінің зерттелу мәселелері. IV Халықаралық ғылыми конференция материалдары. – Түркістан, 2012. – Б. 130–137.

REFERENCES

1. Istoriia Kazahstana v persidskih istochnikah. Izvlecheniia iz sochineniy XIII–XIX vekov [The history of Kazakhstan in Persian sources. Extracts from the writings of the XIII–XIX centuries] / otv. red. M.H. Abuseitova. – Almaty: Daik-Press, 2002. – 476 s. [in Russian]
2. Dobromyslov A.I. Goroda Syr-Dariinskoi oblasti: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata i Chimkent [Cities of Syr-Darya region: Kazalinsk, Perovsk, Turkestan, Aulie-Ata and Shymkent]. – Tashkent: El.-par. tipo-lit. O.A. Porceva, 1912. – 204 s. [in Russian]
3. Severcov A.A. Mesiac plena u kokandcev [A month of captivity at Kokand]. – SPb.: Kushelev-Bezborodko, 1860. – 98 s. s kart. [in Russian]
4. Janibek O. Jariialanbagan jazbalar men ol turaly estelikter [Unpublished notes and memories of him]. – Almaty: Arys, 1999. – 240 b. [in Kazakh]
5. Ajigali S.E. Arhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kultury Evrazii (pamiatniki Aralo-Kaspiskogo regiona) [Nomadic architecture is a phenomenon of the history and culture of Eurasia (monuments of the Aral-Caspian region)]. – Almaty: Nauchno-izdatelskiy centr «Gylym», 2002. – 654 s. [in Russian]
6. Musabaev Q. Bab Arab kesenesi men meshitinde jurgizilgen arheologiihq zertteu [Archaeological study of the Bab Arab mausoleum and mosque]. [Electronic resource]. URL: <https://kozhalar.kz/202310778-bab-arab-kesenesi-men-meshitinde-zhurgizilgen-arheologiyalyq-zertteu> (qaralghan kuni 20.12.2022) [in Kazakh]
7. Pashino P.I. Turkestanskiy kraj v 1866 g. (putevye zametki) [Turkestan region in 1866 (travel notes)]. – Peterburg, 1868. – 176 s. [in Russian]
8. Trimingem Dj.S. Sufiyskie ordeny v islame [Sufi Orders in Islam]. – M.: Nauka, GRVL, 1989. – 328 s. [in Russian]

9. Starodub T.H. Srednevekovaia arhitektura, sviazannaia s sufizmom: Hanaka, zaviia, takiia // Sufizm v kontekste musulmanskoï kultury [Medieval architecture associated with Sufism: Khanaka, zawiya, takiya]. – M.: Nauka, GRVL, 1989. – S. 268–279. [in Russian]
10. Materialy poezdki poruchika Penzenskogo garnizonnogo pehotnogo polka Karla Millera i geodezista podporuchika Alekseia Kusheleva s tovgovym karavanom iz Orenburga v Tashkent (29 avgusta 1738 g. – 5 iunïa 1739 g.) [Materials of the trip of Lieutenant Karl Miller of the Penza Garrison Infantry Regiment and surveyor Lieutenant Alexey Kushelev with a trade caravan from Orenburg to Tashkent (August 29, 1738 – June 5, 1739)] // Pervye dnevniki i slujebnye zapiski o poezdках po iujnym stepiam. XVIII–XIX veka. – Almaty: Daik-Press, 2007. – С. 262–263. (Istoriia Kazahstana v russkih istochnikah XVI–XX vekov, T.VI). [in Russian]
11. Rychkov P.I. Istoriia orenburgskaia (1730–1750). Izdanie Orenburgskogo Gubernskogo statisticheskogo komiteta [Orenburg history (1730-1750). Publication of the Orenburg Provincial Statistical Committee] / Pod red. i prim. N.M. Gutïara. – Orenburg: Tipolit. I.I. Evfimovskogo-Miroveckogo, 1896. – 100 s. [in Russian]
12. Qoja Ahmet Iasauï esimine bailanysty anyz, apsana, hikaialar [Legends, stories, stories related to the name of Khoja Ahmed Yasawi] / qurastyryp, algy sozin, tusinikterin jazgan, baspara daiyndagan f.g.k. B. Qorganbekov. – Almaty: Effekt, 2009. – 152 b. [in Kazakh]
13. Diuani hikmet [Diwani Hikmet]. – Almaty: Nurly Alem, 2010. – 296 b. [in Kazakh]
14. Toqtabai A. Turki halyqtarynyn jylqy madenieti [Horse culture of the Turkic peoples]. – Astana: Gylym, 2015. – 380 b. [in Kazakh]
15. Seralhanuly Q. Ortagasyrlyq Suri qalasynyn ornyn anyqtau [Determining the location of the medieval city of Suri] // 1920–1950 jylardagy Qazaqstandagy saiasi qugyn-surgin atty respublikalyq gylymi-praktikalyq konferenciia materialdarynyn jinagy. – Turkistan, 2022. – 320 b. [in Kazakh]
16. Baipakov K.M. O lokalizacii srednevekovyh gorodov Iujnogo Kazahstana [About localization of medieval cities of South Kazakhstan]. V kn.: Arheologicheskie issledovaniia v Otrare. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – S. 81–93. [in Russian]
17. Qoja M. Ahmet Iasauï esimimen bailanysty tarihi oryndar [Historical sites associated with the name of Ahmet Yassawi] // «Qoja Ahmet Iasauï muralary men iliminin zerttelu maseleleri» Halyqaralyq gylymi konferenciia materialdary. – Turkistan, 2018. – B. 96–99. [in Kazakh]
18. Baipakov K.M. Srednevekoveye goroda Kazahstana na Velikom Shelkovom puti [Medieval cities of Kazakhstan on the Great Silk Road]. – Almaty: Gylym, 1998. – 216 s. [in Russian]
19. Baidaletov S. Altyn kiimdi Hanzada urandy qart qazaqtar [Old Kazakhs with the motto of the prince in gold]. – Almaty: Arys, 2000. – 291 b. [in Kazakh]
20. Kok tondy ata kesenesi. [Electronic resource]. URL: <http://azretsultan.kz/k-k-tondy-ata-kesenesi/> (qaralghan kuni 23.09.2022) [in Kazakh]
21. Senigova T.N. Kultovoe soorujenie okolo mavzoleia Hodji Ahmeda Iasavi [A religious building near the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi]. V kn.: Arheologicheskie issledovaniia v Otrare. – Alma-Ata: Nauka, 1977. – S. 113–120. [in Russian]
22. Smagulov E.A., Grigoriev F.P., Itenov A.A. Srednevekovaia arheologiiia goroda Turkeстана [Medieval archeology of the city of Turkestan]. – Turkistan: Miras, 1998. – 228 b. [in Russian]
23. Senigova T.N. Unikalnoe kultovoe soorujenie Aulie Kumchik-Ata v raione g. Turkeстана [A unique religious building Aulie Kumchik-Ata in the area of Turkestan] // Proshloe Kazahstana v arheologicheskikh istochnikah. – Alma-Ata: Nauka, 1976. – 236 s. [in Russian]
24. Sapabekuly S. Turkistandagy tarihi ziiarat [Historical pilgrimage in Turkestan] // Iasauï tagylymy. Gylymi maqalalar men jana derekter jinagy. – Turkistan: Mura, 1996. – 152 b. [in Kazakh]
25. Dastanov O. Aulieli jerler turaly shyndyq [The truth about sacred places]. – Almaty: Qazaqstan, 1967. – 100 b. [in Kazakh]
26. Musabaev Q. Jeti ata qaqpasynnda jurgizilgen arheologiialyq zertteu jumystarynyn natijesi [Results of archaeological research carried out at the «Jeti Ata» gate] // Turkologiiia. – 2012. – №1(57). – B. 127–135. [in Kazakh]
27. Nurmammedov N.-B. Ahmed Iasauï saulet gimaraty: Albom [Ahmed Yasawi architectural building: album]. – Almaty: Oner, 1988. – 168 b. [in Kazakh]
28. Qoja M., Ahmet S., Alimov J. Qoja Ahmet Iasauï kesenesinin qazirgi jagdaiy jane ony kutip saqtaudyn maseleleri [The current state of the mausoleum of Khoja Akhmet Yasawi and problems of its maintenance] // Qoja Ahmet Iasauï muralary men iliminin zerttelu maseleleri. IV Halyqaralyq gylymi konferenciia materialdary. – Turkistan, 2012. – B. 130–137. [in Kazakh]

М. ЖОЛСЕЙТОВА¹, А. ТАШАҒЫЛ², Қ. БАЙМАҒАМБЕТОВ³

¹тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

²доктор, профессор

Едитепе университеті

(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: atasagil@hotmail.com

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің магистранты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

АЛАНДАРДЫҢ ТАРИХ САХНАСЫНА ШЫҒУЫ

Андатпа. Мақалада сармат-савромат тайпалық одағына жататын аландар тайпасының саяси тарихы қамтылады. Аландар сармат тайпаларының ішіндегі саны жағынан да, қуаты жағынан да басқа тайпалардан бір бас жоғары тұрды. Олар өз мекендерінен Еуропаға қарай жылжуы кезінде жүріп өткен жерлеріндегі көптеген саяси оқиғаларға қатысты. Олардың Солтүстік Қара теңіз аймағындағы, Римнің шығыс шекарасындағы, кейіннен Риммен болған ашық қақтығыстар, ғұндардың келуімен орын алған саяси жағдайлар, аландардың одан әрі батысқа ығыстырылуы, ғұн, вандал, остгот сынды тайпалармен бірлесе еткен саяси әрекеттері, вандалдармен бірге Франция, Испания, одан әрі Солтүстік Африкаға дейін баруы сынды көптеген тарихи оқиғалар толығымен айтылады. Айтылған территориялар мен саяси оқиғаларды көріп-ақ аландар тарихы өте ауқымды екенін байқай аламыз десе де аландар тарихы бұдан кейін тоқтап қалмайды. Өйткені біз атап көрсеткен оқиғалардан кейін де олар тарих беттерінде ұзақ уақытқа қала білді. Аландар бұдан кейінгі қағанаттар кезінде де, XIII ғасырдағы монғол дәуірі кезеңіне дейін де өз этносын сақтаған әрі сол уақытқа дейін саяси белсенділігін жоғалтпаған. Бұндай ауқымды тарихты толық қамтып біту мүмкін емес. Осы себептен де, мақаланың атауына сәйкес, аландардың тек алғашқы рет саяси аренаға шығу кездеріндегі тарихы ғана баяндалады.

Кілт сөздер: сармат, алан, вандал, ғұн, Еуропа, гот, Рим.

M. Zholseytova¹, A. Tashagil², K. Baimagambetov³

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz

²Doctor, Professor

Yeditepe University

(Turkey, Istanbul), e-mail: atasagil@hotmail.com

³Master's Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

***Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:**

Жолсейтова М.А., Ташағыл А., Баймағамбетов Қ. Аландардың тарих сахнасына шығуы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 430–443. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.35>

***Cite us correctly:**

Jolseytova M.A., Tashagyl A., Baimagambetov Q. Alandardyn tarih sahnasyna shyguy [The Alans' Entry into the Historical Arena] // Yasauy universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 430–443. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.35>

The Alans' Entry into the Historical Arena

Abstract. The article examines the political history of the Alan tribe, which is part of the Sarmatian-Sauromatian tribal union. The Alans were the most numerous and powerful of the Sarmatian tribes, they took part in many political events while advancing to Europe. This article comprehensively covers such events as their military conflicts with Rome in the Northern Black Sea region, on the eastern border of Rome, the political situation that developed with the arrival of the Huns, the further displacement of the Alans to the west, their political activities in cooperation with such tribes as the Huns, Vandals, Ostrogoths, their movements by Vandals to France, Spain and then to North Africa.

As it can be seen that the history of the Alans is very extensive, looking at the mentioned territories and political events, the history of the Alans does not stop there. Because, even after the mentioned events, they managed to stay on the pages of history for a long time. The Alans retained their ethnic group even during the late Khaganates and before the Mongol era in the XIII century, and until then they have not lost their political activity. And since it is impossible to fully cover such an extensive history, it is for this reason that this article highlights the period of the history of the Alans, when they first entered the political arena.

Keywords: Sarmatian, alans, vandal, hun, Europe, goth, Rome.

М. Жолсейтова¹, А. Ташагыл², К. Баймагамбетов³

¹кандидат исторических наук, доцент

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: mzholseytova@ayu.edu.kz*

²доктор, профессор

Университет Едитене

(Туркия, г. Стамбул), e-mail: atasagil@hotmail.com

³магистрант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kuandyk.baikn@mail.ru

Выход аланов на историческую арену

Аннотация. В статье рассматривается политическая история племени алан, входящего в состав сарматско-савроматского племенного союза. Аланы были самыми многочисленными и могущественными из сарматских племен, они принимали участие во многих политических событиях при продвижении в Европу. В данной статье всесторонне освещены такие события как их военные конфликты с Римом в Северном Причерноморье, на восточной границе Рима, политическая обстановка, сложившаяся с приходом гуннов, дальнейшее вытеснение аланов на запад, их политическая деятельность в сотрудничестве с такими племенами, как гунны, вандалы, остготы, их движение с вандалами во Францию, Испанию и далее в Северную Африку.

Поскольку глядя на упомянутые территории и политические события, становится ясно, что история алан очень обширна, история аланов на этом не заканчивается. Потому что даже после упомянутых событий им удалось надолго остаться на страницах истории. Аланы сохранили свой этнос даже во времена поздних каганатов и до монгольской эпохи в XIII веке, и до тех пор не утратили своей политической активности. И так как невозможно полностью охватить такую обширную историю, именно по этой причине в данной статье освещается период истории аланов, когда они впервые вышли на политическую арену.

Ключевые слова: сармат, алан, вандал, гунн, Европа, гот, Рим.

Кіріспе

Аландар – ежелгі дәуірде өмір сүрген сармат-савромат бірлестігіндегі саны жағынан да, қуаты жағынан да басқа сармат халықтарынан бір бас жоғары тұрған тайпа. Аландардың саяси тарихы өте ауқымды болып келеді. Батысқа қарай жылжу кезінде аландар өзінің көршілерін батысқа ығыстыра отырып үлкен саяси жағдайларға ықпал етті. Солтүстік Қара теңіз, Закавказье аймақтарында жорықтар ұйымдастырып, алғаш рет антикалық авторлар назарына түсе бастаған болатын. Осыдан кейін де батыстық мемлекеттер де аландардың қуаты жөнінде ести бастады. Одан әрі қозғала түскен аландар көп ұзамай Риммен де бетпе-бет кездеседі. Рим империясы аландардың мықты қарсылас екенін мойындай білді, әсіресе олардың әскери әлеуетіне тәнті болған болатын. Шынымен де, аландардың әскери ісі мен өнері күллі Еуропаға танымал болып үлгерген еді. Рим империясы тіпті олардан қорғану үшін оларға қарсы арнайы әдіс-тәсілдер ұйымдастыруға мәжбүр болды. Шығыстан енген жаңа күш-ғұндардың келуімен аландар өзінің саяси ықпалын жоғалтады. Десе де, сол ғұндардың, сондай-ақ, гот, вандал сынды герман тайпаларымен бірге көптеген оқиғалардың ортасында болды. Уақыт ағынымен, аландар вандалдармен бірге Испанияға қарай, кейіннен, Африканың солтүстігіне қарай аяқ басады. Бұдан әрі аландар көптеген ғасырлар бойына да тарих сахнасында болады. Мәнғол шапқыншылығы кезіндегі уақытта да аландардың этностық тобы сақталған еді. Міне, осындай ауқымды тарихтың басталуы және аландардың саяси аренаға көтеріле бастауына, сонау біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Азия мен Еуропа аймағында өз билігін жүргізген басқа сармат тайпалары- аорстардың саяси ықпалын жоғалтуы себеп болған еді. Алан тайпасының саяси тарихын зерттеудегі басты мақсат – ежелгі дәуірдегі сармат халықтарының тарихтағы, соның ішінде, Еуропа тарихындағы орнын анықтау. Не себепті?! Өйткені, бұл тарихты бірі білсе, бірі білмейді. Отандық тарихта тіптен де толыққанды айтылмайтыны рас. Аландардың саяси тарихы өзіндік із қалдырған тарих беттері болып саналады.

Зерттеу әдістері

Тақырыпты ашу үшін ең алдымен, аландардың тарих сахнасына шығуының алғышарттары талданады. Тайпаның батысқа қарай жылжуы кезіндегі олардың алғашқы саяси әрекеттері сараланып, аландардың одан кейінгі оқиғаларына, атап айтқанда, олардың Риммен болған саяси қақтығыстарына шолу жасалады. Қаһарлы ғұндар мен германдық тайпалардың келуімен Еуропа саяси жағдайы түбегейлі өзгеріске ұшыраған болатын. Осы өзгеріске ұшыраған Еуропа тарихына аландардың қаншалықты ықпал еткендігі, сол тарихтағы аландардың қандай рөл атқарғандығы тұжырымдалады.

Талдау мен нәтижелер

Аорстардың Азия мен Еуропаның далалық белдеуіндегі үстемдігі б.з. I ғасырдың ортасында аяқталды. Кейінгі Хань династиясының қытай жылнамаларында (26–211 жж.) анцайлар (аорстар) жаңа «ал-лан-ай» (аландар) атауына ие болды, бұл олардың шығыс сарматтар арасындағы үстемдік жағдайын жоғалтып, аландардан жеңіліске ұшырағанын көрсетеді. Жазбаша дереккөздерде «аорстар» атауы аталуын тоқтатты, оның орнына біз кейбір «аланорстар», «Батыс» немесе «ақ» аландар туралы ежелгі авторлардан дәлелдер табамыз. Осы атпен олар аландар жаулап алған аорстар тармағын атаса керек [1, 126-б].

Алан тайпалық бірлестігі бірден өзін белсенді саяси күш ретінде көрсете білді. Б.з. 35–36-жылдарында ақ аландар ибериялықтар жағында иберо-парфия соғысына қатысады. Бұл туралы Тацит куәландырады: «Фарасман (Иберия патшасы – Грузия) аландарға қосылып, сарматтарды шақырады, олардың князьдері өз тайпасының әдет-ғұрпы бойынша екі жақтан сый-сияпат алып, екеуіне де көмектескен» Тацит көрсеткен сарматтар құрамында аландарды көруге толық негізіміз бар. Иосиф Флавий сол иберо-парфиялық соғысты сипаттай отырып, Иберия мен Албания патшалары «олар соғысуға келіспеді, бірақ скифтерді Артабанға (Парфия патшасы) жіберіп, оларға құрлық пен Каспий қақпасын ашу арқылы өз жерлерінен

өтуге мүмкіндік берді деп хабарлайды». Көріп отырғанымыздай, Иосиф Флавий сол аландарды сол уақыттағы архаикалық скифтердің атымен атайды. Тиісті сыйақы үшін аландықтар Закавказье арқылы «Каспий қақпасы» – Дарьял асуы арқылы өтіп, Иберияға көмек көрсетті. Тациттің «сарматтары» мен Иосиф Флавийдің «скифтері» жоғарыда аландардың этникалық негізі ретінде айтуға мүмкіндік алған аорстар мен сирактар екені анық [2, 12-б].

Шамасы, 35–36-жылдардағы Закавказье сарматтардың – аландардың шапқыншылығы замандастарына үлкен әсер қалдырды. Осы оқиғалардан кейін көп ұзамай Армения королі Тиридат I-ді император Нерон Римге шақырып, оның Закавказьеге ғана емес, сонымен қатар Кіші Азия мен Сириядағы Рим провинцияларына қауіп төндіретін аландық қауіп туралы хабарлаған болуы әбден мүмкін [3, 126-б]. Осы оқиғалардың барлығының салдары Неронның римдік әскерлердің аландарға қарсы орасан зор жорығына дайындалуы болды. Жорыққа үлкен мән берілді: Италияда бойы алты футқа жететін рекруттер алынды, олардан жаңа легион – «Ұлы Александр» фалангасы құрылды; 67 жылы шығысқа жіберу үшін Ұлыбританиядан XIV легион шақырылды. Бірақ аландарға қарсы жорық болмады: 68 жылы Нерон өз-өзіне қол жұмсады. Неронның сәтсіз жорығы кімдерге қарсы – аландарға немесе кавказ албандарына қарсы бағытталғаны туралы тарихшылар ортақ пікірге әлі келген жоқ [3, 125-б; 4, 66–67-бб.] Бұл мәселені түпкілікті шешуге тырыспай-ақ, біз ежелгі дәуірде пайда болған бұл сұрақтың нақты түсіндірмесін оқиғалардың замандасы Плиний бергенін атап өтеміз: «Бұл жерде көптеген адамдардың, тіпті жақында Корбулоның Арменияға жорықтарына қатысқандардың қатесін түзету керек: олар Ибериядағы Каспий қақпаларын, біз айтқандай, кавказдық деп атайды; бұл атау сол жерден жіберілген ситуациялық карталарда да бар. Император Неронның қауіпі Каспий қақпаларына қатысты болса, олар қалайша Иберия арқылы барар жолдың сарматтардың жеріне апаратынын білмеді...». Плинийдің бұл куәлігінен Нерон жорығы империяның шығыс қанатына үлкен қауіп төндірген аландарға қарсы ойластырылғандығы аңғарамыз. Нерон қайтыс болғаннан кейін төрт жылдан кейін жаңа апат басталды: 72 жылы аландықтар Закавказьеге қайтадан басып кірді. Шамасы, аландардың бұл шапқыншылығы жойқын болған. Армения мен солтүстік Мидия – Арменияның оңтүстік-шығысында жатқан Атропатена ең ауыр күйреуге ұшырады. Иосиф Флавий: «Аландар тайпасы Танаис пен Меотия көлінің төңірегінде тұратын скифтердің бір бөлігі екенін жоғарыда түсіндірдік. Бұл кезде Мидияны тонау мақсатымен және одан да ары қарай басып алуды жоспарлап, олар гиркандықтардың патшасымен келіссөздер жүргізді (өйткені Александр патша оны темір қақпалармен жауып тастаған өткелге ие болды). Ал ол оларға жолды ашқанда, аландар бейхабар мидиялықтарға шабуыл жасап, халқы көп және әртүрлі малға толы елді ойрандай бастады және оларға ешкім қарсы тұруға батылы бармады ...». Парфия патшасы II Пакор аландардан «тысқары жерлерге» қашып, өз меншігінен шегінді және 100 талант үшін тұтқынға алынған әйелі мен кәнізактарын өте әрең дегенде құнын төлеп қайтарып алды. «Осылайша, олар оңай және қарсылықсыз Арменияға дейін жетіп, бәрін тонап, жойып жіберді».

Тиридат I ол кезде Арменияның патшасы болды. Әскер жинап, аландарға қарсы шығып, бірақ шайқас кезінде өзі тұтқынға түсіп қала жаздады: аландар патшаның мойнына лассонды лақтырып жіберіп, тұтқынға түсіргенде, ғажайып түрде арқанды семсерімен кесіп үлгеріп, қашып шыққан болатын. Кейінірек (IV ғасырда) Медиолан епископы (Милан) Амброуз бұл аландық әскери әдіс туралы атап өткен болатын [2, 18-б].

Армян әскері жеңіліске ұшырап, «шайқас нәтижесінде одан бетер қаһарлана түскен аландықтар елді ойрандап, екі патшалықтан да көп тұтқындар мен басқа да олжалармен елге оралды». Бұл олжалардың ішінде Б.А. Раев жазғандай Новочеркасск маңындағы Хохлач қорғанынан табылған римдік металдан жасалған ыдыстар да болуы мүмкін [5, 89–90-бб.].

72 жылғы шапқыншылыққа байланысты дереккөздер аландар мен Кавказдың жергілікті тұрғындарының қарым-қатынасы туралы мәселеге назар аудартады. Иосиф Флавийдің хабарламасынан аландар мен Иберия патшасы арасында достық, мүмкін одақтастық қарым-қатынастар болғаны анық, өйткені «гиркандықтардың патшасы» аландарға жол ашуы кездейсоқ емес (Дарьял) және олар өз кезегінде Иберияға тиіспеді, тиісінше көршілеріне шапқыншылық жасады. Еске салайық, 35–36-жылдардағы соғыста аландар ибериялықтарға көмектесті. Шамасы, Крест асуы мен Дарьял шатқалының жанында жатқан Иберия солтүстік көршілерімен достық және одақтастық қарым-қатынасқа ғана мүдделі болды, қажет болса, оларды ландскнехт ретінде тартады. Оның үстіне армян тарихшысы Моисей Хоренскийдің айтуынша, ибериялықтар бұл шапқыншылықта аландардың одақтастары болған. Моисей Хоренский былай деп жазады: «Аландар таулы қыраттықтармен бірігіп, Иберияның жартысын өз жағына тартып, біздің елге орасан зор топпен тарап кетті», - деп жазады. Сонымен Иберияның жартысы аландармен бірге шығады. Моисей Хоренскийдің тағы бір айғағы да өте маңызды: оның айтуынша бұл жорықта аландар таулы қыраттықтармен біріккен. Бұл ибериялықтар емес екені анық. Сонда кім?

Модернизацияланған этнонимдер мен интерполяцияға толы, бірақ тұтастай алғанда құнды мәліметтер беретін әйгілі грузин шежіресі «Картлис Цховреба» («Грузия өмірі») шежіресіне жүгінейік. Мұнда Грузия патшалары Азорк пен Армазел Арменияға басып кіруді ұйғарып, осстар (аландар) мен лектерді (дағыстандықтар) көмекке шақырғаны айтылады. Ағайынды Базук пен Амбазук бастаған осстар пачаниктерді (печенегтер) және джиктерді (зихтер – черкестер) өздерімен ерте келді. Лектермен бірге басқа таулы тайпалар – дурдзуктер (вайнахтар) мен дидойлар келді [6, 45-б]. Бұл көп тайпалы әрі көп тілді әскер Арменияға басып кірді.

Рим, армян және грузин тарихшыларының мәліметтерін салыстыра отыра қарау 72 шапқыншылығының көрінісін толықтай көрсетеді: аландар ибериялықтармен одақтаса отырып, кейбір кавказ тайпаларын жорыққа қатысуға тартты. Жоспар аясында шығу тегі мен тілі әртүрлі тайпалардың уақытша және мықты болмаса да бір әскери ұйымға бірігуі көп нәрсені аңғартады. Ең алдымен, К. Цегледидің 72 жылғы аландықтардың шапқыншылығы аландар басқаратын жаңа ірі тайпалар одағының пайда болуын болжайды дегенімен келісу керек. Солтүстік Кавказ таулыларының шапқыншылыққа қатысуы К. Цегледидің болжамының ықтималдығын арттыра түседі. Б.з. I ғ. аландар Орталық және Солтүстік-Шығыс Кавказдың тау етегіндегі жазық бөлігінде тұрақты түрде болмаса да өмір сүрген және мұндағы жергілікті халықпен тікелей байланыста болған. Аландар мен олардың кавказдық көршілері арасындағы біршама жақындасу туралы да айтуға болады, бұл өте маңызды, өйткені ол этникалық және мәдени интеграция мен ассимиляция процестерін бастайды. Бұл процестер алдағы дәуірде дамиды.

135 жылы Аландардың Закавказьеге жаңа ірі шабуылы болды. Дион Кассий бұл туралы былай деп хабарлайды: еврей соғысы аяқталғаннан кейін «албандар жерінен массагеттер тегінен шыққан Фарасман жаңа соғыс бастады; бұл Мидияны дүр сілкіндірді, Армения мен Каппадокияны да айналып өтпеді, бірақ албандар Вологезден (Парфия королі) сый-сияпат алумен шектелгендіктен, кейіннен бұл тоқтап қалды, ал екінші жағынан албандар Кападокия билеушісі Флавий Аррианнан қорыққан». Дион Кассийдің бұл куәлігінде албандар аландармен араласып кеткені анық, өйткені албандардың массагеттермен шығу тегі ортақ болған жоқ. Бұған қоса, бізде бұл соғыс туралы жоғарыда аталған Кападокияның римдік билеушісі Флавий Аррианның беделді баяндамасы бар. Шамасы, солтүстіктен келгендермен шайқасқа дайындалу кезінде Арриан Рим әскерлері мен олардың одақтастарының тізімі келтірілген «аландарға қарсы күрес» еңбегін құрастырған болатын. Римдіктердің аландардан үйренетіні көп болды – соғыстан кейін бір жыл өткен соң, Арриан бұдан былай Рим атты әскерінің бір бөлігі «аландық және савроматтық тәртіпте шабуыл жасайды...» деп хабарлайды. Аландардың бұл шапқыншылығына II Фарасман басқарған Иберия да түрткі

болғанын баса айтамыз. Б.з. I-II ғасырлардағы көршілес екі халық арасындағы әскери одақ және қарым-қатынас анық көрінеді: барлық негізгі әскери-саяси әрекеттерде аландар Иберияны үнемі қолдайды. Сол кездегі Грузия мен Солтүстік Кавказ аландары арасындағы байланыс археологиялық ескерткіштерде де, Иберия-Грузия ономастикасында да көрініс тапты. Ежелгі Иберия астанасы Мцхета қорымында б.з. II ғасырдың екінші жартысындағы тас тақтаға қашалған эпитафия табылды, онда Зевах, Иодманган, Хсефарнуг, Фарсман есімдері бар. Бұл атаулардың барлығын, сондай-ақ басқа қабірдегі Аспарук атауын И.И. Абаев иран-осетин тілі тұрғысынан этимологияға түсірген. Иберо-грузин текті дворяндары арасында аландық атаулардың танымал болуының себептері түсінікті: Картлидің Солтүстік Кавказдық аландық бірлестігімен одақтастық қарым-қатынасы, Картли корольдік армиясының құрамында аландық әскери отрядтардың болуы, иберо-грузин дворяндары өкілдерінің Кавказ таулары мен аландардың әскери тайпалық ақсүйектерімен жиі некелік байланыс орнатуы т.б. Грузин тілі, М.К. Андроникашвилидің айтуы бойынша, алан-осетин тіліндегі 100-ден астам сөздерді меңгерген. Сондықтан да, б.з. I-II ғасырлардағы аландар мен ибериялықтардың әскери-одақтық қатынастары даусыз факт екендігін айтуға негіз бар [2, 17-6].

135 жылғы шапқыншылыққа Солтүстік Кавказ ғана емес, Закаспий аландары да қатысты деуге негіз бар. Венгр ғалымы Я. Харматта Маңғышлақ түбегіндегі Кіші өзеннің төменгі ағысынан табылған, парфиялық жазуы бар саз балшықты үйінді табылғанын жариялады. Я. Харматта бұл жазуды палеографиялық тұрғыдан б.з. II ғасырға жатқызады және оны 135 жылғы алан жорықтарының салдарымен байланыстырады. Кіші өзеннен табылған жазу «алано-парфия қарым-қатынасын айғақтайтын бірден-бір құнды тарихи ескерткіш» және «басқыншылықтарға Кавказ аймағында тұратын аландар ғана емес, сонымен бірге Кавказдан алыс жерлерге қоныстанған алан топтары да қатысқанын» айғақтайды [7, 147-6]. Осы пайымдаулардан шығатыны, Закавказье, Каспий аландары мен алан-танаиттер арасында үнемі байланыс жүргізіліп, қажет жағдайда бір-біріне көмекке келіп отырған.

Аландардың Босфорға жақындығы және олардың Босфор патшалығының Азия жағының отырықшы тұрғындарының қатарына қосылуы қазіргі әдебиетте ғылыми факт ретінде танылып отыр, Босфор патшалығының этникалық құрамында ирандық (сармат-аландық) элементтің күшеюін Я. Харматта да мойындады. Осыған байланысты ол Константин Багрянородныйдың «Мемлекетті басқару туралы» еңбегінде III ғасырдың аяғында Босфор патшасы Савроматтың Римдіктерге қарсы жорығы туралы баяндайды. «Припонтий сарматтарынан» әскер жинап, Савромат лаздар елін жаулап алды (Лазика – Батыс Грузияның бөлігі) және Кіші Азиядағы Галис өзеніне дейін көтерілді. Император Диоклетиан күш жетіспеушілігінен Херсонесстен көмек сұрады. Херсондықтар Босфорды басып алып, Савроматты Кіші Азиядан кетуге мәжбүр етті. Я. Харматта савроматтар әулетінен шыққан бұл Босфор патшасының шын есімі – Фофорс («ересек») екендігін айтады [8, 204–205-66.]. Жоғарыда аталған «припонтий сарматтарын» аландар деп санаған жөн.

Жоғарыда қарастырылған жазба деректер мен археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, көшпелі және жартылай көшпелі Сармат-Алан тайпалары біздің дәуіріміздің алғашқы төрт ғасырында және 372 жылғы ғұндардың шабуылына дейін Дағыстанның оңтүстік аудандарынан Тамани мен Меотидаға дейінгі жазықтағы Предкавказья халқының бір бөлігін құрады деп қорытынды жасауға болады.

Б.з. II ғасырдың екінші жартысында Батысқа өз шекарасындағы аландар туралы мағлұмат беруге географтар да, ақындар да қажет болмады. Рим билігі кезінде және одан кейінгі Рим генералдары мен императорлары көшпелілерді шекарада ұстауда қиындықтарға тап болды. Алан тайпалары бұл кезде батысқа қарай жылжи берді. Адрианның мұрагері

Антоний Пий әскерлері аландардың соққыларына жиі тойтарыс беруге мәжбүр болды [9, 31-б.].

Юлий Капитолин б.з. 163–180-жылдарындағы маркомандық соғыстар кезінде осстар (аорстар) мен сарматтардың германдықтармен бірге Иллирик пен Паннонияға басып кіргенін хабарлады. Император Комодтың тұсында, Дио Кассийдің айтуынша, аландар римдіктерге 15 000 тұтқынды кері қайтарған.

Антонидің мұрагері Марк Аврелий империяның батыс бөлігін Иллириядан Галлияға дейін жаулап алған варварлар одағында аландармен қақтығысты. Аландар бұл жорықтарға қатысып, одан әрі батысқа қарай жылжуға тырысты [9, 31-б.].

Армян патшасы I Хосров (213–216) билігінің соңғы жылдарын Агатангехостың мәліметтері қамтиды: «Келесі жылдың басында Армения патшасы Хосров әскер жинап, сарбаздар алуға кірісті. Авгандар мен грузиндердің жасақтарын жинап, Алан мен Чор қақпасын ашып, ғұндарды бастап шығып, парсы еліне шабуыл жасайды». Ғұндар бұл жағдайда барлық Солтүстік Кавказ халықтарының жиынтық атауы болып табылады. Агатангехостың айтуынша, келесі жылы Хосров парсыларға қарсы тағы да жорыққа шығады: «Ал келесі жылы (Хосров) үлкен әскер жинап, жасақтарды ұйымдастырып, алдыңғы әскерді шақырып, Ассирияға қарай жылжыды». Бұл жорыққа аландықтар да қатысты. I Хосров өзінің саяси мақсаттары үшін Артаван V-ті таққа отырғызу мақсатымен V Вагаршқа қарсы соғысқа қатысты (II, 23-ші тарау). Алайда ол Рим империясының жауларының қолынан өлтірілді. Көтерілісші армяндар I Хосровтың ұлы Тиридатты патша етіп сайлайды. 316 жылы аландар Арменияға басып кіреді және III Тиридат бейбітшілік орнату үшін алан ханшайымы Ашхенге үйленеді. Аландар мен армяндар арасындағы саяси қақтығыстар II Хосров (332–338) тұсында, армян деректері бойынша аландар саналатын мазкуттар Арменияға шабуыл жасаған кезде де орын алды. Солтүстік Кавказ халықтарымен біріккен аландардың шапқыншылықтары тек Арменияға ғана емес, сонымен қатар Византия империясына және Сасанидтік Иранға да өз зиянын тигізді. Сасанидтер II Иездигерд (438–457) тұсында Кавказ өткелдерін қорғау үшін бекіністі қоныстар сала бастады (Гевонд, XII тарау). Және осы бекіністердің бойында әскери қалашықтардың негізі қаланды. Баладзори Хосров I Ануширванның сол қоныстарға саясинжы лақап атымен аталатын халық қоныстанғанын хабарлайды (Сюнии тұрғындары). Бұл елді мекендерді салған Хосров екенін VII ғасырдағы армян авторы Себеос та айтады. Дарьял маңындағы бекіністі қоныстарда армяндардың болуы аландармен тығыз саяси байланыс орнатуға қолайлы жағдай туғызды. Арабтардың үстемдігі дәуірінде бүкіл Закавказье «Арминия» деп аталатын біртұтас аймаққа айналдырылып, Солтүстік Кавказ халықтарымен, соның ішінде аландармен күрес ортақ мәселеге айналды [10].

Император III Гордианның (238–244) билігінің қысқа кезеңінде аландар туралы тек бір рет ғана айтылған. III Гордиан әскери саясатының ең үлкен жетістігі – Рим мен Парсы арасындағы жеңісті соғыс. Б.з. 242–244 жылдары бұрынғы билік кезінде жоғалған Рим провинциясы Месопотамия қайтадан басып алынды және Рим жауды толық талқандауға мүмкіндік алды. Осы мақсатта Рим әскерлері Персия астанасы Ктесифон қаласына жылжыды. Жолда преториандық префект Филипп Арабтың арамзалығынан әскер көтеріліске шығып, император III Гордиан оның құрбаны болды. Юлий Капитолин былай деп хабарлайды: «Парсыдағы Церцезий бекінісінде сарбаздар III Гордианға арналған қабірге грек, латын, парсы, иврит және мысыр тілдерінде, бәрі оқи алатындай етіп былай жазған болатын: «Парсыларды жаулап алған Ұлы Гордианға, готтарды жаулап алушы, Римдегі азаматтық қақтығыстарды тоқтатып, сарматтарды жаулап алушы, германдықтарды жаулап алушы, бірақ Филиппті жаулаушы емес». Бұл соңғы сөздер Гордианның Филипп даласында шегініп, шайқаста аландар тарапынан шайқаста жеңіліске ұшырағандықтан және сонымен бірге оны Филипп өлтіргендіктен жазылған болуы мүмкін». Гордианның аландармен қақтығысы туралы мәлімет жоқ, бірақ эпитафияда Гордиан готтар мен сарматтардың

жеңімпазы ретінде де айтылады. Егер бұл ақпаратты Юлий Капитолин мәтініндегі басқа үзіндімен салыстыратын болсақ, онда римдіктер мен аландар арасындағы «шайқастың» орны мен уақытын анықтау қиын емес. Гордианның жорығы, 242 жылы басталды, ал жазық римдіктер үшін сәтсіз аяқталған Филиппидегі жазықтары болды. Бұл шайқас Рим мен жаңа әрі күшті жау – готтар арасындағы ұзақ мерзімді соғыстың шағын эпизоды ретінде қарастырылуы керек.

Б.з. III ғасырдың басында Висланың төменгі ағысында өмір сүрген готтардың герман тайпасы. оңтүстікке қарай жылжып, Солтүстік Қара теңіз аймағында орнықты. 238 жылдан бастап готтар Рим провинцияларына, ең алдымен Балқанға жойқын шабуылдар жасай бастайды. Бұл ұзаққа созылған күресте көптеген герман және герман емес тайпалар готтармен бірге шайқасты. Олардың арасында аландардың болғаны жоғарыда қарастырылған Юлий Капитолиннің хабарынан көрінеді. Бұл аландар Танаис пен Меотида территориясынан келді ме, әлде олардың Дакияда шекарасында өмір сүрген бір бөлігі ме, нақты белгісіз, бірақ бұл ұзақ уақыт бойғы шайқаста аландық тайпалық бірлестіктердің екеуі де қатысқан болуы да әбден мүмкін [11, 25–26-бб.].

Император Аврелианның тұсында аландар қайтадан готикалық әскердің құрамында болды. Сиракузиялық Флавий Вописк 274 жылы Аврелиан салтанатты шеру жүргізгенін айтты. Тұтқындардың арасында сарматтар (языгтар), роксоландар мен аландар болды. Император II Клавдий тұсында Проб Дунай провинцияларындағы әскерлерді басқарып, аландар мен готтарға қарсы соғысты. Аландардың батысқа қарай осынша ілгері жылжуы кезінде олар аорстарды жаулап алды деп болжауға болады. Аландардың араб деректерінде Ас, армян деректерінде ашдигор деп аталған бөлігі дәл осы аорстардан шыққаны анық [12].

Аландардың бұл соғысқа қатысуының тағы бір дерегі Аврелианнан кейін және Тациттің қысқа билігінен кейін (275–276) император болып сайланған Пробтың (билік ету уақыты 276–282) есімімен байланысты. Сиракузалық Флавий Вописк Пробтың өмірбаянында келесі эпизодты келтіреді: «Бірде аландардан немесе басқа тайпалардан алынған олжалардың арасында (бұл нақтыланбаған) бір жылқы болды – өте әдемі емес және өте үлкен емес, бірақ тұтқындардың айтуынша, 8–10 күн бойы 100 мильге дейін шаба алатын. Барлығы Пробтың мұндай жануарды өзінде қалдыратынына сенімді болды, бірақ Проб бірден: «Бұл ат батыл жауынгерге қарағанда, қашуды көбірек ойлайтын жауынгерге қолайлы», - деді. Содан кейін ол сарбаздарға барлығының аты жазылған жеребе тастауды бұйырды: жылқыны жеребе түскен адам алуы керек. Әскер құрамында Проб деген тағы төрт жауынгер болды; бірінші рет тасталған жеребеде түскен адамның аты Проб деп аталды, әлгі төрт сарбаз айтысып, әрқайсысы өзінің аты екенін дәлелдей бастағандықтан, Проб екінші рет тастауды бұйырды; бірақ екінші ретте де Пробтың атымен түсті. Осылайша үшінші және төртінші рет жасалды, барлығында тағы да Проб атымен түсті. Содан кейін бүкіл әскер келісімімен бұл атты қолбасшы Пробқа берді».

Бұл сипатталған жылқы аландарға тиесілі ме, жоқ па, белгісіз, бірақ Проб әскерінің бұл халықпен кездескені және, шамасы, табыссыз болмағаны Вописк хабарының контекстінен анық көрінеді. Рас, автор бұл эпизодты оның қай уақытта орын алуы мүмкін екенін айтпай, тек қызықты оқиға ретінде баяндайды. Соған қарамастан, бұл эпизод Проб әлі император болмаған кезде орын алуы мүмкін деп қорытынды жасауға болады, мысалы, б.з. 276 ж. Бұны Сиракузский Вописктің Пробтың өмірбаянында оның кейіпкері император болғанға дейінгі жағдайды келтіргені дәлелдейді – өйткені автордың өзі оны император емес, тек әскери қолбасшы деп атайды. Проб аландармен өзінің тікелей екі ізашарлары – Аврелиан мен Тациттің тұсында да соғыса алмады. Ол алдымен Африкада шайқастарда болды, содан кейін Мысырға көшіп, пальмирліктермен мен Зенобияға қарсы күресте осы императорды қолдады. Аврелиан қайтыс болғаннан кейін, Тацит кезінде біз Пробты «бүкіл Шығыстың әскери қолбасшысы лауазымында» көреміз.

«Шығыста» (Римнің Батыс Азия провинциялары) аландар мен Пробтың жолдарының қиылысуы екі талай, өйткені ол жерде болған кезеңде римдіктер мен аландар арасындағы қақтығыстар туралы бізде хабар жоқ. Бұл кезде император Аврелиан олармен Дунайда шайқасты. Сірә, Пробтың аландармен қақтығысы дәл Дунайда болуы мүмкін, онда ол римдік легиондарды басқарып, варварлардың шабуылдарына тойтарыс берді. Вописктің айтуынша, император Валерианның тұсында (билік ету уақыты 253–259) Проб әлі жас кезінде трибуналық шендегі үш легионды басқарып, «Дунайдан өтуде көптеген ерліктерді» жасағаны белгілі. Ал Галиеннің тұсында (259–268 патшалық), шамасы, 259–260 ж. ол Иллирияда орналасқан барлық римдік әскерлерді басқарды.

Пробтың император II Клавдий тұсында қай жерлерде соғысқанын Вописк Сиракузский көрсетпейді, бірақ жоғарыда айтылғандардан Пробтың аландармен қақтығысы б.з. III-ші ғасырдың 50–60-шы жылдарының аяғында Балқанда болуы мүмкін деген болжам жасауға болады [11].

372 жылы ғұндар Еділден өтіп, аланд-танаиттарға шабуыл жасады. «Гревттундарға іргелес жатқан және әдетте танайлықтар деп аталатын аландардың жеріне басып кірген ғұндар көптеген адамдарды өлтіріп, тонап, ал қалғандарын бейбіт келісім шарты бойынша өздеріне қосып алған», - деп Марцеллин атап көрсетеді. 375 жылы көсем Баламбер басқарған ғұндар Донды кесіп өтіп, Германарих остготтарының тайпалық одағын талқандады. Германарих өлгеннен кейін остготтардың жаңа патшасы Витимир «ақшамен өз ырқына көндірген басқа ғұндардың көмегіне сүйеніп, аландарға біраз уақыт қарсылық көрсетті; бірақ көптеген жеңілістерден кейін қарудың күшімен жаншылып, шайқаста қаза тапты. Остготтар мен вестготтар Фракияға шегінді, 376 жылы ғұндар Рим империясының шығыс шекарасында пайда болды. 372 жылы ғұндар тек алан-танаиттерді ғана емес, Кубань өлкесіндегі аландарға және Солтүстік Кавказдың басқа да жазық аймақтарына шабуыл жасап, бағындырды деуге негіз бар. Ғұн ордасының бір бөлігі Азов теңізінің далалары арқылы Таман түбегіне басып кіріп, Керчь бұғазынан өтіп, Боспор патшалығының еуропалық бөлігі арқылы өтті. Ғұндардың тағы бір бөлігі IV ғасырда Солтүстік Дағыстан жерінде болып, Ғұн патшалығының негізін қалады. Ғұндар Орталық Кавказда ұзақ тұрмай, негізгі бөлігімен бірге Батысқа жылжыған болуы мүмкін.

Сонымен 376 жылы ғұндар мен олардың одақтастары аландар Рим империясының Дунай шекарасында пайда болады. Аландық қоныс аударушылардың жаңа толқыны Паннонияның ескі сармат халқы – языгтармен, роксоландармен, сармат – аргарагандармен және лимигандармен бірігіп, мұнда елеулі этникалық массив құрады. 378 жылы аландар мен ғұндар Тиса өзеніне жетті. Осы оқиғаларға байланысты американдық тарихшы Г.В. Вернадский ғұн шапқыншылығында аландардың авангард рөлін атқарғанын атап өтеді. Шамамен сол уақытта Төменгі Дунайдың сол жағалауында 5 ғасырдың басындағы тарихшы Орозияның айтуы бойынша, Алания аймағы пайда болады, оны Исидор да растайды. Ал Прут өзені «Alanus fluvius» – «Алан өзені» деп аталды. Ю.А. Кулаковский көрсеткендей, қазіргі Молдавияның осы аймағындағы Алания XIII ғасырға дейінгі карталарда сақталған.

376 жылдың күзінде ашаршылықтың басталуы мен ғұндардың қауіп-қатерінен ығыстырылған остготтар мен вестготтар Фракияға басып кіріп, жолындағының бәрін тонады. Бір жылдан кейін Маркианополь маңында вестготтардың римдіктермен шайқасы болып, вестготтар жеңіліске ұшырайды, ал олар остготтар мен аландарды көмекке шақырды. Аландар бұл жолы өздерінің жаулары болған вестготтардың жағына болады. Император Валент басқарған Рим әскері (осыдан империяның варварлардың біріккен күштерінің шапқыншылығына қаншалықты мән бергені белгілі болады) одақтастарға қарай жылжыды. 378 жылы 9 тамызда Адрианоуполь маңында шешуші шайқас болды. Римдіктер ауыр жеңіліске ұшырады, аландық және остготтық атты әскер римдіктердің жасақтарын талқандаса, ал вестготтар римдік жаяу әскерді қиратты. 40 мыңға дейінгі римдік легионерлер өліп, император Валент та қайтыс болды. Аландар мен остготтардың атты шабуылы

шайқастың нәтижесіне шешуші рөл атқарды. Шайқасты сипаттау кезінде А. Марцеллин әскери жетекшілер Алатей мен Сафрақты атап өтеді, олар кейінірек Паннонияға дейін келеді. Адрианопольдағы жеңіліс Рим империясын дүр сілкіндірді. Готтар мен аландар Константинополь қабырғаларына дейін келіп, әрең тойтарыстың арқасында кері шегініп, Иллирияға қоныстанды. Империяның жаңа императоры I Феодосий варварларды тыныштандыру саясатын жүргізеді және оларды федерат ретінде әскери қызметке кеңінен тартады, оларды Дунай провинцияларының шекараларына жасалатын шапқыншылықтардан қорғауға міндеттеді. Батыс Рим императоры Грациан (375–383) готтар мен аландардың бір бөлігін Паннонияның оңтүстігіне орналастырады, Иордан олардың көсемдерін бізге бұрыннан таныс Алафей мен Сафрак деп атайды. Г.В. Вернадский Сафрак атауын ирандық деп есептейді; Л. Варадидің тұжырымы бойынша, Алафей гот, Сафрак алан, Сафрак Паннониядағы хунно-аландық топты басқарған. Я. Харматта Л. Варади монографиясына шолу жасағанда оның IV ғасырдың аяғындағы Паннониядағы федераттар ретіндегі ғұндардың, аландар мен готтардың үлкен рөлі туралы тұжырымдамасымен келіспейтіндігін айтты, алайда бұл күдіктер асыра айтылған сияқты. Л. Варадидің айтуынша, Сафрак тобының саны жағынан вестгот тобынан кем түспеген және 20 мыңға дейін жауынгер болған. Жоғарыда аталған император Грациан аландарды Рим әскерінде қызмет етуге тартып, олардан гвардияшылар отрядын құрды. «Императордың бұл жаңа варварларға деген құмарлығы сонша, ол аландық ұлттық қару-жарақпен әскерлердің алдына шығып, солардың киімімен жорықтар жасады. Императордың оларды көп ақшамен өзіне тартуы және оларды артық санауы әскерлер арасында ыза тудырып, оның өліміне себепші болды», - деп жазады Ю.А. Кулаковский. Бірақ Грациан қайтыс болғаннан кейін де, Рим армиясының құрамындағы аландық атты әскерлер отряды одан кейін де қала берді. Бұл аландар Батыс Рим империясының императоры Стилихон (395–408) тұсында 402 және 405 жылдары герман тайпаларының шапқыншылығына тойтарыс беруге қатысқан да болуы мүмкін.

Аландар Шығыс Рим империясында да қызмет етті. Зосимнің айтуынша, император I Феодосий Истрадан келген варварларға өз әскеріне кең жол ашты; Зосим бұл варварлардың түсінігін нақты көрсетпесе де, Ю.А. Кулаковский олардың арасында аландарды көруге болады деп есептеді. 391 жылғы император Феодосийдің құрметіне Накаттың панегирикасы былай дейді: «Римнің бұрынғы жауы римдік көсемдердің қолбасшылығымен және римдік тулардың астында жүріп, бұрын өзі тұрған белгішелерге еріп, өзі сарбаз болды, олар бұрын ойран-жосығымен қиратқан Паннония қалаларын толтырды. Гот, ғұн, алан әскерлер қатарына қосылды».

Пакаттың айтуынша, варварлар қоныстанған негізгі аймақ Орта Дунайдағы Паннония болды. Алан жалдамалыларының шығу тегі туралы Рим сарайының ақыны Клавдий Клавдиан (404 ж. қайтыс болды) құнды деректер келтіреді. Клавдианның пікірінше, римдік өмір салтын («латын жарғылары») қабылдаған аландар Меотида – Азов теңізіне іргелес аудандардан шыққан, бұл Танаис-Дон жағалауында, сондай-ақ Солтүстік Кавказ далаларында тұратын А. Марцеллиннің алан-танайларының орналасқан жеріне толық сәйкес келеді.

Готтар мен ғұндармен қатар, Батыс аландарының тағдырында Иероним аландармен қатарда атаған германдық вандалдар тайпасы да ерекше рөл атқарды. 335 жылы вандалдарды император Константин Паннонияға федераттар ретінде қоныстандырды. Мұнда олар осыдан кейін пайда болған аландармен байланысқа түсті. Ю.А. Кулаковскийдің пайымдауынша, аландардың ықпалымен вандалдар «Дакия мен Паннония дала кеңістігінде вандалдар атты халыққа айналды», яғни олар атты жауынгерлерге айналды, ал бұл германдықтарға тән емес еді. Осылайша вандалдар мен аландардың жақындасуы жүреді, ал олардың ықтимал одағына кейіннен свевтер қосылады. 405–406 жылдары Рим империясының батыс бөлігінің билеушісі Стилихонның (шығу тегі бойынша вандал) басқа герман тайпаларының басшылары Атаульф

және Радагайспен күресі басталады. Стилихон Радагайсқа қарсы Сарустың басшылығындағы Рим әскерлері мен федерат отрядтарын қояды. Стилихон федераттарының негізін ғұндар құрады, бірақ Сарус есімі VI ғасырда Солтүстік Кавказда алан бірлестігін басқарған тағы бір әскери жетекші Саросийдің есіміне ұқсайды. Б. Бахрахтың айтуынша, Сарус (Саул) алан тегінен шыққан.

405 жылы Стилихоннан жеңіліске ұшырауынан және шығыстан келе жатқан ғұндардың қысымымен вандалдар, аландар мен свевтер бірігіп, батысқа қарай қозғала бастады. Л. Варади одақтастарға Паннония провинциясындағы остготтар да қосылғанын айтады. Варварлық бірлестік сөзсіз үлкен әскери әлеуетке ие болды [2, 66–67-бб.].

406 жылы 31 Желтоқсанда вандалдар, аландар және свевтер мұзды Рейннің үстінен өтіп, рипуар франктарын құлатып, Рим провинциясы Галлияға басып кіреді де, оны жаппай тонап кетеді. «Бұл оқиғадан кейін Батыс империясының ыдырауы, түпкілікті жойылуы орын алады» - деп жазады француз тарихшысы Ф. Ло.

Галлияда аландар екіге бөлінеді. Гоар бастаған олардың бір бөлігі Рим империясына қызметке ауысты және Олимпиодордың айтуынша, 411 жылы Тур қаласында Бургундия королі Гюнтермен бірге болып, Бургундияға одақтас болды. Респендиал бастаған басқа бөлігі германдықтармен бірге қалды және Григорий Турскийдің айтуынша, олар франктардан жеңілген вандалдардың түпкілікті жойылуынан құтқарды. 414 жылы вестготтар Бордоға шабуыл жасайды және Павлин отбасымен бірге Бордо маңындағы Базас қаласына қашып кетеді. Готтар Базасқа да қауіп төндіре бастағанда, Павлин алан патшасынан көмек сұрайды. Бұл алан патшасының Гоар екеніне Ю.А. Кулаковский ғана емес, Г.В. Вернадский де күмән келтірмейді. Аландар Павлинге көмекке келіп, қала қабырғаларына олардың қарулы жауынгерлері шығады. Готтар ұрысқа кіруге батылы бармай кері шегінеді. Бұдан кейін қала аландар да тастап шығады. 439 жылы вестготтармен бейбітшілік орнағаннан кейін, аландар Аэцийден Нарбондық Галлиядағы (Нарбонна мен Тулуза қалаларының арасында) Валентинуа шөлді аймағын алады және көшбасшы Самбидамен осында қоныстанады. 457 жылы Император Майориан, Сидоний Аполлинарияның көрсетуінше, Галлиядағы аландардан жасақ құрып, оларды вандалдарға қарсы Испанияға аттандырды. Аландар вандалдардан жеңіліп, көсемдері Беоргораның басқаруымен Галлиядан Солтүстік Италияға көшеді. Оларға қарай бет алған император Майориан Тортона жолында өлтіріледі, ал аландар Солтүстік Италияға басып кіреді. Бұл Батыс Рим империясына үлкен қауіп төндіреді. Шығыс империясының императоры Лев өзінің патрициі Анфемийді Римге жіберіп, оны сонда князь етіп қойды. Ол Римге келіп, сол кездегі Италиядағы жалғыз қолбасшы, күйеу баласы Рекимерді аландарға қарсы шайқасқа жібереді. Алғашқы шайқаста ол аландардың көптеген тобын және олардың патшасы Беоргты жеңіп, оларды жойды», - деп жазады Иордан. Бергамо маңындағы аталған шайқас 464 жылы болды. Жеңілген алан әскерінің бір бөлігі V ғасырдың басында Римге қызмет еткен аландармен бірігіп, Италияның солтүстігінде қалды (405–406 ж. вандалдарға қарсы күреске қатысқан аландар). Италияның солтүстігіне қоныстанған аландықтар, ескі дәстүр бойынша, империяның федераттары болды, жер бөлу және жалақы үшін әскери қызмет атқаруға міндеттелді. Аландық полк *Comites Alani* Солтүстік Италияда Равеннада орналасып, 487 жылға дейін қызметін жалғастырды.

Галлиядағы аландарға оралайық. 442 жылы Аэций Тибатонның басшылығымен аз уақытта көтеріліске шығып, жеңіліске ұшыраған Арморика бағаудтарына бақылауды күшейту үшін, Гоар аландарының бір бөлігін және Орлеан аймағын көшірді. Гоар аландарды Орлеанда және оның айналасында орналастырып, Орлеанды өзінің резиденциясына айналдырды.

V ғ. ортасына қарай аландар ғұндарға қарсы соғыстарға, Каталаун шайқасына және Ғұн империясы ыдырағаннан кейінгі соғыстарға қатысты. Осылайша, аландардың аты Балқан мен Төменгі Дунайда біздің эрамызға дейінгі VI ғасырға дейін де аталады.

Жоғарыда айтылғандай, 406 жылы Галлияға басып кірген аландар екіге бөлінген болатын. Респендиал бастаған вандалдық германдықтармен одақтас болып қалған бөліктің тағдырын біз әлі қозғаған жоқпыз. Франктермен қақтығыстан кейін 409 жылы вандалдармен және свевтермен аландардың бұл бөлігі Пиреней арқылы Испанияға көшті. Г.В. Вернадский жазғандай, «одақтастар 411 жылы бір-бірінен бөлініп кеткен бұл елді оңай жаулап алды». Аландар Лузитания мен Картагенаға ие болды, бұны Галисия епископы Идацийдің растайды. Б. Бахрахтың пікірінше, аландар мен вандалдықтардың Испанияға қоныстануы қонақжайлылық принципіне негізделсе керек – жаулап алушылар римдік помещиктердің қонағы болып, өздерінің шаруашылықтарынан түсетін табыстың едәуір бөлігін алып отырған. Бұның есесіне «қонақтар» өздерінің «қожайындарын» басқа шапқыншылықтар мен тонаулардан қорғауға міндетті болды, яғни федераттар мәртебесін еске түсіретін ұстаным. Аландар мен вандалдар Рим императоры Гонорийге бейбітшілік сұрап, олардың федеративтік мәртебесін тану және кепілге алынғандарды ұсыну туралы өтінішпен жүгінді. Алайда, империя Испанияны жаулап алушылармен одақтастық қатынасқа түспеуді жөн көріп, оларға қарсы вандалдардың ескі жаулары вестготтарды жібереді.

416 жылы вестготтар басып кіреді. Екі жыл бойы кескілескен күрес жүріп, вестготтар қарсыластарын қыспаққа ала бастайды. Вандал королі Фредбал қайтыс болады. 418 жылы вестготтар Тартесте (қазіргі Кадиз) аландарды жеңеді, ал алан патшасы Аддак шайқаста қаза табады. Аландардың аман қалғандары вандалдармен бірігіп, Пиреней түбегінен оңтүстікке қарай шегініп соғысуды жалғастырды. Вандалдардың патшалары Гунерих, Гейзерих және Гелимер бұдан былай «вандалдар мен аландардың патшалары» атағын алды. Вестготтардың қысымымен вандалдар мен аландар 429 жылы Гибралтар бұғазы арқылы Солтүстік Африкаға өтті. Ф. Лоның айтуынша, Африкаға 80 мыңға дейін адам өткен, оның 12–15 мыңы сарбаздар. Аландардың кейбір тобы, Р. Груссэнің айтуы бойынша, Испанияда қалып, вестготтармен бірігіп, Гото-Алания немесе Каталония аймағына өз атын берген [13, 118-б.].

Африканың солтүстік-батыс бөлігін (қазіргі Тунис пен Алжирдің бөлігі) басып алып, Гайзерих 435 жылы Риммен бейбіт келісім жасасады. Вандал патшалығындағы аландар салыстырмалы түрде аздығына қарамастан, Б. Бахрах назар аударған этникалық ерекшеліктерін сақтауды жалғастыра білді. Вандалдар патшалығы Солтүстік Африкада 533 жылға дейін өмір сүріп, оны византия генералы Велизар жаулап алды, ал Гелимер тұтқынға алынып, Кіші Азияға жер аударылды. Көріп отырғанымыздай, Африкада, Дакия, Галлия, Италиядағы сияқты, аландардың негізгі этникалық массивінен бөлінген қалдықтары VI ғасырда тарихи аренадан шығып, ақырында айналасындағы және одан саны көп халықтар арасында сіңісіп кетеді.

Батыстағы аландардың жазба деректерден қайта құрылған тарихы Төменгі Дунайдан Пиреней түбегіне дейінгі аумақта айтарлықтай айтарлықтай алан массасының болғандығына еш күмән келтірмейді. Жоғарыда келтірілген сандардан, олардың барлық болжамдарына қарамастан, біз әдетте, ондаған мың адамнан тұратын және жоғары әскери әлеуетке ие әртүрлі топтар туралы айтып отырмыз. Аландардың батысқа қарай қозғалысының бастапқы аумағы Еділ мен Дон және Солтүстік Кавказ арасындағы жазық кеңістіктер болғаны даусыз, мұнда аландар ғұн шапқыншылығынан көп уақыт бұрын орналасқан.

Бұл Азия Сарматиясындағы аландардың қоныстанған негізгі аумағы болды. Аландардың жекелеген топтары ғұндарға дейінгі кезеңде Солтүстік Қара теңіз аймағының далаларында, Төменгі және Орта Дунайда болды (язигтер, б.з. I ғ. роксоландар). Алан халқының бұл топтары «ұлы көші-қон» дәуіріндегі көші-қон процестеріне тартылды деп болжауға болады. Аландардың Батыстағы қоныстануы, Еуропа арқылы Африкаға жорығы, сол шалғай жерлердегі әскери-саяси қызметі – тарихтың қызықты беттерінің бірі. Рим империясының құлдырау кезеңінде аландар оның алдағы тағдырында маңызды рөл атқарды,

өйткені мұндағы аландар римдік жасақтарда ерекшеленіп қана қоймай, қазіргі итальян халқының этногенезіне де үлес қосқаны белгілі.

Аландық элементтер Франция топонимиясында дау тудырмайды; Б.Бахрахтың пікірінше, оның территориясында ұзақ уақыт болған аландықтар Батыс Еуропадағы әскери істердің дамуына, әсіресе атты әскердің ұрыс тактикасына оң әсер етті. Аландар герман тайпаларымен бірге ұзақ уақыт бойы аландардың үлкен массасы өмір сүрген Паннонияда қалыптасқан полихромдық стиль мен «гунндық сәннің» бүкіл Еуропаға таралуына белсенді қатысты. Б. Бахрах жазғандай, «Ұлы көші-қон» дәуірінде аландар Батыс Еуропада айтарлықтай ауқымды қоныстанған жалғыз германдық емес халық болды. Мұның бәрі аландардың тарихын еуропалық және дүниежүзілік тарихпен берік байланыстырады [2, 82-б.].

Қорытынды

Тақырыпты қорытындылай келе, аландар тарихының өте үлкен маңызға ие екенін айтқымыз келеді. Мақалада көрсетілгендей, аландар тарих сахнасына шыққан уақыттан бастап, өздері болған кез келген аймақтағы ықпалды күшке ие болып, сол жердің саяси оқиғаларына қатысып отырды Еуропаға келген тұста Парфия, Рим сынды мемлекеттерге қуатты қарсылас бола білді. Өздерінің әскери әлеуетімен, әскери өнері және қару-жарақтарымен ерекше назарға ілінген аландар антикалық авторлар деректерінде де көптеп жазыла түскен болатын. Аландардың Солтүстік Қара теңіз маңайындағы, Рим шекараларындағы, вандалдар және ғұндармен біріге отырып, Еуропада болған оқиғаларда негізгі рөлде болғандығын білдік. Оған біз көрсеткен тарихи оқиғалар дәйек бола алады. Жалпы тек аландар ғана емес, сармат тайпаларының осындай саяси тарихтары үлкен зерттеуді қажет етеді. Шет елдік дереккөздердің өзінде олар туралы мәлімет аз, ал біздің Отандық тарихта тіптен олар туралы зерттедемек түгілі, аландардың кім екендігінің өзі биылдан бастап қана мектеп қабырғаларында айтылып жатыр, соның өзінде толықтай түрде емес. Міне, сондықтан да, осындай ауқымды әрі өзіндік ықпалы болған аландық тарих терең зерттеуге лайық екенін алға тартамыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Сулимирский Т. Сарматы. Древний народ юга России. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2008. – 191 с.
2. Кузнецов В.А. Очерки истории алан. 2-е изд. допол. – Владикавказ: Ир, 1992. – 392 с.
3. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре кавказской Албании. – М.: Издательство академии наук СССР, 1959. – 391 с.
4. Манандян Я. Цель и направление подготовлявшегося Нероном Кавказского похода // Вопросы истории. – 1946. – №7. – С. 66–74.
5. Раев Б.А. Металлические сосуды кургана «Хохлач». В кн.: Проблемы археологии. – Л.: ЛГУ, 1978. – С. 89–93.
6. Картлис Цховреба. История Грузии / глав. ред. акад. Роин Метревели. – Тбилиси: Изд-во АРТАНУДЖИ, 2008. – 454 с.
7. Ранние аланы и Кавказ [Электронный ресурс]. URL: <https://iratta.com/gutnov/> (дата обращения 11.06.2022)
8. Харматта Я. К истории Херсонеса таврического и Боспора. В кн.: Античное общество. – М., 1967. – С. 204–208.
9. Бернад С. Бахрах. Аланы на Западе / перев. с англ. И.Б. Санакоева под ред. акад. М.И. Исаева. – М.: «АРД» Мартис, 1993. – 190 с.
10. Габриелян Р.А. История Осетии по армянским источникам V–XVIII вв. – 2004. – 292 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://www.dissercat.com/content/istoriya-osetii-po-armyanskim-istochnikam-v-xviii-vv> (дата обращения 11.06.2022)
11. Габуев Т.А. Аланы на Балканах в первые века н.э. // Дарьял. – 2001. – №4. – С. 218–231. [Электронный ресурс]. URL: https://www.darial-online.ru/material/2001_4-gabuev/ (дата обращения 11.06.2022)

12. Пилипчук Я. До Великого переселения: как римляне терпели поражения от древних кочевников. [Электронный ресурс]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/138023-yaroslav-pilipchuk-o-migraciyah-sarmatov-alan-yuechzhey> (дата обращения 11.06.2022)
13. Grousset R. L'Empire des Steppes. – Paris: Payot, 1948. – 637 p.

REFERENCES

1. Sulimirskiy T. Sarmaty. Drevniy narod iuga Rossii [Sarmatians. The ancient people of the South of Russia]. – М.: ZAO Centrpoligraf, 2008. – 191 s. [in Russian]
2. Kuznecov V.A. Oчерki istorii alan [Essays on the history of Alan]. 2-e izd. dopol. – Vladikavkaz: Ir, 1992. – 392 с. [in Russian]
3. Trever K.V. Oчерki po istorii i kulture kavkazskoi Albanii [Essays on the history and culture of Caucasian Albania]. – М.: Izdatelstvo akademii nauk SSSR, 1959. – 391 s. [in Russian]
4. Manandian Ia. Cel i napravlenie podgotovliavshegosia Neronom Kavkazskogo pohoda [The purpose and direction of the Caucasian campaign prepared by Nero] // Voprosy istorii. – 1946. – №7. – S. 66–74. [in Russian]
5. Raev B.A. Metallicheskie sosudy kurgana «Hohlach» [Metal vessels of the Khokhlach mound]. V kn.: Problemy arheologii. – L.: LGU, 1978. – S. 89–93. [in Russian]
6. Kartlis Chovreba. Istoriia Gruzii [Kartlis Tskhovreba. History of Georgia] / glav. red. akad. Roin Metreveli. – Tbilisi: Izd-vo ARTANUDJI, 2008. – 454 s. [in Russian]
7. Rannie alany i Kavkaz [Early Alans and the Caucasus]. [Electronic resource]. URL: <https://iratta.com/gutnov/> (data obrasheniia 11.06.2022) [in Russian]
8. Harmatta J. K istorii Hersonesa tavricheskogo i Bospora [On the History of Tauric Chersonesos and Bosphorus]. V kn.: Antichnoe obshestvo. – Moscow, 1967. – S. 204–208. [in Russian]
9. Bernard S. Bahrah. Alany na Zapade [Alans in the West] / perev. s angl. I.B. Sanakoeva pod red. akad. M.I. Isaeva. – М.: «ARD» Martis, 1993. – 190 s. [in Russian]
10. Gabrielian R.A. Istoriia Osetii po armianskim istochnikam V–XVIII vv. [The history of Ossetia according to Armenian sources of the V–XVIII centuries.]. – 2004. – 292 s. [Electronic resource]. URL: <https://www.dissercat.com/content/istoriya-osetii-po-armyanskim-istochnikam-v-xviii-vv> (data obrasheniia 11.06.2022) [in Russian]
11. Gabuev T.A. Alany na Balkanah v pervye veka n.e. [Alans in the Balkans in the first centuries A.D.] // Darial. – 2001. – №4. – S. 218–231. [Electronic resource]. URL: https://www.darial-online.ru/material/2001_4-gabuev/ (data obrasheniia 11.06.2022) [in Russian]
12. Pilipchuk Ia. Do Velikogo pereseleniia: kak rimliane terpeli porajeniia ot drevnih kochevnikov [Before the Great Migration: how the Romans suffered defeats from the ancient nomads]. [Electronic resource]. URL: <https://realnoevremya.ru/articles/138023-yaroslav-pilipchuk-o-migraciyah-sarmatov-alan-yuechzhey> (data obrasheniia 11.06.2022) [in Russian]
13. Grousset R. L'Empire des Steppes. – Paris: Payot, 1948. – 637 p. [in French]

Ө. ҚОЖАҚҰЛЫ¹, А. АСҚАР²✉

¹тарих ғылымдарының докторы,

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің профессоры
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: oteubay@bk.ru

²Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің магистранты
(Қазақстан, Қызылорда қ.), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ТАШКЕНТПЕН БАЙЛАНЫСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ДӘСТҮРЛІ ЖӘНЕ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ФАКТОРЛАР

Аңдатпа. Бұл зерттеу жұмысында XVIII ғасырдың аяғы мен XIX ғасырдың 70-ші жылдарындағы қазақ пен Қоқан халықтарының саяси және шаруашылық қарым-қатынастарының теориялық-методологиялық негіздемесі, тарихнамасы және деректік негіздері көрсетіледі. Ұлы жүз қазақтары мен Ташкент халқы арасындағы тарихи-дәстүрлі және географиялық факторлар, олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстары туралы мәселелер қарастырылады. Бұл аймақтың негізгі айналысатын шаруашылығы мал және егін болғандықтан, олардың осы салада сауданы қалай дамытқаны туралы да деректер кездеседі. Сонымен қатар қазақ халқының өз тәуелсіздігі үшін күресі және Қоқан хандығының ұстанымы, XIX ғасырдың бірінші ширегіндегі патшалық Ресейдің қазақ-қоқан қатынастарына ықпалы, оның Сыр бойын, Жетісуды және Оңтүстік Қазақстанды жаулап алуының тарихы баяндалады. Ресей мен Қоқан хандығының саяси арақатынасы және әйгілі Саржан сұлтан көтерілісі, оған Ташкент бектерінің қатынасы және XIX ғасырдың 20–50-жылдарындағы көтерілістер, Қоқан хандығының қазақ халқымен әлеуметтік, қоғамдық-саяси қатынасындағы салық жүйесінің рөлі талданған. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының сол кездегі хандықтарға тигізген әсері мен қазақ хандары және Ташкент билеушілері арасындағы байланыстар көрсетілген. Қазақ пен қоқан арасындағы шиеленістер мен қақтығыстар анықталып, баяндалды. Қазақстанның XVIII–XIX ғасырлардағы көршілес елдермен қарым-қатынастарының тарихы талданған.

Кілт сөздер: Ташкент, Қоқан хандығы, қазақ, орыс, тарих, география, патша үкіметі.

O. Kozhakuly¹, A. Askar²

¹Doctor of Historical Sciences,

Professor of Kyzylorda University named after Korkyt Ata
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: oteubay@bk.ru

²Master student of Kyzylorda University named after Korkyt Ata
(Kazakhstan, Kyzylorda), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru

Historical Traditional and Geographical Factors in Connection of Kazakhs with Tashkent

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Қожақұлы Ө., Асқар А. Қазақтардың Ташкентпен байланысындағы тарихи дәстүрлі және географиялық факторлар // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 444–463. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.36>

*Cite us correctly:

Qojaquly O., Asqar A. Qazaqtardyn Tashkentpen bailansyndagy tarihi dasturli jane geografialyq faktorlar [Historical Traditional and Geographical Factors in Connection of Kazakhs with Tashkent] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 444–463. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.36>

Abstract. This research paper presents the theoretical and methodological basis, historiographical and documentary base of political and economic relations of the Kazakh and Kokand peoples from the end of the XVII century to the 70s of the XIX century. The historical, traditional and geographical factors between the Kazakhs of the Elder Zhuz and the people of Tashkent, questions about their political, socio-economic ties are considered. Since the main occupation in this region is animal husbandry and crop production, information is also given about how they developed trade in this area. Also have talked about the struggle of the Kazakh people for their independence and the position of the Kokand Khanate, the influence of tsarist Russia on Kazakh-Kokand relations in the first quarter of the XIX century, the history of its conquest of Syrбай, Zhetysu and Southern Kazakhstan. The article analyzes the political relations between Russia and the Kokand Khanate and the famous revolt of Sultan Sarzhan, the attitude of Tashkent beggars and the uprisings of the 20–50s of the XIX century, the role of the tax system in the social, socio-political relations of the Kokand Khanate with the Kazakh people. The influence of the colonial policy of the tsarist government on the khanates of that time and the relationship of the Kazakh khans with the rulers of Tashkent is shown. Tension and conflicts between Kazakhs and Kokand people are revealed. The history of Kazakhstan's relations with neighboring countries of the XVIII–XIX centuries is analyzed.

Keywords: Tashkent, Kokand Khanate Kazakh, Russian, history, geography, royal government.

О. Кожакұлы¹, А. Аскар²

¹доктор исторических наук,

*профессор Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: oteubay@bk.ru*

*²магистрант Кызылординского университета имени Коркыт Ата
(Казахстан, г. Кызылорда), e-mail: abusad.askar.01@mail.ru*

Исторические традиционные и географические факторы связи казахов с Ташкентом

Аннотация. В данной исследовательской работе представлены теоретико-методологическая основа, историографическая и документальная база политических и экономических отношений казахского и кокандского народов с конца XVIII века до 70-х годов XIX века. Рассматриваются историко-традиционные и географические факторы между казахами старшего жуза и народом Ташкента, вопросы об их политических, социально-экономических связях. Поскольку основным занятием в этом регионе является животноводство и растениеводство, также приводятся сведения о том, как они развивали торговлю в этой области. Так же речь идет о борьбе казахского народа за свою независимость и позиции Кокандского ханства, влияние царской России на казахско-кокандские отношения в первой четверти XIX века, история завоевания ею Сырбая, Жетысу и Южного Казахстана. Анализируются политические взаимоотношения России с Кокандским ханством и знаменитый мятеж султана Саржана, отношение к нему ташкентских попрошайек и восстания 20–50-х годов XIX века, роль налоговой системы в социальных, общественно-политических отношениях Кокандского ханства с казахским народом. Показано влияние колониальной политики царского правительства на ханства того времени и взаимоотношения казахских ханов с правителями Ташкента. Выявлены напряженность и конфликты между казахами и кокандцами. Проанализирована история взаимоотношений Казахстана с соседними странами XVIII–XIX веков.

Ключевые слова: Ташкент, Кокандское ханство, казах, русский, история, география, царское правительство.

Кіріспе

Халқымыздың сан ғасырлар бойы армандаған ізгі тілегі жүзеге асып, еліміз тәуелсіздік тізгінін өз қолына алған шақта қазақтардың оңтүстік өлкесіндегі ежелден төсекте басы, төскейде малы қосылған көршілес Орталық Азия мемлекеттерімен қарым-қатынасын қайта қарап, бекіте түсті. Осы жағдайға байланысты ел алдында жаңа міндеттер мен талаптар қойылды. Соның бірі – халқымыздың ежелгі дәуірден, ғасырлар қойнауынан бастау алатын шежірелі тарихын бүгінгі биік талаптар тұрғысынан зерделеп, оны шындықты күтіп отырған барша қауымға боямасыз, бүкпесіз жеткізіп, жаңа қоғамға сай баға беру.

Тарих зердесінде Қазақстан мен Орталық Азия халықтары арасында саяси, әлеуметтік-экономикалық байланыстардың болғандығын дәлелдеп отыратын тарихи, археологиялық, этнографиялық деректер сақталған. Бүгінгі күні осы байланыстарды ашып көрсету үлкен мәселеге айналып отыр.

Кеңес үкіметі тұсында халықаралық қатынастарға баса назар аударылып, проблемалық мәселелердің көпшілігі ғылыми тұрғыда зерттелмегені белгілі.

Алайда, бұл өлкелерді мекендеген халықтардың тарихында, тұрмыс-тіршілігінде, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарында да үлкен ұқсастықтың болғандығын жоққа шығаруға болмайды. Ағайынды халықтар қандай қиындықтар мен ауыр жағдайлар болса да, бір-біріне қол ұшын беріп, жақындық белгілерін танытып отырған. Бұл тұрғыда 1993 жылдың маусым айында Ордабасыда өткен Қазақстан Президенті – Н. Назарбаев, Өзбекстан Президенті – И. Каримов, Қырғызстан Президенті – А. Ақаевтың бас қосқан кездесулерінде айтылды. Онда қазақ халқының XVIII ғасырдағы қайраткерлері Төле, Қазыбек және Әйтеке билерді еске ала отырып, осыдан үш ғасырдай бұрын осындай жекелеген тарихи тұлғалардың жоңғарларға қарсы күресте, қазақтарды біріктіруде үлкен еңбек сіңіргендіктерін айта келіп, осы кезде қазақтарға достық пен ағайындықтың белгісі ретінде Орта Азияда өмір сүрген халықтар, яғни өзбектер, қырғыздар, түркімендер, тәжіктер, қарақалпақтар өздерінің көмектерін көрсеткендіктері айтылған. Осылайша аумақтық тұтастыққа қол жеткізу мен саяси тәуелсіздік жолындағы шешуші қадамдардың бірі жасалынған.

Жалпы алғанда, Қазақ-Қоқан хандықтарының зерттелініп отырған ғасырлардағы қарым-қатынастарын біржақты қарастыруға болмайды, өйткені ол байланыстар сонау заманнан бері біте қайнасып, біртұтас бөлінбейтін дүниеге айналып кеткен. Міне, осы себептен көршілес халықтардың арасындағы қарым-қатынастарды жан-жақты қарастыру керек.

Қазақ тарихында «қазақ халқының Ресейдің қол астына өтуі» елеулі орын алады. Қазақ хандығының билеуші топтары арасында ішкі түсінбеушілік жағдайлары мемлекеттіліктің әлсіреуіне әкелді. Ішкі саяси қырқыстарды Қоқан және Хиуа хандығы пайдаланып, қазақ хандығына сырттай агрессиялық саясат жүргізді.

Қоқан хандығының тарихын зерттей отырып, өзбек-қазақ халқының «Қоқан хандығының» деспотизм саясатына қарсы еңбекшілер мен бұқара халықтың жақындасып бауырласқанын көреміз. Қоқан хандығының қанаушылық саясаты өзбек және қазақ халықтарын біріктіріп, өздерінің саяси бостандықтары үшін екі халықты достастыра түсті. Сондықтан да XVIII ғасырдың 70-ші жылдары мен XIX ғасырдың соңғы ширегіндегі Қоқан хандығы тұсындағы қазақ халқының тарихын зерттеу заман талабы.

Жүздеген жылдар бойы қазақтар (әсіресе, оңтүстік өңірі) Қоқан хандығының қол астында өмір сүріп, өзбек ағайындарынан егіншілік және қолөнер кәсібін, ирригациялық және мелиорациялық жүйелер мен дәстүрлерді, сауда-саттық байланыстарды қабылдаған. Сондай-ақ қазақтар мен өзбектердің қалыптасуы мен дамуында ортақ мәселелер көп: олар бір этногенетикалық отбасыға кіретін көршілес елдер. Бұған қоса екі ел арасындағы шаруашылық пен әлеуметтік жағдайлар, тұрмыс пен дәстүр, салт пен мәдениеттегі өзара байланыстар төңкеріске дейінгі дәуірде-ақ белгілі бір деңгейге жеткен еді. XIX ғасырдың

екінші жартысынан бастап қазақтар мен өзбектердің әлеуметтік-экономикалық және өзара қарым-қатынасы екі халықты бұрынғыдан да гөрі етене жақындастырды.

Саяси жағынан қазақтар екі жақты: әуелі, Қоқан хандығының бектеріне және екіншіден «өздерінің» жергілікті билеушілеріне тәуелді болды. Қазақ халқының Қоқан хандығына қарсы көтерілісі, әкімшілік-басқару жүйесі, Сыр бойындағы, Оңтүстіктегі қоқандықтардың бекіністері, қазақ феодалдарының саяси сахнадағы рөлі, қазақтардың агрокешенді жағдайлары, қазақ жеріндегі өзбек және қырғыз халықтарының егіншілікпен айналысуы, қазақ қоғамының әлеуметтік жағдайлары және қазақтардың ұлт-азаттық күресі туралы мәселелер ізденістерді қажет етеді.

Еңбекте қазақ халқы басынан кешірген XVIII–XIX ғасырлардың, яғни біз қарастырып отырған кезеңдегі Қоқан хандығының үстемдігін: Қазақстанның Оңтүстігіндегі халықтардың экономикасы мен мәдениетіне, әлеуметтік-саяси өміріне кері әсер еткенін нақты дәйектермен көрсетуге ұмтылды. Сол сияқты зерттеуде Қазақ халқының өз бостандығы жолындағы ұлт-азаттық күресіне де сипаттама жасау қажет деп табылды.

Тарихи тақырыптың өзіне тән күрделілігіне сәйкес зерттеуде өзіндік қорытындылар мен тұжырымдар жасалды. Десек те бұл тақырыптың кейбір мәселелері мұрағат деректері негізінде әлі де зерттеуді қажет етеді.

Қазіргі таңда Қоқан, Хиуа, Бұхара хандықтарының қазақ аудандарын жаулап алу, басқыншылық, тонаушылық әрекеттері және оған Ресейдің көзқарасы мен Қазақ халқына ықпалы туралы ізденістер жүргізілуде. Біздің зерттеу тақырыбымыздың өзектілігін аша түсетін мәселелер қатарына: төл тарихымыздағы толық зерттеле қоймаған XVIII–XIX ғасырлардағы қазақ-қоқан қарым-қатынастары және оған Ресей империясының тигізген ықпалы мен жаулаушылық әрекеттерін, сонымен қатар Қоқан хандығы жүргізген варварлық, тонаушылық әрекеттеріне қарсы қазақ халқының наразылықтардың ерекшеліктері мен маңыздылығына тоқталу, Қазақстанның қазіргі таңдағы көрші мемлекеттермен саяси байланыстарына жаңа көзқараспен баға беру, зерттеулер жүргізіп, тарихымыздың ақтаңдақ беттерін ашу болып табылады.

Зерттеу әдістері

Бұл жұмыстың әдіснамалық негізін әлемдік тарих ғылымында жалпы қабылданған методологиялық және теориялық тәсілдер құрайды. Авторлар материалдық өндіріспен байланысты адамдар өмірінің әлеуметтік-экономикалық саласын талдауға қолданылатын формациялық және өркениеттік тәсілдерді кешенді пайдалануға бет бұрады. Тарихты материалистік тұрғыдан түсіну өндірістік қызметті әлемдік-тарихи процестің анықтаушы факторы ретінде қарастыруға негізделген. Дегенмен, зерттелетін кезеңнің дамуындағы жалпы тенденцияларды анықтау прогрестің бірнеше векторларының болуын көрсетеді.

Солардың бірі – тарихи прогрестің мәні – адам қолымен жасалған өндіріс құралдарында, экономикалық және әлеуметтік қатынастарда жүзеге асатын рухани құндылықтардың жинақталуы.

Прогрестің екінші векторы – әртүрлі халықтардың, аймақтар мен елдердің тарихи тағдырларының ортақтығын нығайту. Бұл теориялық ой-пікірлер қазақ, өзбек, қырғыз, тәжік және басқа халықтардың тарихын салыстырмалы түрде зерттеуде пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Ресейдің шығысқа қарай жылжуының түпкі себептерін ашып көрсете келе Түркістан мен Батыс Қытайға ие болса, Азиядағы жағдайдың қалай өзгеретінін К. Маркс пен Ф. Энгельс былай деп түсіндіреді: «Егер орыстар бұл аймақтарға енді соңғы 25 жылдағыдай дәл осы қарқынмен, осы жылдамдықпен және осы ретімен жүре беретін болса, онда 10 немесе 15 жылдан кейін орыстар Үндістанның қақпасын ұрып тұратын болады. Оларға қазақ даласынан өтсе-ақ болды, оңтүстік-шығыс Түркістанның біршама өңделген және құнарлы

жеріне тап болады, олардың жаулаушылығына бірдеңе деп айту мүмкін болмай қалады. Бірнеше жылдар ішінде бұл жерде әскер 50 немесе 60 мыңға жетіп, ол әскер Үндіге қарай кез-келген бағытта жорық жасауға жеткілікті болады» [1, 619-б.].

Орыстардың отар иелену жолындағы саясаты кең көлемде болғанын К. Маркс пен Ф. Энгельспен қатар, мына дерек көзі де растайды. Онда былай делінген: «Біздің оңтүстік-шығыстағы қозғалысымыздың басты мақсаты Үндістанға ұмтылысымыз болып табылады және біздің Орта Азиядағы барлық қимылымыз бен міндетіміздің түпкі мақсаты – Үндістан» [2, 25-б.].

Бұл туралы М.К. Рожкова былай деп келтіреді: «Жаркенттен Леха мен Үндістанға баратын жеңіл жол бар, бұл жолмен түйе өте алатындықтан, әскер де өте алады, сондықтан орыстардан қауіптенген ағылшындар Қаракорым өткелін күзетуде және Қытайлық Түркістанмен байланыс орнатуда» [3, 104–114-бб.].

Ресей империясының Үндістанға басқыншылық жорық жасамақ болғанын жоғарыда келтірілген деректерден басқа, сол уақытта жарық көрген Англияның «Таймс», «Таймс оф Индия», «Таймс оф Цейлон» сияқты ресми баспасөз құралдары атап өтсе, бұл жағдайды Вамбери, Мак-Георг, Керзон және тағы басқалардың деректерімен қатар кеңес тарихшылары да растайды [4, 134-б.; 5, 88-б.].

Ресей патшалығының бұл амалына қазақ-қырғыз алданып тұзаққа түсіп, араларында күнде соғыс, күнде барымта, күнде тартыс болып, аттан ат, қазақта намыс қалмады. Осы күнге дейін үш ру араларында татулық жоқ. Хүкімет ақылды болып надан, соқыр қазақты өзінің амалына түсіріп алды. Береке-бірлігін кетіріп әлсіретті [6, 255-б.].

Патшаның жарлығын саяси құрал ретінде пайдаланған орыс шенеуніктері қазақтар жүздерін бағындыруда аянып қалмады. Алдымен Орта жүз қазақтарын жаулап алып, отарлаған патша өкіметі, оларды Ұлы жүз қазақтарына айдап салып, өз мүддесіне пайдаланады. Нәтижесінде қазақтар өзара қырылып, малдарын барымталап, бітіспес жауға айналады. Осыны шебер пайдаланған орыстар қарамағындағы қазақтарды қорғаймыз деген сылтаумен, Орта жүздің ханы Бөкейге «әскери көмек» беріп, наймандардан «ерекше» қарулы атты әскер жасақтап, Ұлы жүз руларының ауылдарын шабуға аттандырады [7, 13-б.].

«Ілгері уақытта, - деп ашына жазады жалайырлардың сұлтаны Сүйік Абылайханов Батыс-Сібір генерал-губернаторына жіберген хатында, - наймандар малдарымызды ғана барымталайтын, ал соңғы уақытта үйлерімізді тонап, ұлдарымыз бен қыздарымызды тартып әкетуде» [8, 2-б.].

Орта жүз қазақтарымен болған тең емес талас-тартыста Ұлы жүз қазақтарының рулары ауыр соққының астында қалып, тоз-тозы шығады. Бұл жағдайды өз пайдасына шешуге тырысқан патша өкіметі сәті келді деген оймен татар саудагерлерін арнайы нұсқаумен Ұлы жүз руларының ауылдарына жібереді. Патша өкіметіне көп уақыттан бері қызмет жасайтын татар саудагерлері мен молдалары қазақ даласында орыс билігін насихаттайтын құралға айналып, «Орыс, патша, Ресей» деген түсінікті қазақтардың санасына сіңіріп, орыстарға бағындыру үшін көптеген қызметтер атқарады.

Татар өкілдерінің орыс саясатының құралына айналуы II Екатеринаның патшалығынан бастау алады. Ол 1784 жылы 27 қарашада Сібір және Уфа генерал-губернаторларына жарлық шығарады. Онда «Қазақтардың әртүрлі руларына молдаларды тағайындау біздің бұрынғы жарлықтарымызды іске асыруға көмектеседі. Оларды бізге шын берілген қазан татарларынан іріктеңіздер. Қызметке жіберер кезде жақсылап нұсқау беріңіздер. Берілген нұсқауларда татарлар қазақтарды орыстарға берілген рухта тәрбиелеуді, шекараларда жиі-жиі болатын тәртіпсіздіктердің алдын алуды естен шығармауы керек. Бұл татарлардың жол шығынын төлейтін болыңыздар, ерекше көзге түскендеріне сый-құрмет көрсетіңіздер» - деп татарлардың міндеттерін белгілейді [9, 84-б.].

Татар өкілдері қазақ даласында үгіт-насихат жүргізумен қатар тыңшылық кәсіппен айналысып, қазақтар мен Қоқан хандығында және Қытай патшалығында болып жатқан саяси

жағдайларды және әскери күш-қуаты туралы мәліметтерді орыстарға уақытында жеткізіп, қызметтері үшін көптеген жеңілдіктер мен ақшалай сыйлықтар алып отырған [10, 55-б.].

Қазақтардың сеніміне кіріп, “екіжүзді” саясат ұстап, орыстардың «шашбауын» көтерген татар өкілдеріне наразылық білдірген қазақтың белгілі демократ-ағартушысы Ш.Ш. Уәлиханов орыс әкімшілігіне былай деп жазған: «қазақ даласын татарлардан тұратын Орынбор муфтилігінен бөліп, молдалыққа тек жергілікті қазақтар мен қожалардан тағайындап, Орта Азиядан шыққан ишандар мен қожаларды және татар семинаристерін қазақтардың қонысында мекендеуіне тиым салу қажет» [11, 63-б.].

Ұлы жүз қазақтарының ауылдарына орыстардан арнайы нұсқаумен келген татар саудагерлері жоғарыда баяндалған міндеттерді іске асыруға кіріседі. Қазақ ауылдарының арасында бір жыл бойы сауда-саттық жасап, Қазақ билеушілерінің сеніміне кірген татарлар сұлтандар мен оның билеріне Ресей билігін насихаттап, елге тыныштық тек қана Ресейдің қол астына өткен жағдайда ғана орнайтынын, Орта жүз қазақтары тартып әкеткен ұлдары мен қыздарын, малдары мен дүние-мүлкін орыстар ғана алып беріп, наймандардан қорғайтын әскер жібере алады деп үгіттеп, орыстар беріп жіберген заттай сыйлықтарын жалайырлардың билеушілеріне үлестіреді [12, 5–18-бб.].

Орыс әкімшілігінің дем беруімен болған Ұлы жүз бен Орта жүз қазақтарының арасындағы тұтанған руаралық жанжал, сұлтандарға татар саудагерлерінің ұсынысын қабыл алуына, сөйтіп орыс патшасына «өздерін Ресейдің қол астына алуы» туралы және оларды өз қандастарына қорғауы жөнінде өтініш жазып, орыс билігін мәжбүрлікпен қабылдатты. Ұлы жүз қазақтарының билеушілері бұл шешімге жеке өздері емес, ру басылары мен билерімен және қоғамдық пікірмен санаса отырып келген. Ол уақытта қазақ қоғамында демократиялық институттар мықты болғандықтан сұлтандардан бастап хандарға дейін билікті жеке-дара жүргізбей, кез-келген мәселені елдің игі жақсыларымен бірге жиындар мен мәслихаттар арқылы шешкен [13, 188-б].

Сұлтандардың Ресейдің билігін «өз еркімен» мойындауы қазақтардың басқа да руларына орыс әскерінің көмегімен билігін орнатып, хан болуды көкөсеген деген пікірді орыс деректанушылары мен империалистік «дерттен» арыла алмаған кеңес идеологтарының Ресейдың отаршылдық саясатын бүркемелеу үшін қалыптастырды. Себебі хандар мен сұлтандар қазақ мемлекетінің негізгі тірегі болғандықтан, оларды әшкерелеп, жеккөрінішті ету арқылы қазақ халқының санасынан біржола өшірсе, онда болашақта да қазақ халқы олардан теріс айналып, хан, сұлтан, билеуші деген ұғымдардан бас тартып, бір мемлекеттің аясына бірікпес деп ойлады. Сонымен қатар орыс идеологтарының тағы бір арам ойы қазақтың орысқа бағынуына патша өкіметінің еш қатысы жоқ, қазақ билеушілерінің өздері келіп жалынған деген түсінік жатты. Соның нәтижесінде Абылай мен Кенесары сияқты хандарды қазақ халқын «қанаушы», Әбілхайыр хан және тағы басқа сұлтандарды өз пайдалары үшін орыс билігін «өз еркімен» мойындап, орыс әскерлерін қазаққа өз билігін сақтап қалу мақсатында шақыртқан деген пікірге келдік.

Қазақ халқының белгілі бір бөлігінің Орта Азияның (Ташкент ауданы) егіншілік шаруашылығына қолайлы солтүстік-шығысына қоныстануы айтарлықтай кеш жүрді. Бұл XVI ғасырдың екінші жартысында Орта Азия территориясы жаппай өзбектер мекеніне айналған кез еді [14, 92–93-бб.]. XVI–XVIII ғасырлар: саяси билік бірде өзбектердің, бірде қазақтардың, ал енді бірде жоңғарлардың қолына өтіп жатқан аумалы-төкпелі кезең болды. Осыған қарамастан ауданға қоныстанушылардың этникалық құрамы да, шекарасы да еш өзгеріссіз қалды. Атап айтқанда, қазақтар мекен еткен оңтүстік бөлікте (Ангрен жазықтығы) XVI ғасырдың өзінде қоныстану тұрақты болып, қазірге дейін сақталған. Осындай тұрақтылық оңтүстік-батыста өзбектердің ғасырлар бойы егін шаруашылығымен айналысып келген Әмудария бойы Хорезмде де қалыптасады.

Еуропа мен Ресейдегі капитализмнің дамуы шығысқа әсерін тигізбей қоймады. Ресей нарығы XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастау алып Орта Азиядағы қалыптасқан натуралдық рентаның ақша айналымына ауысуына кері әсерін тигізді.

Бұл кезде Орта Азия мемлекеттерімен шекаралас отырған қазақ руларының жағдайлары да айтарлықтай жақсы емес еді. XVIII ғасырдың екінші жартысында «Орта Азиядағы Бұқар, Хиуа және Қоқан хандықтарының құрылу процесі аяқталып, бұл хандықтардың өз жерлерін шалғай жатқан, көшіп-қонуға ыңғайлы жерлерді басып алу арқылы кеңейту әрекеттері байқалды» [14, 94–95-бб.].

Орта Азия хандықтары қазақ қоғамындағы әлеуметтік қайшылықтарды, өзара талас-тартысты, қырқысты, тұрақты түрдегі соғыстарды шиеленістіре түседі. XVIII ғасырдың соңынан бастап Қоқан феодалдары қазақтарды өздерінің қол астына қаратуға, олардың жерлеріне бекіністер салып, қазақ даласына әскери жасақтар жіберіп, халықтан алым-салық жинауды жүзеге асыруға барынша ұмтылыс жасайды. Қоқан билеушілерінің бұл әрекеттері тек жергілікті халықтар тарапынан ғана емес, Ресей тарапынан да қарсылықтар туғызады. Хиуа хандарының басқыншылық жорықтары қазіргі Түркіменстанның барлық аудандарын, солтүстікте Сырдарияның төменгі ағысын, осы өзеннің сол жағалауын түгелдей қамтыды. Сырдария өзенінің оң жағалауын қоныстанған қазақ руларының көпшілік бөлігі және оларға жақын жатқан шығыстағы аудандар Қоқан хандығының қол астында қалып қойды [15].

XVIII ғасырдың бірінші жартысында феодалдық бытыраңқылық салдарынан қазақтар мен өзбектер жоңғар феодалдарының шабуылына ойдағыдай тойтарыс жасай алмады. 1723 жылы жоңғарлар Сайрам, Түркістан, Ташкент қалаларын жаулап алды және жан-жағындағы қазақтарды бағындырды. Аш-жалаңаш ауру қашқындар Ташкент, Бұқара, Хиуа, т.б. өзбек қалаларына босты [16, 561-б.]. Онсыз да салық ауыртпалығынан күйзеліп отырған жергілікті халықтың мойнына қосымша жүк түсті. 1728–1729 жылдары қазақ және басқа туысқан халықтардың Орта Азиядағы біріккен күштері жоңғар шапқыншылығына тойтарыс беріп, Қазақстанның көптеген жерлерін азат етті. Алайда жоңғар феодалдарының қол астында Ұлы жүздің көптеген территориялары қалып қойды да, жоңғар елінің жаңадан басталар шабуылының мүмкіндігі сақталды [17, 71–72-бб.].

Осыған байланысты 1731–1732 жылдары Кіші жүз ханы Әбілқайырдың және бірқатар қазақ старшындарының Ресей құрамына енуіне байланысты патша үкіметі XVIII ғасырдың 30-жылдарынан бастап Орта Азиямен саяси және экономикалық байланыстың дамуына көп назар аударды. Осы мақсатпен 1734 жылы Орынбор қаласы, кейін басқа да қамалдар салынды. Олар Қазақстанды одан әрі отарлаудың және Орта Азияға енудің негізгі тірегі болды.

Орынбор-Ресейдің Орта Азия хандықтарымен байланысының негізгі қақпасына айналды. Орынбордың жергілікті әкімшілігі Орта Азияда болып жатқан оқиғаларды қатаң бақылап отырды. Орынбор экспедициясының бастығы И.И. Кириллов Орта Азиядағы жағдайлар туралы мәліметтерді жинаумен жеке өзі айналысқан. Орта Азиямен тығыз байланыс орнату әрекеті И.И. Кирилловтың және Ташкент өкілдерінің келуімен байланысты жасалды. Кіші жүз қазақтарының Ресей құрамына енуі басқа қазақ билеушілерінің де назарын аударды. 1734 жылдың өзінде Ташкентті билеген Ұлы жүз қазақтарының ханы Жолбарыс Уфаға өзінің өкілі, ташкенттік Нұрмұхаммед молда Алимовты жіберген [18, 53–55-бб.]. Нұрмұхаммед молла Алимовты И.И. Кириллов жылы қарсы алып, мынадай бұйрықты шығарды: «Император билігінің жарлығымен Ташкенттен келген сарттарға Нұрмұхаммед молда Алимов пен Бөкей Тұрсыновқа император билігінің пайдасы үшін кейбір істерге әрқайсысына 5 сомнан беру» [19]. И.И. Кирилловтың ташкенттікпен кездесуге үлкен мән бергені туралы мәліметтер аса қызығушылық тудырады. Өйткені, Нұрмұхаммед Алимовтың берген мәліметтерінде, қазақ хандары мен сұлтандары «қалалар мен уездерде тұратын адамдардан ақша-тауар түрінде, егер ол жоқ болса, салық жинаушылар халықтан астықтың бестен бір бөлігін және малдың оннан бір бөлігін, мүйізді ірі қара мен қойды

жинап алып отырды. Салық жинаушылар осы кезде өте қатыгездікпен жұмыс істеді. Көптеген адамдарды төлемегені үшін өлімші етіп сабады. Соның нәтижесінде халық пен салық жинаушылар арасында қақтығыстар болып тұрды. Ташкенттің орналасуы мен қала құрылысы туралы Н. Алимов былай мәлімдейді: «Қала төрт бұрышынан кірпіш дуалдармен қоршалған, оған кіретін 32 қақпа болды. Қала Шыршық өзені бойында орналасқан, онда 20 000 отбасы бар, қаланың үлкен бөлігі өзекте салынған. Қала дуалдарының қалыңдығы соншалық – оның үстімен 2 аттылы адам қатар жүре алады, соғыс қаупі туған жағдайда қарауылдар дуал бойымен шауып, қорғанысқа дайын болсын деп айқайлайды. Бұл қаланың ұзындығы түстен кешке дейін созылады, көлденеңінен де солай. Мешіттер мен үйлер кірпіштен салынған, әр үйдің қақпасында мұнара бар. Қаладан 114 шақырым қашықтықта 10 000 әскерге дейін сиятын бекініс орналасқан. Қалада үлкен 40 мешіт бар, орталықта Кремль орналасқан, барлық жағынан кіретін 6 қақпасы бар, бұл Кремльді ескі Ташкент деп атайды».

Сондай-ақ, Ресейдің ежелгі актілер мұрағатынан XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы Ташкент тарихы туралы, 1741 жылы Ташкентте болған татарлық саудагер Шубай Арслановтың хабарламасында кездеседі [20].

Жоңғарлардың қолына билік көшкеннен соң, жағдай тіпті қиындап кетті. Енді салықты тек жоңғар ханына ғана емес, қазақтардың Ұлы жүз феодалдарына да төлеу керек еді. Себебі, олар жергілікті тұрғындарды үнемі қорқытып, қала билеушісіне де осыны айтатын болған. Ташкенттіктердің өмірін бейнелей отырып, Арсланов олардың көшпелілерге тәуелділігін айқын көрсетеді [21, 193-б.].

Өз тарапынан Кусек бек Ташкентті билеуді қолға алған соң жоңғарларға аманат беру арқылы олармен келісімге келеді. Сөйтіп төрт жылдың ішінде салық жинаумен қалалықтардың жағдайын әбден нашарлатады. Халықтың оған деген жеккөрініш сезімі шексіз еді. Оны тұрғындардың биліктен тайдырғысы келген іс-әрекетінің нәтижесіз аяқталғандығының Арсланов куәсі болған екен. Кусек бектің үйіне астыртын түрде кірген адамдарды біреу сатып кетіп, олар жедел түрде ұсталып қалады. Ұйымдастырушылардың саны бесеу екен, сонымен бірге олардың әкелері мен ағалары жалпы саны 25 болған. «Олардың барлығы өлім жазасына кесілді, кейбіреулерін дарға асты, әйелдер мен балаларын құлдыққа сатты» [22, 413–414-бб.]. Ташкенттен кетерден 20 күн бұрын, ол жерге жаңа билеуші келді, оны Жоңғар ханы Қалдан-Церен жіберген болатын. Жаңа билеуші қалмақ Қасым-Кузе келмей жатып сыйлықтар мен алымдар талап ете бастады. Қалдан-Цереннің мұрагері Сейітхан билеген Түркістанның жағдайы да дәл осындай еді. Қала тұрғындары жоңғарларға да, қазақ феодалдарына да салық төлеуге мәжбүр болды.

А.И. Левшиннің мәлімдеуінше, сол уақытта қазақ сұлтандары Ташкенттің ішкі саясатына араласты, қала күнделікті жан-жақты қоршауда тұрды. Олар Ташкент маңына егін егіп сол жерлерді иеленген. Әсіресе, Ташкент, Жоңғария күйрегеннен кейін (1756 ж.) Ұлы жүзден зардап шеккен [17, 87–88-бб.].

Абылай хан тұсында Ташкент және оның округтерін – қазақ жүздері бөліске түсірген. Шымкентті шымыр аталығы иеленді. Ташкент төрт бөлікке бөлінді – Ысты (Бесағалы), қоңырат және Орта жүзде (Көкше), Жаныс (Сибзар), Сіргелі, Ысты, Ошақты-Шейхантаур. Наймандар Чинас шықтым руы – Паркентті басқарды. Төле бидің баласы Ниязбек жаныс руынан Ташкент түбінде қамал тұрғызды. Сіргелі руына Байтенек және Қият руынан Қибрай қамал тұрғызды. Ташкенттің төрт округін Абылай ханның туыстары: Бабахан-төре (Шейхантаур), Раджаб-бек Аштраханидтер әулетінен (Бешагач). Мұхаммед Ибрахим-бек Шағатай әулетінен (Көкше) және Жошы ұрпақтары (Сибзар) басқарды [23], өздерінің арасында билік үшін талас-тартыс басталды.

Оңтүстіктегі қазақ жерлері туралы маңызды мәліметтер 1796 жылы барған Ресей елшілері арқылы алынған. Ресей елшілерінің құрамына сержант А.С. Безносиков, казак-

атаманы, подпоручик Д.Телятников және аудармашы Сібір казактарының бірі, капрал Я. Быков енгізіледі. Алексей Безносиков 1794 жылы Колывано-Воскресенск тау-кен зауытының обершихтмейстрі Тимофей Бурнашевпен бірге алғашқы елшілердің құрамында Орынбор және Бұхара арқылы Ташкентке бармақшы болып, алдын-ала белгіленген әрекеттері сәтсіздікке ұшыраған еді. Оның сәтсіздікке ұшырауына Сібір әкімшілігінің Орта Азиядағы саяси жағдайы туралы мәлімет ала алмағаны себеп болып, елшілер Бұхарада қолға түсіп сапарларын жалғастыруға мүмкіндік болмай, 1795 жылы сәуір айында Омбыға қайтып оралған еді.

Ресей мәмлегерлерінің жаңа сапары Ташкент билеушісі Жүніс қожа өтінішінше жауап ретінде, Ташкент билеушісі мен Ресейдің арасындағы сауда қатынастарының көлемін кеңейту және жандандыру мақсатында жүзеге асырылды.

Алғашқы елшілер әрекетінің сәтсіз аяқталуы жөнінде Ресей үкіметіне берген хабарламасында Сібір корпусының басшысы генерал-лейтенант Г.Э. Штрадман былай дейді: «Предпринимаемы уже были мною меры к отправлению их (елшілер – Ө.Қ.) другим способнейшим путем» [24, 13-б.].

Жаңа елшілерді қазақ даласы арқылы өтетін керуен жолымен тікелей Ташкентке жеткізу мақсаты қарастырылады. Сібір әкімшілігі олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету ниетімен Орта жүздің Қаракесек руының сұлтаны Бөкейге көмек ретінде елшілерге жол бастаушы мен қарулы күзет беруін, айтып, өтініш жасайды [25, 168-б.]. Осы өтінішке Бөкей сұлтан жолбасшылыққа өзінің баласы Есім сұлтанды тағайындап, оның қасына екі қазақтан тұратын күзетті қосып беріп орыс елшілерін Ташкентке аман-есен жеткізіп салады.

Орыс елшілерін Ташкентте үлкен құрметпен қабылдайды. Ресейдің арнаулы тапсырмамен жіберілген өкілдері Ташкент билеушісі Жүніс қожаның иелігінде бір жылдай болып, осы өлкенің қоғамдық-саяси, шаруашылық өмірімен жете танысады. Олардың жинаған материалдарындағы хабарламаларды, қолжазбаларды, естеліктерді көптеген зерттеушілер өздерінің ғылыми жұмыстарына пайдаланған.

Орыс елшілері дайындаған материалдардың арасындағы өте құнды құжаттардың бірі – казак әскерінің атаманы, подпоручик Дмитрий Телятниковтың «Объявление» естелігі. Бұл естелікті тарихшы-ғалым Ю.А. Соколов шығыс елдерінде сақталған құжаттармен салыстыра отырып, тарих ғылымына пайдалануға болатын «күмәнсіз дұрыс» құжат деп табады [25]. Салыстыру кезінде шығыс елдерінде сақталған құжаттардағы мәліметтер Телятниковтың қолжазбаларындағы мәліметтермен толық сәйкес келген. Орыс елшілері Телятниковтың мәліметтерінде көрсетілгендей [26], Ташкентте ұзақ уақыт болып, өздерінің жасаған алғашқы бақылау, бейнелеу жұмыстарын және алған әсерлерін егжей-тегжейіне дейін анықтауына мүмкіндік алды. Д. Телятниковтың мәліметінше, Жүніс қожа 1784 жылы Ташкент билеушісі болған. Алайда, ол қаладағы сепаратистік күштермен күресті одан кейінгі жылдары да жүргізген. Ташкент өзінің саяси құрылысы жағынан Бұқар, Қоқан және Орта Азияның басқа хандықтарынан еш айырмашылығы болмады, өзара қырқысу күресі жүріп жататын қарапайым феодалдық иелік болды.

Сонымен қатар, Ташкент билігіне Ташкенттің шаруашылығы мен сыртқы саудасында көрнекті орын алатын, қаланың Шейхантаур бөлігінің жергілікті қожалары келді. Алайда Ташкентті басқаруға Ресеймен сауда жасайтын бай қолөнершілер мен көпестер де ықпал жасап отырды. Бұл саудаға Жүніс қожаның өзі де қатынасты [27, 182-б.].

Д. Телятниковтың жазбасында Жүніс қожаның құзырындағы қазақтың шанышқылы, үйсін рулары Ташкент билеушісіне алым-салық төлеп тұратындығы айтылған. Бірақ мұндағы Жүніс қожа алым-салық жинау кезінде қол астындағы рулардан түтін басынан бір қойдан [28, 158-б.] алып отырды деген мәлімет қате. Оның басты дәлелі Д. Телятниковтың естеліктерінен басқа құнды құжаттар мен хаттарда, күнделіктерде Жүніс қожа көшпелі қазақтардан салық жинағанда түтін басынан бір қой емес, әр жүз қойдан бір қой алатындығы айтылады.

Телятниковтың хабарламаларындағы тағы бір ерекше назар аударатын нәрсе – керуен жолдарындағы әскери-саяси жағдайлар, Ертіс өзенінен Ташкентке қарай жүрер жолдағы қазақ руларының орналасуы және оларға басшылық етіп отырған қазақ сұлтандары мен билерінің есімдері жөніндегі мәліметтер. Бұл мәліметтер атақты Қоқан тарихшысы Мұхаммед Салих Ташкендидің осы мәселелер жөніндегі мәліметтерімен үндес.

Жүніс қожа билікті өз қолында ұстап, бес бірдей ұлына: Мұхаммед-қожа, Хан-қожа, Хашим-қожа, Сұлтан-қожа және Хамид-қожаларға Ташкент маңындағы қамалдарды басқартып отырған.

Жүніс қожаның Орта Азияның бірқатар аудандары мен Ұлы жүз аудандарын бағындыру үшін жүргізген күресі тұрғындарды аяусыз қырумен жүрді. Ол өз билігінің қарамағына түскен Ұлы жүз қазақтарына салық салумен қатар, оларды әскери күш ретінде пайдаланды.

Жүніс қожа Ұлы жүздегі хандық билікті жойды. Енді Ферғана мен Зеравшан жазығынан қазақ даласына, одан әрі Ресейге баратын жолдарға бақылау жасау Ташкенттің қолында болды. Мұндай жағдай Ташкенттің Орта Азиялық хандықтармен, әсіресе Қоқан хандығымен қарым-қатынасының шиеленісуіне әкелді.

Жоғарыда атап көрсеткендей Д. Телятников Жүніс қожаның көршілермен қарым-қатынасын былай сипаттайды: «Билеуші барлық көршілермен қырқыста тек қожалық көршісімен тату» [29, 8-б.] бейбітшілік жағдайда болды. Ташкенттің Қоқанмен қатынасының шиеленісуі олардың арасында әскери қақтығысқа әкелді.

1794 жылы Қоқан билеушісі Нарбота би үлкен әскермен Шыршық өзенінен өтіп, Ташкент маңындағы елді мекендерді және осында көшіп-қонып жүрген Ұлы жүздің шанышқылы руын тонай бастады. Жүніс қожа әскері шанышқылармен біріге отырып, күшті қарсылық көрсеткені соншалық Нарбота би шегінуге мәжбүр болды [30, 187-б.].

XVIII ғасырдың соңында Ташкент жеке иелік етудің орталығы болды және XIX ғасырдың алғашқы он жылдығының соңына дейін өмір сүріп, 12 жыл бойы Жүніс қожа басқарды. Поспеловтың дерегі бойынша Жүніс қожа қазақ сұлтандарына қарсы өз әскери жорығын 1799 жылы аяқтаған. Бұл кезде Ташкент билігіне Түркістан мен Қаракөл деген атпен белгілі көлге дейінгі территория бағындырылды [31, 16-б.]. Бірақ қазақтар Ташкент билеушісіне түбірімен тәуелді болмады, өздерінің тонаушылық әрекетімен қала тұрғындарына қысым жасап, ұзақ уақыт бойы олар үшін қауіпті болды. Көптеген ауылдар тұрғындарымен солардың билігінде болды [32]. Сол кезеңде қазақтардың саны ташкенттіктерден асып түспеді. Далалы жердегі тұрмыс тіршілігіндегі ерекшелік әр болыста би немесе старшындар бар, яғни олар басты билеушіге келіп, болыстағы тыныштыққа жауап береді. Содан соң бағыныштылар жыл сайын алым-салық төлеп отырды: жүз қойдан бір қой, ал жылқыдан, ірі қарадан алынбады. Егер бір болыста ұрлық немесе өзара келіспеушілік болса, билеушілер оны шеше алмады, яғни басты билеушіге келеді. Ол мұндай істерді жәбірленушінің пайдасына шешеді, ал кінәліні жазалап, кейбір малын тартып алу есебі арқылы айыппұл салды. Маңызды қылмыс үшін өмірінен айыратын. Қасында жаза мен қайырымдылығы бар жаңа биліктің тұсындағы қазақтар өздерін көрсеткендей болуға қорқады, өйткені басты билеушіге жеткен барлық қылмыстар жауапсыз қалмады.

Ташкент бегінің қазақтардан алым-салық жинағаны туралы, сол кезде өмір сүрген Қоқан феодалдарына қарсы күрескен, әрі айлакерлігімен көзге түскен Бошан Абылайұлы жөнінде мынадай әңгіме бар [33]. Ол кезде Бошанның шын болмысы ашылып, аты елге белгілі бола бастайды. Шойбек датхамен (Төле шөбересі) бірге ел ішіндегі даулы істерге араласып та жүреді. Бір жолы Келестің жоғарғы жағын жайлап отырған жайдақ руының 14 жасар қызын Шыршық бойындағы құрамалар алып қашып кетеді. Екі-үш адам болып артынан қуып барған жайдақтарға құрамалардың жігіттері қызды көрсетіп, қалың мал төлемек түгілі, өздерін сабап-сабап, біреуінің көзін шығарып, біреуінің басын жарып, кері

қайтарып жібереді. Бұған ашуланған жайдақтар датхасы, Арал бидің баласы Марқабай қасына он шақты кісі ертіп, Ташкенттің билеушісі Рәжіпханға келеді. Сөйтсе, әлгі қыз алып қашып, күш көрсетіп жүрген жігіттер Рәжіпханның оң қолы, құрама жұртының датқасы Сақымның туыстары екен. Рәжіпханды арқа тұтқан Сақым бұларға жеңістік бермей, қайта өздеріне жала жауып, Марқабайды қаматып қояды. Бұл оқиға Ташкенттегі бекке алым-салым жөнінде есеп беруге барайын деп дайындалып жүрген Шойбекке жетеді. Шойбек: Ал, сенің Қоқан бегінің алдына барып, өз туыстарының арын арашалап алатын кезін, өзіңнің шын батырлығың мен шешендігіңді көрсететін мезгілің келді. Бек алдында сөз тауып айта алмасаң, қатынның киімін кигізіп, өзіңді маскара қылады, - деп Бошанды қайрап-қайрап жанына ертіп алады. Бұлар Ташкентке келсе, алым-салықтарын алып келген қазақ датхалары сарайға жиналып қалыпты. Сарай іші у-ду. Алым-салықтарды түгел әкелмеген кейбір датхаларға бек қатындардың ұзын көйлегін кигізіп, мойындарына арқан салып, оны жоғарыға кере байлап, артынан ұзын таяқпен шұқып: Осы тұрған тұрысың саған жараса ма, жараспай ма? - деп мазақтап жатыр екен. Үрейі ұшқан сорлы датхалар:

- Ия, тақсыр, жарасады, жарасады, - деп шулап жатыр. Шойбек пен Бошан бектің сарайында осындай келемеж көрініс үстіне тап болады. Бұлар кірген бойда бекке иіліп сәлем береді. Бірақ бек олардың сәлемін алмай бірден:

- Әй, Шойбек, мына тұрыс мыналарға жараса ма? Айтшы? - дейді Шойбек не деп жауап берерін білмей сасып, Бошанға жалтақ-жалтақ қарай беріпті. Сонда Бошан:

- Ия, тақсыр! Бұлай қорлану басынан бағы тайғандарға ғана жарасады, - деп жауап береді. Оған ала көзімен ата қараған бек:

- Ал, қатынның киімін киген еркек кімге лайық? – дейді. Бошан тағы да тайсалмай:

- Басынан бағы тайып тұрған бектің сарайына лайық, - дейді.

Сөзден жеңілген бек Шойбекке бұрылып: - Мына қап-қара сайрап тұрған кімің – деп сұрайды. Шойбек күмілжіп ештеңе айта алмайды. Оның орнына Бошанның өзі суырып алғандай:

- Тақсыр, аң патшасы арыстан да, алғыры қасқыр емес пе? Еркектің керілген көрімдей қатын сияқты аппағы сартта болмаса, қазақта жоқ дейді тақылдап. Әбден ұтылып, әрі қарай сөз таластыруды жөн көрмеген бек байлаудағы датхаларды босатады.

Бошанның батырлығы мен шешендігіне риза болған бек оған Ташкентте қалып оқуды, сондай-ақ сарайда қызмет етуді ұсынады.

Қожа ханның өзі тұтқынға түсіп, 70 сарбазымен азапталып өлтіріледі. Бұл соғыстың Қоқан хандығы үшін сәтсіздікпен аяқталғандығын М. Пospelов былайша баяндайды: «При робости хотя и превосходного числом кокандского войска...ташкенцами одержана победа, она еще и тем увеличена, что кокандский владелец со многими чиновниками и другими людьми попал в плен» [34, 42-б.]. Қоқандықтар Ходжентті жоғалтқаннан кейін, Солтүстік Ферғанада Әлім ханға қарсы Шуста қаласының әмірі Бұзуруқ қожа бүлік шығарды. 1800 жылы Жүніс қожа Ходжентке келіп, қала билеушісімен одақтастық құрды. Қоқан әскерлері, Сырдария өзенінен өтіп, Әлім хан тек үшіншішабуылдан кейін, Шуста қамалын алып Бұзуруқ қожаны өлтіреді [35].

Ташкент билеушісі Жүніс қожа иелігіндегі қазақтар туралы толық мәліметтер орыс елшілерінің құрамында болған сержант Безносиковтың «Журнал похода подпоручика и атамана Д.Телятникова в Ташкент» деген жазбаша хабарламасында кездеседі. Осы хабарламамен өз уақытында Ш. Уәлиханов жеткілікті түрде танысып, өзінің жеке мұрағатында сақтаған [36]. Д. Телятников пен А.С. Безносиковтың хабарламалары мен күнделіктері XVIII ғасырдың соңындағы Қазақ - Орта Азия, Қазақ-Орыс қатынастарының тарихы жөніндегі құнды деректердің бірі болып табылады. Д. Телятниковтың жазбаша мәліметтерінде орыс елшілерінің Ертіс өзеніне жақын таулы аймақтардағы атақты Барақ ханның немересі, Бөкей сұлтанның баласы Тоғым сұлтанның қоныстарында болғандығы, Ресей және Ташкент керуендерін шығарып салудағы қазақтардың Орта және Ұлы жүздері

өкілдерінің ара ағайындығы туралы маңызды хабарлар, сонымен қатар Сібір мен Орта Азия мемлекеттерін байланыстыратын сауда жолдарына бақылау жасау мәселесі бойынша жекелеген рулардың арасындағы өзара қырқысулар, қақтығыстар жөніндегі мәліметтер егжей-тегжейлі баяндалады [37, 242–244, 246-бб.].

Д. Телятников пен А. Безносиков өздерінің хабарламалары мен күнделіктерінде Ташкент иелігіне сипаттама бере отырып, Жүніс қожаның Ташкентті билеу ісіндегі қазақтардың атқаратын рөлі және Жүніс қожаның оңтүстік қазақтарына қатысты іс-әрекеттеріне айрықша назар аударады. Орыс елшілері осы кезеңдегі (XVIII ғасырдың аяғына қарай) Түркістан қаласындағы биліктің қазақ хандары Есім мен Болат ұрпақтарының қолдарында болғандығын, олардың «өзара келісімге келе алмауына» байланысты Бұхара билеушісі Шахмұрат бекке [37, 242–244-бб.] тәуелді (протектораты) болып қалғанын айтады. Осы мәліметтер мен хабарламалардың дұрыстығын бұхарлық [38, 12–14-бб.] құнды құжаттар, жазбаша деректер толығымен растайды.

А. Безносиковтың жоғарыда аталған деректі хабарламасында Жүніс қожаның құзырындағы адамдары мен көршілес қазақ руларына байланысты саясаты, қазақ-бұхар қатынастары, Сырдария маңындағы қалалар төңірегіндегі саяси күрес туралы қызықты мәліметтер беріледі. Осының бәрі XVIII–XIX ғасырлардағы Қазақстанның оңтүстігіндегі саяси-әлеуметтік жағдайлардың барынша шиелініске түскенін, соның салдарынан қазақтардың Ташкент билеушісі Жүніс қожаның билігіне көп ұзамай Қоқан хандарының бағыныштылығына душар болғанын дәлелдейді.

Жоғарыда атап өткендей, 1796 жылы Ташкентке Д. Телятников, А.С. Безносиковтың елшіліктері қонақжайлылықпен қарсы алынып, қала өмірімен жақынырақ танысып, Ресей мен Ташкент арасындағы сауданың жандануына қатысты келіссөздерді жүргізуге мүмкіндік алды. Бір жылдай болып, олар Ташкенттен қайтып кетті. Орыс елшілерімен бірге Жүніс қожа құрамында Мулладжан Максум мен мыңбасы Ашур Али Бахадүр бар жауапты елшіліктерін қосып жібереді. Олар Д. Телятников пен Безносиковтың шығарып салуымен 1797 жылы қарашаның басында Петербургке келеді. Орыс үкіметі ташкенттік елшілерге үлкен жауапкершілікпен қарады. Оларды Павел I мен мемлекеттік канцлер А.А. Безбородко қабылдады.

Мулладжан Максум және Ашур Али Бахадүр орыс үкіметіне Жүніс қожаның грамотасын, өздерінің атынан канцлерге хат тапсырды. Жүніс қожа грамотасында орыс елшілерінің Ташкентке келгендігін растап, өлкенің табиғи байлықтарын игеруге көмектесу үшін тау-кен өндірісінің екі инженерін жіберуді сұрады. Мулладжан Максум және Ашур Али Бахадүр өздерінің хатында Ташкент пен Ресей арасындағы өзара тиімді сауданы дамытуды, сонымен бірге Ташкентке Қытай мемлекеті шабуыл жасаған жағдайда әскери қорғауды сұрады [39, 2-б.].

1796 жылы наурыз айында ташкенттік елшілер Петербургтен қайтып, маусым айында Омбыға жетті, ал ол жақтан Ташкентке аман-есен оралды. Олар Жүніс қожаға Павел I грамотасын, А. Безбородко мен Сібір желісінің бастығы, генерал-майор Горчаковтың хаттарын әкелді. Ташкент елшілері қойған сұрақтарға жауап соңғы екі хатта берілді. А. Безбородко Ташкент көпестеріне барлық жағдайларды жасайтынын хабарлаған [39, 11–12-б.].

Сонымен бірге Жүніс қожадан орыс көпестеріне еркін сауданың дәл сондай құқықтары мен қауіпсіздік кепілдігін беруді сұрады. Орыс үкіметінің Ташкентке оның табиғи байлықтарын зерттеуге тау-кен инженерлерін жіберетінін айтты. Әскери көмекке келетін болсақ, А. Безбородко қажет болған жағдайда Ресей Ташкентке көмек көрсетеді. Бірақ орыс үкіметі Қытайдың Ташкентке шабуыл жасайтыны туралы ойдан аулақ, сондықтан ол да Горчаковта Жүніс қожаға Қытаймен қарым-қатынасты шиеліністірмеуге шақырды [39, 9–14-б.].

Д. Телятников пен Мулладжан Максумның елшілігі Ташкенттің Ресеймен қарым-қатынасы тарихында көрнекті орын алады. Осы елшіліктің арқасында екі жақтың өз арасындағы болашақ экономикалық және саяси байланыстардың дамуы туралы көзқарастары ашық айтылды. Мулладжан Максум және Ашур Алидің орыс үкіметімен жүргізген келіссөздердің нәтижесінде, 1800 жылы Сібір әкімшілігі ұйымдастырған келесі Ресей елшілерінің сапарымен тығыз байланысты. Бұл жолы мәмлегерлік сапарға тау-кен ведомствосының инженері Михайл Поспелов пен Колывано-Воскресеньек тау-кен зауытының обершхтмейстрі Т. Бурнашев шығады. Олар Ташкент билеушісі Жүніс қожаның өтініші бойынша тыңайтқыш (селитра) өндіру тәсілдері мен Ташкент маңында кен орындарын ашу үшін барлау жұмыстарын жүргізу мақсатында барады [40, 112-б.].

Орыс елшілері Ташкенттің кен орындарын тиянақты зерттеп, орыс үкіметіне ол туралы мәліметтер беріп отырды. Тау инженерлерін жібере отырып, орыс үкіметі инструкциядан белгілі болғандай өлкенің табиғи байлықтары туралы барлауды мақсат етті. Бурнашев пен Поспеловтың Сібір желісі әскерінің командирі генерал-майор Лавровқа берген рапортынан біз Жүніс қожаның орыс инженерлері кен балқыту ісін дұрыс орналастыруға көмектескенін қалағанын білеміз. Бірақ орыс үкіметінің нақты бұйрықтары болмағандықтан, олар бұл өтінішті орындай алмаған.

Сібір әкімшілігінің орыс елшілерінің рапортына зерттелген кен өндіру аймағының үлгілері мен сол зерттелген ауданның сызбасы қосылды [41, 4-б.].

М. Поспелов пен Т. Бурнашев сапарларынан қайтып оралысымен «Об особенностях дороги через киргиз-кайсацкую степь» деген жолжазба жариялайды. Бұл еңбектегі мәліметтер белгілі шығыстанушы Н.А. Халфиннің сөзімен айтқанда «Империяның жоғары қызметтегі адамдарының арасындағы зәру мүдделерге қозғау салды» [42, 52-б.]. М. Поспеловтың жолжазбасы XVIII–XIX ғасырлар арасындағы қазақтар үшке бөлінеді: Үлкен, Орта, Кіші Ордаға. Біріншісі Шу өзенінен Сырдарияға дейін мекендеген, көп бөлігі Ташкент билеушісінің тәуелділігінде, Орта жүз Ертістің ұзындығымен Бетпақдала аймағына дейін, Кіші Орда Бұхараға дейін жетіп, Орынбор желісінің маңын қоныстанды.

Әсіресе, Орта мен Кіші Орда Ресейдің қол астында, яғни барлық алым-салықтан босатылған. Ал Ташкент иелігіне жататындар соғыс кезінде әскерге пайдаланылды, кейде оларды бағынуға міндеттеген алым-салықтар салды, сондай-ақ Ұлы жүздің саяси өміріндегі көптеген фактілерімен, қазақ-қоқан қатынастары және Қазақстанның оңтүстік бөлігіндегі Қоқан хандығының әскери-саяси экспансиясы туралы мағлұматтарымен құнды [43, 95–103-бб.].

1802 жылдың аяғында Омбыға Ташкенттен ұлы уәзір титулын алған, яғни премьер-министр М. Максум бастаған 7 адамнан тұратын елшілік келді. 1803 жылдың басында елшілік Петербургке жетті.

Елшілер орыс үкіметіне Жүніс қожаның грамотасын және елшіліктің негізгі міндеті жазылған М. Максумның хатын тапсырды. Орта Азияның Ресеймен қарым-қатынасы тарихында тұңғыш рет Ташкент үкіметі мыс балқыту мен жарылғыш заттарды құю үшін Ташкентке 5 жыл мерзімге орыс шеберлерін, сонымен бірге 1000 пұт мыс пен 500 винтовка жіберуді сұрады. Аталған өтініштер Ташкентке Қытай тарапынан болуы мүмкін шабуылдан қорғану мақсатында деп көрсетіледі. Орыс үкіметі елшілік өтініштеріне зор ықыласпен қарап, мыстың аталған мөлшері мен шеберлерді жіберуге келісім берді. Ал қаруға келетін болсақ, Ресей Қытаймен достық қарым-қатынаста болғандықтан, қаруды бере алмайтынын айтты. Бұдан басқа, М. Максум өз атынан сауда министрі Н.А. Румянцевқа хат жіберді, «онда Орта Орда сұлтандары тонаған ташкенттік және ходженттік көпестердің тауарларын қайтаруды сұрады» [44, 40–43-бб.]. XVIII–XIX ғасырлардағы Ташкент иелігіндегі саудада бай көпестердің маңызының артқандығын көрсетеді [45, 50–51, 54–57, 58-бб.].

1800 жылғы Ферғана жорығының сәтсіздігі мен бұдан кейінгі Жүніс қожаның балалары мен мұрагерлерінің әлсіздігінің нәтижесінде және қазақтардың көмегінен айырылған

Ташкент, Қоқан әскерлеріне қарсы соққы бере алмады. Ферғаналық тарихшылардың айтуынша, Ташкент Қоқан хандығының жартылай тәуелді облысына айналды [14, 112-б.]. Төңіректегі қазақтардың көмегінсіз Хамид Қожа әлсіз болды. Омар бектің Ниязбекке қалдырған аз ғана қоқандық гарнизоны бекіністі сақтаумен бірге тұрғындары құрғақшылықтан зардап шеккен Ташкент қаласына шабуыл да жасады. Мұндай жағдай Аваз Мұхамедтің сөзі бойынша 7 жылға дейін созылады. Ташкентті Әлім хан біржолата жаулап ала алмады және қалаға су жіберілмеді [46].

Қоқан әскерлерінің Құрамаға және әрі қарай Ташкентке аттануынан оларға қарсы тұра алмайтынын сезген Хамид қожа Бұхараға қашады [47].

Нияз Мұхаммедтің мәлімдеуінше, [48, 65–66-бб.] Қоқан әскерлерінің жақындағанын естіген ташкенттіктер шабуыл кезінде өздерінің мүліктері мен құнды заттарынан айырылмай үшін жерге көміп тастайды. Қаланың ақсақалдары, ағалықтары, арбабтары [49] жаңылыса бастады, халықты бекініс қабырғасына дейін ығыстырды. Қалада бассыздық басталды, барлығы қорқыныштан, ақылдан айырылды. Азық-түлік қоры қалада болмады, қақпаның жабылуына байланысты төңіректен азық-түлік әкелуге тиым салынды. Аш балалар көшеде нан сұраумен қаңғып жүрді. Көптеген қала тұрғындарының көңіл-күйінің мәз еместігін білген Әлім хан, Шыршық өзенінің бойындағы Қойлық қаласынан өзінің артиллериясына келеді.

Барлық қазақтар және төңіректегі отырықшы тұрғындар хан әскерлері жағынан тоналды.

Көптеген Орта Азиялық қалалардың ішінен Ташкент қаласы қарастырылып отырған уақытта балшық қабырғамен қоршалды. Поспеловтың айтуынша, [34, 27-б.] биіктігі 26 фут, төменнен қалыңдығы 6, жоғарыдан 3 футқа жетті, ал қабырға шеңбері 18 верстқа, қабырғада 16 қақпа болды. Өзінің биіктігіне, қабырғасының қалыңдығына және көптеген тұрғындарының болуына қарамастан бекініс қоқандықтарға төтеп бере алмады. Салара жағалауына келгеннен кейін Әлім хан өзінің артиллеристеріне бекіністің оңтүстік жағында орналасқан екі қақпаны атқылауға бұйрық берді. Қалған әскерлер қаланы барлық жағынан қоршап алды. Артиллериялық атқылау екі күнге созылды.

Автордың сөзіне қарағанда қоқан әскерлері артиллериялық дайындықпен қатар жер қазу ісімен де айналысты. Күректің, балтаның көмегімен қоқандықтар қала қабырғаларын бұзып-жарып, оларды мұнаймен, оқ-дәрімен толтырды [50, 52–53-бб.]. Барлық дайындық жұмыстары біткеннен кейін бұйрық бойынша бір уақытта салынған зарядтардың жарылуы және барлық қару-жарақтардың дүркін-дүркін атылуы болды. Тарихшының айтуынша, қаланың жері, топырағы аспанға ұшты, оқ-дәрінің түгіні бұлтпен араласып кетті. Атыс пен жарылыстың дыбысы естілгеннен кейін Қоқан әскерлері, қалаға баса көктеп кіреді. Қала тұрғындарының ішінен атақты және ықпалдыларды тұтқынға алып, оларды өзінің астанасы Қоқанға жібергеннен кейін, Әлім хан қазақ аудандарының төңірегіндегі қалаға тәртіп орнатуға кірісті. Осы мақсат үшін ол барлық қазақ билерін шақырып алып, олардан салықты өндіріп алғаннан кейін қайтадан оларды бұрынғы әдет-ғұрып бойынша бөлек-бөлек қазақ тұтқындарының арасына би қып тағайындап, өз жерлеріне жібереді.

70 жылдардың ортасынан – XVIII ғасырдың аяғына дейін Қоқан хандығын Әбдулкәрім бидің немересі Нарбота би биледі. Оның таққа отыру қарсаңы аласапыран кісі өлтіру мен билікке таласу заманы болды. Нарбота би біраз уақыт хандық тақтан бас тартқан. Ферғанада тақта отыру өте қауіпті деп санаған. Қоқан қаласының атақты азаматтары салтанатты түрде Нарбота биге адал қызмет етуге ант берген, толық қолдайтынына уәде еткен [51, 660-б.]. Тек осыдан соң Нарбота би тақта отырған сынайлы. Замандасы Ахмет Шайхтың айтуына қарағанда [52, 13-б], «Нарбота хан заманында біз бала едік, сонда да аталарымыздың сөзі құлағымызда. Нарботаны адамдар хан демейтін «бек», яки «улеми» деуші еді. Хан деген «хун» сөзінен алынған «зұлым иесі» деген мағына береді, сонан хан деуге қызықпай «бек»

атап, Нарботаның пакизаттығы да болғандықтан «улеми» деп атаушы еді» дейді. Абдурахман бидің баласы Нарбота хан он төрт жасында таққа отырып, 36 жыл билік құрып, 1796 жылы қаза болған. Ферғана хандары арасында ең көп, ұзақ хандық еткен осы кісі Нарбота бидің басқаруы тұсында Ферғананың Бұхар хандығына шын мәнісіндегі тәуелділігі жойылды. Осыған қатысты географиялық жағдайы да маңызды роль атқарды.

Ферғана даласы ыңғайлы қатынас жолдарының торабында орналасқандықтан, жақсы жағдайларды иемденді. Бұл негізінен маңызды керуен жолдарына байланысты болды, солардың бірі – Ошқа баратын жол, содан Терек-Диван арқылы Қашқарияға, екіншісі Ходжент пен Ұратөбе арқылы Самарханд пен Бұхарға, үшінші жол Ақсу кентінен Кендір-Диван арқылы Ташкентке, ақырғы жол Памирге бағытталды.

Негізінен Қоқан хандығы XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың бірінші жартысында Тәуелсіз Түркістанның бүкіл шығыс бөлігін алып жатты. Ол солтүстігінде құнарсыз дала арқылы бөлініп тұрған Сібірдің шеткі округтерімен, батысында Хиуа және Бұқарамен, Оңтүстігінде Қаратегін, Дарваз және Кулябпен, Шығысында Қашқариямен (Шығыс Түркістан) шектесті. Қоқан хандығының құрамына Сырдария өзенінің оң жақ жағалауы мен Алатауға дейінгі жерлерді алып жатқан Наманган аймақтары және Ташкент пен Ходжент қалалары арасындағы Ұра Төбе аймағы кірді. М.И. Венюковтың айтуынша, Қаратаудың Солтүстік беткейіндегі Сүйіндік, Қара-чыр, Сауысқандық өткелдеріне қарама-қарсы Созақ және Шолаққорған атты екі кішкене елді мекен болды. Олар Қоқан хандығының солтүстігіндегі ең шеткі тұрғын пункті. Талас өзенінің шығысы мен Арыстың батысында Арысланды, Қарабах, Батен сияқты ұсақ салалары болды. Талас бойындағы таулы мекендердің бәрінде, қырғыздардың көшпелі тайпалары мекендеген, тек өзеннің таудан шығар тұсында Әулие-Ата қалашығы тұрды. Ол қала елдің сол ауданындағы басқарушы орталық және бүкіл солтүстік шекарасындағы негізгі стратегиялық пункт болып табылады. Арыс және басқа да өзендердің жағасында халық көп қоныстанды. Олардың қатарында Манкент, Сайрам, Шымкент және Түркістан сияқты Сырдария аймағының белгілі қалалары болған. Бірақ Қоқан хандығының шығыс бөлігіндегі нағыз орталық 50–60 мың тұрғыны бар Ташкент қаласы болатын. Ташкенттің оңтүстігінде Кендіртаудың арғы бетінде Ферғана жазығы жатыр, ол – хандықтағы халықтың ең тығыз орналасқан және гүлденген бөлігі [53, 2–4-бб.].

Халық санағының жүрмеуі, есеп-қисап мәліметінің болмауы себебінен Қоқан хандығының нақтылы халық саны анық айту мүмкін емес. Кейбір деректерге қарағанда халық саны 1,5 миллион, ал аумағы 5000 шаршы шақырым болған [54, 52-б.].

Әлім хан Бұқара, Ташкент халқынан жиналған қолмен көптеген қалаларды алып, Ахлап, Рүстембек сияқты әскер басшыларынан бастап, көптеген жазықсыз адамдарды өлтірген.

Әлім ханның толассыз әскери жорықтары халық бұқарасының жағдайына ауыр әсер етті. Бұл халық арасында қатты наразылық туғызды. Наливкин былай деп жазды: «Әлім ханның есіл-дерті соғысу, ал қалғандарына соғыстың еш қызығы жоқ еді, олардың көз алдында ханның жаулаушылыққа әуестігі оның жеке басының ермегі сияқты көрінді, мұның халық үшін титтей де пайдасы болмағаны өз алдына, ол қыруар уақытты текке кетіру, қаржыны босқа жұмсау, жиі-жиі адамдарды қазаға ұшырату еді» [55, 91-б.].

Енді ол Ташкенттен Солтүстікке көшіп қонған Ұлы жүз қазақтарын басып алуды армандады. Сырдарияның орта ағысымен Түркістан аудандарын, Қызылқұм аудандарын мекендеген қазақтардың бір бөлігі Бұхар әмірлігінде вассалдық тәуелдікте болды. Жұмабай Қайтақ мен Ырысқұл бидің басқаруындағы ірі әскери күш Әлім ханның нұсқауымен қазақ жерлерін басып алуға жіберілді. Бұл отрядтар жақын жердегі қазақ ауылдарына шабуыл жасап, оларды тонады. Көптеген жергілікті тұрғындар тұтқынға алынды. Қалған қазақ ауылдарының тұрғындары шапқыншылық туралы естіп, елдің ішкі жағына көшеді.

Ауылдың соңғы шүберегіне дейін тонап, көп олжа мен тұтқындар алып отырады. Жұмабай Қайтақи отрядтары қыстың суық кезінде жарысты одан әрі жалғастыра алмай, кері жолмен еліне қайтады.

«Тарихи-Шахрохидің» авторы оның өліміне бір шумақ өлең арнаған, онда халықтың Әлім ханға деген ашу-ызасы мен жек көрушілігі айтылған.

Қылышына сенсе егер де хан әлі,

Бір күні ол өз басын да шабады.

Қылыштасқан- өледі адам шүбәсіз,

Тиме ешкімге, қанын төкпе кінәсіз [56, 165–166-бб.].

Омархан Әлім ханнан бұрын да өлтірілмей-ақ таққа отырған, Әлім хан өлген соң екінші рет таққа иеленеді.

Қорытынды

Қазақ елі егемендігін алып, көк байрағын желбіреткен 1991 жылдан бергі уақыт ішінде халық көші ілгері жылжып, ел жаңа қоғамдық даму жолына түсті. Сана-сезім, ой-өріс, дүниетаным өзгерді, өмірдің болмыс-бітіміне жаңаша қарай бастады. Өмір сүру салты, құндылықтар өзгерді, Кеңес дәуірінде жойылып кете жаздаған ұлттық салт-дәстүр қайта оралды, өткенге жаңа көзқараспен қарау, сын тұрғысынан талдау, жаңаша көзқараспен ойлау, Кеңестік дәуірде берілген баға, пікір, тұжырымдарға уақыт пен заман билігінен әділ де, нақты ой тую қалыптасты. Бұл үрдіс тарихты, қазақ тарихын да айналып өткен жоқ.

Сонымен XIX ғасырдың 20-шы жылдары Қоқан хандығы өте үлкен аумақты-батысында Арал теңізі, шығысында Іле мен Шу өзендері арасында Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүздің жерлеріне ие болды. Өзінің территориясын, негізінен қазақ даласының жерімен кеңейткен Қоқан хандығы үлкен хандық болып есептелді. Мұрағат деректерінің мәліметінше, XIX ғасырдың 20-шы жылдарында, Қоқан хандығының қарамағына 150 мың қазақ отбасы кірді [57, 54–55-бб.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Энгельс Ф. Прогноз России в Средней Азии. Соч. Т.12. – С. 614–619.
2. Снесарев А.Е. Индия как главный фактор в Средне-Азиатском вопросе. – СПб., 1906. – 173 с.
3. Рожкова М.К. Экономические связи России со Средней Азией в 40–60-х годах XIX в. – М.: Наука, 1963. – 328 с.
4. Колониализм вчера и сегодня. – М.: Наука, 1964. – 316 с.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XIV – середина XIX века). – М., 1958. – 247 с.; Иванов П.П. Казахи и кокандское ханства (к истории их взаимоотношения в начале XIX века) // Записки ин-та востоковедения. – 1939. – Т. 7. – С. 92–128.
6. Айқап / Құраст. Субханбердина Ү., Дәуітов С. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1995. – 367 б.
7. КРОММ. 374-қ., 1-т., 1679-іс.
8. КРОММ. 338-қ., 1-т., 445-іс.
9. Сегизбаев О. Исследователь, мыслитель. – Алматы: Казахстан, 1974. – 129 б.
10. КРОММ. 91-қ., 1-т., 14-іс.
11. Бейсембиев К. Из истории общественной мысли Казахстана второй половины XIX века. – Алматы: изд. АН КазССР, 1957. – 212 с.
12. РФ ООММ. 3-қ., 1 т., 419-іс.
13. Қазақстан тарихы. Очерктер. – Алматы: Дәуір, 1994. – 446 б.
14. Иванов П.П. Казахи и кокандское ханства // Записки института востоковедения АН СССР. Т.7. – М.-Л., 1939. – С. 92–128.
15. Иванов П.П. Очерки из истории Средней Азии (XVI–сер. XIX вв.). – М., 1958. – С. 148–177; Шалекенов У. Из истории казахов низовьев Аму-Дарьи. – Алма-Ата, 1978. – С. 3–24; Көкеев Ә. Оңтүстік қазақтары хақында қосымша мәліметтер // Қазақ тарихы. – 1995. – №4. – Б. 50–55.
16. История Узбекской ССР. Т. 1. – Ташкент: Фан, 1967. – 772 с.

17. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Ч. 2. – СПб, 1832. – 257 с.
18. Зияев Х.З. Ценные материалы по истории Ташкента // Общественные науки в Узбекистане. – 1971. – №4.
19. РФ ОрОММ 1-қор, 1-тізбе, 2-іс, 68-п; Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. – М., 1968. – С. 59–60.
20. Зияев Х. Интересный источник по истории Ташкента XVIII века // Общественные науки в Узбекистане. – 1971. – №7. – С. 51–52; Голикова Н.Б. Ташкент и его округа в 40-е годы XVIII в по свидетельству очевидца // Вестник Московского университета, серия 8 история. – 1990. – №6. – С. 14–23.
21. Ресейдің мемлекеттік ежелгі актілер мұрағаты (РМЕАМ), 24-қор, сенат кітабы 136, 3-тізбе.
22. Путешествие русских купцов в Ташкенте в 1741–1742 годах. Русский архив издаваемый Петром Бартечевым. Книга 2. – М., 1888. – 413 с.
23. Чехович О.Д. Сказание о Ташкенте // Памятники письменности Востока. Историко-филологические исследования 1968. – М., 1970. – С. 175–188; Бисембаев Т.К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. – Алма-Ата, 1987. – С. 67, 95; Анджум-ат-таварих. – 94 с.
24. Труды Пермской губернской ученой архивной комиссии. Вып.12. – Пермь, 1915. – 152 с.
25. Соколов Ю.А. Первое русское посольство в Ташкенте // Вопросы истории. – 1959. – №3.
26. Ходжиев Э.Х. Политическая экономическая жизнь Ташкента на рубеже XVIII–XIX вв. В кн: Познефеодальный город Средней Азии. – Ташкент, 1990. – С. 46–52.
27. РФ ООММ 1-қор, 1-тізбе, 270-іс.
28. Чехович О. Городские управление в Ташкенте XVIII в. (История и культура народов Средней Азии древность и средние века) // под ред. Б.Г. Гафурова и Б.А. Литовского. – М.: Наука, 1976. – 206 с.
29. РИССМ, Санкт-Петербург, Ташкент істері қоры 111/1-тізбе, 1-іс.
30. РФ ООММ, 1-қор, 1-тізбе, 270-іс.
31. РМТМ, С-Петербург, 1374-қор, 3-тізбе, 230-іс.
32. РИССМ, 161-қор, -СПб., БМ-ІІ-33, 74-тізбе, 8-іс, 1802, XIII бөлім. «Қырғыз-қайсақ үлкен ордасы».
33. Кәдеев П., Аманкелдиев М. Бошан Абылайұлы (Қоқан хандығына қарсы қазақ күресі қолбасшыларының бірі) // Оңтүстік Қазақстан. – 1996, 6 қараша.
34. Поездка М. Поспелова и Т. Бурнашева в Ташкент в 1800 году / с примеч. Я.В. Ханькова // Вестник РГО. – 1851. – Ч. 1. – С. 1–43.
35. Мулла «Аваз Мұхаммад Аттар» Хуканди. Тухфат ат-таварих-и хани. Рук. –С. 440. СПб., ФИВ РАН л 91а-92Б; Поездка М. Поспелова и Т. Бурнашева в Ташкент в 1800 году // Вестник русского императорского географического общества. – Т.1. Ч.1. отд IV. –СПб., 1851, – С. 23; Зимин Л. Первые шаги Алим-хана на государственном поприще // ПТКЛА. Год XVIII. 1913. – 105 с.
36. Ресей Федерациясы ғылым академиясының мұрағаты, 23-қор, 9, 21-тізбе.
37. Валиханов Ч.Ч. Абылай. Соб. соч: в 5-т. Т. 4. 2 издание. – Алма-ата: Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1985. – С. 111–116.
38. Жаппасбаева Ж.М. Персоязычные источники по истории взаимоотношений казахов с соседними народами в XVIII - первой половине XIX вв. (по бухарским материалам): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Ташкент, 1991. – С. 12–14.
39. РИССМ, С-Петербург. Ташкент істері қоры. 132/1-тізбе, 6-іс.
40. Путешествие от Сибирской линии и обратно в 1800 г. Из записок М. Поспелова и Т. Бурнашева // Сибирский вестник. – 1818. – Т. 4. – 94 с.
41. РМТМ, С-Петербург. 1374-қор, 3-тізбе, 2306-іс.
42. Халфин Н.А. Россия и ханства Средней Азии. – М., 1974. – 406 с.
43. Жолдасов С. Шejірелі Оңтүстік көне заманнан бүгінге дейін. – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2002. – 234 б.
44. РИССМ, СПб., БМ.1 – 8-қор 1-іс.
45. Аллаберген Қ. Қазақтар қалай күн көрді // Жас Алаш. – 1992, 10 қыркүйек.
46. Тухфат – ат-таварих и хани. Рук. – С. 440. л. 112.
47. Мунтахаб–ат-таварих. Рук. института востоковедения АН СССР. шифр - С.470. Л.385а-б, ркп. Д.90.л 281б–282а.

48. Тарих–и-Шахрохи, соч. Моллы Нияз Мухаммед бек Ашур Мухаммед, коқандца изданная Н.Н. Пантусовым. – Казань, 1885.
49. Гейнс А.К. Управление Ташкентом при Кокандском владычестве (Собрание литературных трудов). – СПб., 1898. – Т. 2. – 743 с.
50. Иванов П.П. К истории развития горного промысла в Средней Азии. – Л., 1932. – 140 с.
51. История Узбекской ССР. Т. 14. – Ташкент, 1969. – 760 с.
52. Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса (бес тарих). – Алматы, 1992. – 304 б.
53. Ресей мемлекеттік кітапханасы (Мәскеу). Қолжазба бөлімі, 363-қор, 14-іс.
54. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. – М., 1965. – 468 с.
55. Наливкин В.П. Краткая история Кокандского ханства. – Казань, 1886. – 216 с.
56. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20–40-жылдарында. – Алматы, 1994. – 414 б.
57. ӨРОММ и 336-қор, 1-тізбе, 1-іс.

REFERENCES

1. Engels F. Prodvijenie Rossii v Srednei Azii. Soch. [Promotion of Russia in Central Asia. Essays] T.12. – S. 614–619. [in Russian]
2. Snesev A.E. Indiiia kak glavnyi faktor v Sredne-Aziatskom voprose [India as the main factor in the Central Asian issue]. – SPb., 1906. – 173 s. [in Russian]
3. Rojkova M.K. Ekonomicheskie sviazi Rossii so Srednei Aziei v 40–60-h godah XIX v [Economic relations of Russia with Central Asia in the 40–60s of the XX century]. – M.: Nauka, 1963. – 328 s. [in Russian]
4. Kolonializm vchera i segodnia [Colonialism yesterday and today]. – M.: Nauka, 1964. – 316 s. [in Russian]
5. Ivanov P.P. Oчерki po istorii Srednei Azii (XIV – seredina XIX veka) [Essays on the history of Central Asia (XIV – mid-XIX century)]. – M., 1958. – 247 s.; Ivanov P.P. Kazahi i kokandskoe hanstva (k istorii ih vzaimootnosheniia v nachale XIX veka) [Kazakhs and the Kokand Khanate (to the history of their relationship at the beginning of the XIX century)] // Zapiski in-ta vostokovedeniia. – 1939. – T. 7. – S. 92–128. [in Russian]
6. Aiqap [Aiqap] / Qurast. Subhanberdina U., Dautov S. – Almaty: Qazaq enciklopediiasy, 1995. – 367 b.
7. QROMM. 374-q., 1-t., 1679-is.
8. QROMM. 338-q., 1-t., 445-is.
9. Segizbaev O. Issledovatel, myslitel [Researcher, thinker]. – Almaty: Kazakhstan, 1974. – 129 b. [in Russian]
10. QROMM. 91-q., 1-t., 14-is.
11. Beisembiev K. Iz istorii obshestvennoi mysli Kazahstana vtoroo poloviny XIX veka [From the history of public thought of Kazakhstan in the second half of the XIX century]. – Almaty: izd. AN KazSSR, 1957. – 212 s. [in Russian]
12. RF OOMM. 3-q., 1 t., 419-is.
13. Qazaqstan tarihy. Oчерkter [History of Kazakhstan. Essays]. – Almaty: Daur, 1994. – 446 b. [in Kazakh]
14. Ivanov P.P. Kazahi i kokandskoe hanstva [Kazakhs and the Kokand Khanate] // Zapiski instituta vostokovedeniia AN SSSR. T.7. – M.-L., 1939. – S. 92–128. [in Russian]
15. Ivanov P.P. Oчерki iz istorii Srednei Azii (XVI–ser. XIX vv.) [Essays from the History of Central Asia (XVI–ser. XIX centuries.)]. – M., 1958. – S. 148–177; Shalekenov U. Iz istorii kazahov nizoviev Amu-Darii. – Alma-Ata, 1978. – S. 3–24; Kokeyev A. Ontustik qazaqtary haqynda qosymsha malimetter // Qazaq tarihy. – 1995. – №4. – B. 50–55. [in Russian]
16. Istoriia Uzbekskoi SSR [16. History of the Uzbek SSR]. T. 1. – Tashkent: Fan, 1967. – 772 s.
17. Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kaisackih ord i stepei [Description of the Kirghiz-Kaysak hordes and steppes]. Ch. 2. – SPb, 1832. – 257 s. [in Russian]
18. Ziiaev H.Z. Cennye materialy po istorii Tashkenta [Valuable materials on the history of Tashkent] // Obshestvennye nauki v Uzbekistane. – 1971. – №4. [in Russian]
19. RF OrOMM 1-qor, 1-tizbe, 2-is, 68-p; Nazarov F. Zapiski o nekotoryh narodah i zemliah srednei chasti Azii [Notes on some peoples and lands of Central Asia]. – M., 1968. – S. 59–60. [in Russian]

20. Ziaev H. Interesnyi istochnik po istorii Tashkenta XVIII veka [An interesting source on the history of Tashkent of the XVIII century] // *Obshestvennyye nauki v Uzbekistane*. – 1971. – №7. – S. 51–52; Golikova N.B. Tashkent i ego okruga v 40-e gody XVIII v po svidetelstvu ochevidca [Tashkent and its districts in the 40s of the XVIII century according to an eyewitness] // *Vestnik Moskovskogo universiteta, seriia 8 istoriia*. – 1990. – №6. – S. 14–23. [in Russian]
21. Reseidin memlekettik ejelgi aktiler muragaty (RMEAM), 24-qor, senat kitaby 136, 3-tizbe.
22. Puteshestvie russkikh kupcov v Tashkente v 1741–1742 godah [The journey of Russian merchants in Tashkent in 1741-1742]. *Russkiy arhiv izdavaemyi Petrom Bartenevym. Kniga 2*. – M., 1888. – 413 s. [in Russian]
23. Chehovich O.D. Skazanie o Tashkente [The Legend of Tashkent] // *Pamiatniki pismennosti Vostoka. Istoriko-filologicheskie issledovania 1968*. – M., 1970. – S. 175–188; Bisembaev T.K. «Tarih-i Shahruhi» kak istoricheskiy istochnik [«Tarikh-i Shahrukhi» as a historical source]. – Alma-Ata, 1987. – S. 67, 95; *Andjum-at-tavarih*. – 94 s. [in Russian]
24. *Trudy Permskoy gubernskoi uchenoi arhivnoi komissii* [Proceedings of the Perm Provincial Scientific Archival Commission]. Vyp.12. – Perm, 1915. – 152 s. [in Russian]
25. Sokolov Iu.A. Pervoe russkoe posolstvo v Tashkente [The first Russian Embassy in Tashkent] // *Voprosy istorii*. – 1959. – №3. [in Russian]
26. Hodjiev E.H. Politicheskaya ekonomicheskaya jizn Tashkenta na rubeje XVIII–XIX vv [Political and economic life of Tashkent at the turn of the XVIII–XIX centuries.]. V kn: *Poznefeodalnyi gorod Srednei Azii*. – Tashkent, 1990. – S. 46–52. [in Russian]
27. RF OOMM 1-qor, 1-tizbe, 270-is.
28. Chehovich O. Gorodskie upravlenie v Tashkente XVIII v. (Istoriia i kultura narodov Srednei Azii drevnost i srednie veka) [City administration in Tashkent of the XVIII century. (History and culture of the peoples of Central Asia antiquity and the Middle Ages)] // pod red. B.G. Gafurova i B.A. Litovskogo. – M.: Nauka, 1976. – 206 s. [in Russian]
29. RISSM, Sankt-Peterburg, Tashkent isteri qory 111/1-tizbe, 1-is.
30. RF OOMM, 1-qor, 1-tizbe, 270-is.
31. RMTM, S-Peterburg, 1374-qor, 3-tizbe, 230-is.
32. RISSM, 161-qor, SPb., BM–II-33, 74-tizbe, 8-is, 1802, XIII bolim. «Qyrgyz-qaisaq ulken ordasy».
33. Kadeev P., Amankeldiev M. Boshan Abylaiuly (Qoqan handygyna qarsy qazaq kuresi qolbasshylarynyn biri) [Boshan Abylayevich (one of the commanders of the Kazakh kures against the Kokand Khanate)] // *Ontystik Qazaqstan*. – 1996, 6 qarasha. [in Kazakh]
34. Poezdka M. Pospelova i T. Burnasheva v Tashkent v 1800 godu [The trip of M. Pospelov and T. Burnashev to Tashkent in 1800] / s primech. Ia.V. Hanykova // *Vestnik RGO*. – 1851. – Ch. 1. – S. 1–43. [in Russian]
35. Mulla «Avaz Muhammad Attar» Hukandi. Tuhfat at-tavarih-i hani. Ruk. –S. 440. SPb., FIV RAN 191a-92B; Poezdka M. Pospelova i T. Burnasheva v Tashkent v 1800 godu [The trip of M. Pospelov and T. Burnashev to Tashkent in 1800]// *Vestnik russkogo imperatorskogo geograficheskogo obshestva*. – T.1. Ch.1. otd IV. –SPb., 1851, – S. 23; Zimin L. Pervye shagi Alim-hana na gosudarstvennom poprishe [The first steps of Alim Khan in the state field] // *PTKLA. God XVIII. 1913*. – 105 s. [in Russian]
36. Resei Federaciiasy gylym akademiiasynyn muragaty, 23-qor, 9, 21-tizbe.
37. Valihanov Ch.Ch. Abylai [Abylai]. Sob. soch: v 5-t. T. 4. 2 izdanie. – Alma-ata: Qazaq Sovet Enciklopediiasy, 1985. – S. 111–116. [in Russian]
38. Jappasbaeva J.M. Persoiazychnye istochniki po istorii vzaimootnosheniy kazahov s sosednimi narodami v XVIII – pervoi polovine XIX vv. (po buharskim materialam) [Persian- language sources on the history of relations between Kazakhs and neighboring peoples in the XVIII - first half of the XIX centuries. (based on Bukhara materials)]: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. – Tashkent, 1991. – S. 12–14. [in Russian]
39. RISSM, S-Peterburg. Tashkent isteri qory. 132/1-tizbe, 6-is.
40. Puteshestvie ot Sibirskoi liniy i obratno v 1800 g. [Journey from the Siberian line and back in 1800] Iz zapisok M. Pospelova i T. Burnasheva // *Sibirskiy vestnik*. – 1818. – T. 4. – 94 s. [in Russian]
41. RMTM, S-Peterburg. 1374-qor, 3-tizbe, 2306-is.
42. Halfin N.A. Rossiya i hanstva Srednei Azii [Russia and the Khanates of Central Asia]. – M., 1974. – 406 s. [in Russian]

43. Joldasov S. Shejireli Ontustik kone zamannan buginge deiin [The chronicled South from ancient times to the present]. – Almaty: QAZAqparat, 2002. – 234 b. [in Kazakh]
44. RISSM, SPb., BM.1 – 8-qor 1-is.
45. Allabergen Q. Qazaqtar qalai kun kordi [How Kazakhs made a living] // Jas Alash. – 1992, 10 qyrkuiek. [in Kazakh]
46. Tuhfat – at-tavarih i hani. Ruk. – S. 440. l. 112.
47. Muntahab–at-tavarih. Ruk. instituta vostokovedeniia AN SSSR. shifr - S.470. L.385a-b, rkp. D.90.l 281b–282a.
48. Tarih–i-Shahrohi, soch. Molly Nijaz Muhammed bek Ashur Muhammed, kokandca izdannaia N.N. Pantusovym. – Kazan, 1885. [in Russian]
49. Geins A.K. Upravlenie Tashkentom pri Kokandskom vladychestve (Sobranie literaturnyh trudov) [Administration of Tashkent under the Kokand rule (Collection of literary works)]. – SPb., 1898. – T. 2. – 743 s. [in Russian]
50. Ivanov P.P. K istorii razvitiia gornogo promysla v Srednei Azii [On the history of the development of mining in Central Asia]. – L., 1932. – 140 s. [in Russian]
51. Istoriia Uzbekskoi SSR [History of the Uzbek SSR]. T. 14. – Tashkent, 1969. – 760 s. [in Russian]
52. Qurbangali Halid. Tauarih Hamsa (bes tarih). – Almaty, 1992. – 304 b. [in Kazakh]
53. Resei memlekettik kitaphanasy (Maskeu). Qoljazba bolimi, 363-qor, 14-is.
54. Halfin N.A. Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii [Annexation of Central Asia to Russia]. – M., 1965. – 468 s. [in Russian]
55. Nalivkin V.P. Kratkaia istoriia Kokandskogo hanstva [A brief history of the Kokand Khanate]. – Kazan, 1886. – 216 s. [in Russian]
56. Bekmahanov E. Qazaqstan XIX gasyrdyn 20–40-jyldarynda [Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century]. – Almaty, 1994. – 414 b. [in Kazakh]
57. OROMM i 336-qor, 1-tizbe, 1-is.

О. НҰСҚАБАЕВ

социология ғылымдарының докторы, профессор
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz

МАҢ ЖҰРТЫ

(тарихи-этносоциологиялық сараптама)

Аңдатпа. ДНК–генеалогиялық сараптаулар түпкі түрік текті халықтардың этногенездік түзілімінің тым тереңде жатқандығын дәйекті дәлелдермен негіздеп берді. Сол түпкі түрік текті түзілімдердің қатарында Маң жұрты да аталады.

Маңдар әу бастан-ақ жаугершілікке бейім, сотқар, аяушылығы аз, қатыгез әрі соғысқұмар жауынгер жұрт ретінде көрінген. Олар жаулап алған өңірлерінде ондаған мемлекеттердің құрылуына ұйытқылық жасаған. Талай-талай жаңа этностық құрылымдардың пайда болып, аяқтануына себепші болған.

Ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған соны деректер негізінде мақалада маңдардың жаулап алуынан ерте дүниеде Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерде бірнеше мемлекеттердің қалай аяқтанғандығы деректеледі. Маң билеушілерінің үйлесімді ұйыстыруы мен ұйымдастыруы нәтижесінде ол мемлекеттердің қалай гүлденіп, өркендегені тың фактілік мәліметтер аясында нақтыланады.

Маңдардың солтүстік-батысқа қарайғы жаугершілік жорықтарының нәтижесінде скиф ұғым-түсінігінің Еуропа халықтарының тілінде қалай тұрақтанғандығы түсіндіріліп, «German» этнонимінің пайда болуы себебі негізделеді.

Көне қытайлық мағлұматтар аясында ерте дүниелік Маң мемлекетінің құрылуы, сол мемлекеттің құрамында болған маньжурлердің маң этнониміне -ғыт жалғамасын жалғап алып, оларды «маңғыт», әскерін өз тілдеріндегі «қолы» ұғым-түсінігімен алмастырып «маң қолы» деп атауы нақтылы жазбалық деректер негізінде талданады. Кейіндеу келе «маң қолы» ұғым-түсінігінің нендей себептермен «маңқол» этнониміне айналу тарихы сараланады.

Кілт сөздер: Маң этнонимі, жанартаулардың атқылауы, көші-қондық үдерістер, Мидия мемлекеті, «скиф» этнонимі, «german» этнонимі, этнонимдердің пайда болуы, «нохой» (ноғай) этнонимі, «маңғыт» этнонимі, «маң қолы» ұғым-түсінігі, «маңқол» этнонимі.

O. Nuskabaev

Doctor of Sociological Sciences, Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz

“Mang” People

(Historical and Ethnosociological Analysis)

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Нұсқабаев О. Маң жұрты (тарихи-этносоциологиялық сараптама) // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 464–478. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.37>

*Cite us correctly:

Nuskabaev O. Man jurty (tarihi-etnosociologiialyq saraptama) [“Mang” People (Historical and Ethnosociological Analysis)] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1(127). – B. 464–478. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.37>

Abstract. DNA-genealogical analyzes proved with consistent evidence that the ethnogenesis formation of peoples of original Turkic origin is very deep. Among the peoples of Turkic origin there is also the Man people.

From the very beginning, the Mangs were seen as merciless, cruel and warlike people. They instigated the creation of dozens of states in the regions which they conquered. It was the reason for the emergence and termination of many new ethnic structures.

Based on the data, which is introduced into the scientific circulation for the first time, the article describes how several states in the Middle East and other regions of the world ended before the conquest of the territories. As a result of the harmonious organization and organization of the rulers of Mang, how those states flourished and prospered is clarified in the framework of fresh factual information.

It is explained how the concept of «Scythian» stabilized in the language of the European peoples as a result of the warlike campaigns of the Mongols to the north-west, and the reason for the emergence of the ethnonym «German» is justified.

In the context of ancient Chinese information, the establishment of the early world state of Nogai, the Manchurians who were part of that state, adding the suffix -gyt to the ethnonym of the Manchurians, and replacing them with the concept of «mangyt» and their army with the concept of «hand» in their own language, is analyzed on the basis of specific written data. Later, the history of the concept of «mang kol» – the reason why it became the ethnonym «mangkol» will be differentiated.

Keywords: Mang ethnonym, eruption of volcanoes, migration-settlement processes, Median state, «Scythian» ethnonym, «german» ethnonym, origin of ethnonyms, «Nokhoi» (Nogai) ethnonym, «Mangit» ethnonym, concept of «Mang hand» – concept, ethnonym of «mangkol».

О. Нускабаев

доктор социологических наук, профессор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркистан), e-mail: orazbek.nuskabayev@ayu.edu.kz*

Народ «Маң»

(историко-этносоциологический анализ)

Аннотация. ДНК-генеалогическое исследование обоснованно доказывает, что формирование этногенеза тюркских народов имеет глубокие корни. В числе народов тюркского происхождения есть и народ маң.

Маң изначально считались воинственными, безжалостными, жестокими и склонными к воинственным подвигам народом. Они заложили основу для создания десятков государств в завоеванных регионах. Многие из них стали причиной появления и окончания новых этнических структур.

На основе данных, впервые введенных в научный оборот, в статье описывается о том, как народ Маң завоевал Ближний Восток. Как они в завоеванных местах обосновали новые государства. В свете новых фактических данных уточняется как процветали эти государства в результате гармоничной консолидации местных народов правителями Маң.

В статье объясняется, как в результате ожесточенных походов Маң на северо-запад сформировалось и укрепилось понятие «скиф» на языке народов Европы, обосновывается причина возникновения этнонима «German».

В рамках древнекитайских сведений на основе фактических письменных источников анализируется создание государства Маң в древнем мире. Присоединение маньжурами к этнониму «маң» аффикса -гыт образовался новый этноним «маңгыт». А название армии маң

маньжурами «маң қолы» (по маньжурскому понятию «қолы» обозначает эскер/армия), позднее переименоваемый в этноним «Маңқол».

Ключевые слова: этноним Маң, извержения вулканов, миграционные процессы, государство Мидия, этноним «скиф», этноним «german», происхождение этнонима «нохой» (ноғай), этнонима «Маңғыт», понятие – «Маң қолы», этноним «Маңқол».

Кіріспе

Генетикалық генеалогия түпкі шығу тектері бір әрі өзара туыстықтары бар адамдарды немесе адамдар топтарын үш түрлі жолмен анықтап, таразылайды.

1. Клеткалар цитоплазмасында болатын Митохондриялы ДНҚ (мт ДНҚ) молекуласы арқылы. Бұл молекула тек анадан балаларына қарай, келесі буында қыздарынан жиендерге қарай көшіріліп жатады.

2. Полиморфизмдік (бір тектес түрдің бірнеше формада болуы) әдісі көмегімен тек ер адамдардың бойында ғана болатын Y-хромосомының тұқым қуалаушылығын анықтау арқылы тұқым қуалаушылықтың тек әкесінен ұлына, келесі ұрпақтарына еш өзгеріссіз тікелей ауысып отыратындығын анықтап, дәлелдеу негізінде.

3. Аутосомы, яғни барлық хромосоманы жинақтап, жалпыгенетикалық портреттеме түзу арқылы анықтау. Аутосомы нақты адамға өзінің шығу тегін білдіріп қана қоймайды, сонымен бірге оған өзі мүшесі болып табылатын этностың түбі бір өзара туыстықтары бар, ділі мен тілі ортақ жұрттар екендігін білдіреді.

Жоғарыда аталғандардың барлығы ДНҚ-ны (дезоксирибонуклеин қышқылын) зерделеумен анықталады. Демек ДНҚ-генеалогиялық зерттеу – тірі клетка ядросында болатын дезоксирибонуклеин қышқылы молекуласы құрамындағы тұқым тектік ақпарат қорын сараптайтын генетикалық дәйек тәсілі болып табылады.

Бұл нуклеин қышқылы қандай да болмасын тірі организм ұрпағының түзелімі, дамуы және жеке белгілері туралы биологиялық ақпаратты сақтап, оларды жаңадан пайда болған клеткаларға (келесі зәуатқа) бұлжытпай көшіріп отырады. Соның арқасында тұқым қуу қасиеттері ұрпақтан ұрпаққа өтеді. Тұқымдық ақпарат негізінен ДНҚ-да сақталатын ядролық құрылым хромосомаларында жинақталады. Оның Y-хромосома түрі тек ер жыныстыларда ғана болып, ол әкесінен ұлына тікелей ауысады. Яки, әкеден тура тарайтын тұқымның бәрінде Y-хромосоманың бірдей элементтері сақталады.

Ер адамдардың Y-хромосома гаплотобын, әдетте, әліпбилік тәртіп бойынша А әрпінен Т әрпіне дейін белгілеп жіктеу жүйеленген [1, 15–16-бб.].

ДНҚ-генеалогия осы әріптік жүйені негізге ала отырып, Африкалық алғашқы есті үйірлік топты А әрпімен белгілейді. Ал осы А тобына кіндіктесе өрбіген гаплотоптарды В әрпінен Т әрпі аралығындағы әріптермен таңбалайды.

Африка құрылығынан Азия құрылығына өткен делінетін үйірлік топтар В гаплотобынан тараған С және F гаплотоптары болған делінеді. Шығу тектері бір делінетін осы екеуінің бірі С және содан бұтақтанған С3 гаплотоптары бұдан 60 мыңдай жыл бұрын Тәңірі тауының шығысын ала Теріскей Азияға өтіп Тұнық мұхиттан Алтай-Саян таулары мен Тарғабатай таулары баурайларына дейін жайыла қоныс тебеді. Ал F гаплотобы ұрпақтарынан өрбіген NOP құрама тобы бұдан 45 мыңдай жыл бұрын Гималай, Памир және Копетдаг тауларынан асып Теріскей Азияға аяқ басады. Олар Каспий теңізінен Алтай-Саян және Тарғабатай таулары баурайларына дейін қоныстанды. Олар, – дейді американдық ғалым А. Клесов, – бұл аймақтарда Орталық Азияның мамонтты өрістерінде Тәңір тауының шығысын ала жеткен С және С3 зәуатты жұрттармен қатар жайлады.

Р гаплотобынан бұдан 40-35 мыңдай жыл бұрын бір-біріне кіндіктесе Q және R бұтақтары тармақталады. Q гаплотобының біраз бөлігі кейіннен Аляска асып, болашақ

америкалық үндістерге айналады. Бүгінгі америкалық үндістердің 90 пайыздан астамы осы аталық Q зәузатына жатады.

Q зәузатының сыңары R зәузаты бұдан 27 мыңдай жыл бұрын M123 снип-мутациясын қабылдап R1 зәузатының негізін қалайды. R1 зәузатынан бұдан 23 мыңдай жыл бұрын оның кезекті SR10831.2 және M123 снип-мутацияларын қабылдау нәтижесінде R1a және R1d зәузаттары түзіледі. Бұл гаплоготтар түпкітүрік тілінде сөйлеген жұрттардың ілкі ата-бабалары ретінде пайымдалады. Осыдан-ақ қайсыбір тарихшылар жазып жүргендей R1a және R1d гаплоготтары бір-бірінен бөлек-бөлек аяқтанған жұрттар емес, керісінше бір тұқымнан өрбіген бауырлас жұрттар екендігі ап-айқын болып білініп тұрады [2].

Сондай-ақ крианиометриялық зерттеулер қорытындылары бойынша, Q, R1a, R1b және C, C3 гаплоготтары бойларында да анау айтқандай айырмашылықтар жоқ. Себебі бұл гаплоготтардың бәрінің де түпкі шығу тектері бір. Африкадан Азияға өткен делінетін B гаплоготынан бұтақтанған C және F зәузатынан өмірленгендердің ұрпақтары. Олардың бәрінің түрлерінде байқалатын аз-маз айырмашылықтар тек бертін келе өмір сүру аймақтарындағы табиғи-климаттық өзгешіліктерге қарай пайда болған. Оның үстіне, қазіргі орыс тіл білімі, теріскейазиялық топтарды бөліп-жарып жатпай, әу баста олар бір тілді, яғни тек қана алтай тілді топ болған деп қарастырады. Әрі, қазіргі орыс тіл білімі, арғы алтай тілді біртұтас топты бертіндеу келе ғана арғы түрік, арғы моңғол, арғы тунгус-мәнжүр, арғы корей, арғы жапон тілді қауымдарға бөлшектеніп кеткен деп есептейді [3, 1416–1602-бб.].

Демек үнемі өсіп-өніп, көбейіп отыру теріскейазиялық гаплоготтардағы (рулық қауымдардағы) адамдар санын арттырып, олардың әрқайсысының этникалық қауымдарға ұйысуларына ықпал етті.

Мысалы, қазіргі ғылыми антропологияның дәлелдемелері бойынша, түпкі түрік текті жұрттардан 200-ге жуық этникалық қауымдар өсіп, өрбіген.

Солардың бірі «Хунгур» деп этнонимделген жұрт. Этникалық осы жұрттан өсіп-өнген халықтар, қазіргі генетика ғылымының дәлелдеуі бойынша, күллі еуразиялық халықтардың шығу тегінде тұрған аталық жұрт. Бергісін айтпағанның өзінде, арғы скиф, хунну, хяньюнь, фин-угор, болгар, татар, түрк, сібірлік жұрттар, т.б. өздерінің шығу тектерін хунгурлардан бастап тарқатады.

Зерттеу әдістері

Зерттеудің әдістемелік өзегін генетикалық, антропологиялық, этносоциологиялық, этнографиялық, этимологиялық тәсілдер құрады. Сонымен қатар зерттеуде тарихи-генетикалық, тарихи-салыстырмалық, тарих зерттеулердің қолданбалық әдістері, реконструкциялық тәсіл, диахроникалық талдау, хронологиялық тәсіл, лингвистикалық талдау, т.б. пайдаланылды.

Талдау мен нәтижелер

Өзге халықтар өз тілдерінің дыбысталу ерекшеліктеріне қарай «хунгур» этнонимін әртүрлі атамалайды.

Айталық, хунгурлармен ж.с.д. VI мыңжылдықтың соңына таман Янцзы өзенінен арғы өңірлерден көшіп келіп, осы өзеннің маңына қоныстанған тайлар (қытайлардың арғы ата-бабалары) жергілікті абориген халық – хунгурларды өз тілдеріне жақындатып «хуньюй» деп атамалаған. Өйткені олардың тілдерінде «-р» дыбысы дыбысталмайды. Хунгур, демек «хуньюй» (құян).

Моңғол жазбасында, атап айтқанда, «Моңғолдың құпия шежіресі. XIV–XV ғғ.» тарихнамасында «хунгур» этнонимі Qonyirat > Onyirat > Қоңғырат > Оңғырат (хонгирад) сұлбасында таңбаланған. Мұның себебі хунгурлар түрік-моңғол текті өзге де халықтар қатарында қазіргі жыл санауымыздың 907–1125 жылдар аралығында Ұлы Ляо (Қидан) мемлекетіне тәуелділікте болған. Міне, осы тұста хунгурларды қидандар өз тілдерінде

көптікті білдіретін «-ат», «-ет», «-т» жалғауын жалғап «хунгур-ат» деп атамалап кеткен. Міне, сонан бері орталықазиялық түрік-моңғол текті халықтар хунгурларды «хунгур-ад», немесе «қоңыр-ат» деп атамалауды әдетке айналдырып алған.

Парсы тілінде, мысалы, Рашид ад-Диннің (1243–1318 жж.) «Жамиа ат-Тауарих» атты еңбегінде хунгурлар «Кунгурат» деп жазбаланған.

Орыс тілінде «хунгур» этнонимі «хунгирад» деп жазбаланып жүр.

Қазақ тілінде «Қоңырат» деп ұлықталады.

Сібірлік халықтар тілдерінде:

1. Хунгур, хунугур, кунгур, қоңыр, конгурей, хунгурай, қоңырат.

Әлем халықтары тілдерінде, – дейді татардың лингвист ғалымы М. Закиев, – әр халықтың дыбыстық ерекшеліктеріне қарай «хунгур» этнонимі төмендегіше атамаланып, жазбалады (автордың пікірін ақсатып алмас үшін түсіндірмелеріне жазылған тілінде сілтеме жасалды).

2. Һунугур, хоногур, онногур, оногур, огур, угр, угор, утргур (утыр огур).

Этноним угор образован по тюркский модели на основе бесспорно тюркского первичного этнонима ар (люди, мужчины), который конкретизировался первичным этнонимом ок (племя, род). Окар>окур>огур в целом означает «окские люди». Венгерский тюрколог Геза Куун еще в 20 в. пришел к уверенному выводу о первоначальной тюркоязычности угров/угоров.

Греческие историк Симокатта сообщают, что угоры в древности именовались... хуньи (хуньей, хунгур). Поэтому не удивительно наличие этнонимов хоногур/онногур/оногур, образованных из первичных этнонимов хунгур, ок, ар/ур. А, этноним утргур (утыр огур) называл, по видимому, огуrow особых земледельцев.

3. Хунгур, хуногур, хунгар, унгар (венгр).

Финно-угорские ученые пришли к выводу, что названия мадьяр, венгр сами представляют слова тюркского происхождения; эти термины венгры получили от тех тюркоязычных племен, которые придали им тюркский антропологический оттенок. Венгр происходит от варианта унгар (более древняя его форма хунгар<һунугор<хунгур). Мадьяр казахская племя, живущее в Костанайской области Казахстана.

4. Хунгур, хунугур, хуногур, оногур, болгар.

(Хунгур>хунугуры>хуногур>оногуры считаются непосредственными предками болгар. Сведения об этом сохранились в древнегреческих источниках.

«Хунгурлар бұлғарлардың арғы ата-бабалары болып танылады» [4, 53, 183, 190-бб./.

«Бұлғарлар өздерінің хунгурлардан өсіп-өнгендігін мақтаныш тұтады» [5, 14–23-бб.].

5. Утигуры/утургуры, кутригуры/кутургуры, һунугуры/һоногуры.

В Причерноморье еще в 3 тысячелетии до н.э. жили тюрки, в том числе ранние болгары – оногуры, т.е. хуногуры или просто огры, которые были предками и болгар. Они носили еще этнонимы: утигуры/утургуры, кутригуры/кутургуры, һунугуры/һоногуры и т.д. [4, 194-б.].

Жалпы орталықазиялық этникалық қауымдардан 200-ге жуық әртүрлі халықтар бұтақтанған. Солардың бірқатарын ұлтаралық араздықты қоздырушы орыстың шовинист ғаламдары «үндіеуропалық тілді халықтар-мыс» деп атамалап, жазбалап жүр. Себебі олар бұл ұғым-түсінікті танымдық тұрғыда мазмұндаудан гөрі, мағынасына саяси астар беріп, бір жағынан орыстардың орталықазиялық ру-тайпалардан тұқымданған таза орталықазиялық жұрт екендігін жасырғысы, сөйтіп орыстарды еуропалық жұрт етіп көрсеткісі келеді. Екінші жағынан, орыс шовинист тарихшылары орыстарды әлемнің басқа халықтарынан артық жұрт етіп көрсетуге ықылас танытып тұрады.

Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін Сталин нұсқауымен өрістеген бұл саясат орыс тарихнамасына ешқандай да абырой әпермеді. Керісінше күлкіге қалдырды. Әлемнің прогресшіл тарихшылары орыстардың кімдерден ұрықтанғанын және де тек XX ғ. екінші жартысының ортасына таман пайда болған жұрт екендігін ап-айқын етіп дәлелдеп берді.

Әсіресе украин тарихшылары орыс шовинист тарихшылары айтып та, жазып та жүргендей Украина жерінде ешқандай Киев русі деген орта ғасырлық мемлекет болмағандығын, өздерінің орыспыз деп жүргендермен еш қандайда туыспайтындықтарын, түп тектерінің сонау есте жоқ ескі замандарда Қара теңіздің солтүстік өңірлерінде өмірленген хунгурлардан бұтақтанған скифтердің, хазарлардың, қыпшақтардың және басқа да ондаған түпкі түрік текті халықтардың ұрпақтары екендігін дәлелдеп берді. Киев қаласын алғаш рет салып, зор шаһарға айналдырған түрік текті халықтар болғандығын әлем халықтарына паш етті. Сөйтіп өздерін украиндармен бір текті халықпыз, түп тегіміз славяндардан деген жалған ойға бой алдырған орыстардан аулақ қашты.

Хунгурлардың пайда болып, өсіп-өнген өңірлері туралы әртүрлі пікірлер білдіріледі.

Дей тұрғанмен қытай ғалымдарының соңғы жылдардағы полигенетикалық зерттеу нәтижелері анықтап бергендей, хунгурлардың пайда болып, өсіп-өнген өңірі деп қазіргі ҚХР-ның Шаньси, Хебэй, Шэньси провинциялары, Ордос үстірті, Ішкі Монғолия аймақтары аталады.

Оны қытай генетиктері Ордос үстіртін айнала қоршап жатқан таулардың шығыс бетіндегі «Шаньдиндун (Шың басындағы үңгір) үңгірінен табылған адам сүйектеріндегі ДНК-лық зәуазаттарды бүгінгі таңда өздерін хунгурлардан бұтақтанған жұрттармыз деп жүрген ондаған ұлттың ДНК-лық молекулаларымен салыстыра отырып, дәлелдеген. Атап айтқанда, олар «Шаньдиндун» үңгірінен табылған сүйектердегі Q, R1a, R1b, C және C3 зәуазаттары бүгінгі таңда ҚХР-ның солтүстігі мен солтүстік-батысында тұратын, бірақ қытайланып кеткен хунгур ұрпақтарының, бурят пен моңғол хунгурдарының, Сібір татарларының, хакастардың, тыбалықтардың, фин-угорлардың және т.с.с. өзге де халықтардың бойында бар екендігін анықтаған [6]. Өйткені хунгурлардың да біршамасы Теріскей Азияда жиі-жиі орын алып отыратын табиғи-климаттық өзгерістерге, катаклизмді апатты жағдайларға, жанартаулардың жиі атқылауына, қуаңшылықтарға және басқа да жағдайларға байланысты өздерімен бауырлас өзге де этникалық қауымдастықтармен араласа-құраласа өмірлене жүріп, түкпір-түкпірге жер ауып отырған. Олар жаңадан барып жерсінген өңірлеріндегі жергілікті жұрттармен мидай араласып кеткен. Оларға қыз ұзатып, олардан келін түсіріп дегендей құда-жекзат болған.

Айталық, әлі күнге дейін хунгур (хунгурай) ұрпақтары өздерімен араласа-құраласа өмірленіп келе жатқан кете (хеттер) мен маң (қазір «маңғұл» деп атамаланып жүргендердің) ұрпақтарын жиен деп еркелетіп атамалайды [7, 41–45–66.].

Сілтемеде мысалданған екі этникалық қауымдастықтың бірі – кетелер (хеттер) орталықазиялық көне халықтардың бірі. Міне, осы халық орыс тарихнамасында «Еуропада «баулықталған керамика» мәдениетін түзуші үндіеуропалық халықтардың батыс бұтағы» ретінде жазбаланып, аталады [8].

Дей тұрғанмен осы түсіндірменің ақиқаттылығын, сондай-ақ ж.с.д. VI ғасырда Рим қаласын жаулап алған кельттердің кімдер екендігін анықтау мақсатында еуропалық ғалымдар арнайы жүргізген зерттеу орыс тарихшыларының «үндіеуропалықтар» деп атап жүрген халықтың кімдер екендігін анықтауға септігін тигізіпті. «Үндіеуропалық» деп аталып келген бұл жұрт орталықазиялық халық болып шыққан. Өсіп-өнген өңірлері ретінде Кузнецк Алатауы баурайлары аталады. Кетелердің біршамасы сонау есте жоқ ескі замандарда-ақ Орталық Азиядан көше-көше келіп, Кіші Азияны жерсінген. Кіші Азияда кетелер (хеттер) Египетпен иық тірестірген өте мықты әрі барынша гүлденіп-көркейген өз мемлекетін орнықтырған. Оған хет патшаларының фарон Аменхотеп III және оның ұлы Эхнатон биліктері тұсында Египетпен әскери, сауда-саттық және дипломатиялық байланыста болғандығын растайтын құжаттардың Египет архивтерінен табылуы куәлік етіпті. Ал археологиялық қазбалар барысында табылған шумер-аккад-хет сөздігі 15 мыңнан астам қыш таңбаларда жазылыпты. Хет патшаларының жарлықтары, сауда-саттық есептері, мәдени,

саяси, тарихи және әдеби тексттер археологтарды тіптен таң қалдырған. Мұның бәрі Хет мемлекетінің өз заманында өте озық әрі гүлденіп-көркейген ел болғандығын білдірген. Ең қызығы осы хеттердің шығу тегін іздестірулер, еуропалық тарихшыларға, олардың қазіргі қазақ халқын құрылымдап отырған ұлыстардың бірі – кетелермен түбі бір жұрт екендігін анықтауға септесіпті. Ал хунгурлар жиен деп мақтан тұтқан екінші жұрт – Маң халқы болған.

Хунгурлар жиен деп мақтан тұтқан Маң жұрты

Маңдардың пайда болып, түлеп ұшқан атажұрты – Алтай-Саян тауларының қалың орманды шың-құздарының баурайларындағы жынысты тоғайлы, көк шалғынды алаптар. Олар бұл маңды нағашы жұрты – хунгур/ат/тардың біршама ру-тайпаларымен және өзге де бауырлас этникалық топтармен араласа-құраласа мекендеген.

Ел билеушісі Маңғытай деп ұлықталған.

Тар мағынасында «Маңғытай» аталымы аң-құсты, немесе атыс-шабыста жау әскерін «торылдаушы адам» деген ұғым-түсінікті білдірген. Кең мағынасында ел басшысы, яғни халық қараушысы деген мағынада қолданылған.

Пікіріміздің дәлелдемесіне түрік тілінің диалектік ерекшеліктерін талдаған В.В. Радловтың «Очерк словаря тюркских наречий» атты жинағынан мысал келтіруге болады. «Мангутай» – маңдардың жұрнақтары саналатын моңғол, сағай /шағай/ және телеут тілдерінде «торуылдаушы» деген мағынада қолданылады [9, 2015–2016-бб.].

Түрік текті халықтардың тілдік диалектік ерекшеліктерін бақайшығына дейін талдаған Ұлы ғалым айтса айтқандай, Маң қауымдастығының жетекшісінің Маңғытай аталуы заңды. Себебі халықтық аталым Маң-ға жалғанған «-ғы» қосымшасы көптікті (көп халық) білдірсе, «-тай» жалғамасы алтайлық халықтар тілдеріндегі -ай, -тай, -дай, -дей түрлерінде кездесетін өнімді аффикс болса керек. Бұл бір жағынан.

Екінші жағынан, сөз басындағы дәлелдемеде нақтыланғандай, Маң халқы әу баста тек аңшылықпен айналысқан жұрттардан құрылымдалған этнос болған. Өйткені «торуылдау» ұғымы көбіне-көп аңшылар арасында айтылатын түсінік. Осыған қарап маңдармен көршілесе қоныстанған өзге ел-жұрт маңдарды кейде «аң-құсты торуылдап ұстайтын аңшының халқы, яғни Маңғытай жұрты» деп атамалап кеткен сыңайлы. Келе-келе бұл ұғым-түсінік Маң этнонимін демеуші қосымша ұғым-түсінікке айналып кеткен. Осыдан Маң халқын былайғы ел-жұрт кейде Маңғытай елі деп те атамалауды әдетке айналдырып алған.

Қазіргі жыл санауымызға дейінгі мыңжылдықтарда Теріскей Азияда жиі-жиі табиғи-климаттық өзгерістер, адам айтса нанғысыз бет қаратпас аязды, мұздақты, қара суықты, не аймаққа жауын-шашын тамбай жалаң қуаңшылықты, не кейбір өңірлерінде жанартаулар атқылаған катаклизмді апатты жағдайлар орын алып отырған.

Міне осындай апатты жағдайлардың бірі, атап айтқанда, жанартаулардың атқылауы ж.с.д. 14–13 мыңжылдықтарда Шығыс Саян тауларындағы Қиой (қазіргі аталымы Хи-гол), Жамбалық (Жомболок) және Аха (Ока) өзендері алаптарында орын алған. Жанартау ағымының ұзындығы 74 км. жерге дейін созылған. Қалыңдығы кем дегенде 5–7 м. болатын жанартау шөгінділерінің ені ондаған гектар жерді алып жатқан [10, 34–49-бб.].

Міне, осы жанартау атқылауынан шошынған жергілікті халық (олардың ішінде маңдар да бар) жер ауа көшкен. Олардың бірқатары шығысқа, біршамасы батысқа қарай жөңкілген. Атажұртта қалғандары жанартау атқылаған жерден сәл аулақтау маңдарға барып қоныстанған. Алысқа ұзап, көшіп кетуге туып-өскен өңірлерін қимаған.

Алыс аймақтарға көші-қон түзгендердің ішінен батысқа қарай жөңкілгендері жолай кезіккен өзге қауымдарды өздеріне қосып ала жүріп, Каспий теңізінің шығыс жағалаулары мен Еділ өзенінің орта ағысына дейінгі аралыққа жайыла қоныстанған. Ел билігі Маң көсемдерінің қолында шоғарланғандықтан былайғы жұрт ел халқын көбіне көп Маң халқы деп этнонимдеген. Оған осы өңірлердегі жер-су атаулары куәлік ете алады. Мысалы Маңғыстау, Отаман тауы, Маната қыраты, Маңбұлақ, Маңсу, Маңсай, Маңдардан шыққан

362 әулиелер мекені, Жайық пен Еділ өзендері аймағындағы Сарыман, Ақаман, Еліман тұрақтары, т.т.

Өңірдің ел билеушілері «Ағаман» деп ұлықталған. Жергілікті халық әлі күнге елге сыйлы кісілерді көтермелеп «Пәленше Аха» деп құрметпен атамалайды.

Осы аймақта өсіп-өніп көбейе келіп, олар бертін келе өздерінің мемлекетін тіктеткен. Мемлекеттің құрылуында жетекші этнос – маңдардардың көсемдері шешуші рөл атқарған. Ел халқы әртүрлі, бірақ түпкі шығу тектері бір – түріктекті жұрттардан құрылымдалғандықтан мемлекет аталымы Ішғұз деп ұлықталған.

«Ішғұз» аталымы көне түріктік ұғым-түсінік. Толық мағынасында «ішкі ордалық жұрт» дегенді білдіреді. Ішғұздың скиф атануын, қазіргі лингвистика ғылымы, көне грек тілінде «ішғұз» ұғымының «скуз» болып естілуімен, осыған орай бұл ұғымды еуропалықтар өз тілдеріне жақындатып «скиф» деп атап кеткендігімен түсіндіреді. Ал «ғұз» ұғымы көне түрік тілінде «өгіз» деген мағынада қолданылған. Өйткені арғы түріктекті халықтар өгізді тотем тұтқан. Өздерін өгіз сияқты күші асып-тасыған жұрт санаған. Ал сырт жұрт ішғұздарды «сақ» деп этнонимдеген. Өйткені олардың байқаулары бойынша, ішғұздар өте сақ халық болған. Кез-келген мәселені жан-жақты екшелеп, көпшілік болып қана барып, шешім қабылдаған. Сол көпшілік болып қабылдаған шешім негізінде әрекет жасаған. Бір сөзбен қайырғанда, ұйымшылдығы мен қабілеттілігі жоғары заңғар халық болған.

Маңдардың Таяу Шығыс пен одан арғы жерлердегі халықтарды жаулап алуы

Жоғарыда анықтап алғанымыздай, Ішғұз мемлекетінің билігі Маң көсемдерінің қолында шоғарланды. Олардың мемлекетті басқару қаблеттерінің жоғарылығына, шешім қабылдау шеберліктерінің алғырлығына және батыл да қайсар, айтқандарын орындататын қырсық мінездеріне қарап, былайғы жұрт оларды – нағыз патшалар деп құрметтеп, ұлықтады. Айталық, бұл ұғым-түсінікті ежелгі қытайлар өз тілдерінде «сай уань» - сақ патшалары, еуропалықтар – «царские скифы» деп асқақтата мадақтап жүрді.

Ішғұздар түріктекті кілең айбынды жауынгер жұрттардан құрылымдалған халық болды. Олар қазіргі жыл санауымызға дейінгі мыңжылдықтарда-ақ Қос өзен (Месопотамия) және одан арғы өңірлердегі халықтарды жаулап алды. Сөйтіп Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерде ондаған түріктекті жаңа мемлекеттердің құрылуына ұйтқылық жасады.

Айталық, сондай мемлекеттердің бірі ретінде, әлемдік тарихнамада, Мидия мемлекеті аталады. Бұл мемлекеттің құрылуында ішғұздардың билігіндегі Маң жұрты көсемдері шешуші рөл ойнады. Сондықтан Маң аталымына көне түрік тілінде көптікті білдіретін -най жалғамасы жалғанып, мемлекет аталымы көпшілік шешімімен Маңнай (еуропалық халықтар тілдерінде – Мидия) деген аталымға ие болды [11, 4-б.].

Жалпылама айтқанда, ішғұздардың жаугершілік жорықтары Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерде өркениеттің қалыптасуына ықпал етті. Жоғары деңгейде сауда-саттық дамыды, жазу-сызу пайда болды. Есеп пен мәдениет, қол өнері мен зергерлік, ауыс-түйіс, айырбас дамыды. Рухани құндылықтар мен діни сенімдер аяқтанды. Келе-келе Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерді жаулап алып, онда ондаған түріктекті өз мемлекеттерін тіктеткен маңдар бастаған арғы түріктекті жұрттар өз қарауларындағы жергілікті халықтарға сіңісіп кетті.

Ал жаугершілік жорықтармен Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерге асқандарға ілеспей атажұртта қалған маңдар басқарған арғы түріктекті жұрттар туып-өскен өңірлерінде бұрынғыша өмірленіп жатты. Келе-келе олардың да біршамасы ж.с.д. 10-шы мыңжылдықта Орталық Азияны түгелге жуық қамтыған қуаңшылықта жан-жаққа – оңтүстікке, оңтүстік-батысқа және солтүстік-батысқа қарай босты. Бұл көші-қонның тарихы О. Нұсқабаевтың «Байырғы қоңыраттар» ата монографиясында [12, 128–163-бб.], жан-жақты талданғандықтан қайталап жатпаймыз, тек айтарымыз Маң жұртына қатысты мына төмендегі тың дерек.

Маңдардың біршамасының «German» атануы

«Генеалогия ДНК-сы деректері мен тілдік айғақтарға сүйенген бірқатар зерттеушілер германдықтарды осы Маң жұртының ұрпақтары болып қалуы мүмкін делініп осы күнге дейін айтылып келген жорамалды пікірді растамалай бастады.

«Байырғы көне дерек көздерінде «герман» аталымының «ерман», «эрман», «ирман» деген нұсқалары көріністеніп қалатын. Мысалы IX ғасырда өмір сүрген араб географы Мұхаммед ибн әл-Хваризми Германияны: «Ирманья, а она – земля ассакалиба» [13, 48-б.], деген дерек берген. Мұндағы ассакалибаның Геродот жазатын «сколоттар» екенін, ал оның түрікше «асколыты» деп аталатынын тілші ғалымдар әлдеқашан делелдеп қойған болатын» [14, 152-б.].

Маңдар болмысына қатысты арғы-бергі ғалымдар тарапынан деректелген жоғарыдағы мағлұматтар әрі лингвист, әрі тарихшы қазақ ғалымы К. Салғараұлы тарапынан қуаттала түседі.

Каспий теңізінің шығыс жағалауларын мекендеген маңдардың, - дейді ол, - «Тунгр» (тұң-ар) тайпасы жұрты Батысқа жылжыған. Олар көше-көше келіп, Рейн өзенінен әрі қарай өткен. Сүйткен тунгрлер осы өңірлерді мекендеп отырған галлдарды талқандап, оларға иелік еткен. Бағынышты халықтарға өсіп-өнген өңірлерінде аталғандай өздерін «ер+ман» дегіздіртіп ататқан. Осы «Ерман» аталымының алғашқы бөлігіндегі «ер» (эр, ир) түсінігі байырғы түрктің «батыр», «нағыз» деген ұғымын білдіреді. Ал, екінші жартылығындағы «Маңы» этнонимдік аталым. Сонда «ерман» аталымы «батыр маң», «нағыз маң» болып шыға келеді. Ежелгі «ерман» (эрман, ирман) аталымы бертін келе тіл өзгерістеріне қарай «German» деп аталымдалып кеткен. Ежелгі заман тарихшыларының германдықтарды ірі денелі, өжет, аяушылығы аз, қатыгез жауынгер жұрт ретінде сипаттаулары да пікірімізді тұздықтата түседі. Римдік тарихшы Тацит (58–117 жж.) «напротив, слово Германия новое, недавно вошедшее в обиход, ибо те, кто первыми переправились через Рейн и прогнали галлов, ныне известные под именем Тунгров, тогда прозывались германцами. Таким образом, наименование нового народа постепенно возобладало и распространилось на весь народ; вначале все из страха обозначали его по имени победителей, а затем, после того, как это название укоренилось, он и сам стал называть себя германцами [15, 354-б.]. Демек, германдықтардың түп тегі маңдардан бастау алатындығының анық-қанығы негізделген ақиқатты шындық [16, 95–102-бб.].

Орыс шовинист тарихшылары ойдан шығарып алып, дәріптеп жүрген «үндіеуропалық халық» деген термин қалай пайда болды, енді соның мән-мағынасын талдап көрелік.

А. Гитлер билікті иеленісімен немістердің рухын, саяси және еңбек белсенділігін көтеру үшін біршама идеологиялық шараларды жүзеге асырды. Сондай шаралардың бірегейі ретінде немістердің арий текті таза қанды норд тұлғалы халық екендігін дәлелдеуге күш салды.

Арий текті таза қанды норд тұлғалы неміс халқының шығу тегі мен пайда болған өңірлерін іздестіріп Кавказға, Тибетке, Үндістанға, Иранға экспедициялар аттандырды. Бірақ әлі күнге дейін арий текті халықтың нақты қай аймақта және кімдерден пайда болғандығы белгісіз. Осыған қарамастан «арий» текті халықтың болғандығы туралы біржақты, көбіне-көп ойдан «құрастырылған» ұғым-түсінікті теориялар Еуропаны кезіп кетті. Том-том түсіндірмелер жазылды.

Сталин көзі тірісінде орыс тарихнамасына «арий текті жұрт» терминін «үндігерман тілді халық» дегіздіртіп, ендіртті. Түріктекті «Маң» халқынан бұтақтанған сақтарды «үнді-иран» текті жұрт дегіздіртіп, жаздыртты. Орыс тарихнамасы осы «жалған» сталиндік түсіндірмелерден әлі күнге арыла алмай, жазбаларының ғылымилығын жоғалтып алып жүр. Басқашалап айтқанда, батыс ғалымы тарапынан күлкіге қалып жүр.

Сталин о дүниелік болып кеткеннен соң «фашистерде іштей кегі бар» орыс тілді яхуди текті ғалымдар «үндігерман тілді жұрт» терминін өзгерттіртіп, «үндіеуропалық тілді халық» дегіздіртіп жазбалатып алды. Міне, осылайша XX ғ. елуінші жылдарынан бермен

қарай орыс тарихамасында «үндіеуропалық халық» деген жалған термин мен теория пайда болды.

Мұның да өзіндік себептері болды. Оны ДНК-генеалогия зерттеу тәсілін негіздеушілердің бірі американдық ғалым М. Клесов өзінің 2021 жылдың 19 июнь күнгі «You Tube»-дегі дәрісінде төмендегіше түсіндіреді.

Соғыс алдында литван текті археолог Мария Гимбутас ханым Каспий теңізінің шығысы мен Еділ өзенінің төменгі ағысы маңында археологиялық қазбалар жүргізеді... Бірақ фашистерге ілескен бұл ханым алдымен Германияға, әрі АҚШ-қа жер ауады. АҚШ-та жүріп ХХ ғасырдың 50-ші жылдары Ресейде жүргізген археологиялық қазбаларының нәтижелерін жариялайды.

Орыс тілді археологтар «көнешұңқыр» мәдениеті де атап жүрген мәдениет ошақтарын «Қорған мәдениеті» деген терминмен алмастырып алып, «үндігермандық жұрттар» ең алғашында Каспий теңізі маңы мен Еділ өзенінің төменгі ағысында өмір сүрді. Олар осы өңірлерден Еуропаға қарай кеткен деп елді дүрліктіреді.

Ал, бұған қарсылық білдірген орыс тілді тарихшылар Каспий теңізі маңында үндіиран тілді (Сталиннің анықтамасы) сақтар өмірленген. Міне, осылар күллі еуропалық халықтардың пайда болуының қайнарында тұрған деп даурықты... Осылайша, тарих ғылымында «үндіирандық тілді жұрттар» ұғым-түсінігі қалыптастырыла бастады.

Шынында да, М. Гимбутас ханым археологиялық қазбалар жүргізген өңірлерде түпкі тектері орталықазиялық гаплоготтардан (ру-тайпалардан) бұтақтанған түрік текті «Маң» жұртының өмірленгені рас, дау тудырмайтын факт. Маңдардың германдықтардың ел болып қалыптасуына тигізген еңбектері де зор.

Ал, қазіргі, яғни бүгінгі таңда, - дейді ойын одан әрі қарай сабақтаған А. Клесов, - Каспий теңізі маңында сонау есте жоқ ескі замандарда өмірленген жұрттарды: 1. М. Гимбутас ханымның «үндігермандық»; 2. Сталиннің «үндіирандық» халықтар деп атамалауының бір жақтылығы білініп қалды.

Өйткені жоғарыда анықтап алғанымыздай, орталықазиялық түпкі гаплоготтардан (ру-тайпалардан) 200-ге жуық әртүрлі этностар өсіп-өнген. Солардың бірі – R1bJ1b топты жұрт. Міне, осы топты жұрт және R1bC2a топты жұрт Каспий теңізін айналып, Кавказды басып өтіп, Анадолы арқылы Балкан түбегіне барған. Онда өсіп, өніп көбейе түскен олардың бірқатары Таяу Шығысқа, біршамасы Еуропаға, қалғандары кері көшіп Каспий теңізінің теріскейін ала бұрынғы ата-баба жұртына қоныстанған. Міне, осы жұрт бұдан 23 000 жылдай бұрын Алтай-Саян таулары мен одан арғы өңірлерде аяқтанған жұрттардың ұрпақтары-тұғын. Бұл ғылыми тұрғыда дәлелденген ақиқатты шындық. Көші-қон түзіп барып күллі Таяу Шығыс пен Еуропаның тең жартысына қоныстанған, араға бірнеше мың жыл салып қайтадан ата-баба қонысына көшіп-қонған жұрт баяғы түрік текті халықтардың ұрпақтары болатын. Демек «үндіеуропалықтар» деп аталып жүргендердің түрік текті халықтар екендігін терістеудің өзі де ұятты [17].

Осыны аңғарған прогресшіл орыс ғалымдарының өздері орыс шовинист тарихшылары тарапынан көрер көзге бұрмаланып, жазбаланып келген еуропалық халықтардың болмыстық тарихын қайта таразылап, жалған түсіндірмелерден тазарта бастады. Айталық Ресей медицина академиясының адам генетикасының популяциясы лабораториясы ғалымдары жүргізген зерттеу нәтижелері орыстардың және солармен түп тектері бір – туыстас делініп келген жұрттардың шығу тектері кімдерден екендігін анықтап берді.

Бұл зерттеудің бірқатар мәліметтерін «Власть» журналы өз оқырмандарына ұсынған.

Мәліметтерге қарағанда, орыстар ешқандай да «шығыстық славяндар емес», финдер болып шықты.

Генетикалық негізі бойынша белорустар «шығыстық славян емес», керісінше «батыстық», яғни поляктармен түбі бір туыс халық болып шықты. Сонымен қатар

«белорустардың орыстардан тым алшақ екендігі, чехтар және словактармен жақындығы барлығы анықталды».

Белорустарға қарағанда Финляндия финдері орыстарға генетикалық негізде ең жақын халық болып шықты. Y-хромосомы бойынша, орыстар мен Финляндия финдерінің ара қашықтығы бар-жоғы 30 бірліктік шаманы көрсеткен (бұл өте жақын туыстықты көрсетеді). Ал орыс пен фин-угор халықтары (марийлер, вепсалар, мордовалар және басқалары) арасындағы алшақтық бар-жоғы 2–3 бірлікті шамада екендігі білінген. Басқашалап айтқанда, орыстардың да, фин-угорлардың да бір-біріне өте жақын, өзара бауырлас халықтар екендігі байқалған.

Жоғарыда айтылғандармен қатар, зерттеулер нәтижелері бойынша, орыстардың татарлармен (орыстар барлық түрк-моңғол текті халықтарды «бұлар татарлар» деп атамалайды) ара қашықтығы Финляндия финдерімен бірдей, яғни 30 бірлікті шамада көріністенген. Демек, орыстардың тең жартысының Финляндия финдерімен сияқты, татарлармен де шығу тектері бір туыстықтары бары білінген.

Украиндықтардың шығу тектері туралы жинақталған мәліметтер де зерттеушілерді қатты таң қалдырған.

Мысалы, шығыс украиндықтардың шығу тектерінің орыстардың, комилердің, мордовалардың, марийлердің шығу тектерімен бірдейлігі анықталған.

Ал, батыс украиналықтардың генетикалық тектері, тіпті, күтпеген нәтижеде көрінген. Олардың генетикалық қалыптары тура татарлардікімен бірдей қалыпта білінген. Ешқандай да айырмашылық болмаған.

Осылайша, патшалық Ресей және Кеңес тарихшылары негіздеп берген, бірақ осы уақыттарға дейін «шынайы» екендігіне шаң жұқтырылмай жүрген «Шығыс славяндары» атты теорияның, яғни орыстардың, белорустардың, украиндардың түпкі шығу тектері бір өзара бауырлас халықтар екендігінің жалғандығы ашылып қалды [18].

Қорыта айтқанда, еуропалық және орыстық прогресшіл ғылыми басылымдарда жарияланған ғылыми негізділігі жоғары еңбектерде растамаланғандай, түп негіздегі арғы түрктенді халықтар еуразиялық кеңістікте орнықтырған мәдениеттер мен тұрмыс қалыптары адамзаттық өркениетті барынша іргелендіре түскен.

Түп негіздегі арғы түрктенді халықтар ең алғашқылар болып дүниеге бірегей көзқарас пен діни сенімді (Тәңірге табынушылықты) орнықтырды. Нақ солар ең алғашқылар болып жер бетінде ірі мемлекеттер құрды. Қоғамдық өмірді құқықтық негіздерде реттеуді қалыптастырды. Ең алғашқы болып кен өндіріді, металл қорытты, еңбек және соғыс құралдарын темірден жасап пайдаланды. Сөйте жүріп, түп негіздегі арғы түрктенді халықтар ең алғашқы болып адамзат өркениетінің қарыштап дамуына ықпал етуші болып есептелетін технологиялық революцияның жандануына себепші болды.

Осындай, сондай-ақ адамзат қоғамының өркениетті дамуына қосқан өзге де жетістікті үлестері түпкі түрктенді халықтардың болмыстық тарихын жалған ойлардан құрастырылған шөп-шалам мен қоқыстардан тазартып, жаңаша бағамдауларға жол ашуда.

Атажұртта қалған Маң жауынгерлерінің Маң қолы атануы

Жоғарыдағы талдаулар барысында анықтап алғанмыздай, ж.с.д. 14–13-ші мыңжылдықтарда Шығыс Саян тауларында орын алған жанартаулардың атқылауынан, сондай-ақ ж.с.д. 10-шы мыңжылдықта Орталық Азияны түгелге жуық қамтыған қуаңшылықтан жан-жаққа үдере көші-қон түзген аталастарына ілеспей қалған түпкі түрктенді жұрттар бұынғыша атажұрттарында өмірленіп жатты. Солардың бірі Маң жұрты болатын. Маңдар мекендеген өңір Мұзтауды ортасына ала Алтай аймағын Саян таулары баурайларымен жалғастырып жатқан шөбі шүйгін, суы мол құйқалы бір атырап болатын. Өңірде айналасын күркіретіп Енесейге барып құятын Абақан, Үлкен Кем, Кіші Кем, Обь өзенін өз суларымен толықтыратын Катунь, Би және Шуй сарқырамалары ағып жататын. Міне осы өңірді жерсінген Маңдар өсіп-өніп, көбейе түсті. Қияндармен (хяньюндермен)

одақтасып Нгуий (Ngui-go, go-сы қытай тілінде «мемлекет» деген ұғым-түсінікті білдіреді) мемлекетін орнықтырды. Сөйтіп, шығысы – Тұнық мұхиты, теріскейі – тайганың оңтүстігі, батысы – Оңтүстік Сібір, түстігі – Тибет тауларынан Янцзы өзені жағалаулары аралығын сонау есте жоқ замандардан бермен қарай мекендеп келе жатқан әскери күш-қуаты мықты мемлекетті Хунгурлармен иық тірестірді.

Бұрынарақтағы тарихи әдебиеттерде өзектелмеген бұл мәліметті ғылыми айналымға қосқан ескілікті иероглифтерді оқып, мән-мағыналарын түсіндірудің хас шебері қытай оқымыстысы Ван Говей болды. Ол ескілікті тарихи жазылым «Цзячувэньдегі» көне тексттерді аудармалап, ж.с.д. 3-ші мыңжылдықта қазіргі қытайдың батысында түздік Нгуий (Ngui-go) атты мемлекет болғандығын анықтап берді. Сол замандарда, - дейді ол, - барлық арғы түздіктер Нүкіз (нохой, ноғай) атанды. Бірақ барша түздіктер осылай аталғанымен, түп төркінде олардың бәрі хуньюйлерден (хунгурлардан) бұтақтанған жұрттар деп танылатын [19, 34–35-бб.].

Қытай оқымыстысы Ван Говей анықтап берген бұл мағлұмат өзге ғалымдардың еңбектеріндегі мазмұндаулармен де толыға түседі.

Мысалы, - дейді қазақ тарихшысы Ж. Байжумин, - ж.с.д. 3-ші мыңжылдықта қазіргі Қытайдың теріскей-батысында маңдар құрған Нгуий мемлекеті (Ngui-go) мәнжүр тілді орман тайпаларын өздеріне бағындырды. Нгуий (Ngui-go) мемлекеті билігіне өткен мәнжүр тілді орман халықтары маңдардың әскерлерін «маң қолы» деп атамалап кетті. Олардың «Маң қолы» дегендері «Маң әскері» дегендері көрінеді. Себебі көне мәнжүр тілінде «Қол» түсінігі «Әскер» деген ұғымды білдірген. Ерте және орта ғасырлар тарихнамасында далалық халықтар арасында «Моңғол» этнонимді жұрт болғандығы мүлдем аталмайды. Бұл этноним Шығыс хан ордасында оған император лауазымын ұлықтаған құрылтайда ойда-жоқтан туындаған. Ордада тіркелген қытай елшісі генерал Мэн Хунның айтуынша осы құрылтайға дейін «моңғол» деген атауды ешкім білмеген. Құрылтайда Шыңғыс ханды, оның арғы ата-бабаларын көпірте мақтаған ақылгөйлердің бірі «арғы ататек тарихындағы ержүрек мәнвулерді (маңдарды)» еске түсірген. Бұл мақтаудың Шыңғыс ханға ұнағандығы соншалық, ол бірден қарауындағы барша халықты «Маң қол» деп атамалауға бұйрық берген. Келе-келе «маң қол» аталымы тіл өзгерістеріне қарай «Моңғолға» айналған [20, 59–60-бб.].

Бұл баяндама қытай тарихшысы Е Лунь-ли еңбегіне сілтемеленген төмендегі деректік мағлұматпен үйлесе жымдасады.

«Кидандардан ары, теріскейге қарайғы өңірлерде «Маң-го» (Маң мемлекеті) орналасқан. Халқы шөбі шүйгін, суы тұнық жайылымды жерлерді қуалап көшіп-қонып жүреді. Тұрақты мекен-жайлары жоқ. Күмбез тәрізді киіз үйлерде тұрады. Киімдерінің алдыңғы өңірлерін солдан оңға қарай ашады. Ет жеп, қымыз ішеді. Киімді теріден тігіп, жүннен тоқиды. Оларда мүйіз нақышты садақ, ысқырма жебе, сауыт, қылыш, қанжар, семсер, найза, шоқпар, балта, шақан және басқа да ұрыс қарулары мол. Адамдары атқа мықты, садақ тартуға шебер, шоқпар, балта, шақан сілтеуге ұста, жаратылыстарынан жауыз болады. Үнемі ұрыс-керіс іздеп жүреді. Ел тонайды. Барымтаға үйір.

Дегенмен кидандармен соғысуға батпайды. Олармен ауыс-түйіс жасап жылқы, өгіз, қой, ешкі, жүннен тоқылған бұйымдармен сауда-саттық жасайды. Олардың тұрғылықты жерлерінен Ляо мемлекетінің жоғары астанасына дейін 4000 ли (2000 км) болып қалады [21, 304–306-бб.].

Сүй шуда (Суң әулетінің тарихы) былай деп жазылған.

«Солтүстікте өте биік таулар бар. Сол таулардың арғы жағында өз бастауын Цзюйлунь көлінен алып, шығысқа қарай Шицзяньхэ өзені ағады. Осы өзеннің оңтүстігін ала «Мэн-ву» (маңбы) жұрты мекендейді». Осыған қарап Е.И. Кычанов Маң жұртының мекенін былай анықтайды. «Цзюйлунь көлі бұл қазіргі Хулуньчи (Хулунь-нор, Далай-нор) көлі. Бұл көлге Керулен өзені құяды. Ал Ванцзяньхэ өзені бұл Аргунь өзені. Өйткені жазылымға қарағанда

бұл өзен де Цзюйлуңь көлінен ағып шығады. Ал Шизянь дегендері Шилка өзені. Себебі Шилка мен Аргунь өзендері қосылып барып, Хыйшуйге (Амурға) құяды [22, 173–176-бб.].

Маңдар барынша күшейіп тұрған замандарында Аргунь өзені бастау алатын аймақтан шығысқа қарайғы барлық өңірлерге, атап айтқанда, Хыйшуйдің (Амурдың) екі қапталын ала осы өзеннің мұхитқа құяр сағасындағы Бохай мемлекетінің жеріне дейін иеленген. Олар құрған мемлекет аталымы әлі осы уақыттарға дейін әлемдік тарихнамада «Су бойғы маң, кейде моңғол мемлекеті» (Mǎn-bu go) деп жазбаланып келеді. Бірақ бодандығындағы түркі текті халықтардан осы ақиқатты деректі жасырған Ресей өкіметі тарихшыларына бұл мемлекет туралы айтуға тыйым салған. Тек бұрмалап айтып, жазбалауға рұқсат берген.

Сол замандарда маң жауынгерлерін мәнжүрлер өз тілдерінде «маң қолы» /әскері/ деп атамағандары сияқты, маңдардың өздерін де өз тілдерінде көптікті білдіретін –ғыт жұрнағын жалғау арқылы «Маңғыт» деп атамай бастаған. Келе-келе «маңғыт» халықтық аталымға ие болып, этнонимге айналған. Осыдан болар кейіндеу, атап айтқанда, 945-ші жылы жазылған «Цзю Тан шуда» (Көне Таң әулетінің тарихында) Маң жұрты «мәнву» (маңбы), «мәнү ши-вэй» (отыз татардың маңы), кейде «маңғыт» деп хаттамаланған.

Ал 1045–1060 жылдары аралығында жазылған «Син Тан шуда» (Жаңа Таң мемлекетінің тарихы) маңдар «мән-ву» (маңбы жұрты), ал олардың мемлекеті – «Мән-ву – го» (Су бойғы Маң мемлекеті) деп хатталған [23, 89–90-бб.].

Қорытынды

Сілтемелерден байқалып тұрғандай, Маңдар жаратылыстарынан асқан айбатты, жаугершілік іс-қимылға бейім, өжет, қайтпас мінезді, қайратты, барыстай айбаттанып жауын талқандағанда оларға аяушылық танытпайтын қатыгез жауынгер халық болған. Олар үшін ат үстінен атойлап қылыш сілтеу, шоқпармен не балтамен ұру, немесе найза лақтыру, әсіресе садақ ату үйреншікті әдет-ті. Олар жаулап алған аймақтарда ондаған мемлекеттердің құрылуына ұйытқы болған. Бірқатар жаңа этностық құрылымдардың пайда болып, аяқтануына себепші болған. Яғни ерте дүниеде Таяу Шығыс пен одан арғы өңірлерде бірнеше мемлекеттер аяқтанған. Маң билеушілерінің үйлесімді ұйыстыруы мен ұйымдастыруы нәтижесінде ол мемлекеттер гүлденіп, өркендегені тың фактілік мәліметтер аясында нақтыланды. Көне қытайлық мағлұматтар аясында ерте дүниелік Маң мемлекетінің құрылуы, сол мемлекеттің құрамында болған маньжурлердің маң этнониміне –ғыт жалғамасын жалғап алып, оларды «маңғыт», әскерін өз тілдеріндегі «қолы» ұғым-түсінігімен алмастырып «маң қолы» деп атауы нақтылы жазбалық деректер негізінде талданды. Кейіндеу келе «маң қолы» ұғым-түсінігінің «маңқол» этнониміне айналу тарихы сараланды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Бейсенбайұлы Ж. Орталық Азиядағы арғы түрк сипатты мәдениеттер: этнотектік аспектілер. – Астана: Ғылым, 2015. – 468 б.
2. Клесов А. Все лекции о ДНК-генеалогии // You Tube. 15 авг. 2021 г.
3. Рыжков В.А. Солнечный шэйпинг черепа как расообразующий фактор и маркер миграции древнего человека // Вестник Российской Академии ДНК-генеалогии. Т.3. –2010. – №9. –С. 1416–1602.
4. Закиев М.З. Глубокие этнические корни тюркских народов. – Астана: Кантана Пресс, 2011. – 400 с.
5. Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – Черкасск: Изд. ПАО «ПУЛ», 1993. – 138 с.
6. Нұсқабаев О. Еуразиялық кеңістіктегі түріктегі этникалық түзілімдер // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2021. – №4 (122). – Б. 156–170.
7. Бутанаев В.Я., Худяков Ю.С. История енисейских кыргызов. – Абакан: Изд-во Хакасского гос. университета им. Н.Ф. Катанова, 2000. – 272 с.

8. Кузьмин А.Г. Из предьистории народов Европы. [Электронды ресурс]. URL: <https://portal-slovo.ru/history/40415.php> (қаралған күні 23.06.2022)
9. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий: в 4-х томах (в 8 книгах). 2-е изд. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963–64. – 2016 с.
10. Аржанников С.Г., Аржанникова А.В., Иванов А.В., Демонтерова Е.И. Легендарный Эргунэ-Кун: исторический этап активизации вулканизма на Жомболокском лавовом поле как причина исхода протомонгольских племен из Восточного Саяна // Известия лаборатории древних технологий. – 2022. – №1. – С. 34–49.
11. Ельницкий Л.А. Скифия евразийских степей. – Новосибирск, 1977. – 278 с.
12. Нұсқабаев О. Байырғы қоңыраттар: Монография. – Түркістан: Тұран, 2022. – 235 б.
13. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. – М.: Наука, 1998. – 24 с.
14. Дроздов Ю.А. Тюркоязычный период европейской истории. – Ярославль: ООО ИПК «Литер», 2011. – 600 с.
15. Корнелей Тацит. О происхождении германцев и местоположении Германии. Сочинения в двух томах. Т.1. – С.-Петербург: Наука, 1993. – 744 с.
16. Салғараұлы Қ. Күн тегі мен Айдың бауырлары // Түркология. – 2017. – №5. – Б. 95–102.
17. Клесов А. ДНК-генеалогия. Вопросы и ответы // You Tube. День ТВ. 19 июнь 2021 г.
18. Историк отверг связь современных украинцев с Киевской Русью. [Электронды ресурс]. URL: <https://www.gumilev-center.ru/istorik-otverg-svyaz-sovremennykh-ukraincev-s-kievskojj-rusyu/> (қаралған күні 24.06.2022)
19. Худжаев А. Из истории древних тюрков (Сведения древнекитайских источников). – Ташкент: Изд-во «Tafakkur», 2010. – 220 с.
20. Байжумин Ж. Тұран. Адамзат қоғамының тарихына көзқарас. – Алматы: Арыс, 2013. – 264 б.
21. Е Лун-ли. История государства киданей (Цидань го чжи) / Пер., введ. и ком. В.С. Таскина. – М.: Наука, 1979. – 237 с.
22. Кычанов Е.И. Монголы в первой половине XII в. // Дальний Восток и соседние территории в средние века. История и культура востока Азии. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1980. – С. 136–148.
23. Мэн-да бэй лу (Полное описание монголо-татар) Факсимиле ксилографа / Пер. с кит., введение, коммент. и прилож. Н.Ц. Мункуева / Памятники Востока. Т. XXVI. – М., 1975. – 378 с.

REFERENCES

1. Beisenbaiuly J. Ortalyq Aziyadagy argy turk sipatty madenietter: etnotektik aspektiler [Ancient Turkic cultures in Central Asia: ethno-ethnic aspects]. – Astana: Gylym, 2015. – 468 b. [in Kazakh]
2. Klesov A. Vse lekciï o DNK-genealogii [All lectures about DNA genealogy] // You Tube. 15 avg. 2021 g. [in Russian]
3. Ryjkov V.A. Solnechnyi sheiping cherepa kak rasoobrazuiushiy faktor i marker migracii drevnego cheloveka [Solar shaping of the skull as a race-forming factor and a marker of migration of ancient man] // Vestnik Rossiyskoi Akademii DNK-genealogii. T.3. – 2010. – №9. – S. 1416–1602. [in Russian]
4. Zakiev M.Z. Glubokie etnicheskie korni tiurkskih narodov [Deep ethnic roots of the Turkic peoples]. – Astana: Kantana Press, 2011. – 400 s. [in Russian]
5. Laipanov K.T., Miziev I.M. O proishojdenii tiurkskih narodov [About the origin of the Turkic peoples]. – Cherkassk: Izd. PAO «PUL», 1993. – 138 s. [in Russian]
6. Nusqabaev O. Euraziialyq kenistiktegi turikteki etnikalyq tuzilimder [Turkic ethnic formations in the Eurasian space] // Iasauï universitetinin habarshysy. – 2021. – №4 (122). – B. 156–170. [in Kazakh]
7. Butanaev V.Ia., Hudiakov Iu.S. Istoriia eniseiskih kyrgyzov [History of the Yenisei Kyrgyz]. – Abakan: Izd-vo Hakasskogo gos. universiteta im. N.F. Katanova, 2000. – 272 s. [in Russian]
8. Kuzmin A.G. Iz predystorii narodov Evropy [From the prehistory of the peoples of Europe]. [Electronic resource]. URL: <https://portal-slovo.ru/history/40415.php> (qaralghan kuni 23.06.2022) [in Russian]
9. Radlov V.V. Opyt slovaria tiurkskih narechii: v 4-h tomah (v 8 knigah) [The experience of the dictionary of Turkic dialects: in 4 volumes (in 8 books)]. 2-e izd. – M.: Izd-vo vostochnoi literatury, 1963–64. – 2016 s. [in Russian]

10. Arjannikov S.G., Arjannikova A.V., Ivanov A.V., Demonterova E.I. Legendarnyi Ergunie-Kun: istoricheskiy etap aktivizatsii vulkanizma na Jombolokskom lavovom pole kak prichina ishoda protomongolskikh plemen iz Vostochnogo Saiana [The legendary Ergune-Kun: the historical stage of the activation of volcanism on the Zhombolok lava field as the reason for the exodus of Proto-Mongol tribes from the Eastern Sayan] // *Izvestiia laboratorii drevnih tehnologiy*. – 2022. – №1. – S. 34–49. [in Russian]
11. Elnickii L.A. Skifiia evraziiskikh steppei [Scythia of the Eurasian Steppes]. – Novosibirsk, 1977. – 278 s. [in Russian]
12. Nusqabaev O. Baiyrgy qonyrattar: Monografiia [Indigenous Kungirats: Monograph]. – Turkistan: Turan, 2022. – 235 b. [in Kazakh]
13. Kalinina T.M. Svedeniia rannih uchenykh Arabskogo halifata [Information from early scholars of the Arab Caliphate]. – M.: Nauka, 1998. – 24 s. [in Russian]
14. Drozdov Ju.A. Tiurkoiazychnyi period evropeiskoi istorii [The Turkic-speaking period of European history]. – Iaroslavl: OOO IPK «Liter», 2011. – 600 s. [in Russian]
15. Korneliy Tacit. O proishojdenii germancev i mestopolojenii Germanii. Sochineniia v dvuh tomah. T.1. [About the origin of the Germans and the location of Germany. Essays in two volumes. Vol. 1]. – S.-Peterburg: Nauka, 1993. – 744 s. [in Russian]
16. Salgarauly Q. Kun tegi men Aidyn bauyrlary [The Origin of the Sun and the brothers of the Moon] // *Turkologiya*. – 2017. – №5. – B. 95–102. [in Kazakh]
17. Klesov A. DNK-genealogiia. Voprosy i otvety [DNA genealogy. Questions and answers] // You Tube. Den' TV. 19 ijun' 2021 g. [in Russian]
18. Istorik otverg sviaz sovremennykh ukraincev s Kievskoi Rusiu [The historian rejected the connection of modern Ukrainians with Kievan Rus]. [Electronic resource]. URL: <https://www.gumilev-center.ru/istorik-otverg-svyaz-sovremennykh-ukraincev-s-kievskoj-rusyu/> (qaralgan kuni 24.06.2022) [in Russian]
19. Hudjaev A. Iz istorii drevnih tiurkov (Svedeniia drevnekitaiskikh istochnikov) [From the history of the ancient Turks (Information from ancient Chinese sources)]. – Tashkent: Izd-vo «Tafakkur», 2010. – 220 s. [in Russian]
20. Baijumin J. Turan. Adamzat qogamynyn tarihynda kozqaras [Turan. A look at the history of human society]. – Almaty: Arys, 2013. – 264 b. [in Kazakh]
21. E Lun-li. Istoriia gosudarstva kidanei (Cidan go chzhi) [Ye Lung-li. History of the Khitan State (Qidan Guo zhi)] / Per., vved. i kom. V.S. Taskina. – M.: Nauka, 1979. – 237 s. [in Russian]
22. Kychanov E.I. Mongoly v pervoi polovine XII v. [Mongols in the first half of the XII century.] // *Dalniy Vostok i sosednie territorii v srednie veka. Istoriia i kultura vostoka Azii*. – Novosibirsk: Nauka. Sibirskoe otdelenie, 1980. – S. 136–148. [in Russian]
23. Mien-da bie lu (Polnoe opisanie mongolo-tatar) Faksimile ksilografa [Meng-da bei lu (Full description of the Mongol-Tatars) Facsimile of a woodcut] / Per. s kit., vvedenie, komment. i prilozh. N.C. Munkueva / Pamiatniki Vostoka. T. XXVI. – M., 1975. – 378 s. [in Russian]

Л.С. ДИНАШЕВА¹□, Н.К. КАТТАБЕКОВА², Ю. ЖАХАНГИР³

¹тарих ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz

²тарих ғылымдарының кандидаты

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz

³Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Түркия, Стамбул қ.), e-mail: yusuf.05@mail.ru

ХІХ Ғ. СОҢЫ – ХХ Ғ. БАСЫНДА ОСМАН ИМПЕРИЯСЫ МЕН РЕСЕЙ ТҮРКІЛЕРІНДЕГІ ДІНИ ЖӘНЕ ЗАЙЫРЛЫ БІЛІМ РЕФОРМАЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың бас кезінде Осман империясы мен патшалық билік тұсындағы Түркістан өлкесі білім беру жүйесіндегі реформаторлық бағыттары зерттеліп, салыстырмалы талдау жасалған. Сонымен қатар аталған кезеңде Түркия мен Ресей түркілерінің білім саласындағы реформалары мен жаңашылдық бағыттары қарастырылған.

Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің дамуына және олардың арасындағы ұқсастық пен бірегейліктің қалыптасуында Панисламизм идеологиясының рөлі өте жоғары болды. Діни білім халықтар арасындағы мәдени көпір болып қана саналып қоймастан, сондай-ақ түркі тілдес бауырлас халықтарды біріктіретін күш болды. Алғашқыда панисламизм діни сана мен саясатқа басымдық берген, барлық мұсылман қауымының бірлігі концепциясы мен ислам елдерін бір мемлекетке біріктіруді мақсат етеккен діни-саяси идеология болса, уақыт өте оның мазұны өзгереді де, ендігі жерде діни білім беруді дәріптейтін танымдық сипатқа ие болады. Ғасырлар тоғысында оқу-ағартуға негізделген бұл қозғалыс түркі халықтарының арасында кең етек алды. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің айырмашылығы аса үлкен емес еді. Барлығы бір дін мен діни бағытты ұстанып, соның негізінде білім алды. Осман империясының Орта Азия түркілеріне діни білімді насихаттауы мен сіндіруі және ресейлік түркілердің Осман империясының діни мектептерінде білімін шыңдауы жаңа бір реформаторлық қимылдардың бірі болды.

Кілт сөздер: Осман империясы, Ресей түркілері, панисламизм, реформа, мұсылмандық мектеп, зайырлы мектеп.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Динашева Л.С., Каттабекова Н.К., Жахангир Ю. ХІХ ғ. соңы – ХХ ғ. басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни және зайырлы білім реформалары // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 479–493. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.43>

*Cite us correctly:

Dinashева L.S., Kattabekova N.K., Jahangir Yu. XIX g. sonı – XX g. basında Osman imperiasy men Resei turkilerindegi dini jane zaiyrly bilim reformalary [Reforms of Religious and Secular Education among the Turks of the Osman Empire and Russia in the late XIX – early XX centuries] // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 479–493. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.43>

L.S. Dinashева¹, N.K. Kattabekova², Y. Zhakhangir³

¹*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of Khoja Akhmet Yassawi Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz*

²*Candidate of Historical Sciences
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International
(Turkey, Istanbul), e-mail: yusuf.05@mail.ru*

Reforms of Religious and Secular Education among the Turks of the Osman Empire and Russia in the late XIX – early XX centuries

Abstract. The article examines the reformist tendencies in the education system of the Ottoman Empire and the Turkestan region during the period of royal power in the late 19th – early 20th centuries and conducts a comparative analysis. The scientific work studies the reforms and innovative directions of the Turkish and Russian Turks in the field of education in the specified period.

The role of the ideology of pan-Islamism was very high in the development of religious education in the Ottoman Empire and the Russian Turks, in the formation of similarities and originality between them. Religious education is considered not only a cultural bridge between peoples, but also a unifying force of the Turkic peoples. At first, pan-Islamism was a concept based on religious culture and politics, where the unification of views and positions between states was allowed, then its content changed, and it acquired an educational character, promoting religious knowledge. At first, pan-Islamism was a concept based on religious culture and politics, where the unification of views and positions between states was allowed, then its content changed, and it acquired an educational character, promoting religious knowledge. Although pan-Islamism arose from the policy of unification of Muslim peoples, it was distinguished by a high level of relations between the Turkic peoples based on religious culture and education. The difference in religious education between the Ottoman Empire and the Russian Turks was small. All followed the same religion and religious direction and received education based on it. The promotion and instillation of religious knowledge by the Ottoman Empire to the Turks of Central Asia and the strengthening of the education of Russian Turks in the religious schools of the Ottoman Empire was one of the new reform movements.

Keywords: Ottoman Empire, Russian Turks, pan-Islamism, reform, Muslim school, secular school.

Л.С. Динашева¹, Н.К. Каттабекова², Ю. Жахангир³

¹*кандидат исторических наук,
доцент Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: lazat.dinashева@ayu.edu.kz*

²*кандидат исторических наук
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: nazygul.kattabekova@ayu.edu.kz*

³*PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Турция, г. Стамбул), e-mail: yusuf.05@mail.ru*

Реформы религиозного и светского образования у тюрков Османской империи и России в конце XIX – начале XX вв.

Аннотация. В статье рассматриваются реформаторские тенденции в системе образования Османской империи и Туркестанского края в период царской власти в конце

XIX – начале XX века и проводится сравнительный анализ. В научной работе изучаются реформы и новаторские направления турецких и российских тюрок в сфере образования в указанный период.

Роль идеологии панисламизма была очень высока в развитии религиозного образования в Османской империи и русских тюрок, в формировании сходства и своеобразия между ними. Религиозное образование считается не только культурным мостом между народами, но и объединяющей силой тюркских народов. Сначала панисламизм был концепцией, основанной на религиозной культуре и политике, где допускалась унификация взглядов и позиций между государствами, затем его содержание изменилось, и он приобрел воспитательный характер, пропагандируя религиозные знания. Сначала панисламизм был концепцией, основанной на религиозной культуре и политике, где допускалась унификация взглядов и позиций между государствами, затем его содержание изменилось, и он приобрел воспитательный характер, пропагандируя религиозные знания. Хотя панисламизм возник из политики объединения мусульманских народов, он отличался высоким уровнем взаимоотношений между тюркскими народами на основе религиозной культуры и образования. Разница в религиозном воспитании между Османской империей и русскими тюрками была невелика. Все следовали одной и той же религии и религиозному направлению и получали образование на его основе. Продвижение и привитие Османской империей религиозных знаний тюркам Средней Азии и укрепление образования русских тюрок в религиозных школах Османской империи было одним из новых реформаторских движений.

Ключевые слова: Османская империя, Российские тюрки, панисламизм, реформа, мусульманская школа, светская школа.

Кіріспе

Түркі халықтары өзінің тарихи дамуы жолында ғасырлар бойына созылған сан қилы саяси, этникалық, мәдени және этномәдени процестерді бастан кешірді. Олар Еуразия кеңістігінде, оның ішінде Орталық Азия немесе Түркістан, Анадолы, Батыс Сібір мен Орал таулары және онымен іргелес аймақтарда өмір сүріп, әлемдік саяси-тарихи процестің үлкен бөлігін құрап отыр. Атап отырғанымыздай, түркі халықтарының сан ғасырлық бай тарихы қалыптасып, ол уақыт өте сананың дамуына, ұлттық мемлекеттік модельдің пайда болуына, сондай-ақ рухани мәдениет пен салт-дәстүрдің мұрасын дамытуға ықпал етті. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы түркі халықтарының саяси, әлеуметтік және мәдени салаларда даму, сондай-ақ бір-бірімен жақындасу кезеңі болып саналды. Қазіргі кезде тарих ғылымының заманауи әдіснамалық принциптері мен ғылыми әдістері негізінде түркі халықтарының мәдени сабақтастық тарихын зерттеу ғылымның талабы болып отыр. Оның ішінде білім саласындағы өзара ұқсастық пен сабақтастықты зерттеу өз алдына жеке тақырыпты құрайды. Дәлірек айтқанда, Осман империясының құлдырау дәуірінде Ресей империясындағы түркі-мұсылман халықтарымен оқу-білім саласындағы даму тарихын зерделеу мазмұны жағынан үлкен басымдыққа ие. Демек, Отандық ғылымда түркі халықтарының білім мен мәдениет саласындағы интеграция тарихын зерттеу өзекті болып отырғаны даусыз.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының әдіснамалық негізін айқындауда біріншіден қазіргі кезде елімізде тарих ғылымында болып жатқан әдіснамалық принциптерге бағытталған заманауи ұстанымдар негізге алынды. Келесі кезекте, объективті түрде тәуелсіз тұжырым жасап, оны қазіргі кездегі ғылымдағы негізгі бағыт ретінде қабылдау қажеттігі туды. Қазіргі кезде тарих ғылымының әдіснамасына сүйеніп жасаған ғылыми нәтижелер көрсетілді. Зерттеу жұмысын

жүргізуде тарих ғылымының тарихи-салыстырмалылық, тарихи жүйелеу және тарихи-типологиялық әдістері қолданылды.

Талдау және нәтижелер

Ғасырлар тоғысында Осман империясы мен Ресей түркілерінің арасында білім саласында салыстырмалы түрде талдап көрсететін факторлардың бірі – екі мемлекеттегі діни және зайырлы білімнің деңгейіне, олардың қалыптасуы мен дамуына және маңыздылығына талдау жасау болып табылады. Алдымен діни білімге тоқталсақ, Осман империясы мен ресейлік түркі халықтарында бір-біріне ұқсас болған және ықпал еткен жағдайлар көп болды. Олардың ең негізгісі Ислам дініне байланысты болып, діни білім басты оқу жолдарының бірі саналды. Мұнда Осман империясы ресейлік түркі халықтарында Исламға негізделген діни сауат ашудың үлгісін қалыптастырды. Оның өзіндік саяси, халықаралық, мәдени, танымдық себептері болды.

Біз мұнда төмендегідей факторларға қысқаша тоқталсақ, XIII ғасыр соңында құрылып, XV–XVII ғасырларда алып империя ретінде дамып, өзінің шарықтау шегіне жеткен Османлы мемлекеті XVIII ғасырдың соңынан бастап халықаралық аренадағы әлемдік держава ретіндегі беделі төмендей түсті. Дәуірлеп тұрған шағында үш құрлықтың басын біріктірген алып түрік мемлекетінің құлдырауына бірнеше факторлар әсер етті: мемлекеттің өз ішінде өзара қырқысулардың етек алуы, сепаратизмнің күшейюі, елде ғылым мен білімнің артта қалуы, әлеуметтік және экономикалық салалардың тоқырауға ұшырауы, дер кезінде тиісті қайта құру реформаларының жасалмауы, сыртқы саясатта үздіксіз соғыстардың жүргізілуі, дипломатиялық қарым-қатынастардағы сәтсіздіктер. Осы аталған факторлар империяның «Еуропаның науқас адамы» атауына ие болуына алып келді және елдің дамуына кері әсерін тигізді.

XIX ғасырдың екінші жартысында әлемдік қуатынан айырыла бастаған Осман империясы мәдениеті мен салт-дәстүрі, діни мен тілі бір түркі халықтарымен жақындасуда жаңа қадамдар жасай бастады. Ендігі жерде, туыс елдермен қарым-қатынасты жақсартуда Ислам діні алға шықты. Түркі халықтарының басым бөлігі орналасқан Орталық Азия мемлекеттерімен байланыс саяси, елшілік дәрежесіндегі қатынастан дін, оқу, білім, мәдени қарым-қатынастық сипатқа ие бола бастады. Тарихы бір туыс халықтар арасын Ислам діни жақындастыра түсті және бұл жағдай түрікшілдік, ұлтшылдық және Панисламизм ұстанымдарының астасып кетуіне алып келді.

Жалпы, Панисламизм XIX ғасырдың соңында пайда болған, біртұтас ислам мемлекетін құруды ұсынған мұсылман реформаторы, ауғандық саяси қайраткер Джемал ат-Дина Әл-Афганидің (1839–1897 жж.) есімімен тікелей байланысты діни идеология, саяси маңызға ие қозғалыс. Ауғанстан мен Үндістанда білім алып, біршама уақыт Мысырда қызмет еткен Әл-Афгани аталған елдермен бірге Иран, Ирак, Осман мемлекеті сияқты мұсылман елдерін зерттейді. Ол бұл елдерде әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуларында артта қалушылық, рухани дағдарыс, шетелдік империалистердің үстемдігі сияқты ортақ проблемалардың бар екендігін анықтап, отаршылдықпен күрес үшін Ислам діни қағидаттарын, мұсылмандардың «діни және саяси одағын» құру идеясының концепциясын жасап, ұсынады [1]. Әл-Афгани мұсылмандық бірлік қай кезде және қай жерде болмасын кез келген ағымға қарсы тұра алатын қабілетке ие деп санады.

Әл-Афгани Батыс державаларының отаршылық өзара тартысына түскен Ислам мемлекеттерінің XIX ғасыр соңындағы жағдайын апат алданда тұрған кемеге теңейді. Дәл осы жағдайда кемедегі жолаушы-мұсылман өзін ғана емес, Ислам кемесін бірге құтқаруы қажет деп түсіндіреді. Мысыр елінде жарық көрген мақалаларында отаршылдық саясатты өткір сынап отырып, оған қарсы күресте мұсылман елдерінің басын біріктіру жолында Исламға балама жоқ делінді. Әл-Афгани мұсылман халықтарының отаршылдыққа қарсы қозғалысына белсене қатысты. Бұл қозғалыстың идеологиялық негізін Ислам деп білді, алайда, дәстүрлі дін мұсылман халықтарының прогресивті дамуында шешуші тарихи рөл

атқара алмайды, сондықтан Ислам ілімі мен философиясының ережелерін сол тұстағы өмір шындығына біртіндеп трансформациялау қажет деп санады. Бұл ретте білім мен мәдениетке, ағартылушылық қызметке ерекше көңіл бөлу қажеттігін айтты. Ол мұсылмандардың мектептерде тек діни пәндерді ғана емес, басқа ғылымдарды да оқып, сол кездегі техникалық жетістіктерімен танысып, мұны исламды реформалаудың басты сатысы деп санауға тырысты. Әл-Афгани ғылыми білім Құранның өзінде бекітілген деп есептеді. Құранның аяттары ғылымның барлық жетістіктерін, егер оларға рационализм тұрғысынан қарайтын болса, растайды деп тұжырымдады.

Панисламизмнің идеологы саналған Әл-Афгани мұсылмандар одағының маңызды бөлігі халықтың санасын ояту және көзін ашу болуы керек деп есептеді. Өз идеяларын жүзеге асыру мақсатында Әл-Афгани бірқатар мұсылман елдері билеушілеріне жүгінді, алайда Ислам әлеміндегі ең күшті мемлекет Осман империясы деп санады, оның айналасына барлық мұсылмандарды бірігуге шақырды. Ол ағартушылыққа ден қойып, білім мен ғылым дамыса, мұсылмандар мақсатына бейбіт жолмен де, қарулы жолмен де қол жеткізе алады деді. Әл-Афганидің осы тұжырымы XIX-XX ғасырлар тоғысында Осман империясы мен Орталық Азиядағы түркі елдері арасында діни білімнің дамуына себепші болды.

1876 жылы ағасы сұлтан V Мұраттың орнына Осман империясы тағына отырған II Әбділхамит Ислам дүниесі бірлігінің ұйымдастырушысы ретінде дін мәдениеті бірлігінің саяси астарын жақсы түсінді. Осман сұлтаны ең алдымен исламдағы парыз бен сүннетті қорғай отырып, Алланың әмірін орындау, ғалымдарды құрметтеу қажеттігін алға тартты. II Әбділхамит елде діни білім беруді дамыту бағытында медреселер санын арттыруды қолға алды. [2]. Бір сөзбен айтқанда, жоғарыда аталғандай, Осман империясы бұл кезде зайырлы білімді кеңінен қолдап, еуропалық үлгіде мектептер ашып жатқанда, екінші жағынан діни мектептерді өз деңгейінде ұстады. Бұл кезде біріншіден, Ислам діни Осман империясындағы мұсылман халықтардың ауызбірлігін нығайтты, екіншіден басқа да түркі мұсылман халықтарымен жақындастырды. Осының салдарынан Осман империясында діни мектептерді қысқарту туралы үкіметтің ұсыныстарынан медреселер біраз азайғанымен, олар мемлекеттің білім саласында өз орнын жоғалтпады.

Осы тұста, Ресей империясының қол астында болған түркістандық түріктер Осман мемлекеті падишахын ислам әлемінің көшбасшысы, халифы ретінде қабылдағандығын айта кеткен жөн. Түркістан өлкесі мұсылмандары үшін түрік сұлтаны еуропалық құндылықтарды тарқатушы емес, халифат дәстүрін жалғастырушы болды.

Панисламизмнің идеологы Әл-Афганидің Түркістан өлкесіндегі тұрғындарының отарлық кезеңде өз дінін сақтап қалып, Осман мемлекетімен бірігу жолындағы қызметі ерекше болды. Патшалық Ресейдің қол астындағы Түркістан, Сайрам, Самарқан, Хиуа, Ташкент, Бұхара мұсылмандары санасына діни идеологияны сіңіруде көп еңбектенді [3, 18–19-бб.].

Осман билігі өзінің Түркістан өлкесіндегі тілі, діні мен мәдениеті бір туыс халықтарды бауырына тартып, өзара байланыстарды дамытуға айрықша көңіл бөлді. Әл-Афганидің идеясын басшылыққа ала отырып, сыртқы күштерге қарсы күресу үшін Ислам діни аясында бірігу жолындағы әрекеттері айтарлықтай нәтижесін көрсетті де. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Түркістандық және Анадолы түріктерін мәдени және діни тұрғыдан бір тудың астына бірікті деуге болады [4]. Осы кезде Панисламизммен басталған бірігу процесі Пантюркизмге ұласты. Түркі бірлігі мен ынтымақтастығын дәріптеген жаңа идеология, жаңа бірлестіктер құрыла бастады. Пантюркизмнің етек алуында татар ұлтының өкілі, ағартушы Исмаил Гаспиринскийдің (1851–1914 жж.) еңбегін айрықша атап өткен жөн.

XX ғасыр басында ислам және түркі бірлігін дәріптеген идеялар айрықша күшке ие болды. Түркістанға келген шетелдік түрікшілер жер-жерлерде шағын жиналыстар өткізіп, діни-саяси әдебиеттерді тарқатып, үгіт-насихат жұмыстарын атқарды. Осы уақытта Анадолы

мен Түркістанда барлық түркі халықтарын «Бірлік және прогресс» партиясы төңірегінде бірігуге үндеген 40-тан астам баспасөз құралдары («Таза-Гаят», «Иукахамат», «Иршад», «Межилис», «Тараки», «Нузоффар», «Молла Насреддин», «Хикмет», «Сабах», «Икодам», «Тердиюнан және Накикат», «Аллива», «Серветтифунаун») пайда болы. Осы тұста ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасыр басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің деңгейін салыстырмалы талдауда Осман империясының алға кеткені көрініп тұрды. Әрине, оның басты себептері Осман империясы империялық деңгейде болып, бүкіл мұсылман әлемінің көшбасшысы саналды. Орта Азиядағы барлық діни білім орталықтары Осман империясынан келетін діни материалдарға сүйенді. Осман империясы ресейлік түркі-мұсылмандарды тек оқу материалдары ғана емес, моральдық, әлеуметтік жағынан барынша қолдады. Мұның бәрі жоғарыда атап өткеніміздей, Осман империясының саяси ұстанымдарынан туындап, ол өз кезегінде ресейлік түркілердің, оның ішінде Орта Азияда діни білімнің дамуына ықпал етті. Ал, бұл жағдай Ресейдің өлкедегі рухани отарлау саясатына кедергі келтірді.

Сондықтан қалыптасқан жағдайдың салдарын жақсы түсінген патшалық Ресей билігі түрлі амалдарды қолдануға көшті. Отарлық үкімет мұсылман тұрғындары бірлігімен күресдің бір жолы - бұратана халықтар арасында орыс тілінің позициясын нығайту деп білді. Ресейдің мұсылман аймақтарында исламдық бірліктің болуын сепаратистік қозғалыс деп таныған шығыстанушы ғалым Н.И. Остроумов еді [5].

Ресейде және одан тыс жерлерде жұмыс істейтін мұсылман қайырымдылық қоғамдары туралы ақпараттар үнемі жинақталып отырды. ХІХ ғасырдың басында Осман империясын бас қаласы Стамбул қаласында Бұхара мен Түркістан жастарын Анадолыға шақыруды мақсат еткен «Бұхараға білім тарқату» атты қайырымдылық қоғам құрылады. Ұйымның жарғысында көрсетілмесе де бұл қоғам өз білім алушыларына панисламизм рухында білім берді және оның әрбір шәкірті ислам дінінің орталығы ретінде Осман мемлекетін таныды және сонда баруға талпынды.

Өлкені зерттеген ресейлік билік мұндағы діни білім берудің қарқын алып, дамуын елемей, аймақтағы тұрғындардың басым бөлігі сауатсыз, панисламизм және пантюркизм идеяларын қабылдауға олардың деңгейі жетпейді деген қорытындыға келеді.

Салыстырмалы түрде алғанда Осман империясындағы білім саласындағы діннің рөлі мен діни білімнің әлі де болса жоғары деңгейде болуы оның Ресеймен салыстырғанда дұрыс шешім жасамағанын айғақтайды. Сонымен қатар, ресейлік түркі халықтарының түріктермен салыстырғанда артта қалғандығын көрсетеді. Оның басты мысалы ретінде айтсақ, діни білімді Осман империясы халықаралық саяси мақсаттарына бола пайдаланғысы келді және соның арқасында ресейлік түркілерді өз жобаларына тартты. Ал, Ресейдегі, нақтырақ айтқанда Түркістандағы түркі-мұсылмандарда діни фанатизм жоғары болып, олар ескі үлгіде қалып қойды. Мұнда сөз жоқ, ресейлік түркілер, біріншіден, өз дініне берік болып, екінші жағынан орыстандыру саясатына қарсы сипатта әрекет еткісі келді. Дегенмен, олар біржақты діни білім алудың арқасында күнделікті тұрмысқа қажетті болған зайырлы немесе дүнияуи білімнен шет қалды. Ал, бұл жағдай олардың дамуын тежеді. Ресей мұнда орыс тілін оқытып, халыққа орысша білім бергенімен, олардың саясаты орыстандыру сипатында болса да реформаторлық бағытта еді. Дегенмен, Ресейде, әсіресе Түркістандағы түркі-мұсылман халықтарын дінінен айырып, орыстандыру өте қиын, тіпті мүмкін де емес еді.

Келесі кезекте, діни білімнің таралуы мен терең сақталуында Османдық және ресейлік түркі-мұсылман халықтарының сопылық бағытты ұстануында еді. Оның ішінде Ясауилік, Нақшбандилік тариқат пен хазіреті Мәулананың ілімін ұстанды. Нақшбандилік тариқаттағыларға Осман мемлекетінде рухани қолдаумен бірге материалдықта көмек берілді және тез тарады. Оған себеп Ислам қағидаларын тығыз ұстануымен бірге басшылыққа бағыну, оны қолдау, адамзатқа қызмет ету сияқты ұстанымдарының болуы еді [6]. Біртіндеп

бұл ілімді дәріптеушілер тұрғындардың білім алуы мен ғылымға жол көрсететін, сопылықты дәріптеуде көшбасшыларға айналды [7].

Орта Азиядағы түркі халықтары арасындағы діни білім мен оған Осман империясы тарапынан жан-жақты қолдау көрсетілуі Ресей билігін ішкі-сыртқы жағдайда әбігерге салды. Билік бұрынғы кезден тиісті шешім қабылдап, енді оны барынша күшейтуге тырысты. Түркістандағы мұсылман оқу орындарын басқару туралы Ереженің ұсынылған жобасы бір жағынан білім министрлігі, екінші жағынан әскери министрлік және оған бағынатын Түркістан генерал-губернаторы арасында билік өкілеттіктерін қайта бөлуді қарастырды. Жоба негізінде аймақта 1874 жылғы заңның күшін жою және мұсылмандық білім беру мекемелерін әскери министрліктің қарамағына «педагогикалық бақылауды сыртқы полицияның қадағалауымен алмастыру» үшін беру ұсынылды. Мұсылман мектебін Халық ағарту министрлігі құзыретінен шығаруға оның бақылау функцияларын орындай алмайтындығы туралы тезис негіз болды [8, 762-б.].

Халық ағарту министрлігінде Түркістандағы мұсылман оқу орындарын басқару туралы жобаланған ереже сын толқынын тудырды. Оның басшылығы мұсылмандардың жинақы тұратын аймақтарындағы мұсылман мектебінің дамуына сараптама жүргізуді ұсынды және Қазан, Одесса, Орынбор және Кавказ оқу округтерінің қамқоршыларынан тиісті ақпаратты талап етті. Оның негізінде, 1901 жылдың қазан айында Халық ағарту министрлігінен Ішкі істер министрі Д.С. Сипягинге хат ұсынылды, онда ол мұсылман мектебіне қатысты мәселелерді шешіп, оны ПМ-не өткізу керектігі айтылды.

Халық ағарту министрлігі Түркістанның «мұсылман институттары мен мұсылман мектептерін елемеу» бағытын одан әрі жалғастыруды талап етті. Халық ағарту министрлігі бірқатар себептерге байланысты оның дамуы мүмкін емес деп санады. Біріншіден, өзіне берілген мұсылман оқу орындары (оқыту моделі мен оқыту әдістемесін реттеместен) әлі де «мұсылман ғылымының тәртібі мен тоқырауына» ұшырайды, бұл мұсылман халқын ағартуға толық жетелей алмайды деп сендірді. Екіншіден, мемлекет саясатын ұстанған, халық ағарту министрлігінің пікірінше, діни саясаттың либералды бағыттағы кез-келген өзгерісі, ондаған жылдар бойы өзге халықтардағы сияқты мұсылман халқының наразылығының өсуіне себеп болуы мүмкін.

Д.С. Сипягин 1901 жылы наурызда Әскери министрі А.Н. Куропаткиннің атына жазылған үзіндіде Үкіметтің Түркістанның байырғы тұрғындарының ресейлік зайырлы білім беру жүйесіне «мүмкіндігі жоқ» екенін мойындады. Сондықтан ол дәстүрлі мұсылман мектебін «белгілі бір нормаларда, мемлекеттік мектептен тыс және одан төмен» жағдайда сақтауға мүмкіндік берді». Д.С. Сипягиннің Түркістан мұсылман мектебінің ведомстволық тиістілігі туралы мәселе жөніндегі нақты ұсыныстары Ішкі істер министрлігінің 1901 жылғы «Түркістан өлкесі мұсылмандарының рухани істерін басқару туралы» жорамалдар жинағында көрініс тапты. ПМ-нің пікірінше, өңірдегі барлық мұсылман оқу орындары – бастауыш діни мектептер мен медреселер – уездік басшылар мен әкімшілік билікке бағынуға тиіс. ПМ-нің пікірінше, оқу процесін ұйымдастыруға уездік бастықтың жазбаша рұқсатын алғаннан кейін және жыл сайын салықта «жергілікті мемлекеттік орыс мектептердің пайдасына арнайы алым» төленгеннен кейін ғана жол берілген [8, 763-б.].

Мұнда Ресей билігінің мұсылман мектептеріне ұстанған саясатына талдау жасайтын болсақ, ол түрлі бағытта және өзі ішінде әр түрлі сипатта болды. Бірінші кезекте, Осман империясымен байланысты үзу қажеттігін алға тартып, яғни түріктерді Ресейге, ортаазиялық түркілерді Осман империясына жібермеу жұмыстарын қолға алайын десе, дипломатиялық байланыстар үзіліп, ол халықаралық мәселе тудыруы мүмкін еді. Екіншіден, бұл жолдан бас тартқан Ресей билігінің Түркістандағы түркі-мұсылман мектептеріне қатысты реформаларды күшпен жүргізу жұмыстары да өз нәтижесін бере қойған жоқ. 1898 жылғы Әндіжан, одан ілешала Қоқан мен Бұхарадағы наразылықтар мен көтерілістер мұның дәлелі болды. Ендігі

кезекте, жоғарыда аталғандай, діни білімге қатысты реформалау жұмыстарына келгенде билік олармен санасуға тура келді. Осылайша, билік Түркістан мен Орта Азиядағы түгел діни мектептерді бірден толықтай жаба алмайтынына көзі жетті. Ендігі кезекте, оларға тек қана заңды жолмен талаптар қойды. Медреселер мен мектептердегі оқытуға «олардың тәртібі, санитарлық нормалардың сақталуы, мемлекеттік білім алушылардың адалдығы үшін үлкендерге және билікке құрмет, егемендік пен Отанға деген сүйіспеншілікті» ұсыну туралы жауапкершілік жүктеді. Осы шарттарды бұзғандар облыс әскери губернаторының бұйрығымен оқушыларды одан әрі оқыту және ұстау құқығынан айырды, маңызды тәртіпсіздіктер анықталған жағдайда мектеп немесе медресе Түркістан облысы генерал-губернаторының бұйрығымен уақытша немесе толығымен жабылуы мүмкін болды.

1902 жылдың көктемінде Д.С. Сипягиннің орнына Ішкі істер министрі В.К. Плеве мұсылман мектебінің ведомстваралық мүшелігі мәселесінде курстың сабақтастығы туралы мәлімдеді. 1903 жылдың басында ведомстволық тиістілік мәселесі бойынша үкіметтік пікірталас жалғасты. Халық ағарту министрлігі ПМ-нің сендіруге және оның мәселеге деген көзқарастарының дұрыс еместігін дәлелдеуге тырысты. 1903 жылдың наурыз айының соңында халық ағарту министрінің жолдасы С.М. Лукьянов ішкі істер министрі В.К. Плевенің атына ұзақ хат жолдады, онда ол осы мәселе бойынша Халық ағарту министрлігінің жаңа дәлелдерін ұсынды. Біріншіден, С.М. Лукьянов ХХ ғасырдың басында қоғамдық-саяси жағдай өзгеріп, империяның мұсылман халқының нақты интеграциялық процестері белгіленгенін атап өтті. Бұл бірқатар факторлардан көрінді: мешіттер санының өсуі, татар тілінде баспа қызметінің дамуы, Қазан, Уфа, Орынбор губерниялары мен Түркістанда жаңа мектептердің пайда болуы. Ислам мен мектепте білім беруді ырықтандыруды жақтайтын орыс мұсылман зиялыларының қалыптасу фактісі де атап өтілді.

Осы фактілерге сүйене отырып, С.М. Лукьянов мұсылман мектебі «Үкіметтің белсенді, құзыретті және беделді бақылауын» талап ететін «күрделі құбылыс» деп тұжырымдады. Бұл мектепті Білім министрлігінің қарамағынан алып тастау және жалпы әкімшіліктің қарамағына беру туралы ұсыныс «мектептегі белсенді қадағалауды жалған, мектепке өзін-өзі қамтамасыз етуге тең келетін, ...жеткілікті белсенді де, құзыретті де, беделді де болмайтын қадағалаумен алмастыруға» әкеледі. Халық ағарту Министрлігінің Түркістан әкімшілігі шенеуніктерінің мектепке қажетті бақылауды жүзеге асыру үшін қажетті кәсіби дағдылары жоқ екеніне сенімді болды. С.М. Лукьянов мұсылман мектебін қадағалау функцияларын Халық ағарту Министрлігінде сақтап, оларды қалдыру туралы тағы бір маңызды дәлел келтірді. Ол мұсылман мектебіне қатаң бақылау орнату әрекеттері ХІХ ғасырдың 70–80-ші жылдары жасалғанын, бірақ империя мұсылмандарының наразылығын әрдайым қарсы алғанын атап өтті. Сондықтан ол жобаланған ереже «нұсқау ережелерінде мұсылман дінін шектеуге бағытталған шараларды қарастыратын мұсылмандар арасында наразылық тудыруы мүмкін» деп сенді.

Діни мектепті Халық Ағарту Министрлігінің бақылауына беру туралы мұсылман халқы мен молдаларды «осы мектептердің бақыланбайтыны және олардың оқу бөліміне бағыныштылығы туралы ойлануды» үйретті. Молдалар қазірдің өзінде халық мектептерінің инспекторларының алдында тікелей бастықтарын көруге дағдыланған. Түркістан өлкесінде халық училищелерінің бұрынғы инспекторы Н.П. Остроумовтың куәлігі бойынша медреселер инспекторлық қадағалауға бағынады және әлі күнге дейін аса қатал наразылықтар жарияламаған. Келтірілген дәлелдерге сүйене отырып, С.М. Лукьянов өзінің көзқарасы бойынша «мұсылман мектебі саласындағы Орыс мемлекеттік бастамасының өкілі болып табылатын Халық Ағарту Министрлігі халық мектептерінің мектеп инспекциясы мұсылман халқына қандай-да бір жүйелі қарсылықпен кездесіп қана қоймай, белгілі бір дәрежеде мұсылман қоғамының жақсы бөлігінің жанашырлығын тарта алды» деп атап өтті [9, 55–60-бб.].

Айта кетерлігі, Түркістан өлкесінде діни білімді реформалауда билік өте сақтықпен және орынды қимылдауға көшті. Олар зайырлы білімнің маңыздылығын айта отырып, педагогиканың реформаторлық бағытын жүргізді. Әрине, бұл оңайға түскен жоқ. Бұған жоғарыда айтып отырған фактілер дәлел бола алады. Ресейдің Ішкі Істер және Халық Ағарту министрліктері арасында айтарлықтай дау туып, ол Орта Азиядағы түркі-мұсылман халықтарында діни білімді реформалауды барынша жоғары деңгейде жүргізді. Дегенмен, Ресейдегі түркі-мұсылман халықтарында діни білімді шектеп, зайырлы пәндерді және орыс тілін енгізу үшін арнайы жүргізілген реформалық жұмыстар жүргізуге қол жеткізді. Оның үстіне, сан түрлі әдістер мен қудалаудың нәтижесінде және уақыт өте аймақта Осман империясының діни үгіт-насихат жұмыстарының азаю салдарынан өлкеде діни біліммен қатар зайырлы білімнің енгізілуіне біртіндеп жол ашылды.

Түркістан өлкесіндегі мұсылман мектебінің ведомстволық бағыныштылығы туралы үкіметтік пікірталас Халық Ағарту министрлігінің жеңісімен аяқталды. 1906 жылы наурызда Ресейдің шығыс және оңтүстік-шығысында тұратын бұратаналарға арналған Бастауыш мектептер туралы ережелер бекітілді, олардың 32-бабында «жеке бұратаналар мектептерін (мұсылман, ламаист және т.б.) жалпылама бақылау» қолға алынды. Бұратаналар мектептері инспекторларға тікелей жүктелді. Бұратаналар мен діни мектептерде орыс тілі сыныбы ашылып, ол үшін қажетті құралдармен қамтамасыз етіледі деп көрсетілді. Діни училищелерде қолдануға, Ереженің 35-бабына сәйкес, Ресейде жарияланған Оқу құралдары мен нұсқаулықтары ғана рұқсат етілді, «басқалары, әр жағдайда, халық мектептері инспекторының ерекше рұқсатымен ғана» қабылданды.

Осы тұста мәселеге талдау жасайтын болсақ, Халық Ағарту Министрлігінің Түркістандағы мұсылман мектебінің ведомстволық бағыныштылығы туралы ұзақ мерзімді пікірталастағы жеңісін әскери министрлік пен аймақтық әкімшілік шенеуніктерінің дәлелдерінің әлсіздігімен түсіндіруге болмайды. «Мұсылман мәселесін» түбегейлі шешу – мемлекет тарапынан бақылауды күшейту – елдегі революциялық қоғамдық-саяси жағдай аясында өте қажет екені анық. Бірақ тиісті шаралар қабылданған жағдайда мұсылман фанатизмінің өсуі билікті осы мәселеде сақтық пен дәйектілік танытуға және шешуші әрекеттерден бас тартуға мәжбүр етті [10].

Жоғарыда аталған шаралар Халық Ағарту Министрлігінің мұсылман мектептерін сауатты, ашық және заңды түрде бақылауға алған болса, Ішкі Істер Министрлігі басқа бір қырынан аймақтағы мұсылмандарды бақылауын заң негізінде күшпен іздестіру қажет деп білді [11]. Оған мысал, 1910 жылдың желтоқсан айында түркі халықтары арасында панисламдық ағымның таралуын болдырмау және осы бағыттағы кез-келген әрекетті қатаң бақылауға алу туралы аймақтық полиция мекемелеріне арнайы бұйрық беріледі. Полиция департаменттері мұсылмандар бірлігі идеясын жүзеге асырудың мүмкін тұтқалары ретінде баспасөз құралдарын, қайырымдылық қоғамдарды, білім беру мекемелерін, дін қызметкерлерін қарастырды [11, 28-б.].

Ресей билігінің Түркістан мен осы аймақтағы мұсылман мектептерін қысқарту немесе діни білім беруді азайтуда аса ауқымды түрде жүргізген келесі бір реформаторлық жұмыстары ол Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашумен байланысты болды. Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашуда реформаторлық жұмыстар генерал-губернатор Кауфманның, педагог-ғалымдар Н.П. Остроумов, С.М. Граменицкий, В.П. Наливкин және басқалардың қызметімен жүргізілді. Орыс-түзем мектептері XIX ғасырдың соңынан бастап ашыла бастады. Осы тұста, ислам және оның өркениетімен жүйелі күрес басталды. Біртіндеп ислам дінін насихаттайтын мұсылмандық білім ошақтарының дамуына түрлі деңгейде кедергілер қойыла бастайды да, кейіннен «бұратаналарды бұратаналардың қолымен жойып», ішкі Ресейден келген орыстарды Түркістан жеріне орнықтыруды мақсат тұтқан орыс-түзем мектептерінің басын арттыру бойынша көптеген іс шаралар атқарылды.

Түркістан өлкесінің генерал-губернаторы К.П. Кауфман Түркістандағы негізгі білім беру мекемелері болып табылатын мұсылмандық оқу орындарын келешекте жаңа әдіс-тәсілдерді қолданатын орыс-түзем мектептері ығыстыруы үшін исламдық оқу орындарына жан-жақты қамқорлық жасап отырған вакуфтарға қысым жасау саясатын жүргізеді. Сондықтан, генерал-губернатор жергілікті орыс шенеуніктерінің медреселердің жұмыстарына араласудың қажеті жоқ деп есептеді. Бұл өз кезегінде халық наразылығын туғызуы мүмкін деп түсіндірілді [12].

XX ғасыр басында Ташкент әскери училищесінің басшысы генерал Лука Лукич Кондартович орыс-түзем мектептерінің қоғамдағы рөлін арттыру мақсатында мұсылмандық мектептердің қатаң бақылауға алып, онда реформалар жүргізу қажеттігін баяндаған хатын Халық Ағарту министрлігіне жолдады. Генералдың пікірінше мұсылмандық оқу орындарын бақылауға тиісті комитет құрып, құрамына жергілікті халықтың тілін жақсы білетін, олардың оқу құралдарымен таныс орыс-түзем мектептерінің оқытушылары кіруі керек болды. Бұл ұсыныс жергілікті генерал-губернаторлығының кеңсе басшысы тарапынан қолдау тапты [12, 93-б.].

Осы тұста белгілі тарихшы, этнограф, Түркістан өлкесіндегі бірнеше білім салаларында басшылық қызмет атқарған Н.П. Остроумовтың бастамасымен, негізгі мақсаты жергілікті халықты шоқындыру болып табылатын «Түркістан тұрғындарының рухани болмысын зерттеу» үшін арнайы бағдарлама жасалады. Николай Петрович Остроумов Түркістан халықтарының орыс билігіне қарсылығын болдырмау үшін олардың арасында орыстандыру саясатын кең көлемде жүргізу қажет, ал бұл саясатты бастаудан алдын осындағы түркі халықтарының ислам дініне деген ұстанымын зерттеу қажет деп есептеді. Арнайы әзірленген бағдарлама бойынша жергілікті әкімшіліктерге қарасты мектептердің, мешіттердің, медреселердің есебі, орыстандыру бағыты бойынша атқарылатын шаралар баяндалды. Сондай-ақ, Остроумов осында келген переселен шаруалардың поселкелеріндегі оқу орындарын ерекше қамқорға алу, қасиетті Синод тарапынан бөлінетін қаражат мәселесіне де ерекше көңіл бөлді [13].

Осылайша, өлкеде патшалық орыс үстемдігін дәріптеу мақсатында орыс-түзем мектептері мен интернаттары ашыла бастады да және мұндай оқу орындарында исламдық негізден дәріс беретін ұстаздарды іріктеуде орыс билігіне қызмет ету жағы ерекше назарға алынды. Мұсылмандықтың жергілікті тұрғындарға ықпалын азайтуды мақсат еткен отарлық үкімет осындай аралас мектептерді ашуды кең көлемде жолға қоя бастады. Түркістан өлкесінде алғашында аралас мектеп болып құрылып, біртіндеп орыс-түзем мектебіне айналған оқу орындары қатарында 1870 жылы Самарқан қаласында, 1874 жылы Сырдария уезінің орталығы Шымкент қаласында ашылған мектептер болды. Бұл оқу орындарында негізінен орыс тілі мен дүниетанымын оқытуға ден қойылды.

XIX ғасырдың 80 жылдары Самарқан мен Шымкентте ашылған екі мектептің тәжірибесін үлгі ете отырып, Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкентте және өлкенің басқа да басты қалаларының барлығында дерлік ашыла бастады. 1886 жылы өлкеде 14 дана орыс-түзем мектебі мен интернаты болса, оның басым бөлігі, яғни 8-і Сырдария облысына тиесілі болды. 1885–1895 жылдар аралығында осы типтегі мектептер саны күрт көбейе түсті. Мұндай мекемелерге мемлекеттің орыстандыру саясатын іске асыруда тәжірибелі басшылар тағайындалды. Мысалы, 1884 жылы Ташкентте ашылған орыс-түзем мектебіне меңгерушілікке жергілікті халықтың тілі мен салт-дәстүрін, дүниетанымын жақсы түсінетін этнограф ғалым В.П. Наливкин тағайындалды. 1890 жылдан 1895 жылға дейін Наливкин Түркістан өлкесінің Сырдария, Ферғана және Самарқан облыстарының халық училищелерінің инспекторы қызметін атқарды, ал 1901 жылдан бастап Ферғана облысының әскери губернаторының көмекшісі болды. Осы кезеңде ол бірқатар оқу-әдістемелік құралдарды, сөздіктер мен ғылыми зерттеулерді, соның ішінде өзбек-орыс, орыс-

өзбек, парсы-орыс және орыс-парсы сөздіктерін, сондай-ақ өзбек тілінің грамматикасын жариялады.

Орыс-түзем мектептеріне 8 жастан 20 жасқа дейінгі жасөспірімдер қабылданып, негізінен жазу, орыс тілі, орыс тарихымен, географиясымен қатар түземдік сыныптарда мұсылмандық ілім негіздерінен де дәріс берілді. Бұл әрине, жергілікті халықтың наразылығын тудырмау мақсатында болғаны белгілі. Орыс сыныптарына орыс, ал түзем сыныптарына орысша білімі бар халық жергілікті халық өкілі мұғалім болуы тиіс болды. Сабақ үстінде мейлінше жергілікті тілді қолданбау мәселесі қадағаланды.

Ал осы мектептерде дәріс беретін ұстаздарды әзірлеу мақсатында 1879 жылы Мұғалімдер семинариясы өз жұмысын бастады. Мұғалімдер семинариясының басты мақсаты балаларға қай сабақтан берсе де негізгі мақсат мемлекеттің жергілікті халықты орыстандыру саясатын басшылыққа алу тиіс болды. Мұнда орыс, парсы, жергілікті халық тілдерімен бірге, орыс тарихы мен орыс географиясы, арифметика, Құдай заңы және сабақтан тыс еңбек және бау-бақша дәрістері де өтілетін болған [14]. Түркістан мұғалімдер семинариясында қазақ, өзбек, сарт, қырғыз балалары оқып білім алған. Олардың арасында сабақ үлгерімі бойынша қазақ балалары жақсы оқыған [15].

Осы тұста негізгі факторларға салыстырмалы талдау жасасак, орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресей империясында басты реформаторлық бағыттардың бірі саналғаны сөзсіз. Ол жәдитшілік ағымынан тыс, бірақ, соған өте ұқсас бағыттағы реформалардың бірі болды. Бұл жағдай аймақта Ресей реформаторларының Түркістан өлкесі мен жалпы Орта Азияда түркі-мұсылман халықтарында жүргізген реформалары арасында қол жеткізген жетістіктерінің бірі ретінде қабылданды. Орыс-түзем мектептерін ашу ол Ресей империясы үшін Орта Азия халықтары арасында діни білімді жоюға бағытталған жоғары деңгейдегі жетістіктердің қатарынан орын алды. Салыстырмалы түрде алғанда, орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресейдің Түркістанда педагогика саласы бойынша модернизациялау жұмыстарының жүргізгенін көрсетті. Бұл әрине педагогикалық бағытта атқарылған ауқымды жұмыс ретінде саналды.

Орыс-түзем мектептерінің ашылуы Ресейдің империялық саясатына қатысты сұрақтарды қанағаттандырушы негізгі шовинистік факторлардың бірі болды. Салыстырмалы түрде қарағанда, оның басты ерекшеліктерінің бірі – жергілікті жерде бұқара халықтың сауатын ашумен байланыстырылса, екіншісі Ресей империясының аймақтағы орыстандыру саясатымен байланысты еді. Ендігі кезекте, халықтардың білімін Осман империясындағы реформалармен салыстырып қарағанда мұндай жұмыстарды Осман мемлекетінде де жүргізілгенін көруге болады. Оның басты мысалдарының бірі бұл кезде Осман империясында барлық жергілікті мектептерде ұлтына қарамастан түрік тілін оқыту басталған еді. Әсіресе, Жас түріктердің билігі кезінде Пантюркизм идеологиясы күшейген тұстан бастап мемлекетте қазіргі түрік тілінде оқытудың маңызы арта түсті.

Айта кетерлігі, түземдіктер ұлтына қарай бөлінген жоқ. Түркістандағы түркі халықтары қазақ, татар, қазақ, қырғыз және түркімен халықтарының барлығы Ресей билігі үшін түземдіктер саналды. Түркістан өлкесінің алғашы басшылары өлке халықтарының дүниетанымы мен салт дәстүрлерінің әртүрлі екендігін, олар арасында өздерінің саясатын жүргізуде оқу-білімге ұмтылған жас ұрпаққа білім беру мекемелерін дұрыс пайдалану қажеттігін жақсы түсінді. Мысалы, өлкенің алғашқы генерал-губернаторы К.П. фон Кауфман Ресейдегі Халық Ағарту министріне жазған хатында мектеп арқылы бұратаналар мен орыстарды ассимиляциялау үшін оқытылатын пәндер мен олардың мазмұнына бақылау орнату, араб хәріптерінен бас тартып орыс жазбаларын кең қолдану, мұсылман дінін бекем ұстанатын халықтардан түркі халықтарынан ажырата ұстауға ерекше назар аудару қажеттігін баяндаған [16]. Ал, одан кейін өлкені басқарған генерал-губернатор Розенбах Түркістанда

білім мекемелеріне орыс тілін оқытуды міндеттеу арқылы мемлекеттік саясатты орындай аламыз деді.

Ислам дінінің тұрғындар арасында терең күш алуы, қазақтардың өзбек және татар халықтарымен тығыз байланыста болуына себепші болды. Түркістанда көптеген уездерде, әсіресе Ташкент, Шымкент, Әулиеата, Жызақ уездерінде қазақтар мен өзбектер араласып оқыды. Олардың тілдік айырмашылықтары айтарлықтай болған жоқ. Ресей империясы қолынан келгенше жергілікті халықтарды бірге ұстады. Ал, орысша оқытындар бөлек оқытылды. Бұл жағдай қазақ пен қырғыз, өзбек-қырғыз халықтарының бірлесіп оқуында да көрінді. Қазақ пен өзбектің бай-болыстары сияқты қырғыздардағы Сагаалы Алматаев, Сооронбай және т.б. атақты болыстары мен манаптары да орыстармен тығыз байланыса жүріп, халық мүддесі үшін қызмет атқарады. Орыс оқуының қажеттілігі заман талабы екендігін жақсы түсініп, өз елдерінде орыс-түзем мектептерінің ашылуына жан-жақты көмектеседі де. Нәтижесінде Пржевальск, Пішпек уездерінде орыс-түзем мектептері өз жұмысын бастайды [17].

Сонымен қатар, орыс-түзем мектептері түркімендерде де болды. Бұл кезде түркімендер Закаспий облысына қарасты болып, онда да ресейлік «реформаторлар» діни білімді барынша жоюға кірісті және өз саясаты үшін қолайлы болған орыс-түзем мектептерін ашты. Петербург пен Ташкенттен келген нұсқаулықтар мен бұйрықтарға сәйкес мұнда бірқатар мектептер мен медреселер жабылды және қызмет етуін тоқтатты. Түркімендердің арасынан қырғыздар сияқты орыс-түзем мектептерін ашуға түркімендердің өздері тілек-ұсыныс білдіріп жатты [18].

Салыстырмалы түрде алғанда орыс-түзем мектептерін ашудың өзіндік басымдықтары мен жақсы ерекшеліктері болды. Ал, келесі бір жағынан адамзат тәрбиесі мен қоғам тәрбиесінде маңызды болған діни білімді жойып тастау еді. Бұл қасиетті Исламға деген қиянат саналды. Ислам діні негізінде қалыптасатын мұсылмандық дүниетанымның кең өріс алуына тосқауыл жасау үшін түркі-мұсылман халықтары арасында орысша білім беруді тарқату бағытында орыс-түзем мектептерін ашып, жұмыстарын жандандыру деп түсінді. Мұның барлығы жоғарыда аталған 1870 жылы халық-ағарту министрлігінің «Ресейді мекендеген бұратана халықтарға білім беру шаралары» туралы қабылданған заң аясында жүзеге асырылды. Мұндағы басты кемшілік – Исламға деген құрметсіздік болып, ол өлкедегі халықтарды орыстандыруды мақсат тұтқан миссионерлік педагогика жүйесін енгізу, себебі, отарлық саясаттың басты мақсаты – орыстандырумен, шоқындырумен сипатталды. Өлкеде шоқынған адамдардың саны аз болған жоқ. Мұнда Ресейдің ішкі аймақтары мен шет аймақтарындағы мектептерге қарағанда орыс-түзем мектептерінің өзіндік саяси сипаттарға ерекшеліктері басым болғандығы анық [19, 16-б.].

Ресей билігінің өлкеде орыс-түзем мектептерінің көптеп ашылуына ерекше назар аударуы отарлаудың жаңа әдісімен тікелей байланысты болды. Патша әкімшілігі жергілікті тұрғындар қонысына жақын орналасу мақсатында арнайы жоспарлар әзірледі, бірқатар жұмыстарды іске асырды. Алайда жаңадан ашылған білім мекемелерінде орыс балаларымен жергілікті балаларды бірге оқыту арқылы біріктіру әрекеті көп нәтиже бермеді. Себебі, эрине, орыс білім беру әдістер мен мұсылмандық оқыту тәсілдері бір-біріне ұқсамайтын. Сондықтан араластырып оқыту отарлық билікке үшін қиын болды. Жадидизмнің Түркістан аймағына Ресейдің ішкі аумақтарынан енуі жағдайында ол түбегейлі ұқсас модернизацияны тек өзіне қол жетімді дәстүрлі мұсылман мектебінің шеңберінде жүзеге асыруға шешім қабылдады. Ол «Исламды елемеу» түсінігімен байланысты, ал іс жүзінде Ресей әкімшілігімен белсенді өзара әрекеттесу аясынан тыс болды.

Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық білім беру жүйесінің жергілікті орыс жетекшісі медреседегі араб мәтіндерін қарапайым жаттаудан бас тартуды ұсынды; араб грамматикасын, мұсылман теологиясы мен заңдары бойынша оқулықтарды жергілікті отырықшы халықтың тіліне аудару; арифметика және басқа жаратылыстану пәндерін ана

тілінде оқытуды бастау; оқытушылар мен студенттерді іріктеуді жүзеге асырады, сонымен қатар медреселер кітапханаларын петроградтық оқу әдебиеттерімен қамсыздандыру [20].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, діни мектептер мен зайырлы мектептерді реформалауда және реформаторлық қозғалыстардың Осман империясы мен Ресейдегі жағдайы әр түрлі көрсеткішті сипаттады. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің дамуына және олардың арасындағы ұқсастық пен бірегейліктің қалыптасуында Панисламизм идеологиясының рөлі өте жоғары болды. Діни білім халықтар арасындағы мәдени көпір болып қана саналып қоймастан, түркі бауырлас халықтарды біріктіретін күш болды. Алғашқыда панисламизм діни сана мен саясатқа басымдық берген, барлық мұсылман қауымының бірлігі концепциясы мен ислам елдерін бір мемлекетке біріктіруді мақсат етеген діни-саяси идеология болса, уақыт өте оның мазұны өзгереді де, ендігі жерде діни білім беруді дәріптейтін танымдық сипатқа ие болады. Ғасырлар тоғысында оқу-ағартуға негізделген бұл қозғалыс түркі халықтарының арасында кең етек алды. Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни білімнің айырмашылығы аса үлкен болған жоқ. Барлығы бір дін мен діни бағытты ұстанып, соның негізінде білім алды. Осман империясының Орта Азия түркілеріне діни білімді насихаттауы мен сіндіруі және ресейлік түркілердің Осман империясының діни мектептерінде білімін шыңдауы жаңа бір реформаторлық қимылдардың бірі болды.

Түркістанда діни және зайырлы білім беру мәселелеріне қатысты нақты шешімдердің бірі саналған орыс-түзем мектептерін ашу туралы реформалар болды. Түркістанда орыс-түзем мектептерін ашу Ресей империясының түркі халықтарына жүргізген негізгі реформаторлық қадамдарының бірі саналды. Мұндай аралас мектептер жәдитшілік мектептерімен бірдей саналып, онда орыс тілінде білім беруге басты басымдықтар берілді. Салыстырмалы түрле алғанда, мұндай аралас мектептер Осман империясында да болды. Түрік тілінде білім беретін дін және зайырлы мектептер Осман империясында да жұмыс істеді. Осман империясының соңғы жылдарында Жас түріктер тарапынан біртұтас түрік ұлтын қалыптастыру үшін жүргізілген Түрікшілік саясатының негізінде түрік тілі мен идеологиясы жүргізілді. Ресейде де орыс-түзем мектептері арқылы орыстандыру саясаты басшылыққа алынды. Мұның ең тиімді және ұтымды жолы халық ағарту саласы арқылы жүзеге асыру еді. Бастысы балалардың сауатын орыс тілінде ашуын ұйымдастыру мен жүзеге асыру болды. Демек, бұл мақсатқа жетудің құралы – мектеп, халық-ағарту ісі екені белгілі еді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жданов Н.В. Исламская концепция миропорядка. – М.: Междунар. отношения, 1991. – 216 с.
2. Nizâmülmülk, Siyâsetname / çev. Mehmet Altay Köymen. – İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik Basımevi, 1990. – 463 s.
3. Mehmet Saray. Hanliklar Döneminde Osmanli Devleti'nin Türkistan Siyaseti // Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. – 2000. – Sayı IV. – S. 17–20.
4. Бороздин С.С. Распространение идей панисламизма в Туркестане (начало 20 в.) // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. – 2010. – № 4 (82). – С. 155–162.
5. Флыгин Ю.С. Знаток Востока: жизненный путь и научная деятельность академика Василия Владимировича Бартольда. – Ташкент: Turon zamin ziyo, 2016. – 79 с.
6. Şimşek H.İ. Anadolu Müceddidilerine İlişkin Bazı Tarihî Bilgilerin Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme // Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2002. – №1(2). – S. 213–227.
7. Alexandre Bennigsen. Orta Asya'da Tarikatlar / çev. Osman Türer // Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 1993. – №XI. – S. 217–220.

8. Yuliya A. Lysenko. The Discussion between Central and Regional Authorities on the Topic of the Affiliation of Muslim Schools in Turkestan (the late half of the 19th – the beginning of the 20th centuries) // *Bylye Gody*. – 2018. – Vol. 48. Is. 2. – P. 759–767.
9. Kodaman Bayram. Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. – 184 s.
10. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: РОССПЭН, 2004. – 392 с.
11. Сенюткина О.Н., Гусева Ю.Н. Панисламизм и пантюркизм в осмыслении российских чиновников (начало XX века) // *Новый исторический вестник*. – 2019. – №2(60). – С. 21–37.
12. Эгамбердиев М.Ш. XIX ғ. соңы мен XX ғ. басындағы Түркістандағы мұсылмандық білім және Ресей империясы // *ҚазҰУ хабаршысы. Тарих сериясы*. – 2009. – №4(55). – Б. 104–109.
13. ҚРОМА. И-121-к., 1-т., 112 -і., 17-п.
14. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 196-і., 3-п.
15. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 171-і., 23-п.
16. ҚРОМА. 119-к., 1-т., 341-і., 2-п.
17. Бисембаева Л.А. Жетісу облысы ауыл және село тұрғындарының күнделікті өмірі (1867–1917 жж.): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Алматы, 2019. – 179 б.
18. Ходжакулиева Б.А. Русско-туземные школы в Закаспийской области (конец XIX – начало XX в.) // *Изв. Академии наук Туркменистана. Гуманитар. науки*. – 1995. – №4. – С. 13–18.
19. Бекіш А.Ә. Білім беру жүйесіндегі қазақ ұлттық мектебінің қалыптасуы мен дамуы (1915–1941 жж. материалдар негізінде): Философия докторы (PhD) ... дисс. – Талдықорған, 2021. – 141 с.
20. Васильев Д.В., Любичанковский С.В. Народное просвещение в центральноазиатских владениях Российской империи как объект аккультурации // *Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Исторические науки*. – 2019. Т.1. – №1. – С. 5–13.

REFERENCES

1. Jdanov N.V. Islamskaia koncepciiia miroporiadka [The Islamic concept of the world order]. – М.: Mejdunar. otnosheniia, 1991. – 216 s. [in Russian]
2. Nizâmülmülk, Siyâsetname [Politics] / çev. Mehmet Altay Köymen. – İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları Gençlik Basımevi, 1990. – 463 s. [in Turkish]
3. Mehmet Saray. Hanliklar Döneminde Osmanli Devleti'nin Türkistan Siyaseti [The Politics of Turkestan of the Ottoman State during the Khanates] // *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. – 2000. – Sayı IV. – S. 17–20. [in Turkish]
4. Borozdin S.S. Rasprostranenie idei panislamizma v Turkestane (nachalo 20 v.) [Spreading the ideas of Pan-Islamism in Turkestan (early 20th century)] // *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki*. – 2010. – № 4 (82). – S. 155–162. [in Russian]
5. Flygin Iu.S. Znatok Vostoka: jiznennyi put i nauchnaia deiatelnost akademika Vasiliia Vladimirovicha Bartolda [The Connoisseur of the East: the life and scientific activity of Academician Vasily Vladimirovich Bartold]. – Tashkent: Turon zamin ziyo, 2016. – 79 s. [in Russian]
6. Şimşek H.İ. Anadolu Müceddidilerine İlişkin Bazı Tarihî Bilgilerin Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation on the Use of Some Historical Information about the Anatolian Mujeddids] // *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 2002. – №1(2). – S. 213–227. [in Turkish]
7. Alexandre Bennigsen. Orta Asya'da Tarikatlar [Sects in Central Asia] / çev. Osman Türer // *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. – 1993. – №XI. – S. 217–220. [in Turkish]
8. Yuliya A. Lysenko. The Discussion between Central and Regional Authorities on the Topic of the Affiliation of Muslim Schools in Turkestan (the late half of the 19th – the beginning of the 20th centuries) // *Bylye Gody*. – 2018. – Vol. 48. Is. 2. – R. 759–767.
9. Kodaman Bayram. Abdülhamit Dönemi Eğitim Sistemi [The Education System of the Abdülhamit Period]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991. – 184 s. [in Turkish]
10. Bahturina A.Iu. Okrainy rossiyskoi imperii: gosudarstvennoe upravlenie i nacionalnaia politika v gody Pervoï mirovoi voiny (1914–1917 gg.) [The Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and National Policy during the First World War (1914–1917)]. – М.: ROSSPEN, 2004. – 392 s. [in Russian]

11. Seniutkina O.N., Guseva Iu.N. Panislamizm i pantiurkizm v osmyslenii rossiyskih chinovnikov (nachalo XX veka) [Pan-Islamism and Pan-Turkism in the understanding of Russian officials (the beginning of the XX century)] // *Novyi istoricheskiy vestnik*. – 2019. – №2(60). – S. 21–37. [in Russian]
12. Egamberdiev M.Sh. XIX g. sony men XX g. basyndagy Turkistandagy musulmandyq bilim jane Resey imperiiasy [Muslim education in Turkestan in the late XIX – early XX centuries and the Russian Empire] // *QazUU habarshysy. Tarih seriiasy*. – 2009. – №4(55). – B. 104–109. [in Kazakh]
13. QROMA. I-121-q., 1-t., 112 -i., 17-p.
14. QROMA. 119-q., 1-t., 196-i., 3-p.
15. QROMA. 119-q., 1-t., 171-i., 23-p.
16. QROMA. 119-q., 1-t., 341-i., 2-p.
17. Bisembaeva L.A. Jetisu oblysy auyly jane selo turgyndarynyn kundelikti omiri (1867–1917 jj.): Filosofiiya doktory (PhD) ... diss. [Daily life of rural and rural residents of the semirechye region (1867–1917).]: Doctor of Philosophy (PhD) ... diss.]. – Almaty, 2019. – 179 b. [in Kazakh]
18. Hodjakulieva B.A. Russko-tuzemnyye shkoly v Zakaspiyskoi oblasti (konec XIX – nachalo XX v.) [Russian-native schools in the Transcaspian region (late XIX – early XX century)] // *Izv. Akademii nauk Turkmenistana. Gumanitar. nauki*. – 1995. – №4. – S. 13–18. [in Russian]
19. Bekish A.A. Bilim beru juiesindegi qazaq ulttyq mektebinin qalyptasuy men damuy (1915–1941 jj. materialdar negizinde): Filosofiiya doktory (PhD) ... diss. [Formation and development of the Kazakh National School in the education system (based on 1915–1941-s materials): Doctor of Philosophy (PhD) ... diss.]. – Taldyqorgan, 2021. – 141 s. [in Kazakh]
20. Vasiliev D.V., Liubichankovskiy S.V. Narodnoe prosveshenie v centralnoaziatskih vladeniiah Rossiyskoi imperii kak obiekt akkulturacioni [Public Education in the Central Asian Possessions of the Russian Empire as an object of acculturation] // *Izvestiia Samarskogo nauchnogo centra Rossiyskoi akademii nauk. Istoricheskie nauki*. – 2019. T.1. – №1. – S. 5–13. [in Russian]

ФИЛОСОФИЯ

UDK 2-18:316.37; IRSTI 21.41.67

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.38>

CASİM AVCI

Prof. Dr.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: casimavci@hotmail.com

HZ. PEYGAMBER [s. a. v.] DÖNEMİNDE BİZANS İMPARATORLUĞU İLE İLİŞKİLER

Özet. Hz. Peygamber [s. a. v.] dönemi onbeş asırlık İslâm tarihi içinde Müslümanlar açısından en önemli dönemi teşkil eder. Çünkü Hz. Peygamber'in gerek sözleri ve gerekse uygulamaları daha sonraki dönemlerde temel referans kaynaklarından biri olmuştur. Hz. Peygamber'in aynı zamanda Medine merkezli İslâm devletinin başkanı olarak, Sâsânî İmparatorluğu ile birlikte dönemin iki süper gücünü oluşturan hıristiyan Bizans Devletiyle gerçekleştirdiği ilişkiler bu açıdan önem taşımaktadır.

Hz. Peygamber'in henüz Mekke'de Arap toplumuna İslâm'ı tebliğ ettiği yıllarda Arap yarımadasının kuzeyindeki topraklar Bizans-Sâsânî mücadelesine sahne olmaktadır. Bu süreçte müşrik [putperest] Mekkeliler, ateşperest [Mecusi] Sâsânîler'in tarafını tutarken tevhîd inancını benimseyen Müslümanlar da duygu itibarıyla, ehl-i kitâb olan hıristiyan Bizans'ı desteklemekte idiler. Medine'ye hicretin yedinci yılında [m. 628] Hz. Peygamber dönemin ileri gelen hükümdarlarına İslâm'a davet mektupları gönderdi. Bu hükümdarlardan biri olan Bizans İmparatoru Herakleios [610-641] Kudüs'te bulunduğu sırada kendisine gelen Peygamber elçisi Dihye b. Halîfe el-Kelbî'yi kabul etti. Hz. Peygamber Bizans'ın Mısır valisine ve müttefik Gassânî emirine de elçiler göndererek İslâm'a davet etti. Hz. Peygamber'in Busra valisine gönderdiği elçinin Gassânî emiri tarafından öldürülmesi, İslâm-Bizans ilişkilerinde yeni bir safhaya, gerginliğe yol açtı. Hz. Peygamber'in Gassânîler'e karşı ordu göndermesi üzerine Gassânîler Bizans'tan yardım isteyince 8/629 yılında cereyan eden Mûte Savaşı'nda Müslümanlar ilk defa Bizans ordularıyla karşı karşıya geldi. İslâm ordusu sayıca kat kat üstün olan Bizans-Gassânî müttefik kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı. Hicretin 9. [m. 630] yılında Bizans'ın İslâm topraklarına saldırı hazırlığı yaptığına dair bir haber üzerine Hz. Peygamber 30.000 kişilik büyük bir ordunun başında bizzat sefere çıktı ve Tebük'e kadar ilerledi. Burada Bizans ordusuna rastlanmadığı için geri dönüldü. Bu sırada çevredeki bazı yerleşim birimlerine askerî birlikler gönderildi ve bölge hakimiyet altına alındı.

Anahtar kelimeler: Hz. Peygamber, İslâm, Bizans, Herakleios, Mûte Savaşı, Tebük Seferi.

*Bize doğru alıntı yapınız:

Avcı Casim. Hz. Peygamber [s. a. v.] Döneminde Bizans İmparatorluğu İle İlişkiler // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 494–506. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.38>

*Cite us correctly:

Avcı Casim. Hz. Peygamber [s. a. v.] Döneminde Bizans İmparatorluğu İle İlişkiler [Relations with Byzantine Empire During The Prophet's Time (Pbuh)] // *Iasauı universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – Б. 494–506. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.38>

Жасим Авжы

профессор, доктор

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: casimavci@hotmail.com*

Хз. Пайғамбар [с.а.у.] кезеңіндегі Византия империясымен байланыстар

Аңдатпа. Мұсылмандар үшін Хз. Пайғамбар [с.а.у.] кезеңі он бес ғасырлық ислам тарихының ең маңызды кезеңін құрайды. Өйткені Хз. Пайғамбардың сөздері де, амалдары да кейінгі кезең үшін маңызды дереккөздердің біріне айналды. Орталығы Мәдина болып табылатын Хз. Пайғамбардың басшылығындағы ислам мемлекетінің сол кезеңдегі екі алпауыт державаны құраған Сасанидтер және Византия империясымен жасаған байланыстары осы тұрғыдан маңызды болып табылады.

Мұхаммед пайғамбар [с.а.у.] Меккедегі араб қауымына ислам дінін жеткізген жылдары Араб түбегінің солтүстігіндегі жерлер Византия-Сасанидтер күресінің алаңы болды. Осы үдерісте мүшрик (пұтқа табынатын) Меккеліктер отқа табынатын Сасанидтерге қолдау көрсетсе, таухид сенімін ұстанатын мұсылмандар эмоционалды түрде әһли кітаптардан Византиялықтарға қолдау көрсеткен болатын. Мәдинада хижраның жетінші жылы (м. 628) Хз. Пайғамбар сол уақыттың көрнекті билеушілеріне ислам дінін қабылдауға шақырып хат жолдады. Осы билеушілердің бірі Византия императоры Геракл (610–641) Құдыста болған кездері Пайғамбар елшісі Дихйе б. Халифа әл-Кәлбиді қабылдады. Хз. Пайғамбар Византияның Мысыр губернаторы және одақтас Гассани әміршісіне де елші жіберіп исламға шақырды. Хз. Пайғамбардың Бусра губернаторына жіберген елшінің Гассани әміршісі тарапынан өлтірілуі, Ислам-Византия байланыстарында жаңа кезең мен шиеленіске жол ашты. Хз. Пайғамбар Гассанилерге қарай әскер жібергеннен кейін Гассанилер Византиядан көмек сұрайды. Осылайша 8/629 жылы болған Мута шайқасында алғаш рет мұсылмандар Византия әскерлерімен бетпе-бет келеді. Ислам әскерлері сан жағынан өте көп болған Византия-Гассани одақтас күштердің алдында кері шегінуге мәжбүр болды. Хижраның 9-шы (м. 630) жылы Византияның ислам жерлеріне шабуыл жасауға дайындалып жатқаны туралы хабарды естіген Хз. Пайғамбар 30 000 адамнан тұратын әскердің басында өзі жорықты бастап, Тәбукке қарай жолға шықты. Ол жерде Византия әскерлерімен жолықпағандықтан кері қайтты. Ал, жақын маңдағы кейбір елді мекендерге әскери бірліктер жіберіліп, аймақ бақылауға алынды.

Кілт сөздер: Хз. Пайғамбар, Ислам, Византия, Геракл, Мута шайқасы, Тәбук жорығы.

Zhasim Avzhi

Prof. Dr.

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: casimavci@hotmail.com*

Relations with Byzantine Empire During The Prophet's Time (Pbuh)

Abstract. The period of Muhammad [pbuh] is the most important time period of whole 15-century Islamic history. It is because his sayings and habits had become a source of influence for later periods. As being the head of state of Islam based in Madina, his relations with the two super power states of the world at that time, Sasanids and Byzantines are substantial examples.

The north side of the Arabian peninsula, at the time Muhammad [pbuh] was preaching Islam to the people of Macca, were hosting a power struggle between Sasanids and Byzantines. In this time, the polytheist heathen people of Macca were supporting the Zoroastrian Sasanids' side, while Muslims who embrace the «tawhid» faith were having a sympathy for Byzantine empire, whom

were Christians, the people of the book. In the seventh year of hijra towards Madina [AD 628], the prophet had sent letters to many prominent leaders of his time, inviting them to Islam. One of these prominent leaders were the Byzantine emperor, Heraclius, whom accepted the ambassador Dihya ibn Khalifa al-Kalbi during his visit at Jerusalem. The prophet also sent envoys to Byzantine governor of Egypt and emir of Ghassanids, a Byzantine ally, to invite them to Islam. The emir of Ghassanids' killing the ambassador of Islamic state who was sent to Bosra governor, led to a new crisis. As the emir had called for Byzantines to help against troops that were sent by Islamic state, Muslims had faced up against the army of Byzantine empire for the first time, during Battle of Mu'tah [8/629]. At this battle, the Islamic army was forced to leave the war area due to Byzantine-Ghassanids' numerical superiority. In the 9th year of Hijra [AD 630] following the reports of Byzantine empire preparing armies to attack to lands of Islam, Prophet went on an expedition as the head of 30.000 people large army. The army had reached towards Tabuk, however, as Byzantine army have had not seen anywhere, the army had returned. Meanwhile, military units were sent to some of the settlements near and the region was taken under control.

Keywords: The Prophet, Islam, Byzantium, Heraclius, Battle of Mu'tah, Expedition of Tabuk.

Жасим Авжы

профессор, доктор

*Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: casimavci@hotmail.com*

Отношения с Византийской империей в период Пророка [с.а.в.]

Аннотация. Для мусульман период Святого Пророка является самым важным периодом пятнадцати вековой исламской истории. Потому что слова и действия Святого Пророка стали одним из важных источников для более позднего периода. С этой точки зрения важны отношения Исламского государства под руководством Святого Пророка, центром которого является Медина, с Сасанидами и Византийской империей, которые были двумя гигантскими державами того периода.

В годы, когда пророк Мухаммед принес ислам арабской общине в Мекке, земли на севере Аравийского полуострова были местом византийско-сасанидской борьбы. В этом процессе мушрикские (языческие) мекканцы поддержали огнепоклонников Сасанидов, а монотеистические мусульмане эмоционально поддержали византийцев из ахли китаб. В Медине на седьмом году хиджры (628 г.) Святой Пророк разослал письма с приглашением принять ислам выдающимся правителям того времени. Один из этих правителей, византийский император Геракл (610–641), принял посланника Пророка Дихье ибн Халифа аль-Кальби во время его пребывания в Кудус. Святой Пророк также отправил посла к Гассани, правителю Египта и союзнику Византии, и пригласил его к исламу. Убийство посланника, посланного Святым Пророком правителю Бусры правителем Гассани, открыло путь к новому периоду и напряженности в исламо-византийских отношениях. После того, как Святой Пророк послал войско на Гассанидов, Гассаниды обратились за помощью к Византии. Таким образом, в битве при Муте в 8/629 г. мусульмане впервые столкнулись с византийской армией. Превосходящие численностью исламские силы были вынуждены отступить перед союзными византийско-гассанскими силами. В 9-м году хиджры (630 г. н.э.), услышав известие о том, что Византия готовится напасть на исламские земли, Святой Пророк сам начал поход во главе 30 000 армии и отправился в Табук. Он вернулся назад, потому что не встретил там византийских войск. Тем временем в некоторые близлежащие населенные пункты были отправлены воинские части, и территория была взята под контроль.

Ключевые слова: Святой Пророк, ислам, Византия, Геракл, битва Мута, поход Табук.

Giriş

Hz. Peygamber [s. a. v.] dönemi onbeş asırlık İslâm tarihi içinde Müslümanlar açısından en önemli dönemi teşkil eder. Çünkü, İslâm'ın iki temel kaynağı olan Kitap (Kur'ân) ve Sünnet bu dönemde oluşmuştur. Hz. Peygamber bir taraftan son ilahî kitap Kur'ân-ı Kerîm'i tebliğ edip açıklarken bir taraftan da kendi ahlâkı, sözleri, tavır ve davranışlarıyla uygulamaya koymuş ve ümmetine örnek olmuştur. Bu sebeptendir ki, Hz. Peygamber dönemi uygulamaları İslâm tarihi boyunca hemen her konuda Müslümanlar için referans kaynaklarından biri olarak kabul edilmiştir. Hz. Peygamber'in aynı zamanda Medine merkezli İslâm devletinin başkanı olarak, Sâsânî İmparatorluğu ile birlikte dönemin iki süper gücünü teşkil eden hıristiyan Bizans Devletiyle gerçekleştirdiği ilişkiler bu açıdan önem taşımaktadır. Nitekim Hz. Peygamber döneminden itibaren başlayarak 1453 yılında Bizans başkenti İstanbul'un Fatih Sultan Mehmed tarafından fethi neticesinde imparatorluğun yıkılışına kadar geçen yaklaşık dokuz asırlık süre içerisinde Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar başta olmak üzere çok sayıda İslam devleti ile Bizans arasında gerçekleşen siyasî, diplomatik, askerî, ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkilerin temel karakteri genellikle bu dönemle uyum göstermektedir. Bu temel karakter de Bizans sınırlarına komşu bir devlet ve toplum olarak savaş ve barışın iç-içeliği şeklinde tezahür etmektedir.

İslâm'ın doğduğu VII. Yüzyıl başlarında Mekke'de veya daha geniş bir ifadeyle Hicâz bölgesinde, hatta Arap yarımadasında devlet diyebileceğimiz siyasî bir oluşum yoktu. İslâm'dan önceki asırlarda yarımada'nın güneyinde Mainliler, Sebeliler ve Himyerîler, kuzeyinde ise Nabatîler, Tedmürlüler, Gassânîler ve Lahmîler (Hireliler) gibi devletler hüküm sürmüştü, ancak zaman içerisinde tarihe karışmışlardı. Araplar yarımada'nın çeşitli bölgelerinde göçebe (bedevî) veya yerleşik (hadarî) kabileler halinde yaşamakta, siyasî ve hukukî otorite kabile örf, adet ve gelenekleri vasıtasıyla sağlanmaktaydı. İlk vahyin geldiği milâdî 610 yılından itibaren Mekke'de İslâm'ı tebliğ etmeye başlayan ve az sayıda taraftar bulan Hz. Peygamber, burada karşılaştığı tepki üzerine İslâm'ı tebliğ imkânı kalmadığını görünce 622 yılında Medine'ye hicret etmiş ve kısa bir süre sonra siyasî birliği sağlayarak aynı zamanda devlet başkanı olmuştur.

Hz. Peygamber'in hicretinden 11/632 yılında vefatına kadar geçen on yıllık Medine döneminde İslâm, Arap yarımadasının tamamına yayılmış, bu arada yarımada çevresinde hüküm süren devletlerle de çeşitli münasebetler gerçekleştirilmiştir. Bu devletlerin başında Bizans İmparatorluğu gelmektedir.

Roma İmparatorluğu'nun devamı olan Bizans'ın kuruluşu, İmparator Büyük Konstantinos'un doğuda hüküm süren Sâsânîler'den gelen saldırıları bertaraf etmek amacıyla, başkenti Roma'dan İstanbul'a (Konstantinopolis) taşıdığı 330 yılına kadar inmektedir. IV. Yüzyılın sonlarına doğru Hıristiyanlığı resmî din olarak kabul eden imparatorluk Anadolu, Balkanlar, Güney İtalya, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika gibi geniş topraklara hükmetmekteydi. Dönemin genel anlayışı doğrultusunda bir tek hıristiyan imparatorun yönetimi altında dünya hakimiyetini hedefleyen Bizans, Roma-Pers mücadelesinin bir yansıması olarak doğudaki komşusu Sâsânî İmparatorluğu ile de asırlar boyu mücadele içinde idi. Başkenti Irak bölgesindeki Medâin şehri olan Sâsânî İmparatorluğunun sınırları, geniş İran topraklarından doğuya doğru Asya içlerine kadar uzanmaktaydı. Bu arada İslâm'ın doğduğu yıllara yakın bir zamana kadar Arabistan'ın kuzeyinde hüküm süren iki Arap devleti Gassânîler ve Lahmîler, bu iki imparatorluk arasında tampon devletler durumundaydı. Suriye bölgesinde hüküm süren Gassânîler Bizans'ın, Irak bölgesinde Hire ve çevresinde hüküm süren Lahmîler de Sâsânîler'in müttefiki idiler. Arap yarımadası ile Afrika kıtasını birbirinden ayıran Kızıldeniz'in batısında ise Bizans gibi Hıristiyan bir devlet olan Habeş (Aksum) krallığı hüküm sürmekteydi. VII. Yüzyılın başlarında böyle bir siyasî ortamda Arap yarımadasının Hicâz bölgesinde son ilahî din İslâm'ı tebliğ etmeye başlayan Hz. Peygamber'in (s. a. v.), aynı zamanda Medine'de kurduğu İslâm devletinin başkanı sıfatıyla dönemin iki süper gücünden biri olan Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerini ele almak bu açıdan önem taşımaktadır. Çünkü, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hulefâ-yı Râşidîn ve müteakip İslâm devletleri

döneminde Müslümanlarla Bizans arasındaki ilişkilerin temeli bu dönemde atılmıştır. Diğer bir ifadeyle Hz. Peygamber döneminde Bizans'a bakış ve gerçekleştirilen ilişkiler daha sonraki İslâm devletlerinin Bizans'la ilişkilerinde etkili olmuştur.

Araştırma Yöntemi

Makalenin konusu Hz. Peygamber döneminde Bizans'la ilişkiler olduğundan İslâm ve Bizans tarihi için gerekli temel kaynaklara ve konuyla ilgili araştırma eserlerine müracaat edilmiştir. Bu bağlamda İslâm'ın temel kaynakları olan Kur'ân-ı Kerîm ve hadis kitapları, siyer kaynakları, umumi tarih eserleri ve Bizans kaynakları esas alınmış ve bu kaynaklardaki rivayetler bilimsel metotlar doğrultusunda değerlendirilmiştir. Aynı şekilde alanın uzmanları tarafından kaleme alınan kitap ve makaleler de incelenerek ulaşılan sonuçlar zikredilmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Bizans-Sâsânî Mücadelesinde Müslümanların Tutumu

Arap yarımadasının kuzeyindeki topraklarda dönemin iki süper gücü olan Bizans ve Sâsânî imparatorlukları arasında asırlardır devam eden mücadelelerde taraflar birbirlerine karşı dönüşümlü olarak üstünlük sağlamakla birlikte kesin bir netice elde edilememiştir. Bu durum İslâm'ın doğuş yıllarına kadar böyle gelmiş ve şimdi Sâsânîler Bizans'a karşı atağa geçmişti. Nitekim İmparator Herakleios'un (610-641) Bizans tahtına çıktığı 610 yılından bir yıl sonra Sâsânî orduları Antakya'yı, 613'te de Dımaşk'ı aldılar. 614 yılında Hıristiyanların kutsal şehri Kudüs'ü ele geçiren Sâsânîler şehirde büyük tahribat ve katliam yaptıkları gibi Hz. İsa'nın çarmıha gerildiği kabul edilen Kutsal Haç (Gerçek Haç) yerinden alıp başkent Medân'e (Ktesiphon) götürdüler. Özellikle Kudüs'ün ve Kutsal Haç'ın Sâsânîler'in eline geçmesi Bizans açısından oldukça büyük bir kayıp ve onur kırıcı olduğundan bu haber başkent İstanbul'a ulaştığında halkta derin bir üzüntü ve dehşet uyandırdı. 615 yılında Anadolu içlerine akın eden Sâsânîler ardından Filistin'in sahil şehirlerini bir bir ele geçirip 619 yılında Bizans'ın tahıl ambarı olan Mısır'a girdiler. Bizans aynı yıllarda Balkanlarda Avarlar ve Slavlar karşısında da ciddi toprak kayıplarına uğradı. Bu gelişmeler üzerine oldukça zor durumda kalan Herakleios başkenti İstanbul'dan Kartaca'ya nakletmeyi düşündüyse de Patrik Sergios ve halkın tepkisi üzerine bu kararından vazgeçti [1, 81, 95-s.; 2, I, 109-s.; 3, "Herakleios", *DİA*, XVII, 211-s.].

Bizans ve Sâsânîler arasındaki bu mücadeleler İslâm'ın doğduğu Mekke'de Müslümanlar ve müşrikler tarafından ilgiyle takip edilmekteydi. Mekke müşriklerinin baskıları karşısında güçsüz durumda olan Müslümanlar, ehl-i kitap olan Bizans'ın tarafını tutarken, müşrikler ateşperest (Mecusi) Sâsânîler'den yana idiler. Dolayısıyla, Bizans'ın Sâsânîler karşısında peşpeşe yenilgiye uğraması müşrikleri sevindirirken Müslümanları üzmekteydi. Çünkü, müslümanlar, kendilerinin hak yolda olduklarına ve Allâh'ın yardımıyla bir gün galip geleceklerine dair inanç ve ümitlerini dile getirdikçe müşriklerin şöyle şımarık sözleriyle karşılaşıyorlardı: "Eğer Allah sizin dediğiniz gibi inananlara yardım etseydi, ehl-i kitap oldukları için Bizans'a yardım eder ve ateşperest Sâsânîler karşısında mağlup olmalarına izin vermezdi. Nasıl ki, ateşperest Sâsânîler ehl-i kitap olan Bizans'a üstün geldilerse, biz de size galip geleceğiz ve sizi yok edeceğiz". Müşriklerin bu sözleri karşısında Müslümanlar içten içe üzüntü duymakta, ancak zayıf durumda olduklarından herhangi bir karşılık verememekte idiler. Böyle bir ortamda Rûm Sûresi nâzil oldu ve mağlup Bizans'ın üç ilâ dokuz yıl içerisinde üstünlük elde edeceği bildirildi. [4, 317-s.; 5, XXI, 15–21- ss.; 6, 99-100-s.]. İlgili âyetler şöyledir: "Elif. Lâm. Mîm. Rumlar [Araplar'ın yaşadığı bölgeye] en yakın yerde mağlup oldular. Halbuki onlar, üç ilâ dokuz yıl içerisinde galip geleceklerdir. Eninde sonunda emir Allah'a aittir. O gün mü'minler de Allah'ın yardımıyla sevineceklerdir. Allah dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir" [Rûm Sûresi 30/1-5].

Mekke'de müşriklerin İslâm'a karşı gösterdikleri tepki ve baskılar sonucu Hz. Peygamber ve Müslümanlar 622 yılında Medine'ye hicret etti. Aynı yıl Bizans İmparatoru Herakleios da İstanbul'da büyük bir ordu hazırlayarak Ayasofya'da düzenlenen görkemli bir dinî törenden sonra Sâsânîler'le mücadele etmek üzere doğuya giderek Anadolu ve İrminiye bölgelerini Sâsânî

işgalinden kurtardı. Bizans orduları ertesi yıl Sâsânîler'in kutsal şehri Gence'yi ele geçirdiler ve daha önce Kudüs'ün yağmalanmasına karşılık Zerdüş mabedini tahrip ettiler. Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev şehirden kaçmak suretiyle kurtulabildi. Herakleios doğu cephesinde iken Sâsânîler 626 yılında Anadolu'yu geçerek İstanbul'u kuşatmak üzere Khalkedon'a (Kadıköy) kadar ilerledi. Bu sırada batıdan gelen Avarlar da şehri karadan ve denizden kuşatmış bulunuyordu. Bizans başkenti, surları ve deneyimli muhafızları sayesinde bu tehlikeyi atlattı. Öte yandan İmparator Herakleios Sâsânîler'e son darbeyi vurmak üzere bütün gücüyle harekete geçti ve 627 yılı sonlarında Ninova'da yapılan savaşta II. Hüsrev'i ağır bir yenilgiye uğrattı. 628 yılında II. Hüsrev tahtından indirilip öldürülünce yerine geçen oğlu Şîrûye, Herakleios ile barış antlaşması imzaladı. Bu antlaşma ile Bizans İrminiye, Roma Mezopotamya'sı, Suriye, Filistin ve Mısır'ı Sâsânîler'den geri aldı. Böylece asırlardır devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesi Bizans'ın kesin galibiyetiyle sonuçlandı. Kazandığı bu büyük zaferin ardından İstanbul'a dönen Herakleios başkentte görkemli törenlerle karşılandı. Bir süre sonra da Sâsânîler'den geri alınan Kutsal Haç yerine dikmek için Kudüs'e gitti [1, 95-97-s.; Işın Demirkent, 3, "Herakleios", *DİA*, XVII, 211].

Bizans'ın 619 yılından önceki yenilgilerin ardından 622 yılından itibaren Sâsânîler karşısında başarılar kazanması ve asırlar boyu devam eden mücadelenin 627'deki Ninova zaferiyle sonuçlanmasıyla Kur'ân-ı Kerîm'de Rûm sûresinde işaret edilen "Bizans'ın üç ilâ dokuz yıl içerisinde galip geleceğine" dair mucizevî haberler gerçekleşmiş oldu. Bu sırada Medine'ye hicret etmiş olan Müslümanlar da bu zafer haberlerini sevinçle karşıladılar. Rivayete göre Mekke'de Müslümanlarla müşrikler arasında yukarıda işaret edilen gergin ortamda Hz. Ebû Bekir, müşrik ileri gelenlerinden Übey b. Halef ile "Bizans'ın ileride Sâsânîler'e galip geleceğine dair" 10 deve için bahse girmişti. Bu arada Rûm Sûresi nâzil olunca Hz. Peygamber'in tavsiyesi doğrultusunda Hz. Ebû Bekir bahis konusu deve sayısını 100'e çıkarmıştı. Yıllar sonra Medine'ye gelen Bizans'ın zafer haberi üzerine bahsi kazanan Hz. Ebû Bekir, o sırada Übey b. Halef ölmüş olduğu için onun varislerinden yüz deveyi alıp Hz. Peygamber'in emriyle fakirlere dağıttı [7, VI, 304-311-s.; 8, 236-s.; 6, 99-100-s.].

2. Hz. Peygamber'in Bizans'a Gönderdiği İslâm'a Davet Mektupları

Hz. Muhammed [s.a.v.] son hak din İslâm'ı bütün insanlığa tebliğ etmek üzere Allah tarafından gönderilmiş bir peygamberdi. Aynı zamanda Medine'ye hicretten sonra burada yaşayan Benî Kaynukâ, Benî Nadîr ve Benî Kurayza Yahudileri ile imzaladığı Medine Sözleşmesi [Medine Anayasası/Vesikası/Belgesi] doğrultusunda Medine İslâm devletinin de başkanıydı. Ancak Yahudiler bir süre sonra Müslümanlara ihanet etmek suretiyle antlaşmayı bozduklarından kendilerine savaş açılmış ve şehirden uzaklaştırılmıştı. Diğer taraftan Mekke müşriklerinin Medine'ye yönelik tehditleri sebebiyle taraflar arasında "savaş hali" sözkonusu olmuş, neticede Mekkelilerle Bedir [2/624], Uhud [3/625] ve Hendek [5/627] savaşları yapılmıştı. Hicretten 6 yıl sonra [m. 628] umre yapmak üzere 1500 civarında sahabî ile birlikte Mekke'ye doğru yola çıkan Hz. Peygamber şehrin yakınlarındaki Hudeybiye mevkiinde durdurulmuş ve burada Mekke temsilcileri ile yapılan uzun müzakerelerden sonra imzalanan Hudeybiye Antlaşmasına binaen ertesi yıl umre yapmak üzere Medine'ye dönmek zorunda kalmıştı. Antlaşma taraflar arasında on yıllık bir barış sürecini de öngörmekteydi. Hz. Peygamber bu antlaşmanın sağladığı barış ortamından istifadeyle Medine'ye döndükten hemen sonra dönemin hükümdarlarına elçiler vasıtasıyla mektuplar göndererek onları İslâm'a davet etti [Muharrem 7/Mayıs 628]. Bu İslâm'a davet mektuplarından biri Bizans İmparatoru Herakleios'a hitaben yazılmış ve ticarî seyahatleri dolayısıyla Suriye bölgesini iyi bilen, temsil kabiliyetine sahip Dihye b. Halife el-Kelbî elçi olarak görevlendirilmişti.

Yukarıda belirtildiği gibi İmparator Herakleios, ezeli rakibi Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'e karşı kazandığı zaferler dolayısıyla Allah'a bir şükran ifadesi olarak ve aynı zamanda Sâsânîler'den geri aldığı Kutsal Haç'ı yerine dikmek üzere Kudüs'te bulunuyordu. Bu sebeple Dihye b. Halife el-

Kelbî Busrâ valisi aracılığıyla burada İmparator'un huzuruna çıktı ve mektubu takdim etti. Hz. Peygamber'in İmparator Herakleios'a gönderdiği mektup şöyledir:

“Bismillâhirrahmânirrahîm. Allah'ın kulu ve peygamberi Muhammed'den Bizans İmparatoru Herakleios'a. Hidayete uyanlara selâm olsun. Seni İslâm'a davet ediyorum. İslâm'ı kabul et ki, kurtuluşa eresin ve Allah da ecrini iki kat versin. Eğer kabul etmezsen halkın [*erisiyyîn*] günahını sen çekersin.” Mektubun devamında şu âyet-i kerime yer almaktaydı: “De ki, ey Ehl-i Kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek olan söze geliniz: Sadece Allah'a kulluk edelim ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp da kimimiz kimimizi ilâhlaştırmasın. Eğer yüz çevirirlerse, “şahit olun biz Müslümanız” deyiniz” [Âl-i İmrân 3/64.; 9, “Bed'ül-Vahiy”, 6; “Cihâd”, 102; 10, “Cihâd”, 74; 11, II, 649-s.; 12, I, 343-350-s.; 6, 44-45-s.]

Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektubunu alan İmparator Herakleios, onun hakkında bilgi edinmek isteyince o sırada ticaret amacıyla bölgeye gitmiş olan Mekkelilerden bir grup, imparatorun huzuruna davet edildi. Gurubun başkanlığını henüz İslâm'ı kabul etmemiş olan Ebû Süfyân yapmaktaydı. Herakleios Ebû Süfyân'dan Hz. Peygamber'in ailesi, maddi durumu, toplum nezdindeki konumu, dürüstlüğü, getirdiği davetin mahiyeti ve ona inananların genel profili gibi hususlarda bilgi aldıktan sonra onunla ilgili söylenen hususların bir peygamberin genel vasıflarıyla uyumlu olduğunu söyledi. Ardından diplomatik geleneklere uygun olarak karşıladığı Hz. Peygamber'in elçisi Dihye'yi çeşitli hediyelerle uğurladı. [9, “Bed'ül-Vahiy”, 6; 10, “Cihâd”, 74; 11, II, 647, 648-s.]

İmparator Herakleios'un Hz. Muhammed hakkında daha isabetli bir karara varmak için ileri gelen Hıristiyan din adamlarından Dagâtır'a Dihye eliyle durumu bildiren ve görüşünü isteyen bir yazı gönderdiği de nakledilir. Rivayete göre Dagâtır, verilen bilgilerden Hz. Muhammed'in peygamber olduğu kanaatine varıp İslâm'ı kabul etmiş, İmparatora da bu doğrultuda bir cevap yazmış, ancak kendisine tepki gösteren hıristiyanlar tarafından öldürülmüştür [9, “Bed'ül-Vahiy”, 6; 11, *Târîh*, II, 649, 650-s.; 13, *DİA*, VIII, 399, 400-s.]

Herakleios'un Hz. Peygamber'in elçisini diplomatik geleneklere göre kabul etmiş olması, özellikle Sâsânî İmparatoru II. Hüsrev'in tutumuyla kıyaslandığında dikkat çekici bir husustur. Nitekim Kisrâ II. Hüsrev, Abdullah b. Huzâfe es-Sehmî tarafından getirilen Hz. Peygamber'in İslâm'a davet mektubunda kendi adının ikinci sırada yazılmış olmasına sert tepki göstermiş ve okunmasına fırsat vermeden yırtıp atmış, elçiyi de kovmuştur. Ardından Yemen Valisi Bâzân'a mektup yazarak Hz. Peygamber'in yakalanıp kendisine gönderilmesini emretmiştir. Ancak bu emir valinin müslüman olmasıyla sonuçlanmıştır [14, I, 259-260-s: 8, 249-s.]

İslâm kaynaklarında Hz. Peygamber'in İmparator Herakleios'a gönderdiği İslâm'a davet mektubu ile ilgili çok sayıda rivayet bulunduğu halde Bizans kaynaklarında bu hususta bir bilgi yoktur. Ancak bu durum mektubun gönderildiği vakıasını kabul etmeye engel olmamalıdır. Çünkü Bizans tarihinin VII. ve VIII. Yüzyılları için iki ana kaynak sözkonusu olup bunlar yaklaşık iki asır sonra yazılan Theophanes [ö. 818] ve Nikephoros'un [ö. 829] kronikleridir. Her iki eserde de özellikle İslâm toplumuna dair bilgiler çoğu defa sınırlı, bazan da taraflı ve yanlıştır. Nitekim Theophanes Hz. Peygamberin vefatından üç yıl önce meydana gelen Mûte Savaşı'nı Hz. Ebû Bekir döneminde anlatırken Nikephoros, Hz. Ömer döneminde meydana gelen ve sadece Müslümanlar için değil Bizans için de çok önem taşıyan Yermük Savaşı'na ve Kudüs'ün fethine yer vermez. Mektubun Kudüs ziyareti şartlarında kabul edilmesi, İslâm'ın yeni ortaya çıkması sebebiyle Bizans tarafından fazla bilinmemesi, buna karşılık Bizans'ın güçlü bir imparatorluk olarak Müslümanlar tarafından çok daha fazla önemsenmesi gibi hususlar da ilave edilebilir. Öte yandan Müslümanların Hz. Peygamber'in hayatına, söz ve fiillerine önem verip sonraki nesillere aktarma noktasındaki gayretleri birçok hususta olduğu gibi davet mektuplarına dair bilgilerin muhafazasına imkan vermiş olmalıdır. Herakleios'a ve dönemin diğer hükümdarlarına gönderilen Mektupların orijinal nüshalarının günümüze ulaşip ulaşmadığı konusu ise ayrıca değerlendirilebilir. Ancak hemen belirtelim ki, Hz. Peygamber'in mektupları konusunda uzun araştırmalar yapan Muhammed Hamidullah, Bizans'a gönderilen mektup dahil bazı mektupların orijinal olarak günümüze

ulaştığını, bir kısmının ise orijinal olma ihtimalinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir [15, 111–131, 163-s.].

Burada bahse konu mektupla ilgili diğer önemli bir husus, mektubun gönderiliş tarihi ile Herakleios'un kutsal haçı yerine dikmek üzere Kudüs'te bulunduğu tarihlerin uyuşup uyuşmadığıdır. Yukarıda zikredildiği gibi İslâm kaynakları mektubun tarihini 7/628 yılı olarak vermektedir. Herakleios'un Kudüs'ü ziyaret ettiği tarih konusunda ise gerek Bizans kaynakları ve gerekse Bizantinistler arasında ihtilaf vardır. Nitekim Theophanes 629 yılı ilkbaharını [h. 7. yılın sonları] verirken, Nikephoros, 628 yılından [h. 7. yılın başı] bahseder. Araştırmacılardan C. Mango, bu konuda 628-631 arasında değişen tarihler verildiğini belirtir ki, tarih kaynaklarda birçok olayla ilgili bu tür farklı tarihlerin verildiğini görmek mümkündür. [16, 30-s.; 17, 67, 185-s. (Neşredeninin notu); 12, I, 346-s.].

Aşağıda anlatılacağı üzere Tebük Seferi sırasında Hz. Peygamber Herakleios'a bir mektup daha göndermiş ve İslâm'a davetini yinelemiştir.

H. Peygamber Bizans'ın Mısır valisi Mukavkıs'a da Hâtib b. Ebî Belte'a vasıtasıyla İslâm'a davet mektubu gönderdi. Mektup hitap cümlesinde yapılması gereken zaruri değişiklik dışında İmparator Herakleios'a gönderilen mektupla aynıydı. Mukavkıs elçiyi güzel bir şekilde ağırlamakla birlikte Kıbtîler'in kendisine bu hususta itaat etmeyeceklerini ve makamını da bırakamayacağını söyleyerek İslâm'ı kabul etmemiş, ancak elçiyi bir mektup ve değerli hediyelerle uğurlamıştır [18, II, 607-s.; 19, I, 260, 261-s.; 11, II, 645, 657, III, 174-s.; 8, 250-s.].

H. Peygamber'in yazdırdığı İslâm'a davet mektuplarından bir diğeri Bizans'ın nüfuzu altında olan mahallî Gassânî emirlerinden Hâris b. Ebî Şemir'e gönderilmiştir. Şucâ b. Vehb el-Esedî tarafından getirilen mektup şöyledir:

“Bismillahirrahmanirrahîm. Allah'ın resûlü Muhammed'den Hâris b. Ebû Şemir'e. Allah'ın selâmı hidayet yoluna giren ve O'na inanıp tasdik edenlerin üzerine olsun. Seni tek olan ve hiçbir ortağı bulunmayan Allah'a inanmaya davet ediyorum. İnandığın takdirde mülkün senin elinde kalmaya devam edecektir.” [11, II, 652-s.].

H. Peygamber'in mektubuna sert tepki gösteren Hâris onu yere attı ve Medine'ye saldırı tehdidinde bile bulundu. Ardından durumu İmparator Herakleios'a da bildirdi; ancak onun desteğini alamayınca vazgeçti. [19, I, 259-260-s.; 11, II, 652-s.; 8, 250-s.].

3. Mûte Savaşı [8/629]: Bizans Ordusuyla İlk Sıcak Çatışma

Mûte Filistin bölgesinde Lût Gölü'nün güneyinde Kerek'e 11, Kudüs'e 50 km. mesafede bir yerdir. Burası hicretin 8. Yılında (m. 629) İslâm ordusu ile Bizans-Gassânî müttefik orduları arasında meydana gelen bir savaşa sahne olmuştur. İslâm ordusunun hedefi aslında Gassânîler olmakla birlikte Bizans'ın onlara destek vermesi sebebiyle İslâm ve Bizans orduları ilk defa karşı karşıya gelmiş ve böylece 1453 yılında imparatorluğun yıkılışına kadar devam edecek olan İslâm-Bizans mücadelesi başlamıştır.

Mûte Savaşı'nın sebebi olarak iki olay zikredilmektedir. Bunlardan birincisi, Hz. Peygamber'in Bizans'a bağlı Busrâ valisine elçi olarak gönderdiği Hâris b. Umeyr el-Ezdî'nin Mûte'de Gassânî emiri Şurahbil b. Amr tarafından öldürülmesidir. Hâris, Hz. Peygamber'in öldürülen tek elçisi olup elçi dokunulmazlığının ihlal edildiği bu olay Hz. Peygamber'i çok üzmüştür. Savaşın ikinci sebebi ise Hz. Peygamber'in İslâm'ı tebliğ için Belkâ yakınlarındaki Zâtü Atlah'a gönderdiği onbeş kişilik bir heyetin pusuya düşürülüp oka tutularak şehit edilmesidir. Heyetten yaralı olarak kurtulan Ka'b b. Umeyr el-Gifârî'nin Medine'ye gelmesiyle durumdan haberdar olan Hz. Peygamber bu olaydan da derin üzüntü duymuştur [20, II, 752–753-ss.; 8, 237-s.].

Bu üzücü olaylar üzerine Hz. Peygamber 3.000 kişilik bir ordu hazırladı ve kumandan olarak da Zeyd b. Hârise'yi tayin etti. Ayrıca Zeyd'in şehit olması halinde Ca'fer b. Ebî Tâlib'in, o şehit olduğu takdirde Abdullah b. Revâha'nın kumandan olmasını, o da şehit olursa aralarından birini kumandan seçmelerini istedi. Mûte'ye kadar giderek, elçiyi öldüren Şurahbil b. Amr ve halkını önce

İslâm'a davet etmelerini, kabul etmedikleri takdirde savaşmalarını emretti. Orduya doğruluktan ve itidalden ayrılmamaları, kadınlara, çocuklara, yaşlılara ve manastırlara çekilmiş kimselere dokunmamaları, evleri yıkıp tahrip etmemeleri ve ağaçları kesmemeleri talimatını verdi.

İslâm ordusunun Medine'den kuzeye hareket ettiği haberini alan Şurahbil b. Amr, Bizans İmparatoru Herakleios'tan yardım istedi. Herakleios, Theodoros (Vikarios) kumandasında büyük bir orduyu yardıma gönderdi. Bölgede yaşayan hıristiyan Arap kabilelerinin de katılımıyla Bizans-Gassânî müttefik ordusunun sayısı daha da arttı. Kaynaklarda bu konuda 30 bin, 100 bin, hatta 200 bin gibi rakamlar verilmektedir. Sayının 30 bin olduğu kabul edilse bile müslümanlardan on kat fazla olduğu açıktır. Maân'a kadar gelen ve burada karargah kuran müslümanlar düşman kuvvetlerinin kendilerinden kat kat büyük olduğunu öğrenince savaşıp savaşmama konusunda durumu müzakere ettiler. Müzakerede durumun Hz. Peygamber'e haber verilmesi ve ondan gelecek talimata göre hareket edilmesi görüşü ağır bastı. Bu sırada üçüncü kumandan Abdullah b. Revâha söz alarak askerler üzerinde çok etkili bir konuşma yaptı. Asker, silah ve binek sayısının çokluğunun önemi olmadığına dair örnekler veren Abdullah b. Revâh'a her hal ü kârda savaşmak gerektiğini, savaşmaları durumunda ya zafer kazanacaklarını ya da şehit olacaklarını, her iki sonucun da Müslümanlar için arzulanan bir şey olduğunu ifade etti. Bunun üzerine savaş kararı alındı ve ordu Mûte'ye giderek savaş düzenine geçti.

İki ordu arasında savaş başladıktan bir süre sonra Zeyd b. Hârise şehit düştü. Ardından Ca'fer b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Revâha da şehit olunca Müslümanlar Hâlid b. Velîd'i kumandan olarak seçtiler. Savaş akşama kadar devam ettikten sonra her iki ordu karargahlarına çekildi. Hâlid b. Velîd geceleyin ordunun sağ kolundaki askerleri sola, soldakileri sağa, öndekileri arkaya ve arkadakileri de öne aldı. Sabah olunca karşılarında farklı şahıslar gören düşman askerleri geceleyin Müslümanlara takviye kuvvetleri geldiğini sanarak şaşırıldılar. İslâm ordusuna ani bir hücum emri veren Hâlid b. Velîd bir süre sonra ordusunu geri çekti. Hâlid'in kendilerini çöle çekip orada savaşa devam etmesinden endişe eden düşman askerleri Müslümanları takip etmeye cesaret edemediler. Böylece Hâlid b. Velîd İslâm ordusunu, kendilerinden kat kat büyük olan düşman askerleri karşısında en az zayıyla geri çekmeyi başardı. Hz. Peygamber de ona "Seyfullah" [Allah'ın kılıcı] unvanını verdi. Bu savaşta Müslümanlardan on beş kişi şehit düştü [20, II, 757-758-ss.; 18, II, 373-389-ss.; 19, II, 128-130-ss.; 8, 238-239-ss.].

4. *Tebük Seferi [9/630]: İslâm Toplumunun Bizans'la İmtihanı*

Tebük, Medine'nin yaklaşık 700 km. kuzeyinde, Suriye ticaret yolu üzerinde bir yerdir. Burası Hz. Peygamber'in hicretin 9. Yılında [m. 630] Bizans'a karşı düzenlediği askerî sefer dolayısıyla meşhur olmuştur.

Seferin sebebi Suriye'den gelen bazı tüccarlar tarafından getirilen Bizans İmparatoru Herakleios'un bölgedeki Hıristiyan Arap kabilelerinin de katılımıyla Müslümanlara saldırı hazırlıkları yaptığına dair haberlerdir. Bu haberler yaz mevsiminin en sıcak günlerinde gelmişti. Ayrıca kıtlık ve kuraklık hüküm sürmekte olup hurma ve diğer meyvelerin de olgunlaşma vaktiydi. Hz. Peygamber böylesine zor bir ortamda sefer hazırlıklarını başlattı. Daha önceki seferlerde genellikle hedefi gizli tutan Hz. Peygamber bu defa hedefin Bizans olduğunu açıkça belirtti. Çünkü, yol uzun ve yorucu, düşman da güçlü ve kalabalıktı. Dolayısıyla gerek maddî gerekse zihnî hazırlıkların buna göre yapılması gerekiyordu. Böylesine zor şartlar söz konusu olduğu için seferin düzenlendiği ortam ve zaman Kur'ân-ı Kerim'de "Sâ'atü'l-usre" (Zorluk ve Güçlük Zamanı) diye anılır. [Tevbe Sûresi 9/117] Bundan hareketle sefere "Gazvetü'l-usre" [Güçlük Savaşı, Zor Savaş], orduya da "Ceyşü'l-usre" [Zor Zaman Ordusu, Güçlük Ordusu] adı verilmiştir.

Sefer için hazırlıklar yapıldığı sırada Müslümanlar genellikle ellerinden gelen desteği vermeye çalışırken bilhassa münafıklar moral bozarak bozgunculuk yapıyor, mevsimin sıcak olmasını da hatırlatıp Bizans gibi güçlü bir devletle savaşmanın akıl kârı olmadığını söylüyorlardı. Hatta sefer karşıtı faaliyetler için bir yahudinin evini merkez edinmişlerdi. Bu ev ateşe verilerek yakıldı. Seksen kadar münafık mazeretleri olmadığı halde çeşitli bahaneler ileri sürerek sefere katılmamak için Hz. Peygamber'den izin aldılar. Bunun üzerine münafıkların durumunu gösteren

ve onlara izin verdiği için Hz. Peygamberi ikaz eden şu âyetler nâzil oldu: “Eğer yakın bir dünya malı ve kolay bir yolculuk olsaydı, sana uyup peşinden gelirlerdi. Fakat meşakkatli bir hedef onlara uzak göründü. Bir de “Gücümüz yetseydi sizinle beraber çıkardık” diye Allah’a yemin ederek kendilerini helak ediyorlar. Halbuki Allah onların yalan söylediklerini biliyor. Seni Allah affetsin! Doğru söyleyenler sence belli olup yalancı olanları öğrenmeden niye onlara izin verdin?” [Tevbe Sûresi 9/41-43] Bununla birlikte çok sayıda münafık da ganimet elde etmek amacıyla sefere iştirak etti.

Gerek sefer şartlarının zorluğu ve gerekse münafıkların aleyhte propagandası sebebiyle bir kısım Müslümanlar isteksiz davranıyor ve işi ağırdan alıyordu. Bunun üzerine aşağıdaki âyetler nâzil oldu ve Müslümanlar şöyle uyarıldı: “Ey iman edenler! Size ne oldu ki, “Allah yolunda savaşa çıkın” denildiğinde yere yığılıp kaldınız! Yoksa âhîret yerine dünya hayatına mı razı oldunuz? Oysa dünya hayatının nimetleri âhîret saadetinin yanında pek az bir şeydir. Eğer seferber olmazsanız Allah sizi elem verici bir azap ile cezalandırır ve yerinize sizden başka bir kavim getirir; siz savaşa çıkmamakla ona hiçbir zarar veremezsiniz. Eğer siz Peygamber’e yardım etmezseniz Allah ona yardım eder ... Hafifiyle ağıryla hepiniz yola koyulun ve Allah yolunda mallarınızla, canlarınızla cihad edin. Eğer bilerseniz bu sizin için daha hayırlıdır [Tevbe Sûresi 9/38-41].

Kıtlığın hüküm sürmesi, asker sayısının çok olması ve seferin Bizans’a karşı düzenleniyor olması, daha büyük fedakarlık ve hazırlıkları gerektiriyordu. Bu sebeple Hz. Peygamber ordunun donanımı, binek ve yiyecek temini için büyük bir kampanya başlattı. Hz. Ebû Bekir malının tamamını, Hz. Ömer de yarısını bağışladı. En büyük bağışı ise Hz. Osman yaptı; bütün levazimatıyla 300 deve ve 1000 dinar verdi. Onun ordunun üçte birini donattığı da nakledilir. Abbas b. Abdülmuttalib ve Abdurrahman b. Avf da yüklü miktarda bağışta bulundular. Müslüman kadınlar ziynet eşyalarını vererek kampanyaya katıldılar. Yedi sahabî ise Hz. Peygamber’in huzuruna gelip sefere katılmayı çok arzuladıklarını, ancak fakirlikleri sebebiyle binek bulamadıklarını söylediler ve ihtiyaçlarının teminini istediler. Hz. Peygamber onlara verecek binek kalmadığını söyleyince sefere gidemeyecekleri için çok üzülüp gözyaşı döktüler. Müslümanlar arasında “Bekkâîn” [Çok ağlayanlar] diye anılan bu gurubun ihtiyaçları bazı zengin sahabîler tarafından karşılandı ve İslâm ordusuna katılmaları sağlandı. Hiçbir mazereti olmadığı halde savaşa katılmayan bazı kişiler de vardı. Bedevî Araplardan bir kısmı sefere katılmamak için çeşitli bahaneler ileri sürerek izin istedilerse de Hz. Peygamber onlara müsaade etmedi [20, I, 995-s.; 19, II, 165-s.].

Bütün bu hazırlıklar neticesinde Medine çevresindeki müslümanların da katılımıyla 30.000 kişilik bir ordu hazırlandı. Bu Hz. Peygamber’in sağlığında hazırladığı en büyük orduydü. Orduda 1.000 at ve 12.000 deve vardı. Medine’de Hz. Ali’yi vekil bırakan Hz. Peygamber ordusuyla birlikte Suriye bölgesine hareket etti. Yolda münafıkların reisi Abdullah b. Übey b. Selûl “Muhammed Bizans’la savaşmayı oyuncak sanıyor. Ben onun ve arkadaşlarının esir düşüp iplere bağlandığını görür gibiyim” diyerek 70-80 taraftarıyla Medine’ye döndü [20, I, 995-s.].

Hz. Peygamber ve İslâm ordusu uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Tebük’e ulaştı ve burada karargah kurdu. Etrafta Bizans ordusuna rastlanmayınca Medine’ye gelen haberin doğru olmadığı anlaşıldı. Hz. Peygamber Dımaşk tarafına doğru ilerlemeye devam edip etmeme konusunda sahabe ile istişare etti. Bu sırada Hz. Ömer şöyle dedi: “Ey Allah’ın elçisi! Rumlar çok kalabalıktır. Oralarda Müslümanlardan tek bir kişi bile yoktur. Gördüğün gibi onlara yaklaştın. Senin yaklaşman onları korkutmuştur. Uygun görürsen bu yıl geri dön. Yahut Yüce Allah bu hususta bir emir bildirir”. Bunun üzerine Hz. Peygamber devam etmeme kararı aldı ve yaklaşık yirmi gün burada kaldıktan sonra Medine’ye döndü. Hz. Peygamber’in son gazvesi olan Tebük Seferi yaklaşık elli gün sürmüştür [8, 243-s.; 21, “Tebük Gazvesi”, *DİA*, XL, 230].

Hz. Peygamber Tebük’te kaldığı süre zarfında çoğunlukla Hıristiyanların kısmen de Yahudilerin yaşadığı Eyle [Akabe], Cerbâ, Ezruh, Maknâ, Maân ve Dûmetülcendel’e birlikler göndererek İslâm’a davet etti. Bölge halkı İslâm’ı kabul etmemekle birlikte yıllık cizye ödemeye razı olarak İslâm devletinin hakimiyetini kabul etti. Böylece sefer hazırlıkları sürecinde nâzil olan

Tevbe Sûresinin 29. âyeti ilk defa burada tatbik edildi. Buna göre Ehl-i Kitap olan topluluklar İslâm'ı kabul etmeye davet edilir. Daveti kabul ederlerse müslüman olurlar; eğer daveti kabul etmeyip kendi dinlerinde kalmak isterlerse İslâm devletine cizye ödemeleri istenir. Bunu kabul ederlerse devletin tebaası olurlar. O takdirde “Zimmî” statüsüne sahip olarak canları, malları, ırz ve namusları ile din ve mabetleri İslâm devletinin himayesine alınır.

Tebükte bulunduğu günlerde Hz. Peygamber İmparator Herakleios'a Dihye b. Halîfe el-Kelbî eliyle bir mektup daha göndererek onu İslâm'a davet etti. İmparatorun o sırada Humus veya Dımaşk'ta olduğu nakledilir [22, III, 441-442; IV, 74-75-ss.]. Mektupta imparatora İslâm'ı kabul, cizye verme veya savaş alternatifleri teklif edilmekte, ayrıca tebaasından İslâm'ı benimseyecek olanlara engel olmaması istenmekteydi. Mektup şu şekildedir: “Allah'ın elçisi Muhammed'den Bizans İmparatoruna, Seni İslâm'a girmeye dâvet ediyorum. İslâm'ı kabul edersen müslümanların sahip olduğu haklara sen de sahip olur, onların sorumlu olduğu şeylerden sen de sorumlu olursun. Eğer İslâm'a girmeyi kabul etmezsen cizye ödersin. Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “Kendilerine Kitap verilenlerden Allah'a ve âhiret gününe inanmayan, Allah ve elçisinin haram kıldığını haram saymayan ve hak dini kendine din edinmeyen kimselerle size boyun eğerek elleriyle cizye verinceye kadar savaşın [Tevbe Sûresi 9/29]. Bu tekliflerimi kabul etmezsen tebaanın [çiftçilerin, köylülerin, *fellâhîn*] İslâm'a girmelerine veya cizye ödemelerine engel olma.” Rivayete göre mektubu alan İmparator da Hz. Peygamber'e Tenuh kabilesine mensup Hıristiyan bir Arabı, bir mektup ve bir miktar dinarla birlikte elçi olarak gönderdi [23, 345-s.; 22, III, 441, IV, 74, 75-s.; 12, I, 337-338-ss.; 15, 116-s.].

Tebük Seferi'ne sebep olan “Bizans'ın İslâm topraklarına saldırı hazırlığı yaptığına dair” haberin doğru olmadığı genellikle kabul edilmektedir. Bununla birlikte eğer Medine'ye ulaşan haberin bir aslı varsa, İslâm ordusu bölgeye gelmeden önce Bizans ordusunun buradan uzaklaşmış olduğunu söylemek mümkündür. Diğer taraftan Bizans ordusunun bölgede bir yerden bir yere intikalinin Müslümanlara yönelik bir saldırı hazırlığı şeklinde yorumlanmış olması da muhtemeldir. Durum ne olursa olsun Tebük Seferi, Mekke'de hareket imkanı bulamayan Müslümanların Medine'ye hicretten kısa bir süre sonra 30 bin kişilik büyük bir ordu hazırlayabilecek ve bu ordunun o günkü şartlarda 700 km. mesafedeki Tebük'e intikalını sağlayacak bir güce ulaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Böylece asırlar boyu Bizans-Sâsânî mücadelesine sahne olmuş Ortadoğu topraklarında İslâmiyet'in üçüncü bir güç olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından sonraki Hulefâ-yi Râşidîn döneminde Sâsânî İmparatorluğu İslâm gücü karşısında tutunamayarak tarihe karışmış, Bizans hakimiyetindeki Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika gibi önemli topraklar Müslümanların eline geçmiştir.

Tebük'te beklendiği gibi Bizans ordusu ile herhangi bir karşılaşma olmamakla birlikte yapılan onca hazırlık ve çekilen sıkıntıların bazı olumlu neticeler verdiği gözden tutulmalıdır. Nitekim o günün şartlarında o sayıda büyük bir ordunun hazırlanması ve bölgeye intikali bölgede müslüman varlığının temelini atması ve ordunun dinamizmini sağlaması bakımından başlıbaşına önemlidir. Ayrıca seferin çok somut sonuçları da olmuş, bölgedeki birçok yerleşim yeri İslâm hakimiyetine girmiş, halkın bir kısmı da müslüman olmuştur. Sonuçta, İslâm ordusunun Bizans sınırlarına kadar varıp bir nevi meydan okuması anlamına gelen bu sefer, İslâm'ın siyasî ve askerî gücünü göstermektedir. Hz. Peygamber'in vefat etmeden önce hazırladığı Üsâme b. Zeyd kumandasındaki ordunun hedefinin de Suriye bölgesi olduğu hatırlanmalıdır.

Öte yandan Tebük Seferi İslâm toplumunun dönemin süper gücü Bizans üzerinden imtihana tabi tutulması gibi bir hususu da içinde barındırmaktadır. Daha önce belirtildiği gibi Müslümanların kutsal kitabı Kur'ân-ı Kerim'de Rûm Sûresinin ilk beş âyeti Bizans-Sâsânî mücadelesinde Müslümanların tutumuna işaret ederken Tevbe Sûresindeki onlarca âyet Tebük Seferi hakkında olup bu zorluk sürecinde İslâm toplumundaki çeşitli insan tiplerinin karakter ve psikolojilerini resmetmektedir.

Sonuç

Hız. Peygamber [s. a. v.] dönemi onbeş asırlık İslâm tarihinin ilk ve en önemli dönemini teşkil eder. Hız. Peygamber'in Müslümanlar nezdindeki yeri itibariyle de sonraki dönemlerde birçok vesileyle sık sık bu döneme ve onun söz ve fiillerine atıfta bulunulmuştur. Hız. Muhammed'in hem peygamber hem de devlet başkanı olarak dönemin iki süper gücünden biri olan hıristiyan Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri [diğer güç Sâsânî İmparatorluğu], daha sonraki dönemlerde gerçekleşen İslâm-Bizans ilişkilerinin ana çerçevesini belirlemesi bakımından önemlidir.

Hız. Peygamber döneminde Bizans'la ilişkilerin tarihini İslâm'ın doğuş yıllarından itibaren başlatmak mümkündür. Asırlardır devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesinde 610'lu yıllarda Sâsânîler, Bizans'a karşı üstün durumda idiler. Antakya, Dımaşk ve Kudüs gibi önemli şehirleri ele geçiren Sâsânîler 619 yılında Bizans'ın tahıl ambarı Mısır'ı işgal ettiler. Aynı dönemde Mekke'de Müslümanlar ile müşrikler arasında ciddi gerginlikler söz konusuydu. Bunun bir yansıması olarak Müslümanlar duygu bakımından, Ehl-i Kitap olan Bizans'ı, müşrikler de ateşperest Sâsânîler'in tarafını tutmakta idiler. Bizans'ın Sâsânîler'e yenildiği ve Müslümanların üzüldüğü bir süreçte Rûm Sûresi nâzil oldu ve Bizans'ın üç ilâ dokuz yıl içerisinde galip geleceği haber verildi. Müslümanların Medine'ye hicret ettiği 622 yılından itibaren Bizans üstünlük elde etmeye başlamış ve 627 yılındaki Ninova zaferi ile asırlardır devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesi kesin bir şekilde Bizans'ın galibiyeti ile sona ermişti. Bu durum Müslümanlar tarafından sevinçle karşılandı.

Hız. Peygamber Mekkelilerle imzaladığı Hudeybiye Antlaşmasının sağladığı barış ortamından istifade ile 7/628 yılında dönemin hükümdarlarına İslâm'a davet mektupları gönderdi. Bu mektuplardan biri Dihye b. Halife el-Kelbî vasıtasıyla Bizans İmparatoru Herakleios'a gönderildi. Herakleios elçiyi diplomatik gelenekler doğrultusunda kabul etmekle birlikte İslâm'a girmedi. Hız. Peygamber Bizans'ın Mısır valisi Mukavkis'a ve Gassânî emiri Hâris b. Ebî Şemir'e de mektup gönderip İslâma davet ettiyse de bu noktada olumlu cevap alamadı.

Hicretin 8. Yılında [m.629] meydana gelen Mûte Savaşı İslâm-Bizans ilişkilerinde yeni bir sayfa açtı. Hız. Peygamber'in İslâm'ı öğretmek için bölgeye gönderdiği onbeş kişilik bir heyetin pusuya düşürülüp öldürülmesi, öte yandan Busrâ valisine elçi olarak gönderdiği Hâris b. Umeyr el-Ezdi'nin Gassânî Emiri Şurahbil b. Amr tarafından şehit edilmesi bu savaşın sebepleridir. Hız. Peygamber 3.000 kişilik bir ordu hazırlayıp Zeyd b. Hârise kumandasında Gassânî topraklarına sevketti. Bundan haberdar olan Şurahbil b. Amr'ın yardım talebi üzerine İmparator Herakleios gönderdiği büyük bir orduyla destek verdi. Mûte'de Bizans-Gassânî müttefik ordularıyla İslâm ordusu karşı karşıya geldi. Hız. Peygamber'in kumandan olarak görevlendirdiği Zeyd b. Hârise, Ca'fer b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Revâha peşpeşe şehit düştüler. Askerler tarafından kumandanlığa getirilen Hâlid b. Velîd İslâm ordusunun sayı ve donanım bakımından kat kat güçlü olan Bizans karşısında büyük zayıflık vereceğini görünce geri çekilme emri verdi. Bu savaşta İslâm orduları ilk defa Bizans ordularıyla sıcak çatışmaya girdiler. Böylece daha sonraki dönemlerde devam edecek olan İslâm-Bizans mücadelesi başlamış oldu.

Hicretin 9. Yılında [m. 630] İmparator Herakleios'un İslâm topraklarına saldırı hazırlığında olduğuna dair haberler üzerine Hız. Peygamber yaz mevsiminde kıtlık ve kuraklığın hüküm sürmesine rağmen 30.000 kişilik büyük bir ordu hazırlayarak Medine'den yola çıktı. Yaklaşık 700 km. kuzeye doğru ilerleyerek Tebük'e ulaştı ve burada karargah kurdu. Bölgede Bizans kuvvetlerine rastlanmadı. Yaklaşık yirmi gün Tebük'te kalan Hız. Peygamber bu süreçte bölgedeki hıristiyan ve Yahudi yerleşimin bulunduğu Eyle, Cerbâ, Ezruh, Maân, Maknâ ve Dûmetülcendel'e birlikler sevk ederek İslâmâ davet etti. Bölge halkı çok az kısmı hariç İslâm'ı kabul etmemekle birlikte sefer hazırlıkları sırasında nâzil olan cizye âyeti [Tevbe Sûresi 9/29] doğrultusunda cizye karşılığı İslâm hakimiyeti altına girdiler.

Tebük'te Bizans'la karşılaşma sözkonusu olmamakla birlikte bu askerî sefer birçok açıdan önemlidir: Her şeyden önce o günkü şartlarda 30.000 kişilik bir ordunun hazırlanması ve 700 km. mesafedeki Tebük'e intikal ettirilmesi askerî bakımdan büyük bir başarıdır. Böyle bir ordunun

Bizans sınırlarına kadar gitmesi ve bu sırada çevredeki yerleşim birimlerinin İslâm hakimiyetine alınması bölgede müslüman varlığının temelini atmıştır. Bütün bunlar İslâm devletinin ulaştığı siyasî ve askerî gücün bir yansımasıdır. Tebuk Seferi İslâm toplumu için de bir imtihan vesilesi olmuştur. Oldukça güç şartlarda yapılan sefer münafıklarla Müslümanlar arasında fedakarlık hususundaki tavır ve davranış farkını göstermesi bakımından önemlidir.

KAYNAKLAR / REFERENCES

1. Georg Ostrogorsky. Bizans Devleti Tarihi [History of the Byzantine State] / Çev. Fikret Işıltan. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1991. – 582 s. [in Turkish]
2. Stratos A.N. Byzantium in the Seventh Century 602–634 / trc. M.O. Grant. – Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1968.
3. Işın Demirkent. Herakleios. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA). XVII, 211. [Elektronik kaynak]. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (inceleme tarihi 27.11.2022) [in Turkish]
4. Ebû İshâk el-Fezârî. Kitâbü's-Siyer [The Book of al-Sîrah] / nşr. Fârûk Hamâde. – Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1987. – 190 s. [in Arabic]
5. Taberî. Câmi'ü'l-beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân [Interpretation of the Qur'an]. – Mısır: el-Matba'atü'l-Meymeniyye, 1321. [in Arabic]
6. Avcı C. İslâm-Bizans İlişkileri (610–847) [Relations between Byzantium and Islam]. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018. – 320 s. [in Turkish]
7. İbn Kesîr. Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm [Interpretation of the Qur'an]. – Kahire: Dâru İhyâ'i't-Türâsi'l-Arabî, 1971. – 390 s. [in Arabic]
8. Sarıçam, İbrahim. Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı [The Prophet Muhammad and His Universal Message]. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012. [in Turkish]
9. Buhârî. Sahîhu'l-Buhârî, I-VIII. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. [in Arabic]
10. Müslim. Sahîhu Müslim, I-V. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. [in Arabic]
11. Taberî. Târihu'l-Ümem ve'l-Mülûk [History of Nations and Kings] / Nşr. Ebû'l-Fazl İbrahim. I-XI. – Beyrut: Dâru Süveydân, 1967. [in Arabic]
12. Hamidullah. Muhammed, İslâm Peygamberi [The Prophet of Islam] / Çeviren: Salih Tuğ. I-II. – İstanbul: İrfan Yayınevi, 1990. [in Turkish]
13. Öngül. Dagâtır. DİA, VIII, 399, 400. [in Turkish]
14. İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ [The Book of Major Classes]. – Beyrut: Dâru Sâdır, 1985. [in Arabic]
15. Hamidullah. Muhammed, Hz. Peygamber'in Altı Orijinal Mektubu [Six Orijinal Letters of the Prophet Muhammad] / Çev. Mehmet Yazgan. – İstanbul: İrfan Yayınevi, 1990. [in Turkish]
16. Theophanes. The Chronicle of Theophanes A.D. 602–813 / trc. Harry Turtledove. – Philadelphia: University of Pennsylvania, 1982. – 200 p.
17. Nikephoros. Short History / nşr. ve trc. Cyril Mango. – Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1990. – 185 s. (Neşredeninin notu).
18. İbn Hişâm. es-Sîretü'n-Nebeviyye [The Life of the Prophet] / Neşreden: Muhammed es-Sakkâ ve dğr. I-IV. – Kahire: Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1955. [in Arabic]
19. İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ [The Book of Major Classes] / Nşr. İhsan Abbas. I-IX. – Beyrut: Dâru Sâdır, 1985. [in Arabic]
20. Vâkîdî. Kitâbü'l-Megâzî [The Military Operations of the Prophet] / Neşreden: Marsden Jones. III. – Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1404/1984. [in Arabic]
21. İsmail Yiğit. Tebuk Gazvesi. DİA, XL, 230. [in Turkish]
22. Ahmed b. Hanbel. Müsned. I-V. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. [in Arabic]
23. Ebû Ubeyd. Kitâbü'l-Emvâl [The Book of Treasure] / nşr. H.M. Herâs. – Kahire: Mektebetü Külliyyât'il-Ezheriyye, 1968. [in Arabic]

ӘОЖ 17.021.3; МҒТАР 02.15.99

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.39>Г.А. ШАДИНОВА¹✉, Г.Б. ДАЙРАБАЕВА²¹философия ғылымдарының кандидаты,Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің доценті м.а.
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz²философия ғылымдарының кандидаты, доцентҚожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: gulanda18@mail.ru**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ТЕҢСІЗДІКТІҢ АЙҚЫНДАЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада Қазақстандағы гендерлік теңсіздіктің айқындалу мәселелері қарастырылады. Қазіргі таңда гендер мәселесін дәстүрлі дүниетаным шеңберінде қарастыру маңызды болып отыр. Өйткені жыныстардың қоғамдық рөлі туралы процестер мен стереотиптер ұрпақтан ұрпаққа дәстүр бойынша жалғасып келе жатқан, тамыры тереңге кеткен түсініктер негізінде қалыптасады. Ерлер мен әйелдердің теңдігі туралы идеялар қоғамның тарихи, экономикалық және әлеуметтік аспектілері арқылы дамуының ұзақ тарихында сақталатыны даусыз.

Бұл мақала зерттеу методологиясы бойынша объективтік, тарихилық, жүйелілік және ғылыми таным принциптеріне негізделді. Сол секілді біз қарастырып отырған мәселені мүмкіндігінше объективтік тұрғыдан алынды. Нақты деректерді зерделеу ғылыми зерттеуде талдау және жинақтау, жүйелендіру, салыстыру жалпыға белгілі әдістері негізінде жүргізілді. Бұл зерттеудің нәтижелері бойынша, Қазақстанның өсіп-өркендеуіне, демократиялық дәстүрлердің енгізілуіне және әр жағдайда мәдениеттің қалыптасуына әйелдердің қосқан үлесі зор екендігі нақтыланды. Әйелдердің тек отбасында ғана емес, сонымен бірге қоғамдағы дамуы олардың рухани және қоғамдық мәліметтерінің өрістеуі мен ғылыми жетістіктеріне қол жеткізулері көрсетілді. Заманауи демократия, нарық және ақпараттық кеңістік жағдайында әйелдердің дәстүрлі мінез-құлқын қалай түсінуге және жаңа жағдайға оралатын әрекеттердің тартымдылығын қалай сақтауға болады деген сұрақтар қарастырылды. Нәтижесінде, әйелдер жұмыста өздерінің кемелдігін көрсетеді, кәсіби құзыреттілігін арттырады, серіктестікте өз бағытын тандайды, саудаға деген сенім артады және гендерлік теңдікті дамытуға мемлекеттік қолдау көрсетудің арқасында қазақстандық әйелдер екі салада да таптырмас тұлға бола алады дей аламыз.

Кілт сөздер: Қазақстан, әйел, гендерлік теңсіздік, жұмыс, тәуелсіздік, қоғам, отбасы, кәсіби мансап.

---

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Шадинова Г.А., Дайрабаева Г.Б. Қазақстандағы гендерлік теңсіздіктің айқындалу мәселелері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 507–518. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.39>

*Cite us correctly:

Shadinova G.A., Dairabaeva G.B. Qazaqstandagy genderlik tensizdiktin aiqyndalu maseleleri [Problems of Definition of Gender Inequalities in Kazakhstan] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – B. 507–518. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.39>

G.A. Shadinova¹, G.B. Dayrabaeva²

*¹Candidate of Philosophical Sciences, Acting Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz*

*²Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: gulanda18@mail.ru*

Problems of Definition of Gender Inequalities in Kazakhstan

Abstract. This article discusses the issues of determining gender inequality in Kazakhstan. In our time, it is important to consider the issue of gender within the framework of the traditional worldview. Because the processes and stereotypes about the social role of the sexes are formed on the basis of ingrained ideas that are passed down from generation to generation. It is indisputable that ideas about the equality of men and women are preserved in the long history of the development of society through historical, economic and social aspects.

This article was based on the principles of objectivity, historicity, consistency and scientificity in terms of research methodology. In the same way, the problem we are considering was taken from the maximum possible objective point of view. The study of real data was carried out on the basis of well-known methods of analysis and collection, systematization and comparison in scientific research. Based on the results of this study, it was found that the contribution of women to the growth and development of Kazakhstan, the introduction of democratic traditions and the formation of culture in each case is significant. The development of women is shown not only in the family, but also in society, the development of their spiritual and social knowledge and the achievement of scientific achievements. In the conditions of modern democracy, the market and the information space, the issues of how to understand the traditional behavior of women and how to maintain the attractiveness of activities returning to the new situation were considered. As a result, women demonstrate their maturity at work, increase their professional competence, choose their own direction in partnership, increase trust in trade, and thanks to state support for the development of gender equality, it can be said that Kazakhstani women can become an indispensable people in both areas.

Keywords: Kazakhstan, woman, gender inequality, work, independence, society, family, professional career.

Г.А. Шадинова¹, Г.Б. Дайрабаева²

*¹кандидат философских наук, и.о. доцента
Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: gulzira.shadinova.g@ayu.edu.kz*

*²кандидат философских наук, доцент
Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казakhstan, г. Туркестан), e-mail: gulanda18@mail.ru*

Проблемы определения гендерного неравенства в Казахстане

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы определения гендерного неравенства в Казахстане. В наше время важно рассматривать вопрос гендера в рамках традиционного мировоззрения. Потому что процессы и стереотипы о социальной роли полов формируются на основе укоренившихся представлений, которые передаются из поколения в поколение. Бесспорно, что представления о равенстве мужчин и женщин сохраняются в длительной истории развития общества через исторические, экономические и социальные аспекты.

В основу данной статьи были положены принципы объективности, историчности, системности и научности с точки зрения методологии исследования. Точно так же и рассматриваемая нами проблема была взята с максимально возможной объективной точки зрения. Изучение реальных данных осуществлялось на основе общеизвестных в научных исследованиях методов анализа и сбора, систематизации и сопоставления. По результатам данного исследования было выяснено, что вклад женщин в рост и развитие Казахстана, внедрение демократических традиций и формирование культуры в каждом конкретном случае значителен. Показано развитие женщин не только в семье, но и в обществе, развитие их духовных и социальных знаний и достижение научных достижений. В условиях современной демократии, рынка и информационного пространства были рассмотрены вопросы, как понять традиционное поведение женщин и как сохранить привлекательность деятельности, возвращающейся к новой ситуации. В результате женщины демонстрируют свою зрелость на работе, повышают свою профессиональную компетентность, выбирают собственное направление в партнерстве, повышают доверие в торговле, а благодаря государственной поддержке развития гендерного равенства можно сказать, что казахстанские женщины могут стать незаменимым людьми в обеих сферах.

Ключевые слова: Казахстан, женщина, гендерное неравенство, работа, независимость, общество, семья, профессиональная карьера.

Кіріспе

Гендер – «тек» бойынша жыныстық айырмашылықты көрсететін ұғым. Ол еркектер мен әйелдер арасындағы әлеуметтік нысандарды сипаттай отырып, қоғамдағы алар орнын көрсетеді. Басқаша айтқанда, гендерлік идея белгілі бір заттың немесе адамның топ ішіндегі орнын, сондай-ақ басқаларға қатысты құрылымдық таптардың орнын анықтайды. Егер де гендер ұғымы жайлы кең мағынада тарқатып айтар болсақ, бұл термин күрделі жүйеге енеді. Бұл мағынада «гендер» термині ерлер мен әйелдер арасындағы жеке қасиеттердің, өмір салтын, ойлау қабілетін, мақсаттарды қабылдаудың бүкіл жүйесін көрсететін гендерлік әлеуметтік және мәдени шеңберді білдіреді. Гендерліктің негізгі нысаны теңсіздіктерді дереу жою және теңдікке қол жеткізу емес, адамның толық әлеуетіне жетуіне кедергі болатын мәселелерді жоюға бағытталуы [1].

Гендерлік жүйе жайлы Шора Қалықұлы Қарабаев «Әлеуметтану негіздері» атты кітабында былайша тұжырым жасайды: «Гендерлік рөл – қоғамдағы қалыптасқан әлеуметтік рөлдердің жыныстық айырмашылық негізінде қалыптасқан жекеліктердің қызметтік, мәртебелік, құқықтық және жыныстық міндеттері. Гендерлік рөлдер мен айырмашылықтар сондай-ақ өтпелі кезеңнің әйелдер мен еркектерге қалай әсер еткендігі туралы айырмашылықтарды анықтайды. Өтпелі кезеңде гендерлік теңсіздіктердің жаңа өзіндік нысандары туындайды, олар жұмыс күшінің шектеулі жиынтығымен, еңбек нарығы туралы қағидалардың бұрмалануы, заңдардың орындалмауы, көпшіліктің шала хабардарлығымен және еңбекті ішкі бөлу ықпалымен сабақтасады. Көпшілік әйелдердің әлеуметтік және экономикалық жағдайлары еркектердің жағдайымен салыстырғанда нашар келеді дейді, бұл жайт адам әлеуетін ысырапқа ұшыратумен бірдей. Гендер – әйелдер мен еркектер қатысатын, олардың мінез-құлқын, араларындағы әлеуметтік өзара қарым-қатынасын айқындайтын жүйе» [2, 82-б.].

Гендерлік рөл – атқарған қызметтің, статустың, құқықтың дифференциациясы және олардың жыныстық айырмашылықтарына байланысты индивидтердің міндеті. Көптеген ғалымдар гендерлік саланы зерттей келе әр адамның, соның ішінде, әйел мен ер адамның мінез-құлқын әлеуметтік-мәдени ортада әр қилы көрініс табатындығын айтады. Яғни бұл дегеніміз саяси немесе қоғамдық салада болсын кез-келген әйел заты ер адамның жеткен

жетістігіне қол жеткізе алады деген сөз. Себебі қоғамдық, саяси өмірге әйелдердің араласуына XVI-XIX ғғ. ғана Батыс Еуропада алғашқы қадам жасалынды, ал Кеңес Одағында 1917 жылдан кейін, Қазақстан болса бұл процеске енді үйренісіп келеді. Демек еркектерден бөлек әйел затының қоғамдық салаларға белсенді болуын заман талап етеді. Жоғарыда айтылған жәйт – гендерлік теңсіздік. Ал тек бойынша атадан балаға берілетін қасиет, биологиялық ұқсастық оның ұрпағының болашағына еш қатысы жоқ. Гендерлік сала зерттеушілердің көпшілігі әлі миы толық жетіле қоймаған баланың түр-сипаты, ойлау жүйесі, көзқарасы мен мінез-құлқы ата-анасына ұқсауы мүмкін, алайда олардың мәдениеті мен өмір сүруге деген белсенділігі қоршаған ортаның факторларына қарай өзгеріп отырады деген тұжырым жасалынды. Гендерлік айырмашылықтар тек қана биологиялық жаратылыспен себептелінбейді, оларды жасайтын ішкі мәдениет. Гендер жүктелгеннен кейін қоғам жекеліктерден «әйел» немесе «еркек» ретінде әрекет етуін күтеді. Бұл әрекет барысында іске асады және ұдайы дамып отырады. Яғни биологиялық тұрғыда әр адам өзіне тән құбылыстарды іске асыра отырып өмірге бейімделеді. Алайда табиғаттың осындай қатаң жүйесіне кейбір еркектер әйел затын тек ұрпақты дүниеге әкелуші ретінде ғана қарап, ер адамнан бір саты төмен тұруы қажет деген қағиданы енгізіп қойған. Сондықтан да ерте кезінде ер адам жауға шауып, елін қорғаса, әйел заты ошақ күзетіп, бала бағумен айналысқан. Дегенмен сол кезеңнің өзінде бірең-сараң әйелдер өзінің іскерлігімен көзге түсіп, қолдарынан бәрі келетіндігін дәлелдеген. Мысалы тарихта парсы патшасы Кирден кегін алып, аты қалған Томирис патшайымның өзі жоғарыдағы тұжырымға бірден-бір дәлел.

Зерттеу әдістері

Мақаланың зерттеу тәсілі бейтараптық, жүйелілік және ғылыми түсінік идеяларына негізделген; гендерлік тақырыпқа қатысты сауалнамалық зерттеу әдістері де қолданылды. Қарастырылып отырған гендерлік проблеманы объективті тұрғыдан түсіндіруге арналған қазіргі және өзекті перспективалар тұрғысынан жасалған жұмыстар біздің бағыт-бағдарымыз болды.

Талдау мен нәтижелер

Қазақстандағы әйел тұлғасына қатысты гендерлік мәселелер

Қоғамтанушылардың сөздеріне сүйенсек, гендер тек жеке тұлғаларға ғана тән. Ол тек биологиялық тұрғыда берілетін нәрсе емес, керісінше, әлеуметтену, технология мен мәдениет әсерінен, қоршаған ортадағы өзара әрекеттестікте тұрақты түрде жаңартылып отыратын заңды құбылыс. Сол себепті ғалымдар гендерді тек жеке тұлғалардың ғана емес, әлеуметтік құрылымдардың бір бөлшегі етіп қарайды. Соңғы жылдардан бастап гендер ұғымы әлеуметтік құрылым мен қоғамның құрамына енді.

«Жұмыс орны күндізгі күтімді қамтамасыз етпеген жағдайда гендер әлеуметтік құрылымға айналады. Әйелдер бірдей еңбекақы алмайды. Әкелер бала тууына байланысты демалысқа шықпайды. Баскетбол доптары, басшылыққа арналған орындықтар, электр құралдары орташа ер адам үшін ыңғайлы болатын өлшемде жасалынады. Үй шаруашылығына әйелмен бірдей қатысатын күйеулер достарының күлкісіне қалады. Маңыздысы гендерлік рөлдер мен көзқарастардағы өзгерістер бір жағдайда – егер гендердің әлеуметтік құрылымында қатарласқан өзгерістер болса ғана қоғамның өзгеруіне алып келеді. Сондай-ақ әлеуметтік құрылым өзгерсе, гендерлік құрылым мен көзқарастар да өзгереді. Мысалы Барбара Рисман анықтағандай әйелі қайтыс болған немесе тастап кеткен ер адамдар өздерінің балаларына күтім жасауды тез игеріп кетеді» [3, 146-б.].

Әйелге объект ретінде қараудың тағы бір қыры – ол ең алдымен адам ретінде құнды болса да, оны тек «ана» ретінде қарастыратыны. Мұндай тар ұғым, өкінішке орай, дәстүрлі консервативтік нұсқауларды ұстанатын көптеген қазақстандықтарға тән. Патриархалды өткен кездегідей, олар әйелдің құндылығын тек ұрпақ туып, оны өсіруінде ғана көреді. Басқаша айтқанда, феминизмнің негізгі идеясы – қоғамды әйелдерді барлық құқықтар

жиынтығы бар адамдар ретінде көруге мәжбүр ету. Сондықтан феминизм барлық бағыттарда: отбасындағы зорлық-зомбылыққа қарсы, жыныстық зорлық-зомбылыққа қарсы, «бос уақыт құқығы» үшін және «өзі болу құқығы» үшін, бірдей жалақы үшін, тегін мектепке дейінгі мекемелерді дамыту үшін, жалғыз басты аналар мен көп балалы отбасыларға лайықты төлемдер үшін, декреттік демалыс бойынша тиісті жәрдемақылар үшін және т. б. үшін күресіп жатыр [4].

Сонымен қатар олар өмірлік маңызды салаларда еңбек етеді, мемлекеттік басқару жүйесінің көп бөлігі солардың еншісінде. Әйел отбасы құндылықтарының мүддесін қорғайды. Күнделікті және байқалмайтын отбасы туралы қамқорлық, өз жанұясы үшін жан жайлылығын жасау, жайлы жағдай және амандық – бұлардың барлығы әрбір әйел үшін абзал міндет. Дегенмен әйелдердің табиғи ерекшеліктері кейбір еркектердің қасиетінен біраз басым тұрады. Мұндай қорытынды көбінесе іскер әйелдердің бойынан табылады. Сондықтан да табиғатынан мықты, көшбасшы әйелдер мақсатқа жеткіш, қоғамда белсенді жұмыс атқарады. Алайда кейбір кездері әйелдердің қарқынды әрекеті мен еркектерден басым түсуі көп ер азаматтарға ұнай бермейді. Ол тек маңызды жұмыстар мен ауыр жағдайларды тек ер адамдардың мойнында деп қабылдап, әйелдерді төменгі сатыға қойып, қоғамдағы ең әлсіз деп танылған жұмыстарға қойып отырған.

Қаншама жылдар өтсе де қазірге дейін бір шешімін таппаған проблемалардың қатарына «Гендірлік теңсіздікті» жатқыза аламыз. Яғни әйел мен еркек тең бола ала ма деген сауалдың өзектілігі артуда. Әлеуметтік топтың біршама бөлігі бұл сауалға «иә, ер мен әйел құқығы тең» деп жауап берсе, ендігі бір жақ бұл сауалды үзілді-кесілді жоққа шығарады. Соған қарамастан соңғы ғасырда гендірлік теңсіздікке көзқарасы күрт өзгеріске ұшырады. Көптеген мемлекеттер әйелдердің қоғамдық саладан басқа, билікке араласуларына мүмкіндік орнатты. Бір сәтте әйелдер қауымы өздерінің құқығын қорғайтын түрлі әлеуметтік ұйымдар ашып, белсенділік таныта бастады.

Ең бастысы, гендерлік бағдарлауды көпшілік селқос қарамайтындығын естен шығармауымыз қажет. Адамдар қоғамда белсенді әрекет етуші күштер ретінде рөлдерді өздері жасайды және бағамдайды. Біршама зерттеушілер көрсеткендей, гендерлік ерекшеліктер әлеуметтік ықпал арқылы өзгеріске ұшырап отырады. Қоғам әртүрлі арналар арқылы оларға ықпал етеді. Гендер түсінігін дүниеге әкелген әлеуметтік ақиқат пен шындық болып табылады. Гендерлік айырмашылықтар ешқашан бейтарап қалмайтыны анық. Сондықтан да әлеуметтік жіктелуге ықпалын тигізеді. Кез-келген қоғамда еркектер әйелдерді өздерінен төменгі сатыда елестетеді. Алайда бұл тек ер адамның ішкі қарсылығы мен эгосы. Еркек әйел затын өзінен кейінгі сатыға шығарса да, қоғамда олардың алар орны мен саяси іске ықпалдары жоғары деңгейде. Дегенмен бір нәрсені мойындай алуымыз керек, барлық мәдениеттерде әйел баланы тәрбиелеуге және үй жұмысын жүргізуге жауапты. Ал ерлерге отбасын материалды мұқтаждығын қамтамасыз ету, қаржыландыру жұмыстары жүктелген.

Қазақ қоғамында әйел адамды қатты құрметтеген. Қыз баласын әсемдеп, инабатты, ибалы, көркем мінезді етіп өсірген. Бұл ежелден халқымыздың қанына сіңген тәлім тәрбиесі. Ал отбасында осында ерекше мейірімге бөленіп өскен қыз баласы өзін қоршаған қоғамда сыйлы, дана, көреген атанған. Қазақ әйелдерінің интеллектісі отбасында құлағына сіңген қатаң қағидалар мен тәрбие арқылы бастау алған. Тарихымыз бен көркем әдебиетімізді ақтарып қарар болсақ, қазақта ежелден халық құрмет тұтып, дара ана атанған әйелдер біршама баршылық. Мысалы, Домалақ ана, Томирис, Абайдың анасы мен әжесі Ұлжан мен Зере, Ғабит Мүсіреповтың қаламына арқау болған Ұлпан, т.б айта берсек өте көп. Жоғарыда көрсетілген қайсыбір тарихи тұлғаны алып қарасақ та өзінің көрегенділігімен халық жадында мәңгі сақталып қалған. Ал олардың бойындағы осынша көшбасшылық пен көрегенділік қасиеттері қайдан дарыған дер едіңіз? Әрине, қазақи тәрбие арқылы. Демек, қазақ әйелінің интеллектісінің ең жоғарғы сатысын біздің халық әу баста дұрыс бағамдай

алған. Бұл деректерден кейін біз еліміздің гендерлік теңсіздіктің ерте кезден дұрыс сақталғанын аңғаруға болады.

Дана халқымыз қолынан билік келетін іскер әйелдердің қабілетін әділ бағалай білген. Қазіргі күнге дейін интеллектісі жоғары әйелдерге саяси сахынада орны бар. Олар кез келген ортада өз ұсыныстарын ортаға тастап, пікірін ерлермен тең ашық айта алады. Әйелдер қауымының қазірге дейін құқығының тапталмай, мәртебесі жоғарылауының бірден бір дәлелі мемлекеттік саяси қызметкерлер арасында бой көрсетуін атап айтуға болады. Көшпелі қоғамда әйел тек қарапайым үйдің ғана емес, көшіп-қонатын, қайта жығылып, қайта тігілетін шаңырақтың сақтаушысы болды. Оның дүниені қабылдауы жалаң тіршілік кешумен ғана емес, өзіндік сана-сезіммен, ең бастысы табиғилықпен астасып жатыр. Осымен байланысты қазақ әйелдері ерлеріне ежелден құрметпен қарайды, алайда ол құлдық санадағы табынушылыққа жатпайды. Оны төмендегі көркем мәтіндер арқылы дәйектеуге болады: еркек пен әйел теңдігіне соңғы екі ғасыр өте көп зерттеулер жасалуда, тіпті осы зерттеулердің нәтижесінде көптеген құрылымдар пайда болып, ғасырлар бойы әділетсіздіктің нышаны болған батыс әйелдері бүгінде еркектерінен де асып түсті. Қоғамның қай саласына қарасаңызда әйелдердің еркектерімен бәсекелестігін көру әбден мүмкін. Тіпті статистикалық деректерге сүйенер болсақ, кей жағдайларда еркектердің жұмыс орындарын әйелдер тартып алған делінеді. Феминистер өз бостандығына қауышу үшін әйелдіктен айрылып орасан қымбат бедел төледі. Жылына бір рет қана әйелдіктерін еске алатын мейрам күніменен шектеліп қалды батыс әйелі. Басқа уақыттың бәрінде ол еркектен де үстем бір қоғам мүшесіне айналды. Қазақстандағы әйелдердің жағдайының баяу жақсару проблемаларын түсіндіре отырып, үкімет бұқаралық санада гендерлік мәселелерді шешудің мәні мен маңыздылығын түсінбеушілікке сілтеме жасайды [5].

Қазақстандағы гендерлік теңсіздіктің орын алуы

Әлеуметтанулық зерттеулер нәтижесінде біз саясатта және субъектілер басшылығында әйелдер санының аз болуын Қазақстан халқы гендерлік теңсіздік ретінде бағалайды деген қорытындыға келдік. Сауалнама нәтижелері 1-кестеде жинақталған.

1-кесте – Гендерлік теңсіздік қай жерде көбірек байқалады?

№	Жауаптың нұсқалары	%-ғы жауап нәтижелері
1	Отбасында	14,8
2	Саясатта	30,0
3	Еңбек саласында	28,6
4	Қоғамдық өмірде	12,3
5	Жауап беруге қиналамын	13,7
6	Барлық жерде бірдей	0,1
7	Барлық салада	0,6

Респонденттердің 30%-дан астамы саясатта гендерлік теңсіздік бар деп жауап берсе, респонденттердің 28,6%-ы жұмыс орнында гендерлік теңгерімсіздік бар деп жауап берді. Қазақ әйелдері дәстүрге сай, саяси және еңбек шыдамдылықты талап ететініне қарамастан, отбасына қамқорлық жасауды жөн көреді. 57,7% адамдардың көпшілігі ерлердің билік орындарында пропорционалды емес өкілдік ететінін айтады. Респонденттердің 29,1%-ының биліктегі ер адамдар жеткілікті түрде ұсынылғанын айтқан пікірлері бұған қайшы келмейді. Респонденттердің 3,4%-ы билік орындарында әйелдердің басым екенін айтса, 39,6%-ы олардың жеткілікті түрде ұсынылғанын айтты. Респонденттердің 38,1%-ы осыған қатысты өз жауаптарында биліктегі әйелдердің аз болуын дәйекті түрде атап өтеді.

2-кесте респонденттердің Қазақстандағы әйелдердің саясаттағы, қоғамдық өмірдегі, экономикадағы және әлеуметтік салалардағы рөліне берген бағасын көрсетеді.

2-кесте – Әйелдер келесі салаларда қаншалықты жақсы көрсетілген (пайызбен)?

Қызмет саласы	Үстемдік (басымды көпшілік)	Жақсы көрсетілген	Әлсіз көрсетілген	Көрсетілмеген	Жауап беруге қиналамын
Саясат	4,9	38,9	35,2	4,6	16,5
Қоғамдық өмір	5,9	50,9	21,8	2,0	19,3
Экономика	4,3	46,2	28,1	3,8	17,6
Әлеуметтік сала (білім, мәдениет, денсаулық сақтау)	34,5	39,4	10,5	2,4	13,3

Саясаттағы әйелдер жақсы ұсынылған, бұл критерийді респонденттердің 38,9%-ы көрсеткен. Әйелдердің саясаттағы өкілдігіне келетін болсақ, «нашар ұсынылғандарды» таңдаған респонденттердің 35,2%-ы және «өкіл емес» дегенді таңдағандардың 4,6%-ы пессимистік. Респонденттердің жартысына жуығы және сәйкесінше респонденттердің жартысынан көбі әйелдердің қоғамдық өмірде және экономикада әділ өкілдік ететінімен келіседі. Мәдениет, денсаулық сақтау және білім беруді қамтитын әлеуметтік салада әйелдер тарихта ең жоғары өкілдікке ие болды. Сауалнаманың қорытындылары бұған дәлел. Бұл мамандықтарда әйелдер басым, респонденттердің 34,5%-ы бұл өте жағымды нәрсе деп санайды.

Сайланбалы органдардағы әйелдердің аз санының тенденциясы тұрақты. Бұл белгілі бір қаржылық және заңдық кедергілердің болуымен ғана емес, сонымен бірге қалыптасқан стереотиптермен де байланысты. Гендерлік стереотиптер – қоғамдағы «әйел» және «ер» мінез-құлқы, олардың мақсаты мен әлеуметтік рөлдері туралы тұрақты идеялар. Осындай тарихи қалыптасқан идеялардың болуы гендерлік теңсіздікті қалыптастыра отырып, қоғамда ерлер мен әйелдер құқықтарының тең бөлінбеуінен көрінеді [6]. Сайлауда кандидатқа дауыс беру кезінде халықтың жынысы бойынша қалауы ер кандидаттар жағында болуы заңдылық. Респонденттердің көпшілігі, яғни 44,8 пайызы сайлауда ер кандидатқа дауыс бергенді қалайды. Бірақ кандидат таңдауына адал адамдар – әйелдер әлі де көп, өйткені бұл топқа әйел кандидаттарға дауыс беруді қалайтындардың 14,6% және кандидаттың қасиеттері маңызды болып табылатындардың 39,4% кіреді.

Гендерлік стереотиптер өскелең ұрпақта гендерлік көзқарастардың қалыптасуына – олардың жынысына сәйкес белгілі бір рөлде өзін белгілі бір түрде ұстауға субъективті дайындыққа қатты әсер етеді. Гендерлік қатынас субъектінің ер немесе әйел рөлін орындау сипатында көрінеді [7].

Қазіргі қазақстандық қоғамдағы гендерлік теңдіктің рөлі кеңес дәуіріне дейінгі қоғамдардың көп ұлтты гендерлік дәстүрлері, кеңестік кезеңдегі гендерлік дәстүрлердің ерекшеліктері, гендерлік дәстүрлердің ықпалы сияқты кешегі дәстүрлердің ықпалын ескере отырып қалыптасады. Батыс пен Шығыс, діндарлықтың өсуі, әлеуметтік поляризация, гендерлік теңдік идеяларының таптырмас қолдауымен халықаралық ұйымдардың ықпалының күшеюі және т.б.

Осы қайшылықты жағдайларда қазақ қоғамы үшін «әйел теңдігінің» жаңа еуразиялық парадигмасы дамып келеді. Отбасында қалыптасқан өзара әрекеттесу нәтижесінде пайда болған адамдардың көзқарастары гендерлік қатынастар парадигмасының негізі болып табылады. Гендерлік теңдікке қол жеткізу үшін отбасылық және әлеуметтік теңдік басты назарда болуы керек [6].

Респонденттердің отбасындағы гендерлік қарым-қатынасқа деген көзқарасы дерлік біркелкі болды, олардың 28,7%-ы серіктестер отбасылық өмірге бірдей қатысуы керектігін,

28,9%-ы әкені отбасының басты тұлғасы деп санау керектігін, ал 27,7% ер адамның отбасындағы басымдылықты атап өтуді жөн көрді, бірақ тірек әйел болуы шартымен. Отбасындағы гендерлік қатынастарға халықтың көзқарасы әртүрлі. Бұл мәселеге халықтың көп ұлтты және жастар құрамы, білім деңгейі, кең таралған отбасылық әдет-ғұрыптар және аудан экономикасының өнімге бағдары әсер етті. Отбасындағы гендерлік динамика бойынша жүргізілген зерттеуге сәйкес, жұмыс істейтін отбасы мүшелерінің табысы респонденттердің 33,0%-ы үшін отбасының барлық мүшелері арасында тең бөлінеді. Респонденттердің 26,0%-ының айтуынша, респонденттердің отбасыларының шығыстарының жартысынан көбі табыстарынан құралса, респонденттердің отбасыларының 19,3%-ы табысының жартысынан азын жұмсайды. Әртүрлі респонденттердің отбасының міндеттерін қалай бөлу керектігі туралы әртүрлі пікірлер бар. Ол 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте – Отбасылық міндеттерді бөлу қандай болуы керек?

№	Жауап нұсқалары	Жауап нәтижелері
1	Күйеуі ақша табуы керек, ал әйелі отбасынан тыс жұмыс істемей, үй шаруасымен, бала-шағамен айналысуы керек.	39,2
2	Әйел жұмыс істеуі керек және негізінен үй шаруасымен айналысуы керек	22,8
3	Әйелі жұмыс істемесе де, үй шаруасын тең бөлу керек	14,9
4	Әйелі жұмыс істеген жағдайда үй шаруашылығының міндеттері тең бөлінуі керек	21,0
5	Басқа	0,1
6	Өз-өзіне ханым	1,6
7	Жауап беруге қиналамын	0,4

Сауалнамаға қатысқандардың көпшілігі, яғни 39,2% күйеуі ақша табуы керек, ал әйелі отбасынан тыс жұмыс істемей, үй шаруашылығымен бала-шағамен айналысуы керек деп есептейді. Әйел жұмыс істеп, негізінен үй шаруасымен айналысуы керек деген пікірді респонденттердің 22,8%-ы білдірсе, 21,0%-ы әйелі жұмыс істейтін болса, үй шаруашылығындағы міндеттерді тең бөлу керек деп санайды. Бұл сұраққа берген жауаптарында респонденттер отбасылық міндеттерді бөлуге деген тілектерін білдірді. Жалпы, халық үй шаруасындағы жауапкершілік құрмет пен әділ бөлуге лайық жұмыс екенін түсінеді.

Отбасындағы жауапкершіліктер қалай бөлінуі керек және іс жүзінде қалай болатыны туралы көзқарас сәйкес келмейді. Сауалнамаға алынған тұрғындар арасында отбасы міндеттерінің бөлінуі 4-кестеде көрсетілген.

4-кесте – Сіздің отбасыңызда отбасылық міндеттер қалай бөлінген?

Жауап нұсқалары	Жауап нәтижелері
1	2
Күйеуі ақша табуы керек, ал әйелі отбасынан тыс жұмыс істемей, үй шаруасымен, бала-шағамен айналысуы керек.	25,0
Әйел жұмыс істеуі керек және негізінен үй шаруасымен айналысуы керек	37,3
Әйелі жұмыс істемесе де, үй шаруасын тең бөлу керек	11,2
Әйелі жұмыс істеген жағдайда үй шаруашылығының міндеттері тең бөлінуі керек	21,1
Басқа	2,0
Ажырасқан	0,3
Бойдақ	1,0

4-кестенің жалғасы

1	2
Отбасы жоқ	0,1
Әйелі басшылық етеді	0,1
Жауап беруге қиналамын	1,9

Көп жағдайда әйелдің 37,3% жұмыс істейді және үй шаруасымен айналысады. Басқа жағдайларда жауапкершіліктер неғұрлым әділ бөлінеді. Оның ішінде: 25% күйеуі жұмыс істейді, ал әйелі үй шаруашылығымен айналысады, 21,1% үй міндеттері тең бөлінеді, әйелі жұмыс істейтіндіктен, респонденттердің 11,2% әйел үй шаруасымен айналыспайды деп жауап берді.

Жалпы, халық үй шаруашылығының міндеттері құрмет пен әділ бөлуге лайық толыққанды жұмыс екенін түсінеді. Бірақ көп жағдайда әйелі жұмыс істейді және негізінен үй шаруасымен айналысады, бала тәрбиесімен айналысады.

Ер азаматтардың өздерінің пікірлеріне келер болсақ, онда олардың көзқарастары екіжақты теңдей бөлінеді. Тең жартысы еркек отбасының асыраушысы болып қала береді деп айтса, екінші жақ керісінше әйелдің де орны маңызды деп тұжырымдайды. Осы проблемалардың өздерінен-ақ зерттеу барысынан әйелдерге көшбасшылық қасиет еркектердің тікелей қолдауының арқасында берілетіндігі байқалады. Демек әйел ер адамсыз ешкім емес. Олар қоғамға бірін-бірісіз әсер ете алмайды. Сол сияқты екі жақты толықтырулар арқылы олар қоғамға ықпал жасайды.

Заманауи қазақ әйелінің интеллектуалдық сипатын танытатын концептілер

Интеллектісі жоғары, бойында лидерлік қасиеті басым әйелдің қоршаған ортасына тигізер пайдасы мол. Бұл тұжырым арқылы ер адамдардан қарағанда, әйелдер көбірек әлеуметтік ортаға пайда әкеледі деп жатқанымыз жоқ. Әйелдердің де саяси мінберден алдыңғы шеннен көрініп, өзгеріс әкеле алатындығын дәлелдегіміз келеді. Қазақ қоғамына да іскер әйелдердің тигізер пайдасы орасан зор. Егер халқымыздың сауаты артып, интеллектісі толық қалыптасқанын қаласақ гендерлік теңсіздіктің белең алуына жол бермеуіміз қажет. Сондай-ақ, гендерлік теңсіздік бай және кедей елдердің әлеуметтік жағдайына байланысты да біркелкі болмайды. Зерттеушілер әйелдердің бет-бейнесі мен нақты әлеуметтік жағдайы жұмыспен қамтылу тұрғысынан алғанда күрделі, қарама-қайшы екендігіне назар аударады. Қоғамда ауқымды жұмыс берушілердің көбісі жұмысқа қабылдар кезде жас мамандарға, оның ішінде әйелдерге басымдылық беретінін атап өткен жөн. Бұл да қоғамның әйел затына деген үлкен сенімі мен сұранысының дәлелі десек артық айтқандық емес. Экономикалық дағдарысты басынан кешіп жатқан елдерге қарағанда жұмыссыз әйелдер саны анағұрлым жоғары. Еліміз де соңғы бес жылдың ішінде жұмыссыз әйелдер пайызы бүкіл жұмыссыздықтардың 57–60 пайызы аралығын қамтыды. Елімізде әйелдер бүкіл халықтың 51 процентін құрайды және ең нарығында бәсекелестігі төмен азаматтар санатына жатады. Әлеуметтік фактіге сүйенер болсақ әйел адамның жұмыссыздығы (ішімдік, нашақорлық және оның салдары баласыздық немесе жарымжан бала туу, жеңіл жүріске салыну) ерекше әлеуметтік проблемаларды тудырады. Көптеген шешілмеген проблемаларға қарамастан қазіргі кезде бүкіл әлемде әйел затына деген көзқарас пен әлеуметтік жағдайы жақсарған. Гендерлік қатынастарды құру бүкіл әлемдік қоғамдастық үшін стратегиялық бағыт болып табылады. Әйелдер қатысқанда ғана жер планетасының тарихы қызықты болмақ. Интеллектісі қалыптасқан, саналы, білікті әйел Қазақстан үшін таптырмас мүмкіндіктердің бастауы.

Қазақстан Республикасының «Неке және отбасы туралы» заңындағы басты принцип отбасындағы жұбайлардың тең құқықтығы болып табылады. Алайда, практика жүзінде көбіне бұл талап орындала бермейді. Қазақстанның отбасы саласындағы әлеуметтік саясаты

және қазіргі нақтылы өмір көптеген гендерлік қайшылықтарға толы десек, артық айтқандық емес. Соның көп жағдайында әйелдер ұтылыста қалып отыр. Қалыпты дәстүрлі париархалды қоғамда еркек басшылықта болатын қоғамда еркектің уақыты жұмыс және демалыспен ғана шектелетін. Ал, әйелдер өздерінің тікелей міндеттерінен басқа, отбасының шаруашылығы, сонымен қатар, отбасы мүшелеріне қарау да кіреді. Қазақстанда бұл жағдай бірқатар жақсы жағына қарай түзелді десек те болады. Дегенмен де үй жұмысының барлық ауыртпалығы әйелдің мойнына әлі де болса артылып отыр. Еркектің үй жұмысындағы орны әлі де болса өте аз. Қазіргі жағдайда, әйелдің әлеуметтік жағынан жеңілдік алуы көп алға жылжыды дегенмен, аймақтық және глобалды жағдайда көптеген елдерде әйелдердің дискриминацияға ұшырап отырғаны жасырын емес. Шындығында, әйел мен еркектің теңдігі мәселесі әділетті шешімін толық алды деп айта алмасақ керек. Әсіресе, осы бағыттағы қайшылық XX ғасырдың аяғында айқын көрініс тапты. Әрине, бұл ретте де әйелдер ұтылыста қалып отырды. Бұндай әділетсіздік, адамзат баласы жаңа мыңжылдықтың табалдырығын аттағанда көрініс тауып отыр [8].

Гендерлік саясат – қазір біздің елде көп көңіл бөлетін тақырып. Отбасылық саясаттың осы саласында қандай ілгерілеушілікке қол жеткізілді және қандай да бір өзекті мәселелер бар-жоғына тоқталайық. Гендерлік стратегияны іске асырылған жылдары отбасылық-неке қатынастарында тұрған ерлер мен әйелдердің құқықтары мен мүмкіндіктерінің кеңеюінде оң динамикаға қол жеткізілді. Отбасы міндеттерін еңбек қызметімен ұштастыру мүмкіндіктерін жасау мақсатында еңбек заңнамасында ата-аналардың икемді жұмыс түрлері мен бала күтімі бойынша демалыс алуға құқықтары туралы нормалар бекітілген. Сонымен қатар, әйелдердің, жүкті әйелдердің және баласы (балалары) бар әйелдердің еңбегін реттеу ерекшеліктерін бекітетін нормалар да пайда болды. Осыған орай, балалы отбасыларды қолдау бойынша шаралар кешенінде мемлекет әлеуметтік жәрдемақылар мен көрсетілетін қызметтер арқылы қолдау көрсетеді. Әлеуметтік төлемдер ұсыну жүйесінде бала тууына және бір жасқа толғанға дейін бала күтіміне, мүгедек баланы тәрбиелеушілерге жәрдемақылар, 18 жасқа дейінгі балаларға арналған мемлекеттік жәрдемақы, көпбалалы аналар мен отбасылар үшін арнаулы мемлекеттік жәрдемақы қамтылған.

Қорытынды

Өмірдің ең жоғарғы құндылығы – адам. Сондықтан, кез-келген адамды жынысына, нәсіліне, ұлтына, ұстанған дініне қарамастан сыйлап, құрметтеу қажет. Әйелдер әділеттілікті, тыныштықты қалайды, жер-ана секілді бәрін кешіреді. Жұмыр жер бетін мекен еткен барлық халық әйел ананы тек өз шаңырағының ғана емес, барша халықтың анасы деп бағалайды. Оның жан тазалығына, ақыл-парасатына, қайрат-жігеріне, жан сұлулығына ерекше мән береді. Әйелдер өз отбасының ғана емес, барша отандастарының тыныштығын тілейді. Ұлысының ынтымақ бірлігін ойлайды [9, 56-б.].

Адам дәстүрлі дүниетанымдық көзқарасында, өздігіне аз мөлшерді түрде тәуелсіз болғанмен, ол жалпы нормалар мен құндылықтарға бағынады. Ұжымдық көзқарастар мен идеялар адамға, оның жеке дүниетанымына үстемдік етеді. Әлем тұтастай жаратылу процесінде діндер, әдет-ғұрыптар, принциптер мен діни нанымдар қалыптасты. Олар әдепті ой, парасатты дана сөз және ізгілік әрекет қағидаларын адамға сіңдіре білді [10, 218-б.].

Шындығында, интеллектуалдық даму жағынан да, физикалық әлеуеті жағынан да әйел адам ер адамнан еш кем емес, ол ой еңбегімен де, дене еңбегімен де айналысуға толық құқылы. Бірде-бір елдің бірде-бір заңы әйел адамның еркіндігін шектемеуі тиіс.

Әрине, әлемдегі көптеген мемлекеттер бұл салада оң істерге қол жеткізді. Әйел адамдар ел басқару ісіне тікелей араласып отырған Америка, Германия, Франция, Испания, Финляндия, Норвегия сияқты елдерде ғана емес, өзімізде де билік басындағы әйелдер саны көбейе бастады. Ежелден келе жатқан Томирис, Айша Бибі, Домалақ Ана, Айғанымның дәстүрлерін қазіргі қазақ әйелдері тамаша жалғастыруда. Айталық, 1990 жылдардағы

экономикалық дағдарыста да, қазіргі қиыншылықтарда да отбасының негізгі ауыртпашылығын өзінің нәзік иығына жүктеп алған қазақ әйелі еді.

Бірақ әлем деңгейінде де, қоғам деңгейінде де мәселе әлі де болса шешілмей тұр, ол саяси философияның талдау объектісіне де айналды.

Соңғы ойға байланысты сұрақтар батыс философиясында да, бізде де естіліп қалады. Әйелдің философияның объектісіне айналуымен келіскенмен, субъектісі болуын терістеушілер арамыздан табылып жатыр. «Қазір біздің елімізде доктор ғылыми дәрежесіне ие әйелдер саны көбейіп кетті. Бұл абсурд» деген пікірді де естідік. Біздің ойымызша, әйелдің интеллектуалдық қабілеті туралы мұндай ой білдіру қисынсыз.

Қазақтың ғұлама ойшылы М. Әуезов болса: «Адамның қоғамдағы орны мынадай: «Қай уақытта, қай елде болмасын, көп адамды білім жолына түсіру үшін ең басты қажеттілік – жүрегі таза ер азаматтар. Олар жеке тұлғаларды көтеруге жауапты. Оларсыз мақсатқа жету қиын». Бірақ ойшыл отбасындағы, халықтың өміріндегі әйел адамның ролін бұдан да жоғары бағалайды [11, 18-б.].

Сонымен, ерлер мен әйелдердің тең емес жағдайы жағымсыз әлеуметтік-экономикалық салдарға әкеп соғады. Соңғы онжылдықта көптеген елдерде әйелдердің, бай немесе кедей, діни немесе зайырлы, индустриялық немесе постиндустриалдық әлеуетін дамытуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізгеніне қарамастан, әйелдердің мүмкіндіктерін іске асыру деңгейі ерлерге қарағанда төмен болуда. Бұл қоғамдағы әлеуметтік кемсітушіліктің жалғасуына септігін тигізіп, адам дамуы бойынша елдің жалпы индексін төмендетеді. Адамзат дамуы идеясының мәні материалдық игіліктер мен қызметтер көлемінің өсуі түріндегі экономикалық даму өз алдына мақсат болмауы керек, керісінше қоғам дамуының басты міндеті адамның дамуына ықпал ету керек. Осылайша, білім берудің жоғары деңгейі жұмыс істейтін әйел мамандарға лауазымдық өсу перспективаларына және лайықты еңбекақыға кепілдік бермейді. Әйелдерге ақысыз үй жұмысының негізгі бөлігі жүктелгендіктен, оның мансапқа, біліктілікті арттыруға, өзін-өзі дамытуға аз уақыт қалатыны айқын. Біздің қоғам әлі күнге дейін әйелдердің үйдегі ақысыз еңбегінің, соның ішінде бала күтімінің экономикалық құндылығын мойындамайды және үй міндеттерін тең емес бөлу әйелдерді кемсідудің бір түрі екені белгілі.

Жасыратыны жоқ, қоғамның патриархалдық жолы ғасырлар бойы дамып келеді. Ал әйелдің терең санасында әйел, ана, үй шаруасындағы әйел ролі үшін жаратылған деген ой бар. Кейде басым стереотипті жену өте қиын, ал жұмыс істейтін әйел екі оттың - отбасы мен мансаптың арасында қалады. Көбінесе екі аймақта зардап шегеді. Бірақ барлық стереотиптерге қарамастан, әйел бұған кедергі келтіретін көптеген факторларға қарамастан, екі функцияны да сәтті жеңе алады. Сол себепті гендерлік теңдікті дамытуға мемлекеттік қолдаудың арқасында қазақстандық әйелдің екі салада да таптырмас тұлға болуға толық мүмкіндігі бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Гендер» ұғымы [Электронды ресурсы]. URL: Stud.kz URL: <https://stud.kz/referat/show/63130> (қаралған күні: 10.02.2022).
2. Қарабаев Ш. Әлеуметтану негіздері: оқу құралы. – Алматы: Экономика, 2017. – 242 б.
3. Бринкерхоф Д., Уейтс Р., Ортега С. Әлеуметтану негіздері / ауд. М.И. Амандосова, Ж. Бөрібаева, Г.Ғ. Қалдыбаева [ж.т.б.] // Рухани жаңғыру. Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 464 б.
4. Қазақстанда феминизм тамыр жая ала ма? // QMonitor [Электронды ресурсы]. URL: <https://qmonitor.kz/kz/society/1733> (қаралған күні: 21.03.2022).
5. Абдыкаликова Г. Гендерная политика в Казахстане // NEWTIMES [Электронный ресурс]. URL: <http://newtimes.kz/obshchestvo/item/20325-gendernoe-ravenstvo-vkazakhstan> (қаралған күні: 02.05.2022).

6. Shelomentseva V., Altaibayeva Zh., Mutalipova Sh., Bepalyy S., Narynbayeva A., Kaidarova L. Economic and Sociological Aspects of the Development of Gender Relations in Kazakhstan // Revista Espacios. – 2018. – Vol. 39. – №28. – P. 24–35.
7. Клещина И.С., Иоффе Е.В. Психология тендерных отношений: учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2018. – 244 с. [Электронный ресурс]. URL: <https://znanium.com/catalog/product/1172113> (қаралған күні: 26.05.2022).
8. Жақсыбаева И. Қазіргі қазақ отбасындағы әйел-ананың орны // BGCONV [Электронды ресурс]. URL: <http://bgconv.com/docs/index-35918.html?page=25> (қаралған күні: 15.06.2022).
9. Шәдетхан Б. Әйел қауымының исламдағы орны және әдеби // Жас Қазақ Үні. – 2011. – №3. – Б. 5–6.
10. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliev B.E., Smagulov M.H. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. – 2015. – Т. 11. – №5. – P. 217–229.
11. Әділбекқызы Г. Қазақ әдебиетіндегі әйел тағдыры және дәстүрлі отбасы құндылықтарының дәріптелуі (XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы шығармалар бойынша) // АҚИҚАТ [Электронды ресурс]. URL: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/7687> (қаралған күні: 13.04.2022).

REFERENCES

1. «Gender» ugymy [The concept of «gender»]. [Electronic resource]. URL: Stud.kz URL: <https://stud.kz/referat/show/63130> (qaralghan kuni: 10.02.2022). [in Kazakh]
2. Qarabaev Sh. Aleumettanu negizderi: oqu quraly [Fundamentals of Sociology: Textbook]. – Almaty: Ekonomika, 2017. – 242 b. [in Kazakh]
3. Brinkerhof D., Ueits R., Ortega S. Aleumettanu negizderi [Basics of sociology] / aud. M.I. Amandosova, J. Boribaeva, G.G. Qaldybaeva [j.t.b.] // Ruhani jangyru. Jana gumanitarlyq bilim. Qazaq tilindegi 100 jana oqulyq. – Almaty: Ulittiq audarma biurosy, 2018. – 464 b. [in Kazakh]
4. Qazaqstanda feminizm tamyр jaia ala ma? [Can feminism take root in Kazakhstan?] // QMonitor [Electronic resource]. URL: <https://qmonitor.kz/kz/society/1733> (қаралған күні: 21.03.2022). [in Kazakh]
5. Abdykalikova G. Gendernaia politika v Kazahstane [Gender policy in Kazakhstan] // NEWTIMES [Electronic resource]. URL: <http://newtimes.kz/obshchestvo/item/20325-gendernoe-ravenstvo-vkazahstane> (qaralghan kuni: 02.05.2022). [in Russian]
6. Shelomentseva V., Altaibayeva J., Mutalipova Sh., Bepalyy S., Narynbayeva A., Kaidarova L. Economic and Sociological Aspects of the Development of Gender Relations in Kazakhstan // Revista Espacios. – 2018. – Vol. 39. – №28. – P. 24–35.
7. Klecina I.S., Ioffe E.V. Psihologija tendernyh otnosheniy: uchebno-metodicheskoe posobie [Psychology of gender relations: educational and methodological manual]. – Sankt-Peterburg: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2018. – 244 s. [Electronic resource]. URL: <https://znanium.com/catalog/product/1172113> (qaralghan kuni: 26.05.2022). [in Russian]
8. Jaqsybaeva I. Qazirgi qazaq otbasyndagy aiel-ananyn orny [The role of women in the modern Kazakh family] // BGCONV [Electronic resource]. URL: <http://bgconv.com/docs/index-35918.html?page=25> (qaralghan kuni: 15.06.2022). [in Kazakh]
9. Shadethan B. Aiel qauymynyn islamdagy orny jane adebi [The place and literature of women in Islam] // Jas Qazaq Uni. – 2011. – №3. – B. 5–6. [in Kazakh]
10. Sagikyzy A., Satershinov B.M., Moldagaliev B.E., Smagulov M.H. Synthesis of traditional and islamic values in Kazakhstan // European Journal of Science and Theology. – 2015. – Т. 11. – №5. – P. 217–229.
11. Adilbekqyzy G. Qazaq adebietindegi aiel tagdyry jane dasturli otbasy qundylyqtarynyn dariptelui (XX gasyrdyn jirmsynshy jyldaryndagy shygarmalar boiynsha) [The fate of a woman and the glorification of traditional family values in Kazakh literature (based on the works of the twenties of the 20th century)] // АҚИҚАТ [Electronic resource]. URL: <https://aqiqat.kazgazeta.kz/news/7687> (qaralghan kuni: 13.04.2022). [in Kazakh]

UDK 2-18:316.37; IRSTI 21.41.67

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>**KAMIL YAŞAROĞLU***Dr. Öğr. Üyesi**Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: kyasaroglu@gmail.com***İSLAM'DA HAC İBADETİNE FENOMENOLOJİK BİR YAKLAŞIM**

Özet. Her inanç sistemi ve dini kültürde ibadet fenomeni mevcuttur. Bu fenomen farklı biçim ve şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu fenomenin temel özelliği Tanrıya ya da doğa üstü varlığa sığınma, onu yüceltme ve onun karşısında acizliğini ifade etme vb. duygularla belli davranışları yerine getirmektir.

Kutsal kabul edilen mekânları dinî amaçla ziyaret etmek anlamına gelen hac ibadetinin tarih boyunca inanç sistemlerinde önemli bir yeri olmuştur. Hac İslâm'ın temel şartlarından biridir. Bu ibadet Hz. İbrâhim'in insanları hac için Mekke'ye davet etmesi ve hacdeki uygulamaları belirlemesi ile başlamış ve günümüze kadar gelmiştir.

Din fenomenolojisi kutsalı araştıran, dinlerin ibadet ve ayin şekillerini, kutsal mekan, zaman, eşya ve kişileri inceleyen bir bilim dalıdır. Bu bilimin bir alanı olarak ibadet fenomenolojisi dinlerdeki ibadet fenomenini inceler. İslam düşünce tarihinde bu konuya değinen alimlere göre ibadetlerin şekli ve manası vardır. İbadetin özü onların manalarında mevcuttur. Hac ibadet özel zamanlarda ve özel mekanlarda yerine getirilir. Bu ibadetteki Kabe (tavaf), Safa ve Merve (sa'y), Arafat ve vakfe, Şeytan taşlama gibi fenomenlerin şekli özelliklerinin yanında sembolik ve manevi anlamları da vardır.

Anahtar kelimeler: Fenomenoloji, ibadet, ibadet fenomenolojisi, hac, Kabe, tavaf, Arafat.

Камил Яшароглу*PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: kyasaroglu@gmail.com***Исламдағы қажылық құлшылығын феноменологиялық тұрғыдан талдау**

Аңдатпа. Ғибадат феномені кез келген сенім жүйесінде және діни мәдениетте бар. Бұл құбылыс әртүрлі типтер мен формаларда кездеседі. Бұл құбылыстың басты ерекшелігі – сезіммен белгілі бір әрекеттерді жасау арқылы Құдайға немесе табиғаттан тыс бір жаратылысқа табыну, оны дәріптеу және оның алдындағы дәрменсіздігін білдіру, т.б.

Діни мақсатта киелі жерлерге баруды білдіретін қажылық тарих бойы сенім жүйелерінде маңызды рөл атқарған. Қажылық – Исламның негізгі шарттарының бірі. Бұл ғибадат Ибраһим пайғамбардың адамдарды қажылыққа Меккеге шақыруынан басталып, қажылық амалын анықтаған және де қажылық күні бүгінге дейін сақталған.

*Bize doğru alıntı yapınız:

Yaşaroğlu Kamil. İslam'da Hac İbadetine Fenomenolojik Bir Yaklaşım // *Yasaui universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – Б. 519–529. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>

*Cite us correctly:

Yaşaroğlu Kamil. İslam'da Hac İbadetine Fenomenolojik Bir Yaklaşım [A Phenomenological Approach to Hajj Worship in Islam] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – Б. 519–529. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.40>

Дін феноменологиясы – діндердің киелі, ғибадат түрлері мен рәсімдерін, киелі кеңістікті, уақытты, заттар мен тұлғаларды зерттейтін ғылым саласы болып табылады. Бұл ғылымның бір саласы ретінде ғибадат феноменологиясы діндердегі құлшылық феноменін зерттейді. Ғибадаттың түсінігі олардың мағыналарында орын алады. Қажылық белгілі бір уақытта және арнайы орындарда орындалады. Бұл ғибадатта Қағба (тауаф), Сафа мен Мерв (сай), Арафат және іргетас, шайтанды тас ату сияқты құбылыстардың символдық және рухани мәні бар.

Кілт сөздер: феноменология, ғибадат, ғибадат феноменологиясы, қажылық, Қағба, тауап ету, Арафат.

Kamil Yasharoglu

PhD, Senior Lecturer of

*Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: kyasaroglu@gmail.com*

A Phenomenological Approach to Hajj Worship in Islam

Abstract. The phenomenon of worship exists in every belief system and religious culture. This phenomenon occurs in different forms. The main feature of this phenomenon is taking refuge in God or a supernatural being, glorifying him and expressing his helplessness in front of him, etc. to perform certain behaviors with emotions.

The worship of pilgrimage, which means visiting the holy places for religious purposes, has had an important place in belief systems throughout history. Hajj is one of the basic conditions of Islam. This worship started with Abraham inviting people to Mecca for pilgrimage and determining the practices in the pilgrimage and has survived to the present day.

The phenomenology of religion is a branch of science that studies the sacred, the forms of worship and rites of religions, the sacred space, time, objects and persons. As a field of this science, phenomenology of worship examines the phenomenon of worship in religions. According to scholars who have touched on this issue in the history of Islamic thought, worship has a form and meaning. The essence of worship is present in their meanings. Hajj is performed at special times and in special places. In this worship, the phenomena such as Kaaba (tawaf), Safa and Merve (sa'y), Arafat and wakf, Satan stoning have symbolic and spiritual meanings as well as their shape features.

Keywords: Phenomenology, worship, phenomenology of worship, pilgrimage, Kaaba, tawaaf, Arafat.

Камиль Яшароглу

PhD, старший преподаватель

*Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: kyasaroglu@gmail.com*

Феноменологический подход к поклонению хаджа в исламе

Аннотация. Феномен поклонения существует в каждой системе верований и религиозной культуре. Это явление встречается в разных видах и формах. Главной особенностью этого феномена является прибежище в Боге или сверхъестественном существе, прославление его и выражение своей беспомощности перед ним и т.д. выполняя определенные действия с эмоциями.

Поклонение паломничеству, что означает посещение святых мест в религиозных целях, на протяжении всей истории занимало важное место в системах верований. Хадж является одним из основных условий ислама. Это поклонение началось с приглашения Пророком

Авраамом людей в Мекку для паломничества и определения практики паломничества, таким образом паломничество сохранилось до наших дней.

Феноменология религии – это отрасль науки, изучающая сакральное, формы поклонения и обряды религий, сакральное пространство, время, предметы и лица. Являясь областью этой науки, феноменология богослужения исследует феномен богослужения в религиях. По мнению ученых, которые затрагивали этот вопрос в истории исламской философии, поклонение имеет форму и смысл. Суть поклонения присутствует в их значениях. Хадж совершается в определенное время и в особых местах. В этом поклонении такие явления, как Кааба (таваф), Сафа и Мерве (сай), Арафат и основание, побивание камнями сатаны, имеют символическое и духовное значение.

Ключевые слова: феноменология, поклонение, феноменология поклонения, паломничество, Кааба, обход, Арафат.

Giriş

Her ibadetin kendine özgü bazı hususiyetleri ve hikmetleri olduğundan bunların şuurulu olarak yerine getirilmesi o ibadetleri daha anlamlı kılar. İslam dininin beş esasından biri olan hac, bünyesinde taşıdığı kutsal manalarla birlikte pek çok sembol ve dini uygulamaları içeren bir ibadettir. Onun tarihî, ahlakî ve kültürel yönlerinin farkına varılması; hikmetlerinin ortaya konulması, haccın özünün ve anlamının anlaşılması açısından büyük önem arz etmektedir.

Hac, inanan bireyin kutsal bir zaman diliminde ve kutsal bir mekanda kutsalın kaynağı olan Allah'a kendisini yakın hissettiği bir tecrübe olma özelliğine sahiptir.

Hac ibadetinde kutsal mekânları ziyaret eden mümin birey İslâm peygamberinin ve sahabilerin verdikleri mücadeleyi zihninde canlandırır. Hac aynı zamanda farklı coğrafyalardan gelen ve herhangi bir dünyevi statü farkı olmaksızın eşit şekilde ibadet eden inanlara ahirette aynı şekilde bir arada olacakları şuurunu hatırlatır.

Hac, aynı zamanda yüzyıllar boyunca farklı bölgelerden gelen bilginlerin bir araya geldikleri, tanıştıkları, ilmi müzakerelerde buldukları bir ilim merkezi olmuştur. Hac aracılığıyla çeşitli yeni düşüncelerden, yeni eserlerden haberdar olan bazı âlimlerin, ilmî hayatlarında önemli sayılabilecek değişimler meydana gelmiştir.

Dışarıdan bakıldığında hac ibadetinde sembolik uygulamalar şeklinde öne çıkan her fiil ve davranışın bir manası, kişiyi eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Aslında hac ibadetinin bireysel ve toplumsal anlamı dikkate alındığında hacdan önce, hac sırasında ve hacdan sonra sergilenen tutum ve davranışları önemli ölçüde etkilediği görülmektedir.

Hac ibadetinde şekli olarak yerine getirilen farz, vacip, sünnet vb. davranışlarla ilgili hükümler fıkıh (İslam hukuku) eserlerinde ele alınmıştır. Ancak ibadetlerin şekil ve biçim yönünün yanında ibadeti yerine getiren kişinin manevi ve ruhi hissiyatı ile ilgili boyutları da vardır. Hac ibadetindeki her bir uygulama söz konusu olduğunda “nasıl?” sorusunun yanında “niçin?” sorusuna verilecek cevaplar da önem arz etmektedir. Dolayısıyla haccın fenomenolojik açıdan ele alınması bu ibadetin yerine getirilişini tasvir etmekten yani “nasıl?” sorusundan daha çok “niçin?” sorusuna cevap arama çabası ile doğrudan ilişkilidir. Bu araştırmanın temel amacı da hac ibadetini bu çerçevede ele almaktır.

İslami literatürde ibadetlerin ortaya konuluş gerekçelerini (hikmetler) ele alan eserlerle ilgili olarak Hakîm Tirmizî'nin, *Kitâbu'l-hacc ve esrârih*, İmâm Gazzâlî'nin *İhyâu ulûmi'd-dîn*, Kadı Burhâneddin'in *İksîru's-seâdât fî esrâri'l-ibâdât*, Şah Velîyyullâh ed-Dihlevî'nin *Huccetullahi'l-bâliğa* isimli kitapları örnek verilebilir.

İslam düşüncesinde fenomenolojik yaklaşım konusunda kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar çok fazla değildir. Bu konuda verilebilecek en önemli örnek Annemarie Schimmel'in Türkçe'ye *Tanrı'nın Yeryüzündeki İşaretleri – İslam'a Fenomenolojik Yaklaşım – ve İslam'ın Mistik Boyutları*

adıyla çevrilen [Deciphering the Signs of God: A Phenomenological Approach to Islam] adlı eserdir [4, ss. 697–698]. Türkçe yayımlanan eserler arasında Mehmet Bayraktar'ın *İslam İbadet Fenomenolojisi* ile Süleyman Uludağ'ın *İslam'da Emir ve Yasakların Hikmetleri* adlı çalışmalarını zikretmek mümkündür.

Hac ibadetinin fenomenolojisini müstakil olarak inceleyen bir çalışma tespit edilememiştir. Bununla birlikte hac ibadetinde önemli yeri olan Hacerülesved hakkında Ahmet Emin Seyhan tarafından yazılan ve 2016 yılında İstanbul'da yayımlanan *Hadislerde Kutsiyet Atfedilen Fenomenlerin Dini Değeri: (Hacerülesved örneği)* isimli bir eser mevcuttur. Diğer taraftan hac ibadetinin bireysel ve toplumsal yönünü ele alan bazı çalışmalar da bulunmaktadır. Misal olarak şunları zikretmek mümkündür:

Mehmet Bayyığıt, *Sosyo-kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, Ankara, 1998;

Ahmet Rifat Geçicioğlu, *Hac ibadetinin bireysel yaşayıştaki rolü* (yüksek lisans tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010);

Nuran Şen, *Hac ibadetinin psiko-sosyal yönden değeri* (yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003);

Soner Köse, *Hac ibadetinin toplumsal açıdan önemi* (yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019);

Hacer Şahin, *Toplumsal ilişkiler açısından hac ibadetinin analizi* (yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006);

Erenşah Yalçınkaya, *Hac psikolojisi* (yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

Bu çalışmaların dışında ziyaret fenomeni esas alınmak suretiyle dini ziyaret mekanları hakkında yapılmış araştırmalar da bulunmaktadır:

Abdul Ali Aliyev, *Dağıstan'da Ziyaret Fenomeni Üzerine Bir Dinler Tarihi Araştırması* (doktora tezi Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015);

Wahidullah Bek, *Afganistan Kültüründeki Türbe ve Ziyaret Fenomeninin Toplumsal Rolü: Kunduz örneği* (yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018);

Muammer Ak, *Ziyaret fenomeni çerçevesinde Türk popüler dindarlığı : Aziz Mahmut Hüdayi Türbesi Örneği* (doktora tezi, Marmara Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012);

Şenay Gider, *Halk Dindarlığının Bir Göstergesi Olarak Adak ve Ziyaret Fenomeni-İstanbul Örneği* (yüksek lisans tezi, Erciyes Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009).

Bu makalede önce kavramsal bir yaklaşımla fenomenoloji, ibadet fenomenolojisi, kutsal vb. kavramların açıklaması verilmiştir. Daha sonra hac ibadetindeki belli başlı alt ibadetler kutsal zaman ve kutsal mekan açısından ele alınmıştır. Bu bağlamda Kabe ve tavaf, Hacerülesved, Safa ve Merve (sa'y), Arafat ve vakfe, şeytan taşlama ayrı başlıklar altında incelenmiştir.

Araştırma Yöntemi

Çalışmada ele alınan konularla ilgili yayınlanmış kitap, lisans üstü tez, makale, ansiklopedi maddesi vb. gözden geçirilmiştir. Bunun dışında hac ibadeti ile ilgili Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadislerine de müracaat edilmiştir. Konular ele alınırken öncelikle tanımlara yer verilmiş daha sonra sembolik anlamları ve fenomenolojik özelliklerine dikkat çekilmiştir. Zaman zaman İslam alimlerinin yorumlarından da istifade edilmiştir.

İnceleme ve Tartışmalar

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Fenomenoloji

Fenomen kavramı için 'görünen, görünüş, açıkta duran şey', 'tezahür', şeklinde açıklamalar getirilmiştir. Fenomen, varlığı algılanabilir hale getirme, görünmeyeni görünür kılma veya herhangi bir şeye anlam yükleme olarak anlaşılabilir [1, s. 444]. Fenomenoloji kavramı ise Grekçe'de "görünüş" anlamına gelen "fenomen" ile akıl, yasa, tanım, kendini açığa çıkaran söz anlamlarına

gelen “logos” kavramlarının birleşiminden meydana gelen bir kelimedir. Gerçekliğin fenomenler aracılığıyla ortaya çıkışını anlatmayı amaçlayan bir felsefe akımıdır [2, s. 23].

1.2. Din Fenomenolojisi:

XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan ve din araştırmalarında başvurulan bilim dallarından biri olan Din Fenomenolojisi, dini fenomenleri sistematik ve mukayeseli bir şekilde tasnif eden, onları anlamaya ve yorumlamaya çalışan, “dini fenomenleri tecrübe etmenin manası ve önemi nedir?”, “dini fenomenlerin anlamı doğru bir şekilde nasıl yorumlanabilir?” vb. soruların cevaplarını araştıran bir disiplin olarak öne çıkmaktadır [3, s. 74]. Din Fenomenolojisi araştırma konusu olarak kutsal merkezine alır dinlerin ibadet ve ayinlerini, kutsal yer, zaman, eşya ve kişileri inceleyen ve ortak noktalarını tespit etmeye yoğunlaşır. Fenomenolojik yaklaşım, ele aldığı konuyu veriye dönüştürmek, saymak ve nicelik açısından yorumlamak yerine anlamayı, tecrübe etmeyi, olduğu haliyle kavramayı dikkate alır. Dine fenomenolojik yaklaşım, ilahî olan ile insanî olan arasındaki özel bağlantının anlaşılması için çalışmak demektir [4, s. 696].

1.3. İbadet

İbadet kulun Allah’a karşı sevgi, saygı ve bağlılığını gösteren duygu, düşünce ve davranış biçimleri için kullanılan bir terimdir. Din sadece metafizik boyuttan ibadet olmayıp aynı zamanda pratikleri de kapsar. Dinler tarihine genel olarak bakıldığında ibadetin ana unsur olarak bütün dinlerde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Bir dine mensup olmak aynı zamanda tanrı ile bir başka ifadeyle kutsalla ilişki içinde olmak demektir. Tanrı ile irtibat halinde olmak ise ibadet şeklinde görünür hale gelir.

1.4. İbadet Fenomenolojisi

“İbadet fenomenolojisi” bir başka ifadeyle ibadetlerin fenomenolojik bir yaklaşımla incelenmesi din fenomenolojisinin bir alanı olarak kabul edilebilir. İslam düşüncesinde bu alanla ilgili ilk olarak fikir beyan edenler bazı tasavvuf alimleri olmuştur. Bu mutasavvıflar ibadetleri “şuurlu yaklaşım” üzerinden ele almışlar, ibadetin İslam fıkhiinde açıklandığı şekilde dış rükün ve şartlarını yerine getirmekten ibaret olmadığını, onların şuuruna inmek gerektiğini, ibadetin özünün onları oluşturan unsurlardaki manalarda mevcut olduğunu savunmuşlardır. Dolayısıyla ibadet fenomenolojisi, ibadetin özünü açıklamak için tüm olguları, yani ibadetin yerine getirilmesi için gerekli olan şekil, şart ve erkânı, dinin genel ilkeleri ve amacını da dikkate alarak anlamlandırmaktır. Her dinin belli bir inanç ve ibadet sistemi vardır. Dini inanç, ancak ibadetlerle yaşanabilir. Diğer taraftan, ibadetin belli mekanlarda yerine getirilen bir “ayin” özelliğinden öteye geçebilmesi anlamına uygun şekilde icra edilmesiyle mümkündür [5, ss. 5–6].

1.5. Kutsal

Türkçe’de kutsal anlamında kullanılan kudsiyyet Arapça’da “temiz ve pak olmak” anlamındaki kuds kelimesinden alınmıştır. Aynı kökten gelen takdîs “kutsallık nisbet etme”, bundan türeyen mukaddes de “kutsallık nisbet edilmiş” mânasına gelir. Kur’an dilinde ise, kutsalın kaynağı Kadir-i Mutlak Allah’tır ve bütün kutsallıklar ondan kaynaklanmaktadır. Bu sebeple, O’nu niteleyen isimler arasında Kuddüs ismi yer almaktadır.

Politeist dinlerden monoteist dinlere kadar hepsinde bir kutsal ve kutsallık anlayışı vardır. Kutsal, bağlı olduğu fenomenler açısından kutsal mekan, kutsal zaman, kutsal varlıklar ve kutsal nesnelere şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu makalenin konusu açısından kutsal mekan ve kutsal zaman anlayışlarına temas edilecektir.

1.5.1. Kutsal mekân

Kutsal mekân kavramı ve bu yerleri ziyaret, insanlık tarihi boyunca bütün din ve inanç sistemlerinde görülmüştür. Kutsal mekân, ayin ve ritüellerin gerçekleştirildiği yerlerdir. Mekâna kutsallık atfedilmesi, ulûhiyetin o yerde tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır. Dinlerde kutsal kabul edilen yerlerin aslında mekân olma açısından diğer yerlerden çok fazla farkı yoktur. Ancak burada inançla ilgili bir olayın meydana gelişi veya dini bir şahsiyetle bağlantısı, mekanı diğer yerlerden farklı kılmakta ve kutsallaştırmaktadır. Bu mekânları ziyaret etmek o dinin bağlılarına

hem dünya hem de ölüm ötesi alem için bazı ayrıcalıklar kazandırır. Kutsal mekanlara hac yerleri ve tapınaklar misal olarak verilebilir [1, s. 452].

Kutsal mekan konusuna İslam dini açısından bakıldığında Kur'an'da Kabe için Beyt, el-Beytü'l-atîk, el-Beytü'l-harâm, el-Beytü'l-muharrem, el-Mescidü'l-harâm, el-Beytü'l-ma'mûr gibi isimler yer aldığı gibi; el-Mescidü'l-Aksa, Tur-ı Sina, Safa ve Merve, Meş'arü'l-Haram gibi kutsalın tecellisinin söz konusu olduğu farklı mekanları belirten isimler de yer almaktadır.

Mekke, Medine ve Kudüs gibi şehirlerin müminler tarafından birer kutsal belde olarak kabul edilmelerinin temelinde bu dinlere göre yegâne kutsal olan Allah'ın, diğer yerlere nazaran, o mekanlara ayrı bir değer vermesi ve bu yerleri, özellikle ilahi dinlerin doğup yayıldığı yerler olarak seçmesi bu din mensuplarının kutsallık atfetmelerine esas teşkil etmektedir. Diğer taraftan bu beldeler ve buralarda bulunan mescidler ve bazı ilahi işaretler hakkında Kur'an'da ve hadislerde yer alan ifadeler de, bu yerlerin o din mensuplarınca birer mukaddes yer olarak kabul edilmelerinde önemli rol oynamıştır. Nitekim Kur'an'da Kâbe'den bahsederken; “Şüphesiz âlemlere bereket ve hidayet kaynağı olarak insanlar için kurulan ilk ev (ma'bet), Mekke'deki Ka'be'dir. Orada apaçık nişaneler, (ayrıca) İbrahim'in makamı vardır. Oraya giren emniyette olur” [Al-i İmran suresi 96-97] buyurulması; İbrahim (a.s)'ın da, “Bu beldeyi emin bir yer kıl” [Bakara suresi 2/126] diye dua etmesi; yine bu yerlerden yeminle bahsedilmiş olması; “Şu beldenin Rabbi” “Belde-i Tayyibe” gibi ifadeler, kutsal bir varlık olarak Allah'ın bu yerleri bizzat sahiplendiğini göstermektedir.

1.5.2. Kutsal zaman

İnsan kendini, evreni ve kutsalı anlaması, kutsalla ilişkisi zaman ve mekan kavramları üzerinden gerçekleşmektedir. Zaman da mekan gibi türdeş değildir. Bazı zamanlar, içinde meydana gelen olaylar sebebiyle, yani kutsalın çeşitli şekillerde görünür olmasıyla sıradan zamanlardan ayrılmakta ve kutsallık kazanmaktadır. İnanan insanın kutsalla daha yakın ilişkiye girdiğini düşündüğü veya kutsalın, çeşitli vesilelerle kendisini insana daha fazla hissettirdiği zaman dilimi kutsal zaman adı verilmektedir [6, s. 251].

Kutsal zamanlar ilk anda yaşandığı gibi şu anda yaşanabilir olma özelliğine sahiptir. Her dini bayram, her manevi tören zamanı, efsanevi bir geçmiş içinde, "başlangıçta" meydana gelmiş olan kutsal bir olayın yeniden güncel olarak yaşanmasından ibarettir. Örnek olarak, Kur'an'da Kadir gecesinden söz edilmekte ve o gece Kur'an'ın indirilmeye başlandığı, ve bin gecedden daha hayırlı olduğu belirtilmektedir. Müslümanlar her Kadir gecesini, o zaman dilimiyle bütünleşmenin huzurunu yaşarlar. Kur'an'ın anlattığı bu ilk zamanla bütünleşebilmek için, olağan zamansal süreden çıkıp kutsal zamana dönmek gerekir [7, s. 57].

Müslümanları zaman bilinci kazanmaya yönlendiren ilgilerin temelinde namaz vakitleri, oruç ayı olan ramazanın başlangıç ve bitiş tarihlerini belirleme zorunluluğu yer almaktadır. Günde beş vakit namaz, cuma namazı ve yıllık ramazan orucu gibi tekrarlanan ibadetlerle, müminlerin hayatı ilahi yönlendirme neticesinde zaman disiplinine kavuşmuş olmaktadır [1, s. 450].

Kur'an'da çeşitli zaman isimlerine yer verilmekte ve bunlardan bazıları gün, ay, yıl gibi belirsiz süreleri gösterirken, bazıları da sınırları belli olan ve her yıl, hafta ya da gün içinde tekrarlanan vakitlere işaret etmektedir. Kur'an ve hadislerde bazı ayların yanı sıra Kadir gecesini, arefe ve cuma günleri gibi vakitlerin Allah katında daha değerli kabul edildiği ifade edildiği görülmektedir. Kur'ân-ı Kerîm'de seher vakitlerinde bağışlanma dileyenler övülmüş [Âl-i İmrân suresi 3/17; Zâriyât suresi 51/18], Hz. Peygamber'in hadislerinde gecenin son üçte birlik kısmında, farz namazlardan sonra, namazda secde halinde iken, ezan okunurken, ezanla kâmet arasında, Kadir gecesini, arefe günü, cuma günü ve iftar zamanı gibi vakitlerde dua yapmanın değerine işaret edilmiştir. Ayrıca bazı âyet ve hadislerde Kur'an'ın gece vakti okunmasının faziletli olduğu ifade edilmektedir.

2. Hac İbadeti

2.1. Genel Olarak

Kutsal mekân kavramının ve bu tür yerlerin ziyaret etmenin tarih boyunca bütün inanç sistemlerinde mevcut olduğunu söylemek mümkündür. Kutsal mekânları ziyaret etmenin amacı o

mekânın kutsiyetinden elde edilecek maddî, mânevî ve ahlâkî faydalara ulaşmaktır. Dinlerdeki hac ibadeti bireyin, ister kendi ülkesinde isterse başka bölgede olsun, kutsal bir mekâna veya mâbede yaptığı yolculuktan ibarettir. Bu yolculuk esnasında ortaya konan gayrete karşılık bedende mevcut olan bir rahatsızlığın giderilmesinden sonsuz hayatın kazanılmasına kadar pek çok fayda ümit edilebilir [9, c. XIV, s. 382].

İslâmî kaynaklarda hac ibadetinin tarihi Hz. Âdem dönemine kadar uzanır. Kur'an ayetlerinden insanları hac yapmak üzere Mekke'ye çağıran ilk peygamberin İbrâhim olduğu anlaşılmaktadır. Bu husus Allah'ın Hz. İbrâhim'e, "İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah'ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah'ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kâbe'ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyin hem de yoksula, fakire yedin; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler" [Hac suresi 22/27-29] emrini vermesinden net olarak görülmektedir.

İslâm'ın ortaya çıktığı dönemde Kâbe'yi tavaf, umre, Arafat ve Müzdelife'de vakfe, kurban kesme gibi gelenekler sürdürülmekte, hac putperest gelenekleriyle birlikte uygulanmaktaydı. Hicretin 9. yılda farz kılınan hac ibadetiyle bu ibadete karışmış olan şirk unsurları da temizlenmiştir.

Hac ibadetine bir çok dini pratik Hz. İbrâhim'in ve Hz. Peygamber'in'in hâtırasını canlandırma, hacca önem ve değer vermeyi ve Allah'ın bu konudaki emrine boyun eğmeyi vurgulama, kulluk ve itaat gibi manevi halleri dışarıdan görünen bazı davranışlarla ifade etme gibi sembolik bir anlam taşıdığı söylenebilir.

2.2. Kutsal Zaman Fenomeni Açısından Hac İbadeti

Hac ibadeti hicri aylardan Zilhicce ayının sekiz-on üçüncü günleri arasında yerine getirilmektedir. İslam öncesi Câhiliye döneminde Araplar zilkade ile zilhicce ayında ticarî açıdan büyük önem taşıyan panayırlar (1-8 Zilhicce) düzenler, bunların sona erişiyile birlikte bu ayda hac ziyareti başlardı. Zilhicce İslâm'dan sonra da hac ibadetinin gerçekleştirildiği ay olmuştur. Kurban bayramı zilhiccenin onuncu günü başlar ve dört gün devam eder. Fecr sûresinin 2. âyetinde üzerine yemin edilen on gecenin zilhicce ayının ilk on gecesi olduğu görüşü tefsir bilginleri arasında genel kabul görmüştür. Hz. Peygamber'in, "Allah katında ibadet edilecek -sâlih amel işlenecek- günler içinde zilhiccenin ilk on gününden daha hayırlısı yoktur" (8, "İdeyn", 11); "Allah katında zilhiccenin ilk on gününde yapılan amellerden daha değerlisi yoktur; bugünlerde tesbihi çok yapın; tahmîdi, tehlîli ve tekbiri çok söyleyin" buyurduğu nakledilir [10, c. XLIV, s. 415].

Hac ibadeti yerine getirilirken kutsal zaman açısından büyük önem taşıyan bir zaman dilimi de Arefe günüdür. Haccın en önemli farzı olan vakfe kurban bayramının bir gün öncesi olan zilhicce ayının dokuzuncu günü Arafat'ta yerine getirilir. Bu güne yevmü arefe (arefe günü) veya Türkçe'de kısaca arefe (arife) adı verilmiştir. Arefenin önemine, faziletli ve makbul duanın o gün yapılan dua olduğuna dair hadisler vardır.

2.3. Kutsal Mekan Fenomeni Açısından Hac İbadeti

Hac belirli bir zaman diliminde ve belirli mekânlarda yerine getirilen bir ibadettir. Bu nedenle müslümanlara zaman ve mekân fikrini, dünyada her şeyin belli bir düzen içinde meydana geldiği şuurunu kazandırır. Vakfe, tavaf, sa'y vb. hacdaki dini pratiklerin yerine getirilmesi, dünyanın farklı coğrafyalarında yaşayan müslümanların gözlerini ve gönüllerini Arafat, Kâbe, Safâ-Merve gibi "ilâhî semboller" olarak nitelendirilen mekânlara çevirmelerine vesile olmaktadır. Ayrıca resmi bir anlaşma olmaksızın bütün müslümanları aynı zaman ve mekân içinde mânevî bir birliktelik anlayışında buluşturmaktadır [9, c. XLIV, s. 398].

2.3.1. Kâbe

Kâbe, yeryüzündeki ilk ibadet mekanıdır. Bunun yanında özellikle namaz ve hac ile ilgili belirli şartların yerine getirilmesi açısından da ayrı bir önemi vardır. Kâbe'nin bulunduğu istikamete

yani kibleye doğru yönelmek namazın geçerli olması için gerekli olan şartlardan biridir. Hac ve umre ibadetinde yerine getirilen tavaf da Kâbe'nin etrafında dönerek yapılır [11, c. XXIV, s. 21].

Kur'an ayetlerinden Kâbe'nin Hz. İbrâhim'den önce de mevcut olduğu, ancak yıkılıp uzun zaman dilimi içinde yerinin kaybolduğu ve Hz. İbrâhim tarafından bulunarak yeniden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Ka'be Kur'an'da "Allah'ın evi" olarak ifade edilir. Bu metaforunda varlık tarzı açısından en uzakta (müteal, aşkın, transcendent) olanın (Allah), en yakına gelmesi, buna karşılık en yakında olanın (Allah) aynı anda hâlâ en uzakta kalması 'Beytullah'ın mukaddes oluşunun en belirgin anlamıdır [12, s. 18].

Kâbe Allah tarafından dokunulmaz, saygın ve kutsal ilan edilmiş dinî bir semboldür. Kâbe sadece fiziki bir bina olarak değil, bulunduğu konum açısından da muhtevası derin simgesel bir özelliğe sahiptir. Kâbe kutsallığın, yüceliğin, saygının, güvenliğin, esenliğin, tevhidin, hidayet, namazın, temizliğin, kulluğun, tavafın, duaların kabulünün, bir araya gelmenin, birlik olmanın, her türlü nefsanî istek ve arzularından uzak olarak Allah'a yönelmenin ve onun misafiri olmanın sembolüdür [13, s. 202].

Kâbe, mimârî açıdan bir sanat harikası değildir. Ancak manası itibariyle yüksek bir konuma sahiptir. Kâbe'nin tam olarak herhangi bir yöne bakmaması ve bütün yönleri "bir"e indirmesi Allah'ın yön ve ona benzer maddî özelliklerden uzak bulunduğunu, O'nun için mekân ve zamanın söz konusu olmadığını vurgulamaktadır. Kâbe'nin kendisi yön belirleyicidir. Bu yön "Kible"dir. [14, 302 s.] Kur'an'da Kâbe'nin mübarek oluşu şöyle ifade edilir: "Doğrusu, insanlar için kurulan ilk ev (mabed), elbette Mekke'deki o çok mübarek ve bütün âlemlere hidâyet (kaynağı) olan Beyt (Kâbe)'dir. [Âl-i İmrân suresi 3/96]. Hz. Peygamber de hac ve umre için Kâbe'yi ziyarete gelenlerin Allah Teâlâ'nın ziyaretçileri olduklarını ifade etmiştir [15, Menâsik, 5].

2.3.1.1. Tavaf

Tavaf, "bir şeyin etrafında dolaşmak, dönmek" gibi manalara gelir. Terim olarak ise tavaf, Kâbe sol tarafa alınarak Hacerülesved'in bulunduğu köşeden veya hizasından başlayıp, Kâbe'nin etrafında yedi defa dönmek demektir. Yahudilik, Hinduizm ve Budizm'in yanı sıra İran ve Roma geleneklerinde de tavafa benzer ritüellerin bulunduğu nakledilmektedir. Hz. İbrâhim ve İsmâil'den sonra Araplar'ın Kâbe'yi tavaf ettikleri, Câhiliye döneminde çıplak tavaf etme gibi edebe aykırı davranışların ortaya çıktığı ve bunların Hz. Peygamber tarafından kaldırıldığı bilinmektedir [16, c. XL, s. 178].

Tavaf eden kişi, her şeyin başka bir şeyin etrafında belli bir düzen içinde döndüğü kozmik düzenin bir parçası olmayı kendi iradesiyle kabul ederek bu harekete katılmaktadır. Tavafla beraber kalp ile Kâbe arasında güçlü bir bağ kurulur ve aradaki bütün engeller kalkar. Bu bakımdan tavaf hiç durmadan beden ve ruhen sürekli hareket halinde olmayı ve ibadetteki devamlılığı temsil eder. Tavafta insan davranışlarının bir ahenk içerisinde seyretmesi, sembolik anlamda Allah'ın birliği fikrinin merkeze alındığını göstermektedir [17, ss. 125–126].

2.3.1.2. Hacerülesved

İslâm'da taş kültü bulunmamakla birlikte Kur'an'da Hz. İbrâhim'den kalan bir hâtıra niteliğiyle Makâm-ı İbrâhim'den söz edilmektedir. Diğer bir önemli taş ise Hacerülesved'dir. Hacerülesved Arapça'da "siyah taş" anlamına gelen Kâbe'nin güneydoğu köşesine yerleştirilmiş bir taştır. Hacerülesved'in Hz. İbrâhim tarafından Kâbe'nin yapımı sırasında tavafın başlangıç noktasını belirlemek amacıyla yerleştirildiği ifade edilmektedir. İslâm'dan önce Araplar'ın Hacerülesved'e ayrı bir önem verdikleri ve onu Kâbe'nin kutsiyetinin sembolü saydıkları bilinmektedir. Dolayısıyla bu taş Hz. İbrâhim'den itibaren sürmekte olan hac ve tavaf ibadetinin önemli bir unsuru olmuştur. Bu durumun Araplar arasında özellikle taşlara ve bu taşlardan yapılmış putlara tapınma âdetiyle bağlantılı olma ihtimali söz konusudur.

Fıkıh alimlerine göre tavaf sırasında Hacerülesved'i Hz. Peygamber'in sünnetine uygun şekilde ziyaret etmek (istilâm) ona el ile dokunup öpmekle gerçekleşir. Öpme veya el ile dokunma suretiyle istilâm etme imkânı bulunmadığı veya bunun zor olduğu durumlarda uzaktan işaret

ederek selamlama yapılabilir. Hacerülesved'in tavafta başlama noktasını işaret etme şeklindeki uygulamaya dönük faydasına ilave olarak sembolik anlamı da vardır. Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadiste, Allah'ın kıyamet günü Hacerülesved'i getireceği ve onun da hak üzere kendisini istilâm edenlere şahitlikte bulunacağı belirtilmiştir (15, “Menâsik”, 27).

Hacerülesved'i selamlama, Allah'a verilmiş olan bağlılık sözünü yenileme anlamına gelmektedir. Kul, ruhtar âleminde verdiği kulluk sözünü, davranışlarıyla ortaya koyduğu iman akdini bir defa da Kâbe'de, Kâbe'nin sahibinin önünde bu selamlama hareketiyle temsilî olarak tekrarlamış olmaktadır [18, s. 42].

2.3.2. Safa ve Merve (Sa'y)

Kabe'nin yakınındaki iki küçük tepe olan Safâ ile Merve Kur'an'da “Allah'ın sembolleri” (Şeâirullah) olarak adlandırılmış, aynı zamanda ve hac ile umre ibadetinin yapıldığı yerlerden olduğu belirtilmiştir. Hac ve umre ile ilgili bir terim olarak sa'y, Safâ ve Merve arasında, Safâ'dan başlanıp Merve'de tamamlanmak üzere yedi defa gidip gelmeyi ifade eder. Buhârî'deki bir rivayetten anlaşıldığına göre sa'yin aslı, Hz. İsmâil'in annesi Hâcer'in su aramak maksadıyla bu iki tepe arasında koşmasına dayanmaktadır (8, “Enbiyâ”, 9). Muhammed Hamîdullah kaynağı itibariyle ana şefkat ve sevgisine hayranlığı ifade eden Safa ile Merve arasında gidip gelmenin Allah'ın yarattıklarına olan sevgisini sembolize ettiğini ifade eder. Unutmamak gerekir ki sırf bu sevgi sebebiyle Hz. Hacer susamış oğluna su aramış, bu sevgiye cevap vermek için Allah zezem kaynağından su fişkırtmıştır [19, s. 149].

Sa'y, hac görevleri arasında yer aldığı için, ibadet anlamı taşıyan bir yürüyüştür. Mümin birey bu sayede kendisi ile aynı yola giren, aynı niyet ve duyguları taşıyan diğer müslümanlarla beraber koşmanın ne anlama geldiğini fark eder [18, 51s.]. Sa'y sıradan bir yürüyüş olmayıp, hedefi ve amacı olan bir gidiş geliştir. O, insanın sadece kendisi için değil, başkaları için de elinden gelen gayreti ortaya koymasındır.

İslam alimi Gazzalî sa'yin hikmetini şöyle açıklamaktadır: Say, padişahın huzuruna girip çıktıktan sonra hakkında verilen hükmü bekleyen kimsenin, hem padişaha olan samimiyetini göstermek hem de onun gönlünü kazanmak için sarayın önünde ileri geri gidip gelmesine benzer. Öyle ki, belki bu defa görmedi ama bir sonrakinde görür ve merhamet eder diyerek defalarca sarayın avlusunda döner durur. Sa'y yapan da aynen bunun gibi acaba Allah beni affetti mi? Acaba benden bu defa razı olur mu diye Kâbe'nin yakınında olan Safa ile Merve arasında gider gelir” [20, s. 149; 21, I, s. 765].

2.3.3. Arafat ve vakfe

Arafat Mekke'ye yaklaşık 20 km mesafede ova görünüşünde düz bir alandır. Arafât vakfesi yani arefe günü (9 Zilhicce) güneşin zevalinden sonra, ertesi gün şafak vaktine kadar belirli bir süre beklemek haccın en önemli parçasıdır. Hz. Peygamber'in “Hac Arafat'tır” (15, “Menâsik”, 57) buyurması, İslâm'ın beş şartından biri olan hac ibadetinin yerine getirilmesinde Arafat'ın ne kadar önemli bir yeri olduğunu göstermek için yeterlidir. Bu hadisi dikkate alan İslam fıkıh alimleri Arafat'ta vakfeyi haccın esaslarından saymış ve önemine işaret etmişlerdir. Ayrıca İslam fıkıh mezheplerine göre vakfe yapılması gereken zaman dilimi içinde bir an bile olsa Arafat'ta bulunmayan kimsenin haccının geçerli olmayacağı ifade edilmiştir [22, c.III, ss. 261–263].

Dilleri, renkleri, ırkları ve coğrafyaları hatta kültürleri farklı olan milyonlarca müslüman tek bir müşterek amaç için vakfeye dururlar. Burada dünya müslümanları birbirleriyle tanışıp kardeş olduklarını açıklamış olurlar. Vakfede sembolik olarak ortaya çıkan bir başka anlam da iki parça sade beyaz örtüye bürünmüş milyonlarca insanın ahirette kefenleriyle yeniden dirilip ilahî huzurda hesap vermesidir. İnsanoğlunun dünyaya olan tutkusu çoğu zaman yanlıcı olmakta ve ahiret hesaplarını yapma konusunda kişiyi gaflete sürüklemektedir. Vakfe Allah'a ait olduğunu ve yine O'na döneceğini ilan etmektir [17, s. 128].

Arafat, zamanların en değerlisi olan Arefe Günü, en değerli mekanda günahlardan bağışlanma dileyip Allah'ın rahmetine ulaşabilmek için ortaya konan çabanın sembolüdür. Bu bakımdan

müslüman, Arafat'ta gönlünü her türlü dünyevî düşüncelerden arındırarak bütün samimiyetiyle Allah'a yönelir, el açıp yalvarır, günahlarını hatırlayıp gözyaşları içinde tövbe eder, af ve bağışlanma diler; kendisi, anne-babası, kardeşleri, çocukları, yakınları ve tüm müslümanlar için içtenlikle dua eder. Arafat'ta diğer müminlerle bir arada bulunan, kıyafetiyle artık bu dünyayı terk ettiğini gösteren mümin, ölüm sonrası diriliş ve hesaba çekiliş sahnesini temsili bir şekilde yaşayarak sorumluluğun ve hesaba çekilmenin şuuruna varır. Allah'ın huzurunda durmanın anlamını, makam, servet ve ilim gibi üstünlüklerin gerçek değerinin hesaba çekileceği zaman ortaya çıkacağını anlar ve üstünlüğün sadece takvada olduğunu bir kez daha kavrar [18, ss. 53–54].

2.3.4. Şeytan Taşlama

Hac ibadetindeki dini davranışlardan biri de Mekke yakınlarındaki Mina adı verilen bölgede gerçekleştirilen “şeytan taşlama” uygulamasıdır. Hac ibadetini yerine getiren müminlerin kurban bayramı günlerinde Mina'da attıkları küçük taşların her birini ve bu taşların atıldığı üç ayrı yeri ifade etmek için “cemre” terimi kullanılır. “Şeytan taşlama”, Hz. İbrâhim'i Allah'ın emrini yerine getirmekten engellemek isteyen şeytanın yine onun tarafından Mina'da taşlanması hâtrısını yaşatmakta ve insanları daima günaha sokmaya çalışan şeytana karşı bir tür tepki ve direnmeyi temsil etmektedir. Bir hadiste rivayet edildiğine göre, Hz. İbrâhim Kâbe'nin inşasını tamamladıktan sonra Cebrâil'in yol göstermesiyle ilk haccını yaptığı ve oğlu İsmâil'i kurban etmeye götürdüğü esnada Mina'nın söz konusu üç yerinde önüne çıkan şeytanı taşlamıştır [23, c.VII, s. 340]

Şeytan taşlama, şeytana karşı gerçekleştirilen mücadeleyi sembolize eder. Hac ibadetini yerine getiren her mümin şeytana karşı sembolik olarak attığı her bir taşı aslında kendisini değişik türden yanlışlara, günahlara doğru yönlendiren nefesine ve şehvetine, Allah'a karşı kulluğun ve sorumluluğun önünde engel olabilecek gurur, kibir, mal, mülk, makam, rütbe, şöret, benlik, gençlik, güzellik, evlat gibi olumsuz niteliklere karşı fırlattığının bilincinde olmalıdır. Günümüzde hac ibadetini yerine getiren mümin şeytan taşlama yaparken, hem Hz. İbrahim'in yolundan gittiğini görünür hale getirmekte, hem de Hz. Peygamber'in sünnetine uymaktadır. Elindeki taşları sembolik olarak taş yığınlarına fırlatsa da aslında şeytanın kendisini hataya ve günaha yönlendirdiği bireysel anlamdaki zayıf yönlerini zihninde canlandırarak atmalıdır [18, ss. 63–64].

Sonuç

İbadetler inanan bireyin kendisini yaratan yüce kudret ile iletişime geçmesine vesile olan davranışlardır. İslam dinindeki ibadetlerin şekli özelliklerinin yanı sıra deruni manalar içeren anlam boyutu da vardır. Özellikle kutsal mekân ve zaman anlayışının öne çıktığı hac ibadetinde bu husus daha belirgin hale gelmektedir.

Dini ritüel ve ayinleri, dinde kutsal kabul edilen mekan, zaman, eşya, şahıs vb. fenomenleri inceleyen din fenomenolojisinin alanına giren ibadet fenomenolojisi çalışmalarında genel olarak hac ibadeti ve bu ibadetin icrası sırasında yerine getirilmesi gereken farklı uygulamalar zengin veriler sunmaktadır.

Hac ibadeti tek tek bireyler tarafından icra edilse de aynı zaman diliminde aynı mekanda dünyanın farklı coğrafyalarından gelen aynı inanç mensuplarıyla bir arada olmak kolektif bir bilinç oluşmasına da zemin hazırlamaktadır.

Hac ibadetinde İslâm dinindeki namaz, oruç ve zekât ibadetlerinin izlerine rastlanmaktadır. Ayrıca hac bu ibadetlerin toplu halde ve birlikte arada icra edildiği bir görünüm arzeder. Hac ibadetindeki dini fenomenlerin sembolik nitelikleri ilk bakışta öne çıksa da her birinin ayrı bir manası, inanan bireyi eğiten ve şuurlandıran bir yönü vardır. Hac ibadeti sırasında bu mana ve şuura ulaşabilen müminler, önceki yanlışlarından ve günahlarından temizlenerek günlük hayatlarına manevi anlamda yeni bir zindelik ve bilinçle dönerler.

REFERENCES

1. Hakkı İbrahim. Dinlerde Kutsal Zaman ve Mekânın Tarihsel Yapısının Fenomenolojik Algısı” [Phenomenologic Perception of Historical Structure of Sacred Time and Space in Religions] // Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi. – 2016. – №39. – S. 443–455. [in Turkish]
2. Şan Emre. Fenomenoloji [Phenomenology]. Kitapta: Sosyal Bilimler Ansiklopedisi. C. II. – İstanbul: Tübitak, 2021. – S. 23. [in Turkish]
3. Alıcı Mustafa. Kutsal'a Giden Yol: Dinler Tarihi'nde Metodolojik Bir Yaklaşım veya Bir Bilim Olarak Din Fenomenolojisi [The Path to the Sacred: A Methodological Approach in the History of Religions or the Phenomenology of Religion as a Science] // Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi. – 2005. – C. V. – №3. – S. 73–120. [in Turkish]
4. Ay Rahim. Fenomenolojik Açından İslam Düşüncesinde Allah-Âlem-İnsan İlişkisi [The Relationship Between God-World-Human in Islamic Thought from a Phenomenological Perspective] // Şarkiyat. – 2021. – C. 13. – №2. – S. 694–709. [in Turkish]
5. Bayrakdar Mehmet. İslam İbadet Fenomenolojisi [Phenomenology of Islamic Worship]. – Ankara: Akçağ Yayınları, 1987. – 23 s. [in Turkish]
6. Güç Ahmet. Kur'an'da Kutsallık Anlayışı [The Conception of Holiness in the Qur'an] // Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2000. – C. IX. – №9. – S. 245–252. [in Turkish]
7. Yavuz Ömer Faruk. Kur'an'daki Kutsal Mekân, Zaman ve Eşya Kavramlarının Sembolik Değeri [The Symbolic Value of the Concepts of Sacred Space, Sacred Time and Sacred Object in the Qur'an] // Milet ve Nihal: İnanç, kültür ve mitoloji araştırmaları dergisi. – 2005–2006. – C. III. – №1-2. – S. 39–68. [in Turkish]
8. Buhari. Sahîhu'l-Buhârî. I–VIII. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. [in Arabic]
9. Harman Ömer Faruk, Özaydın Abdülkerim. Hac. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996. – C. XIV. – S. 382–386; 397–399. [in Turkish]
10. Yaşaroğlu M. Kâmil. Zilhicce. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013. – C. XLIV. – S. 415–416. [in Turkish]
11. Yaşaroğlu M. Kâmil. Kabe. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001. – C. XXIV. – S. 21–22. [in Turkish]
12. Tatar Burhanettin. Kutsal Mekan: Fenomenolojik Bir Analiz [‘Sacred Space A Phenomenological Approach] // Milet ve Nihal. – C. XIV. – 2017. – №2. – S. 8–22 [in Turkish]
13. Güllük İsmail. Karakter İnşasında Dinî Sembol ve Karakterlerin Rolü: Kâbe Örneği [The Role of Religious Symbols and Characters in Character Building: The Example of Kaaba] // KEKVE Akademi Dergisi. – 2016. – C. XX. – №67. – S. 187–204. [in Turkish]
14. Bakkal Ali. Kâbe ve Sembolizm [Kaaba and symbolism] // İslâm ve Sanat Tartışmalı İlmî Toplantı. 07–09 Kasım 2014. – İstanbul, 2015. – S. 297–316. [in Turkish]
15. İbn Mâce. Es-Sünen. I–II. – İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981. 1562 s. [in Arabic]
16. Öğüt Salim. Tavaf. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011. – C. XL. – S. 178–180. [in Turkish]
17. Polatoğlu Enver. Haccın Hikmet Boyutu ve Sembolik Yapısı [Wisdom Dimension and Symbolic Structure of Hajj] // İslami İlimler Araştırmaları Dergisi. – 2022. – №12. – S. 120–146. [in Turkish]
18. Erul Bünyamin, Keleş Ekrem. Haccı Anlamak [Understanding the pilgrimage]. – Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2018. 112 s. [in Turkish]
19. Hamidullah Muhammed. İslam'da Hac [Hajj in Islam] / ter. M. Akif Aydın. // İslam Tetkikleri Dergisi. – C. VIII. – 1984. – №1-4. – S. 123–162. [in Turkish]
20. Işık Şemsettin. Haccın Edasında Öne Çıkan Semboller // Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. – 2016. – №41. – S. 131–165. [in Turkish]
21. Gazzalî. İhyâu Ulûmidîn [Revival of religious sciences] / ter. Ahmed Serdaroğlu. – İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974. C. I–IV. – 765 s. [in Turkish]
22. Boks Abdullah A. Arafat. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1991. – C. III. – S. 261–263. [in Turkish]
23. Aras M. Özgü. Cemre. Kitapta: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi [DİA]. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993. – C. VII. – S. 340–341. [in Turkish]

А. ЖАМАШЕВ¹, М. ӘБДІЛЛӘ²

¹*PhD, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университетінің магистранты
(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

МУЛЛА АЛИ ӘЛ-ҚАРИ – КӨРНЕКТІ ДІН ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ ҚАЙРАТКЕРІ

Аңдатпа. Бұл мақала ортағасырлық ғалым Мулла Али-әл-Қаридің ғұмырнамалық деректеріне арналған. XI ғасырда өмір сүрген, Мулла Али әл-Қари деген атпен танымал болған ғалымның өз заманы туғызған тарихи тұлға екеніне тоқталады. Мақалада тарихи және ғылыми зерттеулердегі Мулла Али әл-Қари жайлы мәліметтерді саралайды. Сондай-ақ, Мулла Али әл-Қаридің өмірі, ғылым жолы, еңбектері және ғылымдағы орны баяндалады. Мулла Али әл-Қаридің артына қалдырған еңбектерінің саны тарихи-биографиялық еңбектерге жүгіну арқылы көрсетіледі. Мулла Али әл-Қаридің Ибн Хажар әл-Хайтами, Али әл-Муттақи әл-Хинди, Атоя әс-Суллами, Миркалан, Кутубуддин әл-Макки сияқты білім алған ұстаздары және Абдулқадир ат-Табари, Абдуррахман әл-Муршиди, Мұхаммед Фаррух әл-Мурауи, Жауһар Нат әл-Кашмири секілді тәлім берген шәкірттерінің өмірлеріне қысқаша тоқталып өтеміз. Ғалымның нақышбандық, қадарилік және жиштілік сопылық жолдарының бірін ұстанып, ресми лауазымдар мен басшылардан аулақ болғаны сипатталады. Ғалыммен бір уақытта өмір сүрген және кейін келген ғалымдардың оған айтқан мақтау сөздері келтіріліп, ғалымның ғылымдағы орны көрсетіледі. Сондай-ақ, кейбір ғалымдардың Мулла Али әл-Қари туралы айтқан сындары қарастырылып, сол сындарға ғұламалардың айтқан жауаптары келтіріледі.

Кілт сөздер: Мулла Али әл-Қари, ғалым, ғылым, ұстаз, шәкірт.

A. Zhamashev¹, M. Abdilla²

¹*PhD, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mybarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*Master Student of Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mybarak
(Kazakhstan, Almaty), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

Mullah Ali Al-Qari is an Outstanding Scientist and Religions

Abstract. The article is devoted to the chronicle data of the medieval scholar Mulla Ali-al-Qari. The scientist who lived in the XI century, known as Mulla Ali al-Qari, is a historical figure of his time. The article analyzes information about Mulla Ali al-Qari in historical and scientific research. It will also tell about the life, scientific path, works and his place in the sciences of Mulla Ali al-Qari. The number of works left by Mulla Ali al-Qari is indicated by referring to historical and

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жамашев А., Әбділлә М. Мулла Али әл-Қари – көрнекті дін және ғылым қайраткері // *Ясауи университетінің хабаршысы.* – 2023. – №1 (127). – Б. 530–539. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.41>

*Cite us correctly:

Jamashev A., Abdilla M. Mulla Ali al-Qari – kornekti din jane gylым qairatkeri [Mullah Ali Al-Qari is an Outstanding Scientist and Religions] // *Iasauı universitetinin habarshysy.* – 2023. – №1 (127). – B. 530–539. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.41>

biographical works. The article will include the names of teachers and students of Mulla Ali Al-Qari. We will briefly touch on the life of the teachers of Mullah Ali al-Qari, such as Ibn Hajar al-Haythami, Ali al-Muttaki al-Hindi, Atoya as-Sullami, Mirkalan, Qutubuddin al-Makki and his students, such as Abdul Qadir al-Tabari, Abdurrahman al-Murshidi, Muhammad Farrukh al-Murawi, Jawhar Nath al-Kashmiri. It is characteristic that the scientist followed one of the Sufi paths, such as Naqshbandiya, qadiriya, and chishtiya and avoided official positions and leaders. The praises of scientists are given in relation to Mulla Ali Al-Qari, who lived at the same time with the scientist and arrived after him, indicating the scientist's place in science. The critical remarks of some scientists about Mullah Ali al-Qari are also considered, and the answers of scientists to this criticism are given.

Keywords: Mulla Ali al-Qari, scientist, science, teacher, student.

А. Жамашев¹, М. Абдилла²

¹*PhD, Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: azamat.jamashev@mail.ru*

²*магистрант Египетского университета исламской культуры Нур-Мубарак
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: medet.abdilla@mail.ru*

Мулла Али аль-Кари – выдающийся деятель науки и религии

Аннотация. Статья посвящена летописным данным средневекового ученого Муллы Али аль-Кари. Ученый, живший в XI веке, известный как Мулла Али аль-Кари, является исторической личностью своего времени. В статье анализируются сведения о Мулле Али аль-Кари в исторических и научных исследованиях. Также будет рассказано о жизни, научного пути, трудах и его места в науки Муллы Али аль-Кари. Количество трудов, оставленных Муллой Али аль-Кари, указывается путем обращения к историко-биографическим трудам. В статье будут указываться имена учителей и учеников Муллы Али Аль-Кари. Мы кратко коснемся жизни учителей Муллы Али аль-Кари, таких как Ибн Хаджар аль-Хайтами, Али аль-Муттаки аль-Хинди, Атойя ас-Суллами, Миркалан, Кутубуддин аль-Макки и его учеников, таких как Абдул Кадир ат-Табари, Абдурахман аль-Муршиди, Мухаммад Фаррух аль-Мурави, Джаухар Натх аль-Кашмири. Характерно, что ученый следовал одному из суфийских путей, таких как накшбандия, кадирия, и чистия и избегал официальных должностей и руководителей. Приводятся похвалы ученых в касательно Муллы Али Аль-Кари, живших одновременно с ученым и прибывших после него, указывающих место ученого в науке. Также рассматриваются критические замечания некоторых ученых о Мулле Али аль-Кари, приводятся ответы ученых на эту критику.

Ключевые слова: Мулла Али аль-Кари, ученый, наука, учитель, ученик.

Кіріспе

Мулла Али эл-Қаридің өміріне шолу жасау арқылы, һижри жыл санауы бойынша XI ғасырда (григориан жыл санауы бойынша XVI ғасырда) өмір сүрген бірегей ислам дін ғұламасын көпшілікке таныстырғымыз келеді. Көрнекті ғалымның өмірін зерттеу арқылы оның артына қандай еңбек қалдырғанын біліп жүру және жас ұрпақтың өнеге алуын мақсат еттік. Ғалымның еліміздің түрлі білім беру орындарында еңбектері оқылатынын ескерсек, ғалымның өмірі мен шығармашылығын, ғылымдағы орнын білу маңызды болмақ.

Зерттеу әдістері

Мулла Али эл-Қаридің өміріне қатысты тарихи-тұғырнамалық еңбектер, ғылыми жарияланымдар, ғалымның өмірбаянын зерттеумен айналысушылардың еңбектерін

қолдандық. Мақала жазу барысында тарихи-хронологиялық, тарихи-салыстырмалық әдістер қолданылды.

Тақырыптың өзектілігі. КСРО құрамында 70 жыл бодан болған Қазақстан, кеңестік саясаттың әсерінен тарихы жадын, мәдениетін, тілін, дінін ұмыта бастады. Қазақ халқы мен басқа да ұлттардың ұлттық құндылықтары большевиктер партиясы тарапынан қасақана, әдейі бұрмаланды. Қазақтың сан ғасырлар ұстанған ислам діні басып тапталды. Қазақстан тәуелсіз ел болғаннан уақыттан бастап, қазақтың тілі, діні, тарихы, мәдениеті жандана бастады. Әсіресе, қазақ халқы өз ата діні исламға бет бұра бастады. Халықтың арасында сунниттік ислам бағыты тарауымен қатар, әртүрлі адасқан діни ағымдар пайда бола бастады. Сондықтан қазіргі таңда исламның сунниттік бағытындағы ханафи мәзһабын ұстанған ғалымдарды елге таныту маңызды болмақ. Біз сол ғалымдардың арасынан XI–XVI ғасырда өмір сүрген, ислам ғылымдарының бірегей ғалымы Мулла Али әл-Қаридің өмірі мен шығармашылығын танытуды қолға алдық.

Мақсаты XI–XVI ғасырда өмір сүрген Мулла Али әл-Қаридің өмірі, шығармашылығы, ғылымдағы орны туралы объективті тұрғыдан зерттеу жүргізу болып табылады.

Міндеттері: мақалада қойылған мақсатты жүзеге асыру үшін ғалым жайлы жазылған тарихи-тұғырнамалық еңбектерді және зерттеулерді саралау.

Талдау мен нәтижелер

Ғалымның толық аты-жөні Нуруддин Али ибн Сұлтан Мұхаммед әл-Қари әл-Һарауи әл-Макки әл-Ханафи [1, 11-б.]. Мулла Али әл-Қаридің өмірі жайлы жазылған тарихи-тұғырнамалық еңбектерде оның туған жылы көрсетілмейді. Ғалымның «Шарх ән-нухба» атты еңбегіне кіріспе жазған Абдулфаттах Әбу Гудда, ғалымның кейбір меккелік ұстаздарының қайтыс болған жылдарына қарай отырып, Мулла Али әл-Қари шамамен 930/1523 жылы дүниеге келді деп болжам жасайды. Мулла Али әл-Қари Хорасан аймағындағы танымал, ілім мен ғылымның ордасы болған Герат қаласында дүниеге келген [2, 59-б.]. Ғалым жайлы жазылған деректер өте аз. Бірақ ғалымның өзінен кейін қалдырған ғылыми мұрасына қарап, өмірін ғылымға арнағанын көруге болады.

Ол алғаш білімді туған жері Гератта алды. Ол осы уақытта Құранды жаттап, тәжуид, қырағат және ғылым негіздерін сол Герат қаласындағы ұстаздардан үйренді. Біздің қолымыздағы деректерде ғалымның Гератта тәлім алған ұстаздары жайлы мәлімет жоқ. Тек Мулла Али әл-Қаридің өзі кітаптарында атаған ұстаздары жайлы ғана деректер бар. Ол алғаш білімін Гератта Муғинуддин ибн әл-Хафиз Зайнуддин әл-Һарауи атты ұстазынан үйренді [3, 28-б.].

Ол жас күнінде туған жері Гератты тастап, Меккеге қоныс аударуға мәжбүр болады. Себебі Сафауи мемлекетінің алғашқы патшасы Исмаил ибн Хайдар 920/1514 жылы ғалымның туған мекені Гератты басып алды. Олар көптеген мұсылмандарды және сол қаладағы ғұламаларды зұлымдықпен өлтіріп, мал-мүлкін талан-таражға салды. Олар әһлі сунна уәл-жамаға ғұламаларының еңбектерін өртеп, рауафид мәзһабына еруге мәжбүрледі. Осы себеппен көптеген ғұламалар Гераттан кетіп, Меккеге қоныс аударды [3, 28-б.]. Мулла Али әл-Қари Меккеге қоныс аударуы жайлы былай дейді: «Маған бидғат мекенінен уахи түсірілген және пайғамбарлық берілген жер бетіндегі сүннеттер мекенінің ең жақсысы Меккеге қоныс аударуға көмек және күш-қуат берген Алла Тағалаға сансыз мақтаулар мен мадақтар болсын» [4, 7-б.]. Ғалымның қоныс аударуы жайлы жазылған дереккөздерде ғалымның қай жылы, қанша жаста Меккеге қоныс аударғандығы жайлы мәлімет келтірілмейді. Бірақ деректерде Мулла Али әл-Қаридің шамамен 935/1528 жылы Меккеде болғандығы жайлы айтылады. Себебі, ғалымның Мұхаммед ибн Али ибн Ахмад әл-Жунани атты меккелік ұстазы 935/1528 жылы қайтыс болған. Бұл ғалымның алғаш қайтыс болған ұстаздарының бірі [3, 28-б.].

Бізге жеткен мәліметтерге қарап, Мулла Али әл-Қаридің жастайынан ғылымға құштар, өте ықыласты да қабілетті шәкірт болып, сол замандағы үлкен ғұламалардан тәлім

алғандығын көреміз. Ғалым Меккеге барған соң, Меккедегі Әбу-л Хасан Бақри, Сайид Закария Хусейни, Шихабуддин Әбу-л Аббас Ахмад ибн Мұхаммед әл-Һайтами (қ.ж. 973/1565), Алауддин ибн Хусамуддин Абдулмалик ибн Казихан (қ.ж. 975/1567), Зайнуддин Атоя ибн Али ибн Хасан Суллами (қ.ж. 982/1574) Мұхаммед Саид ибн Маулана Хаж Ханафи (981/1573) Әбу Иса Қутбуддин Мұхаммед ибн Алауддин Ахмад ибн Мұхаммед (990/1582), Мулла Абдулла ибн Сағдуддин Ханафи (984/1576), Шихабуддин Ахмад ибн Бадруддин Мисри (992/1584), Мұхаммед ибн Әбу-л Хасан Мұхаммед ибн Жалалуддин Мұхаммед ибн Абдуррахман ибн Ахмад Бақри (993/1585), Закария Хусани сияқты Меккенің үлкен ғұламаларынан тәлім алды [5, 97-б.]. Ендеше, жоғары аталған ұстаздарының бірнешеуіне тоқталып өтейік.

Ибн Хажар әл-Һайтами

Ол Шиһабуддин Әбу-л Аббас Ахмад ибн Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Али ибн Хажар әл-Уәили әс-Сағди әл-Ансари әш-Шафиғи әл-Басри әл-Макки. Ол 909/1503 жылы Мысырдың батыс аймағындағы Әбу-л Хайтам деген жерде дүниеге келеді. Ол жастайынан жетім қалып, оны әкесінің ұстаздары Шамсуддин ибн Әбу-л Хамаил және Шамсуддин Ахмад аш-Шанауи өз қамқорлығына алады. Ахмад аш-Шанауи негізгі ғылымдарды үйрену үшін Танта жеріне жібереді. 924/1518 жылы әл-Азһар университетіне оқуға қабылданады. Жиырма жасында пәтуә және дәріс беруге рұқсат алады. Ол тәпсір, хадис, кәләм, фикһ, фикһ негіздері, мирас, наху, сарф секілді көптеген ғылым салаларын толық меңгеріп шығады. Оның ұстаздарының арасында Абдулхакқ ас-Синбати, Шиһабуддин Ахмад ар-Рамли, Насыруддин ат-Таблауи, Әбу-л Хасан әл-Бақри Шиһабуддин ибн Хажар әл-Ханбали секілді танымал ғұламалар бар. Одан көптеген шәкірттер тәлім алған. Солардың бірі Бурһан ибн әл-Ахдаб. Оның «Шарху-л Хамазиятил Бусури», «Сауағику-л Мухриқа», «әз-Зауаджир», «Насихату-л Мулк», «Шарху-л Алфия», «Шарх мухтасар Әби-л Хасан», «Шарх мухтасар ар-Рауда», «Манақибу Әби Ханифа сияқты көптеген еңбектері бар. Ол 973/1565 жылы ражаб айында Мекке қаласында қайтыс болады [6, 543-б.].

Али әл-Муттақи әл-Һинди

Толық есімі Али ибн Хисамуддин ибн Қади Абдулмалик ибн Қадихан әл-Ханафи. Али әл-Муттақи әл-Һинди есімімен танымал болған. Ол өте тақуа болғандықтан әл-Муттақи деген лақап берілген. Оның «Канзул аммал фи сунан әл-ақуәл уә-л афғал», «Мухтасару-н ниһая ли ибн әл-Әсир», «Тәртибул-Жамиғ ас-сағир ала әбуәб әл-фиқһ» секілді еңбектері бар. Ол 975/1567 жылы Меккеде қайтыс болды. Мулла Али әл-Қари бұл ұстазын былай бейнелейді: «Бұл кітапты (Мишкат әл-Масабиһ) Меккенің құрметті ғалымдарының алдында оқыдым. Алла Тағала олардың ілімінің берекесін берді. Солардың бірі ғалым, іліміне амал етуші, Алланы танушы Али л-Муттақи» [3, 35-б.].

Атоя әс-Суллами

Толық есімі Зайнуддин Атоя ибн Али ибн Хасан әс-Суллами әл-Макки. Меккенің фикһ және тәпсір ғалымы. Оның үш томнан тұратын «Тәпсір құран азим» атты еңбегі бар [7, 287-б.]. Ол Әбу-л Хасан әл-Бақриге шәкірт болып, тәлім алады. Содан кейін Сұлтан Сулемания атты медреседе дәріс береді. Мулла Али әл-Қари одан хадис және тәпсір ілімдерін үйренеді. Ол безгек ауруымен ауырып 982/1574 жылы Мекке қаласында қайтыс болды [2, 67-б.].

Миркалан

Ол Мұхаммед Сағид ибн Маулана Хаджа әл-Ханафи әл-Хорасани. Ол Миркалан есімімен танымал болған. Ол Исамуддин Ибраһим ибн Арабшаһ әл-Исфираини, Насимуддин Миркшаһ ибн Жамалуддин әл-Хусайни әл-Һарауи және тағы да басқа ғалымдардан тәлім алады. Содан соң Меккеге барып, қажылық жасап, Меккеде тұрақтап қалады. Бұл ғалымнан көптеген шәкірттер ілім үйренеді. Солардың бірі Мулла Али әл-Қари. Мулла али әл-Қари бұл ұстазын былай сипаттама береді: «Мен «Мишкат» кітабындағы хадистердің бір бөлігін білім

теңізінің бастауы болған Миркалан атты ұстаздың алдында оқыдым». Ол 981/1573 жылы 80 жасында қайтыс болды [1, 27-б.].

Қутубуддин әл-Макки

Ол Қутубуддин ибн Алауддин ән-Нәһрауали әл-Макки әл-Ханафи. Қутубуддин әл-Макки 917/1511 жылы Балаһур қаласында дүниеге келген. Алғаш ілімді әкесінен үйренеді. Содан кейін Меккеге қоныс аударып, Ахмад Мухиббуддин ибн Әбу Қасым Мұхаммед, Уәжиһуддин Абдуррахман ибн Али, Шиһабуддин Ахмад ибн Муса ибн Абдулғаффар секілді ғұламалардан тәлім алады. Сулеймания және усмания медреселерінде дәріс берген. Оның «әл-Иғлам би Ағлам байтиллаһ әл-харам», «әл-Барқу-л Ямани фи-л фахи-л усмани», «әл-Футухату-л Усмания ли-л ақтар», «мунтахабу-т тарих», «Тимсалу-л амсал ән-надира», «әт-Тамсил уә-л мухадара би-л абият әл-муфрада ән-надира», «Адғияту-л хажж» сынды еңбегтері бар. 988/1580 жылы, кей деректерде 990/1582 жылы Меккеде қайтыс болады [1, 30-б.].

Ахмад ибн Бадруддин әл-Мисри

Ол Шиһабуддин Ахмад ибн Бадруддин әл-Аббаси әш-Шафиғи әл-Мисри әл-Һинди әл-Кәжәрати. 903/1497 жылы Мысырда дүниеге келген. Өз заманының бірнеше даңқты ғұламаларынан тәлім алды. Солардың қатарында Закария әл-Ансари, Бурһануддин ибн Әбу Шариф, Нуруддин әл-Макки, Камалуддин ат-Тауил секілді ғұламалар бар. Оның «Мухтасару-л ануар» атты еңбекке «Нуру-л абсар» деп аталатын түсіндірмесі және құран кәрімге арнап жазылған тәпсірі бар. Ол 992/1584 жылы рамазан айында жұма түнінде Үндістанның Ахмедабад қаласында қайтыс болды [1, 31-б.].

Закария әл-Хусни

Ол Закария әл-Хусни әл-Ханафи әл-Һинди әл-Ямани әл-Макки. Ол Үндістанда дүниеге келген. Йемен жерінде ертжеткен. Сол жердегі ғұламалардан тәлім алады. Содан соң Меккеге сапарлап, мекен етеді. Ғұламаларға және ілімге шын ықыласты болады. Жасының үлкендігіне қарамастан, Әбу Қайс тауындағы үйінен харам мешітіне дәріс беру үшін келетін еді [1, 32-б.].

Мұхаммед Әбу-л Хасан әл-Бакри

Толық есімі Мұхаммед ибн Әбу-л Хасан Мұхаммед ибн Жалалуддин Мұхаммед ибн Абдуррахман ибн Ахмад әл-Бакри әш-Шафиғи әл-Мисри. Мулла Али әл-Қари одан хадис және фикһ ғылымдарын үйренген. Оның «Һидаяту-л мурид илә-т тарик ар-рашид», «Мағһаду-л жамғ фи мәшәһид әс-самғ» сынды еңбектері бар. Ол 993/1585 жылы Мекке қаласында қайтыс болған [7, 40-б.].

Мулла Али әл-Қари өз заманының үлкен ғалымдарының бірі болып, өз кезегінде ол да көптеген шәкірттер тәрбиеледі. Олардың ішінде ең атақтысы Мухиддин Абдулқадир ибн Мұхаммед ибн Яхия ибн Мукрим ибн Мухибб Мұхаммед ибн Хасан Табари (1033/1623), Абдуррахман Иса ибн Муршиди Умри (1037/1627), Мұхаммед Әбу Абдулла Абдулазим Макки (1061/1651), Сайид Муғаззам Хусайни Балхи, Сулейман Сафийддин Жани, Абдулхақ ибн Сайфуддин Даһлауи (1052/1642) [5, 97-б.]. Ал енді Мулла Али әл-Қаридің шәкірттеріне жеке-жеке тоқталып өтейік:

Мулла Али әл-Қаридан білім алған шәкірттерінің бірі Мухиддин Абдулқадир ибн Мұхаммед ибн Яхия ибн Мукрим әл-Хусайни ат-Табари әш-Шафиғи. Ол 976/1568 жылы Мекке қаласында дүниеге келген. Ата-анасының қолында тәрбиеленіп, 12 жасында құранды толық жаттап, осы жасында Ибраһим (а.с. мақамында имам болып тарауих намазын оқыған. Ол халистен «Арбағин ән-науауия», ақидадан «әл-Ақайд ән-Нәсәфия», араб грамматикасынан «Әлфия ибн Малик», фикһ ілімінен «әл-Манһаж» сынды бірнеше мәтіндерді жаттаған. Ол «Дуррату-л асаф әс-сәния фи зуруәти-л аусаф әл-хасания», «Ғуюн әл-Масайл мин ағиян ар-расайл» секілді еңбектер жазған. Сонымен қатар «Шарх қитға мин диуан әл-Мутанабби», «Хусну-с Сарира фи хусни-с сира», «Тафсилу-л мақала фи-т тафсил байна ән-нубуа уә-р расайл» сынды еңбектері де бар. 1032/1623 жылы қайтыс болған [1, 33-б.].

Абдуррахман әл-Муршиди

Абдуррахман ибн Иса ибн Муршид Әбу-л Уәжәһә әл-Умари әл-Ханафи. Ол Меккеде туылып, сонда өскен. Құранды жаттап, харам мешітінде тарауих намазын имам болып оқыған. Ол «Арбағин ән-науауия», «Канзу-д дақайқ», «Жазария» сынды мәтіндерді жаттаған. Әш-Шамс ар-Рамли әл-Муғаммар әл-Мунла Хумаид әс-Синди, Ахмад әш-Ширбини, әш-Шамс ән-Нахрауи секілді ғалымдардан хадис риуаят еткен. Қырағат ілімін Мулла Али әл-Қариден алған. 999/1590 жылы Мұхаммед Баша медресесін басқарады. «Сахиху-л Бухариден» дәріс беріп, «Рафғу-л илм уә зуһуру-л жаһл» бабына дейін түсіндірме жазған. Араб морфологиясына арнап 105 шумақтан тұратын өлең жазып, оны «Тарсифу-т тасриф» деген атау беріп, оған «Фатху-л латиф» деп аталатын түсіндірме жазған. Аруд және қафия ілімдеріне арналып жазған «әл-Кафи» кітабына түсіндірме жасап, оны әл-Уәфи фи шархи-л кафи» деп атаған [1, 35-б.]. Сонымен қатар оның «Барағату-л истиһлал фима ятағаллақ би-ш шаһр уә-л һиләл», «Тағмиму-л фаида битәтмим сура әл-Маида мин тәфсир әл-Жалалайн», «Шарх уқуд әл-жуман ли-с Суюти» сынды еңбектері бар. Ол 1037/1627 жылы қайтыс болған [3, 39-б.].

Мұхаммед Фаррух әл-Мурауи

Мұхаммед ибн Мунла Фаррух ибн Абдулмухсин ибн Абдулхалиқ әл-Мурауи Әбу Абдулла әл-Ханафи. Ол Меккеде туылып, әкесінің қамқорлығында ержетіп, бала кезінде құранды жаттаған. Мулла Али әл-Қари, Ахмад ибн Аллан, Халид әл-Мәлики әл-Макки әл-Жағфари секілді ғұламалардан тәлім алған. Ол Мұхаммед Баша және әл-Мурадия медреселерін басқарған. Ол «әл-Қаулу-с сәдид фи масаил әл-ижтиһад уә-т тақлид», «Иғламу-л кади уә-д дани би машруғия тақбил ар-рукн әл-Ямани», «Рисала фи хукми әс-ситт мин шәууәл», «Рисала фи салати-т тасбиһ» атты еңбектер жазған. Ол 1061/1650 жылы Меккеде қайтыс болған [1, 36-б.].

Жауһар Нат әл-Кашмири

Ол Кашмир қаласында туылып, ержетті. Ол Кашмир қаласындағы Сұлтан Қутубуддин әл-Кашмиридің медресесінде білім алды. Содан соң Мекке қаласына қажылық парызын өтеу үшін барады. сол уақытта ол Шиһабуддин Ахмад ибн Хажар әл-Һайтами және Мулла Али әл-Қариден хадис ілімін үйренеді. Содан кейін Кашмирге қайта оралып, адамдардан оқшауланып ғибадат жасайды. Одан Хайдар ибн Файруз және Мұхаммед әл-Мухашши Мулла әл-Жамидің «әл-Кафия» кітабына жазған түсіндермесін оқыған. Сонымен қатар ол көптеген шәкірттер тәрбиелеген. Ол 1026/1617 жылы Кашмир қаласында қайтыс болды [1, 36-б.].

Муғаззам әл-Хусайни әл-Балхи

Есімі ибн Абидиннің «Уқуду-л ләли фи-л әсәнид әл-ауали» кітабында айтылады. Ибн Абидин Мулла Али әл-Қаридің барлық еңбектерін Муғаззам әл-Хусайниден риуаят етеді [2, 71-б.].

Сулейман ибн Сафиюддин әл-Ямани

Ол Мулла Али әл-Қариден білім алды. Фикһ, хадис және тәпсір ілімдерінен ижаза алған [1, 37-б.].

Мулла Али әл-Қари «тәпсір», «кәләм», «фикһ», «хадис», «хадис негіздері», «тәжуид», «қырағат», «араб тілінің грамматикасы» және тағы да басқа ислам ғылымдарының салаларында көптеген еңбектер жазған. Ислам ғылымдарының әртүрлі салаларында білімін жетілдірген Мулла Али әл-Қари шамамен 1003/1594 жылдан бастап еңбектер жазумен айналыса бастайды [8, 63-б.]. Бұған ғалымның көптеген еңбектері осы уақытта жазылып аяқталуы дәлел болады. Мысалы: Ханафи мәзһабының негізгі мәтіндерінің бірі болып саналатын «Нуқояға» жазылған «Фатху баб әл-Ғиная би шарх ән-нуқоя» еңбегі 1003/1594 жылы жазылып аяқталған. Ғалымның «Шарх шарх нухбату-л фикр» атты еңбегі 1006 жылы аяқталған. «Мирқат әл-мафатих шарх мишкат әл-масабих» еңбегін 1008/1599 жылы аяқтайды.

«Жамғу-л усаил фи шарх аш-шамаил» еңбегі 1008/1599 жылы, «әл-Хирз ас-самин ли-л хисн әл-хасин» еңбегі 1008/1599 жылы, «Шарх аш-шифа» 1011/1602 жылы, «Шарху-л муатта» 1013/1604 жылы, «Шарх айн әл-илм уә зайну-л хилм» атты еңбегі 1014/1605 жылы жазылып аяқталған [2, 64-б.].

Мулла Али әл-Қаридің еңбектерінің санына қатысты әртүрлі мәліметтер келтіріледі. Мулла Али әл-Қаридің немересі былай дейді: «Атамның 300 кітабы болған». Ғалым өзінің туындыларын ұрпақтарына уақып ретінде тастап, оларға еңбектерді көшіріп алуға кедергі болмауын бұйырады. Кейбір зерттеушілер Мулла Али әл-Қаридің еңбектеріне зерттеу жүргізіп, 260-тан астам еңбегі барын айтқан [8, 23-б.]. Исмаил Баша әл-Бағдадидің «Хадияту-л арифин» еңбегінде ғалымның 100-ден астам шығармасы аталады [5, 97-б.]. Ғалымның «Фатху баб әл-Ғиная би шарх ән-нуқоя», «Мирқат әл-мафатих шарх мишкат әл-масабих», «Жамғу-л усаил фи шарх аш-шамаил», «Шарх шарх нухбату-л фикр», «Шарх аш-шифа», «Шарх айн әл-илм уә зайну-л хилм», «Шарх сахих Муслим», «Шарх муснад әл-имам Әбу Ханифа», «Шарху-л муатта» «Шарх әл-фикһу-л акбар», «ад-Дау әл-мағали ли бади-л амали», әл-Маснуғ фи мағрифати-л маудуғ» атты танымал еңбектері бар. Имамның кәләм ғылымына қатысты «Әжуиба әл-мухарра фи-л байда әл-хабиса әл-мунакқара», «Әдилла муғтақад Әбу Ханифа фи Әбәуәй ар-расул», «Тәтмиму-л мақасид уә тәкмилу-л ақайд», «әз-Захира әл-касира фи ража әл-мағфира ли-л кабира», «Хашия ала шарх әл-мақасид», «Радду-л фусус», «Сулалату-р рисала фи замм ар-рауафид мин әһл ад-далала», «Шарх рисала әлфаз әл-куфр», «Шарх әл-фикһ әл-әкбар» секілді бірнеше құнды туындылары бар.

Мулла Али әл-Қаридің өмірі жайлы жазған тарихшылар ғалым 1014/1605 жылы Меккеде қайтыс болған дейді. Кей тарихшылар аталған мерзімді нақтылай отыра, 1014 жылы шәууәл айында қайтыс болғандығын айтады. Ғалым Мекке қаласында әл-Мағла деп аталатын мазарда жерленеді. Кей деректерде «Мулла Али әл-Қаридің өлімін естіген замандас ғалымдар, әл-Азһар университетінің мешітінде 4000-нан астам адам жиналып, ғайып намазын оқығандығы» жайлы айтылады [2, 84-б.]. Бұл өз кезегінде Мулла Али әл-Қаридің ислам әлеміндегі ғұламалар арасында қаншалықты беделді екендігін, оның ғылымдағы орнының қаншалықты жоғары екенін көрсетсе керек.

Мулла Али әл-Қари көркем жазуды белгілі ұстаз Хамдулла әл-Әмәсиден үйренді. Ол сулус және насх (араб көркем жазуларының бірі) жазу түрлерін өте шебер меңгерді. Ол араб көркем жазу түрлерімен айналысып, сол арқылы тапқан қаражатына өмір сүретін. Ол жайлы Мұхаммед Абдулқадир әл-Курди әл-Макки өзінің «Тариху-л хатт әл-араби уә әдәбуһу» кітабында былай деп жазады: «Ол әрбір жыл сайын өз қолымен құранды әдемілеп жазып, оны сатып және сол қаражатпен келесі жылға дейін өмір сүретін» [9, 57-б.]. Ал басқа деректе ол бір жылда екі құран жазатын деп келеді. Бір құранның көшірмесінен табылған қаражатты кедейлерге садақа ететін, ал қалғанын өз қажетіне пайдаланатын [10, 365-б.]. Абдулхаққ әд-Даһлауи «Задү-л муттақин» атты еңбегінде Али әл-Муттақидің өмірі жайлы айта келе, Мулла Али әл-Қари жайлы мына деректі келтіреді: «Мулла Али әл-Қаридің жазуы өте көркем болатын. Шейх Али әл-Муттақи Мулла Али әл-Қаридің өте көркем етіп жазған «Жалалайн» тәпсірін, оның артықшылығын және сол саланың маманы екендігін мойындай отыра сатып алды» [9, 57-б.].

Мулла Али әл-Қари сопылық жолды ұстанып, өте қарапайым өмір сүру образын ұстанды. Ол азға қанағат етіп, дүниелік пайдалар мен перспективалық байланыстардан алыс болды. Шейх Мұстақым Зада Сулейман Сағдуддин Афанди өзінің түрік тілінде жазылған «Тухфату-л хаттатын» кітабында, Мулла Али әл-Қари сопылықта нақышбандық жолды ұстанғанын көрсетті. Шейх Мұстақым Зада айтты: «Мулла Али фикһта ханафи мазһабын, сопылықта нақышбандық жолды ұстанды». Ал шейх Мұхаммед Абдулхалим ан-Нуғмани Мулла Али әл-Қариді сопылықта қадарилік және жиштилік жолды ұстанғанын айтты [9: 56]. Ол ресми лауазымдардан және басшылардан бет бұрды. Оған себеп болған әкесінің мына бір сөзі: «Алла Тағала әкемді мейіріміне алсын. Ол маған айтатын: «Мен сенің ғұламалардың

бірі болғаныңды қаламаймын. Себебі сен басшылардың есігінің алдында тұра ма деп қорқамын» [8, 21-б.].

Көптеген атақты ғұламалар Мулла Али әл-Қаридің артықшылығын, әртүрлі ғылым салаларын кемел меңгергенін мойындап, мақтаулар айтты.

Абдулмалик Хусейн әл-Исами әл-Макки әш-Шафиғи Мулла Али әл-Қари жайлы: «Ол ақыл арқылы білінетін және нақыл арқылы жеткен барлық ғылымды бойына жинады және пайғамбарымыздың сүннетінің білгірі. Ол – жаттау және зеректілік қабілетімен танылған, халық арасынан шыққан тұлғалардың бірі» [11, 402-б.].

Шейх Мұхаммед әл-Мухибби әл-Ханафи ғалым жайлы: «Білімде өз заманының біртуар тұлғасы, зерттеу әдіснамасында және сөздерді нақтылауда өз білім дәрежесін көрсетті. Оның танымалдығы мақтау сөздерді қажет етпейді. Оның даңқы және ықпалы кең таралған» [12, 185-б.].

Мулла Али әл-Қари жайлы Яхия ибн Мұхаммед Салих әл-Хаббаб әл-Макки әл-Ханафи «Хашия ала Шарх әл-Мансак әл-мутауассит» және Сулейман әл-Муқри әл-Мисри әл-Ханафи «Хашия ала Шарх дау әл-мағали» еңбегінде былай дейді: «Ол – өз уақытының шоқтығы биік, біртуар ғалымы. Ол бір өзі ақылы немесе нақылы ғылым болсын, әртүрлі ғылым салаларында өз еңбегін сіңірді. Ол құран және пайғамбарлық сүннет ғылымдарын бойына сіңірген» [10, 365-б.].

Мұхаммед Абдулхалим ән-Нуғмани әл-Жишти әл-Ханафи ғалым туралы: «Ол өз қатарластарынан озып, ақыл және нақыл ғылымдарын терең меңгерген, аса көрнекті ғалым, зертеуші, танымал имам болды. Ол хадистану, тәпсір, қырағат түрлері, усул әл-фикһ, араб тілі және риторика ғылымдарын терең білді» [9, 59-б.].

Ғалымдардың аздаған бөлігі Мулла Али әл-Қари жайлы кейбір мәселеде сын-ескертпе айтты:

1. Ол кейбір имамдарға қарсы болды.
2. Ол пайғамбарымыздың ата-анасы күпірлік етті деген пікір білдірді.
3. Мулла Али әл-Қарида мәзһабқа деген фанаттық көзқарас бар деді.

әл-Мухибби және әл-Исами Мулла Али әл-Қариді имам әш-Шафиғи мен имам Маликке қарсы келді деп айыптады [8: 20]. Әл-Исами «Самту-н нужум» кітабында Мулла Али әл-Қари жайлы: «Ол имамдарға қарсы келген себепті, еңбектерінде ілімнің нұры жоқ, сондықтан көптеген ғұламалар мен әулиелер оның кітабын оқуға тыйым салды» [11, 402-б.].

әш-Шаукани әл-Исамиға және Мулла Али әл-Қариға сын тағушы ғалымдарға былай деп жауап берді: «Мулла Али әл-Қаридің имамдармен қарама-қайшылыққа түсуі, оның дәрежесінің жоғары екеніне дәлел болады. Дұрыс дәлелге қарсы келетін дәлелді түсіндіріп беруі және сол дәлелді келтірушінің дәрежесі үлкен немесе кіші болсын оған қарсы көзқараста болуы мужтаһид ғалымның ісінен болып саналады» [13, 445-б.].

әл-Исамидің оның еңбектерінде ілімнің нұры жоқ деген сөзіне келсек, оның сөзіне назар аударылмайды. Себебі Мулла Али әл-Қаридің еңбектерінің зерттелуі, сөздердің түсініктілігі және егжей-тегжейлі зерттелу жағынан ең қайырлы еңбектерден саналады. Ғалымның еңбектері ислам әлеміне танымал болып, ғұламалар еңбектерін жазу барысында пайдаланды, егжей-тегжейлі зерттеу жүргізілді. Бұл еңбектерінде ілімнің нұры бар екеніне дәлел емес пе? Үлкен ғұламалар ілімнің нұры болмаған еңбектермен қалай айналысады? [8, 21-б.].

Ал Мулла Али әл-Қаридің пайғамбарымыздың ата-анасы күпірлікте қайтыс болды деген пікіріне келсек, ол имам Әбу Ханифаның «әл-Фикһ әл-акбар» еңбегіне жасаған түсіндірмесіне байланысты еді. Себебі Мулла Али әл-Қаридің «Фикһ әл-акбарға» түсіндірме жасау барысында пайдаланған қолжазба нұсқасы қате нұсқа еді. Ғалымның пайдаланған нұсқасында қайтыс болды (ماتا) деп келсе, ал дұрыс нұсқада қайтыс болмады (ما ماتا) деп келеді. Көшірмешілер көптеген кітаптарға тахриф және тасхиф жасады. Бұған имам әл-

Каусаридің «дару-л кутуб әл-мисрия» кітапханасында көрген ескі екі нұсқасы дәлел болады [8, 22-б.].

Қорытынды

Мулла Али әл-Қари ХІ ғасырда өмір сүрген ханафи мәзһабындағы алдыңғы қатарлы ғұламаларының бірі. Ғалым ханафи мәзһабындағы негізгі діни-құқықтық еңбектерге түсіндірмелер жасап, келер ұрпаққа бірнеше жүздеген құнды еңбектер қалдырып кетті. Сонымен қатар ғалым исламның түрлі ғылым салаларында, фикһ, хадис, хадис негіздері, қырағат ілімі, тәжуид, тәпсір, кәләм, араб тілі грамматикасы, фикһ негіздері сияқты ислам ғылым салаларында еңбектер жазды. Мулла Алидың ақыл (мантық, логика) және нақыл (ислам ғылымдары) ғылымдарын толық меңгеріп, өз дәуірінің біртуар тұлғасы екені ғұламалардың мақтау сөздері арқылы дәлелденіп, жас ұрпақтың үлгі-өнеге алатын бірегей ғұлама екені баяндалды. Кей ғалымдардың Мулла Алиге қарата айтылған сын-ескертпелеріне талдау жасалып, дәлел-дәйекпен сын-ескертпелерге жауап қайтарылды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР / REFERENCES

1. Muhammed Halluf Abdulla. Majmug rasail al-allama Mulla Ali al-Qari [Collection of works of the scientist Mulla Ali al-Kari]. – Turkiya: «Daru-l lubab», 2016. – 531 b. [in Arabian]
2. Ali ibn Sultan Muhammed Abu-l Hasan Nuruddin Mulla al-Qari. Sharh sharh nuhbatu-l fikr fi mustalah ahl al-asar. [Selected thoughts in the terminology of scholars of hadith]. – Beirut: «Daru-l arqam», 1994. – 931 b. [in Arabian]
3. Musagid Majuyul ibn Salih. Mulla ali al-Qari ua arauhu al-igtiqadiya fi al-ilahiyat ard ua naqd risala muqaddima li naili majistr. [Ideological views of Mulla Ali al-Kori in theology]. – Jamiga ummu-l qura. 2002. – 781 b. [in Arabian]
4. Ali ibn Sultan Muhammed al-Qari. Shammu-l auarid fi zammi-r rauafid. [Feeling an obstacle in blaming Rafid]. Thq. Majid al-Xalifa. Markazu-l furqan li-d dirasat al-islamiya. 2004. 157 b. [in Arabian]
5. Аллакулов А. Мулла Али аль-Кари и источниковедческий анализ его произведения «Фараид аль-Калаид аля ахадиси шарх аль-акаид». – Россия и Мусульманский мир: Научно-информационный бюллетень / РАН. Иницион. Центр науч.-инфрм. Исслед. Глобальных и региольных проблем. – М., 2017. – №8 (302). – 102 с. / Allakulov A. Mulla Ali al`-Kari i istochnikovedcheskiy analiz ego proizvedeniia «Faraid al`-Kalaid alya ahadisi sharh al`-akaid. [Mulla Ali al-Kari and the source analysis of his work “Faraid al-Qalaid ala ahadisi sharh al-aqaid”]. – Rossiya i Musul`manskiy mir: Nauchno-informacionnyi biulleten / RAN. Iniion. Centr nauch.-infrm. Issled. Globalnyh i regiolyh problem. – М., 2017. – №8 (302). – 102 s. [in Russian]
6. Abdulhai ibn Axmad ibn Muhammed al-Xanbali. Shazarat az-zahab fi ahbar min zahab. [Grain of gold in notifications]. Thq. Mahmud Arnaut. Dar ibn Kasir. Beirut. 1986. T. X. 658 b. [in Arabian]
7. Ali ibn Sultan Muhammed al-Qari. al-Asmaru-l janiya fi asma-d hanafiia. [Collection of names of great people who followed the Hanafi mazhab]. thq. Abdulmuhsin Abdulla Ahmad. Diuanu-l uaqf as-sunni. Bagdad. 2009. T. I. 450 b. [in Arabian]
8. Ali ibn Sultan Muhammed Abu-l Hasan Nuruddin Mulla al-Qari. Mirqatu-l mafatih fi sharh al-mishkat al-masabih. [Stage of keys in the interpretation of the gap of fixtures]. Thq Jamal Aitani. Beirut: «Dәru-l kutub al-ilmiya», 2001, 1-tom. – 488 b. [in Arabian]
9. Muhammed Abdulhalim an-Nugmani al-Jishti. Al-Bidaga al-muzjat liman yutalig al-mirqatu-l mafatih fi sharh al-mishkat. [A small margin for those who study “al-mirqat in the interpretation of al-mishkat”]. – Pakistan: «Maktaba imdadiya». – 94 b. [in Arabian]
10. Abdulla Mirdad Abu-l Hair. Al-Muhtasar min kitab nashru-n nur ua az-zahr fi tarajim afadil Makka. [Al-Mukhtasar from the book “Nashr Al-Nur and Al-Zahr in the biographies of selected personalities from Mecca”]. – Jidda: «Alamu-l magrifa», 1986. – 641 b. [in Arabian]
11. Abdulmalik ibn Husein ibn Abdulmalik al-Isami. Samtu-n nujum al-auali fi anbai-l auail ua-t tauali. [More positive results in the development of information and its positive results]. – Beirut: «Daru-l kutub al-ilmiya», 1998, 4-tom. – 588 b. [in Arabian]

12. Muhammed Amin ibn Fadlulla ibn Muhibbuddin ibn Muxammed al-Muhibbi. Hulusatu-l asar fi agiyan al-qarn al-hadi ashr. [Presentation of the news of personalities of the eleventh century]. – Beirut: «Dar sadir», 3-tom. – 495 b. [in Arabian]
13. Muhammed ibn Ali ibn Muhammed ibn Abdulla ash-Shaukani. Al-Badru-l talig bi mahasin min bagd al-qarn as-sabig. [The rising moon of values after the seventh century]. – Beirut: «Daru-l magrifa», 1-tom. – 520 b. [in Arabian]

ЖУРНАЛИСТИКА

UDK 070:342(570); IRSTI 19.01.80

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.42>

G. TAZHIBAYEV

*Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk Kazak Üniversitesi Öğretim Görevlisi
(Kazakistan, Türkistan), e-mail: galymzhan.tazhibayev@ayu.edu.kz*

KAZAKİSTAN CUMHURİYETİ'NİN KİTLE İLETİŞİM HUKUKUNUN GELİŞME TARİHİ

Özet. Kitle İletişim yayıncılığında çoğulcu sistemin yani karma sistemin demokratik kurallara göre ve kamu hizmeti anlayışıyla işleyebilmesi için önce ifade (söz) hürriyetinden (right to speech) bahsetmek gerekmektedir. İfade hürriyeti, çoğulcu demokrasilerin temel taşlarından biridir. Demokrasinin 'olmazsa olmaz' (sine qua non) şartı olarak ifade hürriyeti toplum yaşamında önemli bir yer tutmaktadır.

Anayasanın tarihi gelişmeleri ile kitle iletişim hukukunu incelenirken sadece İfade hürriyetini bakımından ele alınacaktır. Asıl çalışma alanının hukuk olmaması sebebiyle, hukukî kavramlarda fazla ayrıntıya girilmeden, konunun ana çerçevesini oluşturacak oranda ifade hürriyeti kavramları ele alınmıştır. Dolayısıyla, bu çalışmada ifade hürriyeti, iletişim hukuku, siyaset bilimi ve iletişim sentezlenmektedir.

Kazakistan Cumhuriyeti 1991 yılında eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nden (SSCB) ayrıldıktan sonra kurulmuş bir devlettir. Bu itibarla, kitle iletişim araçlarının Komünizm sisteminden günümüze kadarki hüküki gelişmeler ele almıştır.

İfade ve söz hürriyeti ile kitle iletişim hürriyetini, Kazakistan Cumhuriyeti anayasal olarak güvence altına alınmıştır (Kazakistan Anayasası m.20). Bu sayede toplum, kitle iletişim araçları sayesinde gelişen olaylardan haberdar olmakta, bilgilenmekte, eğlenmekte ve kendini yetiştirme imkânına kavuşmaktadır.

Anayasa'da ifade hürriyetine güvence vermesine rağmen yayıncı, Kazakistan'da sınırsız bir program düzenleme hürriyetine hâlihazırda istediği programları tam olarak hazırlayıp bunları yayınlamamaktadır. Burada, ülkenin 70 yıllık sömürge siyasetinin kurtularak bağımsızlığına kavuşmuş olması ve rejim değişikliğinin önemli bir etkeleri görülmektedir. Bu bağlamda Batı usulü, Kazakistan'da tarafsız, bağımsız ve özerk düzenleyici ve denetleyici bir üst kurul kurulması gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Anayasa, Kitle iletişim, İfade hürriyeti, basın hukuku, radyo-televizyon hukuku, denetim.

***Bize doğru alıntı yapınız:**

Tazhibayev G. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kitle İletişim Hukukunun Gelişme Tarihi // *Жауаи университетінің хабаршысы*. – 2023. – №1 (127). – Б. 540–554. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.42>

***Cite us correctly:**

Tazhibayev G. Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kitle İletişim Hukukunun Gelişme Tarihi [Bibliography History of the Development of Mass Media Law of the Republic of Kazakhstan] // *Jasaui universitetinin habarshysy*. – 2023. – №1 (127). – Б. 540–554. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.42>

Ғ. Тәжібаев

*Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: galymzhan.tazhibayev@ayu.edu.kz*

Қазақстан Республикасының бұқаралық коммуникациялар құқығының даму тарихы

Аңдатпа. Мақалада плюралистік жүйенің, яғни хабар алу мен хабар таратудағы аралас жүйенің демократиялық ережелері мен қоғамдық қызметтің негізі түсіндірілген. Сонымен қатар ғылыми еңбекте сөз бостандығы туралы, оның өзіне тән ерекшеліктері жан-жақты талданған. Ойлау еркіндігі плюралистік демократия негіздерінің бірі екені анық. Сөз бостандығы демократияның «міндетті» шарты ретінде қоғамдық өмірде маңызды орынға ие, осы тұрғыдан алғанда сөз бостандығының коммуникациялық кеңістіктегі орны мен рөлі сараланады.

Конституцияның даму тарихы мен Бұқаралық коммуникация туралы заңды қарастырған кезде пікір білдіру бостандығы туралы баптарға баса назар аударылды. Зерттеудің негізгі саласы құқықтық тақырып болса да құқықтық ұғымдарға кеңінен тоқталмай негізгі назарды сөз бостандығы шеңберінде қарастырған. Ғылыми еңбекте сөз бостандығы, азаматтық құқық, саясаттану және коммуникация салалары синтезделіп зерттелді. Қазақстан Республикасы – Кеңестік Социалистік Республикалар Одағынан (КСРО) 1991 жылы тәуелсіздігіне қол жеткізген мемлекет. Мақалада Қазақстан Республикасының сонау кеңес дәуірінен бастап қазіргі күнге дейінгі бұқаралық ақпарат құралдары саласындағы құқықтық даму кезеңдері, даму ерекшеліктері қарастырылады.

Сөз және пікір білдіру бостандығына, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдарының бостандығына Қазақстан Республикасының Конституциясында тайға таңба басқандай кепілдік берілген (Қазақстан Конституциясы 20-бап). Қоғам бұқаралық ақпарат құралдарының арқасында орын алған оқиғалардан хабардар болуға, ақпарат алуға, көңіл көтеруге және өзін-өзі жетілдіруге мүмкіндік беруде.

Конституция сөз бостандығына кепілдік берілгеніне қарамастан, ақпарат құралдары Қазақстанда шектеусіз бағдарламаларды ұйымдастыру еркіндігіне, қалаған бағдарламаларды толығымен дайындап таратуда кедергілердің бар екені анықталды. Бұл жерде елдің 70 жылдық отаршылдық саясаттың құрбаны болғандығы және сондай-ақ тоталитарлық режимнен демократиялық режимге толық қанды өте алмауымыздың салдары да байқалады. Осыған байланысты Батыс елдеріндегі бейтарап, тәуелсіз және дербес бұқаралық ақпарат құралдарын реттеуші және қадағалаушы жоғары кеңесінің құрылуы заңнама аясында реттелуі керек.

Кілт сөздер: Конституция, бұқаралық ақпарат құралдары, сөз бостандығы, баспасөз бостандығы, телерадио еркіндігі, бақылау.

G. Tazhibayev

*Khoja Ahmet Yassawi International Turkish Kazakh University
Lecturer of the Department of Journalism
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: galymzhan.tazhibayev@ayu.edu.kz*

Bibliography History of the Development of Mass Media Law of the Republic of Kazakhstan

Abstract. In order for the pluralistic system in radio and television broadcasting, that is, the mixed system, to function according to democratic rules and with the understanding of public service, it is necessary to mention the freedom of expression (right to speech) first. Freedom of expression is one of the cornerstones of pluralistic democracies. Freedom of expression as a sine qua non condition of democracy holds an important place in public life.

When examining the historical developments of the Constitution and the law of mass communication, only freedom of expression will be considered from the point of view. Due to the fact that the main field of study is not law, the concepts of freedom of expression have been discussed in the legal concepts without going into too much detail to form the main framework of the subject. Therefore, freedom of expression, communication law, political science and communication are synthesized in this study.

The Republic of Kazakhstan is a state established in 1991 after seceding from the former Union of Soviet Socialist Republics (USSR). In this respect, the government developments from the Communist system of the mass media to the present day have been discussed.

The freedom of expression and speech and the freedom of mass communication are constitutionally guaranteed by the Republic of Kazakhstan (Article of the Constitution of Kazakhstan.20). In this way, the society is informed about the events that are developing thanks to mass media, is informed, has fun and has the opportunity to educate itself.

Despite the guarantee of freedom of expression in the Constitution, the broadcaster cannot fully prepare and broadcast the programs it currently wants for the freedom to organize an unlimited program in Kazakhstan. Here, it is seen that the country has achieved independence by getting rid of the 70-year colonial policy and that regime change is an important factor. In this context, it is necessary to establish an impartial, independent and autonomous regulatory and supervisory supreme council in Kazakhstan in the Western manner.

Keywords: Constitution, Mass communication, Freedom of expression, press law, radio-television law, audit.

Г. Тажобаев

*преподаватель Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: galymzhan.tazhibayev@ayu.edu.kz*

История развития права на массовые коммуникации Республики Казахстан

Аннотация. Чтобы плюралистическая система, то есть смешанная система вещания, работала над пониманием демократических правил и государственной службы, мы должны сначала поговорить о свободе слова. Свобода слова – одна из основ плюралистических демократий.

Свобода слова как «обязательное» условие демократии занимает важное место в общественной жизни. При рассмотрении закона о массовой коммуникации рассматривается только вопрос о свободе выражения мнения. В связи с отсутствием права в основной области исследования эти понятия рассматривались в той степени, в какой в правовых понятиях без каких-либо подробностей были бы сформулированы основные рамки данного вопроса. Таким образом, в данной работе синтезируются свобода слова, право на связь, политология и коммуникация.

Республика Казахстан – государство, образованное в 1991 году после отделения от бывшего Союза Советских Социалистических республик (СССР).

Свобода слова и выражения мнений, а также свобода средств массовой информации гарантируются Конституцией Республики Казахстан (Конституция Казахстана 20-ст.). Таким образом, общество получает возможность быть в курсе событий, которые развиваются благодаря средствам массовой информации, получать информацию, получать удовольствие и самосовершенствоваться.

Несмотря на то, что Конституция гарантирует свободу выражения мнений, вещатель не может полностью подготовить и транслировать программы, которые он уже хочет, на свободу организации неограниченных программ в Казахстане. Здесь заметны значительные последствия того факта, что страна пережила 70-летнюю колониальную политику и обрела

независимость, а также смена режима. В связи с этим западный порядок требует создания нейтрального, независимого и автономного регулирующего и надзорного высшего совета в Казахстане.

Ключевые слова: Конституция, средства массовой информации, свобода выражения мнений, свобода печати, свобода телерадио, аудит.

Giriş

Genel kabul gören görüşe göre ifade hürriyeti, Anayasa tarafından tanınmış ve güvence altına alınmış hak ve hürriyetlerdir. Aynı şekilde bu kavrama anayasal haklar denildiği de görülmektedir.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler Anayasa'nın '*İnsan ve vatandaş başlıklı*' ikinci kısmında (m. 10 ile 39 arasında) düzenlenmiştir. Ancak, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası Türkiye Cumhuriyeti Anayasası gibi temel hak ve hürriyetleri belirli bir tasnife tâbi tutmamıştır. 10. maddeden 38. maddeye kadar temel hak ve hürriyetler sayılmış 39. maddede ise temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması rejiminden bahsedilmiştir.

Kazakistan'ın Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler döneminden itibaren ele alınarak bağımsızlıktan bu yana kabul edilen Anayasa değişiklikleri ile kabul edilen Kitle iletişim araçları ile ilgili kanunları incelenmiştir. Bu hukuki mevzuatları incelerken ifade hürriyeti üzerinden incelenecektir.

Sovyet Birliği'nden 1991 yılında ayrılan Kazakistan, kitle iletişim araçları üzerindeki devlet tekeli sistemini kaldırarak çoğulcu sisteme geçmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığından önceki ve sonraki radyo ve televizyon yayıncılığının yapısı ve işlevleri incelenerek bu bağlamda, geçmişte ülkede radyo-televizyon yayıncılığında hâkim olan '*Devlet tekeli*' rejiminden '*çoğulcu sistem*'e geçiş süreci mukayeseli hukuki açıdan ele alınmıştır. Ancak, bu konular işlenirken, '*ifade (söz) hürriyeti*' ile '*kitle iletişim hürriyeti*' ve bu hürriyet içerisinde yer alan '*radyo-televizyon hürriyeti*', '*basın hürriyeti*', '*internet hürriyeti*, ve genel anlamda kitle iletişim hürriyeti kavramları bakımından mevzuatlardaki hukuki maddelere durulmuştur.

Araştırma Yöntemleri

Bu çalışma, '*nedensellik ilişkisi tasarımı*' ve '*tanımlayıcı/betimleyici araştırma tasarımı*' türlerinin belli safhalarda uygulanmasıyla hazırlanmıştır. Nitel araştırma yöntemleri ile yapılan kapsamlı analitik incelemeler sonucunda, bulguların değerlendirilmesiyle ortaya çıkan sorunlara ve eksikliklere çözüm önerileri getirilmeye çalışılmıştır. Nedensellik ilişkisi tasarımı, örneğin X ile Y arasındaki ilişkide X'in Y'ye etki ettiği anlamı çıkmaktadır. Nedensellikte neden-sonuç ilişkisi kurulur. X'in Y'ye etkisi araştırılır.

İnceleme ve Tartışmalar

1926 Tarihli Kazak SSC Anayasası

Kazakistan'ın ilk Anayasası SSBC kurulduktan sonra 18 Şubat 1925 yılında KazSSC merkez yürütme komitesinin kararıyla ve Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı olduğundan 1925 yılında Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası'na uygun olarak kabul edilmiştir. Bu Anayasa'da yasama yürütme ve yargı ile ilgili hükümler belirlenmiştir [1].

26 Mart 1937 yılında X. Genel Kazak Kongresi'nde kabul edilen Kazak SSC Anayasası 11 bölümden ve 125 maddeden oluşmaktadır. Bu Anayasa'da şöyle denilmekteydi: "*SSCB Anayasası'nın 14. maddesi hariç KazSSC kendi bağımsız hukukunu koruyarak devletin yönetimi kendi iradesine bırakılmıştır.*" Bu Anayasa'da birlik içindeki diğer ülkelerle ekonomi ve savunma alanında yardımlaşma amacıyla işbirliği yapılabilmektedir. (13. m.). İfade hürriyeti, kitle iletişim hürriyeti, toplanma ve miting, gösteri ve yürüyüş düzenleme, insanın şahsi sağlığını koruma, şahsi mülk dokunulmazlığı, mektup yazma haklarını düzenlemekteydi (98. m.) [2].

1978 Tarihli Kazak SSC Anayasası

20 Şubat 1978 yılı Yüksek Komitenin olağanüstü VII. Oturumunda kabul edilen Kazak SSC Anayasası önsözü, 10 kısım, 19 bölüm, 173 maddeden oluşmaktaydı. Bütün idare vatandaşlara verilmiş ve bu idarede içinde işçiler, çiftçiler ve işçi aydınları olarak sınıflara bölünmüştür. Yürütme ve idare organlarının üstünden Kazak SSC komünist partisi denetlemeyi yapıyordu. 1990 yılında Kazak SSC Anayasası'nda büyük değişiklik yapmıştır. Bu değişikliği takiben ülke isminde ve vatandaşlık kanunlarında değişiklik yapılmıştır [1].

1993 Tarihli Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası

Kazakistan, Sovyetler Birliği'nin dağılmasını müteakip 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını kazanmıştır. Kazakistan'ın bağımsızlığından sonraki ilk Anayasası Kazakistan'ın Yüksek Komitesinin IX. toplantısının 28 Ocak 1993 tarihli XII. oturumunda kabul edilmiştir. 1993 Anayasası 4 bölüm, 21 başlık ve 131 maddeden oluşmaktaydı. Devlet idaresine fiilen başkanlık sistemi hâkim olup, politik sistem çok partili parlamenter demokrasidir. Ülke Oblas adı verilen 14 idarî bölgeye ayrılmıştır. Parlamento 37 üyeli Senato (7 üye devlet başkanınca atanmakta, diğerleri oblaslardan seçimle gelmekte) ile 67 üyeli Meclisten oluşmaktadır. Parlamento, seçimleri 4 yılda bir yapılmaktadır.

Anayasa, demokratik, lâik ve üniter devlet yapısını öngörmektedir. Vatandaşların medeni, siyasî ve ekonomik hak ve hürriyetlerinden eşit şekilde yararlanacakları belirtilmekte, özel mülkiyet hakkı tanınmakta ve özel mülkiyetin dokunulmazlığı teminat altına alınmakta, kurumlaşma ve kurumlara üye olma hürriyeti tanınmaktadır. Yeni Anayasa ile Kazakça ülkenin resmî dili, Rusça da etnik gruplar arası iletişim dili olarak kabul edilmiştir. 1993 Anayasası parlamento sistemine dayanmaktaydı. Ancak, ülkedeki siyasî gelişmelerin seyri ülkede yeni bir Anayasa'nın yapılmasını gerekli kılmıştır.

1995 Tarihli Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası

1995 Kazakistan Anayasası 30 Ağustos 1995 tarihinde referandum ile kabul edilmiştir[3]. Bu referandumla yeni Anayasa %90 katılım, % 89 lehte oyla kabul edilmiştir. 1995 Anayasası 9 bölümden ve 98 maddeden oluşmaktadır. Yeni Anayasa, demokratik, lâik ve üniter devlet yapısı, Senato ve Meclis'ten oluşacak iki kanatlı Parlamente'ye korumuştur.

7 Ekim 1998 tarihli 284-I sayılı Kanunla ve 21 Mayıs 2007 tarihli 254-III Kanunla [3] Cumhurbaşkanlığın yetki alanını genişleten kapsamlı değişiklikler yapılmıştır.

Başkanlık sistemini başkan lehine biraz daha kuvvetlendirmiştir. Başbakan'ın Cumhurbaşkanı tarafından parlamentonun onayı alınarak atanması öngörülmüş, Cumhurbaşkanı'na parlamente'ye feshetme ve bir yıla kadar süre için yasama görevini üstlenme gibi ilave yetkiler verilmiştir. Tüm bu düzenlemeler yönetimi fiilen ve tümüyle Cumhurbaşkanı'nın eline bırakmıştır. Başbakanlık daha çok ekonomik-teknik bir konumda ve Cumhurbaşkanı'na yardımcı niteliktedir [4].

Bir Kazak vatandaşının aynı zamanda başka bir devletin vatandaşı olması yasaklanmış, özel mülkiyet, kurumlaşma ve kurumlara üye olma gibi haklar korunmuştur. Toprak ve yer altı kaynaklarının devlete ait olması öngörülmüştür. Kazakçanın devlet dili olması, Rusçanın da merkezi ve yerel organlarda Kazakça ile birlikte kullanılması kabul edilmiştir. Ancak, Kazakçanın devlet dili olarak önceliği bulunacaktır. Cumhurbaşkanı'nın Kazakçaya tam anlamı ile hâkim olması şartı konmuş, böylece bu makam esas itibarıyla Kazaklara tahsis edilmiştir.

Genel kabul gören görüşe göre temel hak ve hürriyetler, Anayasa tarafından tanınmış ve güvence altına alınmış hak ve hürriyetlerdir. Aynı minvalde bu kavrama anayasal haklar denildiği de görülmektedir.

Anayasa tarafından güvence altına alınan hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesi halinde, vatandaşlara mahkemeler aracılığıyla haklarını arama hakkı verilmiştir.

Temel Hak ve Hürriyetlerin değerlendirmesi yapılırken yalnızca temel hakların düzenlendiği maddelere odaklanmakla yetinilmemelidir. Zira bu hak ve hürriyetlerin anayasanın tamamı göz önüne alınarak yorumlanması bize daha sağlıklı değerlendirme yapma imkânı verecektir.

Anayasa tarafından güvence altına alınan hak ve hürriyetlerin ihlâl edilmesi halinde, vatandaşlar mahkemeler aracılığıyla haklarını arama hakkı verilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda temel hak ve hürriyetler '*insan ve vatandaş*' başlıklı ikinci kısmında (m. 10 ilâ 39. arasında) düzenlenmiştir. Ancak, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası Türk Anayasası'nda olduğu gibi temel hak ve hürriyetleri belirli bir tasnife tâbi tutmamıştır. 10. maddeden 38. maddeye kadar temel hak ve hürriyetler sayılmış, 39. maddede ise temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması rejiminden bahsedilmiştir.

Bu çalışmada gerek konunun daha iyi anlaşılması için, gerekse kişinin hak ve ödevlerine daha iyi yoğunlaşabilmek için dünyada geniş kabul gören Jellinek'in ölçüsüne göre hakların tasnifini yaparak devam edilecektir.

Negatif statü hakları için aynı ayırmda '*pasif statü hakları*', '*bireysel haklar*' veyahut '*geleneksel haklar ve hürriyet*' ifadelerine de rastlanmaktadır.

Negatif statü hakları; kişinin devlet tarafından aşılamayacak ve dokunulamayacak özel alanının sınırlarını çizen hak ve hürriyetlerdir [5].

Çalışmanın konusu olan radyo ve televizyon yayıncılığı bir başka deyişle ifade hürriyeti, Anayasa'nın 20. maddesinde ele alınmıştır. Kazakistan Anayasası'nın daha iyi anlaşılabilmesi için '*insan ve vatandaş*' başlıklı (kişi hak ve hürriyetleri) 10. ile 40. maddelerinin kısaca ele alınması uygun bulunmuştur. Bu maddeler karışık halde düzenlenmiş ve Anayasa'daki sıraya uygun olarak ele alınacaktır.

Anayasa'nın ikinci kısmı insan ve vatandaş başlığını taşımaktadır (10. -40). İlk iki madde siyasi haklardan olan vatandaşlığı düzenlemiştir.

12. maddede ise Anayasa insan hak ve hürriyetlerine dair bir çerçeve çizmektedir. Burada insan hak ve hürriyetlerinin Anayasa'da tanındığından ve anayasal güvenceye alındığından bahsedilmektedir. İnsan hak ve hürriyetlerinin doğuştan itibaren herkese ait olduğu belirtilmiştir. Anayasa burada vatandaş olup olmamasına bakılmaksızın veyahut başka bir ayrıma tâbi tutmaksızın bu hakkı tüm insanlara vermiş ve mutlak ve ayrılmaz olduğunu vurgulamıştır. Yabancılar ile vatandaşların aksine anayasa ve uluslararası anlaşmalar aksini öngörmedikçe eşit haklara sahiptirler. Aynı maddede kişi hak ve hürriyetlerinin doğal sınırından yani diğer kişilerin hak ve hürriyetlerini ihlâl etmeme ve anayasal düzen ve toplum ahlakına aykırı olmamasına değinilmiştir.

Anayasa'da geçen bir diğer hüküm ise '*hak arama hürriyet*'idir. Bu hakkın düzenlendiği 13. maddede ayrıca meşru müdafaa halinin de hürriyet dâhilinde olduğu belirtilmiştir. Ayrıca devletin ücretsiz hukukî yardım mükellefiyeti de burada düzenlenmiştir.

Anayasa kanun önünde eşitlikten 14. maddede bahsetmiştir. Madde ikinci fıkrasında "*köken, sosyal durum, görev ve malî durum, cinsiyet, ırk, milliyet, dinî inanç, görüş, oturma yeri veya herhangi bir özellik nedeniyle kimseye ayırım yapılamaz*" hükmünü ihtiva etmektedir.

Bir diğer hürriyet de özel hayatın gizliliğidir. Üç fıkradan oluşan 18. madde ilk fıkrasında kişisel ve ailevi sınırların dokunulmazlığıyla şeref ve onurun korunması düzenlenmiştir. Maddenin ikinci fıkrasında haberleşme hürriyeti düzenlenmiştir. Kanunla izin verilen durumlarda bu hakkın sınırlanmasına izin verilmiştir. Bu izin soruşturma esnasındaki haberleşme hürriyetinin sınırlandırılmasını da kapsamaktadır. Madde metninde dikkat çeken bir husus da "*devlet organları, toplumsal birlikler, yetkili kişiler ve kitle iletişim araçları her vatandaşta, onun hak ve çıkarlarını ilgilendiren belgeleri, kararları ve bilgi kaynaklarını görme ve inceleme imkânı sağlamakla yükümlüdürler*" fıkrasıdır. Burada açıklık ve şeffaflık vurgulanmış ve anayasa tarafından korunarak hukuk dışı pek çok uygulamanın önüne geçilmeye çalışılmıştır.

19. maddesinde din hürriyeti ile düşünce ve kanaat hürriyetini bir arada düzenlenmiştir. Buna göre "*herkes, kendi milliyetini, etnik, parti ve dinî mensubiyetini belirtmek veya belirtmemek hakkına sahiptir*". Maddenin ikinci fıkrasında ise ana dilde konuşma ve mensup olduğu milletin kültürünü yaşatma, eğitime ile eğitim ve konuşma dilini özgürce seçme hakkı serbest bırakılmıştır. Kazakça ve Rusçanın Kazakistan'da beraber kullanılması böyle bir seçim hakkı tanınması yolunu

açmıştır. Kanaatimce resmî dilin Kazakça olarak belirlenmesi, böyle bir seçim hakkı tanınması halk açısından hayatı daha kolay yaşanılır hâle getirmektedir. Ruslarla Kazaklar arasında bir çekişmeden söz edilse de dünya genelinde daha yaygın olarak kullanılan Rusçanın da konuşulması insanlara hürriyet alanı tanımaktadır. Bu düzenleme Rusçanın daha fazla tercih edilmesi ve Kazak kültür ve sanatının bundan ziyadesiyle etkilenmesi bakımında eleştirilmektedir [6]. Radyo ve televizyon yayıncılığında bu maddeye dayanarak Rusça ağırlıklı yayın yapılmaktadır. Bu konuya bir sonraki konu olan Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanunu incelemesinde değinilecektir.

İfade ve düşünce hürriyetini düzenleyen 20. madde üç fıkradan oluşmaktadır.

1. “Söz ve yaratıcılık hürriyeti garanti altındadır. Sansür yasaktır.”

2. “Kanun’un yasaklamadığı herhangi bir yöntemle bilgiyi herkesin özgürce alma ve dağıtma hakkı vardır.”

3. “Anayasal düzeni zor kullanarak değiştirmeye, devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmeye, devletin güvenliğini sarsmaya, savaşa, sosyal, irkî, millî, dinî, sınıfsal ve köken ayrıcalığına, ayrıca gaddarlığa ve şiddete yönelik propaganda yapmak ve teşvik etmek yasaktır”.

20’ci madde düşünce ve kanaat hürriyeti, düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti ve bilim ve sanat hürriyetidir. Bu üç hürriyet bir arada düzenlenmiştir. Maddenin ilk fıkrasında geçen ‘Sansür yasaktır’ ifadesi dikkat çekmektedir. Anayasa ifade hürriyetini güvence altına alırken diğer taraftan sansürü de yasaklayarak bu hükmünü daha da keskin bir hâle getirmiştir. Anayasa’nın 20. maddesi; söz, yazı, resim, basın veya radyo, televizyon, sinema gibi kitle iletişim araçlarını da kapsayacak şekilde düzenlenmemiştir. Türkiye Anayasası’nda olduğu gibi kamu yayıncılığı veya özel yayıncılık şeklinde açıklama bulunmamaktadır. Basında veya radyo televizyon yayıncılığında devlet tekeli anlamında bir ibare yoktur. Kanaatimizce, SSCB’nin dağılmasıyla Rusya radyo ve televizyon kanalları hâlâ ülkede yayıncılığını sürdürmekte olduğu için devlet tekeli söz konusu olmamıştır. Basına veya radyo ve televizyon yayıncılığına izin sistemine tâbi tutulması Kazak Anayasa’da ele alınmamıştır. Basın, radyo ve televizyon hürriyeti üzerinde pek fazla durulmadığı dikkatleri çekmektedir.

Maddenin 3. fıkrasında düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin sınırlama rejimi düzenlenmiştir. Bilgi edinme ve yayma hakkının istisnası olarak tüm devletlerde kendine yer bulan devlet sırrı kavramına yer verilmiştir. Ayrıca kanaatimce hakkın tabiatından kaynaklanan bir takım sınırlamalara da anayasa metninde yer verilmiştir.

Kazakistan Anayasası seyahat ve ikamet hakkını kanunlarla önceden belirlenmiş durumlar hariç herkes tarafından kullanılabilen bir hak olarak 21 maddede tanımıştır. Kazakistan dışına vatandaşların çıkması da Anayasa’da düzenlenmiş ve “Kazakistan vatandaşları engellenmeksizin ülkeye dönebilirler” denilerek bu hak kuvvetlendirilmiş, hiçbir durumda vatandaşını mağdur edilmeyeceği güvencesi vatandaşlara verilmiştir [3].

Yine en temel haklardan olan mülkiyet hakkı da Anayasa’nın 26. maddesinde düzenlenmiştir. Kanunî şekilde elde edilen her şeyin mülkiyetine sahip olabilme hakkı tanınırken miras da mülkiyetin geçişinde bir yol olarak anayasada yer almaktadır. Kamulaştırma da ayrıca düzenlenmiş ve bedelinin devlet tarafından ödenmesi halinde bunun mümkün olacağı anayasada belirtilmiştir.

Mülkiyet hakkını düzenleyen 26. maddenin son fıkrasında “herkes serbest girişimcilik hakkına sahiptir. Tekel faaliyetler kanunlarla düzenlenir ve sınırlanır. Haksız rekabet yasaktır.” denilmektedir. Bu hüküm SSCB’den ayrılan Kazakistan’ın Pazar ekonomisine geçiş sürecindeki anayasal desteği gibi anlaşılabilir. Zira halk geçmişteki alışkanlıklarını terk ederek mülkiyet hakkıyla beraber, serbest girişimciliğe yönlendirilmektedir. Bu durum SSCB Birliği’nden ayrılan ülkenin bilinçli bir devlet politikasının ürünüdür [7].

Temel hak ve hürriyetlerin yani çalışma konusu olan Radyo ve televizyon yayıncılığı veya ifade hürriyetinin sınırlanması Anayasa’nın II. Kısmı olan ‘İnsan ve Vatandaş’ kısmının son maddesinde (m.39) düzenlenmiştir. Bu madde şu şekilde düzenlenmiştir:

İnsan ve yurttaşın temel hak ve hürriyeti, anayasal düzeni, kamu güvenliği, insan hak ve hürriyetlerini, sağlık ve ahlâkın korunması için gerekli olduğu ölçüde sadece kanunlarla sınırlanabilir.

Milletlerarası barışı etkileyen her türlü hareket anayasaya aykırı sayılacak. Politik nedenlerden dolayı herhangi bir biçimde veya hak ve vatandaşların hürriyetlerinin sınırlandırılmasına izin verilmez. Hiçbir durumda 10. madde, 11.madde, 13.-15. maddeleri, 16. maddenin 1. fıkrası, 17. madde, 19. madde, 22. madde, 26. maddenin 2. fıkrasında öngörülen hak ve hürriyetler sınırlamaya tâbi değildir.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda düzenlenen '*ifade hürriyeti*'nin çağdaş hukuk sistemleriyle neredeyse paralellik gösterdiği görülmektedir. Her ne kadar haklar belirli bir sistematik içerisinde anayasa da yer almasa da çağdaş hak ve hürriyetlerin tamamına yakını düzenlenmiştir.

Kazakistan Anayasası'nda '*Söz (ifade) hürriyeti*' üzerinde pek fazla durulmadığı dikkatleri çekmektedir. Aynı bir başlık veya madde halinde düzenlenmeyen bu hak sansür kanununun düzenlenmesiyle Anayasa'ya az da olsa girmiştir diyebiliriz. Her ne kadar temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasında genel sebeplerin varlığı rahatsız edici olsa da yukarıda da değindiğimiz gibi sınırlandırılmayacak hakların varlığı ve fazlalığı da göz ardı edilmemelidir.

Kazakistan Anayasası'nda geçen sınırlamayı düzenleyen madde metninde kanunla sınırlama açıkça geçmektedir; "*Sadece anayasal düzen, kamu düzeni, insan hakları ve hürriyetleri, halkın sağlığı ve ahlaki değerleri korumanın gerektirdiği derecede ve sadece kanunlarla sınırlanabilir.*"

Dolayısıyla temel hak ve hürriyetler, yalnız kanunla sınırlanabilir; yani, tüzükle, yönetmelikle veya diğer idarî işlemler ile sınırlanamaz.

Sınırlama nedenleri Anayasa'nın konuyu düzenleyen maddesinde 5 başlık halinde sayılmıştır. [8] Madde metni sadece bu sebeplerle sınırlanabileceğini belirterek sınırlama sebeplerini açık ve net bir şekilde koymuştur. '*Sadece*' diyerek bu nedenleri de sınırlandırmıştır. Bunlar;

1. Anayasal düzeni koruma.
2. Kamu düzenini koruma.
3. İnsan hakları ve hürriyetlerini koruma.
4. Halkın sağlığını koruma.
5. Ahlâki değerleri koruma, şeklindedir.

Nedenlere bakıldığında aslında çok da sınırlı olmadığı zira dilendiği takdirde hemen her tehlikenin bu 5 sebep arasına girebileceği sonucu çıkmaktadır. Sınırlandırılabilen haklar keyfi olarak da sınırlandırılabilir gibi bir sonuç çıkmakta ise de kanun koyucuların sınırlandırmaya nasıl baktığı son noktayı koyacaktır.

451-I Sayılı Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun

Kazakistan'ın bağımsızlığından sonra medya alanında düzenlemeler yapmak için Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanunu 23 Temmuz 1999 tarihinde 451-I sayılı Kanun ile kabul edilmiştir. 451-I sayılı Kanun'un genel gerekçesinde "*Bu Kanun kitle iletişim alanındaki toplumsal ilişkileri düzenler. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'na uygun olarak kitle iletişim araçlarının hürriyetini Devlet garanti eder*" şeklinde belirtilmiştir. Bu Kanun genel kitle iletişim araçları için çıkarılmıştır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Kazakistan'da basını, radyo ve televizyonu, sinema ve interneti düzenleyen bu Kanun bugüne kadar birçok değişikliğe uğramıştır. 03.05.2001. tarihinde 181-II sayılı Kanun ile ilk düzeltmeye uğrayan Kanun, 07.05.2006 tarihinde 156-III sayılı Kanun ile, 01.10.2006 tarihinde 116-III sayılı Kanun ile, 02.06.2009 tarihinde 123-IV sayılı Kanun ile, 07.10.2009 178-IV sayılı Kanun ile ve son olarak 18.01.2012 tarihinde 546-IV sayılı Kanun ile son şekline kavuşmuştur. Bu değişikliklerle Kanun'un bazı maddelerine eklemeler ile çıkartmalar yapılmıştır [9].

Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun, 7 bölüm ve 26 maddeden oluşmaktadır. Birinci bölüm, genel hükümleri (madde 1.-4.) içermektedir. 19 tanım yapılmış ve bunlardan bazılarını

çalışmanın anlaşılabilmesi için ele alınmıştır. *Kitle haberi, kitle iletişim araçları, süreli yayın, televizyon, radyo, video, belgesel program, yayına çıkma, kitle iletişim araç ürünü, Resmî haber, kitle iletişim araç ürünlerinin yayınlanması, kitle iletişim araç çalışanları, Sorumlu müdür, Gazeteci (medya temsilcisi), Dağıtıcı, Sansür, Erotik ürünler, Yeniden iletim, Akreditasyon, kitle iletişim alanında düzenleyici organ* şeklinde tanımlar ele alınmıştır. Bu tanımların içinde Web sitesi şeklindeki tanım 03.05.2001 tarihinde Kanun değişikliği ile mülga edilmiştir.

451-I Sayılı Kanun ile Düzenlenen Hususlar

'*Kitle iletişim araçları*' – süreli yayın, radyo ve televizyon programları, belgeseller, ses ve video kayıt ve internet kaynakları da dâhil olmak üzere bilgi, süreli veya sürekli haber dağıtımını yapan kuruluş çeşitleri olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımla bütün kitle iletişim araçları kanun kapsamı içine alınmaktadır. Bir diğer tanım ise '*televizyon, radyo, video, belgesel programı*' - tam adı olan ve altı ay içinde en az bir kez yayınlanan periyodik yayınlanan görsel-işitsel programların toplamı olarak tanımlanmıştır. '*Resmî haber'in* - kitleleşmiş medya aracılığıyla yayınlanması için kamu otoriteleri tarafından sağlanan bilgi olarak tanımlarda yer alması dikkat çekmektedir. '*Kitle iletişim araç ürünlerinin yayınlanması*' tanımı şu şekildedir. Süreli yayınların satışı (abonelik, teslimat, dağıtım), radyo ve televizyon programları ve web sitelerinde yayınlanan bilgiler olarak geniş kapsamda tutulmuştur. '*Kitle iletişim araçları çalışanları*' tanımında da bahsedildiği gibi medya mensupları ayrı bir iş kanununa tâbi tutulmamıştır.

Medya hürriyetini vurgulamak için tanımlarda sansür de ele alınmıştır. '*Sansür*' kitle iletişim araç ürünlerini ve haberleri devlet kurumlarının, üst düzey yetkili kişilerin ve diğer kurumların isteği üzerine veya başka çıkar için yayınlanması veya yayınlanmaması, bunların plânlı halde yapılmasını yasaklar. Medya mensuplarını etkileyebilecek bütün kamu ve özel kuruluşların ve kuruluşların üst düzey yetkililerin isteği doğrultusunda veya çıkarları için yayın yapılmasını yasaklamıştır. Dış etkenlerden etkilenmemek için yayınlarını özgürce yapabilmelerini sağlama açısından net olarak sansürün önü alınmak istenmiştir. 6112 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun'da tanımlarda geçen '*Yeniden iletim*' 451-I sayılı Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun'da da ele alınmıştır. '*Akreditasyon*' - bir gazeteci ve kamu makamları, kamu kurum ve kuruluşlarının yaptığı tanıma atanma usulü olarak belirtilmiştir. Son olarak da '*kitle iletişim alanında düzenleyici organ*' - Bir hükümet kuruluşu veya medya, hükümetin düzenleme organı yetkili merci olarak ele alınmıştır.

Birinci bölümde basın ve ifade hürriyetinin, basın faaliyetlerinin, enformasyona ulaşım hürriyetinin anayasal güvence altında olduğu belirtilmektedir. Sansür yasaklanmakta, kamu kuruluşları ve vatandaşların hak ve çıkarları korunmakta ve enformasyona ulaşım hakları hukukî açıdan güvence altına alınmaktadır.

Devlet Kurumları, kamu kuruluşları, yetkili kişiler ve kitle iletişim araçları her bir vatandaş ve onun hakkı ve çıkarını ilgilendiren belgeleri, evrakları ve bilgi kaynaklarını sağlamakla yükümlülük altına sokarak bilgi alma hürriyetini net olarak belirtmiştir.

3. madde olan yayın dili, kitle iletişim araçlarında, devlet dili ile diğer dillerde de yayın yapılır. Kazakistan Cumhuriyeti Dil Kanun'una uygun olarak herkes bilgi alma ve yaymak için anadilini kullanma hakkını sağlamaktadır. Görsel ve işitsel alanda radyo ve televizyon yayınlarında resmî dili, haftalık yayın süresi bakımından diğer dillerin yayın süresinin toplamından daha az olmamalıdır diyerek Kazak dilinin üstünlüğünü vurgulamıştır.

Yasada ülkenin bütünlüğü, devletin güvenliği, toplumun birliği korunma altına alınarak, bu konuları tehdit edecek veya ayrımcılık çıkaracak faaliyetler, ayrıca şiddet ve pornografi içeren yayınlar yasaklanmaktadır. Kanun ayrıca gazetecilerin hak ve sorumluluklarını, gazetecilerin uymaları gereken genel esasları da düzenlemektedir. Kanun'a göre bu düzenlemede bulunmayan hükümler konusunda uluslararası bir sözleşme veya devletin taraf olduğu anlaşılmalarda bu konuda bir hüküm varsa bu hükmün veya hükümlerin esas alınacağı (4.madde) belirtilmiştir.

451-I Sayılı Kanun ve Yetkili Organ'ın Düzenleme ve Denetlemesi

'Kitle İletişim Araçları Dalında Devlet Düzenlemesi' başlıklı 4. maddenin 1. fıkrasında "Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanunu'na uyulmasını Yetki tayin edilen organ ile diğer kamu organları Kazakistan mevzuatında belirlenen yetkileri çerçevesinde kontrol ederler" hükmü ile medya alanında denetleyici kurumları birden fazla tutarak kontrolü arttırmıştır.

Hükümet yetkisi olarak ise kitle iletişim alanında devlet politikasını oluşturmak ve uygulanmasını sağlamak ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren yabancı medya kurumlarını kayıt altına almayı düzenleyen konuları kapsayarak televizyon ve (veya) radyoya verilen lisansların devlet hükümeti tarafından onaylanması gerektiğini belirtmiştir. Bu Kanunla, Kazakistan Cumhuriyeti diğer kanunlarında ve Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin yetkilerinde belirlenen diğer görevleri ve yetkileri diyerek medya üzerinde denetleme ve yetki alanını geniş tutmuştur.

Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun'da kitle iletişim araçlarını düzenleyen kurum olarak yetkili merci kurumun yetkilerini Kanun'un 4. maddesinin 3. fıkrasında düzenlemiştir. Yetkili merci kurumu olarak Kültür ve Enformasyon Bakanlığı ile yerel yönetim merkezleri olarak belirlenmiştir. Kültür ve Enformasyon Bakanlığı'nın görev ve yetkilerini kısaca şöyle sıralayabiliriz.

"Kitle iletişim alanında devlet politikasının oluşturulmasını ve uygulanmasını sağlamak, kitle iletişim araçlarını kayıt altına alma işlevini yürütmek, radyo ve televizyon yayın lisanslarını almak için kuralları belirlemek, Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatına uygun olarak ulusal düzeyde devletin bilgilendirme politikası için devlet icraatlarını oluşturmak ve bunların yayınlanmasını denetlemek, medya alanında uluslararası işbirlikleri yürütmek, Kazakistan Cumhuriyeti topraklarında yayın yapan yabancı medyaları kayıt altına almak, kitle iletişim araçları alanında devlet vergi programlarını düzenlemek ve yürütmek, medya mensupların akredite etme şartların belirleme, kitle iletişim araçlarının kanuna uygun biçimde faaliyetlerini göstermesini denetlemek ve bu doğrultuda çalışmalar yürütmek, merkez ve yerel yürütme organlarının kitle iletişim araçlarıyla ilgili faaliyetlerini koordine etmek ve son olarak bu kanun ile Kazakistan Cumhuriyeti'nin diğer kanunları, Kazakistan Cumhurbaşkanı ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti yönetim kanunundaki diğer yetkileri yürütmek" olarak belirlenmiştir.

Yerel yönetim (büyük şehirler ve başkent) kurumlarının yetkileri başlıklı 4. maddenin 4. fıkrasında ise "kitle iletişim alanında devlet politikasının oluşturulması ve uygulanmasını sağlamak, kitle iletişim araçlarını kayıt altına alma işlevini yürütmek, Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatına uygun olarak ulusal düzeyde devletin bilgilendirme politikası için devlet icraatlarını oluşturmak ve bunları yayınlanmasını denetlemek, Kazakistan Cumhuriyeti topraklarında yayın yapan yabancı medyaları kayıt altına almak, kitle iletişim araçların kanuna uygun yayın yapılmasını denetlemek ve faaliyetleri hakkında Üst yetkili organa yani Kültür ve Enformasyon Bakanlığı'na düzenli olarak bilgi vermek" olarak sıralayabiliriz.

Kanaatimizce, yetkili mercilerin yeterinden fazla yetkiyle donatılması ve denetim organlarının birden fazla olması kitle iletişim araçlarının faaliyetlerini yapmasında sıkıntılar doğurmaktadır. Bu yetkilerin ucu açık olduğu için her türlü denetime tâbi tutulabilmektedirler.

Kanun'un 2. bölümünde ise kitle iletişim araçlarının görevlerini kullanma şekilleri belirlenmektedir (madde 5.-13.). Kitle iletişim araçlarını kurma hakkı 5. maddede ele alınmıştır. Bu maddeye göre Kazakistan Cumhuriyeti kanunlarına uygun olarak kitle iletişim araçlarını gerçek veya tüzelkişiler kurabilirler. Kitle iletişim araçları ürünlerini yayınlamak için lisans aldıktan sonra faaliyet gösterebilir. Basın araçları için kayıt yapılması gerekirken, radyo ve televizyon için lisansı şart koymuştur. İnternet için bu şartlar aranmamaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde kitle iletişim kuruluşunda doğrudan toplam yabancı sermaye payı yüzde yirmiyi geçemez diyerek sınırlama getirmiştir. Medya kuruluş sahibi gerçek kişi veya tüzelkişi veya her ikisi birleşerek medya sahibi olabilirler. Medya sahibinin kendi kuruluşunda çalışma hukuku vardır.

Радью ve телевизyon kuruluşunu kurma ve yayın durdurma veya lisans iptali başlıklı 13. maddede medya kuruluş sahibi tarafından ya da yargı kararı ile süreli durdurma veya tamamen durdurma yapılabilmektedir. Kanun, süreli durdurmayı radyo ve televizyon programlarının belli bir süreyle durdurulması olarak açıklık getirmektedir.

Yayın durdurma nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz; Anayasal düzeni zor kullanarak değiştirmeye, devletin toprak bütünlüğünü ihlâl etmeye, devletin güvenliğini sarsmaya, savaşa, devlet sırrını açıklamaya, intihara teşvik etmeye, teröre karşı yapılan operasyonların taktiklerini ve bilgilerini yayınlamaya, uyuşturucu ve psikolojiyi bozan maddelere teşvik etmeye, gaddarlığa ve şiddete yönelik propaganda yapmaya ve teşvik etmeye, sosyal, irkî, millî, dinî, sınıfsal ve köken olarak ayrıcalık yapmayı teşvik etme veya yönlendirmeye, pornografi ve özel cinsel erotik sıfattaki radyo ve televizyon programları yayınlamaya ve bununla ilgili film veya video yayınlamaya, seçim döneminde yayın ilkelerini bozmaya, mitinge katılma veya katılmamaya zorlamaya, internet dâhil ve başka yayınlardaki telif haklarını ihlâl etmeye yönelik yayınlar medya kuruluşunun yayınlarını süreli durdurmada gerekçe olarak kullanılacaktır.

Kanaatimizce, yayın durdurma sebeplerinin ihlâli olarak sebepler kapsamının çok olduğu gibi yayın durdurma sebepleri net olarak belli edilmediğinden yetkili mercilerin durdurma isteğine bırakılmış gibi gözükmektedir. Yayın ilkelerinin ihlâli halinde uyarı veya Ceza Hakkında Kanun'u bahsetmemekte direk yayın durdurma yoluna gidilmektedir.

Reklâmla ilgili sadece “alkol ve tütün mamullerinin tanıtılması yasaklanmıştır” şeklinde geçmektedir.

18. maddede Devlet kurumları; kitle iletişim mensuplarına, kuruluş sahiplerine bakılmaksızın dilekçe verildiğinde devlet sırrı dışındaki bilgileri eşit şartlar halinde verme hususunda yükümlü kılınmıştır. Ayrıca, bilgi alma dilekçesi verildikten sonra en geç üç gün içinde talep edilen bilgiyi vermeye veya cevap verme tarihi ya da bilgi veremeyeceğini açıklayarak cevap vermekle yükümlü kılınmıştır. Resmî kurumlar bilgi vermediği halde yargı yoluna başvurmayı açık bırakmıştır.

18. maddenin medya mensuplarına bilgi edinme ve toplamada engellerin azaltılması amacıyla yapıldığı kanaatindeyiz. Bu maddenin şu anda Kazakistan'da tam olarak kullanılmadığını ve bilgi talep dilekçelerine geç cevap verilmekte veya bilgi verilse de eski tarihli bilgiler olduğunu medya mensupları yazmaktadırlar.

Cevap ve düzeltme hakkı Kanun'un 19. maddesinde ele alınmıştır. Gerçek kişi veya tüzelkişi onur, şeref ve meslekî bedeli ile ilgili gerçek dışı bilgileri yargı yoluyla düzelttirme hakkına sahiptir. Bu belgeler kitle iletişim araçlarında yayınlanmışsa, o yayın kuruluşunda ücretsiz düzeltme yayınlama hakkına sahiptir. Gerçek kişi veya tüzelkişinin cevap ve düzeltme talebini yayın kuruluşu yayınlamayı itiraz etse veya 1 ay içinde yayınlamasa yargı yoluna gidilir. Gerçek kişi veya tüzelkişi onur, şeref ve meslekî bedeli ile ilgili gerçek dışı bilgiler yayınlanmışsa cevap ve düzeltme hakkı ile manevî zararın tazminini isteme hakkına sahiptir.

Cevap ve düzeltme hakkının tüzelkişiler için geçerli olması medya kuruluşu tarafından sakıncalıdır. Cevap ve düzeltmeyi yayınlama şekli net olarak belirlenmemekte ve yayınlama süresinin 1 ay içinde olması da sakıncalıdır. Manevî tazminatın miktarı belli olmadığı için çok büyük rakamlar istenebileceği ortaya konmaktadır. Bu sorunu yaşayan Kazak medyası manevî tazminat miktarı çok büyük olduğu için ya hapse atılmakta ya da kurumu iflas etmektedir.

Kanun ihlâl edildiği takdirde, kamu kuruluşundaki yetkili şahıslar ve medya kuruluşunun sahibi, dağıtıcı, sorumlu müdür, haber yapımcısı sorumlu tutulmaktadır.

Kanaatimizce, bu Kanun'un kitle iletişim araçlarının hepsini kapsamaması sorumluluk ve yetki kapsamını sınırlamaktadır. Basın, radyo, televizyon, sinema ve internetin kullanım şekilleri ve etkileri her türlü olduğu için aynı kanuna tâbi tutulması, ödev ve sorumluluklar ile yaptırımların aynı olması bu kitle iletişim araçlarına çok sınırlılıklar getirmektedir.

Bu konuda Kazakistan Cumhuriyeti radyo ve televizyon kanunu çıkarmak için kanun taslağı üzerinde çalışmalar yürütmektedir. Aynı şekilde internet içinde kanun çıkarma çalışmaları

yapılmaktadır. Ama, sinema ile ilgili kanun çıkarma çalışmaları hâlâ başlatılmamıştır. Yürürlükte olan Kanun'un ise basın kanunu olarak kalacağı Kazak medyasında söylenmektedir.

Sonuç

Yukarıda belirtildiği üzere, hâlihazırda Kazakistan'da radyo ve televizyon yayıncılığında çoğulcu (pluralist) sistem yani rejim birtakım aksaklık ve problemlerle işlemektedir. Kamu yayın kuruluşu ile özel yayın kuruluşu olarak kanun koyucu ayırım yapmamıştır. Kazakistan Kültür ve Enformasyon Bakanı'nın açıklamasına göre 2012 yılında kitle iletişim alanında özel kuruluşların payının yüzde seksen olduğu söylenmiştir [10]. Radyo ve televizyon kurmada gerçek kişilere izin verilmesi ve herkesin bu haktan yararlanması durumunda denetimsizlik frekans kirliliğine yol açacaktır.

Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanun'da düzenlenen şartlar Kazakistan Cumhuriyeti'nin taraf olduğu uluslararası anlaşmalara aykırı geliyorsa uluslararası anlaşmalardaki şartların esas alınacağını belirterek bu maddeyle Kazakistan'ın taraf olduğu BM İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sinin 19. maddesi ile BM tarafından çıkarılan Çocuk Haklarına Dair Sözleşme'nin 17. maddesi ruhuna aykırı kanun çıkarılamaz denilmektedir.

İleride bahsedileceği üzere, Kazakistan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını kavuşmasından 20 yıl geçse de kitle iletişim alanında hâlâ sınırlamalar vardır. Devletin medya üzerinde uyguladığı görünmez baskılar bulunmaktadır. Kanun'da görüldüğü üzere ucu açık sınırlamalar ile yasaklar nedeniyle medya kuruluşları kendi kendilerine oto sansür başka deyişle otokontrol uygulamaktadırlar.

1990'lı yıllardan itibaren özel radyo ve televizyon yayıncılığının başlamasına kadar görsel-ışitsel yayıncılık özgür bir şekilde yürütülse de devlet tekelinde olduğundan dolayı eski kapalı sistemin alışkanlıklarını yeni dönemde de yansıtmıştır. Her ne kadar devlet radyo ve televizyon kurumunda bağımsızlığın da verdiği serbest düşünce anlayışı içinde bir yenilik havası esse de Sovyet döneminden kalma monotonluk ve resmiyetçilik yayınlarda kendini göstermiştir.

Diğer taraftan devlet desteği de sürekli sağlanmıştır. Örneğin 2002-2007 yıllarında süreli yayınlar, televizyon ve radyo hizmetleri KDV'den muaf tutulmuştur. Ülkede her yıl radyo frekanslarının kullanımı için alınan ücretler azaltılmış, 2002 yılında ise ücretler tamamen kaldırılmıştır. Şimdilerde lisans kullanıcıları sadece PSD nominali için başlangıç ücreti ödemektedirler. Radyo frekanslarını kullanma hakkı verilmesi aşamasında şeffaflığın sağlanması amacıyla kabul komisyonunda milletvekilleri, uluslararası ve ulusal kamu kurumları temsil edilmiştir. Ayrıca adı geçen komisyonun çalışmaları yaygın olarak medyaya yansıtılmakta, bu da enformasyon alanının gelişmesine olumlu etki sağlamaktadır. Medya kuruluşları ülkenin bağımsızlığının ilk on yıllık döneminde %80 oranında devlet desteği almıştır. Günümüzde devlet desteği, yazılı basın için hâlâ önemini korumakla birlikte asıl önemli sorunun tekelleşme eğilimleri olduğu bilinmektedir. Ülke genelinde dağıtım ve basım maliyeti yüksek olup destek almayan yazılı basın kuruluşlarının özellikle yerel düzeyde yayın yapanların ekonomik açıdan sıkıntıları devam etmektedir [11].

Kazakistan medyasının modern pazarı, genel ürün pazarının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Ekonomide uygulanan genel prensipler bu alanda da geçerlidir. Ülkede birçok güçlü radyo ve televizyon kuruluşların bulunması, enformasyon ve medya holdinglerinin kurulması, sosyo-ekonomik reformların hayata geçirilmesinin açık göstergeleridir.

İlk özel televizyon yayıncılığı 1990 yılında başlamıştır. 1991 yılında Kazakistan'ın Almatı şehrinde ilk kez 'Tan' ve 'KTK' özel kanalları kurulmuştur. Ülkede yayıncılık organizasyonu olan kuruluşların sayısı bağımsızlığın ilk yıllarından itibaren değişiklikler göstermiştir. Bağımsızlığın ilk on yılında yayın frekansı konusunda sorun yaşayan özel yayın kuruluşlarının bazıları faaliyetlerine ara vermiş veya yayın hayatından çekilmek durumunda kalmışlardır. 1999 yılının Mayıs'ında 30 televizyon kanalı, 20 radyo istasyonu yayın yapmakta iken 2001 yılının Temmuz'unda ülkede faaliyet gösteren toplam radyo ve televizyon sayısı 125'i bulmuştur [12].

Günümüzde, Kazakistan'da 400'e yakın radyo ve televizyon kuruluşu olduğu bilinmektedir. Devlete ait yayın kuruluşlarından öne çıkanlar 'Kabar' ve 'Kazakistan' isimindeki kanallarıdır. Ülkenin devlet yayın kuruluşu olan Kazakistan 2011 tarihinden bu yana sadece Kazakça yayın yapan tek kanaldır. Kazakça ve Rusça yayın yapan ve 1995 yılında kurulan Kabar televizyonu program içeriklerinde daha çok habere yer vermekte, en çok izlenen devlet televizyonlarından biri olduğu bilinmektedir. Devlete ait Avrasya TV, Rusya'nın Channel One kanalı tarafından yönetilmektedir. Kazakistan'ın ilk uydu kanalı 'CaspioNet' 2002 yılında yayına başlamıştır. Bu televizyon kanalı Avrupa, Orta Asya ve Afrika'nın kuzey bölgelerine yayınlarını iletebilmekte; Kazakça, Rusça ve İngilizce olarak yayın yapmaktadır. Bağımsızlık süresinde ön plâna çıkan özel yayıncılık kuruluşları arasında Astana şehrinde AsTV, Almatı şehrinde KTK, NTK, Shalhar, Rakhat TV, 31. Kanal sayılabilir. Kazakistan'da uydu aracılığı ile yayın yapan çok sayıda yabancı televizyonun izlenebildiği de bilinmektedir. Bunlar arasında BBC, CNN ve Rus televizyonları başta gelmektedir [12].

Kazakistan'da medya alanında egemen siyasî kanada yakın elit kişi ve kuruluşların etki ve kontrolünden söz etmek mümkündür. Basın ve ifade hürriyeti bağlamında ekonomik açıdan bağlı bulunan kişi ve kuruluşların, siyasî yönetime yakın kişi ve kuruluşlar olması televizyon kuruluşlarının bağımsızlığını önemli ölçüde etkilemektedir.

Her yıl ülkede Avrasya Medya Forumu'nun düzenlenmesi Kazakistan'daki medya altyapısının gelişmesinin delilidir. Kazakistan'ın eski başkenti ve finans merkezi Almatı'da her yıl geleneksel '10. Uluslararası Avrasya Medya Forumu' 11-12 Ekim 2012 günleri arasında gerçekleştirilmiştir. 2002 yılından beri her yıl Kazakistan'ın kültür başkenti Almatı'da düzenlenen foruma Nazarbayev başta olmak üzere İran eski Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi, Rusya eski Başbakanı Yevgeni Primakov, Amerikalı strateji uzmanı Richard Holbrooke ve Richard Perle, Amerika Birleşik Devletleri eski Ulusal Güvenlik Danışmanı Zbigniew Brzezinski ve birçok ünlü devlet adamının iştirak ettiği bilinmektedir. Dünyada yaşanan olaylarda Avrasya'nın stratejik rolünün belirlenmesinde önemli bir konuma sahip 'Uluslararası Avrasya Medya Forumu' Avrasya'nın en önemli uluslararası medya girişimi olarak tanımlanmaktadır. Forumun gündemine aldığı konular açısından da önemli rol oynadığı belirtilmelidir.

Uluslararası platformlarda Kazakistan açısından söz konusu medya forumu olumlu bir adım olarak nitelendirilirken, Kitle İletişim Araçları Hakkında Kanunu'nda yapılacak bazı değişikliklerin aynı olumlu etkiyi oluşturmadığı görülmektedir. Dinî ifade ve örgütlenme hürriyeti üzerinde kısıtlamalar getiren kanun eleştirilere hedef olmuş, Amerikan sivil toplum kurumu 'Freedom House' ise, Astana'nın 2010 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) dönem başkanlığını yaptığı dönemde, kanunun insan hakları göz önünde bulundurularak yeniden düzenleneceğine inandığını duyurmuştur [13].

Kitle iletişim alanında ayrı bir sorun dil konusu ile ilgilidir. Televizyon yayınlarında en az %50 oranında Kazak Türkçesine yer verilmesi hukukî bir gerekliliktir. Bu şart sadece ülke içinde üretilen programlar için değil yurt dışından getirilen film ve dizi filmler için de geçerlidir. Ancak, finansal sıkıntılar ve kuruluşların program üretim imkânlarının yetersizliği söz konusudur. Ucuz olması sebebi ile Rusya'dan getirilen çok sayıda filmin dublajı gibi konular önemli birer sorun oluşturmaya devam etmektedir. Yeterli reklâm gelirleri olmayan, çeşitli vergiler ödeyen, teknik alt yapı ve eleman sıkıntısı yaşayan küçük ölçekli veya yerel düzeyde yayın yapan televizyon kuruluşları açısından bu hukukî düzenleme zorluklara neden olabilmektedir.

Kazakistan'da kitle iletişim alanında gerçekleştirilen hukukî düzenlemeler, sansürün kaldırılması, özel basın yayın organlarına izin verilmesi, radyo ve televizyon alanında görülen dinamizm, program üretimindeki çeşitlilik, ülke bütününde kitle iletişimiyle ilgili potansiyel ve teknik alandaki gelişmeler umut vericidir. Ancak, bağımsızlığın üstünden geçen yirmi yıl boyunca medyada tekelleşme eğilimleri giderek artış göstermiştir. Özellikle siyasî çevrelere yakın kişilerin medya üzerindeki etkisi ve kontrolü bağımsız bir basının gelişimi önündeki en büyük engel olarak dikkat çekmektedir.

Ulusal ve özellikle yerel basın kuruluşlarının önde gelen sıkıntısı finans kaynaklarının yetersizliği olup yerel radyo-televizyon kuruluşlarının yayın yaptıkları bölgedeki ticarî güç odaklarına bağımlı olduğu bilinmektedir. Sermaye sahiplerinin ellerindeki kitle iletişim imkânlarını kendi siyasî veya ticarî amaçları doğrultusunda kullanması, gazetecilerin profesyonel yaşamlarını da etkilemektedir [14]. Gazetecilerin çalıştıkları kuruluşların sahiplerinin çıkarları ile ters düşmeyecek haber ve yayınlar yapılması dolaylı bir kontrol yöntemi olarak değerlendirilebilir.

Sonuç olarak geçmişin izlerini bağımsızlığının üstünden geçen yirmi yıl içinde henüz tam olarak silememiş Kazakistan'da medya alanı, elit grupların rekabetlerinden, siyasî ve ideolojik sürtüşmelerin etkilerinden, iç istikrarsızlıklardan, ekonomik sorunlardan ve dış ülkelerin bu ülkedeki çıkarlarını koruma ve güçlendirme çabalarından kaynaklanan; kökenleri ekonomik, siyasî, sosyal ve uluslararası nitelikteki birçok alanda bulunabilen problemlerle karşı karşıyadır. Tüm bu sorunlar, ülkenin sağlıklı ve istikrarlı bir demokrasi kurma çabalarını etkilemektedir.

КАУНАҚСА

1. Сартаев С.С., Назарқұлова Л.Т. Қазақстан Республикасының қалыптасуы: проблемалары мен болашағы. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 464 б.
2. Дулатов Ғ.С. Қазақстан Республикасы азаматтарының саяси құқықтары мен бостандықтары: заң ғыл. канд. ... дисс. – Алматы, 2010. – 170 б.
3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз, 1995 ж. [Elektronik kaynak]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (inceleme tarihi 22.02.2021)
4. Любосветов Д.И. По законам эфира: О специфике творчества радиожурналиста. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 157 с.
5. Çiftci Ahmet. Vatandaşlık Bilgisi: Demokrasi ve İnsan Hakları. 3.baskı. – Ankara: Gündüz Eğitim ve Yaunıcılık, 2008.
6. Алауханов Е. Құқықтық журналистиканың дамуы: кемшіліктер мен кедергілер //Ақиқат, 22 мамыр, 2012 ж.
7. Әлімбеков М.Т. Қазақстанда мамандандырылған соттарды құру басым міндетке айналды. – Алматы: ҚазАқпарат, 2009.
8. Ибрагимов А.Т. Конституционно-правовые основы обеспечения свободы доступа к информации о деятельности органов государственного управления Республики Казахстан: дисс. ... канд. юрид. наук. – Алматы, 2010. – 130 с.
9. «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 23 шілдедегі №451 Заңы. [Elektronik kaynak]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451_ (inceleme tarihi 22.02.2021)
10. Колесова Н.С. Свобода слова – неотъемлемый элемент демократического политического процесса. В кн.: Права человека и политическое реформирование. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – С. 127–138.
11. İsabayev B. Kazakhstan Cumhuriyeti'nde Medya ve Halkla İlişkiler Siyaseti. [Elektronik kaynak]. URL: <http://www.2023.gen.tr/kasim2010/10.htm> (inceleme tarihi 22.02.2021)
12. Jamankulova Karla. 20 Years Later: Kazakhstan. Global Journalists Reports. [Elektronik kaynak]. URL: <http://www.globaljournalist.org/stories/2010/04/13/20-years-later-kazakhstan> (inceleme tarihi 22.02.2021)
13. «Әділ сөз» қорының БАҚ және журналистер құқығының бұзылуы туралы статистикасы. [Elektronik kaynak]. URL: adilsoz.kz (inceleme tarihi 22.02.2021)
14. Рекнагель Ч. Сөз бостандығы жоқ қоғам қауіпті. [Elektronik kaynak]. URL: adilsoz.kz (inceleme tarihi 22.02.2021)

REFERENCES

1. Sartaev S.S., Nazarqulova L.T. Qazaqstan Respublikasynyn qalyptasuy: problemalary men bolashagy. [Formation of the Republic of Kazakhstan: problems and prospects]. – Almaty: Jetti jargy, 2005. 464 b. [in Kazakh]
2. Dulatov G.S. Qazaqstan Respublikasy azamattarynyn saiasi quyqtary men bostandyqtary: [Political rights and freedoms of citizens of the Republic of Kazakhstan] zan gyl. kand. ... diss. – Almaty, 2010. – 170 b. [in Kazakh]
3. Qazaqstan Respublikasynyn Konstituciasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan]. 30 tamyz, 1995 j. [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_ (inceleme tarihi 22.02.2021) [in Kazakh]
4. Lyubosvetov D.I. Po Zakonam efira: O Specifike Tvorchestva Radiozhurnalista [According to the laws of the ether: About the specifics of the work of a radio journalist]. – M.: Aspekt Press, 2003. – 157 s. [in Russian]
5. Çiftci Ahmet. Vatandaşlık Bilgisi: Demokrasi ve İnsan Hakları [Citizenship Knowledge: Democracy and Human Rights]. 3.baskı. – Ankara, Gündüz Eğitim ve Yayıncılık, 2008. [in Turkish]
6. Alauhanov E. Quyqytyq jurnalistikanyn damuy: kemshilikter men kedergiler [development of Legal Journalism: shortcomings and obstacles] //Aқиқат, 22 мамыр, 2012 j. [in Kazakh]
7. Alimbekov M.T. Qazaqstanda mamandandyrylgan sottardy quru basym mindetke ainaldy [The creation of specialized courts in Kazakhstan has become a priority task]. – Almaty: QazAqparat, 2009. [in Kazakh]
8. Ibragimov A.T. Konstitusionno-pravovye osnovy obespechenia svobody dostupa k informasii o deiatelnosti organov gosudarstvennogo upravlenia Respubliki Kazahstan: [Constitutional and legal bases for ensuring freedom of access to information on the activities of public administration bodies of the Republic of Kazakhstan]: diss. ... kand. iurid. nauk. – Almaty, 2010. – 130 s [in Kazakh]
9. Buqaralyq aqparat quraldary turaly, Qazaqstan Respublikasynyn 1999 jylgy 23 shildedegi N451 Zany. [On Mass Media, Law of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000451_ (inceleme tarihi 30.07.2022) [in Kazakh]
10. Kolesova N.S. Svoboda slova – neotemlemyi element demokraticeskogo politicheskogo prosesa [Free Speech-an indispensable element of the Democratic political process]. V kn.: Prava cheloveka i politicheskoe reformirovanie. – M.: Izd-vo IGI P RAN, 1997. – S. 127–133. [in Russian]
11. İsabayev B. Kazakistan Cumhuriyeti'nde Medya ve Halkla İlişkiler Siyaseti [Media and Public Relations Politics in the Republic of Kazakhstan]. [Electronic resource]. URL: <http://www.2023.gen.tr/kasim2010/10.htm> (inceleme tarihi 22.02.2021) [in Turkish]
12. Jamankulova Karla. 20 Years Later: Kazakhstan [Global Journalists Reports] [Electronic resource]. URL: <http://www.globaljournalist.org/stories/2010/04/13/20-years-later-kazakhstan> (inceleme tarihi 22.02.2021)
13. Adil soz» qorynyn BAQ jane jurnalister quyqygynyn buzyluy turaly statistikasy [Statistics of the Adil Soz foundation on violations of the rights of mass media and journalists]. [Electronic resource]. URL: adilsoz.kz (inceleme tarihi 22.02.2021) [in Kazakh]
14. Reknagel Ch. Soz bostandygy joq qogam qauipti [A society without freedom of speech is dangerous]. [Electronic resource]. URL: adilsoz.kz (inceleme tarihi 22.02.2021) [in Kazakh]

ҒАЛЫМНЫҢ КЕМЕЛДІГІ МЕН КӨКЖИЕГІ

Тәуелсіздік тұсында қазақ әдебиеттану ғылымында Абай мұрасын қайта зерттеу, Шығыс әдебиетімен байланысына назар аудару, діни философиялық трактаттарына талдаулар жүргізу, Абай шығармашылығын жаңаша бағытта зерттеуге ден қойыла бастады. Абай және фольклор деген тақырыпта да С. Қасқабасовтың талдаулар жасады. Дегенмен, Абай өлеңдерінің шығу тарихы, шығармаға арқау болған кейіпкер, автордың айтпақ болған негізгі идеясы мен орын алған оқиғалардың салдары, одан шығар қорытынды жайында профессор Ш. Ыбыраевтың соңғы зерттеуі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін айрықша жаңалық болғанын айтуымыз керек.

Белгілі түрколог ғалым бұл бағытқа да жан-жақты тыңғылықты дайындықпен кіріскен. Фольклор саласынан бөлек қазақ әдебиетінің тарихына қатысты да көптеген зерттеулері бұрыннан бар екенін білеміз. Бұл еңбектер арасында «Абай феномені» деп аталатын еңбектің шоқтығы биік. «Өлеңге әркімнің де бар таласы» деп Абай атамыз айтпақшы, өзін әдебиетшімін деген ғалымның бәрі Абайға соқпай кетпесі анық. Алайда, қанша зерттесең де Абайдың телегей теңіздей тұңғыық ойының терең сырын ашу кез-келген ғалымға бұйыра бермейді. Профессор Ш. Ыбыраевтың аталмыш кітабы Абай атамыздың өлеңдерінде былайғы жұртқа беймәлім көрінетін кейіпкерлердің жұмбақ сырын ашуға тырысқан. Ақынның жұмбақ бейнемен берген образы арқылы не айтпақ болғанын, социум контексінде ашуға тырысады; сол арқылы Абайдың байқампаздық, сыншылық қыры бұл зерттеуде жарқырай көрінеді. Бұл да Шәкір Ыбыраевтың өзіне тән байқампаздық қырынан хабар бергендей.

Ғылым көкжиегіне көтерілген көрнекті тұлғалардың салмақты жазылған дүниелерінің түбіне үңіле қарағанда, өз дәуірі туғызған парасат пайымы терең, заманынан асып туған, адамзатқа сәулесін шашып туған сұңғыла жанның қағаз бетіне ойып түсірген сөз маржандарына қарап сол ғұламаның парасат деңгейін кейінгі ұрпақ ой таразысына салып жататыны бар. «Таулар алыстаған сайын асқақтай түседі» дегендей ғасырлар қойнауына сүңгіген сайын өзінің ғибратты сөздерімен, топырақ астында тот баспай жылтырап жататын саф алтындай салмақты ойларымен болашақ ұрпақты тәрбиелеп келе жатқан алып тұлғалардың ұлылығы мен бірегей болмысын халыққа ұғындырып, тәптіштеп түсіндіріп беру үшін де ондай ғалымға биік парасат пен терең түсінікпен қатар қалт еткенді қағып түсер қырағылық пен сергектік те керек. Мұндай ғалымдардың өзі ғылыми ортада көп кездесе бермейді.

Көпшілігіміз елей бермейтін, астарына үңіле бермейтін осындай көп қатпарлы күрделі де күресінге толы Абай өміріндегі кейбір қырлары мен сәттеріне терең бойлай отырып, оның көпшілікке белгісіз боп келген тұңғыықтағы сырларын ашу бүгінде фольклорист Шәкір ағамыздың бағына бұйырған екен. Ол өзінің «Абай феномені» атты монографиясында: «Абайдың ой еркіндігі, шығармашылығының ешнәрсеге тәуелсіз болуы – шын мәнінде феномендік құбылыс. Абайдың ойы да, шығармашылығы да – қайталанбайтын, сол дәуірде, сол жағдайда жүзеге асқан реалды шындық. Бұл жағдай Абай шығармаларының идеясынан да, структуралық түзілісінен де көрініс тапқан. Абайдың алаңдайтын бір ғана мәселесі бар – ол қазақ жұртының тағдыры»[1, 26-б.], - деп Абайдың жеткен биігін шын мәнінде бұл

дүниеде көптеген адамдардың бағына бұйыра бермейтін сирек құбылыс екендігін дөп басып көрсетіп өтеді.

Абайдың дерті – қоғамда белең алған келеңсіздік дерті. Абай адамның азғанына, заманның бұзылғанына қынжылады. «Жамандық жеке бастың мінездемесі емес, әлеуметтік мәртебеге ие.

Ел бұзылса, құрады шайтан өрмек,
Періште төменшіктеп, қайғы жемек.

«Шайтан өрмегі» - кеселді мінездеменің әлеуметтік статусын белгілейді. Қоғамды жайлаған, теріс әрекетке жұмылдырылған үдерістердің астарында тұрған ұғым – әлеуметтік үлгінің жоқтығы немесе шайтан жолы үлгіге айналғандығы» [2, 49-б.], – деп қоғамда белең алған келеңсіз кеселмен ұдайы күресіп отыру қажеттігін көрсетеді.

Дүниеде ештеңеге ат үсті қарамайтын, барлық нәрсенің байыбына баруды көздейтін, зымыраған уақыттың көшіне ілеспей артта қалып қойса да аспай-саспай жүріп-ақ дүниені өзінің салмақты ойларына бағындыра білетін саланың бірі – ғылым. Ғылым саласы да кез-келген адамның бақшасында пісе бермейтін, піскеннің өзінде талай жанның санасын сарғайтып, құпия ілімнің кілтін таппай қартайтып жіберетін салмағы ауыр, сонысымен қоймай ол талғамы биік, кірпияз да талғампаз дүниеге жатады. Он сегіз мың әлемді жаратқан жаратушы бір Алланың тылсымға толы дүниесінің сырына үңілу, сан-саладан ашқан жаңалығын халыққа жеткізу қаншалықты ауыр, мехнаты мол жұмыс болғанымен де ол ғалымның маңдайына жазылған бағы, өз елінің дамуына ашылған даңғыл жолы екен. Әрбір ғалымның еткен еңбегі мен шыққан биігіне баға бере отырып, ой-өресі елден асқан, артына баға жетпес мол мұра қалдырған таза ғалымдар қай кезде де көп болмаған. Қазақ даласы да Шығыс пен Батыс ілімінен тел емген, Абай, Шоқан, Ыбырай, Әлихан, Ахмет секілді ұлы перзенттерден кенде болмаған. Соның ішінде қазақтың темірқазығы ұлы ақын Абай Құнанбайұлының орыны бір бөлек. Ақынның шығармаларын қанша оқығанымызбен оның астарлы мағынасының байыбында тұнған сырды дәл ашу үшін де Шәкір Ыбыраев секілді сабырлы да әр сөзіне салмақ салып ой таразысына салатын кәнігі сыншы қажет екенін, оның ақын жайлы толғаныстарынан, әрбір өлеңі арасындағы сабақтастық пен талғампаздығын дөп басқандығынан аңғаруға болады. Мысалы осы кезге дейін Абайдың «Қыз сыны» атымен елге танылған өлеңін М. Әуезовтың «Аттың сынына» ұқсас сырттай суреттеуге құрылған деген пайымына түсінік бере отырып, ақынның бұл шығармасы бұрынғы ақындардың қызды сырттай мақтайтын, қыз көруге келген дәстүрдің аясындағы қалыпты өлеңдердей емес, оның сыры терең әрі сыртқы сұлулық пен ішкі мәдениеттің үйлеспейі замана трагедиясы екендігін ғылыми түрде дәлелдейді: «Заманның қыз тағдырымен сабақтастығы, ішкі дүниенің жұтаңдығы әлеуметтік жағдаймен бірге пайымдалатыны жігіттің мінездемесінен туындайды. «Орынды іске жүріп ой таппаған» жігітке тап келетін қыздың да жүріс-тұрысында «ой таппағандық» бар. Себебі қыздың талқыға салатын, қарым-қатынасты парасат деңгейінде салмақтайтын ой елегінің өрісі тарылған. Толықсыған тән сұлулығына жан сұлулығы кереғар. Жағдайдың осылай қалыптасуы – әлеуметтік ортаның ащы жемісі» [2, 64-б.], - деп Абай поэзиясында айтылатын «қыз», «шал» секілді образдардың символдық мәні тым тереңде жатқандығын ұғындырып өтеді. Ұлы Абай қай кезде де айналасында болып жатқан оқиғалар мен жәйттарға парасат пайымымен зерделей ой түйіп, сын көзімен қарап үйренген. Надандық пен пасықтықты, қарны жуан билер мен ел үстінен пайда табатын тоғышарларды аямай ажуалап, сөзбен түйреп отырған. Ақын өз халқының бойындағы міні мен кемшілігін еш уақытта жасырып қалған емес. «Сын түзелмей мін түзелмес» деген қағиданы қатаң ұстаған жан. Сондықтан да Абай ұлттың ұлы ұзтазы болып қала береді. Ендеше Абай философиясы мен психологиясы әлі де жұмбақ күйінде сырын ашпай жатқандығын осындай терең зерттеулер арқылы түсінетін боламыз. Ш. Ыбыраев «Абай феноменінің» екінші кітабын аяқтап, баспаға ұсынып отыр. Бұл еңбек қазақ жастарын ғылымға баулып,

шығарманы оқығанда сыни көзбен қарауға, терең пайымдауға үйрететін талғамы терең еңбек болатыны сөзсіз.

Ш. Ыбыраев ғалым ретінде нағыз кемелденген, творчестволық шабытпен жиған-терген ілімін өнеге ретінде студенттер мен өз оқырмандарына құнды зерттеулерін тоқтаусыз беру үстінде жемісті еңбек етіп келе жатыр. Соның бірі оқулық жазу мәселесі. Қазіргі кезде қазақ фольклортану ғылымында бұл саланың даму бағыты мен теориялық ерекшеліктері жайында жазылған оқулықтар да қоғамда тапшы. Кезінде М. Ғабдуллин жазған «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» атты (1958, 1964, 1974) жылдары жарық көрген кітабы, Ә.Қоңыратбаевтың «Қазақ фольклорының тарихы» (1991), С. Садырбаевтың «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» (1977) секілді оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Алайда, Кеңес дәуірінде жазылған бұл еңбектердің ішінде қазіргі талапқа сай келмейтін тұстары да бар. Себебі бұл еңбектер сол кезде орыс ғылымында қалыптасқан «фольклор дегеніміз – халық ауыз әдебиеті» деген қасаң тұжырым аясынан шыға алмады. Фольклорды әдебиет заңдылығы негізінде қарастыру белең алған еді. Фольклордың тек көркемдік жағы ғана зерттеу нысанына айналды. Діни сарындар, бақсы-балгерлердің ем-домы, наным-сенімдердің дінге қатысты тұстары цензураға ілікті. Этнология, археология, мәдени антропология, теология секілді фольклормен тығыз байланыста жатқан тұстары зерттеу нысанына айналмады. Тәуелсіздік алған соң фольклор ғылымын дамыған елдердің әдістемесімен зерттеу күн тәртібіне шықты. Алайда, бұл салада оқулық пен оқу құралы әлі де өз деңгейінде жазыла қойған жоқ еді.

«Фольклордың тарихи даму кезеңдері адамның ойлау жүйесінің қалыптасу жолдарымен өрелесіп жатыр. Ерте дәуірде фольклорды тудырған ортаның психологиясын қазіргі адамның ойлау жүйесімен түсіндіру – тиісті нәтижеге жеткізбесі анық. Сондықтан да фольклордың дүниетанымдық және психологиялық аспектілерін пайымдауда антропологияның зерттеу нәтижелері маңызды рөл атқарады» [3, 12-б.], - деп мәдени антропологияның аясында қалыптасқан философиялық және психоаналитикалық мектептердің тәжірибесі қазақ фольклорының материалында әлі күнге іс-тәжірибеге және зерттеу тұғырнамаларына негіз бола алмай келе жатқанын сөз етеді. Соның салдарынан біздің елдегі бұл ғылым саласы шет елдерде орын алған структурализм, постструктурализм, герменевтика, феноменология және элеуметтану салаларындағы ізденістерден қазақ фольклоры шет қалып келе жатқандығын, бұл саланың батыстық зерттеулерден көп жылдарға артта қалып қойғанына қынжылыс білдіреді.

Жарық көрген бұл еңбектердің қай-қайсысы да жоғары оқу орындарының студенттері үшін, сонымен қатар ғылыми ортада жүрген кез-келген маман үшін таптырмас құнды еңбек болып табылады. Ғалымның бұл зерттеу еңбегі Тәуелсіз Қазақстан тарихындағы іргелі әрі күрделі еңбек екендігін атап өткеніміз жөн. Профессор Ш. Ыбыраев әлі де өзінің құнарлы еңбектерімен өз оқырмандарын қуанта беретіні сөзсіз. Өз кезегімізде біз де профессор ағамызға қажымас қайрат пен творчестволық табыстар тілейміз.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Ыбыраев Ш. Абай феномені. – Нұр-Сұлтан: «Полиграфкомбинат» ЖШС, 2021. – 240 б.
2. Ыбыраев Ш. Тұлға тұғыры. Зерттеулер мен мақалалар / Құраст. Р. Мәженқызы, Қ. Кеменгер. – Нұр-Сұлтан: «Дәме» ЖШС баспаханасы, 2020. – 140 б.
3. Ибраев Ш. Қазақтың ғұрыптық фольклоры. – Нұр-Сұлтан: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2021. – 254 б.

Әбжет Бақыт Сырымұлы,
ф.ғ.к., доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті,
e-mail: bakyt.abzhet@ayu.edu.kz

МАЗМҰНЫ

ФИЛОЛОГИЯ

САҒИДОЛДА Г.С. ӘБДИМӘУЛЕН Г.А	“Бас” компонентті соматикалық фразеологизмдердің лингвомәдени сипаты (түркі (қазақ, татар, башқұрт) және ағылшын тілдері негізінде)	7–21
АБИШЕВА С.Д. САМЕТОВА Ж.Ш.	Мұқағали Мақатаевтың балаларға арналған шығармаларының поэтикалық ерекшеліктері	22–34
АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә. ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С. МИРАЗОВА М.Н.	Көркем туындыдағы бейне мен таңбаның қызметі	35–45
MURATBEK B.K.	Lexical-semantic System of Words Common in Modern Turkish and Kazakh	46–57
МЕЙІРБЕКОВ А.Қ. МЕЙІРБЕКОВ А.К.	Қарағанды облысының антропотопонимдерінің номинациялану уәждері мен этимологиялық ерекшеліктері	58–68
ҚАБЫЛОВ Ә.Д.	Светқали Нұржан поэзиясының идеялық-көркемдік ерекшеліктері	69–86
ИСАЕВА Ж.И. ТАСПОЛАТОВ Б.Т. НИШАНБАЕВА Ю.А.	М.Ж. Көпейұлы шығармашылық мұрасындағы лингвомәдени бірліктердің ұлттық сипаты	87–96
ЖАМБУЛОВА Қ.Қ.	Қазақ және түрік тілдерінің түсіндірме сөздіктерінде көрсетілген негізгі шартты белгілердің салыстырмалы сипаттамасы	97–107
ШОРТАНБАЙ Ш.А.	Қ. Ысқақтың «Келмес күндер елесі» роман-эссесіндегі қаламгерлер бейнесі және авторлық ұстаным	108–119
КАДИРОВА М.С. ЮСУПОВА А.Ш.	XIX ғасырдағы кириллицамен жазылған қазақ сөздігіндегі лексемалардың көпмағыналылығы	120–131
ЖУСУБАЛИНА Ж.М. ТЛЕУБЕРДИЕВ Б.М.	Бұқаралық ақпарат құралдарындағы сөз мәдениеті мәселесі	132–144
ОСПАНОВА Д. АИТОВА Н. СҰЛТАНЗАДЕ В.	Тілдік бірліктердің эмотивтілігі және эмотивті валенттілігі	145–155
ҚОЖАХМЕТОВА А.Қ. МАНКЕЕВА Ж.А.	Өлеңсөздің дискурстық синергиясы	156–166

КУРМАНБЕКОВА З.Р. САРЕКЕНОВА Қ.Қ. МАЛИКОВ К.Т. Әлеуметтік желі тілінің мәдениеті	167–178
ҚАЛИАҚПАР Д. ҚУАНТАЙҰЛЫ Н. ТӨЛЕПБЕРГЕН Б. Абай шығармашылығындағы синергетика	179–189
ЕРШАЕВА А.Р. ШАЛДАРБЕКОВА А.Б. «Қорқыт ата» жазба ескерткішіндегі қйііс “қылыш” лексемасының қазақ тілімен сабақтастығы	190–199
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	
НИЯЗОВА Г. БЕРКИМБАЕВ К. МЕЙРБЕКОВА Г. Икемді дағдылардың құраушылары және психологиялық сипаты	200–214
КАЛИМБЕТОВ Б.Т. ОМАРОВА И.М. САПАКОВ Д.А. Білім беруді цифрландыру жағдайында математика бакалаврларына функцияларды графикалық кескін түрінде көрсетуді үйрету	215–224
ТАУКЕБАЕВА Р.Б. Метод проектов как способ организации и активизации самостоятельной работы обучающихся	225–236
AKESHOVA M.M. TORBIK E.M BAIGABULOVA G.Zh. Methods and Techniques of Forming Strategic Competence in English Language Teaching on the Base of Information Technologies	237–249
БОСТАНОВА А.М. БАЙЖҰМАН А.Д. Биологияны қашықтықтан оқыту әдістемесін қолданудың педагогикалық талдаулары	250–262
ТУРДАЛИЕВА Ш.Т. ТОПАНОВА Г.Т. УСКЕНБАЕВА Д.А. Тренинг – как средство профилактики суицидального поведения среди подростков	263–275
BEGIMBETOVA G. KASSYMOVA G. ABDULDAYEV Ye. Criteria-based Assessment model in the Education System of Kazakhstan	276–287
НАРОЖНАЯ В.Д. МЕЙИРБЕК Н.К. КАНАЕВА Л.С. Невербальная коммуникация как показатель культурно-национальной специфики художественного текста	288–302
SEITENOVA S.S. Developing Leadership Behavior Skills in Future Specialists	303–313

ГӨКЧЕ М. БАЗАРБАЕВ Қ. КЕЛЕШ М. Ататүрік кезеңіндегі Түркиядағы ұлттық білім беру жүйесінің қалыптасуы мен дамуы	314–326
КЕЛГЕМБАЕВА Б.Б. КАРТАЕВА А.М. ӘЗІРЕТБЕРГЕНОВА Г.Ж. Әдебиеттану пәндерін сын тұрғысына не ойлау технологиясы арқылы оқыту	327–338
КАСЕНОВА К.Б. ТАЙМАНОВА З.Б. Духовно-нравственное воспитание студентов в рамках преподавания дисциплины «Основы декоративно-прикладного искусства»	339–350
УМРАЛИЕВА Л.М. САБЫРОВА А.Қ. Виртуалды мұражай әдісін қоланер бұйымдары мен шығармашылық жұмыстарды талдау үдерісінде қолдану	351–363
МУХАМЕДЖАНОВА А.Б. Innovative and Technological Peculiarities of Innovative Teaching of Children's Poetry of the Turkic Nations at the Beginning of the Twentieth Century	364–378
ЖУМАГЕЛДИЕВА А.Д. АБАЕВА Ғ.А. Инклюзивті білім беру ортасында педагогтердің кәсіби даярлығын зерттеу	379–391
МУРАТОВА Д.А. МАМЫРБЕКОВА А.К. Оқушылардың универсалды оқу әрекеттерін қалыптастыру құралы ретінде химия сабақтарында ситуациялық есептерді қолдану	392–406
ТАРИХ	
СИЗДИКОВ Б.С. ГУРСОЙ М. СЕРАЛИЕВ А.А. Савромат-Сармат тайпаларының мекендеген территориялары жайлы кейбір мәселелер	407–417
МҰСТАПАЕВА Д. Түркістан аумағындағы Ахмет Ясауиге байланысты тарихи орындар	418–429
ЖОЛСЕЙТОВА М. АХМЕТ ТАШАҒЫЛ БАЙМАҒАМБЕТОВ Қ. Аландардың тарих сахнасына шығуы	430–443
ҚОЖАҚҰЛЫ Ө. АСҚАР А. Қазақтардың Ташкентпен байланысындағы тарихи дәстүрлі және географиялық факторлар	444–463
НҰСҚАБАЕВ О. Маң жұрты (тарихи-этносоциологиялық сараптама)	464–478

ДИНАШЕВА Л.С. КАТТАБЕКОВА Н.К. ЖАХАНГИР Ю. XIX ғ. соңы – XX ғ. басында Осман империясы мен Ресей түркілеріндегі діни және зайырлы білім реформалары	479–493
ФИЛОСОФИЯ	
CASIM AVCI Hz. Peygamber [s. a. v.] Döneminde Bizans İmparatorluğu İle İlişkiler	494–506
ШАДИНОВА Г.А. ДАЙРАБАЕВА Г.Б. Қазақстандағы гендерлік теңсіздіктің айқындалу мәселелері	507–518
KAMİL YAŞAROĞLU İslam’da Hac İbadetine Fenomenolojik Bir Yaklaşım	519–529
ЖАМАШЕВ А. ӘБДІЛЛӘ М. Мулла Али әл-Қари – көрнекті дін және ғылым қайраткері	530–539
ЖУРНАЛИСТИКА	
TAZHİBAYEV G. Kazakistan Cumhuriyeti’nin Kitle İletişim Hukukunun Gelişme Tarihi	540–554
Ғылыми өмір	
Ғалымның кемелдігі мен көкжиегі	555–557
Мазмұны	558–561

ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ
YESEVI ÜNİVERSİTESİ HABARŞISI

Аға редактор Әбілдаева Г.

Жауапты хатшы Садыкова А.

Редактор-менеджер Ахметова Ж.

Жарияланған мақала авторының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.

Мақала мазмұнына автор жауап береді.

Қолжазбалар өңделеді және авторларға қайтарылмайды.

«Ясауи университетінің хабаршысына» жарияланған материалдарды
сілтемесіз көшіріп басуға болмайды.

Редакцияның мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, Бас ғимарат, 404-бөлме*

☎(8-725-33) 6-38-26

E-mail: khabarshi.iktu@ayu.edu.kz

*Журнал Қожса Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университетінің
«Тұран» баспаханасында көбейтілді.*

Басуға 30.03.2023 ж. қол қойылды. Пішімі 60X84/8. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 35. Таралымы 200 дана. Тапсырыс 801 ©

Баспахана мекен-жайы:

*161200, Қазақстан Республикасы, Түркістан облысы, Түркістан қаласы,
ХҚТУ қалашығы, Б.Саттархан даңғылы, №29В, 2-ші ғимарат*

☎(8-725-33) 6-37-21 (1080), (1083)

E-mail: turanbaspasi@ayu.edu.kz